

ΚΑΡΑ ΜΑΡΕ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΝΩΘΕΙΤΕ!

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΒΙΒΛΙΟ II

ΤΟ ΠΡΟΣΕΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Μετάφραση
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»
ΑΘΗΝΑ 1979

Ἡ ἑλληνική μετάφραση τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κάρολ Μάρξ, πού μπαίνει τώρα σέ κυκλοφορία, ἔγινε, ὅπως καί ἡ μετάφραση τοῦ πρώτου τόμου, μέ βάση τό γερμανικό πρωτότυπο, ὅπως ἐκδόθηκε τό 1953 ἀπό τό «Dietz Verlag Berlin», πιστή ἀνατύπωση τῆς ἔκδοσης τοῦ 1932 πού τήν εἶχε ἐπιμεληθεῖ τό Ἰνστιτούτο Μάρξ — Ἐνγκελς — Λένιν τῆς Μόσχας.

Ἐκτός ἀπό τήν παραπάνω ἔκδοση, πάρθηκαν ὑπόψη καί οἱ παρακάτω ἐκδόσεις:

1) Ἡ νέα ἔκδοση τοῦ 1949 τῆς ρωσικῆς μετάφρασης τοῦ Ι. Ι. Στεπάνοφ - Σκβορτσόφ, πού τήν ἐπιμελήθηκε καί τή διόρθωσε τό Ἰνστιτούτο Μάρξ — Ἐνγκελς — Λένιν τῆς Μόσχας.

2) Ἡ γαλλική μετάφραση τῆς Ἑρνά Κοινώ τοῦ 1952, πού τήν ἔχει ἐκδόσει ὁ ἐκδοτικός οἶκος «Editions sociales»

Ἡ ἀντιπαραβολή τοῦ κειμένου τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» — τήν ἔκδοση αὐτή τήν εἶχε κάνει ὁ Ἐνγκελς τό 1893 — μέ τά χειρόγραφα τοῦ Μάρξ, πού ἔγινε ἀπό τό Ἰνστιτούτο Μάρξ — Ἐνγκελς — Λένιν τῆς Μόσχας, εἶχε ἀποκαλύψει ὀρισμένα τυπογραφικά λάθη καί μερικές μικροπαραλείψεις. Οἱ παραλείψεις ἀποκαταστάθηκαν καί βρίσκονται στό κείμενο μέσα σέ ἀγκυλωτές παρενθέσεις ( ).

Στίς λιγοστές περιπτώσεις πού χρειάστηκε νά μπεῖ μιά ἐπεξηγηματική ὑποσημείωση τῆς μετάφρασης ὑπάρχει στό τέλος τό χαρακτηριστικό (Σημ. Μετ.).

Ὁ μεταφραστής

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Zweite Auflage.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1893.

Ἐξώφυλλο τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἐκδόσεως
τοῦ II τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»
(Σμίκρυνση)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δέν ήταν εύκολη δουλιά νά προετοιμαστῇ γιά ἐκτύπωση τό δεύτερο Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», καί μάλιστα ἔτσι πού, ἀπό τή μιᾷ μεριά, νά ἐμφανίζεται σάν ἕνα συναρτημένο καί ὅσο τό δυνατό ὁλοκληρωμένο ἔργο καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀποκλειστικά σάν ἔργο τοῦ συγγραφέα καί ὄχι τοῦ ἐκδότη. Τή δουλιά αὐτή τή δυσκόλευε ὁ μέγας ἀριθμός τῶν χειρογράφων πού ἔπρεπε νά δουλεντοῦν καί πού στίς περισσότερες περιπτώσεις ἦταν ἀποσπασματικά. Στήν καλύτερη περίπτωση μονάχα ἕνα μοναδικό χειρόγραφο (τό IV) ἦταν πέρα γιά πέρα ἔτοιμο γιά τύπωμα, μά κι αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ χειρογράφου τό μεγαλύτερο μέρος ἀποδείχτηκε παλιωμένο λόγω κατοπινῶν ἐπεξεργασιῶν. Ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ὑλικοῦ, μόλο πού ὡς πρὸς τήν οὐσία ἦταν στό μεγαλύτερό του μέρος τελικά ἐπεξεργασμένο, ὥστόσο γλωσσικά δέν ἦταν ἔτοιμο· ἦταν συνταγμένο στή γλώσσα πού ὁ Μάρξ συνήθιζε νά γράφει τίς περιλήψεις του: ἀφρόντιστο ὕφος, οἰκτεῖς καί συχνά βαριές χιουμοριστικές ἐκφράσεις καί γυρίσματα λόγου, ἀγγλικοί καί γαλλικοί τεχνικοί ὅροι, καί συχνά ὀδυνηρές φράσεις, ἀκόμα καί σελίδες γραμμένες ἀγγλικά· πρόκειται γιά γραφτὴ διατύπωση τῶν σκέψεων μέ τή μορφή πού ἀναπτύσσονταν κάθε φορά στό κεφάλι τοῦ συγγραφέα. Δίπλα σέ διάφορα μέρη πού ἀναπτύσσονται διεξοδικά ὑπάρχουν ἄλλα ἐξίσου σπουδαῖα, πού ἀπλῶς ὑποδηλώνονται· τό ὑλικό τῶν ἀποδεικτικῶν γεγονότων ἦταν συγκεντρωμένο, δέν ἦταν ὅμως σχεδόν καθόλου ταξινομημένο, ὅσο γιά ἐπεξεργασία του δέν μπορεῖ οὔτε λόγος νά γίνει· στό τέλος τῶν κεφαλαίων, μπρὸς στήν ἀνάγκη νά περάσει ὁ συγγραφέας στό ἐπόμενο, ὑπάρχουν συχνά μόνο μερικές ξεκομμένες φράσεις σάν δείχτες τῆς ἐκθεσης πού τήν εἶχε ἀφήσει ἐδῶ ἀτέλειωτη· τέλος ὁ γνωστός γραφικός χαρακτήρας πού κάποτε κι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δέν ἔβγαζε τά γράμματά του.

Ἀρκέστηκα ν' ἀποδόσω ὅσο τό δυνατό κατὰ λέξη τά χειρόγραφα, ἀλλάζοντας στό ὕφος μονάχα αὐτό πού θάλλαξε κι ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, καί παρεμβάλλοντας ἐπεξηγηματικές φράσεις καί ἐπεξηγηματικά περάσματα μόνο ἐκεῖ, ὅπου ἦταν ἀπολύτως ἀναγκαῖο καί ὅπου ἐπιπλέον τό νόημα ἦταν ἐντελῶς ἀναμφισβήτητο. Τίς φράσεις πού ἀφήνουν ἔστω καί τήν παραμικρότερη ἀμφιβολία προτίμησα νά τίς τυπώσω ἐπιλέξει ὀδυνηρῶς. Ὅλες μαζί οἱ δικές μου μεταπλάσεις καί παρεμβολές δέν πιάνουν οὔτε δέκα τυπωμένες σελίδες καί ἔχουν ἀπλῶς τυπικό χαρακτήρα.

Ἡ ἀπλή ἀπαρίθμηση τοῦ χειρογράφου ὑλικοῦ πού ἀφησε ὁ Μάρξ

για τὸ II Βιβλίο ἀποδεικνύει μὲ πόση ἀπαράμιλλη εὐσυνειδησία, μὲ πόση αὐστηρὴ αὐτοκριτικὴ προσπαθοῦσε νὰ ἐπεξεργαστεῖ ὡς τὴν ἀπόλυτη τελειότητα τὶς μεγάλες οἰκονομικὲς ἀνακαλύψεις του, προτοῦ τὶς δημοσιέψῃ· μιά αὐτοκριτικὴ πού μόνον σπάνια τοῦ ἐπέτρεπε νὰ προσαρμόξῃ τὴν ἐκδοσὴν, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴ μορφήν, στὸν ὀρίζοντά του, πού εὐρυνόταν διαρκῶς μὲ καινούργιες μελέτες. Τὸ ὕλικό αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ παρακάτω.

Πρῶτα ἓνα χειρόγραφο «Zur Kritik der politischen Oekonomie» [«Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας»], πού ἀποτελεῖται ἀπὸ 23 τετράδια μὲ 1472 σελίδες σὲ τέταρτο σχῆμα, γραμμένον ἀπὸ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1861 ὡς τὸν Ἰούνη τοῦ 1863. Εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ πρώτου τεύχους πού εἶχε ἐκδοθῇ στὸ Βερολίνο τὸ 1859 μὲ τὸν ἴδιον τίτλον. Στὶς σελίδες 1 — 220 (τετράδια I — V) καὶ κατόπι ξανά στὶς σελίδες 1150 — 1472 (τετράδια XIX — XXIII) πραγματεύεται τὰ θέματα πού ἔχουν ἐξεταστῇ στὸ I Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», ἀπὸ τῆς μετατροπῆς τοῦ χρήματος σὲ κεφάλαιο ὡς τὸ τέλος, καὶ εἶναι ἡ πρώτη διατύπωση πού ὑπάρχει γι' αὐτὸ τὸ βιβλίο. Οἱ σελίδες 973 — 1158 (τετράδια XVI — XXIII) πραγματεύονται: τὸ κεφάλαιο καὶ τὸ κέρδος, τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους, τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο καὶ τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο, δηλαδὴ θέματα πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἀργότερα στὸ χειρόγραφο γιὰ τὸ III Βιβλίο. Ἀντίθετα, τὰ θέματα πού ἐξετάζονται στὸ II Βιβλίο, καθὼς καὶ πάρα πολλὰ πού ἐξετάζονται ἀργότερα στὸ III Βιβλίο δὲν ἔχουν ἀκόμα ταξινομηθεῖ ἰδιαίτερα. Τὰ πραγματεύεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἰδίως στὸ μέρος πού ἀποτελεῖ τὸ κύριο σῶμα τοῦ χειρογράφου: στὶς σελίδες 220 — 972 (τετράδια VI — XV): *Θεωρίαι γιὰ τὴν ὑπεραξία*. Τὸ μέρος αὐτὸ περιλαμβάνει μιά διεξοδικὴ κριτικὴ ἱστορία τοῦ κεντρικοῦ σημείου τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς θεωρίας τῆς ὑπεραξίας, καὶ ἀναπτύσσει παράλληλα, μὲ μορφή πολεμικῆς ἐνάντια σὲ προγενέστερους, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σημεία πού ἀργότερα τὰ ἐξετάζει ἰδιαίτερα καὶ σὲ λογικὴ συνάρτηση στὸ χειρόγραφο γιὰ τὸ II καὶ III Βιβλίο. Ἐπιφυλάσσομαι νὰ δημοσιέψω τὸ κριτικὸ μέρος αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου σὺν IV Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», ἀφοῦ ἀφαιρέσω τὰ πολυάριθμα σημεία πού ἔχουν πιά ἐξεταστῇ ἐξαντλητικὰ στὰ Βιβλία II καὶ III. Ὅσο πολύτιμο κι ἂν εἶναι αὐτὸ τὸ χειρόγραφο, δὲν μπορούσε ὥστόσο νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τούτῃ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ II Βιβλίου.

Τὸ χειρόγραφο πού ἀκολουθεῖ τώρα χρονολογικὰ εἶναι τὸ χειρόγραφο τοῦ III Βιβλίου. ἔχει γραφτεῖ, τουλάχιστον στὸ μεγαλύτερό του μέρος, τὸ 1864 καὶ 1865. Μόνον ὅταν τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἦταν στὰ κύρια σημεία ἔτοιμο, καταπιάστηκε ὁ Μάρξ μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ I Βιβλίου, τοῦ πρώτου τόμου πού τυπώθηκε τὸ 1867. Αὐτὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ III Βιβλίου ἐπεξεργάζομαι τώρα γιὰ ἐκτύπωση.

Ἀπὸ τὴν περίοδο πού ἀκολούθησε ὕστερ* ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ I Βιβλίου, ὑπάρχει γιὰ τὸ II Βιβλίο μιά συλλογὴ ἀπὸ τέσσερα χειρόγραφα in folio* ἀριθμημένα ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Μάρξ μὲ τοὺς ἀριθμούς I ὡς IV.

* — σὲ φύλλα σχήματος κόλας ἀναφορᾶς. Σημ. Μετ.

Ἀπ' αὐτὰ, τὸ χειρόγραφο I (150 σελίδες), πού χρονολογεῖται πιθανόν ἀπὸ τὸ 1865, ἢ ἀπὸ τὸ 1867, εἶναι ἡ πρώτη αὐτοτελής, ὅμως λίγο-πολύ ἀποσπασματικὴ ἐπεξεργασία τοῦ II Βιβλίου μὲ τὴ διαιρέση πού ἔχει σήμερα. Κι ἀπ' αὐτὸ ἐπίσης τὸ χειρόγραφο τίποτα δὲν ἦταν χρησιμοποιήσιμο. Τὸ χειρόγραφο III ἀποτελεῖται ἐνμέρει ἀπὸ μιά συλλογὴ περικοπῶν καὶ παραπομπῶν στὰ τετράδια περιλήψεων τοῦ Μάρξ — πού τὰ περισσότερα ἀφοροῦν τὸ πρῶτο μέρος τοῦ II Βιβλίου — ἐνμέρει ἀπὸ ἐπεξεργασίες μεμονωμένων σημείων, ἰδίως τῆς κριτικῆς τῶν θέσεων τοῦ Α. Σμὶθ γιὰ τὸ πάγιο καὶ τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο καὶ γιὰ τὴν πηγὴ τοῦ κέρδους· ἀποτελεῖται ἀκόμα ἀπὸ μιά περιγραφή τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ πῶσις ν' ἀφεθοῦν κι αὐτὲς κατὰ μέρος. — Τὸ χειρόγραφο IV εἶναι μιά III Βιβλίο. Οἱ ὑποδείξεις πρόσφεραν λίγο καινούργιο ὄφελος, οἱ ἀναπτύξεις τόσο γιὰ τὸ II Βιβλίο ὅσο καὶ γιὰ τὸ III Βιβλίο εἶχαν ξεπεραστῇ ἀπὸ κατοπινὲς ἐπεξεργασίες, χρειάστηκε λοιπὸν στὶς περισσότερες περιπτώσεις ν' ἀφεθοῦν κι αὐτὲς κατὰ μέρος. — Τὸ χειρόγραφο IV εἶναι μιά ἔτοιμη γιὰ τὸ πάγιο καὶ ἐπεξεργασία τοῦ πρώτου μέρους καὶ τῶν πρώτων κεφαλαίων τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ II Βιβλίου, καὶ χρησιμοποιήθηκε ὅταν ἤρθε ἡ σειρὰ του. Ἄν καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἔχει συνταχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ χειρόγραφο II, μπόρεσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐπωφελῶς γιὰ τὸ ἀντίστοιχο μέρος τοῦ Βιβλίου, ἐπειδὴ εἶναι πῶς ὁλοκληρωμένο στὴ μορφήν, ἀρκοῦσε μόνον νὰ γίνουν μερικὲς προσθήκες ἀπὸ τὸ χειρόγραφο II. — Αὐτὸ τὸ τελευταῖο χειρόγραφο εἶναι ἡ μόνη ὑπάρχουσα κάπως ἔτοιμη ἐπεξεργασία τοῦ II Βιβλίου καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1870. Οἱ σημειώσεις γιὰ τὴν τελικὴ σύνταξη, πού θὰ τὶς ἀναφέρουμε ἀμέσως, λένε ρητὰ: «Πρέπει νὰ παρθεῖ σὺν βάση ἡ δευτέρη ἐπεξεργασία».

Ὑστερα ἀπὸ τὸ 1870 ἔχουμε πάλι ἓνα διάλειμμα, πού ὀφειλόταν κυρίως σὲ ἀρρώστιες. Ὁ Μάρξ, ὅπως συνήθως, χρησιμοποίησε τὸ χρόνον αὐτὸ γιὰ μελέτες· γεωπονία, ἀμερικάνικες καὶ ἰδίως ρωσικὲς ἀγροτικές σχέσεις, χρηματογὰ καὶ τραπεζικὸ σύστημα, τέλος φυσικὲς ἐπιστῆμες: γεωλογία καὶ φυσιολογία, καὶ ἰδίως αὐτοτελεῖς μαθηματικὲς ἐργασίες, ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενον τῶν πολυάριθμων τετραδίων περιλήψεων αὐτῆς τῆς περιόδου. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1877 αἰσθανόταν ὅτι εἶχε ἀναρρῶσει τόσο, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ καταπιαστῇ καὶ πάλι μὲ τὸ κύριο ἔργο του. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Μάρτη τοῦ 1877 χρονολογοῦνται ὑποδείξεις καὶ σημειώσεις ἀπὸ τὰ πᾶν τέσσερα χειρόγραφα σὺν βάση μῆς νέας ἐπεξεργασίας τοῦ II Βιβλίου, πού ἡ ἀρχὴ τῆς βρίσκεται στὸ χειρόγραφο V (56 σελίδες in folio). Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ περιλαμβάνει τὰ πρῶτα τέσσερα κεφάλαια καὶ εἶναι ἀκόμα λίγο ἐπεξεργασμένο· οὐσιαστικὰ σημεία ἐξετάζονται σὲ ὑποσημειώσεις· τὸ ὕλικό εἶναι περισσότερο συγκεντρωμένο παρά ἐξιδιαιλεμένο, ἀποτελεῖ ὅμως τὴν τελευταία ἄρτια διατύπωση αὐτοῦ τοῦ σπουδαιότατον τμήματος τοῦ πρώτου μέρους. — Μιά πρώτη προσπάθεια νὰ γίνῃ ἀπ' αὐτὸ ἓνα χειρόγραφο ἔτοιμο γιὰ ἐκτύπωση ἔχουμε στὸ χειρόγραφο VI (ὕστερα ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1877 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1878)· ἀποτελεῖται μονάχα ἀπὸ 17 σελίδες σὲ σχῆμα τέταρτο, πού περιλαμβάνουν τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πρώτου κεφαλαίου· μιά δευτέρη προσπάθεια — τὴν τελευταία — ἔχουμε στὸ χειρόγραφο

VII. «2 του Ιούλη 1878», πού αποτελείται όλο-όλο από 7 σελίδες in folio.

Έκείνο τόν καιρό φαίνεται πώς ο Μάρξ κατάλαβε ότι χωρίς μία δολοκληρωτική αλλαγή στην κατάσταση της υγείας του δε θα μπορέσει ποτέ ν' αποπερατώσει μία έπεξεργασία του δεύτερου και του τρίτου Βιβλίου, τέτια πού νά τόν ικανοποιεί τόν ίδιο. Πράγματι, τά χειρόγραφα V — VII φέρνουν πολύ συχνά τά ίχνη έντονης πάλης μέ τίς συνέπειες της αρρώστιας πού τόν συνέθλιβαν. Τό πιό δύσκολο κομμάτι του πρώτου μέρους τόχει έπεξεργαστεί ξανά στό χειρόγραφο V· τό υπόλοιπο του πρώτου και δλόκληρο τό δεύτερο μέρος (μέ εξαίρεση τό δέκατο έβδομο κεφάλαιο) δέν παρουσίαζαν καμιά σημαντική θεωρητική δυσκολία· αντίθετα, τό τρίτο μέρος, ή αναπαραγωγή και ή κυκλοφορία του κοινωνικού κεφαλαίου, του φαινόνταν ότι χρειάζεται οπωσδήποτε νά μεταπλαστεί. Καί συγκεκριμένα, στό χειρόγραφο II εξέταζόταν ή αναπαραγωγή πρώτα χωρίς νά παίρνεται υπόψη ή χρηματική κυκλοφορία πού μεσολαβεί για την πραγματοποίησή της, και έπειτα άλλη μία φορά όπου παίρνεται υπόψη ή χρηματική κυκλοφορία. Αυτό επρόκειτο ν' απαλειφθεί, και δλόκληρο τό μέρος νά ξαναδουλευτεί γενικά έτσι πού ν' ανταποκρίνεται στό διευρυμένο όρίζοντα του συγγραφέα. Έτσι γεννήθηκε τό χειρόγραφο VIII, ένα τετράδιο από 70 μόνο σελίδες σέ σχήμα τέταρτο· τό τί κατάφερε όμως νά συγκεντρώσει ο Μάρξ σ' αυτό τό χώρο, τό αποδείχνει ή σύγκριση του τυπωμένου III μέρους, ύστερα από την αφαίρεση των κομματιών πού έχουν παρεμβληθεί από τό χειρόγραφο II.

Κι αυτό τό χειρόγραφο είναι μόνο μία προσωρινή εξέταση του αντικειμένου, πού απόβλεπε πριν απόλα στό νά διαπιστώσει και ν' αναπτύξει τίς αποχτημένες καινούργιες απόψεις σέ σύγκριση μέ τό χειρόγραφο II, παραλείποντας τά σημεία εκείνα, για τά όποια δέν υπήρχε τίποτα τό καινούργιο νά ειπωθεί. Στο χειρόγραφο αυτό συμπεριλαμβάνεται ξανά και επεκτείνεται επίσης ένα σημαντικό κομμάτι του 17ου κεφαλαίου του δεύτερου μέρους, πού έτσι ή άλλιώς πιάνει ως ένα βαθμό ζητήματα πού αφορούν τό τρίτο μέρος. Η λογική σειρά διακόπτεται συχνά, ή άνάπτυξη παρουσιάζει πού και πού κενά και, ιδίως στό τέλος, είναι τελείως αποσπασματική. Ό,τι όμως είχε νά πει ο Μάρξ, λέγεται σ' αυτό τό χειρόγραφο μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο.

Αυτό είναι τό ύλικό για τό II Βιβλίο, από τό όποιο, σύμφωνα μέ τά λόγια του Μάρξ στην κόρη του Έλεονώρα, λίγο πριν από τό θάνατό του, έπρεπε έγώ «νά φτιάξω κάτι». Δέχτηκε ή έντολή αυτή μέ τήν πιό στενή της έννοια· όπου ήταν δυνατό περιόρισα τό δουλιά μου σέ άπλή έπιλογή άνάμεσα στίς διάφορες διατυπώσεις πού υπήρχαν. Καί μάλιστα έτσι πού πάντα νά παίρνω σάν βάση τήν τελευταία υπάρχουσα διατύπωση, παραβάλλοντάς την μέ τίς προγενέστερες. Πραγματικές δυσκολίες, δηλ. δυσκολίες όχι άπλως τεχνικές, παρουσίαζαν εδώ μόνο τό πρώτο και τό τρίτο μέρος, πού όμως δέν ήταν μικρές. Προσπάθησα νά τίς λύσω άποκλειστικά σύμφωνα μέ τό πνεύμα του συγγραφέα.

Τίς περισσότερες περικοπές πού υπάρχουν στό κείμενο τίς έχω μεταφράσει, όταν πρόκειται για άποδεικτικά γεγονότων ή όταν τό πρώτο-

τυπο έργο, όπως συμβαίνει μέ τά χωρία από τόν Α. Σμιθ, βρίσκεται στή διάθεση του καθενός πού θέλει νά έμβαθύνει στό ζήτημα. Μόνο στό 10ο κεφάλαιο δέν μπόρεσε νά γίνει αυτό, γιατί εδώ κριτικάρεται άνευθείας τό άγγλικό κείμενο. — Οι περικοπές από τό I Βιβλίο φέρουν τούς αριθμούς των σελίδων της δεύτερης έκδοσης, της τελευταίας πού εκδόθηκε όταν ζούσε ακόμα ο Μάρξ*.

Για τό III Βιβλίο, έκτός από τήν πρώτη έπεξεργασία στό χειρόγραφο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας», έκτός από τά προαναφερόμενα κομμάτια στό χειρόγραφο III και από μερικές σπαρμένες στην τύχη σύντομες σημειώσεις στα τετράδια περιλήψεων, υπάρχουν μόνάχα: τό χειρόγραφο in folio του 1864 — 1865 πού αναφέραμε και πού είναι έπεξεργασμένο μέ τήν ίδια περίπου πληρότητα όπως και τό χειρόγραφο II του II Βιβλίου, και τέλος ένα τετράδιο από τό 1875: Η σχέση άνάμεσα στό ποσοστό της υπεραξίας και στό ποσοστό του κέρδους αναπτυγμένη μαθηματικά (μέ εξισώσεις). Η προετοιμασία αυτού του βιβλίου για έκτύπωση προχωρεί γρήγορα. Άπ' ό,τι μπορώ νά κρίνω ως τώρα, θα παρουσιάσει κυρίως μόνάχα τεχνικές δυσκολίες, έκτός φυσικά από μερικά πολύ σπουδαία μέρη.

Έδώ είναι ή θέση για ν' αντικρούσομε μία κατηγορία ενάντια στον Μάρξ, μία κατηγορία πού στην αρχή τη διατύπωσαν χαμηλόφωνα και σποραδικά, πού τώρα όμως, ύστερ' από τό θάνατό του, τη διακηρύχνουν σάν άναμφισβήτητο γεγονός γερμανοί από καθέδρας και κρατικοί σοσιαλιστές και οι όπαοί τους — τήν κατηγορία πώς τάχα ο Μάρξ έχει διαπραξει μία λογοκλοπή σέ βάρος του Ροντμπέρτους. Άλλου, σέ άλλο μέρος¹ έχω πει κιόλας τά σπουδαιότερα σχετικά μ' αυτό τό ζήτημα, μόνον όμως εδώ μπορώ νά παραθέσω τά άποφασιστικά τεκμήρια.

Η κατηγορία αυτή άπ' ό,τι ξέρω βρίσκεται για πρώτη φορά στό «Emanzipationskampf des vierten Standes» του R. Mayer, Berlin 1874, σελ. 43: «Από τά δημοσιεύματα αυτά» (του Ροντμπέρτους πού άνάγονται στό δεύτερο μισό της δεκαετίας 1830 — 1840) «άντλησε ο Μάρξ, όπως άποδειχνεται, τό μεγαλύτερο μέρος της κριτικής του». Θά μου επιτραπεί βέβαια, μέχρις άποδείξεως του εναντίου, νά υποθέτω πώς όλη ή «άποδεικτικότητα» αυτού του ισχυρισμού συνίσταται στό ότι αυτό τό βεβαίωσε στον κύριο Μάγερ ο ίδιος ο Ροντμπέρτους. — Τό 1879 έμφρανίζει στην σκηνή ο ίδιος ο Ροντμπέρτους και γράφει στον Γ. Τσέλερ («Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft», Τύμπινγκεν, 1879, σελ. 219) σχετικά μέ τό έργο του: «Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände» 1842) [«Για τή γνώση των

* Έμείς χρησιμοποιούμε τούς αριθμούς των σελίδων της ελληνικής έκδοσης του I τόμου πού βγήκε τό 1954. Σημ. Μετ.

¹ Στον πρόλογο για τό βιβλίο του Κάρολ Μάρξ: «Η άθλιότητα της φιλοσοφίας, άπάντηση στή φιλοσοφία της άθλιότητας του Προυτόν», γερμανική μετάφραση του Ε. Μπέρνσταϊν και Κ. Κάουτσκι. Στουτγάρδη 1885: (Τό βιβλίο αυτό ο Μάρξ τό έγραψε τό 1847 στα γαλλικά. Σημ. Μετ.)

κρατικο-οικονομικών μας συνθηκών] τά παρακάτω: «Θά βρεῖτε πῶς αὐτή (ἡ σειρά τῶν σκέψεων πού ἀναπτύσσεται σ' αὐτό) χρησιμοποιοῦνται ἀρκετά καλά ἀπὸ τὸν Μάρξ... χωρὶς φυσικά νά μέ ἀναφέρει». Πράγμα πού τὸ ἐπαναλαμβάνει ἀβασάνιστα καὶ ὁ Θ. Κόζακ, ὁ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ροντμπέρτους ἐκδότης του («Das Kapital» von Rodbertus. Berlin 1884, Εἰσαγωγή, σελ. XV) [Ροντμπέρτους: «Τὸ κεφάλαιο» Εἰσαγωγή Θ. Κόζακ.] Τέλος στὰ «Briefe und sozialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow» ὁ Ροντμπέρτους λέει ἀνοιχτά: «Σήμερα βλέπω πῶς μέ *ληλάτησαν* ὁ Σαίφλε καὶ ὁ Μάρξ, χωρὶς ν' ἀναφέρουν τ' ὄνομά μου (Brief Nr. 60, σελ. 134). Σέ ἄλλο σημεῖο ἡ ἀξίωση τοῦ Ροντμπέρτους παίρνει πῶς συγκεκριμένη μορφή: «Ἀπὸ πού *πηγάει ἡ ὑπεραξία* τοῦ κεφαλαιοκράτη τὸ ἔχω δείξει στὰ κύρια σημεῖα τοῦ τρίτου μου κοινωνικοῦ γράμματος *ἐξίσου καλά, ὅπως* κι ὁ Μάρξ, μόνο πού τόδειξα πῶς πῶς σύντομα καὶ μέ πῶς μεγαλύτερη σαφήνεια» (Brief Nr. 48, σελ. 111).

Γιὰ ὅλες αὐτές τίς κατηγορίες γιὰ λογοκλοπὴ ὁ Μάρξ δέν ἔμαθε ποτέ τίποτα. Στὸ δικό του ἀντίτυπο τοῦ «Emanzipationskampf» ἦταν κομμένα μόνο τὰ φύλλα τοῦ μέρους πού ἀφοροῦσε τῇ Διεθνῇ, τὰ ὑπολοιπὰ φύλλα τοῦ βιβλίου τὰ ἔχω κόψει ἐγὼ ὁ ἴδιος ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατό του. Τὸ περιοδικό [«Zeitschrift»] τοῦ Τόμπινγκεν δέν τὸ εἶδε ποτέ. Τοῦ ἦταν ἀγνωστα ἐπίσης τὰ Γράμματα κλπ. [«Briefe etc.»] στὸν Ρ. Μάγερ, κι ὅσο γιὰ μένα, μόλις τὸ 1884, χάρις στὴν καλοσύνη τοῦ ἴδιου τοῦ κ. δρ. Μάγερ πρόσεξα τὸ σημεῖο σχετικὰ μέ τῇ «ληλασία». Ἀντίθετα, τὸ γράμμα ἀριθ. 48 τὸ γινώριζε ὁ Μάρξ· ὁ κύριος Μάγερ ἔλεγε τὴν καλοσύνη νά χαρίσει τὸ πρωτότυπο στὴ νεότερη κόρη τοῦ Μάρξ. Ὁ Μάρξ, πού ἔφτασαν φυσικά ὡς στ' ἄφτια του ὁρισμένα μυστηριώδη μουρμουρητά, πῶς τάχα πρέπει ν' ἀναζητηθῇ στὸν Ροντμπέρτους ἡ μυστικὴ πηγὴ τῆς δικῆς του κριτικῆς, μοῦ ἔδειξε τὸ γράμμα αὐτὸ μέ τὴν παρατήρηση: πῶς σ' αὐτὸ ἔχει ἐπιτέλους τὴν αὐθεντικὴ πληροφορία γιὰ τὸ τί ἀξιώνει ὁ ἴδιος ὁ Ροντμπέρτους· ἂν ὁ Ροντμπέρτους δέν ἰσχυρίζεται τίποτα περισσότερο, τότε δέν τὸν νοιάζει τὸν Μάρξ· ἐπίσης ἂν ὁ Ροντμπέρτους θεωρεῖ τὴ δική του διατύπωση σάν συντομότερη καὶ σαφέστερη, μπορεῖ νά τοῦ ἀφήσει κι αὐτὴ τὴν ἱκανοποίηση. Πράγματι, μέ τὸ γράμμα αὐτὸ τοῦ Ροντμπέρτους θεωροῦσε τελειωμένη ὅλη τὴν ὑπόθεσιν.

Καὶ μποροῦσε τόσο περισσότερο νά τὴ θεωρεῖ τελειωμένη, πού, ὅπως ξέρετε, ὅλη ἡ φιλολογικὴ δρᾶση τοῦ Ροντμπέρτους ἔμεινε ἀγνωστὴ στὸν Μάρξ ὡς τὸ 1859 περίπου, ὅταν ἦταν ἔτοιμη πιά ἡ δική του Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὅχι μόνο στὶς γενικὲς της γραμμές, ἀλλὰ καὶ στὶς σπουδαιότερες λεπτομέρειές της. Ὁ Μάρξ ἄρχισε τίς οἰκονομικὲς του μελέτες τὸ 1843 στὸ Παρίσι μέ τὴ μελέτη τῶν μεγάλων ἀγγλῶν καὶ γάλλων συγγραφέων, ἀπὸ τοὺς γερμανοὺς γινώριζε μονάχα τὸν Ράου καὶ τὸν Λίστ, κι αὐτὸ τοῦ ἦταν ἀρκετό. Οὔτε ὁ Μάρξ, οὔτε ἐγὼ εἶχαμε πληροφορηθῇ λέξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ροντμπέρτους, ὅσοπου τὸ 1848 χρειάστηκε νά κριτικάρουμε στὴ «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» τοὺς λόγους του σάν βουλευτὴ τοῦ Βερολίνου καὶ τίς πράξεις

του σάν ὑπουργοῦ. Τόσο τὸν ἀγνοοῦσαμε, πού ρωτοῦσαμε τοὺς βουλευτές τῆς Ρηνανίας, ποῖος λοιπὸν εἶναι αὐτός ὁ Ροντμπέρτους, πού ἔγινε τόσο ξαφνικὰ ὑπουργός. Μά κι αὐτοὶ δέν ἤξεραν τίποτα νά μᾶς ἐκμυστηρευτοῦν σχετικὰ μέ τὰ οἰκονομικὰ συγγράμματα τοῦ Ροντμπέρτους. Ὅτι ὅμως ὁ Μάρξ, καὶ χωρὶς τὴ βοήθεια τοῦ Ροντμπέρτους, ἤξερε τότε κρύβας πολὺ καλά ὅχι μόνο ἀπὸ πού, μά καὶ πῶς «πηγάει ἡ ὑπεραξία τοῦ κεφαλαιοκράτη», τὸ ἀποδείχνουν ἡ «Misère de la Philosophie» [«Ἀθλιότητα τῆς Φιλοσοφίας»], 1847, καὶ οἱ διαλέξεις του γιὰ τὴ μισθωτὴ ἐργασία καὶ τὸ κεφάλαιο, πού τίς ἔκανε τὸ 1847 στὶς Βρυξελλές καὶ δημοσιεύτηκαν τὸ 1849 στὴ «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου», ἀρ. φύλλων 264 — 269. Μόνο γύρω στὰ 1859 ἔμαθε ὁ Μάρξ ἀπὸ τὸν Λασσάλ, ὅτι ὑπάρχει καὶ κάποιος οἰκονομολόγος Ροντμπέρτους καὶ τότε βρῆκε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τὸ «Τρίτο κοινωνικὸ γράμμα» του.

Αὐτὰ εἶναι τὰ γεγονότα. Καὶ τώρα, πῶς ἔχει ἡ ὑπόθεσις μέ τὸ περιεχόμενο πού «ληλάτησε» τάχα ὁ Μάρξ ἀπὸ τὸν Ροντμπέρτους; Στὸ τρίτο κοινωνικὸ γράμμα μου — λέει ὁ Ροντμπέρτους — ἔχω δείξει τὸ ἴδιο, ὅπως κι ὁ Μάρξ, ἀπὸ πού πηγάζει ἡ ὑπεραξία τοῦ κεφαλαιοκράτη, μόνο πού ἐγὼ τόχω δείξει πῶς σύντομα καὶ μέ μεγαλύτερη σαφήνεια. Αὐτὴ λοιπὸν εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος: ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας· καὶ πραγματικὰ εἶναι ἀδύνατο νά πεῖ κανεὶς τί ἄλλο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ θὰ μπορούσε νά διεκδικήσει σάν ἰδιοκτησία του ὁ Ροντμπέρτους. Ὁ Ροντμπέρτους λοιπὸν ἀνακηρύχνει ἐδῶ τὸν ἑαυτό του πραγματικὸ πρωτογενὸς τῆς θεωρίας τῆς ὑπεραξίας πού τοῦ τὴ ληλάτησε τάχα ὁ Μάρξ.

Καὶ τί μᾶς λέει τὸ τρίτο κοινωνικὸ γράμμα [σελ. 87] γιὰ τὴν κατὰ τὴν τῆς ὑπεραξίας; Μᾶς λέει ἀπλῶς πῶς ἡ «πρόσοδος» — στὴν ἔννοια αὐτὴ ὁ Ροντμπέρτους συμπεριλαμβάνει καὶ τὴ γαιοπρόσοδο καὶ τὸ κέρδος — δέν προέρχεται ἀπὸ μιὰ «πρόσδεση ἀξίας» στὴν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλὰ «ἀπὸ μιὰ ἀφαίρεση ἀξίας ἀπὸ τὸ μισθὸ ἐργασίας», μ' ἄλλα λόγια: «προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μισθὸς ἐργασίας ἀποτελεῖ μονάχα ἓνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας», καὶ ὅταν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας εἶναι ἀρκετὴ «ὁ μισθὸς τῆς ἐργασίας δέ χρειάζεται νά εἶναι ἴσος μέ τὴ φυσικὴ ἀνταλλαχτικὴ ἀξία τοῦ προϊόντος της, ἔτσι πού νά μένει ἀπ' αὐτὸ κάτι γιὰ τὴν ἀναπλήρωση τοῦ κεφαλαίου (!) καὶ γιὰ τὴν πρόσοδο». Ὁ Ροντμπέρτους ὅμως δέ μᾶς λέει τί πράγμα εἶναι αὐτὴ ἡ «φυσικὴ ἀνταλλαχτικὴ ἀξία» τοῦ προϊόντος, ἀπὸ τὴν ὁποία δέ μένει τίποτα γιὰ τὴν ἀναπλήρωση τοῦ κεφαλαίου», δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀναπλήρωση τῆς πρώτης ὕλης καὶ τῆς φθορᾶς τῶν ἐργαλείων.

Εὐτυχῶς, μᾶς ἦταν γραφτὸ νά διαπιστώσουμε, τί ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Μάρξ αὐτὴ ἡ ἀνακάλυψις τοῦ Ροντμπέρτους πού ἄφησε ἐποχὴ. Στὸ χειρόγραφο «Zur Kritik etc.» ὑπάρχει στὸ Χ τετράδιον, σελ. 445 κ. ἑ., μιὰ «Παρέμβασις». Ὁ κ. Ροντμπέρτους. Μιὰ καινούργια θεωρία τῆς γαιοπροσόδου». Μόνο ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἐξετάζεται ἐδῶ τὸ τρίτο κοινωνικὸ γράμμα. Μέ τὴ ροντμπερτιανὴ θεωρία τῆς ὑπεραξίας

γενικά ο Μάρξ ξοφλάει με την παρακάτω ειρωνική παρατήρηση: «Ο κ. Ροντμπέρτους εξετάζει πρώτα πώς έχουν τα πράγματα σε μία χώρα, όπου δεν είναι χωρισμένες ή κατοχή της γης και του κεφαλαίου, και καταλήγει ύστερα στο σπουδαίο συμπέρασμα πώς η πρόσδοδος (με τη λέξη αυτή έννοει όλη την υπεραξία) είναι απλούστατα ίση με την απλήρωτη εργασία ή με την ποσότητα των προϊόντων που την εκφράζουν».

Η κεφαλαιοκρατική ανθρωπότητα είχε κιόλας παραγάγει υπεραξία επί αρκετούς αιώνες, όταν σιγά-σιγά έφτασε και στο σημείο να κάνει σκέψεις σχετικά με την προέλευσή της. Η πρώτη γνώμη γι' αυτήν ήταν η γνώμη που απορέει από την άμεση εμπορική πραχτική: η υπεραξία προέρχεται από μία προσάυξηση στην αξία του προϊόντος. Η άποψη αυτή επικρατούσε στους έμποροκράτες, μά ο Τζέιμς Στιούαρτ κιόλας αντιλήφθηκε πώς στην περίπτωση αυτή ο ένας κερδίζει, τι αναγκαστικά πρέπει να χάνει ο άλλος. Παρ' όλα αυτά η άποψη αυτή διατηρήθηκε πολύ ακόμα, ιδίως ανάμεσα στους σοσιαλιστές από την κλασική επιστήμη όμως την εκτοπίζει ο Α. Σμιθ.

Στο έργο του «Ο Πλούτος των εθνών», Βιβλίο Ι, κεφ. VI, ο Σμιθ λέει: «Μόλις συσσωρευθεί κεφάλαιο (stock) στα χέρια ξεχωριστών ατόμων, μερικά απ' αυτά θα το χρησιμοποιήσουν φυσικά, για να στρώσουν στη δουλιά φιλόπονους ανθρώπους και για να τους εφοδιάσουν με πρώτες ύλες και μέσα συντήρησης, με σκοπό να βγάλουν κάποιο κέρδος από την πούληση των προϊόντων της εργασίας τους, ή απ' αυτό που η εργασία τους προσέθεσε στην αξία αυτών των πρώτων υλών... Η αξία που προσθέτουν οι εργάτες στις πρώτες ύλες αναλύεται λοιπόν σε δύο μέρη, από τα οποία το ένα πληρώνει το μισθό τους και το άλλο το κέρδος του επιχειρηματία επί όλου του ποσού που έχει προκαταβάλει για τις πρώτες ύλες και για τους μισθούς εργασίας». Και λίγο παρακάτω: «Από τη στιγμή που όλο το έδαφος μιάς χώρας έχει γίνει ατομική ιδιοκτησία, οι γαιοκτήμονες καθώς και άλλοι άνθρωποι εύχαριστούνται να θερίζουν εκεί που δεν έχουν σπείρει και ζητούν γαιοπρόσοδο ακόμα και για τα φυσικά προϊόντα της γης... Ο εργάτης... δφείλει να παραχωρεί στο γαιοκτήμονα ένα μέρος απ' εκείνα που συγκέντρωσε ή που παρήγαγε με την εργασία του. Το μέρος αυτό ή, πράγμα που είναι το ίδιο, η τιμή αυτού του μέρους, αποτελεί τη γαιοπρόσοδο».

Σχετικά με το σημείο αυτό ο Μάρξ παρατηρεί στη σελ. 253 του χειρογράφου «Zur Kritik etc.» που αναφέραμε: «Επομένως ο Α. Σμιθ αντιλαμβάνεται την υπεραξία, δηλαδή την υπερεργασία, το περίσσευμα της επιτελεσμένης και αντικειμενοποιημένης στο έμπόρευμα εργασίας πάνω από την πληρωμένη εργασία, μ' άλλα λόγια πάνω από την εργασία που έχει εισπράξει το ισοδύναμό της με το μισθό, σάν τη γενική κατηγορία, που το καθαντό κέρδος και η γαιοπρόσοδος δεν είναι παρά μόνο παρακλάδια της».

Παρακάτω, στο I Βιβλίο, κεφ. VIII, ο Α. Σμιθ λέει: «Από τη στιγμή που η γη έχει γίνει ατομική ιδιοκτησία, ο γαιοκτήμονας ζητάει μερτικό σχεδόν απ' όλα τα προϊόντα που ο εργάτης μπορεί να παραγάγει

ή να συλλέξει απ' αυτήν. Η γαιοπρόσοδος του αποτελεί την πρώτη αφαίρεση από το προϊόν της εργασίας που έχει χρησιμοποιηθεί στη γη. Σπάνια όμως ο καλλιεργητής της γης έχει τα μέσα για να συντηρηθεί ως τη συγκομιδή. Συνήθως του προκαταβάλλεται η συντήρησή του από το κεφάλαιο [stock] ενός επιχειρηματία, του παχτωτή, που τον μισθώνει και που δε θαχε κανένα συμφέρον ν' απασχολήσει τον καλλιεργητή, αν δεν μοιραζόταν μαζί του το προϊόν της εργασίας του, ή αν δεν αναπληρώνονταν το κεφάλαιό του μαζί με κάποιο κέρδος. Το κέρδος αυτό αποτελεί μία δεύτερη αφαίρεση από το προϊόν της εργασίας που έχει χρησιμοποιηθεί στη γη. Μία τέτια αφαίρεση για την πληρωμή του κέρδους γίνεται από το προϊόν σχεδόν κάθε εργασίας. Σ' όλες τις βιομηχανίες οι περισσότεροι εργάτες έχουν ανάγκη από ένα επιχειρηματία για να τους προκαταβάλλει ως την αποπέραωση της εργασίας τους την πρώτη ύλη, το μισθό και τη συντήρηση. Ο επιχειρηματίας αυτός μοιράζεται μαζί τους το προϊόν της εργασίας τους, ή την αξία που η εργασία τους προσθέτει στις επεξεργασμένες πρώτες ύλες, και το μερτικό που παίρνει αποτελεί το κέρδος του».

Σ' αυτά ο Μάρξ παρατηρεί (χειρόγραφο, σελ. 256): «Εδώ λοιπόν ο Α. Σμιθ χαρακτηρίζει ορθά - κοφτά τη γαιοπρόσοδο και το κέρδος του κεφαλαίου σάν απλές αφαιρέσεις από το προϊόν του εργάτη ή από την αξία του προϊόντος του, ή όποια είναι ίση με την εργασία που ο εργάτης έχει προσθέσει στην πρώτη ύλη. Η αφαίρεση αυτή όμως, όπως έχει εξηγήσει πρωτίτερα ο ίδιος ο Σμιθ, μπορεί ν' αποτελεστεί μόνο από το μέρος εκείνο της εργασίας, που προσθέτει ο εργάτης στις πρώτες ύλες πάνω από την ποσότητα της εργασίας με την οποία πληρώνεται μονάχα ο μισθός του, ή που προσφέρει μονάχα ένα ισοδύναμο για το μισθό του — δηλαδή από την υπερεργασία, από το απλήρωτο μέρος της εργασίας του».

Επομένως ακόμα κι ο Σμιθ ήξερε «από πού πηγάει η υπεραξία του κεφαλαιοκράτη» και επιπλέον και η υπεραξία του γαιοκτήμονα. Ο Μάρξ το αναγνωρίζει αυτό με ειλικρίνεια από το 1861 κιόλας, ενώ φαίνεται να τόχουν ξεχάσει δλότελα ο Ροντμπέρτους και το τσούρμιο των θαυμαστών του που ξεφυτρώνουν σάν τα μανιτάρια ύστερα από τη ξεστή καλοκαιριάτικη βροχή του κρατικού σοσιαλισμού.

«Όσο, συνεχίζει ο Μάρξ, την υπεραξία σάν τέτια ο Σμιθ δεν τη διαχώρισε σάν μία ειδική κατηγορία, από τις ιδιαίτερες μορφές που παίρνει στο κέρδος και τη γαιοπρόσοδο. Γιαντί ο Σμιθ, κι ακόμα περισσότερο Ρυκάντο, παρουσιάζουν μεγάλη ανεπάρκεια και πλάνη στην εξέταση». — Η φράση αυτή ταιριάζει λέξη προς λέξη για τον Ροντμπέρτους. Η «πρόσοδος» του είναι απλώς το άθροισμα της γαιοπροσόδου + το κέρδος. Για τη γαιοπρόσοδο φτιάχνει μιάν δλότελα λαθεμένη θεωρία, το κέρδος το παίρνει άβασάνιστα, όπως το βρίσκει στους προγενεστέρους του. — Αντίθετα, η υπεραξία του Μάρξ είναι η γενική μορφή του ποσού αξίας που το ιδιοποιούνται οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής χωρίς να καταβάλλουν κανένα ισοδύναμο, και που διασπάζεται στις ιδιαίτερες, παραλλαγμένες μορφές του κέρδους και της γαιοπροσόδου, συμ-

φωνα μέ δόλτελα ιδιόμορφους νόμους πού τούς ανακάλυψε πρῶτος ὁ Μάρξ. Οἱ νόμοι αὐτοί ἀναπτύσσονται στό III Βιβλίο, ὅπου θά φανεῖ γιά πρώτη φορά πόσοι ἐνδιάμεσοι κρίκοι εἶναι ἀναγκαῖοι γιά νά φτάσουμε ἀπό τήν κατανόηση τῆς ὑπεραξίας γενικά στήν κατανόηση τῆς μετατροπῆς τῆς σέ κέρδος καί γαιοπρόσοδο, δηλαδή στήν κατανόηση τῶν νόμων τῆς διανομῆς τῆς ὑπεραξίας μέσα στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν.

Ὁ Ρικάρντο προχωρεῖ κιόλας πολύ πιο πέρα ἀπό τόν Α. Σμιθ. Τήν ἀντίληψή του γιά τήν ὑπεραξία τή στηρίζει σέ μιὰ νέα θεωρία τῆς ἀξίας, πού ὑπῆρχε βέβαια σάν σπέρμα καί στόν Σμιθ, πού ὅμως πάντα σχεδόν ξεχνοῦσε νά τήν ἐφαρμόσει καί πού ἔγινε ἡ ἀφετηρία κάθε κα- τοπινῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Ἀπό τό γεγονός ὅτι τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος τήν καθορίζει ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἔχει πραγματοποιηθεῖ μέσα στά ἐμπορεύματα συνάγει τή διανομή ἀνάμεσα στούς ἐργάτες καί στούς κεφαλαιοκράτες τοῦ ποσοῦ τῆς ἀξίας πού πρόσθεσε ἡ ἐργασία στίς πρῶτες ὕλες, τή διάσπαση τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ σέ μισθό ἐργασίας καί κέρδος (δηλ. ἐδῶ ὑπεραξία). Ἀποδείχνει πῶς ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων μένει ἡ ἴδια, ὅποιαδήποτε ἀλλαγὴ καί ἂν ἐπέλθει στή σχέση ἀνάμεσα στά δύο αὐτά μέρη, ἕνας νόμος ἀπό τόν ὁποῖο παραδέχεται μονάχα ὁρισμένες ἐξαιρέσεις. Διατυπώνει μάλιστα, ἂν καί πάρα πολύ γενικά, καί μερικούς βασικούς νόμους γιά τήν ἀμοιβαία σχέση μισθοῦ καί ὑπεραξίας (πού τήν ἀντιλαμβάνεται μέ τή μορφή τοῦ κέρδους) (Μάρξ, «Τό Κεφάλαιο», τόμ. I, κεφ. 15ο, I [σελ. 536 — 540]) καί ἀποδείχνει πῶς ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό τό κέρδος πού παίρνεται κάτω ἀπό καθορισμένες συνθῆκες. — Σέ κανένα ἀπό τά σημεῖα αὐτά ὁ Ροντμπέρτους δέν ἔχει ξεπεράσει τόν Ρικάρντο. Οἱ ἐσωτερικές ἀντιφάσεις τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο, πού προκάλεσαν τήν κατάρρευση τῆς σχολῆς του, εἴτε ἔμειναν τελείως ἄγνωστες στόν Ροντμπέρτους, εἴτε τόν παραπλάνησαν («Zur Erkenntnis etc.», σελ. 130) καί τόν ὀδήγησαν σέ οὐτοπικές διεκδικήσεις ἀντί σέ οἰκονομικές λύσεις.

Ἡ διδασκαλία ὅμως τοῦ Ρικάρντο γιά τήν ἀξία καί τήν ὑπεραξία δέ χρειάστηκε νά περιμένει τό ἔργο τοῦ Ροντμπέρτους «Zur Erkenntnis etc.» γιά νά τήν ἐκμεταλλευτοῦν σοσιαλιστικά. Στή σελίδα 609 τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»* ὑπάρχει ἡ περικοπή: «The possessors of surplus produce or capital» [«Οἱ κάτοχοι ὑπερπροϊόντος ἢ κεφαλαίου»] παρμένη ἀπό τό σύγγραμμα: «The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell», London 1821. Τό σύγγραμμα αὐτό, πού καί μόνο ἡ ἔκφραση: surplus produce or capital [ὑπερπροϊόν ἢ κεφάλαιο] δείχνει τή σημασία του, σημασία πού ἔπρεπε νάχει ἐπισύρει τήν προσοχή, εἶναι ἕνα φυλλάδιο 40 σελίδων πού τό ἀνάσχε ἀπό τήν ἀφάνειά του ὁ Μάρξ. Τό φυλλάδιο αὐτό λέει:

«Ὅσα κι ἂν δικαιούται ὁ κεφαλαιοκράτης» (ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κεφαλαιοκράτη) «μπορεῖ πάντα νά ἰδιοποιεῖται μόνο τήν ὑπερεργασία

(surplus labour) τοῦ ἐργάτη, γιατί ὁ ἐργάτης πρέπει νά ζήσει» (σελ. 23). Εἶναι ὅμως πολύ σχετικό τό πῶς ζεῖ ὁ ἐργάτης καί πόση μπορεῖ ἐπομένως νά εἶναι ἡ ὑπεραξία πού ἰδιοποιεῖται ὁ κεφαλαιοκράτης. «Ἄν τό κεφάλαιο δέ μικραίνει σέ ἀξία στήν ἀναλογία πού αὐξάνει σέ ὄγκο, ὁ κεφαλαιοκράτης θά ξεζουμίζει ἀπό τόν ἐργάτη τό προϊόν κάθε δουλεμένης ὥρας πάνω ἀπό τό κατώτατο ὄριο, πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά ζεῖ ὁ ἐργάτης... ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ στό κάτω-κάτω τῆς γραφῆς νά πεῖ στόν ἐργάτη: δέ θά τρῶς ψωμί, γιατί μπορεῖ νά ζεῖ κανεῖς μέ κοκκινογούλια καί πατάτες, νά πού τρώσαμε» (σελ. 24). «Ἄν καταφέρουν ν' ἀναγκάσουν τόν ἐργάτη νά τρέφεται μέ πατάτες ἀντί μέ ψωμί, τότε εἶναι ἀναμφισβήτητα σωστό, πῶς μπορεῖ νά κερδίζει κανεῖς περισσότερα ἀπό τήν ἐργασία του» δηλ., ἂν γιά νά ζήσει μέ ψωμί ἦταν ἀναγκασμένος γιά τή συντήρηση τῆς δικῆς του καί τῆς οἰκογενείας του νά κρατάει γιά τόν ἑαυτό του τήν ἐργασία τῆς Δευτέρας καί τῆς Τρίτης, ὅταν τρέφεται μέ πατάτες θά κρατάει γιά τόν ἑαυτό του μονάχα τή μισή Δευτέρα, ἐνῶ ἡ ἄλλη μισή Δευτέρα καί ὁλόκληρη ἡ Τρίτη ἐλευθερώνονται εἴτε πρὸς ὄφελος τοῦ κράτους, εἴτε γιά τόν κεφαλαιοκράτη» (σελ. 26). «Δέν ἀμφισβητοῦν τό γεγονός (it is admitted) πῶς τό διάφορο [interest*] πού πληρώνεται στούς κεφαλαιοκράτες εἴτε μέ τή μορφή προσόδου, εἴτε σάν χρηματικός τόκος ἢ ἐπιχειρηματικό κέρδος, πληρώνεται ἀπό τήν ἐργασία ἄλλων» (σελ. 23). Ἔχουμε δηλ. ἐδῶ ἀκέραιη τήν «πρόσοδο» τοῦ Ροντμπέρτους, μόνο πού ἀντί «πρόσοδος» ὀνομάζεται διάφορο.

Σ' αὐτά ὁ Μάρξ παρατηρεῖ (χειρόγραφο «Zur Kritik etc.», σελ. 852): «Αὐτό τό σχεδόν ἄγνωστο φυλλάδιο — δημοσιεύτηκε τόν καιρό πού ὁ «ἀπίστευτος μπαλωματής» Μάκ Κούλλοκ ἀρχίζε νά τραβάει τήν προσοχή — κάνει ἕνα σημαντικό βῆμα πρὸς τά μπρός σέ σύγκριση μέ τόν Ρικάρντο. Τήν ὑπεραξία ἢ τό «κέρδος», ὅπως τή λέει ὁ Ρικάρντο (συνήν τῇ λέει καί ὑπερπροϊόν, surplus produce) ἢ interest [διάφορο, τόκο], ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ συγγραφέας τοῦ φυλλάδιου, τό φυλλάδιο τή χαρακτηρίζει ἀπερίφραστα surplus labour, ὑπερεργασία, ἐργασία πού τήν ἐκτελεῖ ὁ ἐργάτης δωρεάν, πού τήν ἐκτελεῖ πάνω ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας, μέ τήν ὁποία ἀναπληρώνεται ἡ ἀξία τῆς δικῆς του ἐργατικῆς δύναμης, δηλαδή μέ τήν ὁποία παράγεται ἕνα ἰσοδύναμο γιά τό μισθό του. Ὅσο σπουδαία ἦταν ἡ ἀναγωγή τῆς ἀξίας σέ ἐργασία, ἄλλο τόσο σπουδαία ἦταν καί ἡ ἀναγωγή σέ ὑπερεργασία (surplus labour) τῆς ὑπεραξίας (surplus value) πού παρασταίνεται μέ ἕνα ὑπερπροϊόν (surplus produce). Εἶναι ἀλήθεια πῶς αὐτό τό εἶπε κιόλας ὁ Σμιθ καί ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κύρια στοιχεῖα στήν ἀνάλυση τοῦ Ρικάρντο. Ὅμως, οὔτε ὁ ἕνας οὔτε ὁ ἄλλος δέν τόπε καί δέν τό προσδιόρισε πούθενά μέ ἀπόλυτη μορφή». Καί παρακάτω, στή σελ. 859 τοῦ χειρογράφου, λέει: «Κατά τά ἄλλα ὁ συγγραφέας εἶναι αἰχμάλωτος τῶν οἰκονομικῶν κατηγοριῶν, ἔτσι ὅπως τίς βρῖσκει. Ἀκριβῶς ὅπως στόν Ρικάρντο τό μπερδεμα τῆς ὑπεραξίας καί τοῦ κέρδους ὀδηγεῖ σέ δυσά-

* Τῆς 2ης γερμανικῆς ἐκδόσεως (καί τῆς ἑλλήν. ἐκδ. 1954). Σύντ.

* — interest — ἀγγλική λέξη πού σημαίνει: διάφορο, τόκος. Σημ. Μετ.

ρεστες αντιφάσεις, τό ίδιο γίνεται καί σ' αὐτόν ἀπό τό γεγονός ὅτι τήν ὑπεραξία τή βαπτίζει διάφορο τοῦ κεφαλαίου. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στέκει πῶς ψηλά ἀπὸ τὸν Ρικάρντο στὸ ὅτι πρῶτος ἀνάγει σὲ ὑπερεργασία καὶ ὑπεραξία, κι ἂν τήν ὑπεραξία τήν ὀνομάζει διάφορο τοῦ κεφαλαίου, ὥστόσο τονίζει ταυτόχρονα πὼς μέ τὸν ὅρο *interest of capital* [διάφορο τοῦ κεφαλαίου] ἐννοεῖ τή γενική μορφή τῆς ὑπερεργασίας, σὲ διάκριση ἀπὸ τὶς ἰδιαιτέρες μορφές τῆς, τήν πρόσοδο, τό χρηματικὸ τόκο καὶ τό ἐπιχειρηματικὸ κέρδος. Παίρνει ὅμως πάλι τήν ὀνομασία μιᾶς ἀπ' αὐτὲς τὶς μορφές, *interest* [διάφορο, τόκο] σὰν ὀνομασία τῆς γενικῆς μορφῆς. Κι αὐτὸ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ ξανακυλίσει στὰ οἰκονομικὰ κορακίστικα» (*slang* — λέει τό χειρόγραφο).

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο χωρίο λές καὶ εἶναι κομμένο εἰδικὰ στὰ μέτρα τοῦ Ροντμπέρτους. Κι αὐτὸς μένει αἰχμάλωτος τῶν οἰκονομικῶν κατηγοριῶν, ἔτσι ὅπως τὶς βρῖσκει. Κι αὐτὸς βαπτίζει τήν ὑπεραξία μέ τό ὄνομα καὶ ἀπὸ τὶς παραλλαγμένες ὑπομορφές τῆς, μέ τό ὄνομα: πρόσοδος, πού ἐπιπλέον τήν κάνει τελείως ἀόριστη. Ἀποτέλεσμα τῶν δυὸ αὐτῶν σφαλμάτων του εἶναι ὅτι ξανακυλᾷ στὰ οἰκονομικὰ κορακίστικα, ὅτι δὲ συνεχίζει κριτικά τήν πρόδο τοῦ πέρα ἀπὸ τὸν Ρικάρντο, κι ἀντὶς γι' αὐτὸ παρασέρνεται καὶ κάνει τήν ἀνέτοιμη θεωρία του, προτοῦ ἀκόμα ξεπεταχτεῖ ὁλοσδιόλου ἀπὸ τ' αὐτό, βάση μιᾶς οὐτοπίας, μέ τήν ὁποία, ὅπως πάλιν, ἐρχεται ἀργοπορημένος. Τό φυλλάδιο δημοσιεύτηκε τὸ 1821 κα λείει προκαταβολικά ὅλα ὅσα λείει ἡ ροντμπερτιανή «πρόσοδος» τοῦ 1842.

Τό φυλλάδιό μας εἶναι ἀπλῶς τό πῶς προωθημένο φυλάκιο μιᾶς ὀλόκληρης φιλολογίας πού στή δεκαετία 1820 — 1830 μετέστρεψε τή θεωρία τῆς ἀξίας καὶ τῆς ὑπεραξίας τοῦ Ρικάρντο ὑπὲρ τοῦ προλεταριάτου καὶ ἐνάντια στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καὶ πού πολεμᾷ τήν ἀστική τάξη μέ τὰ ἴδια της τὰ ὅπλα. Ὁλόκληρος ὁ κομμουνισμὸς τοῦ Ὁουεν, ἐφόσον κάνει οἰκονομική πολεμική, στηρίζεται στὸν Ρικάρντο. Δίπλα σ' αὐτόν ὅμως ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι συγγραφεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Μάρξ ἀναφέρει τὸ 1847 κυρίως μονάχα μερικὸς στήν πολεμική του ἐνάντια στὸν Προντόν («*Misère de la Philosophie*», σελ. 49): Ἐντμοντ, Θόμσον, Χότζκιν κτλ. κτλ. «κι ἀκόμα τέσσερις σελίδες καὶ τὰ λοιπὰ». Ἀπὸ τὸ σωρὸ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν παίρνω ἓνα στήν τύχη: «*An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness*» τοῦ Οὐίλλιαμ Θόμσον· μιὰ καινούργια ἔκδοσή του βγήκε τὸ 1850 στὸ Λονδίνο. Τὸ σύγγραμμα αὐτό, πού ἔχει γραφεῖ τὸ 1822, ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ 1824. Καὶ δῶ ὁ πλοῦτος, πού ἰδιοποιεῖται οἱ μὴ παράγοντες τάξεις, χαρακτηρίζεται παντοῦ σὰν ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ προϊόν τοῦ ἐργάτη, καὶ μάλιστα μέ ἀρκετὰ τσουχτερές ἐκφράσεις. «Ἡ μόνιμη τάση αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε κοινωνία συνίστατο στήν παρακίνηση τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη μέ τήν ἀπάτη ἢ τήν πειθῶ, μέ τὸν ἐκφοβισμό ἢ τὸν ἐξαναγκασμὸ νὰ ἐκτελεῖ τήν ἐργασία ἐναντι ἐνός ὅσο τὸ δυνατό μικρότερου μερτικοῦ ἀπὸ τὸ προϊόν τῆς δικῆς του ἐργασίας» (σελ. 28). «Γιατί νὰ μὴν παίρνει ὁ ἐργάτης ἀπόλυτα ὅλο τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας του;» (σελ. 32).

«Αὐτὴ τήν ἀποξήμωση πού ἀποσποῦν μέ τό στανιὸ οἱ κεφαλαιοκράτες ἀπὸ τὸν παραγωγὸ ἐργάτη καὶ τήν ὀνομάζουν γαιοπρόσοδο ἢ κέρδος, τὴ διεκδικοῦν γιὰ τὴ χρῆση τῆς γῆς ἢ ἄλλων ἀντικειμένων... Ἐπειδὴ ὅλες οἱ φυσικὲς ὕλες, στίς ὁποῖες ἢ μέ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὶς παραγωγικὲς του ἱκανότητες ὁ ἀχτήμονας παραγωγὸς ἐργάτης πού δὲν κατέχει τίποτα ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τήν ἱκανότητά του νὰ παράγει, βρίσκονται στήν κατοχή ἄλλων ἀτόμων, πού τὰ συμφέροντά τους εἶναι ἀντίθετα μέ τὰ δικά του καὶ πού ἡ συγκατάθεσή τους ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς δικῆς του δραστηριότητας — μήπως γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν ἐξαρτιέται καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ ἔλεος αὐτῶν τῶν κεφαλαιοκρατῶν, πόσο μερτικό ἀπὸ τοὺς καρπούς τῆς δικῆς του ἐργασίας θὰ τοῦ παραχωρήσουν σὰν ἀποξήμωση γιὰ τήν ἐργασία αὐτή; (σελ. 125)... σὲ σχέση μέ τό μέγεθος τοῦ προϊόντος πού κατακρατοῦν ἀδιάφορο ἂν ὀνομάζων φόρο, κέρδος ἢ κλεψιά... αὐτὲς τὶς ἀφαιρέσεις» (σελ. 126) κλπ.

Ὁμολογῶ πὼς τὶς γραμμὲς αὐτὲς δὲν τὶς γράφω χωρὶς κάποια ντροπή. Μπορεῖ νὰ συγχωριέται ἀκόμα τό γεγονός ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστη στὴ Γερμανία ἡ ἀντικεφαλαιοκρατική ἀγγλικὴ φιλολογία τῆς περιόδου 1820 — 1840, παρ' ὅλο πού στή «*Misère de la Philosophie*» ὁ Μάρξ ἀναφέρεται ἄμεσα σ' αὐτήν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὴ φιλολογία αὐτή — ἀπὸ τὸ φυλλάδιο τοῦ 1821, ἀπὸ τὸν Ράβενστον, τὸν Χότζκιν κλπ. — τὰ παραθέτει ἐπανειλημμένα στὸν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». Πόσο χαμηλὰ ὅμως ἔπεσε σήμερα ἡ ἐπίσημη οἰκονομικὴ ἐπιστήμη τὸ ἀποδειχνόν ὅχι μόνο ὁ *literatus vulgaris* [καλαμαράς] «πού πραγματικὰ δὲν ἔμαθε τίποτα» καὶ πού γεμάτος ἀπόγνωση ἀδράχνεται ἀπὸ τήν ποδιά τοῦ Ροντμπέρτους, ἀλλὰ καὶ ὁ καθηγητὴς μέ θέσεις καὶ ἀξιώματα πού «καμαρώνει γιὰ τήν εὐρυμάθειά του» καὶ πού ξέχασε σὲ τέτιο βαθμὸ τήν κλασικὴ του πολιτικὴ οἰκονομία, ὥστε νὰ κατηγορεῖ στὰ σοβάρὰ τὸν Μάρξ πὼς ἔχει ὑποκλέψει ἀπὸ τὸν Ροντμπέρτους πράγματα πού μπορεῖ νὰ τὰ διαβάσει κανεὶς κυρίως στὸν Α. Σμιθ καὶ στὸν Ρικάρντο.

Μὰ τότε λοιπὸν τί τό καινούργιο εἶπε ὁ Μάρξ γιὰ τήν ὑπεραξία; Πὼς ἔγινε κι ἔπεσε ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας τοῦ Μάρξ σὰν ἀστραπή ἀπὸ καθάριο οὐρανὸ, καὶ μάλιστα σ' ὅλες τὶς πολιτισμένες γῶρες ἐνῶ οἱ θεωρίες ὅλων τῶν σοσιαλιστῶν προκατόχων του, μαζί καὶ τοῦ Ροντμπέρτους, ἐξατμίστηκαν χωρὶς ἀποτέλεσμα;

Αὐτὸ μπορεῖ νὰ μᾶς τό δεῖξει ἡ ἱστορία τῆς χημείας μέ ἓνα παράδειγμα.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὰ τέλη ἀκόμα τοῦ περασμένου αἰῶνα ἐπικρατοῦσε ἡ φλογιστικὴ θεωρία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ οὐσία κάθε καύσης συνίστατο στὸ ὅτι ἀπὸ τὸ καίμενο σῶμα ἀποχωρίζεται ἓνα ἄλλο ὑποθετικὸ σῶμα, μιὰ ἀπόλυτη καύσιμη-ὕλη, πού τήν δνόμασαν φλογιστόν. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ἐξηγοῦν τὰ περισσότερα τότε γνωστὰ χημικὰ φαινόμενα, ἂν καὶ σὲ μερτικὲς περιπτώσεις αὐτὸ δὲ γινόταν χωρὶς νὰ βιάζων τὰ πράγματα. Νὰ ὅμως πού τὸ 1774 ὁ Πρίστλεϋ παρασκεύασε ἓνα εἶδος ἀέρος, «πού τὸν βρῆκε τόσο καθαρὸ καὶ τόσο ἐλεύθερο ἀπὸ φλογιστόν, πού σὲ σύγκριση μ' αὐτόν ὁ συνηθισμένος ἀέρας φαι-

νόταν κιάλας χαλασμένος». Τόν δνόμασε: αποφλογιστομένο άέρα. Λίγο άργότερα στη Σουηδία ό Σέελε παρασκευάσε τόν ίδιο άέρα και άποδεδίξε τήν ύπαρξή του στήν ατμόσφαιρα. Διαπίστωσε έπίσης πώς ό άέρας αυτός έξαφανίζεται όταν σ' αυτόν ή στο συννηθισμένο άέρα καιείται ένα σώμα, και γι' αυτό τόν δνόμασε άέρα τής φωτιάς (Feuerluft) «'Από τ' αποτελέσματα αυτά έξγαλε λοιπόν τό συμπέρασμα πώς ή ένωση, πού γεννιέται από τή συνένωση του φλογιστού μέ ένα από τά συστατικά μέρη του άέρα» (δηλαδή κατά τήν καύση) «δέν είναι τίποτ' άλλο παρά φωτιά ή θερμότητα, πού διαφεύγει μέσα από τό γυαλί»².

Και ό Πρίστλεϋ και ό Σέελε είχαν παρασκευάσει τό δξυγόνο, δέν ήξεραν όμως τί ήταν εκείνο πού κρατούσαν στο χέρι τους. «Έμεναν αίχμάλωτοι τών φλογιστικών «κατηγοριών, έτσι πώς τις βρήκαν». Τό στοιχείο πού έμελλε ν' ανατρέψει όλη τή φλογιστική αντίληψη και νά φέρει επανάσταση στη χημεία είχε πάθει στείρωση, στά χέρια τους. Ό Πρίστλεϋ όμως ανακοίνωσε άμέσως τήν ανακάλυψή του στο Παρίσι, στον Λαβουαζιέ, και ό Λαβουαζιέ μέ βάση τό καινούργιο αυτό γεγονός έρευνήσε όλη τή φλογιστική χημεία, ανακάλυψε πρώτα πώς τό νέο είδος άέρα ήταν ένα καινούργιο χημικό στοιχείο, πώς κατά τήν καύση δέ φεύγει τό μυστηριώδες φλογιστόν από τό καίμενο σώμα, αλλά πώς τό καινούργιο αυτό στοιχείο ένώνεται μέ τό σώμα, και έτσι για πρώτη φορά στήριξε στα πόδια της όλη τή χημεία, πού μέ τή φλογιστική της μορφή στεκόταν μέ τό κεφάλι κάτω. Κι άν ακόμα ό Λαβουαζιέ, δέν έχει παρασκευάσει τό δξυγόνο ταυτόχρονα μέ τούς άλλους, δυό και άνεξάρτητα απ' αυτούς, όπως ισχυρίστηκε άργότερα, παραμένει ώστόσο ό άνθρωπος πού πραγματικά ανακάλυψε τό δξυγόνο, ένώ οι άλλοι απλώς τό παρασκεύασαν, χωρίς νά υποπτεύονται καν τί είχαν παρασκευάσει.

Όποια είναι ή σχέση του Λαβουαζιέ προς τούς Πρίστλεϋ και Σέελε, τέτια είναι και ή σχέση του Μάρξ προς τούς προγενέστερους του στη θεωρία τής υπεραξίας. Η ύπαρξη του μέρους εκείνου τής αξίας του προϊόντος πού σήμερα τό ονομάζουμε υπεραξία είχε διαπιστωθεί πολύ πριν από τόν Μάρξ· έπίσης είχε ειπωθεί μέ μεγαλύτερη ή μικρότερη σαφήνεια από τί άποτελείται και συγκεκριμένα, από τό προϊόν τής εργασίας, για τό όποιο ό σφετεριστής του δέν πλήρωσε κανένα ισοδύναμο. Πέρα απ' αυτό όμως δέν προχώρησαν. Όρισμένοι — οι κλασικοί άστοί οικονομολόγοι — έρευνήσαν τό πολύ-πολύ τήν ποσοτική σχέση, σύμφωνα μέ τήν οποιάδιανέμεται τό προϊόν τής εργασίας άνάμεσα στον εργάτη και στον κάτοχο των μέσων παραγωγής. Άλλοι — οι σοσιαλιστές — έβρισκαν αυτή τή διανομή άδικη και άναζητούσαν ούτοπικά μέσα για νά έξαλείψουν τήν άδικία. Και οι πρώτοι και οι δεύτεροι έμεναν αίχμάλωτοι των οικονομικών κατηγοριών, έτσι όπως τις είχαν βρει.

Τότε εμφανίστηκε ό Μάρξ. Και μάλιστα σέ άμεση αντίθεση προς

όλους τούς προγενέστερους του. Εκεί πού αυτοί είχαν δει μία λύση, ό Μάρξ έβλεπε μόνο ένα πρόβλημα. Είδε πώς εδώ δέν ύπήρχε ούτε αποφλογιστομένο άέρας, ούτε άέρας τής φωτιάς, αλλά δξυγόνο, πώς εδώ δέν έπρόκειτο ούτε για τήν άπλή διαπίστωση ενός οικονομικού γεγονότος, ούτε για τή σύγκρουση αυτού του γεγονότος μέ τήν αιώνια δικαιοσύνη και τήν άληθινή ήθική, αλλά για ένα γεγονός, πού προοριζόταν ν' ανατρέψει όλη τήν πολιτική οικονομία και πού πρόσφερε, σ' εκείνον πού ήξερε νά τό χρησιμοποιήσει, τό κλειδί για τήν κατανόηση όλης τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Μέ βάση αυτό τό γεγονός, έρευνήσε όλες τις ύπάρχουσες κατηγορίες, όπως ό Λαβουαζιέ μέ βάση τό δξυγόνο είχε έρευνήσει τις ύπάρχουσες κατηγορίες τής φλογιστικής χημείας. Για νά μάθει κανείς τί ήταν ή υπεραξία, έπρεπε νά μάθει τί ήταν ή αξία. Έπρεπε πριν άπόλα νά υποβληθεί σέ κριτική ή ίδια ή θεωρία τής αξίας του Ρικάρντο. Έτσι ό Μάρξ εξέτασε τήν εργασία στην ιδιότητά της νά δημιουργεί αξία και διαπίστωσε για πρώτη φορά, ποιά εργασία, και γιατί, και πώς δημιουργεί αξία, και ότι ή αξία γενικά δέν είναι τίποτε άλλο παρά πηγμένη εργασία αυτού του είδους — ένα σημείο πού ό Ροντιμπέρτους δέν μπόρεσε ποτέ του νά τό καταλάβει. Ό Μάρξ εξέτασε κατόπι τή σχέση εμπορεύματος και χρήματος και άπόδειξε πώς και γιατί, χάρη στην ένυπάρχουσα στο έμπόρευμα αξιακή ιδιότητα, τό έμπόρευμα και ή έμπορευματική ανταλλαγή πρέπει νά γεννούν τήν αντίθεση εμπορεύματος και χρήματος. Η θεωρία του του χρήματος πού στηρίζεται σ' αυτό είναι ή πρώτη θεωρία πού εξαντλεί τό ζήτημα και πού τή δέχονται τώρα σιωπηρά όλοι. Έξέτασε τή μετατροπή του χρήματος σέ κεφάλαιο και άπόδειξε πώς βασίζεται στην αγορά και τήν πούληση τής εργατικής δύναμης. Βάζοντας εδώ στη θέση τής εργασίας τήν εργατική δύναμη, τήν αξιοδημιουργό ιδιότητα, ό Μάρξ έλυσε μεμιάς μία από τις δυσκολίες, πάνω στις όποιες σμαραλιάστηκε ή σχολή του Ρικάρντο: τό γεγονός ότι ήταν άδύνατο νά έναρμονιστεί ή άμοιβαία ανταλλαγή κεφαλαίου και εργασίας μέ τό νόμο του Ρικάρντο για τόν καθορισμό τής αξίας από τήν εργασία. Διαπιστώνοντας τό χωρισμό του κεφαλαίου σέ σταθερό και μεταβλητό, ό Μάρξ κατόρθωσε πρώτος νά περιγράψει ως τις παραμικρότερες λεπτομέρειες τήν πραγματική πορεία του προτού τής παραγωγής τής υπεραξίας, κι έτσι νά τό έξηγήσει — πράγμα πού δέν τό κατάφερε κανένας από τούς προγενέστερους του. Διαπίστωσε λοιπόν μία διάκριση μέσα στο ίδιο τό κεφάλαιο, μέ τήν όποία ό Ροντιμπέρτους, όπως και όλοι οι άστοί οικονομολόγοι, δέν ήταν σέ θέση νά κάνει τό παραμικρό, πού όμως δίνει τό κλειδί για τή λύση των πιο περίπλοκων οικονομικών προβλημάτων, για τά όποια πάλι τήν πιο γτυπητή άπόδειξη μάς τή δίνει τούτο τό II Βιβλίο, κι ακόμα περισσότερο τό III Βιβλίο, όπως θά δείξουμε. Τήν ίδια τήν υπεραξία τήν έρευνήσε παρατέρα, βρήκε τις δυό της μορφές: τήν άπόλυτη και τή σχετική υπεραξία, και έδειξε τό διαφορετικό, μά και στίς δυό περιπτώσεις αποφασιστικό ρόλο, πού έχουν παίζει στην ιστορική εξέλιξη τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Στηριζόμενος στην υπεραξία, άνάπτυξε τήν πρώτη ορθολογική θεωρία του μισθού τής εργασίας πού

² Roscoe-Schorlemmer: «Ausführliches Lehrbuch der Chemie». Braunschweig 1877, I, σελ. 13, 18.

έχουμε και έδωσε για πρώτη φορά τίς γενικές γραμμές μιās ιστορίας της κεφαλαιοκρατικής συσώρευσης και μιὰ περιγραφή της ιστορικής της τάσης.

Και ο Ροντιμπέρτους; Αφού τὰ διάβασε όλα αυτά, βλέπει εδώ — πάντα σάν οικονομολόγος της σκοπιμότητας πού ήταν! — μιὰ «εισβολή στην κοινωνία», βρίσκει πώς αυτός ο ίδιος έχει πει κιόλας πολύ πιό σύντομα και μέ μεγαλύτερη σαφήνεια από πού προέρχεται ή υπεραξία, και βρίσκει, τέλος, πώς ναί μέν όλα αυτά ταιριάζουν «στή σημερινή μορφή του κεφαλαίου», δηλ. στο κεφάλαιο, όπως υπάρχει ιστορικά, όχι όμως «στήν έννοια του κεφαλαίου», δηλ. στην ουτοπική αντίληψη του κ. Ροντιμπέρτους για τό κεφάλαιο. Ολόιδιος ο γέρο Πρίστλεϋ, πού ως τό θάνατό του δοκίμοζταν στο φλογιστόν και δέν ήθελε ν' άκούσει τίποτα για τό δξυγόνο. Μόνο πού ο Πρίστλεϋ είχε πραγματικά πρώτος παρασκευάσει τό δξυγόνο, ενώ ο Ροντιμπέρτους στην υπεραξία του ή άλλον στην «πρόσοδό» του απλώς ανακάλυψε ξανά μιὰ κοινοτοπία, κι όσο για τόν Μάρξ, αντίθετα απ' ό,τι έκανε ο Λαβουαζιέ, θεώρησε άνάξιό του νά ίσχυριστεί, πώς είναι ο πρώτος πού ανακάλυψε τό γεγονός της ύπαρξης της υπεραξίας.

Ό,τι άλλο έχει συνεισφέρει ο Ροντιμπέρτους στην πολιτική οικονομία βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο. Την έπεξεργασία και τή μετατροπή της υπεραξίας σε ουτοπία από τόν Ροντιμπέρτους την έχει κιόλας χωρίς νά τό θέλει κριτικάρει ο Μάρξ στη «Misère de la Philosophie». Ό,τι άλλο ήταν νά είπωθεί σχετικά μ' αυτό, τόχω πει στον πρόλογο της γερμανικής μετάφρασης του πιό πάνω συγγράμματος του Μάρξ. Η έξήγηση πού δίνει ο Ροντιμπέρτους στις έμπορικές κρίσεις, ότι δηλ. όφειλονται στην υποκατανάλωση της εργατικής τάξης, υπάρχει κιόλας στο έργο του Σισμόντι «Nouveaux Principes de l'Economie Politique», Βιβλίο IV, κεφ. IV³. Μόνο πού εδώ ο Σισμόντι είχε πάντα ύπόψη του την παγκόσμια αγορά, ενώ ο δρίζοντας του Ροντιμπέρτους δέν ξεπερνάει τὰ σύνορα της Γερμανίας. Οί θεωρητικολογίες του σχετικά μέ τό ζήτημα αν ο μισθός της εργασίας προέρχεται από τό κεφάλαιο ή από τό εισόδημα, άνήκουν στην περιοχή της σχολαστικής και άναιρούνται όριστικά από τό τρίτο μέρος τούτου του Δεύτερου Βιβλίου του «Κεφαλαίου». Η μοναδική ιδιοκτησία πού του άπόμεινε είναι ή θεωρία του της προσόδου, ή όποια μπορεί νά έξασκουνθεί νά κοιμάται ήσυχα ως πού νά δημοσιευτεί τό χειρόγραφο του Μάρξ πού την κριτικάρει. Τέλος οι προτάσεις του για τή χειραφέτηση της παλιάς πρωσικής γαιοκτησίας από την πείση του κεφαλαίου είναι κι αυτές πέρα για πέρα ουτοπικές: άποφεύγουν ίσα-ίσα τό μοναδικό πραχτικό ζήτημα πού άφορούν — τό ζήτημα: Πώς μπορεί ο παλιός πρῶσος γιοϋνκερ νά εισπράττει κάθε

³ «Έτσι λοιπόν, μέ τή συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια ενός μικρού άριθμού κατόχων στενεύει όλο και περισσότερο ή έσωτερική αγορά, και ή βιομηχανία άναγκάζεται όλο και περισσότερο ν' άναζητά διεξόδους στις αγορές του έξωτερικού, πού τις άπειλούν μεγάλες άνατροπές» (συγκεκριμένα, ή κρίση του 1817 πού άκολουθεί άμέσως ή περιγραφή της). «Nouveaux Principes», έκδ. 1819, μέρος I, σελ. 336.

χρόνο, ως πούμε, 20 000 μάρκα και νά ξεδεύει, ως πούμε, 30 000 μάρκα χωρίς νά μπαίνει σε χρέη;

Η σχολή του Ρικάρντο σκόνταψε κατά τό 1830 στην υπεραξία και χάθηκε. Αυτό πού δέν μπόρεσε νά λύσει ή ίδια, έμεινε ακόμα πιό άλυτο για τή διάδοχό της, τή χυδαία πολιτική οικονομία. Τά δύο σημεία στα όποια σκόνταψε και χάθηκε ήταν τὰ παρακάτω:

Πρώτο. Η εργασία είναι τό μέτρο της αξίας. Στην άνταλλαγή της μέ τό κεφάλαιο όμως ή ζωντανή εργασία έχει μικρότερη αξία από την άντικειμενοποιημένη εργασία μέ την όποια άνταλλάσσεται. Ο μισθός της εργασίας, ή αξία μιās καθορισμένης ποσότητας ζωντανής εργασίας, είναι πάντα μικρότερη από την αξία του προϊόντος πού παράγεται απ' αυτή την ίδια ποσότητα ζωντανής εργασίας, ή του προϊόντος μέ τό όποιο παρασταίνεται. Διατυπωμένο έτσι, τό ζήτημα είναι πραγματικά άλυτο. Ο Μάρξ έθεσε σωστά τό ζήτημα, και έδωσε έτσι την άπάντηση. Δέν είναι ή εργασία πού έχει αξία. Σάν άξιοδημιουργός δραστηριότητα ή εργασία δέν μπορεί νάχει μιάν ιδιαίτερη αξία, όπως και ή βαρύτητα δέν έχει ιδιαίτερο βάρος, ή θερμότητα ιδιαίτερη θερμοκρασία, ο ήλεκτρισμός ιδιαίτερη δύναμη ρεύματος. Αυτό πού αγοράζεται και πουλιέται σάν έμπόρευμα δέν είναι ή εργασία, αλλά ή εργατική δύναμη. Από τή στιγμή πού ή εργατική δύναμη γίνεται έμπόρευμα, ή αξία της ρυθμίζεται από την ένσωματωμένη σ' αυτήν εργασία, όπως γίνεται για όλα τα κοινωνικά προϊόντα, και είναι ίση μέ την εργασία, πού είναι κοινωνικά άναγκαία για την παραγωγή και άναπαραγωγή της. Έπομένως ή αγορά και ή πούληση της εργατικής δύναμης μέ βάση αυτήν την αξία της δέν αντιφάσκει καθόλου μέ τόν οικονομικό νόμο της αξίας.

Δεύτερο. Σύμφωνα μέ τό νόμο της αξίας του Ρικάρντο, δύο κεφάλαια, πού χρησιμοποιούν ίση ποσότητα ζωντανής εργασίας μέ ίση πληρωμή, παράγουν, μέ άμετάβλητους όλους τούς άλλους όρους, σε ίσα χρονικά διαστήματα προϊόντα ίσης αξίας, καθώς επίσης ίσο μέγεθος υπεραξίας ή κέρδους. Αν όμως χρησιμοποιούν άνισες ποσότητες ζωντανής εργασίας, δέν μπορούν νά παράγουν ίσο μέγεθος υπεραξίας ή, όπως λένε οι ρικαρτιανοί, κέρδους. Στην πραγματικότητα όμως συμβαίνει τό αντίθετο. Πράγματι, ίσα κεφάλαια παράγουν κατά μέσον όρο σε ίσα χρονικά διαστήματα ίσα κέρδη, άσχετα από τό αν χρησιμοποιούν λίγη ή πολλή ζωντανή εργασία. Έδώ λοιπόν υπάρχει μιὰ αντίφαση μέ τό νόμο της αξίας, πού την είχε διαπιστώσει κιόλας ο Ρικάρντο και πού κι αυτήν ή σχολή του στάθηκε άνίκανη νά τή λύσει. Και ο Ροντιμπέρτους δέν μπορούσε νά μή δει αυτή την αντίφαση. Αντί όμως νά τή λύσει, τή μετατρέπει σε μιὰ από τις άφετηρίες της ουτοπίας του. («Zur Erkenntnis etc.», σελ. 131). Την αντίφαση αυτή την είχε λύσει κιόλας ο Μάρξ στο χειρόγραφο «Zur Kritik etc.» σύμφωνα μέ τό σχέδιο του «Κεφαλαίου» ή λύση άκολουθεί στο III Βιβλίο. Ός την έκδοσή του θά περάσουν ακόμα κάμποσοι μήνες. Έπομένως, οι οικονομολόγοι, πού βλέπουν στον Ροντιμπέρτους τή μυστική πηγή και έναν άνώτερο πρόδρομο του Μάρξ, έχουν εδώ μιάν εύκαιρία νά δείξουν, τί μπορεί νά προσφέρει ή ροντιμπερτιανή οικονομολογία. Αν άποδείξουν, πώς μπορεί και πρέπει νά δια-

μορφώνεται ένα ίσο μέσο ποσοστό κέρδους όχι μόνο χωρίς να παραβιάζεται ο νόμος της αξίας, αλλά αντίθετα πάνω στη βάση του νόμου αυτού, τότε θα τα ξαναπούμε μαζί τους. Στο μεταξύ ως ευαρεστηθούν να βιαστούν. Οι λαμπρές έρευνες τούτου του II Βιβλίου και τα ολότελα καινούργια συμπεράσματά τους σε σχεδόν απάτητα ως τώρα πεδία είναι απλώς προεισγωγές στο περιεχόμενο του III Βιβλίου, που αναπτύσσει τα τελικά συμπεράσματα της περιγραφής από τον Μάρξ του κοινωνικού προτσές αναπαραγωγής πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση. Όταν εκδοθεί αυτό το III Βιβλίο λίγος λόγος θα γίνεται πιά για κάποιον οικονομολόγο Ροντμπερτους.

Τό Δεύτερο και τό Τρίτο Βιβλίο του «Κεφαλαίου» πρόκειται, όπως μου έλεγε πολλές φορές ο Μάρξ, ν' αφιερωθεί στη γυναίκα του.

Φρίντριχ Ένγκελς

Λονδίνο, τη μέρα των γενεθλίων του Μάρξ, 5 του Μάη 1885

Τούτη η δεύτερη έκδοση είναι στην ουσία επιλέξει ανατύπωση της πρώτης. Διορθώθηκαν τα τυπογραφικά λάθη, εξαλείφθηκαν ορισμένες στιλιστικές αμέλειες και αφαιρέθηκαν μερικές σύντομες παράγραφες που περιέχουν μόνο επαναλήψεις.

Τό Τρίτο Βιβλίο, που παρουσίασε ολότελα αναπάντεχες δυσκολίες, είναι σχεδόν έτοιμο στο χειρόγραφο. Αν τό επιτρέψει η υγεία μου, ή εκτύπωσή του μπορεί ν' αρχίσει φέτος τό φθινόπωρο,

Φ. Ένγκελς

Λονδίνο, 15 του Ιούλη 1893

Γιά ευκολία της επισκόπησης δίνουμε εδώ την παρακάτω απαρίθμηση των σημείων που έχουν παρθεϊ από τα χειρόγραφα II — VIII.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

[Κεφ. I]	σελ. 23 — 24	από τό χειρόγραφο II
	σελ. 24 — 34	από τό χειρόγραφο VII
	σελ. 34 — 38	από τό χειρόγραφο VI
	σελ. 38 — 61	από τό χειρόγραφο V
[Κεφ. II — IV]	σελ. 62 — 114	από τό χειρόγραφο V
[Κεφ. IV]	σελ. 114 — 118	Σημείωση που βρέθηκε ανάμεσα σε περιλήψεις από βιβλία
[Κεφ. V, VI]	σελ. 119 — 149	από τό χειρόγραφο IV
	παρεμβάλλονται όμως	
	στις σελ. 127 — 129	σημεία από τό χειρόγραφο VIII
	στις σελ. 132, 139	σημειώσεις από τό χειρόγραφο II

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφ. VII — VIII	σελ. 150 — 159	τό τέλος του χειρογράφου IV
Κεφ. VIII — XVIII	σελ. 159 — 349	όλα από τό χειρόγραφο II

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφ. XVIII	σελ. 350 — 357	από τό χειρόγραφο II
Κεφ. XIX, I, II	σελ. 358 — 388	από τό χειρόγραφο VIII
	III	σελ. 389 — 391 από τό χειρόγραφο II
Κεφ. XX, I	σελ. 392 — 394	από τό χειρόγραφο II, μόνο ή τελευταία παράγραφος από τό χειρόγραφο VIII
	II	σελ. 394 — 395 κυρίως από τό χειρόγραφο II
	III — V	σελ. 395 — 422 από τό χειρόγραφο VIII
	VI — IX	σελ. 422 — 437 από τό χειρόγραφο II
	X — XII	σελ. 437 — 480 από τό χειρόγραφο VIII
	XIII	σελ. 480 — 489 από τό χειρόγραφο II
Κεφ. XXI,	σελ. 490 — 523	όλο από τό χειρόγραφο VIII

ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΤΟ ΠΡΩΤΣΕΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ
ΚΑΙ Η ΚΥΚΛΗΣΗ ΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΥΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Τό προτσές κύκλωσης* τοῦ κεφαλαίου¹ συντελεῖται σέ τρία στάδια, πού, ὅπως ἔχει ἐκτεθεῖ στόν πρώτο τόμο, σχηματίζουν τήν ἀκόλουθη σειρά:

Πρῶτο στάδιο: Ὁ κεφαλαιοκράτης ἐμφανίζεται στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων καί στήν ἀγορά ἐργασίας σάν ἀγοραστής. Τό χρήμα του μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα ἢ ἐκτελεῖ τήν κυκλοφοριακή πράξη $X — E$.

Δεύτερο στάδιο: Παραγωγική κατανάλωση τῶν ἀγορασμένων ἐμπορευμάτων ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη. Ἐνεργεῖ σάν κεφαλαιοκράτης ἐμπορευματοπαραγωγός· τό κεφάλαιό του πραγματοποιεῖ τό προτσές παραγωγῆς. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι: ἓνα ἐμπόρευμα μεγαλύτερης ἀξίας ἀπό τήν ἀξία τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς του.

Τρίτο στάδιο: Ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπιστρέφει στήν ἀγορά σάν πωλητής. Τό ἐμπόρευμά του μετατρέπεται σέ χρήμα ἢ ἐκτελεῖ τήν κυκλοφοριακή πράξη $E — X$.

Ἐπομένως ὁ τύπος τῆς κύκλωσης τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου εἶναι: $X — E \dots \Pi \dots E' — X'$, ὅπου οἱ τελείες σημαίνουν ὅτι ἔχει διακοπῇ τό προτσές τῆς κυκλοφορίας, ἐνῶ τό E' ὅπως καί τό X' ἐκφράζουν ἓνα E καί ἓνα X αὐξημένα μέ ὑπεραξία.

Στό Πρῶτο Βιβλίο τό πρῶτο καί τό τρίτο στάδιο ἔχουν ἐξεταστεῖ μόνο στό μέτρο, πού ἦταν ἀναγκαῖο γιά τήν κατανόηση τοῦ δεύτερου σταδίου, δηλ. τοῦ προτσές παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου. Γιαντό δέν παίρνονται ἐκεῖ ὑπόψη οἱ διάφορες μορφές πού περιβάλλεται τό κεφάλαιο στά διάφορα στάδιά του καί πού στήν ἐπαναλαβαινόμενη κύκλωση πό-

* Χρησιμοποιοῦμε τό μονολεχτικό ὄρο κύκλωση γιά τήν ἀπόδοση τοῦ ὄρου Kreislauf ἀντί κυκλική κίνηση πού χρησιμοποιήσαμε στόν πρώτο τόμο. Σημ. Μετ.

¹ Ἀπό τό χειρόγραφο II.

τε τις περιβάλλεται, πότε τις αποβάλλει. Οι μορφές αυτές αποτελούν τώρα το άμεσο αντικείμενο της έρευνάς μας.

Γιά να συλλάβουμε καθαρά αυτές τις μορφές, πρέπει πρώτα να κάνουμε αφαίρεση απ' όλα τα περιστατικά που δεν έχουν καμιά σχέση με την αλλαγή της μορφής και με το σχηματισμό της σαν τέτια. Γιαντό έδω προϋποθέτουμε όχι μόνο πώς τα έμπορεύματα πουλιούνται στίς αξίες τους, μά επίσης πώς αυτό γίνεται με αμετάβλητους τούς άλλους θρους. Συνεπώς παραβλέπουμε και τις αξιακές αλλαγές που μπορεί να σημειωθούν κατά τη διάρκεια του προτός κύκλωσης.

Ι. ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ. $X - E^1$

Ο τύπος $X - E$ παρασταίνει τη μετατροπή ενός χρηματικού ποσού σε μία ποσότητα έμπορευμάτων· για τόν αγοραστή τη μετατροπή του χρήματός του σε έμπορεύμα, για τούς πωλητές τη μετατροπή τών έμπορευμάτων τους σε χρήμα. Αυτό που την πράξη τούτη της γενικής έμπορευματικής κυκλοφορίας την κάνει ταυτόχρονα ένα λειτουργικά καθορισμένο τμήμα στην αυτοτελή κύκλωση ενός άτομικού κεφαλαίου είναι πρώτ' απ' όλα όχι ή μορφή της πράξης, αλλά τό ύλικό της περιεχόμενο, ό ειδικός χαρακτήρας χρήσης τών έμπορευμάτων που αλλάζουν τη θέση τους με τό χρήμα. Από τη μία μεριά είναι μέσα παραγωγής, κι από την άλλη εργατική δύναμη, ύλικοι και προσωπικοί συντελεστές της έμπορευματικής παραγωγής, που τό ιδιαίτερό τους είδος πρέπει φυσικά ν' ανταποκρίνεται στο είδος του αντικειμένου που πρόκειται να παραχθεί. Αν ονομάσουμε Δ την εργατική δύναμη και $M\pi$ τά μέσα παραγωγής, τότε τό σύνολο τών έμπορευμάτων που πρέπει ν' αγοράσει ό κεφαλαιωκράτης είναι $E = \Delta + M\pi$, ή πιο σύντομα $E < \overset{4}{M\pi}$. Επομένως, αν εξετάσουμε την πράξη $X - E$ από την άποψη του περιεχομένου της, παρουσιάζεται σαν $X - E < \overset{4}{M\pi}$, δηλ. τό $X - E$ αναλύεται σε $X - \Delta$ και $X - M\pi$. Τό χρηματικό ποσό X χωρίζεται σε δύο μέρη, από τά όποια τό ένα αγοράζει εργατική δύναμη και τό άλλο μέσα παραγωγής. Οι δύο αυτές σειρές αγορασμάτων ανήκουν σε δύο τελείως διαφορετικές αγορές, ή μία στην καθαυτό αγορά έμπορευμάτων, ή άλλη στην αγορά εργασίας.

Εκτός όμως απ' αυτό τόν ποιοτικό χωρισμό της ποσότητας τών έμπορευμάτων στην όποια μετατρέπεται τό X , ό τύπος $X - E < \overset{4}{M\pi}$ παρασταίνει ακόμα μία εξαιρετικά χαρακτηριστική ποσοτική σχέση.

Ξέρουμε πώς ή αξία ή ή τιμή της εργατικής δύναμης πληρώνεται με τη μορφή του μισθού εργασίας στον κάτοχό της που την προσφέρει για πούληση, δηλ. πληρώνεται σαν τιμή μιάς δοσιμένης ποσότητας εργασίας που περιέχει υπερεργασία· έτσι αν λχ. ή ήμερήσια αξία της ερ-

γατικής δύναμης είναι ίση με 3 μάρκα, δηλ. με τό προϊόν πεντάωρης εργασίας, τό ποσό αυτό στο συμβόλαιο αγοραστή και πωλητή φιγουράρει σαν ή τιμή ή ό μισθός, ως πούμε, μιάς δεκάωρης εργασίας. Αν έχει κλειστεί ένα τέτιο συμβόλαιο λχ. με 50 εργάτες, τότε οι εργάτες αυτοί θά πρέπει να προσφέρουν συνολικά στον αγοραστή μέσα σε μία μέρα 500 ώρες εργασίας, από τις όποιες οι μισές, οι 250 ώρες εργασίας = 25 δεκάωρες ήμέρες εργασίας, αποτελούνται μόνο από υπερεργασία. Η ποσότητα και οι διαστάσεις τών μέσων παραγωγής που χρειάζεται ν' αγοραστούν πρέπει να είναι αρκετές για τη χρησιμοποίηση αυτής της μάζας εργασίας.

Όστε τό $X - E < \overset{4}{M\pi}$ δεν εκφράζει μόνο την ποιοτική σχέση, τό γεγονός ότι ένα καθορισμένο χρηματικό ποσό, λχ. 422 λίρες στεργλίνες, μετατρέπεται σε άμοιβαίως αντίστοιχα μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη, μά και μία ποσοτική σχέση ανάμεσα στο μέρος του χρήματος που ξοδεύτηκε για εργατική δύναμη Δ και στο μέρος του χρήματος που ξοδεύτηκε για μέσα παραγωγής $M\pi$, μία σχέση καθορισμένη έξαρχής από την ποσότητα της περίσσιας υπερεργασίας που πρέπει να ξοδέψει ένας καθορισμένος αριθμός εργατών.

Επομένως, αν λχ. σ' ένα κλωστήριο ό βδομαδιάτικος μισθός τών 50 εργατών είναι 50 λίρ. στ., πρέπει να ξοδευτούν 372 λίρ. στ. σε μέσα παραγωγής, αν αυτή είναι ή αξία τών μέσων παραγωγής που μετατρέπεται σε νήμα ή βδομαδιάτικη εργασία 3000 ώρων, από τις όποιες οι 1500 ώρες είναι υπερεργασία.

Είναι τελείως αδιάφορο έδω ως ποιά βαθμό σε διάφορους βιομηχανικούς κλάδους ή χρησιμοποίηση πρόσθετης εργασίας απαιτεί συμπληρωματική δαπάνη αξίας με τη μορφή μέσων παραγωγής. Έδω πρόκειται μόνο για τό γεγονός ότι τό μέρος του χρήματος που ξοδεύεται για μέσα παραγωγής — τά μέσα παραγωγής που έχουν αγοραστεί κατά την έκτέλεση της πράξης $X - M\pi$ — πρέπει οπωσδήποτε να επαρκεί, δηλαδή πρέπει έξαρχής νάχει ύπολογιστεί γι' αυτόν τό σκοπό, νάχει έτοιμαστεί στην αντίστοιχη αναλογία. Μ' άλλα λόγια, ή μάζα τών μέσων παραγωγής πρέπει να είναι αρκετή για ν' αποροφήσει όλη τη μάζα εργασίας, για να μπορεί να μετατραπεί με την εργασία σε προϊόν. Αν δεν υπήρχαν αρκετά μέσα παραγωγής, δε θά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ή περίσσια εργασία που διαθέτει ό αγοραστής· τό γεγονός ότι ή εργασία αυτή βρίσκεται στή διάθεσή του δε θά τόν ώφελοΰσε σε τίποτα. Αν υπήρχαν περισσότερα μέσα παραγωγής από τη διαθέσιμη εργασία, δε θά μπορούσαν να κορεστούν με εργασία, δε θά μετατρέπονταν σε προϊόν.

Από τη στιγμή που έχει εκτελεστεί ή πράξη $X - E < \overset{4}{M\pi}$ ό αγοραστής δε διαθέτει μόνο τά μέσα παραγωγής και την εργατική δύναμη που είναι απαραίτητα για την παραγωγή ενός ώφέλιμου μέσου παραγωγής. Διαθέτει περισσότερη ρευστοποιημένη εργατική δύναμη, ή μεγαλύτερη ποσότητα εργασίας, απ' όση είναι αναγκαία για την ανασπλήρωση της αξίας της εργατικής δύναμης, και ταυτόχρονα διαθέτει τά μέσα παραγωγής που απαιτούνται για την ύλοποίηση ή αντικείμενο-

² Από δώ και μπρός από τό χειρόγραφο VII, που άρχισε στίς 2 του Γούλη 1878.

ποίηση αυτής της ποσότητας εργασίας· διαθέτει δηλαδή τούς συντελεστές για την παραγωγή ειδών μεγαλύτερης αξίας από την αξία των στοιχείων παραγωγής τους, ή για την παραγωγή μιᾶς μάζας εμπορευμάτων που περιέχει υπεραξία. Συνεπώς, η αξία που προκαταβάλλει ο αγοραστής με τη μορφή χρήματος βρίσκεται τώρα σε τέττα φυσική μορφή, με την οποία μπορεί να δράσει σαν αξία που γεννοβολάει υπεραξία (μέ τη μορφή εμπορευμάτων). Μ' άλλα λόγια βρίσκεται στην κατάσταση ή στη μορφή *παραγωγικού κεφαλαίου*, που είναι σε θέση να λειτουργεί σαν κεφάλαιο που δημιουργεί αξία και υπεραξία. Τό κεφάλαιο μ' αυτή τη μορφή τό ονομάζουμε *II*.

Η αξία όμως του $II =$ αξία του $\Delta + M\pi$, δηλ. είναι ίση με την αξία του X που έχει μετατραπεί σε Δ και $M\pi$. Τό X είναι ή ίδια κεφαλαιακή αξία όπως και τό II , μόνο που υπάρχει με άλλη μορφή, δηλαδή είναι κεφαλαιακή αξία σε χρηματική κατάσταση ή σε χρηματική μορφή — *χρηματικό κεφάλαιο*.

Γιαντό, ή πράξη $X - E < \frac{4}{M\pi}$ ή, στη γενική της μορφή, ή πράξη $X - E$, που εκφράζει ένα σύνολο αγορών εμπορευμάτων, ή πράξη αυτή της γενικής εμπορευματικής κυκλοφορίας, αποτελώντας ένα στάδιο στο αυτότελές προτσές κύκλωσης του κεφαλαίου, είναι ταυτόχρονα και μετατροπή της κεφαλαιακής αξίας από τη χρηματική στην παραγωγική της μορφή, ή, με λιγότερα λόγια, μετατροπή *χρηματικού κεφαλαίου* σε *παραγωγικό κεφάλαιο*. Στη μορφή λοιπόν της κύκλωσης, που εξετάζουμε εδώ πρώτα, τό χρήμα εμφανίζεται σαν ο πρώτος φορέας της κεφαλαιακής αξίας, επομένως τό χρηματικό κεφάλαιο σαν ή μορφή με την οποία προκαταβάλλεται τό κεφάλαιο.

Σάν χρηματικό κεφάλαιο βρίσκεται σε μία κατάσταση, που μπορεί να εκπληρώνει χρηματικές λειτουργίες, όπως λχ. στην προκειμένη περίπτωση τις λειτουργίες του γενικού μέσου αγοράς και του γενικού μέσου πληρωμής. (Τή δεύτερη λειτουργία την εκπληρώνει επειδή ή εργατική δύναμη, αν και αγοράζεται πρώτα, πληρώνεται όμως μόνο αφού έχει δράσει. "Αν τά μέσα παραγωγής δέν υπάρχουν έτοιμα στην αγορά, αλλά πρέπει πρώτα να παραγγελθούν, στην πράξη $X - M\pi$ τό χρήμα λειτουργεί επίσης σαν μέσο πληρωμής.) Η ικανότητα αυτή δέν πηγάζει από τό γεγονός ότι τό χρηματικό κεφάλαιο είναι κεφάλαιο, αλλά από τό γεγονός ότι είναι χρήμα.

Από την άλλη μεριά και ή κεφαλαιακή αξία στη χρηματική της κατάσταση μπορεί να εκπληρώνει μονάχα χρηματικές λειτουργίες και τίποτα άλλο. Έκείνο που τις χρηματικές αυτές λειτουργίες τις κάνει να είναι λειτουργίες κεφαλαίου είναι ο καθορισμένος τους ρόλος στην κίνηση του κεφαλαίου, επομένως και ή συνάρτηση του σταδίου, στο οποίο εμφανίζονται, με τά άλλα στάδια της κύκλωσης του. Λοιπόν, στην περίπτωση που πρώτα εξετάζουμε τό χρήμα μετατρέπεται σε εμπορεύματα, που ή συνένωσή τους αποτελεί τη φυσική μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου, και έτσι κλείνει κύκλος μέσα της σε λανθάνουσα μορφή, σαν δυνατότητα, τό αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής.

"Ένα μέρος του χρήματος, που στην πράξη $X - E < \frac{4}{M\pi}$ εκπληρώνει τη λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου, περνάει με την πραγματοποίηση αυτής της ίδιας κυκλοφορίας σε μία λειτουργία, όπου ο κεφαλαιακός του χαρακτήρας εξαφανίζεται και μένει ο χρηματικός του χαρακτήρας. Η κυκλοφορία του χρηματικού κεφαλαίου X αναλύεται σε $X - M\pi$ και $X - \Delta$, σε αγορά μέσω παραγωγής και σε αγορά εργατικής δύναμης. "Ας εξετάσουμε τη δεύτερη πράξη αυτή καθαυτή. Η πράξη $X - \Delta$ είναι αγορά εργατικής δύναμης απομέρους του κεφαλαιοκράτη· απομέρους του εργάτη, του κατόχου της εργατικής δύναμης, είναι πούληση της εργατικής δύναμης — μπορούμε εδώ να πούμε της εργασίας, μία και προϋποθέσαμε τη μορφή του μισθού της εργασίας. Αυτό που για τον αγοραστή είναι $X - E (= X - \Delta)$ είναι εδώ — όπως σε κάθε αγορά — για τον πωλητή (για τον εργάτη) $\Delta - X (= E - X)$, δηλ. πούληση της εργατικής του δύναμης. Αυτό είναι τό πρώτο στάδιο κυκλοφορίας ή ή πρώτη μεταμόρφωση του εμπορεύματος ([Κ. Μάρξ: «Τό Κεφάλαιο»] Βιβλίο Ι, κεφ. 3ο, 2α [σελ. 116 κ. έ])· από την πλευρά του πωλητή της εργασίας είναι μετατροπή του εμπορεύματος του στη χρηματική του μορφή. Τό χρήμα που πήρε έτσι ο εργάτης τό ξοδεύει σιγά-σιγά για την αγορά μιᾶς ποσότητας εμπορευμάτων που ικανοποιούν τις ανάγκες του, για είδη κατανάλωσης. Συνεπώς, ή συνολική κυκλοφορία του εμπορεύματος του παρασταίνεται με τη μορφή $\Delta - X - E$, δηλ. πρώτα $\Delta - X (= E - X)$ και έπειτα $X - E$, δηλ. με τη γενική μορφή της άπλης εμπορευματικής κυκλοφορίας $E - X - E$, όπου τό χρήμα φιγουράρει σαν άπλό φευγαλέο μέσο κυκλοφορίας, σαν άπλός μεσάζων στην ανταλλαγή εμπορεύματος με έμπορεύματα.

Η πράξη $X - \Delta$ είναι τό χαρακτηριστικό στοιχείο της μετατροπής χρηματικού κεφαλαίου σε παραγωγικό κεφάλαιο, γιατί αποτελεί τον ουσιαστικό όρο της πραγματικής μετατροπής της προκαταβλημένης με χρηματική μορφή αξίας σε κεφάλαιο, σε αξία που παράγει υπεραξία. Η πράξη $X - M\pi$ χρειάζεται άπλως για να υλοποιηθεί ή μάζα εργασίας που έχει αγοραστεί με την πράξη $X - \Delta$. Γι' αυτό τό λόγο, ή πράξη $X - \Delta$ έχει εξεταστεί απ' αυτή την άποψη στο δεύτερο μέρος του Ι Βιβλίου: «Μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο» [σελ. 159 — 189]. Τό ζήτημα πρέπει να εξεταστεί εδώ κι από μιά άλλη άποψη, ειδικά σε σχέση με τό χρηματικό κεφάλαιο σαν μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου.

Η πράξη $X - \Delta$ θεωρείται γενικά χαρακτηριστική για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Όμως σε καμιά περίπτωση για τό λόγο που αναφέραμε πιο πάνω, για τό λόγο δηλ. ότι ή αγορά της εργατικής δύναμης είναι ένα συμβόλαιο αγοράς, όπου μπαίνει σαν όρος ή παροχή μιᾶς ποσότητας εργασίας, μεγαλύτερης από την ποσότητα που απαιτείται για την αναπλήρωση της τιμής της εργατικής δύναμης, του μισθού της εργασίας, δηλ. ή παροχή υπερεργασίας, αυτού του βασικού όρου για την κεφαλαιοποίηση της προκαταβλημένης αξίας, ή, πράγμα που είναι τό ίδιο, για την παραγωγή υπεραξίας. Άλλά, αντίθετα, θεω-

ρείται χαρακτηριστική λόγω της μορφής της, επειδή μέ τη μορφή του μισθοῦ ἐργασίας ἀγοράζεται ἐργασία μέ *χρῆμα*, καί αὐτό ἀποτελεῖ γνῶρισμα τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας.

Ἐδῶ πάλι δέν εἶναι τό ἄλλογο τῆς μορφῆς πού θεωρεῖται χαρακτηριστικό. Ἀπεναντίας, αὐτό τό ἄλλογο παραβλέπεται. Τό ἄλλογο συνίσταται στό ὅτι ἡ ἐργασία, σάν ὠξιοδημιουργό στοιχεῖο, δέν μπορεῖ νάχει ἀξία ἢ ἴδια, ἐπομένως μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας δέν μπορεῖ νάχει ἀξία πού νά ἐκφράζεται στήν τιμή της, στήν ἰσοδυναμία της μέ ἕνα καθορισμένο ποσό χρήματος. Ξέρουμε ὅμως πώς ὁ μισθός τῆς ἐργασίας εἶναι ἀπλῶς μιά μεταμφιεσμένη μορφή, μιά μορφή, μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται λχ. ἡ ἡμερήσια τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης σάν τιμή τῆς ἐργασίας πού ρευστοποιεῖται ἀπ' αὐτή τήν ἐργατική δύναμη στή διάρκεια μιᾶς ἡμέρας, ἔτσι πού ἡ ἀξία πού παράγεται ἀπ' αὐτή τήν ἐργατική δύναμη λχ. μέσα σέ 6 ὥρες ἐργασίας νά παρουσιάζεται σάν ἐκφραση τῆς ἀξίας τῆς δωδεκάωρης λειτουργίας της ἢ τῆς δωδεκάωρης ἐργασίας της.

Ἡ πράξη $X - A$ θεωρεῖται τό χαρακτηριστικό, τό γνῶρισμα τῆς λεγόμενης χρηματικῆς οἰκονομίας, ἐπειδή ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν ἐμπόρευμα τοῦ κατόχου της, ἐπομένως καί τό *χρῆμα* σάν ἀγοραστής — δηλαδή λόγω τῆς χρηματικῆς σχέσης (δηλ. τῆς ἀγορᾶς καί πούλησης ἀνθρώπινης δραστηριότητος). Ἀπό πολύ νωρίς, ὥστόσο, τό *χρῆμα* ἐμφανίζεται κιόλας σάν ἀγοραστής τῶν λεγόμενων ὑπηρεσιῶν, χωρίς τό X νάχει μετατραπῇ σέ χρηματικό κεφάλαιο ἢ χωρίς νάχει ἀνατραπῇ ὁ γενικός χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας.

Γιά τό *χρῆμα* εἶναι πέρα γιά πέρα ἀδιάρκορο σέ τίς εἰδους ἐμπορεύματα μετατρέπεται. Εἶναι ἡ γενική μορφή ἰσοδύναμου ὄλων τῶν ἐμπορευμάτων, πού μέ τίς τιμές τους δείχνουν κιόλας πώς παρασταίνουν ἰδεατά ἕνα καθορισμένο ποσό χρήματος, πώς περιμένουν τή μετατροπή τους σέ *χρῆμα* καί πώς μόνο, ἀλλάζοντας τή θέση τους μέ τό *χρῆμα* ἀποχτοῦν τή μορφή, μέ τήν ὁποία εἶναι μετατρέψιμα σέ ἀξίες χρήσης γιά τούς κατόχους τους. Ἄν λοιπόν ἡ ἐργατική δύναμη βρεθῇ πιά στήν ἀγορά σάν ἐμπόρευμα τοῦ κατόχου της, ἐμπόρευμα πού ἡ πούλησή του γίνεται μέ τή μορφή τῆς πληρωμῆς γιά δουλιὰ, μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἡ ἀγοραπωλησία της δέν παρουσιάζει τίποτα τό πῶς παράξενο ἀπό τήν ἀγοραπωλησία κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος. Τό χαρακτηριστικό δέν εἶναι ὅτι τό ἐμπόρευμα ἐργατική δύναμη πωλεῖται καί ἀγοράζεται, ἀλλά ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη ἐμφανίζεται σάν ἐμπόρευμα.

Μέ τήν πράξη $X - E < M_n$, δηλ. μέ τή μετατροπή χρηματικοῦ κεφαλαίου σέ παραγωγικό κεφάλαιο, ὁ κεφαλαιοκράτης πραγματοποιεῖ τήν ἔνωση τῶν ὑλικῶν καί προσωπικῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς, ἐφόσον οἱ συντελεστές αὐτοί ἀποτελοῦνται ἀπό ἐμπόρεύματα. Ἄν τό *χρῆμα* γιά πρώτη φορά μετατρέπεται σέ παραγωγικό κεφάλαιο, ἢ ἂν γιά πρώτη φορά λειτουργεῖ γιά τόν κάτοχό του σάν χρηματικό κεφάλαιο, πρέπει τότε αὐτός πρῶτα ν' ἀγοράσει τά μέσα παραγωγῆς, χεῖρια, μηχανές κλπ., προτοῦ ἀγοράσει τήν ἐργατική δύναμη· γιατί ὅταν ἡ ἐργατική δύναμη περάσει κάτω ἀπό τήν ἐξουσία του, πρέπει νά ὑπάρχουν

τά μέσα παραγωγῆς, γιά νά μπορεῖ νά τή χρησιμοποιήσει σάν ἐργατική δύναμη.

Ἔτσι παρουσιάζεται τό ζήτημα ἀπό τήν πλευρά τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Κι ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἐργάτη: Ἡ παραγωγική δράση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης γίνεται δυνατή μόνο ἀπό τή στιγμή πού συνεπεία τῆς πούλησής της τήν ἐνώνουν μέ τά μέσα παραγωγῆς. Ἐπομένως, ἡ ἐργατική δύναμη, πρὶν ἀπό τήν πούλησή της, ὑπάρχει χωρισμένη ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, ἀπό τούς ὑλικούς ὄρους τῆς δράσης της. Σ' αὐτή τήν κατάσταση τοῦ χωρισμοῦ δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ οὔτε ἄμεσα γιά τήν παραγωγή ἀξιών χρήσης γιά τόν κάτοχό της, οὔτε γιά τήν παραγωγή ἐμπορευμάτων, πού ἀπό τήν πούλησή τους θά μπορούσε νά ζήσει. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού μέ τήν πούλησή της τήν ἔχουν ἐνώσει μέ τά μέσα παραγωγῆς, ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου τοῦ ἀγοραστή της, τό ἴδιο ὅπως καί τά μέσα παραγωγῆς.

Γιαυτό, παρά τό γεγονός ὅτι στήν πράξη $X - A$ ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος καί ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σάν ἀγοραστής καί πωλητής, ἀντικρύζουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο σάν κάτοχος χρήματος καί σάν κάτοχος ἐμπορεύματος, δηλαδή ἀπό τήν ἀποψη αὐτῆ βρίσκονται μεταξύ τους σέ ἀπλή χρηματική σχέση — ὥστόσο ὁ ἀγοραστής ἐμφανίζεται ἐξαρχῆς καί σάν κάτοχος τῶν μέσων παραγωγῆς, πού ἀποτελοῦν τούς ὑλικούς ὄρους γιά τό παραγωγικό ξόδεμα τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τόν κάτοχό της. Μ' ἄλλα λόγια: τά μέσα αὐτά παραγωγῆς ἀντικρύζουν σάν ξένη ιδιοχτησία τόν κάτοχο τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ πωλητής τῆς ἐργασίας ἀντικρύζει τόν ἀγοραστή της σάν ξένη ἐργατική δύναμη, πού πρέπει νά περάσει κάτω ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ ἀγοραστή, νά ἐνσωματωθεῖ στό κεφάλαιό του, γιά νά μπορεῖ τό κεφάλαιο αὐτό νά δράσει πραγματικά σάν παραγωγικό κεφάλαιο. Ἐπομένως ἡ ταξική σχέση κεφαλαιοκράτη καί μισθωτοῦ ἐργάτη ὑπάρχει κιόλας, προϋποτίθεται κιόλας τή στιγμή πού καί οἱ δύο ἀντικρύζονται στήν πράξη $X - A$ ($X - X$ ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἐργάτη). Πρόκειται γιά ἀγορά καί πούληση, γιά χρηματική σχέση, μά γιά ἀγορά καί πούληση, ὅπου προϋποτίθενται ὁ ἀγοραστής σάν κεφαλαιοκράτης καί ὁ πωλητής σάν μισθωτός ἐργάτης, καί ἡ σχέση αὐτή ὑπάρχει χάρις στό γεγονός ὅτι οἱ ὁροι γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης — τά μέσα συντήρησης καί τά μέσα παραγωγῆς — εἶναι, σάν ξένη ιδιοχτησία, χωρισμένη ἀπό τόν κάτοχο τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Δέν μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ τό ζήτημα πῶς προκαλεῖται αὐτός ὁ χωρισμός. Ὑπάρχει ἀπό τή στιγμή πού συντελεῖται ἡ πράξη $X - A$. Αὐτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τό ἑξῆς: Ἄν ἡ πράξη $X - A$ ἐμφανίζεται σάν μιά λειτουργία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἢ ἂν τό *χρῆμα* ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν μορφή ὑπαρξῆς τοῦ κεφαλαίου, αὐτό σέ καμιά περίπτωση δέ γίνεται μόνο ἐπειδή τό *χρῆμα* παρουσιάζεται ἐδῶ σάν μέσο πληρωμῆς γιά μιά ἀνθρώπινη δραστηριότητα πού ἔχει ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα, γιά μιά ὑπηρεσία· δηλ. σέ καμιά περίπτωση χάρις στή λει-

τουργία του χρήματος σάν μέσου πληρωμής. Τό χρήμα μπορεί καί ξοδεύεται μ' αυτή τή μορφή μόνο γιατί ἡ ἐργατική δύναμη βρίσκεται σέ κατάσταση χωρισμοῦ ἀπό τά μέσα της παραγωγῆς (σ' αὐτά συμπεριλαμβάνονται καί τά μέσα συντήρησης, σάν μέσα παραγωγῆς τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης)· καί γιατί ὁ χωρισμός αὐτός μπορεί νά ἀρθεῖ μόνο ἂν ἡ ἐργατική δύναμη πωληθεῖ στόν ἰδιοχτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς, δηλ. μόνο ἂν ἀνήκει στόν ἀγοραστή καί ἡ λειτουργία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού τά ὄρια τῆς δραστηριότητάς της δέν συμπιέτουν καθόλου μέ τά ὄρια τῆς μάζας ἐργασίας, τῆς ἀναγκασίας γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς τιμῆς της. Ἡ κεφαλαιοκρατική σχέση στή διάρκεια τοῦ προτσές παραγωγῆς ἐκδηλώνεται μόνο ἐπειδή αὐτή καθαυτή ὑπάρχει κιόλας στήν κυκλοφοριακή πράξη, στούς διαφορετικούς βασικούς οικονομικούς ὅρους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους ἀντικρύζονται ὁ πωλητής καί ὁ ἀγοραστής, στήν ταξική τους σχέση. Ἡ σχέση αὐτή δέν προέρχεται ἀπό τή φύση τοῦ χρήματος· ἀντίθετα, ἡ ὑπαρξη αὐτῆς τῆς σχέσης εἶναι πού μπορεί καί μετατρέπει μιάν ἀπλή χρηματική λειτουργία σέ λειτουργία κεφαλαίου.

Στόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνεται κανεῖς τό χρηματικό κεφάλαιο (γιά τήν ὥρα ἔχουμε νά κάνουμε μ' αὐτό μόνο μέσα στά πλαίσια τῆς καθορισμένης λειτουργίας, μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται ἐδῶ μπροστά μας) γίνονται συνήθως δύο παράλληλα ἢ ἀνάκατα λάθη. Πρῶτο, οἱ λειτουργίες πού ἐκπληρώνει ἡ κεφαλαιακή ἀξία σάν χρηματικό κεφάλαιο καί πού μπορεί νά τίς ἐκπληρώνει, ἀκριβῶς γιατί βρίσκεται σέ χρηματική μορφή, συνάγονται λαθεμένα ἀπό τόν κεφαλαιακό της χαρακτήρα, ἐνῶ ὀφείλονται μονάχα στή χρηματική κατάσταση τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, στή μορφή ἐμφάνισής της σάν χρήμα. Καί, δεύτερο, ἀντίστροφα: Τό εἰδικό περιεχόμενο τῆς χρηματικῆς λειτουργίας, πού τή μετατρέπει ταυτόχρονα καί σέ κεφαλαιακή λειτουργία, τό συνάγουν ἀπό τή φύση τοῦ χρήματος (καί γι' αὐτό συγχέουν τό χρήμα μέ τό κεφάλαιο), ἐνῶ ἡ λειτουργία αὐτή προϋποθέτει τέτιους κοινωνικούς ὁρους, πού δέν ὑπάρχουν καθόλου ἐδῶ στήν ἐκτέλεση τῆς πράξης $X - \Delta$, δηλ. στήν ἀπλή ἐμπορευματική καί στήν ἀντίστοιχὴ τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας.

Ἡ ἀγοραπωλησία δούλων εἶναι καί αὐτή ὡς πρὸς τή μορφή της ἀγοραπωλησία ἐμπορευμάτων. Χωρὶς ὅμως τήν ὑπαρξη τῆς δουλείας τό χρήμα δέν μπορεί νά ἐκπληρώνει αὐτή τή λειτουργία. Πρέπει νά ὑπάρχει ἡ δουλεία γιά νά μπορεί νά ξοδεύεται χρήμα γιά τήν ἀγορά δούλων. Ἀντίστροφα, δέν εἶναι καθόλου ἀρκετὴ ἡ ὑπαρξη χρήματος στά χέρια τοῦ ἀγοραστή γιά νά κάνει δυνατὴ τήν ὑπαρξη τῆς δουλείας.

Τό γεγονός ὅτι ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπὸ τόν ἴδιο τόν κάτοχό της (μέ τή μορφή τῆς πούλησης τῆς ἐργασίας του ἢ μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας) δέν παρουσιάζεται σάν μεμονωμένο φαινόμενο, ἀλλὰ σάν κοινωνικὰ ἀποφασιστικὴ προϋπόθεση τῆς παραγωγῆς ἐμπορευμάτων, τό γεγονός λοιπὸν ὅτι τό χρηματικό κεφάλαιο ἐπιτελεῖ σέ κοινωνικὴ κλίμακα τή λειτουργία $X - E < \overset{\Delta}{M}_{\pi}$ πού ἐξετάζουμε ἐδῶ — τό γεγονός αὐτό προϋποθέτει ὁρισμένα ἱστορικά προτσές πού

διάλυσαν τήν ἀρχικὴ ἔνωση τῶν μέσων παραγωγῆς μέ τήν ἐργατικὴ δύναμη· προτσές πού εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα ἡ μάζα τοῦ λαοῦ, οἱ ἐργάτες, ν' ἀντικρύζονται, σάν μὴ ἰδιοχτῆτες αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς, μέ τοὺς μὴ-ἐργάτες, σάν ἰδιοχτῆτες τους. Ἐδῶ δέν ἀλλάζει καθόλου ἡ ὑπόθεση ἀπὸ τὸ ἂν ἡ ἔνωση αὐτὴ πρὶν τὴ διάλυσή της εἶχε τέτια μορφή πού ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης σάν μέσο παραγωγῆς ἀνῆκε κι αὐτός στὰ ἄλλα μέσα παραγωγῆς ἢ ἂν ἦταν ἰδιοχτῆτης τους.

Ἡ πραγματικότητα λοιπὸν πού ὑπάρχει ἐδῶ στή βάση τῆς πράξης $X - E < \overset{\Delta}{M}_{\pi}$ εἶναι ἡ διανομή· ὄχι ἡ διανομή μέ τὴ συνθησιμένη ἔννοια τῆς διανομῆς τῶν μέσων κατανάλωσης, ἀλλὰ ἡ διανομή τῶν ἰδίων τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ ὕλικοι συντελεστὲς βρίσκονται συγκεντρωμένοι στή μιὰ πλευρά, ἐνῶ ἡ ἐργατικὴ δύναμη βρίσκεται ἀπομονωμένη ἀπ' αὐτά, στήν ἄλλη.

Τὰ μέσα παραγωγῆς, τὸ ὕλικο μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, πρέπει ἐπομένως ν' ἀντιπαράθεται στόν ἐργάτη σάν τέτια, σάν κεφάλαιο, γιά νά μπορεί ἡ πράξη $X - \Delta$ νά γίνει γενικὴ κοινωνικὴ πράξη.

Εἶδαμε προηγουμένα πὼς ὅταν ἐγκαθιδρυθεῖ πιά ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή, στήν ἐξέλιξή της δέν ἀναπαράγει μόνο αὐτὸ τό χωρισμό, ἀλλὰ καί τὸν εὐρύνει σέ διαρκῶς μεγαλότερη κλίμακα, ὥς πού γίνεται ἡ γενικὰ κυρίαρχη κοινωνικὴ κατάσταση. Ἡ ὑπόθεση ὅμως παρουσιάζει καί ἄλλη μιὰ πλευρά. Γιά νά μπορεί νὰ σχηματιστεῖ τό κεφάλαιο καί νά γίνει κύριος τῆς παραγωγῆς, προϋποτίθεται ἕνας κάποιος βαθμὸς ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορίου, ἄρα καί τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ἐπομένως καί τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Γιατί στήν κυκλοφορία δέν μποροῦν νά μπαίνουν εἴδη σάν ἐμπορεύματα, ἐφόσον δέν παράγονται γιά πούληση, δηλαδὴ σάν ἐμπορεύματα. Ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή ὅμως ἐμφανίζεται σάν φυσικὸς, κυρίαρχος χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς μόνο πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

Οἱ ρῶσοι γαιοχτῆμονες, πού ἐξαιτίας τῆς λεγόμενης χειροαφέτησης τῶν ἀγροτῶν ἀσκοῦν σήμερα τήν ἀγροτικὴ τους οἰκονομία μέ μισθωτοὺς ἐργάτες ἀντὶ μέ δουλοπάροικους ὑπόχρεους ἐργάτες, παραπονιοῦνται γιά δύο πράγματα: Πρῶτο, γιά τήν ἔλλειψη χρηματικοῦ κεφαλαίου. Λένε λχ.: Προτοῦ πολλοὶ κανεῖς τὴ σοδιά εἶναι ὑποχρεωμένοι νά πληρώσει μισθωτοὺς ἐργάτες σέ σχετικά μεγάλη κλίμακα, καί ἐδῶ λείπει ὁ πρῶτος ὅρος γι' αὐτό, τὸ μετρητὸ χρήμα. Γιά νά γίνεται κεφαλαιοκρατικὰ ἡ παραγωγή, πρέπει νά ὑπάρχει πάντα κεφάλαιο μέ τὴ μορφή χρήματος, ἀκριβῶς γιά τήν πληρωμὴ τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. "Ὅσο γι' αὐτὸ οἱ γαιοχτῆμονες μποροῦν νά παρηγοριοῦνται. Μὲ τὸν καιρὸ ὅλα γίνονται, καί ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης διαδίδει ὄχι μόνο τὸ δικό του χρήμα, μὰ καί 1' argent des autres [τό χρήμα τῶν ἄλλων].

Πιὸ χαρακτηριστικὸ ὅμως εἶναι τὸ δεύτερο παράπονο, τὸ παράπονο πὼς κι ἂν ἀκόμα ἔχει κανεῖς χρήμα δὲ βρίσκει διαθέσιμες σέ ἐπαρκῆ ποσότητα καί ὁποτεδήποτε τίς ἐργατικὲς δυνάμεις πού χρειάζεται ν' ἀγοραστοῦν, ἐπειδὴ ὁ ρῶσος ἐργάτης γῆς, λόγω τῆς κοινοκτημοσύνης τῆς γῆς ἀπὸ τήν ἀγροτικὴ κοινότητα, δέν εἶναι ἀκόμα δόλοτελα χωρισμένος

από τὰ μέσα του παραγωγῆς καὶ γι'αὐτὸ δὲν εἶναι ἀκόμα «ἐλεύθερος μισθωτὸς ἐργάτης» μὲ τὴν πλὴρεια σημασία τῆς λέξης. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως τοῦ ἐλεύθερου ἐργάτη σὲ κοινωνικὴ κλίμακα ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ὄρο γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ πράξη $X - E$, ἡ μετατροπὴ χρήματος σὲ ἐμπόρευμα, νὰ παρουσιάζεται σάν μετατροπὴ χρηματικοῦ κεφαλαίου σὲ παραγωγικό κεφάλαιο.

Εἶναι ἐπομένως ὁλοφάνερο πὼς ὁ τύπος γιὰ τὴν κύκλωση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου: $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$ ἀποτελεῖ τὸν αὐτόνοητό τύπο τῆς κύκλωσης τοῦ κεφαλαίου μόνο πάνω στὴ βάση μιᾶς ἀναπτυγμένης πιά κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, γιατί προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τῆς τάξης τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σὲ κοινωνικὴ κλίμακα. Ὅπως εἶδαμε, ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ δὲν παράγει μόνο ἐμπόρευμα καὶ ὑπεραξία· ἀναπαράγει, καὶ μάλιστα σὲ διαρκῶς εὐρυνόμενη κλίμακα, τὴν τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καὶ μετατρέπει τὴν τεράστια πλειοψηφία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν σὲ μισθωτοὺς ἐργάτες. Γι'αὐτὸ οἱ πράξεις $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$, μιὰ καὶ ἡ πρώτη προϋπόθεση τῆς πραγματοποιήσεώς τους εἶναι ἡ διαρκὴς ὑπαρξὴ τῆς τάξης τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, προϋποθέτουν κιόλας τὸ κεφάλαιο μὲ τὴ μορφή τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως καὶ τὴ μορφή τῆς κύκλωσης τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου.

II. ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΑΔΙΟ. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ἡ κύκλωση τοῦ κεφαλαίου πού ἐξετάζουμε ἐδῶ ἀρχίζει μὲ τὴν κυκλοφορικὴν πράξη $X - E$, μὲ τὴ μετατροπὴ χρήματος σὲ ἐμπόρευμα, μὲ ἀγορά. Ἡ κυκλοφορία λοιπὸν πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν ἀντίθετη μεταμόρφωση $E - X$, μὲ τὴ μετατροπὴ ἐμπορεύματος σὲ χρῆμα, μὲ πούληση. Τὸ ἄμεσο ὅμως ἀποτέλεσμα τῆς πράξης $X - E <_{M\pi}$ εἶναι ἡ διακοπὴ τῆς κυκλοφορίας τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας πού ἔχει προκαταβληθεῖ μὲ χρηματικὴ μορφή. Μὲ τὴ μετατροπὴ χρηματικοῦ κεφαλαίου σὲ παραγωγικό κεφάλαιο ἡ κεφαλαιακὴ ἀξία ἔχει πάρει μιὰ φυσικὴ μορφή, μὲ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ κυκλοφορεῖ, ἀλλὰ πρέπει νὰ μπεῖ στὴν κατανάλωση, καὶ συγκεκριμένα στὴν παραγωγικὴ κατανάλωση. Ἡ χρῆση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ ἐργασία, μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μονάχα στὸ προτοσὲς τῆς ἐργασίας. Ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν μπορεῖ νὰ ξαναπουλήσει τὸν ἐργάτη σάν ἐμπόρευμα, γιατί ὁ ἐργάτης δὲν εἶναι δοῦλος του καὶ γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν ἀγόρασε παρὰ μόνο τὴ χρησιμοποίησιν τῆς ἐργατικῆς του δύναμης γιὰ καθορισμένο χρονικὸ διάστημα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσει τὴν ἐργατικὴ δύναμιν μόνο ἂν τὴ βάλει νὰ χρησιμοποιήσει τὰ μέσα παραγωγῆς σάν δημιουργοὺς ἐμπορευμάτων. Ἐπομένως τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ πρώτου σταδίου εἶναι ἡ εἴσοδος στὸ δεύτερο, στὸ παραγωγικὸ στάδιο τοῦ κεφαλαίου.

Ἡ κίνηση αὐτὴ παρασταίνεται μὲ τὸν τύπο $X - E <_{M\pi} \dots \Pi$, ὅπου οἱ τελείες σημαίνουν, πὼς ἔχει διακοπὴ ἡ κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου, πὼς ὅμως συνεχίζεται τὸ προτοσὲς τῆς κύκλωσής του, μπαίνοντας ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας στὴ σφαῖρα τῆς παραγωγῆς. Ὡστε τὸ πρῶτο στάδιο, ἡ μετατροπὴ χρηματικοῦ κεφαλαίου σὲ παραγωγικό, ἐμφανίζεται μόνο σάν προοίμιο καὶ εἰσαγωγικὴ φάση στὸ δεύτερο στάδιο, στὴ λειτουργία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου.

Ἡ πράξη $X - E <_{M\pi}$ προϋποθέτει πὼς τὸ ἄτομο πού τὴν πραγματοποιεῖ δὲ διαθέτει ἀπλῶς ἀξίες μὲ μιὰ ὁποιαδήποτε μορφή χρήσης, ἀλλὰ πὼς τίς ἀξίες αὐτές τίς κατέχει μὲ χρηματικὴ μορφή, πὼς εἶναι κάτοχος χρήματος. Ἡ πράξη ὅμως συνίσταται ἀκριβῶς στὸ δόσιμο τοῦ χρήματος, καὶ ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος μπορεῖ νὰ μείνει κάτοχος τοῦ χρήματος μόνο ἐφόσον χάσῃ στὴν ἴδια τὴν πράξη τοῦ δοσίου τοῦ χρήματος ἐπιστρέφει σ' αὐτὸν *implicite* [συμπεριλαμβανόμενος]. Τὸ χρῆμα ὅμως μπορεῖ νὰ ξαναγυρίσει σ' αὐτὸν μόνο μὲ τὴν πούληση ἐμπορευμάτων. Ἡ πράξη λοιπὸν αὐτὴ τὸν προϋποθέτει σάν ἐμπορευματοπαραγωγό.

$X - \Delta$. Ὁ μισθωτὸς ἐργάτης ζεῖ μονάχα ἀπὸ τὴν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ συντήρησή της — ἡ προσωπικὴ συντήρηση τοῦ ἐργάτη — ἀπαιτεῖ καθημερινὴ κατανάλωση. Ἡ πληρωμὴ λοιπὸν τοῦ ἐργάτη πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνεται διαρκῶς κατὰ σύντομα χρονικά διαστήματα, γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ ἐργάτης νὰ ἐπαναλάβῃ τίς ἀγορές τίς ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἀτομικὴ του συντήρηση, τὴν πράξη $\Delta - X - E$ ἢ $E - X - E$. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, τὸν ἐργάτη πρέπει νὰ τὸν ἀντικρύζει ὁ κεφαλαιοκράτης διαρκῶς σάν κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος, καὶ τὸ κεφάλαιό του σάν χρηματικὸ κεφάλαιο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως, γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ μάζα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, νὰ ἐπιτελεῖ τὴν πράξη $\Delta - X - E$, πρέπει τὰ ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης νὰ τὴν ἀντικρύζουν διαρκῶς μὲ ἀγοράσιμη μορφή, δηλ. μὲ τὴ μορφή ἐμπορευμάτων. Ἐπομένως ἡ κατάσταση αὐτὴ ἀπαιτεῖ κιόλας ἕναν ὑψηλὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς κυκλοφορίας τῶν προϊόντων σάν ἐμπορευμάτων, συνεπῶς καὶ τῆς ἔκτασης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Ὅταν γενικευθεῖ ἡ παραγωγὴ πού γίνεται μὲ μισθωτὴ ἐργασία, πρέπει ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ ν' ἀποτελεῖ τὴ γενικὴ μορφή τῆς παραγωγῆς. Καὶ ἡ γενικευμένη ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ ἀπαιτεῖ μὲ τὴ σειρά της ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο καταμερισμὸ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, δηλ. μιὰ διαρκῶς μεγαλύτερη εἰδικευση τοῦ προϊόντος πού παράγεται σάν ἐμπόρευμα ἀπὸ ἕναν ὁρισμένον κεφαλαιοκράτη, μιὰ διαρκῶς μεγαλύτερη διάσπαση ἀλληλοσυμπληρωνόμενων προτοσῶν παραγωγῆς σὲ αὐτοτελῆ προτοσῶν. Γι'αὐτὸ, στὸ βαθμὸ πού ἀναπτύσσεται τὸ $X - \Delta$, ἀναπτύσσεται καὶ τὸ $X - M\pi$, δηλαδή στὸν ἴδιο βαθμὸ ἡ παραγωγὴ τῶν μέσων παραγωγῆς χωρίζεται ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τοῦ ἐμπορεύματος ἐκείνου, πού αὐτὰ τὰ ἴδια ἀποτελοῦν τὰ μέσα παραγωγῆς του καὶ ἀντικρύζουν σάν ἐμπορεύματα κάθε ἐμπορευματοπαραγωγό, πού δὲν τὰ παράγει, ἀλλὰ τὰ ἀγοράζει γιὰ τὸ δικό του καθορισμένον προτοσὲς πα-

ραγωγής. Τα μέσα παραγωγής προέρχονται από κλάδους παραγωγής που ασκούνται ανεξάρτητα και τελείως χωρισμένοι από το δικό του κλάδο και μπαίνουν στο δικό του κλάδο παραγωγής σαν εμπορεύματα, πρέπει επομένως ν' αγοράζονται. Οι υλικοί θροι της εμπορευματικής παραγωγής τόν αντικρύζουν όλο και περισσότερο σαν προϊόντα άλλων εμπορευματοπαραγωγών, σαν εμπορεύματα. Στόν ίδιο βαθμό πρέπει ο κεφαλαιοκράτης νά εμφανίζεται σαν κεφαλαιοκράτης του χρήματος, μ' άλλα λόγια, πλαταίνει ή κλιμακα που τό καιφάλαιό του πρέπει νά λειτουργεί σαν χρηματικό κεφάλαιο.

Από τήν άλλη μεριά: Τα ίδια περιστατικά που παράγουν τό βασικό όρο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής — τήν ύπαρξη μιᾶς τάξης μισθωτών εργατών — προωθούν τό πέραςμα όλης της εμπορευματικής παραγωγής σέ κεφαλαιοκρατική εμπορευματική παραγωγή. Στο βαθμό που αναπτύσσεται αυτή ή τελευταία, επενεργεί αποσυνθετικά και διαλυτικά πάνω σέ κάθε παλαιότερη μορφή της παραγωγής, που, μιά και είναι προσανατολισμένη κυρίως πρὸς τήν άμση ιδιοκατανάλωση, μετατρέπεται σέ εμπόρευμα μονάχα τό περίσσειμα τοῦ προϊόντος. Ἡ κεφαλαιοκρατική εμπορευματική παραγωγή μετατρέπει τήν πούληση τοῦ προϊόντος σέ κύριο ενδιαφέρον, στήν άρχή χωρίς φαινομενικά νά θίγει τόν ίδιο τόν τρόπο παραγωγής, τέτιο ήταν λχ. τό πρώτο αποτέλεσμα τοῦ παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικοῦ εμπορίου σέ λαούς σαν τούς κινέζους, τούς Ινδούς, τούς Άραβες κλπ. Δεύτερο, όμως, εκεί που ριζώνει καταστρέφει όλες τις μορφές της εμπορευματικής παραγωγής, που βασίζονται είτε στήν εργασία τῶν ίδιων τῶν παραγωγῶν, είτε στήν πούληση μόνο τοῦ πλεονάζοντος προϊόντος σαν εμπόρευμα. Πρώτα, γενικεύει τήν εμπορευματική παραγωγή και έπειτα μετατρέπει βαθμηδόν όλη τήν εμπορευματική παραγωγή σέ κεφαλαιοκρατική³.

Όποιοδήποτε κι αν είναι οί κοινωνικές μορφές της παραγωγής, συντελεστές της παραμένουν πάντα οί εργάτες και τά μέσα παραγωγής. Μά εφόσον οί εργάτες είναι χωρισμένοι από τά μέσα παραγωγής και οί πρώτοι και τά δεύτερα είναι μόνο δυνάμεις συντελεστές της παραγωγής. Για νά γίνει γενικά παραγωγή, πρέπει νά ένωθούν. Ὁ ειδικός τρόπος μέ τόν όποιο πραγματοποιείται αυτή ή ένωση κάνει νά διακρίνονται οί διάφορες οικονομικές εποχές της κοινωνικής διάρθρωσης. Στήν προκειμένη περίπτωση ο χωρισμός τοῦ ελεύθερου εργάτη από τά μέσα παραγωγής του αποτελεί τή δοσμένη άφετηρία, και είδαμε, πῶς και κάτω από ποιούς όρους ένώνονται οί δυό αὐτοί συντελεστές στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη — δηλ. ένώνονται σαν παραγωγικός τρόπος ύπαρξης τοῦ κεφαλαίου του. Γιαντό, τό πραγματικό προτσές, στό όποιο μπαίνουν οί ένωμένοι μ' αὐτόν τόν τρόπο προσωπικοί και υλικοί δημιουργοί τοῦ εμπορεύματος, τό ίδιο τό προτσές της παραγωγής, γίνεται λειτουργία τοῦ κεφαλαίου — κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής, που τή φύση του

τήν αναπτύξαμε διεξοδικά στόν πρώτο τόμο τοῦτοῦ τοῦ συγγράμματος. Κάθε ἐπιχείρηση παραγωγής εμπορευμάτων γίνεται ταυτόχρονα ἐπιχείρηση ἐκμετάλλευσης της ἐργατικής δύναμης· όμως μόνο ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή εμπορευμάτων μετατρέπεται σέ έναν τρόπο ἐκμετάλλευσης που αφήνει εποχή, που στήν παρατέρα ιστορική εξέλιξή του, χάρη στήν οργάνωση τοῦ προτσές της εργασίας και στή γιγάντια τελειοποίηση της τεχνικής, ανατρέπει όλη τήν οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας και αφήνει πολύ πίσω όλες τις εποχές που προηγέθηκαν.

Τά μέσα παραγωγής και ή ἐργατική δύναμη, εφόσον είναι μορφές ύπαρξης της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας, διακρίνονται τό ένα άπ' τ' άλλο σαν σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, εξαιτίας τῶν διαφορετικών ρόλων που παίζουν στή διάρκεια τοῦ προτσές της παραγωγής κατά τό σχηματισμό της αξίας, επομένως και κατά τήν παραγωγή της υπεραξίας. Σάν διαφορετικά συστατικά μέρη τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου διακρίνονται ακόμα από τό ότι τά μέσα παραγωγής, που βρίσκονται στήν κατοχή τοῦ κεφαλαιοκράτη, παραμένουν κεφάλαιό του και έξω από τό προτσές της παραγωγής, ενώ ή ἐργατική δύναμη μονάχα μέσα στό προτσές της παραγωγής γίνεται μορφή ύπαρξης ενός άτομικοῦ κεφαλαίου. "Αν ή ἐργατική δύναμη είναι εμπόρευμα μόνο στά χέρια τοῦ πωλητή της, τοῦ μισθοῦ ἐργάτη, αντίθετα γίνεται κεφάλαιο μόνο στά χέρια τοῦ αγοραστή της, τοῦ κεφαλαιοκράτη, στόν όποιο περιέρχεται ή προσωρινή χρήση της. Τά ίδια τά μέσα παραγωγής γίνονται υλικές μορφές τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ή παραγωγικό κεφάλαιο, μόνο από τή στιγμή που ή ἐργατική δύναμη, σαν προσωπική μορφή ύπαρξης τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, έχει γίνει κατάλληλη για νά ένσωματωθεῖ σ' αὐτά. "Όπως ή ἐργατική δύναμη τοῦ ἀνθρώπου δέν είναι από τή φύση της κεφάλαιο, έτσι και τά μέσα παραγωγής δέν είναι από τή φύση τους κεφάλαιο. Ἀποχτούν αὐτό τόν ειδικό κοινωνικό χαρακτήρα μόνο κάτω από καθορισμένους ιστορικά αναπτυγμένους όρους, ἀπαράλλαχτα ὅπως μόνο κάτω από καθορισμένους όρους δίνεται στά εὐγενή μέταλλα ο χαρακτήρας τοῦ χρήματος, ή και ακόμα στό χρῆμα ο χαρακτήρας τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Όταν τό παραγωγικό κεφάλαιο λειτουργεί, καταναλώνει τά δικά του συστατικά για νά τά μετατρέψει σέ μιᾶ μάζα προϊόντων ἀνώτερης αξίας. Ἐπειδή ή ἐργατική δύναμη δρεῖ μόνο σαν ένα από τά ὄργανα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, αποτελεί δικό του καρπό και τό πλεόνασμα της αξίας τοῦ προϊόντος πάνω από τήν αξία τῶν στοιχείων που τό δημιουργοῦν, πλεόνασμα που τό παράγει ή ἐργατική δύναμη μέ τήν ὑπερεργασία της. Ἡ ὑπερεργασία της ἐργατικής δύναμης είναι ή δωρεάν εργασία ὑπέρ τοῦ κεφαλαίου και αποτελεί γιαυτό ὑπεραξία για τόν κεφαλαιοκράτη, μιᾶ αξία που δέν τοῦ στοιχίζει κανένα ἰσοδύναμο. Ἐπομένως, τό προϊόν δέν είναι ἀπλῶς ένα εμπόρευμα, ἀλλά ένα εμπόρευμα γονιμοποιημένο μέ ὑπεραξία. Ἡ αξία του είναι = $\Pi + Y$, δηλαδή είναι ἴση μέ τήν αξία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου Π που έχει καταναλωθεῖ για τήν παραγωγή του συν τήν ὑπεραξία Y που έχει παραγάγει. Ἀς υποθέσουμε πῶς τό εμπόρευμα αὐτό αποτελείται από

³ "Ός έδω από τό χειρόγραφο VII. Ἀπό δὼ και μπρός από τό χειρόγραφο VI.

10 000 λίβρες νήμα, πού για τήν παραγωγή του καταναλώθηκαν μέσα παραγωγής αξίας 372 λιρ. στ. και εργατική δύναμη αξίας 50 λιρ. στ. Στη διάρκεια του κλωσίματος οι κλώστες μεταβίβασαν στο νήμα τήν αξία των μέσων παραγωγής πού καταναλώθηκαν με τήν εργασία τους, δηλ. 372 λιρ. στ., και, αντίστοιχα με τήν εργασία πού ξόδεψαν, δημιούργησαν ταυτόχρονα μία νέα αξία λχ. 128 λιρ. στ. Γιαντό οι 10 000 λίβρες νήμα είναι φορείς μιάς αξίας 500 λιρ. στ.

III. ΤΡΙΤΟ ΣΤΑΔΙΟ. Ε'—Χ'

Τό εμπόρευμα γίνεται *εμπορευματικό κεφάλαιο* σάν λειτουργική μορφή ύπαρξης της αξιοποιημένης πιά κεφαλαιακής αξίας, μορφή πού έχει ξεπηδήσει άμεσα από τό ίδιο τό προτσές παραγωγής. "Αν ή εμπορευματική παραγωγή γινόταν κεφαλαιοκρατικά σ' όλη της τήν κοινωνική έκταση, κάθε εμπόρευμα θάταν από τήν άρχή—άρχή στοιχείο ενός εμπορευματικού κεφαλαίου, αδιάφορο άν επρόκειτο για άκατέργαστο σίδερο ή για νταντέλες των Βρυξελλών, για θεικό δξύ ή για τσιγάρα. Τό πρόβλημα, ποιά είδη από τή στρατιά των εμπορευμάτων προορίζονται λόγω της σύστασής τους ν' άνυψωθούν στο αξίωμα του κεφαλαίου και ποιά άλλα προορίζονται για τήν κοινή ύπηρεσία των εμπορευμάτων, άποτελεί ένα από τά χαριτωμένα βάσανα πού δημιούργησε για τόν έαυτό της ή σχολαστική οικονομολογία.

Στήν εμπορευματική του μορφή τό κεφάλαιο έχει νά εκπληρώσει μία εμπορευματική λειτουργία (και μπορεί νά εκπληρώσει μόνο αυτή τή λειτουργία). Τά είδη πού τό άποτελούν και πού έχουν παραχθεί από τήν άρχή—άρχή για τήν άγορά, πρέπει νά πουληθούν, νά μετατραπούν σε χρήμα, δηλαδή νά διαγράψουν τήν κίνηση $E—X$.

"Ας υποθέσουμε πώς τό εμπόρευμα του κεφαλαιοκράτη άποτελείται από 10 000 λίβρες βαμβακερό νήμα. "Αν στο κλώσιμο του νήματος καταναλώθηκαν μέσα παραγωγής αξίας 372 λιρ. στ. και δημιουργήθηκε νέα αξία 128 λιρ. στ., τότε τό νήμα έχει αξία 500 λιρ. στ., πού εκφράζεται στην όμώνυμη τιμή του. Η τιμή αυτή πραγματοποιείται με τήν πούληση $E—X$. Τι είναι αυτό πού τούτη τήν άπλή πράξη κάθε εμπορευματικής κυκλοφορίας τήν κάνει ταυτόχρονα και κεφαλαιακή λειτουργία; Πάντως όχι μία όποιαδήποτε μεταβολή πού συντελείται μέσα στα πλαίσια αυτής της πράξης, είτε σχετικά με τό χαρακτηρισμό χρήσης του εμπορεύματος, έπειδή τό εμπόρευμα περνάει στον άγοραστή σάν αντικείμενο χρήσης, είτε σχετικά με τήν αξία του, έπειδή ή αξία του δέν ύφίσταται καμιά μεταβολή μεγέθους, αλλά μόνο μία μεταβολή μορφής. Πρώτα ύπήρχε με τή μορφή νήματος, τώρα υπάρχει με τή μορφή χρήματος. "Ετσι προβάλλει μία ούσιαστική διαφορά ανάμεσα στο πρώτο στάδιο $X—E$ και στο τελευταίο στάδιο $E—X$. Στο πρώτο στάδιο τό προκαταβλημένο χρήμα λειτουργεί σάν χρηματικό κεφάλαιο, γιατί μέσω της κυκλοφορίας μετατρέπεται σε εμπορεύματα ειδικής αξίας χρήσης. Στο δεύτερο, τό εμπόρευμα μπορεί νά λειτουργεί

σάν κεφάλαιο, μόνον έφόσον αυτόν τό χαρακτήρα τόν φέρνει κιόλας μαζί του από τό προτσές παραγωγής, προτού άρχίσει ή κυκλοφορία του. Στη διάρκεια του κλωσίματος οι κλώστες δημιούργησαν μία αξία 128 λιρ. στ. με τή μορφή νήματος. "Ας υποθέσουμε πώς άπ' αυτές οι 50 λιρ. στ. άποτελούν για τόν κεφαλαιοκράτη άπλώς ένα ισόδυναμο για τά έξοδά του σε εργατική δύναμη, και οι 78 λιρ. στ. άποτελούν υπεραξία. άν ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης είναι 156%ο. "Ετσι ή αξία των 10 000 λιβρών νήματος περιλαμβάνει πρώτο τήν αξία του καταναλωθέντος παραγωγικού κεφαλαίου II , πού τό σταθερό του μέρος = 372 λιρ. στ., τό μεταβλητό του = 50 λιρ. στ., και όλο μαζί = 422 λιρ. στ. = 8440 λίβρες νήμα. Η αξία όμως του παραγωγικού κεφαλαίου $II = E$, δηλ. είναι ίση με τήν αξία των στοιχείων πού τό άποτελέσαν και πού, στο στάδιο $X—E$, αντίκρουζαν τόν κεφαλαιοκράτη σάν εμπορεύματα στα χέρια των πουλητών τους. — Δεύτερο όμως ή αξία του νήματος περιέχει και μιάν υπεραξία 78 λιρ. στ. = 1560 λίβρες νήμα. "Επομένως τό E σάν έκφραση της αξίας των 10 000 λιβρών νήματος είναι = $E + \Delta E$, δηλ. E σύν μία αύξηση του E (= 78 λιρ. στ.), πού θά τήν όνομάσουμε ϵ , μία και ύπάρχει με τήν ίδια εμπορευματική μορφή πού ύπάρχει τώρα και ή άρχική αξία E . Η αξία των 10 000 λιβρών νήματος = 500 λιρ. στ., είναι δηλαδή = $E + \epsilon = E'$. Αυτό πού μετατρέπει τό E , τήν έκφραση της αξίας των 10 000 λιβρών νήματος, σε E' δέν είναι τό άπόλυτο άξιακό του μέγεθος (500 λιρ. στ.), έπειδή τό άπόλυτο αυτό μέγεθος, όπως σ' όλα τά άλλα E , σάν έκφραση της αξίας όποιασδήποτε άλλης ποσότητας εμπορευμάτων, καθορίζεται από τό μέγεθος της αντικειμενοποιημένης μέσα σ' αυτό εργασίας. "Αλλά είναι τό σχετικό άξιακό του μέγεθος, τό άξιακό του μέγεθος συγκρινόμενο με τήν αξία του κεφαλαίου II πού έχει καταναλωθεί κατά τήν παραγωγή του. Τό E' περιέχει αυτή τήν αξία σύν τήν υπεραξία πού έχει παραχθεί από τό παραγωγικό κεφάλαιο. Η αξία του E' είναι μεγαλύτερη, ξεπερνάει αυτή τήν κεφαλαιακή αξία κατά τήν υπεραξία αυτή ϵ . Οι 10 000 λίβρες νήμα είναι φορείς της αξιοποιημένης, δηλ. της πλουτισμένης με μία υπεραξία κεφαλαιακής αξίας, και είναι τέτοιοι φορείς σάν προϊόν του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής. Τό E' εκφράζει μιάν άξιακή σχέση, τή σχέση της αξίας του εμπορευματικού προϊόντος προς τήν αξία του κεφαλαίου πού έχει ξοδευτεί για τήν παραγωγή του, δηλαδή εκφράζει τό γεγονός ότι ή αξία του άποτελείται από κεφαλαιακή αξία και υπεραξία. Οι 10 000 λίβρες νήμα είναι εμπορευματικό κεφάλαιο, δηλ. E' , μόνο σάν μεταβλητή μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου II , δηλ. μόνο μέσα σε μία συνάρτηση, πού ύπάρχει άρχικά μονάχα στην κύκλωση αυτού του άτομικού κεφαλαίου, μ' άλλα λόγια, για τόν κεφαλαιοκράτη πού με τό κεφάλαιό του έχει παραγάγει τό νήμα. Αυτό πού τις 10 000 λίβρες νήμα σάν φορείς αξίας τις μετατρέπει σε εμπορευματικό κεφάλαιο είναι, σά νά λέμε, μόνο μία έσωτερική και όχι μία έξωτερική σχέση· αυτές οι 10 000 λίβρες νήμα έχουν τό σημάδι της κεφαλαιοκρατικής τους προέλευσης όχι στο άπόλυτο μέγεθος της αξίας τους, αλλά στο σχετικό της μέγεθος,

στό άξιακό τους μέγεθος, σέ σύγκριση μέ τό άξιακό μέγεθος πού είχε τό παραγωγικό κεφάλαιο πού περιέχεται σ' αυτές, προτοϋ μετατραπεί σέ έμπόρευμα. "Αν λοιπόν οι 10 000 λίβρες νήμα πουληθούν στην άξία τους, δηλ. πρὸς 500 λίρ. στ., τότε ή κυκλοφοριακή αὐτή πράξη, αν τήν έξετάσουμε αὐτή καθαυτή, = $E - X$, δηλ. είναι άπλή μετατροπή μιᾶς άμετάβλητης άξιας από τήν έμπορευματική σέ χρηματική μορφή. Σάν ιδιαίτερο όμως στάδιο στην κύκλωση ενός άτομικοϋ κεφαλαίου, ή ίδια πράξη άποτελεί πραγματοποίηση τῆς κεφαλαιακῆς άξιας τῶν 422 λίρ. στ. πού περιέχεται στό έμπόρευμα + τήν υπεραξία τῶν 78 λίρ. στ. πού περιέχεται στό ίδιο έμπόρευμα, δηλ. $E' - X'$, μετατροπή τοϋ έμπορευματικοϋ κεφαλαίου μέ τό τήν έμπορευματική του μορφή σέ χρηματική!

Ἡ λειτουργία τοϋ E' είναι τώρα ἴδια μέ τή λειτουργία κάθε έμπορευματικοϋ προϊόντος: νά μετατραπεί σέ χοῖμα, νά πουληθεῖ, νά διαγράψει τήν κυκλοφοριακή φάση $E - X$. "Όσον καιρό τό άξιοποιημένο τώρα κεφάλαιο διατηρεῖ τή μορφή τοϋ έμπορευματικοϋ κεφαλαίου καί μένει άποϋλήτο στην άγορά, σταματάει τό προτσές τῆς παραγωγῆς. Δέ λειτουργεῖ οϋτε σάν δημιουργός προϊόντος, οϋτε σάν δημιουργός άξιας. "Ανάλογα μέ τό διαφορετικό βαθμό τῆς ταχύτητας μέ τήν όποια τό κεφάλαιο άποβάλλει τήν έμπορευματική του μορφή καί παίρνει τή χρηματική του μορφή, ή ανάλογα μέ τή γρηγοράδα πού συντελεῖται ή πούληση, ή ίδια κεφαλαιακή άξία θά χρησιμεύει σέ πολύ ανισο βαθμό σάν δημιουργός προϊόντος καί δημιουργός άξιας καί ή κλίμακα τῆς άναπαραγωγῆς θά έπεκτείνεται ή θά περιορίζεται. Στό Πρῶτο Βιβλίο ἔχουμε δείξει πῶς ὁ βαθμός δράσης ενός δοσμένου κεφαλαίου καθορίζεται από δυνάμεις τοϋ προτσές παραγωγῆς πού ὡς ένα βαθμό είναι άνεξάρτητες από τό άξιακό μέγεθος τοϋ ἴδιου τοϋ κεφαλαίου. "Εδῶ διαπιστώνεται πῶς τό προτσές τῆς κυκλοφορίας βάζει σέ κίνηση καινούργιες δυνάμεις τῆς δράσης, τῆς διαστολῆς καί τῆς συστολῆς τοϋ κεφαλαίου, δυνάμεις άνεξάρτητες από τό άξιακό του μέγεθος.

Ἡ μάζα έμπορευμάτων E' , σάν φορέας τοϋ άξιοποιημένου κεφαλαίου, πρέπει ακόμα σ' ὅλο της τόν ὄγκο νά πραγματοποιήσῃ τή μεταμόρφωση $E' - X'$. Ἡ ποσότητα τῶν πουλημένων έμπορευμάτων γίνεται ἐδῶ οϋσιαστικός καθοριστικός παράγοντας. Τό κάθε ξεχωριστό έμπόρευμα φηγουράει πιά μόνο σάν οϋσιαστικό συστατικό τῆς συνολικῆς μάζας. Οι 500 λίρ. στ. άξία ὑπάρχουν σέ 10 000 λίβρες νήμα. "Αν ὁ κεφαλαιοκράτης κατορθώσει νά πουλήσῃ μόνο 7440 λίβρες στην άξία τους τῶν 372 λίρ. στ., τότε άναπληρώνει ἀπλῶς τήν άξία τοϋ σταθεροϋ του κεφαλαίου, τήν άξία τῶν ξοδευμένων μέσων παραγωγῆς· αν πουλήσῃ 8440 λίβρες, τότε άναπληρώνει ἀπλῶς τό άξιακό μέγεθος ὅλου τοϋ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Για νά πραγματοποιήσῃ υπεραξία πρέπει νά πουλήσῃ περισσότερες λίβρες, καί γιά νά πραγματοποιήσῃ ὅλη τήν υπεραξία τῶν 78 λίρ. στ. (= 1560 λίβρες νήμα) πρέπει νά πουλήσῃ ὅλες, καί τίς 10 000 λίβρες νήμα. "Ὡστε μέ τίς 500 λίρ. στ. χοῖμα εισπράτ-

* "Ὡς ἐδῶ από τό χειρόγραφο VI. "Από δῶ καί μπρὸς από τό χειρόγραφο V.

τει μόνο ένα ἰσοδύναμο γιά τό πουλημένο έμπόρευμα· ή συναλλαγή του μέσα στά πλαίσια τῆς κυκλοφορίας είναι ένα ἀπλό $E - X$. "Αν πλήρωνε στους εργάτες του μισθό 64 λίρ. στ. αντί 50 λίρ. στ., ή υπεραξία του θάταν μόνο 64 λίρ. στ. αντί 78 λίρ. στ. καί ὁ βαθμός εκμετάλλευσης μόνο 100% αντί 156%· όμως ή άξία τοϋ νήματος θάμενε ή ίδια ὅπως ἦταν καί προηγούμενα· διαφορετική θάταν μόνο ή σχέση τῶν διάφορων μερῶν τῆς· ή κυκλοφοριακή πράξη $E - X$ θάταν ὅπως καί πρῶτα πούληση 10 000 λιβρῶν νήματος πρὸς 500 λίρ. στ., δηλαδή πρὸς τήν άξία τους.

$E' = E + \epsilon$ (= 422 λίρ. στ. + 78 λίρ. στ.). — Τό E είναι ἴσο μέ τήν άξία τοϋ Π , δηλ. μέ τό παραγωγικό κεφάλαιο, κι αὐτό πάλι εἶναι ἴσο μέ τήν άξία τοϋ X , πού προκαταβλήθηκε στην πράξη $X - E$, στην άγορά τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς· στό παράδειγμά μας = 422 λίρ. στ. "Αν ή μάζα τῶν έμπορευμάτων πουληθεῖ στην άξία της, τότε τό $E = 422$ λίρ. στ. καί τό $\epsilon = 78$ λίρ. στ., δηλ. τό ϵ είναι ἴσο μέ τήν άξία τοϋ υπερπροϊόντος πού άποτελεῖται από τίς 1560 λίβρες νήμα. "Αν τό ϵ τό εκφράσουμε σέ χοῖμα μέ χ , τότε ἔχουμε: $E' - X' = (E + \epsilon) - (X + \chi)$ καί ή κύκλωση $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$ στην άναλυτική της μορφή θά εἶναι επομένως $X - E < \overset{4}{\mu\tau} \dots \Pi \dots (E + \epsilon) - (X + \chi)$.

Στό πρῶτο στάδιο ὁ κεφαλαιοκράτης άποσύρει εἶδη χρήσης από τήν καθαυτό άγορά έμπορευμάτων καί από τήν άγορά εργασίας· στό τρίτο στάδιο ρίχνει πίσω στην άγορά έμπορεύματα, όμως μόνο σέ μιᾶ άγορά, στην καθαυτό άγορά έμπορευμάτων. "Αν όμως μέ τό έμπόρευμα τοϋ άποσύρει κατόπι από τήν άγορά περισσότερη άξία από τήν άξία πού ἔριξε αρχικά σ' αὐτήν, αὐτό γίνεται μόνο γιατί ρίχνει σ' αὐτήν μεγαλύτερη έμπορευματική άξία, απ' ὅση άπόσυρε απ' αὐτήν αρχικά. "Ἐριξε τήν άξία X καί άπόσυρε τό ἰσάξιο E' · ρίχνει τώρα στην άγορά $E + \epsilon$ καί άποσύρει απ' αὐτήν τό ἰσάξιο $X + \chi$. Στό παράδειγμά μας τό X ἦταν ἴσο μέ τήν άξία 8440 λιβρῶν νήματος· ὁ κεφαλαιοκράτης όμως ρίχνει τώρα στην άγορά 10 000 λίβρες νήμα, ἄρα τῆς δίνει μεγαλύτερη άξία από τήν άξία πού τῆς πήρε. "Από τήν ἄλλη μεριά, ἔριξε αὐτή τήν αὐξημένη άξία στην άγορά, μόνο ἐπειδή στό προτσές τῆς παραγωγῆς μέ τήν εκμετάλλευση τῆς εργατικῆς δυνάμεις ἔχει παραγάγει υπεραξία (εκφρασμένη μέ τή μορφή υπερπροϊόντος, σάν ένα μέρος τοϋ προϊόντος). Μόνο σάν προϊόν αὐτοϋ τοϋ προτσές παραγωγῆς ή μάζα τῶν έμπορευμάτων είναι έμπορευματικό κεφάλαιο, φορέας τῆς άξιοποιημένης κεφαλαιακῆς άξιας. Μέ τήν πραγματοποίηση τοϋ $E' - X'$ πραγματοποιεῖται τόσο ή προκαταβλημένη κεφαλαιακή άξία, ὅσο καί ή υπεραξία. Ἡ πραγματοποίηση καί τῶν δυό γίνεται ταυτόχρονα μέ μιᾶ σειρά πούλησεις, ή μέ τή μονομιᾶς πούληση ὅλης τῆς μάζας τῶν έμπορευμάτων, πράγμα πού εκφράζεται μέ τό $E' - X'$. Ἡ ἴδια όμως κυκλοφοριακή πράξη $E' - X'$ εἶναι διαφορετική γιά τήν κεφαλαιακή άξία καί γιά τήν υπεραξία, μιᾶ καί γιά τήν κάθε μιᾶ απ' αυτές εκφράζει ένα διαφορετικό στάδιο τῆς κυκλοφορίας τους, ένα διαφορετικό τμήμα στή σειρά τῶν μεταμορφώσεων πού ἔχουν νά διανύσουν μέσα

στή σφαίρα της κυκλοφορίας. Τό ε, δηλ. ή υπεραξία, εἶδε τό φῶς τῆς ἡμέρας μόνο μέσα στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἐμφανίζεται ἐπομένως γιά πρώτη φορά στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων, καί ἐμφανίζεται μάλιστα μέ ἐμπορευματική μορφή· ἡ μορφή αὐτή εἶναι ἡ πρώτη κυκλοφοριακή μορφή τῆς καί γι'αὐτό ἡ πράξη $\varepsilon - \chi$, ἡ πρώτη κυκλοφοριακή τῆς πράξης ἡ ἡ πρώτη μεταμόρφωσή τῆς, πού ἐπομένως ἀπομένει ἀκόμα νά συμπληρωθεῖ μέ τήν ἀντίστροφη κυκλοφοριακή πράξη ἡ μέ τήν ἀντίστροφη μεταμόρφωση $\chi - \varepsilon$ ⁵.

Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τήν κυκλοφορία, πού ἐπιτελεῖ ἡ κεφαλαιακή ἀξία E στήν ἴδια κυκλοφοριακή πράξη $E' - X'$, πού γι' αὐτήν εἶναι ἡ κυκλοφοριακή πράξη $E - X$, ὅπου τό $E = \Pi$, δηλαδή εἶναι ἴσο μέ τό ἀρχικά προκαταβλημένο X . Ἡ κεφαλαιακή ἀξία ἐγκαινιάσε τήν πρώτη κυκλοφοριακή τῆς πράξη σάν X , σάν χρηματικό κεφάλαιο, καί μέ τήν πράξη $E - X$ ἐπιστρέφει στήν ἴδια μορφή· ἔχει δηλαδή διανύσει καί τίς δύο ἀντίθετες φάσεις τῆς κυκλοφορίας 1) $X - E$ καί 2) $E - X$, καί ξαναβρίσκεται μέ τή μορφή, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά ξαναρχίσει τό ἴδιο προτσές κύκλωσης. Αὐτό πού γιά τήν υπεραξία εἶναι ἡ πρώτη μετατροπή τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς σέ χρηματική μορφή, γιά τήν κεφαλαιακή ἀξία εἶναι ἐπιστροφή ἡ ξαναμετατροπή στήν ἀρχική τῆς χρηματική μορφή.

Μέ τήν πράξη $X - E < \mu\pi$ τό χρηματικό κεφάλαιο ἔχει μετατραπῆ σέ μιά ἴσης ἀξίας ποσότητα ἐμπορευμάτων, σέ Δ καί $M\pi$. Τά ἐμπορεύματα αὐτά δέ λειτουργοῦν ἄλλο σάν ἐμπορεύματα, σάν εἶδη πούλησης. Ἡ ἀξία τους ὑπάρχει τώρα στά χέρια τοῦ ἀγοραστή τους, τοῦ κεφαλαιοκράτη, σάν ἀξία τοῦ παραγωγικοῦ του κεφαλαίου Π . Καί στή λειτουργία τοῦ Π , στήν παραγωγική κατανάλωση, μετατρέπονται σ' ἕνα νέο εἶδος ἐμπορεύματος πού διαφέρει ὕλικά ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, σέ νῆμα, στό ὁποῖο ἡ ἀξία τους ὄχι μόνο διατηρεῖται, ἀλλά καί αὐξάνει ἀπό 422 λίρ. στ. σέ 500 λίρ. στ. Μέ τήν πραγματική αὐτή μεταμόρφωση τά ἐμπορεύματα πού στό πρῶτο στάδιο $X - E$ ἔχουν ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν ἀγορά ἀντικατασταίνονται μέ ἕνα ἐμπόρευμα διαφορετικό ἀπό ὕλική καί ἀξιακή ἀποψη, πού τώρα πρέπει νά λειτουργήσει σάν ἐμπόρευμα, νά μετατραπῆ σέ χρήμα καί νά πωληθεῖ. Γι' αὐτό τό λόγο τό προτσές τῆς παραγωγῆς ἐμφανίζεται μόνο σάν διακοπή τοῦ προτσές κυκλοφορίας τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, ἀπό τό ὁποῖο ἔχει διανυθεῖ ὡς τώρα μόνο ἡ πρώτη φάση $X - E$. Διανύει τή δεύτερη καί τελική φάση $E - X$, μόνον ἀφοῦ τό E ἔχει ἀλλάξει ἀπό ὕλική καί ἀξιακή ἀποψη. Ἐφόσον ὁμοῦ ἐξετάζεται αὐτή καθαντή ἡ κεφαλαιακή ἀξία, ἡ ἀξία αὐτή ἔχει ὑποστῇ μέσα στό προτσές τῆς παραγωγῆς μόνο μίαν ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τῆς χρήσης τῆς. Ὑπῆρχε σάν μιά ἀξία 422 λίρ. στ. στό Δ καί στό $M\pi$, ὑπάρχει τώρα σάν ἀξία 422 λίρ. στ. στίς 8440

⁵ Αὐτό ἰσχύει ἀσχετα ἀπό τόν τρόπο πού χωρίζουμε τήν κεφαλαιακή ἀξία καί τήν υπεραξία. Μέσα σέ 10 000 λίβρες νῆμα ὑπάρχουν 1560 λίβρες νῆμα = 78 λίρ. στ. υπεραξία, μιά καί μέσα σέ 1 λίβρα νῆμα = 1 σελίνι ὑπάρχουν ἐπίσης 2,469 οὐγγιές = 1,872 πέννα υπεραξία.

λίβρες νῆμα. Ἄν λοιπόν φανταστοῦμε τήν κεφαλαιακή ἀξία χωρισμένη ἀπό τήν υπεραξία τῆς καί ἐξετάσουμε ἀπλῶς τίς δύο φάσεις τοῦ προτσές κυκλοφορίας τῆς, βλέπουμε ὅτι διατρέχει 1) τό $X - E$ καί 2) τό $E - X$, ὅπου τό δεύτερο E εἶναι μιά μεταβλημένη μορφή χρήσης, πού ἔχει ὁμοῦ τήν ἴδια ἀξία ὅπως τό πρῶτο E . ἐπομένως ἔχουμε $X - E - X$, μιά μορφή κυκλοφορίας, πού μέ τή διπλή ἀλλαγὴ θέσης τοῦ ἐμπορεύματος σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, μέ τή μετατροπή ἀπό χρήμα σέ ἐμπόρευμα καί τή μετατροπή ἀπό ἐμπόρευμα σέ χρήμα, συνεπάγεται ἀναγκαστικά τήν ἐπιστροφή τῆς προκαταβλημένης μέ τή μορφή χρήματος ἀξίας στή χρηματική τῆς μορφή: τήν ξαναμετατροπή τῆς σέ χρήμα.

Ἡ ἴδια κυκλοφοριακή πράξη $E' - X'$, πού γιά τήν προκαταβλημένη σέ χρήμα κεφαλαιακή ἀξία εἶναι ἡ δεύτερη τελική μεταμόρφωση, ἡ ἐπιστροφή στή χρηματική μορφή, ἀποτελεῖ τήν πρώτη μεταμόρφωση, τή μετατροπή ἀπό τήν ἐμπορευματική μορφή στή χρηματική, τό $E - X$, τήν πρώτη φάση τῆς κυκλοφορίας, γιά τήν υπεραξία πού περιέχεται ταυτόχρονα στό ἴδιο τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί πού πραγματοποιεῖται μαζί του μέ τή μετατροπή του σέ χρηματική μορφή.

Ἐδῶ λοιπόν πρέπει νά σημειώσουμε δύο πράγματα. Πρῶτο: Ἡ τελική ξαναμετατροπή τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας στήν ἀρχική χρηματική τῆς μορφή εἶναι λειτουργία τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου. Δεύτερο: Ἡ λειτουργία αὕτη περικλείνει τήν πρώτη ἀλλαγὴ μορφῆς τῆς υπεραξίας ἀπό τήν ἀρχική ἐμπορευματική τῆς μορφή σέ χρηματική μορφή. Ἡ χρηματική μορφή παίζει λοιπόν ἐδῶ διπλό ρόλο· εἶναι, ἀπό τή μιά μεριά, παλινδρομική μορφή μιᾶς ἀξίας ἀρχικά προκαταβλημένης σέ χρήμα, ἐπομένως ἐπιστροφή στήν ἀξιακή ἐκείνη μορφή πού ἐγκαινιάσε τό προτσές· εἶναι, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ πρώτη ἀλλαγμένη μορφή μιᾶς ἀξίας πού ἀρχικά μπαίνει στήν κυκλοφορία μέ ἐμπορευματική μορφή. Ἄν τά ἐμπορεύματα, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, πωληθοῦν στήν ἀξία τους, ὅπως προϋποθέτοῦμε ἐδῶ, τότε τό $E + \varepsilon$ μετατρέπεται στό ἰσάξιο $X + \chi$. Στή μορφή αὐτή $X + \chi$ (422 λίρ. στ. + 78 λίρ. στ. = 500 λίρ. στ.) ὑπάρχει τώρα στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη τό πραγματοποιημένο ἐμπορευματικό κεφάλαιο. Ἡ κεφαλαιακή ἀξία καί ἡ υπεραξία ὑπάρχουν τώρα σάν χρήμα, δηλαδή μέ τή μορφή τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου.

Στό τέλος λοιπόν τοῦ προτσές ἡ κεφαλαιακή ἀξία ὑπάρχει ξανά μέ τήν ἴδια μορφή, μέ τήν ὁποία εἶχε μπεῖ σ' αὐτό, μπορεῖ ἐπομένως σάν χρηματικό κεφάλαιο νά ξαναεγκαινιάσει τό προτσές καί νά τό διατρέξει ἀπό τήν ἀρχή. Ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ ἀφετηριακή καί ἡ τελική μορφή τοῦ προτσές εἶναι ἡ μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου (X), ὀνομάζουμε αὐτή τή μορφή τοῦ προτσές κυκλοφορίας κύκλωση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Αὐτό πού ἔχει ἀλλάξει στό τέλος δέν εἶναι ἡ μορφή, ἀλλά μόνο τό μέγεθος τῆς προκαταβλημένης ἀξίας.

Τό $X + \chi$ δέν εἶναι παρὰ ἕνα χρηματικό ποσό ὁρισμένου μεγέθους, στό παράδειγμά μας 500 λίρ. στ. Σάν ἀποτέλεσμα ὁμοῦ τῆς κύκλωσης τοῦ κεφαλαίου, σάν πραγματοποιημένο ἐμπορευματικό κεφάλαιο,

τό χρηματικό αυτό ποσό περιέχει τήν κεφαλαιακή αξία και τήν υπεραξία· και μάλιστα οι δύο αυτές δεν είναι πιά συμφυμένες ή μιά με τήν άλλη, όπως ήταν στο νήμα· βρίσκονται τώρα ή μιά δίπλα στην άλλη. Η πραγματοποίησή τους έδωσε στην καθεμιά απ' αυτές αυτοτελή χρηματική μορφή. Τά $211/250$ αυτού του ποσού, ή 422 λίρ. στ., είναι ή κεφαλαιακή αξία, και τά $39/250$, ή 78 λίρ. στ., είναι ή υπεραξία. Αυτός ο χωρισμός που επέφερε ή πραγματοποίηση του εμπορευματικού κεφαλαίου δεν έχει μονάχα τό τυπικό περιεχόμενο για τό οποίο θά μιλήσουμε άμέσως· έχει σημασία στο προτσές αναπαραγωγής του κεφαλαίου, ανάλογα με τό αν τό χ προστίθεται ολόκληρο ή ενμέρει, ή αν δεν προστίθεται καθόλου στο X , δηλαδή ανάλογα με τό αν εξακολουθεί ή όχι νά λειτουργεί σαν συστατικό της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας. Τό χ και τό X μπορεί νά διατρέξουν και ολότελα διαφορετικές κυκλοφορίες.

Μέ τή μορφή του X' τό κεφάλαιο έχει ξαναεπιστρέψει στην αρχική του μορφή X , στη χρηματική μορφή· όμως σέ μιά μορφή, στην οποία είναι πραγματοποιημένο σαν κεφάλαιο.

Πρώτο, υπάρχει έδω μιά ποσοτική διαφορά. Ήταν X , δηλ. 422 λίρ. στ., τώρα είναι X' , δηλ. 500 λίρ. στ., και ή διαφορά αυτή εκφράζεται με τόν τύπο $X \dots X'$, με τά ποσοτικά διαφορετικά άκρα της κύκλωσης, που ή ίδια ή κίνησή της υποδηλώνεται μόνο με τίς τελείες... Τό X' είναι $> X$, X' πλὴν $X = Y$, δηλ. είναι ίσο με τήν υπεραξία. — Σάν αποτέλεσμα όμως αυτής της κύκλωσης $X \dots X'$ υπάρχει τώρα μόνο τό X' · αυτό είναι τό προϊόν, στο οποίο έχει σβήσει τό προτσές της δημιουργίας του. Τό X' υπάρχει τώρα αυτοτελές αυτό καθαυτό, ανεξάρτητα από τήν κίνηση που τό γέννησε. Ή κίνηση διάβηκε, στη θέση της υπάρχει τό X' .

Τό X' όμως σαν $X + \chi$, οι 500 λίρ. στ. σαν 422 λίρ. στ. προκαταβλημένο κεφάλαιο συν μιά αύξησή του κατά 78 λίρ. στ., παρασταίνει ταυτόχρονα και μιά ποιοτική σχέση, παρό τό γεγονός ότι αυτή ή ίδια ή ποιοτική σχέση υπάρχει μόνο σαν σχέση των μερών ενός ομόνυμου ποσού, δηλ. σαν ποσοτική σχέση. Τό X' , τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, που υπάρχει ξανά με τήν αρχική του μορφή (422 λίρ. στ.), υπάρχει τώρα σαν πραγματοποιημένο κεφάλαιο. Δεν έχει απλώς διατηρηθεί, έχει επίσης πραγματοποιηθεί σαν κεφάλαιο, και σαν τέτιο διακρίνεται από τό χ (78 λίρ. στ.) με τό οποίο σχετίζεται σαν προς μιά δική του επαύξηση, σαν προς ένα δικό του καρπό, σαν προς μιά αύξηση που τήν έχει γεννήσει αυτό τό ίδιο. Πραγματοποιήθηκε σαν κεφάλαιο, επειδή πραγματοποιήθηκε σαν αξία που έχει γεννήσει μίαν αξία. Τό X' υπάρχει σαν κεφαλαιακή σχέση· τό X δεν εμφανίζεται πιά απλώς σαν χρήμα, αλλά προβάλλει ρητά σαν χρηματικό κεφάλαιο, εκφρασμένο σαν· αξία που έχει αξιοποιηθεί, επομένως και σαν αξία που έχει τήν ιδιότητα νά αξιοποιείται, νά γεννάει περισσότερη αξία απ' όση έχει ή ίδια. Τό X προβάλλει σαν κεφάλαιο χάρη στη σχέση του με ένα άλλο μέρος του X' (δηλ. με τό χ). σαν με κάτι που έχει γεννηθεί απ' αυτό, σαν με κάτι που έχει προκληθεί απ' αυτό σαν αίτια, σαν με ένα επακόλουθο που

αίτιό του ήταν αυτό τό ίδιο. Έτσι τό X' εμφανίζεται σαν ένα ποσό αξίας έσωτερικά διαφοροποιημένο, που λειτουργικά (έννοιακά) αποτελείται από διαφορετικά μέρη, σαν ένα ποσό αξίας που εκφράζει τή σχέση κεφαλαίου.

Αυτή όμως ή σχέση εκφράζεται μόνο σαν αποτέλεσμα, χωρίς τή μεσολάβηση του προτσές, που προκάλεσε αυτό τό αποτέλεσμα.

Τά μέρη της αξίας σαν τέτια δέ διαφέρουν ποιοτικά μεταξύ τους, εκτός αν εμφανίζονται σαν αξίες διαφορετικών ειδών, συγκεκριμένων πραγμάτων, που έχουν διαφορετικές μορφές χρήσης, επομένως σαν αξίες διαφορετικών εμπορευματικών σωμάτων — μιά διαφορά που δεν πηγάζει απ' αυτά τά ίδια σαν απλά αξιακά μέρη. Στο χρήμα έχει σβήσει κάθε διαφορά των εμπορευμάτων, ακριβώς γιατί τό χρήμα είναι ή κοινή για όλα τά εμπορεύματα ισοδύναμη μορφή. Ένα χρηματικό ποσό 500 λίρ. στ. αποτελείται μόνο από ομόνυμα στοιχεία της 1 λίρ. στ. Επειδή στην απλή ύπαρξη αυτού του χρηματικού ποσού έχει σβήσει ο ενδιάμεσος κρίκος της προέλευσής του και επειδή έχει εξαφανιστεί κάθε ίχνος της είδοποιού διαφοράς, που κατέχουν τά διάφορα συστατικά μέρη του κεφαλαίου στο προτσές της παραγωγής, ή διαφορά υπάρχει μόνο έννοιακά ανάμεσα σ' ένα κύριο ποσό (στά αγγλικά: principal), ίσο με τό προκαταβλημένο κεφάλαιο των 422 λίρ. στ. και σ' ένα πρόσθετο ποσό αξίας 78 λίρ. στ. Άς υποθέσουμε λχ. πώς τό $X' = 110$ λίρ. στ., από τίς οποίες οι $100 = X$, τό κύριο ποσό, και οι $10 = Y$, ή υπεραξία. Άνάμεσα στα δύο μέρη που συγκροτούν τό ποσό των 110 λίρ. στ. επικρατεί απόλυτη ομοιογένεια, δηλ. έννοιακά δεν υπάρχει καμιά διαφορά μεταξύ τους. Όποιεσδήποτε 10 λίρ. στ. αποτελούν πάντα τό $1/11$ του συνολικού ποσού των 110 λίρ. στ., είτε πρόκειται για τό $1/10$ του προκαταβλημένου κύριου ποσού των 100 λίρ. στ., είτε για τό πλεόνασμα των 10 λίρ. στ. πάνω απ' αυτό τό ποσό. Γιαντό, τό κύριο ποσό και ή επαύξηση, τό κεφάλαιο και τό πρόσθετο ποσό μπορούν νά εκφραστούν σαν κλάσματα του συνολικού ποσού· στο παράδειγμά μας τά $10/11$ αποτελούν τό κύριο ποσό ή τό κεφάλαιο και τό $1/11$ τό πρόσθετο ποσό. Γιαντό αποτελεί μιά δίχως νόημα έκφραση της κεφαλαιακής σχέσης ή χρηματική εκείνη έκφραση που τό πραγματοποιημένο κεφάλαιο παίρνει έδω στο τέλος του προτσές του.

Είναι αλήθεια πώς αυτό ισχύει και για τό E' ($= E + \varepsilon$). Μέ τή διαφορά όμως ότι τό E' , στο οποίο τό E και τό ε αποτελούν επίσης μόνο ανάλογα μέρη αξίας της ίδιας ομοιόγενους εμπορευματικής μάζας, υποδηλώνει τήν προέλευσή του από τό Π , άμεσο προϊόν του οποίου είναι τό E' , ενώ στο X' , μιά μορφή που προέρχεται άμεσα από τήν κυκλοφορία, έχει εξαφανιστεί ή άμεση σχέση προς τό Π .

Ή χωρίς έννοια διάκριση ανάμεσα στο κύριο ποσό και στο ποσό της επαύξησης, που περιέχεται στο X' , εφόσον εκφράζει τό αποτέλεσμα της κίνησης $X \dots X'$, εξαφανίζεται άμέσως, από τή στιγμή που ξαναλειτουργεί ενεργά σαν χρηματικό κεφάλαιο, αντί δηλ. νά παγιωθεί σαν χρηματική έκφραση του αξιοποιημένου βιομηχανικού κεφαλαίου. Ή κύκλωση του χρηματικού κεφαλαίου δεν μπορεί ποτέ ν' άρχίσει με

X' (παρά το γεγονός ότι το X' λειτουργεί τώρα σαν X), αλλά μόνο με X , δηλ. ποτέ σαν έκφραση της κεφαλαιακής σχέσης, αλλά μόνο σαν μορφή προκαταβολής της κεφαλαιακής αξίας. Από τη στιγμή που οι 500 λίρ. στ. προκαταβάλλονται ξανά σαν κεφάλαιο, για να αξιοποιηθούν πάλι, αποτελούν σημείο αφετηρίας και όχι σημείο επιστροφής. Αντί κεφάλαιο 422 λίρ. στ. έχει τώρα προκαταβληθεί ένα κεφάλαιο 500 λίρ. στ., δηλ. περισσότερο χρήμα από πριν, μεγαλύτερη κεφαλαιακή αξία, έχει όμως εξαφανιστεί η σχέση ανάμεσα στα δύο συστατικά μέρη, απαρράλλαχτα όπως θα μπορούσε από την άρχη να λειτουργήσει σαν κεφάλαιο τό ποσό των 500 λίρ. στ. αντί των 422 λίρ. στ.

Η εμφάνιση του κεφαλαίου σαν X' δεν αποτελεί ενεργό λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου· η εμφάνισή του σαν X' είναι αντίθετα λειτουργία του E' . Στην απλή κιάλας εμπορευματική κυκλοφορία: 1) $E_1 — X$. 2) $X — E_2$, το X λειτουργεί ενεργά μόνο στη δεύτερη πράξη $X — E_2$ · η εμφάνισή του σαν X είναι απλώς αποτέλεσμα της πρώτης πράξης, χάρη στην οποία και μόνο εμφανίζεται σαν αλλαγμένη μορφή του E_1 . Η κεφαλαιακή σχέση που περιέχεται στο X' , η σχέση ενός από τα μέρη του, του μέρους που αποτελείται από την κεφαλαιακή αξία, προς το άλλο μέρος που αποτελείται από την προσαύξηση της αξίας, αποχτά βέβαια λειτουργική σημασία, εφόσον, όταν επαναλαμβάνεται σταθερά η κύκλωση $X \dots X'$, το X' διασπάζεται σε δύο κυκλοφορίες, στην κυκλοφορία του κεφαλαίου και στην κυκλοφορία της υπεραξίας, δηλ. όταν τα δύο μέρη επιτελούν όχι μόνο ποσοτικά, αλλά και ποιοτικά διαφορετικές λειτουργίες, άλλες τό X και άλλες τό X' . Έξεταζόμενη όμως αυτή καθαυτή, η μορφή $X \dots X'$ δεν περιλαμβάνει την κατανάλωση του κεφαλαιοκράτη, αλλά ρητά μόνο την αυτοαξιοποίηση και τη συσσώρευση, εφόσον η τελευταία αυτή εκφράζεται πριν απόλα στην περιοδική αύξηση του διαρκώς ξαναπροκαταβαλλόμενου χρηματικού κεφαλαίου.

Παρά το γεγονός ότι το $X' = X + \chi$ αποτελεί ένα δίχως νόημα τύπο του κεφαλαίου, παρασταίνει ταυτόχρονα το χρηματικό κεφάλαιο στην πραγματοποιημένη του μορφή, σαν χρήμα, που έχει γεννήσει χρήμα. Έδω όμως πρέπει να κάνουμε διάκριση από τη λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου στο πρώτο στάδιο $X — E < \overset{\Delta}{M\pi}$. Σ' αυτό το πρώτο στάδιο το X κυκλοφορεί σαν χρήμα. Λειτουργεί σαν χρηματικό κεφάλαιο μόνο επειδή στη χρηματική του κατάσταση μπορεί να εκληρωώσει μία χρηματική λειτουργία, μπορεί να μετατραπεί στα στοιχεία του Π , που στέκουν απέναντί του σαν εμπορεύματα, δηλ. σε Δ και $M\pi$. Σ' αυτή την κυκλοφοριακή πράξη λειτουργεί μόνο σαν χρήμα· επειδή όμως η πράξη αυτή είναι το πρώτο στάδιο της κινούμενης κεφαλαιακής αξίας, είναι ταυτόχρονα και λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου, χάρη στην ειδική μορφή χρήσης των εμπορευμάτων Δ και $M\pi$ που αγοράζονται. Αντίθετα το X' , που αποτελείται από X , δηλ. από την κεφαλαιακή αξία, και από χ , δηλ. από την υπεραξία που έχει παραχθεί απ' αυτήν, εκφράζει μιάν αξιοποιημένη κεφαλαιακή αξία, τό σκοπό και τό αποτέλεσμα, τη λειτουργία του συνολικού προτσές κύκλωσης του κεφαλαίου. Τό γεγονός ότι τό αποτέλεσμα αυτό τό εκφράζει με χρηματική

μορφή, σαν πραγματοποιημένο χρηματικό κεφάλαιο, δεν προκύπτει από τό ότι είναι χρηματική μορφή του κεφαλαίου, χρηματικό κεφάλαιο, άλλ' αντίθετα από τό ότι είναι χρηματικό κεφάλαιο, κεφάλαιο με χρηματική μορφή, από τό ότι τό κεφάλαιο έχει εγκαινιάσει τό προτσές μ' αυτή τη μορφή, ότι έχει προκαταβληθεί με χρηματική μορφή. Η ξαναμετατροπή στη χρηματική μορφή είναι, όπως είδαμε, λειτουργία του εμπορευματικού κεφαλαίου E' και όχι του χρηματικού κεφαλαίου. Όσο όμως για τη διαφορά του X' από τό X , ή διαφορά αυτή (χ) είναι απλώς ή χρηματική μορφή του ε , της αύξησης του E . Τό X' δεν είναι $= X + \chi$ παρά μόνο επειδή τό E' ήταν $= E + \varepsilon$. Επομένως ή διαφορά αυτή και ή σχέση της κεφαλαιακής αξίας προς την υπεραξία, που αυτή ή ίδια γέννησε, υπάρχουν και εκφράζονται στο E' , προτού και οι δύο μετατραπούν σε X' , σε ένα χρηματικό ποσό, στο οποίο και τά δύο μέρη αξίας στέκουν αυτότελη τό ένα αντίκρυ στο άλλο και γιαυτό μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε αυτότελεις και διαφορετικές μεταξύ τους λειτουργίες.

Τό X' είναι μόνο αποτέλεσμα της πραγματοποίησης του E' . Και τά δύο, τό E' και τό X' , είναι απλώς διάφορες μορφές, εμπορευματική μορφή και χρηματική μορφή, της αξιοποιημένης κεφαλαιακής αξίας, και τά δύο έχουν τό κοινό ότι είναι αξιοποιημένη κεφαλαιακή αξία. Και τά δύο είναι κεφάλαιο που έδρασε, γιατί έδω ή κεφαλαιακή αξία σαν τέτια υπάρχει μαζί με την υπεραξία σαν διαφορετικός από την κεφαλαιακή αξία καρπός, αποχτημένος όμως χάρη σ' αυτήν, μόνο που ή σχέση αυτή δεν εκφράζεται παρά με τη δίχως νόημα μορφή της σχέσης ανάμεσα σε δύο μέρη ενός χρηματικού ποσού ή μιās εμπορευματικής αξίας. Σαν εκφράσεις όμως του κεφαλαίου στη σχέση του με την υπεραξία, που έχει παραγάγει αυτό τό ίδιο, και σε διάκριση απ' αυτήν, δηλαδή σαν εκφράσεις αξιοποιημένης αξίας, τό X' και τό E' είναι τό ίδιο πράγμα και εκφράζουν τό ίδιο πράγμα, μόνο που τό εκφράζουν με διαφορετική μορφή· δεν ξεχωρίζουν τό ένα από τό άλλο σαν χρηματικό κεφάλαιο και εμπορευματικό κεφάλαιο, αλλά σαν χρήμα και εμπόρευμα. Εφόσον παρασταίνουν αξιοποιημένη αξία, κεφάλαιο που έχει δράσει σαν κεφάλαιο, εκφράζουν μόνο τό αποτέλεσμα της λειτουργίας του παραγωγικού κεφαλαίου, της μοναδικής λειτουργίας, στην οποία ή κεφαλαιακή αξία γεννάει αξία. Τό κοινό σ' αυτά είναι πώς και τά δύο, τό χρηματικό κεφάλαιο και τό εμπορευματικό κεφάλαιο, είναι τρόποι ύπαρξης του κεφαλαίου. (Η διαφορά ανάμεσά τους συνίσταται στο ότι αποτελούν διαφορετικούς τρόπους ύπαρξης του κεφαλαίου.) Τό ένα είναι κεφάλαιο με χρηματική μορφή, τό άλλο με εμπορευματική μορφή. Γιαυτό οι ειδικές λειτουργίες που ξεχωρίζουν τό ένα από τό άλλο δεν μπορούν να είναι παρά διαφορές ανάμεσα στη λειτουργία του χρήματος και στη λειτουργία του εμπορεύματος. Τό εμπορευματικό κεφάλαιο, σαν άμεσο προϊόν του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής, θυμίζει αυτήν τον την προέλευση και γιαυτό στη μορφή του είναι πύλο-γικό, λιγότερο παράλογο από τό χρηματικό κεφάλαιο, στο οποίο έχει σβήσει κάθε ίχνος αυτού του προτσές, όπως γενικά στο χρήμα σβήνει

Βλέπουμε ακόμα πώς στις δύο μεταμορφώσεις $X - E$ και $E' - X'$, που ανήκουν στην κυκλοφορία, αντικρύζονται και αλληλοαντικατασταίνονται κάθε φορά δύο ισομεγέθεις και ταυτόχρονα υπάρχουσες αξιακές ύπαρξεις. Η αξιακή μεταβολή ανήκει αποκλειστικά στη μεταμόρφωση II , στο προτσές της παραγωγής, που έτσι εμφανίζεται σαν πραγματική μεταμόρφωση του κεφαλαίου, αντίθετα από τις απλές μορφικές μεταμορφώσεις της κυκλοφορίας.

Ας εξετάσουμε τώρα την κίνηση $X - E \dots II \dots E' - X'$ στο σύνολό της ή την αναλυτική της μορφή $X - E < \mu \dots II \dots E' (E + \varepsilon) - X' (X + \chi)$. Το κεφάλαιο εμφανίζεται εδώ σαν μία αξία που διατρέχει μία σειρά συναρτημένων και αλληλοκαθοριζόμενων μετατροπών, μία σειρά μεταμορφώσεων, που αποτελούν ισάριθμες φάσεις ή στάδια ενός συνολικού προτσές. Δυό απ' αυτές τις φάσεις ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας και μία στη σφαίρα της παραγωγής. Στην καθεμιά απ' αυτές τις φάσεις ή κεφαλαιακή αξία βρίσκεται με διαφορετική μορφή, στην οποία αντιστοιχεί μία διαφορετική, ειδική λειτουργία. Μέσα σ' αυτή την κίνηση δέ διατηρείται απλώς ή προκαταβλημένη αξία, αλλά μεγαλώνει, αυξάνει το μέγεθός της. Τέλος, στο τελικό στάδιο, ξαναγυρίζει στην ίδια μορφή, με την οποία είχε εμφανιστεί στην άφετηρία του συνολικού προτσές. Έτσι το συνολικό αυτό προτσές είναι προτσές κύκλωσης.

Οι δύο μορφές που παίρνει η κεφαλαιακή αξία μέσα στα κυκλοφοριακά της στάδια είναι οι μορφές του *χρηματικού κεφαλαίου* και του *εμπορευμάτιου κεφαλαίου* ή μορφή που έχει στο στάδιο παραγωγής είναι η μορφή του *παραγωγικού κεφαλαίου*. Το κεφάλαιο, που στην πορεία της συνολικής του κύκλωσης περιβάλλεται και αποβάλλει πάλι αυτές τις μορφές, και που στην καθεμιά απ' αυτές εκπληρώνει την αντίστοιχη σ' αυτήν λειτουργία, είναι *βιομηχανικό κεφάλαιο* — ή λέξη βιομηχανικό χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια ότι ἀγκαλιάζει κάθε κεφαλαιοκρατικά ασκούμενο κλάδο παραγωγής.

Επομένως οι όροι *χρηματικό κεφάλαιο*, *εμπορευματικό κεφάλαιο*, *παραγωγικό κεφάλαιο* δέ χαρακτηρίζουν εδώ αυτοτελή είδη κεφαλαίου, που οι λειτουργίες τους αποτελούν επίσης αυτοτελείς και χωριστούς ό ένας από τόν άλλο κλάδους επιχειρήσεων [Geschäftszweige]. Χαρακτηρίζουν εδώ μόνο ειδικές μορφές λειτουργίας του βιομηχανικού κεφαλαίου, που παίρνει διαδοχικά και τις τρεις αυτές μορφές.

Η κύκλωση του κεφαλαίου συντελείται κανονικά μόνο έφόσον οι διάφορες φάσεις του περνάνε ή μία στην άλλη χωρίς σκαλώματα. Αν σκαλώσει το κεφάλαιο στην πρώτη φάση $X - E$, τότε το χρηματικό κεφάλαιο παγώνει και γίνεται θησαυρός· αν σκαλώσει στη φάση της παραγωγής, τότε στη μία πλευρά μένουν τα μέσα παραγωγής χωρίς να λειτουργούν, ενώ στην άλλη παραμένει αναπασχόλητη ή εργατική δύναμη· κι αν σκαλώσει στην τελευταία φάση $E' - X'$, τότε τα σωρευμένα απόύλητα εμπορεύματα φράζουν τη ροή της κυκλοφορίας.

Από την άλλη μεριά, είναι μέσα στη φύση της υπόθεσης να συνεπάγεται ή ίδια ή κύκλωση την παγίωση του κεφαλαίου για όρισμένα

ύπαρξη, μιὰ μορφή χρήσης πού διαφέρει από τή μορφή χρήσης τών μέσων παραγωγής. Κι αυτό γίνεται πάντα σ' όλες τις περιπτώσεις πού τό αποτέλεσμα τοῦ προτοσές τῆς παραγωγῆς ἐμφανίζεται σάν ἓνα πράγμα, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού ἓνα μέρος τοῦ προϊόντος ξαναπαίρνει σάν στοιχείο στήν ἀνανεωμένη παραγωγή. Ἔτσι τό σάρι χρησιμεύει σάν σπόρος γιά τή δική του παραγωγή· τό προϊόν ὅμως ἀποτελεῖται μόνο ἀπό σάρι, ἔχει δηλαδή διαφορετική μορφή ἀπό τά ἄλλα στοιχεῖα πού ἔχουν ἐπίσης χρησιμοποιηθεῖ, ἀπό τήν ἐργατική δύναμη, τά ἐργαλεῖα καί τά λιπάσματα. Ὑπάρχουν ὅμως αὐτοτελεῖς κλάδοι τῆς βιομηχανίας, ὅπου τό προϊόν τοῦ προτοσές παραγωγῆς δέν εἶναι ἓνα καινούργιο ὕλικό προϊόν, δέν εἶναι ἐμπόρευμα. Οἰκονομική σπουδαιότητα ἀνάμεσα σ' αὐτούς ἔχει μόνο ἡ βιομηχανία ἐπικοινωνίας, εἴτε πρόκειται γιά τήν καθαυτό βιομηχανία μεταφορῶν ἐμπορευμάτων καί ἀνθρώπων, εἴτε πρόκειται ἀπλῶς γιά διαβίβαση πληροφοριῶν, ἐπιστολῶν, τηλεγραφημάτων κλπ.

Ὁ Α. Τσοῦπροφ⁶ λέει σχετικά μ' αὐτό: «Ὁ ἐργοστασιάρχης μπορεῖ πρῶτα νά παραγάγει προϊόντα καί ἔπειτα νά ζητήσει νά βρεῖ καταναλωτές γι' αὐτά»· (τό προϊόν του, ἀφοῦ πρῶτα ἀποβληθεῖ ἔτοιμο ἀπό τό προτοσές τῆς παραγωγῆς, μπαίνει στήν κυκλοφορία σάν ἐμπόρευμα χωρισμένο ἀπ' αὐτό τό προτοσές)· «ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση ἐμφανίζονται ἔτσι σάν δύο πράξεις χωρισμένες ἢ μιὰ ἀπό τήν ἄλλη στό χρόνο καί στό χώρο. Στή βιομηχανία ὅμως μεταφορῶν, πού δέν παράγει καινούργια προϊόντα, ἀλλά μεταφέρει μόνο ἀνθρώπους καί πράγματα, οἱ δύο αὐτές πράξεις συγχωνεύονται· οἱ ὑπηρεσίες πού προσφέρει ὁ σιδηρόδρομος» (ἡ μετακίνηση) «πρέπει νά καταναλώνονται τήν ἴδια στιγμή πού παράγονται. Γι' αὐτό ἡ ἀκτίνα μέσα στήν ὁποία οἱ σιδηρόδρομοι μποροῦν ν' ἀναζητοῦν πελατεία μπορεῖ νά ἐκτείνεται τό πολύ-πολύ σέ 50 βέρστ (53 χιλόμετρα) καί ἀπό τίς δύο μεριές τῆς γραμμῆς».

Τό αποτέλεσμα τῆς μεταφορᾶς — ἀδιάφορο ἂν μεταφέρονται ἄνθρωποι ἢ ἐμπορεύματα — εἶναι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τόπου πού βρίσκονται, λχ. τό νῆμα βρίσκεται τώρα στίς Ἰνδίες ἀντὶ στήν Ἀγγλία, ὅπου ἔχει παραχθεῖ.

Ἐκεῖνο ὅμως πού πoulάει ἡ βιομηχανία μεταφορῶν εἶναι αὐτή ἡ ἴδια ἡ μετακίνηση. Τό ἐπιτευγμένο ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα συνδέεται ἀδιάσπαστα μέ τό προτοσές τῆς μεταφορᾶς, δηλ. μέ τό προτοσές παραγωγῆς τῆς βιομηχανίας μεταφορῶν. Ἄνθρωποι καί ἐμπορεύματα ταξιδεύουν μέ τό μεταφορικό μέσο, καί τό ταξίδι του, ἡ μετατόπισή του ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τό προτοσές παραγωγῆς, τό ὁποῖο ἐπιτελεῖ τό μέσο μεταφορᾶς. Τό ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα εἶναι καταναλώσιμο μόνο στή διάρκεια τοῦ προτοσές παραγωγῆς· τό ἀποτέλεσμα αὐτό δέν ὑπάρχει σάν ἓνα ἀντικείμενο χρήσης διαφορετικό ἀπ' αὐτό τό προτοσές, πού μόνο ὕστερα ἀπό τήν παραγωγή του λειτουργεῖ σάν εἶδος τοῦ ἐμπορίου καί κυκλοφορεῖ σάν ἐμπόρευμα. Ἡ ἀνταλλαχτική ὅμως ἀξία αὐτοῦ τοῦ

⁶ Α. Τσοῦπροφ: «Железнодорожное хозяйство», Москва, 1875. σελ. 69 — 70.

ωφέλιμο αποτέλεσμα καθορίζεται, όπως και η ανταλλαχτική αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, από την αξία των στοιχείων παραγωγής που έχουν καταναλωθεί σ' αυτό (εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής) σύν την υπεραξία που έχει δημιουργηθεί από την υπερεργασία των εργατών που εργάζονται στη βιομηχανία μεταφορών. Επίσης και από την αποψη της κατανάλωσής του το ωφέλιμο αυτό αποτέλεσμα δέ διαφέρει καθόλου από τα άλλα εμπορεύματα. Αν καταναλωθεί ατομικά, ή αξία του εξοφανίζεται με την κατανάλωση· αν καταναλωθεί παραγωγικά, έτσι που κι αυτό το ίδιο το ωφέλιμο αποτέλεσμα ν' αποτελέσει ένα στάδιο παραγωγής του μεταφερόμενου εμπορεύματος, ή αξία του μεταβιβάζεται σαν πρόσθετη αξία στο ίδιο το εμπόρευμα. Έτσι, ο τύπος για τη βιομηχανία μεταφορών θάταν $X - E < \frac{d}{m} \dots \Pi - X'$, επειδή πληρώνεται και καταναλώνεται το ίδιο το προτσές της παραγωγής και όχι ένα προϊόν που μπορεί νά χωριστεί απ' αυτό. Επομένως έχει σχεδόν την ίδια ακριβώς μορφή, όπως και ο τύπος για την παραγωγή των ευγενών μετάλλων, μόνο που τό X' είναι εδώ ή μεταβλημένη μορφή του έπιτευγμένου στη διάρκεια του προτσές της παραγωγής ωφέλιμου αποτελέσματος και όχι ή φυσική μορφή του χρυσού ή του αργύρου που έχει παραχθεί στη διάρκεια αυτού του προτσές και έχει αποβληθεί απ' αυτό.

Τό βιομηχανικό κεφάλαιο είναι ο μοναδικός τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου, όπου λειτουργία του κεφαλαίου δέν είναι μόνο ή ιδιοποίηση υπεραξίας, ή υπερπροϊόντος, αλλά ταυτόχρονα και ή δημιουργία τους. Γι' αυτό τό λόγο τό βιομηχανικό κεφάλαιο καθορίζει τον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα της παραγωγής· ή υπαρκτή του περιλαμβάνει την ύπαρξη της ταξικής αντίθεσης κεφαλαιοκρατών και μισθωτών εργατών. Στο μέτρο που γίνεται κύριος της κοινωνικής παραγωγής, ή τεχνική και ή κοινωνική οργάνωση του προτσές εργασίας ανατρέπονται, και μαζί ανατρέπεται και ο οικονομικο-ιστορικός τύπος της κοινωνίας. Τα άλλα είδη κεφαλαίου, που εμφανίστηκαν πριν απ' αυτό μέσα σε παρωχημένες ή εξαφανιζόμενες καταστάσεις της κοινωνικής παραγωγής, όχι μόνο υποτάσσονται σ' αυτό και υφίστανται αντίστοιχες μ' αυτό αλλαγές στο μηχανισμό των λειτουργιών τους, αλλά στο εξής κινούνται μόνο πάνω στη βάση του βιομηχανικού κεφαλαίου και γι' αυτό ζούν και πεθαίνουν, στέκουν και πέφτουν μαζί μ' αυτή τους τη βάση. Τό χρηματικό κεφάλαιο και τό εμπορευματο κεφάλαιο, εφόσον μέ τις λειτουργίες τους εμφανίζονται δίπλα στο βιομηχανικό κεφάλαιο σαν φορείς ιδιαίτερων επιχειρηματικών κλάδων, αποτελούν απλώς και μόνο χάρη στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας αυτότελοποιημένους και μονόπλευρα αναπτυγμένους τρόπους ύπαρξης των διάφορων μορφών λειτουργίας, που τό βιομηχανικό κεφάλαιο τότε περιβάλλεται και τότε αποβάλλει μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

Η κύκλωση $X \dots X'$ μπλέκεται, από τη μιά μεριά, με τη γενική εμπορευματο κυκλοφορία, προέρχεται απ' αυτήν και μπαίνει σ' αυτήν, και αποτελεί μέρος της. Από την άλλη, αποτελεί για τον ατομικό κεφαλαιοκράτη μίαν ιδιαίτερη κίνηση της κεφαλαιακής αξίας, μιά κί-

νηση που συντελείται ένμέρει μέσα στη γενική εμπορευματο κυκλοφορία, ένμέρει έξω απ' αυτήν, που όμως διατηρεί πάντα τον αυτότελο χαρακτήρα της. Πρώτο, επειδή οι δύο της φάσεις $X - E$ και $E' - X'$, που συντελούνται στη σφαίρα της κυκλοφορίας, έχουν λειτουργικά καθορισμένα χαρακτηριστικά σαν φάσεις της κίνησης του κεφαλαίου· στο $X - E$ τό E στη φυσική του μορφή καθορίζεται σαν εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής· στο $E' - X'$ πραγματοποιείται ή κεφαλαιακή αξία + ή υπεραξία. Δεύτερο, τό Π , τό προτσές της παραγωγής, περιλαμβάνει την παραγωγική κατανάλωση. Τρίτο ή επιστροφή του χρήματος στην άφετηρία του μετατρέπει την κίνηση $X \dots X'$ σε μιά κύκλωση που κλείνεται στον ίδιο τον έαυτό της.

Από τη μιά μεριά λοιπόν κάθε ατομικό κεφάλαιο αποτελεί και στά δύο των μισά της κυκλοφορίας, $X - E$ και $E' - X'$, ένα παράγοντα της γενικής εμπορευματοικής κυκλοφορίας, όπου λειτουργεί ή είναι μπλεγμένο είτε σαν χρήμα είτε σαν εμπόρευμα, κι έτσι αποτελεί τό ίδιο έναν κρίκο στη γενική σειρά των μεταμορφώσεων του κόσμου των εμπορευμάτων. Από την άλλη, μέσα στα πλαίσια της γενικής κυκλοφορίας διαγράφει τη δική του αυτότελο κύκλωση, όπου ή σφαίρα της παραγωγής αποτελεί ένα μεταβατικό στάδιο και όπου ξαναεπιστρέφει στην άφετηρία του με την ίδια μορφή που την άφησε. Μέσα στα πλαίσια της δικής του κύκλωσης, που περικλείνει την πραγματική μεταμόρφωση του, μέσα στο προτσές της παραγωγής, αλλάζει ταυτόχρονα τό αξιακό του μέγεθος. Επιστρέφει όχι απλώς σαν χρηματική αξία, αλλά σαν μεγαλωμένη, αυξημένη χρηματική αξία.

Αν εξετάσουμε τέλος τον τύπο $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$ σαν ειδική μορφή του προτσές κύκλωσης του κεφαλαίου δίπλα στις άλλες μορφές που θά τις εξετάσουμε αργότερα, θά δούμε ότι χαρακτηρίζεται από τά παρακάτω:

1) Εμφανίζεται σαν κύκλωση του χρηματικού κεφαλαίου, επειδή τό βιομηχανικό κεφάλαιο στη χρηματική του μορφή, σαν χρηματικό κεφάλαιο, αποτελεί την άφετηρία και τό σημείο επιστροφής του συνολικού του προτσές. Ο ίδιος ο τύπος εκφράζει ότι τό χρήμα εδώ δέν ξεοδεύεται σαν χρήμα, άλλ' απλώς προαταβάλλεται, δηλαδή είναι απλώς χρηματική μορφή του κεφαλαίου, χρηματικό κεφάλαιο. Εκφράζει ακόμα, ότι ή ανταλλαχτική αξία κι όχι ή αξία χρήσης είναι ο καθοριστικός αυτόσκοπός της κίνησης. Ακριβώς επειδή ή χρηματική μορφή της αξίας είναι ή αυτότελής, χειροπιαστή μορφή ύπαρξης της, ή κυκλοφοριακή μορφή $X \dots X'$, που ή άφετηρία και τό τέρας της είναι πραγματικό χρήμα, εκφράζει πιο χειροπιαστά από καθετί άλλο τό κίνητρο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, τό χρηματισμό [Geldmachen]. Τό προτσές της παραγωγής εμφανίζεται μόνο σαν αναπόφευχτος διάμεσος κρίκος, σαν αναγκαίο κακό για τό χρηματισμό. (Γι' αυτό όλα τά έθνη με κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής κυριεύονται περιοδικά από έναν κερδοσκοπικό ίλιγγο, όπου προσπαθούν νά κερδίσουν χρήματα χωρίς τη μεσολάβηση του προτσές παραγωγής.)

2) Τό στάδιο της παραγωγής, ή λειτουργία του Π , αποτελεί στην

κύκλωση αυτή τή διακοπή ανάμεσα στις δύο φάσεις της κυκλοφορίας (και άκριβώς γιαυτό φηγουράει απλώς σαν ενδιάμεσος κρίκος στην κυκλοφορία $X - E \dots E' - X'$, πού με τή σειρά της κάνει απλώς δυνατή τήν πραγματοποίηση της απλής κυκλοφορίας $X - E - X'$). Στην ίδια τή μορφή του προτσές κύκλωσης τό προτσές παραγωγής εμφανίζεται ρητά και κατηγορηματικά αυτό πού είναι στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής: απλό μέσο γιά τήν αξιοποίηση της προκαταβλημένης αξίας· επομένως ο πλουτισμός σαν τέτιος εμφανίζεται ἐδῶ σαν αὐτοσκοπός της παραγωγής.

3) Ἐπειδή ἡ διαδοχική σειρά τῶν φάσεων ἀρχίζει μέ τή φάση $X - E$, ὁ δεῦτερος κρίκος της κυκλοφορίας εἶναι $E' - X'$. ἐπομένως ἀφετηρία εἶναι τό X , τό χρηματικό κεφάλαιο πού πρόκειται ν' αξιοποιηθεῖ, καί τέρμα τό X' , τό αξιοποιημένο χρηματικό κεφάλαιο $X + \chi$, ὅπου τό X φηγουράει σαν πραγματοποιημένο κεφάλαιο δίπλα στό βλαστάρι του χ . Αὐτό ξεχωρίζει τήν κύκλωση X ἀπό τίς δύο ἄλλες κυκλήσεις Π καί E' , καί μάλιστα τήν ξεχωρίζει μέ δύο τρόπους. Ἀπό τή μιά μεριά, ἐπειδή τά δύο ἄκρα της ἔχουν χρηματική μορφή· τό χ ὡς ὅμως εἶναι ἡ αὐτοτελής χειροπιαστή μορφή ὑπαρξης της αξίας, ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος στήν αὐτοτελή ἀξιακή της μορφή, ὅπου ἔχει σβήσει κάθε ἴχνος της αξίας χρήσης τῶν ἐμπορευμάτων. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ μορφή $\Pi \dots \Pi$ δέ μετατρέπεται ὑποχρεωτικά σέ $\Pi \dots \Pi'$ ($\Pi + \pi$), καί στή μορφή $E' \dots E'$ δέν φαίνεται ἀπολύτως καμιά ἀξιακή διαφορά ἀνάμεσα στά δύο ἄκρα. — Ἐπομένως, γιά τόν τύπο $X \dots X'$ εἶναι χαρακτηριστικό, ἀπό τή μιά, τό γεγονός ὅτι ἡ κεφαλαιακή ἀξία ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία καί ἡ αξιοποιημένη κεφαλαιακή ἀξία τό σημείο ἐπιστροφῆς, ἔτσι πού ἡ προκαταβολή της κεφαλαιακῆς αξίας εμφανίζεται σαν μέσο καί ἡ αξιοποιημένη κεφαλαιακή ἀξία σαν σκοπός της ὅλης ἐπιχειρήσεως· ἀπό τήν ἄλλη, τό γεγονός ὅτι ἡ σχέση αὐτή ἐκφράζεται μέ χρηματική μορφή, μέ τήν αὐτοτελή ἀξιακή μορφή, ἐπομένως καί τό χρηματικό κεφάλαιο ἐκφράζεται σαν χρῆμα πού γεννοβολαίει χρῆμα. Ἡ παραγωγή ὑπεραξίας ἀπό τήν ἀξία δέν ἐκφράζεται μόνο· σαν τό ἄλλα καί τό ὁμέγα τοῦ προτσές, ἀλλά ἐκφράζεται ρητά μέ τή λαμπερή χρηματική μορφή.

4) Ἐπειδή τό X' , τό πραγματοποιημένο χρηματικό κεφάλαιο σαν ἀποτέλεσμα τοῦ $E' - X'$, τῆς φάσης πού συμπληρώνει καί ἀποπερατώνει τό $X - E$, βρίσκεται μέ τήν ἴδια ἀπολύτως μορφή, μέ τήν ὁποία ἔχει ἀρχίσει τήν πρώτη του κύκλωση, μπορεῖ, βγαίνοντας ἀπ' αὐτή τήν κύκλωση, νά ξαναρχίσει τήν ἴδια κύκλωση σαν αὐξημένο (συσσωρευμένο) χρηματικό κεφάλαιο: $X' = X + \chi$ · καί ἐν πάσῃ περιπτώσει στή μορφή $X \dots X'$ δέν ἐκφράζεται τό γεγονός ὅτι κατά τήν ἐπανάληψη τῆς κυκλικῆς κίνησε ἡ κυκλοφορία τοῦ χ χωρίζεται ἀπό τήν κυκλοφορία τοῦ X . Γιαυτό, ἡ κύκλωση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἐξεταζόμενη στή μορφή πού συντελεῖται μιά μόνο φορά, ἐκφράζει τυπικά ἀπλῶς τό προτσές τῆς αξιοποίησης καί τῆς συσσωρεύσεως. Ἡ κατανάλωση ἐκφράζεται ἐδῶ μόνο σαν παραγωγική κατανάλωση μέ τό $X - E < \frac{4}{M_n}$, μόνο αὐτή ἡ κατανάλωση περιλαμβάνεται σ' αὐτή τήν κύκλωση τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου. Τό $X - \Delta$ εἶναι γιά τόν ἐργάτη $\Delta - X$ ἢ $E - X'$.

εἶναι λοιπόν ἡ πρώτη φάση τῆς κυκλοφορίας πού κάνει δυνατή τήν ἀτομική του κατανάλωση: $\Delta - X - E$ (μέσα συντήρησης). Ἡ δεῦτερη φάση $X - E$ δέν ὑπάγεται πιά στήν κύκλωση τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου· ἡ κύκλωση τήν προετοιμάζει, τήν προϋποθέτει, ἐπειδή ὁ ἐργάτης· γιά νά μπορεῖ νά βρίσκεται πάντα στήν ἀγορά σαν ἐκμεταλλεύσιμη ὕλη γιά τόν κεφαλαιοκράτη, πρέπει πρῶν ἀόλα νά ζεῖ, δηλαδή νά συντηρεῖται μέ τήν ἀτομική κατανάλωση. Αὐτή ἡ ἴδια ὅμως ἀτομική κατανάλωση προϋποτίθεται ἐδῶ μόνο σαν ὅρος τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τό κεφάλαιο, δηλ. μόνο ἐφόσον ὁ ἐργάτης μέ τήν ἀτομική του κατανάλωση συντηρεῖται καί ἀναπαράγεται σαν ἐργατική δύναμη. Ὅσο γιά τά M_n ὅμως, τά καθαυτό ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στήν κύκλωση, ἀποτελοῦν μόνο ὕλικό τροφὸδοτήσεως τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης. Ἡ πράξη $\Delta - X$ κάνει δυνατή τήν ἀτομική κατανάλωση τοῦ ἐργάτη, τή μετατροπή τῶν μέσων συντήρησης σέ σάρκα καί ὀστά του. Φυσικά πρέπει νά ὑπάρχει καί ὁ κεφαλαιοκράτης, δηλαδή νά ζεῖ καί νά καταναλῶναι κι αὐτός, γιά νά λειτουργεῖ σαν κεφαλαιοκράτης. Γιά τό σκοπό αὐτό θά ἀρκοῦσε νά καταναλῶναι ὅσα καί ὁ ἐργάτης, καί πράγματι ἡ μορφή αὐτή τοῦ προτσές τῆς κυκλοφορίας δέν προϋποθέτει περισσότερα. Τυπικά δέν ἐκφράζεται οὔτε κἀν αὐτό, ἐπειδή ὁ τύπος κλείνει μέ X' , δηλαδή μέ ἓνα ἀποτέλεσμα, πού μπορεῖ ἀμέσως νά ξαναλειτουργήσῃ σαν αὐξημένο χρηματικό κεφάλαιο.

Στό $E' - X'$ περιλαμβάνεται ἅμεσα ἡ πούληση τοῦ E' · ὅμως τό $E' - X'$, πούληση ἀπό τή μιά πλευρά, εἶναι $X - E$, ἀγορά ἀπό τήν ἄλλη, καί τό ἐμπόρευμα ἀγοράζεται ὁριστικά μόνο χάρις στήν ἀξία του χρήσεως, μόνο γιά νά μπεῖ στό προτσές τῆς κατανάλωσης (παραβλέπουμε τίς ἐνδιάμεσες πούλησεις), ἀδιάφορο ἂν πρόκειται γιά ἀτομικό ἢ παραγωγικό προτσές κατανάλωσης, ἀνάλογα μέ τή φύση τοῦ ἀγοραζόμενου εἶδους. Ἡ κατανάλωση ὅμως αὐτή δέν μπαίνει στήν κύκλωση τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, πού τό προϊόν του εἶναι τό E' · τό προϊόν αὐτό (ἀποβάλλεται ἀπό τήν κύκλωση ἀκριβῶς μέ τή μορφή ἐμπορεύματος πού πρέπει νά πωληθεῖ). Τό E' προορίζεται ρητά γιά ξένη κατανάλωση. Γιαυτό, στούς ἐρμηνευτές τοῦ ἐμποροκρατικοῦ συστήματος (πού στή βάση του βρίσκεται ὁ τύπος $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$) βρίσκουμε σχινοτενὴ κηρύγματα πὼς ὁ ἀτομικός κεφαλαιοκράτης πρέπει νά καταναλῶναι μόνο ὅσα καί ὁ ἐργάτης καί πὼς τό ἔθνος τῶν κεφαλαιοκρατῶν πρέπει νά ἀναθέτει στά ἄλλα πῶς κουτά ἔθνη τήν κατανάλωση τῶν ἐμπορευμάτων του καί γενικά τό προτσές τῆς κατανάλωσης, ἐνῶ τό ἴδιο πρέπει νά κάνει σκοπὸ τῆς ζωῆς του τήν παραγωγική κατανάλωση. Τά κηρύγματα αὐτά θυμίζουν συχνά, καί στή μορφή καί στό περιεχόμενο, ἀνάλογες ἀσχητικές παραινέσεις τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας.

Ἐτσι, τό προτσές κύκλωσης τοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ ἐνότητα κυκλοφορίας καί παραγωγῆς, περιλαμβάνει καί τίς δύο. Ἐφόσον οἱ δύο φά-

σεις $X - E$ και $E' - X'$ είναι πράξεις κυκλοφορίας, ή κυκλοφορία του κεφαλαίου αποτελεί μέρος της γενικής έμπορευματικής κυκλοφορίας. Σάν λειτουργικά όμως καθορισμένοι τομείς, σάν στάδια της κύκλωσης του κεφαλαίου, δηλ. της κύκλωσης πού δέν ανήκει μόνο στή σφαίρα της κυκλοφορίας, μά και στή σφαίρα της παραγωγής, τό κεφάλαιο πραγματοποιεί μέσα στά πλαίσια της γενικής έμπορευματικής κυκλοφορίας τή δική του κύκλωση. Η γενική έμπορευματική κυκλοφορία του χρησιμεύει στό πρώτο στάδιο γιά νά περιβληθεί τή μορφή, μέ τήν οποία μπορεί νά λειτουργήσει σάν παραγωγικό κεφάλαιο· στό δεύτερο στάδιο του χρησιμεύει γιά ν' αποβάλει τήν έμπορευματική μορφή, μέ τήν οποία δέν μπορεί νά επαναλάβει τήν κύκλωσή του· και ταυτόχρονα γιά νά του δώσει τή δυνατότητα νά χωρίσει τή δική του κύκλωση σάν κεφάλαιο από τήν κυκλοφορία της υπεραξίας πού φύτρωσε πάνω του.

Επομένως, ή κύκλωση του χρηματικού κεφαλαίου είναι ή πιό μονόπλευρη, και γιαντό ή πιό χτυπητή και πιό χαρακτηριστική μορφή εμφάνισης της κύκλωσης του βιομηχανικού κεφαλαίου, πού ο σκοπός και τό κίνητρό του: ή αξιοποίηση της αξίας, ο χρηματισμός και ή συσσώρευση, παρασταίνονται έδω μ' έναν τρόπο πού χτυπάνε στό μάτι (άγοράζω γιά νά πουλήσω πιό ακριβά). Επειδή ή πρώτη φάση είναι $X - E$, προβάλλει και ή προέλευση των συστατικών του παραγωγικού κεφαλαίου από τήν αγορά έμπορευμάτων, όπως προβάλλει γενικά και τό γεγονός ότι όρος του κεφαλαιοκρατικού προτοσές παραγωγής είναι ή κυκλοφορία, τό έμπόριο. Η κύκλωση του χρηματικού κεφαλαίου δέν είναι μόνο παραγωγή έμπορευμάτων· ή ίδια κατορθώνεται μόνο χάρη στην κυκλοφορία, τήν προϋποθέτει. Αυτό τό βλέπουμε κίολας στό γεγονός ότι ή μορφή X πού ανήκει στην κυκλοφορία εμφανίζεται σάν πρώτη και καθαρή μορφή της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας, πράγμα πού δέ συμβαίνει στίς δυό άλλες μορφές της κύκλωσης.

Η κύκλωση του χρηματικού κεφαλαίου παραμένει πάντα ή γενική έκφραση του βιομηχανικού κεφαλαίου, εφόσον περιλαμβάνει πάντα τήν αξιοποίηση της προκαταβλημένης αξίας. Στο $\Pi \dots \Pi$ ή χρηματική έκφραση του κεφαλαίου προβάλλει μόνο σάν τιμή των στοιχείων παραγωγής, δηλαδή μόνο σάν αξία πού εκφράζεται σέ λογιστικό χρήμα, και μ' αυτή τή μορφή περνάει στή λογιστική.

Τό $X \dots X'$ γίνεται ιδιαίτερη μορφή της κύκλωσης του βιομηχανικού κεφαλαίου, εφόσον ένα νεοεμφανιζόμενο κεφάλαιο προκαταβάλλεται αρχικά μέ τή μορφή χρήματος και αποσύρεται κατόπι μέ τήν ίδια μορφή, είτε όταν περνάει από τόν ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο, είτε όταν τό βιομηχανικό κεφάλαιο αποσύρεται από τήν έπιχείρηση. Η μορφή αυτή περικλείνει τήν κεφαλαιακή λειτουργία της υπεραξίας πού προκαταβάλλεται αρχικά μέ χρηματική μορφή, και προβάλλει μέ τόν πιό χτυπητό τρόπο, όταν ή υπεραξία αυτή λειτουργεί σέ μιá άλλη έπιχείρηση και όχι στην έπιχείρηση από τήν οποία προέρχεται. Τό $X \dots X'$ μπορεί νά είναι ή πρώτη κύκλωση ενός κεφαλαίου· μπορεί νά είναι και ή τελευταία του· μπορεί νά ισχύει σάν μορφή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου· είναι ή μορφή του νεοτοποθετούμενου κεφα-

λαίου, είτε πρόκειται γιά συσσωρευμένο κεφάλαιο μέ μορφή χρήματος, είτε γιά παλιό κεφάλαιο πού μετατρέπεται ολόκληρο σέ χρήμα γιά νά μεταφερθεί από έναν κλάδο της παραγωγής σέ άλλο.

Τό χρηματικό κεφάλαιο, σάν μορφή πού υπάρχει πάντα σ' όλες τίς κυκλήσεις, πραγματοποιεί αυτή τήν κύκλωση ακριβώς γιά τό μέρος εκείνο του κεφαλαίου πού παράγει τήν υπεραξία, γιά τό μεταβλητό κεφάλαιο. Η κανονική μορφή προκαταβολής του μισθού εργασίας είναι ή πληρωμή σέ χρήμα· τό προτοσές αυτό πρέπει ν' ανανεώνεται σταθερά κατά σύνταμα χρονικά διαστήματα, γιατί ο εργάτης ζει — μεροδούλι μεροφαί. Γιαντό ο κεφαλαιοκράτης πρέπει ν' αντικρύζει πάντα τόν εργάτη σάν κεφαλαιοκράτη του χρήματος, και τό κεφάλαιό του σάν χρηματικό κεφάλαιο. Έδω δέν είναι δυνατός ο άμεσος ή έμμεσος συμψηφισμός, όπως γίνεται σέ αγορά των μέσων παραγωγής και τήν πούληση των παραγμένων έμπορευμάτων (έτσι πού τό μεγαλύτερο μέρος του χρηματικού κεφαλαίου φιγούράρει στην πραγματικότητα μόνο μέ τή μορφή έμπορευμάτων, τό χρήμα μόνο μέ τή μορφή λογιστικού χρήματος, και τέλος σάν μετρητό χρήμα μόνο γιά τήν εξίσωση των ισολογισμών). Από τήν άλλη, ένα μέρος της υπεραξίας πού πηγάει από τό μεταβλητό κεφάλαιο τό ξοδεύει ο κεφαλαιοκράτης γιά τή δική του άτομική κατανάλωση πού σχετίζεται μέ τό μικροέμποριο· τό μέρος αυτό ξοδεύεται πάντα σέ μετρητά, μέ τή χρηματική μορφή της υπεραξίας. άπ' οποιοδήποτε πλάγιο δρόμο κι άν ξοδευτεί. Είτε μεγάλο είτε μικρό είναι αυτό τό μέρος της υπεραξίας, δέν αλλάζει τίποτα στην υπόθεση. Τό μεταβλητό κεφάλαιο ξαναεμφανίζεται διαρκώς σάν χρηματικό κεφάλαιο πού διατίθεται γιά τό μισθό εργασίας ($X - A$) και τό χ σάν υπεραξία πού ξοδεύεται γιά τήν κάλυψη των άτομικών αναγκών του κεφαλαιοκράτη. Επομένως τό X , ή αξία του προκαταβλημένου μεταβλητού κεφαλαίου, και τό χ , ή προσαύξησή του, πρέπει και τά δυό νά κρατούνται σέ χρηματική μορφή, γιά νά ξοδευτούν μέ τή μορφή αυτή.

Ο τύπος $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$, μέ τό αποτέλεσμα $X' = X + \chi$, ξεγλάει μέ τή μορφή του, έχει χαρακτηρα άπατηλό, πού πηγάει από τό γεγονός ότι ή προκαταβλημένη και αξιοποιημένη αξία υπάρχει έδω μέ τή μορφή της του ισοδύναμου, του χρήματος. Στόν τύπο αυτό ο τόνος δέ βρίσκεται στην αξιοποίηση της αξίας, αλλά στή *χρηματική μορφή* αυτού του προτοσές, στό γεγονός ότι τελικά αποσύρεται από τήν κυκλοφορία μέ τή μορφή χρήματος περισσότερο αξία άπ' όση είχε προκαταβληθεί αρχικά σ' αυτήν, δηλαδή βρίσκεται στην αύξηση της μάζας του χρυσού ή του αργύρου πού ανήκουν στον κεφαλαιοκράτη. Τό λεγόμενο νομισματοκρατικό σύστημα [Monetärsystem] είναι άπλως έκφραση της παράλογης μορφής $X - E - X'$, μιās κίνησης πού συντελείται αποκλειστικά στην κυκλοφορία και πού γιαντό τίς δυό πράξεις: 1) $X - E$, 2) $E - X'$ μπορεί νά τίς εξηγήσει μόνο μέ τό ότι στή δεύτερη πράξη τό E πουλιέται πάνω από τήν αξία του και επομένως αποσύρει από τήν κυκλοφορία περισσότερο χρήμα άπ' όσο είχε ριχτεί σ' αυτήν μέ τήν αγορά του. Αντίθετα, τό $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$, παγιωμένο σάν αποκλειστική μορφή, βρίσκεται στή βάση του πιά ανα-

πτυγμένον έμποροκρατικοῦ συστήματος [Merkantilsystem], όπου εμφανίζεται σάν απαραίτητο στοιχείο όχι μόνο ή κυκλοφορία έμπορευμάτων, αλλά και ή παραγωγή έμπορευμάτων.

Ό άπατηλός χαρακτήρας τοῦ $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$ και ή αντίστοιχη άπατηλή έρμηνεία του υπάρχουν από τή στιγμή πού ή μορφή αυτή παγιώνεται σάν μοναδική και όχι σάν ρέουσα, διαρκώς ανανεούμενη μορφή· δηλ. από τή στιγμή πού δέ θεωρεΐται σάν μιά από τίς μορφές τῆς κύκλωσης, αλλά σάν ή αποκλειστική της μορφή. Αυτή ή ίδια όμως υποδηλώνει άλλες μορφές.

Πρώτο: Όλη αυτή ή κύκλωση προϋποθέτει τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τοῦ ίδιου τοῦ προτσές παραγωγῆς και έπομένως σάν βάση αυτό τό προτσές παραγωγῆς μαζί μέ τήν ειδική εκείνη κοινωνική κατάσταση πού καθορίζεται από τό προτσές αυτό. $X - E = X - E < \frac{d}{M\pi}$. τό $X - E$ όμως προϋποθέτει τό μισθωτό εργάτη, άρα και τά μέσα παραγωγῆς σάν μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, έπομένως τό προτσές εργασίας και αξιοποίησης, τό προτσές παραγωγῆς, τό προϋποθέτει πιά σάν λειτουργία τοῦ κεφαλαίου.

Δεύτερο: "Αν επαναλαμβάνεται ή πράξη $X \dots X'$, τότε ή επιστροφή στή χρηματική μορφή παρουσιάζεται τόσο φευγαλέα, όσο και ή χρηματική μορφή στό πρώτο στάδιο. Τό $X - E$ ξεαφανίζεται γιά νά παραχωρήσει τή θέση του στό Π . Η διαρκής επανασυροκαταβολή σέ χρήμα, καθώς και ή διαρκής επιστροφή της σάν χρήμα παρουσιάζονται οί ίδιες μόνο σάν φευγαλέες στιγμές στήν κύκλωση.

Τρίτο:

$$\overbrace{X - E \dots \Pi \dots E' - X'} \quad \overbrace{X - E \dots \Pi \dots E' - X'} \quad \overbrace{X - E \dots \Pi \dots \kappa\lambda.}$$

Κατά τή δεύτερη κιάλας επανάληψη τῆς κύκλωσης εμφανίζεται ή κύκλωση $\Pi \dots E' - X'$. $X - E \dots \Pi$, προτοῦ ολοκληρωθεΐ ή δεύτερη κύκλωση τοῦ X , και όλες οί παραπέρα κυκλήσεις μπορούν έτσι νά ξεετάζονται υπό τή μορφή $\Pi \dots E' - X - E \dots \Pi$, έτσι πού τό $X - E$, σάν ή πρώτη φάση τῆς πρώτης κύκλωσης, άποτελεΐ απλώς τήν παροδική προπαρασκευή τῆς διαρκώς επαναλαμβανόμενης κύκλωσης τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, όπως γίνεται πραγματικά στήν πράξη μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο πού τοποθετεΐται γιά πρώτη φορά μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Από τήν άλλη, προτοῦ άποπερατωθεΐ ή δεύτερη κύκλωση τοῦ Π , έχει κιάλας διανυθεΐ ή πρώτη κύκλωση $E' - X'$. $X - E \dots \Pi \dots E'$ (συντομευμένα $E' \dots E'$), δηλ. ή κύκλωση τοῦ έμπορευματοῦ κεφαλαίου. "Έτσι ή πρώτη μορφή περιέχει κιάλας τίς δύο άλλες, και βλέπουμε νά ξεαφανίζεται έτσι ή χρηματική μορφή, έφόσον δέν άποτελεΐ άπλή άξιακή έκφραση, αλλά άξιακή έκφραση μέ τή μορφή τοῦ ισοδύναμου, δηλ. χρήματος.

Τέλος, άς πάρουμε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο πού πρωτοεμφανίζεται, πού διαγράφει γιά πρώτη φορά τήν κύκλωση $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$.

στήν περίπτωση αυτή τό $X - E$ είναι ή προπαρασκευαστική φάση, ό προδρομος τοῦ πρώτου προτσές παραγωγῆς πού πραγματοποιεΐ αυτό τό ξεχωριστό κεφάλαιο. Γιαντό, ή φάση αυτή $X - E$ δέν προϋποτίθεται, αλλά μάλλον άπαιτεΐται ή επιβάλλεται από τό προτσές τῆς παραγωγῆς. Τοῦτο όμως ισχύει μόνο γιά τό ξεχωριστό αυτό κεφάλαιο. Γενική μορφή τῆς κύκλωσης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου είναι ή κύκλωση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, έφόσον προϋποτίθεται ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, δηλαδή μέσα σέ μιά κοινωνική κατάσταση πού καθορίζεται από τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. "Έτσι τό κεφαλαιοκρατικό προτσές προϋποτίθεται σάν ένα *præsumptum* [προηγούμενο], άν όχι στήν πρώτη κύκλωση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου ενός βιομηχανικοῦ κεφαλαίου πού πρωτοτοποθετεΐται, τότε έξω άπ' αυτήν — ή διαρκής ύπαρξη αὐτοῦ τοῦ προτσές παραγωγῆς προϋποθέτει τή διαρκώς ανανεούμενη κύκλωση $\Pi \dots \Pi$. Η προϋπόθεση αυτή παρουσιάζεται από τό πρώτο κιάλας στάδιο $X - E < \frac{d}{M\pi}$, έπειδή τό στάδιο αυτό, από τή μιά, προϋποθέτει τήν ύπαρξη τῆς τάξης τών μισθωτῶν εργατῶν, και έπειδή, από τήν άλλη, αυτό πού είναι πρώτο στάδιο $X - E$ γιά τόν άγοραστή τῶν μέσων παραγωγῆς, είναι $E' - X'$ γιά τόν πωλητή τους, δηλαδή τό E' προϋποθέτει τό έμπορευματοῦ κεφάλαιο, έπομένως προϋποθέτει και τό ίδιο τό έμπόρευμα σάν άποτέλεσμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς — δηλαδή τή λειτουργία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΥΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ἡ κύκλῃση τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου ἔχει τὸ γενικὸ τύπο: $\Pi \dots E' - X' - E \dots \Pi$. Ἡ κύκλῃση αὐτὴ δείχνει τὴν περιοδικὰ ἀνανεούμενη λειτουργία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, δηλαδὴ τὴν ἀναπαραγωγή, ἢ τὸ προτσές παραγωγῆς του σάν προτσές ἀναπαραγωγῆς σέ σχέση μέ τὴν ἀξιοποίηση· ὅχι μόνο τὴν παραγωγή, ἀλλὰ τὴν περιοδικὴ ἀναπαραγωγή ὑπεραξίας· τὴ λειτουργία τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται στήν παραγωγικὴ του μορφή ὅχι σάν ἐφάπαξ λειτουργία, ἀλλὰ σάν περιοδικὰ ἐπαναλαμβανόμενη λειτουργία, ἔτσι πού τὸ ξαναρχίνισμα καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀποτέλεσμα. Ἐνα μέρος τοῦ E' μπορεῖ (σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, σέ ὁρισμένους κλάδους τοποθέτησης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου) νά ξαναμπεῖ ἄμεσα σάν μέσο παραγωγῆς στό ἴδιο προτσές ἐργασίας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βγῆκε σάν ἐμπόρευμα· ἔτσι ἀποφεύγεται μόνο ἡ μετατροπὴ τῆς ἀξίας του σέ πραγματικὸ χρῆμα ἢ σέ χρηματικά σύμβολα, ἢ ἀποχτᾶ αὐτοτελεῖ ἐκφραση μόνο σάν λογιστικὸ χρῆμα. Τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἀξίας δέν μπαίνει στήν κυκλοφορία. Ἐτσι σὲ προτσές παραγωγῆς μπαίνουν ἀξίες πού δέν μπαίνουν σὲ προτσές κυκλοφορίας. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ E' πού τὸ καταναλώνει ὁ κεφαλαιοκράτης *in natura* [σέ εἶδος] σάν μέρος τῆς ὑπεραξίας. Αὐτὸ τὸ μέρος ὅμως εἶναι ἀσήμαντο γιὰ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή· τὸ πολὺ-πολὺ νά παίρνεται ὑπόψη στὴ γεωργία.

Ὅταν κοιτάζουμε αὐτὴ τὴ μορφή, δύο πράγματα χτυποῦν σὲ μάτι.

Πρῶτο. Ἐνῶ στήν πρώτη μορφή $X \dots X'$ τὸ προτσές παραγωγῆς, ἢ λειτουργία τοῦ Π , διακόπτει τὴν κυκλοφορία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου καὶ ἐμφανίζεται μόνο σάν μεσάζοντας ἀνάμεσα στὶς δύο φάσεις του $X - E$ καὶ $E' - X'$, ἐδῶ ὅλο τὸ προτσές κυκλοφορίας τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ὅλη του ἡ κίνηση μέσα στὰ πλαίσια τῆς φάσης τῆς κυκλοφορίας, ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ διακοπὴ καὶ ἐπομένως μονάχα τὸν ἐνδιάμεσο κρῖκο ἀνάμεσα σὲ παραγωγικὸ κεφάλαιο, πού σάν πρῶτο ἄκρο ἀρχίζει τὴν κύκλῃση, καὶ σὲ παραγωγικὸ κεφάλαιο, πού σάν τελευταῖο ἄκρο κλείνει μέ τὴν ἴδια μορφή τὴν κύκλῃση, δηλαδὴ μέ τὴ μορφή μέ τὴν ὁποία μπορεῖ νά ξαναρχίσει. Ἡ καθ'αὐτὸ κυκλοφορία

ἐμφανίζεται μόνο σάν μεσολαβητὴς στήν περιοδικὰ ἀνανεούμενη καί, χάρις στήν ἀνανέωσή της, συνεχὴ ἀναπαραγωγή.

Δεύτερο. Ἡ ὅλη κυκλοφορία παρουσιάζεται μέ τὴν ἀντίθετη μορφή ἀπὸ τὴ μορφή πού ἔχει στήν κύκλῃση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Σ' αὐτὴν ἡ μορφή ἦταν: $X - E - X$ ($X - E' - E - X$), ἂν παραβλέψουμε τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας. Ἐδῶ, ἂν παραβλέψουμε πάλι τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας, εἶναι $E - X - E$ ($E - X' - X - E$), δηλαδὴ ἡ μορφή τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας.

Ι. ΑΠΛΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Ἄς ἐξετάσουμε λοιπὸν πρῶτα τὸ προτσές $E' - X' - E$ πού συντελεῖται στὴ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας ἀνάμεσα στὰ δύο ἄκρα $\Pi \dots \Pi$.

Ἡ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς κυκλοφορίας εἶναι τὸ ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο $E' - X'$ (τὴν πραγματοποίηση τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας πού περιέχεται σ' αὐτὸ $= \Pi$, πού ὑπάρχει τώρα σάν ἐμπορευματικὸ συστατικὸ E , καθὼς καὶ τὴν πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας πού περιέχεται σ' αὐτὸ καὶ πού ὑπάρχει σάν συστατικὸ τῆς ἴδιας ἐμπορευματικῆς μάζας, μέ τὴ μορφή τῆς ἀξίας e) τὴν ἔχουμε ἐξετάσει στήν πρώτη μορφή τῆς κύκλῃσης. Ἐκεῖ ὅμως ἀποτελοῦσε τὴ δεύτερη φάση τῆς διακομμένης κυκλοφορίας καὶ τὴν τελειωτικὴ φάση τῆς ὅλης κύκλῃσης. Ἐδῶ ἀποτελεῖ τὴ δεύτερη φάση τῆς κύκλῃσης, τὴν πρώτη ὅμως φάση τῆς κυκλοφορίας. Ἡ πρώτη κυκλικὴ κίνηση τελειώνει μέ X' , καὶ ἐπειδὴ τὸ X' ὅπως καὶ τὸ ἀρχικὸ X μπορεῖ νά ξαναρχίσει σάν χρηματικὸ κεφάλαιο τὴ δεύτερη κύκλῃση, δέ χρειαζόταν στήν ἀρχὴ νά παρακολουθοῦμε, ἂν τὸ X καὶ τὸ x (ἢ ὑπεραξία) πού περιέχονται στὸ X' συνεχίζουν τὴν πορεία τους ἀντάμα, ἢ ἂν ἀκολουθοῦν διαφορετικούς δρόμους. Αὐτὸ θάταν ἀναγκαῖο μόνο ἂν παρακολουθοῦσαμε παραπέρα τὴν πρώτη κύκλῃση στήν ἀνανέωσή της. Τώρα ὅμως πού πρόκειται γιὰ τὴν κύκλῃση τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου πρέπει νά δοθεῖ λύση σὲ ζήτημα αὐτὸ, ἐπειδὴ ὁ καθορισμὸς τῆς πρώτης του κιόλας κύκλῃσης ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴ λύση αὐτὴ καὶ ἐπειδὴ τὸ $E' - X'$ ἐμφανίζεται σ' αὐτὴν τὴν κύκλῃση σάν πρώτη φάση τῆς κυκλοφορίας, πού πρέπει νά συμπληρωθεῖ μέ τὸ $X - E$. Ἀπὸ τὴ λύση αὐτὴ ἐξαρτιέται ἂν ὁ τύπος παρασταίνει ἀπλὴ ἀναπαραγωγή ἢ ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα. Ἐπομένως ἀνάλογα μέ τὴ λύση αὐτὴ ἀλλάζει ὁ χαρακτήρας τῆς κύκλῃσης.

Ἄς πάρουμε λοιπὸν πρῶτα τὴν ἀπλὴ ἀναπαραγωγή τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, προϋποθέτοντας, ὅπως καὶ σὲ πρῶτο κεφάλαιο, πὼς ὅλοι οἱ ἄλλοι ὄροι μένουν ἀμετάβλητοι καὶ πὼς ἡ ἀγορὰ καὶ ἡ πούληση τῶν ἐμπορευμάτων γίνεται στήν ἀξία τους. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὅλη ἡ ὑπεραξία μπαίνει στήν ἀτομικὴ κατανάλωση τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ὅταν συντελεστοῖ ἡ μετατροπὴ τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου E' σέ χρῆμα, τὸ μέρος τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ πού ἀντιπροσωπεύει τὴν κεφαλαιακὴ ἀξία ἐξακολουθεῖ νά κυκλοφορεῖ στήν κύκλῃση τοῦ βιομηχανι-

κού κεφαλαίου τό άλλο μέρος, ή υπεραξία πού μετατράπηκε σέ χρήμα, μπαίνει στή γενική ἐμπορευματική κυκλοφορία, εἶναι μιά χρηματική κυκλοφορία πού ξεκινάει ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη, συντελεῖται ὅμως ἔξω ἀπό τήν κυκλοφορία τοῦ δικοῦ του ἀτομικοῦ κεφαλαίου.

Στό παράδειγμά μας εἶχαμε ἓνα ἐμπορευματικό κεφάλαιο E' πού ἀποτελεῖται ἀπό 10 000 λίβρες νῆμα ἀξίας 500 λιρ. στ. Ἀπ' αὐτές οἱ 422 λίρ. στ. εἶναι ἡ ἀξία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου καί συνεχίζουν, σάν χρηματική μορφή τῶν 8440 λιβρῶν νήματος, τήν κεφαλαιακή κυκλοφορία πούχε ἀρχίσει τό E' , ἐνῶ ἡ υπεραξία τῶν 78 λιρ. στ., ἡ χρηματική μορφή 1560 λιβρῶν νήματος, δηλαδή τοῦ περισευόμενου μέρους τοῦ ἐμπορευματικοῦ προϊόντος, βγαίνει ἀπ' αὐτή τήν κεφαλαιακή κυκλοφορία καί ἀκολουθεῖ ἓνα ξεχωριστό δρόμο μέσα στά πλαίσια τῆς γενικῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας.

$$E' \left(\begin{array}{c} E \\ + \\ \varepsilon \end{array} \right) \begin{array}{c} - - \\ - - \\ - - \end{array} \left(\begin{array}{c} X \\ + \\ \chi \end{array} \right) \begin{array}{c} - E <^d_{M''} \\ - \\ - \varepsilon \end{array}$$

Τό $\chi - \varepsilon$ ἀποτελεῖται ἀπό μιά σειρά ἀγορές μέ τή βοήθεια τοῦ χρήματος, πού ξοδεύει ὁ κεφαλαιοκράτης εἴτε σέ καθυπότο ἐμπορεύματα, εἴτε σέ ὑπηρεσίες γιά τό ἀξιότιμο ἀτομό του ἢ γιά τήν οἰκογένειά του. Οἱ ἀγορές αὐτές γίνονται κομματιαστά, σέ διάφορα χρονικά διαστήματα. Ἔτσι τό χρήμα ὑπάρχει γιά ἓνα χρονικό διάστημα μέ τή μορφή ἑνός χρηματικοῦ ἀποθέματος ἢ θησαυροῦ πού προορίζεται γιά τήν τρέχουσα κατανάλωση, ἐπειδή τό χρήμα, πού ἔχει διακοπεῖ ἡ κυκλοφορία του, βρίσκεται μέ τή μορφή θησαυροῦ. Ἡ λειτουργία του σάν μέσο κυκλοφορίας, πού συμπεριλαμβάνει καί τήν παροδική του μορφή σάν θησαυροῦ, δέν μπαίνει στήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου μέ τή χρηματική του μορφή X . (Ἡ λειτουργία αὐτή ξεκινάει ἀπό τήν κύκλωση τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, ὅμως δέν ξαναμπαίνει σ' αὐτήν.) Τό χρήμα στήν περίπτωση αὐτή δέν προκαταβάλλεται, ἀλλά ξοδεύεται.

Προϋποθέσαμε πῶς τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο περνάει πάντα ὁλόκληρο ἀπό τή μιά φάση του στήν ἄλλη, ἔτσι καί δῶ προϋποθέτουμε πῶς τό ἐμπορευματικό προϊόν τοῦ Π εἶναι φορέας τῆς συνολικῆς ἀξίας τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου $\Pi = 422$ λιρ. στ. + τήν υπεραξία = 78 λιρ. στ., πού ἔχει δημιουργηθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ προσῆς παραγωγῆς. Στό παράδειγμά μας, ὅπου ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἓνα διαιρετό ἐμπορευματικό προϊόν, ἡ υπεραξία ὑπάρχει μέ τή μορφή 1560 λιβρῶν νήματος, ἀκριβῶς ὅπως ὑπάρχει καί μέ τή μορφή 2,496 οὐγγιῶν νήματος, ἂν τήν ὑπολογίσουμε κατά 1 λίβρα νῆμα. Ἄν ἀντίθετα τό ἐμπορευματικό προϊόν ἦταν λχ. μιά μηχανή 500 λιρ. στ. καί εἶχε τήν ἴδια ἀξιακή σύνθεση, τότε παρά τό γεγονός ὅτι ἓνα μέρος τῆς ἀξίας αὐτῆς τῆς μηχανῆς θά ἦταν = 78 λιρ. στ. υπεραξία, ὥστόσο οἱ 78 αὐτές λιρ. στ. θά ὑπῆρχαν μόνο μέσα σ' ὅλη τή μηχανή· τή μηχανή δέν μπορούμε νά τή χωρίσουμε σέ κεφαλαιακή ἀξία καί υπεραξία

χωρίς νά τήν κομματιάσουμε τήν ἴδια καί νά καταστρέψουμε ἔτσι μαζί μέ τήν ἀξία χρήσης της καί τήν ἀξία της. Ἐπομένως καί τά δυό συστατικά τῆς ἀξίας μπορούν νά παρασταθοῦν μόνο ἰδεατά, σάν συστατικά τοῦ ἐμπορευματικοῦ σώματος, καί ὄχι σάν αὐτοτελεῖ στοιχεῖα τοῦ ἐμπορεύματος E' , ὅπως μπορεί νά παρασταθεῖ κάθε λίβρα νήματος, σάν αὐτοτελές στοιχεῖο τοῦ ἐμπορεύματος τῶν 10 000 λιβρῶν νήματος πού μπορεί νά χωριστεῖ ἀπό τίς ἄλλες. Στήν πρώτη περίπτωση πρέπει νά πωληθεῖ προηγούμενα ὁλόκληρο τό συνολικό ἐμπόρευμα, τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, ἡ μηχανή, γιά νά μπορέσει ἔπειτα τό χ ν' ἀρχίσει τή δική του ἰδιαίτερη κυκλοφορία. Ἀντίθετα, ἂν ὁ κεφαλαιοκράτης πούλησει 8440 λίβρες νῆμα, τότε ἡ πούληση τῶν ὑπόλοιπων 1560 λιβρῶν νήματος θ' ἀποτελοῦσε μιά τελείως ξεχωριστή κυκλοφορία τῆς υπεραξίας μέ τή μορφή ε (1560 λίβρες νῆμα) — χ (78 λιρ. στ.) = ε (εἶδη κατανάλωσης). Τά ἀξιακά στοιχεῖα ὅμως κάθε ξεχωριστοῦ μέρους τοῦ προϊόντος τῶν 10 000 λιβρῶν νήματος μπορούν νά παρασταίνονται μέ μέρη τοῦ προϊόντος, τό ἴδιο ὅπως καί τά ἀξιακά στοιχεῖα τοῦ συνολικοῦ προϊόντος. Ὅπως τό συνολικό αὐτό προϊόν, οἱ 10 000 λίβρες νῆμα, μπορεί νά χωριστεῖ σέ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου (σ) = 7440 λίβρες νῆμα ἀξίας 372 λιρ. στ., σέ ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου (μ) = 1000 λίβρες νῆμα ἀξίας 50 λιρ. στ., καί σέ υπεραξία (ν) = 1560 λίβρες νῆμα ἀξίας 78 λιρ. στ., ἔτσι καί κάθε λίβρα νήματος μπορεί νά χωριστεῖ σέ $\sigma = 11,904$ οὐγγιές νῆμα ἀξίας 8,928 πεννῶν, σέ $\mu = 1,600$ οὐγγιές νῆμα ἀξίας 1,200 πεννῶν, καί σέ $\nu = 2,496$ οὐγγιές νῆμα, ἀξίας 1,872 πεννῶν. Σέ περίπτωση πού οἱ 10 000 λίβρες νῆμα πωλιούνται βαθμιαία θά μπορούσε καί ὁ κεφαλαιοκράτης νά καταναλώνει βαθμιαία τά στοιχεῖα τῆς υπεραξίας πού περιέχονται στίς διαδοχικές μερίδες, καί ἐξίσου βαθμιαία νά πραγματοποιεῖ τό ποσό τοῦ $\sigma + \mu$. Μά κι αὐτή ἡ διαδικασία προϋποθέτει τελικά τήν ὁλοκληρωτική πούληση τῶν 10 000 λιβρῶν νήματος, ἄρα προϋποθέτει τήν ἀναπλήρωση τῆς ἀξίας τοῦ σ καί τοῦ μ μέ τήν πούληση τῶν 8440 λιβρῶν νήματος ([Κ. Μάρξ: «Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο I, κεφ. 7ο, 2 [σελ. 232 κ. ἑ.]).

Ὅπως καί νάναι ὅμως, μέ τήν πράξη $E' - X'$ τόσο ἡ κεφαλαιακή ἀξία, ὅσο καί ἡ υπεραξία πού περιέχονται στό E' ἀποχτοῦν μίαν ὑπαρξή τέτια, πού μπορούν νά χωριστοῦν ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, τήν ὑπαρξή διάφορων χρηματικῶν ποσῶν· καί στίς δυό περιπτώσεις τόσο τό X ὅσο καί τό χ εἶναι πραγματικά μεταβλημένη μορφή τῆς ἀξίας πού ἀρχικά ἐκφράζεται στό E' μόνο σάν τιμῇ τοῦ ἐμπορεύματος, μόνο ἰδεατά.

Τό $\varepsilon - \chi - \varepsilon$ εἶναι ἄλλη ἐμπορευματική κυκλοφορία, πού ἡ πρώτη της φάση $\varepsilon - \chi$ συμπεριλαμβάνεται στήν κυκλοφορία τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου $E' - X'$, δηλ. στήν κύκλωση τοῦ κεφαλαίου· ἀντίθετα, ἡ συμπληρωματική της φάση $\chi - \varepsilon$ κέφτει ἔξω ἀπ' αὐτή τήν κύκλωση, σάν χωρισμένη ἀπ' αὐτήν πράξη τῆς γενικῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Ἡ κυκλοφορία τοῦ E καί τοῦ ε , τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας καί τῆς υπεραξίας, διασπᾶται ἴστερα ἀπό τή μετατροπή τοῦ E' σέ X' . Ἀπ' ὅλα αὐτά προκύπτει:

Πρώτο: "Όταν μέ την πράξη $E' - X' = E' - (X + \chi)$ πραγματοποιηθεί τό έμπορευματικό κεφάλαιο, μπορεί νά χωριστεί ή κίνηση τής κεφαλαιακής άξίας καί τής υπεραξίας, πού στήν πράξη $E' - X'$ ήταν άκόμα κοινή καί πραγματοποιούνταν άπό τήν ίδια έμπορευματική μάζα, γιατί καί οί δύο άξίες, σάν χρηματικά ποσά, έχουν τώρα αύτο-τελείς μορφές.

Δεύτερο: "Αν ό χωρισμός αυτός γίνεται έπειδή τό χ ξοδεύεται σάν εισόδημα τού κεφαλαιοκράτη, ένώ τό X συνεχίζει τόν καθορισμένο άπό τήν κύκλωση δρόμο του σάν λειτουργική μορφή τής κεφαλαιακής άξίας, τότε ή πρώτη πράξη $E' - X'$ σέ σχέση μέ τίς έπόμενες πράξεις $X - E$ καί $\chi - \varepsilon$ μπορεί νά παρασταθεί μέ τίς δύο διαφορετικές κυκλοφορίες: $E - X - E$ καί $\varepsilon - \chi - \varepsilon$ καί οί δύο μπορούν, σέ γενική μορφή, νά παρασταθούν σάν δύο σειρές πού άνήκουν στή συνηθισμένη έμπορευματική κυκλοφορία.

Έξ άλλου στήν πράξη, όταν πρόκειται γιά συμπαγή έμπορευματικά σώματα πού δέν μπορούν νά διαιρεθούν, τά άξιακά συστατικά μέρη χωρίζονται ιδεατά τό ένα άπό τό άλλο. Λογυχάρη στόν οικοδομικό κλάδο τού Λονδίνου, πού εργάζεται στό μεγαλύτερο του μέρος επί πιστώσει, ό εργολάβος παίρνει προκαταβολές ανάλογα μέ τό στάδιο στό όποιο βρίσκεται τό χτίσιμο τού σπιτιού. Κάνένα άπ' αυτά τά στάδια δέν είναι σπίτι, αλλά μόνο ένα πραγματικά υπάρχον συστατικό ενός μελλοντικού σπιτιού στό γίγνεσθαι· έπομένως παρά τήν πραγματικότητα του είναι άπλώς ένα ιδεατό κλάσμα τού όλου σπιτιού, καί όμως άρκετά πραγματικό γιά νά χρησιμεύσει σάν έγγύηση γιά πρόσθετη προκαταβολή. (Σχετικά μ' αυτό βλέπε παρακάτω στό 12ο κεφάλαιο.)

Τρίτο: "Αν ή κίνηση τής κεφαλαιακής άξίας καί τής υπεραξίας, πού στό E καί στό X είναι άκόμα κοινή, χωρίζεται μόνο μερικά (έτσι πού ένα μέρος τής υπεραξίας δέν ξοδεύεται σάν εισόδημα) ή δέν χωρίζεται καθόλου, τότε στήν ίδια τήν κεφαλαιακή άξία συντελείται μιά άλλαγή στή διάρκεια άκόμα τής κύκλωσης της, προτού όλοκληρωθεί ή κύκλωση. Στό παράδειγμά μας ή άξία τού παραγωγικού κεφαλαίου ήταν ίση μέ 422 λίρ. στ. "Αν λοιπόν συνεχίσει τήν κίνηση $X - E$, λχ. σάν 480 λίρ. στ. ή 500 λίρ. στ., τότε τά τελευταία στάδια τής κύκλωσης τά διανύει πιά σάν μιά άξία κατά 58 ή 78 λίρ. στ. μεγαλύτερη άπ' ό,τι ήταν άρχικά. Μπορεί ή άλλαγή αυτή νά συνδέεται μέ μιάν άλλαγή στήν άξιακή της σύνθεση.

Τό $E' - X'$, τό δεύτερο στάδιο τής κυκλοφορίας καί τό τελικό στάδιο τής κύκλωσης I ($X \dots X'$), είναι τό δεύτερο στάδιο τής προκείμενης κύκλωσης καί τό πρώτο στάδιο τής έμπορευματικής κυκλοφορίας. Έφόσον λοιπόν πρόκειται γιά τήν κυκλοφορία, πρέπει νά συμπληρωθεί μέ τό $X' - E'$. "Όμως, τό $X' - E'$ δέν έχει μόνο διανύσει πιά τό προτσές τής άξιοποίησης (έδω τή λειτουργία τού II, τό πρώτο στάδιο), αλλά έχει κιόλας πραγματοποιηθεί καί τό άποτέλεσμά του, τό έμπορευματικό προϊόν E' . "Αρα, τό προτσές άξιοποίησης τού κεφαλαίου, καθώς καί ή πραγματοποίηση τού έμπορευματικού προϊόντος,

μέ τό όποιο παρασταίνεται ή άξιοποιημένη κεφαλαιακή άξία, τελειώνει μέ τό $E' - X'$.

Έχουμε λοιπόν προϋποθέσει μιά άπλή άναπαραγωγή, δηλαδή έχουμε προϋποθέσει πώς τό $\chi - \varepsilon$ χωρίζεται όλότελα άπό τό $X - E$. Έπειδή καί οί δύο κυκλοφορίες, ή $\varepsilon - \chi - \varepsilon$ καθώς καί ή $E - X - E$, ως πρós τή γενική μορφή, άνήκουν στήν έμπορευματική κυκλοφορία (καί γιαντό δέν παρουσιάζουν καί καμιά διαφορά άξίας άνάμεσα στά άκρα τους), είναι εύκολο — όπως τό κάνει ή χυδαία οικονομολογία — νά συλλάβει κανείς τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής σάν άπλή παραγωγή έμπορευμάτων, άξιών χρήσης, προορισμένων γιά κατανάλωση όποιοδήποτε είδους, πού ό κεφαλαιοκράτης τά παράγει μόνο καί μόνο γιά νά τ' αντικατασταίνει μέ έμπορεύματα διαφορετικής άξίας χρήσης ή γιά νά τ' ανταλλάσσει μ' αυτά, όπως βεβαιώνει λαθεμένα ή χυδαία οικονομολογία.

Τό E' εμφανίζεται έξαρχής σάν έμπορευματικό κεφάλαιο, καί ό σκοπός τού όλου προτσές, ό πλουτισμός (ή άξιοποίηση) δέν άποκλείει καθόλου, μά ίσα-ίσα συμπεριλαμβάνει τήν αύξηση τής άτομικής κατανάλωσης τού κεφαλαιοκράτη, πού αύξάνει μαζί μέ τήν αύξηση τού μεγέθους τής υπεραξίας (έπομένως καί τού κεφαλαίου).

Στήν κυκλοφορία τού εισοδήματος τού κεφαλαιοκράτη τό παραγμένο έμπόρευμα ε (ή τό ιδεατό αντίστοιχο μ' αυτό κλάσμα τού έμπορευματικού προϊόντος E') χρησιμεύει στήν πραγματικότητα μόνο γιά νά μετατρέψει αυτό τό εισόδημα πρώτα σέ χρήμα καί κατόπι άπό χρήση σέ μιά σειρά άλλα έμπορεύματα πού χρησιμεύουν στήν άτομική κατανάλωση. Έδω όμως δέν πρέπει νά παραβλέψουμε τή λεπτομέρεια ότι τό ε είναι μιά έμπορευματική άξία πού δέ στοίχισε τίποτα στόν κεφαλαιοκράτη, ότι είναι ένσάρκωση τής υπερεργασίας καί γιαντό παρουσιάζεται άρχικά στή σκηνή σάν συστατικό μέρος τού έμπορευματικού κεφαλαίου E' . Αυτό λοιπόν τό ίδιο τό ε άπό τήν ίδια του τήν ύπαρξη είναι δεμένο στήν κύκλωση τής κεφαλαιακής άξίας πού πραγματοποιεί τό προτσές της, κι άν σταματήσει αυτή ή κύκλωση ή άν διαταραχτεί κατά όποιοδήποτε τρόπο, δέν περιορίζεται ή δέ σταματά όλότελα μόνο ή κατανάλωση τού ε , αλλά περιορίζεται ή σταματά μαζί καί ή πούληση τής σειράς τών έμπορευμάτων πού αντικατασταίνουν τό ε . Τό ίδιο συμβαίνει άν άποτύχει ή πράξη $E' - X'$ ή άν κατορθωθεί ή πούληση, μόνο ενός μέρους τού E' .

Είδαμε πώς τό $\varepsilon - \chi - \varepsilon$, σάν κυκλοφορία τού εισοδήματος τού κεφαλαιοκράτη, μπαίνει στήν κυκλοφορία τού κεφαλαίου μόνο όσον καιρό τό ε άποτελεί μέρος τής άξίας τού E' , τού κεφαλαίου στή λειτουργική του μορφή τού έμπορευματικού κεφαλαίου· άπό τή στιγμή όμως πού έχει αύτοτελοποιηθεί χάρη στό $\chi - \varepsilon$, ή κυκλοφορία τού εισοδήματος στήν πλέρια μορφή της $\varepsilon - \chi - \varepsilon$ δέν μπαίνει στήν κίνηση τού κεφαλαίου πού έχει προκαταβάλει ό κεφαλαιοκράτης, παρά τό γεγονός ότι άπορεί άπ' αυτήν. Σχετίζεται μαζί της μόνο έφόσον ή ύπαρξη τού κεφαλαίου προϋποθέτει τήν ύπαρξη τού κεφαλαιοκράτη, καί όρος τής

ύπαρξης του κεφαλαιοκράτη είναι ή κατανάλωση υπεραξίας από μέρους του.

Μέσα στη γενική κυκλοφορία τό E' , λχ. τό νήμα, λειτουργεί μόνον σάν εμπόρευμα· μέ την ιδιότητα όμως του στοιχείου της κυκλοφορίας του κεφαλαίου τό E' λειτουργεί σάν *εμπορευματικό κεφάλαιο*, μιά μορφή πού ή κεφαλαιακή αξία την παίρνει καί την αποβάλλει εναλλάξ. Ύστερα από την πούληση του νήματος στον έμπορο, τό νήμα έχει φυγεί από τό προτσές κύκλωσης του κεφαλαίου εκείνου, του οποίου είναι προϊόν, εξακολουθεί όμως νά βρίσκεται σάν εμπόρευμα στην περιοχή της γενικής κυκλοφορίας. Η κυκλοφορία της ίδιας μάζας εμπορευμάτων συνεχίζεται άν καί έχει παύσει ν' αποτελεεί στοιχείο στην αυτότελή κύκλωση του κεφαλαίου του επιχειρηματία κλωστουργού. Η πραγματική όριστική μεταμόρφωση της μάζας των εμπορευμάτων πού έχει ρίξει ό κεφαλαιοκράτης στην κυκλοφορία, τό $E - X$, τό τελικό πέρασμά της στην κατανάλωση, μπορεί έπομένως νάναι χρονικά καί χωρικά πέρα για πέρα χωρισμένη από τή μεταμόρφωση, στην όποία αυτή ή μάζα εμπορευμάτων λειτουργεί σάν εμπορευματικό κεφάλαιο του κεφαλαιοκράτη. Η ίδια μεταμόρφωση πού έχει συντελεστεί στην κυκλοφορία του κεφαλαίου απομένει νά συντελεστεί καί στη σφαίρα της γενικής κυκλοφορίας.

Η υπόθεση δέν αλλάζει καθόλου, άν τό νήμα ξαναμπει στην κύκλωση ενός άλλου βιομηχανικού κεφαλαίου. Η γενική κυκλοφορία περιλαμβάνει έξισον καί τή σύμπλεξη των κυκλήσεων των διάφορων αυτότελων κλασμάτων του κοινωνικού κεφαλαίου, δηλ. τό σύνολο των ξεχωριστών κεφαλαίων, καθώς καί την κυκλοφορία των αξιών πού έχουν ριχτεί στην αγορά όχι σάν κεφάλαιο, δηλ. των αξιών πού μπαίνουν στην άτομική κατανάλωση.

Η σχέση ανάμεσα στην κύκλωση του κεφαλαίου, έφόσον αποτελεί μέρος της γενικής κυκλοφορίας, καί στην κύκλωση, έφόσον αποτελεί τους κρίκους μιās αυτότελους κύκλωσης, φαίνεται επίσης άν ξεετάσσουμε την κυκλοφορία του $X' = X + \chi$. Τό X , σάν χρηματικό κεφάλαιο, συνεχίζει την κύκλωση του κεφαλαίου. Τό χ , σάν έξόδεμα εισοδήματος ($\chi - \varepsilon$), μπαίνει στη γενική κυκλοφορία, βγαίνει όμως έξω από την κύκλωση του κεφαλαίου. Στην τελευταία κύκλωση μπαίνει μονάχα εκείνο τό μέρος πού λειτουργεί σάν πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο. Στο $\varepsilon - \chi - \varepsilon$ τό χρήμα λειτουργεί μόνο σάν νόμισμα· σκοπός αυτής της κυκλοφορίας είναι ή άτομική κατανάλωση του κεφαλαιοκράτη. Χαρακτηριστικό του κρετινισμού της χυδαίας οικονομολογίας είναι ότι παρουσιάζει σάν χαρακτηριστική κύκλωση του κεφαλαίου αυτή την κυκλοφορία πού δέν μπαίνει στην κύκλωση του κεφαλαίου — την κυκλοφορία του μέρους εκείνου της νεοδημιουργημένης αξίας πού καταναλώνεται σάν εισόδημα.

Στη δεύτερη φάση, $X - E$, υπάρχει ξανά ή κεφαλαιακή αξία $X = \Pi$ (δηλ. ίσο μέ την αξία του παραγωγικού κεφαλαίου, πού αρχίζει έδω την κύκλωση του βιομηχανικού κεφαλαίου), απαλλαγμένη από την υπεραξία, δηλαδή υπάρχει μέ τό ίδιο αξιακό μέγεθος μέ τό όποιο

υπήρχε στο πρώτο στάδιο της κύκλωσης του χρηματικού κεφαλαίου $X - E$. Παρά τή διαφορετική θέση, ή λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου, στο όποιο έχει τώρα μετατραπεί τό εμπορευματικό κεφάλαιο, είναι ή ίδια: ή μετατροπή του σε $M\pi$ καί Δ , σε μέσα παραγωγής καί εργατική δύναμη.

Ταυτόχρονα λοιπόν μέ τό $\varepsilon - \chi$ ή κεφαλαιακή αξία στη λειτουργία του εμπορευματικού κεφαλαίου $E' - X'$ έχει διανύσει τή φάση $E' - X$ καί περνά τώρα στη συμπληρωματική φάση $X - E < \overset{\Delta}{M\pi}$ · έπομένως ή συνολική της κυκλοφορία είναι $E' - X - E < \overset{\Delta}{M\pi}$.

Πρώτο: Στη μορφή I (κύκλωση $X \dots X'$) τό χρηματικό κεφάλαιο X παρουσιάστηκε σάν ή αρχική μορφή μέ την όποία προκαταβάλλεται ή κεφαλαιακή αξία· έδω παρουσιάζεται έξαρχής σάν μέρος του χρηματικού ποσού, στο όποιο έχει μετατραπεί τό εμπορευματικό κεφάλαιο στην πρώτη κυκλοφοριακή φάση $E' - X'$, δηλαδή παρουσιάζεται έξαρχής σάν συντελεσμένη μέ την πούληση του εμπορευματικού προϊόντος μετατροπή του Π , του παραγωγικού κεφαλαίου, σε χρηματική μορφή. Τό χρηματικό κεφάλαιο υπάρχει έδω έξαρχής όχι σάν αρχική καί όχι σάν τελική μορφή της κεφαλαιακής αξίας, επειδή μόνο μέ την καινούργια άποβολή της χρηματικής μορφής μπορεί νά πραγματοποιηθεί ή φάση $X - E$ πού ολοκληρώνει τή φάση $E' - X$. Γιαντό, τό μέρος του $X - E$, πού είναι ταυτόχρονα καί $X - \Delta$, δέν εμφανίζεται επίσης πιά σάν άπλή προκαταβολή χρήματος μέ την αγορά εργατικής δύναμης, αλλά σάν προκαταβολή κατά την όποία προκαταβάλλονται στην εργατική δύναμη μέ τή μορφή χρήματος οι ίδιες 1000 λίβρες νήμα αξίας 50 λίρ. στ., οι όποιες αποτελούν μέρος της εμπορευματικής αξίας πού έχει δημιουργήσει ή εργατική δύναμη. Τό χρήμα πού προκαταβάλλεται έδω στον εργάτη είναι άπλως μεταβλημένη ισοδύναμη μορφή ενός μέρους της εμπορευματικής αξίας πού έχει παραγάγει ό ίδιος ό εργάτης. Καί μόνο γιαντό ή πράξη $X - E$, έφόσον είναι $X - \Delta$, δέν αποτελεί καθόλου μόνο αντικατάσταση ενός εμπορεύματος, πού βρίσκεται μέ χρηματική μορφή, μ' ένα άλλο εμπόρευμα, πού βρίσκεται μέ μορφή αξίας χρήσης, αλλά περιλαμβάνει καί άλλα στοιχεία πού είναι άνεξάρτητα από τή γενική εμπορευματική κυκλοφορία σάν τέτια.

Τό X' εμφανίζεται σάν μεταβλημένη μορφή του E' , πού μέ τή σειρά του είναι προϊόν των παρωχημένων λειτουργιών του Π , του προτσές παραγωγής· γιαντό, τό συνολικό χρηματικό ποσό X' εμφανίζεται σάν χρηματική έκφραση παρωχημένης εργασίας. Στο παράδειγμά μας 10 000 λίβρες νήμα = 500 λίρ. στ., προϊόν του κλωσίματος. Άπ' αυτές οι 7440 λίβρες νήμα = τό προκαταβλημένο σταθερό κεφάλαιο $\sigma = 372$ λίρ. στ.· οι 1000 λίβρες νήμα = τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο $\mu = 50$ λίρ. στ.· καί 1560 λίβρες νήμα = ή υπεραξία $v = 72$ λίρ. στ. Άν. μέ άμετάβλητους τους άλλους όρους, προκαταβληθεί από τό X' ξανά μόνο τό αρχικό κεφάλαιο = 422 λίρ. στ., τότε μέ την πράξη $X - \Delta$ ό εργάτης παίρνει προκαταβολή την επόμενη έβδομάδα μόνο ένα μέρος των 10 000 λιβρών νήματος πού έχουν παρ-
ραχθεί τούτη την έβδομάδα (καί συγκεκριμένα τή χρηματική αξία 1000

λιβρών νήματος). Σάν αποτέλεσμα της πράξης $E - X$ το χρήμα απο-
τελεί πάντα έκφραση παρωχημένης εργασίας. Έφόσον η συμπληρωμα-
τική πράξη $X - E$ συντελείται άμέσως στην αγορά έμπορευμάτων, δη-
λαδή εφόσον τό X ανταλλάσσεται με έμπορεύματα πού υπάρχουν στην
αγορά, πρόκειται πάλι γιά μετατροπή παρωχημένης εργασίας από μιά
μορφή (χρήμα) σέ μιάν άλλη μορφή (έμπόρευμα). Τό $X - E$ όμως
διαφέρει χρονικά από τό $E - X$. Μόνο σέ εξαιρετικές περιπτώσεις
μπορούν νά είναι ταυτόχρονα, στην περίπτωση λχ. πού ο κεφαλαιοκρά-
της, ο όποιος πραγματοποιεί τό $X - E$, και ο κεφαλαιοκράτης, γιά τόν
όποιο ή ίδια αυτή πράξη είναι $E - X$, μεταβιβάζουν την ίδια ώρα ο
ένας στον άλλο τά έμπορεύματά τους, όποτε τό X ξοφλάει άπλως τή
διαφορά. Η διαφορά χρόνου άνάμεσα στην έκτέλεση του $E - X$ και
στην έκτέλεση του $X - E$ μπορεί νά είναι περισσότερο ή λιγότερο
σημαντική. Μόλο πού τό X , σάν αποτέλεσμα της πράξης $E - X$, πα-
ρασταίνει παρωχημένη εργασία, μπορεί ώστόσο τό X γιά την πράξη
 $X - E$ νά παρασταίνει τή μεταβλημένη μορφή έμπορευμάτων, πού
άκόμα δέν βρίσκονται καθόλου στην αγορά, μά πού μόνο στό μέλλον
θά βρίσκονται σ' αυτήν, μιά και τό $X - E$ συνήθως δέν συντε-
λείται παρά μόνον όταν έχει πιά ξαναπαραχθεί τό E . Τό X μπορεί
έπίσης νά παρασταίνει έμπορεύματα πού παράγονται ταυτόχρονα με τό
 E , του όποιου αποτελεί τή χρηματική έκφραση. Λογυχάση στην άν-
ταλλαγή $X - E$ (αγορά μέσων παραγωγής) μπορούν ν' αγοράστούν
τά κάρβουνα προτού βγούν από τό άνθρακορυχείο. Άν τό x φιγου-
ράρει σάν συσώρευση χρήματος και δέν ξοδεύεται σάν εισόδημα, μπο-
ρεί νά παρασταίνει βαμβάκι πού θά παραχθεί μόνο τόν επόμενο χρόνο.
Τό ίδιο γίνεται και με τό ξόδεμα εισοδήματος από τόν κεφαλαιοκράτη.
 $x - e$. Τό ίδιο και με τό μισθό εργασίας $A = 50$ λίρ. στ. Τό χρήμα
αυτό δέν είναι μόνο χρηματική μορφή της παρωχημένης εργασίας των
εργατών, μά ταυτόχρονα και ένταγμα γιά ταυτόχρονη ή μελλοντική εργα-
σία, πού μόλις τώρα πραγματοποιείται ή πού πρόκειται νά πραγματοποιη-
θεί στό μέλλον. Ο εργάτης μπορεί μ' αυτό ν' αγοράσει ένα σακάκι πού θά
ραφτεί μόλις την επόμενη εβδομάδα. Αυτό συμβαίνει ιδίως σχετικά με τόν
πολύ μεγάλο αριθμό αναγκαίων τροφίμων, πού γιά νά μή χαλάσουν πρέ-
πει νά καταναλώνονται σχεδόν άμέσως τή στιγμή της παραγωγής τους.
Έτσι ο εργάτης με τό χρήμα, με τό όποιο εισπράττει τό μισθό της
εργασίας του, παίρνει τή μεταβλημένη μορφή της δικής του μελλοντι-
κής εργασίας ή της εργασίας άλλων εργατών. Με ένα μέρος της πα-
ρωχημένης εργασίας του, του δίνει ο κεφαλαιοκράτης μιάν έπιταγή
γιά δική του μελλοντική εργασία. Η ίδια ή δική του σύγχρονη ή μελ-
λοντική εργασία αποτελεί τό μή ύπαρχτό ακόμα άπόθεμα, από τό όποιο
του πληρώνεται ή δική του παρωχημένη εργασία. Έδώ ξεφανίζεται
όλότελα ή αντίληψη γιά τό σχηματισμό αποθεμάτων.

Δεύτερο: Στην κυκλοφορία $E - X - E < \frac{A}{M}$, τό ίδιο χρήμα
άλλάζει δυό φορές θέση· ο κεφαλαιοκράτης τό εισπράττει πρώτα σάν
πωλητής και τό δίνει έπειτα σάν αγοραστή· ή μετατροπή έμπορεύμα-
τος σέ χρηματική μορφή χρησιμεύει μόνο γιά νά τό ξαναμετατρέψει

από χρηματική μορφή σέ έμπορευματική· γιαντό ή χρηματική μορφή
του κεφαλαίου, ή ύπαρξή του σάν χρηματικό κεφάλαιο αποτελεί στην
κίνηση αυτή μιá παροδική άπλως στιγμή· μ' άλλα λόγια, όσο συντελεί-
ται ή κίνηση, τό χρηματικό κεφάλαιο, όταν χρησιμεύει σάν μέσο άγο-
ράς, εμφανίζεται μόνο σάν μέσο κυκλοφορίας· σάν καθαυτό μέσο πλη-
ρωμής εμφανίζεται όταν οι κεφαλαιοκράτες αγοράζουν άμοιβαία ο ένας
από τόν άλλο, όποτε άπομένει μόνο ή εξόφληση της διαφοράς των λο-
γαριασμών.

Τρίτο: Η λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου, είτε χρησιμεύει
σάν άπλό μέσο κυκλοφορίας είτε σάν μέσο πληρωμής, μεσολαβεί μόνο
γιά την αντικατάσταση του E με τό A και τό Mx , δηλ. γιά την άντι-
κατάσταση του νήματος, του έμπορευματικού προϊόντος, του αποτέλέ-
σματος του παραγωγικού κεφαλαίου (ύστερα από την αφαίρεση της
υπεραξίας πού χρησιμεύει σάν εισόδημα) με τά στοιχεία του παραγω-
γής, επομένως γιά την ξαναμετατροπή της κεφαλαιακής άξιας από τή
μορφή της σάν έμπόρευμα στά δημιουργά στοιχεία αυτού του έμπορεύ-
ματος· δηλαδή μεσολαβεί τελικά μόνο γιά την ξαναμετατροπή του έμπο-
ρευματικού κεφαλαίου σέ παραγωγικό.

Γιά νά συντελεστεί όμαλά ή κύκλωση, πρέπει τό E' νά πουληθεί
στην άξία του και νά πουληθεί όλόκληρο. Άκόμα, τό $E - X - E$
δέν περιλαμβάνει μονάχα την αντικατάσταση ενός έμπορεύματος με ένα
άλλο, μά και την αντικατάστασή του στις ίδιες άξιακές σχέσεις. Υπο-
θέσαμε πώς αυτό γίνεται εδώ. Στην πραγματικότητα όμως οι άξίες
των μέσων παραγωγής ποικίλουν: στην κεφαλαιοκρατική παραγω-
γή προσιδιάζει ίσα-ίσα μιá διαρκής άλλαγή των άξιακών σχέσεων πού
τήν προκαλούν έστω και μόνο οι διαρκείς άλλαγές στην παραγωγικό-
τητα της εργασίας πού χαρακτηρίζουν την κεφαλαιοκρατική παραγωγή.
Έδώ αναφέρουμε άπλως αυτή την άξιακή άλλαγή των συντελεστών
της παραγωγής πού θά την εξετάσουμε αργότερα. Η μετατροπή των
στοιχείων παραγωγής σέ έμπορευματικό προϊόν, του Π σέ E' , συντε-
λείται στή σφαίρα της παραγωγής και ή ξαναμετατροπή του E' σέ Π
στή σφαίρα της κυκλοφορίας. Αυτή ή ξαναμετατροπή συντελείται με
τήν άπλή μεταμόρφωση του έμπορεύματος. Τό περιεχόμενό της όμως
αποτελεί μιá στιγμή του προτσές αναπαραγωγής, όταν τό εξετάζουμε
σάν σύνολο. Τό $E - X - E$, σάν μορφή κυκλοφορίας του κεφαλαίου,
περικλείνει μιá λειτουργικά καθορισμένη άνταλλαγή της ύλης. Η με-
τατροπή $E - X - E$ καθορίζει ακόμα τό E νά είναι ίσο με τά στοι-
χεία παραγωγής της έμπορευματικής ποσότητας E' , και τά στοιχεία
αυτά νά διατηρούν τις πρωταρχικές τους άμοιβαίες άξιακές σχέσεις.
Επομένως εδώ προϋποθέτουμε όχι μόνο πώς τά έμπορεύματα (αγορά-
ζονται και) πουλιούνται στην άξία τους, μά πώς δέν ύφίστανται επίσης
καμιά άξιακή άλλαγή κατά τή διάρκεια της κύκλωσης· σέ αντίθετη πε-
ρίπτωση τό προτσές δέν μπορεί νά ξετυλιχτεί όμαλά.

Στό $X \dots X'$ τό X είναι ή άρχική μορφή της κεφαλαιακής άξιας
πού την αποβάλλει γιά νά την ξαναπάρει. Στό $\Pi \dots E' - X' - E \dots \Pi$
τό X είναι μιá μορφή πού άποχτείται μόνο μέσα στό προτσές και πού

ξανααποβάλλεται έπειτα μέσα στο ξετύλιγμα του ίδιου προτσές. Η χρηματική μορφή εμφανίζεται εδώ μόνο σαν φευγαλέα αυτότελής αξιακή μορφή του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο πού βρίσκεται με τη μορφή E' άνυπομονεί έξίσου ν' αποχτήσει τη χρηματική μορφή, όπως όταν βρίσκεται με τη μορφή X' άνυπομονεί νά τήν αποβάλει μόλις έχει μεταμορφωθεί σ' αυτή, γιά νά ξαναμετατραπεί στη μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου. "Όσον καιρό τό κεφάλαιο έμμένει στη μορφή του χρήματος δέ λειτουργεί σαν κεφάλαιο, και γιαντό δέν αξιοποιείται τό κεφάλαιο άδρανεί. Τό X δρᾷ εδώ σαν μέσο κυκλοφορίας, αλλά σαν μέσο κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Η επίφαση της αυτότέλειας πού έχει ή χρηματική μορφή της κεφαλαιακής αξίας στην πρώτη μορφή της κύκλησής του (του χρηματικού κεφαλαίου) εξαφανίζεται σ' αυτήν τη δεύτερη μορφή, πού αποτελεί έτσι την κριτική της μορφής I και την περιορίζει μ' αυτό τον τρόπο σε μία ιδιαίτερη απλώς μορφή. "Αν ή δεύτερη μεταμόρφωση $X - E$ σκοντάψει σε εμπόδια (άν λχ. στην άγορά δέν υπάρχουν μέσα παραγωγής), τότε διακόπτεται ή κύκλωση ή ροή του προτσές άναπαραγωγής, άκριβώς όπως διακόπτεται όταν τό κεφάλαιο κολήσει στη μορφή του έμπορευματικού κεφαλαίου. "Υπάρχει όμως τούτη ή διαφορά: τό κεφάλαιο μπορεί νά παραμείνει περισσότερο καιρό με τη χρηματική μορφή, παρά με την παροδική έμπορευματική μορφή. Δέν παύει νά είναι χρήμα, όταν δέν λειτουργεί σαν χρηματικό κεφάλαιο· παύει όμως νά είναι έμπόρευμα και γενικά αξία χρήσης, όταν παραμένει παραπολύ καιρό στη λειτουργία του σαν έμπορευματικό κεφάλαιο. Δεύτερο, με τη χρηματική του μορφή είναι σε θέση νά πάρει μίαν άλλη μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου, διαφορετική από την άρχική, ενώ σαν E' δέν μπορεί νά κάνει ούτε βήμα.

Σύμφωνα με τη μορφή του τό $E' - X' - E$ περιλαμβάνει μόνο γιά τό E' πράξεις κυκλοφορίας, πού αποτελούν στιγμές της άναπαραγωγής του· γιά την πραγματοποίηση όμως του $E' - X' - E$ είναι άπαραίτητη ή πραγματική άναπαραγωγή του E , στο όποιο μετατρέπεται τό E' αυτή όμως ή άναπαραγωγή με τη σειρά της καθορίζεται από άλλα προτσές άναπαραγωγής πού συντελούνται έξω από τό προτσές άναπαραγωγής του άτομικού κεφαλαίου πού παρασταίνεται με τό E' . —

Στή μορφή I ή πράξη $X - E <_{M''}$ προετοιμάζει απλώς την πρώτη μετατροπή του χρηματικού κεφαλαίου σε παραγωγικό κεφάλαιο· στη μορφή II ή πράξη αυτή προετοιμάζει την ξαναμετατροπή από έμπορευματικό κεφάλαιο σε παραγωγικό, επομένως, εφόσον ή τοποθέτηση του βιομηχανικού κεφαλαίου μένει ή ίδια, προετοιμάζει την ξοναμετατροπή του έμπορευματικού κεφαλαίου στα ίδια στοιχεία παραγωγής από τά όποια προήλθε. Γιαντό και δῶ, όπως και στη μορφή I, ή πράξη αυτή εμφανίζεται σαν προπαρασκευαστική φάση του προτσές παραγωγής, εμφανίζεται όμως σαν έπιστροφή σ' αυτό, σαν άνανέωσή του, έπομένως σαν πρόδρομος του προτσές άναπαραγωγής, συνεπώς και της επανάληψης του προτσές αξιοποίησης.

Πρέπει επίσης νά ξανατονίσουμε πώς ή πράξη $X - \Delta$ δέν είναι απλή άνταλλαγή έμπορευμάτων, αλλά άγορά ενός έμπορεύματος Δ , πού

πρόκειται νά χρησιμεύσει γιά την παραγωγή υπεραξίας, όπως ή πράξη $X - M\pi$ δέν αποτελεί παρά μία άπαραίτητη από ύλική άποψη διαδικασία γιά την επίτευξη αυτού του σκοπού.

Με την πραγματοποίηση της πράξης $X - E <_{M''}$ τό X έχει ξαναμετατραπεί σε παραγωγικό κεφάλαιο, σε Π , και ξαναρχίζει ή κύκλωση.

Έπομένως ή άναπτυγμένη μορφή του $\Pi \dots E' - X' - E \dots \Pi$ είναι:

$$\Pi \dots E' \left(\begin{array}{c} E \\ + \\ \varepsilon \end{array} \right) - \left(\begin{array}{c} X \\ + \\ \chi \end{array} \right) - E <_{M''} \dots \Pi$$

Η μετατροπή χρηματικού κεφαλαίου σε παραγωγικό κεφάλαιο είναι άγορά έμπορευμάτων με σκοπό την παραγωγή έμπορευμάτων (και συγκεκριμένα την κεφαλαιοκρατική παραγωγή έμπορευμάτων). Μόνο εφόσο ή κατανάλωση είναι αυτή ή παραγωγική κατανάλωση, μπαίνει στην κύκλωση του ίδιου του κεφαλαίου· όρος αυτής της κατανάλωσης είναι μέσω των έμπορευμάτων πού καταναλώνονται μ' αυτό τον τρόπο νά παράγεται υπεραξία. Και αυτό είναι κάτι πολύ διαφορετικό από την παραγωγή, ακόμα κι από την έμπορευματική παραγωγή πού σκοπός της είναι ή ύπαρξη των παραγωγών· ή αντικατάσταση έμπορεύματος με έμπόρευμα πού καθορίζεται έτσι από την παραγωγή υπεραξίας είναι έντελώς άλλο πράγμα από την άνταλλαγή προϊόντων αυτή καθεαυτή, πού γίνεται μόνο με τη μεσολάβηση χρήματος. "Ετσι όμως παρουσιάζουν τό πράγμα οι οικονομολόγοι γιά ν' αποδείξουν πώς είναι άδύνατη ή υπερπαραγωγή.

Εκτός από την παραγωγική κατανάλωση του X , πού μετατρέπεται σε Δ και $M\pi$, ή κύκλωση περιέχει τον πρώτο κρίκο $X - \Delta$, πού γιά τον εργάτη είναι $\Delta - X = E - X$. Από την κυκλοφορία του εργάτη $\Delta - X - E$, πού περιλαμβάνει την κατανάλωσή του, μόνο ο πρώτος κρίκος σαν αποτέλεσμα του $X - \Delta$ μπαίνει στην κύκλωση του κεφαλαίου. Η δεύτερη πράξη, και συγκεκριμένα ή πράξη $X - E$, δέν μπαίνει στην κυκλοφορία του άτομικού κεφαλαίου, παρά τό γεγονός ότι προκύπτει απ' αυτήν. Γιά την τάξη των κεφαλαιοκρατών όμως είναι άναγκαία ή μόνιμη ύπαρξη της εργατικής τάξης, επομένως είναι άναγκαία και ή κατανάλωση του εργάτη πού γίνεται με τη μεσολάβηση της πράξης $X - E$.

Γιά τη συνέχιση της κύκλησης της κεφαλαιακής αξίας, καθώς και γιά την κατανάλωση της υπεραξίας από τον κεφαλαιοκράτη ή πράξη $E' - X'$ προϋποθέτει μόνο πώς τό E' μετατρέπεται σε χρήμα, πουλιέται. Φυσικά τό άγοράζουν μόνον επειδή τό είδος είναι μία αξία χρήσης, δηλ. είναι κατάλληλο γιά κάποιον είδους κατανάλωση, παραγωγική ή άτομική. "Αν όμως τό E' εξακολουθεί νά κυκλοφορεί, λχ. στα χέρια του έμπορου πού έχει άγοράσει τό νήμα, αυτό δέ θίγει στην άρχή καθόλου τη συνέχιση της κύκλησης του άτομικού κεφαλαίου, πού

έχει παραγάγει τό νήμα καί τόχει πουλήσει στόν έμπορο. Τό όλο προτοσές συνεχίζει τήν πορεία του, καί μαζί του καί ή καθοριζόμενη απ' αύτο άτομική κατανάλωση τοῦ κεφαλαιοκράτη καί τοῦ εργάτη. Σημεῖο σπουδαίο κατά τήν εξέταση τῶν κρίσεων.

Ἀπό τή στιγμή δηλαδή πού τό *Ε'* έχει πουληθεῖ, έχει μετατραπεί σέ χρήμα, μπορεί νά ξαναμετατραπεί στούς πραγματικούς παράγοντες τοῦ προτοσές εργασίας καί επομένως τοῦ προτοσές ἀναπαραγωγῆς. Εἴτε λοιπόν τό *Ε'* έχει ἀγοραστεῖ ἀπό τόν τελικό καταναλωτή, εἴτε ἀπό τόν έμπορο, πού θέλει νά τό ξαναπουλήσει, δέν ἀλλάζει ἄμεσα κατά τίποτα ή ὑπόθεση. Ὁ ὅγκος τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καθορίζεται ἀπό τήν κλίμακα αὐτῆς τῆς παραγωγῆς καί ἀπό τήν ἀνάγκη τῆς ἀδιάκοπτης ἐπέκτασής της, καί ὄχι ἀπό ἕναν προκαθορισμένο κύκλο ζήτησης καί προσφορᾶς, ὄχι ἀπό ἕναν κύκλο ἀναγκῶν πού πρέπει νά ικανοποιηθοῦν. Ἡ μαζική παραγωγή μπορεί νάχει σάν ἄμεσο ἀγοραστή της, ἐκτός ἀπό ἄλλους βιομήχανους κεφαλαιοκράτες, μονάχα τό μεγάλέμπορο. Μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια τό προτοσές ἀναπαραγωγῆς μπορεί νά συντελεῖται στήν ἴδια ἢ σέ διευρυμένη κλίμακα, μὲ πού τά ἐμπορεύματα πού βγαίνουν απ' αὐτό δέν ἔχουν μπεῖ πραγματικά στήν άτομική ἢ παραγωγική κατανάλωση. Ἡ κατανάλωση τῶν ἐμπορευμάτων δέν συμπεριλαμβάνεται στήν κύκλωση τοῦ κεφαλαίου ἀπό τήν ὁποία ἔχουν προκύψει. Λογικῶς, ἀπό τή στιγμή πού έχει πουληθεῖ τό νήμα, μπορεί νά ξαναρχίσαι ή κύκλωση τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας πού παρασταίνεται μέ τό νήμα, ἀδιάφορο τί θ' ἀπογίνει τό πουλημένο νήμα. Ἐφόσον πουλιέται τό προϊόν, ἀπό τήν ἀποψη τοῦ κεφαλαιοκράτη παραγωγοῦ ὅλα ἀκολουθοῦν τήν κανονική τους πορεία. Ἡ κύκλωση τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας πού ἐκπροσωπεῖ αὐτός δέ διακόπτεται. Κι ἂν τό προτοσές αὐτό διευρυνθεῖ — πράγμα πού συμπεριλαμβάνει μιά διευρυμένη παραγωγική κατανάλωση τῶν μέσων παραγωγῆς — αὐτή ἢ ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου μπορεί νά συνοδεύεται ἀπό μιά διευρυμένη άτομική κατανάλωση (δηλαδή ζήτηση) τῶν εργατῶν, ἐπειδή τό προτοσές αὐτό ἐγκαινιάζεται καί συντελεῖται μέ τήν παραγωγική κατανάλωση. Ἔτσι ἢ παραγωγή ὑπεραξίας καί μαζί της καί ἢ άτομική κατανάλωση τοῦ κεφαλαιοκράτη μπορεί ν' αὐξάνουν, ὁλόκληρο τό προτοσές ἀναπαραγωγῆς μπορεί νά βρίσκεται στήν πιό ἀνθηρή κατάσταση, καί ὥστόσο μεγάλο μέρος τῶν ἐμπορευμάτων μόνο φαινομενικά νάχει μπεῖ στήν κατανάλωση, στήν πραγματικότητα δμως νά στοιβάζονται ἀπούλητα στά χέρια μεταπρατῶν, δηλαδή στήν πραγματικότητα νά ἐξακολουθοῦν νά βρίσκονται στήν ἀγορά. Τό ἕνα κύμα ἐμπορευμάτων δμως ἀκολουθεῖ τό ἄλλο, ὥς πού στό τέλος ἀποκαλύπτεται πῶς τό προηγούμενο κύμα μόνο φαινομενικά εἶχε ἀπορροφηθεῖ ἀπό τήν κατανάλωση. Τά ἐμπορευματικά κεφάλαια συναγωνίζονται μεταξύ τους γιά τή θέση τους στήν ἀγορά. Ὅσοι φτάνουν ἀργοπορημένοι, γιά νά πουλήσουν, πουλοῦν κάτω ἀπό τήν τιμή. Τά προηγούμενα κύματα δέν ἔχουν ἀκόμα ρευστοποιηθεῖ, ὅταν λήγει ἢ προθεσμία πληρωμῆς γι' αὐτά. Οἱ κάτοχοί τους εἶναι ὑποχρεωμένοι νά κηρύξουν τόν ἑαυτό τους σέ κατάσταση φτώχειας, ἢ νά πουλήσουν σέ οποιαδήποτε

τιμή, γιά νά πληρώσουν. Ἡ πούληση αὐτή δέν έχει ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τήν πραγματική κατάσταση τῆς ζήτησης. Ἐχει σχέση μόνο μέ τή ζήτηση πληρωμῆς, μέ τήν ἀπόλυτη ἀνάγκη νά μετατραπεί τό ἐμπόρευμα σε χρήμα. Τότε ξεσπάει ἡ κρίση. Ἡ κρίση δέν ἐκδηλώνεται μέ τήν ἄμεση μείωση τῆς καταναλωτικῆς ζήτησης; τῆς ζήτησης γιά άτομική κατανάλωση, ἀλλά μέ τή μείωση τῆς ἀνταλλαγῆς κεφαλαίου μέ κεφάλαιο, μέ τή μείωση τοῦ προτοσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου.

Ἄν τά ἐμπορεύματα *Μπ* καί *Δ*, στά ὁποία έχει μετατραπεί τό *Χ* γιά νά ἐκπληρώσει τή λειτουργία του σάν χρηματικό κεφάλαιο, σάν κεφαλαιακή ἀξία, προορισμένη νά ξαναμετατραπεί σέ παραγωγικό κεφάλαιο — ἂν τά ἐμπορεύματα αὐτά ἀγοράζονται ἢ πληρώνονται σέ διαφορετικές προθεσμίες καί επομένως τό *Χ — Ε* παρασταίνει μιά σειρά διαδοχικά πραγματοποιούμενες ἀγορές καί πληρωμές, τότε ἕνα μέρος τοῦ *Χ* ἐκτελεῖ τήν πράξη *Χ — Ε*, ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος μένει στήν κατάσταση τοῦ χρήματος γιά νά χρησιμεύσει, μόνο σέ μιά ἐποχή πού καθορίζεται ἀπό τούς ὅρους τοῦ ἴδιου τοῦ προτοσές, γιά ταυτόχρονες ἢ διαδοχικές πράξεις *Χ — Ε*. Αὐτό τό μέρος έχει ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν κυκλοφορία μόνο προσωρινά, γιά νά μπεῖ σέ δράση, νά ἐκπληρώσει τή λειτουργία του στήν καθορισμένη στιγμή. Ἡ ἀποταμίευσή του αὐτή εἶναι μέ τή σειρά της μιά λειτουργία πού καθορίζεται ἀπό τήν κυκλοφορία του καί γιά τήν κυκλοφορία. Ἡ ὑπαρξή του σάν χρηματικό ἀπόθεμα ἀγορᾶς καί πληρωμῆς, ἢ ἀναστολή τῆς κίνησής του, ἢ κατάσταση τῆς διακομμένης κυκλοφορίας του, εἶναι τότε μιά κατάσταση, ὅπου τό χρήμα ἀσκεῖ μιά ἀπό τίς λειτουργίες του σάν χρηματικό κεφάλαιο. Σάν χρηματικό κεφάλαιο, ἐπειδή στήν περίπτωση αὐτή τό ἴδιο τό χρήμα, πού προσωρινά μένει σέ ἀκίνησία, ἀποτελεῖ μέρος τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου *Χ* (τοῦ *Χ' — χ = Χ*), τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου πού = *Π*, πού εἶναι δηλ. ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἀπό τό ὁποῖο ξεκινᾷ ἡ κύκλωση. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, κάθε χρήμα πού έχει ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν κυκλοφορία βρίσκεται μέ τή μορφή θησαυροῦ. Ἄρα ἡ μορφή θησαυροῦ τοῦ χρήματος γίνεται ἐδῶ λειτουργία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἀπαράλλαχτα ὅπως στήν πράξη *Χ — Ε* ἢ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου ἀγορᾶς καί πληρωμῆς γίνεται λειτουργία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, κι αὐτό ἐπειδή ἡ κεφαλαιακή ἀξία ὑπάρχει ἐδῶ μέ χρηματική μορφή, ἐπειδή ἡ χρηματική κατάσταση ἀποτελεῖ ἐδῶ μιά κατάσταση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου σέ ἕνα ἀπό τά στάδια του πού ὑπαγορεύεται ἀπό τήν ὅλη συνάρτηση τῆς κύκλωσης. Ταυτόχρονα ὅμως ἐπιβεβαιώνεται ἐδῶ γιά μιά ἀκόμα φορά, πῶς τό χρηματικό κεφάλαιο μέσα στά πλαίσια τῆς κύκλωσης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου δέν ἐκπληρώνει παρά μόνο λειτουργίες χρηματικές, κι αὐτές οἱ χρηματικές λειτουργίες μόνο χάρις στή συνάρτησή τους μέ τά ἄλλα στάδια αὐτῆς τῆς κύκλωσης ἔχουν ταυτόχρονα τή σημασία κεφαλαιακῶν λειτουργιῶν.

Ἡ παράσταση τοῦ *Χ'* σάν σχέση τοῦ *χ* πρός τό *Χ*, σάν κεφαλαιακή σχέση, δέν ἀποτελεῖ ἄμεσα λειτουργία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. ἀλλά τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου *Ε'*, πού μέ τή σειρά του πάλι σάν

σχέση του ϵ και του E εκφράζει μονάχα τό αποτέλεσμα του προτσές παραγωγής, τής αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου πού έχει συντελεστεί σ' αυτό.

Αν ή συνέχιση του προτσές κυκλοφορίας σκοντάψει σέ εμπόδια, έτσι πού γιά λόγους έξωτερικούς, λόγω τής κατάστασης τής αγοράς κλπ., τό X αναγκάζεται ν' αναστείλει τή λειτουργία του $X - E$ και γιαυτό μένει γιά ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στή χρηματική του κατάσταση, τότε έχουμε πάλι νά κάνουμε μέ μιá κατά-σταση θησαυρού του χρήματος, κατάσταση πού παρουσιάζεται και στήν απλή έμπορευματική κυκλοφορία, όταν τό πέρασμα από τό $E - X$ στο $X - E$ διακόπτεται λόγω έξωτερικών συνθηκών. Έχουμε τότε άθέ-λητο σχηματισμό θησαυρού. Έτσι, στήν περίπτωσή μας τό χρήμα έχει τή μορφή άδρανους, λανθάνοντος χρηματικού κεφαλαίου. Όστόσο, άς μή προχωρήσουμε γιά τήν ώρα στήν εξέταση του ζητήματος.

Καί στίς δύο περιπτώσεις όμως ή έμμονή του χρηματικού κεφα-λαίου στή χρηματική του κατάσταση έμφανίζεται σάν αποτέλεσμα δια-κοπής τής κίνησης, αδιάφορο άν ή διακοπή έγινε σκόπιμα ή άσκοπα. έκούσια ή άκούσια, άν ήταν σύμφωνη μέ τή λειτουργία ή άν ήταν αντί-θετη πρός αυτήν.

II. ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΚΛΙΜΑΚΑ

Έπειδή οι αναλογίες, στίς οποίες μπορεί νά διευρυνθεί τό προ-τσές τής παραγωγής, δέν καθορίζονται αυθαίρετα, αλλά υπαγορεύον-ται από τούς τεχνικούς όρους, συχνά ή πραγματοποιημένη υπεραξία, μόλο πού προορίζεται νά κεφαλαιοποιηθεί, μόνο ύστερα από τήν έπα-νάληψη κάμψεων κυκλήσεων είναι δυνατό ν' αυξηθεί ως τίς διαστά-σεις εκείνες, όπου πραγματικά μπορεί νά λειτουργήσει σάν πρόσθετο κεφάλαιο ή νά μπει στήν κύκλωση τής κεφαλαιακής αξίας πού βρίσκε-ται σέ κίνηση (έπομένως πρέπει ως τότε νά συσσωρεύεται). Έτσι ή υπεραξία παγώνει και μετατρέπεται σέ θησαυρό και μέ τή μορφή αυτή άποτελεί λανθάνον χρηματικό κεφάλαιο. Λανθάνον (latent), έπειδί όσον καιρό μένει μέ τή μορφή χρήματος δέν μπορεί νά λειτουργεί σάν κεφάλαιο^{6α}. Έτσι ό σχηματισμός θησαυρού έμφανίζεται έδω σάν ένα στοιχείο πού περιλαμβάνεται μέσα στά πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού προτσές συσσωρεύσης, πού τό συννοδεύει, μά πού ταυτόχρονα διαφέρει ούσιαστικά άπ' αυτό. Διαφέρει, έπειδή μέ τό σχηματισμό λανθάνοντος

^{6α} Η έκφραση «latent», «λανθάνον», έχει παρθεί από τήν αντίληψη τής φυσικής γιά τή λανθάνουσα θερμότητα, πού σήμερα τήν έχει σχεδόν έκτοπι-σει ή θεωρία τής μετατροπής τής ενέργειας. Γιαυτό, στο τρίτο μέρος (πού συντάχθηκε αργότερα) ό Μάρξ χρησιμοποιεί γιά τό ίδιο πράγμα τήν έκφραση: «potentielles», «δυναμικό», πού έχει παρθεί από τήν αντίληψη τής δυναμικής ενέργειας ή τήν έκφραση «virtuelles Kapital», «δυναμεί κεφάλαιο», από τήν αντίστοιχη δύναμι ταχύτητα του Ντ' Αλαμπέρ. — Φ. Ε.

χρηματικού κεφαλαίου δέ διευρύνεται τό ίδιο τό προτσές αναπαραγω-γής. Αντίθετα. Έδω σχηματίζεται λανθάνον χρηματικό κεφάλαιο, έπει-δή ό κεφαλαιοκράτης παραγωγός δέν μπορεί νά διευρύνει άμεσα τήν κλίμακα τής παραγωγής του. Αν πουλήσει τό υπερπροϊόν του σ' έναν παραγωγό χρυσού ή άσημιού, πού ρίχνει στήν κυκλοφορία καινούργιο χρυσό ή άσήμι, ή, πράγμα πού καταλήγει στο ίδιο, σ' έναν έμπορο πού έναντι ενός μέρους του έθνικού υπερπροϊόντος εισάγει πρόσθετο χρυσό ή άσήμι από τό έξωτερικό, τότε τό λανθάνον χρηματικό κεφάλαιό του άποτελεί αύξηση του έθνικού θησαυρού σέ χρυσό ή άσήμι. Σ' όλες τίς άλλες περιπτώσεις, λχ. οι 78 λίρ. στ., πού στά χέρια του άγοραστή ήταν μέσο πληρωμής, στά χέρια του κεφαλαιοκράτη απόχτησαν απλώς τή μορφή θησαυρού: έγινε δηλαδή μόνο μιá διαφορετική κατανομή του σέ χρυσό και άσήμι έθνικού θησαυρού.

Αν στίς συναλλαγές του κεφαλαιοκράτη μας τό χρήμα λειτουργεί σάν μέσο πληρωμής (έτσι πού μόνο ύστερα από μιá μικρότερη ή μεγα-λύτερη προθεσμία όφείλει ό άγοραστής νά πληρώσει τό έμπορεύμα), τό υπερπροϊόν πού προορίζεται γιά κεφαλαιοποίηση δέν μετατρέπεται σέ χρήμα αλλά σέ χρεωστικές απαιτήσεις, σέ τίτλους ιδιοκτησίας πάνω σέ ένα ισοδύναμο, πού ό άγοραστής ίσως νά τόχει κιόλας στήν κατοχή του, ίσως όμως και νά προβλέπει πώς θά τόχει στο μέλλον. Τό ισοδύ-ναμο αυτό δέν μπαίνει στο προτσές αναπαραγωγής τής κύκλωσης, όπως δέν μπαίνει και τό χρήμα πού έχει τοποθετηθεί σέ τοκοφόρα χρεώγρα-φα κλπ. μόλο πού μπορεί νά μπει στήν κύκλωση άλλων ατομικών βιο-μηχανικών κεφαλαίων.

Όλος ό χαρακτήρας τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής καθορίζε-ται από τήν άξιοποίηση τής προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας, δη-λαδή κατά πρώτο λόγο από τήν παραγωγή όσο τό δυνατό περισσότερης υπεραξίας· δεύτερο όμως (βλέπε Βιβλίο I, κεφ. 22ο [σελ. 600 κ. έ.]) από τήν παραγωγή κεφαλαίου, δηλ. από τή μετατροπή υπεραξίας σέ κε-φάλαιο. Η συσσωρεύση ή ή παραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα, πού σάν μέσο γιά όλοένα πιό διευρυμένη παραγωγή υπεραξίας, έπομένως γιά τόν πλουτισμό του κεφαλαιοκράτη, έμφανίζεται σάν προσωπικός σκοπός του κεφαλαιοκράτη, και πού έμπεριέχεται στή γενική τάση τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, γίνεται όμως σέ συνέχεια μέ τήν εξέλιξη της, όπως έχουμε δείξει στο πρώτο Βιβλίο, ανάγκη γιά κάθε ατομικό κεφαλαιοκράτη. Τό διαρκές μέγαλωμα του κεφαλαίου του γίνεται όρος τής διατήρησης αυτού του κεφαλαίου. Όστόσο δέν πρόκειται νά έπα-νέλθουμε σέ όσα αναπτύξαμε προηγούμενα.

Έξετάσαμε πρώτα τήν απλή αναπαραγωγή, ξεκινώντας από τήν υπόθεση πώς όλη ή υπεραξία ξοδεύεται σάν εισόδημα. Στήν πραγματι-κότητα υπό όμαλές συνθήκες πρέπει πάντα ένα μέρος τής υπεραξίας νά ξοδεύεται σάν εισόδημα και ένα άλλο μέρος νά κεφαλαιοποιείται, όποτε είναι τελείως άδιάφορο άν ή υπεραξία πού παράγεται στή διάρ-κεια όρισμένων περιόδων πότε καταναλώνεται όλόκληρη και πότε κεφα-λαιοποιείται όλόκληρη. Στή μέση κίνηση — και ό γενικός τύπος μπορεί νά παρασταίνει μόνο αυτή τή μέση κίνηση — γίνονται και τά δύο. Γιά

νά μὴν κάνουμε περίπλοκο τὸν τύπο, εἶναι ὥστόσο καλύτερο νά υποθέσουμε πὼς συσσωρεύεται ὁλόκληρη ἡ ὑπεραξία. Ὁ τύπος $\Pi \dots E' - X' - E' < \dots \Pi'$ ἐκφράζει ἓνα παραγωγικὸ κεφάλαιο, πού ἀναπαράγεται σὲ μεγαλύτερη κλίμακα σάν κεφάλαιο μεγαλύτερης ἀξίας, καὶ πού ἀρχίζει τὴ δεύτερη κύκλυσή του, ἢ, πράγμα πού εἶναι τὸ ἴδιο, ἐπαναλαμβάνει τὴν πρώτη κύκλυσή του, σάν αὐξημένο παραγωγικὸ κεφάλαιο. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀρχίζει αὐτὴ ἡ δεύτερη κύκλυσή, ἔχουμε σάν ἀφετηρία πάλι τὸ Π , μόνο πού τὸ Π αὐτὸ εἶναι ἓνα μεγαλύτερο παραγωγικὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ πρῶτο Π . Ἔτσι, ἂν στὸν τύπο $X \dots X'$ ἡ δεύτερη κύκλυσή ἀρχίζει μὲ X' , τὸ X' αὐτὸ λειτουργεῖ σάν X , σάν προκαταβλημένο χρηματικὸ κεφάλαιο ὁρισμένου μεγέθους· εἶναι ἓνα μεγαλύτερο χρηματικὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε ἀρχίσει ἡ πρώτη κύκλυσή, ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως πού παρουσιάζεται μὲ τὴ λειτουργία προκαταβλημένου χρηματικοῦ κεφαλαίου ἔχει ἐξαφανιστεῖ καθεστὶ πού θυμίζει τὴν αὐξήσῃ του ἀπὸ κεφαλαιοποίηση ὑπεραξίας. Ἡ προέλευση αὐτὴ ἔχει σβῆσει στὴ μορφή του σάν χρηματικὸ κεφάλαιο πού ἀρχίζει τὴν κύκλυσή του. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὸ Π' , ἀπὸ τὴ στιγμή πού λειτουργεῖ σάν ἀφετηρία μιᾶς καινούργιας κύκλυσής.

Ἄν συγκρίνουμε τὸ $\Pi \dots \Pi'$ μὲ τὸ $X \dots X'$ ἢ μὲ τὴν πρώτη κύκλυσή, θά δοῦμε πὼς δέν ἔχουν καθόλου τὴν ἴδια σημασία. Τὸ $X \dots X'$ παρμένο αὐτὸ καθαντὸ σάν μεμονωμένη κύκλυσή ἐκφράζει μονάχα ὅτι τὸ X , τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο (ἢ τὸ βιομηχανικὸ κεφάλαιο στὴν κύκλυσή του σάν χρηματικὸ κεφάλαιο), εἶναι χρήμα πού γεννοβολάει χρήμα, ἀξία πού γεννοβολάει ἀξία, πού παράγει ὑπεραξία. Ἀντίθετα, στὴν κύκλυσή τοῦ Π , ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ πρώτου σταδίου, τοῦ προτσῆς παραγωγῆς, ἔχει πιά συντελεστεῖ τὸ ἴδιο τὸ προτσῆς ἀξιοποίησης, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ διάνυσση τοῦ δευτέρου σταδίου (τοῦ πρώτου σταδίου κυκλοφορίας) $E' - X'$ ἡ κεφαλαιακὴ ἀξία + ὑπεραξία ὑπάρχουν κιόλας σάν πραγματοποιημένο χρηματικὸ κεφάλαιο, σάν X' , πού στὴν πρώτη κύκλυσή εἶχε ἐμφανιστεῖ σάν τελευταῖο ἄκρο. Τὸ γεγονός ὅτι ἔχει παραχθεῖ ὑπεραξία ἔχει παρασταθεῖ στὴ μορφή $\Pi \dots \Pi$, πού τὴν ἐξετάσαμε πρῶτα (βλέπε τὸν ἀναπτυγμένο τύπο στὴ σελ. 73) μὲ τὸ $\varepsilon - \chi - \varepsilon$, πού στὸ δεύτερο στάδιό του βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου καὶ παρασταίνει τὴν κυκλοφορία τῆς ὑπεραξίας σάν εισόδημα. Στὴ μορφή αὐτὴ, ὅπου ὅλη ἡ κίνησις παρασταίνεται μὲ τὸ $\Pi \dots \Pi$, ὅπου δηλαδὴ δέν σημειώνεται ἀξιακὴ διαφορά ἀνάμεσα στὰ δύο ἄκρα, ἡ ἀξιοποίηση τῆς προκαταβλημένης ἀξίας, ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, παρασταίνεται ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὸ $X \dots X'$. Μόνο πού ἡ πράξις $E' - X'$, πού στὸ $X \dots X'$ εἶναι τελευταῖο στάδιο καὶ δεύτερο στάδιο τῆς κύκλυσής, ἐμφανίζεται στὸ $\Pi \dots \Pi$ σάν πρῶτο στάδιο τῆς κυκλοφορίας.

Στὸ $\Pi \dots \Pi'$ τὸ Π' δέν ἐκφράζει ὅτι ἔχει παραχθεῖ ὑπεραξία, ἀλλὰ ὅτι ἡ παραγμένη ὑπεραξία ἔχει κεφαλαιοποιηθεῖ, ὅτι λοιπὸν ἔχει συσσωρευθεῖ κεφάλαιο καὶ ὅτι γιαντὸ τὸ Π' , σὲ σύγκρισή μὲ τὸ Π ,

ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κεφαλαιακὴ ἀξία σὺν τὴν ἀξία ἐνὸς κεφαλαίου πού ἔχει συσσωρευθεῖ μὲ τὴν κίνησή της.

Τὸ X' , σάν ἀπλή κατάληξη τοῦ $X \dots X'$, καθὼς καὶ τὸ E' , ὅπως ἐμφανίζεται μέσα σ' ὅλες αὐτές τῖς κύκλυσεις, παρμένα αὐτὰ καθαντὰ δέν ἐκφράζουν τὴν κίνησις, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεμά της: τὴν ἀξιοποίηση τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας πού ἔχει πραγματοποιηθεῖ εἴτε μὲ τὴ μορφή ἐμπορεύματος, εἴτε μὲ τὴ μορφή χρήματος, καὶ γιαντὸ ἐκφράζουν τὴν κεφαλαιακὴ ἀξία σάν $X + \chi$ ἢ σάν $E + \varepsilon$, δηλ. σάν σχέση τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας πρὸς τὴν ὑπεραξία της σάν βλαστὰρι της. Ἐκφράζουν τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ σάν διαφορὲς κυκλοφοριακῆς μορφῆς τῆς ἀξιοποιημένης κεφαλαιακῆς ἀξίας. Μὰ οὔτε μὲ τὴ μορφή E' οὔτε μὲ τὴ μορφή X' ἡ ἴδια ἡ συντελεσμένη ἀξιοποίηση δέν εἶναι λειτουργία οὔτε τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, οὔτε τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου. Τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο καὶ τὸ ἐμπορευματοῦ κεφάλαιο σάν ἰδιαιτέρως, διαφορετικῆς μορφῆς καὶ σάν ἰδιαιτέροι, διαφορετικοὶ τρόποι ὑπαρξῆς τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, πού ἀνταποκρίνονται στῖς ἰδιαιτέρως λειτουργίες του, μποροῦν τὸ πρῶτο νά ἐκπληρώνει μόνο χρηματικῆς λειτουργίας καὶ τὸ δεύτερο μόνο ἐμπορευματοῦ λειτουργίας, καὶ ἡ διαφορά ἀνάμεσά τους εἶναι ἀπλῶς ἡ διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στοῦ χρήμα καὶ στοῦ ἐμπόρευμα. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, τὸ βιομηχανικὸ κεφάλαιο, στὴ μορφή του σάν παραγωγικὸ κεφάλαιο, μπορεῖ ν' ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ τὰ ἴδια ἐκεῖνα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται κάθε ἄλλο προτσῆς ἐργασίας πού παράγει προϊόντα: ἀπὸ τὴ μιά πλευρά, ἀπὸ ὑλικούς ὁρους ἐργασίας (μέσα παραγωγῆς), καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ παραγωγικὰ (σκοπίμα) δρώσα ἐργατικὴ δύναμη. Ὅπως μέσα στὰ πλαίσια τῆς σφαίρας παραγωγῆς τὸ βιομηχανικὸ κεφάλαιο μπορεῖ νά ὑπάρχει μόνο μὲ τὴ σύνθεσις ἐκείνη πού ἀνταποκρίνεται στοῦ προτσῆς παραγωγῆς γενικά, ἐπομένως καὶ στοῦ μὴ-κεφαλαιοκρατικὸ προτσῆς παραγωγῆς, ἔτσι καὶ στὴ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας μπορεῖ νά ὑπάρχει μόνο μὲ τῖς δύο μορφῆς πού ἀνταποκρίνονται σ' αὐτήν, μὲ τῖς μορφῆς τοῦ ἐμπορεύματος καὶ τοῦ χρήματος. Ὅπως ὅμως τὸ σύνολο τῶν στοιχείων παραγωγῆς ἐμφανίζονται. Ἐξαρχῆς σάν παραγωγικὸ κεφάλαιο ἐπειδὴ ἡ ἐργατικὴ δύναμη εἶναι ξένη ἐργατικὴ δύναμη, πού τὴν ἔχει ἀγοράσει ὁ κεφαλαιοκράτης ἀπὸ τὸν κάτοχό της, μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο πού ἔχει ἀγοράσει καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς του ἀπὸ ἄλλους κατόχους ἐμπορευμάτων· ὅπως ἐπομένως καὶ τὸ ἴδιο τὸ προτσῆς τῆς παραγωγῆς παρουσιάζεται σάν παραγωγικὴ λειτουργία τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἔτσι τὸ χρήμα καὶ τὸ ἐμπόρευμα ἐμφανίζονται σάν κυκλοφοριακῆς μορφῆς τοῦ ἴδιου βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως καὶ οἱ λειτουργίες τους σάν κυκλοφοριακῆς του λειτουργίες, πού εἴτε προετοιμάζουν τῖς λειτουργίες τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, εἴτε πηγάζουν ἀπ' αὐτές. Μόνο χάρις στὴ συνάρτησή τους σάν μορφῆς λειτουργίας, πού ἔχει νά ἐκπληρώσει τὸ βιομηχανικὸ κεφάλαιο στὰ διάφορα στάδια τοῦ προτσῆς τῆς κύκλυσής του. ἡ χρηματικὴ λειτουργία καὶ ἡ ἐμπορευματοῦ λειτουργία εἶναι ἐδῶ ταυτόχρονα καὶ λειτουργίες χρηματικοῦ κεφαλαίου καὶ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου. Θάταν λοιπὸν λάθος ἂν ἀπὸ τὸ χα-

ρακτήρα του χρήματος και του έμπορεύματος σάν κεφάλαιο θέλαμε νά συναγάγουμε τίς ειδικές ιδιότητες και λειτουργίες πού χαρακτηρίζουν τό χρήμα σάν χρήμα και τό έμπόρευμα σάν έμπόρευμα, όπως θά-
ταν επίσης λάθος άν συνάγαμε αντίστροφα τίς ιδιότητες του παραγωγικού κεφαλαίου από τόν τρόπο ύπαρξής του μέ τή μορφή μέσων παραγωγής.

Από τή στιγμή πού τό X' ή τό E' παγώνονται σάν $X + \chi$ και $E + \varepsilon$, δηλ. σάν σχέση τής κεφαλαιακής άξίας πρós τήν υπεραξία σάν βλαστόρι της, ή σχέση αυτή εκφράζεται και στά δύο, τή μιά φορά μέ τή μορφή του χρήματος, και τήν άλλη μέ τή μορφή του έμπορεύματος, χωρίς ν' αλλάζει καθόλου ή υπόθεση. Γιαντό, ή σχέση αυτή δέν πηγάζει ούτε από ιδιότητες και λειτουργίες πού χαρακτηρίζουν τό χρήμα σάν χρήμα, ούτε από ιδιότητες και λειτουργίες πού χαρακτηρίζουν τό έμπόρευμα σάν έμπόρευμα. Καί στίς δύο περιπτώσεις ή ιδιότητα πού χαρακτηρίζει τό κεφάλαιο, ότι δηλ. είναι άξια πού γεννοβολάει άξια, εκφράζεται μόνο σάν αποτέλεσμα. Τό E' είναι πάντα τό προϊόν τής λειτουργίας του Π , και τό X' είναι πάντα ή μορφή του E' , όπως έχει μετατραπεί μέσα στην κύκλωση του βιομηχανικού κεφαλαίου. Γιαντό, από τή στιγμή πού τό πραγματοποιημένο χρηματικό κεφάλαιο ξαναρχίζει τήν ιδιαίτερη λειτουργία του σάν χρηματικό κεφάλαιο, παύει νά εκφράζει τήν κεφαλαιακή σχέση πού περιέχεται στό $X' = X + \chi$. Όταν έχει διανυθεί τό $X \dots X'$ και τό X' ξαναρχίζει τήν κύκλωση, δέν φιγουράρει πιά σάν X' , αλλά σάν X , άκόμα και στην περίπτωση πού κεφαλαιοποιείται όλόκληρη ή υπεραξία πού περιέχεται στό X' . Η δεύτερη κύκλωση άρχίζει στό παράδειγμά μας μέ χρηματικό κεφάλαιο 500 λίρ. στ. αντί 422 λίρ. στ., όπως είχε άρχισει ή πρώτη. Τό χρηματικό κεφάλαιο πού άρχίζει τήν κύκλωση είναι κατά 78 λίρ. στ. μεγαλύτερο από πρώτα. Η διαφορά αυτή ύπάρχει όταν γίνεται σύγκριση τής μιάς κύκλωσης μέ τήν άλλη, όμως μέσα στά πλαίσια τής κάθε ξεχωριστής κύκλωσης δέν γίνεται μιά τέτια σύγκριση. Οι 500 λίρ. στ. πού έχουν προκαταβληθεί σάν χρηματικό κεφάλαιο και από τίς όποιες οι 78 ύπoρχαν προηγούμενα σάν υπεραξία, παίζουν άκριβώς τόν ίδιο ρόλο πού παίζουν όποιοσδήποτε άλλες 500 λίρ. στ. μέ τίς όποιες ένας άλλος κεφαλαιοκράτης άρχίζει τήν πρώτη κύκλωσή του. Τό ίδιο και στην κύκλωση του παραγωγικού κεφαλαίου. Όταν τό αύξημένο Π' ξαναρχίζει τήν κύκλωση, εμφανίζεται σάν Π , άπαράλλαχτα όπως εμφανίζεται τό Π στην άπλή αναπαραγωγή $\Pi \dots \Pi$.

Στό στάδιο $X' - E' < \overset{1}{M\pi}$ τό αύξημένο μέγεθος δηλώνεται μόνο μέ τό E' , όχι όμως μέ τό Δ' και τό $M\pi'$. Καί μιά πού τό E είναι τό άθροισμα του Δ και του $M\pi$, είναι φανερό πώς τό E' δηλώνει πώς τό άθροισμα του Δ και του $M\pi$ πού περιέχεται σ' αυτό είναι μεγαλύτερο από τό άρχικό Π . Έξάλλου όμως ή έκφραση Δ' και $M\pi'$ θάταν λαθεμένη, γιατί έξοουμε πώς μέ τήν αύξηση του κεφαλαίου συνδέεται μιά άλλαγή τής άξιακής του σύνθεσης, πώς, όσο προχωρεί ή άλλαγή αυτή, αυξάνει ή άξια του $M\pi$, ενώ του Δ ελαττώνεται πάντοτε σχετικά, συχνά δέ και απόλυτα.

III. ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

Αν τώρα τό χ , ή υπεραξία πού έχει μετατραπεί σέ χρήμα, μπορεί νά ξαναπροστεθεί άμέσως στην κεφαλαιακή άξια πού βρίσκεται στό προτσές τής κίνησής της, και έτσι μαζί μέ τό κεφάλαιο X και σάν μέρος του μεγέθους X' νά μπει στό προτσές τής κύκλωσης, αυτό εξαρτιέται από συνθήκες, ανεξάρτητες από τήν άπλή ύπαρξη του χ . Αν τό χ πρόκειται νά χρησιμεύσει σάν χρηματικό κεφάλαιο σέ μιά δεύτερη αυτότελή επιχείρηση πού ιδρύεται δίπλα στην πρώτη, είναι φανερό πώς τό χ μπορεί νά χρησιμοποιηθεί για τό σκοπό αυτό μόνο στην περίπτωση πού θάχει τό απαιτούμενο για τήν επιχείρηση αυτή έλάχιστο μέγεθος. Αν τό χ πρόκειται νά χρησιμοποιηθεί για τή διεύθυνση τής άρχικής επιχείρησης, πάλι οι σχέσεις των υλικών παραγόντων του Π και ή άξιακή τους σχέση ύπαγορεύουν ένα καθορισμένο έλάχιστο μέγεθος για τό χ . Όλα τά μέσα παραγωγής πού χρησιμοποιούνται σ' αυτή τήν επιχείρηση έχουν μεταξύ τους όχι μόνο μιά ποιοτική, μά και μιά καθορισμένη ποσοτική σχέση, μιάν αναλογία στίς διαστάσεις τους. Αυτές οι υλικές σχέσεις και οι αντίστοιχες τους άξιακές σχέσεις των παραγόντων, πού αποτελούν τό παραγωγικό κεφάλαιο, καθορίζουν τό έλάχιστο εκείνο μέγεθος πού πρέπει νάχει τό χ για νά μπορεί, σάν επαύξηση του παραγωγικού κεφαλαίου, νά μετατραπεί σέ πρόσθετα μέσα παραγωγής και σέ πρόσθετη εργατική δύναμη, ή μόνο σέ πρόσθετα μέσα παραγωγής. Έτσι, ένας κλωστουργός επιχειρηματίας δέν μπορεί ν' αύξήσει τόν αριθμό των άδραχτιών του, χωρίς νά προμηθευτεί ταυτόχρονα τίς ανάλογες λαναριστικές και τανύτριες μηχανές, — χώρια τά αύξημένα έξοδα για βαμβάκι και μισθούς εργασίας, πού ύπαγορεύονται από μιά τέτια διεύθυνση τής επιχείρησης. Για νά μπορεί λοιπόν νά πραγματοποιηθεί αυτή ή διεύθυνση, πρέπει ή υπεραξία ν' άνέρχεται κιόλας σ' ένα σημαντικό ποσό (συνήθως ύπόλογίζεται 1 λίρα στερλίνα για κάθε καινούργιο άδράχτι). Όσον καιρό τό χ δέν έχει αυτό τό έλάχιστο μέγεθος, πρέπει ή κύκλωση του κεφαλαίου νά επαναλαβαίνεται πολλές φορές, ώσπου τό άθροισμα των χ , πού παράγει διαδοχικά, νά μπορεί νά λειτουργήσει μαζί μέ τό X , δηλ. στό $X' - E' < \overset{1}{M\pi}$. Άκόμα και άπλές επιμέρους άλλαγές, λχ. στίς κλωστικές μηχανές, έφόσον τίς κάνουν πιο παραγωγικές, απαιτούν μεγαλύτερα έξοδα σέ υλικά για κλώσιμο, μεγαλύτερα έξοδα για τήν επέκταση των τανυτριών μηχανών κλπ. Συνεπώς, στό ενδιάμεσο χρονικό διάστημα συσσωρεύεται τό χ , και ή συσσωρεύσή του αυτή δέν είναι δική του λειτουργία, αλλά αποτέλεσμα επανειλημμένων $\Pi \dots \Pi$. Η δική του λειτουργία είναι ή έμμονή του στη χρηματική κατάσταση, ώσπου, μέ τίς επαναλαμβανόμενες κυκλήσεις άξιοποίησης, δηλ. άπ' έξω, νάχει δεχτεί άρκετή επέύξηση, ώστε ν' αποχτήσει τό απαιτούμενο για τήν ένεργό λειτουργία του έλάχιστο μέγεθος, τό μέγεθος, μέ τό οποίο και μόνο μπορεί πραγματικά νά μπει στη λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου X σάν χρηματικό κεφάλαιο, στην προκείμενη περίπτωση σάν συσσωρευμένο μέρος του. Στο μεταξύ συσσωρεύεται και ύπoχει

μόνο μέ τη μορφή θησαυρού που βρίσκεται στο προτσές του σχηματισμού του, της αύξησής του. Έτσι η συσσώρευση χρήματος, ο σχηματισμός θησαυρού, εμφανίζεται εδώ σαν ένα προτσές, που συνοδεύει προσωρινά την πραγματική συσσώρευση, την επέκταση της κλίμακας δράσης του βιομηχανικού κεφαλαίου. Προσωρινά, γιατί δσον καιρό ο θησαυρός μένει στην κατάσταση του του θησαυρού, δέ λειτουργεί σαν κεφάλαιο, δέ συμμετέχει στο προτσές αύξησης, παραμένει ένα χρηματικό ποσό που αυξάνει μόνο γιατί στην ίδια κάσα ρίχνεται χρήμα που υπάρχει χωρίς τη σύμπραξη του.

Η μορφή του θησαυρού είναι άπλως η μορφή χρήματος που δέ βρίσκεται σε κυκλοφορία, χρήματος που έχει διακοπεί η κυκλοφορία του και γιαυτό φυλάγεται μέ τη χρηματική του μορφή. Όσο για τό ίδιο τό προτσές του θησαυρισμού, είναι κοινό σε κάθε εμπορευματική παραγωγή και μόνο στους μή αναπτυγμένους προκεφαλαιοκρατικούς σχηματισμούς παίξει κάποιον ρόλο σαν αυτοσκοπός. Στην προκείμενη περίπτωση όμως ο θησαυρός εμφανίζεται σαν μορφή του χρηματικού κεφαλαίου και ο θησαυρισμός σαν ένα προτσές που συνοδεύει προσωρινά τη συσσώρευση του κεφαλαίου, επειδή και έφόσον τό χρήμα (ριγούραει εδώ σαν *λανθάνον χρηματικό κεφάλαιο*· γιατί ο θησαυρισμός, η κατάσταση θησαυρού της υπεραξίας που βρίσκεται μέ τη μορφή χρήματος είναι ένα λειτουργικά καθορισμένο στάδιο προετοιμασίας για τη μετατροπή της υπεραξίας σε πραγματικά λειτουργούν κεφάλαιο που συντελείται έξω από την κύκλωση του κεφαλαίου. Επομένως, πρόκειται για λανθάνον χρηματικό κεφάλαιο λόγω αυτού του προορισμού του, γιαυτό και τό μέγεθος που πρέπει νάχει φτάσει για νά μπει στο προτσές καθορίζεται από την κάθε φορά άξιακή σύνθεση του παραγωγικού κεφαλαίου. Όσον καιρό όμως μένει στην κατάσταση θησαυρού, δέν λειτουργεί άκόμα σαν χρηματικό κεφάλαιο, είναι άκόμα χρηματικό κεφάλαιο σε κατάσταση άγρανάτασης· όχι όπως πριν χρηματικό κεφάλαιο που έχει διακοπεί η λειτουργία του, αλλά χρηματικό κεφάλαιο που δέν είναι άκόμα ικανό νά λειτουργήσει.

Παίρνουμε εδώ τη συσσώρευση χρήματος στην άρχική πραγματική της μορφή, σαν πραγματικό χρηματικό θησαυρό. Μπορεί επίσης νά υπάρχει μέ τη μορφή άπλων πιστωτικών έγγραφων ή χρεωστικών απαιτήσεων του κεφαλαιοκράτη που έχει πουλήσει τό *E'*. Όσο για τις άλλες μορφές, όπου αυτό τό λανθάνον χρηματικό κεφάλαιο άκόμα και στο ενδιάμεσο διάστημα υπάρχει μέ τη μορφή χρήματος που γεννοβολάει χρήμα, λχ. σαν τοκοφόρα κατάθεση σε μία τράπεζα, σε γραμμάτια ή χρεώγραφα όποιουδήποτε είδους, οι μορφές αυτές βρίσκονται έξω από τό θέμα μας. Η υπεραξία που έχει πραγματοποιηθεί μέ τη μορφή χρήματος εκπληρώνει στην περίπτωση αυτή ιδιαίτερες κεφαλαιακές λειτουργίες έξω από την κύκλωση του βιομηχανικού κεφαλαίου, από τό όποιο έχει πηγάζει, λειτουργίες που, πρώτο, δέν έχουν καμιά σχέση μέ την κύκλωση εκείνη σαν τέτια, δεύτερο όμως, προϋποθέτουν άλλες κεφαλαιακές λειτουργίες που διαφέρουν από τις λειτουργίες του βιομηχανικού κεφαλαίου, που εδώ δέν τις έχουμε άκόμα αναπτύξει.

IV. ΤΟ ΑΠΟΘΕΜΑΤΙΚΟ

Στή μορφή που τώρα δά εξετάσαμε, ο θησαυρός — σαν μορφή ύπαρξης της υπεραξίας — είναι χρηματικό συσσωρευτικό απόθεμα, η χρηματική εκείνη μορφή που παίρνει προσωρινά η συσσώρευση του κεφαλαίου και που γιαυτό άποτελεί αυτή η ίδια όρο της συσσώρευσης. Τό συσσωρευτικό αυτό απόθεμα όμως μπορεί νά εκπληρώνει και ιδιαίτερες δευτερεύουσες υπηρεσίες, δηλαδή νά μπαίνει στο προτσές κύκλωσης του κεφαλαίου, χωρίς τό προτσές αυτό νά παίρνει τη μορφή *Π...Π'*, δηλ. χωρίς νά διευρύνεται η κεφαλαιοκρατική αναπαραγωγή.

Αν τό προτσές *E' — X'* παραταθεί πέρα από τό κανονικό, αν δηλ. άργοπορήσει πέρα από τό κανονικό η μετατροπή του εμπορευματικού κεφαλαίου σε χρηματική μορφή, ή αν, άφού πραγματοποιηθεί η μετατροπή αυτή, έχει άνεβεί λχ. η τιμή των μέσων παραγωγής, στα όποια πρέπει νά μετατραπεί τό χρηματικό κεφάλαιο, πέρα από τό έπίπεδο στο όποιο βρισκόταν κατά την άρχή της κύκλωσης, μπορεί ο θησαυρός, που λειτουργεί σαν συσσωρευτικό απόθεμα, νά χρησιμοποιηθεί για νά πάρει τη θέση του χρηματικού κεφαλαίου ή ενός μέρους του. Τό χρηματικό συσσωρευτικό απόθεμα χρησιμεύει τότε σαν αποθεματικό, για νά έξομαλύνει διαταραχές της κυκλοφορίας.

Σαν τέτιον τό αποθεματικό διαφέρει από τό απόθεμα μέσων άγοράς και έπιρωμής που εξετάσαμε στην κύκλωση *Π...Π*. Τά μέσα αυτά άποτελούν μέρος του λειτουργούντος χρηματικού κεφαλαίου (δηλ. μορφές ύπαρξης ενός μέρους της κεφαλαιακής άξίας, που βρίσκεται γενικά στο προτσές της) που τά μέρη του μπαίνουν σε λειτουργία μόνο διαδοχικά, σε διαφορετικές προθεσμίες. Στή συνέχεια του προτσές παραγωγής σχηματίζεται διαρκώς έφεδρικό χρηματικό κεφάλαιο, κι αυτό γιατί αν έγιναν λχ. εισπράξεις σήμερα, μόνο σε μία κατοπινή ήμερομηνία θά χρειαστεί νά γίνουν πληρωμές, αν σήμερα πουλήθηκαν μεγάλες μάξες εμπορευμάτων, μόνο άργότερα θά χρειαστεί νά ξαναγίνουν μεγάλες άγορές εμπορευμάτων· σ' αυτά τά διαλείμματα λοιπόν ένα μέρος του κυκλοφοριακού κεφαλαίου βρίσκεται διαρκώς μέ χρηματική μορφή. Αντίθετα, τό αποθεματικό δέν είναι συστατικό του λειτουργούντος κεφαλαίου, πιό συγκεκριμένα, του χρηματικού κεφαλαίου, αλλά του κεφαλαίου που βρίσκεται άκόμα σ' ένα προστάδιο της συσσώρευσης του, της υπεραξίας που δέν έχει άκόμα μετατραπεί σε ενεργό κεφάλαιο. Είναι έξάλλου πέρα για πέρα άυτονόητο πώς σε ώρα ανάγκης ο κεφαλαιοκράτης σε καμιά περίπτωση δέ σκοτίζεται για τις καθορισμένες λειτουργίες του χρήματος που βρίσκεται στα χέρια του, αλλά χρησιμοποιεί αυτό που έχει, για νά διατηρεί σε κίνηση τό προτσές κύκλωσης του κεφαλαίου του. Λογούχαρη στο παράδειγμα μας τό *X = 422* λίρ. στ. και τό *X' = 500* λίρ. στ. Αν ένα μέρος του κεφαλαίου των 422 λίρ. στ. υπάρχει σαν απόθεμα μέσων πληρωμής και άγοράς, σαν χρηματικό απόθεμα, είναι ύπολογισμένο έτσι ώστε μέ άμετάβλητους τους άλλους όρους νά μπει δλόκληρο στην κύκλωση, μά και νά έπασκει για τό σκοπό αυτό. Τό αποθεματικό όμως είναι ένα μέρος της υπερ-

αξίας των 78 λιρ. στ. Μπορεί να μπει στο προτσές κύκλωσης του κεφαλαίου αξίας 422 λιρ. στ. μόνο στην περίπτωση που η κύκλωση αυτή συντελείται με όχι αμετάβλητους τούς άλλους όρους· γιατί αποτελεί μέρος του συσσωρευτικού αποθέματος, και φιγουράρει έδω χωρίς διευρυνση της κλίμακας της αναπαραγωγής.

Τό χρηματικό συσσωρευτικό απόθεμα αποτελεί κιόλας ύπαρξη λανθάνοντος χρηματικού κεφαλαίου, δηλ. μετατροπή χρήματος σε χρηματικό κεφάλαιο.

Ο γενικός τύπος της κύκλωσης του παραγωγικού κεφαλαίου, που συμπεριλαμβάνει και την απλή αναπαραγωγή και την αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα, είναι:

$$Π \dots \overbrace{E' - X'}^1 \quad \overbrace{X - E}^2 < \overset{1}{M} \dots Π (Π')$$

"Αν τό $Π = Π$, τότε τό X στο 2) $= X' - \chi$. "Αν τό $Π = Π'$, τότε τό X στο 2) είναι μεγαλύτερο από τό $X' - \chi$, δηλ. τό χ έχει μετατραπεί ολόκληρο ή ενμέρει σε χρηματικό κεφάλαιο.

Η κύκλωση του παραγωγικού κεφαλαίου είναι ή μορφή, με την οποία ή κλασική πολιτική οικονομία εξετάζει τό προτσές κύκλωσης του βιομηχανικού κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΚΥΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ο γενικός τύπος για την κύκλωση του εμπορευματικού κεφαλαίου είναι:

$$E' - X' - E \dots Π \dots E'.$$

Τό E' εμφανίζεται όχι μόνο σαν προϊόν, αλλά και σαν προϋπόθεση των δυο προηγούμενων κυκλήσεων, επειδή αυτό που είναι $X - E$ για τό ένα κεφάλαιο περικλείνει κιόλας τό $E' - X'$ για τό άλλο, εφόσον τουλάχιστο ένα μέρος των μέσων παραγωγής δέν είναι παρά τό εμπορευματικό προϊόν άλλων ατομικών κεφαλαίων που βρίσκονται στην κύκλωση τους. Στην περίπτωση μας, λχ., τό κάθβουνο, οι μηχανές κλπ. είναι τό εμπορευματικό κεφάλαιο του εκμεταλλευτή του ανθρακορυχείου, του κεφαλαιοκράτη που κατασκευάζει μηχανές κλπ. Έξάλλου στο κεφάλαιο 1, 4 έχουμε δείξει πως στην πρώτη κιόλας επανάληψη του $X \dots X'$, προτού ακόμα συντελεστεί αυτή ή δεύτερη κύκλωση του χρηματικού κεφαλαίου, προϋποτίθεται όχι μόνο ή κυκλοφορία του χρηματικού κεφαλαίου, όχι μόνο ή κύκλωση $Π \dots Π$, αλλά και ή κύκλωση $E' \dots E'$.

Αν γίνεται αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα, τότε τό τελικό E' είναι μεγαλύτερο από τό αρχικό E' , και γιαυτό θά τό δηλώσουμε έδω με τό E'' .

Η διαφορά της τρίτης μορφής από τις δυο πρώτες φαίνεται, πρώτο, στο ότι έδω ή συνολική κυκλοφορία αρχίζει την κύκλωση με τις δυο αντίθετες φάσεις της, ενώ στη μορφή I ή κυκλοφορία διακόπτεται από τό προτσές παραγωγής και στη μορφή II ή συνολική κυκλοφορία με τις δυο αλληλοσυμπληρούμενες φάσεις εμφανίζεται μόνο σαν μεσολάβηση για να συντελεστεί τό προτσές αναπαραγωγής και γιαυτό αποτελεί την κίνηση που μεσολαβεί ανάμεσα $Π \dots Π$. Στο $X \dots X'$ ή κυκλοφοριακή μορφή $X - E \dots E' - X' = X - E - X'$. Στο $Π \dots Π$ είναι αντίστροφη: $E' - X' \quad X - E = E - X - E$. Στο $E' \dots E'$ ή κυκλοφορία έχει επίσης την τελευταία τούτη μορφή.

Δεύτερο: Όταν επαναλαμβάνονται οι κυκλήσεις I και II, ακόμα και όταν τά τέρματα X' και $Π'$ αποτελούν τις αφετηρίες της ανανεωμένης κύκλωσης, εξαφανίζεται ή μορφή, με την οποία είχαν παραχθεί.

Τό $X' = X + \chi$ και τό $II' = II + \pi$ αρχίζουν τό καινούργιο προτσές πάλι σάν X και II . Στή μορφή III όμως πρέπει ή αφετηρία E νά δνομαστέι E' , άκόμα και όταν ή κύκλωση επαναλαβαίνεται στήν ίδια κλίμακα, και μάλιστα γιά τόν παρακάτω λόγο: Στή μορφή I, από τή στιγμή πού τό X' σάν τέτιο αρχίζει μιá καινούργια κύκλωση, λειτουργεί σάν χρηματικό κεφάλαιο X , σάν προκαταβολή μέ τή μορφή χρήματος τής κεφαλαιακής άξιας πού πρόκειται ν' άξιοποιηθεί. Τό μέγεθος του προκαταβλημένου χρηματικού κεφαλαίου, πού μεγάλωσε χάρη στή συντελεσμένη στήν πρώτη κύκλωση συσσώρευση, έχει αυξηθεί. Τώρα, άν τό μέγεθος του προκαταβλημένου κεφαλαίου είναι 422 ή 500 λίρ. στ. δέν αλλάζει καθόλου τό γεγονός ότι αυτό τό προκαταβλημένο χρηματικό κεφάλαιο εμφανίζεται σάν άπλή κεφαλαιακή άξία. Τό X' δέν υπάρχει πιά σάν άξιοποιημένο κεφάλαιο ή σάν κεφάλαιο γονιμοποιημένο μέ υπεραξία, σάν κεφαλαιακή σχέση. Πρόκειται δά ν' άξιοποιηθεί μόνο στό προτσές. Τό ίδιο ισχύει και γιά τό $II \dots II'$: τό II' είναι υποχρεωμένο πάντα νά έξακολουθεί νά λειτουργεί και ν' ανανεώνει τήν κύκλωση σάν II , σάν κεφαλαιακή άξία πού πρόκειται νά παραγάγει υπεραξία. — Άντίθετα, ή κύκλωση του έμπορευματικού κεφαλαίου δέν αρχίζει άπλως μέ μιá κεφαλαιακή άξία, αλλά μέ μιá κεφαλαιακή άξία πού έχει αυξηθεί μέ έμπορευματική μορφή, έπομένως έξαρχής περιλαμβάνει τήν κύκλωση όχι μόνο τής κεφαλαιακής άξιας πού υπάρχει μέ έμπορευματική μορφή, αλλά και τής υπεραξίας. Άν λοιπόν μέ τή μορφή αυτή συντελείται άπλή άναπαραγωγή, τότε και στό τέρας και στήν αφετηρία εμφανίζεται ένα E' ίσου μεγέθους. Άν ένα μέρος τής υπεραξίας μπει στήν κύκλωση του κεφαλαίου, παρόλο πού στό τέλος εμφανίζεται στή θέση του E' ένα E'' , δηλ. ένα μεγαλύτερο E' , ώστόσο ή επόμενη κύκλωση αρχίζει πάλι μέ E' , πού είναι άπλως ένα μεγαλύτερο E' από τό E' τής προηγούμενης κύκλωσης, και αρχίζει τήν καινούργια του κύκλωση μέ μεγαλύτερη συσσωρευμένη κεφαλαιακή άξία, συνεπώς και μέ σχετικά μεγαλύτερη νεοπαραγμένη υπεραξία. Σέ όλες τίς περιπτώσεις τό E' αρχίζει πάντα τήν κύκλωση σάν ένα έμπορευματικό κεφάλαιο πού είναι ίσο μέ τήν κεφαλαιακή άξία + υπεραξία.

Τό E' εμφανίζεται σάν E στήν κύκλωση ενός άτομικού βιομηχανικού κεφαλαίου όχι σάν μορφή αυτού του κεφαλαίου, αλλά σάν μορφή ενός άλλου βιομηχανικού κεφαλαίου, έφόσον τά μέσα παραγωγής είναι προϊόν του. Η πράξη $X - E$ (δηλ. $X - M\pi$) του πρώτου κεφαλαίου είναι γι' αυτό τό δεύτερο κεφάλαιο $E' - X'$.

Στήν κυκλοφορική πράξη $X - E < \frac{4}{M_n}$ τό Δ και τό $M\pi$ παίρνουν τόν ίδιο ρόλο όσο είναι έμπορεύματα στά χέρια των πωλητών τους, από τή μιá των εργατών πού πουλούν τήν εργατική τους δύναμη, από τήν άλλη των κατόχων των μέσων παραγωγής πού τά πουλάνε. Γιά τόν άγοραστή, πού τό χρήμα του λειτουργεί έδώ σάν χρηματικό κεφάλαιο, λειτουργούν μόνο σάν έμπορεύματα, όσο δέν τάχει ακόμα άγοράσει, όσο δηλαδή αντικρύζουν σάν έμπορεύματα άλλωνών τό δικό του κεφάλαιο πού υπάρχει μέ τή μορφή χρήματος: τό $M\pi$ και τό Δ διαφέρουν έδώ μόνο έφόσον τό $M\pi$ στα χέρια του πωλητή του = E' ,

μπορεί έπομένως ν' αποτελεί κεφάλαιο, έφόσον δηλ. τό $M\pi$ είναι ή έμπορευματική μορφή του κεφαλαίου του πωλητή, ενώ γιά τόν εργάτη τό Δ είναι πάντα μόνο έμπόρευμα και γίνεται κεφάλαιο μόνο στα χέρια του άγοραστή σάν συστατικό του II .

Γι' αυτό τό λόγο, τό E' δέν μπορεί ποτέ ν' αρχίσει μιá κύκλωση σάν άπλό E , σάν άπλή έμπορευματική μορφή τής κεφαλαιακής άξιας. Σάν έμπορευματικό κεφάλαιο έχει πάντα διπλό χαρακτήρα. Άπό τήν άποψη τής άξιας χρήσης είναι τό προϊόν τής λειτουργίας του II , στήν περιπτώσή μας νήμα, πού τά στοιχεία του Δ και του $M\pi$, πού προέρχονται σάν έμπορεύματα από τήν κυκλοφορία, έχουν λειτουργήσει μόνο σάν παράγοντες δημιουργίας αυτού του προϊόντος. Δεύτερο, από τήν άποψη τής άξιας τό E' είναι ή κεφαλαιακή άξία II σάν ή υπεραξία ν πού έχει παραχθεί κατά τή λειτουργία του II .

Μόνο στήν κύκλωση του ίδιου του E' τό $E = II =$ ή κεφαλαιακή άξία μπορεί και πρέπει νά χωριστεί από τό E' , στό όποιο περιέχεται υπεραξία: (έπομένως, τό έμπορευματικό προϊόν, στό όποιο υπάρχει ή κεφαλαιακή άξία, μπορεί και πρέπει νά χωριστεί από τό υπερπρόϊόν πού περιέχει τήν υπεραξία), ανεξάρτητα από τό άν μπορούν νά χωριστούν τό ένα από τό άλλο, όπως λχ. στήν περίπτωση πού έχουμε νά κάνουμε μέ νήμα, ή άν δέν μπορούν νά χωριστούν, όπως στήν περίπτωση πού έχουμε νά κάνουμε μέ μηχανή. Μπορούν όμως νά χωρίζονται κάθε φορά πού τό E' μετατρέπεται σέ X' .

Άν όλο τό έμπορευματικό προϊόν μπορεί νά χωριστεί σέ αυτότελη ή όμογενή μερικότερα προϊόντα, όπως λχ. οι 10 000 λίβρες μας νήμα, κι άν κατά συνέπεια ή πράξη $E' - X'$ μπορεί νά παρασταθεί μέ ένα άθροισμα διαδοχικών πωλήσεων, μπορεί ή κεφαλαιακή άξία νά λειτουργήσει σάν E μέ τήν έμπορευματική της μορφή, μπορεί νά χωριστεί από τό E' , προτού πραγματοποιηθεί ή υπεραξία, δηλ. προτού πραγματοποιηθεί τό E' σάν σύνολο.

Άπό τίς 10 000 λίβρες νήμα άξιας 500 λίρ. στ. ή άξία των 8440 λίρ. στ. = 422 λίρ. στ. = ή κεφαλαιακή άξία, χωρισμένη από τήν υπεραξία. Άν ό κεφαλαιοκράτης πωλήσει πρώτα 8440 λίβρες νήμα άξιας 422 λίρ. στ., αυτές οι 8440 λίβρες παρασταίνουν τό E , τήν κεφαλαιακή άξία μέ έμπορευματική μορφή, στήν περίπτωση αυτή τό υπερπρόϊόν των 1560 λιβρών νήματος = υπεραξία 78 λίρ. στ., πού περιέχεται επίσης στό E' , θά μπορούσε νά κυκλοφορήσει μόνον άργότερα: ό κεφαλαιοκράτης θά μπορούσε νά πραγματοποιήσει τό $E - X - E < \frac{4}{M_n}$ πριν από τήν κυκλοφορία του υπερπρόϊόντος $\varepsilon - \chi - \varepsilon$.

Η, άν είχε πωλήσει πρώτα 7440 λίβρες νήμα άξιας 372 λίρ. στ. και έπειτα 1000 λίβρες νήμα άξιας 50 λίρ. στ., τότε θά μπορούσαν μέ τό πρώτο μέρος του E ν' αντικατασταθούν τά μέσα παραγωγής (τό σταθερό μέρος του κεφαλαίου σ) και μέ τό δεύτερο μέρος του E ν' αντικατασταθεί τό μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου μ , ή εργατική δύναμη — και σέ συνέχεια όλα θά εξέλισσονταν όπως και προηγούμενα.

Άν όμως γίνονται τέτιες διαδοχικές πωλήσεις κι άν οι όροι τής

κύκλωσης τό επιτρέπουν, μπορεί ο κεφαλαιοκράτης αντί να χωρίσει τό E' σέ $\sigma + \mu + \nu$ να κάνει αυτόν τό χωρισμό καί στίς υποδιαιρέσεις τοῦ E' .

Λογυγάρη, οἱ 7440 λίβρες νῆμα = 372 λίρ. στ., πού σάν μέρος τοῦ E' (10 000 λίβρες νῆμα = 500 λίρ. στ.) αντιπροσωπεύουν τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, μποροῦν μέ τή σειρά τους νά διαιρεθοῦν σέ 5535,360 λίβρες νῆμα ἀξίας 276,768 λίρ. στ. πού ἀναπληρώνουν μονάχα τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν καταναλωθεῖ γιά τήν παραγωγή τῶν 7440 λίβρων νήματος· σέ 744 λίβρες νῆμα ἀξίας 37,200 λίρ. στ., πού ἀναπληρώνουν μόνο τό μεταβλητό κεφάλαιο· καί σέ 1160,640 λίβρες νῆμα ἀξίας 58,032 λίρ. στ., πού σάν ὑπερπροϊόν εἶναι φορεῖς τῆς ὑπεραξίας. Ἀπό τίς πωλημένες 7440 λίβρες μπορεί λοιπόν ὁ κεφαλαιοκράτης ν' ἀναπληρώσει τήν κεφαλαιακή ἀξία πού περιέχεται σ' αὐτές, πωλώνοντας 6279,360 λίβρες νῆμα στήν τιμή τῶν 313,968 λίρ. στ., καί νά ξοδέψει σάν εισόδημα τήν ἀξία τοῦ ὑπερπροϊόντος 1160,640 λίβρες = 58,032 λίρ. στ.

Κατά τόν ἴδιο τρόπο μπορεί ἐπίσης νά διαιρέσει 1000 λίβρες νῆμα = 50 λίρ. στ. = τό μεταβλητό κεφάλαιο, καί νά τίς πωλήσει ἀνάλογα: 744 λίβρες νῆμα πρὸς 37,200 λίρ. στ. = ἡ σταθερή κεφαλαιακή ἀξία τῶν 1000 λίβρων νήματος· 100 λίβρες νῆμα πρὸς 5,000 λίρ. στ. = τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν ἴδιων 1000 λίβρων νήματος, δηλ. μπορεί νά πωλήσει 844 λίβρες νῆμα πρὸς 42,200 λίρ. στ. γιά ν' ἀναπληρώσει τήν κεφαλαιακή ἀξία πού περιέχεται στίς 1000 λίβρες νῆμα τέλος μπορεί νά πωλήσει 156 λίβρες νῆμα πρὸς 7,800 λίρ. στ. πού ἀντιπροσωπεύουν τό ὑπερπροϊόν πού περιέχεται σ' αὐτές καί πού μποροῦν νά καταναλωθοῦν σάν τέτιο.

Τέλος, ἂν πετύχει ἡ πούληση, μπορεί τίς ὑπόλοιπες 1560 λίβρες νῆμα ἀξίας 78 λίρ. στ. νά τίς διαιρέσει ἔτσι πού οἱ 1160,640 λίβρες νῆμα ἀξίας 58,032 λίρ. στ. ν' ἀναπληρώνουν τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού περιέχονται στίς 1560 λίβρες νῆμα, καί οἱ 156 λίβρες νῆμα ἀξίας 7,800 λίρ. στ. ν' ἀναπληρώνουν τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, συνολικά 1316,640 λίβρες νῆμα = 65,832 λίρ. στ. πού ἀναπληρώνουν τή συνολική κεφαλαιακή ἀξία· τέλος μένει γιά νά ξοδευτεῖ σάν εισόδημα τό ὑπερπροϊόν, οἱ 243.360 λίβρες = 12,168 λίρ. στ.

Ὅπως κάθε στοιχείο τοῦ σ , μ , ν πού περιέχεται στό νῆμα μπορεί νά διαιρεθεῖ μέ τή σειρά του στά ἴδια συστατικά, ἔτσι μπορεί νά διαιρεθεῖ καί κάθε ξεχωριστή λίβρα νῆμα ἀξίας 1 σελινιοῦ = 12 πέννες.

$$\sigma = 0,744 \text{ λίβρες νῆμα} = 8,928 \text{ πέννες}$$

$$\mu = 0,100 \text{ » » } = 1,200 \text{ »}$$

$$\nu = 0,156 \text{ » » } = 1,872 \text{ »}$$

$$\sigma + \mu + \nu = 1 \text{ λίβρα νῆμα} = 12 \text{ πέννες}$$

Ἄν προσθέσουμε τ' ἀποτελέσματα τῶν τριῶν πύ πάνω μερικῶν πωλήσεων, ἔχουμε τό ἴδιο ἀποτέλεσμα πού παρουσιάζεται κατὰ τήν πούληση μέ μιᾶς καί τῶν 10 000 λίβρων νήματος.

Σταθερό κεφάλαιο ἔχουμε:

στήν 1η πούληση:	5 535,360	λίβρες νῆμα =	276,768	λίρ. στ.
» 2η »	744,000	» »	=	37,200 » »
» 3η »	1 160,640	» »	=	58,032 » »

$$\Sigma \upsilon \nu \omicron \lambda \omicron . . . 7 440 \text{ λίβρες νῆμα} = 372 \text{ λίρ. στ.}$$

Μεταβλητό κεφάλαιο ἔχουμε:

στήν 1η πούληση:	744,000	λίβρες νῆμα =	37,200	λίρ. στ.
» 2η »	100,000	» »	=	5,000 » »
» 3η »	156,000	» »	=	7,800 » »

$$\Sigma \upsilon \nu \omicron \lambda \omicron . . . 1 000 \text{ λίβρες νῆμα} = 50 \text{ λίρ. στ.}$$

Ὑπεραξία ἔχουμε:

στήν 1η πούληση:	1 160,640	λίβρες νῆμα =	58,032	λίρ. στ.
» 2η »	156,000	» »	=	7,800 » »
» 3η »	243,360	» »	=	12,168 » »

$$\Sigma \upsilon \nu \omicron \lambda \omicron . . . 1 560 \text{ λίβρες νῆμα} = 78 \text{ λίρ. στ.}$$

Γενικό σύνολο:

σταθερό κεφάλαιο:	7 440	λίβρες νῆμα =	372	λίρ. στ.
μεταβλητό » :	1 000	» »	=	50 » »
ὑπεραξία	1 560	» »	=	78 » »

$$\Sigma \upsilon \nu \omicron \lambda \omicron . . . 10 000 \text{ λίβρες νῆμα} = 500 \text{ λίρ. στ.}$$

Αὐτό καθ'αὐτό τό $E' - X'$ δέν εἶναι παρά πούληση 10 000 λίβρων νήματος. Οἱ 10 000 λίβρες νῆμα εἶναι ἐμπόρευμα ὅπως καί κάθε ἄλλο νῆμα. Ὁ ἀγοραστής ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τήν τιμή τοῦ 1 σελινιοῦ τῆ λίβρα ἢ γιά τίς 500 λίρ. στ., τήν τιμή τῶν 10 000 λίβρων. Ἄν στό παῖζαμα ὁ ἀγοραστής ἀναφερθεῖ στό ζήτημα τῆς ἀξιακῆς σύνθεσης, αὐτό τό κάνει μόνο μέ τήν ὑποληθθεῖ καί ἀποδείξει πὼς ἡ λίβρα μπορεί νά πωληθεῖ καί κάτω ἀπὸ 1 σελίνι καὶ ὥστόσο ὁ πωλητής νά κερδίσει ἀρκετά. Ἡ ποσότητα ὅμως πού ἀγοράζει ἐξαρτεῖται ἀπὸ τίς ἀνάγκες του· ἂν λχ. εἶναι κάτοχος ὑφαντουργείου, ἡ ποσότητα αὐτὴ ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου τοῦ πού λειτουργεῖ στό ὑφαντουργεῖο καί ὄχι ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου τοῦ κλωστουργοῦ ἐπιχειρηματία ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀγοράζει τό νῆμα. Οἱ ἀναλογίες στίς ὁποῖες τό E' πρέπει, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ν' ἀναπληρώσει τό δαπανημένο γιά τήν παραγωγή του κεφάλαιο (ἢ τὰ διάφορα συστατικά του), καί, ἀπὸ τήν ἄλλη, νά χρησιμεύσει σάν ὑπερπροϊόν, εἴτε γιά τό ξόδεμα

υπεραξίας, είτε για τη συσσώρευση κεφαλαίου, υπάρχουν μόνο στην κύκλωση του κεφαλαίου, που οι 10 000 λίβρες νήμα αποτελούν την εμπορευματική του μορφή. Μέ την ίδια την πούληση σαν τέτια δεν έχουν καμιά σχέση. Έξάλλου εδώ υποτίθεται πως το E' πουλιέται στην αξία του, άρα πρόκειται μόνο για τη μετατροπή του από την εμπορευματική στη χρηματική μορφή. Φυσικά για το E' , σαν λειτουργική μορφή στην κύκλωση αυτού του χωριστού κεφαλαίου, από το οποίο πρέπει να αναπληρωθεί το παραγωγικό κεφάλαιο, αποφασιστική σημασία έχει να ξέρουμε αν και κατά πόσο ή τιμή και ή αξία αποκλίνουν ή μιά από την άλλη κατά την πούληση, όταν όμως εξετάζουμε εδώ τις άπλές διαφορές στη μορφή δε χρειάζεται καθόλου να σταθούμε σ' αυτό το ζήτημα.

Στή μορφή I, $X \dots X'$, το προτσές της παραγωγής ξετυλίγεται στη μέση ανάμεσα στις δυό αλληλοσυμπληρούμενες και αλληλοαντιτιθέμενες φάσεις της κυκλοφορίας του κεφαλαίου και τελειώνει προτού αρχίσει ή τελική φάση $E' - X'$. Το χρήμα προκαταβάλλεται σαν κεφάλαιο, μετατρέπεται πρώτα στα στοιχεία παραγωγής, από τα στοιχεία παραγωγής μετατρέπεται σε εμπορευματικό προϊόν, κι αυτό το εμπορευματικό προϊόν ξαναμετατρέπεται σε χρήμα. Είναι ένας ολοκληρωμένος κύκλος επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα το χρήμα, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για όλους τους σκοπούς. Το ξαναρχίνισμα του προτσές δίνεται έτσι μόνο σαν δυνατότητα. Το $X \dots \Pi \dots X'$ μπορεί εξίσου να είναι ή τελευταία κύκλωση, που σε περίπτωση αποχώρησης από την επιχείρηση τεματίζει τη λειτουργία ενός ατομικού κεφαλαίου, όπως μπορεί να είναι ή πρώτη κύκλωση ενός κεφαλαίου που μπαίνει για πρώτη φορά σε λειτουργία. Η γενική κίνηση είναι εδώ $X \dots X'$, ή κίνηση από χρήμα προς περισσότερο χρήμα.

Στή μορφή II, $\Pi \dots E' - X' - E \dots \Pi$ (Π'), το συνολικό προτσές κυκλοφορίας ακολουθεί το πρώτο Π και προηγείται από το δεύτερο Π' συντελείται όμως σε αντίστροφη σειρά απ' ότι στη μορφή I. Το πρώτο Π είναι το παραγωγικό κεφάλαιο, και λειτουργία του το προτσές παραγωγής, σαν προκαταρχτικός όρος του προτσές κυκλοφορίας που ακολουθεί. Αντίθετα, το τελικό Π δεν είναι το προτσές παραγωγής, είναι απλώς ή επιστροφή του βιομηχανικού κεφαλαίου με τη μορφή του σαν παραγωγικού κεφαλαίου. Και είναι τέτιο σαν αποτέλεσμα της μετατροπής που συντελέστηκε στην τελευταία κυκλοφοριακή φάση, στη φάση της μετατροπής της κεφαλαιακής αξίας σε $\Delta + M\pi$, στους υποκειμενικούς και αντικειμενικούς συντελεστές, που ενωμένοι αποτελούν τη μορφή ύπαρξης του παραγωγικού κεφαλαίου. Το κεφάλαιο είτε σαν Π είτε σαν Π' υπάρχει στο τέλος έτοιμο πάλι με μιά μορφή, με την οποία πρέπει να λειτουργήσει ξανά σαν παραγωγικό κεφάλαιο, να επιτελέσει το προτσές της παραγωγής. Η γενική μορφή της κίνησης, $\Pi \dots \Pi$, είναι ή μορφή της αναπαραγωγής και δε δείχνει, όπως το $X \dots X'$, την αξιοποίηση σαν σκοπό του προτσές. Γιαντό κάνει πιο εύκολο στην κλασική πολιτική οικονομία να αγνοεί την καθορισμένη κεφαλαιοκρατική μορφή του προτσές παραγωγής και την παραγωγή σαν τέτια να την παρασταίνει σαν σκοπό του προτσές, που αποβλέπει

τάχα στο να παράγει όσο το δυνατό περισσότερα και φτηνότερα και να ανταλλάσσει το προϊόν με όσο το δυνατό πιο ποικίλα άλλα προϊόντα, που χρησιμοποιούν ενμέρει για την ανανέωση της παραγωγής ($X - E$), ενμέρει για την κατανάλωση ($\chi - \varepsilon$). Όποτε, επειδή το X και το χ εμφανίζονται εδώ σαν παροδικό μέσω κυκλοφορίας, μπορούν να παραβλέπονται οι ιδιομορφίες τόσο του χρήματος, όσο και του χρηματικού κεφαλαίου, και όλο το προτσές να εμφανίζεται απλό και φυσικό, να έχει δηλ. τη φυσικότητα του ρηχού ρασιοναλισμού. Επίσης κατά την εξέταση του εμπορευματικού κεφαλαίου ξεχνούν με την ευκαιρία και το κέρδος, και, όταν γίνεται λόγος για την κύκλωση της παραγωγής σαν σύνολο, το εμπορικό κεφάλαιο φηγουράρει απλώς σαν εμπόρευμα, ενώ, όταν γίνεται λόγος για τα αξιακά του συστατικά, φηγουράρει σαν εμπορευματικό κεφάλαιο. Τη συσσώρευση την παρουσιάζουν φυσικά με τον ίδιο τρόπο που παρουσιάζουν και την παραγωγή.

Στή μορφή III, $E' - X' - E \dots \Pi \dots E'$, την κύκλωση την αρχίζουν οι δυό φάσεις του προτσές κυκλοφορίας, και μάλιστα με την ίδια σειρά όπως και στη μορφή II, δηλ. στη μορφή $\Pi \dots \Pi$. Έπειτα ακολουθεί το Π , και μάλιστα όπως στη μορφή I με τη λειτουργία του, το προτσές της παραγωγής και με το αποτέλεσμα του προτσές αυτού, με το E' , κλείνει ή κύκλωση. Όπως στη μορφή II ή κύκλωση κλείνει με το Π , σαν απλή επανεμφάνιση του παραγωγικού κεφαλαίου, κλείνει εδώ με το E' , σαν επανεμφάνιση του εμπορευματικού κεφαλαίου. Όπως στη μορφή II το κεφάλαιο στην τελική του μορφή Π πρέπει να ξαναρχίσει το προτσές σαν προτσές παραγωγής, έτσι κι εδώ ύστερα από την επανεμφάνιση του βιομηχανικού κεφαλαίου με τη μορφή εμπορευματικού κεφαλαίου πρέπει να ξαναρχίσει ή κύκλωση με την κυκλοφοριακή φάση $E' - X'$. Και οι δυό μορφές της κύκλωσης δεν είναι ολοκληρωμένες, επειδή δεν κλείνουν με X' , με την αξιοποιημένη κεφαλαιακή αξία που έχει ξαναμετατραπεί σε *χρήμα*. Έπομένως και οι δυό πρέπει να συνεχιστούν και γιαυτό συμπεριλαμβάνουν την αναπαραγωγή. Η συνολική κύκλωση της μορφής III είναι $E' - E'$.

Αυτό που ξεχωρίζει την τρίτη μορφή από τις δυό πρώτες είναι πως μόνο σ' αυτή την κύκλωση εμφανίζεται σαν αφετηρία της αξιοποίησης ή αξιοποιημένη κεφαλαιακή αξία και όχι ή αρχική κεφαλαιακή αξία που μέλλει πρώτα να αξιοποιηθεί. Έδώ ή αφετηρία είναι το E' σαν κεφαλαιακή σχέση και σαν τέτια επενεργεί καθοριστικά πάνω σ' όλη την κύκλωση, επειδή στην πρώτη της κιόλας φάση περιλαμβάνει τόσο την κύκλωση της κεφαλαιακής αξίας, όσο και την κύκλωση της υπεραξίας, και επειδή ή υπεραξία, αν όχι σε κάθε ξεχωριστή κύκλωση, πάντως κατά μέσον όρο πρέπει να ξοδεύεται ενμέρει σαν εισόδημα, να διατρέγει την κυκλοφορία $\varepsilon - \chi - \varepsilon$, και ενμέρει να λειτουργεί σαν στοιχείο της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Στή μορφή $E' \dots E'$ ή κατανάλωση όλου του εμπορευματικού προϊόντος προϋποτίθεται σαν όρος της φυσιολογικής πορείας της κύκλωσης του ίδιου του κεφαλαίου. Η ατομική κατανάλωση του εργατή και ή ατομική κατανάλωση του μη συσσωρευμένου μέρους του υπερ-

προϊόντος περιλαμβάνουν όλη τήν άτομική κατανάλωση. Έτσι ή κατα-
νάλωση στό σύνολό της — σάν άτομική και σάν παραγωγική κατανά-
λωση — μπαίνει σάν όρος στήν κύκλωση E' . Η παραγωγική κατανά-
λωση (στήν όποία ούσιαστικά συμπεριλαμβάνεται και ή άτομική κατανά-
λωση τού εργάτη, έπειδή μέσα σέ όρισμένα όρια ή εργατική δύναμη
είναι τό μόνιμο προϊόν τής άτομικής κατανάλωσης τού εργάτη) γίνεται
άπευθείας από κάθε άτομικό κεφάλαιο. Η άτομική κατανάλωση — έκτός
από τήν κατανάλωση πού είναι απαραίτητη γιά τήν ύπαρξη τού άτο-
μικού κεφαλαιοκράτη — υποτίθεται έδώ μόνο σάν κοινωνική πράξη και
σέ καμιά περίπτωση σάν πράξη τού άτομικού κεφαλαιοκράτη.

Στίς μορφές I και II ή συνολική κίνηση παρουσιάζεται σάν κίνη-
ση τής προκαταβλημένης κεφαλαιακής άξιας. Στή μορφή III τό αξιο-
ποιημένο κεφάλαιο αποτελεί μέ τή μορφή τού συνολικού έμπορευματο-
κού προϊόντος τήν άφετηρία και έχει τή μορφή τού κινούμενου κεφα-
λαίου, τού έμπορευματικού κεφαλαίου. Μόνο ύστερ' από τή μετατροπή
του σέ χρήμα ή κίνηση αυτή διακλαδώνεται σέ κίνηση τού κεφαλαίου
και σέ κίνηση τού εισοδήματος. Στή μορφή αυτή ή διανομή τού συνο-
λικού κοινωνικού προϊόντος, καθώς και ή ιδιαίτερη διανομή τού προϊ-
όντος γιά κάθε άτομικό έμπορευματικό κεφάλαιο, ή διανομή από τή
μιά σέ άτομικό απόθεμα κατανάλωσης, και από τήν άλλη σέ απόθεμα
άναπαραγωγής συμπεριλαμβάνονται στήν κύκλωση τού κεφαλαίου.

Στό $X \dots X'$ περιλαμβάνεται ή δυνατότητα διεύρυνσης τής κύ-
κλωσης, ανάλογα μέ τό μέγεθος τού x πού μπαίνει στήν άνανεωμένη
κύκλωση.

Στό $\Pi \dots \Pi$ μπορεί τό Π ν' άρχίσει τήν καινούργια κύκλωση
μέ τήν ίδια, ίσως και μικρότερη άξια, και όμως νά παρασταίνει άνα-
παραγωγή σέ διευρυνμένη κλίμακα: αυτό γίνεται λχ. στήν περίπτωση
πού φτηνάνουν τά στοιχεία τού έμπορεύματος συνεπεία αύξημένης
παραγωγικότητας τής εργασίας. Αντίστροφα, μπορεί σέ αντίθετη πε-
ρίπτωση τό παραγωγικό κεφάλαιο, πού έχει αύξηθει ως πρός τήν άξία
του, νά παρασταίνει άναπαραγωγή σέ στενεμένη από ύλική άποψη κλί-
μακα, όταν λχ. έχουν άκριβύνει τά στοιχεία τής παραγωγής. Τό ίδιο
ισχύει γιά τό $E' \dots E'$.

Στό $E' \dots E'$ ή ύπαρξη τού κεφαλαίου μέ έμπορευματική μορφή
άποτελεί προϋπόθεση τής παραγωγής: και μέσα στά πλαίσια τής κύ-
κλωσης αυτής ξανόρχεται σάν προϋπόθεση στό δεύτερο E . "Αν αυτό
τό E δέν έχει άκόμα παραχθεί ή άναπαραχθεί, τότε παρεμποδίζεται ή
κύκλωση: αυτό τό E πρέπει νάχει άναπαραχθεί τίς περισσότερες φορές
σάν E' ενός άλλου βιομηχανικού κεφαλαίου. Στήν κύκλωση αυτή ύπάρ-
χει τό E' σάν άφετηρία, σημείο περάσματος και τέρμα τής κίνησης.
και γι'αυτό ύπάρχει πάντα. Άποτελεί μόνιμο όρο τού προτσές άνα-
παραγωγής.

Τό $E' \dots E'$ διαφέρει και κατά άλλο ένα στοιχείο από τίς μορ-
φές I και II. Και οι τρεις κυκλήσεις έχουν τό κοινό ότι ή μορφή, μέ
τήν όποία τό κεφάλαιο άρχίζει τό προτσές τής κύκλωσης του είναι ταυ-
τόχρονα και ή μορφή πού τό τερματίζει, και έτσι τό κεφάλαιο βρι-

σκεται πάλι μέ τήν άρχική μορφή μέ τήν όποία ξαναρχίζει τήν ίδια
κύκλωση. Η άρχική μορφή X, Π, E' είναι πάντα ή μορφή μέ τήν
όποία προκαταβάλλεται ή κεφαλαιακή άξία (στή μορφή III μαζί μέ τήν
υπεραξία πού βλάστησε άπ' αυτήν), δηλαδή ή άρχική μορφή της από
τήν άποψη τής κύκλωσης. Η τελική μορφή X', Π ή E' είναι κάθε
φορά ή μεταβλημένη μορφή μιās λειτουργικής μορφής πού προηγείται
στήν κύκλωση και πού δέν είναι ή άρχική μορφή.

"Έτσι στή μορφή I τό X' είναι ή μεταβλημένη μορφή τού E' ,
στή μορφή II τό τελικό Π είναι ή μεταβλημένη μορφή τού X (και στή
μορφή I και στή μορφή II ή μετατροπή αυτή γίνεται μέ μιά άπλή
πράξη τής έμπορευματικής κυκλοφορίας, μέ τήν τυπική άμοιβαία άλ-
λαγή τής θέσης τού έμπορεύματος και τού χρήματος): στή μορφή III
τό E' είναι ή μεταβλημένη μορφή τού Π , τού παραγωγικού κεφαλαίου.
Έδώ όμως, στή μορφή III, ή μετατροπή άφορā, πρώτο, όχι μόνο τή
λειτουργική μορφή τού κεφαλαίου, μά και τό άξιακό του μέγεθος: δεύ-
τερο, όμως ή μετατροπή είναι τό άποτέλεσμα όχι μιās τυπικής άπλής
άλλαγής θέσης πού ύπάγεται στό προτσές κυκλοφορίας, μά τής παραγ-
ματικής μετατροπής, πού έχουν ύποστεί μέσα στό προτσές παραγωγής
ή μορφή χρήσης και ή άξία των έμπορευματικών συστατικών τού πα-
ραγωγικού κεφαλαίου.

Η μορφή τού άρχικού άκρου X, Π, E' προϋποτίθεται πρίν από
κάθε κύκλωση — I, II, III: ή μορφή πού ξαναεμφανίζεται στό τελικό
άκρο προκαλείται, έπομένως και καθορίζεται, από τή σειρά των μετα-
μορφώσεων τής ίδιας τής κύκλωσης. Τό E' , σάν τέρμα μιās άτομικής
βιομηχανικής κεφαλαιακής κύκλωσης, προϋποθέτει μόνο τή μή ύπαγό-
μενη στήν κυκλοφορία μορφή Π τού ίδιου βιομηχανικού κεφαλαίου,
πού προϊόν του είναι τό E' . Τό X' σάν τέρμα τού I, σάν μεταβλημένη
μορφή τού E' ($E' - X'$) προϋποθέτει τό X στά χέρια τού άγοραστή,
σάν κάτι πού ύπάρχει έξω από τήν κύκλωση $X \dots X'$ και πού τραβιέ-
ται σ' αυτήν και γίνεται ή τελική του μορφή μέ τήν πούληση τού E' .
Στή μορφή II τό τελικό Π προϋποθέτει τό Δ και τό $M\pi$ (E) σάν κάτι
πού ύπάρχει έξω άπ' αυτήν και πού ένσωματώνεται σ' αυτήν σάν τε-
λική μορφή μέ τήν πράξη $X - E$. "Αν αφήσουμε όμως κατά μέρος
τό τελευταίο άκρο, ούτε ή κύκλωση τού άτομικού χρηματικού κεφαλαίου
προϋποθέτει τήν ύπαρξη τού χρηματικού κεφαλαίου γενικά, ούτε ή κύ-
κλωση τού άτομικού παραγωγικού κεφαλαίου προϋποθέτει τήν ύπαρξη
του παραγωγικού κεφαλαίου. Στή μορφή I μπορεί τό X νά είναι τό πρώ-
το χρηματικό κεφάλαιο, στή μορφή II μπορεί τό Π νά είναι τό πρώτο
παραγωγικό κεφάλαιο πού εμφανίζεται στή σσηνή τής ιστορίας, στή μορ-
φή III όμως

$$E' \left\{ \begin{array}{l} E - \\ - X' \\ - \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} X - E < \dots \Pi \dots E' \\ x - e \end{array} \right.$$

τό E προϋποτίθεται δυό φορές έξω από τήν κύκλωση. Τή μιά φορά

στήν κύκλωση $E' - X' - E <_{M\pi}^A$. Το E αυτό, εφόσον αποτελείται από $M\pi$, είναι έμπορεύμα στά χέρια του πωλητή: είναι το ίδιο έμπορευματικό κεφάλαιο, εφόσον είναι προϊόν ενός κεφαλαιοκρατικού προ-τσές παραγωγής· ακόμα κι αν δε συμβαίνει αυτό, εμφανίζεται σάν έμπορευματικό κεφάλαιο στά χέρια του εμπόρου. Τή δεύτερη φορά στά δεύτερο ε του $\varepsilon - \chi - \varepsilon$, πού πρέπει επίσης νά υπάρχει σάν έμπορεύμα γιά νά μπορεί ν' αγοραστεί. Πάντως τό A και τό $M\pi$, αδιάφορο αν είναι ή όχι έμπορευματικό κεφάλαιο, είναι έμπορεύματα, όπως και τό E' , και σχετίζονται μεταξύ τους σάν έμπορεύματα. Τό ίδιο ισχύει και γιά τό δεύτερο ε στό $\varepsilon - \chi - \varepsilon$. Έφόσον λοιπόν $E' = E (A + M\pi)$, έχει σάν δημιουργικά του στοιχεία έμπορεύματα και πρέπει ν' αντικατασταθεί στήν κυκλοφορία μέ ισάξια έμπορεύματα· ακριβώς όπως και στό $\varepsilon - \chi - \varepsilon$ τό δεύτερο ε πρέπει ν' αντικατασταθεί στήν κυκλοφορία μέ άλλα ισάξια έμπορεύματα.

Έξάλλου, πάνω στή βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σάν κυρίαρχου τρόπου, πρέπει στά χέρια του πωλητή κάθε έμπορεύμα νά είναι έμπορευματικό κεφάλαιο. Έξακολουθεί νά είναι τέτιο στά χέρια του εμπόρου, ή γίνεται στά χέρια του, αν δεν ήταν κιόλας από πριν. Ή πάλι πρέπει νά είναι έμπορεύμα — όπως λχ. ένα εισαγμένο είδος — πού έχει αντικαταστήσει ένα αρχικό έμπορευματικό κεφάλαιο και πού γιαντό του έχει δώσει απλώς μιάν άλλη μορφή ύπαρξης.

Τά έμπορευματικά στοιχεία A και $M\pi$, από τά οποία αποτελείται τό παραγωγικό κεφάλαιο Π , σάν μορφές ύπαρξης του Π δεν έχουν τήν ίδια μορφή πού έχουν στίς διάφορες αγορές έμπορευμάτων, όπου αναζητούνται και αγοράζονται. Τώρα είναι ένωμένα, και (μόνο) ένωμένα μπορούν νά λειτουργήσουν σάν παραγωγικό κεφάλαιο.

Τό γεγονός ότι μόνο σ' αυτή τή μορφή Π , μέσα στά πλαίσια της ίδιας της κύκλωσης, τό E εμφανίζεται σάν προϋπόθεση του E , οφείλεται στό ότι ή αφετηρία της κύκλωσης είναι τό κεφάλαιο μέ έμπορευματική μορφή. Ή κύκλωση αρχίζει μέ μετατροπή του E' (έφόσον λειτουργεί σάν κεφαλαιακή αξία, αδιάφορο αν έχει μεγαλώσει ή όχι μέ τήν πρόσθεση υπεραξίας) στά έμπορεύματα εκείνα, πού αποτελούν τά στοιχεία παραγωγής του. Ή μετατροπή αυτή όμως περιλαμβάνει δλόκληρο τό προτσές κυκλοφορίας $E - X - E (= A + M\pi)$ και είναι αποτέλεσμά του. Έδω λοιπόν τό E βρίσκεται και στά δύο άκρα, τό δεύτερο άκρο όμως, πού αποχτά τή μορφή του E απ' έξω, από τήν αγορά έμπορευμάτων μέ τήν πράξη $X - E$, δεν είναι τελευταίο άκρο της κύκλωσης, αλλά μόνο των δύο πρώτων σταδίων της πού περιλαμβάνουν τό προτσές κυκλοφορίας. Αποτέλεσμά του είναι τό Π , πού τότε αρχίζει τή λειτουργία του, τό προτσές παραγωγής. Μόνο σάν αποτέλεσμα αυτού του προτσές παραγωγής, και όχι σάν αποτέλεσμα του προ-τσές κυκλοφορίας, εμφανίζεται τό E' σάν τέρμα της κύκλωσης και μάλιστα μέ τήν ίδια μορφή πού έχει τό αρχικό άκρο E' . Αντίθετα στά $X \dots X'$ και $\Pi \dots \Pi$ τά τελικά άκρα X' και Π' είναι άμεσα αποτελέσματα του προτσές κυκλοφορίας. Έπομένως έδω μόνο στό τέλος της κύκλωσης προϋποτίθεται πώς σέ άλλα χέρια βρίσκεται τή μιá φορά X'

και τήν άλλη Π . Έφόσο ή κύκλωση συντελείται άνάμεσα στά άκρα δεν εμφανίζεται σάν προϋπόθεση αυτών των κυκλήσεων ούτε X στή μιá περίπτωση, ούτε Π στήν άλλη — δηλ. ούτε ύπαρξη του X σάν ξένου χρήματος, ούτε του Π σάν ξένου προτσές παραγωγής. Αντίθετα τό $E' \dots E'$ προϋποθέτει τό $E (= A + M\pi)$ σάν ξένα έμπορεύματα σέ ξένα χέρια, πού μέ τό εισαγωγικό κυκλοφοριακό προτσές τραβιούνται στήν κύκλωση και μετατρέπονται στο παραγωγικό κεφάλαιο· και σάν αποτέλεσμα της λειτουργίας αυτού του παραγωγικού κεφαλαίου τό E' ξαναγίνεται ή τελική μορφή της κύκλωσης.

Ακριβώς όμως, επειδή ή κύκλωση $E' \dots E'$ προϋποθέτει μέσα στά πλαίσια της πραγματοποίησής της ένα άλλο βιομηχανικό κεφάλαιο μέ τή μορφή $E (= A + M\pi)$ (και τό $M\pi$ περιλαμβάνει διάφορα άλλα κεφάλαια, λχ. στήν περίπτωσή μας μηχανές, κάρβουνο, λάδι κλπ.), μās προκαλεί ή ίδια να τήν βλέπουμε όχι μόνο σάν γενική μορφή της κύκλωσης, δηλ. σάν μιá κοινωνική μορφή, μέ τήν οποία μπορούμε να βλέπουμε κάθε χωριστό βιομηχανικό κεφάλαιο (έκτός από τήν πρώτη τοποθέτησή του), έπομένως όχι μόνο σάν μιá μορφή κίνησης κοινή σέ όλα τά άτομικά βιομηχανικά κεφάλαια, αλλά ταυτόχρονα σάν μορφή κίνησης του συνόλου των άτομικών κεφαλαίων, έπομένως του συνολικού κεφαλαίου της τάξης των κεφαλαιοκρατών, μιá κίνηση πού μέσα της ή κίνηση κάθε άτομικού βιομηχανικού κεφαλαίου εμφανίζεται μόνο σάν μιá μερικότερη κίνηση πού πλέκεται μέ τίς κινήσεις των άλλων κεφαλαίων και καθορίζεται από αυτές. "Αν εξετάσουμε λχ. τό συνολικό χρονιάτικο έμπορευματικό προϊόν μιās χώρας και αναλύσουμε τήν κίνηση μέ τήν οποία ένα μέρος του αναπληρώνει τό παραγωγικό κεφάλαιο σ' όλες τίς άτομικές επιχειρήσεις, ενώ ένα άλλο μέρος του μπαίνει στήν άτομική κατανάλωση των διάφορων τάξεων, τότε βλέπουμε τό $E' \dots E'$ σάν μορφή κίνησης τόσο του κοινωνικού κεφαλαίου, όσο και της υπεραξίας ή του υπερπροϊόντος πού παράγεται απ' αυτό. Τό γεγονός ότι τό κοινωνικό κεφάλαιο = τό άθροισμα των άτομικών κεφαλαίων (μαζί και των μετοχικών κεφαλαίων ή του κρατικού κεφαλαίου, εφόσον οί κυβερνήσεις χρησιμοποιούν παραγωγική μισθωτή εργασία σέ όρυχεία, σιδηροδρόμους κλπ. και εκπληρώνουν έτσι λειτουργίες βιομηχανικών κεφαλαιοκρατών), και τό γεγονός ότι ή συνολική κίνηση του κοινωνικού κεφαλαίου είναι = μέ τό άλγεβρικό άθροισμα των κινήσεων των άτομικών κεφαλαίων, δεν αποκλείει σέ καμιά περίπτωση ή κίνηση αυτή σάν κίνηση του μεμονωμένου άτομικού κεφαλαίου να παρουσιάζει άλλα φαινόμενα από τά φαινόμενα πού παρουσιάζει ή ίδια κίνηση παρμένη σάν μέρος της συνολικής κίνησης του κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή στή συνάρτησή της μέ τίς κινήσεις των άλλων μερών του, και πώς λύνει ταυτόχρονα προβλήματα, πού κατά τήν εξέταση της κύκλωσης ενός μεμονωμένου άτομικού κεφαλαίου ή λύση τους πρέπει νά προϋποτίθεται, αντί να προκύπτει απ' αυτήν.

$E' \dots E'$ είναι ή μοναδική κύκλωση, όπου ή άργικά προκαταβλημένη κεφαλαιακή αξία αποτελεί μόνο ένα μέρος του άκρου πού αρχίζει τήν κίνηση και όπου ή κίνηση αναγγέλλεται έτσι εξαρχής σάν

ολική κίνηση του βιομηχανικού κεφαλαίου: τόσο του μέρους του προϊόντος που αναπληρώνει το παραγωγικό κεφάλαιο, όσο και του μέρους του προϊόντος που αποτελεί το υπερπροϊόν και που συνήθως ενμέρει ξοδεύεται σαν εισόδημα και ενμέρει προορίζεται να χρησιμεύσει σαν στοιχείο της συσσώρευσης. Έφόσον το ξόδεμα υπεραξίας σαν εισόδημα περιλαμβάνεται σ' αυτή την κύκλωση, ή ίδια κύκλωση περιλαμβάνει και την ατομική κατανάλωση. Αυτή ή τελευταία όμως περιλαμβάνεται ακόμα και επειδή η άφετηρία E , έμπορεύμα, υπάρχει σαν ένα οποιοδήποτε είδος χρήσης· κάθε είδος όμως που έχει παραχθεί με κεφαλαιοκρατικό τρόπο είναι έμπορευματικό κεφάλαιο, αδιάφορο αν ή μορφή χρήσης του το προορίζει για παραγωγική ή για ατομική κατανάλωση ή και για τις δυό. Τό $X \dots X'$ δείχνει μόνο την αξιακή πλευρά, την αξιοποίηση της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας σαν σκοπό του συνολικού προτοσές. Τό $II \dots II$ (II') δείχνει το προτοσές παραγωγής του κεφαλαίου σαν προτοσές αναπαραγωγής με αμετάβλητο ή αυξανόμενο τό μέγεθος του παραγωγικού κεφαλαίου (συσσώρευση). Τό $E' \dots E'$, ενώ μέ το άρχικό του κίβλας άκρο αναγγέλλεται σαν μορφή της κεφαλαιοκρατικής έμπορευματικής παραγωγής, περικλείνει έξαρχής και την παραγωγική και την ατομική κατανάλωση· ή παραγωγική κατανάλωση και ή αξιοποίηση που περιλαμβάνεται σ' αυτήν εμφανίζονται μόνο σαν κλάδος της κίνησής της. Τέλος, επειδή τό E' μπορεί να υπάρχει μέ μία μορφή χρήσης, που δέν μπορεί να ξαναμπει σέ κανένα προτοσές παραγωγής, φανερώνεται έξαρχής πώς τό διάφορα αξιακά συστατικά του E' , που έκφοράζονται μέ μέση του προϊόντος, πρέπει να καταλάβουν διαφορετική θέση, ανάλογα μέ τό αν τό $E' \dots E'$ θεωρείται σαν μορφή της κίνησης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, ή σαν αυτότελής κίνηση ενός ατομικού βιομηχανικού κεφαλαίου. Σ' όλες αυτές τις ιδιομορφίες της ή κύκλωση αυτή δείχνει πώς είναι κάτι παρπάνω από μία μεμονωμένη κύκλωση ενός άπλως ατομικού κεφαλαίου.

Στό σχήμα $E' \dots E'$ ή κίνηση του έμπορευματικού κεφαλαίου, δηλ. του συνολικού προϊόντος που έχει παραχθεί μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, δέν εμφανίζεται μόνο σαν προϋπόθεση της αυτότελους κύκλωσης του ατομικού κεφαλαίου, μά και ή ίδια μέ τή σειρά της εμφανίζεται ότι καθορίζεται άπ' αυτή την κύκλωση. Γιαυτό, αν θέλουμε να συλλάβουμε αυτό τό σχήμα στην ιδιομορφία του, δέν άρκεί πιά να περιοριστούμε στό γεγονός ότι οι μεταμορφώσεις $E' - X'$ και $X - E$ είναι, από τή μία μεριά, λειτουργικά καθορισμένα τμήματα της μεταμόρφωσης του κεφαλαίου, και από την άλλη, κρίκοι της γενικής έμπορευματικής κυκλοφορίας. Θά χρειαστεί να ξεκαθαρίσουμε τις συμπλέξεις των μεταμορφώσεων του ενός ατομικού κεφαλαίου μέ τις μεταμορφώσεις άλλων ατομικών κεφαλαίων και μέ τό μέρος εκείνο του συνολικού προϊόντος που καθορίζεται για την ατομική κατανάλωση. Γιαυτό, όταν αναλύουμε την κύκλωση του ατομικού βιομηχανικού κεφαλαίου βάζουμε στή βάση κατά προτίμηση τις δυό πρώτες μορφές.

Σάν μορφή ενός χωριστού ατομικού κεφαλαίου ή κύκλωση $E' \dots E'$ εμφανίζεται λχ. στή γεωργία. όπου υπολογίζουν από συγκομιδή σέ συγκομιδή.

κομιδή. Στό σχήμα II ξεκινούνε από τή σπορά, στό σχήμα III από τή συγκομιδή, ή, όπως λένε οι φυσιοκράτες, στό πρώτο από τις avances [προκαταβολές], στό δεύτερο από τις reprises [είσπραξεις]. Η κίνηση της κεφαλαιακής αξίας στό σχήμα III εμφανίζεται έξαρχής μόνο σαν μέρος της κίνησης της γενικής μάζας των προϊόντων, ενώ στό I και II ή κίνηση του E' αποτελεί μία μόνο στιγμή στην κίνηση ενός μεμονωμένου κεφαλαίου.

Στό σχήμα III μόνιμη προϋπόθεση του προτοσές παραγωγής και αναπαραγωγής είναι να βρίσκονται έμπορεύματα στην αγορά. Γιαυτό, αν συγκεντρώσουμε την προσοχή μας σ' αυτό τό σχήμα, τότε όλα τα στοιχεία του προτοσές παραγωγής φαίνονται σαν να προέρχονται από την έμπορευματική κυκλοφορία και σαν ν' αποτελούνται μόνο από έμπορεύματα. Αυτή ή μονόπλευρη αντίληψη παραβλέπει τα στοιχεία του προτοσές παραγωγής που είναι ανεξάρτητα από τα έμπορευματικά στοιχεία.

Επειδή στό $E' \dots E'$ άφετηρία είναι τό συνολικό προϊόν (ή συνολική αξία), φαίνεται έδω πώς (άφήνουμε κατά μέρος τό έξωτερικό έμπόριο) μπορεί να γίνει αναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα — μέ αμετάβλητη κατά τα άλλα την παραγωγικότητα της εργασίας — μόνο αν στό μέρος του υπερπροϊόντος που πρόκειται να κεφαλαιοποιηθεί περιέχονται κίβλας τά υλικά στοιχεία του πρόσθετου παραγωγικού κεφαλαίου· πώς έπομένως έφόσον ή παραγωγή ενός έτους αποτελεί την προϋπόθεση της παραγωγής του επόμενου, ή έφόσον αυτή ή παραγωγή μπορεί να γίνεται ταυτόχρονα μέ τό προτοσές της άπλης αναπαραγωγής στή διάρκεια ενός χρόνου, παράγεται άμέσως υπερπροϊόν μέ τή μορφή που τό κάνει ικανό να λειτουργεί σαν πρόσθετο κεφάλαιο. Η αύξημένη παραγωγικότητα μπορεί άπλως ν' αύξήσει την κεφαλαιακή ύλη χωρίς ν' αύξήσει την αξία της· αποτελεί όμως πρόσθετο υλικό για την αξιοποίηση.

Τό $E' \dots E'$ βρίσκεται στή βάση του Tableau économique του Κεναι και δείχνει μεγάλο και σωστό τάκτ, τό γεγονός ότι σέ αντίθεση μέ τό $X \dots X'$ (της μόνης μορφής που διατήρησε τό έμποροκρατικό σύστημα) ο Κεναι διάλεξε αυτή τή μορφή και όχι τή μορφή $II \dots II$.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΤΡΙΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΤΕΣ ΚΥΚΛΗΣΗΣ

*Αν παραστήσουμε τό συνολικό προτσές κυκλοφορίας μέ τό $\Sigma\kappa$, τότε τά τρία σχήματα μπορούν νά διατυπωθούν ως εξής:

- I) $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$
- II) $\Pi \dots \Sigma\kappa \dots \Pi$
- III) $\Sigma\kappa \dots \Pi (E')$.

*Αν συνοψίσουμε καί τίς τρεῖς μορφές, τότε ὅλες οἱ προϋποθέσεις τοῦ προτσές ἐμφανίζονται σάν ἀποτελέσματά του, σάν προϋπόθεση πού τήν ἔχει παραγάγει αὐτό τό ἴδιο (καί ὅλα τ' ἀποτελέσματά του ἐμφανίζονται σάν προϋποθέσεις του). Κάθε στοιχείο ἐμφανίζεται σάν σημείο ἀφετηρίας, σάν σημείο περάσματος καί σάν σημείο ἐπιστροφῆς. Τό συνολικό προτσές παρουσιάζεται σάν ἐνότητα τοῦ προτσές παραγωγῆς καί τοῦ προτσές κυκλοφορίας· τό προτσές παραγωγῆς γίνεται μεσολαβητής τοῦ προτσές κυκλοφορίας καί ἀντίστροφα.

Κοινό καί γιά τίς τρεῖς κυκλήσεις εἶναι ὅτι ἔχουν σάν καθοριστικό σκοπό, σάν κίνητρο τήν ἀξιοποίηση τῆς ἀξίας. Στό I αὐτό ἐκφράζεται στήν ἴδια τή μορφή. Ἡ μορφή II ἀρχίζει μέ τό Π , μέ τό ἴδιο τό προτσές ἀξιοποίησης. Στή μορφή III ἡ κύκλωση ἀρχίζει μέ τήν ἀξιοποιημένη ἀξία καί κλείνει μέ ξανά ἀξιοποιημένη ἀξία, ἀκόμα καί ὅταν ἡ κίνηση ἐπαναλαμβάνεται στήν ἴδια κλίμακα.

*Εφόσον τό $E - X$ εἶναι γιά τόν ἀγοραστή $X - E$, καί τό $X - E$ γιά τόν πωλητή $E - X$, ἡ κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου παρασταίνει ἀπλῶς τή συνηθισμένη μεταμόρφωση τῶν ἐμπορευμάτων, καί ἰσχύουν κι ἐδῶ οἱ νόμοι γιά τή μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος, πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ὅταν ἐξετάσαμε τή μεταμόρφωση τῶν ἐμπορευμάτων (Βιβλίο I, κεφ. 3ο, 2 [σελ. 116 — 142]). *Αν ὅμως δέν σταματήσουμε σ' αὐτή τήν τυπική πλευρά, ἀλλά ἐξετάσουμε τήν πραγματική συνάρτηση τῶν μεταμορφώσεων τῶν διάφορων ἀτομικῶν κεφαλαίων, δηλ. στήν πραγματικότητα τή συνάρτηση τῶν κυκλήσεων τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων σάν μερικότερων κινήσεων τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, τότε δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἡ συνάρτηση αὐτή ἀπό τήν ἀπλή ἀλλαγὴ μορφῆς τοῦ χρήματος καί τοῦ ἐμπορεύματος.

Σ' ἓνα διαρκῶς περιστρεφόμενο κύκλο κάθε σημείο εἶναι ταυτόχρονα σημείο ἀφετηρίας καί σημείο ἐπιστροφῆς. *Αν διακόψουμε τήν περιστροφή, τότε κάθε σημείο ἀφετηρίας δέν εἶναι σημείο ἐπιστροφῆς. *Ἐτσι εἶδαμε πῶς ὄχι μόνο κάθε ιδιαίτερη κύκλωση προϋποθέτει (imply) τήν ἄλλη, μά πῶς ἐπίσης ἡ ἐπανάληψη τῆς κύκλωσης μέ τή μιὰ μορφή συμπεριλαμβάνει τή διάνυση τῆς κύκλωσης μέ τίς ἄλλες μορφές. *Ἐτσι ὅλη ἡ διαφορά παρουσιάζεται σάν καθαρά τυπική διαφορά ἢ ἀκόμα σάν καθαρά ὑποκειμενική διαφορά, πού ὑπάρχει μόνο γιά τόν παρατηρητή.

*Εφόσο καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς κυκλήσεις ἐξετάζεται σάν ιδιαίτερη μορφή τῆς κίνησης, στήν ὁποία βρίσκονται διάφορα ἀτομικά βιομηχανικά κεφάλαια, ἡ διαφορά αὐτή ὑπάρχει ἐπίσης πάντα μόνο σάν διαφορά ἀτομική. Στήν πραγματικότητα ὅμως κάθε ἀτομικό βιομηχανικό κεφάλαιο βρίσκεται ταυτόχρονα καί στίς τρεῖς κυκλήσεις. Οἱ τρεῖς κυκλήσεις, οἱ μορφές ἀναπαραγωγῆς τῶν τριῶν μορφῶν τοῦ κεφαλαίου συντελοῦνται ἀδιάκοπα ἢ μιὰ δίπλα στήν ἄλλη. Λογουχάρη, ἓνα μέρος τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, αὐτό πού λειτουργεῖ τώρα σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο, μετατρέπεται σέ χρηματικό κεφάλαιο, ταυτόχρονα ὅμως ἓνα ἄλλο μέρος βγαίνει ἀπό τό προτσές παραγωγῆς καί μπαίνει στήν κυκλοφορία σάν νέο ἐμπορευματικό κεφάλαιο. *Ἐτσι διαγράφεται διαρκῶς ἡ κυκλική μορφή $E' \dots E'$, τό ἴδιο γίνεται καί μέ τίς δύο ἄλλες μορφές. Ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου στήν καθεμιά ἀπό τίς μορφές του καί στό καθένα ἀπό τά στάδιά του εἶναι τό ἴδιο συνεχῆς, ὅπως ἡ μεταμόρφωση αὐτῶν τῶν μορφῶν καί τό διαδοχικό πέρασμα ἀπό τά τρία στάδια. *Εδῶ λοιπόν ἡ συνολική κύκλωση ἀποτελεῖ πραγματική ἐνότητα τῶν τριῶν μορφῶν τῆς.

Στήν ἐξέτασή μας ὑποθέσαμε πῶς ἡ κεφαλαιακή ἀξία σ' ὅλο τῆς τό μέγεθος ἐμφανίζεται ὁλόκληρη εἴτε σάν χρηματικό κεφάλαιο, εἴτε σάν παραγωγικό κεφάλαιο, εἴτε σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο. *Ἐτσι λχ. εἶχαμε τίς 422 λίρ. στ. πρῶτα ὅλες σάν χρηματικό κεφάλαιο, ἔπειτα τίς εἶχαμε ἐπίσης ὅλες μεταβλημένες σέ παραγωγικό κεφάλαιο, τέλος τίς εἶχαμε σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο, σάν νῆμα ἀξίας 500 λίρ. στ. (ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 78 λίρ. στ. ἦταν ὑπεραξία). *Εδῶ τά διάφορα στάδια ἀποτελοῦν ἰσάριθμες διακοπές. *Ὅσον καιρό λχ. οἱ 422 λίρ. στ. μένουν μέ τή μορφή χρήματος, δηλ. ὥσπου νά πραγματοποιηθοῦν οἱ ἀγορές $X - E (A + M\pi)$, τό συνολικό κεφάλαιο ὑπάρχει καί λειτουργεῖ μόνο σάν χρηματικό κεφάλαιο. *Από τή στιγμή πού μετατρέπεται σέ παραγωγικό κεφάλαιο δέ λειτουργεῖ οὔτε σάν χρηματικό κεφάλαιο, οὔτε σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο. *Ἐχει διακοπῇ τό συνολικό τοῦ προτσές κυκλοφορίας, ὅπως ἀπό τήν ἄλλη ἔχει διακοπῇ τό συνολικό τοῦ προτσές παραγωγῆς ἀπό τή στιγμή πού λειτουργεῖ στό ἓνα ἀπὸ τά δύο στάδια κυκλοφορίας εἴτε σάν X , εἴτε σάν E' . *Ἐτσι λοιπόν ἡ κύκλωση $\Pi \dots \Pi$ δέ θά παρουσιαζόταν μόνο σάν περιοδική ἀνανέωση τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἀλλά ἐπίσης καί σάν διακοπὴ τῆς λειτουργίας του, τοῦ προτσές παραγωγῆς, ὥσπου νάχει διανυθεῖ τό προτσές κυκλοφορίας: ἡ παραγωγή ἀντὶ νά εἶναι συνεχῆς θά γίνονταν ἔτσι

κατά δόσεις και θά ανανεωνόταν μόνο κατά χρονικά διαστήματα τυχαίας διάρκειας, ανάλογα με το αν τα δύο στάδια του προτσές κυκλοφορίας θά τερατιζόταν γρηγορότερα ή αργότερα. Αυτό γίνεται λχ. με τον κινέζο χειροτέχνη, πού εργάζεται μόνο για ιδιώτες πελάτες και τό προτσές τής παραγωγής του σταματά όσπου ν' ανανεωθεί ή παραγγελία.

Στήν πραγματικότητα αυτό ισχύει για κάθε χωριστό μέρος του κεφαλαίου πού βρίσκεται σε κίνηση, και όλα τά μέρη του κεφαλαίου διαγράφουν διαδοχικά αυτή τήν κίνηση. Λογουχάρη οι 10 000 λίβρες νήμα είναι τό βδομαδιατικό προϊόν ενός κλωστουργού επιχειρηματία. Αυτές οι 10 000 λίβρες νήμα βγαίνουν όλες από τή σφαίρα τής παραγωγής και μπαίνουν στη σφαίρα τής κυκλοφορίας· ή κεφαλαιακή αξία πού περιέχεται σ' αυτές πρέπει να μετατραπεί δλόκληρη σε χρηματικό κεφάλαιο, και όσον καιρό μένει με τή μορφή του χρηματικού κεφαλαίου δέν μπορεί να ξαναμπει στο προτσές παραγωγής· πρέπει πρώτα να μπει στην κυκλοφορία και να ξαναμετατραπεί στα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου $A + M\pi$. Τό προτσές κύκλωσης του κεφαλαίου είναι μιά διαρκής διακοπή, έξοδος από ένα στάδιο και είσοδος στο επόμενο· εγκατάλειψη τής μιᾶς μορφής και ύπαρξη με μίαν ἄλλη μορφή· τό καθένα απ' αυτά τά στάδια δέν καθορίζει μόνο τό ἄλλο, ἄλλα ταυτόχρονα και τό αποκλείει.

Ἡ συνέχεια όμως είναι τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και επιβάλλεται από τήν τεχνική της βάση, μόλο πού δέν μπορεί πάντα να πετυχαίνεται ἀπόλυτα. Ἄς δοῦμε λοιπόν πώς γίνεται στην πραγματικότητα. Ἐνῶ λχ. οι 10 000 λίβρες νήμα ἐμφανίζονται στην αγορά σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο και πραγματοποιούν τή μετατροπή τους σε χρήμα (ἀδιάφορο ἂν πρόκειται για μέσο πληρωμῆς, μέσο ἀγορᾶς ἢ ἔστω για λογιστικό χρήμα), στο προτσές παραγωγῆς μπαίνουν στη θέση τους καινούργιο βαμβάκι, κάρβουνο κλπ., — τό κεφάλαιο δηλ. ἔχει μετατραπεί κιόλας ξανά από τή χρηματική και ἐμπορευματική μορφή στη μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου — και ἀρχίζουν τή λειτουργία τους σάν παραγωγικό κεφάλαιο· ἐνῶ τήν ἴδια ὥρα πού αυτές οι 10 000 λίβρες νήμα μετατρέπονται σε χρήμα, οι προηγούμενες 10 000 λίβρες νήμα διανύουν κιόλας τό δεύτερο στάδιο τής κύκλωσής τους και ξαναμετατρέπονται από χρήμα στα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου. Ὅλα τά μέρη του κεφαλαίου διαγράφουν διαδοχικά τό προτσές τής κύκλωσης, βρίσκονται ταυτόχρονα σε διάφορα στάδια του. Ἔτσι τό βιομηχανικό κεφάλαιο στη συνέχεια τής κύκλωσής του βρίσκεται ταυτόχρονα σ' όλα τά στάδια της και στις διάφορες μορφές λειτουργίας πού ἀντιστοιχοῦν στα στάδια αυτά. Τό μέρος ἐκεῖνο, πού για πρώτη φορά μετατρέπεται από ἐμπορευματικό κεφάλαιο σε χρήμα, ἀρχίζει τήν κύκλωση $E' \dots E''$, ἐνῶ τό βιομηχανικό κεφάλαιο, σάν κινούμενο σύνολο, ἔχει πιά διανύσει τήν κύκλωση $E' \dots E'$. Με τό ἕνα ἔχει προκαταβάλλεται χρήμα, με τό ἄλλο εἰσποάττεται χρήμα. Τό ἀρχίνημα τής κύκλωσης $X \dots X'$ σ' ἕνα σημείο είναι ταυτόχρονα και ἐπιστροφή του σ' ἕνα ἄλλο σημείο. Τό ἴδιο ισχύει και για τό παραγωγικό κεφάλαιο.

Γιαυτό ή πραγματική κύκλωση του βιομηχανικού κεφαλαίου στη συνέχεια της δέν είναι μόνο ἐνότητα του προτσές κυκλοφορίας και του προτσές παραγωγῆς, ἄλλα και ἐνότητα των τριῶν του κυκλήσεων. Δέν μπορεί όμως να είναι μιά τέτια ἐνότητα, παρὰ μόνο ἐφόσον κάθε διαφορετικό μέρος του κεφαλαίου μπορεί να διατρέχει διαδοχικά τις φάσεις τής κύκλωσης πού ἀκολουθοῦν ή μιά τήν ἄλλη, να περνᾷ από τή μιά φάση, από τή μιά μορφή λειτουργίας στην ἄλλη, ἐφόσον λοιπόν τό βιομηχανικό κεφάλαιο, σάν τό σύνολο αυτών των μερών, βρίσκεται ταυτόχρονα στις διάφορες φάσεις και λειτουργίες και διαγράφει ἔτσι ταυτόχρονα και τις τρεις κυκλήσεις. Ἡ διαδοχή κάθε μέρους καθορίζεται ἐδῶ από τήν παράλληλη ύπαρξη των μερών, δηλ. από τό χωρισμό του κεφαλαίου. Ἔτσι, στο διαρθρωμένο ἐργοστασιακό σύστημα τό προϊόν βρίσκεται διαρκῶς στις διάφορες βαθμίδες του προτσές του σχηματισμοῦ του, καθώς και στο πέρασμά του από τή μιά φάση τής παραγωγῆς στην ἄλλη. Ἐπειδή τό ἀτομικό βιομηχανικό κεφάλαιο παρασταίνει κάποιο καθορισμένο μέγεθος, πού ἐξαρτιέται από τά μέσα του κεφαλαιοκράτη και πού για κάθε βιομηχανικό κλάδο ἔχει ἕνα καθορισμένο ἐλάχιστο μέγεθος, πρέπει κατά τόν καταμερισμό του να τηροῦνται καθορισμένες ἀριθμητικές ἀναλογίες. Τό μέγεθος του ὑπάρχοντος κεφαλαίου καθορίζει τις διαστάσεις του προτσές παραγωγῆς, αυτές με τή σειρά τους καθορίζουν τις διαστάσεις του ἐμπορευματικοῦ και του χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον λειτουργοῦν δίπλα στο προτσές παραγωγῆς. Ἡ παράλληλη όμως ύπαρξη, πού καθορίζει και τή συνέχεια τής παραγωγῆς, ὑφίσταται μόνο χάρη στην κίνηση των μερών του κεφαλαίου, με τήν ὁποία τό ἕνα ὕστερα από τό ἄλλο διανύουν τά διάφορα στάδια. Ἡ ἴδια ή παράλληλη ύπαρξη είναι μόνο ἀποτέλεσμα τής διαδοχῆς. Ἄν λχ. τό $E' - X'$ σταματήσει για τό ἕνα μέρος και τό ἐμπόρευμα δέν μπορεί να πουληθεῖ, τότε διακόπτεται ή κύκλωση αὐτοῦ του μέρους και δέ συντελεῖται ή ἀντικατάστασή του με τά μέσα παραγωγῆς του· τά ἐπόμενα μέρη, πού βγαίνουν από τό προτσές παραγωγῆς με τή μορφή του E' , βρίσκουν φραγμένο τό δρόμο τής ἀλλαγῆς τής λειτουργίας τους από τά μέρη πού προηγήθηκαν. Ἄν τό φαινόμενο αὐτό βαστάξει κάμποσο καιρό, τότε περιορίζεται ή παραγωγή και σταματάει ὅλο τό προτσές. Κάθε σταμάτημα τής διαδοχῆς φέρνει διαταραχή στην παράλληλη ύπαρξη, κάθε σταμάτημα σε ἕνα στάδιο προκαλεῖ ἕνα μεγαλύτερο ή μικρότερο σταμάτημα στην ὅλη κύκλωση ὅχι μόνο του σταματημένου μέρους του κεφαλαίου, ἄλλα και ὅλου του ἀτομικοῦ κεφαλαίου.

Ἡ ἐπόμενη μορφή, με τήν ὁποία παρουσιάζεται τό προτσές, είναι ή μορφή διαδοχῆς φάσεων. Ἔτσι πού δρος για να περάσει τό κεφάλαιο σε μιά νέα φάση είναι να ἐγκαταλείψει τήν ἄλλη. Γιαυτό ἐπίσης, κάθε ἰδιαίτερη κύκλωση ἔχει σάν σημείο ἀφετηρίας και σημείο ἐπιστροφῆς μιά από τις λειτουργικές μορφές του κεφαλαίου. Ἀπό τήν ἄλλη, τό συνολικό προτσές ἀποτελεῖ στην πραγματικότητα τήν ἐνότητα των τριῶν κυκλήσεων, πού είναι οι διάφορες μορφές, με τις ὁποῖες ἐκφράζεται ή συνέχεια του προτσές. Για κάθε λειτουργική μορφή του κεφα-

λαίου ή συνολική κύκλωση παρουσιάζεται σάν ή δική της ειδική κύκλωση, καί μάλιστα ή καθεμία απ' αὐτές τίς κυκλήσεις συνεπάγεται τή συνέχεια τοῦ συνολικοῦ προτοσές· ή κυκλοπορεία τῆς μιᾶς λειτουργικῆς μορφῆς συνεπάγεται τήν κυκλοπορεία τῶν ἄλλων. Ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ὄρο γιά τό συνολικό προτοσές παραγωγῆς, ἰδίως γιά τό κοινωνικό κεφάλαιο, νά εἶναι ταυτόχρονα καί προτοσές ἀναπαραγωγῆς, ἐπομένως καί κύκλωση τοῦ καθενός ἀπό τά στοιχεῖα του. Διάφορα κλάσματα τοῦ κεφαλαίου διατρέχουν διαδοχικά τά διάφορα στάδια καί τίς διαφορές λειτουργικῆς μορφῆς. Ἐτσι κάθε λειτουργική μορφή διανύει ταυτόχρονα μέ τίς ἄλλες καί τή δική της κύκλωση, παρά τό γεγονός ὅτι κάθε φορά παρασταίνεται μέ τή μορφή αὐτή ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ κεφαλαίου. Ἐνα μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἕνα μέρος ὅμως πού πάντα ἀλλάζει, πού διαρκῶς ἀναπαράγεται, ὑπάρχει μέ τή μορφή ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου πού μετατρέπεται σέ χρήμα· ἕνα ἄλλο μέρος ὑπάρχει μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού μετατρέπεται σέ παραγωγικό κεφάλαιο· ἕνα τρίτο μέρος ὑπάρχει μέ τή μορφή παραγωγικοῦ κεφαλαίου πού μετατρέπεται σέ ἐμπορευματοῦ κεφάλαιο. Ἡ διαρκῆς ὑπαρξη καί τῶν τριῶν μορφῶν γίνεται δυνατή χάρις τήν κύκλωση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού περνά ἀπό αὐτές ἀκριβῶς τίς τρεῖς φάσεις.

Τότε τό κεφάλαιο σάν σύνολο βρίσκεται στίς διαφορές φάσεις του ταυτόχρονα καί παράλληλα στό χῶρο. Διαρκῶς ἕως κάθε μέρος περνάει διαδοχικά ἀπό τή μιᾶ φάση, ἀπό τή μιᾶ λειτουργική μορφή στήν ἄλλη καί ἔτσι λειτουργεῖ διαδοχικά σέ ὅλες. Ἐτσι οἱ μορφές εἶναι ρευστές μορφές πού ή σύγχρονη ὑπαρξη τους γίνεται δυνατή χάρις τή διαδοχή τους. Κάθε μορφή ἀκολουθεῖ τήν ἄλλη καί προηγείται ἀπ' αὐτήν, ἔτσι πού ή ἐπιστροφή τοῦ ἐνός μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ μιᾶ μορφή καθορίζεται ἀπό τήν ἐπιστροφή τοῦ ἄλλου σέ μιάν ἄλλη μορφή. Κάθε μέρος διαγράφει διαρκῶς τή δική του κυκλοφορία, ἄλλο ὅμως εἶναι πάντα τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται μέ τή μορφή αὐτή, καί αὐτές οἱ ἰδιαίτερες κυκλοφορίες ἀποτελοῦν μόνο ταυτόχρονες καί διαδοχικές φάσεις τῆς συνολικῆς πορείας.

Μόνο στήν ἐνότητα τῶν τριῶν κυκλήσεων πραγματοποιεῖται ή συνέχεια τοῦ συνολικοῦ προτοσές, καί ὄχι στή διακοπή πού περιγράψαμε πύ πάνω. Τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο ἔχει πάντα αὐτήν τή συνέχεια, καί τό προτοσές του εἶναι πάντα ή ἐνότητα τῶν τριῶν κυκλήσεων.

Γιά τά ἀτομικά κεφάλαια πού καί πού διακόπτεται λίγο-πολύ ή συνέχεια τῆς ἀναπαραγωγῆς. Πρῶτο, στίς διαφορές ἐποχές οἱ μάζες τῆς ἀξίας εἶναι κατανεμημένες συχνά σέ ἄνισες μερίδες στά διάφορα στάδια καί στίς διαφορές μορφῆς λειτουργίας. Δεύτερο, οἱ μερίδες αὐτές μποροῦν νά κατανεμηθοῦν διαφορετικά, ἀνάλογα μέ τό χαρακτήρα τοῦ ἐμπορεύματος πού πρόκειται νά παραχθεῖ, ἐπομένως, ἀνάλογα μέ τήν ἰδιαίτερη σφαίρα παραγωγῆς, στήν ὁποία ἔχει τοποθετηθεῖ τό κεφάλαιο. Τρίτο, ή συνέχεια μπορεῖ νά διακοπῇ περισσότερο ή λιγότερο σέ κλάδους παραγωγῆς πού ξεχωρίζονται ἀπό τίς ἐποχές τοῦ ἔτους, εἴτε ἐξαιτίας τῶν φυσικῶν ὁρων (γεωργία, ἀλιεία τῆς ρέγγας

κτλ.), εἴτε ἐξαιτίας συμβατικῶν συνθηκῶν, λχ. στίς λεγόμενες ἐποχικές ἐργασίες. Πύ κανονικά καί πύ ὁμοιόμορφα συνετελεῖται τό προτοσές στό ἐργοστάσιο καί στήν ἐξορυκτική βιομηχανία. Ἡ διαφορά ὅμως αὐτή τῶν κλάδων παραγωγῆς δέν ἐπιφέρει καμιά διαφορά στίς γενικές μορφές τοῦ προτοσές κύκλωσης.

Τό κεφάλαιο σάν ἀξιοποιούμενη ἀξία δέν περικλείνει μόνο ταξικές σχέσεις, ἕναν καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα πού στηρίζεται στήν ὑπαρξη τῆς ἐργασίας σάν μισθωτῆς ἐργασίας. Τό κεφάλαιο εἶναι μιᾶ κίνηση, ἕνα προτοσές κύκλωσης πού περνάει ἀπό διάφορα στάδια, ἕνα προτοσές πού μέ τή σειρά του πάλι ἐμπερικλείει τρεῖς διαφορετικές μορφές τοῦ προτοσές κύκλωσης. Γιαντό τό κεφάλαιο μπορεῖ νά νοηθεῖ μόνο σάν κίνηση καί ὄχι σάν ἕνα πράγμα πού ἡρεμεῖ. Ὅσοι ἐξετάζουν τήν αὐτοτελοποίηση τῆς ἀξίας σάν ἀπλή ἀφαίρεση, ξεχνοῦν πῶς ή κίνηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου εἶναι αὐτή ή ἀφαίρεση in actu [ἐν δράσει]. Ἡ ἀξία περνάει ἐδῶ ἀπό διαφορές μορφῆς, διαγράφει διαφορές κινήσεις, στίς ὁποῖες διατηρεῖται καί ταυτόχρονα ἀξιοποιεῖται, αὐξάνει. Ἐπειδή ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε πρῶτα μόνο μέ τή μορφή κίνησης, δέν παίρνουμε ὑπόψη τίς ἐπαναστάσεις πού μπορεῖ νά ὑποστῇ ή κεφαλαιακή ἀξία στό προτοσές τῆς κύκλωσης τῆς· εἶναι ὅμως φανερό πῶς παρ' ὅλες τίς ἐπαναστάσεις στίς ἀξίες ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὑπάρχει καί μπορεῖ νά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει μόνο τόσο, ὅσο ἀξιοποιεῖται ή κεφαλαιακή ἀξία, δηλ. ὅσο διανύει τό προτοσές τῆς κύκλωσης τῆς σάν αὐτοτελοποιημένη ἀξία, ὅσο δηλαδή ὑπερνικεῖται καί ἰσοφαιρῖζεται κατὰ κάποιο τρόπο ή ἐπανάσταση στίς ἀξίες. Οἱ κινήσεις τοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζονται σάν πράξεις τοῦ ἀτομικοῦ βιομηχανοῦ κεφαλαιοκράτη πού ἐνεργεῖ σάν ἀγοραστής ἐμπορευμάτων καί ἐργασίας, σάν πωλητής ἐμπορευμάτων καί κεφαλαιοκράτης παραγωγός, καί πού ἐπομένως μέ τή δράση του προκαλεῖ τήν κύκλωση. Ἄν ή κοινωνική κεφαλαιακή ἀξία ὑποστῇ μιάν ἀξιακή ἐπανάσταση, τότε εἶναι δυνατό ἐξαιτίας τῆς τό δικό του ἀτομικό κεφάλαιο νά ὑποκύψει σ' αὐτήν καί νά χαθεῖ, ἐπειδή δέν εἶναι σέ θέση νά ἐκπληρώσει τοῦς ὁρους αὐτῆς τῆς ἀξιακῆς κίνησης. Ὅσο πύ ἀπτόμετες καί πύ συχνές γίνονται οἱ ἀξιακές ἐπαναστάσεις, τόσο περισσότερο ή αὐτόματη κίνηση τῆς αὐτοτελοποιημένης ἀξίας, πού δρᾷ μέ τή δύναμη στοιχειακοῦ φυσικοῦ προτοσές, ἐπιβάλλεται ἀέναντι στήν πρόβλεψη καί στούς ὑπολογισμούς τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη, τόσο περισσότερο ή πορεία τῆς ὁμαλῆς παραγωγῆς ὑποτάσσεται στήν ἀνώμαλη κερδοσκοπία, τόσο μεγαλύτερος γίνεται ὁ κίνδυνος γιά τήν ὑπαρξη τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων. Ἐτσι, αὐτές οἱ περιοδικές ἀξιακές ἐπαναστάσεις ἐπιβεβαιώνουν αὐτό ἀκριβῶς πού δῆθεν πᾶνε νά διαψεύσουν: τήν αὐτοτελοποίηση πού ὑφίσταται ή ἀξία σάν κεφάλαιο καί πού τή διατηρεῖ καί τήν δένει μέ τήν κίνηση τῆς.

Αὐτή ή διαδοχή τῶν μεταμορφώσεων τοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται στό προτοσές τῆς κίνησής του, περιλαμβάνει τή διαρκῆ σύγκριση μέ τήν ἀρχική ἀξία τοῦ κεφαλαίου τῶν ἀλλαγῶν πού σημειώθηκαν κατὰ τήν κύκλωση στό ἀξιακό μέγεθός του. Ἄν ή αὐτοτελοποίηση τῆς ἀξίας ἀπέναντι στήν ἀξιοδημιουργό δύναμη, τήν ἐργατική δύναμη, ἀρχίζει στήν

πράξη $X - A$ (άγορά της εργατικής δύναμης) και πραγματοποιείται στη διάρκεια του προτσές παραγωγής σάν εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, αυτή ή αυτοτελοποίηση της αξίας δέν ξαναεμφανίζεται σ' αυτή την κίνηση, όπου τό χρήμα, τό έμπορεύμα και τά στοιχεία παραγωγής είναι άπλές έναλλασσόμενες μορφές της κεφαλαιακής αξίας πού βρίσκεται στό προτσές της κίνησής της και όπου συγκρίνεται τό προηγούμενο άξιακό μέγεθος του κεφαλαίου μέ τό μεταβλημένο τωρινό άξιακό μέγεθος του.

«Η αξία», λέει ο Μπαίηλυ, παίρνοντας θέση ένάντια στην αυτοτελοποίηση της αξίας, πού χαρακτηρίζει τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, και πού τήν έρμηνεύει σάν αυταπάτη όρισμένων οικονομολόγων, «ή αξία είναι μιά σχέση ανάμεσα σέ έμπορεύματα πού υπάρχουν ταυτόχρονα, γιατί μόνο τέτια έμπορεύματα μπορούν ν' ανταλλάσσονται τό ένα μέ τ' άλλο». Αυτά τά λέει ένάντια στη σύγκριση έμπορευματικών αξιών διαφορετικών εποχών, σύγκριση πού — μιά κι έχει καθοριστεί ή αξία του χρήματος γιά κάθε εποχή — σημαίνει μόνο σύγκριση της απαιτούμενης στίς διάφορες εποχές δαπάνης εργασίας γιά τήν παραγωγή του ίδιου είδους έμπορεύματος. Η άποψή του αυτή πηγάζει από τή γενική του παρανόηση, σύμφωνα μέ τήν όποία ή ανταλλακτική αξία = αξία, από τήν παρανόηση ότι ή μορφή της αξίας είναι ή ίδια ή αξία· από τήν παρανόηση επομένως ότι οι έμπορευματικές αξίες δέν μπορούν πιά νά συγκριθούν μεταξύ τους από τή στιγμή πού δέ λειτουργούν ενεργά σάν ανταλλακτικές αξίες, δηλ. από τή στιγμή πού δέν μπορούν πιά ν' ανταλλαχτούν πραγματικά ή μιά μέ τήν άλλη. Έτσι ούτε καν υποψιάζεται πώς ή αξία λειτουργεί σάν κεφαλαιακή αξία ή σάν κεφάλαιο μόνον έφόσον στίς διάφορες φάσεις της κίνησής της, πού δέν είναι καθόλου contemporary [σύγχρονες], αλλά διαδοχικές, μένει ταυτόσημη μέ τόν εαυτό της και συγκρίνεται μέ τόν ίδιο τόν εαυτό της.

Γιά νά διατηρήσουμε καθαρό τόν τύπο της κίνησης δέν άρκει νά υποθέτουμε πώς τά έμπορεύματα πουλιούνται στην αξία τους, αλλά πώς αυτό γίνεται μέ άμετάβλητους όλους τούς άλλους όρους. Άς πάρουμε λχ. τή μορφή $\Pi \dots \Pi$, ανεξάρτητα από κάθε τεχνική επάνσταση στό προτσές παραγωγής, πού μπορεί νά υποτιμήσει τό παραγωγικό κεφάλαιο ενός όρισμένου κεφαλαιοκράτη· ανεξάρτητα επίσης από κάθε αντίτυπο μιάς άλλαγής των άξιακών στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου στην αξία του υπάρχοντος έμπορευματικού κεφαλαίου, πού μπορεί ν' αύξηθει ή νά μειωθεί όταν υπάρχουν άποθέματα έμπορευματικού κεφαλαίου. Άς υποθέσουμε πώς τό E' , οι 10 000 λίβρες νήμα, έχουν πουληθεί στην αξία τους πρós 500 λίρ. στ. Άπ' αυτές οι 8440 λίβρες νήμα, = 422 λίρ. στ., αναπληρώνουν τήν κεφαλαιακή αξία πού περιέχεται στό E' . Άν όμως έχει αύξηθει ή αξία του βαμβακιού, του κάβουνου κλπ. (έδω δέν παίρνουμε ύπόψη τά άλλα σκαμπανεβάσματα των τιμών), τότε ίσως νά μή φτάνουν πιά αυτές οι 422 λίρ. στ. γιά ν' αναπληρώσουν δλότελα τά στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου· χρειάζεται συμπληρωματικό χρηματικό κεφάλαιο, δηλ.

δεσμεύεται χρηματικό κεφάλαιο. Άντίθετα, όταν οι τιμές αυτές πέφτουν, τότε άποδεσμεύεται χρηματικό κεφάλαιο. Πέρα γιά πέρα κανονικά συντελείται τό προτσές μόνο όταν μένουν σταθερές οι άξιακές σχέσεις, συντελείται πράγματι κανονικά όσο ίσοφαρίζονται οι διαταραχές στην επανάληψη της κίνησης. Όσο μεγαλύτερες είναι οι διαταραχές, τόσο μεγαλύτερο χρηματικό κεφάλαιο πρέπει νά κατέχει ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, γιά νά μπορεί νά περιμένει ως τήν ίσοφάριση των διαταραχών. Καί επειδή στην πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής διευρύνεται ή κλίμακα κάθε άτομικού προτσές παραγωγής, και μαζί του αύξάνει και τό ελάχιστο μέγεθος του κεφαλαίου πού πρέπει νά προκαταβάλλεται, τό γεγονός αυτό προστίθεται στά άλλα γεγονότα, πού μετατρέπουν όλοένα και περισσότερο τή λειτουργία του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη σέ μονοπώλιο μεγάλων κεφαλαιοκρατών του χρήματος, άτομικών ή συνεταιρισμένων.

Μέ τήν ευκαιρία σημειώνουμε έδω: Άν επέλθει μιά άξιακή άλλαγή στά στοιχεία παραγωγής, παρουσιάζεται μιά διαφορά ανάμεσα στη μορφή $X \dots X'$, από τή μιά, και στίς μορφές $\Pi \dots \Pi$ και $E' \dots E'$, από τήν άλλη.

Στό $X \dots X'$, τόν τύπο του νεοτοποθετούμενου κεφαλαίου, πού εμφανίζεται στην άρχή σάν χρηματικό κεφάλαιο, μιά πτώση της αξίας των μέσων παραγωγής, λχ. των πρώτων ύλών, των βοηθητικών ύλών κλπ. θ' απαιτήσει λιγότερη δαπάνη χρηματικού κεφαλαίου, από τή δαπάνη πού απαιτούνταν πριν από τήν πτώση, γιά ν' άρχίσει μιά επίχειρηση καθορισμένων διαστάσεων, επειδή οι διαστάσεις του προτσές παραγωγής (μέ άμετάβλητο τό επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας) έξαρτιούνται από τή μάζα και τόν όγκο των μέσων παραγωγής πού μπορεί νά κινήσει μιά δοσμένη ποσότητα εργατικής δύναμης· δέν έξαρτιούνται όμως ούτε από τήν αξία αυτών των μέσων παραγωγής, ούτε από τήν αξία της εργατικής δύναμης (ή αξία της εργατικής δύναμης επηρεάζει μόνο τό μέγεθος της αξιοποίησης). Άντίθετα, αν σημειωθεί αύξηση της αξίας των στοιχείων παραγωγής των έμπορευμάτων, πού άποτελούν τά στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, απαιτείται περισσότερο κεφάλαιο γιά νά ιδρυθεί μιά επίχειρηση δοσμένων διαστάσεων. Καί στίς δύο περιπτώσεις θίγεται μόνο τό μέγεθος του χρηματικού κεφαλαίου πού πρόκειται νά νεοτοποθετηθεί· στην πρώτη περισσέει χρηματικό κεφάλαιο, στη δεύτερη δεσμεύεται χρηματικό κεφάλαιο, αν γενικά ή αύξηση των νέων άτομικών βιομηχανικών κεφαλαίων σ' ένα δοσμένο κλάδο παραγωγής προχωρεί μέ τό συννηθισμένο τρόπο.

Οι κινήσεις $\Pi \dots \Pi$ και $E' \dots E'$ παρουσιάζονται σάν $X \dots X'$ μόνο έφόσον ή κίνηση του Π και του E' είναι ταυτόχρονα και συσφύρεση, δηλ. έφόσον μετατρέπεται πρόσθετο χ, χρήμα, σέ χρηματικό κεφάλαιο. Έκτός απ' αυτό, ή άξιακή άλλαγή των στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου τίς θίγει διαφορετικά απ' ό,τι θίγει τό $X \dots X'$. Έδω παραβλέπουμε πάλι τήν άντεπίδραση μιάς τέτιας άξιακής άλλαγής στά συστατικά του κεφαλαίου πού βρίσκονται στό προτσές

της παραγωγής. Αυτό πού θίγεται άμεσα έδω δέν είναι ή αρχική δαπάνη, αλλά ένα βιομηχανικό κεφάλαιο πού βρίσκεται στο προτοές της αναπαραγωγής του και όχι στην πρώτη του κύκλωση· επομένως θίγεται τό $E' \dots E < \frac{4}{M\pi}$, ή επαναμετατροπή του έμπορευματικού κεφαλαίου στα στοιχεία παραγωγής του, έφόσον τά στοιχεία αυτά αποτελούνται από έμπορεύματα. Όταν σημειώνεται πτώση των αξιών (καί αντίστοιχα των τιμών) είναι δυνατά τρία ένδεχόμενα: είτε τό προτοές αναπαραγωγής συνεχίζεται στην ίδια κλίμακα, στην περίπτωση αυτή απέλευθερώνεται ένα μέρος του προηγούμενου χρηματικού κεφαλαίου και γίνεται συγκέντρωση χρηματικού κεφαλαίου, χωρίς νά γίνεται πραγματική συσσώρευση (παραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα) ή μετατροπή χ (ύπεραξίας) σέ συσσωρευτικό απόθεμα πού προετοιμάζει και συνοδεύει την πραγματική συσσώρευση· είτε, αν τό επιτρέπουν οι τεχνικές αναλογίες, τό προτοές αναπαραγωγής διευρύνεται σέ μεγαλύτερη κλίμακα απ' ό,τι θά γινόταν διαφορετικά· είτε πάλι συντελείται μεγαλύτερος σχηματισμός αποθεμάτων πρώτων ύλων κλπ.

Τό αντίθετο γίνεται όταν ανεβαίνει ή αξία των στοιχείων πού αναπληρώνουν τό έμπορευματικό κεφάλαιο. Στην περίπτωση αυτή ή αναπαραγωγή δέν γίνεται πιά στίς κανονικές της διαστάσεις (λχ. εργάζονται λιγότερο χρονικό διάστημα)· ή πρέπει νά επέμβει συμπληρωματικό χρηματικό κεφάλαιο γιά νά συνεχιστεί στίς προηγούμενες διαστάσεις της (δέσμευση χρηματικού κεφαλαίου)· ή τό χρηματικό συσσωρευτικό απόθεμα, αν υπάρχει τέτιο, χρησιμεύει όλόκληρο ή ένμέρει, γιά τή διατήρηση του προτοές αναπαραγωγής στην παλιά κλίμακα, αντί γιά τή διεύρυνσή του. Κι αυτό επίσης αποτελεί δέσμευση χρηματικού κεφαλαίου, μόνο πού έδω τό συμπληρωματικό χρηματικό κεφάλαιο δέν προέρχεται απ' έξω, από την άγορά χρήματος, αλλά από τά μέσα του ίδιου του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη.

Μπορούν όμως νά μεσολαβήσουν περιστατικά πού τροποποιούν τό $\Pi \dots \Pi$ και τό $E' \dots E'$. "Αν λχ. ό βαμβακοκλωστοουργός επιχειρηματίας μας έχει μεγάλο απόθεμα βαμβακιού (αν δηλ. ένα μεγάλο μέρος του παραγωγικού του κεφαλαίου βρίσκεται μέ τή μορφή αποθέματος βαμβακιού), τότε σέ περίπτωση πτώσης των τιμών του βαμβακιού υποτιμείται ένα μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου του· αν αντίθετα αύξηθούν οι τιμές του βαμβακιού, τότε έπέρχεται αύξηση της αξίας αυτού του μέρους του παραγωγικού του κεφαλαίου. Από την άλλη, αν έχει άκίνητοποιήσει μεγάλες μάζες αξιών μέ τή μορφή του έμπορευματικού κεφαλαίου, λχ. σέ βαμβακερά νήματα, τότε σέ περίπτωση πτώσης των τιμών του βαμβακιού υποτιμείται ένα μέρος του έμπορευματικού του κεφαλαίου, επομένως γενικά και του κεφαλαίου του πού βρίσκεται σέ κύκλωση· τό αντίθετο γίνεται όταν ανεβαίνουν οι τιμές του βαμβακιού. Τέλος, στο προτοές $E' - X - E < \frac{4}{M\pi}$ αν ή πράξη $E' - X$, δηλ. ή πραγματοποίηση του έμπορευματικού κεφαλαίου, έχει γίνει πριν από την αξιακή άλλαγή στα στοιχεία του E , τότε τό κεφάλαιο

θίγεται μόνο μέ τόν τρόπο πού εξετάζεται στην πρώτη περίπτωση, και συγκεκριμένα στή δεύτερη κυκλοφοριακή πράξη $X - E < \frac{4}{M\pi}$ · αν όμως ή αξιακή άλλαγή γίνει πριν από τό $E' - X$, τότε, μέ άμετάβλητους όλους τους άλλους όρους, ή πτώση των τιμών του βαμβακιού έπιφέρει μιάν αντίστοιχη πτώση της τιμής του νήματος, και, αντίθετα, μιά αύξηση της τιμής του βαμβακιού έπιφέρει αύξηση της τιμής του νήματος. Η επίδραση πάνω στα διάφορα άτομικά κεφάλαια πού είναι τοποθετημένα στον ίδιο κλάδο παραγωγής μπορεί νά είναι πολύ διαφορετική, ανάλογα μέ τίς διάφορες συνθήκες στις όποιες μπορούν νά βρίσκονται. — Η άποδέσμευση ή ή δέσμευση χρηματικού κεφαλαίου μπορούν νά προέρχονται επίσης από διαφορές στην χρονική διάρκεια του προτοές κυκλοφορίας, επομένως και από διαφορές στην ταχύτητα κυκλοφορίας. Τό ζήτημα αυτό όμως ανήκει στην εξέταση της περιστροφής. Έδω μās ενδιαφέρει μόνο ή πραγματική διαφορά πού φανερόνεται ανάμεσα στο $X \dots X'$ και στίς δυό άλλες μορφές του προτοές κύκλωσης σέ σχέση μέ την αξιακή άλλαγή των στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου.

Στην εποχή του αναπτγμένου πιά και γιαυτό κυρίαρχου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στο τμήμα της κυκλοφορίας $X - E < \frac{4}{M\pi}$ μεγάλο μέρος των έμπορευμάτων από τά όποια αποτελείται τό $M\pi$, τά μέσα παραγωγής, θά είναι ξένο όρων έμπορευματικό κεφάλαιο. Επομένως από την άποψη του πωλητή συντελείται έδω ή πράξη $E' - X'$, μετατροπή έμπορευματικού κεφαλαίου σέ χρηματικό κεφάλαιο. Αυτό όμως δέν ισχύει απόλυτα. Αντίθετα. Μέσα στα πλαίσια του προτοές κυκλοφορίας του, όπου τό βιομηχανικό κεφάλαιο λειτουργεί είτε σαν χρήμα είτε σαν έμπόρευμα, ή κυκλοφορία του βιομηχανικού κεφαλαίου, αδιάφορο αν εμφανίζεται μέ τή μορφή χρηματικού κεφαλαίου ή μέ τή μορφή έμπορευματικού κεφαλαίου, διασυντώνεται μέ την κυκλοφορία έμπορευμάτων πού έχουν παραχθεί από τους πιο διαφορετικούς κοινωνικούς τρόπους παραγωγής, έφόσον πρόκειται ταυτόχρονα και γιά τρόπους έμπορευματικής παραγωγής. Τά έμπορεύματα είτε είναι προϊόν μιάς παραγωγής πού στηρίζεται στή δουλεία, είτε προϊόν άγροτών (κινέζων, ινδών κλπ.), είτε κοινοτήτων (όλλανδικές Ανατολικές Ινδίες), είτε κρατικής παραγωγής (όπως τή συναντούμε, στηριγμένη στή δουλοπαροικία, σέ παλαιότερες εποχές της ρωσικής ιστορίας), είτε ήμιάγριων κυνηγετικών λαών κλπ.: αντικρύζουν τό χρήμα και τά έμπορεύματα μέ τά όποια παρουσιάζεται τό βιομηχανικό κεφάλαιο σαν έμπορεύματα και χρήμα και μπαίνουν τόσο στην κύκλωση του, όσο και στην κύκλωση της ύπεραξίας, πού φορέας της είναι τό έμπορευματικό κεφάλαιο, έφόσον ή ύπεραξία αυτή ξοδεύεται σαν εισόδημα· δηλ. μπαίνουν και στους δυό κλάδους κυκλοφορίας του έμπορευματικού κεφαλαίου. Δέν έχει σημασία πους είναι ό χαρακτήρας του προτοές παραγωγής από τό όποιο προέρχονται τά έμπορεύματα. Στην άγορά λειτουργούν σαν έμπορεύματα, και σαν έμπορεύματα μπαίνουν στην κύκλωση του βιομηχανικού κεφαλαίου, καθώς και στην κυκλο-

φορία της υπεραξίας που φορέας της είναι το έμπορευματικό κεφάλαιο. Χαρακτηριστικό λοιπόν του προτσές κυκλοφορίας του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι η προέλευση των εμπορευμάτων απ' όλα τα μέρη, ή ύπαρξη της αγοράς σαν παγκόσμιας αγοράς. Καί αυτό που ισχύει για τα ξένα έμπορεύματα, ισχύει και για το ξένο χρήμα· όπως το έμπορευματικό κεφάλαιο σε σχέση με το ξένο χρήμα λειτουργεί μόνο σαν έμπόρευμα, έτσι και το χρήμα αυτό σε σχέση με το έμπορευματικό κεφάλαιο λειτουργεί μόνο σαν χρήμα· το χρήμα λειτουργεί εδώ σαν παγκόσμιο χρήμα.

Εδώ όμως πρέπει να παρατηρήσουμε δυό πράγματα:

Πρώτο. Από τη στιγμή που έχει συντελεστεί η πράξη *X — Μπ*, τα έμπορεύματα (*Μπ*) παύουν να είναι έμπορεύματα και γίνονται ένας από τους τρόπους ύπαρξης του βιομηχανικού κεφαλαίου στη λειτουργική του μορφή του *Π*, του παραγωγικού κεφαλαίου. Έτσι όμως σβήνουν τα ίχνη της προέλευσής τους· δεν υπάρχουν πιά παρά σαν μορφές ύπαρξης του βιομηχανικού κεφαλαίου, είναι ένσωματωμένα σ' αυτό. Όσοσο παραμένει γεγονός πώς για την αναπλήρωσή τους απαιτείται ή αναπαραγωγή τους, και μ' αυτή την έννοια ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εξαρτιέται από τρόπους παραγωγής που βρίσκονται έξω από τη δική του βαθμίδα ανάπτυξης. Η τάση του όμως είναι να μετατρέπει όσο είναι δυνατό κάθε παραγωγή σε έμπορευματική παραγωγή· το κύριο μέσο του γι' αυτό είναι τούτο ακριβώς το τράβηγμα αυτών των τρόπων παραγωγής στο προτσές της κυκλοφορίας του· και η ίδια ή αναπτυγμένη έμπορευματική παραγωγή δεν είναι παρά κεφαλαιοκρατική έμπορευματική παραγωγή. Η επέμβαση του βιομηχανικού κεφαλαίου προωθεί παντού αυτή τη μετατροπή, μαζί της όμως προωθεί και τη μετατροπή όλων των άμεσων παραγωγών σε μισθωτούς εργάτες.

Δεύτερο. Τα έμπορεύματα που μπαίνουν στο προτσές κυκλοφορίας του βιομηχανικού κεφαλαίου σ' αυτά συμπεριλαμβάνονται και τα αναγκαία μέσα συντήρησης, στα οποία μετατρέπεται το μεταβλητό κεφάλαιο ύστερα από την πληρωμή του στους εργάτες, με σκοπό την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης), ποια κι αν είναι η προέλευσή τους, ή κοινωνική μορφή του προτσές παραγωγής από το οποίο προέρχονται, αντικρύζουν το ίδιο το βιομηχανικό κεφάλαιο με τη μορφή πιά του έμπορευματικού κεφαλαίου, με τη μορφή μεταπρατικού ή εμπορικού κεφαλαίου· το κεφάλαιο αυτό όμως, από την ίδια του τη φύση περιλαμβάνει έμπορεύματα όλων των τρόπων παραγωγής.

Όπως ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει μεγάλη κλίμακα της παραγωγής, έτσι προϋποθέτει κατανάλξη και μεγάλη κλίμακα της πούλησης· δηλ. προϋποθέτει πούληση στον έμπορο και όχι στον άτομικό καταναλωτή. Εφόσον ο καταναλωτής αυτός είναι ο ίδιος παραγωγικός καταναλωτής, δηλ. βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, εφόσον λοιπόν το βιομηχανικό κεφάλαιο ενός κλάδου παραγωγής προμηθεύει στον άλλο κλάδο μέσα παραγωγής, γίνεται (με τη μορφή παραγγελίας κλπ.) και άμεση πούληση έμπορευμάτων από ένα βιομήχανο

κεφαλαιοκράτη σε πολλούς άλλους. Έτσι κάθε βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, εφόσο είναι άμεσος πωλητής, είναι ο ίδιος έμπορος για τον έαυτό του, πράγμα εξάλλου που είναι και όταν πουλάει στον έμπορο.

Τό έμπόριο έμπορευμάτων σαν λειτουργία του εμπορικού κεφαλαίου προϋποτίθεται στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, και αναπτύσσεται τόσο περισσότερο, όσο αναπτύσσεται η παραγωγή αυτή. Γιαυτό τό προϋποθέτουμε κάθε φορά που χρειάζεται να δείξουμε ανάγλυφα διάφορες πλευρές του κεφαλαιοκρατικού προτσές κυκλοφορίας· κατά τη γενική όμως ανάλυσή του προϋποθέτουμε την άμεση πούληση χωρίς τη μεσολάβηση του έμπόρου, γιατί η μεσολάβηση αυτή συγκαλύπτει διάφορες φάσεις της κίνησης.

Ας δοΰμε τί λέει ο Σισμόντι που περιγράφει τό ζήτημα με κάποια άφέλεια:

«Τό έμπόριο χρησιμοποιεί σημαντικό κεφάλαιο που, από πρώτη ματιά φαίνεται πώς δεν αποτελεί συστατικό μέρος του κεφαλαίου, που την κίνηση του την περιγράψαμε λεπτομερειακά. Η αξία των ύφασμάτων που είναι στοιβαγμένα στίς αποθήκες του ύφασματοεμπόρου φαίνονται στην αρχή σαν να μην έχουν καμιά σχέση με τό μέρος εκείνο της χρονιάτικης παραγωγής, που δίνει ο πλούσιος στον φτωχό με τη μορφή μισθού για να τον βάζει να εργάζεται. Όσοσο τό κεφάλαιο αυτό έχει άπλως αναπληρώσει τό κεφάλαιο για τό όποιο μιλήσαμε. Για να δοΰμε καθαρά τίς προόδους του πλούτου, τον παρακολουθήσαμε από την παραγωγή του ως την κατανάλωσή του. Κι όμως φάνηκε πώς λχ. τό κεφάλαιο που χρησιμοποιείται στην παραγωγή ύφασμάτων παραμένει πάντα τό ίδιο· κατά την ανταλλαγή με τό εισόδημα του καταναλωτή χωρίστηκε άπλως σε δυό μέρη: τό ένα χρησίμεψε σαν εισόδημα του εργοστασιάρχη με τη μορφή του κέρδους, τό άλλο χρησίμεψε σαν εισόδημα των εργατών με τη μορφή του μισθού, τον καιρό που οι εργάτες παρήγαν καινούργιο ύφασμα.

Όσοσο γρήγορα διαπίστωσαν πώς προς συμφέρον όλων θάταν καλύτερα αν τα διάφορα μέρη αυτού του κεφαλαίου άλληλοαντικαταστάινονταν και πώς, αν για την όλη κυκλοφορία ανάμεσα στον εργοστασιάρχη και στον καταναλωτή άρχοΰσαν 100 000 τάληρα, αυτά τα 100 000 τάληρα μοιράζονταν εξίσου ανάμεσα στον εργοστασιάρχη, τό μεγαλέμπορο και τον έμπορο λιανικής πούλησης. Ο εργοστασιάρχης μονάχα με τό ένα τρίτο αυτού του ποσού έπitéλεσε τό ίδιο έργο που θά έπitéλουσε με όλο τό ποσό, επειδή τη στιγμή που είχε άποπερατωθεί η παραγωγή του έβρισκε πολύ πιό γρήγορα τον έμπορο-άγοραστή απ' ό,τι θά έβρισκε τον καταναλωτή. Τό κεφάλαιο του μεγαλέμπορου με τη σειρά του αντικαταστάθηκε πολύ πιό γρήγορα από τό κεφάλαιο του έμπόρου λιανικής πούλησης... Η διαφορά ανάμεσα στο προκαταβλημένο ποσό των μισθών και στην τιμή αγοράς από τον τελευταίο καταναλωτή έπρεπε ν' αποτελεί τό κέρδος των κεφαλαίων. Η διαφορά αυτή μοιραζόταν ανάμεσα στον εργοστασιάρχη, τό χοντρέμπορο και τον έμπορο λιανικής πούλησης, από τότε που έχουν μοιράσει μεταξύ τους τούς ρόλους τους, ενώ η έπιτελεσμένη εργασία ήταν η ίδια, παρά τό γεγο-

νός ότι τώρα απαιτούνται τρία πρόσωπα και τρία μέρη του κεφαλαίου αντί ξνα», («Nouveaux Principes», I, σελ. 139, 140) — «Όλοι αυτοί (οι έμποροι) πήραν ξμμεσα μέρος στην παραγωγή, επειδή η παραγωγή, μιά κι έχει σκοπό της την κατανάλωση, δεν μπορεί να θεωρείται ολοκληρωμένη, προτού φέρει τό προϊόν στη διάθεση του καταναλωτή» (στό ίδιο, σελ. 137).

Κατά την εξέταση των γενικών μορφών της κύκλωσης, και γενικά σ' όλο τουτο τό Δεύτερο Βιβλίο, παίρνουμε τό χρήμα σάν μεταλλικό χρήμα, αφήνοντας κατά μέρος τό συμβολικό χρήμα, πού είναι απλό σύμβολο αξίας και πού αποτελεί την ειδικότητα ορισμένων μόνο κρατών, καθώς και τό πιστωτικό χρήμα, πού δεν έχουμε ακόμα μιλήσει γι' αυτό. Πρώτο, αυτή είναι ή ιστορική σειρά· στην πρώτη εποχή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τό πιστωτικό χρήμα δεν παίζει κανένα ή παίζει μόνο ασήμαντο ρόλο. Δεύτερο, ή ανάγκη ν' ακολουθηθεί αυτή ή σειρά έχει αποδειχτεί και θεωρητικά από τό γεγονός ότι όλα όσα έχουν εκθέσει ως τώρα μέ τρόπο κριτικό ο Τούκ και άλλοι γιά την κυκλοφορία του πιστωτικού χρήματος τούς εξανάγκαζαν νά γυρίζουν ξανά και ξανά στη μελέτη του ζητήματος όπως θά παρουσιαζόταν πάνω στη βάση της μεταλλικής μόνο κυκλοφορίας. Δεν πρέπει όμως νά ξεχνάμε πώς τό μεταλλικό χρήμα μπορεί νά λειτουργήσει και σάν μέσο αγοράς και σάν μέσο πληρωμής. Γιά λόγους απλούστευσης σέ τουτο τό Δεύτερο Βιβλίο παίρνουμε γενικά τό χρήμα μονάχα στην πρώτη μορφή της λειτουργίας του.

Τό προτσές κυκλοφορίας του βιομηχανικού κεφαλαίου, πού αποτελεί μονάχα ένα μέρος του ατομικού του προτσές κύκλωσης, καθορίζεται, εφόσον αποτελεί μονάχα μιά σειρά λειτουργιών μέσα στα πλαίσια της γενικής εμπορευματικής κυκλοφορίας, από τούς γενικούς νόμους πού έχουν αναπτυχθεί προηγούμενα (Βιβλίο I, κεφ. 3ο, [σελ. 107 κ. έ.]). Η ίδια μάζα χρήματος, λχ. 500 λίρ. στ., βάζει σέ κυκλοφορία διαδοχικά τόσο περισσότερα βιομηχανικά κεφάλαια (ή, πράγμα πού είναι τό ίδιο, ατομικά κεφάλαια μέ τή μορφή τους σάν εμπορευματικά κεφάλαια), όσο μεγαλύτερη είναι ή ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος, επομένως όσο πιο γρήγορα κάθε ατομικό κεφάλαιο διατρέχει τή σειρά των εμπορευματικών και χρηματικών του μεταμορφώσεων. Σύμφωνα μ' αυτά, ή ίδια αξιακή μάζα κεφαλαίου απαιτεί γιά την κυκλοφορία της τόσο λιγότερο χρήμα, όσο περισσότερο τό χρήμα λειτουργεί σάν μέσο πληρωμής, επομένως όσο περισσότερο λχ. κατά την αναπλήρωση ενός εμπορευματικού κεφαλαίου μέ τά μέσα παραγωγής του τό χρειάζονται μόνο γιά νά εξοφλούν ύπόλοιπα λογαριασμών, και όσο μικρότερες είναι οι προθεσμίες πληρωμής, όπως λχ. κατά την πληρωμή του μισθού εργασίας. Από την άλλη, όταν υποθέσουμε πώς ή ταχύτητα της κυκλοφορίας και όλοι οι άλλοι όροι μένουν αμετάβλητοι, ή μάζα του χρήματος πού πρέπει νά κυκλοφορεί σάν χρηματικό κεφάλαιο καθορίζεται από τό άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων (από τό γινόμενο της τιμής επί τή μάζα των εμπορευμάτων) ή, όταν είναι

δοσμένες ή μάζα και ή αξία των εμπορευμάτων, από την αξία του ίδιου του χρήματος.

Μά οι νόμοι της γενικής εμπορευματικής κυκλοφορίας ισχύουν μόνον εφόσον τό προτσές κυκλοφορίας του κεφαλαίου αποτελεί μιά σειρά απλών κυκλοφοριακών πράξεων, δεν ισχύουν όμως εφόσον οι κυκλοφοριακές αυτές πράξεις αποτελούν λειτουργικά καθορισμένα τμήματα της κύκλωσης ατομικών βιομηχανικών κεφαλαίων.

Γιά νά τό διασαφηνίσουμε αυτό, τό καλύτερο είναι νά εξετάσουμε τό προτσές κυκλοφορίας στην αδιάκοπη συνάρτησή του, όπως εμφανίζεται στις δυο μορφές:

$$\text{II) } \Pi \dots E' \left\{ \begin{array}{l} E - X \\ -X' \\ \varepsilon - \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} X - E < \frac{d}{M\pi} \dots \Pi (\Pi') \\ \chi - \varepsilon \end{array} \right.$$

$$\text{III) } E' \left\{ \begin{array}{l} E - X \\ -X' \\ \varepsilon - \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} X - E < \frac{d}{M\pi} \dots \Pi \dots E' \\ \chi - \varepsilon \end{array} \right.$$

Σάν σειρά κυκλοφοριακών πράξεων γενικά τό προτσές κυκλοφορίας (είτε σάν $E - X - E$, είτε σάν $X - E - X$) παρασταίνει μόνο τις δυο αντιτιθέμενες σειρές εμπορευματικών μεταμορφώσεων, από τις όποιες ή κάθε χωριστή μεταμόρφωση μέ τή σειρά της περιέχει την αντίθετη μεταμόρφωση από την πλευρά του ξένου εμπορεύματος ή του ξένου χρήματος πού βρίσκεται απέναντί της.

Αυτό πού από την πλευρά του κατόχου του εμπορεύματος είναι $E - X$, από την πλευρά του αγοραστή είναι $X - E'$ ή πρώτη μεταμόρφωση του ενός εμπορεύματος σέ $E - X$ είναι ή δεύτερη μεταμόρφωση του άλλου εμπορεύματος πού εμφανίζεται σάν X' τό αντίστροφο συμβαίνει στό $X - E$. Επομένως, όσα τονίσαμε σχετικά μέ τή σύμπλεξη της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος πού βρίσκεται στό ένα στάδιο μέ τή μεταμόρφωση ενός άλλου εμπορεύματος στό άλλο στάδιο ισχύουν και γιά τή κυκλοφορία του κεφαλαίου, εφόσον ο κεφαλαιοκράτης ενεργεί σάν αγοραστής και πωλητής εμπορεύματος, και τό κεφάλαιο του συνεπώς σάν χρήμα απέναντι σέ ξένο εμπόρευμα, ή σάν εμπόρευμα απέναντι σέ ξένο χρήμα. Αυτή όμως ή σύμπλεξη των εμπορευματικών μεταμορφώσεων δεν αποτελεί ταυτόχρονα και έκφραση της σύμπλεξης των μεταμορφώσεων των κεφαλαίων.

Πρώτο, όπως είδαμε, μπορεί τό $X - E (M\pi)$ νά παρασταίνει μιά σύμπλεξη των μεταμορφώσεων διάφορων ατομικών κεφαλαίων. Λογouχάρη τό εμπορευματικό κεφάλαιο του βαμβακοκλωστουργού επιχειρηματία, τό νήμα, αναπληρώνεται ενμέρει μέ κάρβουνο. Ένα μέρος του κεφαλαίου του βρίσκεται μέ χρηματική μορφή και από τή μορφή αυτή μετατρέπεται σέ εμπορευματική μορφή, ενώ τό κεφάλαιο του κεφαλαιοκράτη πού παράγει κάρβουνο βρίσκεται μέ εμπορευματική μορφή και γιαντό μετατρέπεται σέ χρηματική μορφή· ή ίδια κυ-

κλοφοριακή πράξη παρασταίνει ἐδῶ ἀντίθετες μεταμορφώσεις δυό βιομηχανικῶν κεφαλαίων (πού ἀνήκουν σέ διαφορετικούς κλάδους παραγωγῆς), παρασταίνει δηλαδή τή σύμπλεξη τῆς σειρᾶς τῶν μεταμορφώσεων αὐτῶν τῶν κεφαλαίων. Ὅπως εἶδαμε ὅμως, τό $M\pi$, στό ὁποιο μετατρέπεται τό X , δέ χρειάζεται νά εἶναι ὁπωσδήποτε ἐμπορευματικό κεφάλαιο μέ τήν κατηγορηματική ἔννοια τῆς λέξης, δηλ. δέ χρειάζεται νά εἶναι μιά λειτουργική μορφή βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, δέ χρειάζεται νάχει παραχθεῖ ἀπό ἕναν κεφαλαιοκράτη. Εἶναι πάντα $X - E$, ἀπό τή μιά μεριά, καί $E - X$, ἀπό τήν ἄλλη, ὅχι ὅμως πάντα σύμπλεξη μεταμορφώσεων κεφαλαίου. Ἐπειτα, τό $X - A$, ἡ ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δέν ἀποτελεῖ ποτέ σύμπλεξη μεταμορφώσεων κεφαλαίου, ἐπειδή ἡ ἐργατική δύναμη παρόλο πού εἶναι ἐμπόρευμα τοῦ ἐργάτη, γίνεται ὥστόσο κεφάλαιο μόνο ἀπό τή στιγμή πού ἔχει πωληθεῖ στόν κεφαλαιοκράτη. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στό προτσές $E' - X'$ δέ χρειάζεται τό X' νά εἶναι μεταμορφωμένο ἐμπορευματικό κεφάλαιο· μπορεῖ νά εἶναι μετατροπή σέ χρήμα τοῦ ἐμπορεύματος ἐργατική δύναμη (μισθός ἐργασίας), ἢ ἐνός προϊόντος πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό ἕνα αὐτοτελῆ ἐργάτη, ἀπό ἕνα δοῦλο, ἀπό ἕνα δουλοπάροικο ἢ ἀπό μιά κοινότητα.

Δεύτερο, ὅμως, ἂν ὑποθέσουμε πῶς ὅλη ἡ παραγωγή τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς γίνεται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, δέν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο γιά τήν ἐκπλήρωση τοῦ λειτουργικά καθορισμένου ρόλου κάθε μεταμόρφωσης, πού συντελεῖται μέσα στά πλαίσια τοῦ προτσές κυκλοφορίας ἐνός ἀτομικοῦ κεφαλαίου, ἡ μεταμόρφωση αὐτή νά παρασταίνει τήν ἀντίστοιχη ἀντίθετη μεταμόρφωση στήν κύκλωση τοῦ ἄλλου κεφαλαίου. Λογунάρα, στήν κύκλωση $\Pi \dots \Pi$ τό X' , πού χρηματοποιεῖ τό E' , μπορεῖ ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἀγοραστή νά εἶναι μόνο ἡ μεταμορφωμένη σέ χρήμα ὑπεραξία του (ἂν τό ἐμπόρευμα ἀποτελεῖται ἀπό εἶδη κατανάλωσης): ἢ στό $X' - E' < \frac{4}{M\pi}$ (ὅπου δηλ. τό κεφάλαιο μπαίνει κιόλας συσσωρευμένο) γιά τόν πωλητή τοῦ $M\pi$ μπορεῖ τό X' νά μπεῖ στήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου του μόνο σάν ἀναπλήρωση τῆς κεφαλαιακῆς προκαταβολῆς του, ἢ νά μή ξαναμπεῖ καθόλου στήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου του ἂν λοξοδρομήσει καί ξοδευτεῖ σάν εἰσόδημα.

Τό ζήτημα λοιπόν, πῶς — τόσο σχετικά μέ τό κεφάλαιο, ὅσο καί σχετικά μέ τήν ὑπεραξία — ἀλληλοαναπληρώνονται μέσα στό προτσές τῆς κυκλοφορίας τά διάφορα συστατικά τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού τά ἀτομικά κεφάλαια ἀποτελοῦν μόνο αὐτοτελῶς λειτουργοῦντα συστατικά του, δέ λύνεται μέ τήν ἐξέταση τῶν ἀπλῶν συμπλέξεων τῶν μεταμορφώσεων τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, πού εἶναι κοινές γιά τήν κεφαλαιακή κυκλοφορία καί γιά κάθε ἄλλη ἐμπορευματική κυκλοφορία, ἀλλά ἀπαιτεῖ ἄλλο τρόπο ἐξέτασης. Ὡς τώρα ἀρκέστηκαν ἐδῶ σέ φράσεις πού, ἂν ἀναλυθοῦν πιά ἐπισταμένα, δέν περιέχουν παρὰ ἀόριστες παραστάσεις παρμένες ἀποκλειστικά ἀπό συμπλέξεις μεταμορφώσεων πού ἀνήκουν σέ ὁποιαδήποτε ἐμπορευματική κυκλοφορία.

Μιά ἀπό τίς πιά χειροπιαστές ἰδιομορφίες τοῦ προτσές κυκλοφορίας τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, εἶναι τό γεγονός ὅτι, ἀπό τή μιά μεριά, τά στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τό παραγωγικό κεφάλαιο προέρχονται ἀπό τήν ἀγορά ἐμπορευμάτων καί πρέπει ν' ἀνανεώνονται διαρκῶς ἀπ' αὐτήν, ν' ἀγοράζονται σάν ἐμπορεύματα, καί ὅτι, ἀπό τήν ἄλλη, τό προϊόν τοῦ προτσές ἐργασίας προέρχεται ἀπό αὐτήν σάν ἐμπόρευμα καί πρέπει διαρκῶς νά πωλιέται σάν ἐμπόρευμα. Ἀρκεῖ λχ. νά συγκρίνουμε ἕναν σύγχρονο παχτωτή τῆς Κάτω Σκωτίας μέ ἕναν μικροαγρότη παλαιοῦ τύπου τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ὁ πρῶτος πωλάει ὅλο του τό προϊόν καί γι' αὐτό πρέπει ὅλα τά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ προϊόντος, ἀκόμα καί τό σπύρο, νά τ' ἀναπληρώνει στήν ἀγορά, ὁ δεύτερος καταναλώνει ἅμεσα τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος του, ἀγοράζει καί πωλάει ὅσο τό δυνατό λιγότερα, φτιάχνει τά ἐργαλεῖα του, τά ρούχα του κλπ. ὅσο εἶναι δυνατό μόνος του.

Μέ βάση ὅλα αὐτά ἀντιπαράθεσαν τή μιά στήν ἄλλη τή φυσική οἰκονομία, τή χρηματική οἰκονομία καί τήν πιστωτική οἰκονομία σάν τίς τρεῖς χαρακτηριστικές οἰκονομικές μορφές κίνησης τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς.

Πρῶτο: οἱ τρεῖς αὐτές μορφές δέν ἀποτελοῦν ἰσότητες φάσεις ἐξέλιξης. Ἡ λεγόμενη πιστωτική οἰκονομία δέν εἶναι παρὰ μιά μορφή τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας, ἐφόσον καί οἱ δυό αὐτοί ὅροι ἐκφράζουν λειτουργίες συναλλαγῆς ἢ τρόπους συναλλαγῆς ἀνάμεσα στους ἴδιους τοὺς παραγωγούς. Στήν ἀναπτυνμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἡ χρηματική οἰκονομία ἐμφανίζεται πιά μόνο σάν βάση τῆς πιστωτικῆς οἰκονομίας. Ἐτσι ἡ χρηματική οἰκονομία καί ἡ πιστωτική οἰκονομία ἀντιστοιχοῦν ἀπλῶς σέ διάφορες βαθμίδες ἐξέλιξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, σέ καμιά περίπτωση ὅμως δέν ἀποτελοῦν διαφορετικές αὐτοτελεῖς μορφές συναλλαγῆς σέ σύγκριση μέ τή φυσική οἰκονομία. Μέ τό ἴδιο δικαίωμα θά μπορούσε κανεῖς ν' ἀντιπαράθεσε στίς δυό αὐτές μορφές σάν ἰσότητες τίς πολύ διαφορετικές μορφές τῆς φυσικῆς οἰκονομίας.

Δεύτερο: ἐπειδή στίς κατηγορίες: χρηματική οἰκονομία καί πιστωτική οἰκονομία δέν τονίζεται καί δέν προβάλλεται σάν διακριτικό γνώρισμα ἡ οἰκονομία, δηλ. τό ἴδιο τό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἀλλά ὁ ἀντίστοιχος στήν οἰκονομία τρόπος συναλλαγῆς ἀνάμεσα στους διάφορους παράγοντες τῆς παραγωγῆς ἢ ἀνάμεσα στους παραγωγούς, θάπρεπε νά γίνει τό ἴδιο καί κατὰ τήν ἐξέταση τῆς πρώτης κατηγορίας. Ἐτσι, ἀντί γιά φυσική οἰκονομία θάπρεπε νά μιλάμε γιά ἀνταλ-λαχτική οἰκονομία. Μιά ὁλότελα κλειστή φυσική οἰκονομία, λχ. γάν τό κράτος τῶν Ἰνκα στό Περού, δέ θά ὑπαγόταν σέ καμιά ἀπό αὐτές τίς κατηγορίες.

Τρίτο: ἡ χρηματική οἰκονομία εἶναι κοινή σέ κάθε ἐμπορευματική παραγωγή, καί τό προϊόν ἐμφανίζεται σάν ἐμπόρευμα στους πιά διαφορετικούς οργανισμούς τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Ἐπομένως αὐτό πού θά χαρακτηρίζε τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή θάταν μόνο ἡ

έκταση στην οποία τό προϊόν παράγεται σάν έμπορικό είδος, σάν έμπόρευμα, άρα καί ή έκταση πού τά συστατικά του στοιχεία πρέπει νά ξαναπαίρνουν σάν έμπορικά είδη, σάν έμπορεύματα, στην οίκοномиά από την όποία προέρχεται τό προϊόν.

Πράγματι ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι ή έμπορευματική παραγωγή σάν γενική μορφή της παραγωγής, είναι όμως τέτια, καί στην εξέλιξή της γίνεται όλοένα καί περισσότερο τέτια, μόνο έπειδή σ' αυτήν ή ίδια ή εργασία έμφανίζεται σάν έμπόρευμα, έπειδή ό εργάτης πουλάει την εργασία, δηλ. τή λειτουργία της εργατικής του δύναμης, καί μάλιστα, σύμφωνα μέ την υπόθεσή μας, την πουλάει στην άξία της, πού καθορίζεται από τό κόστος της άναπαραγωγής της. Στο βαθμό πού ή εργασία μετατρέπεται σέ μισθωτή εργασία, στόν ίδιο βαθμό ό παραγωγός μετατρέπεται σέ βιομήχανο κεφαλαιοκράτη· γιαντό ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή (άρα καί ή έμπορευματική παραγωγή) έμφανίζεται σ' όλη την έκτασή της μόνο όταν καί ό άμεσος αγρότης παραγωγός γίνει μισθωτός εργάτης. Στη σχέση άνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στό μισθωτό εργάτη ή χρηματική σχέση, ή σχέση άγοραστή καί πωλητή, γίνεται μιά σχέση πού ένυπάρχει στην ίδια την παραγωγή. Στη βάση της όμως αυτή ή σχέση στηρίζεται στόν κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής καί όχι στόν τρόπο της συναλλαγής· αντίθετα, ό τρόπος της συναλλαγής πηγάζει από τό χαρακτήρα της παραγωγής. Έξάλλου στόν άστικό όρίζοντα, όπου όλη ή προσοχή τών ανθρώπων συγκεντρώνεται στό πώς θά κάνουν έπικερδείς δουλίτσες, άνταποκρίνεται τό γεγονός ότι τή βάση τού τρόπου συναλλαγής δέν τή βλέπουν στό χαρακτήρα τού τρόπου παραγωγής στόν όποιο άντιστοιχεί, άλλ' άντίστροφα⁷.

Ό κεφαλαιοκράτης ρίχνει στην κυκλοφορία μέ τή μορφή χρήματος μικρότερη άξία από την άξία πού τραβάει άπ' αυτήν, έπειδή ρίχνει σ' αυτήν μέ τή μορφή έμπορεύματος μεγαλύτερη άξία από την άξία πού έχει τραβήξει άπ' αυτήν μέ τή μορφή έμπορεύματος. Έφόσον λειτουργεί σάν άπλή προσωποποίηση τού κεφαλαίου, σάν βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, ή προσφορά του σέ έμπορευματική άξία είναι πάντα μεγαλύτερη από τή ζήτησή του σέ έμπορευματική άξία. "Αν καλύπτονταν ή προσφορά του καί ή ζήτησή του άπ' αυτή την άποψη, θά σήμαινε πώς τό κεφάλαιό του δέν άξιοποιείται· δέ θά λειτουργούσε σάν παραγωγικό κεφάλαιο· τό παραγωγικό κεφάλαιο θά μετατρέπóταν σέ έμπορευματικό κεφάλαιο πού δέν είναι φορέας ύπεραξίας, δέ θάχε άπομυζήσει κατά τή διάρκεια τού προτσές παραγωγής ύπεραξία από την εργατική δύναμη μέ τή μορφή έμπορεύματος, δηλ. δέ θάχε καθόλου λειτουργήσει

⁷ Ός έδω από τό χειρόγραφο V. Τό υπόλοιπο, ως τό τέλος τού κεφαλαίου, είναι μιά σημείωση πού βρίσκεται σέ ένα τετράδιο τού 1877 ή 1878 άνάμεσα σέ άποδελτιωμένες περικοπές βιβλίων.

σάν κεφάλαιο· πράγματι ό κεφαλαιοκράτης είναι ύποχρεωμένος «νά πουλήσει πύ άκριβά άπ' ό,τι έχει άγοράσει», αυτό όμως τό καταφέρνει μόνο καί μόνο έπειδή χάρη στο κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής, τό πύ φτηνό — πύ φτηνό γιατί είναι μικρότερης άξίας — έμπόρευμα πού έχει άγοράσει, τό μετάτρεψε σ' ένα έμπόρευμα μεγαλύτερης άξίας, καί συνεπώς πύ άκριβά. Πουλάει πύ άκριβά όχι έπειδή πουλάει τό έμπόρεμά του πάνω υπό την άξία του, αλλά έπειδή πουλάει ένα έμπόρευμα πού ή άξία του είναι μεγαλύτερη από τό άθροισμα της άξίας τών στοιχείων πού μπήκαν στην παραγωγή του.

Τό ποσοστό άξιοποίησης τού κεφαλαίου τού κεφαλαιοκράτη είναι τόσο μεγαλύτερο, όσο μεγαλύτερη είναι ή διαφορά άνάμεσα στην προσφορά καί τή ζήτησή του, δηλ. όσο μεγαλύτερο είναι τό πλεόνασμα της έμπορευματικής άξίας πού προσφέρει πάνω από την έμπορευματική άξία πού ζητά. Σκοπός του δέν είναι νά καλύπτονται άμοιβαία ή ζήτηση καί ή προσφορά, αλλά όσο τό δυνατό νά μή καλύπτονται· ή ζήτησή του νά ύπερκαλύπτεται από την προσφορά του.

Αυτό πού ισχύει γιά τόν άτομικό κεφαλαιοκράτη ισχύει καί γιά όλη την τάξη τών κεφαλαιοκρατών.

Έφόσον ό κεφαλαιοκράτης προσωποποιεί άπλως τό βιομηχανικό κεφάλαιο, ή ζήτησή του συνίσταται μόνο στη ζήτηση μέσων παραγωγής καί εργατικής δύναμης. Από άποψη άξίας ή ζήτηση Μπ από μέρους του είναι μικρότερη από τό κεφάλαιο πού έχει προκαταβάλει. Άγοράζει μέσα παραγωγής μικρότερης άξίας από την άξία τού κεφαλαίου του, καί έπομένως όλομα μικρότερης άξίας από την άξία τού έμπορευματικού κεφαλαίου πού προσφέρει.

Όσο γιά τή ζήτηση εργατικής δύναμης από μέρους του, ή άξία της καθορίζεται από τή σχέση τού μεταβλητού του κεφαλαίου προς τό συνολικό του κεφάλαιο, έπομένως $= \mu : K$, καί γιαντό στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή ή ζήτηση εργατικής δύναμης αύξάνει άναλογικά σέ μικρότερη κλίμακα άπ' ό,τι ή ζήτηση μέσων παραγωγής από μέρους του. Σέ διαρκώς αύξανόμενη κλίμακα ό κεφαλαιοκράτης γίνεται μεγαλύτερος άγοραστής Μπ παρά Δ.

Έφόσον ό εργάτης μετατρέπει τό μισθό του κυρίως σέ μέσα συντήρησης, καί μάλιστα στό μεγαλύτερό του μέρος σέ άναγκαία μέσα συντήρησης, ή ζήτηση εργατικής δύναμης από μέρους τού κεφαλαιοκράτη είναι ταυτόχρονα έμμεσα ζήτηση τών ειδών κατανάλωσης πού μπαίνουν στην κατανάλωση της εργατικής τάξης. Η ζήτηση αυτή όμως είναι $= \mu$, καί δέν είναι ούτε κατά ένα άτομο μεγαλύτερη (άν ό εργάτης άποταμειύει ένα μέρος τού μισθού του — έδω κατανάγχε άφήνουμε κατά μέρος όλες τίς πιστωτικές σχέσεις — σημαίνει πώς μετατρέπει ένα μέρος τού μισθού του σέ θησαυρό καί pro tanto [κατά τούτο τό ποσό] δέν έμφανίζεται σάν ζητητής, σάν άγοραστής). Τό άνώτατο όριο ζήτησης τού κεφαλαιοκράτη είναι $= K = \sigma + \mu$, ή προσφορά του όμως είναι $= \sigma + \mu + \nu$ · άν λοιπόν ή σύνθεση τού έμπορευματικού του κεφαλαίου είναι $= 80_{\sigma} + 20_{\mu} + 20_{\nu}$, ή ζήτησή του είναι $= 80_{\sigma} + 20_{\mu}$, δηλ. σέ άξία είναι μικρότερη κατά $1/5$ από την προσφορά

του. Όσο πιο μεγάλο είναι το ποσοστό της μάζας v (τό ποσοστό κέρδους) που παράγει, τόσο μικρότερη είναι η ζήτηση του σε σχέση με την προσφορά του. Παρόλο που η ζήτηση εργατικής δύναμης, επομένως έμμεσα η ζήτηση αναγκαίων μέσων συντήρησης, από μέρους του κεφαλαιοκράτη γίνεται με την πρόοδο της παραγωγής προοδευτικά μικρότερη από τη ζήτηση μέσων παραγωγής από μέρους του, ωστόσο δεν πρέπει, από την άλλη μεριά, να ξεχνούμε πως η ζήτηση M από μέρους του είναι πάντα μικρότερη από το κεφάλαιό του. Η ζήτηση μέσων παραγωγής από μέρους του κεφαλαιοκράτη πρέπει λοιπόν πάντα να είναι μικρότερης αξίας, από το εμπορευματικό προϊόν του κεφαλαιοκράτη εκείνου που του προμηθεύει αυτά τα μέσα παραγωγής και που εργάζεται με ίσο κεφάλαιο και με αμετάβλητους τους άλλους όρους. Το γεγονός ότι οι προμηθευτές του είναι πολλοί κεφαλαιοκράτες, και όχι ένας, δεν αλλάζει καθόλου τα πράγματα. Αν υποθέσουμε πως το κεφάλαιό του είναι 1000 λίρ. στ. και το σταθερό μέρος αυτού του κεφαλαίου = 800 λίρ. στ., τότε η ζήτηση που προβάλλει σ' όλους μαζί τους άλλους κεφαλαιοκράτες = 800 λίρ. στ. Αυτοί όμως όλοι μαζί προσφέρουν για 1000 λίρ. στ. (αδιάφορο τι μέρος απ' αυτό το ποσό αναλογεί στον καθένα τους και αδιάφορο τι ποσοστό του συνολικού του κεφαλαίου αποτελεί το ποσό που του αναλογεί) και με ίδιο ποσοστό κέρδους, μέσα παραγωγής αξίας 1200 λίρ. στ.: δηλ. η ζήτηση του καλύπτει μόνο τα $\frac{2}{3}$ της προσφοράς τους, ενώ η δική του συνολική ζήτηση καλύπτει μόνο τα $\frac{4}{5}$ της δικής του προσφοράς, αν εξεταστεί από την άποψη της αξίας της.

Τώρα πρέπει ακόμα να προτρέξουμε και να εξετάσουμε στα πεταχτά την περιστροφή του κεφαλαίου. "Ας υποθέσουμε πως το συνολικό κεφάλαιο του κεφαλαιοκράτη είναι 5000 λίρ. στ., από τις οποίες οι 4000 είναι πάγιο κεφάλαιο και οι 1000 κυκλοφοριακό. Αυτές οι 1000 = 800_α + 200_μ, σύμφωνα με την πιο πάνω υπόθεσή μας. Για να περιστραφεί το συνολικό του κεφάλαιο μία φορά το χρόνο, πρέπει το κυκλοφοριακό του κεφάλαιο να περιστραφεί πέντε φορές μέσα στο χρόνο. Στην περίπτωση αυτή το εμπορευματικό του προϊόν = 6000 λίρ. στ., δηλ. κατά 1000 λίρ. στ. μεγαλύτερο από το προκαταβλημένο κεφάλαιό του, πράγμα που δίνει πάλι την ίδια σχέση υπεραξίας όπως και πιο πάνω:

5000 K : 1000_μ = 100_(α+μ): 20_μ. Δηλαδή αυτή η περιστροφή δεν αλλάζει κατά τίποτα τη σχέση της συνολικής του ζήτησης προς τη συνολική του προσφορά, ή πρώτη μένει κατά $\frac{1}{5}$ μικρότερη από τη δεύτερη.

"Ας υποθέσουμε πως το πάγιο κεφάλαιό του πρέπει ν' ανανεώνεται κάθε 10 χρόνια. Δηλαδή ο κεφαλαιοκράτης αποσβήνει κάθε χρόνο το $\frac{1}{10}$ = 400 λίρ. στ. Έτσι στο τέλος του χρόνου έχει ακόμα μιάν αξία 3600 λίρ. στ. σε πάγιο κεφάλαιο + 400 λίρ. στ. σε χρήμα. Έφόσον απαιτούνται επισκευές, και οι επισκευές αυτές δεν ξεπερνούν το μέσο όρο, οι δαπάνες γι' αυτές τις επισκευές δεν είναι παρά τοποθετήσεις κεφαλαίων που τις κάνει ο κεφαλαιοκράτης εκ των υστέρων.

Μπορούμε να πάρουμε το ζήτημα έτσι, σαν να χει ο κεφαλαιοκράτης συνυπολογήσει εξαρχής τα έξοδα επισκευής στην αποτίμηση του κεφαλαίου που τοποθέτησε, έφθσον μπαίνει στο χρονιάτικο εμπορευματικό προϊόν του, έτσι που συμπεριλαμβάνονται κι αυτά στην απόσβεση του $\frac{1}{10}$. (Πράγματι, αν η ανάγκη επισκευών είναι κάτω από το μέσο όρο, αυτό πάει προς όφελός του, απαράλλαχτα όπως είναι δική του ζημία αν η ανάγκη επισκευών ξεπεράσει το μέσο όρο. Οι διαφορές όμως εξισώνονται για όλη την τάξη των κεφαλαιοκρατών που ασχολούνται στον ίδιο βιομηχανικό κλάδο.) Πάντως, παρά το γεγονός ότι με μία μόνο περιστροφή του συνολικού του κεφαλαίου το χρόνο ή χρονιάτικη ζήτησή του μένει = 5000 λίρ. στ., δηλ. είναι ίση με το αρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιό του, αυξάνει ως προς το κυκλοφοριακό μέρος του κεφαλαίου, ενώ μειώνεται συνεχώς ως προς το πάγιο μέρος του.

"Ας έρθουμε τώρα στην αναπαραγωγή. "Ας υποθέσουμε πως ο κεφαλαιοκράτης τρώει όλη την υπεραξία $χ$ και πως μετατρέπει ξανά σε παραγωγικό κεφάλαιο μόνο το αρχικό κεφαλαιακό μέγεθος K . Στην περίπτωση αυτή η ζήτηση του κεφαλαιοκράτη είναι σε αξία ίση με την προσφορά του. Όχι όμως ως προς την κίνηση του κεφαλαίου του: σαν κεφαλαιοκράτης προβάλλει ζήτησή μόνο για τα $\frac{4}{5}$ της προσφοράς του (από την άποψη της αξίας): το υπόλοιπο $\frac{1}{5}$ το καταναλώνει σαν μη κεφαλαιοκράτης, όχι λόγω της λειτουργίας του σαν κεφαλαιοκράτης, αλλά για τις ατομικές του ανάγκες ή για την ατομική του διασκέδαση.

Στην περίπτωση αυτή ο λογαριασμός του, υπολογισμένος σε ποσοστά, είναι:

Σάν κεφαλαιοκράτης ζήτηση = 100,	προσφορά = 120
Σάν άνθρωπος της καλοπέρασης = 20,	προσφορά = —
Σύνολο ζήτησης	= 120, προσφορά = 120

Μία τέτια υπόθεση ισοδυναμεί με υπόθεση μή ύπαρξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, επομένως και μή ύπαρξης του ίδιου του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη. Γιατί, όταν υποθέτουμε πως η ατομική απόλαυση είναι αυτό που δρα σαν κίνητρο και όχι ο πλουτισμός αυτός καθ'αυτός, τότε καταργούμε την ίδια τη βάση του καπιταλισμού.

Η προϋπόθεση αυτή όμως είναι και τεχνικά αδύνατη. Ο κεφαλαιοκράτης δεν είναι υποχρεωμένος μόνο να σχηματίζει αποθεματικό κεφάλαιο για ν' αντιμετωπίζει τις διακυμάνσεις των τιμών και για να μπορεί να περιμένει τις ευνοϊκές συγκυρίες για τις αγοραπωλησίες του: είναι υποχρεωμένος να συσσωρεύει κεφάλαιο, για να επεκτείνει μ' αυτό την παραγωγή και για να εισάγει τις τεχνικές πρόοδες στον παραγωγικό του οργανισμό.

Για να συσσωρεύει κεφάλαιο, πρέπει πριν απ' όλα ν' αποσύρει από την κυκλοφορία ένα μέρος της υπεραξίας με τη μορφή χρήματος, που εισρέει σ' αυτόν από την κυκλοφορία, και ν' αυξάνει αυτό το μέρος με

τή μορφή θησαυροῦ, ὥσπου ὁ θησαυρός αὐτός ν' ἀποκτήσει τίς διαστάσεις πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἐπέκταση τῆς παλαιᾶς ἐπιχείρησης, ἢ γιά τό ἀνοιγμα μιᾶς καινούργιας παράλληλης ἐπιχείρησης. Ὅσο διαρκεῖ ὁ σχηματισμός τοῦ θησαυροῦ, δέν αὐξάνει ἡ ζήτηση τοῦ κεφαλαιοκράτη· τό χρήμα εἶναι ἀκίνητοποιημένο· δέν ἀποσύρει ἀπό τήν ἀγορά ἐμπορευμάτων κανένα ἰσοδύναμο σέ ἐμπορεύματα γιά τό ἰσοδύναμο σέ χρήμα, πού ἔχει ἀποσύρει ἀπό τήν ἀγορά ἔναντι τοῦ ἐμπορεύματος πού εἰχε ρίξει σ' αὐτήν.

Ἐδῶ ἀφήνουμε κατὰ μέρος τήν πίστη καί ἀνήκει στήν περιοχή τῆς πίστεως λχ. ἡ περίπτωση πού ὁ κεφαλαιοκράτης καταθέτει σέ μιὰ τράπεζα ἐπὶ ἀνοιχτῷ λογαριασμῷ ἔναντι τόκου τό χρήμα, στό μέτρο πού συγκεντρώνεται στά χέρια του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ⁸

Ἡ κίνηση τοῦ κεφαλαίου περνάει, ὅπως εἶδαμε, ἀπό τή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς καί ἀπό τίς δύο φάσεις τῆς σφαίρας τῆς κυκλοφορίας σέ μιὰ χρονικά διαδοχική σειρά. Ἡ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ τό χρόνο παραγωγῆς του, ἡ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας ἀποτελεῖ τό χρόνο τῆς κυκλοφορίας του (Zirkulations-oder Umlaufszeit). Ἔτσι ὁ συνολικός χρόνος πού χρειάζεται γιά νά διαγράψει τήν κύκλωσή του εἶναι ἴσος μέ τό ἄθροισμα τοῦ χρόνου παραγωγῆς καί τοῦ χρόνου κυκλοφορίας.

Ὁ χρόνος παραγωγῆς περικλείει φυσικά τήν περίοδο τοῦ προτσῆς ἐργασίας, ὅμως τό προτσές ἐργασίας δέν περικλείει ὅλο τό χρόνο παραγωγῆς. Ἀς θυμηθοῦμε πρῶτα-πρῶτα πῶς ἔνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ὑπάρχει μέ τή μορφή μέσων ἐργασίας, λχ. μηχανῶν, χτιρίων κλπ., πού ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς τους χρησιμεύουν στά ἴδια, διαρκῶς ἐπαναλαβαινόμενα προτσῆς ἐργασίας. Ἡ περιοδική διαζοπή τοῦ προτσῆς ἐργασίας, λχ. τῆ νύχτα, διακόπτει βέβαια τή λειτουργία αὐτῶν τῶν μέσων ἐργασίας, δέ διακόπτει ὅμως τήν παραμονή τους στόν τόπο τῆς παραγωγῆς. Βρίσκονται σ' αὐτόν ὅχι μόνο ὅταν λειτουργοῦν, ἀλλά ἀκόμα κι ὅταν δέ λειτουργοῦν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, πρέπει ὁ κεφαλαιοκράτης νά κρατάει διαθέσιμο ὁρισμένο ἀπόθεμα πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν, γιά νά μπορεῖ νά συνεχίζεται τό προτσές τῆς παραγωγῆς γιά μικρότερα ἢ μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα σέ καθορισμένη ἀπό τά πρίν κλίμακα, χωρίς νά ἐξαρτιέται ἀπό τίς συμπτώσεις τῆς καθημερινῆς προμήθειάς τους ἀπό τήν ἀγορά. Αὐτό τό ἀπόθεμα πρώτων ὑλῶν κλπ. μόνο βαθμιαία καταναλώνεται παραγωγικά. Ἔτσι δημιουργεῖται μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στό χρόνο παραγωγῆς⁹ του καί στό χρόνο λειτουργίας του. Ὡστε ὁ χρόνος παραγωγῆς τῶν μέσων παραγωγῆς γενικά περιλαμβάνει 1) τό χρόνο, πού στή διάρκειά του λειτουργοῦν

⁸ Ἀπό δῶ καί μπρός ἀπό τό χειρόγραφο IV.

⁹ Ὁ χρόνος παραγωγῆς ἐννοεῖται ἐδῶ μέ τήν ἐνεργητική σημασία τῆς λέξης: Ὁ χρόνος παραγωγῆς τῶν μέσων παραγωγῆς δέν εἶναι ἐδῶ ὁ χρόνος πού χρειάζεται γιά νά παραχθοῦν αὐτά τά ἴδια, ἀλλά ὁ χρόνος πού αὐτά συμμετέχουν στό προτσές παραγωγῆς ενός ἐμπορευματοῦ προϊόντος. — Φ. Ε.

σάν μέσα παραγωγής, δηλ. πού χρησιμεύουν στο προτσές παραγωγής, 2) τὰ διαλείμματα, πού στή διάρκειά τους διακόπτεται τό προτσές παραγωγής, επομένως καί ἡ λειτουργία τῶν μέσων παραγωγής πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ σ' αὐτό, 3) τό χρόνο πού στή διάρκειά του, μόλο πού ὑπάρχουν διαθέσιμα σάν ὄροι τοῦ προτσές, δηλ. ἀποτελοῦν κιόλας παραγωγικό κεφάλαιο, δέν ἔχουν ὅμως ἀκόμα μπεῖ στο προτσές παραγωγής.

Ἡ διαφορά πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα εἶναι πάντα διαφορά ἀνάμεσα στο χρόνο παραμονῆς τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου στή σφαῖρα παραγωγής καί στο χρόνο παραμονῆς του στο προτσές παραγωγής. Τό ἴδιο ὅμως τό προτσές παραγωγής μπορεῖ νά ἐπιβάλλει διακοπές τοῦ προτσές ἐργασίας, ἐπομένως καί τοῦ χρόνου ἐργασίας, διαλείμματα πού στή διάρκειά τους τό ἀντικείμενο ἐργασίας ὑποβάλλεται στήν ἐπενέργεια φυσικῶν προτσές χωρίς ἄλλη σύμπραξη ἀνθρώπινης ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή συνεχίζεται τό προτσές παραγωγής, ἐπομένως καί ἡ λειτουργία τῶν μέσων παραγωγής, παρά τό γεγονός ὅτι ἔχει διακοπεί τό προτσές ἐργασίας, ἐπομένως καί ἡ λειτουργία τῶν μέσων παραγωγής σάν μέσων ἐργασίας. Αὐτό γίνεται λχ. μέ τό στάρι πού ἔχει σπαρθεῖ, μέ τό κρασί πού βρίσκεται σέ ζύμωση στο ὑπόγειο, μέ τό ὑλικό κατεργασίας πολλῶν κλάδων, λχ. στά βυρσοδεψεῖα, πού ὑποβάλλεται στήν ἐπενέργεια χημικῶν προτσές. Ἐδῶ ὁ χρόνος παραγωγής εἶναι μεγαλύτερος ἀπό τό χρόνο ἐργασίας. Ἡ διαφορά ἀνάμεσά τους συνίσταται σ' ἓνα περίσσεμα τοῦ χρόνου παραγωγής πάνω ἀπό τό χρόνο ἐργασίας. Τό περίσσεμα αὐτό ὀφείλεται πάντα στο γεγονός ὅτι στή σφαῖρα τῆς παραγωγής βρίσκεται σέ *λανθάνουσα κατάσταση* παραγωγικό κεφάλαιο χωρίς νά λειτουργεῖ στο ἴδιο τό προτσές παραγωγής, χωρίς νά βρίσκεται στο προτσές ἐργασίας.

Τό μέρος τοῦ λανθάνοντος παραγωγικοῦ κεφαλαίου, πού μένει διαθέσιμο μόνο σάν ὄρος γιά τό προτσές παραγωγής, ὅπως λχ. τό βαμβάκι, τό κάρβουνο κλπ. στο κλωστήριο, δέ λειτουργεῖ οὔτε σάν δημιουργός προϊόντος οὔτε σάν δημιουργός ἀξίας. Εἶναι κεφάλαιο σέ κατάσταση ἀδράνειας, ἄν καί ἡ κατάστασή του αὐτή ἀποτελεῖ ὄρο γιά τήν ἀδιάκοπη ροή τοῦ προτσές παραγωγής. Τά χτίρια, οἱ συσκευές κλπ., πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά νά χρησιμεύουν σάν δοχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ ἀποθέματος (τοῦ λανθάνοντος κεφαλαίου), εἶναι ὄροι τοῦ προτσές παραγωγής καί γι' αὐτό ἀποτελοῦν συστατικά μέρη τοῦ προκαταβλημένου παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἐκπληρώνουν τή λειτουργία τους σάν φύλακες τῶν παραγωγικῶν συστατικῶν στο προκαταρχτικό στάδιο. Ἐφόσον σ' αὐτό τό στάδιο ἀπαιτοῦνται προτσές ἐργασίας, τὰ προτσές αὐτά ἀκριβαίνουν τήν πρώτη ἴλη κτλ., εἶναι ὅμως παραγωγικές ἐργασίες καί δημιουργοῦν ὑπεραξία, ἐπειδή ἓνα μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας δέν πληρώνεται, ὅπως δέν πληρώνεται καί ἓνα μέρος κάθε ἄλλης μισθωτῆς ἐργασίας. Οἱ κανονικές διακοπές τοῦ ὅλου προτσές παραγωγής, δηλ. τὰ διαλείμματα, στά ὁποῖα δέ λειτουργεῖ τό παραγωγικό κεφάλαιο, δέν παράγουν οὔτε ἀξία οὔτε ὑπεραξία. Ἀπό δῶ ἀπορρέει ἡ τάση νά βάζουν τοὺς ἐργάτες νά ἐργάζονται καί τή νύχτα. (Βιβλίο Ι, κεφ. 8ο,

4 [σελ. 268 κ. ἐ.] — Τά διαλείμματα στο χρόνο ἐργασίας, πού τό ἀντικείμενο ἐργασίας εἶναι ὑποχρεωμένο νά κάνει κατά τή διάρκεια τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές παραγωγής, δέ δημιουργοῦν οὔτε ἀξία οὔτε ὑπεραξία· προωθοῦν ὅμως τή δημιουργία τοῦ προϊόντος, ἀποτελοῦν ἓνα μέρος τῆς ζωῆς του, ἓνα προτσές ἀπό τό ὁποῖο πρέπει νά περάσει. Ἡ ἀξία τῶν συσκευῶν κλπ. μεταφέρεται στο προϊόν ἀνάλογα μέ τό σύνολο τοῦ χρόνου πού στή διάρκειά του λειτουργοῦν. Τό προϊόν ἔχει ὀδηγηθεῖ σ' αὐτό τό στάδιο ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργασία, καί ἡ χρήση αὐτῶν τῶν συσκευῶν ἀποτελεῖ ἐξίσου ὄρο τῆς παραγωγής, ὅπως καί ἡ κονιοροποίηση ενός μέρους τοῦ βαμβάκιου πού δέν μπαίνει στο προϊόν, μά πού ὥστόσο μεταβιβάζει τήν ἀξία του σ' αὐτό. Τό ἄλλο μέρος τοῦ λανθάνοντος κεφαλαίου, ὅπως τά χτίρια, οἱ μηχανές κλπ., δηλ. τὰ μέσα ἐργασίας, πού ἡ λειτουργία τους διακόπτεται μόνο ἀπό τὰ ταχτικά διαλείμματα τοῦ προτσές παραγωγής, — οἱ μὴ κανονικές διακοπές, λόγω περιορισμοῦ τῆς παραγωγής, κρίσεων κλπ., εἶναι καθαρές ζημιές — προσθέτει ἀξία στο προϊόν χωρίς νά μπαίνει στή δημιουργία τοῦ προϊόντος· ἡ συνολική ἀξία, πού τό μέρος αὐτό προσθέτει στο προϊόν, καθορίζεται ἀπό τή μέση διάρκεια τῆς ὑπαρξῆς του· χάνει ἀξία ἐπειδή χάνει ἀξία χρήσης τόσο στή διάρκεια πού λειτουργεῖ, ὅσο καί στή διάρκεια πού δέ λειτουργεῖ.

Τέλος, ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, πού ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει στο προτσές παραγωγής, παρά τό γεγονός ὅτι ἔχει διακοπεί τό προτσές ἐργασίας, ξαναεμφανίζεται στο ἀποτέλεσμα τοῦ προτσές παραγωγής. Ἡ ἴδια ἡ ἐργασία ἔχει θέσει ἐδῶ τὰ μέσα παραγωγής κάτω ἀπό ὄρους, ὅπου διατρέχουν ἀπό μόνα τους ὁρισμένα φυσικά προτσές πού τό ἀποτέλεσμά τους εἶναι ἓνα καθορισμένο ὠφέλιμο προϊόν ἢ μιὰ ἀλλαγμένη μορφή τῆς ἀξίας χρήσης τους. Ἡ ἐργασία μεταφέρει πάντα τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγής στο προϊόν, ἐφόσον τὰ μέσα αὐτά τὰ καταναλώνει πραγματικά σκόπιμα σάν μέσα παραγωγής. Δέν ἀλλάζει καθόλου ἡ ὑπόθεση ἂν γιά τήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος ἡ ἐργασία εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἐπιδοῇ συνεχῶς μέ τὰ μέσα ἐργασίας πάνω στο ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς, ἢ ἂν εἶναι ἀρκετό νά δώσει ἀπλῶς τήν πρώτη ὠθηση, βάζοντας τὰ μέσα παραγωγής κάτω ἀπό ὄρους, ὅπου χωρίς παραπέρα σύμπραξη τῆς ἐργασίας τὰ μέσα παραγωγής, ἐξαιτίας φυσικῶν προτσές, ὑφίστανται ἀπό μόνα τους τήν ἐπιδικώμενη ἀλλαγῇ.

Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ αἰτία πού ὁ χρόνος παραγωγής εἶναι μεγαλύτερος ἀπό τό χρόνο ἐργασίας — εἴτε ἐπειδή τὰ μέσα παραγωγής ἀποτελοῦν ἀπλῶς λανθάνον παραγωγικό κεφάλαιο, δηλ. βρίσκονται ἀκόμα σ' ἓνα προστάδιο τοῦ πραγματικοῦ προτσές παραγωγής, εἴτε ἐπειδή ἡ λειτουργία τους σταματᾷ στή διάρκεια τοῦ προτσές παραγωγής, λόγω τῶν διαλειμμάτων τοῦ προτσές αὐτοῦ, εἴτε, τέλος, ἐπειδή τό ἴδιο τό προτσές παραγωγής συνεπάγεται διακοπές τοῦ προτσές ἐργασίας — σέ καμιά ἀπ' αὐτές τίς περιπτώσεις τὰ μέσα παραγωγής δέ λειτουργοῦν σάν ἀποροφητές ἐργασίας. Ὅταν ὅμως δέν ἀποροφοῦν ἐργασία, δέν ἀποροφοῦν καί ὑπερεργασία. Γι' αὐτό δέ συντελεῖται ἀξιοποίηση τοῦ πα-

ραγωγικού κεφαλαίου, όσο βρίσκεται στο τμήμα εκείνο του χρόνου παραγωγής του που αποτελεί περίσσεμα πάνω από το χρόνο εργασίας, όσο κι αν η επιτέλεση του προτούς αξιοποίησης συνδέεται αναπόσπαστα μ' αυτά τα διαλείμματα του. Είναι φανερό πως όσο περισσότερο συμπίπτουν ο χρόνος παραγωγής και ο χρόνος εργασίας, τόσο μεγαλύτερη είναι η παραγωγικότητα και η αξιοποίηση ενός δοσμένου παραγωγικού κεφαλαίου σ' ένα δοσμένο χρονικό διάστημα. Από δω προέρχεται και η τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να συντομεύει όσο είναι δυνατό το περίσσεμα του χρόνου παραγωγής πάνω από το χρόνο εργασίας. Παρόλο όμως που ο χρόνος παραγωγής του κεφαλαίου μπορεί να αποκλίνει από το χρόνο εργασίας του, ωστόσο τον περιλαμβάνει πάντα, και το ίδιο το περίσσεμα δεν αποτελεί παρά όρο του προτούς παραγωγής. "Ωστε ο χρόνος παραγωγής είναι πάντα ο χρόνος, που στη διάρκειά του το κεφάλαιο παράγει αξίες χρήσης και αξιοποιείται το ίδιο, δηλ. λειτουργεί σαν παραγωγικό κεφάλαιο, μόνο που ο χρόνος παραγωγής συμπεριλαμβάνει και χρόνο, όπου το κεφάλαιο είτε υπάρχει σε λανθάνουσα κατάσταση, είτε άκωμα παράγει δίχως ν' αξιοποιείται.

Μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας το κεφάλαιο βρίσκεται με τη μορφή εμπορευματικού και χρηματικού κεφαλαίου. Τα δύο του προτούς κυκλοφορίας συνίστανται στη μετατροπή από την εμπορευματική μορφή στη χρηματική κι από τη χρηματική στην εμπορευματική. Το γεγονός, ότι η μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα είναι εδώ συνάμα και πραγματοποίηση της ενσωματωμένης στο εμπόρευμα υπεραξίας και ότι η μετατροπή του χρήματος σε εμπόρευμα είναι συνάμα και μετατροπή ή ξαναμετατροπή της κεφαλαιακής αξίας στη μορφή των στοιχείων παραγωγής της, δεν αλλάζει τίποτα στο ότι τα προτούς αυτά σαν προτούς κυκλοφορίας είναι και προτούς των άλλων μεταμορφώσεων του εμπορεύματος.

Ο χρόνος κυκλοφορίας και ο χρόνος παραγωγής αλληλοαποκλείονται. Στη διάρκεια του χρόνου κυκλοφορίας του το κεφάλαιο δέ λειτουργεί σαν παραγωγικό κεφάλαιο, και γιαυτό δεν παράγει ούτε εμπόρευμα ούτε υπεραξία. "Αν εξετάσουμε την κύκλωση στην πιο απλή της μορφή, έτσι που κάθε φορά όλη η κεφαλαιακή αξία να περνά μεμιάς από τη μία φάση στην άλλη, είναι ολοφάνερό πως έχει διακοπεί το προτούς παραγωγής, επομένως και η αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου, όσο βαστάει ο χρόνος κυκλοφορίας του, και πως ανάλογα με τη διάρκεια του θα είναι ταχύτερη ή βραδύτερη ή επανάληψη του προτούς παραγωγής. Αντίθετα, αν τα διάφορα μέρη του κεφαλαίου διατρέχουν διαδοχικά την κύκλωση, έτσι που η κύκλωση της συνολικής κεφαλαιακής αξίας να συντελείται διαδοχικά στην κύκλωση των διάφορων μερών της, είναι φανερό πως όσο μεγαλύτερη είναι η διάρκεια της συνεχούς παραμονής των υποδιαφάσεων της στη σφαίρα της κυκλοφορίας, τόσο μικρότερο πρέπει να είναι το μέρος της που λειτουργεί συνεχώς στη σφαίρα παραγωγής. Γιαυτό η διαστολή και η συστολή του χρόνου κυκλοφορίας παίζουν το ρόλο άρνητικού όριου στη συστολή και τη διαστολή του χρόνου παραγωγής ή στην έκταση που ένα κεφάλαιο δοσμέ-

νου μεγέθους λειτουργεί σαν παραγωγικό κεφάλαιο. "Όσο περισσότερο οι κυκλοφοριακές μεταμορφώσεις του κεφαλαίου είναι μόνο ιδεατές, δηλ. όσο περισσότερο ο χρόνος κυκλοφορίας = 0 ή πλησιάζει προς το μηδέν, τόσο περισσότερο λειτουργεί το κεφάλαιο, τόσο μεγαλύτερη γίνεται η παραγωγικότητα και η αυτοαξιοποίησή του. "Αν λχ. ένας κεφαλαιοκράτης εργάζεται επί παραγγελία, έτσι που να πληρώνεται κατά την παράδοση του προϊόντος, κι αν η πληρωμή γίνεται με τη μορφή των δικών του μέσων παραγωγής, τότε ο χρόνος κυκλοφορίας πλησιάζει στο μηδέν.

"Ετσι, ο χρόνος κυκλοφορίας του κεφαλαίου περιορίζει γενικά το χρόνο παραγωγής του, επομένως και το προτούς αξιοποίησής του. Και μάλιστα τον περιορίζει ανάλογα με τη διάρκειά του. "Η διάρκεια όμως αυτή μπορεί ν' αυξομειώνεται σε πολύ διαφορετικούς βαθμούς, και γιαυτό να περιορίζει σε πολύ διαφορετικούς βαθμούς το χρόνο παραγωγής του κεφαλαίου. Εκείνο όμως που βλέπει η πολιτική οικονομία είναι αυτό που φαίνεται, και συγκεκριμένα η επίδραση που άσκει ο χρόνος κυκλοφορίας στο προτούς αξιοποίησης του κεφαλαίου γενικά. Την άρνητική αυτή επίδραση την αντιλαμβάνεται σαν θετική, γιατί θετικές είναι οι συνέπειές της. Γαντζώνεται τόσο περισσότερο απ' αυτή την επίφαση, γιατί η επίφαση αυτή μοιάζει να προσφέρει την απόδειξη πως το κεφάλαιο διαθέτει μία μυστηριώδη πηγή της αυτοαξιοποίησής του, ανεξάρτητα από το προτούς παραγωγής του, επομένως και από την εξμετάλλευση της εργασίας, πηγή που αναβλύζει γι' αυτό από τη σφαίρα της κυκλοφορίας. Θά δούμε αργότερα πως άκωμα και η επιστημονική πολιτική οικονομία αφήνεται να παραπλανηθεί απ' αυτή την επίφαση. "Όπως θά δούμε επίσης, η επίφαση αυτή στεριώνεται χάρι σε διάφορα φαινόμενα: 1) Χάρη στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο ύπολογισμού του κέρδους, όπου η άρνητική αιτία φηγοράρει σαν θετική, επειδή για κεφάλαια που βρίσκονται σε διάφορες σφαίρες τοποθέτησης, όπου μόνο ο χρόνος κυκλοφορίας είναι διαφορετικός, ένας μεγαλύτερος χρόνος κυκλοφορίας δρᾷ σαν αιτία αύξησης των τιμών, με δύο λόγια σαν μιά από τις αιτίες για την εξίσωση των κερδών. 2) "Ο χρόνος κυκλοφορίας αποτελεί μόνο μέρος του χρόνου περιστροφής· όμως αυτός ο τελευταίος συμπεριλαμβάνει και το χρόνο παραγωγής ή το χρόνο αναπαραγωγής. Και, ότι οφείλεται στον τελευταίο — φαίνεται σαν να οφείλεται στο χρόνο κυκλοφορίας. 3) "Η μετατροπή των εμπορευμάτων σε μεταβλητό κεφάλαιο (μισθό εργασίας) καθορίζεται από την προηγούμενη μετατροπή τους σε χρήμα. Επομένως, κατά τη συσσώρευση κεφαλαίου ή μετατροπή σε πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο συντελείται στη σφαίρα της κυκλοφορίας, ή κατά τη διάρκεια του χρόνου κυκλοφορίας. Γιαυτό η συσσώρευση που συντελείται μ' αυτό τον τρόπο φαίνεται σαν να οφείλεται στο χρόνο κυκλοφορίας.

Μέσα στη σφαίρα κυκλοφορίας το κεφάλαιο διατρέχει τις δύο αντίθετες φάσεις $E - X$ και $X - E$, διάφορο αν με τη μία ή την άλλη διαδοχική σειρά. "Ετσι και ο χρόνος κυκλοφορίας του χωρίζεται επίσης σε δύο μέρη, στο χρόνο που χρειάζεται για να μετατραπεί από εμπό-

ρευμα σέ χρῆμα καί στό χρόνο πού χρειάζεται γιά νά μετατραπεί ἀπό χρῆμα σέ ἐμπόρευμα. Ξέρουμε κιόλας ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας (Βιβλίο Ι, κεφ. 3ο [σελ. 107 κ. ἐ.] πῶς ἡ πράξη $E - X$, ἡ πούληση, εἶναι τό δυσκολότερο μέρος τῆς μεταμόρφωσής του καί πῶς γιαντό, μέσα σέ συνηθισμένες συνθῆκες, ἀποτελεῖ τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου κυκλοφορίας. Σάν χρῆμα ἡ ἀξία βρίσκεται στήν πάντοτε μετατρέψιμη μορφή της. Σάν ἐμπόρευμα πρέπει πρῶτα μέ τή μετατροπή της σέ χρῆμα ν' ἀποκτήσει αὐτή τή μορφή τῆς ἀμεσης ἀνταλλαξιμότητας, ἐπομένως καί τή μορφή μέ τήν ὁποία εἶναι πάντα ἔτοιμη γιά δράση. Ὡστόσο στό πρῶτο κύκλο κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου, στή φάση τοῦ $X - E$, πρόκειται γιά τή μετατροπή του σέ ἐμπορεύματα, πού ἀποτελοῦν ὁρισμένα στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου σέ μιὰ δοσμένη ἐπιχείρηση. Ἰσῶς νά μή ὑπάρχουν ἀκόμα στήν ἀγορά τά μέσα παραγωγῆς, ἀλλά νά πρέπει πρῶτα νά παραχθοῦν. ἢ νά τά φέρουν ἀπό μακρινές ἀγορές, ἢ μπορεῖ νά συμβοῦν ἀνωμαλίες στά συνηθισμένα φθασίματά τους, ἀλλαγές στήν τιμή τους κλπ., κοντολογίς νά μεσολαβήσουν πλῆθος ἀπό γεγονότα μή ἀντιληπτά στήν ἀπλή ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς $X - E$, πού ὅμως ἀκόμα καί γιά τό κομμάτι αὐτό τῆς κυκλοφοριακῆς φάσης ἀπαιτοῦν πότε μικρότερο καί πότε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Ὅπως οἱ πράξεις $E - X$ καί $X - E$ εἶναι χρονικά χωρισμένες, μποροῦν νά εἶναι χωρισμένες καί χωρικά, ἢ ἀγορά ἀγορᾶς καί ἢ ἀγορά πούλησης μπορεῖ νά εἶναι ἀπό ἀποψη χώρου δυό διαφορετικῆς ἀγορές. Στά ἐργοστάσια λχ. οἱ ἀγοραστές καί οἱ πωλητές εἶναι μάλιστα συχνά διαφορετικά πρόσωπα. Στήν ἐμπορευματική παραγωγή ἡ κυκλοφορία εἶναι τόσο ἀναγκαῖα, ὅσο καί ἡ ἴδια ἡ παραγωγή, ἐπομένως οἱ πράχτορες τῆς κυκλοφορίας εἶναι ἐξίσου ἀναγκαῖοι μέ τούς πράχτορες τῆς παραγωγῆς. Τό πρῶτο μέρος τῆς ἀναπαραγωγῆς περιλαμβάνει καί τίς δυό λειτουργίες τοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως μέ τήν ἀνάγκη τῆς ἐκπροσώπησης αὐτῶν τῶν λειτουργιῶν εἶτε ἀπό τόν ἴδιο τόν κεφαλαιοκράτη, εἶτε ἀπό μισθωτούς ἐργάτες, πράχτορες του. Αὐτό ὅμως καθόλου δέν ἀποτελεῖ λόγο νά συγχέουμε τούς πράχτορες τῆς κυκλοφορίας μέ τούς πράχτορες τῆς παραγωγῆς, ὅπως δέν ἀποτελεῖ λόγο νά συγχέουμε τίς λειτουργίες τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου καί τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου μέ τίς λειτουργίες τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Οἱ πράχτορες τῆς κυκλοφορίας πρέπει νά πληρώνονται ἀπό τούς πράχτορες τῆς παραγωγῆς. Ἄν ὅμως οἱ κεφαλαιοκράτες, πού ἀγοράζουν καί πωλοῦν μεταξύ τους, μέ τήν πράξη αὐτή δέ δημιουργοῦν οὔτε προϊόντα, οὔτε ἀξία, αὐτό δέ θά πει πῶς ἀλλάζουν τά πράγματα, ἂν ἡ ἔκταση τῆς ἐπιχειρήσεώς τους τούς κάνει ἱκανούς ἢ τούς ἐξαναγκάζει νά φορτώνουν αὐτές τίς λειτουργίες σέ ἄλλους. Σέ πολλές ἐπιχειρήσεις οἱ ἀγοραστές καί οἱ πωλητές πληρώνονται μέ ποσοστά πάνω στά κέρδη. Ἡ φράση ὅτι πληρώνονται ἀπό τούς καταναλωτές δέν ἐξηγεῖ τίποτα. Οἱ καταναλωτές μποροῦν νά πληρώνουν μόνο ἐφόσον οἱ ἴδιοι σάν πράχτορες τῆς παραγωγῆς παράγουν ἕνα ἰσοδύναμο σέ ἐμπορεύματα ἢ ἐφόσον ἰδιοποιοῦνται αὐτό τό ἰσο-

δύναμο ἀπό τούς πράχτορες τῆς παραγωγῆς, εἴτε δυνάμει νόμιμου τίτλου (σάν συνεταιροί κλπ.), εἴτε μέ προσωπικῆς ὑπηρεσίας.

Υπάρχει μιὰ διαφορά ἀνάμεσα στό $E - X$ καί στό $X - E$ πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή διαφορά μορφῆς ἀνάμεσα στό ἐμπόρευμα καί στό χρῆμα, ἀλλά πηγάζει ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς. Τόσο τό $E - X$ ὅσο καί τό $X - E$ αὐτά καθεαυτά εἶναι ἀπλές μεταφορές μιᾶς δοσμένης ἀξίας ἀπό τή μιὰ μορφή στήν ἄλλη. Τό $E' - X'$ ὅμως εἶναι ταυτόχρονα καί πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας πού ἐμπεριέχεται στό E' . Δέν ἰσχύει τό ἴδιο καί γιά τό $X - E$. Γιαντό ἡ πούληση ἔχει μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἀπό τήν ἀγορά. Σέ ὁμαλές συνθῆκες τό $X - E$ ἀποτελεῖ πράξη ἀναγκαῖα γιά τήν ἀξιοποίηση τῆς ἀξίας πού ἐκφράζεται μέ τό X , ὅμως δέν ἀποτελεῖ πραγματοποίηση ὑπεραξίας· ἀποτελεῖ εἰσαγωγή στήν παραγωγή της, καί ὄχι συμπλήρωμά της.

Γιά τήν κυκλοφορία τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου $E' - X'$ ὑπάρχουν ὁρισμένα ὅρια πού μπαίνουν ἀπό τήν ἴδια τή μορφή ὑπαρξῆς τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπό τήν ὑπαρξή τους σάν ἀξίες χρήσης. Οἱ ἀξίες χρήσης εἶναι ἀπό τή φύση τους παροδικές. Ἄν λοιπόν, μέσα σέ ὁρισμένη προθεσμία δέν μποῦν στήν παραγωγική ἢ ἀτομική κατανάλωση, ἀνάλογα μέ τόν προορισμό τους, μ' ἄλλα λόγια, ἂν δέν πωληθοῦν μέσα σέ ὁρισμένο χρονικό διάστημα, χαλάνε καί μαζί μέ τήν ἀξία χρήσης τους χάνουν καί τήν ιδιότητά νά εἶναι φορεῖς τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας. Χάνεται ἡ κεφαλαιακή ἀξία πού ἐμπεριέχεται σ' αὐτές, ὅπως καί ἡ ἀντίστοιχη ὑπεραξία πού εἶχε προστεθεῖ σ' αὐτήν. Οἱ ἀξίες χρήσης παραμένουν φορεῖς τῆς διαιωνιζόμενης καί ἀξιοποιούμενης κεφαλαιακῆς ἀξίας, μόνον ἐφόσον ἀνανεώνονται καί ἀναπαράγονται διαρκῶς, ἐφόσον ἀντικατασταίνονται ἀπό νέες ἀξίες χρήσης τοῦ ἴδιου ἢ διαφορετικοῦ εἶδους. Ἡ πούλησή τους ὅμως μέ τήν ἔτοιμη ἐμπορευματική τους μορφή, τό μπάσιμό τους δηλ. στήν παραγωγική ἢ τήν ἀτομική κατανάλωση, πού γίνεται μέ τή μεσολάβηση αὐτῆς τῆς πούλησης, εἶναι ὁ διαρκῶς ἀνανεούμενος ὅρος τῆς ἀναπαραγωγῆς τους. Εἶναι ὑποχρεωμένες μέσα σέ καθορισμένο χρονικό διάστημα νά μεταβάλλουν τήν παλιά μορφή χρήσης τους, γιά νά συνεχίσουν τήν ὑπαρξή τους μέ καινούργια μορφή. Ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία διατηρεῖται μόνο χάρις σ' αὐτή τήν ἀέναη ἀνανέωση τοῦ σώματός της. Οἱ ἀξίες χρήσης τῶν διαφορῶν ἐμπορευμάτων χαλοῦν ταχύτερα ἢ βραδύτερα. Μπορεῖ λοιπόν ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωσή τους νά μεσολαβήσει ἕνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο χρονικό διάστημα· μποροῦν ἐπομένως, χωρίς νά καταστραφθοῦν, νά παραμένουν μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου συντομότερο ἢ μακρύτερο χρονικό διάστημα στήν κυκλοφοριακή φάση $E - X$, νά ἀντέχουν σάν ἐμπορεύματα ἕνα συντομότερο ἢ μακρύτερο χρόνο κυκλοφορίας. Τό ὅριο τοῦ χρόνου κυκλοφορίας τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου, ὅριο πού καθορίζεται ἀπό τή φθορά τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος τοῦ ἐμπορεύματος, εἶναι τό ἀπόλυτο ὅριο αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ χρόνου κυκλοφορίας ἢ τοῦ χρόνου κυκλοφορίας πού τό ἐμπο-

ρευματικό κεφάλαιο μπορεί να τον διανύει σάν έμπορευματικό κεφάλαιο. Όσο πιο φθαρτό είναι ένα έμπορευμα, όσο λοιπόν πιο γρήγορα πρέπει να καταναλωθεί, επομένως και να πουληθεί, ύστερα από την παραγωγή του, τόσο λιγότερο είναι σέ θέση ν' απομακρυνθεί από τον τόπο της παραγωγής του, επομένως τόσο πιο στενή είναι από άποψη χώρου ή σφαίρα της κυκλοφορίας του, τόσο πιο τοπικής φύσης είναι ή αγορά πούλησής του. Όσο πιο εφήμερο είναι λοιπόν ένα έμπορευμα, όσο στενότερο είναι λόγω της φυσικής σύστασής του τό απόλυτο όριο του χρόνου κυκλοφορίας του σάν εμπορεύματος, τόσο λιγότερο είναι κατάλληλο να χρησιμέψει σάν αντικείμενο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Μπορεί να γίνει αντικείμενο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μόνο σέ πυκνοκατοικημένα μέρη, ή στο μέτρο πού μέ την εξέλιξη των μέσων μεταφοράς συντομεύονται οι αποστάσεις. Η συγκέντρωση όμως της παραγωγής ενός είδους σέ λίγα χέρια και σέ ένα πυκνοκατοικημένο μέρος μπορεί να δημιουργήσει μια σχετικά μεγάλη αγορά και γι αυτό τά ακόμα τά εμπορεύματα, όπως γίνεται λχ. μέ τά μεγάλα εργοστάσια μύρας, μέ τά μεγάλα γαλακτοκομεία κλπ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΤΑ ΕΞΟΔΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ

Ι. ΚΑΘΑΡΑ ΕΞΟΔΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ

1. Χρόνος αγοράς και χρόνος πούλησης.

Οι μεταμορφώσεις του κεφαλαίου από έμπορευμα σέ χρήμα και από χρήμα σέ έμπορευμα είναι ταυτόχρονα εμπορικές συναλλαγές του κεφαλαιοκράτη, πράξεις αγοράς και πούλησης. Ο χρόνος πού στή διάρκεια του συντελούνται αυτές οι μεταμορφώσεις του κεφαλαίου είναι υποκειμενικά, από την άποψη του κεφαλαιοκράτη, χρόνος πούλησης και χρόνος αγοράς, χρόνος πού στή διάρκεια του ενεργεί στήν αγορά σάν πουλητής και αγοραστή. Όπως ο χρόνος κυκλοφορίας του κεφαλαίου αποτελεί αναγκαίο μέρος του χρόνου αναπαραγωγής του, έτσι και ο χρόνος πού στή διάρκεια του ο κεφαλαιοκράτης αγοράζει και πουλάει, πού τριγωνώνει στήν αγορά, αποτελεί αναγκαίο μέρος του χρόνου πού λειτουργεί σάν κεφαλαιοκράτης, δηλ. σάν προσωποποιημένο κεφάλαιο. Αποτελεί μέρος του χρόνου πού αφιερώνει στίς επιχειρήσεις του.

{Μία και υποθέσαμε πώς τά εμπορεύματα αγοράζονται και πουλιούνται στήν αξία τους, στίς πράξεις αυτές πρόκειται μόνο γιά τή μετατροπή της ίδιας αξίας από τή μια μορφή στήν άλλη, από την εμπορευματική μορφή στή χρηματική και από τή χρηματική στήν εμπορευματική, πρόκειται γιά μία αλλαγή κατάστασης. Αν τά εμπορεύματα πουλιούνται στίς αξίες τους, τότε μένει αμετάβλητο τό αξιακό μέγεθος τόσο στά χέρια του αγοραστή, όσο και του πουλητή· αλλάζει μόνο ή μορφή ύπαρξής του. Αν τά εμπορεύματα δέν πουλιούνται στίς αξίες τους, τότε μένει αμετάβλητο τό άθροισμα των όξιών πού ανταλλάχθηκαν· αυτό πού από τή μια πλευρά είναι σίν, από την άλλη είναι πλύν.

Οι μεταμορφώσεις όμως $E - X$ και $X - E$ είναι συναλλαγές πού γίνονται ανάμεσα σέ αγοραστή και σέ πουλητή· ο αγοραστής και ο πουλητής χρειάζονται χρόνο γιά να συμφωνήσουν, πολύ περισσότερο πού έδω διεξάγεται πάλι ανάμεσά τους, πάλι όπου ή μια πλευρά προσπαθεί να ξεγελάσει την άλλη, και έρχονται αντιμετώπι επιχειρηματίας, και «when Greek meets Greek then comes the tug of war» [όταν Έλληνας συναντιέται μέ Έλληνα, ανάβει ή πιο ματαιωμένη πάλη]. Η αλλαγή κατάστασης στοιχίζει χρόνο και εργατική δύναμη, όχι όμως γιά την παραγωγή αξίας, αλλά γιά τή μετατροπή της αξίας από τή μια μορφή στήν άλλη, όποτε δέν αλλάζουν καθόλου

τά πράγματα από την άμοιβαία προσπάθεια να σφετεριστούν με την ευκαιρία αυτή ένα παραπάνω ποσό αξίας. Η εργασία αυτή, που μεγαλώνει χάρη στις άμοιβαίες κακόβουλες προθέσεις, δε δημιουργεί αξία, όπως και η εργασία που ξοδεύεται κατά τη διεξαγωγή μιας δικής στο δικαστήριο δέν αυξάνει το αξιακό μέγεθος του διαμφισβητούμενου αντικειμένου. Σχετικά με την εργασία αυτή — που αποτελεί αναγκαίο στοιχείο του κεφαλαιοκρατικού προτού παραγωγής στο σύνολό του, που περιλαμβάνει και την κυκλοφορία ή που περιλαμβάνεται σ' αυτήν — το ζήτημα έχει περίπου όπως και το ζήτημα σχετικά με την εργασία που γίνεται κατά την καύση μιας χρησιμοποιείται για την παραγωγή θερμότητας. Αυτή η εργασία καύσης δεν παράγει θερμότητα, μόνο που αποτελεί αναγκαίο στοιχείο του προτού της καύσης. Λογουχάρη, για να καταναλώσω κάρβουνο σαν υλικό θέρμανσης, πρέπει να το ενώσω με οξυγόνο, και επιπλέον να μεταφέρω το κάρβουνο από την κατάσταση στερεού σε κατάσταση αερίου [γιατί στο διοξείδιο του άνθρακος, που είναι αέριο και που είναι το αποτέλεσμα της καύσης, το κάρβουνο υπάρχει σε κατάσταση αερίου], δηλαδή πρέπει να προκαλέσω μια φυσική αλλαγή στη μορφή ύπαρξης ή στην κατάσταση του κάρβουνου. Η απόσπαση των μορίων του άνθρακος, που είναι ενωμένα σ' ένα στέρεο σύνολο, και η διάσπαση του ίδιου του μορίου του άνθρακος στα ξεχωριστά άτομα του, πρέπει να προηγηθούν πριν από την νέα ένωση, κι αυτό στοιχίζει κάποια δαπάνη ενέργειας, που επομένως δε μετατρέπεται σε θερμότητα, αλλά αφαιρείται απ' αυτήν. Γιαντό, αν οι κάτοχοι εμπορευμάτων δεν είναι κεφαλαιοκράτες, αλλά αυτοτελείς άμεσοι παραγωγοί, τότε ο χρόνος που χρησιμοποιούν για την αγορά και για την πώληση αφαιρείται από το χρόνο τους εργασίας, και γιαυτό φρόντιζαν πάντα (και στην αρχαιότητα, και στο μεσαίωνα) τις πράξεις αυτές να τις μεταθέτουν σε μέρες γιορτής.

Οι διαστάσεις που αποχτά η ανταλλαγή εμπορευμάτων στα χέρια των κεφαλαιοκρατών δεν μπορούν, φυσικά, αυτή την εργασία, που δε δημιουργεί αξία, αλλά επιφέρει απλώς την αλλαγή μορφής της αξίας, να τη μετατρέψουν σε εργασία που δημιουργεί αξία. Άλλο τόσο το θαύμα αυτής της μετουσίωσης δεν μπορεί να συντελεστεί με μια μετατόπιση, δηλ. με το ότι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες αντί να κάνουν οι ίδιοι αυτή την «εργασία καύσης» τη μετατρέπουν σε αποκλειστική απασχόληση τρίτων προσώπων που τα πληρώνουν αυτοί. Φυσικά, τα τρίτα αυτά πρόσωπα δε θα βάλουν στη διάθεση των κεφαλαιοκρατών την εργατική τους δύναμη από αγάπη για τα beaux yeux [τα ωραία μάτια] τους. Επίσης για τον εισπράχτορα της γαιοπροσόδου ενός μεγαλοαγροκτήμονα ή για τον κλητήρα μιας τράπεζας πασαμένει αδιάφορο το γεγονός ότι η εργασία τους δεν αυξάνει ούτε κατά έναν παρά το αξιακό μέγεθος της γαιοπροσόδου ή των χρυσών νομισμάτων που μεταφέρονται με σακιά από τη μια τράπεζα στην άλλη¹⁰.

¹⁰ Το κομμάτι που βρίσκεται σε παρενθέσεις είναι παρμένο από μια σημείωση στο τέλος του χειρογράφου VIII.

Για τον κεφαλαιοκράτη, που βάζει άλλους να εργάζονται γι' αυτόν, ή αγορά και η πώληση γίνονται κύρια λειτουργία. Επειδή ο κεφαλαιοκράτης ιδιοποιείται το προϊόν πολλών σε μεγάλη κοινωνική κλίμακα, οφείλει επίσης να το πουλήσει στην ίδια κλίμακα, και αργότερα από χρήμα να το ξαναμετατρέψει σε στοιχεία της παραγωγής. Όπως πάντα ο χρόνος πώλησης και αγοράς δε δημιουργεί αξία. Έδώ η λειτουργία του εμπορικού κεφαλαίου δημιουργεί μιάν αυταπάτη. Χωρίς όμως να επεκταθούμε εδώ περισσότερο στο ζήτημα, ένα πράγμα είναι από τα πριν ξεκάθαρο: όταν με τον καταμερισμό της εργασίας μια λειτουργία, που αυτή καθαυτή είναι μη παραγωγική, που αποτελεί όμως αναγκαίο στοιχείο της αναπαραγωγής, μετατρέπεται από δευτερεύουσα λειτουργία πολλών σε αποκλειστική λειτουργία λίγων, σε ειδική τους απασχόληση, δεν αλλάζει ο χαρακτήρας της ίδιας της λειτουργίας. Ένας έμπορος (έδώ τον παίρνουμε σαν απλό πράχτορα της μεταμόρφωσης των εμπορευμάτων, σαν απλό αγοραστή και πωλητή) μπορεί με τις ξεκαίριες του να συντομεύσει το χρόνο αγοράς και πώλησης για πολλούς παραγωγούς. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να θεωρείται σαν μια μηχανή που μειώνει την άνωφελη δαπάνη δύναμης ή που βοηθάει ν' απελευθερωθεί χρόνος για την παραγωγή¹¹.

Για ν' απλουστεύσουμε το ζήτημα (επειδή μόνο αργότερα θα εξετάσουμε τον έμπορο σαν κεφαλαιοκράτη και σαν εμπορικό κεφάλαιο), θα υποθέσουμε πως ο πράχτορας αυτός για τις αγοραπωλησίες είναι ένας άνθρωπος που πουλάει την εργασία του. Ο άνθρωπος αυτός ξοδεύει την εργατική του δύναμη και το χρόνο του εργασίας σ' αυτές τις πράξεις $E - X$ και $X - E$. Επομένως ζει απ' αυτή τη δουλιά, όπως λχ. ένας άλλος ζει κλώνοντας ή κάνοντας το φαρμακοτρόφι. Εκτελεί στο προτού της αναπαραγωγής μια αναγκαία (αν και μη παραγωγική) λειτουργία, γιατί το ίδιο το προτού αναπαραγωγής περιλαμβάνει και μη παραγωγικές λειτουργίες. Εργάζεται το ίδιο όπως και κάθε άλλος, το περιεχόμενο όμως της δουλιάς του δε δημιουργεί ούτε αξία ούτε προϊόν. Ο ίδιος άνηκει στα *faux frais* [μη παραγωγικά, αλλά αναγκαία έξοδα]

¹¹ «Τά έξοδα του εμπορίου, αν και είναι αναγκαία, πρέπει να θεωρούνται σαν μια επαχθής δαπάνη» (*Quesnay*: «Analyse du Tableau Economique», Daire «Physiocrates», μέρος I, Paris 1846. σελ. 71) — Κατά τον Κενάι το «κέρδος» που επιφέρει ο συναγωνισμός ανάμεσα στους εμπόρους, ο συναγωνισμός που τους αναγκάζει «να περιορίζουν το εισόδημα ή το κέρδος τους... δεν είναι με την αυστηρή έννοια της λέξης παρά μια μείωση της ζημιάς για τον πωλητή από το πρώτο χέρι και για τον αγοραστή καταναλωτή. Μια μείωση της ζημιάς όμως από τα έξοδα του εμπορίου δεν αποτελεί πραγματικό προϊόν ή αύξηση του πλούτου που πετυχαίνεται με το εμπόριο, αδιάφορο αν το εμπόριο αυτό καθαυτό το βλέπουμε απλώς σαν ανταλλαγή, ανεξάρτητα από τα έξοδα μεταφοράς, ή σε σχέση με τα έξοδα μεταφοράς» (σελ. 145 — 146). «Τά έξοδα του εμπορίου τα πληρώνουν πάντα οι πωλητές των προϊόντων που θα εισπράττανε ολόκληρη την τιμή που πληρώνουν οι αγοραστές, αν δεν υπήρχαν καθόλου ενδιάμεσα έξοδα» (σελ. 163). «Οι γαιοκτήμονες και οι παραγωγοί είναι «μισθοδότες» [Salariables] οι έμποροι είναι «μισθωτοί» [Saliés]» (σελ. 164) (*Quesnay*: «Problèmes économiques», Daire, «Physiocrates»).

9. Κ. Μάρε. «Το Κεφάλαιο», τόμος II

τῆς παραγωγῆς. Ἡ ὠφελιμότητά του δὲ συνίσταται στὸ ὅτι μετατρέπεται μιά μὴ παραγωγικὴ λειτουργία σὲ παραγωγικὴ, ἢ μιά μὴ παραγωγικὴ ἐργασία σὲ παραγωγικὴ. Θὰ ἦταν θαῦμα ἂν θὰ μπορούσε νὰ κατορθωθεῖ μιά τέτια μετατροπὴ μὲ μιά παρόμοια μεταβίβαση τῆς λειτουργίας ἀπὸ ἓνα ἄτομό σὲ ἄλλο. Ἀντίθετα, ἡ ὠφελιμότητά του συνίσταται στὸ ὅτι σ' αὐτὴν τῇ μὴ παραγωγικῇ λειτουργίᾳ δεσμεύεται ἓνα μικρότερο μέρος τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως καὶ τοῦ χρόνου ἐργασίας τῆς κοινωνίας. Κάτι παραπάνω. Θὰ παραδεχτοῦμε πὼς εἶναι ἀπλὸς, μισθωτὸς ἐργάτης, ἂν θέλετε, ἓνας καλύτερα πληρωνόμενος μισθωτὸς ἐργάτης. Ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ πληρωμὴ του, σὰν μισθωτὸς ἐργάτης ἓνα μέρος τοῦ χρόνου του τὸ ἐργάζεται δωρεάν. Παίρνει ἴσως κάθε μέρα τὴν ἀξία ἑνὸς προϊόντος ὀχτῶ ὥρων ἐργασίας, ἐνῶ ἐργάζεται δέκα ὥρες. Οἱ δύο ὥρες ὑπερεργασίας πού ἐργάζεται δὲν παράγουν ἀξία, ὅπως δὲν παράγουν καὶ οἱ ὀχτῶ ὥρες τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας του, ἂν καὶ χάρη στὶς ὀχτῶς ὥρες μεταβιβάζεται σ' αὐτόν ἓνα μέρος τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Πρῶτο, ἂν ἐξετάσουμε τὸ ζήτημα ἀπὸ κοινωνικὴ σκοπιά, θὰ δοῦμε πὼς *ἐξακολουθεῖ*, ὅπως καὶ προηγουμένα, μιά ἐργατικὴ δύναμη νὰ ξοδεύεται ἐπὶ δέκα ὥρες σ' αὐτὴν τὴν ἀπλῶς κυκλοφοριακῇ λειτουργίᾳ. Ἡ δύναμη αὐτὴ δὲν εἶναι χρησιμοποίησιμη γιὰ τίποτα ἄλλο, δὲν εἶναι χρησιμοποίησιμη γιὰ παραγωγικὴ ἐργασία. Δεύτερο ὅμως, τίς δύο αὐτὲς ὥρες ὑπερεργασίας δὲν τίς πληρώνει ἡ κοινωνία, μὲν πού ξοδεύονται ἀπὸ τὸ ἄτομο πού τίς πραγματοποιεῖ. Μ' αὐτὸ ἡ κοινωνία δὲν ἀποχτᾷ οὔτε πρόσθετο προϊόν οὔτε ἀξία. Ὅμως τὰ ἔξοδα κυκλοφορίας πού εκπροσωπεῖ ὁ ἄνθρωπος μας λιγοστεύουν κατὰ ἓνα πέμπτο, ἀπὸ δέκα σὲ ὀχτῶ ὥρες. Ἡ κοινωνία δὲν πληρώνει ἓνα ἰσοδύναμο γιὰ τὸ ἓνα πέμπτο αὐτοῦ τοῦ ἐνεργοῦ χρόνου κυκλοφορίας, πού πρᾶχτορας του εἶναι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος. Ἄν ὅμως ὁ κεφαλαιοκράτης χρησιμοποιοῖ αὐτὸ τὸν πρᾶχτορα, τότε μὲ τῇ μὴ πληρωμῇ τῶν δύο ὥρων λιγοστεύουν τὰ ἔξοδα κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου του, πού ἀποτελοῦν ἀφαίρεση ἀπὸ τὰ ἔσοδά του. Γι' αὐτόν ἀποτελοῦν θετικὸ κέρδος, γιατί στενεύει τὸ ἀρνητικὸ ὄριο τῆς ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου του. Ὅσον καιρὸ μικροὶ αὐτοτελεῖς ἐμπορευματοπαραγωγοὶ ξοδεύουν ἓνα μέρος τοῦ χρόνου τους γιὰ τὴν ἀγορὰ καὶ γιὰ τὴν πούληση, ὁ χρόνος αὐτὸς παρουσιάζεται ἢ σὰν χρόνος πού ξοδεύεται στὰ διαλείμματα τῆς παραγωγικῆς τῶν λειτουργίας, ἢ σὰν ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ χρόνο τους παραγωγῆς.

Ὅπως καὶ νάχει τὸ πράγμα, ὁ χρόνος πού χρησιμοποιεῖται γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ εἶναι ἓνα ἔξοδο κυκλοφορίας, πού δὲν προσθέτει τίποτα στὶς μεταμορφωμένες ἀξίες. Εἶναι τὸ ἔξοδο πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ μετατροπὴ τους ἀπὸ τὴν ἐμπορευματοπαραγωγὴ στὴ χρηματικὴ μορφή. Ἐφόσον ὁ κεφαλαιοκράτης ἐμπορευματοπαραγωγὸς ἐμφανίζεται σὰν πρᾶχτορας τῆς κυκλοφορίας, ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν ἄμεσο ἐμπορευματοπαραγωγὸ μόνον κατὰ τὸ ὅτι πωλαεῖ καὶ ἀγοράζει σὲ μεγαλύτερη κλίμακα, καὶ γι' αὐτὸ λειτουργεῖ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση σὰν πρᾶχτορας τῆς κυκλοφορίας. Ἄν ὅμως ἡ ἔκταση τῆς ἐπιχείρησής του τὸν ἀναγκάζει ἢ τοῦ δίνει

τὴ δυνατότητα ν' ἀγοράσει (νὰ μισθώσει) ἰδιαίτερους πρᾶχτορες κυκλοφορίας σὰν μισθωτοὺς ἐργάτες, αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τὴν οὐσία τοῦ φαινομένου. Στὸ προτὸς κυκλοφορίας (ἐφόσον τὸ προτὸς αὐτὸ εἶναι ἀπλὴ μεταμόρφωση) πρέπει ὥς ἓνα βαθμὸ νὰ ξοδεύονται ἐργατικὴ δύναμη καὶ χρόνος ἐργασίας. Αὐτὸ τὸ ἔξοδο ὅμως ἐμφανίζεται τώρα σὰν πρόσθετη δαπάνη κεφαλαίου· ἓνα μέρος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρέπει νὰ διατεθεῖ γιὰ τὴν ἀγορὰ αὐτῶν τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού λειτουργοῦν μόνον στὴν κυκλοφορία. Αὐτὴ ἡ προκαταβολὴ κεφαλαίου δὲ δημιουργεῖ οὔτε προϊόν οὔτε ἀξία. Περιορίζει προ τῆς [κατὰ τόσο] τὴν ἔκταση στὴν ὁποία τὸ προκαταβλημένο κεφάλαιο λειτουργεῖ παραγωγικά. Εἶναι σὰν νάχει μετατραπῇ ἓνα μέρος τοῦ προϊόντος σὲ μιά μηχανή, πού ἀγοράζει καὶ πωλᾷ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ προϊόντος. Ἡ μηχανὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ μίαν ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ προϊόν. Δὲ συντελεῖ στὸ προτὸς παραγωγῆς, μὲν πού μπορεῖ νὰ ἐλαττώνει τὴν ἐργατικὴ δύναμη πού ξοδεύεται στὴν κυκλοφορία κλπ. Ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα μέρος τῶν ἐξόδων κυκλοφορίας.

2. Λογιστική.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ χρόνο πού ξοδεύεται γιὰ τίς πραγματικὲς ἀγορὰς καὶ πωλήσεις, ξοδεύεται χρόνος ἐργασίας καὶ γιὰ τὴ λογιστικὴ, στὴν ὁποία μπαίνει ἐπίσης καὶ ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία: πέννες, μελάνι, χαρτί, τραπέζια, ἔξοδα γραφείων. Σ' αὐτὴ λοιπὸν τὴ λειτουργία ξοδεύονται, ἀπὸ τῇ μιά, ἐργατικὴ δύναμη καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μέσα ἐργασίας. Συμβαίνει ἐδῶ ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πού συμβαίνει καὶ μὲ τὸ χρόνο ἀγορᾶς καὶ πούλησης.

Σὰν ἐνότητα μέσα στὰ πλαίσια τῶν κυκλήσεών του, σὰν ἀξία πού βρίσκεται σὲ κίνηση, εἴτε μέσα στὰ πλαίσια τῆς σφαίρας παραγωγῆς, εἴτε μέσα στὰ πλαίσια τῶν δύο φάσεων τῆς σφαίρας κυκλοφορίας, τὸ κεφάλαιο ὑπάρχει μόνον ἰδεατὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ λογιστικοῦ χρηματός, πρῶτα μέσα στὸ κεφάλι τοῦ ἐμπορευματοπαραγωγοῦ, ἢ τοῦ κεφαλαιοκράτη ἐμπορευματοπαραγωγοῦ. Ἡ λογιστικὴ πού συμπεριλαμβάνει καὶ τὸν καθορισμὸ τῶν τιμῶν ἢ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων [Preiskalkulation] καθορίζει καὶ ἐλέγχει αὐτὴ τὴν κίνηση. Ἡ κίνηση τῆς παραγωγῆς καὶ ἰδίως τῆς ἀξιοποίησης — ὅπου τὰ ἐμπορεύματα φιγουράρουν μόνον σὰν φορεῖς ἀξίας, σὰν ὀνομασίες πραγμάτων, πού ἡ ἰδεατὴ ἀξιακὴ ὑπαρξὴ τους ἔχει καθορισθεῖ σὲ λογιστικὸ χρεῖμα — παίρνει ἔτσι μιά συμβολικὴ ἀπεικόνιση στὴ σκέψη. Ὅσον καιρὸ ὁ ἀτομικὸς ἐμπορευματοπαραγωγὸς εἴτε κρατᾷ τὰ λογιστικὰ βιβλία μόνον μέσα στὸ κεφάλι του (ὅπως λχ. ὁ ἀγρότης· μόνον ἡ κεφαλαιοκρατικὴ γεωργία παράγει τὸν παχτωτὴ πού κρατᾷ λογιστικὰ βιβλία), εἴτε κρατᾷ ἓνα βιβλίον γιὰ τὰ ἔξοδα καὶ τὰ ἔσοδά του, γιὰ τίς προθεσμίες του πληρωμῆς κλπ. μόνον σὰν πάρεργο, ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο του παραγωγῆς, εἶναι ὁλοφάνερο πὼς αὐτὴ ἡ λειτουργία του καὶ τὰ μέσα ἐργασίας πού τυχόν ξοδεύει σ' αὐτὴ τὴ δουλιὰ, ὅπως λχ. τὸ χαρτί κλπ., ἀποτελοῦν πρόσθετη δαπάνη χρόνου ἐργασίας καὶ μέσων

εργασίας, πού, αν και αναγκαία, αποτελούν ωστόσο μίαν αφαίρεση τόσο από το χρόνο που μπορεί να καταναλώσει παραγωγικά, όσο και από τα μέσα εργασίας που λειτουργούν στο πραγματικό προτσές παραγωγής και μπαίνουν στο σχηματισμό του προϊόντος και της αξίας¹². Η φύση της ίδιας της λειτουργίας δεν αλλάζει ούτε λόγω της έκτασης που παίρνει, επειδή συγκεντρώνεται στα χέρια του κεφαλαιοκράτη εμπορευματοπαραγωγού και εμφανίζεται σαν λειτουργία ενός κεφαλαιοκράτη, σαν λειτουργία μέσα σ' ένα προτσές παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα, αντί σαν λειτουργία πολλών μικρών εμπορευματοπαραγωγών· ούτε λόγω της απόσπασής της από τις παραγωγικές λειτουργίες, που αποτελούσε πάρεργό τους, ούτε λόγω της αυτοτελοποίησής της σαν λειτουργίας ιδιαίτερων πραχτόρων που είναι επιφορτισμένοι αποκλειστικά μ' αυτήν.

Ο καταμερισμός της εργασίας, ή αυτοτελοποίηση μιάς λειτουργίας δε μετατρέπει τη λειτουργία αυτή σε δημιουργό προϊόντος και αξίας, αν δεν είναι τέτια από μόνη της, δηλ. αν δεν ήταν δημιουργός προϊόντος και αξίας προτού γίνει αυτοτελής. Όταν ένας κεφαλαιοκράτης πρωτοποθετεί το κεφάλαιό του, είναι υποχρεωμένος ένα μέρος να το τοποθετήσει για να μισθώσει ένα λογιστή και για να προμηθευτεί τα μέσα της λογιστικής. Αν το κεφάλαιό του βρίσκεται κιόλας σε λειτουργία, στο ακατάπαντο προτσές της αναπαραγωγής του, τότε ο κεφαλαιοκράτης είναι υποχρεωμένος ένα μέρος του εμπορευματοικού προϊόντος, μετατρέποντάς το σε χρήμα, να το ξαναμετατρέψει ακατάπαντα σε λογιστές, εμποροϋπαλλήλους κλπ. Το μέρος αυτό του κεφαλαίου αφαιρείται από το προτσές παραγωγής και ανήκει στα έξοδα κυκλοφορίας, που αφαιρούνται από το συνολικό έσοδο. (Τό ίδιο ισχύει και για την ίδια την εργατική δύναμη, που χρησιμοποιείται αποκλειστικά σ' αυτή τη λειτουργία.)

Υπάρχει ωστόσο κάποια διαφορά ανάμεσα στα έξοδα που οφείλονται στη λογιστική, ή στη μη παραγωγική δαπάνη χρόνου εργασίας, από τη μιά, και στα έξοδα που οφείλονται απλώς στο χρόνο που πάει για τις αγορές και τις πωλήσεις, από την άλλη. Ο χρόνος για τις αγορές και τις πωλήσεις πηγάει μόνο από τη συγκεκριμένη κοινωνική μορ-

¹² Στο μεσαίωνα βρίσκουμε τη λογιστική για την αγροτική οικονομία μόνο στα μοναστήρια. Όσοσο είδαμε (Βιβλίο Ι, σελ. 373) πώς άκόμα και στην πανάρχαια ινδική κοινότητα φιγουράρει ένας λογιστής για τη γεωργία. Έδω η λογιστική ξεχώρισε κι έγινε αποκλειστική λειτουργία ενός υπαλλήλου της κοινότητας. Μέ τον καταμερισμό αυτό της εργασίας γίνεται οικονομία χρόνου, κόπου και εξόδων, όμως η παραγωγή και η καταχώρηση της παραγωγής στα βιβλία παραμένουν εξίσου διαφορετικά πράγματα όπως τό φορτίο ενός καραβιού και τά φορτωτικά έγγραφα. Στο πρόσωπο του λογιστή έχει αφαιρεθεί από την παραγωγή ένα μέρος της εργατικής δύναμης της κοινότητας, και τά έξοδα της λειτουργίας του δεν αναπληρώνονται με τη δική του εργασία, αλλά με μιά αφαίρεση από τό προϊόν της κοινότητας. Όπως έχουν τά πράγματα με τό λογιστή της ινδικής κοινότητας, έχουν mutatis mutandis [τηρουμένων των αναλογιών] και με τό λογιστή του κεφαλαιοκράτη. (Από τό χειρόγραφο II.)

φή του προτσές παραγωγής, από τό γεγονός ότι πρόκειται για προτσές παραγωγής εμπορευμάτων. Η λογιστική, σαν έλεγχος και ιδεατή συνόψιση του προτσές γίνεται τόσο πιο αναγκαία, όσο περισσότερο τό προτσές συντελείται σε κοινωνική κλίμακα και χάνει τόν καθαρά ατομικό χαρακτήρα. Έτσι η λογιστική είναι πιο αναγκαία στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή παρά στην κατακομματιασμένη παραγωγή του νοικοκυριού του χειροτέχνη και του αγρότη, πιο αναγκαία στην κοινωνικοποιημένη παραγωγή παρά στην κεφαλαιοκρατική. Τά έξοδα της λογιστικής όμως μειώνονται με τη συγκέντρωση της παραγωγής, και μειώνονται τόσο περισσότερο, όσο περισσότερο μετατρέπεται σε κοινωνική λογιστική.

Έδω πρόκειται μόνο για τό γενικό χαρακτήρα των εξόδων κυκλοφορίας, που πηγάουν από την απλή μεταμόρφωση των μορφών. Είναι περιττό νά επεκταθούμε έδω σ' όλες τις επιμέρους μορφές τους. Πόσο όμως αυτές (οι λειτουργίες), που ανήκουν στην καθαρή μετατροπή της μορφής της αξίας και που επομένως απορέουν από τη συγκεκριμένη κοινωνική μορφή του προτσές παραγωγής, λειτουργίες που για τόν ατομικό εμπορευματοπαραγωγό αποτελούν μόνο παροδικές και μόλις διακρινόμενες στιγμές που κυλάνε δίπλα στις παραγωγικές τους λειτουργίες ή που συμπλέκονται μ' αυτές, — πόσο οι λειτουργίες αυτές μπορούν νά θαμπώνουν τό μάτι όταν εμφανίζονται σαν μαζικά έξοδα κυκλοφορίας, τό βλέπουμε στην απλή είσπραξη και δαπάνη χρήματος, από τη στιγμή που οι πράξεις αυτές αυτοτελοποιούνται και συγκεντρώνονται σε μεγάλη κλίμακα σαν αποκλειστική λειτουργία των τραπεζών κλπ. ή του ταμιά σε ατομικές επιχειρήσεις. Έκείνο που πρέπει νά θυμόμαστε είναι πως αυτά τά έξοδα κυκλοφορίας δεν αλλάζουν τό χαρακτήρα τους επειδή αλλάζουν μορφή.

3. Χρήμα.

Είτε ένα προϊόν παράγεται σαν εμπόρευμα είτε όχι, αποτελεί πάντα υλική μορφή του πλούτου, αξία χρήσης, που προσρισμός της είναι νά μπει στην ατομική ή στην παραγωγική κατανάλωση. Σαν εμπόρευμα ή αξία του υπάρχει ιδεατά στην τιμή, που δεν αλλάζει τίποτα στην πραγματική μορφή χρήσης του. Τό γεγονός όμως ότι ορισμένα εμπόρευμα, όπως ο χρυσός και τό άσήμι, λειτουργούν σαν χρήμα, και σαν τέτια βρίσκονται αποκλειστικά μέσα στο προτσές κυκλοφορίας (άκόμα και σαν θησαυρός, άποθεματικό κλπ. παραμένουν, αν και με λανθάνουσα μορφή, στη σφαίρα της κυκλοφορίας), είναι καθαρά προϊόν της καθορισμένης κοινωνικής μορφής του προτσές παραγωγής, που είναι προτσές παραγωγής εμπορευμάτων. Επειδή όμως στίς συνθήκες της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τό εμπόρευμα γίνεται ή γενική μορφή του προϊόντος, επειδή σ' αυτήν τό μεγαλύτερο μέρος του προϊόντος παράγεται σαν εμπόρευμα και γιαυτό οφείλει νά παίρνει τη χρηματική μορφή, επειδή λοιπόν αυξάνει διαρκώς ή μάζα των εμπορευμάτων, δηλ. τό μέρος του κοινωνικού πλούτου που λειτουργεί σαν εμπό-

ρευμα — γιαυτό στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή αυξάνει επίσης ή ποσότητα του χρυσού και του ασημιού που λειτουργεί σαν μέσο κυκλοφορίας, μέσο πληρωμής, αποθεματικό κλπ. Τα εμπορεύματα αυτά που λειτουργούν σαν χρήμα δεν μπαίνουν ούτε στην ατομική ούτε στην παραγωγική κατανάλωση. Είναι κοινωνική εργασία παγιομένη με μία μορφή που χρησιμοποιεί. Άπλως σαν κυκλοφοριακή μηχανή. Εκτός που ένα μέρος του κοινωνικού πλούτου δεσμεύεται μ' αυτήν τη μη παραγωγική μορφή, ή φθορά του χρήματος απαιτεί τη διαρκή αντικατάστασή του ή τη μετατροπή ολόένα και περισσότερης κοινωνικής εργασίας, σε μορφή προϊόντος, σε περισσότερο χρυσό και ασημι. Στά ξδνη, τα αναπτυγμένα από κεφαλαιοκρατική άποψη, αυτά τα έξοδα αντικατάστασης είναι σημαντικά, επειδή γενικά είναι μεγάλο τό μέρος του πλούτου τό δεσμευμένο με τη μορφή του χρήματος. 'Ο χρυσός και τό ασημι, σαν χρηματικό έμπορεύμα, αποτελούν για τήν κοινωνία έξοδα κυκλοφορίας που πηγάζουν μόνο από τήν κοινωνική μορφή της παραγωγής. Είναι faux frais [μή παραγωγικά, άλλ' απαραίτητα έξοδα] της εμπορευματικής παραγωγής γενικά, που αυξάνουν όσο αυξάνει ή εμπορευματική παραγωγή, και ιδίως ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Είναι ένα μέρος του κοινωνικού πλούτου, που πρέπει να θυσιάζεται στο προτσές της κυκλοφορίας¹³.

II. ΕΞΟΔΑ ΦΥΛΑΞΗΣ

Τά έξοδα κυκλοφορίας, που προκύπτουν από τήν άπλή αλλαγή μορφής της αξίας, από τήν κυκλοφορία, εξεταζόμενη ιδεατά, δεν μπαίνουν στην αξία των εμπορευμάτων. Τά μέρη του κεφαλαίου που ξοδεύονται μ' αυτό τόν τρόπο αποτελούν (άπλές αφαιρέσεις από τό παραγωγικά ξοδευόμενο κεφάλαιο, εφόσον έχουμε υπόψη τόν κεφαλαιοκράτη, και άμεση δαπάνη εργατικής δύναμης, αν πάρουμε υπόψη όλη τήν κοινωνία). Άλλης φύσης είναι τά έξοδα εκείνα της κυκλοφορίας, που θά εξετάσουμε τώρα. Μπορούν να προέρχονται από προτσές παραγωγής που συνεχίζονται μόνο στην κυκλοφορία και που γιαυτό ό παραγωγικός χαρακτήρας τους άπλως κρύβεται από τη μορφή κυκλοφορίας. Από τήν άλλη, αν τά εξετάσουμε από κοινωνική άποψη, μπορούν ν' αποτελούν άπλως έξοδα, μή παραγωγική δαπάνη ζωντανής ή αντικειμενοποιημένης εργασίας, όμως ακριβώς χάρη σ' αυτό μπορούν να δρουν για τόν ατομικό κεφαλαιοκράτη σαν δημιουργοί αξίας, να δημιουργούν μία προσθήκη στην τιμή πούλησης των εμπορευμάτων του.

¹³ «Τό χρήμα που κυκλοφορεί σε μία χώρα είναι ένα ορισμένο μέρος του κεφαλαίου της χώρας, που τόχουν άποσύρει όλοτελα από τούς παραγωγικούς σκοπούς, για να διευκολύνει, ή για ν' άνεβάσει τήν παραγωγικότητα του υπόλοιπου μέρους του. Γιαυτό απαιτείται ένα ορισμένο μέγεθος του πλούτου για να μπορεί ό χρυσός να παίξει τό ρόλο του μέσου κυκλοφορίας, όπως απαιτείται τό μέγεθος αυτό για να φτιαχθεί μία μηχανή μέ σκοπό να διευκολυνθεί κάθε άλλη παραγωγή» («Economist», τόμ. V, σελ. 520).

Αυτό βγαίνει κιόλας από τό γεγονός ότι τά έξοδα αυτά είναι διαφορετικά σε διάφορες σφαίρες παραγωγής και εμμέρει διαφορετικά για διάφορα ατομικά κεφάλαια μέσα στα πλαίσια της ίδιας σφαίρας παραγωγής. Προστιθέμενα στην τιμή του εμπορεύματος, μοιράζονται ανάλογα με τό πώς άντιστοιχούν στον ατομικό κεφαλαιοκράτη. Όμως, κάθε εργασία που προσθέτει αξία μπορεί να προσθέτει και υπεραξία, και στίς συνθήκες της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θά προσθέτει πάντα υπεραξία, επειδή ή αξία που δημιουργεί εξαρτιέται από τό δικό της μέγεθος, ενώ ή υπεραξία που δημιουργεί εξαρτιέται από τό βαθμό που τήν πληρώνει ό κεφαλαιοκράτης. Έπομένως, τά έξοδα, που ακριβαίνουν τό έμπορεύμα, χωρίς να του προσθέτουν αξία χρήσης, και που για τήν κοινωνία ανήκουν στα faux frais της παραγωγής, μπορούν για τόν ατομικό κεφαλαιοκράτη ν' αποτελούν πηγή πλουτισμού. Από τήν άλλη, αυτά τά έξοδα κυκλοφορίας δε χάνουν τό μή παραγωγικό χαρακτήρα τους από τό γεγονός ότι ή αύξηση που προσθέτουν στο έμπορεύμα κατανέμει ισόμετρα αυτά τά έξοδα. Λογυγχάρη οι ασφαλιστικές εταιρίες κατανέμουν τίς άπώλειες ατομικών κεφαλαιοκρατών σ' όλη τήν τάξη των κεφαλαιοκρατών. Όσοτόσο αυτό δεν εμποδίζει οι αποζημιωμένες αυτές άπώλειες, εξεταζόμενες από τήν άποψη όλου του κοινωνικού κεφαλαίου, να εξακολουθούν να είναι άπώλειες.

1. 'Ο σχηματισμός αποθεμάτων γενικά.

Στό διάστημα που τό προϊόν υπάρχει σαν εμπορευματικό κεφάλαιο ή που παραμένει στην αγορά, δηλ. όσον καιρό βρίσκεται στο ενδιάμεσο του προτσές παραγωγής, από τό οποίο βγαίνει, και του προτσές κατανάλωσης, στο οποίο μπαίνει, αποτελεί εμπορευματικό απόθεμα. Σαν έμπορεύμα στην αγορά, έπομένως με τη μορφή απόθεματος, τό εμπορευματικό κεφάλαιο εμφανίζεται δυό φορές σε κάθε κύκλωση, τη μία φορά σαν εμπορευματικό προϊόν του ίδιου κεφαλαίου που βρίσκεται στο προτσές της κίνησής του και του οποίου εξετάζεται ή κύκλωση, τήν άλλη φορά, αντίθετα, σαν εμπορευματικό προϊόν ενός άλλου κεφαλαίου, που πρέπει να βρίσκεται στην αγορά για ν' αγοραστεί και να μετατραπεί σε παραγωγικό κεφάλαιο. Φυσικά είναι δυνατό αυτό τό τελευταίο εμπορευματικό κεφάλαιο να παραχθεί μόνο ύστερα από παραγγελία. Τότε μεσολαβεί μία διακοπή όσπου να παραχθεί. Η ροή όμως του προτσές παραγωγής και αναπαραγωγής απαιτεί να βρίσκεται στην αγορά διαρκώς μία μάζα εμπορευμάτων (μέσων παραγωγής), μ' άλλα λόγια ν' αποτελεί απόθεμα. Τό παραγωγικό κεφάλαιο περιλαμβάνει επίσης τήν αγορά της εργατικής δύναμης, και ή χρηματική μορφή δεν είναι έδώ παρά ή αξιακή μορφή των μέσων συντήρησης που ό εργάτης πρέπει να τά βρίσκει στο μεγαλύτερό τους μέρος στην αγορά. Πιο κάτω, σε τούτο τό υποκεφάλαιο, τό ζήτημα αυτό θά τό εξετάσουμε πιο έπισταμένα. Έδώ ξεκαθαρίσαμε κιόλας τούτο τό σημείο. Αν σταθοΰμε στην άποψη της κεφαλαιακής αξίας που βρίσκεται στο προτσές της κίνησής της, που έχει μετατραπεί σε έμπορευ-

ματικό προϊόν και τώρα πρέπει να πουληθεί ή να ξαναμετατραπεί σε χρήμα, πού επομένως τώρα λειτουργεί στην αγορά σαν έμπορευματικό κεφάλαιο, τότε ή κατάσταση στην οποία σχηματίζει απόθεμα αποτελεί άσκηση και υποχρεωτική παραμονή στην αγορά. Όσο γρηγορότερα πουλιέται, τόσο γρηγορότερα κυλάει τό προτσές αναπαραγωγής. Η καθυστέρηση της μεταμόρφωσης $E' - X'$ έμποδίζει την πραγματική ανταλλαγή της ύλης, πού πρέπει να συντελεστεί στην κύκλωση του κεφαλαίου, καθώς και την παραπέρα λειτουργία του σαν παραγωγικό κεφαλαίου. Από την άλλη για τό $X - E$ ή διαρκής ύπαρξη του έμπορευματος στην αγορά, τό έμπορευματικό απόθεμα, εμφανίζεται σαν όρος της ροής του προτσές αναπαραγωγής όπως και της τοποθέτησης νέου ή πρόσθετου κεφαλαίου.

Γιά να μπορεί τό έμπορευματικό κεφάλαιο να παραμένει σαν έμπορευματικό απόθεμα στην αγορά, απαιτείται να υπάρχουν χίτρια, μαγαζιά, ντεπό, αποθήκες έμπορευμάτων, δηλ. απαιτεί δαπάνη σταθερού κεφαλαίου· έπιπλέον απαιτείται πληρωμή εργατικών δυνάμεων για την αποθήκευση των έμπορευμάτων στίς αποθήκες τους. Χώρια απ' αυτό, τά έμπορεύματα χαλνούν και είναι έκτεθειμένα στή φθοροποιό επίδραση των στοιχείων της φύσης. Γιά την προστασία τους απ' αυτήν χρειάζεται να δαπανηθεί συμπληρωματικό κεφάλαιο, ένμέρει σε μέσα εργασίας, μέ αντικειμενοποιημένη μορφή, ένμέρει σε εργατική δύναμη¹⁴.

Η ύπαρξη λοιπόν του κεφαλαίου μέ τη μορφή του σαν έμπορευματικό κεφάλαιο, επομένως και σαν έμπορευματικό απόθεμα, δημιουργεί Έξοδα, πού δέν άνήκουν στή σφαίρα της παραγωγής, (άλλά στη σφαίρα κυκλοφορίας) και γιαυτό συγκαταλέγονται στα Έξοδα κυκλοφορίας. Αυτά τά Έξοδα κυκλοφορίας διαφέρουν από τά Έξοδα πού αναφέραμε στό ύποκεφάλαιο I κατά τό ότι μπαίνουν ως ένα βαθμό στην άξία των έμπορευμάτων και συνεπώς άκριβαίνουν τό έμπόρευμα. Έν πάση περιπτώσει τό κεφάλαιο και ή εργατική δύναμη πού χρησιμοποιούν γιατή συντήρηση και τη φύλαξη του έμπορευματικού αποθέματος άφαιρούνται από τό άμεσο προτσές παραγωγής. Από την άλλη, τά κεφάλαια πού χρησιμοποιήθηκαν έδω, μαζί και ή εργατική δύναμη σαν συστατικό του κεφαλαίου, πρέπει ν' αναπληρωθούν από τό κοινωνικό προϊόν. Γιαυτό, ή δαπάνη τους δρα σαν μείωση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, έτσι πού απαιτείται περισσότερο κεφάλαιο και

¹⁴ Τό 1841 ό Κόρμπετ ύπολογίζει τά Έξοδα αποθήκευσης του σταριού για μία περίοδο 9 μηνών: 1/2% άπώλεια σε ποσότητα, 3% για τους τόκους πάνω στην τιμή του σταριού, 2% για τό νοίκι της αποθήκης, 1% για τό άνακάτεμα και τη μεταφορά και 3 1/2% για την εργασία παράδοσης, συνολικά 7%, ή, μέ τιμή 50 σελ. τό κουάρτερ, 3 σελ. και 6 πέννες για τό κάθε κουάρτερ σιτάρι (*The Corbet*: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.», London 1841 [σελ. 104]). Σύμφωνα μέ τίς καταθέσεις έμπόρων του Λίβερπουλ στην έπιτροπή για τους σιδηρόδρομους τά (καθαρά) μή παραγωγικά Έξοδα της αποθήκευσης του σταριού έφταναν τό 1865 τίς 2 πέννες τό κουάρτερ ή τίς 9—10 πέννες τόν τόννο τό μήνα (*Royal Commission on Railways*, 1867, Evidence, σελ. 19, No 331).

περισσότερη εργασία για να έπιτευχθεί ένα καθορισμένο ώφέλιμο αποτέλεσμα. Πρόκειται για *μή παραγωγικά Έξοδα*.

Εφόσον λοιπόν τά Έξοδα κυκλοφορίας πού επιβάλλει ό σχηματισμός του έμπορευματικού αποθέματος προέρχονται μόνο από τη διάρκεια της περιόδου μετατροπής ύπαρχουσών άξιών από την έμπορευματική μορφή στή χρηματική, δηλ. προέρχονται μόνο από τη συγκεκριμένη κοινωνική μορφή του προτσές παραγωγής (μόνο από τό γεγονός ότι τό προϊόν παράγεται σαν έμπόρευμα και γιαυτό δφείλει να ύποστεί και τη μετατροπή σε χρήμα) — συμμερίζονται πέρα για πέρα τό χαρακτηριστήρα των Έξόδων κυκλοφορίας πού άπαριθμήθηκαν στό ύποκεφάλαιο I. Από την άλλη, άν έδω ή άξία των έμπορευμάτων διατηρείται ή αντίστοιχα αύξάνει, αυτό γίνεται μόνο επειδή ή άξία χρήσης, τό ίδιο τό προϊόν, μπαίνει κάτω από καθορισμένους υλικούς όρους πού στοιχίζουν δαπάνη κεφαλαίου, και επειδή ύποβάλλεται σε πράξεις πού συνεπάγονται την επένδυση πρόσθετης εργασίας πάνω στίς άξίες χρήσης. Αντίθετα, ό ύπολογισμός των έμπορευματικών άξιών, ή τήρηση βιβλίων για τό προτσές αυτό και οι συναλλαγές αγοραπωλησίας δέν επηρεάζουν την άξία χρήσης στην οποία ύπάρχει ή έμπορευματική άξία. Έχουν σχέση μόνο μέ τη μορφή της έμπορευματικής άξίας. Έτσι, στην περίπτωση πού ύποθέσαμε, μόλο πού αυτά τά μή παραγωγικά Έξοδα του σχηματισμού αποθεμάτων (πού έδω γίνεται ύποχρεωτικά) πηγάζουν μόνο από μία καθυστέρηση της μεταμόρφωσης και από την άνάγκη αυτής της μεταμόρφωσης, διαφέρουν ώστόσο από τά μή παραγωγικά Έξοδα του I κατά τό ότι αντικείμενό τους δέν είναι ή μεταμόρφωση της άξίας, αλλά ή διατήρηση της άξίας πού ύπάρχει στό έμπόρευμα σαν προϊόν, σαν άξία χρήσης και πού γιαυτό μπορεί να διατηρηθεί μόνο άν διατηρηθεί τό ίδιο τό προϊόν, ή ίδια ή άξία χρήσης. Η άξία χρήσης έδω ούτε άνεβαίνει ούτε αυξάνει, αντίθετα μειώνεται. Η μείωσή της όμως περιορίζεται και ή άξία χρήσης διατηρείται. Έπίσης δέν αυξάνει έδω ή προκαταβλημένη άξία πού ύπάρχει μέσα στό έμπόρευμα. Προστίθεται όμως σ' αυτήν καινούργια εργασία, αντικειμενοποιημένη και ζωντανή.

Πρέπει τώρα να ξεετάσουμε ακόμα κατά πόσο αυτά τά μή παραγωγικά Έξοδα προκύπτουν από τόν ιδίόμορφο χαρακτήρα της έμπορευματικής παραγωγής γενικά και από την έμπορευματική παραγωγή στην καθολική, την άπόλυτη μορφή της, δηλ. από την κεφαλαιοκρατική έμπορευματική παραγωγή· κατά πόσο, από την άλλη, τά Έξοδα αυτά χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνική παραγωγή, και μόνον έδω, στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, άποχτούν μιάν ιδιαίτερη δψη, μιάν ιδιαίτερη μορφή εμφάνισης.

Ο Α. Σμίθ διατύπωσε τό μύθευμα πώς ό σχηματισμός αποθεμάτων αποτελεί ένα φαινόμενο πού προσιδιάζει στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή¹⁵. Νεότεροι οικονομολόγοι, λχ. ό Λάλορ, ύποστηρίζουν αντίθετα πώς μέ την άνάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μειώνε-

¹⁵ Βιβλίο II, εισαγωγή.

ται ο σχηματισμός αποθεμάτων. Ο Σισμόντι μάλιστα θεωρεί τη μείωση αυτή σαν ελάττωμά της.

Στήν πραγματικότητα το απόθεμα υπάρχει με τρεις μορφές: με τη μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου, με τη μορφή του αποθέματος ατομικής κατανάλωσης και με τη μορφή του εμπορευματικού αποθέματος ή του εμπορευματικού κεφαλαίου. Το απόθεμα με τη μία μορφή μειώνεται σχετικά όταν αυξάνει με την άλλη, παρά το γεγονός ότι το απόλυτο του μεγέθους μπορεί ν' αυξάνει ταυτόχρονα και με τις τρεις μορφές.

Είναι ξεαρχής φανερό πώς εκεί που η παραγωγή αποβλέπει άμεσα στην ικανοποίηση των αναγκών του παραγωγού και που μόνο το μικρότερό της μέρος γίνεται για την ανταλλαγή ή για την πούληση, δηλ. εκεί που το κοινωνικό προϊόν δεν παίρνει καθόλου τη μορφή του εμπορεύματος ή την παίρνει μόνο κατά ένα μικρό μέρος, το απόθεμα με τη μορφή του εμπορεύματος ή το εμπορευματικό απόθεμα αποτελεί μόνο ένα μικρό ή μηδαμινό μέρος του πλούτου. Το απόθεμα όμως για την κατανάλωση είναι εδώ σχετικά μεγάλο, ιδίως το απόθεμα των καθημερινών μέσων συντήρησης. Άρκει νά ρίξουμε μία ματιά στο αγροτικό νοικοκυριό παλαιότερων εποχών. Το μεγαλύτερο μέρος του προϊόντος μετατρέπεται εδώ άμεσα, χωρίς νά σχηματίζει εμπορευματικό απόθεμα — ακριβώς επειδή παραμένει στα χέρια του κατόχου του — σε αποθηκευμένα μέσα παραγωγής ή μέσα συντήρησης. Δεν παίρνει τη μορφή του εμπορευματικού αποθέματος και ακριβώς γιατί, κατά τη γνώμη του Σμιθ, δεν υπάρχει απόθεμα στις κοινωνίες αυτές που είναι θεμελιωμένες σ' έναν τέτοιο τρόπο παραγωγής. Ο Α. Σμιθ συγγέει τη μορφή του αποθέματος με το ίδιο το απόθεμα και νομίζει πώς η κοινωνία ζούσε ως τώρα μεροδούλι-μεροφάγι ή πώς στήριζε τις ελπίδες της στην τύχη της αύριον¹⁶. Πρόκειται για παιδιακίστικη παρανόηση.

¹⁶ Ο Α. Σμιθ φαντάζεται πώς ο σχηματισμός αποθεμάτων πηγάει μόνο από τη μετατροπή του προϊόντος σε εμπορεύμα και του αποθέματος κατανάλωσης σε εμπορευματικό απόθεμα. Στήν πραγματικότητα όμως γίνεται το αντίθετο, αυτή ή άλλη μορφή κατά το πέρασμα από την παραγωγή για τις ανάγκες του παραγωγού στην εμπορευματική παραγωγή επιφέρει τις αιτίες κρίσεις στην οικονομία των παραγωγών. Διανομή στις Ινδίες διατηρούνταν ως τώρα τελευταία «ή συνήθεια ν' αποθηκεύουν κατά μάζες τα σιτηρά, που στα χρόνια της αφθονίας πουλιούνταν σ' εξευτελιστικές τιμές» (Return. Bengal and Orissa Famine. H. of C. 1867, I σελ. 230, No 74). Η ζήτηση βαμβακιού, γιούτας κλπ., που μεγάλωσε απότομα λόγω του αμερικανικού εμφύλιου πολέμου, προκάλεσε σε πολλά σημεία των Ινδιών μεγάλο περιορισμό της ρυζοκαλλιέργειας, αύξηση των τιμών ρυζιού και πούληση των παλιών αποθεμάτων ρυζιού των παραγωγών. Σ' αυτό προστέθηκε στα 1864 — 66 και η πρωτόφαντη έξαγωγή ρυζιού στην Αυστραλία, τη Μαδαγασκάρη κλπ. Από δω προέρχεται ο δόξος χαρακτήρας της πείνας του 1866, που μόνο στην περιοχή Όρισσα στόιχισε τη ζωή ενός εκατομμυρίου ανθρώπων (στο ίδιο, 174, 175, 213, 214 και III: «Papers relating to the Famine in Behar», σελ. 32, 33, όπου σαν μία από τις αιτίες της πείνας αναφέρεται η drain of old stock [ή έκροή των παλιών αποθεμάτων]). (Από το χειρόγραφο II.)

Απόθεμα με τη μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου υπάρχει με τη μορφή μέσων παραγωγής που βρίσκονται κιόλας στο προτσές παραγωγής ή τουλάχιστο στα χέρια του παραγωγού, που βρίσκονται δηλαδή κιόλας σε λανθάνουσα μορφή στο προτσές παραγωγής. Έχουμε δει πού πάνω πώς με την ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας, επομένως και με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, — που αναπτύσσει την κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας περισσότερο απ' όλους τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής — αυξάνει διαρκώς ή μάζα των μέσων παραγωγής (χτίρια, μηχανές κλπ.), που με τη μορφή μέσων εργασίας μπαίνουν μία για πάντα στο προτσές παραγωγής και που λειτουργούν όλο και από την αρχή σ' αυτό κατά τη διάρκεια μιάς μικρότερης ή μεγαλύτερης περιόδου και πώς η ανάπτυξη τους αποτελεί τόσο προϋπόθεση, όσο και αποτέλεσμα της ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Η όχι μόνο απόλυτη, αλλά και σχετική αύξηση του πλούτου μ' αυτή τη μορφή χαρακτηρίζει πριν απόλα τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (πρβλ. Βιβλίο I, κεφ. 23ο, 2 [σελ. 643]). Οι υλικές όμως μορφές ύπαρξης του σταθερού κεφαλαίου, τα μέσα παραγωγής, αποτελούνται όχι μόνο από τέτια μέσα εργασίας, αλλά και από υλικό εργασίας, που βρίσκεται στις πύο διαφορετικές βαθμίδες της επεξεργασίας του, και από βοηθητικές ύλες. Όταν αυξάνει ή κλίμακα της παραγωγής και όταν ανεβαίνει η παραγωγική δύναμη της εργασίας χάρη στη συνεργασία, τον καταμερισμό της εργασίας, τις μηχανές κλπ., αυξάνει και ή μάζα της πρώτης ύλης, των βοηθητικών υλικών κλπ., που μπαίνουν στο καθημερινό προτσές αναπαραγωγής. Τα στοιχεία αυτά πρέπει νά βρίσκονται έτοιμα στον τόπο παραγωγής. Έτσι αυξάνει απόλυτα ο όγκος αυτού του αποθέματος που υπάρχει με τη μορφή παραγωγικού κεφαλαίου. Για νά μπορεί νά κυλάει το προτσές παραγωγής — παραβλέπουμε τελείως το γεγονός αν το απόθεμα αυτό μπορεί ν' ανανεώνεται καθημερινά ή μόνο κατά ορισμένα χρονικά διαστήματα — πρέπει στον τόπο της παραγωγής νά υπάρχουν πάντα σωρευμένες περισσότερες πρώτες ύλες κλπ. απ' ό,τι καταναλώνονται λχ. μέσα σε μία μέρα ή μέσα σε μία βδομάδα. Η συνέχεια του προτσές απαιτεί νά μήν ξεαρτιέται ή ύπαρξη των απαραίτητων γι' αυτό όρων ούτε από ένδεχόμενες διακοπές λόγω καθημερινών άγορών, ούτε από το γεγονός ότι το εμπορευματικό προϊόν πουλιέται μέρα με τη μέρα ή βδομάδα με τη βδομάδα και για το λόγο αυτό ή ξαναμετατροπή του στο στοιχείο του παραγωγής μπορεί νά γίνεται μόνο άκανόνιστα. Ωστόσο είναι φανερό πώς το παραγωγικό κεφάλαιο μπορεί νά βρίσκεται σε λανθάνουσα κατάσταση ή ν' αποτελεί απόθεμα σε πολύ διαφορετική έκταση. Υπάρχει λχ. μεγάλη διαφορά αν ο επιχειρηματίας κλωστουργός είναι υποχρεωμένος νάχει έτοιμα στην μπάντα βαμβάκι ή κάρβουνο για τρεις μήνες ή μόνο για ένα μήνα. Έτσι είναι δυνατό το απόθεμα αυτό νά μειώνεται σχετικά, μόνο που αυξάνει απόλυτα.

Αυτό εξαρτιέται από διάφορους όρους, που ουσιαστικά όλοι καταλήγουν στη μεγαλύτερη ταχύτητα, κανονικότητα και ασφάλεια, με

τήν ὁποία μπορεί νά εἰσρέει ἀκατάπαντα ἡ ἀπαραίτητη μάζα πρώτης ὕλης ἔτσι πού νά μή διακόπτεται ποτέ τό προτοές παραγωγῆς. Ὅσο λιγότερο ἐκπληρώνονται αὐτοί οἱ ὅροι, ἐπομένως ὅσο μικρότερη εἶναι ἡ ἀσφάλεια, ἡ κανονικότητα καί ἡ ταχύτητα τῆς εἰσροῆς, τόσο μεγαλύτερο πρέπει νά εἶναι στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ τό λανθάνον μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, δηλ. τό ἀπόθεμα σέ πρώτες ὕλες κλπ. πού περιμένει τήν ἐπεξεργασία του. Οἱ ὅροι αὐτοί εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογοι πρὸς τό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἐπομένως καί πρὸς τήν παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἄρα τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό ἀπόθεμα μ' αὐτή τή μορφή.

Ὅστόσο, αὐτό πού ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν μείωση τοῦ ἀποθέματος (λχ. στόν Λάλορ) εἶναι μόνο ἐνμέρει μείωση τοῦ ἀποθέματος μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου ἢ τοῦ καθαυτοῦ ἐμπορευματοῦ ἀποθέματος, δηλ. πρόκειται γιά ἀπλή ἀλλαγὴ μορφῆς αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος. Ἄν λχ. εἶναι μεγάλη ἡ μάζα τοῦ κάρβουνου πού παράγεται καθημερινά μέσα στήν ἴδια τή χώρα, δηλ. ἂν εἶναι μέγας ὁ ὄγκος καί ἡ ἐνέργεια τῆς καρβουνοπαραγωγῆς, τότε ὁ κλωστουργός ἐπιχειρηματίας δέ χρειάζεται νάχει μεγάλη παρακαταθήκη κάρβουνου γιά νά ἐξασφαλίσει τή συνέχεια τῆς παραγωγῆς του. Ἡ διαρκὴς καί σίγουρη ἀνανέωση τῆς προμήθειας κάρβουνου κάνει περιττή τή μεγάλη παρακαταθήκη. Δεύτερο: Ἡ ταχύτητα μέ τήν ὁποία τό προϊόν ἑνός προτοές μπορεί νά περάσει σάν μέσο παραγωγῆς σ' ἕνα ἄλλο προτοές ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν μέσων μεταφορᾶς καί ἐπικοινωνίας. Ἡ φτήνεια τῶν μεταφορῶν παίξει ἐδῶ μεγάλο ρόλο. Λογυγχάση, ἡ ἀδιόκοπα ἀνανεούμενη μεταφορὰ κάρβουνου ἀπὸ τό ἀνθρακορυχεῖο στό κλωστήριο θά στοίχιζε πῶς ἀκριβὰ ἀπὸ τόν ἐφοδιασμό μέ μιά μεγαλύτερη ποσότητα κάρβουνου γιά μεγάλο χρονικὸ διάστημα καί μέ σχετικά φτηνότερα τὰ ἐξόδα μεταφορᾶς. Τὰ δύο αὐτὰ περιστατικά πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα ἀπορέουν ἀπὸ τό ἴδιο τό προτοές παραγωγῆς. Τρίτο, ἐπιδρᾷ καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος. Ὅσο λιγότερο ὁ κλωστουργός ἐπιχειρηματίας ἐξαρτιέται ἀπὸ τήν ἄμεση πούληση τοῦ νήματος του γιά τήν ἀνανέωση τῶν ἀποθεμάτων του σέ βαμβάκι, κάρβουνο κλπ., — καί ὅσο πῶς ἀναπτυγμένο εἶναι τό πιστωτικὸ σύστημα, τόσο μικρότερη εἶναι αὐτή ἡ ἄμεση ἐξάρτηση — τόσο μικρότερο μπορεί νά εἶναι τό σχετικὸ μέγεθος αὐτῶν τῶν ἀποθεμάτων, πού χρειάζεται γιά νά ἐξασφαλίσει τή συνεχή παραγωγή νήματος στή δοσμένη κλίμακα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς συμπτώσεις τῆς πούλησης τοῦ νήματος. Τέταρτο, ὅμως, πολλές πρώτες ὕλες, ἡμικατεργασμένα προϊόντα κλπ. ἀπαιτοῦν μεγάλο σχετικὸ χρονικὸ διάστημα γιά τήν παραγωγή τους, πράγμα πού ἰσχύει ἰδίως γιά ὅλες τίς πρώτες ὕλες πού προμηθεύει ἡ γεωργία. Γιά νά μή διακοπῇ τό προτοές παραγωγῆς, πρέπει λοιπὸν νά ὑπάρχει ἕνα καθορισμένο ἀπόθεμα ἀπ' αὐτές τίς πρώτες ὕλες γιά ὅλη τή χρονικὴ περίοδο πού στή διάρκειά της τό καινούργιο προϊόν δέν μπορεί ν' ἀντικαταστήσει ὁκόμα τό παλιό. Ἄν τό ἀπόθεμα αὐτό μειώνεται στά χέρια τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, αὐτό ἀποδείχνει μόνο πῶς αὐξάνει στά χέρια τοῦ ἐμπόρου μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματοῦ ἀποθέ-

ματος. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων μεταφορᾶς λχ. ἐπιτρέπει νά μεταφέρεται γρήγορα σὸ Μάντσεστερ ἀπὸ τό λιμάνι εἰσαγωγῶν τοῦ Λίβερπουλ τό βαμβάκι πού βρίσκεται ἐκεῖ, ἔτσι πού ὁ ἐργαστασιάρχης, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του, νά μπορεί νά ἀνανέωνει κατὰ σχετικὰ μικρὲς ποσότητες τό ἀπόθεμά του σέ βαμβάκι. Στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴ τό ἴδιο βαμβάκι βρίσκεται σέ ὁκόμα μεγαλύτερες ποσότητες σάν ἐμπορευματοῦ ἀπόθεμα στά χέρια ἐμπόρων τοῦ Λίβερπουλ. Πρόκειται λοιπὸν γιά μιά ἀπλή ἀλλαγὴ μορφῆς τοῦ ἀποθέματος, πράγμα πού δέν τό πρόσεξαν ὁ Λάλορ καί ἄλλοι. Κι ἂν ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπὸ τήν ἄποψη τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, τότε καί στίς δύο περιπτώσεις ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἡ ἴδια μάζα προϊόντων μέ τή μορφή τοῦ ἀποθέματος. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν μέσων μεταφορᾶς μειώνεται γιά κάθε ξεχωριστὴ χώρα ὁ ὄγκος τοῦ ἀποθέματος πού πρέπει νά ὑπάρχει λχ. γιά ὅλη τή χρονία. Ἄν μεταξὺ Ἀμερικῆς καί Ἀγγλίας πηγαίνονται πολλά ἀτμόπλοια καί ἰστιοφόρα, αὐξάνουν οἱ εὐκαιρίες τῆς ἀνανέωσης τοῦ ἀποθέματος βαμβακιῦ γιά τήν Ἀγγλία καί ἐπομένως μειώνεται ἡ μέση μάζα ἀποθέματος βαμβακιῦ πού πρέπει νά βρίσκεται ἀποθηκευμένη στήν Ἀγγλία. Πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση ἐπιδρᾷ καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, ἐπομένως καί ὁ πολλαπλασιασμός τῶν πηγῶν προμήθειας τοῦ ἴδιου εἶδους. Τό εἶδος μεταφέρεται κατὰ δόσεις ἀπὸ διάφορες χώρες καί κατὰ διάφορα χρονικά διαστήματα.

2. Τὸ καθαυτό ἐμπορευματοῦ ἀπόθεμα.

Ἐχομε κιόλας δεῖ πῶς πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς τό ἐμπόρευμα γίνεται ἡ γενικὴ μορφή τοῦ προϊόντος, καί γίνεται τόσο περισσότερο, ὅσο περισσότερο ἡ παραγωγή αὐτὴ ἀναπτύσσεται σέ πλάτος καί βάθος. Ἐπομένως — ὁκόμα καί στήν περίπτωση πού μένουν ἴδιες οἱ διαστάσεις τῆς παραγωγῆς — ὑπάρχει ἕνα ἀσύγκριτα μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ἀπ' ὅ,τι ὑπῆρχε εἴτε στοὺς παλαιότερους τρόπους παραγωγῆς, εἴτε στόν κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς σέ μιά κατώτερη ὅμως βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής του. Κάθε ἐμπόρευμα ὅμως — ἄρα καί κάθε ἐμπορευματοῦ κεφάλαιο, πού δέν εἶναι παρὰ ἐμπόρευμα, ἀλλὰ ἐμπόρευμα σάν μορφή ὑπαρξης τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας — ἐφόσον δέν μπαίνει ἄμεσα ἀπὸ τή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς τοῦ στή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς ἢ ἀτομικῆς κατανάλωσης, δηλαδή κάθε ἐμπόρευμα, πού βρίσκεται σὸ ἐνδιάμεσο διάστημα στήν ἀγορὰ, ἀποτελεῖ ἕνα στοιχεῖο τοῦ ἐμπορευματοῦ ἀποθέματος. Γιαντό, μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς — διὰν μένουν ἴδιες οἱ διαστάσεις τῆς παραγωγῆς — αὐξάνει αὐτό καθαυτό τό ἐμπορευματοῦ ἀπόθεμα (δηλ. αὐτὴ ἡ αὐτοτελοποίηση καί παγίωση τῆς ἐμπορευματοῦ μορφῆς τοῦ προϊόντος). Εἶδαμε κιόλας πῶς ἐδῶ πρόκειται μόνο γιά ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τοῦ ἀποθέματος, δηλ. πῶς ἀπὸ τή μιά μεριά τό ἀπόθεμα αὐξάνει μέ τή μορφή ἐμπορεύματος, ἐπειδὴ ἀπὸ τήν ἄλλη μειώνεται μέ τή μορφή ἄμεσου ἀποθέματος παραγωγῆς καί κατανάλωσης. Πρόκειται

μόνο για μία μεταβλημένη κοινωνική μορφή του αποθέματος. "Αν ταυτόχρονα δέν αυξάνει μόνο το σχετικό μέγεθος του εμπορευματικού αποθέματος σε σχέση με το συνολικό κοινωνικό προϊόν, αλλά επίσης και το απόλυτο μέγεθός του, αυτό γίνεται, γιατί μαζί με την αύξηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αυξάνει και η μάζα του συνολικού προϊόντος.

Με την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η κλίμακα της παραγωγής όλο και σε μικρότερο βαθμό καθορίζεται από την άμεση ζήτηση του προϊόντος, και όλο και σε μεγαλύτερο βαθμό από το μέγεθος του κεφαλαίου που διαθέτει ο ατομικός κεφαλαιοκράτης, από την τάση αξιοποίησης του κεφαλαίου του και από την ανάγκη της συνέχειας και της επέκτασης του προσιές παραγωγής του. "Ετσι όμως αυξάνει κατανάγκην σε κάθε ιδιαίτερο κλάδο παραγωγής ή μάζα των προϊόντων που βρίσκεται στην αγορά σαν εμπόρευμα ή που ζητεί να πουληθεί. Αύξάνει η μάζα του κεφαλαίου που για ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα είναι δεμένη με τη μορφή του εμπορευματικού κεφαλαίου. Γιαντό αυξάνει το εμπορευματικό απόθεμα.

Τέλος, το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας μετατρέπεται σε μισθωτούς εργάτες, σε ανθρώπους που ζούν μεροδούλι-μεροφάγι, που εισπράττουν το μισθό τους κάθε βδομάδα και τόν ξοδεύουν κάθε μέρα, που πρέπει επομένως να βρίσκουν τά μέσα συντήρησής τους με τη μορφή αποθέματος. "Όσο κι αν ρέουν τά διάφορα στοιχεία αυτού του αποθέματος, ωστόσο ένα μέρος τους πρέπει ν' ακινητεί επί τόπου, για να μπορεί το απόθεμα να μένει πάντα σε κατάσταση ροής.

"Όλα αυτά τά στοιχεία προκύπτουν από τη μορφή της παραγωγής και από τη μεταμόρφωση που εμπεριέχεται σ' αυτήν, μεταμόρφωση που τό προϊόν πρέπει να την υποστεί στο προσιές κυκλοφορίας.

"Οποιαδήποτε κι αν είναι η κοινωνική μορφή του αποθέματος προϊόντων, η φύλαξή του απαιτεί έξοδα: χτίρια, άγγεια κλπ. που αποτελούν τά δοχεία του προϊόντος· απαιτεί επίσης μέσα παραγωγής και εργασία σε μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα, ανάλογα με τη φύση του προϊόντος, που πρέπει να ξοδεύονται για την αποτροπή βλαβερών επιδράσεων. "Όσο μεγαλύτερη είναι η κοινωνική συγκέντρωση των αποθεμάτων, τόσο μικρότερα είναι σχετικά τά έξοδα αυτά. Τά έξοδα αυτά αποτελούν πάντα ένα μέρος της κοινωνικής εργασίας, είτε σε αντικειμενοποιημένη, είτε σε ζωντανή μορφή — δηλ. στην κεφαλαιοκρατική μορφή αποτελούν δαπάνη κεφαλαίου — που δε συμμετέχουν στη δημιουργία του ίδιου του προϊόντος και που επομένως αποτελούν αφαιρέσεις από τό προϊόν. Είναι απαραίτητα, μή παραγωγικά έξοδα του κοινωνικού πλούτου. Είναι τά έξοδα συντήρησης του κοινωνικού προϊόντος, αδιάφορο αν η ύπαρξή του σαν στοιχείο του εμπορευματικού αποθέματος απορρέει μόνο από την κοινωνική μορφή της παραγωγής, δηλ. από την εμπορευματική μορφή, και από την υποχρεωτική μεταμόρφωσή του, ή αν τό εμπορευματικό απόθεμα τό θεωρούμε μόνο σαν μία ειδική μορφή του αποθέματος προϊόντων που χαρακτηρίζει όλες τις κοινωνίες, έστω κι αν όχι πάντα με τη μορφή του εμπο-

ρευματικού αποθέματος, τη μορφή αυτή του αποθέματος προϊόντων που ανήκει στο προσιές κυκλοφορίας.

Γεννιέται λοιπόν τό ερώτημα, κατά πόσο τά έξοδα αυτά μπαίνουν στην αξία των εμπορευμάτων.

"Όταν ο κεφαλαιοκράτης έχει μετατρέψει σε προϊόν τό κεφάλαιό του, που έχει προκαταβάλει για την αγορά μέσων παραγωγής και εργατικής δύναμης, δηλ. όταν τό έχει μετατρέψει σε μία μάζα ετοιμων εμπορευμάτων που προορίζεται για πούληση και όταν η μάζα αυτή μένει απούλητη στίς αποθήκες, τότε για τό διάστημα αυτό δε σταματάει μόνο τό προσιές αξιοποίησης του κεφαλαίου του. Τά έξοδα που απαιτεί η συντήρηση αυτού του αποθέματος σε χτίρια, σε πρόσθετη εργασία κλπ. αποτελούν θετική ζημιά. "Ο τελικός αγοραστής θά τόν περιγελούσε αν ο κεφαλαιοκράτης του έλεγε: Τό εμπόρεμά μου έμεινε απούλητο επί έξι μήνες και η συντήρησή του σ' αυτούς τούς έξι μήνες δέν μου έχει μόνο ακινητοποιήσει τόσο ή τόσο κεφάλαιο, αλλά, χωρίς απ' αυτό, μου έχει δημιουργήσει και τόσα ή τόσα μή παραγωγικά έξοδα. Tant pis pour vous [τόσο τό χειρότερο για σας], θά του απαντήσει ο αγοραστής. Νά, δίπλα σας στέκει ένας άλλος πωλητής που τό εμπόρεμά του μόλις προχθές έχει ετοιμαστεί. Τό εμπόρεμά σας είναι από τά αζήτητα και πιθανόν να τόχει φθείρει και ο χρόνος. Πρέπει λοιπόν να πουλήσετε πιο φτηνά από τόν αντίπαλό σας. — "Αν τώρα ο εμπορευματοπαραγωγός είναι ο πραγματικός παραγωγός του εμπορεύματος του, ή ένας κεφαλαιοκράτης παραγωγός, δηλ. στην πραγματικότητα απλώς ένας εκπρόσωπος των πραγματικών παραγωγών του, αυτό δέν αλλάζει διόλου τούς δρους ζωής του εμπορεύματος. Είναι υποχρεωμένος να μετατρέψει τό πράγμα του σε χρήμα. Τά μή παραγωγικά έξοδα, που του προκαλεί η παραμονή του πράγματος του στη μορφή του εμπορεύματος, ανήκουν στίς ατομικές του περιπέτειες, που δέν ενδιαφέρουν καθόλου τόν αγοραστή του εμπορεύματος. "Ο αγοραστής δέν του πληρώνει τό χρόνο κυκλοφορίας του εμπορεύματος του. "Ακόμα και όταν ο κεφαλαιοκράτης αποσύρει επίτηδες τό εμπόρεμά του από την αγορά, σε καιρούς πραγματικής ή αναμενόμενης επανάστασης στίς αξίες, έξαρτιέται από την πραγματοποίηση αυτής της επανάστασης στίς αξίες, από την ορθότητα ή όχι της κερδοσκοπίας του, αν θά πραγματοποιήσει τά πρόσθετα έξοδά του. Η επανάσταση στίς αξίες όμως δέν είναι συνέπεια των πρόσθετων εξόδων του. "Εφόσον λοιπόν ο σχηματισμός αποθεμάτων είναι συνέπεια σταματήματος της κυκλοφορίας, τά έξοδα του εμπορεύματος που προκαλούνται μ' αυτό τόν τρόπο δέν προσθέτουν στο εμπόρευμα καμιά αξία. "Από την άλλη, δέν μπορεί να υπάρχει απόθεμα χωρίς σταμάτημα στη σφαίρα της κυκλοφορίας, χωρίς μικρότερη ή μεγαλύτερη παραμονή του κεφαλαίου στην εμπορευματική του μορφή· δέν υπάρχει λοιπόν απόθεμα δίχως σταμάτημα στην κυκλοφορία, όπως δέν μπορεί να κυκλοφορεί χρήμα δίχως σχηματισμό χρηματικής εφεδρείας. "Επομένως, δίχως εμπορευματικό απόθεμα δέν υπάρχει εμπορευματική κυκλοφορία. "Αν η ανάγκη αυτή δέν παρουσιάζεται στον κεφαλαιο-

κράτη στο $E' - X'$, τότε τοῦ παρουσιάζεται στο $X - E$, ἂν δὲν παρουσιάζεται στο δικό του ἐμπορευματικό κεφάλαιο, θὰ παρουσιάζεται στο ἐμπορευματικό κεφάλαιο ἄλλων κεφαλαιοκρατῶν, πού παράγουν μέσα παραγωγῆς γι' αὐτόν καί μέσα συντήρησης γιά τοὺς ἐργάτες του.

Ἄν ὁ σχηματισμός ἀποθεμάτων εἶναι θεληματικός ἢ ὄχι, ἂν δηλ. ὁ ἐμπορευματοπαραγωγός κρατᾷ ἓνα ἀπόθεμα ἐπίτηδες ἢ ἂν τὰ ἐμπορεύματά του σχηματίζουν ἀπόθεμα ἐξαιτίας τῆς ἀντίστασης πού προβάλλουν στήν πούλησή τους οἱ συνθῆκες τοῦ ἴδιου τοῦ προτοσῆς κυκλοφορίας, αὐτό δὲ φαίνεται νά μπορεί ν' ἀλλάξει τίποτα στήν οὐσία τῆς υπόθεσης. Ὡστόσο, γιά τή λύση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος εἶναι χρήσιμο νά ξέρουμε τί εἶναι αὐτό πού ξεχωρίζει τὸ θεληματικό ἀπὸ τὸν ἀθέλητο σχηματισμό ἀποθέματος. Ὁ ἀθέλητος σχηματισμός τοῦ ἀποθέματος προέρχεται ἀπὸ ἓνα σταμάτημα τῆς κυκλοφορίας ἢ εἶναι ταυτόσημος μ' ἓνα σταμάτημά της, πού εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τή γνώση τοῦ ἐμπορευματοπαραγωγοῦ καί τοῦ χαλᾶ τὰ σχέδια. Τί εἶναι αὐτό πού χαρακτηρίζει τὸ θεληματικό σχηματισμό ἀποθέματος; Ὅπως καί προηγούμενα, ὁ πωλητὴς προσπαθεῖ νά ξεπουλήσει ὅσο τὸ δυνατό πῶ γρήγορα τὸ ἐμπόρευσμά του. Προσφέρει πάντα τὸ προϊόν γιά πούληση σάν ἐμπόρευμα. Ἄν τὸ ἀπόσπρνε ἀπὸ τήν πούληση, τότε θ' ἀποτελοῦσε μόνο *δυνάμει** καί ὄχι *ἐνεργεία** στοιχείο τοῦ ἐμπορευματικοῦ ἀποθέματος. Τὸ ἐμπόρευμα σάν τέτιο ἐξακολουθεῖ γι' αὐτόν νά εἶναι φορέας τῆς ἀνταλλακτικῆς του ἀξίας καί σάν τέτιο μπορεί νά δρᾷ μόνο μέ τήν ἀποβολή τῆς ἐμπορευματικῆς του μορφῆς, καί τήν περιβολή τῆς χρηματικῆς μορφῆς.

Τὸ ἐμπορευματικό ἀπόθεμα πρέπει νάχει ὁρισμένες διαστάσεις, γιά νά ἐπαρκεῖ γιά μιὰ δοσμένη περίοδο στίς διαστάσεις τῆς ζήτησης. Ἐδῶ παίρνεται ὑπόψη ἡ σταθερὴ ἐπέκταση τοῦ κύκλου τῶν ἀγοραστῶν. Γιά νά ἐπαρκεῖ λχ. γιά μιὰ μέρα, πρέπει ἓνα μέρος τῶν ἐμπορευμάτων πού βρίσκονται στήν ἀγορά νά παραμένει σταθερὰ στήν ἐμπορευματικὴ μορφή, τὴν ὥρα πού τὸ ἄλλο μέρος ρέει, μετατρέπεται σέ χρήμα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς τὸ μέρος πού σταματᾷ, τὴν ὥρα πού τὸ ἄλλο μέρος ρέει, μειώνεται σταθερὰ, στο βαθμὸ πού μειώνονται οἱ διαστάσεις τοῦ ἴδιου τοῦ ἀποθέματος, ὥς πού τελικὰ πωλιέται δόλοκληρο. Ἐτσι τὸ σταμάτημα τῶν ἐμπορευμάτων ὑπολογίζεται ἐδῶ σάν ἀναγκαῖος ὁρος τῆς πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος. Οἱ διαστάσεις τοῦ ἀποθέματος πρέπει ἐπίσης νά εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ τή μέση πούληση ἢ ἀπὸ τίς διαστάσεις τῆς μέσης ζήτησης. Διαφορετικά δὲ θὰ μπορούσαν νά ἱκανοποιῶνται οἱ ἀπαιτήσεις πάνω ἀπὸ τή μέση ζήτηση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ἀπόθεμα πρέπει διαρκῶς ν' ἀνανεώνεται, γιατί διαρκῶς φεύγει. Ἡ ἀνανέωση αὐτὴ μπορεί σέ τελευταία ἀνάλυση νά προέρχεται μόνο ἀπὸ τὴν παραγωγή, ἀπὸ μιὰ εἰσροή ἐμπορευμάτων. Τὸ πρᾶγμα δὲν ἀλλάζει καθόλου ἂν τὰ ἐμπορεύματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἢ ὄχι. Ἡ ἀνανέωση ἐξαρτιέται ἀπὸ τίς περιόδους πού χρειάζονται τὰ ἐμπορεύματα γιά τὴν ἀναπαραγωγή τους. Στὸ διάστημα αὐτό

* Οἱ δύο αὐτὲς λέξεις εἶναι ἑλληνικά στο πρωτότυπο. Σημ. Μετ.

πρέπει τὸ ἐμπορευματικό ἀπόθεμα νά ἐπαρκεῖ. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀπόθεμα αὐτὸ δὲ μένει στὰ χέρια τοῦ ἀρχικοῦ παραγωγοῦ, ἀλλὰ περνᾷ ἀπὸ διάφορες ἀποθήκες, ἀπὸ τὸ μεγαλέμπορο ὥς τὸ λιανοπωλητή, ἀλλάζει μόνο τὴν ὄψη τοῦ πράγματος ὄχι ὅμως καί τὸ ἴδιο τὸ πρᾶγμα. Ἀπὸ τὴ σκοπιά ὅλης τῆς κοινωνίας ἐξακολουθεῖ ὅπως καί προηγουμένα ἓνα μέρος τοῦ κεφαλαίου νά ὑπάρχει μέ τὴ μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ ἀποθέματος, ἐφόσον τὸ ἐμπόρευμα δὲν ἔχει μπεῖ στήν παραγωγικὴ ἢ τὴν ἀτομικὴ κατανάλωση. Ὁ ἴδιος ὁ παραγωγός, γιά νά μὴ ἐξαρτιέται ἄμεσα ἀπὸ τὴν παραγωγή καί γιά νά ἐξασφαλίζει ἓνα σταθερὸ κύκλο πελατῶν, προσπαθεῖ νάχει μιὰ παρακαταθήκη πού ν' ἀνταποκρίνεται στὴ μέση ζήτηση. Ἀνάλογα μέ τίς περιόδους παραγωγῆς διαμορφώνονται προθεσμίες ἀγορᾶς, καί τὸ ἐμπόρευμα σχηματίζει ἀπόθεμα γιά μικρότερο ἢ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, ὅσπου νά μπορέσει ν' αντικατασταθεῖ ἀπὸ νέα ἀντίτυπα τοῦ ἴδιου εἴδους. Μόνο χάρις σ' αὐτὸ τὸ σχηματισμὸ ἀποθεμάτων ἐξασφαλίζεται ἡ σταθερότητα καί ἡ συνέχεια τοῦ προτοσῆς κυκλοφορίας, ἐπομένως καί τοῦ προτοσῆς ἀναπαραγωγῆς, πού περικλείνει καί τὸ προτοσῆς κυκλοφορίας.

Δὲν πρέπει νά ξεχνᾷμε πὼς γιά τὸν παραγωγὸ τοῦ E μπορεί νάχει συντελεστεῖ πιά ἡ πράξη $E' - X'$, μὲν πού τὸ E ἐξακολουθεῖ νά βρίσκεται ἀκόμα στήν ἀγορά. Ἄν ὁ παραγωγός ὁ ἴδιος ἤθελε νά κρατᾷ τὸ ἐμπόρευσμά του στήν ἀποθήκη ὅσπου νά πωληθεῖ στὸν τελικὸ κατανάλωτή, θάταν ὑποχρεωμένος νά βάλει σέ κίνηση διπλάσιο κεφάλαιο, τὸ ἓνα σάν παραγωγὸς τοῦ ἐμπορεύματος, τὸ ἄλλο σάν ἐμπορος. Γιά τὸ ἴδιο τὸ ἐμπόρευμα — εἴτε τὸ ἐξετάζουμε σάν μεμονωμένο ἐμπόρευμα εἴτε σάν συστατικὸ τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου — δὲν ἔχει καμιά σημασία ἂν τὰ ἔξοδα τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἀποθέματος βαρύνουν τὸν παραγωγὸ του ἢ μιὰ σειρά ἐμπόρους ἀπὸ τὸν A ὥς τὸν Ω .

Ἐφόσον τὸ ἐμπορευματικό ἀπόθεμα δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐμπορευματικὴ μορφή τοῦ ἀποθέματος, πού σέ μιὰ δοσμένη βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, ἂν δὲν ὑπῆρχε μέ τὴ μορφή ἐμπορευματικοῦ ἀποθέματος, θὰ ὑπῆρχε εἴτε σάν παραγωγικὸ ἀπόθεμα (λανθάνον παραγωγικὸ ἀπόθεμα), εἴτε σάν καταναλωτικὸ ἀπόθεμα (ἐφεδρεία εἰδῶν κατανάλωσης), τὰ ἔξοδα πού ἀπαιτεῖ ἡ συντήρηση τοῦ ἀποθέματος, δηλ. τὰ ἔξοδα τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἀποθέματος — μ' ἄλλα λόγια ἡ ἀντικειμενοποιημένη ἢ ζωντανὴ ἐργασία πού ξοδεύεται γι' αὐτὸ — εἶναι ἀπλῶς ἄλλη μορφή τῶν ἐξόδων συντήρησης εἴτε τοῦ κοινωνικοῦ παραγωγικοῦ ἀποθέματος, εἴτε τοῦ κοινωνικοῦ καταναλωτικοῦ ἀποθέματος. Ἡ αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος πού προκαλοῦν μοιράζει ἀπλῶς τὰ ἔξοδα αὐτὰ *pro rata* [ἀναλογικά] στὰ διάφορα ἐμπορεύματα, ἐπειδὴ διαφέρουν ἀνάλογα μέ τὸ εἶδος τῶν ἐμπορευμάτων. Ὅπως πάντα τὰ ἔξοδα τοῦ σχηματισμοῦ ἀποθέματος παραμένουν ἔξοδα πού ἀφαιροῦνται ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ πλοῦτο, μὲν πού ἀποτελοῦν ὅρο τῆς ὑπαρξῆς του.

Τὸ ἐμπορευματικό ἀπόθεμα εἶναι φυσιολογικὸ μόνο ἐφόσον ἀποτελεῖ ὅρο τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, καί μάλιστα μιὰ μορφή πού ἔχει γεννηθεῖ μέ ἀναγκαιότητα μέσα στήν ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία.

δηλ. εφόσον αυτό τό φαινόμενο σταμάτημα αποτελεί μορφή της ίδιας της ροής, απαραίλλατα όπως ο σχηματισμός χρηματικού αποθέματος αποτελεί όρο της χρηματικής κυκλοφορίας. Αντίθετα, από τη στιγμή που τά έμπορεύματα που μένουν στίς δεξαμενές τους κυκλοφορίας δέν αδειάζουν τόν τόπο γιά τό επόμενο κύμα της παραγωγής, όταν δηλ. οί δεξαμενές παραγεμίζουν, τό έμπορευματικό απόθεμα μεγαλώνει επειδή σταματάει ή κυκλοφορία, απαραίλλατα όπως αυξάνουν οί θησαυροί όταν σταματάει ή χρηματική κυκλοφορία. Καί δέν έχει καμιά σημασία άν τό σταμάτημα αυτό γίνεται στίς αποθήκες του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη ή στίς αποθήκες του έμπορου. Στην περίπτωση αυτή τό έμπορευματικό απόθεμα δέν είναι όρος της αδιάκοπης πούλησης, άλλ' αποτέλεσμα της καί οί δυό σταματήματα έμπορευμάτων. Τά έξοδα παραμένουν τά ίδια, επειδή όμως τώρα απορέουν αποκλειστικά από τη μορφή, δηλ. από την ανάγκη νά μετατραπούν τά έμπορεύματα σέ χρήμα, καί από τη δυσκολία αυτής της μεταμόρφωσης, γι' αυτό τό λόγο δέν μπαίνουν στην άξία του εμπορεύματος, άλλ' αποτελούν αφαιρέσεις, απώλεια άξίας κατά την πραγματοποίηση της άξίας. Μιά που ή φυσιολογική καί ή μή φυσιολογική μορφή του αποθέματος δέ διαφέρουν στή μορφή καί είναι καί οί δυό σταματήματα της κυκλοφορίας, τά φαινόμενα μπορούν νά μερδευτούν καί νά ξεγελάσουν πολύ πιό εύκολα τόν ίδιο τόν πράχτορα της παραγωγής, επειδή γιά τόν παραγωγό μπορεί νά εξακολουθεί νά κυλάει τό προτσές κυκλοφορίας του κεφαλαίου του, μόλο που έχει σταματήσει τό προτσές κυκλοφορίας των έμπορευμάτων του, τά όποια έχουν περάσει στά χέρια των έμπόρων. Όταν μεγαλώνουν οί διαστάσεις της παραγωγής καί της κατανάλωσης καί μένουν άμετάβλητοι οί άλλοι όροι, τότε μεγαλώνουν καί οί διαστάσεις του έμπορευματικού αποθέματος. Ανανεώνεται καί αποροφείται μέ την ίδια ταχύτητα, όμως οί διαστάσεις του μεγαλώνουν. Γι' αυτό, ή αύξηση των διαστάσεων του έμπορευματικού αποθέματος που οφείλεται σέ σταμάτημα της κυκλοφορίας μπορεί κατά λάθος νά παρθεί σάν σύμπτωμα της διεύρυνσης του προτσές παραγωγής, ιδίως από τη στιγμή που ή ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος μπορεί νά παρουσιάζει μέ άπατηλή όψη την πραγματική κίνηση.

Τά έξοδα του σχηματισμού αποθέματος αποτελούνται: 1) από μία ποσοτική μείωση της μάζας του προϊόντος (λχ. όταν πρόκειται γιά απόθεμα άλευριού)· 2) από χάλασμα της ποιότητας· 3) από την αντικειμενοποιημένη καί ζωντανή εκείνη εργασία, που απαιτεί ή συντήρηση του αποθέματος.

III. ΕΞΟΔΑ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ

Δέ χρειάζεται νά επεκταθούμε έδω σ' όλες τίς λεπτομέρειες των έξόδων κυκλοφορίας, όπως λχ. στή συσκευασία, τη διαλογή κλπ. Ο γενικός κανόνας είναι πώς όλα τά έξοδα κυκλοφορίας, που απορέουν

μόνο από τη μεταμόρφωση του εμπορεύματος, δέν προσθέτουν καμιά άξία στό έμπόρευμα. Είναι άπλως έξοδα γιά την πραγματοποίηση της άξίας ή γιά τη μεταφορά της από τη μία μορφή στην άλλη. Τό κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί γι' αυτά τά έξοδα (μαζί καί ή εργασία που εξουσιάζεται απ' αυτό) άνήκει στά *faux frais* [μή παραγωγικά αλλά αναγκαία έξοδα] της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η αναπλήρωση τους πρέπει νά γίνει από τό υπερπρόϊόν καί αποτελεί, όταν εξετάζουμε την τάξη των κεφαλαιοκρατών στό σύνολό της, αφαίρεση από την υπεραξία ή από τό υπερπρόϊόν, ακριβώς όπως γιά τόν εργάτη είναι χαμένος χρόνος, ο χρόνος που χρειάζεται γιά ν' αγοράζει τά τρόφιμά του. Τά έξοδα μεταφορής όμως παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο που πρέπει νά τά εξετάσουμε έδω σύντομα.

Μέσα στην κύκλωση του κεφαλαίου καί τη μεταμόρφωση του εμπορεύματος, που αποτελεί μέρος αυτής της κύκλωσης, συντελείται ή ανταλλαγή της ύλης της κοινωνικής εργασίας. Αυτή ή ανταλλαγή της ύλης μπορεί νά κάνει αναγκαία την άλλαγή της θέσης των προϊόντων, την πραγματική τους κίνηση από τόπο σέ τόπο. Κυκλοφορία έμπορευμάτων όμως μπορεί νά γίνεται καί χωρίς τη φυσική κίνησή τους καί μεταφορά έμπορευμάτων καί ακόμα χωρίς άμεση ανταλλαγή προϊόντων. Ένα σπίτι που ο Α τό πουλάει στον Β κυκλοφορεί σάν έμπόρευμα, όμως δέν περπατάει. Κινητές έμπορευματικές άξίες, όπως λχ. τό βαμβάκι ή ο χυτοσίδηρος, μένουν στοιβαγμένα στην ίδια αποθήκη έμπορευμάτων ενώ διατρέχουν δεκάδες προτσές κυκλοφορίας, αγοράζονται καί ξαναπουλούνται από τούς κερδοσκόπους¹⁷. Αυτό που κινείται πραγματικά έδω είναι ο τίτλος ιδιοκτησίας του πράγματος καί όχι τό ίδιο τό πράγμα. Από την άλλη μεριά, λχ. στό κράτος των Ίνκα, ή βιομηχανία μεταφορών έπαιξε μεγάλο ρόλο, μόλο που τό κοινωνικό προϊόν ούτε κυκλοφορούσε σάν έμπόρευμα, ούτε διανέμονταν μέσω του ανταλλαχτικού εμπορίου.

Αν λοιπόν πάνω στή βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ή βιομηχανία μεταφορών εμφανίζεται σάν αίτια των έξόδων κυκλοφορίας, αυτή ή ιδιαίτερη μορφή εμφάνισης δέν αλλάζει τίποτα στην υπόθεση.

Οί μάζες των προϊόντων δέν αυξάνουν επειδή μεταφέρονται. Ακόμα κι άν ή μεταφορά τους προκαλεί κάποια άλλαγή στίς φυσικές τους ιδιότητες, ή άλλαγή αυτή, εκτός από όρισμένες εξαίρεσεις, δέν αποτελεί ένα από τά πρίν επιδιωκόμενο όφέλιμο αποτέλεσμα, αλλά ένα αναπόφευχτο κακό. Η άξία χρήσης των πραγμάτων όσόσο πραγματοποιείται μόνο στην κατανάλωσή τους, καί ή κατανάλωσή τους μπορεί νά κάνει αναγκαία τη μετατόπισή τους, δηλ. τό πρόσθετο προτσές παραγωγής της βιομηχανίας μεταφορών. Έτσι τό παραγωγικό κεφάλαιο που είναι τοποθετημένο σ' αυτήν προσθέτει άξία στά μεταφερόμενα προϊόντα, ένμερει μεταβιβάζοντας σ' αυτά άξία από τά μέσα μεταφορής, ένμερει προσθέτοντας σ' αυτά άξία μέσω της εργασίας μεταφο-

¹⁷ Ο Στόρχ ονομάζει την κυκλοφορία αυτή «factice» [τεχνητή, πλαστή].

ρᾶς. Αὐτή ἡ τελευταία πρόσδεση ἀξίας ἀναλύεται, ὅπως σέ κάθε κεφαλαιοκρατική παραγωγή, σέ ἀναπλήρωση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί σέ ὑπεραξία.

Μέσα σέ κάθε προτσές παραγωγῆς μεγάλο ρόλο παίζει ἡ μετατόπιση τοῦ ἀντικειμένου ἐργασίας καί τῶν ἀναγκαίων γιά τό σκοπό αὐτό μέσων ἐργασίας καί ἐργατικῶν δυνάμεων — λχ. τό βαμβάκι πού προ-ωθεῖται ἀπό τό λαναριστήριο στό κλωστήριο, τό κάρβουνο πού μεταφέρεται ἀπό τίς στοές στήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Τό ἴδιο φαινόμενο, σέ μεγαλύτερη ὁμῶς κλίμακα, παρουσιάζει τό πέρας τοῦ ἔτοιμου προϊόντος σάν ἔτοιμου ἐμπορεύματος ἀπό ἓνα αὐτοτελῆ τόπο παραγωγῆς σέ ἕναν ἄλλο πού βρίσκεται μακριά ἀπ' αὐτόν. Ὑστερα ἀπό τή μεταφορά τῶν προϊόντων ἀπό τόν ἓνα τόπο παραγωγῆς στόν ἄλλο, ἀκολουθεῖ ἡ μεταφορά τῶν ἔτοιμων προϊόντων ἀπό τή σφαίρα τῆς παραγωγῆς στή σφαίρα τῆς κατανάλωσης. Τό προϊόν εἶναι ἔτοιμο γιά τήν κατανάλωση μόνο ἀπό τή στιγμή πού ἔχει δλοκληρώσει αὐτή τήν κίνηση.

Ὅπως δείξαμε πύ πάνω, γενικός νόμος τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς εἶναι ὁ παρακάτω: ἡ ἀξία πού δημιουργεῖ ἡ ἐργασία εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογοι πρὸς τήν παραγωγικότητά της. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τή βιομηχανία μεταφορῶν, ὅπως καί γιά κάθε ἄλλη βιομηχανία. Ὅσο πύ μικρή εἶναι ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας, νεκρῆς καί ζωντανῆς, πού ἀπαιτεῖ ἡ μεταφορά τοῦ ἐμπορεύματος γιά μιά δοσμένη ἀπόσταση, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, καί ἀντίστροφα¹⁸.

Τό ἀπόλυτο ἀξιακό μέγεθος πού προσθέτει στά ἐμπορεύματα ἡ μεταφορά εἶναι, μέ ἀμετάβλητους τοὺς ἄλλους ὅρους, ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρὸς τήν παραγωγικότητα τῆς βιομηχανίας μεταφορῶν καί ἀπευθείας ἀνάλογο πρὸς τίς ἀποστάσεις πού πρέπει νά διανυσθοῦν.

Τό σχετικό ἀξιακό μέρος πού, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τοὺς ἄλλους ὅρους, προσθέτουν τά ἔξοδα μεταφορᾶς στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογο πρὸς τόν ὄγκο καί τό βάρος του (καί ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρὸς τήν ἀξία του). Ὡστόσο πολυάριθμοι εἶναι

¹⁸ Ὁ Ρικάρδο παραθέτει ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Σαίη, πού θεωρεῖ εὐλόγια τοῦ ἐμπορίου τό γεγονός ὅτι μέ τά ἔξοδα μεταφορᾶς ἀκριβαίνει τά προϊόντα ἢ αὐξάνει τήν ἀξία τους. «Τό ἐμπόριο, λέει ὁ Σαίη, μᾶς ἐπιτρέπει νά πάμε ν' ἀναζητήσουμε ἓνα ἐμπόρευμα στήν πηγὴ του καί νά τό μεταφέρουμε σέ ἄλλα μέρη ὅπου καταναλώνεται. Μᾶς δίνει ἐπομένως τή δυνατότητα ν' αὐξήσουμε τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος μέ ὅλη τή διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή του στόν πρῶτο τόπο καί στήν τιμή του στό δεύτερο» (Σαίη, τόμ. II, σελ. 458). Σχετικά μ' αὐτά ὁ Ρικάρδο παρατηρεῖ: «Σωστό, πῶς ὁμως δίνεται στό ἐμπόρευμα ἡ πρόσθετη ἀξία: Πρῶτο, προσθέτοντας στά ἔξοδα παραγωγῆς τά ἔξοδα γιά τή μεταφορά, δεύτερο, προσθέτοντας τό κέρδος πάνω στίς κεφαλαιακές προκαταβολές τοῦ ἐμπορίου. Τό ἐμπόρευμα ἀποχτά μεγαλύτερη ἀξία γιά τοὺς ἴδιους λόγους γιά τοὺς ὁποίους μπορεῖ ν' ἀποχτήσει μεγαλύτερη ἀξία κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, γιατί ἔσδεύτηκε περισσότερη ἐργασία γιά τήν παραγωγή καί τή μεταφορά του πρὸς τὸν ἀγοραστὴ ἀπὸ τόν καταναλωτή. Αὐτό δέν πρέπει νά τό βλέπουμε σάν ἓνα ἀπὸ τά προτερήματα τοῦ ἐμπορίου». (Ricardo: «Principles of Political Economy». 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 309 — 310).

οἱ παράγοντες πού ἐπιφέρουν τροποποιήσεις. Λογυχάρι, ἡ μεταφορά ἀπαιτεῖ μεγαλύτερα ἢ μικρότερα μέτρα προφύλαξης, ἐπομένως ἀπαιτεῖ καί μεγαλύτερη ἢ μικρότερη δαπάνη ἐργασίας καί μέσων ἐργασίας, ἀνάλογα μέ τό πόσο εὐθραύστο; ἐφήμερο ἢ ἐκρηκτικό εἶναι τό μεταφερόμενο εἶδος. Ἀπὸ τήν ἀποψη αὐτή οἱ μεγιστάνες τῶν σιδηροδρόμων ἐκδηλώνουν μεγαλύτερη ἰδιοφυΐα στήν ἐπινόηση φανταστικῶν εἰδῶν ἀπ' ὅ,τι οἱ βοτανολόγοι καί οἱ ζωολόγοι. Λογυχάρι, ἡ ταξινόμηση τῶν ἐμπορευμάτων στοὺς ἀγγλικούς σιδηροδρόμους γεμίζει τόμους δλόκληρους καί, σύμφωνα μέ τή γενική ἀρχή, στηρίζεται στήν τάση νά μετατρέπει τίς πολυποίκιλες φυσικές ἰδιότητες τῶν ἐμπορευμάτων σέ ἰσορίθμια μειονεχτήματα ἀπὸ τήν ἀποψη τῆς μεταφορᾶς τους καί σέ προσήματα ὑποχρεωτικοῦ γδαρσίματος. «Τά τζάμια, πού προηγούμενα ἄξιζαν 11 λίρ. στ. τό crate (μιά κάσα συσκευασίας δορισμένης χωρητικότητας), ἀξίζουν σήμερα, λόγω τῶν προσόδων τῆς βιομηχανίας καί τῆς κατάργησης τοῦ φόρου γιά τά τζάμια, μόνο 2 λίρ. στ., τά ἔξοδα ὁμως μεταφορᾶς εἶναι ὅσα καί προηγούμενα, καί ἔχουν ἀνέβει στίς μεταφορές μέσω τῶν διωρῶν. Παλιότερα τά τζάμια καί τά γυάλινα εἶδη γιά τή βιομηχανία μολυβιοῦ μεταφέρονταν σέ ἀπόσταση 50 μιλίων ἀπὸ τὸ Μπίρμινγκχαμ πρὸς 10 σελ. τόνό. Τώρα ἡ τιμὴ μεταφορᾶς τριπλασιάστηκε μέ τό πρόσχημα τοῦ κινδύνου, ἐπειδὴ τό εἶδος εἶναι εὐθραύστο. Ἐκεῖνος ὁμως πού δέν πληρώνει αὐτό πού πραγματικά σπάνει εἶναι μόνο ἡ διεύθυνση σιδηροδρόμων»¹⁹. Τό γεγονός ἀκόμα ὅτι τό σχετικό μέρος τῆς ἀξίας, πού τά ἔξοδα μεταφορᾶς προσθέτουν σ' ἓνα εἶδος, εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρὸς τήν ἀξία του, γιά τοὺς μεγιστάνες τῶν σιδηροδρόμων μετατρέπεται σέ εἰδικό λόγο νά φορολογοῦν ἓνα εἶδος ἀπευθείας ἀνάλογο πρὸς τήν ἀξία του. Τά παράπονα τῶν βιομηχανῶν καί τῶν ἐμπόρων σχετικά μ' αὐτό τό σημείο ἐπαναλαμβάνονται σέ κάθε σελίδα τῶν μαρτυρικῶν καταθέσεων τῆς ἐκθεσῆς πού ἀναφέραμε.

Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς μειώνει τά ἔξοδα μεταφορᾶς γιά τή μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος, ἐπειδὴ ἀναπτύσσει τά μέσα μεταφορᾶς καί ἐπικοινωνίας καί ἐπειδὴ συγκεντρώνει τίς μεταφορές καί μεγάλώνει τήν κλίμακα τῶν μεταφορῶν. Αὐξάνει τό μέρος τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, τῆς ζωντανῆς καί τῆς ἀντικειμενοποιημένης, πού ξοδεύεται στή μεταφορά ἐμπορευμάτων, πρῶτο, ἐπειδὴ μετατρέπει τό μεγαλύτερο μέρος ὅλων τῶν προϊόντων σέ ἐμπορεύματα, καί ἔπειτα ἐπειδὴ ἀντικατασταίνει τίς τοπικές ἀγορές μέ ἀγορές μακρινές.

Ἡ κυκλοφορία, δηλ. ἡ πραγματική μετατόπιση τῶν ἐμπορευμάτων σὸ χῶρο, γίνεται μέ τή μεταφορά τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ βιομηχανία μεταφορῶν ἀποτελεῖ, ἀπὸ τή μιά μεριά, ἕναν αὐτοτελῆ κλάδο παραγωγῆς, ἐπομένως καί μιά ἰδιαίτερη σφαίρα τοποθέτησης τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἀπὸ τήν ἄλλη, τή διακρίνει τό γεγονός ὅτι ἐμφανίζεται σάν συνέχιση ἐνός προτσές παραγωγῆς μέσα σὸ προτσές κυκλοφορίας καί γιά τό προτσές κυκλοφορίας.

¹⁹ «Royal Commission on Railways», σελ. 31, № 630.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΧΡΟΝΟΣ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΩΝ

Όπως είδαμε, ο συνολικός χρόνος κυκλοφορίας ενός δοσμένου κεφαλαίου είναι ίσος με το άθροισμα του χρόνου του κυκλοφορίας και του χρόνου του παραγωγής. Είναι το χρονικό διάστημα από τη στιγμή της προκαταβολής της κεφαλαιακής αξίας με μία καθορισμένη μορφή ως την επιστροφή με την ίδια μορφή της κεφαλαιακής αξίας που βρίσκεται στο προτόσες της κίνησής της.

Ο καθοριστικός σκοπός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι πάντα η αξιοποίηση της προκαταβλημένης αξίας, αδιάφορο αν η αξία αυτή έχει προκαταβληθεί με την αυτοτελή της μορφή, δηλ. με τη χρηματική μορφή, ή με τη μορφή εμπορεύματος, έτσι που η αξιακή της μορφή έχει μόνο ιδεατή αυτοτέλεια στην τιμή των προκαταβλημένων εμπορευμάτων. Και στις δύο περιπτώσεις η κεφαλαιακή αυτή αξία περνάει κατά τη διάρκεια της κύκλωσης της από διάφορες μορφές ύπαρξης. Η ταυτότητά της με τον ίδιο τον έαυτό της διαπιστώνεται στα βιβλία του κεφαλαιοκράτη, ή με τη μορφή του λογιστικού χρήματος.

Είτε πάρουμε τη μορφή $X \dots X'$ είτε τη μορφή $\Pi \dots \Pi$, και οι δύο τους εκφράζουν: 1) ότι η προκαταβλημένη αξία έχει λειτουργήσει και αξιοποιηθεί σαν κεφαλαιακή αξία· 2) ότι ύστερα από τη διαδρομή του προτόσες επέστρεψε στη μορφή με την οποία τό είχε αρχίσει. Η αξιοποίηση της προκαταβλημένης αξίας X και ταυτόχρονα η επιστροφή του κεφαλαίου στη μορφή αυτή (στη χρηματική μορφή) φαίνεται πεντακάθαρα στο $X \dots X'$. Το ίδιο όμως γίνεται και στη δεύτερη μορφή. Πράγματι, η άφετηρία του Π είναι η ύπαρξη των στοιχείων παραγωγής, εμπορευμάτων δοσμένης αξίας. Η μορφή περικλείνει την αξιοποίηση αυτής της αξίας (E' και X') και την επιστροφή στην αρχική μορφή, αφού στο δεύτερο Π η προκαταβλημένη αξία έχει πάλι τη μορφή των στοιχείων παραγωγής, με την οποία είχε προκαταβληθεί αρχικά.

Πιο πάνω είδαμε: «Αν η παραγωγή έχει κεφαλαιοκρατική μορφή, το ίδιο γίνεται και με την αναπαραγωγή. Όπως στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής το προτόσες της εργασίας εμφανίζεται μόνο σαν ένα μέσο για το προτόσες αξιοποίησης, έτσι και η αναπαραγωγή εμφανίζεται μόνο σαν ένα μέσο για ν' αναπαράχθει σαν κεφάλαιο ή προκαταβλημένη αξία, δηλαδή σαν αξία που αξιοποιείται». (Βιβλίο I, κεφ. 21ο, σελ. 586).

Οι τρεις μορφές: I) $X \dots X'$, II) $\Pi \dots \Pi$ και III) $E' \dots E'$ διακρίνονται ή μία από την άλλη κατά το: Στη μορφή II ($\Pi \dots \Pi$) ή επανένωση του προτόσες, το προτόσες αναπαραγωγής, εκφράζεται σαν πραγματική, ενώ στη μορφή I μόνο σαν δυνατότητα. Όμως και οι δύο αυτές μορφές διακρίνονται από τη μορφή III κατά το ότι η προκαταβλημένη κεφαλαιακή αξία — είτε με τη μορφή χρήματος, είτε με τη μορφή των υλικών στοιχείων παραγωγής — αποτελεί το σημείο άφετηρίας, επομένως και το σημείο επιστροφής. Στο $X \dots X'$ η επιστροφή είναι $X' = X + \chi$. Αν το προτόσες ανανεώνεται στην ίδια κλίμακα, τότε το X αποτελεί πάλι την άφετηρία και το χ δέν μπαίνει σ' αυτό, αλλά μάς δείχνει μόνο πώς το X αξιοποιήθηκε σαν κεφάλαιο και γιατί έχει παράγει μία υπεραξία χ , που όμως την έχει αποωθήσει από τον έαυτό του. Στη μορφή $\Pi \dots \Pi$ την άφετηρία την αποτελεί επίσης η κεφαλαιακή αξία που έχει προκαταβληθεί με τη μορφή των στοιχείων παραγωγής Π . Η μορφή αυτή περικλείνει την αξιοποίησή της. Αν συντελείται άλλη αναπαραγωγή, τότε η ίδια κεφαλαιακή αξία ξαναρχίζει το προτόσες της με την ίδια μορφή Π . Αν συντελείται συσσώρευση, τότε το Π' (πού σέ αξία $= X' = E'$) εγκαινιάζει τώρα το προτόσες σαν αυξημένη κεφαλαιακή αξία. Το προτόσες όμως ξαναρχίζει με την προκαταβλημένη κεφαλαιακή αξία στην αρχική μορφή, αν και με μεγαλύτερη από πριν κεφαλαιακή αξία. Αντίθετα, στη μορφή III η κεφαλαιακή αξία δέν αρχίζει το προτόσες σαν προκαταβλημένη, αλλά σαν αξιοποιημένη πιά κεφαλαιακή αξία, σαν ο συνολικός πλούτος που υπάρχει με τη μορφή εμπορευμάτων και πού μέρος του μόνο αποτελεί η προκαταβλημένη κεφαλαιακή αξία. Η τελευταία αυτή μορφή έχει σημασία για το τρίτο μέρος του έργου μας, όπου την κίνηση των ατομικών κεφαλαίων θά την εξετάσουμε σέ συνάρτηση με την κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Αντίθετα δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθεί όταν εξετάζουμε την περιστροφή του κεφαλαίου, πού αρχίζει πάντα με την προκαταβολή κεφαλαιακής αξίας, είτε με τη μορφή χρήματος είτε εμπορεύματος, και συνεπάγεται πάντα την επιστροφή του περιστρεφόμενου κεφαλαίου στη μορφή πού είχε προκαταβληθεί. Από τις κυκλήσεις I και II πρέπει νά χρησιμοποιήσουμε την πρώτη, εφόσον εξετάζεται κυρίως η επίδραση της περιστροφής στο σχηματισμό υπεραξίας· τη δεύτερη εφόσον εξετάζεται η επίδρασή της στο σχηματισμό προϊόντος.

Όπως οι οικονομολόγοι δέν έχουν ξεχωρίσει τις διάφορες μορφές της κύκλωσης, το ίδιο δέν τις έχουν εξετάσει χωριστά σέ σχέση με την περιστροφή του κεφαλαίου. Συνήθως παίρνεται η μορφή $X \dots X'$.

ἐπειδὴ ἐξουσιάζει τὸν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη καὶ τοῦ χρησιμεύει στοὺς λογαριασμούς του, ἀκόμα κι ὅταν τὸ χρῆμα ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία μόνο μὲ τὴ μορφή τοῦ λογιστικοῦ χρήματος. "Ἄλλοι ξεκινᾶνε ἀπὸ τὴ δαπάνη μὲ τὴ μορφή τῶν στοιχείων παραγωγῆς καὶ ἐξετάζουν τὴν κίνηση ὡς τὴ στιγμή πού συντελεῖται ἡ ἐπαναροή, χωρὶς νὰ νοιάζονται καθόλου γιὰ τὴ μορφή τῆς ἐπαναροῆς, ἂν δηλ. γίνεται σὲ ἐμπόρευμα ἢ σὲ χρῆμα. Λογούναρη: «Ὁ οἰκονομικὸς κύκλος, ... δηλ. ὅλη ἡ πορεία τῆς παραγωγῆς, ἀπὸ τότε πού γίνεται ἡ δαπάνη ὡς τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπαναροῆς. Στὴ γεωργία ἡ ἐποχὴ τῆς σπορᾶς ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τοῦ οἰκονομικοῦ κύκλου καὶ ἡ συγκομιδὴ τὸ τέλος» («Economic Cycle... the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In agriculture seedtime is its commencement, and harvesting ist ending». — S. P. Newman: Elements of Political Economy». Andover and New York, σελ. 81). "Ἄλλοι ἀρχίζουν μὲ τὸ *F*' (III μορφή): «Ὁ κόσμος τῶν σχέσεων παραγωγῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι περιστρέφεται σ' ἕναν κύκλο, πού θὰ τὸν ὀνομάσουμε οἰκονομικὸ κύκλο, καὶ ὅπου ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἕνας γύρος κάθε φορὰ πού ἡ ἐπιχείρηση, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιτέλεση τῶν διαδοχικῶν συναλλαγῶν της, ξαναφτάνει στὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκίνησε. Σὰν ἀρχὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ σημεῖο ὅπου ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει εἰσπράξει τὰ ἔσοδά του μὲ τὰ ὁποῖα ἐπαναφέρει σ' αὐτόν τὸ κεφάλαιό του· εἶναι τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξαναρχίζει νὰ μισθώνει τοὺς ἐργάτες του καὶ νὰ τοὺς μοιράζει μὲ τὴ μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τὴ συντήρησή τους, ἢ πιὸ σωστὰ τὴ δυνατότητα νὰ τὴν ἀποχτήσουν· τὸ σημεῖο πού παίρνει ἀπ' αὐτοὺς ἔτσι· μὰ τὰ εἶδη πού παράγει· τὸ σημεῖο πού φέρνει τὰ εἶδη αὐτὰ στὴν ἀγορὰ γιὰ νὰ κλείσει ἐκεῖ τὴν κύκλωση αὐτῆς τῆς σειρᾶς τῶν κινήσεων, πουλώντας αὐτὰ τὰ εἶδη καὶ εἰσπράττοντας στὸ ἀντίτιμο τοῦ ἐμπορεύματος ὅλη τὴν κεφαλαιακὴ του δαπάνη γιὰ τὴν περίοδο αὐτή» (Th. Chalmeri: «On Political Economy», 2η ἔκδ., London 1832, σελ. 84 κ. ἐ.).

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ συνολικὴ κεφαλαιακὴ ἀξία, πού τοποθετεῖ ἕνα ἀτομικὸς κεφαλαιοκράτης σ' ἕνα ὁποιοδήποτε κλάδο παραγωγῆς, ἔχει διαγράψει τὴν κύκλωση τῆς κίνησής της, βρίσκεται ξανά στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆς καὶ μπορεῖ τώρα νὰ ἐπαναλάβει τὸ ἴδιο προτσές. Εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ τὸ ἐπαναλάβει ἂν πρόκειται ἡ ἀξία νὰ διαιωνιστεῖ καὶ ν' ἀξιοποιηθεῖ σάν κεφαλαιακὴ ἀξία. Ἡ ξεχωριστὴ κύκλωση ἀποτελεῖ μόνο ἕνα κομμάτι τῆς ζωῆς τοῦ κεφαλαίου, πού ἐπαναλαμβάνεται διαρκῶς, δηλαδή ἀποτελεῖ μιά περίοδο. Στὸ τέρμα τῆς περιόδου *X*. ... *X'* τὸ κεφάλαιο ξαναβρίσκεται μὲ τὴ μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου πού ξαναδιανύει τὴ σειρά τῶν μεταμορφώσεων, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνεται τὸ προτσές τοῦ ἀναπαραγωγῆς ἢ ἀξιοποίησης. Στὸ τέρμα τῆς περιόδου *Π*. ... *Π'* τὸ κεφάλαιο ξαναβρίσκεται μὲ τὴ μορφή τῶν στοιχείων παραγωγῆς πού ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεση τῆς ἐπαναλαβρινόμενης κύκλωσης. Ἡ κύκλωση τοῦ κεφαλαίου, ὀριζόμενη ὅχι σάν μεμονωμένη πράξη, ἀλλὰ σάν περιοδικὸ προτσές,

ὀνομάζεται περιστροφή τοῦ κεφαλαίου. Ἡ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιστροφῆς δίνεται ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τοῦ χρόνου παραγωγῆς του καὶ τοῦ χρόνου κυκλοφορίας του. Τὸ ἄθροισμα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ χρόνο περιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου· γιαντὸ μετράει τὸ ἐνδιάμεσο διάστημα ἀνάμεσα σὲ μιά περίοδο κύκλωσης τῆς συνολικῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας καὶ στὴν ἐπόμενη τὴν περιοδικότητα στὸ προτσές ζωῆς τοῦ κεφαλαίου ἢ, ἂν θέλετε, τὸ χρόνο τῆς ἀνανέωσης, τῆς ἐπανάληψης τοῦ προτσές ἀξιοποίησης ἢ τοῦ προτσές παραγωγῆς τῆς ἴδιας κεφαλαιακῆς ἀξίας.

Ἄν παραβλέψουμε τίς ἀτομικὲς περιπέτειες πού μποροῦν νὰ ἐπιταχύνουν ἢ νὰ συντομεύσουν τὸ χρόνο περιστροφῆς πού ἕνα ἀτομικὸ κεφάλαιο, ὁ χρόνος περιστροφῆς τῶν κεφαλαίων ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τίς διαφορὲς σφαίρες τοποθέτησής τους.

Ὅπως ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι ἡ φυσικὴ μονάδα μέτρησης γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἔτσι καὶ τὸ ἔτος ἀποτελεῖ τὴ φυσικὴ μονάδα μέτρησης γιὰ τίς περιστροφές τοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται στὸ προτσές τῆς κίνησής του. Φυσικὴ βάση αὐτῆς τῆς μονάδας μέτρησης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι οἱ σπουδαιότεροι καρποὶ τῆς γῆς στὴν εἴκρστη ζώνη, πού ἀποτελεῖ τὴ γενέτειρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, εἶναι χρονιάτικα προϊόντα.

Ἄν τὸ ἔτος σάν μονάδα μέτρησης τοῦ χρόνου περιστροφῆς τὸ δηλώσουμε μὲ *Xπ*, τὸ χρόνο περιστροφῆς ἑνὸς δοσμένου κεφαλαίου μὲ *χπ*, καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν περιστροφῶν του μὲ *ν*, τότε $\nu = \frac{X\pi}{\chi\pi}$. Ἄν λοιπὸν ὁ χρόνος περιστροφῆς *χπ* εἶναι λχ. 3 μῆνες, τότε $\nu = \frac{12}{3} = 4$ · τὸ κεφάλαιο πραγματοποιεῖ 4 περιστροφές τὸ χρόνο ἢ περιστρέφεται τέσσερις φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο. Ἄν τὸ *χπ* = 18 μῆνες, τότε $\nu = \frac{12}{18} = \frac{2}{3}$, ἢ τὸ κεφάλαιο διανύει μέσα σ' ἕνα χρόνο μόνο τὰ $\frac{2}{3}$ τοῦ χρόνου περιστροφῆς του. Συνεπῶς, ἂν ὁ χρόνος περιστροφῆς του βασιτάει κάμποσα χρόνια, τότε ὑπολογίζεται μὲ πολλαπλάσια τοῦ ἐνὸς χρόνου.

Γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη ὁ χρόνος περιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου του εἶναι ὁ χρόνος πού στὴ διάρκειά του εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προκαταβάλλει τὸ κεφάλαιό του γιὰ νὰ τὸ ἀξιοποιήσει καὶ γιὰ νὰ τὸ πάρει πίσω μὲ τὴν ἀρχικὴ του μορφή.

Προτὸ ἐξετάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὴν ἐπίδραση τῆς περιστροφῆς στὸ προτσές παραγωγῆς καὶ ἀξιοποίησης, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε δύο καινούργιες μορφές, πού προκύπτουν γιὰ τὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ προτσές κυκλοφορίας καὶ πού ἐπιδροῦν πάνω στὴ μορφή τῆς περιστροφῆς του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΠΑΓΙΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

I. ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΟΡΦΗΣ

Στό Πρώτο Βιβλίο, κεφ. 6ο [σελ. 215], είδαμε πώς ένα μέρος του σταθερού κεφαλαίου διατηρεί, απέναντι στα προϊόντα που συντελεί στη δημιουργία τους, την καθορισμένη μορφή χρήσης, με την οποία μπαίνει στο προτσές παραγωγής. Εκπληρώνει δηλαδή κατά τη διάρκεια μιας μικρότερης ή μεγαλύτερης χρονικής περιόδου τις ίδιες διαρκώς λειτουργίες σε διαρκώς επαναλαμβανόμενα προτσές εργασίας. Αυτό γίνεται λχ. με τα χτίρια εργασίας, τις μηχανές κτλ., κοντολογίς με όλα εκείνα που τα συνοψίζουμε με την ονομασία *μέσα εργασίας*. Το μέρος αυτό του σταθερού κεφαλαίου δίνει αξία στο προϊόν στην αναλογία που μαζί με τη δική του αξία χρήσης, χάνει και τη δική του ανταλλακτική αξία. Αυτό το δόσιμο αξίας ή αυτό το πέρασμα της αξίας ενός τέτοιου μέσου παραγωγής στο προϊόν, που συμμετέχει στη δημιουργία του, καθορίζεται από ένα μέσο ύπολογισμό· μετριέται με τη μέση διάρκεια της λειτουργίας του, από τη στιγμή που το μέσο παραγωγής μπαίνει στο προτσές παραγωγής ως τη στιγμή που έχει φθαρεί ολότελα, που έχει πεθάνει και που πρέπει ν' αντικατασταθεί ή ν' αναπληρωθεί με ένα καινούργιο αντίτυπο του ίδιου είδους.

Τό χαρακτηριστικό λοιπόν αυτού του μέρους του σταθερού κεφαλαίου — των καθ'αυτό μέσων εργασίας — είναι:

“Ένα μέρος του κεφαλαίου έχει προκαταβληθεί με τη μορφή σταθερού κεφαλαίου, δηλ. μέσων παραγωγής, που λειτουργούν στο εξής σαν συντελεστές του προτσές εργασίας, όσο διαρκεί ή αυτοτελής μορφή χρήσης με την οποία μπαίνουν σ' αυτό. Το έτοιμο προϊόν, επομένως και οι συντελεστές δημιουργίας του προϊόντος, εφόσον έχουν μετατραπεί σε προϊόν, απωθείται από το προτσές παραγωγής, για να περάσει σαν έμπόρευμα από τη σφαίρα της παραγωγής στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Αντίθετα, τα μέσα εργασίας, όταν μπούν μια φορά στη σφαίρα παραγωγής, δέν την εγκαταλείπουν ποτέ πιά. Η λειτουργία τους τά καρφώνει εκεί. “Ένα μέρος της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας είναι *παγιομένο* μ' αυτή τη μορφή που καθορίζεται από τη λειτουργία των μέσων εργασίας στο προτσές παραγωγής. Με τη λειτουργία, επομένως και με τη φθορά, του μέσου εργασίας ένα μέρος της αξίας του περνάει στο προϊόν, ένα άλλο μέρος μένει παγιομένο στο μέσο εργασίας, επομένως και στο προτσές παραγωγής. Η παγιο-

μένη μ' αυτό τον τρόπο αξία μειώνεται διαρκώς, ώσπου τό μέσο εργασίας θάχει ύπηρετήσει τη θητεία του, και γιαυτό επίσης ώσπου ή αξία του, στη διάρκεια μιας μικρότερης ή μεγαλύτερης περιόδου, θάχει μοιραστεί σε μία μάζα προϊόντων που προκύπτουν από μία σειρά διαρκώς επαναλαμβανόμενα προτσές εργασίας. “Όσο όμως λειτουργεί ακόμα σαν μέσο εργασίας, όσο δηλ. δέ χρειάζεται ακόμα ν' αντικατασταθεί με ένα καινούργιο αντίτυπο του ίδιου είδους, εξακολουθεί να βρίσκεται παγιομένη σ' αυτό σταθερή κεφαλαιακή αξία ενώ ένα άλλο μέρος της αρχικά παγιομένης σ' αυτό αξίας περνάει στο προϊόν και γιαυτό κυκλοφορεί σαν συστατικό του έμπορευματικού αποθέματος. “Όσο περισσότερο βαστάει τό μέσο εργασίας, όσο πιο άργά φθείρεται, τόσο περισσότερο ή σταθερή κεφαλαιακή αξία, μένει παγιομένη μ' αυτή τη μορφή χρήσης. “Όσο μεγάλος όμως κι αν είναι ο βαθμός της διάρκειάς του, ή αναλογία που μεταβιβάζει αξία είναι πάντα αντίστροφως ανάλογη προς τό συνολικό χρόνο λειτουργίας του. “Αν από δύο μηχανές ίσης αξίας ή μία φθείρεται μέσα σε πέντε χρόνια και ή άλλη σε δέκα, τότε στο ίδιο χρονικό διάστημα ή πρώτη μεταβιβάζει διπλάσια αξία από τη δεύτερη.

Αυτό τό μέρος της κεφαλαιακής αξίας που είναι παγιομένο στο μέσο εργασίας κυκλοφορεί όπως και κάθε άλλο. Είδαμε γενικά πώς όλη ή κεφαλαιακή αξία βρίσκεται σε διαρκή κυκλοφορία και πώς επομένως μ' αυτή την έννοια κάθε κεφάλαιο είναι κυκλοφοριακό κεφάλαιο. “Όμως ή κυκλοφορία του εξεταζόμενου έδω μέρους του κεφαλαίου είναι ιδιόμορφη. Πρώτο, δέν κυκλοφορεί με τη μορφή χρήσης του, αλλά κυκλοφορεί μόνο ή αξία του, και μάλιστα βαθμιαία, τμηματικά, στο μέτρο που απ' αυτό περνά στο προϊόν που κυκλοφορεί σαν έμπόρευμα. Σ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του μένει πάντα παγιομένο σ' αυτό ένα μέρος της αξίας του, αυτοτελές απέναντι στα έμπορεύματα που συντελεί στην παραγωγή τους. Χάρη σ' αυτή την ιδιομορφία τό μέρος αυτό του σταθερού κεφαλαίου άποχτά τη μορφή του σταθερού (fixes) κεφαλαίου. Σέ αντίθεση μ' αυτό, όλα τά άλλα υλικά συστατικά του κεφαλαίου που έχει προκαταβληθεί στο προτσές παραγωγής αποτελούν *κυκλοφοριακό* ή *ρευστό κεφάλαιο* (zirkulierendes oder flüssiges Kapital).

“Ένα μέρος των μέσων παραγωγής — και συγκεκριμένα οι βοηθητικές εκείνες ύλες που καταναλώνονται από τά ίδια τά μέσα εργασίας κατά τη λειτουργία τους, όπως τό άνθρακνο από την άτμομηχανή, ή που βοηθάνε άπλώς τη λειτουργία τους, όπως τό άερίοφως κλπ., — δέν μπαίνουν υλικά στο προϊόν. Μόνο ή αξία τους αποτελεί ένα μέρος της αξίας του προϊόντος. Τό προϊόν κατά τη δική του κυκλοφορία κυκλοφορεί και τη δική τους αξία. Σ' αυτό μοιάζουν με τό πάγιο κεφάλαιο. “Όμως σε κάθε προτσές εργασίας, στο όποιο μπαίνουν, καταναλώνονται ολοκληρωτικά και γιαυτό πρέπει ν' αναπληρώνονται ολοκληρωτικά με νέα αντίτυπα του ίδιου είδους για κάθε καινούργιο προτσές εργασίας. Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τους δέ διατηρούν την αυτοτελή τους μορφή χρήσης. Έπομένως και κατά τη διάρκεια της

λειτουργίας τους δέ μένει παγιωμένο κανένα μέρος της κεφαλαιακής αξίας με την παλιά μορφή τους χρήσης, με τη φυσική τους μορφή. Τό γεγονός ότι τό μέρος αυτό των βοηθητικών υλών δέν μπαίνει υλικά στο προϊόν, αλλά μπαίνει μόνο άξιακά στην άξία του προϊόντος σάν μέρος της άξίας του, καί τό γεγονός πού έχει σχέση με τά παραπάνω, ότι ή λειτουργία αυτών των υλών μένει καρφαμένη μέσα στη σφαίρα της παραγωγής, έχουν παρασύρει οικονομολόγους σάν τόν Ράμσεϋ (πού συγγέανε ταυτόχρονα τό πάγιο μέ τό σταθερό κεφάλαιο) νά τίς υπαγάγουν στην κατηγορία του πάγιου κεφαλαίου.

Τό μέρος των μέσων παραγωγής, πού μπαίνει υλικά στο προϊόν, σάν πρώτη ύλη κλπ., αποχτά έτσι ένμέρει μορφές, με τίς όποιες μπορεί άργότερα νά μπει στην άτομική κατανάλωση σάν είδος κατανάλωσης. Τά καθαυτό μέσα εργασίας, οι υλικοί φορείς του πάγιου κεφαλαίου, καταναλώνονται μόνο παραγωγικά καί δέν μπορούν νά μπουν στην άτομική κατανάλωση, έπειδή δέν μπαίνουν στο προϊόν ή στην άξία χρήσης πού συντελούν στην παραγωγή της, άλλ' αντίθετα διατηρούν άπέναντί του ως την ολοκληρωτική τους φθορά την άυτοτελή τους μορφή. Έξαιρέση αποτελούν τά μέσα μεταφοράς. Τό ωφέλιμο αποτέλεσμα πού αποφέρουν κατά τη διάρκεια της παραγωγικής τους λειτουργίας, δηλ. κατά την παραμονή τους στη σφαίρα της παραγωγής, — ή μετατόπιση — μπαίνει ταυτόχρονα καί στην άτομική κατανάλωση λχ. του ταξιδιώτη. Στην περίπτωση αυτή πληρώνει τη χρήση τους, όπως πληρώνει καί τη χρήση άλλων ειδών κατανάλωσης. Είδαμε πώς λχ. στη χημική βιομηχανία συγχωνεύονται μεταξύ τους οι πρώτες καί οι βοηθητικές ύλες. Αυτό γίνεται καί με τά μέσα εργασίας, τίς βοηθητικές καί τίς πρώτες ύλες. Έτσι λχ. στη γεωργία τά υλικά πού προστίθενται στίς έγγειοβελτιώσεις μπαίνουν ένμέρει στο φυτικό προϊόν σάν δημιουργό του προϊόντος. Από την άλλη ή δράση τους κατανέμεται σέ μιά σχετικά μεγάλη περίοδο, λχ. σέ 4 — 5 χρόνια. Ένα μέρος τους μπαίνει λοιπόν υλικά στο προϊόν καί μεταφέρει έτσι μαζί καί την άξία του στο προϊόν, ένω ένα άλλο μέρος, παραμένοντας με την παλιά του μορφή χρήσης, παγιώνει καί την άξία του. Έξακολουθεί νά υπάρχει σάν μέσο παραγωγής καί γιαυτό παίρνει τη μορφή του πάγιου κεφαλαίου. Τό βόδι σάν ζώο εργασίας είναι πάγιο κεφάλαιο. Όταν όμως τό τρώνε δέ λειτουργεί σάν μέσο εργασίας, επομένως ούτε καί σάν πάγιο κεφάλαιο.

Αυτό πού δίνει τό χαρακτήρα του πάγιου κεφαλαίου σ' ένα μέρος της δαπανημένης σέ μέσα παραγωγής κεφαλαιακής αξίας — βρίσκεται αποκλειστικά στον ιδιόμορφο τρόπο με τόν όποιο κυκλοφορεί αυτή ή άξία. Αυτός ο ιδιαίτερος τρόπος της κυκλοφορίας πηγάζει από τόν ιδιαίτερο τρόπο με τόν όποιο τό μέσο εργασίας δίνει την άξία του στο προϊόν, ή με τόν όποιο φέρεται σάν δημιουργός άξίας στη διάρκεια του προτού παραγωγής. Καί ο τρόπος αυτός με τη σειρά του πηγάζει από τόν ιδιαίτερο τρόπο πού λειτουργούν τά μέσα εργασίας στο προτού εργασίας.

Ξέρουμε πώς ή ίδια άξία χρήσης, πού βγαίνει σάν προϊόν από τό

ένα προτού εργασίας, μπαίνει στο άλλο σάν μέσο παραγωγής. Μόνο ή λειτουργία ενός προϊόντος σάν μέσου εργασίας στο προτού παραγωγής τό μετατρέπει σέ πάγιο κεφάλαιο. Αντίθετα, όταν βγαίνει από ένα προτού παραγωγής, δέν είναι σέ καμιά περίπτωση πάγιο κεφάλαιο. Λογυιάρη, μιά μηχανή σάν προϊόν ή έμπορεύμα του μηχανουργού εργοστασίαρχη άνήκει στο έμπορευματοκό του κεφάλαιο. Πάγιο κεφάλαιο γίνεται μόνο στά χέρια του αγοραστή της, του κεφαλαιοκράτη, πού τη χρησιμοποιεί παραγωγικά.

Όταν όλοι οι άλλοι όροι μένουν άμετάβλητοι, ο βαθμός της παγιότητας αυξάνει όταν αυξάνει ή διάρκεια του μέσου εργασίας. Απ' αυτήν άκριβώς τη διάρκεια εξαρτιέται τό μέγεθος της διαφοράς άνάμεσα στην κεφαλαιακή άξία πού είναι παγιωμένη σέ μέσα εργασίας καί στο μέρος του άξιακού μεγέθους πού μεταβιβάζεται στο προϊόν μέσα σέ επανειλημμένα προτού εργασίας. Όσο πιο άργά συντελείται αυτή ή μεταβίβαση της άξίας — καί τό μέσο εργασίας μεταβιβάζει άξία σέ κάθε επανάληψη του ίδιου προτού εργασίας — τόσο μεγαλύτερο είναι τό παγιωμένο κεφάλαιο, τόσο μεγαλύτερη είναι ή διαφορά άνάμεσα στο κεφάλαιο πού χρησιμοποιείται στο προτού παραγωγής καί στο κεφάλαιο πού καταναλώνεται σ' αυτό. Τη στιγμή πού έχει εξαφανιστεί αυτή ή διαφορά, τό μέσο εργασίας έχει φάγει τό υψώμι του καί μαζί με την άξία του χρήσης έχει χάσει καί την άξία του. Έπαψε νά είναι φορέας άξίας. Μιά καί τό μέσο εργασίας, όπως καί κάθε άλλος υλικός φορέας σταθερού κεφαλαίου, μεταβιβάζει άξία στο προϊόν μόνο στο βαθμό πού μαζί με την άξία του χρήσης χάνει καί την άξία του, είναι φανερό πώς όσο πιο άργά χάνει την άξία του χρήσης, όσο περισσότερο χρόνο παραμένει στο προτού παραγωγής, τόσο μεγαλύτερη είναι ή περίοδος πού μένει παγιωμένη σ' αυτό σταθερό κεφαλαιακή άξία.

Αν ένα μέσο παραγωγής, πού δέν είναι μέσο εργασίας με την καθαυτό έννοια της λέξης, λχ. μιά βοηθητική ύλη, μιά πρώτη ύλη, ένα ήμικατεργασμένο προϊόν κλπ., αν ένα τέτοιο μέσο παραγωγής στο ζήτημα της μεταβίβασης άξίας, επομένως καί του τρόπου κυκλοφορίας της άξίας του, φέρεται σάν τά μέσα εργασίας, τότε κι αυτό είναι υλικός φορέας, μορφή ύπαρξης πάγιου κεφαλαίου. Αυτό γίνεται στην περίπτωση των έγγειοβελτιώσεων πού αναφέραμε πιο πάνω, οι όποιες προσθέτουν στο έδαφος χημικά συστατικά, πού ή επενέργειά τους εκτείνεται σέ πολλές περιόδους παραγωγής, δηλ. σέ πολλά χρόνια. Έδώ ένα μέρος της άξίας εξακολουθεί νά υπάρχει δίπλα στο προϊόν με την άυτοτελή μορφή της, ή με τη μορφή πάγιου κεφαλαίου, ένω ένα άλλο μέρος της άξίας έχει μεταβιβαστεί στο προϊόν καί γιαυτό κυκλοφορεί μαζί του. Στην περίπτωση αυτή στο προϊόν δέν μπαίνει μόνο ένα μέρος του πάγιου κεφαλαίου, αλλά καί ή άξία χρήσης, ή ουσία, στην όποια υπάρχει αυτό τό άξιακό μέρος.

Ανεξάρτητα από τη βασική πλάνη — δηλ. από τό ανακάτεμα των κατηγοριών: πάγιο καί κυκλοφοριακό κεφάλαιο, με τίς κατηγορίες: σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο — ή σύγχυση στον ως τά τώρα καθορι-

σμός των έννοιών από τους οικονομολόγους βασίζεται πριν από όλα στα παρακάτω σημεία.

Ορισμένες υλικές ιδιότητες των μέσων εργασίας τίς μετατρέπουν σε άμεσες ιδιότητες του πάγιου κεφαλαίου, λχ. τή φυσική άκινήτητα ενός σπιτιού. Με βάση αυτό είναι πάντα εύκολο ν' αποδείξει κανείς πώς άλλα μέσα εργασίας, πού σάν τέτια είναι επίσης πάγιο κεφάλαιο, έχουν τήν αντίθετη ιδιότητα, λχ. τή φυσική κινήτικότητα πού έχει ως πούμε ένα καράβι.

Η συγγένεια τήν καθορισμένη οικονομική μορφή πού προκύπτει από τήν κυκλοφορία τής αξίας με μιά πραγματική ιδιότητα: λές και τά πράγματα, πού αυτά καθ'αυτά δέν είναι καθόλου κεφάλαιο, αλλά γίνονται τέτιο μόνο μέσα σε καθορισμένες κοινωνικές σχέσεις, μπορούσαν νά είναι αυτά καθ'αυτά και από τή φύση τους κεφάλαιο με μιά καθορισμένη μορφή, πάγιο ή κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Είδαμε στο Βιβλίο I, κεφ. 5ο [σελ. 190 — 194], πώς τά μέσα παραγωγής σε κάθε προτοσές εργασίας, αδιάφορο κάτω από ποιούς κοινωνικούς όρους συντελείται αυτό τό προτοσές, ιδιαιροούνται σε μέσα εργασίας και σε αντικείμενο εργασίας. Όμως μόνο μέσα στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής γίνονται και τά δυό κεφάλαιο, και μάλιστα «παραγωγικό κεφάλαιο», όπως καθορίζεται στο πρώτο μέρος. Έτσι, ή διαφορά ανάμεσα στα μέσα εργασίας και στο αντικείμενο εργασίας, πού οφείλεται στη φύση του προτοσές εργασίας, καθρεφτίζεται στη νέα μορφή τής διαφορής ανάμεσα στο πάγιο και στο κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Μόνον έτσι γίνεται πάγιο κεφάλαιο ένα πράγμα πού λειτουργεί σάν μέσο εργασίας. «Αν οι υλικές του ιδιότητες του επιτρέπουν νά χρησιμεύσει και σ' άλλες λειτουργίες, εκτός από τή λειτουργία του μέσου εργασίας, τότε είναι ή δέν είναι πάγιο κεφάλαιο, ανάλογα με τή διαφορά στη λειτουργία του. Τό ζώο, σάν ζώο εργασίας είναι πάγιο κεφάλαιο: σάν ζώο πάχυνσης είναι πρώτη ύλη πού τελικά μπαίνει σάν προϊόν στην κυκλοφορία, δηλ. όχι σάν πάγιο, αλλά σάν κυκλοφοριακό κεφάλαιο.

Η απλή κάπως μακρόχρονη παραμονή ενός μέσου παραγωγής σε επαναλαμβανόμενα προτοσές εργασίας, πού όμως σχετίζονται μεταξύ τους, αποτελούν μιά συνέχεια και συνεπώς μιά περίοδο παραγωγής. — δηλ. αγκαλιάζουν όλο τό χρόνο παραγωγής πού χρειάζεται για ν' αποπερατωθεί τό προϊόν — άπαιτεί, ακριβώς, όπως και τό πάγιο κεφάλαιο, μιά μεγαλύτερης ή μικρότερης διάρκειας προκαταβολή από μέρους του κεφαλαιοκράτη, δέ μετατρέπει όμως τό κεφάλαιό του σε πάγιο κεφάλαιο. Ο σπόρος λχ. δέν είναι πάγιο κεφάλαιο, αλλά μόνο πρώτη ύλη, πού για ένα περίπου χρόνο είναι δεμένο στο προτοσές παραγωγής. Κάθε κεφάλαιο, όσον καιρό λειτουργεί σάν παραγωγικό κεφάλαιο, είναι παγιωμένο στο προτοσές παραγωγής, επομένως στο προτοσές παραγωγής είναι παγιωμένα και όλα τά στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, όποια κι άν είναι ή υλική τους μορφή, ή λειτουργία τους και ο τρόπος κυκλοφορίας τής αξίας τους. «Αν τώρα, ανάλογα με τό είδος του προτοσές παραγωγής ή με τό επιδιωκόμενο όφελισμο αποτέλεσμα, ή παγίωση αυτή βαστάει μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό

διάστημα, δέν είναι αυτό πού προκαλεί τή διαφορά ανάμεσα στο πάγιο και στο κυκλοφοριακό κεφάλαιο²⁰.

Ένα μέρος των μέσων εργασίας, στα όποια συμπεριλαμβάνονται και οι γενικοί όροι εργασίας, είτε παγιώνεται τοπικά, από τή στιγμή πού μπαίνει στο προτοσές παραγωγής σάν μέσο εργασίας ή πού ετοιμάζεται για τήν παραγωγική λειτουργία, όπως λχ. οι μηχανές· είτε παράγεται έξωρχής μ' αυτή τή στάσιμη μορφή, τή δεμένη με τόν τόπο, όπως λχ. οι έγχειοβελτιώσεις, τά εργοστασιακά χτίρια, οι ύψικάμινες, οι διώρυγες, οι σιδηροδρόμοι κλπ. Τό μόνιμο δέσιμο του μέσου εργασίας στο προτοσές παραγωγής, στο όποιο πρόκειται νά λειτουργήσει, καθορίζεται εδώ ταυτόχρονα και από τόν τρόπο τής υλικής του ύπαρξης. Από τήν άλλη μεριά, ένα μέσο εργασίας μπορεί από φυσική άποψη ν' αλλάξει διαρκώς τόπο, νά κινείται, και όμως νά βρίσκεται διαρκώς μέσα στο προτοσές παραγωγής, όπως ή ατμομηχανή σιδηροδρόμου, τό καράβι, τά ζώα εργασίας κλπ. Ούτε ή άκινήσία στη μιά περίπτωση του δίνει τό χαρακτηρισμό του πάγιου κεφαλαίου, ούτε ή κινήτικότητα στην άλλη περίπτωση του αφαιρεί τό χαρακτηρισμό αυτό. Τό γεγονός ώστόσο ότι υπάρχουν μέσα εργασίας πού είναι δεμένα τοπικά, ριζωμένα στη γή, αναθέτει σ' αυτό τό μέρος του πάγιου κεφαλαίου έναν ειδικό ρόλο στην οικονομία των ένδων. Δέν μπορούν νά σταλούν στο έξωτερικό, δέν μπορούν νά κυκλοφορήσουν σάν εμπόρευμα στην παγκόσμια αγορά. Μπορεί ν' αλλάζουν χέρια οι τίτλοι ιδιοκτησίας πάνω σ' αυτό τό πάγιο κεφάλαιο, μπορεί τό πάγιο κεφάλαιο ν' αγοράζεται και νά πουλιέται κι έτσι νά κυκλοφορεί ιδεατά. Αυτοί οι τίτλοι ιδιοκτησίας μπορούν μάλιστα νά κυκλοφορούν και σε ξένες αγορές, λχ. με τή μορφή μετοχών. Όμως, ή αλλαγή των προσώπων, πού είναι ιδιοκτήτες αυτού του είδους του πάγιου κεφαλαίου, δέν αλλάζει τή σχέση του στάσιμου, του υλικά δεμένου μέρους του πλούτου μιάς χώρας προς τό κινήτο μέρος του²¹.

Η ιδιόμορφη κυκλοφορία του πάγιου κεφαλαίου προκαλεί μίαν ιδιόμορφη περιστροφή. Τό μέρος τής αξίας, πού χάνει τό πάγιο κεφάλαιο λόγω τής φθοράς τής φυσικής του μορφής, κυκλοφορεί σάν μέρος τής αξίας του προϊόντος. Με τήν κυκλοφορία του τό προϊόν μετατρέπεται από εμπόρευμα σε χρήμα, επομένως σε χρήμα μετατρέπεται και τό μέρος τής αξίας του μέσου εργασίας πού μπαίνει σε κυκλοφορία από τό προϊόν, και μάλιστα τό μέρος αυτό τής αξίας του κατασταλάζει από τό προτοσές κυκλοφορίας με τή μορφή χρήματος, στην ίδια αναλογία πού αυτό τό μέσο εργασίας παύει νά είναι φορέας αξίας στο προτοσές παραγωγής. Έτσι ή αξία του αποχτά τώρα διπλή ύπαρξη. Ένα μέρος της μένει δεμένο με τή μορφή χρήσης του μέσου εργασίας ή με τή φυσική του μορφή πού άνήκει στο προτοσές παραγωγής, ένα άλλο μέρος της αποσπάζεται απ' αυτήν με τή μορφή χρήματος. Στην πορεία τής

²⁰ Ο κύριος Λόρεντς Στάν ισχυρίζεται πώς ή διάκριση αυτή γίνεται μόνο για νά γίνει πιο εύκολη ή περιγραφή, λόγω τής δυσκολίας πού προκαλεί ο όρισμός του πάγιου και κυκλοφοριακού κεφαλαίου.

²¹ Ός εδώ από τό χειρόγραφο IV. 'Από δω και μπρός από τό χειρόγραφο II.

λειτουργίας του μέσου εργασίας μειώνεται συνεχώς το μέρος της αξίας του που βρίσκεται με τη φυσική του μορφή, ενώ αυξάνει διαρκώς το μέρος της αξίας του που έχει μετατραπεί και πάρεχει χρηματική μορφή, ώσπου τελικά έχει πάρει να ζει και έχει αποχωριστεί από το πώμα του όλη του η αξία που έχει μετατραπεί σε χρήμα. Έδώ φανερώνεται η ιδιομορφία στην περιστροφή αυτού του στοιχείου του παραγωγικού κεφαλαίου. Η μετατροπή της αξίας του σε χρήμα συμβαδίζει με τη χρηματική μεταμόρφωση του εμπορεύματος, που είναι φορέας της αξίας του. Η ξαναμετατροπή του όμως από τη χρηματική μορφή στη μορφή χρήσης χωρίζεται από την ξαναμετατροπή του εμπορεύματος στα άλλα στοιχεία παραγωγής του και καθορίζεται μάλλον από τη δική του περίοδο αναπαραγωγής, δηλ. από το χρόνο, που στη διάρκειά του το μέσο εργασίας τελειώνει τη ζωή του και πρέπει ν' αντικατασταθεί μ' ένα άλλο αντίτυπο του ίδιου είδους. "Αν η διάρκεια λειτουργίας μιάς μηχανής αξίας ως πούμε 10.000 λιρ. στ. είναι λχ. 10 χρόνια, τότε ο χρόνος περιστροφής της αξίας που προκαταβλήθηκε αρχικά για την αγορά της είναι δέκα χρόνια. Προτού περάσει αυτό το χρονικό διάστημα η μηχανή δε χρειάζεται ν' ανανεωθεί και εξακολουθεί να λειτουργεί με τη φυσική της μορφή. Η αξία της κυκλοφορεί στο μεταξύ τμηματικά σαν μέρος της αξίας των εμπορευμάτων, που χρησιμεύει συνεχώς για την παραγωγή τους κι έτσι μετατρέπεται βαθμιαία σε χρήμα, ώσπου τελικά, στο τέλος των 10 χρόνων, νάχει μετατραπεί ολοκληρωτικά σε χρήμα κι από χρήμα νάχει ξαναμετατραπεί σε μιά μηχανή, δηλ. νάχει πραγματοποιήσει την περιστροφή του. Ωσπου νά φτάσει αυτός ο χρόνος αναπαραγωγής η αξία της συσσωρεύεται βαθμιαία με τη μορφή ενός χρηματικού αποθέματος.

Τά υπόλοιπα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου αποτελούνται ενμέρει από τά στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου που υπάρχουν με τη μορφή βοηθητικών και πρώτων ύλων, ενμέρει από μεταβλητό κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί για εργατική δύναμη.

Η ανάλυση του προτσές εργασίας και αξιοποίησης (Βιβλίο I, κεφ. 5ο [σελ. 190 — 211]) έδειξε πώς τά διάφορα αυτά συστατικά μέρη παίζουν τελείως διαφορετικό ρόλο σαν δημιουργοί προϊόντος και σαν δημιουργοί αξίας. Η αξία του μέρους του σταθερού κεφαλαίου που αποτελείται από βοηθητικές και πρώτες ύλες ξαναεμφανίζεται στην αξία του προϊόντος απλώς σαν μεταβιβάσμενη αξία — απαράλλαχτα όπως και η αξία του μέρους του που αποτελείται από μέσα παραγωγής, — ενώ η εργατική δύναμη μέσω του προτσές εργασίας προσθέτει στο προϊόν ένα ισοδύναμο της αξίας της, η αναπαράγει πραγματικά την αξία της. Ακόμα: ένα μέρος των βοηθητικών ύλων, το κάρβουνο που χρησιμοποιείται για θέρμανση, το φωταέριο κλπ. καταναλώνεται στο προτσές εργασίας, χωρίς νά μπαίνει σαν ύλη στο προϊόν, ενώ ένα άλλο μέρος τους μπαίνει σωματικά στο προϊόν και αποτελεί τό υλικό της ουσίας του. Ωστόσο, όλες αυτές οι διαφορές δεν έχουν σημασία για την κυκλοφορία, επομένως και για τον τρόπο περιστροφής. Εφόσον οι βοηθητικές και οι πρώτες ύλες καταναλώνονται ολοκληρω-

τικά κατά τό σχηματισμό του προϊόντος, μεταδίδουν όλη τους την αξία στο προϊόν. Γιαυτό η αξία τους κυκλοφορείται δολόκληρη από τό προϊόν, μετατρέπεται σε χρήμα και ξαναμετατρέπεται από χρήμα στα στοιχεία παραγωγής του εμπορεύματος. Η περιστροφή αυτού του μέρους δε διακόπτεται, όπως η περιστροφή του πάγιου κεφαλαίου, αλλά διανύει ακατάπαυτα όλη την κύκληση των μορφών του, έτσι που τά στοιχεία αυτά του παραγωγικού κεφαλαίου ανανεώνονται διαρκώς *in natura* [σε φυσική μορφή].

Ας δούμε τώρα τό μεταβλητό συστατικό μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου, που έχει δαπανηθεί για εργατική δύναμη: Η εργατική δύναμη αγοράζεται για καθορισμένο χρονικό διάστημα. Από τη στιγμή που ο κεφαλαιοκράτης την έχει αγοράσει και την έχει ενσωματώσει στο προτσές παραγωγής, αποτελεί συστατικό του κεφαλαίου του, και συγκεκριμένα τό μεταβλητό του συστατικό μέρος. Δρά καθημερινά για ένα χρονικό διάστημα, που στη διάρκειά του δεν προσθέτει στο προϊόν μονάχα όλη την ήμερήσια αξία της, μά ακόμα και μιά παραπάνω αξία, την υπεραξία, που έδω πρόσ τό παρόν δεν την παίρνουμε υπόψη. Αφού η εργατική δύναμη έχει αγοραστεί λχ. για μιά εβδομάδα και έχει δράσει μιά εβδομάδα, πρέπει η αγορά της ν' ανανεώνεται διαρκώς στίς συνθησιμένες προθεσμίες. Τό ισοδύναμο της αξίας της, που η εργατική δύναμη τό προσθέτει στο προϊόν κατά τη λειτουργία της και που με την κυκλοφορία του προϊόντος μετατρέπεται σε χρήμα, πρέπει νά ξαναμετατρέπεται διαρκώς από χρήμα σε εργατική δύναμη ή νά διαγράφει δολόκληρο τόν κύκλο των μορφών του, δηλ. νά περιστρέφεται. Αν δεν πρόκειται νά διακοπεί η κύκληση της συνεγοῦς παραγωγής.

Τό μέρος λοιπόν της αξίας του παραγωγικού κεφαλαίου που προκαταβάλλεται για την εργατική δύναμη περνάει δολόκληρο στο προϊόν (έδω εξακολουθούμε νά παραβλέπουμε την υπεραξία), διανύει μαζί του τίς δύο μεταμορφώσεις που ανήκουν στη σφαίρα κυκλοφορίας, και χάρη σ' αυτή τη διαρκή ανανέωση παραμένει πάντα ενσωματωμένο στο προτσές παραγωγής. "Όσο διαφορετικό λοιπόν ρόλο κι αν παίζει η εργατική δύναμη στη δημιουργία της αξίας, σε σχέση με τά συστατικά εκείνα μέρη του σταθερού κεφαλαίου που δεν αποτελούν πάγιο κεφάλαιο, έχει, σε αντίθεση με τό πάγιο κεφάλαιο, κοινό μαζί τους τόν τρόπο αυτό της περιστροφής της αξίας της. Αλλά τά συστατικά μέρη του παραγωγικού κεφαλαίου — τά αξιακά του μέρη που έχουν δαπανηθεί γιά εργατική δύναμη και για κείνα τά μέσα παραγωγής που δεν αποτελούν πάγιο κεφάλαιο — χάρη σ' αυτό τόν κοινό χαρακτήρα της περιστροφής τους αντικρύζουν τό πάγιο κεφάλαιο σαν κυκλοφοριακό ή ρευστό κεφάλαιο.

Όπως είδαμε πιο πάνω, τό χρήμα που πληρώνει ο κεφαλαιοκράτης στον εργάτη για τη χρησιμοποίηση της εργατικής του δύναμης είναι στην πραγματικότητα μόνο η γενική μορφή ισοδύναμου των αναγκαίων μέσων συντήρησης του εργάτη. Μ' αυτή την έννοια, τό μεταβλητό κεφάλαιο αποτελείται από υλική άποψη από μέσα συντήρησης. Έδώ όμως, κατά την εξέταση της περιστροφής, πρόκειται για τη

μορφή. Ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν ἀγοράζει τὰ μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν ἐργατικὴ του δύναμη. Τὸ μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου του δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ δρώσα ἐργατικὴ του δύναμη. Στὸ προτσές παραγωγῆς ὁ κεφαλαιοκράτης καταναλώνει παραγωγικά τὴν ἴδια τὴν ἐργατικὴ δύναμη καὶ ὄχι μὲ μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Ὁ ἐργάτης ὁ ἴδιος μετατρέπει σὲ μέσα συντήρησης τὸ χρήμα πού εἰσέπραξε γιὰ τὴν ἐργατικὴ του δύναμη, γιὰ νὰ τὰ ξαναμετατρέψει σὲ ἐργατικὴ δύναμη, γιὰ νὰ κρατηθεῖ στὴ ζωὴ, ἀπαράλλαχτα ὅπως λχ. ὁ κεφαλαιοκράτης ἓνα μέρος τῆς ὑπεραξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού τὸ πουλάει ἔναντι χρήματος, τὸ μετατρέπει σὲ μέσα συντήρησης γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ἀγοραστής τοῦ ἐμπορεύματος του τὸν πληρώνει σὲ μέσα συντήρησης. Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση πού ἓνα μέρος τοῦ μισθοῦ τοῦ ἐργάτη πληρώνεται σ' αὐτόν σὲ μέσα συντήρησης, in natura [σέ εἶδος], αὐτὸ ἀποτελεῖ σήμερα μιὰ δευτέρη συναλλαγή. Ὁ ἐργάτης πουλάει τὴν ἐργατικὴ του δύναμη σὲ μιὰ ὁρισμένη τιμὴ μὲ τὴ συμφωνία ἓνα μέρος αὐτῆς τῆς τιμῆς νὰ τὸ εἰσπράξει σὲ μέσα συντήρησης. Αὐτὸ ἀλλάζει μόνο τὴ μορφή τῆς πληρωμῆς, δὲν ἀλλάζει ὅμως καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐκεῖνο πού πουλάει πραγματικά εἶναι ἡ ἐργατικὴ του δύναμη. Πρόκειται γιὰ μιὰ δευτέρη συναλλαγή πού δὲ συντελεῖται πιά ἀνάμεσα σὲ ἐργάτη καὶ κεφαλαιοκράτη, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη σάν ἀγοραστή ἐμπορεύματος καὶ στὸν κεφαλαιοκράτη σάν πωλητὴ ἐμπορεύματος· ἐνῶ στὴν πρώτη συναλλαγή ὁ ἐργάτης εἶναι πωλητὴς ἐμπορεύματος (τῆς ἐργατικῆς του δύναμης) καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης — ἀγοραστής της. Εἶναι ἀπαράλλαχτα τὸ ἴδιο σάν ν' ἀντικατασταίνει ὁ κεφαλαιοκράτης τὸ δικό του ἐμπόρευμα μὲ ἄλλο ἐμπόρευμα, λχ. σάν ν' ἀντικατασταίνει μὲ σίδερο τὴ μηχανή πού πουλάει σ' ἓνα χυτήριο σιδήρου. Ἐπομένως, ἐκεῖνο πού ἀποχτίζει τὴν ιδιότητα τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πάγιο, δὲν εἶναι τὰ μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἐργατικὴ του δύναμη, ἀλλὰ τὸ ἀξιακὸ ἐκεῖνο μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ τὴν ἐργατικὴ δύναμη καὶ πού, ἐξαιτίας τῆς μορφῆς τῆς περιστροφῆς του, ἀποχτᾷ τὸ χαρακτηριστὴρ αὐτὸ ἀπὸ κοινοῦ μὲ ὁρισμένα καὶ σὲ ἀντίθεση μ' ἄλλα συστατικά τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Ἡ ἀξία τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου — σὲ ἐργατικὴ δύναμη καὶ μέσα παραγωγῆς — προκαταβάλλεται μόνο γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα, πού στὴ διάρκειά του κατασκευάζεται τὸ προϊόν, καὶ προκαταβάλλεται ἀνάλογα μὲ τὴν κλίμακα τῆς παραγωγῆς, πού καθορίζεται ἀπὸ τίς διαστάσεις τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ἡ ἀξία αὐτὴ μπαίνει ὁλόκληρη στὸ προϊόν, καὶ γι' αὐτὸ μὲ τὴν πούληση τοῦ προϊόντος ξαναεπιστρέφει ὁλόκληρη ἀπὸ τὴν κυκλοφορίαν καὶ μπορεῖ νὰ ξαναπροκαταβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἡ ἐργατικὴ δύναμη καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς, μὲ τὴ μορφή τῶν ὁποίων ὑπάρχει τὸ ρευστό συστατικὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀποσύρονται ἀπὸ τὴν κυκλοφορίαν στὸ βαθμὸ πού εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν πούληση τοῦ ἑτοίμου προϊόντος, πρέπει ὅμως ν' ἀντικατασταί-

νονται καὶ ν' ἀνανεώνονται διαρκῶς μὲ ἐπαναγορά, μὲ ἐπαναμετατροπὴ ἀπὸ τὴ χρηματικὴ μορφή στὰ στοιχεῖα παραγωγῆς. Ἀποσύρονται ἀπὸ τὴν ἀγορά κάθε φορὰ κατὰ μικρότερες μάζες ἀπ' ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου, σὲ ἀντιστάθμισμα ὅμως πρέπει νὰ ξαναποσύρονται πολὺ πῶς συχνά, καὶ ἡ προκαταβολὴ τοῦ κεφαλαίου πού τοποθετεῖται σ' αὐτὰ ἀνανεώνεται κατὰ συντομότερα χρονικὰ διαστήματα. Αὐτὴ ἡ διαρκὴς ἀνανέωση γίνεται χάρις (στὴ διαρκὴ πούληση τοῦ προϊόντος), πού κυκλοφορεῖ ὅλη τους τὴν ἀξία. Τέλος, διαγράφουν διαρκῶς ὁλόκληρο τὸν κύκλο τῶν μεταμορφώσεων, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν τους, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ὕλική τους μορφή· ξαναμετατρέπονται διαρκῶς ἀπὸ ἐμπόρευμα στὰ στοιχεῖα παραγωγῆς τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος.

Μαζὶ μὲ τὴ δική της ἀξία, ἡ ἐργατικὴ δύναμη προσθέτει διαρκῶς στὸ προϊόν καὶ ὑπεραξία, τὴν ἐνσάρκωση τῆς ἀπλήρωτης δουλειᾶς. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ ὑπεραξία κυκλοφορεῖται ἐξίσου ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸ ἔτοιμο προϊόν καὶ μετατρέπεται σὲ χρήμα, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἀξιακὰ του μεγέθη. Ὡστόσο, ἀφήνουμε γιὰ τὴν ὥρα κατὰ μέρος τὴν ὑπεραξία, γιατί ἐδῶ πρόκειται πρὶν ὅλα γιὰ τὴν περιστροφὴ τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας καὶ ὄχι τῆς ὑπεραξίας πού περιστρέφεται μαζὶ της.

Ἀπ' ὅσα εἴπαμε ὡς τώρα προκύπτει:

1. Οἱ καθορισμένοι χαρακτῆρες τῶν μορφῶν τοῦ πάγιου καὶ τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου πηγάζουν μόνο ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ περιστροφὴ τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας ἢ τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου πού λειτουργεῖ στὸ προτσές παραγωγῆς. Αὐτὴ πάλι ἡ διαφορὰ τῆς περιστροφῆς πηγάζει ἀπὸ τὸ διαφορετικὸ τρόπο, πού τὰ διάφορα συστατικά τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου μεταφέρουν τὴν ἀξίαν τους στὸ προϊόν, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ τους συμμετοχὴ στὴν παραγωγή τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, ἢ ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ ρόλο πού παίζουν στὸ προτσές ἀξιοποίησης. Τέλος, ἡ διαφορὰ στὴ μεταβίβαση τῆς ἀξίας στὸ προϊόν — ἐπομένως καὶ ὁ διαφορετικὸς τρόπος πού ἡ ἀξία αὐτὴ κυκλοφορεῖ μέσω τοῦ προϊόντος καὶ πού μέσω τῶν μεταμορφώσεων του ἀνανεώνεται στὴν ἀρχικὴ φυσικὴ τῆς μορφῆς — πηγάζει ἀπὸ τὴ διαφορὰ τῶν ὕλικων μορφῶν μὲ τίς ὁποῖες ὑπάρχει τὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο, καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἓνα μέρος καταναλώνεται ὁλόκληρο κατὰ τὴν παραγωγή τοῦ ξεχωριστοῦ προϊόντος, ἐνῶ ἓνα ἄλλο μέρος καταναλώνεται μόνο σιγά-σιγά. Ἔτσι, μόνο τὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο μπορεῖ νὰ διασπᾶται σὲ πάγιο καὶ ρευστό. Ἀντίθετα, αὐτὴ ἡ ἀντίθεση δὲν ὑπάρχει γιὰ τοὺς ἄλλους δύο τρόπους ὑπάρξης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, δηλαδὴ οὔτε γιὰ τὸ ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο, οὔτε γιὰ τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο, οὔτε σάν ἀντίθεση καὶ τῶν δύο πρὸς τὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο. Ὑπάρχει μόνο γιὰ τὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο καὶ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ὅσο κι ἂν τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο καὶ τὸ ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο λειτουργοῦν σάν κεφάλαιο, κι ὅσο γρήγορα κι ἂν κυκλοφοροῦν, ρευστὸ κεφάλαιο σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ πάγιο μποροῦν νὰ γίνουν μόνο ἀπὸ τὴ στιγμή πού μετατρέπονται σὲ ρευστὰ συστατικά τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ δύο αὐτὲς μορφές τοῦ κεφαλαίου

τριγυρνᾶνε στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, ἡ οἰκονομική ἐπιστήμη ἔχει παρασυρθεῖ, ὅπως θά δοῦμε, ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Α. Σμῖθ καὶ τίς ἔχει βάλει α' ἓνα τσουβάλι μὲ τὸ ρευστό μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ὑπάγοντάς τες στὴν κατηγορία «κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο». Στὴν πραγματικότητα τὸ ἐμπορευματικὸ καὶ τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο εἶναι κυκλοφοροῦν κεφάλαιο σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ παραγωγικὸ, ὅμως δὲν εἶναι κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ πάγιο.

2. Ἡ περιστροφή τοῦ πάγιου συστατικοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως καὶ ὁ ἀπαραίτητος γι' αὐτὴν χρόνος περιστροφῆς, περιλαμβάνει κάμποσες περιστροφές τῶν ρευστῶν συστατικῶν τοῦ κεφαλαίου. Στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα πού τὸ πάγιο κεφάλαιο περιστρέφεται μιὰ φορά, τὸ ρευστὸ κεφάλαιο περιστρέφεται κάμποσες φορές. Τὸ ἓνα συστατικὸ μέρος τῆς ἀξίας τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου παίρνει τὸν καθορισμένο χαρακτήρα τῆς μορφῆς τοῦ πάγιου κεφαλαίου μόνο ἐφόσον τὸ μέσο παραγωγῆς στὸ ὁποῖο ὑπάρχει δέ φθείρεται ὁλόκληρο στὸ χρονικὸ διάστημα πού κατασκευάζεται τὸ προϊόν καὶ ἀπωθεῖται ὡς ἐμπόρευμα ἀπὸ τὸ προτοσές παραγωγῆς. Ἐνὰ μέρος τῆς ἀξίας του πρέπει νὰ μένει δεμένο στὴν παλιά μορφή χρήσης, πού ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει, ἐνῶ ἓνα ἄλλο μέρος κυκλοφορεῖται ἀπὸ τὸ ἔτοιμο προϊόν, πού ἡ κυκλοφορία του ἀντίθετα κυκλοφορεῖ ταυτόχρονα τὴ συνολικὴ ἀξία τῶν ρευστῶν συστατικῶν τοῦ κεφαλαίου.

3. Τὸ μέρος τῆς ἀξίας τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ τὸ πάγιο κεφάλαιο, ἔχει προκαταβληθεῖ ὅλο μεμιάς, γιὰ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας ἐκείνου τοῦ μέρους τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται τὸ πάγιο κεφάλαιο. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ ἀξία ρίχνεται στὴν κυκλοφορία μεμιάς ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη ἀποσύρεται ὅμως ξανά ἀπὸ τὴν κυκλοφορία μόνο τμηματικά καὶ βαθμιαία μὲ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἀξιακῶν μερῶν, πού τὸ πάγιο κεφάλαιο προσθέτει τμηματικά στὰ ἐμπορεύματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά: τὰ ἴδια τὰ μέσα παραγωγῆς, στὰ ὁποῖα παγιώνεται ἓνα ἀπὸ τὰ συστατικὰ μέρη τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἀποσύρονται μεμιάς ἀπὸ τὴν κυκλοφορία, γιὰ νὰ ἐνσωματωθοῦν γιὰ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας τους στὸ προτοσές παραγωγῆς, ὅμως γιὰ τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα δέ χρειάζεται ν' ἀντικατασταθοῦν μὲ νέα ἀντίτυπα τοῦ ἴδιου εἶδους, δέ χρειάζεται ν' ἀναπαραχθοῦν. Γιὰ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα ἐξακολουθοῦν νὰ συμμετέχουν στὸ σχηματισμὸ τῶν ἐμπορευμάτων πού ρίχνονται στὴν κυκλοφορία, χωρὶς ὥστόσο ν' ἀποσύρουν ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τὰ στοιχεῖα τῆς δικῆς τους ἀνανέωσης. Ἐπομένως, σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα δὲν ἀπαιτοῦν ἐπίσης καμιά ἀνανέωση τῆς προκαταβολῆς ἀπὸ μέρους τοῦ κεφαλαιοκράτη. Τέλος: ἡ κεφαλαιακὴ ἀξία πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ τὸ πάγιο κεφάλαιο διατρέχει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας τῶν μέσων παραγωγῆς, μὲ τὴ μορφή τῶν ὁποίων ὑπάρχει, τὸν κύκλο τῶν μορφῶν τῆς ὄχι ὑλικά, ἀλλὰ μόνο ὡς πρὸς τὴν ἀξία τῆς, καὶ αὐτὸ πάλι μόνο μερικὰ καὶ βαθμιαία. Δηλαδή ἓνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ πάγιου κεφαλαίου κυκλοφορεῖ διαρκῶς ὡς μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος καὶ μετατρέπεται σὲ χρῆμα, χωρὶς

νὰ ξαναμετατρέπεται ἀπὸ χρῆμα στὴν ἀρχικὴ φυσικὴ του μορφή. Αὐτὴ ἡ ξαναμετατροπὴ τοῦ χρήματος στὴ φυσικὴ μορφή τοῦ μέσου παραγωγῆς γίνεται μόνο ὅταν τελειώσει ἡ περίοδος λειτουργίας του, ὅταν ἔχει καταναλωθεῖ ὁλότελα τὸ μέσο παραγωγῆς.

4. Γιὰ νὰ εἶναι συνεχές τὸ προτοσές παραγωγῆς, πρέπει τὰ στοιχεῖα τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου νὰ εἶναι ἐξίσου μόνιμα παγιωμένα σ' αὐτό, ὅπως καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ὅμως τὰ στοιχεῖα τοῦ πρώτου πού παγιώνονται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀνανεώνονται διαρκῶς ἢ *in natura* [σὲ εἶδος] (τὰ μέσα παραγωγῆς ἀντικατασταίνονται μὲ νέα ἀντίτυπα τοῦ ἴδιου εἶδους, ἡ ἐργατικὴ δύναμη μὲ διαρκῶς ἀνανεούμενη ἀγορὰ ἐργατικῆς δύναμης)· ἐνῶ τὰ στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑπαρξῆς τους οὔτε τὰ ἴδια ἀνανεώνονται, οὔτε χρειάζεται ν' ἀνανεώνεται ἡ ἀγορὰ τους. Στὸ προτοσές τῆς παραγωγῆς βρίσκονται διαρκῶς πρῶτες καὶ βοηθητικὲς ὕλες, ὅμως πρόκειται πάντα γιὰ νέα ἀντίτυπα τοῦ ἴδιου εἶδους, ἀφοῦ τὰ παλιά ἔχουν καταναλωθεῖ στὴν παραγωγή τοῦ ἔτοιμου προϊόντος. Στὸ προτοσές παραγωγῆς ὑπάρχει ἐξίσου μόνιμα ἐργατικὴ δύναμη, ὅμως χάρη στὴ διαρκῆ ἀνανέωση τῆς ἀγορᾶς τῆς, καὶ συχνὰ μὲ ἀλλαγὴ τῶν προσώπων. Ἀντίθετα, τὰ ἴδια χτίρια, οἱ ἴδιες μηχανές κλπ. ἐξακολουθοῦν νὰ λειτουργοῦν κατὰ τὴ διάρκεια ἐπανειλημμένων περιστροφῶν τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου στὰ ἴδια ἐπαναλαβαίνόμενα προτοσές παραγωγῆς.

II. ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΜΕΡΗ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΣΗ, ΕΠΙΣΚΕΥΗ, ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΓΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Στὴν ἴδια τοποθέτηση κεφαλαίου τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἔχουν διαφορετικὴ διάρκεια ζωῆς, ἐπομένως καὶ διαφορετικούς χρόνους περιστροφῆς. Λογυχάρη, σὲ μιὰ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ οἱ σιδηροτροχιές, οἱ τραβέρσες, οἱ ἐπιχωματώσεις, τὰ χτίρια τῶν σταθμῶν, οἱ γέφυρες, οἱ σήραγγες, οἱ ἀτμομηχανές καὶ τὰ βαγόνια ἔχουν διαφορετικὴ διάρκεια λειτουργίας καὶ διαφορετικὸ χρόνο ἀναπαραγωγῆς, ἐπομένως καὶ τὸ κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ σ' αὐτὰ ἔχει διαφορετικούς χρόνους περιστροφῆς. Γιὰ πολλὰ χρόνια δέ χρειάζεται ν' ἀνανεώνονται τὰ χτίρια, οἱ ἀποβάθρες, οἱ ὁδοκατασκευές, οἱ ὁδογέφυρες, οἱ σήραγγες, οἱ τάφοι καὶ τ' ἀναχώματα, μὲ δυὸ λόγια ὅλα ὅσα στοὺς ἀγγλικούς σιδηροδρόμους ὀνομάζονται *works of art* [τεχνικὰ ἔργα]. Τὰ ἀντικείμενα πού ὑπόκεινται κυρίως στὴ φθορά εἶναι οἱ σιδηροτροχιές καὶ τὸ τροχαῖο ὑλικό (*rolling stock*).

Στὴν ἀρχή, ὅταν πρωτοκατασκευάζονταν οἱ σύγχρονες σιδηροδρομικὲς γραμμὲς ἐπικρατοῦσε ἡ γνώμη, πού τὴν ἐνίσχυαν οἱ πιὸ διαπρεπεῖς πραχτικοὶ μηχανικοί, πὼς μιὰ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ εἶναι αἰωνόβια καὶ ἡ φθορὰ τῶν γραμμῶν τόσο ἀνεπαίσθητη πού μπορεῖ ἀπὸ οἰκονομικὴ καὶ ἡ πραχτικὴ ἀποψη νὰ μὴ παίρνεται ὑπόψη. Ἡ διάρκεια ζωῆς τῶν καλῶν σιδηροδρομικῶν ὑπολογιζόταν κάπου 100 — 150 χρόνια. Γρήγορα ὅμως διαπιστώθηκε πὼς ἡ διάρκεια ζωῆς μιᾶς σιδηρο-

τροχιᾶς, πού φυσικά ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὴν ταχύτητα τῶν ἀτμομηχανῶν, ἀπὸ τὸ βάρος καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν τραίνων, ἀπὸ τὸ πάχος τῶν ἰδίων τῶν σιδηροτροχιῶν καὶ ἀπὸ πλῆθος ἄλλα περιστατικά, δὲν ξεπερνοῦσε κατὰ μέσο ὁδὸ τὰ 20 χρόνια. Σὲ ὁρισμένους σταθμούς, κέντρα πυκνῆς συγκοινωνίας, οἱ τροχιές φθείρονται ἀκόμα καὶ μέσα σ' ἓνα χρόνο. Γύρω στὸ 1867 ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν ἀτσάλινες τροχιές πού στοιχίζουν διπλάσια περίπου ἀπὸ τίς σιδερένιες τροχιές, μὰ πού σὲ ἀντιστάθμισμα βαστᾶνε πάνω ἀπὸ τὸ διπλάσιο χρόνο. Ἡ διάρκεια ζωῆς τῶν ξύλινων τραβερσῶν εἶναι 12 — 15 χρόνια. Στὸ τροχαῖο ὑλικὸ ἀποδείχτηκε πὺς φθείρονται πολὺ πῶς γρήγορα τὰ φορηγὰ βαγόνια ἀπὸ τὰ ἐπιβατικά. Ἡ διάρκεια ζωῆς μιᾶς ἀτμομηχανῆς ὑπολογιζόταν τὸ 1867 κάπου 10 — 12 χρόνια.

Ἡ φθορά προκαλεῖται πρῶτα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ χρήση. Γενικά οἱ τροχιές φθείρονται ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν τραίνων πού περνοῦν (R. C., № 17 645) ²². "Ὅταν αὖξανε ἡ ταχύτητα τῶν τραίνων ἡ φθορά αὖξανε πάνω ἀπὸ τὸ τετράγωνο τῆς ταχύτητας: δηλ. ὅταν διπλασιαζόταν ἡ ταχύτητα τῶν τραίνων ἡ φθορά αὖξανε πάνω ἀπὸ τὸ τετραπλάσιο (R. C., № 17 046).

Φθορά συντελεῖται ἐπίσης καὶ μὲ τὴν ἐπίδραση φυσικῶν δυνάμεων. Ἔτσι λχ. οἱ τραβέρσες δὲν ὑφίστανται μόνο πραγματικὴ φθορά, ἀλλὰ καὶ σήψη. «Τὰ ἔξοδα συντήρησης τῆς γραμμῆς δὲν ἐξαρτιοῦνται τόσο ἀπὸ τὴ φθορά πού προκαλεῖ ἡ κίνηση τῶν τραίνων, ὅσο ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ ξύλου, τοῦ σίδηρου καὶ τῶν τοιχωμάτων πού εἶναι ἐκτεθειμένα στὶς ἐπιδράσεις τῆς ἀτμόσφαιρας. Καὶ μόνο ἓνας μῆνας βαρυνειμωνιάς θὰ προκαλέσει στὴ γραμμὴ περισσότερη ζημιὰ, ἀπὸ τὴ ζημιὰ πού προκαλεῖ ἡ κίνηση τῶν τραίνων μιᾶς ὁλόκληρης χρονιάς» (R. P. Williams: «On the Maintenance of Permanent Way». Διαλέξεις στὸ Institute of Civil Engineers τὸ φθινόπωρο τοῦ 1867).

Τέλος, ὅπως παντοῦ στὴ μεγάλη βιομηχανία, παίζει καὶ δῶ τὸ ρόλο τῆς ἡθικῆς φθοράς: "Ὑστερα ἀπὸ δέκα χρόνια μπορεῖ κανεὶς συνήθως ν' ἀγοράσει μὲ 30 000 λίρ. στ. τόσα βαγόνια καὶ ἀτμομηχανές ὅσα προηγούμενα μὲ 40 000 λίρ. στ. Ἔτσι γιὰ τὸ ὑλικὸ αὐτὸ πρέπει κανεὶς νὰ ὑπολογίσει μιὰν ὑποτίμηση κατὰ 25% τῶν τιμῶν ἀγορᾶς ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση πού δέ, σημειώνεται μείωση τῆς ἀξίας χρήσης (Lardner: «Railway Economy»).

«Οἱ σωληνογέφυρες δὲν ἀνανεώνονται μὲ τὴ σημερινή τους μορφή» (ἐπειδὴ σήμερον ὑπάρχουν καλύτερες μορφές γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς γέφυρες). «Δὲ θεωροῦνται σ' αὐτὲς σκόπιμες οἱ συνηθισμένες ἐπισκευές, ἡ ἀφαίρεση καὶ ἡ ἀντικατάσταση μεμονωμένων κομμάτων» (W. B. Adams: «Roads and Rails», London 1862). Χάρη στὴν

²² Οἱ περικοπές πού σημειώνονται μὲ τὰ ἀρχικά R. C. εἶναι παρμένες ἀπὸ τὴ «Royal Commission on Railways, Minutes of Evidence taken before the Commissioners, Presented to both Houses of Parliament», London 1867. — Οἱ ἐρωτήσεις καὶ οἱ ἀπαντήσεις εἶναι ἀριθμημένες καὶ παραθέτουμε ἐδῶ τοὺς ἀριθμοὺς τους.

πρόοδο τῆς βιομηχανίας ἐπέρχεται διαρκὴς ἀνατροπὴ στὰ περισσότερα μέσα ἐργασίας. Γιαυτὸ δὲν ἀναπληρώνονται μὲ τὴν ἀρχικὴ τους μορφή, ἀλλὰ μὲ ἀλλαγμένη μορφή. Ἀπὸ τὴ μιὰ, ἡ μάζα τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού ἔχει τοποθετηθεῖ μὲ μιὰ καθορισμένη ὕλική μορφή καὶ πού μὲ τὴ μορφή αὐτὴ πρέπει νὰ βαστάξει ὁρισμένο μέσο χρονικὸ διάστημα, ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς βαθμιαίας μόνο εἰσαγωγῆς νέων μηχανῶν κτλ., καὶ γιαυτὸ ἕνα ἐμπόδιο στὴ γρήγορη γενικὴ εἰσαγωγὴ τῶν βελτιωμένων μέσων ἐργασίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ συναγωνισμός, ἰδίως σὲ περιπτώσεις ἀποφασιστικῶν ἀνατροπῶν, ἐπιβάλλει τὴν ἀντικατάσταση τῶν παλιῶν μέσων ἐργασίας μὲ τὰ νέα, προτοῦ ἀκόμα φτάσουν τὰ παλιά στὸ φυσικὸ τέλος τῆς ζωῆς τους. Μιὰ τέτια πρόωση ἀνανέωσης τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν ἐπιχειρήσεων σὲ μεγάλη κοινωνικὴ κλίμακα ἐπιβάλλεται κυρίως ἀπὸ καταστροφές καὶ κρίσεις.

Ἡ φθορά (ἀφήνουμε κατὰ μέρος τὴν ἡθικὴ φθορά) εἶναι τὸ μέρος τῆς ἀξίας πού τὸ πάγιο κεφάλαιο χρησιμοποιούμενο μεταβιβάζει λίγο-λίγο στὸ προϊόν, σύμφωνα μὲ τὴ μέση ἀπόλειά του σὲ ἀξία χρήσης.

Ἐνμέρει ἡ φθορά αὐτὴ εἶναι τέτια, πού τὸ πάγιο κεφάλαιο ἔχει μιὰ μέση διάρκεια ζωῆς, γιὰ τὴν ὁποία προκαταβάλλεται ὁλόκληρο ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὴν πάροδο τῆς πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ ὁλόκληρο. Γιὰ τὰ ζωντανὰ μέσα ἐργασίας, λχ. γιὰ τὰ ἄλογα, ὁ χρόνος ἀναπαγωγῆς ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση. Ἡ μέση διάρκεια τῆς ζωῆς τους σάν μέσα ἐργασίας καθορίζεται ἀπὸ φυσικοὺς νόμους. Μόλις περᾶσουν αὐτὲς οἱ προθεσμίες πρέπει τὰ φθαρμένα ἀντίτυπα ν' ἀντικατασταθοῦν μὲ καινούργια. Ἐνα ἄλλο γὰρ δὲν μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ κομμάτιαστὰ, ἀλλὰ μόνο μὲ ἓνα ἄλλο ἄλλο.

Ἄλλα στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἐπιτρέπουν τὴν περιοδικὴ ἢ μερικὴ ἀνανέωσή τους. Ἐδῶ πρέπει νὰ γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στὴ μερικὴ ἢ περιοδικὴ ἀντικατάσταση καὶ στὴ βαθμιαία ἐπέκταση τῆς ἐπιχείρησης.

Τὸ πάγιο κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἐνμέρει ἀπὸ ὁμοιογενὴ συστατικά, πού ὅμως δὲ διαρκοῦν τὸ ἴδιο, ἀλλὰ ἀνανεώνονται τμηματικά κατὰ διάφορα χρονικά διαστήματα. Αὐτὸ γίνεται μὲ τίς σιδηροτροχιές στοὺς σιδηροδρομικοὺς σταθμούς, πού πρέπει ν' ἀντικατασταίνονται πῶς συχνά ἀπ' ὅ,τι στὴν ὑπόλοιπη γραμμὴ. Τὸ ἴδιο οἱ τραβέρσες, πού τὸ 1850 — 1860 στοὺς βελγικοὺς σιδηροδρόμους τίς ἀνανέωναν κατὰ τὸν Λάρντνερ μὲ ρυθμὸ 8% τὸ χρόνο, δηλ. μέσα σὲ 12 χρόνια ἀνανεώθηκαν ὅλες. Τὰ πράγματα λοιπὸν ἔχουν ἔτσι: Προκαταβάλλεται ἓνα ποσό λχ. γιὰ δέκα χρόνια γιὰ ἓνα ὁρισμένο εἶδος τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ἡ δαπάνη αὐτὴ γίνεται μεμιάς. Ἐνα ὁρισμένο ὅμως μέρος αὐτοῦ τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού ἡ ἀξία του ἔχει μπεῖ στὴν ἀξία τοῦ προϊόντος καὶ πού ἔχει μετατραπεῖ μαζὶ του σὲ χρήμα, ἀναπληρώνεται κάθε χρόνο in natura [σὲ εἶδος], ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μέρος ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει μὲ τὴν παλιὰ φυσικὴ του μορφή. Τὸ κεφάλαιο τοῦτο ξεχωρίζει σάν πάγιο ἀπὸ τὸ ρευστὸ κεφάλαιο, ἐπειδὴ ἡ δαπάνη του γίνεται μεμιάς, ἐνῶ ἡ ἀναπαραγωγὴ του σὲ εἶδος γίνεται μόνο τμηματικά.

Ἄλλα κομμάτια τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀνόμοια

συστατικά που φθείρονται σε άνισα χρονικά διαστήματα και γιαυτό πρέπει ν' αντικατασταίνονται. Αυτό γίνεται ιδίως με τις μηχανές. Η παρατήρηση που τώρα δά κάναμε σχετικά με τη διαφορετική διάρκεια ζωής των διάφορων συστατικών ενός πάγιου κεφαλαίου ισχύει εδώ σχετικά με τη διάρκεια ζωής διάφορων συστατικών της ίδιας μηχανής, που φειγουράρει σαν κομμάτι αυτού του πάγιου κεφαλαίου.

Σχετικά με τη βαθμιαία επέκταση της επιχείρησης στην πορεία των μερικών ανανεώσεων, παρατηρούμε το εξής. Μόλο που, όπως είδαμε, το πάγιο κεφάλαιο εξακολουθεί να δρᾷ στο προτσές παραγωγής *in natura*, ένα μέρος της αξίας του, που ανταποκρίνεται στη μέση φθορά του, έχει κυκλοφορήσει με το προϊόν, έχει μετατραπεί σε χρήμα και αποτελεί στοιχείο του χρηματικού αποθέματος για την αντικατάσταση του κεφαλαίου, όταν έρθει η προθεσμία της αναπαραγωγής του σε είδος. Αυτό το μέρος της αξίας του πάγιου κεφαλαίου, που έχει μετατραπεί έτσι σε χρήμα, μπορεί να χρησιμοποιήσει για τη διεύρυνση της επιχείρησης ή για να γίνουν βελτιώσεις στις μηχανές, που αυξάνουν την αποδοτικότητα τους. Έτσι κατά μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα γίνεται αναπαραγωγή, και μάλιστα — εξεταζόμενη από τη σκοπιά όλης της κοινωνίας — αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα: έκτατική, αν επεκτείνεται το πεδίο παραγωγής: έντατική, αν το μέσο παραγωγής γίνεται πιο αποδοτικό. Αυτή η αναπαραγωγή — μεταρρυθμμένη κλίμακα δέν προέρχεται από συσσώρευση — μετατροπή υπεραξίας σε κεφάλαιο — αλλά από ξαναμετατροπή της αξίας που έχει διακλασθεί από το σώμα του πάγιου κεφαλαίου, αποσπαστεί απ' αυτό με τη μορφή χρήματος, σε νέο πάγιο κεφάλαιο του ίδιου είδους, είτε πρόσθετο ή έστω πιο αποδοτικό. Έξαρτιέται φυσικά ενμέρει από την ειδική φύση της επιχείρησης κατά πόσο και σε ποιές διαστάσεις είναι ικανή για μία τέια πρόσθετη αύξηση, επομένως και σε ποιές διαστάσεις πρέπει νάχει συγκεντρωθεί ένα απόθεμα για να μπορεί να ξανατοποθετηθεί μ' αυτό τον τρόπο, και σε ποια χρονικά διαστήματα μπορεί να γίνεται αυτό. Από την άλλη μεριά, κατά πόσο μπορούν να γίνονται μερικότερες βελτιώσεις σε υπάρχουσες μηχανικές εγκαταστάσεις, αυτό εξαρτιέται φυσικά από τη φύση των βελτιώσεων και από την κατασκευή της ίδιας της μηχανής. Πόσο όμως το σημείο αυτό παύεται εξαρχής υπόλη στούς σιδηροδρόμους, το αποδείχνει ο Άνταμς: «Η όλη κατασκευή θάπρεπε νάχει για γνώμονα την αρχή που επικρατεί στην κυψέλη — την ικανότητα της απεριόριστης επέκτασης. Όλες οι υπερστέρες και εξαρχής συμμετρικές κατασκευές αποτελούν ένα κακό, σε περίπτωση επέκτασης πρέπει να καταδαφίζονται» (σελ. 123).

Αυτό εξαρτιέται στο μεγαλύτερό του μέρος από το διαθέσιμο χώρο. Σε μερικά χτρία μπορεί κανείς να προσθέσει καινούργια πατώματα σε ύψος, σε άλλα χρειάζεται η επέκταση σε πλάτος, δηλ. απαιτούν μεγαλύτερο οικόπεδο. Στις συνθήκες της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής από τη μιά σπαταλούνται πολλά μέσα, και από την άλλη γίνεται πολύ άσκοπη επέκταση σε πλάτος αυτού του είδους (ενμέρει προς ζημιά της εργατικής δύναμης) κατά τη βαθμιαία επέκταση της επιχεί-

ρησης, επειδή δέ γίνεται τίποτα σύμφωνα με ένα κοινωνικό σχέδιο, αλλά όλα εξαρτιούνται από τις άπειρα διαφορετικές συνθήκες, μέσα κλπ. με τα όποια δρᾷ ο κάθε ατομικός κεφαλαιοκράτης. Το αποτέλεσμα είναι μεγάλη σπατάλη παραγωγικών δυνάμεων.

Αυτή η τμηματική επανατοποθέτηση του χρηματικού αποθέματος (δηλ. του μέρους του πάγιου κεφαλαίου που ξαναμετατρέπεται σε χρήμα) γίνεται πιο εύκολα στη γεωργία. Ένας χώρος παραγωγής δοσμένων διαστάσεων είναι ικανός ν' απορροφήσει βαθμιαία τα πιο μεγάλα κεφάλαια. Το ίδιο ισχύει και για κεί, όπου γίνεται φυσική αναπαραγωγή, λχ. στην κτηνοτροφία.

Το πάγιο κεφάλαιο προκαλεί ειδικά έξοδα συντήρησης. Ένα μέρος της συντήρησης γίνεται από το ίδιο το προτσές εργασίας: το πάγιο κεφάλαιο φθείρεται όταν δέ λειτουργεί στο προτσές εργασίας. (βλ. Βιβλίο I, κεφ. 60, σελ. 219 και κεφ. 130, σελ. 419 — 420: Φθορά των μηχανών που προέρχεται από τη μή χρήση τους). Γιαυτό κι ο αγγλικός νόμος θεωρεί ρητά πως προκαλείται ζημιά (*waste*) στα τα νοικιασμένα κομμάτια γης δέν καλλιεργούνται σύμφωνα με τις συνθήκες του τόπου (*W. A. Holdsworth, Barrister at Law: «The Law of Landlord and Tenant»*, London 1857, σελ. 96). Αυτή η συντήρηση που πηγάει από τη χρήση στο προτσές εργασίας είναι ένα δωρεάν φυσικό χάρισμα της ζωντανής εργασίας. Και μάλιστα η δύναμη συντήρησης της εργασίας είναι δυο λογίων. Από τη μιά διατηρεί την αξία των υλικών εργασίας, μεταφέροντάς την στο προϊόν, κι από την άλλη διατηρεί την αξία των μέσων εργασίας, εφόσον δέν την μεταφέρει κι αυτήν στο προϊόν, με τη διατήρηση της αξίας τους χρήσης μέσω της δράσης τους στο προτσές παραγωγής.

Το πάγιο κεφάλαιο όμως απαιτεί και θετική δαπάνη εργασίας για τη συντήρησή του. Οι μηχανές πρέπει από καιρό σε καιρό να καθαρίζονται. Έδώ πρόκειται για πρόσθετη εργασία, χωρίς την οποία γίνονται ακατάλληλες για χρήση: πρόκειται για απλή αποτροπή βλαβερών φυσικών επιδράσεων, που είναι αναπόσπαστες από το προτσές παραγωγής, δηλ. για τη διατήρησή τους σε κατάσταση ικανή για λειτουργία, με την κυριολεχτική σημασία της λέξης. Η κανονική διάρκεια ζωής του πάγιου κεφαλαίου υπολογίζεται φυσικά έτσι που να εκπληρώνονται οι όροι, κάτω από τούς οποίους μπορεί να λειτουργεί κανονικά κατά το χρονικό αυτό διάστημα, απαράλλαχτα όπως όταν υποθέτει κανείς πως ένας άνθρωπος που ζει κατά μέσο όρο 30 χρόνια, στο μεταξύ πλένεται κιόλας. Έδώ δέν πρόκειται επίσης για αναπλήρωση της εργασίας που περιέχεται στη μηχανή, αλλά για μόνιμη πρόσθετη εργασία, που απαιτεί η χρήση της. Δέν πρόκειται για εργασία που έκτελει η μηχανή, αλλά για εργασία που γίνεται σ' αυτήν, για εργασία στην οποία δέν είναι συντελεστής της παραγωγής, αλλά πρώτη ύλη. Το κεφάλαιο που ξοδεύτηκε γι' αυτή τη δουλειά, μ' όλα που δέν μπαίνει στο καθαυτό προτσές παραγωγής, στο οποίο το προϊόν χρωστά την προέλευσή του, ωστόσο ανήκει στο ρευστό κεφάλαιο. Η εργασία αυτή πρέπει διαρκώς να ξοδεύεται στην παραγωγή, επομένως και η αξία

της πρέπει διαρκώς ν' αναπληρώνεται μέ την αξία του προϊόντος. Τό κεφάλαιο πού έχει δαπανηθεί σ' αυτήν ανήκει στο μέρος εκείνο του ρευστού κεφαλαίου, πού πρέπει νά καλύψει τά γενικά έξοδα καί πού μέ βάση ένα μέσο χρονιάτικο ύπολογισμό πρέπει νά κατανέμεται στη νεοδημιουργημένη αξία. Είδαμε πώς στην καθαυτό βιομηχανία ή εργασία αυτή του καθαρίσματος γίνεται δωρεάν από τούς εργάτες στά διαλείμματα, καί ακριβώς γιαυτό γίνεται συχνά κατά τή διάρκεια του ίδιου του προτού παραγωγής, όποτε γίνεται ή πηγή των περισσότερων άτυχημάτων. Η εργασία αυτή δέν ύπολογίζεται στην τιμή του προϊόντος, καί ό καταναλωτής τήν παίρνει έτσι δωρεάν. Από τήν άλλη μεριά, ό κεφαλαιοκράτης απαλλάσσεται από τά έξοδα συντήρησης των μηχανών του. Ο εργάτης πληρώνει από τήν καμπούρα του, κι αυτό αποτρέπει ένα από τά μυστήρια τής αυτοσυντήρησης του κεφαλαίου, πού στην πράξη δημιουργεί για τόν εργάτη ένα νομικό δικαίωμα στίς μηχανές καί τόν κάνει συνιδιοκτήτη τους, ακόμα καί από τήν άποψη του άστικού δικαίου. Σέ πολλούς κλάδους παραγωγής όμως, όπου ή μηχανή για νά καθαριστεί πρέπει ν' απομακρυνθεί από τό προτού παραγωγής, καί γιαυτό τό καθαρίσμα δέν μπορεί νά γίνει στά πεταχτά, λχ. στίς άτμομηχανές των σιδηροδρόμων, αυτή ή εργασία συντήρησης ύπολογίζεται στά τρέχοντα έξοδα, δηλ. σάν στοιχείο του ρευστού κεφαλαίου. Κάθε άτμομηχανή σιδηροδρόμου πρέπει τό πολύ ύστερα από τριήμερη εργασία νά μεταφερθεί στο μηχανοστάσιο για νά καθαριστεί. Τό καζάνι πρέπει πρώτα νά κρυώσει για νά πλυθεί χωρίς νά γίνει ζημιά (R. C., № 17 823).

Οί καθαυτό επισκευές ή οί εργασίες επιδιόρθωσης απαιτούν δαπάνη κεφαλαίου καί εργασίας πού δέ συμπεριλαμβάνονται στο άρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο, καί επομένως δέν μπορούν, πάντως δέν μπορούν πάντα, ν' αντικατασταίνονται ή νά καλύπτονται από τή βαθμιαία αναπλήρωση τής αξίας του πάγιου κεφαλαίου. Αν λχ. ή αξία του πάγιου κεφαλαίου = 10 000 λίρ. στ. καί ή συνολική διάρκεια τής ζωής του = 10 χρόνια, τότε οί 10 000 αυτές λίρ. στ., πού ύστερ' από δέκα χρόνια έχουν μετατραπεί όλες σέ χρήμα, αναπληρώνουν μόνο τήν αξία του άρχικά προκαταβλημένου κεφαλαίου, δέν αναπληρώνουν όμως τό κεφάλαιο ή τήν εργασία πού έχει προστεθεί στο μεταξύ για τίς επισκευές. Πρόκειται για ένα πρόσθετο συστατικό μέρος τής αξίας, πού δέν προκαταβάλλεται επίσης μέ μις, αλλά ανάλογα μέ τίς ανάγκες πού παρουσιάζονται, καί πού οί διαφορετικοί γρόνοι προκαταβολής του είναι τυχαίοι άπ' αυτή τή φύση του πράγματος. Κάθε πάγιο κεφάλαιο απαιτεί τέτιες κατοπινές, κατά δόσεις, πρόσθετες κεφαλαιακές δαπάνες σέ μέσα εργασίας καί εργατική δύναμη.

Οί βλάβες στίς όποιες ύπόκεινται όρισμένα μέρη των μηχανών κλπ. είναι από τήν ίδια τή φύση του πράγματος τυχαίες, τυχαίες είναι επομένως καί οί επισκευές πού απαιτούνται για τό λόγο αυτό. Ωστόσο, από τό πλήθος αυτό των επισκευών ξεχωρίζουν δυό λογίων εργασίες επισκευής, πού έχουν λίγο-πολύ σταθερό χαρακτήρα καί πού αντιστοιχούν σέ διάφορες περιόδους τής ζωής του πάγιου κεφαλαίου — τά έλαττώματα

της παιδικής ηλικίας καί τά πολύ πιο πολυάριθμα έλαττώματα τής ηλικίας πού έχει ξεπεράσει πολύ τή μέση διάρκεια ζωής. Λογούχαρη, όσο τέλεια κι άν είναι ή κατασκευή μις μηχανής όταν μπαίνει στο προτού παραγωγής, στην πράξη κατά τή χρήση της παρουσιάζονται έλαττώματα πού πρέπει νά διορθωθούν μέ κατοπινή εργασία. Από τήν άλλη μεριά, όσο περισσότερο ξεπερνά τή μέση διάρκεια τής ζωής της, όσο περισσότερο επομένως έχει σωρευτεί ή φυσιολογική φθορά καί έχει φθαρεί καί γεράσει τό υλικό από τό όποιο αποτελείται, τόσο πιο πολυάριθμες καί πιο σημαντικές γίνονται οί εργασίες επισκευής, πού είναι απαραίτητες για νά κρατήσουν στη ζωή τή μηχανή ως τό τέλος τής μέσης διάρκειας τής ζωής της απαραίλλαχτα όπως ένας γέρος άνθρωπος για νά μήν πεθάνει πρόωρα ξοδεύει περισσότερα σέ γιατρούς από ένα νέο καί γερό. Έτσι, παρά τόν τυχαίο χαρακτήρα τους, οί εργασίες επισκευής κατανέμονται άνισα στίς διάφορες περιόδους ζωής του πάγιου κεφαλαίου.

Τόσο άπ' αυτό, όσο καί από τόν τυχαίο κατά τά άλλα χαρακτήρα των εργασιών επισκευής πού γίνονται στη μηχανή, προκύπτουν τά παρακάτω:

Από τή μις μεριά είναι τυχαία ή πραγματική δαπάνη σέ εργατική δύναμη καί σέ μέσα εργασίας για τίς εργασίες επισκευής, όπως τυχαίες είναι καί οί ίδιες οί συνθήκες πού κάνουν αναγκαίες αυτές τίς επισκευές: ή έκταση των απαραίτητων επισκευών είναι άνισα κατανεμημένη στίς διάφορες περιόδους ζωής του πάγιου κεφαλαίου. Από τήν άλλη, κατά τήν έκτίμηση τής μέσης περιόδου ζωής του πάγιου κεφαλαίου ύποτίθεται πώς τό κεφάλαιο αυτό διατηρείται διαρκώς σέ ενεργό κατάσταση, ένμέρει χάρη στο καθαρίσμα (έδώ συμπεριλαμβάνεται καί ή καθαριότητα του χώρου), ένμέρει χάρη στίς επισκευές πού απαιτούνται κάθε φορά. Η μεταβίβαση τής αξίας μέ τή φθορά του πάγιου κεφαλαίου ύπολογίζεται μέ βάση τή μέση διάρκεια τής ζωής του, αυτή ή ίδια όμως διάρκεια ζωής ύπολογίζεται μέ βάση τό γεγονός ότι θά προκαταβάλλεται διαρκώς τό πρόσθετο κεφάλαιο πού απαιτείται για τή συντήρησή του.

Από τήν άλλη μεριά είναι έξίσου φανερό πώς ή αξία πού προστίθεται μ' αυτή τήν πρόσθετη δαπάνη κεφαλαίου καί εργασίας δέν μπορεί νά μπει στην τιμή του εμπορεύματος ταυτόχρονα μέ τήν πραγματική δαπάνη. Ένας επιχειρηματίας κλωστουργός λχ. δέν μπορεί τούτη τήν εβδομάδα νά πουλήσει τό νήμα του πιο ακριβά από τήν προηγούμενη, έπειδή τούτη τήν εβδομάδα του έχει σπάσει μις ρόδα ή του έχει κοπεί ένα λουρί. Τά γενικά έξοδα τής κλωστουργίας δέν έχουν καθόλου μεταβληθεί λόγω αυτού του άτυχήματος σ' ένα μεμονωμένο εργοστάσιο. Έδώ, όπως καί σέ κάθε άλλο καθορισμό τής αξίας, καθοριστικό ρόλο παίζει ό μέσος όρος. Η πείρα δείχνει πώς είναι ό μέσος αριθμός αυτών των άτυχημάτων καί των απαραίτητων εργασιών συντήρησης καί επισκευής κατά τή μέση διάρκεια ζωής του πάγιου κεφαλαίου πού έχει τοποθετηθεί σ' έναν όρισμένο κλάδο παραγωγής. Αυτή ή μέση δαπάνη κατανέμεται στη μέση περίοδο ζωής καί

προστίθεται κατ' αντίστοιχα ποσοστά στην τιμή του προϊόντος κι έτσι αναπληρώνεται με την πούλησή του.

Τό πρόσθετο κεφάλαιο πού αναπληρώνεται έτσι ανήκει στο ρευστό κεφάλαιο, μόνο πού είναι άταχτος ό τρόπος δαπάνης του. Έπειδή έχει έξαιρετική σημασία κάθε βλάβη των μηχανών νά διορθώνεται άμέσως, σέ κάθε σχετικό μεγάλο εργοστάσιο, δίπλα στους καθαντό εργοστασιακούς εργάτες, υπάρχει ένα προσωπικό πού άποτελείται από μηχανικούς, μαραγκούς, μηχανουργούς, σιδεράδες κλπ. Ό μισθός τους άποτελεί μέρος του μεταβλητού κεφαλαίου, και ή αξία της εργασίας τους κατανέμεται στο προϊόν. Από την άλλη, τά έξοδα πού απαιτούνται για τά μέσα παραγωγής καθορίζονται μέ βάση τόν ίδιο μέσο ύπολογισμό και, σύμφωνα μ' αυτό τόν ύπολογισμό, άποτελούν διαρκώς μέρος της αξίας του προϊόντος, μόνο πού στην πράξη προκαταβάλλονται σέ άκανόνιστες περιόδους και έπομένως σέ άκανόνιστες περιόδους μπαίνουν στο προϊόν, ή στο πάγιο κεφάλαιο. Αυτό τό κεφάλαιο πού δαπανιέται για τίς καθαντό έπισκευές άποτελεί από κάποια άποψη ένα κεφάλαιο ιδιαίτερου είδους, πού δέν μπορεί νά υπαχθεί ούτε στο ρευστό, ούτε στο πάγιο κεφάλαιο, πού ανήκει όμως περισσότερο στο πρώτο, επειδή υπάγεται στα τρέχοντα έξοδα.

Φυσικά τό είδος λογιστικής δέν αλλάζει σέ τίποτα την πραγματική συνάρτηση των πραγμάτων για τά όποια κρατούνται βιβλία. Έχει όμως σημασία νά παρατηρήσουμε πώς σέ πολλούς κλάδους παραγωγής συνήθίζουν νά συνυπολογίζουν μέ τόν παρακάτω τρόπο τά έξοδα έπισκευής στην πραγματική φθορά του πάγιου κεφαλαίου. "Ας υποθέσουμε πώς τό προκαταβλημένο πάγιο κεφάλαιο είναι 10 000 λίρ. στ. και ή διάρκεια της ζωής του 15 χρόνια· στην περίπτωση αυτή ή χρονιάτικη φθορά είναι $66\frac{2}{3}$ λίρ. στ. Η φθορά όμως ύπολογίζεται ότι συντελείται μόνο μέσα σέ δέκα χρόνια, δηλ. στην τιμή των παραγμένων έμπορευμάτων προστίθενται 1000 λίρ. στ. τό χρόνο αντί $66\frac{2}{3}$ για τή φθορά του πάγιου κεφαλαίου· δηλ. άποθεματοποιούνται $333\frac{1}{3}$ λίρ. στ. για τίς εργασίες έπισκευής (Οί αριθμοί 10 και 15 πάρθηκαν μόνο σάν παραδείγματα). Έχουν έπομένως ξοδευτεί για έπισκευές κατά μέσο όρο τόσα, ώστε τό πάγιο κεφάλαιο νά βαστάει 15 χρόνια. Ό ύπολογισμός αυτός δέν έμποδίζει φυσικά τό πάγιο κεφάλαιο, καθώς και τό πρόσθετο κεφάλαιο πού ξοδεύεται για τίς έπισκευές, ν' άποτελούν διάφορες κατηγορίες. Μέ βάση αυτόν τόν τρόπο ύπολογισμού έγινε λχ. δεχτό πώς ή έλάχιστη πρόσθετη δαπάνη για τή συντήρηση και την αντικατάσταση των άτμοπλοίων είναι 15% τό χρόνο, δηλ. ό χρόνος άναπαραγωγής τους είναι $6\frac{2}{3}$ χρόνια. Στη δεκαετία 1860 — 1870 ή άγγλική κυβέρνηση πλήρωσε στην Peninsular and Oriental Co για τό σκοπό αυτό 16%, πράγμα πού ισοδυναμεί πρós $6\frac{1}{4}$ χρόνια χρόνο άναπαραγωγής. Στους σιδηροδρόμους ή μέση διάρκεια ζωής μιάς άτμομηχανής είναι 10 χρόνια, όμως, αν συνυπολογιστούν και οι έπισκευές, ή φθορά φτάνει τά $12\frac{1}{2}$ %, πράγμα πού περιορίζει τή διάρκεια της ζωής της σέ 8 χρόνια. Για τά επιβατικά και φορτηγά βαγόνια ύπολογίζονται 9 χρόνια, δηλ. μιά διάρκεια ζωής $11\frac{1}{9}$ χρόνων.

Γιά τά συμβόλαια έννοικίας σπιτιών και άλλων πραγμάτων, που για τόν ιδιοκτήτη τους άποτελούν πάγιο κεφάλαιο και εκμισθώνονται σάν τέτιο, ή νομοθεσία αναγνώρισε παντού τή διαφορά άνάμεσα στη φυσιολογική φθορά πού προκαλεί ό χρόνος, ή επίδραση των στοιχείων της φύσης, καθώς και ή κανονική χρησιμοποίησή τους, και στίς ένδεχόμενες έπισκευές πού απαιτούνται από καιρό σέ καιρό για τή συντήρηση κατά την κανονική διάρκεια ζωής του σπιτιού και για την κανονική χρησιμοποίησή του. Κατά κανόνα, οι έπισκευές του πρώτου είδους βαρύνουν τόν ιδιοκτήτη, του δεύτερου τόν νοικάρη. Οι έπισκευές χωρίζονται ακόμα σέ τρέχουσες και σέ γενικές. Οι τελευταίες άποτελούν ένμέρει άνανέωση του πάγιου κεφαλαίου στη φυσική του μορφή και βαρύνουν επίσης τόν ιδιοκτήτη, εκτός αν τό συμβόλαιο καθορίζει ρητά τό αντίθετο. Έτσι λχ. σύμφωνα μέ τό άγγλικό δίκαιο:

«Ένας νοικάρης είναι χρόνο μέ τό χρόνο ύποχρεωμένος νά διατηρεί τά χτίρια έτσι πού νά προστατεύονται από τόν άέρα και τή βροχή, έφόσον είναι αυτό δυνατό χωρίς γενικές έπισκευές, και γενικά είναι ύποχρεωμένος νά κάνει μόνο τέτιες έπισκευές πού μπορούν νά θεωρούνται συνηθισμένες. Μά ακόμα και στην περίπτωση αυτή πρέπει νά παίρνει ύπόψη ή ηλικία και ή γενική κατάσταση αυτών των μερών του χτίριου τόν καιρό πού τό παράλαβε ό νοικάρης, γιατί δέν είναι ύποχρεωμένος ούτε ν' αντικαταστήσει παλιό και φθαρμένο υλικό μέ καινούργιο, ούτε νά έπανορθώσει την άναπόφευκτη ύποτίμηση πού προκαλείται από τό πέρασμα του χρόνου και από την κανονική χρήση» (Holdsworth: «Law of Landlord and Tenant», σελ. 90, 91).

Τελείως διαφορετική, τόσο από την αναπλήρωση της φθοράς, όσο και από τίς εργασίες της συντήρησης και της έπισκευής, είναι ή ασφάλιση, πού άφορά την καταστροφή λόγω έκτάκτων φυσικών γεγονότων, όπως πυρκαϊάς, πλημμυρών κλπ. Η ασφάλεια πρέπει νά πληρωθεί από την υπεραξία και άποτελεί άφαίρεση απ' αυτήν. Μ' άλλα λόγια, από την άποψη όλης της κοινωνίας: Πρέπει νά γίνεται μιά διαρκής υπεραπαραγωγή, δηλ. παραγωγή σέ μεγαλύτερη κλίμακα απ' ό,τι είναι άναγκαία για τήν άπλή άνανέωση και άναπαραγωγή του ύπάρχοντος πλούτου — δέν παίρνουμε έδω καθόλου ύπόψη την αύξηση του πληθυσμού — για νά ύπάρχουν διαθέσιμα τά μέσα παραγωγής, τά άπαραίτητα για την αντιμετώπιση της έκτακτης καταστροφής πού προκαλείται από συμπτώσεις και φυσικές δυνάμεις.

Στην πράξη μονάχα ένα μικρό μέρος του άπαραίτητου για την αναπλήρωση κεφαλαίου βρίσκεται μέ τή μορφή του άποθεματικού σέ χρήμα. Τό σπουδαιότερο μέρος προέρχεται από την επέκταση της ίδιας της κλίμακας της παραγωγής, πού ένμέρει είναι πραγματική διεύρυνση, και ένμέρει συμπεριλαμβάνεται στην κανονική έκταση της παραγωγής των κλάδων πού παράγουν τό πάγιο κεφάλαιο. Έτσι λχ. ένα εργοστάσιο κατασκευής μηχανών είναι οργανωμένο μέ τέτιο τρόπο, ώστε κάθε χρόνο νά καλύπτει, από τή μιά μεριά, τή διεύρυνση των εργοστασίων των πελατών του, και, από την άλλη, την άνάγκη της διαρκούς ολοκληρωτικής ή μερικής άναπαραγωγής ενός μέρους αυτών των εργοστασίων.

Κατά τόν καθορισμό της φθοράς, καθώς και τών εξόδων έπισκευής, σύμφωνα μέ τό μέσο κοινωνικό όρο, προκύπτουν κατανάγκη μεγάλες άνισότητες άκόμα και γιά ίσομεγέθεις τοποθετήσεις κεφαλαίων πού γίνονται γενικά κάτω από ίδιους όρους στόν ίδιο κλάδο. Στήν πράξη, τού ένός κεφαλαιοκράτη ή μηχανή κλπ. βαστάει πάνω από τή μέση περίοδο, τού άλλου λιγότερο. Τά έξοδα έπισκευής τού ένός είναι πάνω από τό μέσο όρο, τού άλλου κάτω από τό μέσο όρο κλπ. Η έπαύξηση όμως της τιμής τών έμπορευμάτων, πού καθορίζεται από τή φθορά και από τά έξοδα έπισκευής, παραμένει ή ίδια και καθορίζεται από τό μέσον όρο. Έπομένως, μέ τήν έπαύξηση αυτή ό ένας παίρνει περισσότερα άπ' όσα προσθέτει στήν τιμή, και ό άλλος λιγότερα. Αυτό, όπως και όλα τά άλλα περιστατικά, πού μέ ίδιο τό βαθμό έκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης κάνουν στόν ίδιο κλάδο παραγωγής διαφορετικό τό κέρδος τών διάφορων κεφαλαιοκρατών, συντελεί στό νά δυσκολέψει τήν κατανόηση της άληθινής φύσης της ύπεραξίας.

Τά όρια άνάμεσα στήν καθαντό έπισκευή και στήν αναπλήρωση, άνάμεσα στά έξοδα συντήρησης και στά έξοδα ανανέωσης, είναι λίγο-πολύ ρευστά. Από δώ κι ό αιώνιος καννάς λχ. στους σιδηροδρόμους, άν όρισμένα έξοδα άφορούν έπισκευή ή αναπλήρωση, άν θά πρέπει νά καλυφθοούν από τά τρέχοντα έξοδα ή από τό βασικό κεφάλαιο. Η μεταφορά τών εξόδων έπισκευής από τό λογαριασμό τού εισοδήματος στό λογαριασμό τού κεφαλαίου είναι ό γνωστός τρόπος, μέ τόν όποιο οι διευθύνσεις τών σιδηροδρόμων αυξάνουν τεχνητά τά μερίσματά τους. Όστόσο και δώ ή πείρα έχει κιόλας δώσει τά ούσιαστικότερα σημεία στήριξης. Λογουχάρη, οι κατοπινές συμπληρωματικές εργασίες κατά τή διάρκεια της πρώτης περιόδου ζωής μιās σιδηροδρομικής γραμμής «δέν είναι έπισκευές, αλλά πρέπει νά θεωρούνται ούσιαστικό συστατικό της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής, και έπομένως πρέπει νά βαρύνουν τό λογαριασμό τού κεφαλαίου και όχι τό λογαριασμό τού εισοδήματος, έπειδή δέν προέρχονται από τή φθορά ή από τή φυσιολογική έπενέργεια της κίνησης, αλλά όφείλονται στήν άρχική και αναπόφευχτη άτέλεια της κατασκευής τού σιδηροδρόμου» (*Lardner*: «*Railway Economy*» σελ. 40). «Αντίθετα, ή μοναδική σωστή μέθοδος είναι ή επιβάρυνση τού έτήσιου εισοδήματος μέ τήν ύποτίμηση πού έχει σημειωθεί κατανάγκη γιά νά μπορεί νά κερδηθεί αυτό τό εισόδημα, άδιάφορο άν τό ποσό έχει πραγματικά δαπανηθεί ή όχι» (*Captain Fitzmaurice*: «*Committee of Inquiry on Caledonian Railway*», άναδημοσιεύτηκε στό «*Money Market Review*», 1867).

Πραχτικά γίνεται άδύνατος και άσκοπος ό χωρισμός της αναπλήρωσης από τή συντήρηση τού πάγιου κεφαλαίου στήν άγορική οικονομία, τουλάχιστο έφόσον δέν εργάζεται άκόμα μέ άτιμό. «Όταν ό έξοπλισμός σέ εργασία είναι πλήρης χωρίς όμως νά είναι ύπερβολικά πλούσιος (όλων τών ειδών γεωργικά ή άλλα εργασία δουλιās και σύνεργα γιά τό νοικοκυριό) τή χρονιάτικη φθορά και τά έξοδα συντήρησης όλων τών συνέργων συνηθίζουν κατά μέσο όρο νά τήν ύπολογίζουν 15 ως 25% τού κεφαλαίου πού στοίχισαν, άνάλογα μέ τή διαφορά στίς κάθε

φορά συνθίκες». (*Kirchhof*: «*Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre*», Dessau 1852, σελ. 137).

Στό τροχαίο σιδηροδρομικό ύλικό δέν μπορούν νά χωριστούν καθόλου ή έπισκευή από τήν αναπλήρωση. «Διατηρούμε τό τροχαίο ύλικό άριθμητικά στό ίδιο επίπεδο. Όποιοδήποτε άριθμό άτμομηχανών κι άν έχουμε, τόν άριθμό αυτό τόν διατηρούμε. Αν στό πέρασμα τού χρόνου άχρηστευθεί μιά άπ' αυτές, έτσι πού νά συμφέρει περισσότερο ή κατασκευή μιās καινούργιας, τήν κατασκευάζουμε σέ βάρος τού εισοδήματος, όποτε στό ένεργητικό τού εισοδήματος περνάμε φυσικά τήν άξία τών ύλικών πού περίσσειαν από τήν παλιά μηχανή... Μένουν πάντα άρκετά... Οι ρόδες, οι άξονες, τά καζάνια κλπ., μέ δύο λόγια άπομένει ένα σημαντικό μέρος της παλιās άτμομηχανής» (*T. Gooch*. «*Chairman of Great Western Railway Co*», № 1/327 — 29).

— «Έπισκευάζω θά πεί ανανεώνω: γιά μένα δέν ύπάρχει ή λέξη „αναπλήρωση“... όταν μιά σιδηροδρομική εταιρία έχει άγοράσει ένα βαγόνι ή μιά άτμομηχανή, τότε πρέπει νά τά έπισκευάζει έτσι πού νά μπορούν νά τρέχουν αιώνια» (17 784). «Υπολογίζουμε 8½ πένες έξοδα κατά άτμομηχανή και άγγλικό μίλι. Μ' αυτές τις 8½ πένες διατηρούμε γιά πάντα τις άτμομηχανές. Ανανεώνουμε τις μηχανές μας. Όταν θέλετε ν' αγοράσετε μιά καινούργια άτμομηχανή, ξοδεύετε περισσότερα λεφτά άπ' όσα χρειάζονται... Η παλιά μηχανή έχει πάντα μερικές ρόδες, έναν άξονα ή κανένα άλλο κομμάτι πού μπορεί νά χρησιμοποιηθεί, πράγμα πού συντελεί στή φτηνότερη κατασκευή μιās άτμομηχανής έξισου καλής μέ μιά έντελώς καινούργια» (17 790). «Παράγω τώρα κάθε έβδομάδα μιά καινούργια άτμομηχανή, δηλ. μιά άτμομηχανή πού είναι έξισου καλή μέ μιά καινούργια, γιατί τό καζάνι, οι κύλινδροι ή ό σκελετός είναι καινούργια» (17 823. *Archibald Sturrock*: «*Lokomotive Superintendent of Great Northern Railway*», στό R. C., 1867).

Τό ίδιο γίνεται και μέ τά βαγόνια: «Στό πέρασμα τού χρόνου ανανεώνεται διαρκώς τό άπόθεμα σέ άτμομηχανές και βαγόνια· τή μιά φορά πλαινουν καινούργιες ρόδες, τήν άλλη φτιάχνεται καινούργιος σκελετός. Τά μέρη πού πάνω τους στηρίζεται ή κίνηση και πού είναι περισσότερα άπ' όλα έκτεθειμένα στή φθορά, ανανεώνονται σιγά-σιγά: έτσι οι άτμομηχανές και τά βαγόνια μπορούν νά ύποβληθοούν σέ μιά τέτια σειρά έπισκευών πού σέ μερικά άπ' αυτά νά μήν άπομείνει ούτε ίχνος από τό παλιό ύλικό... Άκόμα κι όταν γίνονται τελείως άκατάλληλα γιά έπισκευή, χρησιμοποιούνται κομμάτια από τά παλιά βαγόνια ή από τις παλιές άτμομηχανές πού έτσι δέν έξαφανίζονται όλοτελα από τή γραμμή. Έτσι τό κινητό κεφάλαιο βρίσκεται σέ διαρκή αναπαραγωγή· αυτό πού στή σιδηροδρομική γραμμή πρέπει νά γίνει μεμιάς μέσα σέ μιάν όρισμένη περίοδο, και συγκεκριμένα τόν καιρό πού ξαναστρώνεται όλη ή σιδηροδρομική γραμμή, γίνεται μέ τό τροχαίο ύλικό σιγά-σιγά, χρόνο μέ τό χρόνο. Η ύπαρξή του είναι αιώνια, ανανεώνεται διαρκώς» (*Lardner*: «*Railway Economy*» σελ. 116).

Τό προτσές αυτό, όπως τό περιγράφει έδώ ό Λάρντεντ γιά τούς

σιδηροδρόμους, δέν ισχύει γιά ἓνα μεμονωμένο ἐργοστάσιο, μᾶς δίνει ὅμως τήν εἰκόνα τῆς ἀδιάκοπης, μερικῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού μπλέκεται καί συντελεῖται μαζί μέ τίς ἐπισκευές, μέσα στά πλαίσια ἐνός ὁλόκληρου βιομηχανικοῦ κλάδου, ἢ γενικά μέσα στά πλαίσια τῆς συνολικῆς παραγωγῆς, παρμένης σέ πανκοινωνική κλίμακα.

Ὅριστε μιά ἀπόδειξη, πού δείχνει πόσο πλατιά εἶναι τά ὄρια μέσα στά ὁποῖα ἱκανές διευθύνσεις μποροῦν νά μανουβράρουν μέ τίς ἔννοιες ἐπισκευῆ καί ἀναπλήρωσης γιά τήν ἐπίτευξη μερισμάτων. Σύμφωνα μέ τή διάλεξη τοῦ Ρ. Μπ. Οὐίλλιαμς, πού ἀναφέραμε πρῶ πάνω, διάφορες ἀγγλικές σιδηροδρομικές ἐταιρίες, ἀνάγραψαν στό λογαριασμό τοῦ εἰσοδήματος καί στή διάρκεια πολλῶν χρόνων γιά ἔξοδα ἐπισκευῆς καί διαχείρισης τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καί τῶν χτιρίων τά παρακάτω ποσά (κατά ἀγγλικό μίλι σιδηροδρομικῆς γραμμῆς τό χρόνο):

London and North Western	370	λίρ. στ.
Manchester and Sheffield	225	» »
Midland	257	» »
London and South Western	360	» »
Great Northern	377	» »
Lancashire and Yorkshire	263	» »
South Eastern	266	» »
Brighton	200	» »

Οἱ διαφορές αὐτές μόνο κατά ἓνα ἐλάχιστο μέρος ὀφείλονται στή διαφορά τῶν πραγματικῶν ἐξόδων· προέρχονται σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό τό διαφορετικό τρόπο ὑπολογισμοῦ, ἀνάλογα ἀπό τό ἂν τά κοντύλια ἐξόδων καταχωροῦνται σέ βάρος τοῦ λογαριασμοῦ κεφαλαίου ἢ τοῦ λογαριασμοῦ εἰσοδήματος. Ὁ Οὐίλλιαμς λέει ἀνοιχτά: «Παραδέχονται μικρότερη ἐπιβάρυνση, ἐπειδή εἶναι ἀναγκαῖα γιά ἓνα καλό μέρισμα, καί τή μεγαλύτερη ἐπιβάρυνση τήν κάνουν ἐπειδή ὑπάρχει μεγαλύτερο εἰσόδημα, πού μπορεῖ νά τή σηκώσει».

Σέ μερικῆς περιπτώσεις ἡ φθορά, ἐπομένως καί ἡ ἀναπλήρωσή της, εἶναι στήν πράξη ἓνα μηδαμινό μέγεθος, ἔτσι πού παίρνονται ὑπόψη μόνο τά ἔξοδα ἐπισκευῆς. Αὐτό πού λέει ὁ Λάρντνερ παρακάτω γιά τά works of art στούς σιδηροδρόμους, ισχύει γενικά γιά ὅλα τά ἔργα διαρκείας αὐτοῦ τοῦ εἶδους: διώρυγες, λιμενικά κρηπιδώματα, σιδηρένιες καί πέτρινες γέφυρες κτλ. — «Ἡ φθορά πού ἐπέρχεται ἐξαιτίας τῆς ἀργῆς ἐπενέργειας τοῦ χρόνου στά πρῶτα ἔργα ἀσχεῖ σχεδόν ἀνεπαίσθητη ἐπίδραση στά σχετικά σύντομα χρονικά διαστήματα. Ὡστόσο, ὕστερα ἀπό τήν παρέλευση μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος, λχ. αἰώνων, πρέπει ἡ φθορά νά κάνει ἀπαραίτητη τήν ὁλοκληρωτική ἢ μερικῇ ἀνανέωση, ἀκόμα καί τῶν πρῶτων ἔργων. Αὕτη ἡ ἀνεπαίσθητη φθορά, συγκρινόμενη μέ τήν πρῶτη αἰσθητή στά ἄλλα μέρη τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, μπορεῖ νά παραβληθεῖ μέ τίς περιοδικές παρεκκλίσεις στήν κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων πού χρειάζονται αἰῶνες γιά νά γίνουν αἰσθητές. Ἡ ἐπενέργεια τοῦ χρόνου στά συμπαγῆ ἔργα μιᾶς

σιδηροδρομικῆς γραμμῆς: γέφυρες, σήραγγες, ὁδογέφυρες κλπ. — μᾶς προσφέρει παραδείγματα φθορᾶς πού μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι συντελεῖται στό πέρασμα τῶν αἰώνων. Ἡ γρηγορότερη καί πρῶ αἰσθητή μείωση τῆς ἀξίας, πού ἀποκατασταίνεται κατά μικρότερα χρονικά διαστήματα μέ ἐπισκευές ἢ ἀντικαταστάσεις, εἶναι ἀνάλογη μέ τίς περιοδικές παρεκκλίσεις. Στά χρονικά ἔξοδα ἐπισκευῆς συμπεριλαμβάνεται καί ἡ ἀναπλήρωση τῶν τυχαίων ζημιῶν πού ὑφίσταται ἀπό καιρό σέ καιρό ἡ ἔξωτερική ἐπιφάνεια ἀκόμα καί τῶν πρῶτων ἔργων. Μά ἀνεξάρτητα καί ἀπό τίς ἐπισκευές αὐτές ἡ ἡλικία ἀφήνει τὰ ἔργα τῆς ὁποῖα καί ὅσο μακριά κι ἂν βρισκεται, θάρθει ἡ στιγμή πού ἡ κατάστασή τους θά κάνει ἀπαραίτητο ἓνα νέο ἔργο. Ἀπό χρηματική καί οἰκονομική πλευρά μπορεῖ βέβαια ἡ στιγμή αὕτη νά βρεῖται τόσο μακριά πού νά μὴν ὑπολογίζεται στήν πράξη» (Lardner: «Railway Economy», σελ. 38, 39).

Αὐτό ισχύει γιά ὅλα τά αἰωνόβια ἔργα, στά ὁποῖα δέν μπαίνει ἐπομένως ζήτημα βαθμιαίας, ἀνάλογα μέ τή φθορά τους, ἀναπλήρωσης τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει προκαταβληθεῖ γι' αὐτά, ἀλλά στήν τιμὴ τοῦ προϊόντος πρέπει νά περνοῦν μόνο τά μέσα χρονικά ἔξοδα τῆς συντήρησης καί τῆς ἐπισκευῆς τους.

Μόλο πού, ὅπως εἶδαμε, μεγάλο μέρος τοῦ χρήματος πού ἐπιστρέφει γιά τήν ἀναπλήρωση τῆς φθορᾶς τοῦ πάγιου κεφαλαίου ξαναμετατρέπεται κάθε χρόνο, ἢ ἀκόμα κατά μικρότερα χρονικά διαστήματα, στή φυσική του μορφή, ὥστόσο γιά τὸν κάθε ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη χρειάζεται ἓνα κεφάλαιο ἀπόσβεσης γιά τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού μόνο ὕστερα ἀπό τήν παρέλευση πολλῶν χρόνων φτάνει μεμιάς στήν προθεσμία τῆς ἀναπαραγωγῆς του, ὁπότε πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ ὁλοκληρωτικά. Ἐνα σημαντικό συστατικό μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου λόγω τῆς φύσης του ἀποκλείει τήν τμηματική ἀναπαραγωγή του. Ἐξάλλου, ἐκεῖ πού ἡ ἀναπαραγωγή γίνεται τμηματικά, ἔτσι πού κατά συντομότερα χρονικά διαστήματα στό ὑποτιμημένο κεφάλαιο νά προστίθεται νέο, γιά νά γίνει δυνατή αὕτη ἡ ἀντικατάσταση ἀπαιτεῖται, ἀνάλογα μέ τὸν εἰδικὸ χαρακτήρα τοῦ κλάδου παραγωγῆς, μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη προκαταβολὴ χρηματικῆς συσσώρευσης. Γιά τό σκοπὸ αὐτό δέν ἀρκεῖ ἓνα ὁποιοδήποτε χρηματικὸ ποσό, ἀλλ' ἀπαιτεῖται ἓνα χρηματικὸ ποσό καθορισμένου μεγέθους.

Ἄν τὸ ζήτημα αὐτό τό ἐξετάσουμε προϋποθέτοντας μόνο τήν ἀπλή χρηματικὴ κυκλοφορία, χωρὶς νά πάρουμε καθόλου ὑπόψη τὸ πιστωτικὸ σύστημα πού θά τό ἐξετάσουμε παρακάτω, ὁ μηχανισμὸς τῆς κίνησης εἶναι ὁ ἑξῆς: Ὅπως δείξαμε στό Πρῶτο Βιβλίον (Κεφάλαιο 3ο, 3, α, [σελ. 142 — 147]), ἂν ἓνα μέρος τοῦ χρήματος πού ὑπάρχει σέ μιὰ κοινωνία μένει συνεχῶς ἀχρησιμοποίητο σάν θησαυρὸς, ἐνῶ ἓνα ἄλλο μέρος λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας ἢ σάν ἄμεση ἐφεδρεία τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος, τότε μεταβάλλεται διαρκῶς ἡ ἀναλογία πού ἡ συνολικὴ μάζα τοῦ χρήματος χωρίζεται σέ θησαυρὸ καί σέ μέσα κυκλοφορίας. Στήν περίπτωσή μας τὸ χρήμα, πού πρέπει νά εἶναι συσσωρευμένο σάν θησαυρὸς σέ σχετικά μεγάλη ποσότητα

στά χέρια ενός σχετικά μεγάλου κεφαλαιοκράτη, ρίχνεται μεμιάς στην κυκλοφορία κατά την αγορά του πάγιου κεφαλαίου. Στην κοινωνία το χρήμα αυτό ξαναχωρίζεται έπειτα σε μέσα κυκλοφορίας και σε θησαυρό. Χάρη στο κεφάλαιο απόσβεσης, τή μορφή με την οποία ή αξία του πάγιου κεφαλαίου επιστρέφει στην άφετηρία του στο βαθμό που φθείρεται το κεφάλαιο αυτό, ένα μέρος του κυκλοφορούντος χρηµατος σχηματίζει ξανά θησαυρό — για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα — στα χέρια του ίδιου κεφαλαιοκράτη, που ο θησαυρός του με την αγορά του πάγιου κεφαλαίου είχε μετατραπεί σε μέσα κυκλοφορίας και είχε απομακρυνθεί απ' αυτόν. Πρόκειται για µιά διαρκώς μεταβαλλόµενη κατανομή του θησαυρού που υπάρχει στην κοινωνία, που εν περιτροπής λειτουργεί σαν μέσο κυκλοφορίας, και αποχωρίζεται έπειτα πάλι σαν θησαυρός από τή μάζα του κυκλοφορούντος χρήματος. Με την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, που κατανάγκην συντελείται παράλληλα με την εξέλιξη τής μεγάλης βιομηχανίας και τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, το χρήμα αυτό δέ λειτουργεί σαν θησαυρός, αλλά σαν κεφάλαιο, όχι όμως στα χέρια του ιδιοκτήτη του, αλλά στα χέρια άλλων κεφαλαιοκρατών, που τίθεται στη διάθεσή τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Η ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ
ΤΟΥ ΠΡΟΚΑΤΑΒΛΗΜΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.
ΚΥΚΛΟΙ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗΣ

Είδαµε πώς τά πάγια και τά ρευστά συστατικά του παραγωγικού κεφαλαίου περιστρέφονται διαφορετικά και κατά διαφορετικές περιόδους, είδαµε επίσης πώς τά διάφορα συστατικά του πάγιου κεφαλαίου στην ίδια επιχείρηση έχουν κι αυτά διαφορετικές περιόδους περιστροφής, ανάλογα με τή διαφορετική διάρκεια τής ζωής τους, επομένως και τής αναπαραγωγής τους. (Σχετικά με την πραγματική ή φαινομενική διαφορά στην περιστροφή των διάφορων συστατικών µερών του ρευστού κεφαλαίου στην ίδια επιχείρηση βλέπε στο τέλος τούτου του κεφαλαίου την παράγραφο 6 [σελ. 183 κ. έ.]·)

1. Η συνολική περιστροφή του προκαταβλημένου κεφαλαίου είναι ή μέση περιστροφή των διάφορων συστατικών του. Τόν τρόπο υπολογισµού της τόν δίνουµε παρακάτω. Έφόσον πρόκειται μόνο για διαφορετικές χρονικές περιόδους, είναι φυσικό πώς δέν υπάρχει απλούστερο πράγμα από τό νά βγάλουµε τό μέσο όρο τους. Όµως:

2. Υπάρχει εδώ όχι μόνο ποσοτική, µά και ποιοτική διαφορά.

Τό ρευστό κεφάλαιο που µπαίνει στο προτσές παραγωγής μεταφέρει όλη την αξία του στο προϊόν και γιαυτό πρέπει ν' αναπληρώνεται διαρκώς *in natura* [σε είδος] με την πούληση του προϊόντος, αν πρόκειται τό προτσές παραγωγής νά συντελείται χωρίς διακοπή. Τό πάγιο κεφάλαιο που µπαίνει στο προτσές παραγωγής μεταφέρει στο προϊόν μόνο ένα μέρος τής αξίας του (τή φθορά) και, παρά τή φθορά, εξακολουθεί νά λειτουργεί στο προτσές παραγωγής· γιαυτό αρκεί μόνο ν' αναπληρώνεται *in natura* κατά συντοµότερα ή μακρότερα χρονικά διαστήματα, πάντως όχι τόσο συχνά, όσο τό ρευστό κεφάλαιο. Αυτή ή ανάγκη αναπλήρωσης, ή προσθεσία αναπαραγωγής, δέν είναι μόνο ποσοτική διαφορετική για τά διάφορα συστατικά του πάγιου κεφαλαίου, αλλά, όπως είδαµε, ένα μέρος του πάγιου κεφαλαίου, που βαστάει περισσότερο, πολλά χρόνια, µπορεί ν' αναπληρώνεται κάθε χρόνο ή κατά συντοµότερα χρονικά διαστήματα και νά προστίθεται *in natura* στο παλιό πάγιο κεφάλαιο· όταν πρόκειται για πάγιο κεφάλαιο άλλης σύστασης, ή αναπλήρωση µπορεί νά γίνεται μόνο µεµιάς, αφού τελειώσει τή ζωή του.

Γιαυτό είναι ανάγκη τίς ιδιαίτερες περιστροφές των διάφορων µερών του πάγιου κεφαλαίου νά τίς αναγάγουµε σε µιά οµοειδή μορ-

φή της περιστροφής, έτσι πού νά διαφέρουν μεταξύ τους μόνο ποσοτικά, δηλ. ανάλογα μέ τή διάρκεια της περιστροφής.

Αυτή ή ποιοτική ταυτότητα δέν μπορεί νά συμβεί όταν παίρνουμε σάν άφετηρία τό $\Pi \dots \Pi$, τή μορφή τοῦ συνεχοῦς προτοσῆς παραγωγῆς. Γιατί ὁρισμένα στοιχεῖα τοῦ Π πρέπει ν' ἀναπληρώνονται διαρκῶς in natura, ἐνῶ ἄλλα ὄχι. Ἡ μορφή ὁμως $X \dots X$ δίνει αὐτή τήν ταυτότητα τῆς περιστροφῆς. Ὡς πάρουμε λχ. μιά μηχανή ἀξίας 10 000 λίρ. στ. πού βαστάει δέκα χρόνια καί γιαντό κάθε χρόνον ξαναμετατρέπεται σέ χρῆμα τό $1/10 = 1000$ λίρ. στ. τῆς ἀξίας τῆς. Αὐτές οἱ 1000 λίρ. στ. στή διάρκεια ἐνός χρόνου ἔχουν μετατραπεί ἀπό χρηματικό κεφάλαιο σέ παραγωγικό καί ἐμπορευματικό κεφάλαιο, καί ἀπ' αὐτό ἔχουν ξαναμετατραπεί σέ χρηματικό κεφάλαιο. Ἐπείστρεψαν στήν ἀρχική τους χρηματική μορφή, ὅπως καί τό ρευστό κεφάλαιο, ὅταν τό ἐξετάσουμε μ' αὐτή του τή μορφή, καί δέν ἔχει σημασία, ἂν τό χρηματικό κεφάλαιο τῶν 1000 λίρ. στ. στό τέλος τοῦ χρόνου ξαναμετατρέπεται ἢ ὄχι στή φυσική μορφή μιάς μηχανῆς. Γιαυτό, κατά τόν ὑπολογισμό τῆς συνολικῆς περιστροφῆς τοῦ προκαταβλημένου παραγωγικοῦ κεφαλαίου ὁρίζουμε ὅλα τά στοιχεῖα του μέ τή χρηματική μορφή, ἔτσι πού ἡ ἐπιστροφή στή χρηματική μορφή νά κλείνει τήν περιστροφή. Ξεκινᾶμε ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἀξία προκαταβάλλεται πάντα σέ χρῆμα, ἀκόμα καί ὅταν πρόκειται γιά τό συνεχές προτοσές παραγωγῆς, ὅπου ἡ χρηματική αὐτή μορφή τῆς ἀξίας εἶναι ἀπλῶς ἡ μορφή τοῦ λογιστικοῦ χρήματος. Ὡς μποροῦμε νά ἐξαγάγουμε τό μέσο ὄρο.

3. Ἀπ' ὅλα αὐτά προκύπτει πῶς, κί ἂν ἀκόμα τό κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος τοῦ προκαταβλημένου παραγωγικοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖται ἀπό πάγιο κεφάλαιο, πού ὁ χρόνος του ἀναπαραγωγῆς, ἐπομένως καί περιστροφῆς, περιλαμβάνει ἕνα πολύχρονο κύκλο, ὠστόσο ἡ κεφαλαιακή ἀξία πού περιστρέφεται στή διάρκεια τοῦ ἔτους μπορεῖ νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, καί τοῦτο ἐπειδή κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους τό ρευστό κεφάλαιο περιστρέφεται κάμποσες φορές.

Ὡς ὑποθέσουμε πῶς τό πάγιο κεφάλαιο = 80 000 λίρ. στ., ὁ χρόνος ἀναπαραγωγῆς του = 10 χρόνια, ἔτσι πού ἀπ' αὐτό οἱ 8000 λίρ. στ. ἐπιστρέφουν κάθε χρόνο στή χρηματική τους μορφή ἢ πῶς μέσα σ' ἕνα χρόνο πραγματοποιεῖ τό $1/10$ τῆς περιστροφῆς του. Ὡς ὑποθέσουμε πῶς τό ρευστό κεφάλαιο = 20 000 λίρ. στ. καί πῶς περιστρέφεται πέντε φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο. Στήν περίπτωση αὐτή τό συνολικό κεφάλαιο = 100 000 λίρ. στ. Τό πάγιο κεφάλαιο πού ἔχει περιστρεφῆ = 8000 λίρ. στ. τό ρευστό κεφάλαιο πού ἔχει περιστρεφῆ = $5 \times 20\,000 = 100\,000$ λίρ. στ. Ὡς τό κεφάλαιο πού ἔχει περιστρεφῆ στή διάρκεια τοῦ χρόνου = 108 000 λίρ. στ., δηλ. εἶναι κατά 8 000 λίρ. στ. μεγαλύτερο ἀπό τό προκαταβλημένο κεφάλαιο. ἔχουν ἐπομένως περιστρεφῆ $1 + \frac{2}{25}$ τοῦ κεφαλαίου.

4. Ὡς ἡ περιστροφή τῆς ἀξίας τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου χωρίζεται ἀπό τόν πραγματικό του χρόνο ἀναπαραγωγῆς ἢ ἀπό

τόν πραγματικό χρόνο περιστροφῆς τῶν συστατικῶν του μερῶν. Ὡς ὑποθέσουμε πῶς ἕνα κεφάλαιο 4000 λίρ. στ. περιστρέφεται λχ. πέντε φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο. Τό κεφάλαιο πού ἔχει περιστρεφῆ εἶναι στήν περίπτωση αὐτή $4000 \times 5 = 20\,000$ λίρ. στ. Αὐτό ὁμως πού ἐπιστρέφει στό τέλος κάθε περιστροφῆς, γιά νά προκαταβληθεῖ ξανά ἀπό τήν ἀρχή, εἶναι τό ἀρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο τῶν 4000 λίρ. στ. Τό μέγεθός του δέ μεταβάλλεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν περιόδων περιστροφῆς, πού στή διάρκειά τους λειτουργεῖ ξανά καί ξανά σάν κεφάλαιο (δέν παίρνουμε ὑπόψη τήν ὑπεραξία).

Στό παράδειγμα λοιπόν τῆς παραγράφου 3, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, στό τέλος τοῦ χρόνου ἔχουν ἐπιστρέψει στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη α) ἕνα ποσό ἀξίας 20 000 λίρ. στ., πού τό τοποθετεῖ ξανά στά ρευστά συστατικά τοῦ κεφαλαίου, καί β) ἕνα ποσό 8000 λίρ. στ., πού μέ τή φθορά ἔχει ἀποσπαστεῖ ἀπό τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου πάγιου κεφαλαίου· παράλληλα ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ὅπως καί πρῶτα στό προτοσές παραγωγῆς τό ἴδιο πάγιο κεφάλαιο, μέ μειωμένη ὁμως τήν ἀξία του ἀπό 80 000 σέ 72 000 λίρ. στ. Θά χρειάζοταν ἐπομένως τό προτοσές παραγωγῆς νά συνεχιστεῖ ἀκόμα ἐννέα χρόνια, ὥσπου τό προκαταβλημένο πάγιο κεφάλαιο νά τελειώσει τή ζωή του καί ὥσπου νά λειτουργήσῃ ὡς τό τέλος, τόσο σάν δημιουργός προϊόντος, ὅσο καί σάν δημιουργός ἀξίας, ὅποτε πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ. Ὡς, ἡ προκαταβλημένη κεφαλαιακή ἀξία ἔχει νά διαγράφει ἕναν κύκλο ἀπό περιστροφές, στήν προκείμενη περίπτωση λχ. ἕναν κύκλο ἀπό δέκα χρονιατικές περιστροφές — καί μάλιστα ὁ κύκλος αὐτός καθορίζεται ἀπό τή διάρκεια ζωῆς, ἐπομένως ἀπό τό χρόνο ἀναπαραγωγῆς ἢ ἀπό τό χρόνο περιστροφῆς τοῦ χρησιμοποιούμενου πάγιου κεφαλαίου.

Στό βαθμό λοιπόν πού μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀναπτύσσονται τό μέγεθος τῆς ἀξίας καί ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ χρησιμοποιούμενου πάγιου κεφαλαίου, στόν ἴδιο βαθμό σέ κάθε ἰδιαίτερη τοποθέτηση ἀναπτύσσεται καί ἡ ζωή τῆς βιομηχανίας καί τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου σέ ζωή πολύχρονη, ἥς πούμε κατά μέσο ὄρο σέ δεκάχρονη ζωή. Ἀν ἀπό τή μιά μεριά ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πάγιου κεφαλαίου παρατείνει αὐτή τή ζωή, ἀπό τήν ἄλλη τήν περιορίζει ἡ διαρκῆς ἀνατροπῇ στά μέσα παραγωγῆς, πού ἐπίσης ἐντείνεται διαρκῶς, ἀναπτύσσεται ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς. Γιαυτό ἐντείνεται μαζί τῆς καί ἡ ἀλλαγὴ τῶν μέσων παραγωγῆς καί ἡ ἀνάγκη τῆς διαρκοῦς ἀντικατάστασής τους λόγω τῆς ἡθικῆς τους φθορᾶς, πολύ πρὶν ἀπό τήν ὁλοκληρωτική ὕλική τους φθορά. Μποροῦμε νά παραδεχτοῦμε πῶς γιά τούς πῶ ἀποφασιστικούς κλάδους τῆς μεγάλης βιομηχανίας αὐτός ὁ κύκλος ζωῆς εἶναι σήμερα κατά μέσο ὄρο δεκάχρονος. Ὡστόσο δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τό συγκεκριμένο ἀριθμό. Ἐνα πράγμα προκύπτει: Χάρη σ' αὐτό τόν κύκλο τῶν ἀλληλοσυναρτημένων περιστροφῶν, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει κάμποσα χρόνια καί στόν ὁποῖο εἶναι καρφωμένο τό κεφάλαιο ἐξαιτίας τοῦ πάγιου συστατικοῦ του, προκύπτει μιά ὕλική βάση τῶν περιοδικῶν κρίσεων.

όπου η οικονομική ζωή (Geschäft) περνά από διαδοχικές περιόδους ύφεσης, μέσης ζωτικότητας, καλπασμού και κρίσης. Φυσικά οι περιόδους τοποθέτησης κεφαλαίων είναι πολύ διαφορετικές και διαίτανται. Ωστόσο η κρίση αποτελεί πάντα την αφετηρία μιᾶς καινούργιας μεγάλης τοποθέτησης. Επομένως αποτελεί επίσης — αν πάρουμε υπόψη όλη την κοινωνία — μιὰ λίγο-πολύ καινούργια υλική βάση για τὸν ἐπόμενο κύκλο περιστροφῆς²²[α].

5. Σχετικά με τὸν τρόπο ὑπολογισμοῦ τῆς περιστροφῆς ἂς ἀφήσουμε νὰ μιλήσει ἕνας ἀμερικάνος οικονομολόγος:

«Σέ μερικούς κλάδους παραγωγῆς ὅλο τὸ προκαταβλημένο κεφάλαιο περιστρέφεται ἢ κυκλοφορεῖ πολλές φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο· σέ μερικούς ἄλλους κλάδους ἕνα μέρος περιστρέφεται πάνω ἀπὸ μιὰ φορά τὸ χρόνο, ἕνα ἄλλο μέρος ὅμως ὄχι τόσο συχνά. Ἡ περίοδος, μέ βάση τὴν ὁποία ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑπολογίσει τὸ κέρδος του, εἶναι ἡ μέση περίοδος πού χρειάστηκε ὅλο του τὸ κεφάλαιο γιὰ νὰ περάσει ἀπὸ τὰ χέρια του ἢ γιὰ νὰ περιστραφεῖ μιὰ φορά. Ἄς ὑποθέσουμε πὼς κάποιος τοποθέτησε σέ μιὰ ὀρισμένη ἐπιχείρηση τὸ μισό του κεφάλαιο σέ χτίρια καὶ μηχανές, πού ἀνανεώνονται μιὰ φορά στὰ δέκα χρόνια· τὸ ἕνα τέταρτο τὸ τοποθέτησε σέ ἐργαλεῖα κλπ., πού ἀνανεώνονται κάθε δυὸ χρόνια· τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ κεφαλαίου του, πού τὸ τοποθέτησε σέ μισθοὺς ἐργασίας καὶ πρῶτες ὕλες, ἂς ὑποθέσουμε πὼς περιστρέφεται δυὸ φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο. Ἄν τώρα τὸ συνολικὸ του κεφάλαιο εἶναι 50 000 δολάρια, οἱ χρονιατικὲς του πληρωμές θὰ εἶναι:

$$\begin{aligned} 50\,000 : 2 &= 25\,000 \text{ δολ. σέ } 10 \text{ χρόνια} = 2\,500 \text{ δολ. τὸ χρόνο} \\ 50\,000 : 4 &= 12\,500 \text{ » » } 2 \text{ » } = 6\,250 \\ 50\,000 : 4 &= 12\,500 \text{ » » } \frac{1}{2} \text{ » } = 25\,000 \end{aligned}$$

$$\text{Τὸ χρόνο} = 33\,750 \text{ δολ.}$$

Επομένως ὁ μέσος χρόνος πού στή διάγκειά του περιστρέφεται μιὰ φορά ὅλο του τὸ κεφάλαιο εἶναι 16 μῆνες... Ἄς πάρουμε μιὰ ἄλλη περίπτωση: Ἐνα τέταρτο τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου τῶν 50 000 δολ. κυκλοφορεῖ μέσα σέ 10 χρόνια· ἕνα ἄλλο τέταρτο μέσα σέ 1 χρόνο· καὶ τὸ ὑπόλοιπο μισό δυὸ φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο. Στὴν περίπτωση αὐτῇ οἱ χρονιατικὲς πληρωμές θὰ εἶναι:

$$\begin{aligned} 12\,500 : 10 &= 1\,250 \text{ δολ.} \\ 12\,500 &= 12\,500 \text{ »} \\ 25\,000 \times 2 &= 50\,000 \text{ »} \end{aligned}$$

$$\text{Μέσα σέ 1 χρόνο περιστρέφονται} = 63\,750 \text{ δολ.}$$

²²[α] «Ἡ παραγωγή τῆς πλῆθους εἶναι δεμένη στὸν ἡμερήσιο κύκλο, ἐνῶ ἡ παραγωγή τῆς ὑπαίθρου εἶναι δεμένη στὸν ἐτήσιο κύκλο» (Adam G. Müller: «Die Elemente der Staatskunst» Berlin 1809, III, σελ. 178). Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφελὴς ἀντίληψη τοῦ ρωμαντισμοῦ γιὰ τὴ βιομηχανία καὶ τὴ γεωργία.

(Scrope: «Political Economy», ἐκδ. Alonzo Potter, New York 1841, σελ. 141, 142).

6. Πραγματικὲς καὶ φαινομενικὲς διαφορὲς στὴν περιστροφή τῶν διάφορων μερῶν τοῦ κεφαλαίου. — Ὁ ἴδιος ὁ Σκρόπ λέει στὸ ἴδιον σημείο: «Τὸ κεφάλαιο πού δαπανᾷ ἕνας ἐργοστασιάρχης, ἕνας γεωργὸς ἢ ἔμπορος γιὰ τὴν πληρωμὴ μισθῶν ἐργασίας κυκλοφορεῖ γρηγορότερα ἀπ' ὅλα, ἐπειδὴ ἴσως, ἂν πληρώνει τοὺς ἀνθρώπους του κάθε ἐβδομάδα, νὰ περιστρέφεται μιὰ φορά τὴν ἐβδομάδα μέ τις βδομαδιατικὲς εἰσπράξεις ἀπὸ τις πωλήσεις του ἢ μέ τὰ τιμολόγια πού τοῦ ἐξοφλοῦν. Τὸ κεφάλαιο πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ πρῶτες ὕλες ἢ γιὰ ἐτοιμα ἀποθέματα δέν κυκλοφορεῖ τόσο γρήγορα· ἴσως νὰ περιστρέφεται δυὸ ἢ τέσσερες φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο, ἀνάλογα μέ τὸ χρόνο πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὴν ἀγορά τῶν πρώτων καὶ στὴν πούληση τῶν δευτέρων, μέ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἀγοράζει καὶ πωλᾷ μέ πίστωση ἴσης προθεσμίας. Τὸ κεφάλαιο πού εἶναι τοποθετημένο σέ ἐργαλεῖα καὶ μηχανεὶς κυκλοφορεῖ ἀκόμα πιο ἀργά, γιατί κατὰ μέσον ὄρο ἴσως νὰ περιστρέφεται, δηλ. νὰ καταναλώνεται καὶ ν' ἀνανεώνεται μόνο μιὰ φορά μέσα σέ πέντε ἢ δέκα χρόνια, μ' ὅλο πού μερικά ἐργαλεῖα ἀναλώνονται σέ μιὰ καὶ μόνη σειρά τῶν ἐργασιῶν πού συμμετέχουν. Τὸ κεφάλαιο πού εἶναι τοποθετημένο σέ χτίρια, λχ. σέ ἐργοστάσια, μαγαζιά, ἀποθήκες, ὑπόστεγα, δρόμους, ἀρδευτικὰ ἔργα κλπ., φαίνεται σάν νὰ μὴν κυκλοφορεῖ καθόλου. Στὴν πραγματικότητα ὅμως κι αὐτὲς οἱ τοποθετήσεις, ὅπως καὶ οἱ προηγούμενες, ἀναλώνονται πέρα γιὰ πέρα, συντελώντας στὴν παραγωγή, καὶ πρέπει ν' ἀναπαράγονται γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ παραγωγὸς νὰ συνεχίσει τις ἐργασίες του. Μέ τὴ διαφορὰ μόνο ὅτι καταναλώνονται καὶ ἀναπαράγονται μέ βραδύτερους ρυθμοὺς ἀπὸ τὰ ἄλλα... Τὸ κεφάλαιο πού ἔχει τοποθετηθεῖ σ' αὐτὰ ἴσως νὰ περιστρέφεται μόλις μιὰ φορά κάθε 20 ἢ 50 χρόνια» [σελ. 141 — 142].

Ὁ Σκρόπ συγχέει ἐδῶ τὴ διαφορὰ πού προκαλεῖται γιὰ τὸν ἀτομικὸ κεφαλαιοκράτη ἀπὸ τις λήξεις τῶν προθεσμιῶν πληρωμῆς καὶ τις πιστωτικὲς σχέσεις στὴν κίνηση ὀρισμένων μερῶν τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου καὶ τις περιστροφές πού ὀφείλονται στὴ φύση τοῦ κεφαλαίου. Λέει πὼς ὁ μισθὸς ἐργασίας πρέπει νὰ πληρώνεται κάθε ἐβδομάδα ἀπὸ τις βδομαδιατικὲς εἰσπράξεις πού προέρχονται ἀπὸ πληρωνόμενες πωλήσεις ἢ ἐξοφλούμενα τιμολόγια. Πρῶτο, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ, πὼς σχετικὰ μέ τὸν ἴδιο τὸ μισθὸ ἐργασίας σημειώνονται διαφορές, ἀνάλογα μέ τὴ διάρκεια τῆς προθεσμίας πληρωμῆς, δηλ. μέ τὴ διάρκεια τοῦ χρόνου πού ὁ ἐργάτης ὑποχρεώνεται νὰ πιστώνει τὸν κεφαλαιοκράτη, ἐπομένως ἀνάλογα μέ τὸ ἂν ἡ προθεσμία πληρωμῆς τοῦ μισθοῦ εἶναι βδομαδιατικὴ, μηνιατικὴ, τρίμηνη, ἑξάμηνη κλπ. Ἐδῶ ἰσχύει ὁ νόμος πού ἀναπτύξαμε προηγούμενα: «Ἡ ἀπαραίτητη μάζα τῶν μέσων πληρωμῆς (δηλ. τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου πού πρέπει νὰ προκαταβληθεῖ μεμιάς) εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογη πρὸς τὴ διάρκεια τῶν περιόδων πληρωμῆς» (Βιβλίο I, κεφ. 3ο, 3, β, σελ. 154).

Δεύτερο: Στὸ βδομαδιατικὸ προϊόν δέν μπαίνει μόνο τὸ σύνολο τῆς νέας ἀξίας πού ἔχει προστεθεῖ κατὰ τὴν παραγωγή του μέ τὴ

βδομαδιαίτη εργασία, μά και ή αξία τών πρώτων και βοηθητικών υλών που έχουν καταναλωθεί στο βδομαδιαίτικο προϊόν. Μαζί μέ τό προϊόν κυκλοφορεί κι αυτή ή αξία που περιέχεται σ' αυτό. Μέ τήν πούληση αυτού του προϊόντος ή αξία αυτή αποχτά τή χρηματική μορφή και πρέπει ξανά νά μετατραπεί στά ίδια στοιχεία παραγωγής. Αυτό ισχύει τόσο γιά τήν εργατική δύναμη, όσο και γιά τίς πρώτες και βοηθητικές ύλες. Όμως είδαμε κιόλας (κεφ. 6ο, II, 1 [σελ. 135 — 141]) πώς ή συνέχεια τής παραγωγής απαιτεί ένα απόθεμα μέσων παραγωγής, διαφορετικό γιά διαφορετικούς κλάδους παραγωγής, και στόν ίδιο κλάδο παραγωγής διαφορετικό γιά τά διάφορα συστατικά μέρη αυτού του στοιχείου του ρευστού κεφαλαίου, λχ. γιά τό κάθιστον και τό βαμβάκι. Γιαντό, παρά τό γεγονός ότι οι ύλες αυτές πρέπει ν' αναπληρώνονται διαρκώς *in natura*, δέ χρειάζεται νά ξαναγοράζονται διαρκώς. Τώρα πόσες φορές ανανεώνεται ή αγορά, αυτό εξαρτιέται από τό μέγεθος του αποθέματος που έχει δημιουργηθεί, από τό πόσο βαστά ώσπου νά εξαντληθεί. Όσο γιά τήν εργατική δύναμη δέ γίνεται τέτια δημιουργία αποθέματος. Η ξαναμετατροπή σέ χρήμα του μέρους του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί γιά τήν εργασία πάει χέρι-χέρι μέ τήν ξαναμετατροπή σέ χρήμα του μέρους του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί γιά βοηθητικές και πρώτες ύλες. Η ξαναμετατροπή όμως του χρήματος από τή μία μεριά σέ εργατική δύναμη και από τήν άλλη σέ πρώτες ύλες γίνεται χωριστά, επειδή είναι διαφορετικές οι προθεσμίες αγοράς και πληρωμής αυτών των δυο συστατικών μερών, από τά οποία τό ένα σάν παραγωγικό απόθεμα αγοράζεται γιά μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, ενώ τό άλλο, ή εργατική δύναμη, γιά μικρότερα, λχ. κάθε βδομάδα. Από τήν άλλη, δ κεφαλαιουκράτης πρέπει δίπλα στο παραγωγικό απόθεμα νάχει και ένα απόθεμα έτοιμων εμπορευμάτων. Άσχετα από τίς δυσκολίες τής πούλησης κλπ. πρέπει λχ. μία ορισμένη μάζα νά παράγεται επί παραγγελία. Τόν καιρό που παράγεται τό τελευταίο μέρος τής παραγγελίας, περιμένει τό έτοιμο στίς αποθήκες, ώσπου νά μπορέσει νά εκτελεστεί όλη ή παραγγελία. Άλλες διαφορές στήν περιστροφή του ρευστού κεφαλαίου προκύπτουν από τή στιγμή που ορισμένα στοιχεία του είναι υποχρεωμένα νά παραμείνουν περισσότερο καιρό από άλλα σ' ένα προσωρινό στάδιο του προεσές παραγωγής (στέγνωμα ξυλείας κλπ.).

Τό πιστωτικό σύστημα, στο οποίο αναφέρεται εδώ δ Σκρόπ, τροποποιεί, όπως και τό εμπορικό κεφάλαιο, τήν περιστροφή γιά τόν ατομικό κεφαλαιουκράτη. Σέ πανκοινωνική κλίμακα τήν τροποποιεί μόνο εφόσον δέν επιταχύνει μονάχα τήν παραγωγή, αλλά και τήν κατανάλωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΓΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. ΟΙ ΦΥΣΙΟΚΡΑΤΕΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΑΜ ΣΜΙΘ

Στόν Κεναί ή διαφορά ανάμεσα στο πάγιο και στο κυκλοφοριακό κεφάλαιο εμφανίζεται σάν διαφορά ανάμεσα στίς *avances primitives* και στίς *avances annuelles* [άρχικες προκαταβολές και χρονιάτικες προκαταβολές]. Τή διαφορά αυτή τήν παρουσιάζει σωστά σάν διαφορά μέσα στους κόλπους του παραγωγικού κεφαλαίου, που έχει ενσωματωθεί στο άμεσο προεσές παραγωγής. Μία και δ Κεναί θεωρεί πραγματικά παραγωγικό κεφάλαιο αποκλειστικά τό κεφάλαιο που χρησιμοποιείται στή γεωργία, δηλ. τό κεφάλαιο του παχτωτή, οι διαφορές αυτές άφορούν επίσης μόνο τό κεφάλαιο του παχτωτή. Έτσι εξηγείται επίσης γιατί δ Κεναί παίρνει γιά τό ένα μέρος του κεφαλαίου τόν έτήσιο χρόνο περιστροφής και γιά τό άλλο τόν πάνω από έτήσιο χρόνο (δεκάχρονο). Παρεμπιπτόντως, στήν πορεία τής εκθεσης τής διδασκαλίας τους, οι φυσιοκράτες μεταφέρουν αυτές τίς διαφορές και σέ άλλα είδη του κεφαλαίου, στο βιομηχανικό κεφάλαιο γενικά. Γιά τήν κοινωνία ή διαφορά ανάμεσα στίς χρονιάτικες και στίς πολύχρονες προκαταβολές παραμένει τόσο σπουδαία, που πολλοί οικονομολόγοι ακόμα και ύστερα από τόν Α. Σμιθ επανέρχονται σ' αυτό τόν όρισμό.

Η διαφορά ανάμεσα στα δυο είδη προκαταβολών γεννιέται μόνο από τή στιγμή που τό προκαταβλημένο χρήμα έχει μετατραπεί στα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου. Είναι μία διαφορά που υπάρχει αποκλειστικά και μόνο μέσα στους κόλπους του παραγωγικού κεφαλαίου. Γιαντό δέν περνά από τό μυαλό του Κεναί ή σκέψη νά συμπεριλάβει τό χρήμα είτε στίς αρχικές, είτε στίς χρονιάτικες προκαταβολές. Σάν προκαταβολές γιά τήν παραγωγή — δηλ. σάν παραγωγικό κεφάλαιο — αντιπαράτιθενται και τά δυο είδη προκαταβολών τόσο στο χρήμα, όσο και στα έμπορεύματα που βρίσκονται στήν αγορά. Παράπερα, δ Κεναί τή διαφορά αυτών των δυο στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου τήν ανάγει σωστά στο διαφορετικό τρόπο, μέ τόν οποίο μπαίνουν στήν αξία του έτοιμου προϊόντος, επομένως και στο διαφορετικό τρόπο, μέ τόν οποίο ή αξία τους κυκλοφορεί μαζί μέ τήν αξία του προϊόντος, επομένως και στο διαφορετικό τρόπο τής αναπληρώσεως τους ή τής αναπαραγωγής τους, εφόσον ή αξία του ενός αντικατα-

οταινείται κάθε χρόνο ολόκληρη, ενώ η αξία του άλλου αντικατασταίνεται τμηματικά σε μεγαλύτερες χρονικές περιόδους²³.

Η μόνη πρόοδος που σημειώνει ο Α. Σμιθ είναι η γενίκευση των κατηγοριών. Στόν Σμιθ η γενίκευση δεν αφορά πιά μιάν ειδική μορφή του κεφαλαίου, το κεφάλαιο του παχτωτή, αλλά κάθε μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου. Γιαντό βγαίνει μόνο του πώς στη θέση της παρμένης από τη γεωργία διαφορᾶς ανάμεσα στη χρονιάτικη και στην πολύχρονη περιστροφή μπαίνει η γενική διαφορά της διαφορετικής ως προς το χρόνο περιστροφής, έτσι που μία περιστροφή του πάγιου κεφαλαίου ἀγκυλιάζει πάντα πάνω από μία περιστροφή του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, ὅποια κι ἂν είναι η διάρκεια αὐτῶν των περιστροφῶν του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, ἕνας χρόνος, πάνω από ἕνας χρόνος, εἴτε κάτω από ἕνα χρόνο. «Ἐτσι στόν Σμιθ οἱ avances annuelles [χρονιάτικες προκαταβολές] μετατρέπονται σε κυκλοφοριακό κεφάλαιο καί οἱ avances primitives [ἀρχικές προκαταβολές] σε πάγιο κεφάλαιο. Ἡ πρόοδος του όμως περιορίζεται σ' αὐτή τή γενίκευση των κατηγοριῶν. Ἡ ἀνάλυσή του μένει πολύ πίσω ἀπό τοῦ Κεναί.

Ὁ χοντροκομμένα ἐμπειρικός τρόπος, μέ τόν ὁποῖο ἀρχίζει ὁ Σμιθ τήν ἔρευνά του, δημιουργεῖ κιόλας ἀσάφεια: «Υπάρχουν δύο διαφορετικοί τρόποι, μέ τούς ὁποίους μπορεί νά τοποθετηθεῖ ἕνα κεφάλαιο γιά ν' ἀποφέρει στόν κάτοχό του εἰσόδημα ἢ κέρδος» («Wealth of Nations», Βιβλίο II, κεφ. I, σελ. 189, ἐκδ. Aberdeen 1848).

Οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους μπορεί νά τοποθετηθεῖ μιὰ ἀξία γιά νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο, γιά ν' ἀποφέρει μιάν ὑπεραξία στόν ιδιοκτήτη της, εἶναι τόσο διαφορετικοί, τόσο ποικίλοι, ὅσο καί οἱ σφαίρες τοποθέτησης τοῦ κεφαλαίου. Πρόκειται γιά τό ζήτημα των διαφορῶν κλάδων παραγωγῆς, στούς ὁποίους μπορεί νά τοποθετηθεῖ κεφάλαιο. Τό ζήτημα ἔτσι διατυπωμένο πάει ἀκόμα πιό μακριά. Περιλαμβάνει καί τό ζήτημα πῶς μπορεί μιὰ ἀξία, ἀκόμα καί ὅταν δέν τοποθετεῖται σάν παραγωγικό κεφάλαιο, νά λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο γιά

²³ Πρβλ. γιά τόν Κεναί τήν «Analyse du Tableau Economique» («Physiocrates», ἐκδ. Daire, μέρος I, Paris 1846). Ἐδῶ διαβάζουμε λχ.: «Οἱ χρονιάτικες προκαταβολές συνίστανται στά ἔξοδα πού γίνονται κάθε χρόνο γιά τήν καλλιέργεια: τίς προκαταβολές αὐτές πρέπει νά τίς διακρίνουμε ἀπό τίς ἀρχικές προκαταβολές πού ἀποτελοῦν τό βασικό κεφάλαιο τῆς γεωργικῆς ἐπιχειρήσεως» (σελ. 59). — Στούς νεότερους φυσιοκράτες οἱ avances [προκαταβολές] ὀνομάζονται κιόλας πολλές φορές ἀνοιχτά capital [κεφάλαιο]: «Capital ou avances». — *Durcnet de Nemours*: «Origine et Progrès d'une science nouvelle», 1767 (Daire, I, σελ. 291). Ἐπίσης ὁ Λέ Τρόν γράφει: «Λόγω τῆς μεγαλύτερης ἢ μικρότερης διάρκειας ζωῆς των προϊόντων ἐργασίας, ἕνα ἔθνος κατέχει ἕνα σημαντικό ἀπόθεμα ἀγαθῶν, ἀνεξάρτητο ἀπό τή χρονιάτικη του ἀναπαραγωγή, πού ἀποτελεῖ ἕνα κεφάλαιο συσσωρευμένο μέσα σε μεγάλο χρονικό διάστημα καί πού, ἐνῶ ἀρχικά πληρωνόταν μέ προϊόντα, διατηρεῖται πάντα καί αἰξάνει» (Daire, II, σελ. 928). — Ὁ Τυργκό χρησιμοποιεῖ κιόλας πύ ταχτικά τή λέξη κεφάλαιο γιά τίς avances καί ταυτίζει ἀκόμα περισσότερο τίς προκαταβολές των βιομηχανῶν μέ τίς προκαταβολές των παχτωτῶν *Turgot*: «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses, 1766).

τόν ιδιοκτήτη της, λχ. σάν τοκοφόρο κεφάλαιο, ἐμπορικό κεφάλαιο κλπ. Ἐδῶ λοιπόν ἀπέχουμε, ὅσο ἡ γῆ ἀπό τόν οὐρανό, ἀπό τό πραγματικό ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης, καί συγκεκριμένα ἀπό τό ζήτημα: πῶς ὁ χωρισμός τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου στά διάφορα στοιχεῖα του ἐπιδρά στήν περιστροφή τους, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς διαφορές σφαίρες τοποθέτησής τους.

Ἀμέσως κατόπι ὁ Α. Σμιθ συνεχίζει: «Πρῶτο, μπορεί νά τοποθετηθεῖ γιά νά παραγάγει ἀγαθά, γιά νά τά κατασκευάσει ἢ γιά νά τ' ἀγοράσει μέ σκοπό νά τά ξαναπουλήσει μέ κέρδος». Ὁ Α. Σμιθ δέ μᾶς λέει ἐδῶ τίποτα, παρὰ μόνο ὅτι κεφάλαιο μπορεί νά χρησιμοποιηθεῖ στή γεωργία, στή μανουφακτοῦρα καί στό ἐμπόριο. Μιλάει λοιπόν μόνον γιά τίς διαφορές σφαίρες τοποθέτησης τοῦ κεφαλαίου, καθῶς καί γιά σφαίρες, ὅπου, ὅπως στό ἐμπόριο, τό κεφάλαιο δέν ἐνσωματώνεται στό ἄμεσο προτῶς παραγωγῆς, δηλ. δέ λειτουργεῖ σάν παραγωγικό κεφάλαιο. Ἐτσι ἐγκαταλείπει κιόλας τή βάση, ὅπου στηριζόμενοι οἱ φυσιοκράτες περιγράφουν τίς διαφορές τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου καί τήν ἐπίδρασή τους στήν περιστροφή. Μάλιστα, παίρνει ἀμέσως καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο σάν παράδειγμα σ' ἕνα ζήτημα, ὅπου πρόκειται ἀποκλειστικά γιά διαφορές τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου στό προτῶς δημιουργίας προϊόντος καί ἀξίας, πού μέ τή σειρά τους πάλι προκαλοῦν διαφορές στήν περιστροφή του καί στήν ἀναπαραγωγή του.

Συνεχίζει: «Τό κεφάλαιο πού ἔχει τοποθετηθεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο δέ φέρνει στόν κάτοχό του οὔτε εἰσόδημα, οὔτε κέρδος, ὅσο μένει στήν κατοχή του ἢ ὅσο διατηρεῖ τήν ἴδια μορφή». — «Τό κεφάλαιο πού ἔχει τοποθετηθεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο!» Ὅμως ὁ Σμιθ μιλάει γιά κεφάλαιο, πού εἶναι τοποθετημένο στή γεωργία ἢ στή βιομηχανία, καί ἀργότερα μᾶς λέει πῶς τό κεφάλαιο πού τοποθετεῖται μ' αὐτό τόν τρόπο διασπᾶται σε πάγιο καί κυκλοφοριακό! Ἐπομένως, ἡ τοποθέτηση τοῦ κεφαλαίου μ' αὐτόν τόν τρόπο δέν μπορεί νά μετατρέψει τό κεφάλαιο οὔτε σε πάγιο, οὔτε σε κυκλοφοριακό.

Ἡ μήπως ἤθελε νά πεί, πῶς ἕνα κεφάλαιο, πού χρησιμοποιεῖται γιά νά παράγει ἐμπορεύματα καί γιά νά πουλᾷ αὐτά τά ἐμπορεύματα μέ κέρδος, πρέπει ὕστερα ἀπό τή μετατροπή του σε ἐμπορεύματα νά πουληθεῖ καί μέ τήν πούληση, πρῶτο, νά περάσει ἀπό τήν κατοχή τοῦ πωλητῆ στήν κατοχή τοῦ ἀγοραστή, δεύτερο, ἀπό τή φυσική του μορφή σάν ἐμπόρευμα νά μετατραπῇ στή χρηματική του μορφή, καί πῶς γιαντό εἶναι ἀνάφelo στόν κάτοχό του, ὅσο μένει εἴτε στήν κατοχή του εἴτε — γι' αὐτόν — στήν ἴδια μορφή; Μά τότε ἡ ὑπόθεση καταλήγει στό ἐξῆς: Ἡ ἴδια κεφαλαιακή ἀξία, πού λειτουργοῦσε προηγούμενα μέ τή μορφή τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, μέ μιὰ μορφή πού ἀνήκει στό προτῶς παραγωγῆς, λειτουργεῖ τώρα σάν ἐμπορευματοκεφάλαιο καί χρηματικό κεφάλαιο μέ τίς μορφές του πού ἀνήκουν στό προτῶς κυκλοφορίας καί γιαντό δέν εἶναι πιά οὔτε πάγιο οὔτε ρευστό κεφάλαιο. Κι αὐτό ἰσχύει τόσο γιά τά ἀξιακά στοιχεῖα πού προστίθενται ἀπό τίς πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες, δηλ. ἀπό τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο, ὅσο καί γιά τά ἀξιακά στοιχεῖα πού προστίθενται μέ τήν κατανάλωση των

μέσων εργασίας, δηλ. από τό πάγιο κεφάλαιο. Μά κι έτσι δέν πλησιάζουμε ούτε κατά ένα βήμα πρὸς τὴν ἀποσαφήνιση τῆς διαφορᾶς τοῦ πάγιου καὶ τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου.

Παρακάτω: «Τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἐμπόρου δέν τοῦ φέρουν οὔτε εἰσόδημα οὔτε κέρδος, πρὶν νὰ τὰ πωλήσει ἔναντι χρήματος, καὶ τό χρήμα δέν τοῦ φέρνει οὔτε κι αὐτό κέρδος, πρὶν τὸ ἀνταλλάξει πάλι μὲ ἀγαθὰ. Τό κεφάλαιό του φεύγει συνεχῶς ἀπ' αὐτόν μὲ τὴ μιά μορφή καὶ ξαναγυρίζει στὸν ἴδιο μὲ μιά ἄλλη μορφή, καὶ μόνο μέσω μιᾶς τέτιας κυκλοφορίας ἢ μέσω τέτιων διαδοχικῶν πράξεων ἀνταλλαγῆς μπορεῖ νὰ τοῦ φέρνει κέρδος. Γιαντό, τὰ κεφάλαια αὐτὰ μπορεῖ κανεὶς πολὺ σωστά νὰ τὰ ὀνομάσει κυκλοφοριακὰ κεφάλαια».

Αὐτό, στὸ ὁποῖο ὁ Α. Σμίδ δίνει ἐδῶ τὸν ὀρισμὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο, εἶναι αὐτὸ πού ἐγὼ θὰ τὸ ὀνομάσω *κυκλοφοροῦν κεφάλαιο*, κεφάλαιο μὲ τὴ μορφή πού ἀνήκει στὸ προτοσές κυκλοφορίας, στήν ἀλλαγὴ μορφῆς μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς (ἀλλαγὴ οὐσίας καὶ ἀλλαγὴ κατόχου), ἐπομένως ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο καὶ χρηματικὸ κεφάλαιο, σέ ἀντίθεση πρὸς τὴ μορφή του πού ἀνήκει στὸ προτοσές παραγωγῆς, τὴ μορφή τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Δέν πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ εἶδη στὰ ὁποῖα χωρίζει τὸ κεφάλαιό του ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, ἀλλὰ εἶναι διαφορετικὲς μορφές, πού ἡ ἴδια προκαταβλημένη κεφαλαιακὴ ἀξία συνεχῶς πότε τίς ἀποχτᾷ καὶ πότε τίς ἀποβάλλει στήν *circuitum vitae* [πορεία τῆς ζωῆς] τῆς. Αὐτὸ ὁ Α. Σμίδ τό συγχέει — πράγμα πού ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο βῆμα πρὸς τὰ πίσω σέ σύγκριση μὲ τοὺς φυσιοκράτες — μὲ τίς διαφορὲς μορφῆς πού ἐμφανίζονται κατὰ τὴν κυκλοφορία τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, κατὰ τὴν κύκλωσή της μέσα ἀπὸ τίς διαδοχικὲς τῆς μορφές, τότε πού ἡ κεφαλαιακὴ ἀξία βρίσκεται μὲ τὴ μορφή τοῦ *παραγωγικοῦ κεφαλαίου*· καὶ μάλιστα πηγαίνουν ἀπὸ τό διαφορετικὸ τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου συμμετέχουν στὸ προτοσές πού δημιουργεῖ ἀξία καὶ μεταβιβάζουν τὴν ἀξία τους στὸ προϊόν. Θὰ δοῦμε παρακάτω τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς βασικῆς σύγχυσης ἀνάμεσα στὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο καὶ στὸ κεφάλαιο πού βρίσκεται στὴ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας (ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο καὶ χρηματικὸ κεφάλαιο), ἀπὸ τὴ μιά μεριά, καὶ ἀνάμεσα στὸ πάγιο καὶ στὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὴν προκαταβλημένη γιὰ τό πάγιο κεφάλαιο κεφαλαιακὴ ἀξία τὴν κυκλοφορεῖ τό προϊόν, ἀκριβῶς ὅπως κυκλοφορεῖ καὶ τὴν προκαταβλημένη γιὰ τό κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο κεφαλαιακὴ ἀξία, καὶ ἡ κυκλοφορία τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου τὴ μετατρέπει κι αὐτὴν ὅπως καὶ τὴ δευτέρῃ σέ χρηματικὸ κεφάλαιο. Ἡ διαφορὰ πηγάζει μόνο ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ἡ ἀξία τοῦ πάγιου κεφαλαίου κυκλοφορεῖ τμηματικά καὶ γιαντό πρέπει ν' ἀναπληρώνεται, ν' ἀναπαράγεται σέ φυσικὴ μορφή τμηματικά σέ μικρότερες ἢ μεγαλύτερες περιόδους.

Ὅτι ὁ Α. Σμίδ μὲ τὴν ἔννοια κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο δέν ἐννοεῖ ἐδῶ παρὰ τό *κυκλοφοροῦν κεφάλαιο*, δηλ. τὴν κεφαλαιακὴ ἀξία στίς μορφές τῆς πού ἀνήκουν στὸ προτοσές τῆς κυκλοφορίας (ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο καὶ χρηματικὸ κεφάλαιο), τό ἀποδείχνει τό παράδειγμα πού

διάλεξε ἐξαιρετικὰ ἄστοχα. Παίρνει σάν παράδειγμα τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο, δηλ. ἓνα εἶδος κεφαλαίου πού δέν ἀνήκει καθόλου στὸ προτοσές παραγωγῆς, ἀλλὰ τριγυρνᾷ μόνο στὴ σφαῖρα κυκλοφορίας καὶ ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ κυκλοφοροῦν κεφάλαιο.

Πόσο ἀνοήσιο εἶναι ν' ἀρχίζει κανεὶς μὲ ἓνα παράδειγμα, ὅπου τό κεφάλαιο δέ φιγυροῦρει καθόλου σάν παραγωγικὸ κεφάλαιο, τό λέει ὁ ἴδιος ἀμέσως μετὰ: «Τό κεφάλαιο ἐνός ἐμπόρου εἶναι πέρα γιὰ πέρα κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο». Ἡ διαφορὰ ὅμως ἀνάμεσα στὸ κυκλοφοριακὸ καὶ στὸ πάγιο κεφάλαιο προέρχεται, ὅπως θὰ μᾶς τό ποῦν ἀργότερα, ἀπὸ οὐσιαστικὲς διαφορὲς στοὺς κόλπους τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ὁ Σμίδ ἔχει στὸ κεφάλι του, ἀπὸ τὴ μιά μεριά, τὴ φυσιοκρατικὴ διαφορὰ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τίς διαφορὲς μορφῆς πού ὑφίσταται ἡ κεφαλαιακὴ ἀξία στήν κύκλωσή της. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ πράγματα γίνονται ἓνα ἀνακάτωμα.

Εἶναι ὅμως ἀπολύτως ἀκατανόητο πῶς μπορεῖ νὰ προκύνει κέρδος ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ μορφῆς τοῦ χρήματος καὶ τοῦ ἐμπορεύματος, ἀπὸ μιά ἀπλή μετατροπὴ τῆς ἀξίας ἀπὸ τὴ μιά ἀπ' αὐτὲς τίς μορφές στήν ἄλλη. Καὶ ἡ ἐξήγηση γίνεται ἀπολύτως ἀδύνατη, γιὰτί ὁ Σμίδ ἀρχίζει ἐδῶ μὲ τό ἐμπορικὸ κεφάλαιο πού κινεῖται μόνο στὴ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Θὰ ἐπανέλθουμε σ' αὐτό ὅς ἀκούσουμε πρῶτα τί λέει γιὰ τό πάγιο κεφάλαιο:

«Δεύτερο, τό κεφάλαιο μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ γαιοβελτιώσεις, γιὰ τὴν ἀγορὰ χρήσιμων μηχανῶν καὶ ἐργαλείων δουλιᾶς ἢ γιὰ παρόμοια πράγματα, πού ἀποφέρουν εἰσόδημα ἢ κέρδος, χωρὶς ν' ἀλλάξουν κάτοχο ἢ νὰ κυκλοφορήσουν κατὰ κάποιον τρόπο. Γιαντό τὸ τέστιον εἶδους κεφάλαια μποροῦμε πολὺ σωστά νὰ τὰ ὀνομάσουμε πάγια κεφάλαια. Τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα ἀπαιτοῦν πολὺ διαφορετικὲς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὰ πάγια καὶ στὰ κυκλοφοριακὰ κεφάλαια πού τοποθετοῦνται σ' αὐτὰ... Ἐνα ὀρισμένο μέρος τοῦ κεφαλαίου κάθε χειροτέχνη μάλιστα ἢ ἐργοστασιάρχῃ πρέπει νὰ παγιοθεῖ στὰ ἐργαλεῖα του δουλιᾶς. Τό μέρος αὐτό ὅμως εἶναι σέ μερικὸς πολὺ μικρὸ καὶ σέ μερικὸς πολὺ μεγάλον... Τό κατὰ πολὺ μεγαλύτερον μέρος τοῦ κεφαλαίου τέτιων χειροτεχνῶν μαστόρων (σάν τοὺς ραφτάδες, τσαγκαράδες, ὑφαντάδες) κυκλοφορεῖ ὥστ' ὅσο εἶτε στοὺς μισθοὺς τῶν ἐργατῶν τοὺς εἶτε στήν τιμὴ τῶν πρώτων τοὺς ὑλῶν καὶ ἐπανερχεται σ' αὐτοὺς μὲ ἓνα κέρδος στήν τιμὴ τοῦ προϊόντος».

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὸν παιδαριώδη ὀρισμὸ τῆς πηγῆς τοῦ κέρδους, ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ σύγχυση προβάλλουν κιόλας στὸ ὅτι: Γιὰ ἓνα ἐργοστασιάρχῃ μηχανῶν λχ. ἡ μηχανὴ εἶναι προϊόν, πού κυκλοφορεῖ σάν ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο, δηλ., γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια τοῦ Α. Σμίδ, «πού τὴν ἀποχωρίζεται κανεὶς, πού ἀλλάζει κατόχου, πού τὴν κυκλοφοροῦν παραπέρα». Ἐπομένως, κατὰ τὸν ὀρισμὸ του, ἡ μηχανὴ δέν εἶναι πάγιο, ἀλλὰ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο. Ἡ σύγχυση αὐτὴ μὲ τὴ σειρά τῆς προέρχεται ἀπὸ τό γεγονός ὅτι τὴ διαφορὰ τοῦ πάγιου καὶ τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου, πού προκύπτει ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ κυκλοφορία τῶν διάφορων στοιχείων τοῦ παραγωγικοῦ κεφα-

λαίου, ο Σμίθ τή συγγέει μέ διαφορές μορφής, από τίς όποιες περνάει τό ίδιο κεφάλαιο, εφόσον λειτουργεί σάν παραγωγικό κεφάλαιο μέσα στά πλαίσια του προτσές παραγωγής — έδω μέσα στά πλαίσια της σφαίρας κυκλοφορίας λειτουργεί σάν κυκλοφορούν κεφάλαιο, δηλ. σάν έμπορευματικό ή χρηματικό κεφάλαιο. Γιαυτό, ανάλογα μέ τή θέση πού παίρνουν στο προτσές ζωής του κεφαλαίου, τά ίδια πράγματα μπορούν, κατά τόν Σμίθ, νά λειτουργούν καί σάν πάγιο κεφάλαιο (σάν μέσα εργασίας, σάν στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου) καί σάν «κυκλοφοριακό» κεφάλαιο, σάν έμπορευματικό κεφάλαιο (σάν προϊόν πού έχει άπωθηθεί από τή σφαίρα της παραγωγής στή σφαίρα της κυκλοφορίας).

Ο Α. Σμίθ όμως αλλάζει μεμιάς όλη τή βάση χωρισμού καί αντιφάσκει μ' αυτό πού έγραψε λίγες άράδες πύ άνω, αρχίζοντας όλη τήν έρευνα. Αυτό γίνεται ιδίως μέ τή φράση: «Υπάρχουν δύο διαφορετικοί τρόποι, μέ τούς όποιους μπορεί νά τοποθετηθεί ένα κεφάλαιο γιά ν' άποφέρει στον κάτοχό του εισόδημα ή κέρδος», καί συγκεκριμένα σάν κυκλοφοριακό ή σάν πάγιο κεφάλαιο. Έπομένως, σύμφωνα μέ τά παραπάνω, έπρόκειτο γιά διαφορετικούς τρόπους χρησιμοποίησης διαφορετικών καί άνεξάρτητων μεταξύ τους κεφαλαίων, όπως κεφαλαίων πού μπορούν νά χρησιμοποιηθούν λχ. στή βιομηχανία ή στή γεωργία. — Τώρα όμως λέει: «Τά διάφορα επαγγέλματα άπαιτούν πολύ διαφορετικές αναλογίες άνάμεσα στά πάγια καί τά κυκλοφοριακά κεφάλαια πού τοποθετούνται σ' αυτά». Τό πάγιο καί τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο δέν είναι πιά διαφορετικές, αυτότελεις τοποθετήσεις κεφαλαίου, αλλά διαφορετικές μερίδες του ίδιου παραγωγικού κεφαλαίου, πού σέ διαφορετικές σφαίρες τοποθέτησης άποτελούν διαφορετικά μέρη της συνολικής άξιας αυτού του κεφαλαίου. Πρόκειται λοιπόν γιά διαφορές, πού ξεπηδάνε από τόν αντίστοιχο χωρισμό του ίδιου του παραγωγικού κεφαλαίου καί πού γιά τούτο τό λόγο ισχύουν μόνο σχετικά μ' αυτόν. Σ' αυτό όμως αντιφάσκει πάλι τό γεγονός ότι τό έμπορικό κεφάλαιο αντιπαρά τίθεται στό πάγιο κεφάλαιο μόνο σάν κυκλοφοριακό κεφάλαιο, γιατί ο Α. Σμίθ λέει: «Τό κεφάλαιο ενός έμπόρου είναι πέρα γιά πέρα κυκλοφοριακό κεφάλαιο». Στην πραγματικότητα είναι ένα κεφάλαιο πού λειτουργεί μόνο μέσα στά πλαίσια της σφαίρας κυκλοφορίας καί σάν τέτοιο αντιπαρά τίθεται γενικά στό παραγωγικό κεφάλαιο, στό κεφάλαιο πού έχει ένσωματωθεί στό προτσές παραγωγής. άκριβώς όμως γι' αυτό τό λόγο δέν μπορεί ν' αντιπαρά τίθεται στό πάγιο συστατικό του παραγωγικού κεφαλαίου σάν ρευστό (κυκλοφοριακό) συστατικό του παραγωγικού κεφαλαίου.

Στά παραδείγματα πού παραθέτει ο Σμίθ όρίζει σάν πάγιο κεφάλαιο τά instruments of trade [εργαλεία δουλιās] καί σάν κυκλοφοριακό κεφάλαιο τό μέρος του κεφαλαίου, τό τοποθετημένο σέ μισθούς εργασίας καί πρώτες ύλες, μαζί καί σέ βοηθητικές ύλες (repaid with a profit by the price of the work [επανάγεται σ' αυτούς μέ ένα κέρδος στήν τιμή του προϊόντος]).

Όστε πρώτα ο Σμίθ ξεκινάει μόνο από τά διάφορα συστατικά,

του προτσές της εργασίας, εργατική δύναμη (εργασία) καί πρώτες ύλες, από τή μιá πλευρά, καί εργαλεία δουλιās, από τήν άλλη. Αυτά όμως είναι συστατικά του κεφαλαίου, γιατί έχει τοποθετηθεί σ' αυτά ένα ποσό άξιας, πού προορίζεται νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο. Κατά τούτο λοιπόν αυτά άποτελούν τά υλικά στοιχεία, τούς τρόπους ύπαρξης του παραγωγικού κεφαλαίου, δηλ. του κεφαλαίου πού λειτουργεί στό προτσές παραγωγής. Γιατί λοιπόν ονομάζεται τό ένα μέρος πάγιο; Έπειδή «ορισμένο μέρος του κεφαλαίου πρέπει νά παγιωθεί στό εργαλεία δουλιās». Μά καί τό υπόλοιπο μέρος είναι παγιωμένο σέ μισθό εργασίας καί πρώτες ύλες. Όσόσο οι μηχανές, «τά εργαλεία δουλιās... καί άλλα παρόμοια πράγματα... άποφέρουν εισόδημα ή κέρδος, χωρίς ν' αλλάζουν κάτοχο [changing masters ή χωρίς νά κυκλοφορήσουν παραπέρα κατά κάποια τρόπο. Γιαυτό τά τέτια κεφάλαια μπορούμε πολύ σωστά νά τά ονομάσουμε πάγια κεφάλαια».

Ας πάρουμε λχ. τήν έξορυκτική βιομηχανία. Έδω δέ χρησιμοποιούνται καθόλου πρώτες ύλες, μιá καί τό αντικείμενο εργασίας, λχ. ο χαλκός, είναι ένα φυσικό προϊόν πού πρέπει πρώτα νά τό άποκτήσουν μέ τήν εργασία. Ο χαλκός, πού πρέπει πρώτα ν' άποκτηθεί, τό προϊόν του προτσές, πού θά κυκλοφορήσει άργότερα σάν έμπόρευμα, ή σάν έμπορευματικό κεφάλαιο, δέν άποτελεί στοιχείο του παραγωγικού κεφαλαίου. Κανένα μέρος της άξιας του δέν έχει δαπανηθεί γι' αυτόν. Από τήν άλλη μεριά, τά άλλα στοιχεία του προτσές παραγωγής, ή εργατική δύναμη καί οι βοηθητικές ύλες, λχ. τό κάρβουνο, τό νερό κλπ., δέν μπαίνουν επίσης σάν ύλη στό προϊόν. Τό κάρβουνο καταναλώνεται όλόκληρο καί μόνο ή άξία του μπαίνει στό προϊόν· άκριβώς όπως μπαίνει στό προϊόν ένα μέρος της άξιας της μηχανής κλπ. Τέλος, ο εργάτης μένει τό ίδιο αυτότελής άπέναντι στό προϊόν, τό χαλκό, όπως καί ή μηχανή. Μόνο ή άξία πού έχει παραγάγει μέ τήν εργασία του άποτελεί τώρα συστατικό της άξιας του χαλκού. Έπομένως στό παράδειγμα αυτό δέν αλλάζει χέρια (masters [κάτοχο]) κανένα από τά συστατικά του παραγωγικού κεφαλαίου ή κανένα άπ' αυτά δέν κυκλοφορείται παραπέρα, έπειδή κανένα άπ' αυτά δέν μπαίνει σάν ύλη στό προϊόν. Τί άπογίνεται λοιπόν έδω τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο; Σύμφωνα μέ τόν όρισμό του Α. Σμίθ, όλο τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιείται σ' ένα όρυχείο χαλκού θάπρεπε ν' άποτελείται μόνο από πάγιο κεφάλαιο.

Ας πάρουμε, αντίθετα, μιάν άλλη βιομηχανία, πού χρησιμοποιεί πρώτες ύλες, οι όποιες άποτελούν τήν ουσία του προϊόντος, καθώς καί βοηθητικές ύλες πού μπαίνουν στό προϊόν σάν σώματα καί όχι μόνο σάν άξία, όπως τό κάρβουνο πού καίγεται. Όταν τό προϊόν, λχ. τό νήμα, αλλάζει χέρια, αλλάζει χέρια καί ή πρώτη ύλη, τό βαμβάκι, από τό όποιο άποτελείται, καί περνάει από τό προτσές παραγωγής στό προτσές κατανάλωσης. Όσο όμως τό βαμβάκι λειτουργεί σάν στοιχείο του παραγωγικού κεφαλαίου, ο ιδιοκτήτης του δέν τό πουλάει, αλλά τό έπεξεργάζεται, τό μετατρέπει σέ νήμα. Δέν τό αφήνει από τά χέρια του. Η, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή χοντρολαθεμένη καί τριμ-

μένη έκφραση του Σμιθ, δέν αποκομίζει κέρδος, by parting with it, by its changing masters, or by circulating it [ἀποχωριζόμενος ἀπ' αὐτό, κάνοντάς το ν' αλλάξει κάτοχο ἢ βάζοντάς το σέ κυκλοφορία]. Ὅπως δέν κυκλοφορεῖ τίς μηχανές του, ἔτσι δέν κυκλοφορεῖ καί τὰ ὑλικά του. Εἶναι παγιωμένα στό προτοσές παραγωγῆς, ἀπαράλλαχτα ὅπως οἱ κλωστικές μηχανές καί τὰ ἐργοστασιακά χτίρια. Ἐνα μέρος μάλιστα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου πρέπει τό ἴδιο μόνιμα νά εἶναι παγιωμένο μέ τή μορφή κάρβουνου, βαμβακιῦ κλπ., ὅπως εἶναι παγιωμένο μέ τή μορφή μέσων ἐργασίας. Ἡ διαφορὰ εἶναι μόνο τούτη, πώς τό βαμβάκι, τό κάρβουνο κλπ., πού εἶναι ἀναγκαῖα, λχ. γιά τή βδομαδιατική παραγωγή νήματος, καταναλώνονται πέρα γιό πέρα στήν παραγωγή τοῦ βδομαδιατικοῦ προϊόντος καί γιαντό πρέπει ν' ἀναπληρώνονται μέ καινούργια ἀντίτυπα βαμβακιῦ, κάρβουνου κλπ. Ἐτσι τὰ στοιχεῖα αὐτά τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, μ' ὅλο πού σάν εἶδος μένουν ἴδια, ἀποτελοῦνται διαρκῶς ἀπό νέα ἀντίτυπα τοῦ ἴδιου εἶδους, ἐνῶ ἡ ἴδια ἀτομική κλωστική μηχανή, τό ἴδιο ἐργοστασιακό χτίριο ἔξακολουθοῦν νά συμμετέχουν σέ πολλά βδομαδιατικά προτοσές παραγωγῆς, χωρίς ν' ἀναπληρώνονται ἀπό καινούργια ἀντίτυπα τοῦ εἶδους τους. Σάν στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου ὅλα τὰ συστατικά του μέρη εἶναι μόνιμα παγιωμένα στό προτοσές παραγωγῆς, ἐπειδή χωρίς αὐτά δέν μπορεῖ νά συντελεστεῖ τό προτοσές τῆς παραγωγῆς. Καί ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, καί τὰ πάγια καί τὰ ρευστά, ἀντιπαράτίθενται ἐξίσου σάν παραγωγικό κεφάλαιο στό κυκλοφοριακό κεφάλαιο, δηλ. στό ἐμπορευματικό καί στό χρηματικό κεφάλαιο.

Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν ἐργατική δύναμη. Ἐνα μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου πρέπει διαρκῶς νά εἶναι παγιωμένο σ' αὐτήν, καί εἶναι οἱ ἴδιες ταυτόσημες ἐργατικές δυνάμεις, ὅπως εἶναι οἱ ἴδιες μηχανές, πού παντοῦ χρησιμοποιοῦνται γιά πολὺν καιρό ἀπό τόν ἴδιο κεφαλαιοκράτη. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στίς ἐργατικές δυνάμεις καί στίς μηχανές δέ συνίσταται ἐδῶ στό ὅτι ἡ μηχανή ἔχει ἀγοραστεῖ μιὰ γιά πάντα (πράγμα πού ἐπίσης δέ γίνεται, στήν περίπτωση πού πληρώνεται λχ. μέ δόσεις), ἐνῶ ὁ ἐργάτης ὄχι, ἀλλά στό ὅτι ἡ ἐργασία πού ἑξοδεύει ὁ ἐργάτης μπαίνει ὁλόκληρη στήν ἀξία τοῦ προϊόντος, ἐνῶ ἡ ἀξία τῆς μηχανῆς μπαίνει μόνο τμηματικά.

Ὁ Σμιθ μπερδεύει διάφορους ὁρισμούς ὅταν, σέ ἀντίθεση πρὸς τό πάγιο, λέει γιά τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο: «Τό κεφάλαιο πού ἔχει τοποθετηθεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο δέν ἀποφέρει στόν κάτοχό του οὔτε εἰσδήματα οὔτε κέρδος, ὅσον καιρό μένει στήν κατοχή του ἢ διατηρεῖ τήν ἴδια μορφή». Τήν τυπική ἀπλῶς μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος, πού ὑφίσταται τό προϊόν, τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, καί πού κάνει δυνατό τό πέρασμα τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό χέρι σέ χέρι, τή βάζει στήν ἴδια μοῖρα μέ τή σωματική μεταμόρφωση, πού ὑφίστανται τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου κατὰ τή διάρκεια τοῦ προτοσές παραγωγῆς. Τή μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρήμα καί τοῦ χρήματος σέ ἐμπόρευμα, τήν πούληση καί τήν ἀγορά, τίς ἀνακατεῖ ἐδῶ ἀπλοῦστατα μέ τή μετατροπή τῶν στοι-

χείων παραγωγῆς σέ προϊόν. Σάν παράδειγμα γιά τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο παίρνει τό ἐμπορικό κεφάλαιο, πού μετατρέπεται ἀπό ἐμπόρευμα σέ χρήμα καί ἀπό χρήμα σέ ἐμπόρευμα — τή μεταμόρφωση $E - X - E$ πού ἀνήκει στήν ἐμπορευματική κυκλοφορία. Αὐτή ὅμως ἡ μεταμόρφωση μέσα στά πλαίσια τῆς κυκλοφορίας ἔχει γιά τό λειτουργοῦν βιομηχανικό κεφάλαιο τή σημασία ὅτι τὰ ἐμπορεύματα, στά ὁποῖα ξαναμετατρέπεται τό χρήμα, εἶναι στοιχεῖα παραγωγῆς (μέσα ἐργασίας καί ἐργατική δύναμη), ὅτι δηλαδή κάνει δυνατό τή συνέχεια τῆς λειτουργίας του, τό προτοσές παραγωγῆς σάν συνεχές προτοσές ἢ σάν προτοσές ἀναπαραγωγῆς. Ὁλη αὐτή ἡ ἀλλαγὴ μορφῶν συντελεῖται μέσα στήν κυκλοφορία καί εἶναι αὐτή πού κάνει δυνατό τό πραγματικό πέρασμα τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τό ἓνα χέρι στό ἄλλο. Ἀντίθετα, οἱ μεταμορφώσεις, πού ὑφίσταται τό παραγωγικό κεφάλαιο μέσα στό προτοσές τῆς παραγωγῆς του, εἶναι μεταμορφώσεις πού ἀνήκουν στό προτοσές ἐργασίας καί εἶναι ἀναγκαῖες γιά νά μετατρέψουν τὰ στοιχεῖα παραγωγῆς στό ἐπιδιωκόμενο προϊόν. Ὁ Α. Σμιθ κολάει στό ὅτι ἓνα μέρος τῶν μέσων παραγωγῆς (τά καθαντὸ μέσα ἐργασίας) χρησιμεύει στό προτοσές ἐργασίας (πράγμα πού τό ἐκφράζει λαθεμένα: yield a profit to their master [ἀποφέρουν κέρδος στόν κάτοχό τους]), χωρίς νά μεταβάλλει τή φυσική του μορφή καί φθεῖρεται μόνο βαθμιαῖα· ἐνῶ ἓνα ἄλλο μέρος, τὰ ὑλικά, μεταβάλλονται, καί ἀκριβῶς χάρη στή μεταβολή τους ἐκπληρώνουν τόν προορισμό τους σάν μέσα παραγωγῆς. Αὐτός ὅμως ὁ διαφορετικός ρόλος τῶν στοιχείων τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου στό προτοσές ἐργασίας ἀποτελεῖ μόνο τήν ἀφετηρία τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στό πάγιο καί στό μὴ πάγιο κεφάλαιο, καί ὄχι αὐτή τήν ἴδια τή διαφορὰ, πράγμα πού βγαίνει κιόλας ἀπό τό γεγονός ὅτι ὑπάρχει στόν ἴδιο βαθμὸ σ' ὅλους τοὺς τρόπους παραγωγῆς, τοὺς κεφαλαιοκρατικούς καί τοὺς μὴ κεφαλαιοκρατικούς. Σ' αὐτόν ὅμως τό διαφορετικό ὑλικό ρόλο ἀνταποκρίνεται ἡ μεταβίβαση ἀξίας στό προϊόν, καί σ' αὐτήν πάλι ἀνταποκρίνεται ἡ ἀναπλήρωση τῆς ἀξίας μέ τήν πούληση τοῦ προϊόντος· καί μόνο αὐτό ἀποτελεῖ τή διαφορὰ ἐκείνη. Ἐπομένως, τό κεφάλαιο δέν εἶναι πάγιο, ἐπειδή εἶναι παγιωμένο στά μέσα ἐργασίας, ἀλλά ἐπειδή ἓνα μέρος τῆς ἀξίας του, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μέσα ἐργασίας, παραμένει παγιωμένο σ' αὐτά, τή στιγμή πού ἓνα ἄλλο μέρος τῆς κυκλοφορεῖ σάν συστατικό τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος.

Ἄν τὸ βασικό κεφάλαιο τοποθετεῖται γιά νά φέρει μελλοντικό κέρδος, τότε αὐτό τό κέρδος πρέπει νά τό φέρει εἴτε μένοντας σ' αὐτόν (στόν κάτοχο), εἴτε ἐγκαταλείποντάς τον. Στή μιὰ περίπτωση εἶναι πάγιο, στήν ἄλλη κυκλοφοριακό κεφάλαιο» (σελ. 189).

Ἐκεῖνο πού ἐδῶ χτυπάει ἀμέσως στό μάτι εἶναι ἡ χοντροκομμένη ἐμπειρική παράσταση γιά τό κέρδος, πού τήν ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ τόν τρόπο ἀντίληψης τοῦ συνηθισμένου κεφαλαιοκράτη, πράγμα πού ἀντιφάσκει πέρα γιά πέρα μέ τήν καλύτερη ἐσώτερη ἀντίληψη τοῦ Α. Σμιθ. Στήν τιμὴ τοῦ προϊόντος ἔχει ἀναπληρωθεῖ τόσο ἡ τιμὴ τῶν ὑλικῶν, ὅσο καί τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μὰ ἐπίσης καί τό μέρος ἐκεῖ-

νο της αξίας, πού μέ τή φθορά ἔχει περάσει ἀπό τὰ ἐργαλεία δουλιᾶς στό προϊόν. Τό κέρδος δέν πηγάει σέ καμιά περίπτωση ἀπ' αὐτή τήν ἀναπλήρωση. Ἄν τώρα μιᾶ ἀξία, πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά τήν παραγωγή τοῦ προϊόντος, ἀναπληρώνεται μέ τήν πούλησή του ὁλοκληρωτικά ἢ τμηματικά, μειῶς ἢ βαθμιαία, τό γεγονός αὐτό μπορεῖ ν' ἀλλάξει μόνο τό εἶδος καί τό χρόνο τῆς ἀναπλήρωσης, δέν μπορεῖ ὅμως σέ καμιά περίπτωση νά μετατρέψει σέ δημιουργία ὑπεραξίας αὐτό πού ἔχουν κοινό καί τά δύο — τήν ἀναπλήρωση τῆς αξίας. Ἐδῶ βρίσκεται στή βάση ἡ συνηθισμένη ἀντίληψη ὅτι ἡ ὑπεραξία πηγάει μόνο ἀπό τήν πούληση, ἀπό τήν κυκλοφορία τοῦ προϊόντος, μιᾶ καί πραγματοποιεῖται μόνο μέ τήν πούληση τοῦ προϊόντος, μέ τήν κυκλοφορία του. Στήν πραγματικότητα, ὁ διαφορετικός τρόπος γέννησης τοῦ κέρδους, γιά τόν ὁποῖο γίνεται ἐδῶ λόγος, ἀποτελεῖ ἀπλῶς λαθεμένη ἔκφραση τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου παίζουν διαφορετικό ρόλο, δροῦν διαφορετικά σάν παραγωγικά στοιχεῖα στό προτσές ἐργασίας. Τέλος τῆ διαφορᾶ δέν τή συνάγει ἀπό τό προτσές ἐργασίας ἢ ἀξιοποίησης, ἀπό τή λειτουργία τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἀλλά, ὅπως λέει, ἰσχύει μόνο ὑποκειμενικά γιά τόν ἄτομικό κεφαλαιοκράτη, πού ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου τοῦ χρησιμεύει μέ ἕνα τρόπο καί τό ἄλλο μέ ἄλλο τρόπο.

Ἀντίθετα, ὁ Κεναί εἶχε συναγάγει τίς διαφορές ἀπό τό ἴδιο τό προτσές ἀναπαραγωγῆς καί ἀπό τίς ἀναγκαιότητές του. Γιά νά εἶναι αὐτό τό προτσές συνεχές, πρέπει ἀπό τήν ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος ν' ἀναπληρώνεται κάθε χρόνο πέρα γιά πέρα ἡ ἀξία τῶν χρονιάτικων προκαταβολῶν, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἀξία τοῦ πάγιου κεφαλαίου [Anlagekapital] ν' ἀναπληρώνεται μόνο κατά δόσεις, ἔτσι πού μόνο ὕστερα ἀπό κάμποσα χρόνια, λχ. ὕστερα ἀπό δέκα χρόνια, ν' ἀναπληρώνεται ὁλότελα, δηλ. ν' ἀναπαράγεται ὁλόκληρη (μέ καινούργια ἀντίτυπα τοῦ ἴδιου εἶδους). Ἔτσι ὁ Α. Σμίθ κάνει ἕνα μεγάλο βήμα πρὸς τὰ πίσω σέ σύγκριση μέ τόν Κεναί.

Ἀπό τόν ὁρισμό λοιπόν πού δίνει ὁ Σμίθ γιά τό πάγιο κεφάλαιο δέ μένει ἀπολύτως τίποτα, ἐκτός ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό μέσα ἐργασίας, πού, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι γίνεται μέ τὰ προϊόντα πού συντελοῦν στήν παραγωγή τους, δέν ἀλλάζουν τή μορφή τους στό προτσές παραγωγῆς καί ἐξακολουθοῦν νά λειτουργοῦν στήν παραγωγή ὡς πού νά φθαροῦν ὁλότελα. Ξεχνάει πῶς ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου ἀντιπαράτιθενται διαρκῶς μέ τή φυσική τους μορφή (σάν μέσα ἐργασίας, ὕλικά καί ἐργατική δύναμη) στό προϊόν καί στό προϊόν πού κυκλοφορεῖ σάν ἐμπόρευμα καί πῶς ἡ διαφορᾶ τοῦ μέρους, πού ἀποτελεῖται ἀπό ὕλικά καί ἐργατική δύναμη, ἀπό τό μέρος, πού ἀποτελεῖται ἀπό μέσα ἐργασίας, συνίσταται, ὡς πρὸς τήν ἐργατική δύναμη, μόνο στό ὅτι διαρκῶς ξαναγοράζεται (δέν ἀγοράζεται γιά ὅλη τή διάρκεια τῆς ὑπαρξῆς της, ὅπως μέ τὰ μέσα ἐργασίας): ὡς πρὸς τὰ ὕλικά πάλι — στό ὅτι στό προτσές ἐργασίας δέ λειτουργοῦν τὰ ἴδια, ἀλλά διαρκῶς καινούργια ἀντίτυπα τοῦ ἴδιου εἶδους. Ταυτόχρονα δημιουργεῖται ἡ ψευδαίσθηση, πῶς τάχα δέν κυκλοφορεῖ καί ἡ ἀξία τοῦ πά-

γιου κεφαλαίου, μόλο πού ὁ Α. Σμίθ ἔχει φυσικά ἐξηγήσει προηγούμενα πῶς ἡ φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἀποτελεῖ μέρος τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος.

Σχετικά μέ τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο σάν ἀντίθεση τοῦ πάγιου ὁ Σμίθ δέν τονίζει πῶς ἡ ἀντίθεση αὐτή προέρχεται μόνο ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι τό συστατικό ἐκεῖνο μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, πού πρέπει ν' ἀναπληρώνεται ὁλόκληρο ἀπό τήν ἀξία τοῦ προϊόντος καί γι' αὐτό πρέπει νά συμμετέχει ὁλότελα στίς μεταμορφώσεις του, ἐνῶ δέ συμβαίνει τό ἴδιο μέ τό πάγιο κεφάλαιο. Ἀντίθετα, ὁ Σμίθ περδεύει τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο μέ τίς μορφές πού παίρνει τό κεφάλαιο κατά τό πέρασμά του ἀπό τή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας σάν ἐμπορευματικό καί χρηματικό κεφάλαιο. Ὅμως καί οἱ δύο αὐτές μορφές, ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί χρηματικό κεφάλαιο, εἶναι φορεῖς τῆς ἀξίας τόσο τῶν πάγιων ὥς καί τῶν ρευστῶν συστατικῶν τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Καί τὰ δύο εἶναι κυκλοφοροῦν κεφάλαιο σέ ἀντίθεση πρὸς τό παραγωγικό, δέν εἶναι ὅμως κυκλοφοριακό (ρευστό) κεφάλαιο σέ ἀντίθεση πρὸς τό πάγιο.

Τέλος, μέ τήν τελείως στραβή θέση ὅτι τό πάγιο κεφάλαιο δημιουργεῖ κέρδος ὅταν μένει στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ τό κυκλοφοριακό δημιουργεῖ κέρδος ὅταν τό ἐγκαταλείπει καί κυκλοφορεῖ, συγκαλύπτεται, ἐπειδή εἶναι ἴδια ἡ μορφή πού ἔχουν κατὰ τήν περιστροφή τό μεταβλητό κεφάλαιο καί τό ρευστό συστατικό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἡ οὐσιαστική διαφορᾶ τους στό προτσές ἀξιοποίησης καί στή δημιουργία τῆς ὑπεραξίας, δηλ. συσκοτίζεται ἀκόμα περισσότερο ὅλο τό μυστικό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ὁ κοινὸς χαρακτηρισμός: «κυκλοφοριακό κεφάλαιο», πνίγει αὐτή τήν οὐσιαστική διαφορᾶ, πράγμα πού τό τράβηξε πῶς πέρα ἡ κατοπινὴ πολιτικὴ οικονομία, πού κράτησε σάν τό οὐσιαστικό καί μοναδικό διακριτικό ὄχι τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στό μεταβλητό καί στό σταθερό κεφάλαιο, ἀλλά τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφοριακό κεφάλαιο.

Ἀφοῦ ὁ Α. Σμίθ χαρακτήρισε πρῶτα τό πάγιο καί τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο σάν δύο διαφορετικούς τρόπους τοποθέτησης κεφαλαίου, πού ὁ καθένας χωριστὰ παρμένος ἀποφέρει κέρδος, λέει: «Καθένα πάγιο κεφάλαιο δέν μπορεῖ ν' ἀποφέρει εἰσόδημα, παρὰ μόνο μέ τῇ βοήθειᾳ ἑνὸς κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου. Καί οἱ πῶς χρήσιμες μηχανές καί τὰ πῶς χρήσιμα σύνεργα δουλιᾶς δέν μποροῦν νά παράγουν τίποτα χωρὶς τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο, πού προμηθεύει τὰ ἐπεξεργαζόμενα ὕλικά καί τή συντήρηση τῶν ἐργατῶν πού τὰ χρησιμοποιοῦν» (188).

Ἐδῶ φανερόνεται τί σημαίνουν οἱ προηγούμενες ἐκφράσεις: yield a revenue, make a profit [ἀποφέρει εἰσόδημα, δημιουργεῖ κέρδος] κλπ., ὅτι δηλαδή καί τὰ δύο μέρη τοῦ κεφαλαίου χρησιμεύουν σάν δημιουργοὶ προϊόντος.

Τώρα ὁ Α. Σμίθ ἀναφέρει τό παρακάτω παράδειγμα: «Τό μέρος τοῦ κεφαλαίου ἑνὸς παχτωτῆ πού εἶναι τοποθετημένο στά γεωργικά σύνεργα εἶναι πάγιο κεφάλαιο, καί τό μέρος πού χρησιμοποιεῖται γιά

τούς μισθούς και τη συντήρηση των εργατών του είναι κυκλοφοριακό κεφάλαιο». (Έδω λοιπόν η διαφορά πάγιου και κυκλοφοριακού κεφαλαίου αφορά σωστά μόνο τη διαφορετική κυκλοφορία, την περιστροφή των διάφορων συστατικών του παραγωγικού κεφαλαίου.) «Μέ το ένα μέρος ο παχτωτής βγάζει κέρδος, κρατώντας το μέρος αυτό στην κατοχή του, και με το άλλο, δίνοντάς το παραπέρα. Η τιμή ή η αξία των ζώων του εργασίας είναι επίσης πάγιο κεφάλαιο» (και δώ πάλι σωστή ή σκέψη, πώς η διαφορά αφορά την αξία και όχι το υλικό στοιχείο), «όπως και η τιμή ή η αξία και των σύνεργων του νοικοκυριού του· ή τροφή για τη συντήρησή τους» (των ζώων εργασίας) «είναι εξίσου κυκλοφοριακό κεφάλαιο, όπως και τα μέσα για τη συντήρηση των εργατών. Ο παχτωτής βγάζει το κέρδος του, κρατώντας στην κατοχή του τα ζώα εργασίας και δίνοντας τη συντήρησή τους». (Ο παχτωτής κρατάει την τροφή των ζώων, δεν την πουλάει. Τη χρησιμοποιεί σαν τροφή για τα ζώα του, ενώ τα ίδια τα ζώα τα χρησιμοποιεί σαν εργαλεία δουλειάς. Η διαφορά είναι μόνο τούτη: η τροφή των ζώων, που μπαίνει στη συντήρηση των ζώων εργασίας, καταναλώνεται πέρα για πέρα και πρέπει ν' αντικατασταίνεται διαρκώς με νέα τροφή από το προϊόν της γεωργίας ή από την πούλησή του· τα ίδια τα ζώα αντικατασταίνονται μόνο στο βαθμό που το καθένα με τη σειρά του γίνεται άνικανο για εργασία.) «Τόσο η τιμή, όσο και η συντήρηση των ζώων, που αγοράστηκαν και παχύνθηκαν όχι για δουλιά, αλλά για να πουληθούν, είναι κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Ο παχτωτής βγάζει το κέρδος του, πουλώντας τα». (Κάθε εμπορευματοπαραγωγός, επομένως και ο κεφαλαιοκράτης παραγωγός, πουλάει το προϊόν του, το αποτέλεσμα του προτσές της παραγωγής του, αυτό όμως δε θά πει πώς το προϊόν του μετατρέπεται έτσι σε πάγιο ή ρευστό συστατικό του παραγωγικού κεφαλαίου του. Αντίθετα, υπάρχει τώρα με μία μορφή, με την οποία έχει αποβληθεί από το προτσές παραγωγής και πρέπει να λειτουργήσει σαν εμπορευματικό κεφάλαιο. Τα θρεφτάρια λειτουργούν στο προτσές παραγωγής σαν πρώτη ύλη και όχι σαν εργαλεία, όπως γίνεται με τα ζώα εργασίας. Γιαυτό μπαίνουν σαν ύλη στο προϊόν και όλη τους η αξία μπαίνει σ' αυτό, όπως μπαίνει και η αξία των βοηθητικών υλών (ή τροφή τους). Νά γιατί αποτελούν ρευστό μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου, και όχι επειδή το πουλημένο προϊόν — τα θρεφτάρια — έχουν έδω την ίδια φυσική μορφή με την πρώτη ύλη, δηλ. με τα ζώα που δεν έχουν ακόμα παχυνθεί. Αυτό αποτελεί σύμπτωση. Ταυτόχρονα όμως ο Σμιθ θά μπορούσε απ' αυτό το παράδειγμα να δει, πώς αυτό που δίνει στην αξία, που κρύβεται στο στοιχείο της παραγωγής, τον ορισμό πάγια ή ρευστή δεν είναι η πραγματική μορφή του, αλλά η λειτουργία του μέσα στο προτσές της παραγωγής.) «Επίσης και όλη η αξία του σπόρου είναι στην ουσία πάγιο κεφάλαιο. Παρά το γεγονός ότι πηγαίνει ανάμεσα στο χωράφι και στην αποθήκη, δεν αλλάζει ωστόσο ποτέ κάτοχο [it never changes masters] και γιαυτό ουσιαστικά δεν κυκλοφορεί. Ο φάρμερ βγάζει το κέρδος του όχι από την πούλησή του, αλλά από τον πολλαπλασιασμό του».

Έδω προβάλλει στο φως όλη η άνοησία της διάκρισης που κάνει ο Σμιθ. Κατά τον Σμιθ ο σπόρος θάταν πάγιο κεφάλαιο, αν δεν γινόταν change of masters [άλλαγή κατόχου], δηλ. αν ο σπόρος αναπληρώνεται άμεσα από το χρονιάτικο προϊόν, αν αφαιρείται απ' αυτό. Θάταν απεναντίας κυκλοφοριακό κεφάλαιο, αν όλο το προϊόν είχε πουληθεί και αν από ένα μέρος της αξίας του είχε αγοραστεί ξένος σπόρος. Στη μία περίπτωση γίνεται change of masters, στην άλλη όχι. Ο Σμιθ συγχέει έδω ξανά το ρευστό κεφάλαιο με το εμπορευματικό. Το προϊόν είναι ο υλικός φορέας του εμπορευματικού κεφαλαίου. Φυσικά, όμως, μόνο εκείνο το μέρος του που μπαίνει πραγματικά στην κυκλοφορία και δεν ξαναμπαίνει απευθείας στο προτσές της παραγωγής, από το οποίο βγήκε σαν προϊόν.

Είτε ο σπόρος αφαιρείται άμεσα από το προϊόν σαν μέρος του, είτε πουλιέται όλο το προϊόν και ένα μέρος της αξίας του χρησιμοποιείται για ν' αγοραστεί ξένος σπόρος, και στίς δυο περιπτώσεις γίνεται απλώς αναπλήρωση, και από την αναπλήρωση αυτή δε δημιουργείται κέρδος. Στη μία περίπτωση ο σπόρος μπαίνει στην κυκλοφορία σαν εμπόρευμα μαζί με το υπόλοιπο μέρος του προϊόντος, στην άλλη φιγουράρει μόνο στα λογιστικά βιβλία σαν συστατικό της αξίας του προκαταβλημένου κεφαλαίου. Και στίς δυο περιπτώσεις όμως παραμένει ρευστό συστατικό του παραγωγικού κεφαλαίου. Καταναλώνεται ολοκληρωτικά για να παραχθεί το προϊόν και πρέπει ν' αναπληρωθεί απ' αυτό ολοκληρωτικά για να γίνει δυνατή η αναπαραγωγή.

«Η πρώτη ύλη και οι βοηθητικές ύλες χάνουν την αυτοτελή μορφή, που μ' αυτή είχαν μπει στο προτσές εργασίας σαν αξίες χρήσης. Διαφορετικά έχει το ζήτημα με τα καθαυτό μέσα εργασίας. Ένα εργαλείο, μία μηχανή, ένα χτίριο εργοστασίου, ένα δοχείο κλπ. χρησιμοποιούν στο προτσές εργασίας, μόνον εφόσον διατηρούν την αρχική τους μορφή, και ξαναμπαίνουν αύριο στο προτσές εργασίας με την ίδια ακριβώς μορφή που είχαν μπει και χτές. Και διατηρούν και μετά το θάνατό τους την αυτοτελή τους μορφή απέναντι στο προϊόν, όπως τη διατηρούν και στη διάρκεια της ζωής τους, στη διάρκεια του προτσές εργασίας. Τα πτώματα των μηχανών, των εργαλείων, των εργοστασίων κλπ. εξακολουθούν να υπάρχουν χωριστά από τα προϊόντα, στην παραγωγή των οποίων είχαν συντελέσει» (Κ. Μάρξ: «Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο I, κεφ. 6ο, σελ. 215 — 216).

Αυτούς τούς διαφορετικούς τρόπους χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής για τη δημιουργία του προϊόντος, όπου ένα μέρος απ' αυτά διατηρούν την αυτοτελή τους μορφή απέναντι στο προϊόν, ενώ τα άλλα τη μεταβάλλουν ή τη χάνουν ολότελα, — αυτή τη διαφορά που ανήκει στο προτσές εργασίας σαν τέτιο και που γίνεται ισχύει και για τα προτσές εργασίας που αποβλέπουν απλώς στην άμεση κάλυψη των αναγκών των παραγωγών, λχ. της πατριαρχικής οικογένειας, χωρίς καμιά ανταλλαγή, χωρίς εμπορευματική παραγωγή — τούς παραποιεί ο Α. Σμιθ: 1) γιατί μπάζει τον τελείως ανάρμοστο έδω ορισμό του κέρδους, πώς ένα μέρος τους φέρνει στον ιδιοκτήτη κέρδος, διατηρών-

τας τή μορφή τους, και τό άλλο, χάνοντάς την· 2) γιατί ανακατεύει τις μεταβολές του ενός μέρους των στοιχείων παραγωγής στο προτσές εργασίας, μέ τή μεταμόρφωση πού ἀνήκει στην ἀνταλλαγή των προϊόντων, μέ τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία (ἀγορά και πούληση), πού συμπεριλαμβάνει ταυτόχρονα τήν ἀλλαγή τῆς ιδιοκτησίας στά κυκλοφορούντα ἐμπορεύματα.

Ἡ περιστροφή προϋποθέτει πώς ἡ ἀναπαραγωγή γίνεται δυνατή χάρη στή μεσολάβηση τῆς κυκλοφορίας, δηλ. χάρη στήν πούληση τοῦ προϊόντος, χάρη στή μετατροπή του σέ χρήμα και στήν ξαναμετατροπή του ἀπό χρήμα στά στοιχεία τῆς παραγωγῆς του. Ἐφόσον ὅμως ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος τοῦ κεφαλαιοκράτη παραγωγοῦ ξαναχρησιμεύει στόν ἴδιο ἄμεσα σάν μέσο παραγωγῆς, ὁ παραγωγός ἐμφανίζεται σάν πωλητή τῆς προϊόντος στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, και ἔτσι ἀκριβῶς φηγουράρει τό πρᾶγμα στά λογιστικά του βιβλία. Ἐπομένως, τό μέρος αὐτό τῆς ἀναπαραγωγῆς δέ γίνεται μέ τή μεσολάβηση τῆς κυκλοφορίας, ἀλλά ἄμεσα. Τό μέρος ὅμως τοῦ προϊόντος, πού χρησιμεύει ἔτσι πάλι σάν μέσο παραγωγῆς, ἀναπληρώνει ρευστό και ὄχι πάγιο κεφάλαιο: 1) ἐφόσον ἡ ἀξία του μπαίνει δλόκληρη στό προϊόν και 2) ἐφόσον ἔχει ἀντικατασταθεῖ δλόκληρο *in natura* (σέ εἶδος) μέ ἕνα καινούργιο ἀντίτυπο ἀπό τό νέο προϊόν.

Ὁ Α. Σμῖθ μᾶς λέει τώρα ἀπό τί ἀποτελεῖται τό κυκλοφοριακό και τό πάγιο κεφάλαιο. Ἀπαριθμεῖ τά πρᾶγματα, τά ὑλικά στοιχεία πού ἀποτελοῦν πάγιο κεφάλαιο, και κείνα πού ἀποτελοῦν κυκλοφοριακό κεφάλαιο, λές και ὁ χαρακτήρας τους αὐτός δίνεται σέ τοῦτα τά πρᾶγματα σάν ὕλη, ἀπό τή φύση, ἀντί νά πηγάζει ἀπό τήν καθορισμένη λειτουργία τους μέσα στά πλαίσια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς. Καί ὅμως στό ἴδιο κεφάλαιο (Βιβλίο II, κεφ. I) παρατηρεῖ πώς, μόλο πού κάποιο πρᾶγμα, λχ. μιᾶ κατοικία, πού προορίζεται γιά τήν ἄμεση κατανάλωση, «μπορεῖ ν' ἀποφέρει ἕνα εἰσόδημα στόν κάτοχό του και νά τόν ἐξυπηρετεῖ ἔτσι μέ τήν *ιδιότητα* ενός κεφαλαίου σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά φέρνει εἰσόδημα στήν ὁλότητα, οὔτε νά τήν ἐξυπηρετεῖ μέ τήν *ιδιότητα* ενός κεφαλαίου, και δέν μπορεῖ ἔτσι ποτέ ν' αὐξήσει ἔστω και στό ἐλάχιστο τό εἰσόδημα ὅλου τοῦ λαοῦ» (σελ. 186). Ἐδῶ λοιπόν ὁ Σμῖθ ἐκφράζει καθαρά τήν ἰδέα πώς ἡ κεφαλαιακή ιδιότητα δέν ἀνήκει στά πρᾶγματα σάν τέτια και σ' ὅλες τίς περιστάσεις, ἀλλά πώς εἶναι μιᾶ λειτουργία πού τήν ἐκπληρώνουν ἢ ὄχι ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις. Αὐτό ὅμως πού ἰσχύει γιά τό κεφάλαιο γενικά, ἰσχύει και γιά τίς ὑποδιαρέσεις του.

Τά ἴδια πρᾶγματα ἀποτελοῦν συστατικά μέρη τοῦ ρευστοῦ ἢ τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἀνάλογα μέ τή λειτουργία πού ἐκπληρώνουν στό προτσές εργασίας. Ἐνα ζῶο, λχ., ὅταν χρησιμεύει σάν ζῶο εργασίας (μέσο εργασίας), ἀποτελεῖ ὑλικό τρόπο ὑπαρξης τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἐνῶ ἀντίθετα σάν θρεφτάρι (πρώτη ὕλη) ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου τοῦ παχτωτή. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό ἴδιο πρᾶγμα μπορεῖ πότε νά λειτουργεῖ σάν συστατικό τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου και πότε νά ἀνήκει στό ἄμεσα καταναλωτικό ἀπόθεμα. Μιά

οἰκοδομή, λχ., ὅταν λειτουργεῖ σάν χώρος δουλειᾶς, ἀποτελεῖ πάγιο συστατικό τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου· ὅταν λειτουργεῖ σάν κατοικία, δέν ἀποτελεῖ καμιά ἀπολύτως μορφή τοῦ κεφαλαίου *quia* [μέ τήν ιδιότητά του σάν] κατοικία. Τά ἴδια μέσα εργασίας μποροῦν σέ πολλές περιπτώσεις νά λειτουργοῦν πότε σάν μέσα παραγωγῆς και πότε σάν μέσα κατανάλωσης.

Μιά ἀπό τίς πλάνες πού ἀπορέουν ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ Σμῖθ ἦταν πώς τά χαρακτηριστικά τοῦ πάγιου και τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου τάπαιρνε σάν χαρακτηριστικά τῶν ἰδίων τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀνάλυση κιόλας τοῦ προτσές εργασίας ([Κ. Μάρξ: «Τό Κεφάλαιο»], Βιβλίο I, κεφ. 5ο, [σελ. 193 — 197]) δείχνει πώς οἱ ὁρισμοί τοῦ μέσου εργασίας, τοῦ ὑλικοῦ εργασίας, τοῦ προϊόντος, ἀλλάζουν ἀνάλογα μέ τό διαφορετικό ῥόλο πού τό ἴδιο πρᾶγμα παίξει στό προτσές. Οἱ ὁρισμοί ὅμως τοῦ πάγιου και τοῦ μή πάγιου κεφαλαίου στηρίζονται μέ τή σειρά τους στούς καθορισμένους ῥόλους πού παίζουν τά στοιχεία αὐτά στό προτσές εργασίας, ἐπομένως και στό προτσές δημιουργίας τῆς ἀξίας.

Δεύτερο ὅμως, κατά τήν ἀπαρίθμηση τῶν πραγμάτων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελοῦνται τό πάγιο και τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο, φανερόνεται πέρα γιά πέρα πώς ὁ Σμῖθ τή διαφορὰ τῶν πάγιων και τῶν ρευστῶν συστατικῶν τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, πού ἰσχύει κι ἔχει κάποιο νόημα μόνο σχετικά μέ τό παραγωγικό κεφάλαιο (τό κεφάλαιο στήν παραγωγική του μορφή), τήν μετρεῖ μέ τή διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό παραγωγικό κεφάλαιο και στίς μορφές πού ἀνήκουν στό κεφάλαιο μέσα στό προτσές τῆς κυκλοφορίας του: ἐμπορευματικό κεφάλαιο και χρηματικό κεφάλαιο. Στό ἴδιο σημείο (σελ. 187, 188) λέει: «Τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο ἀποτελεῖται... ἀπό τά μέσα συντήρησης, τά ὑλικά και τά κάθε λογῆς ἔτοιμα προϊόντα, πού βρίσκονται στά χέρια τῶν κάθε φορά ἐμπόρων τους, και ἀπό τό χρήμα πού εἶναι ἀναγκαῖο γιά νά τά κυκλοφορήσουν και νά τά διανεῖμουν κλπ.». — Πράγματι, ἄμα ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπό πιό κοντά, θά δοῦμε πώς ἐδῶ, ἀντίθετα ἀπ' ὅσα εἰπώθηκαν πιό πάνω, τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο ξανααυτίζεται μέ τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο και μέ τό χρηματικό κεφάλαιο, δηλ. μέ δύο μορφές τοῦ κεφαλαίου πού δέν ἀνήκουν καθόλου στό προτσές παραγωγῆς, πού δέν ἀποτελοῦν κυκλοφοριακό (ρευστό) κεφάλαιο σέ ἀντίθεση πρός τό παραγωγικό, ἀλλά κυκλοφοροῦν κεφάλαιο σέ ἀντίθεση πρός τό παραγωγικό κεφάλαιο. Μόνο *δίπλα* σ' αὐτές τίς μορφές ξαναεμφανίζονται ἔπειτα τά συστατικά τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου πού εἶναι προκαταβλημένα σέ ὑλικά (πρώτη ὕλη ἢ ἡμικατεργασμένα προϊόντα) και πρᾶγματι ἐνσωματωμένα στό προτσές παραγωγῆς. Ὁ Α. Σμῖθ λέει:

«... Τό τρίτο και τελευταῖο ἀπό τά τρία μέρη, στά ὁποῖα χωρίζεται φυσικά τό γενικό ἀπόθεμα τῆς κοινωνίας, εἶναι τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο, πού τό χαρακτηριστικό του εἶναι ὅτι φέρνει εἰσόδημα μόνο κυκλοφορώντας ἢ ἀλλάζοντας κάτοχο. Ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπό τέσσερα μέρη: πρῶτο, ἀπό τό χρήμα...» (Μά τό χρήμα δέν εἶναι ποτέ μιᾶ

από τις μορφές του παραγωγικού κεφαλαίου, του κεφαλαίου που λειτουργεί στο προτσές παραγωγής. Είναι πάντα μόνο μία από τις μορφές που παίρνει το κεφάλαιο μέσα στα πλαίσια του κυκλοφοριακού του προτσές. — «δεύτερο, από το απόθεμα μέσων συντήρησης, που βρίσκονται στην κατοχή του χασάπη, του κτηνοτρόφου που παχαίνει ζώα, του παχτωτή... και που από την πούλησή τους ελπίζουν να βγάλουν κέρδος... Τέταρτο και τελευταίο, από το προϊόν, που είναι έτοιμο και τελειωμένο, που όμως βρίσκεται ακόμα στα χέρια του εμπόρου ή του εργοστασιάρχη». — Και: «τρίτο, από το υλικό, που είτε είναι τελείως ακατέργαστο, ή λίγο-πολύ επεξεργασμένο, από ρούχα, ξιπλά και χτίρια, που δεν τάχουν ακόμα επεξεργαστεί πέρα για πέρα ώστε να πάρουν μία απ' αυτές τις τρεις μορφές, αλλά εξακολουθούν να μένουν ακόμα στα χέρια των γεωργών, των εργοστασιάρχων, των μεταξομπόρων και ύφασματεμπόρων, των ξυλεμπόρων, των ξυλουργών οικοδόμων και των μαραγκών, των τουβλοποιών κλπ.».

Οι αριθμοί 2 και 4 δεν περιέχουν παρά προϊόντα που σάν τέτια έχουν αποβληθεί από το προτσές παραγωγής και πρέπει να πουληθούν· μέ δυό λόγια, προϊόντα που λειτουργούν τώρα σάν εμπορεύματα, επομένως σάν εμπορευματικό κεφάλαιο, δηλ. έχουν τέτια μορφή και κατέχουν τέτια θέση στο προτσές, που δεν αποτελούν στοιχείο του παραγωγικού κεφαλαίου, οποιοσδήποτε κι αν είναι ο τελικός τους προορισμός, δηλ. αδιάφορο αν, ανάλογα με τό σκοπό τους (άξια χρήσης), θά περιέλθουν τελικά στην ατομική ή παραγωγική κατανάλωση. Τά προϊόντα αυτά στο 2 είναι τρόφιμα, στο 4 όλα τά άλλα έτοιμα προϊόντα, που επομένως με τη σειρά τους πάλι αποτελούνται μόνο από έτοιμα μέσα εργασίας ή από έτοιμα είδη κατανάλωσης (διαφορετικά από τά τρόφιμα που περιέχονται στο 2).

Τό γεγονός ότι ο Σμίθ μιλάει εδώ και για τόν έμπορο, δείχνει τη σύγχυσή του. Εφόσον ο παραγωγός έχει πουλήσει τό προϊόν του στον έμπορο, τό προϊόν αυτό δεν αποτελεί πιά καθόλου μορφή του κεφαλαίου του. Έξεταζόμενο από τη σκοπιά όλης της κοινωνίας, εξακολουθεί βέβαια ν' αποτελεί εμπορευματικό κεφάλαιο, αν και σέ άλλα χέρια από τά χέρια του παραγωγού του· μά ακριβώς επειδή είναι εμπορευματικό κεφάλαιο, δεν είναι ούτε πάγιο, ούτε ρευστό κεφάλαιο.

Σέ κάθε παραγωγή, που δεν αποβλέπει στην άμεση ικανοποίηση των αναγκών του παραγωγού, πρέπει τό προϊόν να κυκλοφορεί σάν εμπόρευμα, δηλ. να πουλιέται, όχι για να βγάλει κέρδος από την πούλησή του, αλλά για να μπορεί να ζει γενικά ο παραγωγός. Στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή προστίθεται εδώ τό γεγονός ότι μέ την πούληση του εμπορεύματος πραγματοποιείται και ή υπεραξία που εμπεριέχεται σ' αυτό. Τό προϊόν βγαίνει σάν εμπόρευμα από τό προτσές παραγωγής, επομένως δεν είναι ούτε πάγιο ούτε ρευστό στοιχείο του.

Εξ άλλου ο Σμίθ άναιρεί εδώ τόν ίδιο τόν έαυτό του. Τά έτοιμα προϊόντα, όποια και νάναι ή υλική τους μορφή ή ή άξια τους χρήσης, τό ωφέλιμο αποτέλεσμα τους, είναι όλα εδώ εμπορευματικό κεφάλαιο, δηλ. κεφάλαιο μέ μία μορφή που ανήκει στο προτσές κυκλοφορίας. Και

επειδή βρίσκονται μ' αυτή τη μορφή, δεν αποτελούν συστατικά μέρη του ενδεχόμενου παραγωγικού κεφαλαίου του ιδιοκτήτη τους, πράγμα που δεν εμποδίζει καθόλου, μόλις πουληθούν, να γίνουν στα χέρια του αγοραστή τους ρευστά ή πάγια συστατικά ενός παραγωγικού κεφαλαίου. Έδώ βλέπουμε πώς τά ίδια πράγματα, που σέ μία δοσμένη στιγμή εμφανίζονται στην αγορά σάν εμπορευματικό κεφάλαιο, σέ αντίθεση προς τό παραγωγικό κεφάλαιο, μπορούν, από τη στιγμή που έχουν αποσυρθεί από την αγορά, να λειτουργούν ή και να μη λειτουργούν σάν ρευστά ή πάγια συστατικά του παραγωγικού κεφαλαίου.

Τό προϊόν του βαμβακοκλωστουργού επιχειρηματία — τό νήμα — είναι ή εμπορευματική μορφή του κεφαλαίου του, είναι γι' αυτόν εμπορευματικό κεφάλαιο. Τό νήμα δεν μπορεί να ξαναλειτουργήσει σάν συστατικό του παραγωγικού του κεφαλαίου ούτε σάν υλικό εργασίας, ούτε σάν μέσο εργασίας. Στα χέρια όμως του ύφαντουργού, που τό αγοράζει, ενσωματώνεται στο παραγωγικό του κεφάλαιο σάν ένα από τά ρευστά συστατικά του. Για τόν κλωστουργό επιχειρηματία όμως τό νήμα είναι φορέας της άξιας ενός μέρους τόσο του πάγιου, όσο και του ρευστού κεφαλαίου του (αφήνουμε κατά μέρος την υπεραξία). Έτσι, μία μηχανή, σάν προϊόν του εργοστασιάρχη μηχανών, είναι εμπορευματική μορφή του κεφαλαίου του, είναι γι' αυτόν εμπορευματικό κεφάλαιο, και όσο καιρό μένει μ' αυτή τη μορφή, δεν είναι ούτε ρευστό, ούτε πάγιο κεφάλαιο. Αν όμως πουληθεί σ' ένα εργοστασιάρχη που τη χρησιμοποιεί, γίνεται πάγιο συστατικό ενός παραγωγικού κεφαλαίου. Ακόμα και όταν τό προϊόν έχει τέτια μορφή χρήσης, που μπορεί να ξαναμπει ένμέρει σάν μέσο παραγωγής στο προτσές από τό όποιο βγήκε, όπως λχ. τό κάρβουνο στην παραγωγή κάρβουνου, ακόμα και τότε τό μέρος του προϊόντος κάρβουνου που προορίζεται για πούληση δεν αποτελεί ούτε ρευστό ούτε πάγιο κεφάλαιο, αλλά εμπορευματικό κεφάλαιο.

Από την άλλη μεριά, τό προϊόν μπορεί νάχει τέτια μορφή χρήσης που τό κάνει απολύτως ακατάλληλο ν' αποτελέσει οποιοδήποτε στοιχείο του παραγωγικού κεφαλαίου, είτε σάν υλικό εργασίας, είτε σάν μέσο εργασίας. Τέτια είναι λχ. τά τρόφιμα. Όσοσο για τόν παραγωγό του είναι εμπορευματικό κεφάλαιο, φορέας άξιας τόσο του πάγιου, όσο και του ρευστού κεφαλαίου· του πρώτου ή του δεύτερου, ανάλογα μέ τό αν τό κεφάλαιο που έχει χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή του πρέπει ν' αναπληρωθεί ολόκληρο ή ένμέρει, ανάλογα μέ τό αν έχει μεταβιβάσει σ' αυτό ολόκληρη την άξια του ή ένα μέρος της άξιας του.

Στό έργο του Σμίθ, στο σημείο 3, τά υλικά (πρώτες ύλες, ήμικατεργασμένα προϊόντα, βοηθητικές ύλες) φιγουράρουν, από τη μία, όχι σάν ένα συστατικό που έχει πιά ενσωματωθεί στο παραγωγικό κεφάλαιο, μά στην πράξη μόνο σάν ένα ιδιαίτερο είδος των άξιών χρήσης. από τις όποιες αποτελείται γενικά τό κοινωνικό προϊόν, σάν ένα ιδιαίτερο είδος της εμπορευματικής μάζας, δίπλα στα άλλα υλικά συστατικά που απαριθμούνται στο 2 και στο 4, δίπλα στα μέσα συντήρησης κλπ. Από την άλλη, είναι άλήθεια πώς τά υλικά αυτά άναφέρονται σάν

ένσωματωμένα στο παραγωγικό κεφάλαιο, επομένως και σαν στοιχεία του στά χέρια του παραγωγού. Η σύγχυση φανερώνεται στο γεγονός ότι τα αντιλαμβάνονται σαν λειτουργούντα ενμέρει στα χέρια του παραγωγού («στα χέρια των γεωργών, των εργοστασιαρχών» κλπ.) και ενμέρει στα χέρια εμπόρων («των μεταξेमπόρων, ύφασματεμπόρων και ξυλεμπόρων»), όπου αποτελούν απλό εμπορευματικό κεφάλαιο, και όχι συστατικά μέρη του παραγωγικού κεφαλαίου.

Στήν πράξη, κατά την απαρίθμηση των στοιχείων του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, ο Α. Σμίθ ξεχνάει δόλοτετα τη διαφορά πάγιου και ρευστού κεφαλαίου, που ισχύει μόνο σχετικά με το παραγωγικό κεφάλαιο. Αντίθετα, αντιπαραθέτει στο παραγωγικό κεφάλαιο το εμπορευματικό και το χρηματικό κεφάλαιο, δηλ. τις δύο μορφές του κεφαλαίου που ανήκουν στο προτομές κυκλοφορίας, μά κι αυτό τό κάνει ασυνείδητα.

Τέλος χτυπάει στο μάτι ότι κατά την απαρίθμηση των συστατικών του κυκλοφοριακού κεφαλαίου ο Σμίθ ξεχνάει την εργατική δύναμη. Κι αυτό για δύο λόγους.

Τώρα δά είδαμε πώς — μέ την προϋπόθεση ότι δεν παίρνουμε υπόψη τό χρηματικό κεφάλαιο — τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο δεν είναι για τόν Σμίθ παρά μία άλλη ονομασία του εμπορευματικού κεφαλαίου. Εφόσον όμως ή εργατική δύναμη κυκλοφορεί στήν αγορά, δεν είναι κεφάλαιο, δεν είναι μορφή του εμπορευματικού κεφαλαίου. Δεν είναι καθόλου κεφάλαιο· ό εργάτης δεν είναι κεφαλαιοκράτης, μόλο που φέρνει στήν αγορά ένα έμπορεύμα, και συγκεκριμένα τό ίδιο τό τομάρι του. Μόνο όταν πουληθεί ή εργατική δύναμη, όταν ένσωματωθεί στο προτομές παραγωγής, δηλ. αφού πάψει νά κυκλοφορεί σαν έμπορεύμα, γίνεται συστατικό του παραγωγικού κεφαλαίου, γίνεται μεταβλητό κεφάλαιο σαν πηγή της υπεραξίας, ρευστό συστατικό του παραγωγικού κεφαλαίου ως προς την περιστροφή της κεφαλαιακής αξίας που έχει δαπανηθεί γι' αυτήν. Επειδή ό Σμίθ μπερδεύει έδω τό ρευστό κεφάλαιο μέ τό εμπορευματικό κεφάλαιο, δεν μπορεί νά υπαγάγει την εργατική δύναμη στήν κατηγορία του του κυκλοφοριακού κεφαλαίου. Γι' αυτό τό λόγο, τό μεταβλητό κεφάλαιο εμφανίζεται έδω μέ τή μορφή των εμπορευμάτων, που τ' αγοράζει ό εργάτης μέ τό μισθό του, των μέσων συντήρησης. Μέ τή μορφή αυτή ή κεφαλαιακή αξία που έχει δαπανηθεί για τό μισθό εργασίας ανήκει κατά τόν Σμίθ στο κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Αυτό όμως που ένσωματώνεται στο προτομές παραγωγής είναι ή εργατική δύναμη, είναι ό ίδιος ό εργάτης, και όχι τά μέσα συντήρησης, μέ τά οποία συντηρείται ό εργάτης. Είδαμε βέβαια ([Κ. Μάρξ: «Τό Κεφάλαιο»], Βιβλίο I, κεφ. 21ο [σελ. 593 κ. έ.]) πώς, έξεταζόμενη από τή σκοπιά όλης της κοινωνίας, και ή αναπαραγωγή του ίδιου του εργάτη μέ την ατομική του κατανάλωση ανήκει στο προτομές αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτό όμως δεν ισχύει για τό μεμονωμένο, ξεχωριστό προτομές παραγωγής που έξετάζουμε έδω. Οι acquired and useful abilities [άποχτημένες και ωφέλιμες ικανότητες] (σελ. 187), που ό Σμίθ τίς αναφέρει

στήν κατηγορία του πάγιου κεφαλαίου, αποτελούν αντίθετα συστατικά μέρη του ρευστού κεφαλαίου, από τή στιγμή που είναι abilities [ικανότητες] του μισθωτού εργάτη που έχει πουλήσει τήν εργασία του μαζί με τίς abilities της.

Είναι μεγάλο λάθος του Σμίθ τό ότι όλο τόν κοινωνικό πλούτο τόν χωρίζει 1) σέ άμεσο καταναλωτικό απόθεμα, 2) σέ πάγιο κεφάλαιο και 3) σέ κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Σύμφωνα μ' αυτά ό πλούτος θάπρεπε νά χωριστεί 1) σέ απόθεμα κατανάλωσης, που δεν αποτελεί μέρος του λειτουργούντος κοινωνικού κεφαλαίου, άν και όρισμένα τμήματά του μπορούν νά λειτουργούν διαρκώς σαν κεφάλαιο, και 2) σέ κεφάλαιο. Επομένως ένα μέρος του πλούτου λειτουργεί σαν κεφάλαιο, ενώ τό άλλο λειτουργεί σαν μή κεφάλαιο ή σαν απόθεμα κατανάλωσης. Καί παρουσιάζεται έδω σαν αναπόφευκτη αναγκαιότητα για κάθε κεφάλαιο νά είναι είτε πάγιο, είτε ρευστό, περίπου όπως για ένα θηλαστικό αποτελεί φυσική αναγκαιότητα νά είναι είτε άρσενικό, είτε θηλυκό. Είδαμε όμως πώς ή αντίθεση πάγιου και ρευστού κεφαλαίου εφαρμόζεται μόνο στα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, άρα πώς δίπλα σ' αυτά υπάρχει ακόμα μία πολύ σημαντική μάζα κεφαλαίου — εμπορευματικό και χρηματικό κεφάλαιο — που βρίσκεται μέ μορφή, που δεν μπορεί νά είναι ούτε πάγιο, ούτε ρευστό.

Επειδή, πάνω στή βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, όλη ή μάζα της κοινωνικής παραγωγής κυκλοφορεί σαν εμπορευματικό κεφάλαιο στήν αγορά, — μέ εξαίρεση του μέρους εκείνου των προϊόντων που από τούς ίδιους τούς ατομικούς κεφαλαιοκράτες ξαναχρησιμοποιείται άμεσα, σέ φυσική μορφή και χωρίς τή μεσολάβηση αγοραπωλησίας, σαν μέσα παραγωγής — είναι φανερό πώς από τό εμπορευματικό κεφάλαιο παίρνονται τόσο τά πάγια, όσο και τά ρευστά στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, καθώς και όλα τά στοιχεία του καταναλωτικού αποθέματος, πράγμα που στήν πράξη δέ σημαίνει τίποτ' άλλο, παρά ότι στή βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και τά μέσα παραγωγής και τά είδη κατανάλωσης εμφανίζονται πρώτα σαν εμπορευματικό κεφάλαιο, παρά τό γεγονός ότι προορίζονται νά χρησιμοποιούν άργότερα σαν είδη κατανάλωσης ή σαν μέσα παραγωγής. Κατά τόν ίδιο τρόπο, κι ή ίδια ή εργατική δύναμη βρίσκεται στήν αγορά σαν έμπορεύμα, άν και όχι σαν εμπορευματικό κεφάλαιο.

Από δώ ή παρακάτω νέα σύγχυση του Σμίθ. Λέει:

«Από τά τέσσερα αυτά μέρη» (του circulating capital [κυκλοφοριακού κεφαλαίου], δηλ. του κεφαλαίου μέ τίς δύο του μορφές του εμπορευματικού και χρηματικού κεφαλαίου που ανήκουν στο προτομές της κυκλοφορίας, — δύο μέρη που μετατρέπονται σέ τέσσερα, επειδή ό Σμίθ ξεχωρίζει και πάλι από ύλική άποψη τά συστατικά μέρη του εμπορευματικού κεφαλαίου) «τά τρία — τά τρόφιμα, τά ύλικά και τά έτοιμα προϊόντα — άποσύρονται ταχτικά από τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο είτε κάθε χρόνο, είτε κατά μεγαλύτερες ή μικρότερες περιόδους, και προστίθενται είτε στο πάγιο κεφάλαιο, είτε στο απόθεμα που προορίζεται για τήν άμεση κατανάλωση. Κάθε πάγιο κεφάλαιο κατάγεται

ἀρχικά από ένα κυκλοφοριακό κεφάλαιο, και πρέπει διαρκώς να συντηρείται απ' αυτό. "Όλες οι χρήσιμες μηχανές και τα σύνεργα δουλειάς καταγονται ἀρχικά από ένα κυκλοφοριακό κεφάλαιο, πού προσφέρει τα υλικά από τα όποια έχουν φτιαχτεί και τα μέσα συντήρησης των εργατών πού τα κατασκευάζουν. "Απαιτούν επίσης ένα κεφάλαιο του ίδιου είδους, για να διατηρούνται διαρκώς σε καλή κατάσταση» (σελ. 188).

"Αν εξαιρέσουμε τό μέρος εκείνο του προϊόντος πού τό χρησιμοποιούν ξανά άμεσα σαν μέσο παραγωγής οι ίδιοι οι παραγωγοί του, τότε για την κεφαλαιοκρατική παραγωγή ισχύει ή παρακάτω γενική θέση: "Όλα τα προϊόντα έρχονται στην αγορά σαν έμπορεύματα και γιαυτό κυκλοφορούν για τον κεφαλαιοκράτη σαν έμπορευματική μορφή του κεφαλαίου του, σαν έμπορευματικό κεφάλαιο, αδιάφορο αν τα προϊόντα αυτά πρέπει ή μπορούν, λόγω της φυσικής τους μορφής, λόγω της αξίας τους χρήσης, να λειτουργήσουν σαν στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου (του προτού παραγωγής), σαν μέσα παραγωγής, και έπομένως σαν πάγια ή ρευστά στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου· ή αν μπορούν να χρησιμοποιούν μόνο σαν μέσα της ατομικής και όχι της παραγωγικής κατανάλωσης. "Όλα τα προϊόντα ρίχνονται στην αγορά σαν έμπορεύματα· γιαυτό όλα τα μέσα παραγωγής και κατανάλωσης, όλα τα στοιχεία της παραγωγικής και ατομικής κατανάλωσης πρέπει με τό αγόρασμά τους σαν έμπορεύματα ν' αποσυρθούν ξανά από την αγορά. Αυτή ή κοινοτοπία (truism) είναι φυσικά σωστή. Γιαυτό ισχύει και για τα πάγια και για τα ρευστά στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, για τα μέσα εργασίας καθώς και για τα υλικά εργασίας ο' όλες τις μορφές. (Έδώ ο Σμίδ έχει ακόμα ξεχάσει ότι υπάρχουν στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, δοσμένα έτοιμα από τη φύση, πού δεν είναι προϊόντα.) Και ή μηχανή αγοράζεται στην αγορά, ακριβώς όπως και τό βαμβάκι. Απ' αυτό όμως δεν προκύπτει καθόλου πώς κάθε πάγιο κεφάλαιο προέρχεται αρχικά από ρευστό — αυτό είναι άποροια της σύγχυσης του Σμίδ πού μπερδεύει τό κυκλοφορούν κεφάλαιο με τό κυκλοφοριακό ή ρευστό, δηλ. με τό μή πάγιο κεφάλαιο. Έξάλλου ο ίδιος ο Σμίδ άναιρεί τον εαυτό του. Κατά τον Σμίδ οι μηχανές σαν έμπόρευμα αποτελούν μέρος του υπ' αρ. 4 κυκλοφοριακού κεφαλαίου. "Όταν λοιπόν λέει πώς προέρχονται από τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο, αυτό σημαίνει απλούστατα πώς λειτουργούσαν σαν έμπορευματικό κεφάλαιο, προτού λειτουργήσουν σαν μηχανές, πώς, όμως, από υλική άποψη κατάγονται από τον ίδιο τον εαυτό τους, ακριβώς όπως τό βαμβάκι, σαν ρευστό στοιχείο του κεφαλαίου του κλωστουργού, κατάγεται από τό βαμβάκι της αγοράς. "Αν όμως ο Σμίδ στην παραπέρα έκθεσή του έξάγει πάνω ο' αυτή τη βάση τό πάγιο κεφάλαιο από τό ρευστό, έπειδή απαιτούνται εργασία και πρώτη ύλη για να κατασκευαστούν μηχανές, τότε, πρώτο, για να κατασκευαστούν μηχανές, χρειάζονται και μέσα εργασίας, δηλ. πάγιο κεφάλαιο, και δεύτερο, για να παραχθούν πρώτες ύλες, απαιτείται επίσης πάγιο κεφάλαιο, μηχανές κλπ., έπειδή τό παραγωγικό κεφά-

λαιο συμπεριλαμβάνει πάντα μέσα εργασίας, όχι όμως πάντα υλικά εργασίας. "Ο ίδιος λέει άμέσως μετά: "Η γή, τα όρυχεία και ή άλμεια απαιτούν όλα για την εκμετάλλευσή τους και πάγιο και κυκλοφοριακό κεφάλαιο» (έπομένως παραδέχεται πώς για την παραγωγή πρώτων ύλων δεν απαιτείται μόνο ρευστό, αλλά και πάγιο κεφάλαιο) «και» (έδώ έχουμε μιá νέα πλάνη) «τό προϊόν τους αναπληρώνει με κέρδος όχι μόνο εκείνα τα κεφάλαια, αλλά και όλα τα όπόλοιπα κεφάλαια της κοινωνίας» (σελ. 188). Αυτό είναι πέρα για πέρα λαθεμένο. Τό προϊόν τους προσφέρει τις πρώτες ύλες, τις βοηθητικές ύλες κλπ. από όλους τους άλλους κλάδους της βιομηχανίας. Η αξία τους όμως δεν αναπληρώνει την αξία όλων των άλλων κοινωνικών κεφαλαίων· αναπληρώνει μόνο τη δική τους κεφαλαιακή αξία (+ την υπεραξία). Έδώ επιβάλλεται πάλι στον Σμίδ ή επίδραση των φυσιοκρατών.

"Αν εξετάσουμε τό ζήτημα από τη σκοπιά όλης της κοινωνίας, είναι σωστό πώς τό μέρος του έμπορευματικού κεφαλαίου, πού αποτελείται από προϊόντα κατάλληλα να χρησιμοποιούν μόνο σαν μέσα εργασίας, αρχά ή γρήγορα — αν δεν έχουν γενικά παραχθεί άνώφελα, αν δεν μείνουν άπούλητα — θά λειτουργήσουν και σαν μέσα εργασίας, δηλ. πάνω στη βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τα προϊόντα αυτά πρέπει, μόλις πάθουν να είναι έμπορεύματα, ν' αποτελέσουν πραγματικά, όπως προβλεπόταν, στοιχεία του πάγιου μέρους του κοινωνικού παραγωγικού κεφαλαίου.

Έδώ παρουσιάζεται μιá διαφορά, πού πηγάζει από τη φυσική μορφή του προϊόντος.

Μιá κλωστική μηχανή λχ. δεν έχει αξία χρήσης, αν δέ χρησιμοποιείται για κλώσιμο, αν δηλ. δέ λειτουργεί σαν στοιχείο παραγωγής, μ' άλλα λόγια, αν, από κεφαλαιοκρατική άποψη, δέ λειτουργεί σαν πάγιο συστατικό ενός παραγωγικού κεφαλαίου. Η κλωστική μηχανή όμως είναι κινητή. Μπορεί να εξαχθεί από τη χώρα όπου έχει παραχθεί και να πουληθεί άμεσα ή έμμεσα σε ξένη χώρα, είτε έναντι πρώτων ύλων κλπ., είτε έναντι σαιμπάνις. Στην περίπτωση αυτή, στη χώρα όπου είχε παραχθεί έχει λειτουργήσει μόνο σαν έμπορευματικό κεφάλαιο, ποτέ όμως, ούτε και μετά την πούλησή της, δέ λειτουργήσει σαν πάγιο κεφάλαιο.

"Αντίθετα, προϊόντα πού είναι έντοπισμένα έπειδή έχουν ένωθει με τό έδαφος και πού γιαυτό μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο επί τόπου, λχ. εργοστασιακά χτίρια, σιδηροδρομικές γραμμές, γέφυρες, σήραγγες, λιμενικά κρηπιδώματα κλπ., γαιοβελτιώσεις κλπ., δεν μπορούν να εξαχθούν αυτούσια σαν σώματα. Δεν είναι κινητά. Είτε είναι άνώφελα, είτε πρέπει, μόλις πουληθούν, να λειτουργήσουν σαν πάγιο κεφάλαιο στη χώρα όπου έχουν παραχθεί. Για τον κεφαλαιοκράτη παραγωγό τους, πού χτίζει εργοστάσια και βελτιώνει γαίες για λόγους κερδοσκοπίας, για να τις πουλήσει (ή για τον εργολάβο, πού για έμπορικούς λόγους κατασκευάζει σιδηροδρομικές γραμμές και γέφυρες), τα πράγματα αυτά είναι μορφή του έμπορευματικού του κε-

κεφαλαίου, δηλ., σύμφωνα με τόν Α. Σμίθ, μορφή του κυκλοφοριακού κεφαλαίου. Έξεταζόμενα όμως από τη σκοπιά της κοινωνίας, πρέπει τα πράγματα αυτά — αν δεν πρόκειται να μείνουν άνωφελα — σε τελευταία ανάλυση να λειτουργήσουν στην ίδια τη χώρα σαν πάγιο κεφάλαιο σε ένα προτοές παραγωγής παγιωμένο λόγω της δικής τους παγίωσης σ' έναν καθυρισμένο τόπο. 'Απ' αυτό δεν ξεπεται σε καμιά περίπτωση πώς τα άκίνητα πράγματα σαν τέτα είναι άσυζητητί πάγιο κεφάλαιο. Μπορούν, λχ. με τη μορφή κατοικιών κλπ., ν' ανήκουν στο καταναλωτικό απόθεμα κι έτσι γενικά να μὴν ανήκουν στο κοινωνικό κεφάλαιο, μόνο που αποτελούν ένα στοιχείο του κοινωνικού πλούτου, που μέρος του μόνο είναι το κεφάλαιο. 'Ο παραγωγός αὐτῶν τῶν πραγμάτων, γιά νά ἐκφραστοῦμε σμιδικά, ἀποκομίζει κέρδος ἀπό τήν πούλησή τους. Ἐπομένως εἶναι κυκλοφοριακό κεφάλαιο! 'Ο ἄνθρωπος πού θά τά χρησιμοποιήσει, ὁ τελικός τους ἀγοραστής, μπορεῖ νά τά χρησιμοποιήσει μόνο μέσα στό προτοές τῆς παραγωγῆς. Ἐπομένως εἶναι πάγιο κεφάλαιο!

Οἱ τίτλοι ιδιοκτησίας, λχ., μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, μποροῦν ν' ἀλλάζουν καθημερινά χέρια, καί οἱ κάτοχοι τῶν τίτλων αὐτῶν ν' ἀποκομίζουν κέρδος ἀπό τήν πούλησή τους, ἀκόμα καί στό ἐξωτερικό — ἔτσι πού οἱ τίτλοι ιδιοκτησίας νά μποροῦν νά ἐξάγονται στό ἐξωτερικό, χωρίς νά γίνεται τό ἴδιο μέ τή σιδηροδρομική γραμμή. Καί ὅμως τά πράγματα αὐτά πρέπει στήν ἴδια τή χώρα ὅπου εἶναι ἐντοπισμένα εἶτε νά μένουν ἀχρησιμοποίητα, εἶτε νά λειτουργοῦν σαν πάγιο συστατικό ἑνός παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Τό ἴδιο ὁ ἐργοστασιάρχης Α μπορεῖ ν' ἀποκομίσει κέρδος ἀπό τήν πούληση τοῦ ἐργοστασίου του στόν ἐργοστασιάρχη Β, πράγμα ὅμως πού δέν ἐμποδίζει τό ἐργοστάσιο νά ἐξακολουθεῖ καί τώρα ὅπως καί πρῶτα νά λειτουργεῖ σαν πάγιο κεφάλαιο.

Ἄν λοιπόν τά μέσα ἐργασίας, πού εἶναι τοπικά παγιωμένα καί ἀχώριστα ἀπό τό ἔδαφος, μόνο πού γιά τόν παραγωγό τους μποροῦν νά λειτουργοῦν σαν ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί νά μὴν αποτελοῦν στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου του (τό πάγιο κεφάλαιό του ἀποτελεῖται γι' αὐτόν ἀπό τά μέσα ἐργασίας, πού τά χρειάζεται γιά τό χτίσιμο χιτριῶν, τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κλπ.), ὥστόσο, ὅπως προβλεπόταν, πρέπει νά λειτουργήσουν κατανάγκην σαν πάγιο κεφάλαιο στήν ἴδια τή χώρα, χωρίς ἀπ' αὐτό νά βγαίνει σε καμιά περίπτωση ἀντίστροφα πώς τό πάγιο κεφάλαιο ἀποτελεῖται κατανάγκην ἀπό ἀκίνητα πράγματα. Τό πλοῖο καί ἡ ἀτμομηχανή τοῦ σιδηροδρόμου δροῦν μόνο μέ τήν κίνησή τους, καί ὅμως λειτουργοῦν σαν πάγιο κεφάλαιο ὅχι γιά τόν παραγωγό τους, ἀλλά γιά κείνον πού τά χρησιμοποιεῖ. Ἀπό τήν ἄλλη, ρευστά συστατικά τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου εἶναι πράγματα, πού εἶναι πραγματικότερα παγιωμένα στό προτοές τῆς παραγωγῆς, πού ζοῦν καί πεθαίνουν μέσα σ' αὐτό καί πού ἅμα μποῦν σ' αὐτό δέν τό ἐγκαταλείπουν ποτέ πιά. Λογούχαρη, τό κάρβουνο πού καταναλώνεται στό προτοές τῆς παραγωγῆς γιά τήν κίνηση τῆς μηχανῆς, τό φωταέριο πού ξοδεύεται γιά τό φωτισμό τῶν

ἐργοστασιακῶν χιτριῶν κλπ. Αὐτά εἶναι ρευστά ὅχι γιάτί μαζί μέ τό προϊόν ἐγκαταλείπουν σαν σώματα τό προτοές τῆς παραγωγῆς καί λειτουργοῦν σαν ἐμπόρευμα, ἀλλά γιάτί ἡ ἀξία τους μπαίνει ὁλόκληρη στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος στοῦ ὁποίου τήν παραγωγή συντελοῦν, καί ἐπομένως πρέπει ν' ἀναπληρωθεῖ ὁλόκληρη ἀπό τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος.

Στήν τελευταία περικοπή τοῦ Α. Σμίθ πού παραθέσαμε πρέπει νά σημειώσουμε ἀκόμα τήν παρακάτω φράση: «Ἐνα κυκλοφοριακό κεφάλαιο... πού προσφέρει τά μέσα συντήρησης τῶν ἐργατῶν πού τίς (μηχανές κλπ.) κατασκευάζουν».

Στούς φυσιοκράτες τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού προκαταβάλλεται σε μισθούς ἐργασίας, φηγοῦράει σωστά στίς avances annuelles [χρονιαίτικες προκαταβολές] σε ἀντίθεση πρὸς τίς avances primitives [ἀρχικές προκαταβολές]. Ἀπό τήν ἄλλη, σ' αὐτούς ἐμφανίζεται σαν συστατικό μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, πού χρησιμοποιεῖ ὁ παχτωτής, ὅχι ἡ ἴδια ἡ ἐργατική δύναμη, ἀλλά τά μέσα συντήρησης πού δίνονται στούς ἐργάτες γῆς (the maintenance of the workmen [ἡ συντήρηση τῶν ἐργατῶν], ὅπως λέει ὁ Σμίθ). Αὐτό συνδέεται ἀκριβῶς μέ τήν εἰδική διδασκαλία τους. Τό μέρος τῆς ἀξίας πού προσθέτει ἡ ἐργασία στό προϊόν (ἀπαράλλαχτα ὅπως τό μέρος τῆς ἀξίας, πού προσθέτουν στό προϊόν οἱ πρῶτες ὕλες, τά ἐργαλεῖα δουλειᾶς κλπ., μέ δυό λόγια τά ὕλικά συστατικά τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου) εἶναι γι' αὐτούς ἀπλῶς ἴσο μέ τήν ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού πληρώνονται στούς ἐργάτες καί πού ὑποχρεωτικά πρέπει νά τά καταναλώνουν αὐτοί γιά νά συντηροῦν τή λειτουργία τους σαν ἐργατικές δυνάμεις. Ἡ ἴδια τους ἡ διδασκαλία δέν τοὺς ἐπιτρέπει ν' ἀνακαλύψουν τή διαφορὰ ἀνάμεσα στό σταθερό κεφάλαιο καί στό μεταβλητό κεφάλαιο. Ἄν ἡ ἐργασία εἶναι ἐκείνη πού παράγει τήν ὑπεραξία (πάνω ἀπό τήν ἀναπαραγωγή τῆς δικῆς της τιμῆς), τότε τήν παράγει τόσο στή βιομηχανία, ὅσο καί στή γεωργία. Ἐπειδή ὅμως, σύμφωνα μέ τό σύστημα τῶν φυσιοκρατῶν, τήν παράγει μόνο σ' ἕνα κλάδο παραγωγῆς, στή γεωργία, θά πεί πῶς δέν προέρχεται ἀπό τήν ἐργασία, ἀλλά ἀπό τήν ἰδιαιτέρη δράση (σύμπραξη) τῆς φύσης στόν κλάδο αὐτό. Καί μόνα γιά τό λόγο αὐτό οἱ φυσιοκράτες θεωροῦν παραγωγική ἐργασία τή γεωργική ἐργασία, σε διάκριση ἀπό τά ἄλλα εἶδη ἐργασίας.

Ὁ Α. Σμίθ δοῖζει τά μέσα συντήρησης τῶν ἐργατῶν σαν κυκλοφοριακό κεφάλαιο σε ἀντίθεση πρὸς τό πάγιο:

1. Ἐπειδή τό ρευστό κεφάλαιο σε ἀντίθεση πρὸς τό πάγιο τό συγγείει μέ τίς μορφές ἐκείνες τοῦ κεφαλαίου, πού ἀνήκουν στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας, μέ τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. Πρόκειται γιά μιᾶ σύγχυση πού τή δέχτηκαν ἄκριτα σαν κληρονομία οἱ οἰκονομολόγοι ὕστερα ἀπό τόν Σμίθ. Γιαντό ὁ Σμίθ συγγείει τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο μέ τό ρευστό συστατικό τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, καί ἔτσι εἶναι αὐτονόητο πῶς ἐκεῖ πού τό κοινωνικό προϊόν παίρνει τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος τά μέσα συντήρησης τῶν ἐργατῶν καθῶς καί τῶν

μή εργατών, τὰ υλικά καὶ τὰ ἴδια τὰ μέσα εργασίας πρέπει νὰ τὰ προμηθεύει τὸ ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο.

2. Στὸν Σμῖθ ὅμως παρεισφρῆει καὶ ἡ φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη, μὲν πού ἀντιφάσκει μὲ τὸ ἐσώτερο — πραγματικὰ ἐπιστημονικὸ — μέρος τῆς δικῆς του ἀποψῆς.

Τὸ προκαταβλημένο κεφάλαιο μετατρέπεται γενικὰ σὲ παραγωγικὸ κεφάλαιο, δηλ. παίρνει τὴ μορφή στοιχείων παραγωγῆς, πού τὰ ἴδια εἶναι προϊόν προηγούμενης εργασίας (ἀνάμεσα σ' αὐτὰ συγκαταλέγεται καὶ ἡ ἐργατικὴ δύναμη). Μόνο μ' αὐτὴ τὴ μορφή μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ μέσα στὸ προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἄν λοιπὸν στή θέση τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, στήν ὁποία ἔχει μετατραπῇ τὸ μεταβλητὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου, βάλουμε τὰ μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη, εἶναι φανερό πὼς τὰ μέσα αὐτὰ συντήρησης σάν τέτια δὲ διαφέρουν, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ρόλο τους στή δημιουργία ἀξίας, ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἀπὸ τίς πρώτες ὕλες καὶ ἀπὸ τὴν τροφή τῶν ζώων εργασίας. Γιαντὸ ἀκριβῶς ὁ Σμῖθ, σ' ἓνα σημείο, πού τὸ ἀναφέραμε πρὶν πάνω (σελ. 202), ἀκολουθώντας τὴ μέθοδο τῶν φυσιοκρατῶν, τὰ βάζει στήν ἴδια μοῖρα. Τὰ μέσα συντήρησης δὲν μποροῦν ν' ἀξιοποιήσουν μόνον τὴν ἀξία τους ἢ νὰ προσθέσουν μίαν ὑπεραξία σ' αὐτήν. Ἡ ἀξία τους, ὅπως καὶ ἡ ἀξία τῶν ἄλλων στοιχείων τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, μπορεῖ νὰ ξαναεμφανιστεῖ μόνον στήν ἀξία τοῦ προϊόντος. Δὲν μποροῦν νὰ προσθέσουν σ' αὐτὸ περισσότερη ἀξία ἀπ' ὅση ἔχουν τὰ ἴδια. Ἀπὸ τὸ πᾶν κεφάλαιο, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ μέσα εργασίας, διαφέρουν, ὅπως καὶ οἱ πρώτες ὕλες, τὰ ἡμιτεργασμένα προϊόντα κλπ., μόνον κατὰ τὸ ὅτι (τουλάχιστον γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη πού τὰ πληρώνει) ἀναλώνονται ὁλοκληρωτικά στὸ προϊόν πού συμμετέχουν στὸ σχηματισμὸ του, καὶ γιαντὸ ἡ ἀξία τους πρέπει ν' ἀναπληρωθεῖ ὁλόκληρη, πράγμα πού γιὰ τὸ πᾶν κεφάλαιο γίνεται μόνον βαθμιαία, κατὰ δόσεις. Ὡστε τὸ μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιὰ τὴν ἐργατικὴ δύναμη (δηλ. γιὰ τὰ μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη), ξεχωρίζει τώρα μόνον υλικά, καὶ ὄχι ὅσον ἀφορᾷ τὸ ρόλο του στὸ προτσές εργασίας καὶ ἀξιοποίησης, ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα υλικά στοιχεία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Τὸ μέρος αὐτὸ ξεχωρίζει μόνον κατὰ τὸ ὅτι μαζί μὲ ἓνα μέρος τῶν ἀντικειμενικῶν δημιουργῶν τοῦ προϊόντος (materials [πρώτες ὕλες]) λέει γενικὰ ὁ Σμῖθ ὑπάγεται στήν κατηγορία τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἄλλο μέρος τῶν ἀντικειμενικῶν δημιουργῶν τοῦ προϊόντος, πού ὑπάγεται στήν κατηγορία τοῦ πάγιου κεφαλαίου.

Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ μισθούς ἐργασίας ἀνήκει στὸ ρευστὸ μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου καὶ ὅτι, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ πᾶν συστατικὸ τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἔχει μὲ ἓνα μέρος τῶν ἀντικειμενικῶν δημιουργῶν τοῦ προϊόντος, μὲ τίς πρώτες ὕλες κλπ., κοινὴ τὴν ιδιότητα τῆς ρευστότητας, τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ ρόλο πού τὸ μεταβλητὸ αὐτὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου παίζει στὸ προτσές ἀξιοποίησης

ἀντίθετα ἀπὸ τὸ σταθερὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου. Ἀφορᾷ μόνον τὸν τρόπο πού αὐτὸ τὸ μέρος τῆς προκαταβλημένης κεφαλαιακῆς ἀξίας πρέπει μέσω τῆς κυκλοφορίας ν' ἀναπληρώνεται, ν' ἀνανεώνεται, δηλ. ν' ἀναπαράγεται ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος. Τὸ ἀγόρασμα καὶ τὸ ξαναγόρασμα τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀνήκει στὸ προτσές τῆς κυκλοφορίας. Ἀλλὰ μόνον μέσα στὸ προτσές παραγωγῆς ἡ ἀξία πού ἔχει δαπανηθεῖ σὲ ἐργατικὴ δύναμη μετατρέπεται (ὄχι γιὰ τὸν ἐργάτη, ἀλλὰ γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη), ἀπὸ καθορισμένο, σταθερὸ μέγεθος, σὲ μέγεθος μεταβλητό, καὶ μόνον ἔτσι μετατρέπεται γενικὰ ἡ προκαταβλημένη ἀξία σὲ κεφαλαιακὴ ἀξία, σὲ κεφάλαιο, σὲ ἀξιοποιούμενη ἀξία. Ἄν ὅμως, ὅπως κάνει ὁ Σμῖθ, δὲν ὀρίζουν σάν ρευστὸ συστατικὸ τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου τὴν ἀξία πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ ἐργατικὴ δύναμη, ἀλλὰ τὴν ἀξία πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ τὰ μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη, τότε γίνεται ἀδύνατη ἡ κατανόηση τῆς διαφορᾶς μεταβλητοῦ καὶ σταθεροῦ κεφαλαίου, συνεπῶς καὶ ἡ κατανόηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς γενικότερα. Ὁ ὁρισμὸς αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σάν μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ σταθερὸ κεφάλαιο πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ τοὺς υλικοὺς συντελεστές τοῦ προϊόντος, θάβεται κάτω ἀπὸ τὸν ὁρισμὸ ὅτι τὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ ἐργατικὴ δύναμη ἀνήκει, ὡς πρὸς τὴν περιστροφή, στὸ ρευστὸ μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Τὸ θάψιμο αὐτὸ ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι στή θέση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, σάν στοιχείου τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἀπαριθμοῦνται τὰ μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Δὲν ἔχει σημασία ἂν ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης προκαταβάλλεται σὲ χρῆμα ἢ ἄμεσα σὲ μέσα συντήρησης. Ἄν καί, φυσικά, πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἡ δεύτερη περίπτωση μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ μόνον ἐξαιρεση²⁴.

Χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Α. Σμῖθ καθόρισε ἔτσι τὸν ὁρισμὸ τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου σάν ἀποφασιστικὴ ιδιότητα τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ ἐργατικὴ δύναμη, — αὐτὸ τὸν φυσιοκρατικὸ ὁρισμὸ χωρὶς τίς προϋποθέσεις τῶν φυσιοκρατῶν, — κατάφερε μιά χαρὰ νὰ ἐμποδίσαι τοὺς διαδόχους του νὰ κατανοήσουν πὼς τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ ἐργατικὴ δύναμη, εἶναι μεταβλητὸ κεφάλαιο. Οἱ βαθύτερες καὶ ὁρθές ἀναλύσεις πού κάνει ὁ ἴδιος ὁ Σμῖθ ἄλλοῦ δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπιβληθοῦν, ἐπιβλήθηκε ὅμως αὐτὴ ἡ λαθεμένη ἀποψὴ του. Κατοπινοὶ συγγραφεῖς, μάλιστα, προχώρησαν περισσότερο. Τὴν ιδιότητα νὰ εἶναι κυκλοφοριακὸ — σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ πᾶν — κεφάλαιο δὲν τὴν μετέτρεψαν μόνον σὲ ἀπο-

²⁴ Ὡς πρὸς σημείο ὁ Α. Σμῖθ ἔχει φράξει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του τὸ δρόμο γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς δύναμης στὸ προτσές ἀξιοποίησης, τὸ ἀποδείχνει ἡ παρακάτω φράση, πού, ὅπως καὶ οἱ φυσιοκράτες, βάζει τὴν ἐργασία τῶν ἐργατῶν στήν ἴδια μοῖρα μὲ τὴν ἐργασία τῶν ζώων εργασίας: «Ὁχι μόνον οἱ ἐργάτες του (τοῦ παχτωτή), ἀλλὰ καὶ τὰ ζῶα του ἐργασίας εἶναι παραγωγικοὶ ἐργάτες» (Βιβλίο II, κεφ. V, σελ. 253).

14. Κ. Μάρε, «Τὸ Κεφάλαιο», τόμος II.

φασιστικό όρισμό του μέρους του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για εργατική δύναμη· μετάτρεψαν σε ούσιαστικό όρισμό του κυκλοφοριακού κεφαλαίου τό ότι δαπανιέται για μέσα συντήρησης των εργατών. Σ' αυτό προστέθηκε φυσικότητα ή διδασκαλία ότι τό απόθεμα εργασίας που αποτελείται από αναγκαία μέσα συντήρησης είναι ένα δοσμένο μέγεθος, που από τή μιὰ μεριά περιορίζει όλικά τό μερτικό των εργατών στό κοινωνικό προϊόν, από τήν άλλη όμως πρέπει επίσης νά ξεοδεύεται ολόκληρο για τήν αγορά εργατικής δύναμης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΓΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. Ο ΡΙΚΑΡΝΤΟ

Ο Ρικάρντο αναφέρει τή διαφορά ανάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφοριακό κεφάλαιο μόνο καί μόνο για νά δείξει τίς εξαιρέσεις από τόν κανόνα τής αξίας, δηλαδή τίς περιπτώσεις εκείνες, όπου τό ύψος του μισθού εργασίας επηρεάζει τίς τιμές. Σχετικά μέ τό σημείο αυτό θά μιλήσουμε μόνο στό III Βιβλίο.

Η άρχική ασάφεια όμως φανερώνεται από τήν άρχή-άρχή στήν άδιαφορία, μέ τήν όποία παραβάλλει τά παρακάτω: «Αυτή ή διαφορά στό βαθμό τής διάρκειας του πάγιου κεφαλαίου, καί αυτή ή ποικιλία στίς αναλογίες που μπορούν νά συνδυαστούν καί τά δύο είδη κεφαλαίου»²⁵.

Αν όμως θέσουμε τό ερώτημα, ποιά είναι αυτά τά δύο είδη κεφαλαίου, μās άπαντούν: «Επίσης οι αναλογίες ανάμεσα στό κεφάλαιο, που προορίζεται νά συντηρήσει τήν εργασία, καί στό κεφάλαιο, που έχει δαπανηθεί για εργαλεία, μηχανές καί χτίρια, μπορούν νά συνδυαστούν κατά διαφορετικό τρόπο»²⁶. Έπομένως, πάγιο κεφάλαιο = τά μέσα εργασίας, καί κυκλοφοριακό κεφάλαιο = τό κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί για τήν εργασία. Η φράση: «κεφάλαιο, που προορίζεται νά συντηρήσει τήν εργασία», είναι κιόλας μιὰ άνούσια έκφραση, που τήν έχουν δανειστεί από τόν Α. Σμίθ. Τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο τό συγχέουν έδω, από τή μιὰ μεριά, μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, δηλ. μέ τό μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για εργασία. Από τήν άλλη, όμως, προκύπτουν διπλά λαθεμένοι όρισμοί, επειδή τήν αντίθεση δέν τήν άντλούν από τό προτσές άξιοποίησης, — σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο — άλλα από τό προτσές κυκλοφορίας (ή παλιά σύγχυση του Σμίθ).

Πρώτο: Θεωρούν ισάξιες τίς διαφορές στό βαθμό τής διάρκειας του πάγιου κεφαλαίου καί τίς διαφορές στή σύνθεση του κεφαλαίου από σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο. Η τελευταία όμως διαφορά κα-

²⁵ «This difference in the degree of durability of fixed capital, and this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined». — Ricardo: «Principles of Political Economy», σελ. 25.

²⁶ «The proportions too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined». — Στο ίδιο.

γασίας είναι ίσος, μεγαλύτερος ή μικρότερος από την αξία της εργατικής δύναμης) ανταλλάσσεται με μία αυτοαξιοποιούμενη, αξιοδημιουργό δύναμη — την εργατική δύναμη, που δεν αναπαράγει μόνο την πληρωμένη από τον κεφαλαιοκράτη αξία της, μά παράγει ταυτόχρονα μιάν υπεραξία, μιάν αξία που δεν υπήρχε προηγουμένα και που δεν έχει αγοραστεί με κανένα ισοδύναμο. Αυτή η χαρακτηριστική ιδιότητα του μέρους του κεφαλαίου, που έχει δαπανηθεί για μισθό εργασίας και που σάν μεταβλητό κεφάλαιο τό ξεχωρίζει τοτο *coelo* [από κάθε άποψη] από τό σταθερό κεφάλαιο, εξαφανίζεται από τή στιγμή που τό μέρος του κεφαλαίου, που έχει δαπανηθεί για μισθό εργασίας, εξετάζεται μόνο από την άποψη του προτσές κυκλοφορίας κι εμφανίζεται πού έτσι σάν κυκλοφοριακό κεφάλαιο απέναντι στο πάγιο κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί για μέσα εργασίας. Αυτό βγαίνει κιάλας από τό γεγονός ότι τό κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί για εργατική δύναμη τό συμπεριλαμβάνουν σέ μία κατηγορία μαζί με ένα συστατικό μέρος του σταθερού κεφαλαίου, με τό μέρος που έχει δαπανηθεί για υλικά εργασίας, στήν κατηγορία του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, και τό αντίπαροθέτουν ο' ένα άλλο συστατικό μέρος του σταθερού κεφαλαίου, στο μέρος που έχει δαπανηθεί για μέσα εργασίας. Έδώ παραβλέπουν ολότελα τήν υπεραξία, δηλ. ίσα-ίσα αυτό που μετατρέπεται σέ κεφάλαιο τό ποσό της αξίας που έχει δαπανηθεί. Παραβλέπουν επίσης ότι τό μέρος της αξίας που προσθέτει στο προϊόν τό δαπανημένο για μισθό εργασίας κεφάλαιο έχει νεοπαραχθεί (έπομένως έχει πραγματικά αναπαραχθεί), ενώ τό μέρος της αξίας που προσθέτει ή πρώτη ύλη στο προϊόν δεν έχει νεοπαραχθεί, δεν έχει πραγματικά αναπαραχθεί, αλλά απλώς έχει διατηρηθεί, συντηρηθεί στήν αξία του προϊόντος, και γιαυτό ξαναεμφανίζεται σάν συστατικό μέρος της αξίας του προϊόντος. 'Η διαφορά, όπως παρουσιάζεται τώρα από την άποψη της αντίθεσης ρευστού και πάγιου κεφαλαίου, συνίσταται μόνο στο ότι: ή αξία των μέσων εργασίας, που έχουν χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή ενός εμπορεύματος, μπαίνει μόνο ενμέρει στήν αξία του εμπορεύματος και γιαυτό επίσης αναπληρώνεται μόνο ενμέρει με την πούληση του εμπορεύματος, έπομένως γενικά αναπληρώνεται μόνο τμηματικά και βαθμιαία. Από την άλλη μεριά, ή αξία της εργατικής δύναμης και των αντικειμένων εργασίας (πρώτες ύλες κλπ.), που έχουν χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή ενός εμπορεύματος, μπαίνει ολόκληρη στο εμπόρευμα και γιαυτό αναπληρώνεται ολόκληρη με την πούλησή του. Μ' αυτή την έννοια, ως προς τό προτσές κυκλοφορίας, τό ένα μέρος του κεφαλαίου παρουσιάζεται σάν πάγιο, τό άλλο σάν ρευστό ή κυκλοφοριακό. Και στίς δυο περιπτώσεις πρόκειται για μεταβίβαση δοσμένων, προκαταβλημένων αξιών στο προϊόν και για την επαναπλήρωσή τους με την πούληση του προϊόντος. 'Η διαφορά συνίσταται τώρα μόνο στο αν ή μεταβίβαση της αξίας, έπομένως και ή αναπλήρωση της αξίας συντελείται τμηματικά και βαθμιαία ή όλη μεμιάς. Έτσι σβήνεται ή διαφορά ανάμεσα στο σταθερό και τό μεταβλητό κεφάλαιο, που κρίνει τό π'αν, έπομένως σβήνεται όλο τό μυστικό του σχηματισμού της υπεραξίας

και της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, δηλ. οι συνθήκες που μετατρέπουν σέ κεφάλαιο όρισμένες αξίες και τά πράγματα με τά όποια παραστώνται. Όλα τά συστατικά μέρη του κεφαλαίου διακρίνονται πιά μόνο από τον τρόπο της κυκλοφορίας τους (και ή κυκλοφορία του εμπορεύματος έχει φυσικά νά κάνει μόνο με υπάρχουσες πιά δοσμένες αξίες). και τό κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί για μισθό εργασίας έχει κοινό με τό κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί για πρώτες ύλες, ήμικατεργασμένα προϊόντα και βοηθητικές ύλες, έναν ιδιαίτερο τρόπο κυκλοφορίας, σέ αντίθεση με τό μέρος του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για μέσα εργασίας.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν γιατί ή άστική πολιτική οικονομία διατηρούσε ένστιχτώδικα και άναμασούσε άκριτα ένα ολόκληρο αιώνα από γενεά σέ γενεά τή σμιδική σύγχυση των κατηγοριών «σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο» με τίς κατηγορίες «πάγιο και κυκλοφοριακό κεφάλαιο». Σ' αυτήν τό μέρος του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για μισθό εργασίας δέ διαφέρει καθόλου πιά από τό μέρος του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για πρώτες ύλες, και διαφέρει μόνο τυπικά από τό σταθερό κεφάλαιο — μόνο στο αν κυκλοφορείται από τό προϊόν τμηματικά ή ολόκληρο. Έτσι καταχωνιάζεται μεμιάς ή βάση για την κατανόηση της πραγματικής κίνησης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, έπομένως και της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης. Πρόκειται μόνο για την επανεμφάνιση προκαταβλημένων αξιών.

Στόν Ρικάρντο ή άκριτη άποδοχή της σμιδικής σύγχυσης είναι πιο ένοχλητική όχι μόνο άπ' ό,τι στους κατοπινούς άπολογητές, στους όποιους ή σύγχυση των έννοιών είναι μάλλον αυτό που δεν τους ένοχλεί, μά άκόμα και άπ' ό,τι στόν Σμίδ, έπειδή ό Ρικάρντο, αντίθετα άπ' αυτόν, άναπτύσσει με μεγαλύτερη συνέπεια και δξύτητα τήν αξία και την υπεραξία και στήν πραγματικότητα ύποστηρίζει τον έσώτερο Σμίδ ενάντια στόν έξώτερο.

Στους φυσιοκράτες δεν ύπάρχει ούτε ίχνος άπ' αυτή τή σύγχυση. 'Η διαφορά ανάμεσα στίς *avances annuelles* [χρονιατικές προκαταβολές] και στίς *avances primitives* [άρχικες προκαταβολές] άφορά μόνο τίς διαφορετικές περιόδους αναπαραγωγής των διάφορων συστατικών του κεφαλαίου, ειδικά του άγροτικού κεφαλαίου. ενώ οι αντίληψεις τους για την παραγωγή της υπεραξίας άποτελούν ένα μέρος της θεωρίας τους, ανεξάρτητο άπ' αυτές τίς διακρίσεις, και μάλιστα τό μέρος που τό προβάλλουν σάν τό ουσιαστικό σημείο της θεωρίας. 'Ο σχηματισμός της υπεραξίας δεν έξηγιέται από τό κεφάλαιο σάν τέτιο, αλλά άποδίδεται μόνο σέ μία καθορισμένη σφαίρα παραγωγής του κεφαλαίου, στή γεωργία.

2. Τό ουσιαστικό στόν όρισμό του μεταβλητού κεφαλαίου — έπομένως και για τή μετατροπή ενός όποιουδήποτε ποσού αξίας σέ κεφάλαιο — είναι πώς ό κεφαλαιοκράτης ένα όρισμένο, δοσμένο (και μ' αυτή την έννοια σταθερό) μέγεθος αξίας τό ανταλλάσσει (με εργατική δύναμη· μία αξία τήν ανταλλάσσει με αξιοδημιουργό δύναμη). Ένα μέγεθος αξίας — με παραγωγή αξίας, με αυτοαξιοποίηση. 'Ο ουσια-

στικός αυτός ορισμός δέν αλλάζει καθόλου από τό ὅν ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει τόν ἐργάτη σέ χρῆμα ἢ σέ μέσα συντήρησης. Ἀλλάζει ἀπλῶς ὁ τρόπος ὑπαρξης τῆς προκαταβλημένης ἀπ' αὐτόν ἀξίας, πού τή μιά φορά ὑπάρχει μέ τή μορφή χρήματος, μέ τό ὅποιο ὁ ἐργάτης ἀγοράζει τά μέσα συντήρησής του στήν ἀγορά, καί τήν ἄλλη μέ τή μορφή μέσων συντήρησης, πού τά καταναλώνει ἄμεσα. Ἡ ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή προϋποθέτει πράγματι πῶς ὁ ἐργάτης πληρώνεται σέ χρῆμα, ὅπως γενικά προϋποθέτει τό προτσές παραγωγῆς πού γίνεται δυνατό μέ τό προτσές κυκλοφορίας, δηλ. τή χρηματική οἰκονομία. Ἡ δημιουργία ὅμως τῆς ὑπεραξίας — ἐπομένως ἡ κεφαλαιοποίηση τοῦ προκαταβλημένου ποσοῦ ἀξίας — δέν προέρχεται οὔτε ἀπό τή χρηματική μορφή, οὔτε ἀπό τή μορφή σέ εἶδος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας ἢ τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Προέρχεται ἀπό τήν ἀνταλλαγή ἀξίας μέ ἀξιοδημιουργό δύναμη, ἀπό τή μετατροπή ἑνός σταθεροῦ μεγέθους σέ μεταβλητό.

Ἡ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη παγιότητα τῶν μέσων ἐργασίας ἐξαρτιέται ἀπό τό βαθμό τῆς στερεότητάς του, ἄρα ἀπό μιά φυσική ιδιότητα. Ἀνάλογα μέ τό βαθμό τῆς στερεότητάς τους, μέ ἀμετάβλητους τοὺς ἄλλους ὁρους, θά φθείρονται ταχύτερα ἢ βραδύτερα, δηλ. θά λειτουργοῦν μεγαλύτερο ἢ μικρότερο χρονικό διάστημα σάν πάγιο κεφάλαιο. Μά δέν εἶναι καθόλου μόνον αὐτή ἡ φυσική ιδιότητα τῆς στερεότητος πού τά κάνει νά λειτουργοῦν σάν πάγιο κεφάλαιο. Ἡ πρώτη ὕλη στά ἐργοστάσια κατεργασίας μετάλλων εἶναι ἐξίσου στέρεη μέ τίς μηχανές πού τήν κατεργάζονται καί στερεότερη ἀπό κάμποσα συστατικά αὐτῶν τῶν μηχανῶν, ἀπό τό πετσί, τό ξύλο κλπ. Καί ὅμως τό μέταλλο πού χρησιμεύει σάν πρώτη ὕλη ἀποτελεῖ μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ τό λειτουργοῦν μέσο ἐργασίας, πού εἶναι ἴσως κατασκευασμένο ἀπό τό ἴδιο μέταλλο, ἀποτελεῖ μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Αὐτό λοιπόν πού συντελεῖ νά συμπεριλαμβάνεται τό ἴδιο μέταλλο τή μιά φορά στήν κατηγορία τοῦ πάγιου καί τήν ἄλλη στήν κατηγορία τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι ἡ ὕλική σωματική του φύση, δέν εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη παροδικότητά του. Ἡ διάκριση αὐτή πηγάζει ἀντίθετα ἀπό τό ρόλο πού παίζει στό προτσές παραγωγῆς, τή μιά φορά σάν ἀντικείμενο ἐργασίας, τήν ἄλλη σάν μέσο ἐργασίας.

Ἡ λειτουργία τοῦ μέσου ἐργασίας στό προτσές παραγωγῆς ἀπαιτεῖ γενικά νά χρησιμεύει πάντα ἀπό τήν ἀρχή κατὰ τή διάρκεια μιᾶς μεγαλύτερης ἢ μικρότερης περιόδου σέ ἐπαναλαβαίνόμενα προτσές ἐργασίας. Ἔτσι, ἡ λειτουργία του ἐπιβάλλει μιά μεγαλύτερη ἢ μικρότερη στερεότητα τοῦ ὕλικου ἀπό τό ὅποιο φτιάχνεται. Αὕτη καθαρῇ ὅμως ἡ στερεότητα τοῦ ὕλικου του δέν εἶναι ἐκείνη πού τό κάνει πάγιο κεφάλαιο. Τό ἴδιο ὕλικό, ὅταν εἶναι πρώτη ὕλη, γίνεται κυκλοφοριακό κεφάλαιο, καί γιά τοὺς οἰκονομολόγους, πού τή διαφορά ἐμπορευματοῦ καί παραγωγικοῦ κεφαλαίου τή συγχέουν μέ τή διαφορά κυκλοφοριακοῦ καί πάγιου κεφαλαίου, τό ἴδιο ὕλικό, ἡ ἴδια μηχανή εἶναι κυ-

κλοφοριακό κεφάλαιο σάν προϊόν καί πάγιο κεφάλαιο σάν μέσο ἐργασίας.

Ἔτσι, παρὰ τό γεγονός ὅτι αὐτό πού κάνει τό μέσο ἐργασίας πάγιο κεφάλαιο δέν εἶναι ἡ στερεότητα τοῦ ὕλικου ἀπό τό ὅποιο εἶναι φτιαγμένο, ὥστόσο ὁ ρόλος του σάν μέσου ἐργασίας ἀπαιτεῖ ν' ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα σχετικά στέρεο ὕλικό. Γιαυτό, ἡ στερεότητα τοῦ ὕλικου του εἶναι ἕνας ἀπό τοὺς ὁρους τῆς λειτουργίας του σάν μέσου ἐργασίας, ἐπομένως καί ἡ ὕλική βάση τοῦ τρόπου κυκλοφορίας, πού τό κάνει πάγιο κεφάλαιο. Μέ ἀμετάβλητους τοὺς ἄλλους ὁρους ἡ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη φθαρτότητα τοῦ ὕλικου του τοῦ βάζει σέ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμό τή σφραγίδα τῆς παγιότητος, συνεπῶς εἶναι πολύ οὐσιαστικά συνυφασμένη μέ τήν ιδιότητά του σάν πάγιο κεφάλαιο.

Ἄν λοιπόν τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά ἐργατική δύναμη τό ἐξετάσουμε ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, δηλ. σέ ἀντίθεση πρὸς τό πάγιο κεφάλαιο· ἂν ἐπομένως μπερδέψουμε τίς διαφορές σταθεροῦ καί μεταβλητοῦ κεφαλαίου μέ τίς διαφορές πάγιου καί κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, εἶναι φυσικό, μιά καί ἡ ὕλική πραγματικότητα τοῦ μέσου ἐργασίας ἀποτελεῖ οὐσιαστική βάση τοῦ χαρακτήρα του σάν πάγιου κεφαλαίου, νά συναγάγουμε ἀπό τήν ὕλική πραγματικότητα τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά ἐργατική δύναμη τό χαρακτήρα του σάν κυκλοφοριακό κεφάλαιο σέ ἀντίθεση πρὸς τό πάγιο κεφάλαιο, καί ἔπειτα πάλι νά καθορίσουμε τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο μέ βάση τήν ὕλική πραγματικότητα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

Ἡ πραγματική ὕλη τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μισθό ἐργασίας εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, ἡ δρώσα, ἀξιοδημιουργός ἐργατική δύναμη, ἡ ζωντανή ἐργασία, πού ὁ κεφαλαιοκράτης τήν παίρνει σέ ἀντάλλαγμα νεκρῆς, ἀντικειμενοποιημένης ἐργασίας καί τήν ἐνσωματώνει στό κεφάλαιό του, καί μόνο χάρις σ' αὐτό ἡ ἀξία πού βρίσκεται στά χέρια του μετατρέπεται σέ αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία. Αὕτην ὅμως τήν αὐτοαξιοποιούμενη δύναμη ὁ κεφαλαιοκράτης δέν τήν πουλάει. Ἀποτελεῖ πάντα συστατικό μόνο μέρος τοῦ παραγωγικοῦ του κεφαλαίου, ὅπως καί τά μέσα του ἐργασίας· δέν ἀποτελεῖ ποτέ συστατικό μέρος τοῦ ἐμπορευματοῦ του κεφαλαίου, ὅπως λχ. τό ἔτοιμο προϊόν πού πουλάει. Μέσα στό προτσές παραγωγῆς τά μέσα ἐργασίας, σάν συστατικά τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, δέν ἀντιπαρατίθενται στήν ἐργατική δύναμη σάν πάγιο κεφάλαιο, ὅπως δέ συμπίπτουν μ' αὐτήν, σάν κυκλοφοριακό κεφάλαιο, τό ὕλικό ἐργασίας καί οἱ βοηθητικές ὕλκες· καί στά δύο ἡ ἐργατική δύναμη ἀντιπαρατίθεται σάν προσωπικός συντελεστής, ἐνῶ αὐτά ἀποτελοῦν τοὺς ὕλικούς συντελεστές — αὐτό ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προτσές ἐργασίας. Καί τά δύο ἀντιπαρατίθενται στήν ἐργατική δύναμη, στό μεταβλητό κεφάλαιο σάν σταθερό κεφάλαιο — αὐτό ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προτσές ἀξιοποίησης. Ἡ, ἂν πρόκειται νά γίνει ἐδῶ λόγος γιά μιά ὕλική διαφορά, ἐφόσον ἐπιδρᾷ στό προτσές κυκλοφορίας, ἡ διαφορά αὕτη εἶναι ἀπλῶς τούτη: ἀπό τή φύση τῆς ἀξίας, πού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία.

καί από τή φύση τῆς δρώσας ἐργατικῆς δύναμης, πού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἀντικειμενοποιούμενη ἐργασία, ἔπεται πῶς κατὰ τή διάρκεια τῆς λειτουργίας της ἡ ἐργατική δύναμη δημιουργεῖ ἀκατάπαυτα ἀξία καί ὑπεραξία: πῶς αὐτό πού ἀπό τήν πλευρά της παρουσιάζεται σάν κίνηση, σάν δημιουργία ἀξίας, ἀπό τήν πλευρά τοῦ προϊόντος της παρουσιάζεται μέ τή μορφή ἡρεμίας, σάν δημιουργημένη πιά ἀξία. «Ὅταν ἔχει δράσει ἡ ἐργατική δύναμη, τό κεφάλαιο δέν τό ἀποτελοῦν πιά ἀπό τή μιά ἐργατική δύναμη καί ἀπό τήν ἄλλη μέσα παραγωγῆς. Ἡ κεφαλαιακή ἀξία, πού εἶχε δαπανηθεῖ γιά ἐργατική δύναμη, εἶναι τώρα ἡ ἀξία, πού (+ τήν ὑπεραξία) ἔχει προστεθεῖ στό προϊόν. Γιά νά ἐπαναληφθεῖ τό προτσές, πρέπει νά πωληθεῖ τό προϊόν καί μέ τό χρήμα πού θά εἰσπραχθεῖ ἔτσι ν' ἀγοράζεται πάντα ἀπό τήν ἀρχή ἡ ἐργατική δύναμη καί νά ἐνσωματώνεται στό παραγωγικό κεφάλαιο. Αὐτό δίνει τότε στό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά ἐργατική δύναμη, καθῶς καί στό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά ὕλικό ἐργασίας κλπ., τό χαρακτήρα κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου σέ ἀντίθεση πρὸς τό κεφάλαιο πού μένει παγιωμένο στά μέσα ἐργασίας.

Ἄν ἀντίθετα, τό δευτερεύοντα ὄρισμό τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, πού εἶναι κοινός μέ τόν ὄρισμό ἑνός μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου (τῶν πρώτων καί τῶν βοηθητικῶν ὕλῶν), τόν μετατρέφουμε σέ κύριο ὄρισμό τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά ἐργατική δύναμη, — καί συγκεκριμένα τό γεγονός ὅτι ἡ ἀξία πού ἔχει δαπανηθεῖ γι' αὐτό μεταβιβάζεται ὁλόκληρη στό προϊόν, γιά τήν παραγωγή τοῦ ὁποίου καταναλώνεται, καί ὅχι βαθμιαία καί πηματακά, ὅπως γίνεται μέ τό πάγιο κεφάλαιο, καί πῶς ἐπομένως πρέπει ἐπίσης ν' ἀναπληρωθεῖ ὁλόκληρο ἀπό τήν πούληση τοῦ προϊόντος — τότε πρέπει, ἀπό ὕλική ἀποψη καί τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μισθό ἐργασίας νά μὴν ἀποτελεῖται ἀπό δρώσα ἐργατική δύναμη, ἀλλά ἀπό τά ὕλικά στοιχεῖα πού ἀγοράζει ὁ ἐργάτης μέ τό μισθό του, ἐπομένως ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κοινωνικοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου, πού μπαίνει στήν κατανάλωση τοῦ ἐργάτη — ἀπό μέσα συντήρησης. Τότε τό πάγιο κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπό τά μέσα ἐργασίας, πού φθείρονται πῶς ἀργά καί πού γιαντό χρειάζεται ν' ἀναπληρώνονται πῶς ἀργά, καί τό δαπανημένο γιά ἐργατική δύναμη κεφάλαιο — ἀπό τά μέσα συντήρησης (πού ἔχουν μικρότερη διάρκεια ζωῆς), πού χρειάζονται ν' ἀναπληρώνονται γρηγορότερα.

Ὡστόσο σβήνουν τά ὅρια τῆς γρηγορότερης ἢ βραδύτερης παροδικότητος.

«Ἡ τροφή καί τά ρούχα πού καταναλῶναι ὁ ἐργάτης, τά χτίρια ὅπου ἐργάζεται, τά ἐργαλεῖα πού τόν βοηθοῦν στή δουλιὰ του, εἶναι ὅλα παροδικῆς φύσης. Ὑπάρχει ὅμως τεράστια διαφορά στό χρόνο πού βαστάνε αὐτά τά διάφορα κεφάλαια. Μιά ἀτμομηχανή βασταίει περισσότερο ἀπὸ ἓνα καράβι, τό καράβι περισσότερο ἀπὸ τά

ρούχα τοῦ ἐργάτη, τά ρούχα πάλι τοῦ ἐργάτη περισσότερο ἀπὸ τήν τροφή πού τρώει»²⁷.

Ὁ Ρικάρντο ξεχνᾷ ἐδῶ τό σπίτι, ὅπου κάθεται ὁ ἐργάτης, τά ἐπιπλά του, τά ἐργαλεῖα του κατανάλωσης, δηλ. τά μαχαιροπήρουνα, τά πιατικά κλπ., πού ὅλα ἔχουν τόν ἴδιο χαρακτήρα τῆς στερεότητος, ὅπως καί τά μέσα ἐργασίας. Τά ἴδια πράγματα, οἱ ἴδιες κατηγορίες πραγμάτων ἐμφανίζονται στή μιά περίπτωση σάν μέσα κατανάλωσης, στήν ἄλλη σάν μέσα ἐργασίας.

Ἡ διαφορά, ὅπως τή διατυπώνει ὁ Ρικάρντο, εἶναι ἡ ἐξῆς: «Ἀνάλογα μέ τό ἂν τό κεφάλαιο φθείρεται γρήγορα καί πρέπει ν' ἀναπαράγεται συχνά, ἢ ἀνάλογα μέ τό ἂν καταναλώνεται ἀργά, τό κατὰσσον στό κυκλοφοριακό ἢ στό πάγιο κεφάλαιο»²⁸.

Σ' αὐτά προσθέτει: «Ἀσήμαντος χωρισμός, ὅπου ἐπιπλέον δέν μπορεῖ νά τραβηχθεῖ μέ ἀκρίβεια ἡ γραμμὴ διαχωρισμοῦ»²⁹.

Ἔτσι ξαναγυρίσαμε μέ τό καλὸ στοὺς φυσιοκράτες, γιά τοὺς ὁποίους ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς avances annuelles [χρονιαίτικες προκαταβολές] καί στίς avances primitives [ἀρχικὲς προκαταβολές] ἦταν διαφορά στό χρόνο τῆς κατανάλωσης καί συνεπῶς στό χρόνο ἀναπαραγωγῆς τοῦ χρησιμοποιηθέντος κεφαλαίου. Μόνο πού αὐτό, πού γιά τοὺς φυσιοκράτες ἐκφράζει ἓνα σπουδαῖο γιά τήν κοινωνική παραγωγή φαινόμενο καί πού στό Tableau économique παρασταίνεται ἐπίσης σέ συνάρτηση μέ τό προτσές κυκλοφορίας, μετατρέπεται ἐδῶ σέ μιά ὑποκειμενική καί, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Ρικάρντο, περιττὴ διάκριση.

Ὅταν τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά ἐργασία διαφέρει ἀπὸ τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μέσα ἐργασίας μόνο ὡς πρὸς τήν περίοδο τῆς ἀναπαραγωγῆς του, ἐπομένως καί ὡς πρὸς τό χρόνο τῆς κυκλοφορίας του, ὅταν τό ἓνα μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ μέσα συντήρησης καί τό ἄλλο ἀπὸ μέσα ἐργασίας, ἔτσι πού τά πρῶτα νά διαφέρουν ἀπὸ τά δεύτερα μόνο ὡς πρὸς τήν ταχύτητα φθορὰς τους, ἐνῶ τά ἴδια τά δεύτερα μέ τή σειρά τους διαφέρουν τό ἓνα ἀπ' τ' ἄλλο ὡς πρὸς τήν ταχύτητα τῆς φθορὰς τους, — ὅταν ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, σβήνει φυσικὰ κάθε differentia specifica [εἰδοποιὸς διαφορά] ἀνάμεσα στό κεφάλαιο πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά

²⁷ «The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes». — Ricardo: «Principles etc.», σελ. 26.

²⁸ «According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or of fixed capital» [σελ. 26].

²⁹ «A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn» [σελ. 26].

εργατική δύναμη και στο κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί για μέσα παραγωγής.

Αυτό αντιφάσκει πέρα για πέρα με τη διδασκαλία του Ρικάρντο για την αξία, καθώς και με τη θεωρία του για το κέρδος, που στην πραγματικότητα είναι θεωρία της υπεραξίας. Ο Ρικάρντο εξετάζει γενικά τη διαφορά πάγιου και κυκλοφοριακού κεφαλαίου, μόνο εφόσον διάφορες αναλογίες και των δύο αυτών κεφαλαίων σε διάφορους κλάδους παραγωγής επηρεάζουν — με ίσα σε μέγεθος κεφάλαια — το νόμο της αξίας, και συγκεκριμένα εξετάζει κατά πόσο θίγει τις τιμές μία αύξηση ή πτώση του μισθού εργασίας, εξαιτίας αυτών των περιστατικών. Μά ακόμα και μέσα στα πλαίσια αυτής της περιορισμένης εξέτασης κάνει τα μεγαλύτερα λάθη, επειδή μπερδεύει το πάγιο και το κυκλοφοριακό κεφάλαιο με το σταθερό και το μεταβλητό, και πραγματικά ξεκινάει στην εξέτασή του από μία ολότελα λαθεμένη βάση. Έπομένως, 1) εφόσον το μέρος της αξίας του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για εργατική δύναμη πρέπει να υπαχθεί στην κατηγορία του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, αναπτύσσονται λαθεμένα οι όρισμοί του ίδιου του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, και ειδικά οι όροι που έχουν σαν αποτέλεσμα να υπαχθεί στην κατηγορία αυτή το μέρος του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για εργασία· 2) γίνεται σύγχυση ανάμεσα στον όρισμό, σύμφωνα με τον οποίο είναι μεταβλητό το μέρος του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για εργασία, και στον όρισμό, σύμφωνα με τον οποίο είναι κυκλοφοριακό σε αντίθεση προς το πάγιο κεφάλαιο.

Είναι εξαιρετικής φανερό πώς ο όρισμός του δαπανημένου για εργατική δύναμη κεφαλαίου σαν κυκλοφοριακού ή ρευστού είναι ένας διαφορετικότερος όρισμός, όπου έχει σβηστεί ή *differentia specifica* [ειδικού διαφορά] του στο προτσές της παραγωγής· επειδή σ' αυτό τον όρισμό, από τη μία μεριά, είναι ισότιμα τα κεφάλαια που έχουν δαπανηθεί για εργασία και τα κεφάλαια που έχουν δαπανηθεί για πρώτες ύλες κλπ.· μία κατηγορία, που ένα μέρος του σταθερού κεφαλαίου το ταυτίζει με το μεταβλητό κεφάλαιο, δεν παίρνει υπόψη της τη *differentia specifica* του μεταβλητού κεφαλαίου σε αντίθεση προς το σταθερό. Από την άλλη, είναι αλήθεια πώς αντιπαραθέτουν το ένα στ' άλλο το μέρος του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για εργασία και το μέρος του κεφαλαίου που έχει δαπανηθεί για μέσα εργασίας, όμως σε καμία περίπτωση επειδή μπαίνουν κατά ολότελα διαφορετικό τρόπο στην παραγωγή της αξίας, αλλά επειδή η δοσμένη τους αξία μεταβιβάζεται και από τα δύο στο προϊόν, μόνο που μεταβιβάζεται κατά διαφορετικά χρονικά διαστήματα.

Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται για το πώς μία δοσμένη αξία που έχει δαπανηθεί στο προτσές της παραγωγής του εμπορεύματος — αδιάφορο αν πρόκειται για μισθό της εργασίας, τιμή της πρώτης ύλης ή τιμή των μέσων εργασίας — μεταβιβάζεται στο προϊόν και έτσι κυκλοφορείται από το προϊόν και με την πούλησή του επαναφέρεται στην αφετηρία της ή αναπληρώνεται. Η μοναδική δια-

φορά συνίσταται εδώ στο «πώς», στον ιδιαίτερο τρόπο της μεταβίβασης, επομένως και της κυκλοφορίας αυτής της αξίας.

Αν τώρα η τιμή της εργατικής δύναμης, που σε κάθε περίπτωση καθορίζεται από τα πριν με συμβόλαιο, πληρώνεται σε χρήμα ή σε μέσα συντήρησης, δεν αλλάζει τίποτα στον χαρακτήρα της, στο ότι δηλ. αποτελεί μία καθορισμένη δοσμένη τιμή. Ωστόσο, όταν ο μισθός εργασίας πληρώνεται σε χρήμα, είναι φανερό πώς στο προτσές της παραγωγής δεν μπαίνει το ίδιο το χρήμα, όπως γίνεται με τα μέσα παραγωγής, που στο προτσές της παραγωγής μπαίνει όχι μόνο η αξία, αλλά και η ύλη τους. Αν αντίθετα τα μέσα συντήρησης που αγοράζει ο εργάτης με το μισθό του υπαχθούν άμεσα μαζί με τις πρώτες ύλες κλπ. σε μία κατηγορία, σαν υλική μορφή του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, και αντιπαρατεθούν στα μέσα εργασίας, τότε το γεγονός αυτό δίνει στην υπόθεση μίαν άλλη όψη. Αν η αξία αυτών των πραγμάτων, των μέσων παραγωγής, μεταβιβάζεται στο προϊόν κατά τη διάρκεια του προτσές εργασίας, τότε και η αξία εκείνων των άλλων πραγμάτων, των μέσων συντήρησης, ξαναεμφανίζεται στην εργατική δύναμη, που τα καταναλώνει, και με τη δράση της μεταβιβάζεται κι αυτή στο προϊόν. Σ' όλα αυτά πρόκειται εξίσου για την απλή επανεμφάνιση στο προϊόν των αξιών που έχουν προκαταβληθεί κατά τη διάρκεια της παραγωγής. (Οι φυσιοκράτες το έπαιρναν αυτό στα σοβαρά και γι' αυτό αρνούνταν ότι η βιομηχανική εργασία δημιουργεί υπεραξία.) Έτσι λχ. στο σημείο που αναφέραμε κιόλας ο Ουάιλαντ γράφει: «Ανεξάρτητα από τη μορφή που ξαναεμφανίζεται το κεφάλαιο... μεταβάλλονται επίσης και τα διάφορα είδη τροφής, ένδυμας και κατοικίας, που είναι απαραίτητα για την ύπαρξη και την ευημερία του ανθρώπου. Στο πέραςμα του χρόνου καταναλώνονται, και η αξία τους ξαναεμφανίζεται κλπ.» (*Elements of Political Economy*, σελ. 31, 32). Οι κεφαλαιακές αξίες που προκαταβλήθηκαν στην παραγωγή με τη μορφή μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης ξαναεμφανίζονται εδώ εξίσου στην αξία του προϊόντος. Έτσι όμως πραγματοποιήθηκε αισίως η μετατροπή του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής σ' ένα πλήριο μυστήριο και χάθηκε ολότελα από το οπτικό πεδίο η προέλευση της υπεραξίας που περιέχεται στο προϊόν.

Έτσι ολοκληρώνεται κι ο χαρακτηριστικός για την άστική πολιτική οικονομία φετιχισμός, ο οποίος μετατρέπει τον κοινωνικό οικονομικό χαρακτήρα, που επιβάλλεται στα πράγματα μέσα στο κοινωνικό προτσές παραγωγής, σε χαρακτήρα φυσικό, που πηγάζει από την υλική φύση αυτών των πραγμάτων. Έτσι λχ. η έκφραση «τα μέσα εργασίας είναι πάγιο κεφάλαιο» είναι σχολαστικός όρισμός που οδηγεί σε αντιφάσεις και σύγχυση. Απαράλλαχτα όπως κατά την εξέταση του προτσές εργασίας (Βιβλίο I, κεφ. 5ο [σελ. 193 — 197]) αποδείξαμε πώς το ζήτημα, αν σ' ένα καθορισμένο προτσές εργασίας τα υλικά συστατικά μέρη λειτουργούν σαν μέσα εργασίας, σαν υλικό επεξεργασίας ή σαν προϊόν, εξαρτιέται ολοκληρωτικά από τον

κάθε φορά ρόλο τους στο προτσές αυτό — απaráλλαχτα έτσι και τά μέσα εργασίας είναι πάγιο κεφάλαιο μόνον εκεί όπου γενικά τό προτσές παραγωγής είναι κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής και επομένως τά μέσα παραγωγής γενικά είναι κεφάλαιο, έχουν τόν οικονομικό καθορισμό, τόν κοινωνικό χαρακτήρα τού κεφαλαίου. Καί δεύτερο είναι πάγιο κεφάλαιο μόνο αν μεταβιβάζουν τήν αξία τους στο προϊόν κατά ένα ιδιαίτερο τρόπο. "Αν όχι, τότε μένουν μέσα εργασίας χωρίς νά είναι πάγιο κεφάλαιο. Τό ίδιο οι βοηθητικές ύλες, λχ. τά λιπάσματα, μετατρέπονται σε πάγιο κεφάλαιο, μόλο πού δέν είναι μέσα εργασίας, αν μεταβιβάζουν αξία μέ τόν ίδιο ιδιαίτερο τρόπο, όπως και τό μεγαλύτερο μέρος τών μέσων εργασίας. Δέν πρόκειται εδώ για όρισμούς, στους όποιους υπάγονται τά πράγματα. Πρόκειται για καθορισμένες λειτουργίες, πού εκφράζονται μέ καθορισμένες κατηγορίες.

"Αν τά μέσα συντήρησης αυτά καθαυτά και σε όποιεσδήποτε συνθήκες έχουν τήν ιδιότητα νά είναι κεφάλαιο δαπανημένο για μισθό εργασίας, τότε αυτή ή ιδιότητα «νά συντηρεί τήν εργασία», το support labour (*Ricardo*: «Principles etc.», σελ. 25), γίνεται επίσης χαρακτηριστικό αυτού τού «κυκλοφοριακού» κεφαλαίου. "Αν λοιπόν τά μέσα συντήρησης δέν ήταν «κεφάλαιο», δέ θά συντηρούσαν τήν εργατική δύναμη· ενώ ο κεφαλαιακός τους χαρακτήρας δίνει σ' αυτά ακριβώς τήν ιδιότητα νά συντηρούν τό κεφάλαιο μέ ξένη εργασία.

"Αν τά μέσα συντήρησης αυτά καθαυτά είναι κυκλοφοριακό κεφάλαιο, — αφού μετατραπεί τό κεφάλαιο αυτό σε μισθό εργασίας — τότε προκύπτει ακόμα πώς τό μέγεθος τού μισθοῦ εργασίας εξαρτάται από τή σχέση τού αριθμοῦ τών εργατῶν πρὸς τή δοσμένη μάζα τού κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, — πρόκειται για μία άρεστή στους οικονομολόγους θέση — ενώ στήν πραγματικότητα ή μάζα τών μέσων συντήρησης, πού αποσύρει ο εργάτης από τήν αγορά, και ή μάζα τών μέσων συντήρησης, πού διαθέτει ο κεφαλαιοκράτης για δική του κατανάλωση, εξαρτιούνται από τή σχέση τῆς υπεραξίας πρὸς τήν τιμή τῆς εργασίας.

Ο Ρικάρντο, όπως και ο Μπάρτον^{29α}, συγγέει παντοῦ τή σχέση τού μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρὸς τό σταθερό μέ τή σχέση τού κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πρὸς τό πάγιο. Θά δοῦμε αργότερα, πώς αυτό νοθεύει τήν έρευνά του για τό ποσοστό τού κέρδους.

Ο Ρικάρντο ταυτίζει ακόμα τή διαφορά πού υπάρχει ανάμεσα στο πάγιο και στο κυκλοφοριακό κεφάλαιο μέ τις διαφορές πού προκύπτουν κατά τήν περιστροφή από αιτίες διαφορετικές από τήν πῶ πάνω διαφορά: «Πρέπει ακόμα νά παρατηρήσουμε πώς τό κυκλοφο-

^{29α} «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society», London 1817. "Ενα σχετικό χωρίο αναφέρεται στο Βιβλίο I, σελ. 654, υποσημείωση 79.

ριακό κεφάλαιο μπορεί νά κυκλοφορεί ή νά επιστρέφει κατά πολύ άνισα χρονικά διαστήματα σ' αυτόν πού τό χρησιμοποιεί. Τό στάρι πού αγοράζει ο παχτωτής για νά τό σπείρει είναι πάγιο κεφάλαιο, αν συγκριθεί μέ τό στάρι πού αγοράζει ο άρτοποιός για νά τό μετατρέψει σε ψωμί. Ο πρώτος τό αφήνει στή γῆ και μπορεί νά τό ξαναπάρει μόνο ύστερα από ένα χρόνο· ο δεύτερος μπορεί νά τό δώσει νά τό άλέσουν και νά τό πουλήσει ύστερα σαν ψωμί στους πελάτες του, έτσι πού μέσα σε μία εβδομάδα έχει πάλι ελεύθερο τό κεφάλαιό του για νά ξαναρχίσει μ' αυτό τήν ίδια ή οποιαδήποτε άλλη επιχείρηση³⁰.

Τό χαρακτηριστικό εδώ είναι πώς τό στάρι, μόλο πού χρησιμεύει σαν σπόρος, δηλ. όχι σαν μέσο συντήρησης αλλά σαν πρώτη ύλη, είναι, πρώτο, κυκλοφοριακό κεφάλαιο, γιατί αυτό καθαυτό είναι μέσο συντήρησης, και, δεύτερο, είναι πάγιο κεφάλαιο, γιατί ή επαναροή του εκτείνεται σ' ένα ολόκληρο χρόνο. Όμως δέν είναι μόνο ή βραδύτερη ή ή ταχύτερη επαναροή του πού μετατρέπει ένα μέσο παραγωγής σε πάγιο κεφάλαιο, αλλά ο καθορισμένος τρόπος πού δίνει τήν αξία του στο προϊόν.

Η σύγχυση πού προκάλεσε ο Α. Σμιθ οδήγησε στα παρακάτω αποτελέσματα:

1. Η διαφορά ανάμεσα στο πάγιο και στο ρευστό κεφάλαιο συγγέεται μέ τή διαφορά ανάμεσα στο παραγωγικό και στο έμπορευματικό κεφάλαιο. "Ετσι λχ. ή ίδια μηχανή είναι κυκλοφοριακό κεφάλαιο, όταν βρίσκεται σαν έμπόρευμα στήν αγορά, και πάγιο, όταν είναι ένσωματωμένη στο προτσές τῆς παραγωγῆς. Έδώ όμως είναι απολύτως άκατανόητο, γιατί ένα καθορισμένο είδος κεφαλαίου πρέπει νά είναι περισσότερο πάγιο ή περισσότερο κυκλοφοριακό από ένα άλλο.

2. Κάθε κυκλοφοριακό κεφάλαιο ταυτίζεται μέ τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε ή πού πρόκειται νά δαπανηθεί για μισθό εργασίας. Αυτό κάνουν λχ. ο Τζ. Στ. Μίλλ και άλλοι.

3. Η διαφορά ανάμεσα στο μεταβλητό και στο σταθερό κεφάλαιο, πού ήδη ο Μπάρτον, ο Ρικάρντο και άλλοι τή συγγέουν μέ τή διαφορά κυκλοφοριακοῦ και παγίου κεφαλαίου, ανάγεται τελικά ολότελα σε τούτη, όπως τό κάνει λχ. ο Ράμσαιη, για τόν όποιο όλα τά μέσα παραγωγῆς, οι πρώτες ύλες κλπ., καθώς και τά μέσα εργασίας

³⁰ «It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week» (*Ricardo*: «Principles etc.» σελ. 26 — 27).

είναι πάγιο κεφάλαιο και μόνο τό κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί για μισθό εργασίας είναι κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Έπειδή όμως η άναγωγή γίνεται μ' αυτή τη μορφή δεν αντιλαμβάνονται την πραγματική διαφορά ανάμεσα στο σταθερό και στο μεταβλητό κεφάλαιο.

4. Στους νεότερους άγγλους, και ιδίως στους σκώτους οικονομολόγους, που όλα τα εξετάζουν από την άνείπωτα στενοκέφαλη άποψη του τραπεζικού ύπαλλήλου, όπως οι Μάκ Λήοντ, Πάτερσον και άλλοι, η διαφορά πάγιου και κυκλοφοριακού κεφαλαίου μετατρέπεται σε διαφορά money at call και money not at call (κατατεθειμένο χρήμα, που μπορεί ν' άποσυρθεί χωρίς προειδοποίηση ή μόνο ύστερα από προειδοποίηση).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Άς πάρουμε δυό κλάδους παραγωγής με ίση εργάσιμη ήμέρα, άς πούμε με δεκάωρο προτομές εργασίας, λχ. τη βαμβακονηματουργία και την κατασκευή άτμομηχανών σιδηροδρόμου. Στόν ένα κλάδο παράγεται κάθε μέρα, κάθε εβδομάδα, μιά ορισμένη ποσότητα έτοιμου προϊόντος, βαμβακερό νήμα· στόν άλλο πρέπει τό προτομές εργασίας νά επαναλαμβάνεται ίσως επί τρεις μήνες, για νά κατασκευαστεί ένα έτοιμο προϊόν, μιά άτμομηχανή σιδηροδρόμου. Στήν πρώτη περίπτωση τό προϊόν είναι διαιρετό από τη φύση του, και κάθε μέρα ή κάθε εβδομάδα ξαναρχίζει ή ίδια εργασία. Στήν άλλη περίπτωση τό προτομές εργασίας είναι συνεχές, περιλαμβάνει ένα μεγάλο σχετικά άριθμό ημερησίων προτομές εργασίας, που στή σύνδεσή τους, στή συνέχεια των πράξεών τους δίνουν ένα έτοιμο ποσόν μόνο ύστερα από μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα. Μόλο που κι έδω είναι ίδια ή διάρκεια του καθημερινού προτομές εργασίας, ύπάρχει ωστόσο πολύ σημαντική διαφορά στή διάρκεια της πράξης της παραγωγής, δηλ. στή συνολική διάρκεια των επαναλαμβαινόμενων προτομές εργασίας, που απαιτούνται για νά δόσουν έτοιμο τό προϊόν, για νά τό στείλουν σάν εμπόρευμα στήν αγορά, έπομένως, για νά τό μετατρέψουν από παραγωγικό σε έμπορευματικό κεφάλαιο. Άρα δεν έχει καμιά δουλιά έδω ή διαφορά ανάμεσα σε πάγιο και κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Η διαφορά που αναφέραμε θά ύπηρχε άκόμα και στήν περίπτωση που και στους δυό κλάδους παραγωγής χρησιμοποιούνταν άκριβώς οι ίδιες άναλογίες πάγιου και κυκλοφοριακού κεφαλαίου.

Οί διαφορές αυτές στή διάρκεια της πράξης της παραγωγής ύπάρχουν όχι μόνο ανάμεσα στίς διάφορες σφαίρες παραγωγής, άλλα και μέσα στά πλαίσια της ίδιας σφαίρας παραγωγής, άνάλογα με τίς διαστάσεις του προϊόντος που πρέπει νά παραδοθεί. Μιά συνηθισμένη κατοικία χτίζεται σε συντομότερο χρονικό διάστημα, άπ' ό,τι ένα σχετικά μεγάλο εργοστάσιο, και γιαυτό άπαιτεί μικρότερο άριθμό συνεχών προτομές εργασίας. Άν ή κατασκευή μιās άτμομηχανής σιδηροδρόμου βαστάει τρεις μήνες, ή ναυπήγηση ενός θωρηκτού βαστάει ένα ή περισσότερα χρόνια. Η παραγωγή σιτηρών άπαιτεί σχεδόν ένα χρόνο, ή παραγωγή κεραφόρων ζώνων κάμποσα χρόνια και ή παραγωγή ξύλου μπορεί ν' άγκαλιάσει μιά περίοδο από 12 ως 100 χρό-

νια· ένας αγροτικός δρόμος κατασκευάζεται ίσως μέσα σε μερικούς μήνες, ενώ η κατασκευή μιάς σιδηροδρομικής γραμμής απαιτεί χρόνια· ένα συνθηθισμένο χαλί κατασκευάζεται ίσως σε μιάν εβδομάδα, ενώ ένα γκομπιλέν θέλει χρόνια κλπ. Έτσι, οι διαφορές στη διάρκεια της πράξης της παραγωγής παρουσιάζουν άπειρη ποικιλία.

Η διαφορά στη διάρκεια της πράξης της παραγωγής πρέπει μέιση δαπάνη κεφαλαίου να προκαλέσει δλοφάνερα μιά διαφορά στην ταχύτητα της περιστροφής, δηλ. στα χρονικά διαστήματα πού για τη διάρκεια τους έχει προκαταβληθεί ένα δοσμένο κεφάλαιο. Άς υποθέσουμε πώς τό μηχανοκίνητο νηματοουργείο καί τό εργοστάσιο κατασκευής ατμομηχανών σιδηροδρόμου χρησιμοποιούν ισομεγέθη κεφάλαια, πώς ο χωρισμός σε σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο είναι ίδιος, τό ίδιο καί ο χωρισμός σε πάγια καί ρευστά συστατικά του κεφαλαίου, τέλος, ας υποθέσουμε πώς η εργάσιμη ημέρα είναι ίση καί πώς είναι ίδια η διαίρεσή της σε αναγκαία εργασία καί υπερεργασία. Ακόμα για να παραμερίσουμε όλα τά περιστατικά πού προκύπτουν από τό προτσές της κυκλοφορίας καί πού στην περίπτωση αυτή είναι έξωτερικά, ας παραδεχτούμε πώς καί τά δυό, τό νήμα καί η ατμομηχανή σιδηροδρόμου, παράγονται επί παραγγελία καί πληρώνονται κατά την παράδοση του έτοιμου προϊόντος. Στο τέλος της εβδομάδας, παραδίνοντας τό έτοιμο νήμα, ο νηματοργός εργοστασιάρχης εισπράττει τό δαπανημένο κυκλοφοριακό κεφάλαιο (δέν παίρνουμε εδώ τήν ύψη τήν υπεραξία), καθώς καί τή φθορά του πάγιου κεφαλαίου, πού έμπεριέχεται στην άξια του νήματος. Μπορεί λοιπόν μέ τό ίδιο κεφάλαιο να επαναλάβει καί πάλι την ίδια κύκλωση. Τό κεφάλαιο αυτό έχει έπιτελέσει την περιστροφή του. Αντίθετα, ο εργοστασιάρχης ατμομηχανών σιδηροδρόμου είναι υποχρεωμένος επί τρεις μήνες να δαπανά βδομάδα μέ τή βδομάδα διαρκώς καινούργιο κεφάλαιο σε μισθό εργασίας καί πρώτες ύλες, καί μόνο ύστερα από τρεις μήνες, ύστερα από την παράδοση της ατμομηχανής, τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο πού έχει δαπανηθεί λίγο-λίγο στο χρονικό αυτό διάστημα στην ίδια πράξη παραγωγής, για την κατασκευή του ίδιου έμπορεύματος, ξαναβρίσκεται μέ μορφή πού μπορεί ν' αρχίσει πάλι την κύκλωση του· επίσης μόλις τώρα αναπληρώνεται η φθορά των μηχανών του στους τρεις αυτούς μήνες. Η δαπάνη του ενός είναι η δαπάνη για μιά εβδομάδα, η δαπάνη του άλλου είναι η βδομοδιάτικη δαπάνη, πολλαπλασιασμένη επί 12. Μέ ίσους τούς άλλους όρους, πρέπει ο ένας να έχει στη διάθεσή του δώδεκα φορές περισσότερο κυκλοφοριακό κεφάλαιο από τόν άλλο.

Τό γεγονός ότι τά κεφάλαια πού προκαταβάλλονται κάθε εβδομάδα είναι ίσα δέν έχει όστόσο εδώ καμιά σημασία. Όποιο κι αν είναι τό μέγεθος του προκαταβλημένου κεφαλαίου, τή μιά φορά προκαταβάλλεται μόνο για μιά εβδομάδα, την άλλη για δώδεκα εβδομάδες καί, μόνο αφού περάσουν αυτά τά χρονικά διαστήματα, μπορούν να ξαναχρησιμοποιηθούν για έπιχειρήση, για να επαναληφθεί μ' αυτά η ίδια έπιχειρήση ή για ν' αρχίσει μιά άλλη.

Η διαφορά στην ταχύτητα της περιστροφής, δηλ. του χρονικού

διαστήματος, για τό οποίο πρέπει να προκαταβληθεί τό κάθε κεφάλαιο καί πού πριν την πάροδό του η ίδια κεφαλαιακή άξια δέν μπορεί να ξαναχρησιμοποιήσει για ένα καινούργιο προτσές εργασίας ή αξιοποίησης, πηγάει εδώ από τά παρακάτω:

Άς υποθέσουμε πώς η κατασκευή μιάς ατμομηχανής σιδηροδρόμου η μιάς οποιασδήποτε άλλης μηχανής απαιτεί 100 ημέρες εργασίας. Για τούς εργάτες πού απασχολούνται στο νηματοουργείο η στίς μηχανοκατασκευές οι 100 αυτές ημέρες εργασίας αποτελούν ένα έξισον μή συνεχές (diskrete) μέγεθος, πού, σύμφωνα μέ την υπόθεσή μας, αποτελείται από 100 διαδοχικά, χωριστά δεκάωρα προτσές εργασίας. Για τό προϊόν — τή μηχανή — όμως οι 100 ημέρες εργασίας αποτελούν ένα συνεχές μέγεθος, μιάν εργάσιμη ημέρα 1000 ώρων εργασίας, μιά μόνη συνεχόμενη πράξη παραγωγής. Την τέτια εργάσιμη ημέρα, πού αποτελείται από τή διαδοχή λίγο-πολύ πολυάριθμων συνεχόμενων εργάσιμων ημερών, την ονομάζω *περίοδο εργασίας*. Όταν μιλάμε για την εργάσιμη ημέρα, έννοούμε τό μέγεθος του χρόνου εργασίας πού στη διάρκειά του ο εργάτης είναι υποχρεωμένος να ξεδεύει καθημερινά την εργατική του δύναμη, να εργάζεται καθημερινά. Όταν αντίθετα μιλάμε για την περίοδο εργασίας, έννοούμε τόν αριθμό των συνεχόμενων ημερών εργασίας πού απαιτούνται σ' έναν συγκεκριμένο κλάδο παραγωγής για να παραχθεί ένα έτοιμο προϊόν. Τό προϊόν κάθε εργάσιμης ημέρας είναι εδώ ένα μερικό μόνο προϊόν, πού μέρα μέ τή μέρα φτιάχνεται καί πού μόνο στο τέλος της μεγαλύτερης ή μικρότερης περιόδου του χρόνου εργασίας αποχτά την έτοιμή του μορφή, γίνεται έτοιμη άξια χρήσης.

Γιαυτό οι διακοπές, οι διαταραχές του κοινωνικού προτσές παραγωγής, λχ. έξαιτίας κρίσεων, επενεργούν πολύ διαφορετικά στα προϊόντα εργασίας πού είναι από τή φύση τους διαιρετά καί στα προϊόντα πού για την παραγωγή τους απαιτούν μιά σχετικά μεγάλη, συνεχόμενη περίοδο. Τή σημερινή παραγωγή μιάς καθορισμένης μάζας νήματος, κάρβουνου κλπ. δέν την ακολουθεί αύριο μιά καινούργια παραγωγή νήματος, κάρβουνου κλπ. Δέ συμβαίνει όμως τό ίδιο όταν πρόκειται για καράβια, χτίρια, σιδηροδρομικές γραμμές κλπ. Έδώ δέν διακόπτεται μόνο η εργασία, διακόπτεται καί μιά συνεχόμενη πράξη παραγωγής. Αν τό έργο δέν συνεχιστεί, θά έχουν ξεδευτεί άνωφεια η εργασία καί τά μέσα παραγωγής πού καταναλώθηκαν κιόλας στην παραγωγή του. Ακόμα κι όταν επαναληφθεί άργότερα η εργασία, θάχει όπωσδήποτε επέλθει στο μεταξύ κάποια βλάβη.

Σ' όλη τή διάρκεια της περιόδου εργασίας σωρεύεται κατά στρώματα τό μέρος της άξιας, πού τό πάγιο κεφάλαιο παραχωρεί κάθε μέρα στο προϊόν ωσπου να ώριμάσει. Καί δώ φαίνεται ταυτόχρονα η πραχτική σημασία της διαφορής πάγιου καί κυκλοφοριακού κεφαλαίου. Τό πάγιο κεφάλαιο έχει προκαταβληθεί στο προτσές της παραγωγής για σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα καί δέ χρειάζεται ν' ανανεωθεί πριν περάσει αυτό τό διάστημα, πού ίσως να περιλαμβάνει πολλά χρόνια. Αν τώρα η ατμομηχανή παραχωρεί κάθε μέρα την άξια της τη-

ματικά στο νήμα, πού είναι τό προϊόν ενός μή συνεχούς προτσές εργασίας, ή επί τρείς μήνες σέ μιά ατμομηχανή σιδηροδρόμου, πού είναι τό προϊόν μιάς συνεχούς πράξης παραγωγής, δέν αλλάζει καθόλου τή δαπάνη τοῦ κεφαλαίου, τοῦ ἀπαραίτητου γιά τήν ἀγορά τῆς ατμομηχανῆς. Στή μιά περίπτωση ἡ ἀξία τῆς ἐπαναφέρει κατά μικρές δόσεις, λχ. κάθε ἐβδομάδα, στήν ἄλλη κατά μεγαλύτερες μάζες, λχ. κάθε τρείς μήνες. Καί στίς δύο περιπτώσεις ὅμως ἡ ἀνανέωση τῆς ατμομηχανῆς γίνεται ἴσως μόνο ὕστερα ἀπό 20 χρόνια. Ἐφόσον ἡ κάθε ξεχωριστή περίοδος, πού στή διάρκεια τῆς ἡ ἀξία τῆς ατμομηχανῆς ἐπαναφέρει τμηματικά μέ τήν πούληση τοῦ προϊόντος, εἶναι μικρότερη ἀπό τήν περίοδο τῆς δικῆς τῆς ὑπαρξῆς, ἡ ἴδια ατμομηχανή ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ στό προτσές παραγωγῆς κατά τή διάρκεια πολλῶν περιόδων ἐργασίας.

Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τά κυκλοφοριακά συστατικά τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Ἡ ἐργατική δύναμη πού ἔχει ἀγοραστεῖ γιά τούτη τήν ἐβδομάδα ἔχει ξοδευτεῖ στή διάρκεια τούτης τῆς ἐβδομάδας κι ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ στό προϊόν. Πρέπει νά πληρωθεῖ στό τέλος τούτης τῆς ἐβδομάδας. Κι αὐτή ἡ δαπάνη κεφαλαίου γιά ἐργατική δύναμη ἐπαναλαμβάνεται κάθε ἐβδομάδα κατά τή διάρκεια τῶν τριῶν μηνῶν, χωρίς ἡ δαπάνη αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου τῇ μιά ἐβδομάδα ν' ἀπαλλάσσει τόν κεφαλαιοκράτη ἀπό τήν ὑποχρέωση νά ξαναγοράσει τήν ἐργασία τήν ἐπόμενη ἐβδομάδα. Πρέπει κάθε ἐβδομάδα νά ξοδεύεται καινούργιο, πρόσθετο κεφάλαιο γιά τήν πληρωμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί, ἂν δέν πάροινε καθόλου ὑπόψη τίς πιστωτικές σχέσεις, πρέπει ὁ κεφαλαιοκράτης νά εἶναι σέ θέση νά διαδέχεται μισθοῦς ἐργασίας γιά τρείς μήνες, μόλο πού τοῦς πληρώνει μόνο κατά βδομαδιακές δόσεις. Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τό ἄλλο μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, δηλ. μέ τίς πρῶτες καί τίς βοηθητικές ὕλες. Ἐνα στῶμα ἐργασίας ὕστερα ἀπό τ' ἄλλο ἐναποτίθεται στό προϊόν. Κατά τή διάρκεια τοῦ προτσές ἐργασίας μεταβιβάζεται συνεχῶς στό προϊόν ὄχι μόνο ἡ ἀξία τῆς ξοδεμένης ἐργατικῆς δύναμης, ἀλλά καί ὑπεραξία, ὅμως μεταβιβάζεται σέ ἕνα ἀνέτοιμο προϊόν, πού δέν ἔχει ἀκόμα πάρει τή μορφή τοῦ ἔτοιμου ἐμπορεύματος, πού ἐπομένως δέν εἶναι ἀκόμα κατάλληλο γιά κυκλοφορία. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν κεφαλαιακή ἀξία πού μεταβιβάζεται κατά στῶματα στό προϊόν ἀπό τίς πρῶτες καί τίς βοηθητικές ὕλες.

Ἀνάλογα μέ τή μεγαλύτερη ἢ μικρότερη διάρκεια τῆς περιόδου ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖ ἡ εἰδική φύση τοῦ παραγόμενου προϊόντος ἢ τοῦ ἐπιδικώμενου ὠφέλιμου ἀποτελέσματος γιά τήν παραγωγή τους, χρειάζεται διαρκῆς, πρόσθετη δαπάνη κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου (μισθός ἐργασίας, πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες), ἀπό τό ὁποῖο κανένα μέρος δέ βρίσκεται μέ μιά κατάλληλη γιά κυκλοφορία μορφή, ἔτσι πού νά μπορεῖ νά χρησιμεύσει γιά τήν ἐπανάληψη τῆς ἴδιας ἐπιχείρησής· ἀντίθετα, κάθε μέρος, σάν συστατικό τοῦ δημιουργομένου προϊόντος, καθηλώνεται διαδοχικά στή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς, δένεται μέ τή μορφή παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ὁ χρόνος τῆς περιστροφῆς ὅμως εἶναι ἴσος μέ

τό ἄθροισμα τοῦ χρόνου παραγωγῆς καί τοῦ χρόνου κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου. Ἐτσι, ἡ παράταση τοῦ χρόνου παραγωγῆς μειώνει τήν ταχύτητα περιστροφῆς, ἀκριβῶς ὅπως τή μειώνει καί ἡ παράταση τοῦ χρόνου κυκλοφορίας. Στήν προκείμενη ὅμως περίπτωση πρέπει νά σημειώσουμε δύο πράγματα.

Πρῶτο: τήν παρατεταμένη παραμονή στή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς. Λογούχρη, τό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ τήν πρώτη ἐβδομάδα γιά ἐργασία, πρῶτες ὕλες κλπ., καθῶς καί τά μέρη τῆς ἀξίας πού ἔχουν μεταβιβαστεῖ στό προϊόν ἀπό τό πάγιο κεφάλαιο, μένουν δεμένα στή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς γιά ὅλη τή διάρκεια τῶν τριῶν μηνῶν, καί δέν μποροῦν νά μποῦν στήν κυκλοφορία σάν ἐμπόρευμα, γιατί εἶναι ἐνσωματωμένα σ' ἕνα μόλις δημιουργούμενο, ἀνέτοιμο ἀκόμα προϊόν.

Δεύτερο: ἐπειδή ἡ περίοδος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν πράξη τῆς παραγωγῆς βαστάει τρείς μήνες καί στήν πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἕνα συνεχόμενο προτσές ἐργασίας, πρέπει διαρκῶς νά προστίθεται κάθε ἐβδομάδα μιά καινούργια δόση κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου στίς προηγούμενες. Ἐπομένως, μαζί μέ τή διάρκεια τῆς περιόδου ἐργασίας αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ διαδοχικά προκαταβαλλόμενου πρόσθετου κεφαλαίου.

Ὑποθέσαμε πῶς καί στό νηματοργεῖο καί στό ἐργοστάσιο παραγωγῆς μηχανῶν ἔχουν τοποθετηθεῖ ἰσομεγέθη κεφάλαια, πῶς τά κεφάλαια αὐτά χωρίζονται σέ ἴσες ἀναλογίες σέ σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο, τό ἴδιο ἐπίσης σέ πάγιο καί κυκλοφοριακό κεφάλαιο, πῶς οἱ ἐργάσιμες ἡμέρες εἶναι ἴσες, μέ δύο λόγια, πῶς ὅλοι οἱ ὅροι εἶναι ἴδιοι, ἐκτός ἀπό τή διάρκεια τῆς περιόδου ἐργασίας. Τήν πρώτη ἐβδομάδα ἡ δαπάνη εἶναι ἴση καί γιά τά δύο ἐργοστάσια, τό προϊόν ὅμως τοῦ νηματοργεῖο μπορεῖ νά πωληθεῖ καί μέ τό ἀντίτιμο ν' ἀγοραστοῦν καινούργια ἐργατική δύναμη, καινούργιες πρῶτες ὕλες κλπ., μέ δύο λόγια, νά συνεχιστεῖ ἡ παραγωγή στήν ἴδια κλίμακα. Ὁ ἐργοστασιάρχης μηχανῶν, ἀντίθετα, μόνο ὕστερα ἀπό τρείς μήνες, ἅμα ὁλοκληρώσει τήν κατασκευή τοῦ προϊόντος του, μπορεῖ τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο πού ἔχει δαπανήσει στίς πρῶτες ἐβδομάδες νά τό ξαναμετατρέψει σέ χρεῖμα καί ν' ἀρχίσει νέα ἐπιχείρηση μ' αὐτό. Ἐχουμε δηλ., πρῶτο, διαφορὰ στήν ἐπαναροή τοῦ ἴδιου δαπανημένου ποσοῦ κεφαλαίου. Δεύτερο ὅμως: κατά τή διάρκεια τῶν τριῶν μηνῶν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στό νηματοργεῖο καί στό ἐργοστάσιο κατασκευῆς μηχανῶν παραγωγικό κεφάλαιο ἴσου μεγέθους, μέ τό μέγεθος τῆς δαπάνης κεφαλαίου εἶναι τελείως διαφορετικό γιά τό νηματοργεῖο καί γιά τόν ἐργοστασιάρχη μηχανῶν, ἐπειδή στή μιά περίπτωση τό ἴδιο κεφάλαιο ἀνανεώνεται γρήγορα καί γι' αὐτό μπορεῖ τήν ἴδια ἐπιχείρηση νά τήν ἐπαναλάβει ἀπό τήν ἀρχή· στήν ἄλλη ἀνανεώνεται σχετικά μόνο ἀργά καί γι' αὐτό ὥσπου νάρθει ἡ στιγμή τῆς ἀνανέωσής του πρέπει διαρκῶς νά προστίθενται καινούργια ποσά κεφαλαίου στή παλιά. Διαφορετικές εἶναι λοιπόν τόσο ἡ προθεσμία ἀνανέωσης ὁρισμένων δόσεων τοῦ κεφαλαίου, δηλ. ἡ διάρκεια τοῦ χρόνου προκαταβολῆς, ὅσο καί ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου (παρά τό γεγονός ὅτι εἶναι ἴδιο τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖται κάθε μέρα ἢ κάθε

έβδομάδα) πού πρέπει νά προκαταβληθεῖ ἀνάλογα μέ τή διάρκεια τοῦ προτοσῆς ἐργασίας. Τό γεγονός αὐτό πρέπει νά σημειωθεῖ, ἐπειδή ἡ διάρκεια τῆς προκαταβολῆς μπορεῖ ν' αὐξάνει, ὅπως γίνεται στίς περιπτώσεις πού θά ἐξετάσουμε στό ἐπόμενο κεφάλαιο, χωρίς γιά τό λόγο αὐτό ν' αὐξάνει ἀνάλογα μέ τή διάρκεια αὐτή καί ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου πού πρέπει νά προκαταβληθεῖ. Τό κεφάλαιο πρέπει νά προκαταβληθεῖ γιά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, καί ἕνα μεγαλύτερο ποσό κεφαλαίου εἶναι δεμένο μέ τή μορφή παραγωγικοῦ κεφαλαίου.

Στίς λιγότερο ἀναπτυγμένες βαθμίδες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς οἱ ἐπιχειρήσεις πού ἀπαιτοῦν μακρόχρονη περίοδο ἐργασίας καί ἐπομένως μεγάλη δαπάνη κεφαλαίου γιά μεγάλο χρονικό διάστημα — ἰδίως ὅταν δέν μποροῦν νά γίνουν παρά μόνο σέ μεγάλη κλίμακα — εἴτε δέ διεξάγονται καθόλου κεφαλαιοκρατικά, ὅπως λχ. οἱ δρόμοι, οἱ διώρυγες κλπ. πού γίνονται μέ ἔξοδα τῶν δήμων, τῶν κοινοτήτων καί τοῦ κράτους (σέ παλαιότερες ἐποχές συνήθως μέ ἀναγκαστική ἐργασία, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀπαιτούμενη ἐργατική δύναμη). Εἴτε, ὅταν πρόκειται γιά προϊόντα, πού ἡ παραγωγή τους ἀπαιτεῖ σχετικά μεγάλη περίοδο ἐργασίας, παράγονται μόνο κατά ἕνα ἐλάχιστο μέρος μέ τήν παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκράτη. Λογούχαρη κατά τήν ἀνέγερση κατοικιῶν ὁ ἰδιώτης, γιά τόν ὁποῖο χτίζεται τό σπίτι, πληρώνει κατά δόσεις προκαταβολές στόν ἐργολάβο οἰκοδομῶν. Δηλαδή στήν πραγματικότητα πληρώνει τό σπίτι τμηματικά, στό μέτρο πού προχωρεῖ τό προτοσῆς τῆς παραγωγῆς του. Ἀντίθετα, στήν ἐποχή τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ, ὅπου ἀπό τή μιᾶ εἶναι συγκεντρωμένα κατά μάζες κεφάλαια στά χέρια ἀτόμων καί ἀπό τήν ἄλλη δίπλα στόν ἀτομικό κεφαλαιοκράτη ἐμφανίζεται ὁ συνεταιρισμένος κεφαλαιοκράτης (μετοχικῆς ἐταιρίας), καί ὅπου ταυτόχρονα εἶναι ἀναπτυγμένο τό πιστωτικό σύστημα, ἕνας κεφαλαιοκράτης ἐργολάβος οἰκοδομῶν μόνο σάν ἐξαιρεση χτίζει ἀκόμα ἐπὶ παραγγελία γιά ἀτομικούς ἰδιώτες. Ἐπάγγελμά του εἶναι νά χτίζει σειρές ὁλόκληρες ἀπό σπίτια ἢ καί ὁλόκληρες συνοικίες πόλεων γιά τήν ἀγορά, ἀκριβῶς ὅπως ἐπάγγελμα ἄλλων ἀτομικῶν κεφαλαιοκρατῶν εἶναι νά κατασκευάζουν ἐπὶ συμβάσει σιδηροδρομικῆς γραμμῆς.

Ἀπό τήν κατάθεση ἐνός ἐργολάβου οἰκοδομῶν στήν Ἐπιτροπὴ τοῦ 1857 γιά τίς τράπεζες μαθαίνουμε τί ἀνατροπὴ ἐπέφερε ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή στήν ἀνέγερση σπιτιῶν στό Λονδίνο. Τότε πού ἦταν νέος, λέει, τὰ σπίτια χτίζονταν συνήθως ἐπὶ παραγγελία καί τό ποσό πληρωνόταν στόν ἐργολάβο σέ δόσεις κάθε φορὰ πού συμπληρώνονταν ὁρισμένα στάδια τῆς οἰκοδομῆς. Γιά λόγους κερδοσκοπίας ἔχτιζαν λίγα. Οἱ ἐργολάβοι ἔχτιζαν κυρίως μόνο καί μόνο γιά ν' ἀπασχολοῦν ταχινὰ τοὺς ἐργάτες τους καί ἔτσι νά τούς κρατοῦν. Στά τελευταῖα 40 χρόνια ὅλα αὐτὰ ἔλλαξαν. Μόνο πολύ λίγα σπίτια χτίζονται ἐπὶ παραγγελία. Ὅποιος χρειάζεται καινούργιο σπίτι, διαλέγει ἕνα ἀπό τὰ σπίτια πού χτίστηκαν ἢ πού χτίζονται γιά λόγους κερδοσκοπίας. Ὁ ἐργολάβος δέν ἐργάζεται πιά γιά τόν πελάτη, ἀλλά γιά τήν ἀγορά· ὅπως καί κάθε ἄλλος βιομήχανος, εἶναι κι αὐτός ὑποχρεωμένος νάχει ἔτοιμα ἐμπορεύματα στήν ἀγορά. Ἐνῶ παλιότερα

ἕνας ἐργολάβος ἴσως νά εἶχε ταυτόχρονα ὑπὸ κατασκευὴ γιά λόγους κερδοσκοπίας τρία ἢ τέσσερα σπίτια, τώρα εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράσει (δηλ., γιά νά ἐκφραστοῦμε ὅπως ἐκφράζονται στήν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη, νά νοικιάσει συνήθως γιά 99 χρόνια) ἕνα ἐκτεταμένο οἰκόπεδο, νά χτίσει σ' αὐτό ὡς 100 ἢ 200 σπίτια, κι ἔτσι νά ἐπιδοθεῖ σέ μιὰ ἐπιχείρηση πού ξεπερνάει εἰκοσι ἢ πενήντα φορές τήν παρουσία του. Ὁ ἐργολάβος προμηθεύεται τὰ κεφάλαια μέ ὑποθηκεύσεις, καί τό χρήμα τίθεται στή διάθεσή του στό μέτρο πού προχωρεῖ ἡ οἰκοδόμηση τῶν διάφορων σπιτιῶν. Ἄν στό μεταξύ ξεσπάσει μιὰ κρίση, μέ συνέπεια νά σταματήσει ἡ πληρωμὴ τῶν δόσεων προκαταβολῆς, τότε ναυαγεῖ συνήθως ὅλη ἡ ἐπιχείρηση· στήν καλύτερη περίπτωση τὰ σπίτια μένουν μισοτελειωμένα, ὅσπου ναρθοῦν καλύτεροι καιροί· στή χειρότερη περίπτωση βγαίνουν στό σφυρί καί ξεπουλοῦνται μισοτιμῆς. Σήμερα δέν μπορεῖ νά προκόψει πιά κανένας ἐργολάβος χωρίς νά χτίζει γιά λόγους κερδοσκοπίας, καί μάλιστα σέ μεγάλη κλίμακα. Τό κέρδος ἀπὸ τό ἴδιο τό χτίσιμο εἶναι ἐξαιρετικά μικρό· τό κύριο κέρδος του συνίσταται στήν ὕψωση τῆς γαίου προκόδου, στήν ἐπιτήδεια ἐκλογή καί χρησιμοποίησιν τοῦ οἰκοπέδου. Μ' αὐτό τόν τρόπο τῆς κερδοσκοπίας, πού προλαβαίνει τή ζήτησιν σπιτιῶν, ἔχουν χτιστεῖ σχεδόν ὅλη ἡ Μπελγκράβια καί ἡ Ταϊμπῶνια, καθὼς καί οἱ ἀναριθμητὲς χιλιάδες βίλλες γύρω ἀπὸ τό Λονδίνο. (Περὶληψη τῆς «Report from the Select Committee on Bank Acts», μέρος I, 1857, Evidence, ἐρωτήσεις ἀρ. 5413 — 5418 καί 5435 — 5436.)

Ἡ ἐκτέλεση ἔργων πού ἀπαιτοῦν πολύ μεγάλη περίοδο ἐργασίας καί μεγάλη κλίμακα περιέρχεται ὁλοκληρωτικὰ στά χέρια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μόνον ὅταν ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου ἔχει πάρει πολύ σημαντικὲς διαστάσεις καί ὅταν ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος προσφέρει στόν κεφαλαιοκράτη τήν εὐκολὴν διέξοδο νά προκαταβάλλει καί ἐπομένως νά διακινδυνεύει ξένο, ἀντὶ τό δικό του κεφάλαιο. Εἶναι ὥστόσο αὐτονόητο πὼς ἡ ταχύτητα καί ὁ χρόνος περιστροφῆς δέν ἐπηρεάζονται ἀπὸ τό ἂν τό προκαταβλημένο στήν παραγωγή κεφάλαιο ἀνήκει ἢ ὄχι σ' αὐτόν πού τό χρησιμοποιεῖ.

Αὐτὰ πού μεγαλώνουν τό προϊόν τῆς μιᾶς ἐργασίας ἡμέρας, ὅπως ἡ συνεργασία, ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ χρησιμοποίησις μηχανῶν, συντομεύουν ἐπίσης τήν περίοδο ἐργασίας στίς συνεχόμενες πράξεις παραγωγῆς. Ἔτσι λχ. οἱ μηχανές συντομεύουν τό χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιά τό χτίσιμο σπιτιῶν, τήν κατασκευὴ γεφυρῶν κλπ. Ἡ θεωρητικὴ μηχανή, ἡ ἀλωνωτική μηχανή κλπ. συντομεύουν τήν περίοδο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά νά μετατραπῇ τό ὠριμασμένο στάρι σέ ἔτοιμο ἐμπόρευμα. Οἱ τελειοποιήσεις τῆς ναυπηγικῆς μέ τήν αὐξηση τῆς ταχύτητας τῶν πλοίων συντομεύουν τό χρόνο περιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἐπενδυμένου στή ναυτιλία. Αὐτὲς ὅμως οἱ τελειοποιήσεις πού συντομεύουν τήν περίοδο ἐργασίας, ἐπομένως τό χρόνο γιά τόν ὁποῖο πρέπει νά προκαταβάλλεται κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο, συνδέονται

συνήθως μέ αύξημένη δαπάνη πάγιου κεφαλαίου. Από τήν ἄλλη μεριά, ἡ περίοδος ἐργασίας μπορεῖ νά συντομευτεῖ σέ ὀρισμένους κλάδους μέ ἀπλή επέκταση τῆς συνεργασίας: λχ. ἡ κατασκευή μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἐπιταχύνεται ὅταν κινητοποιῶνται μεγάλες στρατιές ἐργατῶν, πού καταπιάνονται μέ τό ἔργο ταυτόχρονα ἀπό πολλές πλευρές. Ἐδῶ συντομεύεται ὁ χρόνος περιστροφῆς μέ τήν αὔξηση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Πρέπει ὁ κεφαλαιοκράτης νά συνενώνει κάτω ἀπό τίς διαταγές του περισσότερα μέσα παραγωγῆς καί περισσότερη ἐργατική δύναμη.

Ἄν λοιπόν ἡ συντόμευση τῆς περιόδου ἐργασίας συνδέεται συνήθως μέ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβάλλεται γιά τό συντομότερο χρονικό διάστημα, ἔτσι πού, ὅσο μειώνεται ὁ χρόνος προκαταβολῆς, ν' αὔξάνει ἡ μάζα τοῦ προκαταβαλλόμενου κεφαλαίου, — πρέπει ἐδῶ νά θυμίσουμε πῶς, ἄσχετα ἀπό τήν ὑπάρχουσα μάζα τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, ὅλο τό ζήτημα εἶναι νά ξέρομε σέ ποιο βαθμό τά μέσα παραγωγῆς καί τά μέσα συντήρησης ἢ ἡ διάθεσή τους εἶναι διασπαρμένα ἢ συνενωμένα στά χέρια ατομικῶν κεφαλαιοκρατῶν, δηλ. τί διαστάσεις ἔχει πάρει κίβλας ἡ συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων. Στό μέτρο πού ἡ πίστη κάνει δυνατή, ἐπιταχύνει καί ἐντείνει τή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου σέ ἓνα χέρι, συντελεῖ στή συντόμευση τῆς περιόδου ἐργασίας, ἐπομένως καί τοῦ χρόνου περιστροφῆς.

Σέ κλάδους παραγωγῆς, ὅπου ἡ περίοδος ἐργασίας, εἴτε εἶναι συνεχῆς εἴτε διακεκομμένη, ὑπαγορεύεται ἀπό καθορισμένους φυσικούς ὁρους, τά προαναφερόμενα μέσα δέν μποροῦν νά ἐπιφέρουν καμιά συντόμευση. «Ἡ ἔκφραση: γρηγορότερη περιστροφή — δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τή σοδιά τῶν σιτηρῶν, ἐπειδή εἶναι δυνατή μιά μόνο περιστροφή τό χρόνο. Ὅσο γιά τήν κτηνοτροφία, θά ρωτήσουμε ἀπλοῦς: πῶς μπορεῖ νά ἐπιταχυνθεῖ ἡ περιστροφή τῶν διχρονίτικων ἢ τριχρονίτικων προβάτων καί τῶν τετραχρονίτικων καί πενταχρονίτικων βοδιῶν;» (W. Walter Good: «Political, Agricultural and Commercial Fallacies», London 1866, σελ. 325.)

Ἡ ἀνάγκη ν' ἀποχτήσουν γρηγορότερα ρευστό χρήμα (λχ. γιά νά πληρωθοῦν καθορισμένες ὑποχρεώσεις, ὅπως εἶναι οἱ φόροι, ἡ γαιοπρόσδοος κλπ.) λύνει τό πρόβλημα αὐτό ἔτσι: πούλανε λχ. καί σφάζουν τά ζῶα προτοῦ ἀνάμει φτάσουν τήν κανονική ἀπό οικονομική ἀποψη ἡλικία, πράγμα πού προκαλεῖ μεγάλη ζημιά στή γεωργία. Τό γεγονός αὐτό προκαλεῖ τελικά καί αὔξηση τῶν τιμῶν τοῦ κρέατος. «Οἱ ἄνθρωποι, πού προηγούμενα ἔτρεφαν κυρίως ζῶα γιά νά καλύπτουν μ' αὐτά τό καλοκαίρι τίς βοσκές τῶν Midland counties [μεσόγειες κομητείες] καί τό χειμῶνα — τοὺς σταύλους τῶν ἀνατολικῶν κομητιῶν... ἔχουν τόσο ξεπέσει μέ τίς διακυμάνσεις καί τίς πτώσεις τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν, πού εἶναι εὐχαριστήσιμοι γιατί μποροῦν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τίς ὑψηλές τιμές τοῦ βούτυρου καί τοῦ τυριοῦ. Τό βούτυρο τό φέρνουν κάθε ἐβδομάδα στήν ἀγορά γιά νά καλύπτουν τά τρέχοντα ἔξοδα: γιά τό τυρί παίρνουν προκαταβολές ἀπό κάποιον προαγοραστή, πού τό μαζεῦει μόλις γίνει κατάλληλο γιά μεταφορά καί πού

φυσικά καθορίζει δικές του τιμές. Γ' αὐτό τό λόγο, καί ἐπειδή τήν ἀγροτική οἰκονομία τή διέπουν οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τά μοσχάρια, πού προηγούμενα τά στέλνανε ἀπό τίς γαλακτοπαραγωγικές περιφέρειες στό Νότο γιά νά τά θρέψουν, θυσιάζονται τώρα κατά μάζες, συχνά μόλις γίνουν ὀχτώ ἢ δέκα ἡμερῶν, στά σφαγεῖα τοῦ Μπίρμινγκχαμ, τοῦ Μάντσεστερ, τοῦ Λίβερπουλ καί ἄλλων γειτονικῶν μεγαλουπόλεων. Ἄν ἀντίθετα ἡ βύνη ἦταν ἀφορολόγητη, τότε θάβγαζαν ὄχι μόνο οἱ παχτωτές μεγαλύτερο κέρδος καί θά μπορούσαν ἔτσι νά κρατήσουν τά νεαρά τους ζῶα ὥσπου νά μεγαλώσουν καί ν' ἀποχτήσουν βάρος, μιά καί ἡ βύνη θά μπορούσε στή θέση τοῦ γαλακτος νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τή διατροφή τῶν μοσχარიῶν ἀπό τοὺς ἀνθρώπους, πού δέ διατηροῦν ἀγέλαδες καί ἡ σημερινή τρομαχτική ἔλλειψη νεαρῶν ζῶων... θ' ἀποφενγόταν στό μεγαλύτερό της μέρος. Ὅταν στοὺς μικροὺς αὐτοὺς νοικοκυρεοὺς γίνεται σήμερα ἡ σύσταση νά θρέψουν τά μοσχάρια, λένε: «Ξέρομε πολύ καλά πῶς θάξινε τόν κόπο νά τά θρέψουμε μέ γάλα, ὅμως, πρῶτο, θά ξοδεύαμε λεφτά, πράγμα πού δέν μπορούμε νά τό κάνουμε, καί, δεύτερο, θάπρεπε νά περιμένουμε πολύ ὥσπου νά ξαναπάρουμε τά λεφτά μας, ἐνῶ μέ τή γαλακτοκομία τά παίρνουμε ἀμέσως πίσω» (στό ἴδιο, σελ. 12, 13).

Ἄν ἡ παράταση τῆς περιστροφῆς ἔχει τέτοιες συνέπειες ἀκόμα καί γιά τοὺς μικροὺς ἄγγλους παχτωτές, εἶναι εὐκολο νά καταλάβουμε τί διαταραχές πρέπει νά προκαλεῖ στοὺς μικροαγρότες τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης.

Ἀνάλογα μέ τή διάρκεια τῆς περιόδου ἐργασίας, ἐπομένως καί τῆς χρονικῆς περιόδου πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά ἐτοιμαστεῖ τό κατάλληλο γιά κυκλοφορία ἐμπόρευμα, σωρεῖται τό μέρος τῆς ἀξίας πού τό πάγιο κεφάλαιο μεταβιβάζει κατά στρώματα στό προϊόν καί ἐπιβραδύνεται ἡ ἐπαναροή αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς ἀξίας. Αὐτή ἡ ἐπιβράδυνση ὅμως δέν προκαλεῖ καινούργια δαπάνη πάγιου κεφαλαίου. Ἡ μηχανή ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ στό προτῶς τῆς παραγωγῆς, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν ἡ ἀναπλήρωση τῆς φθορᾶς τῆς ἐπαναρέει μέ τή μορφή χρήματος πῶ σιγά ἢ πῶ γρήγορα. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Ὅχι μόνο πρέπει ν' ἀκίνητοποιεῖται κεφάλαιο γιά μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα, ἀνάλογα μέ τή διάρκεια τῆς περιόδου ἐργασίας, ἀλλά πρέπει ἐπίσης νά προκαταβάλλεται διαρκῶς καινούργιο κεφάλαιο γιά μισθοὺς, πρῶτες ὕλες καί βοηθητικές ὕλες. Ἐπομένως, ἡ ἐπιβραδυνμένη ἐπαναροή ἐπηρεάζει διαφορετικά τό πάγιο καί διαφορετικά τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Ἐἴτε ἡ ἐπαναροή γίνεται πῶ ἀργά, εἴτε πῶ γρήγορα, τό πάγιο κεφάλαιο ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ. Ἀντίθετα, τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο γίνεται ἀκίνητο νά λειτουργεῖ ὅταν ἐπιβραδύνεται ἡ ἐπαναροή, ὅταν μένει ἀκίνητοποιημένο μέ τή μορφή ἀπούλητου ἢ μισοτελειωμένου προϊόντος, πού δέν εἶναι ἀκόμα κατάλληλο γιά πούληση, καί ὅταν δέν ὑπάρχει πρόσθετο κεφάλαιο γιά νά τό ἀναπληρώσει in natura [σέ εἶδος]. — «Τόν καιρό πού ὁ ἀγρότης πεθαίνει ἀπό τήν πείνα, εὐδοκιοῦν τά ζῶα του. Εἶχε βρέξει ἀρκετά καί τό χόρτο

ήταν άφθονο. 'Ο Ινδός αγρότης θά πεθάνει από τήν πείνα δίπλα στο καλοθρεμμένο βόδι του. Οί προσταγές τής δεισιδαιμονίας εκδηλώνονται φριχτές για τό άτομο, όμως είναι σωτήριες για τήν κοινωνία· ή διατήρηση του ζώου εργασίας εξασφαλίζει τή συνέχιση τής γεωργίας και μαζί της τίς πηγές για τή μελλοντική συντήρηση τής ζωής και τό μελλοντικό πλούτο. Μπορεί νά φαίνεται σκληρό και θλιβερό, αλλά είναι γεγονός πώς: στίς 'Ινδίες μπορείς πιά εύκολα ν' αναπληρώσεις έναν άνθρωπο, παρά ένα βόδι» (Return, East India, Madras and Orissa Famine, № 4, σελ. 4). Παραβάλετε μ' αυτά τήν παρακάτω φράση του «Manava-Dharma-Sastra», κεφ. X, § 62: «'Η θυσία τής ζωής χωρίς ανταμοιβή, για νά διατηρηθεί στή ζωή ένας ιερέας ή μιá γελάδα... μπορεί νά εξασφαλίσει τή μακαριότητα αυτών των ταπεινογεννημένων φυλών».

Είναι φυσικά αδύνατο νά προσφέρει κανείς στην αγορά ένα ζώο πέντε χρονών προτού περάσουν πέντε χρόνια. Έκείνο όμως πού είναι δυνατό μέσα σέ ορισμένα όρια είναι μέ μιá αλλαγή των μεθόδων περιποίησης νά ετοιμάζονται τά ζώα σέ συντομότερο χρονικό διάστημα για τόν προορισμό τους. Αυτό τό κατάφερε ιδίως ο Μπέικγουελ. Παλιότερα, τό 1855 ακόμα, τά αγγλικά πρόβατα, όπως και τά γαλλικά, δέν ήταν έτοιμα για σφάξιμο πριν γίνουν τεσσάρων ή πέντε χρονών. Σύμφωνα μέ τό σύστημα του Μπέικγουελ μπορεί νά παχυνθεί ακόμα και ενός χρονού πρόβατο και έν πάση περιπτώσει έχει πιά όλότελα αναπτυχθεί πριν κλείσει τά δυό χρόνια. Μέ προσεχτική έπιλογή ο Μπέικγουελ, ένας παχυντής του Ντίσλεϋ-Γκρέντζ, έχει μειώσει τό σκελετό των προβάτων στο έλάχιστο όριο πού είναι απαραίτητο για τήν ύπαρξή τους. Τά πρόβατά του λέγονται νιουλέιστερς. «'Ο χτηνοτρόφος μπορεί τώρα νά φέρνει στην αγορά τρία πρόβατα στο ίδιο χρονικό διάστημα πού προηγούμενα κατάφερνε νά φέρνει ένα μόνο, και μάλιστα μέ πιά αναπτυγμένα σέ πλάτος, στρογγυλότητα και μέγεθος τά μέρη εκείνα πού δίνουν τό περισσότερο κρέας». Σχεδόν όλο τό βάρος τους είναι καθαρό κρέας» (Lavergne: «The Rural Economy of England etc.», 1855, σελ. 22).

Οί μέθοδοι πού συντομεύουν τήν περίοδο εργασίας μόνο σέ πολύ διαφορετικό βαθμό είναι εφαρμόσιμες στους διάφορους κλάδους τής βιομηχανίας και δέν εξαλείφουν τίς διαφορές στή διάρκεια των διάφορων περιόδων εργασίας. Για νά μείνουμε στο παραδείγμα μας, μπορεί μέ τή χρησιμοποίηση νέων εργαλειομηχανών νά συντομευτεί απόλυτα ή περίοδος εργασίας, ή αναγκαία για τήν κατασκευή μιáς ατμομηχανής σιδηροδρόμου. Αν όμως μέ τή βελτίωση των προτσές εργασίας αυξάνει ασύγκριτα πιά γρήγορα τό έτοιμο προϊόν πού παραδίνει κάθε ήμέρα ή κάθε εβδομάδα τό νηματοργείο, τότε σέ σύγκριση μέ τή νηματοργία θά μεγαλώνει σχετικά ή διάρκεια τής περιόδου εργασίας στίς μηχανοκατασκευές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

'Ο χρόνος εργασίας είναι πάντα χρόνος παραγωγής, δηλ. χρόνος πού στή διάρκειά του τό κεφάλαιο είναι δεμένο στή σφαίρα τής παραγωγής. Δέν είναι όμως για τόυτό τό λόγο υποχρεωτικό και τό αντίστροφο, δέν είναι χρόνος εργασίας όλος ο χρόνος πού στή διάρκειά του τό κεφάλαιο βρίσκεται στο προτσές παραγωγής.

Δέν πρόκειται εδώ για διακοπές του προτσές εργασίας, πού καθορίζονται από τά φυσικά όρια τής ίδιας τής εργατικής δύναμης, μόνο πού είδαμε ως ποίο σημείο τό απλό γεγονός, ότι κατά τά διαλείμματα του προτσές εργασίας τό πάγιο κεφάλαιο — τά εργοστασιακά χτίρια, οί μηχανές κλπ. — μένει άχρησιμοποίητο, αποτέλεσε μιá από τίς άφορμές για τήν άφύσικη παράταση του προτσές εργασίας, καθώς και για τήν καθιέρωση τής αδιάκοπης εργασίας τής ήμέρας και τής νύχτας. Πρόκειται εδώ για μιá διακοπή, ανεξάρτητα από τή διάρκεια του προτσές εργασίας, πού επιβάλλεται από τή φύση του ίδιου του προϊόντος και τής κατασκευής του, για διακοπή πού στή διάρκειά της τό αντικείμενο εργασίας υποβάλλεται σέ λίγο-πολύ μακρόχρονα φυσικά προτσές και πρέπει νά υποστεί φυσικές, χημικές ή φυσιολογικές αλλαγές, διακοπή πού στή διάρκειά της τό προτσές εργασίας σταματάει ολοκληρωτικά ή μερικά.

Έτσι, ο μούστος, πού βγαίνει από τό πατητήρι, πρέπει πρώτα νά κάτσει ένα διάστημα για νά γίνει ή ζύμωση και έπειτα πάλι νά μείνει κάμποσο για ν' αποχτήσει τό κρασί έναν ορισμένο βαθμό τελειότητας. Σέ πολλούς κλάδους τής βιομηχανίας πρέπει τό προϊόν νά στεγνώσει, όπως γίνεται στην άγγειοπλαστική, ή νά υποβληθεί σέ ορισμένες επιδράσεις για ν' αλλάξει ή χημική του σύσταση, όπως γίνεται λχ. στα λευκαντήρια. Τό χειμωνιάτικο στάρι χρειάζεται ίσως έννιά μήνες ώσπου νά ωριμάσει. Ανάμεσα στή σπορά και στή συγκομιδή διακόπτεται σχεδόν όλότελα τό προτσές τής εργασίας. Στή δασοκομία, όταν τελειώσει ή αναδάσωση και γίνουν οί απαραίτητες γι' αυτήν προεργασίες, ο σπόρος θά χρειάζεται ίσως 100 χρόνια για νά μετατραπεί σέ έτοιμο προϊόν· σ' όλο αυτό τό διάστημα απαιτεί σχετικά άσήμαντη μόνο εργασία.

Σ' όλες αυτές τίς περιπτώσεις κατά τή διάρκεια μεγάλου μέρους

του χρόνου εργασίας μόνο που και που προστίθεται συμπληρωματική εργασία. Η κατάσταση, που περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, όπου πρέπει να προστίθεται συμπληρωματικό κεφάλαιο και εργασία στο κεφάλαιο τό δεμένο στο προτσές της παραγωγής, υπάρχει έδω μόνο με μεγάλες ή μικρές διακοπές.

Έτσι, σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις ο χρόνος παραγωγής του προκαταβλημένου κεφαλαίου αποτελείται από δύο περιόδους: Από μία πρώτη περίοδο, όπου το κεφάλαιο βρίσκεται στο προτσές της εργασίας· και από μία δεύτερη περίοδο, όπου η μορφή ύπαρξης του κεφαλαίου — ή μορφή του μισοτελειωμένου προϊόντος — αφήνεται στην επίδραση φυσικών προτσές, χωρίς να βρίσκεται στο προτσές εργασίας. Τα πράγματα δεν αλλάζουν καθόλου από τό γεγονός ότι οι δύο αυτές χρονικές περιόδους που και που διασταυρώνονται και αλληλοδισυνούνται. Δέ συμπίπτουν έδω η περίοδος εργασίας και η περίοδος παραγωγής. Η περίοδος παραγωγής είναι μεγαλύτερη από την περίοδο εργασίας. Αλλά μόνο αφού διανύσει τό προϊόν την περίοδο παραγωγής είναι έτοιμο, ώριμο, δηλ. είναι μετατρέψιμο από τή μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου στη μορφή του έμπορευματικού κεφαλαίου. Ανάλογα με τή διάρκεια του χρόνου παραγωγής, που δεν αποτελείται από χρόνο εργασίας, παρατείνεται και η περίοδος περιστροφής του κεφαλαίου. Εφόσον ο χρόνος παραγωγής που ξεπερνάει τό χρόνο εργασίας δεν καθορίζεται από μία για πάντα δοσμένους νόμους της φύσης, όπως γίνεται με τό ώριμασμα του σταριού, τήν ανάπτυξη της βαλανιδιάς κλπ., μπορεί συχνά η περίοδος της περιστροφής να περιορίζεται λίγο-πολύ με τεχνητή συντόμευση του χρόνου παραγωγής. Αυτό έγινε λχ. με τήν εφαρμογή της χημικής λεύκανσης αντί της λεύκανσης στα λιβάδια, με τή χρησιμοποίηση των πιο αποτελεσματικών μηχανικών στεγνωτηρίων για τό στέγνωμα. Αυτό έγινε και στη βυρσοδεψία, όπου για να διεισδύσει τό δειψικό δξύ στα δέρματα χρειάζονταν με τήν παλιά μέθοδο 6 — 18 μήνες, ενώ σύμφωνα με τή νέα μέθοδο, που χρησιμοποιεί τήν αεραντλία, χρειάζονται μόνο έναμιση ως δύο μήνες (J. G. Courcelle-Seneuil: «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles etc.», Paris 1857, 2η έκδοση). Τό πιο μεγαλόπρεπο παράδειγμα τεχνητού περιορισμού του χρόνου παραγωγής που αποτελούνταν από φυσικά προτσές μās τό δίνει η ιστορία της παραγωγής σίδερου και ιδίως η μετάτροπή του μαντεμιού σε ατσάλι στα τελευταία 100 χρόνια, αργίζοντας από τή μέθοδο πούντλινγκ, που ανακαλύφθηκε γύρω στα 1780, ως τή σύγχρονη μέθοδο Μπέσσεμερ και τις νεότερες μέθοδες, που έχουν εφαρμοστεί από τότε. Ο χρόνος παραγωγής έχει περιοριστεί σε τεράστιο βαθμό, στον ίδιο όμως βαθμό έχει αυξηθεί και η τοποθέτηση πάγιου κεφαλαίου.

Ένα ιδιόμορφο παράδειγμα απόκλισης του χρόνου παραγωγής από τό χρόνο εργασίας έχουμε στην αμερικάνικη παραγωγή καλαποδιών. Έδω σημαντικό μέρος των εξόδων δημιουργείται από τό γεγονός ότι τό ξύλο πρέπει να μείνει ίσαμε 18 μήνες στην αποθήκη για να στεγνώσει, έτσι που τό έτοιμο πιά καλαπόδι να μή σκεβρώνει αργότερα.

να μήν αλλάζει τή μορφή του. Στο διάστημα αυτό τό ξύλο δεν περνάει από κανένα άλλο προτσές εργασίας. Έτσι, η περίοδος περιστροφής του τοποθετημένου κεφαλαίου δεν καθορίζεται μόνο από τό χρόνο που απαιτεί η ίδια η παραγωγή των καλαποδιών, αλλά και από τό χρόνο που τό κεφάλαιο αυτό μένει άδρανές στο ξύλο που στεγνώνει. Βρίσκεται 18 μήνες στο προτσές παραγωγής, προτού μπορέσει να μπει στο καθαυτό προτσές εργασίας. Τό παράδειγμα αυτό δείχνει ταυτόχρονα πόσο διαφορετικοί μπορούν να είναι οι χρόνοι περιστροφής διάφορων μερών του συνολικού κυκλοφοριακού κεφαλαίου από λόγους που πηγάζουν όχι μέσα από τά πλαίσια της σφαίρας κυκλοφορίας, αλλά από τό προτσές παραγωγής.

Η διαφορά του χρόνου παραγωγής από τό χρόνο εργασίας προβάλλει με ιδιαίτερη σαφήνεια στην αγροτική οικονομία. Στα δικά μας έγκρατα κλίματα η γη μās δίνει στάρι μία φορά τό χρόνο. Η συντόμευση ή η παράταση της περιόδου παραγωγής (για τά χειμωνιάτικα σιτηρά είναι κατά μέσο όρο έννιά μήνες) εξαρτάται μέ τή σειρά της από τις έναλλασσόμενες καλές και κακές χρονιές, και γιαντό δεν μπορεί να καθοριστεί και να ελεγχθεί από τά πριν, όπως γίνεται στην καθαυτό βιομηχανία. Μόνο δευτερεύοντα προϊόντα, τό γάλα, τό τυρί κλπ., μπορούν να παράγονται και να πουλιούνται συνεχώς σε μικρότερες περιόδους. Αντίθετα, ο χρόνος εργασίας παρουσιάζεται ως εξής: «Αν πάρουμε ύπόψη τις κλιματικές και τις άλλες συνθήκες που άσκοπην επίδραση, μπορούμε να δεχτούμε πως ό άριθμός των ήμερών εργασίας στις διάφορες περιοχές της Γερμανίας είναι για τις τρεις κύριες περιόδους εργασίας ό παρακάτω: Για τήν περίοδο της άνοιξης, από τά τέλη του Μάρτη ή από τις άρχές του Απριλί ως τά μέσα του Μάη, δηλ. 50 — 60 ήμέρες· για τήν περίοδο του καλοκαιριού, από τις άρχές του Ιούνη ως τά τέλη του Αυγούστου, δηλ. 65 — 80 ήμέρες· και για τήν περίοδο του φθινοπώρου, από τις άρχές του Σεπτέμβρη ως τά τέλη του Οκτώβρη ή ως τά μέσα του Νοέμβρη, δηλ. 55 — 75 ήμέρες εργασίας. Για τό χειμώνα, πρέπει να σημειωθούν μόνο οι εργασίες που γίνονται ειδικά τό χειμώνα, όπως είναι η μεταφορά των λιπασμάτων και των ξύλων, οι μεταφορές στην αγορά, οι μεταφορές οικοδομικού ύλικού κλπ.» (F. Kirchhof: «Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre», Dessau 1852, σελ. 160).

Γιαντό, όσο πιο δυσμενές είναι τό κλίμα, τόσο περισσότερο συμπίεζεται η περίοδος εργασίας της αγροτικής οικονομίας, έπομένως και τό χρονικό διάστημα που στη διάρκειά του γίνεται δαπάνη κεφαλαίου και εργασίας. Παράδειγμα η Ρωσία. Εκεί, σε μερικές βορεινές περιοχές, μόνον 130 — 150 μέρες τό χρόνο είναι δυνατό να γίνονται γεωργικές εργασίες. Καταλαβαίνουμε τί απώλειες θά είχε η Ρωσία, αν τά 50 από τά 65 εκατομμύρια του ευρωπαϊκού της πληθυσμού έμεναν χωρίς απασχόληση τους έξι ως όχτώ χειμερινούς μήνες, όταν αναγκαστικά σταματάει κάθε γεωργική εργασία. Εκτός από τους 200 000 άγρότες που εργάζονται στα 10 500 εργοστάσια της Ρωσίας, έχουν αναπτυχθεί παντού στα χωριά ντόπιες σπιτικές βιομηχανίες.

Ἔτσι υπάρχουν χωριά, όπου ὅλοι οἱ ἀγρότες ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ εἶναι ὑφαντές, ταμπάκηδες, τσαγκαράδες, σιδεράδες, μαχαιράδες κλπ. Αὐτὸ συμβαίνει ἰδίως στὰ κυβερνεῖα Μόσχας, Βλαντίμηρ, Καλούγκας, Κοστρομά καὶ Πετρούπολης. Ἄς σημειωθεῖ μὲ τὴν εὐκαιρία πὼς αὐτὴ ἡ σπιτική βιομηχανία ἐξαναγκάζεται ὁλοένα καὶ περισσότερο νὰ μπαίνει στὴν ὑπηρεσία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς· λογουχάρη στοὺς ὑφαντές προμηθεύουν στημόνι καὶ ὑφάδι οἱ ἔμποροι ἀπευθείας ἢ μὲ τὴ μεσολάβηση ἀντιπροσώπων τους. (Περίληψη ἀπὸ τὴς «Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc.» No 8, 1865, σελ. 86, 87.) Ἐδῶ βλέπουμε πὼς ἡ διάσταση τῆς περιόδου παραγωγῆς καὶ τῆς περιόδου ἐργασίας, ὅποτε ἡ δεύτερη ἀποτελεῖ μόνο μέρος τῆς πρώτης, εἶναι ἡ φυσικὴ βάση τῆς συνένωσης τῆς γεωργίας μὲ τὴν πάρεργη ἀγροτικὴ βιομηχανία, καὶ πὼς, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ τελευταία μὲ τὴ σειρά τῆς γίνεται σημεῖο στήριξης γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, πού στὴν ἀρχὴ παρεμβαίνει σὰν ἔμπορος. Ὅταν ἀργότερα ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή πραγματοποιεῖ τὸ χωρισμὸ τῆς μανουφакτούρας ἀπὸ τὴ γεωργία, ὁ ἐργάτης τῆς ὑπαίθρου πέφτει ὅλο καὶ περισσότερο στὴν ἐξάρτηση τῆς ἀπλῶς τυχαίας πάρεργης ἀπασχόλησης καὶ ἔτσι χειροτερενεῖ ἡ κατάστασή του. Ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, γιὰ τὸ κεφάλαιο ὅλες οἱ διαφορὲς ἐξισώνονται στὴν περιστροφή. Γιὰ τὸν ἐργάτη ὅχι.

Ἐνῶ στοὺς περισσότερους κλάδους τῆς καθ'αυτὸ βιομηχανίας, τῆς ἐξορυκτικῆς βιομηχανίας, τῶν μεταφορῶν κλπ. ἡ πορεία τῆς παραγωγῆς εἶναι ὁμαλὴ, ὁ χρόνος ἐργασίας μένει χρόνια συνέχεια ἴδιος καὶ — ἂν παραβλέψουμε τὴς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν, τὴς διαταραχὲς στὶς δουλιές κλπ. σὰν ἀνώμαλες διακοπές — τὰ ποσὰ τοῦ δαπανώμενου κεφαλαίου πού μπαίνει στὸ καθημερινὸ προτὸς κυκλοφορίας κατανέμονται σύμφωνα· ἐνῶ ἐπίσης, μὲ ἀμετάβλητους κατὰ τὰ ἄλλα τοὺς ὅρους στὴν ἀγορά, καὶ ἡ ἐπαναροὴ τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου ἢ ἡ ἀνανέωσή του κατανέμεται σὲ σύμμετρες περιόδους στὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, — ἀντίθετα στοὺς κλάδους ἐκείνους, όπου ὁ χρόνος ἐργασίας ἀποτελεῖ μέρος μόνο τοῦ χρόνου παραγωγῆς, παρουσιάζεται στὴ διάρκεια τῶν διαφορῶν περιόδων τοῦ ἔτους ἡ μεγαλύτερη ἀσύμμετρία στὴ δαπάνη κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ἡ ἐπαναροὴ του γίνεται μόνο μεμιάς σὲ χρόνον πού καθορίζεται ἀπὸ φυσικοὺς ὅρους. Ἐπομένως, μὲ ἴση τὴν κλίμακα τῆς ἐπιχείρησης, δηλ. μὲ ἴσο τὸ προκαταβλημένο κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο, πρέπει στοὺς κλάδους αὐτοὺς νὰ προκαταβάλλονται μεμιάς καὶ γιὰ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα μεγαλύτερες μάζες κεφαλαίου. Ἄπ' ὅ,τι γίνεται στοὺς κλάδους μὲ συνεχεῖς περιόδους ἐργασίας. Ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ πάγιου κεφαλαίου διαφέρει ἐδῶ ἐπίσης σημαντικὰ περισσότερο ἀπὸ τὸ χρόνο, σὺν ὅποιο λειτουργεῖ πράγματι παραγωγικά. Ἐφόσον ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ χρόνο ἐργασίας καὶ στὸ χρόνο παραγωγῆς, εἶναι φυσικὸ νὰ διακόπτεται διαρκῶς, γιὰ μεγαλύτερα ἢ μικρότερα χρονικά διαστήματα, καὶ ὁ χρόνος χρήσης τοῦ χρησιμοποιούμενου πάγιου κεφαλαίου, ὅπως γίνεται λχ. στὴ γεωργία μὲ τὰ ζῶα ἐργασίας, μὲ τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὴς μηχανές. Ἐφόσον τὸ

πάγιο αὐτὸ κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπὸ ζῶα ἐργασίας, ἀπαιτεῖ συνεχῶς τὰ ἴδια ἢ σχεδὸν τὰ ἴδια ἔξοδα γιὰ τροφή κλπ., ὅπως καὶ τὸν καιρὸ πού ἐργάζεται. Στὰ ἄφρυκα μέσα ἐργασίας καὶ ἡ μὴ χρησιμοποίησή τους ἐπιφέρει κάποια ὑποτίμηση. Ἐπομένως ἀκριβαίνει γενικά τὸ προϊόν, ἐπεὶδὴ ἡ μεταβίβαση ἀξίας στὸ προϊόν δὲν ὑπολογίζεται σύμφωνα μὲ τὸ χρόνο πού λειτουργεῖ τὸ πάγιο κεφάλαιο, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸ χρόνο πού χάνει ἀξία. Σ' αὐτοὺς τοὺς κλάδους παραγωγῆς ἡ ἀδράνεια τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἀδιάφορο ἂν συνδέεται ἢ ὄχι καὶ μὲ τρέχοντα ἔξοδα, ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ ὁρὸ τῆς φυσιολογικῆς χρησιμοποίησής του, ὅπως λχ. ἡ ἀπώλεια ὁρισμένης ποσότητας βαμβακιοῦ στὴ νηματουργία· τὸ ἴδιο ἐπίσης σὲ κάθε προτὸς ἐργασίας ἡ ἐργατικὴ δύναμη πού ξοδεύεται κάτω ἀπὸ κανονικοὺς τεχνικοὺς ὁρους μὴ παραγωγικά, ἀλλ' ἀναπόφευχτα, ὑπολογίζεται ἐξίσου μὲ τὴν ἐργατικὴ δύναμη πού ξοδεύεται παραγωγικά. Κάθε τελειοποίηση, πού μειώνει τὸ μὴ παραγωγικὸ ἔξοδα μῶν ἐργασίας, πρώτων ὑλῶν καὶ ἐργατικῆς δύναμης, μειώνει καὶ τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος.

Στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία συνδυάζονται καὶ τὰ δύο, καὶ ἡ σχετικὰ μεγάλῃ διάρκειά τῆς περιόδου ἐργασίας καὶ ἡ μεγάλῃ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ χρόνο ἐργασίας καὶ στὸ χρόνο παραγωγῆς. Πάνω σ' αὐτὸ ὁ Χότζκιν παρατηρεῖ σωστά: «Ἡ διαφορὰ στὸ χρόνο» (μὲ τὸ πού ἐδῶ δὲν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὸ χρόνο ἐργασίας καὶ στὸ χρόνο παραγωγῆς), «πού ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ἐτομαστοῦν τὰ προϊόντα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, καὶ στὸ χρόνο, πού ἀπαιτεῖται στοὺς ἄλλους κλάδους ἐργασίας, ἀποτελεῖ τὴν κύρια αἰτία τῆς μεγάλῃς ἐξάρτησης τῶν ἀγροτῶν. Δὲν μποροῦν νὰ φέρουν τὰ ἐμπορεύματά τους στὴν ἀγορά παρὰ μόνο ὕστερα ἀπὸ ἓνα χρόνο. Ὅλον αὐτὸ τὸν καιρὸ οἱ ἀγρότες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ χρεώνονται στὸν τσαγκάρη, τὸ ράφτη, τὸ σιδερά, τὸν καροπιό καὶ στοὺς διάφορους ἄλλους παραγωγούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους παίρνουν ἀπαραίτητα γι' αὐτοὺς προϊόντα πού κατασκευάζονται μέσα σὲ λίγες ἡμέρες ἢ ἐβδομάδες. Λόγω αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ παράγοντα καὶ λόγω τῆς γρηγορότερης αὔξεσης τοῦ πλούτου στοὺς ἄλλους κλάδους τῆς οἰκονομίας, οἱ γαιοχτήμονες, πού ἔχουν μονοπώλιο τῆς νομοθεσίας, εἶναι ὥστόσο ἀνίκανοι νὰ σώσουν τοὺς ἐαυτοὺς τους καὶ τοὺς ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τους, τοὺς παχιατὲς, ἀπὸ τὴ μοίρα τους, νὰ γίνουν οἱ πῶς ἐξαρτημένοι ἀνθρώποι στὴ χώρα» (Thomas Hodgskin: «Popular Political Economy», London 1827, σελ. 147. Ὑποσημείωση).

Ὅλες οἱ μέθοδοι, πού ἀπὸ τὴ μιά μεριά κατανέμουν στὴ γεωργία πῶς σύμφωνα σ' ὅλο τὸ χρόνο τὰ ἔξοδα γιὰ μισθοὺς ἐργασίας καὶ μέσα παραγωγῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη συντομεύουν τὴν περιστροφή, ἐπεὶδὴ καλλιεργοῦνται πῶς ποικιλόμορφα προϊόντα πού ἐπιτρέπουν πολὺς σονδιές κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, ἀπαιτοῦν αὔξηση τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού προκαταβάλλεται στὴν παραγωγή γιὰ μισθοὺς ἐργασίας, λιπάσματα, σπέρμα κλπ. Αὐτὸ ἔγινε λχ. μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν τριμερῆ ἀμειψισπορὰ μὲ ἀγροανάπαυση στὴν ἀμειψισπορὰ χωρὶς

αγροανάπαυση. Αυτό έγινε επίσης με τις *cultures dérobées* [ένδιάμεσες καλλιέργειες] στη Φλάντρα. «Στις ένδιάμεσες καλλιέργειες χρησιμοποιούν τα κοντυλόριζα φυτά· το ίδιο χωράφι δίνει πρώτα σιτηρά, λινάρι, ελαιολάχανο, για τις ανάγκες του ανθρώπου, κι ύστερα από τη συγκομιδή φυτεύεται με κοντυλόριζα για τη συντήρηση των ζώων. Τό σύστημα αυτό, πού επιτρέπει να μένουν διαρκώς στο σταύλο τα κερασφόρα ζώα, δίνει μία σημαντική συσσώρευση κοπριάς και γίνεται έτσι ο άξονας της άμεινισποράς. Στις άμεινώδεις περιφέρειες πάνω από το ένα τρίτο της καλλιεργημένης επιφάνειας χρησιμοποιείται για τις *cultures dérobées* [ένδιάμεσες καλλιέργειες]· είναι σάν να είχαν αύξησει κατά ένα τρίτο την έκταση της καλλιεργούμενης επιφάνειας». Δίπλα στα κοντυλόριζα καλλιεργείται έδω και τό τριφύλλι καθώς και άλλα κτηνοτροφικά φυτά. «Η γεωργία, άνεβασμένη έτσι ως τό σημείο πού μετατρέπεται σέ κηπουρική, άπαιτεί, όπως είναι αυτόνόητο, σχετικά σημαντικό κεφάλαιο έκμετάλλευσης. Τό κεφάλαιο αυτό τό υπολογίζουν στην Άγγλία 250 φράγκα κατά έκταρι. Στη Φλάντρα οι άγρότες μας θά θεωρούν ασφαλώς πολύ μικρό ένα κεφάλαιο 500 φράγκων» (*Emile de Laveleye*: «*Essais sur l' Economie Rurale de la Belgique*», Paris 1868, σελ. 45, 46, 48).

*Ας πάρουμε τέλος τή δασοκομία. — «Η παραγωγή ξύλου διαφέρει από τις περισσότερες άλλες παραγωγές κυρίως κατά τό ότι σ' αυτήν ή δύναμη της φύσης δρα αυτότελα, και όταν γίνεται φυσική άνανέωση δέ χρειάζεται ή δύναμη του ανθρώπου και του κεφαλαίου. Έξάλλου, ακόμα και κεί, όπου τά δάση άνανεώνονται τεχνητά, ή δαπάνη ανθρώπινης δύναμης και κεφαλαίου είναι ελάχιστη μπρός στη δράση των φυσικών δυνάμεων. Έκτός απ' αυτό, τό δάσος εύδοκιμεί ακόμα σέ έδάφη και μέρη, όπου τά σιτηρά δέν άναπτύσσονται πιά ή όπου δέ συμφέρει πιά ή παραγωγή τους. Η δασοκομία όμως άπαιτεί ακόμα για μία κανονική έκμετάλλευση... μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι ή καλλιέργεια σιτηρών, επειδή σέ μικρές λωρίδες γής δέν μπορεί νά χωριστεί τό δάσος σωστά σέ τομείς ύλοτόμησης, χάνονται συνήθως οι δευτερεύουσες πρόσοδες, είναι πιο δύσκολη ή προστασία του δάσους κλπ. Μά τό προτσές παραγωγής συνδέεται επίσης με τόσο μεγάλες περίοδες, πού ξεπερνάει τά σχέδια ενός άτομικού νοικοκυριού, και κάποτε μάλιστα ξεπερνάει τή διάρκεια της ζωής του ανθρώπου. Τό κεφάλαιο πού έχει τοποθετηθεί για τήν απόκτηση γής με σκοπό τήν άναδάσωση» (στήν από κοινού παραγωγή τό κεφάλαιο αυτό φεύγει από τή μέση, και τό μόνο ζήτημα πού άπομένει είναι — πόση γή μπορεί ή κοινότητα ν' αφαιρέσει από τή γή πού καλλιεργείται ή πού χρησιμοποιείται για βοσκή και νά τή χρησιμοποιήσει για δασική παραγωγή) «άποφέρει άξιόλογους καρπούς μόνο ύστερα από πολύν καιρό και περιστρέφεται μόνο ένμέρει, ενώ για δρισμένα είδη ξύλου περιστρέφεται όλότελα μόνο σέ χρονικά διαστήματα πού φτάνουν τά 150 χρόνια. Έξάλλου, για νά είναι σταθερή ή παραγωγή ξύλου, άπαιτείται ένα απόθεμα ζωντανής ξυλείας, πού νά φτάνει τό δεκαπλάσιο ως τό σαρανταπλάσιο της χρονιάτικης ξύλευσης. Όποιος λοιπόν δέν έχει

άλλο εισόδημα και δέν κατέχει σημαντικές δασωμένες εκτάσεις, δέν μπορεί νάχει κανονική δασική έκμετάλλευση» (*Kirchhof*, σελ. 58).

Ο μεγάλος χρόνος παραγωγής (πού περιλαμβάνει ένα σχετικά μικρό χρόνο εργασίας) και κατά συνέπεια οι μεγάλες περιόδους περιστροφής κάνουν τή δασοκομία έναν κλάδο, πού δέν εύνοει τήν άτομική, έπομένως και τήν κεφαλαιοκρατική επιχείρηση, πού στήν ουσία της είναι άτομική επιχείρηση ακόμα και στήν περίπτωση πού στη θέση του άτομικού κεφαλαιοκράτη εμφανίζεται ο συνεταιρισμένος κεφαλαιοκράτης. Η άνάπτυξη του πολιτισμού και της βιομηχανίας γενικά άποδείχτηκε άνεκαθεν τόσο δραστήρια στήν καταστροφή των δασωμένων εκτάσεων, πού σέ σύγκριση μ' αυτήν όλα όσα έχει κάνει για τή συντήρησή τους και για τήν άναδάσωση άποτελούν έντελώς μηδαμινό μέγεθος.

Ιδιαίτερα άξιοπρόσεχτο στήν περικοπή του Κίρχοφ είναι τό έξης σημείο: «Έξάλλου, για νά είναι σταθερή ή παραγωγή ξύλου, άπαιτείται ένα απόθεμα ζωντανής ξυλείας, πού νά φτάνει τό δεκαπλάσιο ως τό σαρανταπλάσιο της χρονιάτικης ξύλευσης». Δηλαδή μία περιστροφή κάθε δέκα ως σαράντα και πάνω χρόνια.

Τό ίδιο και στήν κτηνοτροφία. Ένα μέρος του κοπαδιού (άπόθεμα ζώων) μένει στο προτσές της παραγωγής, ενώ ένα άλλο μέρος του πουλιέται σάν χρονιάτικο προϊόν. Έδω μόνο ένα μέρος του κεφαλαίου περιστρέφεται κάθε χρόνο, άκριβώς όπως γίνεται με τό πάγιο κεφάλαιο, με τις μηχανές, τά ζώα εργασίας κλπ. Αν και πρόκειται για κεφάλαιο, πού για μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα μένει παγωμένο στο προτσές της παραγωγής και παρατείνει έτσι τήν περιστροφή του συνολικού κεφαλαίου, όστόσο δέν άποτελεί πάγιο κεφάλαιο με τήν αυστηρή έννοια της λέξης.

Αυτό πού έδω ονομάζεται απόθεμα — μία δρισμένη ποσότητα ζωντανής ξυλείας ή ζώων — βρίσκεται κατά κάποια έννοια στο προτσές της παραγωγής (ταυτόχρονα σάν μέσο εργασίας και σάν υλικό εργασίας)· άνάλογα με τους φυσικούς δρους της άναπαραγωγής του πρέπει, σέ μία καλά οργανωμένη επιχείρηση, νά βρίσκεται πάντα ένα σημαντικό μέρος μ' αυτή τή μορφή.

Μιάν άνάλογη επίδραση στήν περιστροφή άσκει ένα άλλο είδος του αποθέματος, πού άποτελεί μόνο δυνάμει παραγωγικό κεφάλαιο, πού όμως λόγω της φύσης της επιχείρησης πρέπει νά είναι συσσωρευμένο κατά μεγαλύτερες ή μικρότερες μάζες, δηλ. νά έχει προκαταβληθεί στήν παραγωγή για σχετικά μεγάλο διάστημα, μόλο πού μόνο σιγά-σιγά μπαίνει στο ενεργό προτσές παραγωγής. Έδω άνήκουν λχ. ή κοπριά, προτού μεταφερθεί στα χωράφια, επίσης τά γεννήματα, τό χόρτο κλπ., καθώς και τά αποθέματα τροφών, πού μπαίνουν στήν παραγωγή των ζώων. Σημαντικό μέρος του κεφαλαίου της επιχείρησης περιέχεται στα αποθέματα του νοικοκυριού. Τά αποθέματα αυτά όμως μπορούν νά χάσουν περισσότερο ή μικρότερο μέρος της αξίας τους, από τή στιγμή πού τά μέτρα φύλαξης πού άπαιτούνται για τήν καλή συντήρησή τους δέν εφαρμόζονται όπως πρέπει, μάλιστα από έλλειψη έπιστα-

σίας μπορεί ακόμη και να χαθεί δόλτελα για την επιχείρηση ένα μέρος των αποθεμάτων σε προϊόντα. Γιαυτό εδώ απαιτείται ιδίως μία επιμελημένη έπιστασία των υποστέγων, των αποθηκών και των υπαγείων όπου αποθηκεύονται το χόρτο και τα σιτηρά, απαιτείται να κλείνονται πάντα καλά οι χώροι όπου φυλάγονται τ' αποθέματα και, εκτός απ' αυτό, να διατηρούνται καθαροί, ν' αερίζονται κλπ. τα σιτηρά και οι άλλοι καρποί που φυλάγονται πρέπει από καιρό σε καιρό να γυρίζονται όπως πρέπει οι πατάτες και τα τεύτλα να προστατεύονται αρκετά τόσο από την παγωνιά, όσο και από το νερό και τη σήψη κλπ.» (Kirchhof, σελ. 292). «Όταν υπολογίζονται οι ανάγκες του νοικοκυριού, ιδίως οι ανάγκες για τη συντήρηση των ζώων, όποτε ή κατανομή πρέπει να γίνεται ανάλογα με το προϊόν και το σκοπό, πρέπει να παίρνεται υπόψη όχι μόνο η κάλυψη των αναγκών, αλλά και εκτός απ' αυτές πρέπει να μένει και ένα σχετικό απόθεμα για απρόβλεπτες περιπτώσεις. Από τη στιγμή όμως που θα φανεί πως δεν μπορούν οι ανάγκες να καλυφθούν πέρα για πέρα από τα προϊόντα του ίδιου του νοικοκυριού, πρέπει πρώτα να εξεταστεί αν μπορεί το έλλειμμα αυτό να καλυφθεί με άλλα προϊόντα (υποκατάστατα) ή αν μπορούν στη θέση αυτών που λείπουν ν' αγοραστούν άλλα πιο φτηνά. Αν λχ. παρουσιαστεί έλλειψη χόρτου, μπορεί το χόρτο ν' αναπληρωθεί με ρίζες ανακατεμένες με άχυρο. Γενικά πρέπει εδώ να παρακολουθεί κανείς πάντα την πραγματική αξία και τις τιμές της αγοράς των διάφορων προϊόντων και σύμφωνα μ' αυτές να καθορίζει τα ζητήματα της κατανάλωσης. Αν λχ. είναι ακριβή ή βρώμη, ενώ ή βρίζα και τα μυζέλια είναι σχετικά φτηνά, τότε στά έλλογα συμφέρει ν' αντικατασταθεί ένα μέρος της βρώμης με μυζέλια και βρίζα και να πουληθεί ή βρώμη που περισσεύει μ' αυτό τον τρόπο κλπ.» (στό ίδιο, σελ. 300).

Πιο πάνω, όταν εξετάσαμε το σχηματισμό αποθεμάτων, είχαμε κιόλας τονίσει πως απαιτείται μία καθορισμένη, μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα δυνάμει παραγωγικού κεφαλαίου, δηλ. μέσων παραγωγής που προορίζονται για την παραγωγή, που πρέπει να υπάρχουν αποθηκευμένα κατά μεγαλύτερες ή μικρότερες μάζες για να μπαίνουν λίγο-λίγο στο προτσές της παραγωγής. Με την ευκαιρία είχαμε τονίσει πως σε μία δοσμένη επιχείρηση ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή καθορισμένων διαστάσεων το μέγεθος αυτού του παραγωγικού αποθέματος εξαρτιέται από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη δυσκολία της ανανέωσής του, από τη σχετική εγγύτητα των αγορών προμήθειας, από την ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας κλπ. Όλα αυτά επηρεάζουν το ελάχιστο όριο κεφαλαίου, που πρέπει να υπάρχει με τη μορφή παραγωγικού αποθέματος, επομένως επηρεάζουν το χρονικό διάστημα, για το οποίο πρέπει να γίνουν οι προκαταβολές κεφαλαίου, και τις διαστάσεις του κεφαλαίου, που πρέπει να προκαταβληθεί μεμιάς. Οι διαστάσεις αυτές, που επομένως επηρεάζουν και την περιστροφή, καθορίζονται από το μεγαλύτερο ή μικρότερο χρόνο που στη διάρκειά του είναι ακινητοποιημένο κυκλοφοριακό κεφάλαιο με τη μορφή παραγωγικού αποθέματος απλώς σαν δυνάμει παραγωγικό κεφά-

λαιο. Από την άλλη μεριά, εφόσον αυτό το σταμάτημα εξαρτιέται από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη δυνατότητα της γρήγορης αντικατάστασης, από την κατάσταση της αγοράς κλπ., καθορίζεται με τη σειρά του από το χρόνο κυκλοφορίας, από περιστατικά που ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας. «Ακόμα, όλα αυτά τα σύνεργα ή εξαρτήματα, όπως τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται με το χέρι, τα κόσκινα, τα καλάθια, τα σχοινιά, το γράσο για τα κάρα, τα καρφιά κλπ., πρέπει τόσο περισσότερο να υπάρχουν πρόχειρα σαν αποθέματα για ν' αντικατασταίνουν άλλα όταν παρουσιάζεται άμεση ανάγκη, όσο λιγότερο υπάρχει η δυνατότητα να τ' αγοράζει κανείς γρήγορα από κάπου εκεί κοντά. Τέλος, πρέπει κάθε χρόνο το χειμώνα να ελέγχονται με επιμέλεια όλα τα σύνεργα και να λαβαίνεται μέριμνα για την άμεση συμπλήρωση ή έπισκευή που τυχόν απαιτείται. Αν τώρα γενικά χρειάζεται να κρατάει κανείς μεγαλύτερα ή μικρότερα αποθέματα για την κάλυψη των αναγκών σε σύνεργα, αυτό εξαρτιέται κυρίως από τις τοπικές συνθήκες. Εκεί όπου δεν υπάρχουν κοντά χειροτέχνες και μαγαζιά πρέπει να κρατούνται μεγαλύτερα αποθέματα, παρά εκεί όπου υπάρχουν επιτόπου ή βρίσκονται πολύ κοντά. Όταν, με ίσους τους άλλους όρους, αγοράζει κανείς μεμιάς σε μεγάλες ποσότητες τα απαραίτητα αποθέματα, πάει προς όφελός του το κέρδος από τη φτηνότερη αγορά, φτάνει μόνο να χει διαλέξει την κατάλληλη στιγμή γι' αυτό. Είναι όμως αλήθεια πως έτσι αφαιρείται μεμιάς από το περιστρεφόμενο κεφάλαιο της επιχείρησης ένα σχετικά μεγάλο ποσό, που το νοικοκυριό δεν μπορεί να το στερηθεί πάντα χωρίς συνέπειες» (Kirchhof, σελ. 301).

Όπως είδαμε, η διαφορά ανάμεσα στο χρόνο παραγωγής και στο χρόνο εργασίας αφορά τις πιο διαφορετικές περιπτώσεις. Το κυκλοφοριακό κεφάλαιο μπορεί να βρίσκεται στο χρόνο παραγωγής, προτού μπει στο καθαυτό προτσές εργασίας (παραγωγή καλαποδιών)· ή να βρίσκεται στο χρόνο παραγωγής, αφού προηγουμένα περάσει από το καθαυτό προτσές εργασίας (κρασί, σπόρος)· ή ο χρόνος παραγωγής να διακόπτεται που και που από το χρόνο εργασίας (γεωργία, δασοκομία)· μεγάλο μέρος κατάλληλου για την κυκλοφορία προϊόντος μένει ενσωματωμένο στο ενεργό προτσές παραγωγής, ενώ ένα πολύ μικρότερο μέρος μπαίνει στη χρονιάτικη κυκλοφορία (δασοκομία και κτηνοτροφία)· το μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα, για το οποίο πρέπει να δαπανηθεί κυκλοφοριακό κεφάλαιο με τη μορφή δυνάμει παραγωγικού κεφαλαίου, επομένως και η μεγαλύτερη ή μικρότερη μάζα αυτού του κεφαλαίου που πρέπει να δαπανηθεί μεμιάς, ενμέρει καθορίζεται από το είδος του προτσές παραγωγής (γεωργία), και ενμέρει εξαρτιέται από την εγγύτητα των αγορών κλπ., με δυο λόγια, από περιστατικά που ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

Θά δοίμε αργότερα (Βιβλίο III) σε τι παράλογες θεωρίες οδήγησε τους Μάκ Κοϋλλοκ, Τζέιμς Μίλλ κλπ. η απόπειρά τους να ταυτίσουν με το χρόνο εργασίας το χρόνο παραγωγής που αποκλίνει από το χρόνο εργασίας, απόπειρα που με τη σειρά της πηγάει από τη λαθρομένη εφαρμογή της θεωρίας της αξίας.

Ὁ κύκλος περιστροφῆς πού ἐξετάσαμε προηγούμενα καθορίζεται ἀπό τή διάρκεια τοῦ πάγιου κεφαλαίου πού ἔχει προκαταβληθεῖ στό προτῆς παραγωγῆς. Ἐπειδή ὁ κύκλος αὐτός περιλαμβάνει περισσότερα ἢ λιγότερα χρόνια, περιλαμβάνει ἐπίσης καί μιᾶ σειρὰ ἐτήσιες περιστροφές τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἢ περιστροφές του πού ἐπαναλαμβάνονται πολλές φορές στή διάρκεια τοῦ ἔτους.

Στή γεωργία ἕνας τέτιος κύκλος περιστροφῆς γεννιέται ἀπό τό σύστημα τῆς ἀμειψισπορᾶς. «Ἡ διάρκεια τοῦ συμβολαίου πάχτωσης δέν πρέπει ἐν πάση περιπτώσει νά εἶναι μικρότερη ἀπό τό χρόνο περιστροφῆς πού ἀπαιτεῖ τό ἐφαρμοζόμενο σύστημα ἀμειψισπορᾶς, γιαντό στό σύστημα τῆς τριμεροῦς ἀμειψισπορᾶς ὑπολογίζεται πάντα μέ βάση τούς ἀριθμούς 3, 6, 9 κλπ. Ὅταν ὁμως ἐφαρμόζεται ἡ τριμερής ἀμειψισπορά μέ ἀγροανάπαυση, τότε μέσα σέ ἔξι χρόνια τό χωράφι καλλιεργεῖται μόνο τέσσερις φορές, καί στά χρόνια πού καλλιεργεῖται ἐναλλάσσονται τὰ χειμωνιάτικα μέ τὰ ἀνοιξιάτικα σιτηρά, καί, ἂν ἡ σύσταση τοῦ ἔδαφους τό ἀπαιτεῖ ἢ τό ἐπιτρέπει, ἐναλλάσσονται ἐπίσης τό στάρι καί ἡ σίκαλη, τό κριθάρι καί ἡ βρώμη. Κάθε εἶδος σιτηρῶν πολλαπλασιάζεται στό ἴδιο ἔδαφος περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπό τό ἄλλο, τό καθένα του ἔχει διαφορετική ἀξία καί πωλεῖται ἐπίσης σέ διαφορετική τιμή. Γιαντό, ἂν τό εἰσόδημα ἀπό τό χωράφι διαφέρει ἀπό χρόνο σέ χρόνο, διαφέρει ἐπίσης τό εἰσόδημα τοῦ πρώτου μισοῦ τῆς περιστροφῆς» (στά πρώτα τρία χρόνια) «ἀπό τοῦ δεύτερου μισοῦ. Ἀκόμα τό μέσο εἰσόδημα στό πρῶτο καί στό δεύτερο μισό τοῦ χρόνου τῆς περιστροφῆς δέν εἶναι ἴσο, γιατί ἡ γονιμότητα δέν ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τήν ποιότητα τοῦ ἔδαφους, ἀλλά καί ἀπό τόν καιρό πού ἔκανε στή διάρκεια τῆς χρονιάς, τό ἴδιο καί οἱ τιμές ἐξαρτιοῦνται ἀπό λογίων-λογίων μεταβλητούς παράγοντες. Ἄν τώρα ὑπολογίσουμε τό εἰσόδημα ἀπό τό χωράφι μέ βάση τίς μέσες χρονιές παραγωγῆς ὅλου τοῦ ἐξαετοῦς χρόνου περιστροφῆς καί μέ βάση τίς μέσες τιμές τους, τότε βρίσκουμε τό συνολικό εἰσόδημα μιᾶς χρονιάς τόσο στή μιᾶ, ὅσο καί στήν ἄλλη περίοδο περιστροφῆς. Αὐτό ὁμως δέν συμβαίνει, ὅταν τό εἰσόδημα ὑπολογίζεται μόνο γιά τό μισό χρόνο περιστροφῆς, δηλ. μόνο γιά τρία χρόνια, ἐπειδή τότε τό συνολικό εἰσόδημα θά μοιραζόταν ἄνισα. Ἀπό δῶ προκύπτει πῶς ἡ διάρκεια τοῦ χρόνου πάχτωσης στήν τριμερῆ ἀμειψισπορά πρέπει νά καθορίζεται τουλάχιστο ἐξάχρονη. Ὅμως εἶναι πάντα πολύ πιό ἐπιθυμητό καί πιό σύμφερο γιά τόν παχτωτή καί γιά τόν ιδιοκτήτη τῆς γῆς ὁ χρόνος πάχτωσης νά εἶναι ἕνα πολλαπλάσιο τοῦ χρόνου πάχτωσης* (ὥστε ἔτσι! Φ. Ε.), ἐπομένως γιά τήν τριμερῆ ἀμειψισπορά ἀντί 6 νά εἶναι 12, 18 καί πάνω χρόνια, γιά τήν ἑφταμερῆ ἀμειψισπορά ἀντί 7 νά εἶναι 14 ἢ 28 χρόνια» (Kirchhof, σελ. 117, 118).

(Στό χειρόγραφο ὑπάρχει ἐδῶ: «Ἡ ἀγγλική ἀμειψισπορά. Ἐδῶ πρέπει νά μπεῖ μιᾶ ὑποσημείωση». Φ. Ε.)

* Πρόκειται ὀλοφάνερα γιά παραδρομή τοῦ Κίρχοφ: πρέπει νά λέει: χρόνου περιστροφῆς. Σύν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ

Ὅλοι οἱ παράγοντες πού ἐξετάσαμε ὥς τώρα καί πού κάνουν νά διαφέρουν οἱ περίοδοι περιστροφῆς τῶν διάφορων κεφαλαίων, τῶν τοποθετημένων σέ διάφορους κλάδους παραγωγῆς, κάνουν ἐπομένως νά διαφέρουν καί τὰ χρονικά διαστήματα πού στή διάρκειά τους πρέπει νά προκαταβάλλεται κεφάλαιο, ἔχουν τήν πηγή τους μέσα στό ἴδιο τό προτῆς τῆς παραγωγῆς, ὅπως ἡ διαφορά πάγιου καί ρευστοῦ κεφαλαίου, ἡ διαφορά στίς περιόδους ἐργασίας κλπ. Ὁ χρόνος περιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου εἶναι ὥστόσο ἴσος μέ τό ἄθροισμα τοῦ χρόνου του παραγωγῆς καί τοῦ χρόνου του κυκλοφορίας (Umlaufs-oder Zirkulationszeit). Εἶναι λοιπόν αὐτονόητο πῶς ὅταν ἀλλάζει ἡ διάρκεια τοῦ χρόνου κυκλοφορίας ἀλλάζει καί ὁ χρόνος περιστροφῆς, ἐπομένως καί ἡ διάρκεια τῆς περιόδου περιστροφῆς. Αὐτό γίνεται πιό κατάδηλο εἴτε ὅταν συγκρίνει κανεῖς δύο διαφορετικές τοποθετήσεις κεφαλαίου, στίς ὁποῖες εἶναι ἴσοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι πού τροποποιοῦν τήν περιστροφή καί μόνο οἱ χρόνοι κυκλοφορίας εἶναι διαφορετικοί, εἴτε ὅταν πάρει κανεῖς ἕνα δοσμένο κεφάλαιο μέ δοσμένη σύνθεση πάγιου καί ρευστοῦ κεφαλαίου, μέ δοσμένη περίοδο ἐργασίας κλπ., καί ὑποθέσει πῶς ποικίλουν μόνο οἱ χρόνοι κυκλοφορίας.

Τό ἕνα κομμάτι τοῦ χρόνου κυκλοφορίας — τό σχετικά πιό ἀποφασιστικό — ἀποτελεῖται ἀπό τό χρόνο πούλησης, ἀπό τήν περίοδο πού τό κεφάλαιο βρίσκεται στήν κατάσταση τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου Ἀνάλογα μέ τό σχετικό μέγεθος αὐτῆς τῆς περιόδου παρατείνεται ἢ συντομεύεται ὁ χρόνος κυκλοφορίας, ἐπομένως καί ἡ περίοδος περιστροφῆς γενικά. Μπορεῖ ἐπίσης λόγω τῶν ἐξόδων φύλαξης κλπ. νά χρειαστεῖ πρόσθετη δαπάνη κεφαλαίου. Ἐξαρχῆς εἶναι φανερό πῶς ὁ χρόνος πού ἀπαιτεῖται γιά τήν πούληση τῶν ἑτοιμῶν ἐμπορευμάτων τους μπορεῖ νά εἶναι πολύ διαφορετικός γιά τούς ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες τοῦ ἴδιου κλάδου παραγωγῆς· ἐπομένως νά εἶναι διαφορετικός ὅχι μόνο γιά τίς μάζες κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένες σέ διάφορους κλάδους παραγωγῆς, ἀλλά ἐπίσης καί γιά τὰ διάφορα αὐτοτελῆ κεφάλαια, πού στήν πραγματικότητα δέν εἶναι παρά αὐτοτελοποιημένα κομμάτια τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένο στήν ἴδια σφαῖρα παραγωγῆς. Μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, ἡ πε-

ρίοδος πούλησης για το ίδιο ατομικό κεφάλαιο θα ποικίλλει μαζί με τις γενικές διακυμάνσεις των συνθηκών στην αγορά ή μαζί με τις διακυμάνσεις τους στον κάθε ξεχωριστό κλάδο παραγωγής. Στο ζήτημα αυτό δε θα σταθούμε τώρα περισσότερο. Διαπιστώνουμε μόνο το απλό γεγονός: όλοι οι παράγοντες που γενικά προκαλούν διαφορές στις περιόδους περιστροφής των κεφαλαίων, των τοποθετημένων στους διάφορους κλάδους παραγωγής, έχουν σαν συνέπεια, όταν δρουν ατομικά (αν λχ. ο ένας κεφαλαιοκράτης βρίσκει την ευκαιρία να πουλήσει πιο γρήγορα από τον ανταγωνιστή του, αν ο ένας χρησιμοποιεί περισσότερες μέθοδους που συντομεύουν τις περιόδους εργασίας, απ' όσες χρησιμοποιεί ο άλλος, κτλ.), επίσης διαφορές στην περιστροφή των διάφορων ξεχωριστών κεφαλαίων που βρίσκονται στον ίδιο κλάδο παραγωγής.

Μιά αιτία που δρα διαρκώς και διαφοροποιεί το χρόνο πούλησης, έπομένως και το χρόνο περιστροφής γενικά, είναι η απόσταση της αγοράς, όπου πουλιέται το εμπόρευμα, από τον τόπο της παραγωγής του. Σ' όλο το χρονικό διάστημα του ταξιδιού του προς την αγορά το κεφάλαιο βρίσκεται δεσμευμένο στην κατάσταση του εμπορικού κεφαλαίου· αν η παραγωγή γίνεται επί παραγγελία, τότε μένει στην κατάσταση αυτή ως τη στιγμή της παράδοσης του προϊόντος· αν η παραγωγή δε γίνεται επί παραγγελία, τότε προστίθεται στο χρόνο του ταξιδιού προς την αγορά και ο χρόνος που στη διάρκεια του το εμπόρευμα βρίσκεται στην αγορά για πούληση. Η βελτίωση των μέσων επικοινωνίας και μεταφοράς συντομεύει απόλυτα την περίοδο περιπλάνησης των εμπορευμάτων, δεν αίρει όμως τη σχετική διαφορά που προκύπτει από την περιπλάνηση αυτή στο χρόνο κυκλοφορίας των διάφορων εμπορευματικών κεφαλαίων, ή ακόμα των διάφορων κομματιών του ίδιου εμπορευματικού κεφαλαίου που πορεύονται προς διάφορες αγορές. Λογούχαρη, τα τελειοποιημένα Ιστιοφόρα και τα ατμόπλοια που συντομεύουν το ταξίδι, το συντομεύουν και για τα κοντινά και για τα μακρινά λιμάνια. Η σχετική διαφορά μένει, αν και συχνά μειωμένη. Έξαιτίας όμως της ανάπτυξης των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας οι σχετικές διαφορές μπορούν να μετατοπιστούν έτσι που να μην ανταποκρίνονται στις γεωγραφικές αποστάσεις. Λογούχαρη, μία σιδηροδρομική γραμμή, που οδηγεί από τον τόπο παραγωγής προς ένα μεγάλο κέντρο πληθυσμού στο έσωτερικό, μπορεί να μεγαλώσει απόλυτα ή σχετικά την απόσταση προς ένα πλησιέστερα εξωτερικό σημείο του έσωτερικού, όπου δεν οδηγεί καμιά σιδηροδρομική γραμμή, σε σύγκριση με ένα πιο απομακρυσμένο γεωγραφικά, επίσης εξαιτίας του ίδιου περιστατικού μπορεί να μετατοπιστεί ακόμα και η σχετική απόσταση των τόπων παραγωγής από τις μεγάλες αγορές πούλησης, πράγμα που εξηγεί την παρακμή παλιών και την εμφάνιση καινούργιων κέντρων παραγωγής, όταν αλλάζουν τα μέσα μεταφοράς και επικοινωνίας. (Έδώ πρέπει να προστεθεί ακόμα πώς οι μεταφορές είναι σχετικά πιο φτηνές για τις μεγάλες αποστάσεις παρά για τις μικρές.) Ταυτόχρονα με την ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς δεν αυξάνει μόνο η ταχύτητα της κίνησης στο χώρο, όποτε συντομεύεται χρονικά ή απόστα-

ση στο χώρο. Δεν αναπτύσσεται μόνο η μάζα των μέσων συγκοινωνίας, έτσι που λχ. να φεύγουν ταυτόχρονα πολλά καράβια για το ίδιο λιμάνι, να ταξιδεύουν ταυτόχρονα πολλά τραίνα από διάφορες σιδηροδρομικές γραμμές ανάμεσα σε δυο ίδια σημεία, αλλά βλέπουμε λχ. σε διάφορες ημέρες της εβδομάδας να κατευθύνονται το ένα ύστερα από τ' άλλο φορτηγά πλοία από το Λίβερπουλ στη Νέα Υόρκη ή σε διάφορες ώρες της ημέρας εμπορικές αμαξοστοιχίες από το Μάντσεστερ στο Λονδίνο. Είναι αλήθεια πώς, με δοσμένη την αποδοτικότητα των μέσων μεταφοράς, αυτό το τελευταίο περιστατικό δεν αλλάζει την απόλυτη ταχύτητα, δηλ. το μέρος αυτό του χρόνου κυκλοφορίας. Μπορούν όμως να ταξιδεύουν διαδοχικές ποσότητες εμπορευμάτων κατά συντομότερα διαδοχικά χρονικά διαστήματα κι έτσι νάρχονται διαδοχικά στην αγορά χωρίς να σωριάζονται κατά μεγάλες μάζες σαν δυνάμει εμπορευματικό κεφάλαιο, περιμένοντας την ημέρα της πραγματικής τους αποστολής. Γιαυτό και η επαναροή κατανέμεται σε μικρότερες διαδοχικές χρονικές περιόδους, έτσι που διαρκώς ένα μέρος των εμπορευμάτων μετατρέπεται σε χρηματικό κεφάλαιο, ενώ το άλλο κυκλοφορεί σαν εμπορευματικό κεφάλαιο. Μ' αυτή την κατανομή της επαναροής σε πολλές διαδοχικές περιόδους συντομεύεται ο συνολικός χρόνος κυκλοφορίας, έπομένως και η περιστροφή. Πρώτο, αναπτύσσεται η μεγαλύτερη ή μικρότερη συχνότητα, με την οποία λειτουργούν τα μέσα μεταφοράς, λχ. αυξάνει ο αριθμός των σιδηροδρομικών συρμών, από τη μία μεριά, στο βαθμό που ένας τόπος παραγωγής παράγει περισσότερα, γίνεται μεγαλύτερο κέντρο παραγωγής, και μάλιστα αυξάνει προς την κατεύθυνση της υπάρχουσας κιάλας αγοράς πούλησης, δηλαδή προς μεγάλα κέντρα παραγωγής και πληθυσμού, προς τα λιμάνια εξαγωγής κλπ. Από την άλλη μεριά, όμως, αυτή η ιδιαίτερη ευκολία επικοινωνίας και η επιταχυνμένη μ' αυτό τον τρόπο περιστροφή του κεφαλαίου (στο μέτρο που εξαρτιέται από το χρόνο κυκλοφορίας) επιφέρει από τη μία μεριά μία επιταχυνμένη συγκέντρωση του κέντρου παραγωγής και από την άλλη της αγοράς πούλησης. Με την επιταχυνμένη έτσι συγκέντρωση μαζών ανθρώπων και κεφαλαίων σε ορισμένα σημεία προχωρεί ή συγκέντρωση αυτών των μαζών κεφαλαίων σε λίγα χέρια. Ταυτόχρονα συντελείται καινούργια μετακίνηση και μετατόπιση λόγω αλλαγής της σχετικής θέσης των τόπων παραγωγής και των αγορών που προήλθε από την αλλαγή στα μέσα επικοινωνίας. Ένας τόπος παραγωγής, που λόγω της θέσης του κοντά σε μία δημοσιά ή σε μία διώρυγα κατείχε ένα ιδιαίτερο πλεονέκτημα τοποθεσίας, βρίσκεται τώρα δίπλα σε μία μοναδική δευτερεύουσα σιδηροδρομική διακλάδωση, που λειτουργεί μόνο κατά σχετικά μεγάλα διαλείμματα, ενώ ένα άλλο σημείο, που βρισκόταν ολότελα απομακρυσμένο από τις κύριες κοινωνιακές αρτηρίες, βρίσκεται τώρα στο σημείο διασταύρωσης πολλών σιδηροδρομικών γραμμών. Ο δεύτερος τόπος αναπτύσσεται, ο πρώτος ξεπέφτει. Έπομένως με την αλλαγή στα μέσα μεταφοράς δημιουργείται μία τοπική διαφορά στο χρόνο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, των δυνατοτήτων αγοράς και πούλησης κλπ., ή η υπάρχουσα κιάλας τοπική διαφορά κατανέμεται διαφορετικά.

Ἡ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ γεγονότος γιὰ τὴν περιστροφή τοῦ κεφαλαίου ἐκδηλώνεται στοὺς καυγάδες τῶν αντιπροσώπων τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν βιομηχάνων τῶν διάφορων κέντρων μέ τις διευθύνσεις τῶν σιδηροδρόμων. (Βλέπε λχ. τὴν Κιανὴ Βίβλο τῆς «Railway Committee» πού τὴν ἀναφέραμε πῶς πάνω [σελ. 148 — 149].)

Γιαυτό, ὅλοι οἱ κλάδοι παραγωγῆς, πού λόγω τῆς φύσης τοῦ προϊόντος τους ἔξαρτιοῦνται κυρίως ἀπὸ τὴν τοπικὴ κατανάλωση, ὅπως τὰ ἐργοστάσια μύρας, ἀποχτοῦν τίς μεγαλύτερες διαστάσεις στὰ μεγάλα κέντρα τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ γρηγορότερη περιστροφή τοῦ κεφαλαίου ἰσοφαρίζει ἐδῶ ἐνμέρει τὸ γεγονός ὅτι μερικοὶ ὅροι τῆς παραγωγῆς εἶναι ἀκριβότεροι, λχ. τὰ οἰκόπεδα κλπ.

Ἄν ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριάς μέ τὴν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων μεταφορᾶς καὶ ἐπικοινωνίας συντομεύει τὸ χρόνο κυκλοφορίας γιὰ μιὰ δοσμένη ποσότητα ἐμπορευμάτων, ἀντίστροφα, ἡ ἴδια πρόοδος καὶ ἡ δυνατότητα πού διαμορφώνεται μέ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μέσων μεταφορᾶς καὶ ἐπικοινωνίας δημιουργοῦν τὴν ἀνάγκη νὰ ἐργάζονται γιὰ ὅλο καὶ πῶς ἀπομακρυσμένες ἀγορές, κοντολογίης γιὰ τὴν παγκόσμια ἀγορά. Ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού βρίσκονται στὸ δρόμο καὶ ταξιδεύουν πρὸς μακρινὰ σημεία αὐξάνει τεράστια, γιὰ αὐτὸ αὐξάνει ἀπόλυτα καὶ σχετικὰ καὶ τὸ μέρος τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται διαρκῶς γιὰ μεγαλύτερα χρονικὰ διαστήματα στὸ στάδιο τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου, στὴν περίοδο τῆς κυκλοφορίας. Ἔτσι αὐξάνει ταυτόχρονα καὶ τὸ μέρος τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, πού, ἀντὶ νὰ χρησιμεύει σάν ἄμεσο μέσο παραγωγῆς, δαπανιέται γιὰ μέσα μεταφορᾶς καὶ ἐπικοινωνίας καὶ γιὰ τὸ πάγιο καὶ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ λειτουργία τους.

Καὶ μόνο ἡ σχετικὴ διάρκεια τοῦ ταξιδίου τῶν ἐμπορευμάτων ἀπὸ τὸν τόπο τῆς παραγωγῆς στὸν τόπο τῆς πούλησης δημιουργεῖ μιὰ διαφορά ὅχι μόνο στὸ πρῶτο μέρος τοῦ χρόνου κυκλοφορίας, στὸ χρόνο πούλησης, ἀλλὰ καὶ στὸ δεύτερο, στὸ μέρος τῆς ξαναμετατροπῆς τοῦ χρήματος στὰ στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, στὸ χρόνο ἀγορᾶς. Λογικῶς, τὸ ἐμπόρευμα στέλνεται στὶς Ἰνδίες. Τὸ ταξίδι διαρκεῖ λχ. τέσσερις μῆνες. Θὰ ὑποθέσουμε πὼς ὁ χρόνος πούλησης = 0, δηλ. τὸ ἐμπόρευμα στάλθηκε ἐπὶ παραγγελία καὶ θὰ πληρωθεῖ στὸν πρῶτο χρόνο τοῦ παραγωγοῦ κατὰ τὴν παράδοσή. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ χρήματος (δὲν ἔχει ἐδῶ σημασία μέ ποιὰ μορφή στέλνεται) πίσω στὸν παραγωγὸ διαρκεῖ ἐπίσης τέσσερις μῆνες. Ἔτσι περνᾶνε τὸ ὅλο ὀχτὼ μῆνες ὥσπου τὸ ἴδιο κεφάλαιο νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ξαναλειτουργήσει σάν παραγωγικὸ κεφάλαιο, δηλ. νὰ μπορεῖ νὰ ξαναρχίσει μ' αὐτὸ ἡ ἴδια ἐπιχείρηση. Οἱ διαφορές στὴν περιστροφή πού δημιουργοῦνται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποτελοῦν μιὰν ἀπὸ τίς ὑλικές βάσεις τῶν διαφορῶν προθεσμιῶν πίστωσης, ὅπως γενικὰ τὸ ὑπερπόντιο ἐμπόριο, λχ. τῆς Βενετίας καὶ τῆς Γένοας, ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τίς πηγές πού γέννησαν τὸ καθαυτὸ πιστωτικὸ σύστημα. «Ἡ κρίση τοῦ 1847 ἔδωσε τὴν δυνατότητα στὶς τράπεζες καὶ στοὺς ἐμπορικοὺς οἴκους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νὰ μειώσουν τὴν ἰνδικὴ καὶ κινεζικὴ usance [συνηθισμένη

προθεσμία συναλλαγματικῆς] (τὸν ἀπαραίτητο χρόνο γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ συναλλαγματικῶν ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τίς χώρες καὶ στὴν Εὐρώπη) ἀπὸ 10 μῆνες ἀπὸ τὴν ἐκδοση τῆς συναλλαγματικῆς σὲ 6 μῆνες μετὰ τὴν ἐμφάνισή της· καὶ σήμερα, ὥστερα ἀπὸ 20 χρόνια, πού ἔφεραν τὴν ἐπιτάχυνση τῶν ταξιδιῶν καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τηλεγράφου, ἔγινε ἀναγκαῖα μιὰ καινούργια μείωση τῆς προθεσμίας ἀπὸ 6 μῆνες μετὰ τὴν ἐμφάνισή τῆς συναλλαγματικῆς σὲ 4 μῆνες ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ της, σάν πρῶτο βῆμα γιὰ τοὺς 4 μῆνες μετὰ τὴν ἐμφάνισή. Τὸ ταξίδι ἐνός ἱστιοφόρου ἀπὸ τὴν Καλκούτα στὸ Λονδίνο μέ περίπλου τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἑλπίδας βασταί κατὰ μέσον ὄρο λιγότερο ἀπὸ 90 μέρες. Μιὰ usance τεσσάρων μηνῶν μετὰ τὴν ἐμφάνισή θὰ ἰσοδυναμοῦσε μέ μιὰ διάρκειά ταξιδίου περίπου 150 ἡμερῶν. Ἡ σημερινὴ usance τῶν 6 μηνῶν μετὰ τὴν ἐμφάνισή ἰσοδυναμεῖ μέ μιὰ διάρκειά ταξιδίου περίπου 210 ἡμερῶν» («London Economist», 16 τοῦ Ἰουνίου 1866). — Ἀντίθετα: «Ἡ βραζιλιανὴ usance ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι γιὰ δυὸ καὶ τρεῖς μῆνες μετὰ τὴν ἐμφάνισή τῆς συναλλαγματικῆς, οἱ συναλλαγματικές (ἐπὶ Λονδίνου) ἐκδίδονται στὴν Ἀμβέρσα γιὰ τρεῖς μῆνες ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τους, μὰ ἀκόμα καὶ τὸ Μάντσεστερ καὶ τὸ Μπράντφορντ ἐκδίδουν συναλλαγματικές ἐπὶ Λονδίνου γιὰ τρεῖς καὶ πάνω μῆνες. Ἔτσι, μέ σιωπηρὴ συγκατάθεση δίνεται στὸν ἐμπορὸ ἀρκετὸς καιρὸς γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ἐμπόρευσμά του ἂν ὄχι πρὶν, τουλάχιστο ὥς τὴν ἡμέρα πού λήγει ἡ προθεσμία τῶν συναλλαγματικῶν πού ἔχουν τραβηχτεῖ ἔναντι τοῦ ἐμπορεύματός του. Γιαυτό δὲν εἶναι ὑπερβολικὴ ἡ usance τῶν ἰνδικῶν συναλλαγματικῶν. Ἰνδικὰ προϊόντα, πού πουλοῦνται στὸ Λονδίνο συνήθως μέ τρίμηνη προθεσμία πληρωμῆς, δὲν μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν σὲ χρονικὸ διάστημα πολὺ μικρότερο ἀπὸ πέντε μῆνες, ἂν ὑπολογίσῃ κανεὶς κάποιον χρόνο γιὰ τὴν πούλησή τους. ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἀγορᾶς στὶς Ἰνδίες ὥς τὴν ἡμέρα τῆς παράδοσης σὲ μιὰ ἀγγλικὴ ἀποθήκη περνοῦν κατὰ μέσο ὄρο ἄλλοι πέντε μῆνες. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ περίοδο 10 μηνῶν, ἐνῶ οἱ συναλλαγματικές πού ἔχουν τραβηχτεῖ ἔναντι τῶν ἐμπορευμάτων δὲ διαρκοῦν πάνω ἀπὸ 7 μῆνες» (στὸ ἴδιο, 30 τοῦ Ἰουνίου 1866). «Στὶς 2 τοῦ Ἰουλίου 1866 πέντε μεγάλες τράπεζες τοῦ Λονδίνου, πού συναλλάσσονται κυρίως μέ τίς Ἰνδίες καὶ τὴν Κίνα, καθὼς καὶ τὸ Comptoir d' Escompte τοῦ Παρισιῦ γίνωστοποίησαν πὼς ἀπὸ τὴν 1η τοῦ Γενάρη 1867 τὰ ὑποκαταστήματά τους καὶ τὰ πρακτορεῖα τους στὴν Ἀνατολή θ' ἀγοράζουν καὶ θὰ πουλοῦν μόνο συναλλαγματικές πού ἔχουν τραβηχτεῖ γιὰ ἐξόφληση ὄχι πάνω ἀπὸ τέσσερις μῆνες μετὰ τὴν ἐμφάνισή τους» (στὸ ἴδιο, 7 τοῦ Ἰουλίου 1866). Ὡστόσο, ἡ μείωση αὐτὴ ἀπότηκε καὶ χρειάστηκε νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν. (Ἀπὸ τότε ἡ διώρυγα τοῦ Σουέζ τάχει ἀνατρέψει ὅλα αὐτά. Φ. Ε.)

Εἶναι αὐτονόητο πὼς ὅταν εἶναι μεγαλύτερος ὁ χρόνος κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων μεγαλώνει ὁ κίνδυνος μιᾶς ἀλλαγῆς τῶν τιμῶν στὴν ἀγορὰ πούλησης, ἐπειδὴ μεγαλώνει ἡ περίοδος, πού στὴ διάρκειά της μπορεῖ νὰ ἐπέλθουν ἀλλαγές στὶς τιμές.

Ὅταν ἡ πληρωμὴ δὲ γίνεται ἀμέσως σὲ μετρητά, ἀπὸ τίς διά-

φορες προθεσμίες πληρωμής κατά την αγορά και την πούληση προκύπτει μία διαφορά στο χρόνο κυκλοφορίας, ενμέρει ατομική ανάμεσα σε διάφορα χωριστά κεφάλαια του ίδιου κλάδου παραγωγής, ενμέρει ανάμεσα σε διάφορους κλάδους παραγωγής, ανάλογα με τις διάφορες usances. Δέ θά σταθούμε εδώ περισσότερο στο σπουδαίο αυτό για τό πιστωτικό σύστημα σημείο.

Διαφορές στο χρόνο περιστροφής προκύπτουν επίσης από τόν ὄγκο τῶν συναλλαγῶν πού γίνονται μέ συμβόλαια παράδοσης, καί ὁ ὄγκος αὐτός αὐξάνει ὅσο αὐξάνουν οἱ διαστάσεις καί ἡ κλίμακα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Τό συμβόλαιο παράδοσης σάν συναλλαγή ανάμεσα σέ ἀγοραστή καί πωλητή εἶναι μία ἐπιχείρηση πού ἀνήκει στήν ἀγορά, στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Οἱ διαφορές στο χρόνο περιστροφῆς πού προκύπτουν ἐδῶ προέρχονται λοιπόν ἀπό τή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας, ἔχουν ὅμως τόν ἄμεσο ἀντίχτυπό τους στή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς, καί μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε προθεσμία πληρωμῆς καί πιστωτική σχέση, ἐπομένως καί ὅταν ἡ πληρωμή γίνεταί σέ μετρητά. Τό κάρβουνο, τό βαμβάκι, τό νῆμα κλπ. εἶναι λχ. διαιρετά προϊόντα. Κάθε καινούργια ἡμέρα δίνει ἕνα ὀρισμένο ποσό ἔτοιμου προϊόντος. Ὅταν λοιπόν ὁ νηματοργός ἐργοστασιάρχης ἢ ὁ ἰδιοκτήτης ἀνδρακουχεῖου ἀναλαβαίνουν νά παραδώσουν μάζες προϊόντων, πού ἡ παραγωγή τους ἀπαιτεῖ λχ. μία περίοδο τεσσάρων ἢ ἑξι ἐβδομάδων διαδοχικῶν ἡμερῶν ἐργασίας, τότε ἀπό τήν ἀποψη τοῦ χρονικοῦ διαστήματος, γιά τό ὁποῖο πρέπει νά προκαταβληθεῖ κεφάλαιο, εἶναι ἀπολύτως τό ἴδιο, σάν νάχει ἐφαρμοστεῖ στο προτόές αὐτό ἐργασίας μία συνεχῆς περίοδος ἐργασίας τεσσάρων ἢ ἑξι ἐβδομάδων. Ἐδῶ φυσικά προϋποτίθεται πώς ὅλη ἡ παραγγελλμένη μάζα προϊόντος πρέπει νά παραδοθεῖ μεμιάς, ἢ τουλάχιστο ὅτι πρέπει νά πληρωθεῖ μόνο ἀφοῦ θάχει παραδοθεῖ ὁλόκληρη. Ἔτσι κάθε μέρα, ἐξεταζόμενη χωριστά, ἔχει παραδόσει τήν καθορισμένη της ποσότητα ἔτοιμου προϊόντος. Αὐτή ἡ ἔτοιμη μάζα ὅμως ἐξακολουθεῖ πάντα νά εἶναι μόνο ἕνα μέρος τῆς μάζας πού ἔχει συμφωνηθεῖ νά παραδοθεῖ. Ἄν τώρα στήν περίπτωση αὐτή τό ἔτοιμο μέρος τοῦ παραγγελλμένου ἐμπορεύματος δέ βρίζεται πιά στο προτόές τῆς παραγωγῆς, βρίζεται ὥστόσο στήν ἀποτίμηξη σάν δυνάμει μόνο κεφάλαιο.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στή δεύτερη περίοδο τοῦ χρόνου κυκλοφορίας: στο χρόνο ἀγορᾶς ἢ στήν περίοδο πού στή διάρκεια της τό κεφάλαιο ἀπό τή χρηματική μορφή ξαναμετατρέπεται στά στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου πρέπει τό κεφάλαιο νά παραμείνει μικρότερο ἢ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στήν κατάστασή του σάν χρηματικό κεφάλαιο, δηλ. ὀρισμένο μέρος τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου πρέπει νά βρίζεται διαρκῶς στήν κατάσταση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, μόνο πού τό μέρος αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό διαρκῶς μεταβαλλόμενα στοιχεῖα. Πρέπει λχ. σέ μία ἐπιχείρηση $n \times 100$ λίρ. στ. τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου νά ὑπάρχουν μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἔτσι πού ταυτόχρονα μέ τή συνεχή μετατροπή ὅλων τῶν συστατικῶν μερῶν αὐτῶν τῶν

$n \times 100$ λίρ. στ. σέ παραγωγικό κεφάλαιο νά συντελεῖται ἡ ἑξίσου συνεχῆς συμπλήρωση αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ μέ εἰσροή ἀπό τήν κυκλοφορία, ἀπό τό πραγματοποιημένο ἐμπορευματικό κεφάλαιο. Ἔτσι, ὀρισμένο μέρος τῆς ἄξιας τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου βρίζεται διαρκῶς στήν κατάσταση χρηματικοῦ κεφαλαίου, δηλ. μέ μορφή πού δέν ἀνήκει στή σφαῖρα τοῦ παραγωγῆς, ἀλλά στή σφαῖρα τοῦ κυκλοφορίας.

Εἶδαμε κιόλας πώς ἡ παράταση τοῦ χρόνου πού τό κεφάλαιο εἶναι δεμένο μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, παράταση πού ὀφείλεται στή μεγάλη ἀπόσταση ἀπό τήν ἀγορά, προκαλεῖ ἄμεσα καθυστέρηση στήν ἐπαναροή τοῦ χρήματος, ἐπομένως ἐπιβραδύνει καί τή μετατροπή τοῦ κεφαλαίου ἀπό χρηματικό κεφάλαιο σέ παραγωγικό κεφάλαιο.

Εἶδαμε ἐπίσης (κεφ. 6ο [σελ. 138 κ. ἑ.]) πώς, ὅσον ἀφορᾷ τό ἀγόρασμα τῶν ἐμπορευμάτων, ὁ χρόνος ἀγορᾶς, δηλ. ἡ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπόσταση ἀπό τίς κύριες πηγές προμήθειας τῆς πρώτης ὕλης, κάνει ἀναγκαῖα τήν ἀγορά πρώτης ὕλης γιά μεγάλη σχετικά περίοδο καί τή διατήρησή της σέ κατάσταση πού νά εἶναι πάντα ἔτοιμη νά χρησιμοποιηθεῖ μέ τή μορφή παραγωγικοῦ ἀποθέματος, λανθάνοντος ἢ δυνάμει παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἄρα πώς ἡ ἀπόσταση αὐτή, μέ ἴση κατά τά ἄλλα τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς, αὐξάνει τή μάζα τοῦ κεφαλαίου πού πρέπει νά προκαταβληθεῖ μεμιάς, καθῶς καί τό χρόνο γιά τόν ὁποῖο πρέπει νά προκαταβληθεῖ.

Ἀνάλογη ἐπίδραση ἀσκούν σέ διάφορους κλάδους παραγωγῆς οἱ περίοδοι, — μικρότερες ἢ μεγαλύτερες — κατά τίς ὁποῖες ρίχνονται στήν ἀγορά μεγάλες μάζες πρώτων ὑλῶν. Ἔτσι, λχ., στο Λονδίνο κάθε τρεῖς μῆνες γίνονται μεγάλοι πλειστηριασμοί μαλλιῶν, πού κυριαρχοῦν στήν ἀγορά μαλιῶν, ἐνῶ ἡ ἀγορά βαμβακιοῦ ἀνανεώνεται γενικά ἀπό σοδιά σέ σοδιά συνεχῶς, ἄν καί ὄχι πάντα κανονικά. Οἱ περίοδοι αὐτές καθορίζουν τίς κύριες προθεσμίες πού γίνονται οἱ ἀγορές αὐτῶν τῶν πρώτων ὑλῶν καί ἐπηρεάζουν ἐπίσης τίς κερδοσκοπικές ἰδίως ἀγορές, πού καθορίζουν μεγαλύτερης ἢ μικρότερης διάρκειας προκαταβολές γι' αὐτά τά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς, ἀκριβῶς ὅπως ἡ φύση τῶν παραγόμενων ἐμπορευμάτων ἐπηρεάζει τήν κερδοσκοπική, σκόπιμη, μεγαλύτερης ἢ μικρότερης διάρκειας διατήρηση τοῦ προϊόντος μέ τή μορφή τοῦ δυνάμει ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου. «Ὡστε καί ὁ ἀγρότης πρέπει ἴσαμε ἕναν ὀρισμένο βαθμό νά εἶναι κερδοσκόπος καί ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις... νά εἶναι ἐπιφυλαχτικός ὅσον ἀφορᾷ τήν πούληση τῶν προϊόντων του». (Ἀκολουθοῦν μερικοί γενικοὶ κανόνες. Φ. Ε.) «Ὡστόσο κατά τήν πούληση τῶν προϊόντων τόν κυριώτερο ρόλο τόν παίζουν τό πρόσωπο, τό ἴδιο τό προϊόν καί ὁ τόπος. Τόν ἐπιτῆδευο καί τυχερό (!), πού ἔχει ἐπιπλέον καί ἀρκετό-ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο, δέ θά τόν κατακρίνει κανεῖς, ἄν λόγῳ ἐξαιρετικά χαμηλῶν τιμῶν ἀφήσει μία φορά ἀπούλητη τή σοδιά του ἕνα ὁλόκληρο χρόνο· ἀντίθετα, ὅποιος δέν ἔχει ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο

ἢ ὅποιος δέν ἔχει καθόλου (!) κερδοσκοπικό πνεῦμα, θά πασχίσει νά πετύχει τίς τρέχουσες μέσες τιμές καί ἐπομένως θά κοιτάξει νά πουλήσει μόλις θά τοῦ παρουσιαστεῖ καί κάθε φορὰ πού θά τοῦ παρουσιάζεται εὐκαιρία νά πουλήσει. Ὅταν ἀφήνει κανεῖς τό μαλί ἀπούλητο πάνω ἀπό ἕνα χρόνο, ἔχει σχεδόν πάντα ζημιὰ· ἐνῶ τὰ γεννήματα καί οἱ ἐλαιόσποροι μποροῦν νά κρατηθοῦν ἕνα-δύο χρόνια χωρίς νά πάθει τίποτα ἢ ποιότητά τους. Τά προϊόντα ἐκεῖνα πού οἱ τιμές τους ὑπὸκεινται συνήθως σέ μεγάλες αὐξομειώσεις μέσα σέ σύντομα χρονικά διαστήματα, ὅπως λχ. οἱ ἐλαιόσποροι, ἡ χούμνη, τό δίψακο καί τά παρόμοια, τ' ἀφήνουν μέ τό δίκιο τους ἀπούλητα τίς χρονιές πού ἡ τιμή τους βρίσκεται πολύ κάτω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς. Λιγότερο ἀπ' ὅλα πρέπει νά διστάζει κανεῖς νά πουλήσει τὰ εἶδη ἐκεῖνα πού ἀπαιτοῦνται καθημερινά ἔξοδα φύλαξης, ὅπως εἶναι τὰ παχυμένα ζῶα, ἡ τὰ εἶδη πού μποροῦν νά σαπίσουν, λχ. οἱ πατάτες, τὰ φρούτα κλπ. Σέ μερικές περιοχές καί σέ ὁρισμένη ἐποχή τῆς χρονιάς ἕνα προϊόν ἔχει κατά μέσον ὄρο τή χαμηλότερη, καί ἀντίθετα ὁρισμένη ἐποχή τήν ψηλότερη τιμή του· ἔτσι λχ. σέ μερικά μέρη οἱ τιμές τῶν σιτηρῶν εἶναι χαμηλότερες γύρω ἀπό τή γιορτή τοῦ ἁγ. Μαρτίνου [11 τοῦ Νοέμβρη] ἀπ' ὅ,τι ἀνάμεσα στά Χριστούγεννα καί τό Πάσχα. Ἐπίσης σέ μερικά μέρη ὁρισμένα προϊόντα πουλιοῦνται καλά μόνο ὁρισμένη ἐποχή, ὅπως γίνεται λχ. μέ τό μαλί στά παζάρια μαλιῶν σέ μέρη ὅπου ἔξω ἀπ' αὐτά τὰ παζάρια σταματάει συνήθως τό ἐμπόριο τοῦ μαλιοῦ κλπ.» (*Kirchhof*, σελ. 320).

Ὅταν ἐξετάζουμε τό δεύτερο μισό τοῦ χρόνου κυκλοφορίας, πού στή διάρκειά του τό χρήμα ξαναμετατρέπεται στά στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, παίρνουμε ὑπόψη ὅχι μόνο αὐτήν τή μετατροπή σάν τέτια, ὅχι μόνο τό χρονικό διάστημα πού ἐπαναφέρει τό χρήμα, ἀνάλογα μέ τήν ἀπόσταση τῆς ἀγορᾶς ὅπου πουλιέται τό προϊόν, ἀλλά παίρνουμε ὑπόψη πρίν ἀπόλα πόσο μέρος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου πρέπει νά βρίσκεται διαρκῶς μέ χρηματική μορφή, στήν κατάσταση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε κερδοσκοπία ὁ ὄγκος τῶν προαγορῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐκείνων, πού πρέπει νά ὑπάρχουν συνεχῶς σάν παραγωγικό ἀπόθεμα, ἐξαρτιέται ἀπό τίς προθεσμίες τῆς ἀνανέωσης αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος, ἐπομένως ἀπό περιστατικά, πού μέ τή σειρά τους ἐξαρτιοῦνται ἀπό τίς συνθήκες τῆς ἀγορᾶς καί ἐπομένως εἶναι διαφορετικά γιά τίς διάφορες πρῶτες ὕλες κλπ.· πρέπει λοιπόν ἐδῶ ἀπό καιρό σέ καιρό νά προκαταβάλλονται μεμιᾶς μεγάλα ποσά χρήματος. Τό χρήμα αὐτό ἐπαναφέρει ταχύτερα ἢ βραδύτερα, πάντα ὅμως τμηματικά, ἀνάλογα μέ τήν περιστροφή τοῦ κεφαλαίου. Ἐνα μέρος ἀπ' αὐτό ξοδεύεται πάλι ἐξίσου ἀδιάκοπα κατά μικρότερα χρονικά διαστήματα, καί συγκεκριμένα τό μέρος πού ξαναμετατρέπεται σέ μισθό ἐργασίας. Ἐνα ἄλλο μέρος ὅμως, αὐτό πού ξαναμετατρέπεται σέ πρῶτες ὕλες κλπ., πρέπει νά συσσωρεύεται γιά μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα σάν ἐφεδρικό ἀπόθεμα, εἴτε γιά ἀγορές, εἴτε γιά πληρωμές. Αὐτό λοιπόν τό

μέρος ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, μόνο πού μεταβάλλονται οἱ διαστάσεις τῆς ὑπαρξῆς του σάν τέτιου.

Στό ἐπόμενο κεφάλαιο θά δοῦμε, πῶς ἄλλα περιστατικά, ἀδιάφορο ἂν προκύπτουν ἀπό τό προτῶς παραγωγῆς ἢ ἀπό τό προτῶς κυκλοφορίας, ἀπαιτοῦν αὐτή τήν ὑπαρξή μιᾶς καθορισμένης μερίδας τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου μέ χρηματική μορφή. Γενικά ὅμως πρέπει νά παρατηρήσουμε πῶς οἱ οἰκονομολόγοι ἔχουν πολύ τήν τάση νά ξεχνοῦν πῶς ἕνα μέρος τοῦ ἀπαραίτητου στήν ἐπιχείρηση κεφαλαίου ὄχι μόνο περνάει διαρκῶς καί ἐκ περιτροπῆς ἀπό τίς τρεῖς μορφές: τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου καί τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου, ἀλλά καί πῶς διάφορες μερίδες του βρίσκονται διαρκῶς ἢ μιὰ δίπλα στήν ἄλλη μ' αὐτές τίς μορφές, ἂν καί ἀλλάζει διαρκῶς τό σχετικό μέγεθος αὐτῶν τῶν μερίδων. Οἱ οἰκονομολόγοι ξεχνοῦν ἰδίως τό μέρος ἐκεῖνο, πού ὑπάρχει διαρκῶς μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου, μόνο πού ἴσα-ἴσα αὐτό εἶναι πολύ ἀναγκαῖο γιά τήν κατανόηση τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, καί γι' αὐτό ἐκδηλώνεται σάν τέτιο καί στήν πράξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗΣ ΣΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΚΑΤΑΒΟΛΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Σέ τούτο καί στό ἐπόμενο, τό δέκατο ἔκτο, κεφάλαιο θά ἐξετάσουμε τήν ἐπίδραση τοῦ χρόνου περιστροφῆς στήν ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου.

Ἄς πάρουμε τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, πού εἶναι τό προϊόν μιᾶς περιόδου ἐργασίας, λχ. ἐννιά ἐβδομάδων. Ἄν γιά τήν ὥρα δέν πάρουμε ὑπόψη οὔτε τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, πού ἔχει προστεθεῖ σ' αὐτό ἀπό τή μέση φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου, οὔτε τήν ὑπεραξία, πού ἔχει προστεθεῖ σ' αὐτό κατά τή διάρκεια τοῦ προτῆς παραγωγῆς, ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ προϊόντος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά τήν παραγωγή του, δηλ. τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί τῶν πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν, πού ἔχουν καταναλωθεῖ κατά τήν παραγωγή του. Ἄς υποθέσουμε πώς ἡ ἀξία αὐτή = 900 λίρ. στ., ἔτσι πού ἡ βδομαδιατική δαπάνη εἶναι 100 λίρ. στ. Ἄρα, ὁ περιοδικός χρόνος παραγωγῆς, πού ἐδῶ συμπίπτει μέ τήν περίοδο ἐργασίας, εἶναι 9 ἐβδομάδες. Δέν ἔχει σημασία ἂν υποθέσουμε πώς ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ μέ μιᾶ περίοδο ἐργασίας γιά ἕνα ἀδιαίρετο προϊόν ἢ μέ μιᾶ συνεγῆ περίοδο ἐργασίας γιά ἕνα διαίρετο προϊόν, ἐφόσον ἡ ποσότητα τοῦ διαίρετοῦ προϊόντος, πού φέρνεται μεμιᾶς στήν ἀγορά, στοιχίζει ἐργασία 9 ἐβδομάδων. Ἄς υποθέσουμε πώς ὁ χρόνος κυκλοφορίας βασταίει 3 ἐβδομάδες. Ἐπομένως, ὅλη ἡ περίοδος περιστροφῆς βασταίει 12 ἐβδομάδες. Ὑστερα ἀπό 9 ἐβδομάδες τό προκαταβλημένο παραγωγικό κεφάλαιο ἔχει μετατραπῆ σέ ἐμπορευματικό κεφάλαιο, ὅμως μένει ἀκόμα τρεῖς ἐβδομάδες στήν περίοδο τῆς κυκλοφορίας. Ἔτσι, ἡ καινούργια περίοδος παραγωγῆς μπορεῖ νά ξαναρχίσαι μόνο στήν ἀρχή τῆς 13ης ἐβδομάδας, καί ἡ παραγωγή θά σταματοῦσε γιά τρεῖς ἐβδομάδες, δηλ. γιά τό ἕνα τέταρτο τῆς ὅλης περιόδου περιστροφῆς. Δέν ἔχει ἐπίσης σημασία ἂν προϋποθέσουμε πώς χρειάζεται κατά μέσο-ὄρο τόσος χρόνος ὥσπου νά πωληθεῖ τό ἐμπόρευμα, ἢ πώς ὁ χρόνος αὐτός καθορίζεται ἀπό τήν ἀπόσταση τῆς ἀγορᾶς ἢ ἀπό τίς προθεσμίες πληρωμῆς γιά τό πωλημένο ἐμπόρευμα. Κάθε 3 μῆνες ἡ παραγωγή θά σταματοῦσε ἐπὶ 3 ἐβδομάδες, δηλ. στή διάρκεια ὅλου τοῦ χρόνου $4 \times 3 = 12$ ἐβδομάδες = 3 μῆ-

νες = $\frac{1}{4}$ τῆς χρονιάτικης περιόδου περιστροφῆς. Γι'αυτό, γιά νά εἶναι ἡ παραγωγή συνεχῆς καί, βδομάδα τῇ βδομάδα, νά διεξάγεται στήν ἴδια κλίμακα, δέν ὑπάρχουν παρά δύο λύσεις.

Ἐἴτε πρέπει νά περιοριστεῖ ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, ἔτσι πού οἱ 900 λίρ. στ. νά ἐπαρκοῦν γιά νά συνεχίζεται ἡ ἐργασία τόσο κατά τή διάρκεια τῆς περιόδου ἐργασίας, ὅσο καί κατά τή διάρκεια τοῦ χρόνου κυκλοφορίας τῆς πρώτης περιστροφῆς. Τότε μέ τή 10ῃ ἐβδομάδα θ' ἀρχίσει μιᾶ δεύτερη περίοδος ἐργασίας, ἐπομένως καί δεύτερη περίοδος περιστροφῆς, προτοῦ τελειώσει ἡ πρώτη περίοδος περιστροφῆς, ἐπειδή ἡ περίοδος περιστροφῆς βασταίει δώδεκα ἐβδομάδες καί ἡ περίοδος ἐργασίας ἐννιά ἐβδομάδες. Οἱ 900 λίρ. στ., κατανεμημένες σέ 12 ἐβδομάδες, μᾶς δίνουν 75 λίρ. στ. τήν ἐβδομάδα. Πρὶν ἀπόλα εἶναι φανερό πώς ἕνας τέτοιος περιορισμός τῆς κλίμακας τῆς ἐπιχειρήσεως προϋποθέτει μιᾶν ἀλλαγὴν στίς διαστάσεις τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἐπομένως γενικά προϋποθέτει περιορισμὸ τῶν ἐπενδύσεων στήν ἐπιχείρηση. Ἐπειτα εἶναι ζήτημα ἂν μπορεῖ καν νά γίνει αὐτός ὁ περιορισμός, ἐπειδή, σύμφωνα μέ τήν ἐξέλιξη τῆς παραγωγῆς στίς διάφορες ἐπιχειρήσεις, ὑπάρχει ἕνα κανονικὸ ἐλάχιστο ὄριο ἐπένδυσης κεφαλαίου, κάτω ἀπὸ τό ὁποῖο ἡ ξεχωριστὴ ἐπιχείρηση δέν εἶναι σέ θέση νά συναγωνιστεῖ τίς ἄλλες. Αὐτό τό ἴδιο τό κανονικὸ ἐλάχιστο ὄριο αὐξάνει διαρκῶς ὅσο προχωρεῖ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ἐξέλιξη τῆς παραγωγῆς, ἄρα δέν εἶναι πάγιο. Ἀνάμεσα ὅμως στό κάθε φορὰ δοσμένο κανονικὸ ἐλάχιστο ὄριο καί στό διαρκῶς αὐξανόμενο κανονικὸ μέγιστο ὄριο ὑπάρχουν πολυάριθμες ἐνδιάμεσες βαθμίδες, — μιᾶ μέση βαθμίδα, πού ἐπιτρέπει πολὺ διαφορετικούς βαθμούς ἐπένδυσης κεφαλαίου. Γι'αυτό καί μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς μέσης βαθμίδας μπορεῖ νά γίνει περιορισμός, πού ὄριο του εἶναι τό κάθε φορὰ κανονικὸ ἐλάχιστο ὄριο. — Ὅταν μπαίνουν ἐμπόδια στήν παραγωγή, παραγεμίζουν οἱ ἀγορές, ἀκριβαίνουν οἱ πρώτες ὕλες κλπ., ὁ περιορισμός τῆς κανονικῆς δαπάνης κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου γίνεται — μιᾶ καί μένει ἴδιο τό μέγεθος τοῦ πάγιου κεφαλαίου — μέ περιορισμὸ τοῦ χρόνου ἐργασίας, λχ. μέ τό ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις ἐργάζονται μόνο τῇ μισῇ μέρᾳ· ὅπως ἐπίσης τὸν καιρὸ τῆς ἀνθισσης, μέ ἴδιο τό μέγεθος τοῦ πάγιου κεφαλαίου, γίνεται ὑπερβολικὴ διέσφυνση τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, εἴτε μέ τήν παράταξη τοῦ χρόνου ἐργασίας, εἴτε μέ τήν ἐντατικοποίησίν τῆς. Οἱ ἐπιχειρήσεις, πού ἐξαρχῆς εἶναι ὑπολογισμένες μέ βάση αὐτές τίς διακυμάνσεις, τά βολεύουν ἐνμέρει μέ τά πιδ πάνω μέσα, ἐνμέρει μέ τήν ταυτόχρονη χρησιμοποίηση μεγαλύτερου ἀριθμοῦ εργατῶν, σέ συνδυασμὸ μέ τήν χρησιμοποίηση ἐφεδρικοῦ πάγιου κεφαλαίου, λχ. μέ τήν χρησιμοποίησιν ἐφεδρικών ἀτμομηχανῶν στοὺς σιδηροδρόμους κτλ. Ἐδῶ ὅμως, ὅπου ἐξετάζουμε τίς ὁμαλές συνθήκες, δέν παίρνουμε ὑπόψη αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς ἀνώμαλες διακυμάνσεις.

Γιά νά γίνει λοιπὸν ἡ παραγωγή συνεχῆς, ἡ δαπάνη τοῦ ἴδιου κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου ἔχει κατανεμηθεῖ ἐδῶ σ' ἕνα μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, σέ 12 ἐβδομάδες, ἀντὶ σέ 9. Σέ κάθε λοιπὸν δοσμένο χρονικὸ διάστημα λειτουργεῖ ἕνα περιορισμένο παραγωγικὸ κεφάλαιο·

τό ρευστό μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου έχει περιοριστεί από 100 σε 75, δηλαδή κατά τό ένα τέταρτο. Το συνολικό ποσό κατά τό οποίο περιορίζεται τό παραγωγικό κεφάλαιο πού λειτουργεί κατά τή διάρκεια τής περιόδου εργασίας των 9 εβδομάδων είναι $= 9 \times 25 = 225$ λίρ. στ., ή τό $\frac{1}{4}$ των 900 λίρ. στ. Αλλά και ή σχέση του χρόνου κυκλοφορίας προς τό χρόνο περιστροφής είναι επίσης $\frac{3}{12} = \frac{1}{4}$. Επομένως: γιά νά μή διακοπεί ή παραγωγή κατά τή διάρκεια του χρόνου κυκλοφορίας του παραγωγικού κεφαλαίου πού έχει μετατραπεί σε έμπορευματικό κεφάλαιο, αντίθετα γιά νά συνεχίζεται ταυτόχρονα και αδιάκοπα, βδομάδα τή βδομάδα, χωρίς νά υπάρχει γιά τό σκοπό αυτό ιδιαίτερο κυκλοφοριακό κεφάλαιο, — αυτό είναι δυνατό μόνο μέ τόν περιορισμό τής παραγωγής, μέ τή μείωση του ρευστού συστατικού του λειτουργούντος παραγωγικού κεφαλαίου. Η σχέση του ρευστού μέρους του κεφαλαίου, πού απελευθερώνεται μ' αυτό τόν τρόπο γιά τή συνέχιση τής παραγωγής κατά τή διάρκεια του χρόνου κυκλοφορίας, προς τό σύνολο του προκαταβλημένου ρευστού κεφαλαίου είναι ίδια μέ τή σχέση του χρόνου κυκλοφορίας προς τήν περίοδο περιστροφής. Όπως παρατηρήσαμε κίωλας, αυτό ισχύει μόνο γιά κλάδους παραγωγής, όπου τό προτσές εργασίας διεξάγεται βδομάδα τή βδομάδα στήν ίδια κλίμακα, όπου λοιπόν δέ δαπανούνται διαφορετικά ποσά κεφαλαίου στίς διάφορες περιόδους εργασίας, όπως γίνεται στή γεωργία.

Αν όμως υποθέσουμε αντίθετα πώς ό χαρακτηρισμός τής επιχείρησης αποκλείει τόν περιορισμό τής κλίμακας τής παραγωγής, άρα και του ρευστού κεφαλαίου πού πρέπει νά προκαταβάλλεται κάθε εβδομάδα, τότε ή συνέχεια τής παραγωγής μπορεί νά επιτευχθεί μόνο μ' ένα συμπληρωματικό ρευστό κεφάλαιο, στήν περίπτωσή μας μέ 300 λίρ. στ. Στή διάρκεια τής περιόδου περιστροφής των 12 εβδομάδων προκαταβάλλονται κατά δόσεις 1200 λίρ. στ., πού τό ένα τέταρτο τους είναι 300 λίρ. στ., όπως οι 3 εβδομάδες είναι τό ένα τέταρτο των 12 εβδομάδων. Ύστερα από περίοδο εργασίας 9 εβδομάδων ή κεφαλαιακή άξία των 900 λίρ. στ. έχει μετατραπεί από τή μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου στή μορφή του έμπορευματικού κεφαλαίου. Η περίοδος τής εργασίας του έχει τελειώσει, δέν μπορεί όμως ν' ανανεωθεί μέ τό ίδιο κεφάλαιο. Κατά τή διάρκεια των τριών εβδομάδων, πού τό κεφάλαιο αυτό παραμένει στή σφαίρα τής κυκλοφορίας και λειτουργεί σαν έμπορευματικό κεφάλαιο, βρίσκειται ως προς τό προτσές παραγωγής στήν ίδια κατάσταση σαν νά μήν υπήρχε καθόλου. Έδώ δέν παίρνουμε καθόλου υπόψη τίς πιστωτικές σχέσεις και γιαντό υποθέτουμε πώς ό κεφαλαιοκράτης κινείται μόνο μέ δικό του κεφάλαιο. Τόν καιρό όμως πού τό προκαταβλημένο γιά τήν πρώτη περίοδο εργασίας κεφάλαιο, ύστερα από τήν επιτέλεση του προτσές παραγωγής, βρίσκειται επί 3 εβδομάδες στό προτσές κυκλοφορίας, λειτουργεί ένα συμπληρωματικό δαπανημένο κεφάλαιο 300 λίρ. στ., έτσι πού δέ διακόπτεται ή συνέχεια τής παραγωγής.

Έδώ πρέπει νά κάνουμε τίς παρακάτω παρατηρήσεις:

Πρώτο: ή περίοδος εργασίας του κεφαλαίου των 900 λίρ. στ., πού

έχει προκαταβληθεί αρχικά, έχει τελειώσει ύστερα από 9 εβδομάδες, και τό κεφάλαιο δέν επαναφέρει, αν δέν περάσουν τρεις εβδομάδες, δηλ. επαναφέρει μόνο στίς αρχές τής 13ης εβδομάδας. Όμως εγκαινιάζεται άμέσως μιά καινούργια περίοδος εργασίας μέ τή βοήθεια του συμπληρωματικού κεφαλαίου των 300 λίρ. στ. Έτσι άκριβώς εξασφαλίζεται ή συνέχεια τής παραγωγής.

Δεύτερο: οι λειτουργίες του αρχικού κεφαλαίου των 900 λίρ. στ. και του συμπληρωματικού κεφαλαίου των 300 λίρ. στ., πού έχει προστεθεί στό τέλος τής πρώτης περιόδου εργασίας των 9 εβδομάδων και πού χωρίς διακοπή εγκαινιάζει ή δεύτερη περίοδο εργασίας ύστερα από τόν τερματισμό τής πρώτης, είναι ή μπορούν τουλάχιστο νά είναι απολύτως χωρισμένες στήν πρώτη περίοδο τής περιστροφής, ενώ αντίθετα στή διάρκεια τής δεύτερης περιόδου τής περιστροφής αλληλοπλέκονται.

Ας φανταστούμε τό ζήτημα συγκεκριμένα:

Πρώτη περίοδος περιστροφής 12 εβδομάδες. Πρώτη περίοδος εργασίας 9 εβδομάδες: ή περιστροφή του κεφαλαίου, του προκαταβλημένου σ' αυτήν, τερματίζεται στίς αρχές τής 13ης εβδομάδας. Κατά τή διάρκεια των τελευταίων 3 εβδομάδων λειτουργεί τό συμπληρωματικό κεφάλαιο των 300 λίρ. στ., πού εγκαινιάζει τή δεύτερη περίοδο εργασίας των 9 εβδομάδων.

Δεύτερη περίοδος περιστροφής. Στίς αρχές τής 13ης εβδομάδας έχουν επαναρεύσει 900 λίρ. στ. και είναι σε θέση ν' αρχίσουν μιά καινούργια περιστροφή. Η δεύτερη όμως περίοδος εργασίας έχει κίωλας αρχίσει τή 10η εβδομάδα μέ τίς συμπληρωματικές 300 λίρ. στ. Χάρη σ' αυτό στίς αρχές τής 13ης εβδομάδας έχει κίωλας αποπερατωθεί τό ένα τρίτο τής περιόδου εργασίας, 300 λίρ. στ. έχουν μετατραπεί από παραγωγικό κεφάλαιο σε προϊόν. Έπειδή γιά τήν αποπεράτωση τής δεύτερης περιόδου εργασίας χρειάζονται ακόμα μόνο 6 εβδομάδες, μόνο δυό τρίτα του επαναρεύσαντος κεφαλαίου των 900 λίρ. στ., δηλ. μόνο 600 λίρ. στ. μπορούν νά μπουν στό προτσές παραγωγής τής δεύτερης περιόδου εργασίας. Από τίς αρχικές 900 λίρ. στ. έχουν απελευθερωθεί 300 λίρ. στ. γιά νά παίξουν τόν ίδιο ρόλο πού έπαιξε τό συμπληρωματικό κεφάλαιο των 300 λίρ. στ. στήν πρώτη περίοδο εργασίας. Στο τέλος τής 6ης εβδομάδας τής δεύτερης περιόδου περιστροφής έχει αποπερατωθεί ή δεύτερη περίοδος εργασίας. Τό κεφάλαιο των 900 λίρ. στ., πού έχει δαπανηθεί σ' αυτήν, επαναφέρει ύστερα από 3 εβδομάδες, επομένως στό τέλος τής 9ης εβδομάδας τής δεύτερης περιόδου περιστροφής των 12 εβδομάδων. Κατά τή διάρκεια των 3 εβδομάδων του χρόνου του κυκλοφορίας έπεμβαίνει τό απελευθερωμένο κεφάλαιο των 300 λίρ. στ. Έτσι αρχίζει ή τρίτη περίοδος εργασίας ενός κεφαλαίου 900 λίρ. στ. τήν 7η εβδομάδα τής δεύτερης περιόδου περιστροφής, ή τή 19η εβδομάδα του έτους.

Τρίτη περίοδος περιστροφής. Στο τέλος τής 9ης εβδομάδας τής δεύτερης περιόδου περιστροφής έχουν επαναρεύσει ξανά 900 λίρ. στ. Όμως ή τρίτη περίοδος εργασίας έχει κίωλας αρχίσει τήν 7η εβδο-

μάδα της προηγούμενης περιόδου περιστροφής και έχουν κιόλας διανυθεί έξι εβδομάδες. Έπομένως βαστάει μόνο 3 εβδομάδες ακόμα. Δηλαδή από τις 900 λίρ. στ., πού έχουν επαναρεύσει, μπαίνουν στο προτσές παραγωγής μόνο 300 λίρ. στ. Η τέταρτη περίοδος εργασίας γεμίζει τις υπόλοιπες 9 εβδομάδες αυτής της περιόδου περιστροφής, κι έτσι την 37η εβδομάδα του έτους αρχίζουν ταυτόχρονα η τέταρτη περίοδος περιστροφής και η πέμπτη περίοδος εργασίας.

Γιά ν' απλοποιήσουμε τόν υπολογισμό, θά υποθέσουμε πώς η περίοδος εργασίας βαστάει 5 εβδομάδες, ο χρόνος κυκλοφορίας 5 εβδομάδες και έπομένως η περίοδος περιστροφής 10 εβδομάδες. Θά υποθέσουμε επίσης πώς ο χρόνος έχει 50 εβδομάδες και πώς η βδομαδιάτικη δαπάνη κεφαλαίου είναι 100 λίρ. στ. Η περίοδος εργασίας απαιτεί έπομένως ρευστό κεφάλαιο 500 λίρ. στ., και ο χρόνος κυκλοφορίας συμπληρωματικό κεφάλαιο άλλων 500 λίρ. στ. Στην περίπτωση αυτή οι περιόδους εργασίας και οι χρόνοι περιστροφής παρουσιάζονται ως εξής:

Περίοδος εργασίας	Εβδομάδες	Έμπόρευμα σέ λίρ. στ.	Έπιστροφή
1η	1—5	500	τέλος της 10ης έβδ.
2η	6—10	500	» » 15ης »
3η	11—15	500	» » 20ης »
4η	16—20	500	» » 25ης »
5η	21—25	500	» » 30ης »
κτλ.			

*Αν ο χρόνος κυκλοφορίας = 0, δηλ. αν η περίοδος περιστροφής είναι ίση με την περίοδο εργασίας, τότε ο χρονιάτικος αριθμός των περιστροφών είναι ίσος με τό χρονιάτικο αριθμό των περιόδων εργασίας. Με περίοδο εργασίας πέντε εβδομάδων θάταν λοιπόν $50/5$ εβδομάδες = 10, και η αξία του περιστραφέντος κεφαλαίου θάταν $= 500 \times 10 = 5000$. Στόν πίνακα, όπου έχει υποτεθεί πώς ο χρόνος κυκλοφορίας είναι 5 εβδομάδες, η αξία των έμπορευμάτων πού παράγονται μέσα σ' ένα χρόνο είναι επίσης 5000 λίρ. στ., απ' αυτές όμως τό $1/10 = 500$ λίρ. στ. βρίσκονται πάντα με τη μορφή έμπορευματικού κεφαλαίου, πού επαναρέει μόνο ύστερα από 5 εβδομάδες. Στην περίπτωση αυτή στο τέλος του έτους τό προϊόν της δέκατης περιόδου εργασίας (46η — 50η εβδομάδα εργασίας) έχει ολοκληρώσει μόνο τό μισό του χρόνου περιστροφής, επειδή ο χρόνος κυκλοφορίας του πέφτει στις 5 πρώτες εβδομάδες του έπόμενου έτους.

Θά πάρουμε ακόμα ένα τρίτο παράδειγμα: η περίοδος εργασίας είναι 6 εβδομάδες, ο χρόνος κυκλοφορίας 3 εβδομάδες και η βδομαδιάτικη προκαταβολή στο προτσές εργασίας 100 λίρ. στ.

1η περίοδος εργασίας: 1η — 6η εβδομάδα. Στο τέλος της 6ης εβδομάδας υπάρχει έμπορευματικό κεφάλαιο 600 λίρ. στ., πού επιστρέφει στο τέλος της 9ης εβδομάδας.

2η περίοδος εργασίας: 7η — 12η εβδομάδα. Στο διάστημα από την 7η ως την 9η εβδομάδα προκαταβάλλεται συμπληρωματικό κεφάλαιο 300 λίρ. στ. Στο τέλος της 9ης εβδομάδας επαναρέουν 600 λίρ. στ. Απ' αυτές οι 300 προκαταβάλλονται από τη 10η ως τη 12η εβδομάδα έπομένως στο τέλος της 12ης εβδομάδας υπάρχουν ρευστές 300 λίρ. στ. και 600 λίρ. στ. με τη μορφή έμπορευματικού κεφαλαίου, πού επιστρέφουν στο τέλος της 15ης εβδομάδας.

3η περίοδος εργασίας: 13η — 18η εβδομάδα. Στο διάστημα από τη 13η ως τη 15η εβδομάδα προκαταβολή των πύ πάνω 300 λίρ. στ., έπειτα επαναροή 600 λίρ. στ., από τις όποιες 300 λίρ. στ. προκαταβάλλονται από τη 16η ως τη 18η εβδομάδα. Στο τέλος της 18ης εβδομάδας υπάρχουν 300 λίρ. στ. ρευστές σέ χρήμα και 600 λίρ. στ. με τη μορφή έμπορευματικού κεφαλαίου, πού επαναρέουν στο τέλος της 21ης εβδομάδας (βλ. την πύ λεπτομερειακή περιγραφή αυτής της περίπτωσης πύ κάτω στο υποκεφάλαιο II).

Έπομένως, μέσα σέ 9 περιόδους εργασίας (= 54 εβδομάδες) παράγονται έμπορεύματα $600 \times 9 = 5400$ λίρ. στ. Στο τέλος της ένατης περιόδου εργασίας στην κατοχή του κεφαλαιοκράτη βρίσκονται 300 λίρ. στ. σέ χρήμα και 600 λίρ. στ. σέ έμπόρευμα, πού δέν έχει ακόμα διατρέξει τό χρόνο του κυκλοφορίας.

*Όταν συγκρίνουμε αυτά τά τρία παραδείγματα βρίσκουμε, πρώτο, πώς μόνο στο δεύτερο παράδειγμα πραγματοποιείται μιά βαθμιαία αντικατάσταση του κεφαλαίου I των 500 λίρ. στ. και του συμπληρωματικού κεφαλαίου II επίσης 500 λίρ. στ., έτσι πού αυτά τά δύο μέρη κεφαλαίου κινούνται χωριστά τό ένα από τό άλλο και μάλιστα μόνο και μόνο επειδή έγινε εδώ έντελώς κατ' εξαίρεση ή υπόθεση πώς η περίοδος εργασίας και ο χρόνος κυκλοφορίας αποτελούν δύο ίσα μισά της περιόδου περιστροφής. Σ' όλες τις άλλες περιπτώσεις, όποια κι αν είναι ή ανισότητα ανάμεσα στα δύο μέρη της περιόδου περιστροφής, διαστανρώνονται οι κινήσεις των δύο κεφαλαίων, όπως γίνεται στα παραδείγματα I και III, αρχίζοντας από τη δεύτερη κιόλας περίοδο περιστροφής. Στην περίπτωση αυτή τό συμπληρωματικό κεφάλαιο II μαζί με ένα μέρος του κεφαλαίου I αποτελούν τό κεφάλαιο πού λειτουργεί στη δεύτερη περίοδο περιστροφής, ενώ τό υπόλοιπο του κεφαλαίου I απελευθερώνεται γιά την αρχική λειτουργία του κεφαλαίου II. Τό κεφάλαιο πού δρᾷ κατά τη διάρκεια του χρόνου κυκλοφορίας του έμπορευματικού κεφαλαίου δέν είναι εδώ ταυτόσημο με τό κεφάλαιο II πού έχει αρχικά προκαταβληθεί γι' αυτό τό σκοπό, είναι όμως ίσο μ' αυτό σέ αξία και αποτελεί τό ίδιο ποσότητα του προκαταβλημένου συνολικού κεφαλαίου.

Δεύτερο: Τό κεφάλαιο πού έχει λειτουργήσει κατά τη διάρκεια της περιόδου εργασίας μένει άδρανές κατά τη διάρκεια του χρόνου κυκλοφορίας. Στο δεύτερο παράδειγμα τό κεφάλαιο λειτουργεί τις 5 εβδομάδες της περιόδου εργασίας και μένει άδρανές τις 5 εβδομάδες του

χρόνου κυκλοφορίας. Έπομένως, τό συνολικό διάστημα, πού τό κεφάλαιο Ι μένει ἐδῶ ἀδρανές κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους, εἶναι μισός χρόνος. Γιὰ τό χρονικό αὐτό διάστημα ἐπεμβαίνει τότε τό συμπληρωματικό κεφάλαιο ΙΙ, πού ἐπομένως στήν προκείμενη περίπτωση μένει κι αὐτό μέ τή σειρά του ἀδρανές τό μισό χρόνο. Ὅμως τό συμπληρωματικό κεφάλαιο, πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά διατηρήσει τή συνέχεια τῆς παραγωγῆς κατά τή διάρκεια τοῦ χρόνου κυκλοφορίας, δέν καθορίζεται ἀπό τό συνολικό μέγεθος, δηλ. ἀπό τό ἄθροισμα τῶν χρόνων κυκλοφορίας κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους, ἀλλά μόνο ἀπό τή σχέση τοῦ χρόνου κυκλοφορίας πρὸς τήν περίοδο περιστροφῆς. (Ἐδῶ ὑποτίθεται φυσικά πὼς ὅλες οἱ περιστροφές συντελοῦνται κάτω ἀπὸ τοὺς ἴδιους ὅρους.) Γιαυτό στό παράδειγμα ΙΙ χρειάζεται συμπληρωματικό κεφάλαιο 500 λίρ. στ. καί ὄχι 2500 λίρ. στ. Αὐτό προέρχεται ἀπλούστατα ἀπὸ τό γεγονός ὅτι τό συμπληρωματικό κεφάλαιο μπαίνει στήν περιστροφή ἐπίσης, ὅπως καί τό κεφάλαιο πού ἔχει ἀπὸ τήν ἀρχή προκαταβληθεῖ, καί γι'αὐτό ἴδια κι ἀπαράλλαχτα μέ κείνο ἀναπληρώνει τή μάζα του μέ τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν του.

Τρίτο: Ἄν ὁ χρόνος παραγωγῆς εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τό χρόνο ἐργασίας, αὐτό δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τὰ περιστατικά πού ἐξετάσαμε ἐδῶ. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἔτσι παρατείνονται οἱ συνολικές περίοδοι περιστροφῆς, ὅμως αὐτή ἡ παράταση τῆς περιστροφῆς δέν ἀπαιτεῖ καθόλου συμπληρωματικό κεφάλαιο γιά τό προτσές ἐργασίας. Σκοπὸς τοῦ συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου εἶναι μόνο νά συμπληρώνει τὰ κενὰ πού ὁ χρόνος κυκλοφορίας προκαλεῖ στό προτσές ἐργασίας· ἔχει ἐπομένως ἀποστολή νά προστατεύει ἀπλῶς τήν παραγωγή ἀπὸ διαταραχές πού προέρχονται ἀπὸ τό χρόνο κυκλοφορίας· οἱ διαταραχές πού γεννιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἰδιαίτερους ὅρους τῆς παραγωγῆς ἐξαλείφονται μέ διαφορετικό τρόπο, πού δέ θά τὸν ἐξετάσουμε ἐδῶ. Ὑπάρχουν ὅμως ἐπιχειρήσεις πού ἐργάζονται μόνο κατά διαλείμματα, ἐπὶ παραγγελία, ὅπου ἐπομένως μποροῦν νά σημειώνονται διακοπές ἀνάμεσα στίς περιόδους ἐργασίας. Στίς ἐπιχειρήσεις αὐτές ἐκλείπει πρὸ ταπτο ἡ ἀνάγκη τοῦ συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου. Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, ἀκόμα καί στίς περισσότερες περιπτώσεις τῶν ἐποχικῶν ἐργασιῶν ὑπάρχει ἕνα κάποιο ὄριο γιά τό χρόνο τῆς ἐπαναροῆς. Ἡ ἴδια ἐργασία δέν μπορεῖ νά ἐπαναληφθεῖ τὸν ἐπόμενο χρόνο μέ τό ἴδιο κεφάλαιο, ἂν στό μεταξύ δέν ἔχει τελειώσει ὁ χρόνος κυκλοφορίας αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἀντίθετα, ὁ χρόνος κυκλοφορίας μπορεῖ νά εἶναι καί συντομότερος ἀπὸ τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα σέ μιὰ περίοδο παραγωγῆς καί στήν ἐπόμενη. Στήν περίπτωση αὕτη τό κεφάλαιο μένει ἀργό, ἂν στό μεταξύ δέ χρησιμοποιοῦνται κάπου ἄλλοι.

Τέταρτο: Τό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά μιὰ περίοδο ἐργασίας, λχ. οἱ 600 λίρ. στ. στό παράδειγμα ΙΙΙ, ἔχει δαπανηθεῖ ἐν μέρει σέ πρώτες καί βοηθητικές ὕλες, σέ παραγωγικό ἀπόθεμα γιά τήν περίοδο ἐργασίας, σέ σταθερό κυκλοφοριακό κεφάλαιο, καί ἐν μέρει σέ μεταβλητό κυκλοφοριακό κεφάλαιο, δηλ. γιά τήν πληρωμὴ τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας. Τό μέρος πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά σταθερό κυκλοφορια-

κό κεφάλαιο μπορεῖ νά μὴν ὑπάρχει γιά τό ἴδιο χρονικό διάστημα μέ τή μορφή παραγωγικοῦ ἀποθέματος, λχ. ἡ πρώτη ὕλη νά μὴν ὑπάρχει σάν ἀπόθεμα γιά ὅλη τήν περίοδο ἐργασίας, καί τό κάθουνον ν' ἀγοράζεται κάθε δύο ἐβδομάδες. Ὡστόσο, — ἐπειδὴ ἐδῶ ἀποκλείεται ἀκόμα ἡ πίστις — τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου πρέπει, ἐφόσον δέν εἶναι διαθέσιμο μέ τή μορφή παραγωγικοῦ ἀποθέματος, νά παραμένει διαθέσιμο μέ τή μορφή χρήματος, γιά νά μετατρέπεται σέ παραγωγικό ἀπόθεμα ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀλλάζει καθόλου τό μέγεθος τῆς σταθερῆς κυκλοφοριακῆς κεφαλαίου ἀξίας πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά 6 εβδομάδες. Ἀντίθετα, — ἂν δέν πάρουμε ὑπόψη τὸ χρηματικό ἀπόθεμα γιά ἀπρόβλεπτες δαπάνες, δηλ. τό καθαντό ἀποθεματικό γιά τήν ἐξουδετέρωση διαταραχῶν — ὁ μισθός ἐργασίας πληρώνεται κατά συντομότερες περίοδοι, συνήθως κάθε ἐβδομάδα. Ἄν λοιπὸν ὁ κεφαλαιοκράτης δέν ἐξαναγκάζει τὸν ἐργάτη νά τοῦ προκαταβάλλει τήν ἐργασία του γιά μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, πρέπει τό κεφάλαιο, πού ἀπαιτεῖται γιά τό μισθὸ τῆς ἐργασίας, νά ὑπάρχει μέ χρηματική μορφή. Ὡστε, κατά τήν ἐπαναροή τοῦ κεφαλαίου πρέπει ἕνα μέρος νά κρατιέται μέ τή μορφή χρήματος γιά τήν πληρωμὴ τῆς ἐργασίας, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο μπορεῖ νά μετατρέπεται σέ παραγωγικό ἀπόθεμα.

Τό συμπληρωματικό κεφάλαιο διαιρεῖται ἀκριβῶς ὅπως καί τό ἀρχικό. Αὐτό ὅμως πού τό διακρίνει ἀπὸ τό κεφάλαιο Ι εἶναι πὼς (παρὰβλέπουμε τίς πιστωτικές σχέσεις), γιά νά εἶναι διαθέσιμο γιά τή δική του περίοδο ἐργασίας, πρέπει νά ἔχει κιόλας προκαταβληθεῖ κατά τή διάρκεια ὅλης τῆς πρώτης περιόδου ἐργασίας τοῦ κεφαλαίου Ι, τῆς περιόδου στήν ὁποία δέν μπαίνει. Κατά τό χρονικό αὐτό διάστημα μπορεῖ, ἐν μέρει τουλάχιστον, νά μετατραπῇ κιόλας σέ σταθερό κυκλοφοριακό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά ὅλη τήν περίοδο περιστροφῆς. Κατά πόσο θά πάρει αὕτη τή μορφή, ἢ πόσο καιρὸ θά παραμείνει μέ τή μορφή τοῦ συμπληρωματικοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ὡς τῆ στιγμῇ πού θά γίνει ἀναγκαῖα αὕτη ἡ μετατροπὴ, αὐτό θά ἐξαρτηθεῖ ἐν μέρει ἀπὸ τοὺς ἰδιαίτερους ὅρους παραγωγῆς ὁρισμένων κλάδων παραγωγῆς, ἐν μέρει ἀπὸ τίς τοπικές συνθῆκες, ἐν μέρει ἀπὸ τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν κλπ. Ἄν πάρουμε τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, θά δοῦμε πὼς ἕνα περισσότερο ἢ λιγότερο σημαντικό μέρος αὐτοῦ τοῦ συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται πάντα γιά μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα στήν κατάσταση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἀντίθετα, ὅσον ἀφορᾷ τό μέρος τοῦ κεφαλαίου ΙΙ, πού πρέπει νά προκαταβληθεῖ γιά τό μισθὸ τῆς ἐργασίας, τό μέρος αὐτό μετατρέπεται πάντα βαθμιαῖα σέ ἐργατική δύναμη, μόνο στό μέτρο πού τελειώνουν καί πληρώνονται μικρές σχετικά περίοδοι ἐργασίας. Ἐπομένως, τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου ΙΙ ὑπάρχει γιά ὅλη τή διάρκεια τῆς περιόδου ἐργασίας μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ὥσπου, μέ τή μετατροπὴ του σέ ἐργατική δύναμη, νά μπεῖ στή λειτουργία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου.

Αὕτη λοιπὸν ἡ πρόσδεση τοῦ συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου, πού

ἀπαιτείται για τή μετατροπή τοῦ χρόνου κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου Ι σέ χρόνο παραγωγῆς, αὐξάνει ὄχι μόνο τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου καί τό χρονικό διάστημα, για τό ὁποῖο προκαταβάλλεται κατανάλγη τό συνολικό κεφάλαιο, ἀλλά ἐπίσης αὐξάνει εἰδικά καί τό μέρος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, πού ὑπάρχει μέ τή μορφή χρηματικοῦ ἀποθέματος, δηλ. πού βρίσκεται στήν κατάσταση χρηματικοῦ κεφαλαίου καί ἔχει τή μορφή δυνάμει χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Αὐτό συμβαίνει ἐπίσης, — καί ὅσον ἀφορᾷ τήν προκαταβολή μέ τή μορφή παραγωγικοῦ ἀποθέματος καί ὅσον ἀφορᾷ τήν προκαταβολή μέ τή μορφή χρηματικοῦ ἀποθέματος — όταν ἡ διάσπαση τοῦ κεφαλαίου σέ δύο μέρη, πού ἐπιβάλλεται ἀπό τό χρόνο κυκλοφορίας: σέ κεφάλαιο για τήν πρώτη περίοδο ἐργασίας καί σέ ἀναπληρωματικό κεφάλαιο για τό χρόνο κυκλοφορίας, ἔχει προκληθεῖ ὄχι ἀπό τήν αὐξηση τοῦ δαπανημένου κεφαλαίου, ἀλλά ἀπό τή μείωση τῆς κλίμακας τῆς παραγωγῆς. Σέ σχέση μέ τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς αὐξάνει ἐδῶ μάλλον ἀκόμα περισσότερο ἡ αὐξηση τοῦ κεφαλαίου πού εἶναι δεμένο μέ τή μορφή χρήματος.

Αὐτό πού ἔχει γενικά ἐπιτευχθεῖ μέ τή διαίρεση τοῦ κεφαλαίου σέ ἀρχικά παραγωγικό καί σέ συμπληρωματικό κεφάλαιο — εἶναι ἡ ἀδιάκοπη διαδοχή τῶν περιόδων ἐργασίας, ἡ διαρκῆς λειτουργία ἐνός ἴσου μέρους τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου σάν παραγωγικοῦ κεφαλαίου.

* Ἄς δοῦμε τό παράδειγμα ΙΙ. Τό κεφάλαιο πού βρίσκεται μόνιμα στό προτοσές παραγωγῆς εἶναι 500 λίρ. στ. Ἐπειδή ἡ περίοδος ἐργασίας = 5 ἐβδομάδες, τό κεφάλαιο αὐτό ἐργάζεται δέκα φορές μέσα σέ 50 ἐβδομάδες (ὑποθέσαμε πῶς τόσες ἐβδομάδες ἔχει ὁ χρόνος). Γιαντό καί τό προϊόν, ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τήν ὑπεραξία, ἀποτελεῖται ἀπό $10 \times 500 = 5000$ λίρ. στ. Ἀπό τήν ἄποψη λοιπόν τοῦ κεφαλαίου πού ἐργάζεται ἄμεσα καί ἀδιάκοπα στό προτοσές τῆς παραγωγῆς — ἀπό τήν ἄποψη μιᾶς κεφαλαιακῆς ἀξίας 500 λίρ. στ. — ὁ χρόνος κυκλοφορίας φαίνεται σάν νάχει σβῆσει ὁλότελα. Ἡ περίοδος περιστροφῆς συμπίπτει μέ τήν περίοδο ἐργασίας· ὁ χρόνος κυκλοφορίας = 0.

* Ἄν ἀντίθετα τό κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ. ἐμποδιζόταν ταχτικά στήν παραγωγική του δράση ἀπό τό χρόνο κυκλοφορίας τῶν 5 ἐβδομάδων, ἔτσι πού μόνο ὕστερα ἀπό τόν τετραμηνό ὅλης τῆς περιόδου περιστροφῆς τῶν 10 ἐβδομάδων νά εἶναι ξανά ἱκανό για παραγωγική δράση, τότε στίς 50 ἐβδομάδες τοῦ χρόνου θάχαμε 5 περιστροφές τῶν 10 ἐβδομάδων, σ' αὐτές θά περιλαμβάνονταν 5 περιόδους παραγωγῆς τῶν 5 ἐβδομάδων, δηλ. ὅλες μαζί 25 ἐβδομάδες παραγωγῆς μέ συνολικό προϊόν $5 \times 500 = 2500$ λίρ. στ., ἐπίσης θά περιλαμβάνονταν 5 χρόνοι κυκλοφορίας τῶν 5 ἐβδομάδων, δηλ. ἕνας συνολικός χρόνος κυκλοφορίας ἐπίσης 25 ἐβδομάδων. Ἄν ποῦμε πῶς τό κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ. ἔχει περιστραφεῖ πέντε φορές στή διάρκεια τοῦ ἔτους, τότε εἶναι καθαρό καί ἑξάστερο πῶς κατά τή διάρκεια τοῦ μισοῦ κάθε περιόδου περιστροφῆς τό κεφάλαιο αὐτό τῶν 500 λίρ. στ. δέ λειτούργησε καθόλου σάν παραγωγικό κεφάλαιο καί πῶς, ἄν τά ὑπολογίσουμε ὅλα

μαζί, ἔχει λειτούργησει μόνο τό ἕνα ἐξάμηνο, ἐνῶ τό ἄλλο ἐξάμηνο δέ λειτούργησε καθόλου.

Στό παράδειγμά μας ἐπεμβαίνει τό συμπληρωματικό κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ. σ' ὅλη τή διάρκεια αὐτῶν τῶν πέντε περιόδων κυκλοφορίας κι ἔτσι ἡ περιστροφή αὐξάνει ἀπό 2500 σέ 5000 λίρ. στ. Μά τώρα καί τό προκαταβλημένο κεφάλαιο εἶναι 1000 λίρ. στ. ἀντί 500 λίρ. στ. Τό 5000 διαιρούμενο μέ 1000 μᾶς δίνει 5. Δηλαδή ἀντί δέκα περιστροφές ἔχουμε πέντε. Ἐτσι ὑπολογίζεται καί στήν πραγματικότητα. Ὅταν ὅμως λένε πῶς τό κεφάλαιο τῶν 1000 λίρ. στ. ἔχει περιστραφεῖ πέντε φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο, ἐξαφανίζεται στά κούφια κεφάλαια τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἡ ἀνάρμηση τοῦ χρόνου κυκλοφορίας καί δημιουργεῖται μιᾶς συγκεχυμένη ἀντίληψη, πῶς τάχα τό κεφάλαιο αὐτό κατά τή διάρκεια τῶν πέντε διαδοχικῶν περιστροφῶν ἔχει λειτούργησει μόνιμα στό προτοσές παραγωγῆς. Ὅταν ὅμως λέμε πῶς τό κεφάλαιο αὐτό τῶν 1000 λίρ. στ. ἔχει περιστραφεῖ πέντε φορές, τότε συμπεριλαμβάνεται ἐδῶ καί ὁ χρόνος κυκλοφορίας καί ὁ χρόνος παραγωγῆς. Γιατί, ἄν πράγματι στό προτοσές παραγωγῆς δροῦσαν διαρκῶς 1000 λίρ. στ., τότε σύμφωνα μέ τίς προϋποθέσεις μας τό προϊόν θάπρεπε νά εἶναι 10 000 λίρ. στ. ἀντί 5000. Γιὰ νά ὑπάρχουν ὅμως διαρκῶς 1000 λίρ. στ. στό προτοσές τῆς παραγωγῆς, θάπρεπε ἐπίσης νάχαν προκαταβληθεῖ συνολικά 2000 λίρ. στ. Οἱ οἰκονομολόγοι, στούς ὁποίους γενικά δέ βρῖσκει κανεῖς τίποτα τό σαφές σχετικά μέ τό μηχανισμό τῆς περιστροφῆς, παραβλέπουν διαρκῶς αὐτό τό κύριο σημεῖο, πῶς μόνο ἕνα μέρος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου μπορεῖ πραγματικά νά εἶναι μόνιμα ἀπασχολημένο στό προτοσές τῆς παραγωγῆς, ἄν πρόκειται ἡ παραγωγή νά προχωρεῖ ἀδιάκοπα. Τόν καιρό πού τό ἕνα μέρος βρίσκεται στήν περίοδο τῆς παραγωγῆς, πρέπει ἕνα ἄλλο μέρος νά βρίσκεται πάντα στήν περίοδο τῆς κυκλοφορίας. Ἡ, μ' ἄλλα λόγια, τό ἕνα μέρος μπορεῖ νά λειτουργεῖ σάν παραγωγικό κεφάλαιο μόνο μέ τόν ὅρο πῶς τό ἄλλο μέρος θά ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἀπό τήν καθαυτό παραγωγή μέ τή μορφή ἐμπορευματοῦ ἢ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ὅταν παραβλέπουν αὐτό τό πράγμα, δέ βλέπουν γενικά τή σημασία καί τό ρόλο τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Μένει τώρα νά ἐξετάσουμε, ποιᾶ διαφορά ἐκδηλώνεται στήν περιστροφή, ἀνάλογα μέ τό ἄν τά δύο κομμάτια τῆς περιόδου περιστροφῆς — περίοδος ἐργασίας καί περίοδος κυκλοφορίας — εἶναι ἴσα μεταξύ τους, ἢ ἄν ἡ περίοδος ἐργασίας εἶναι μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπό τήν περίοδο κυκλοφορίας, καί ἀκόμα νά ἐξετάσουμε, πῶς αὐτό ἐπηρεάζει τή δέσμευση τοῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Ὑποθέτουμε πῶς τό κεφάλαιο πού πρέπει νά προκαταβάλλεται κάθε ἐβδομάδα εἶναι σ' ὅλες τίς περιπτώσεις 100 λίρ. στ., καί ἡ περίοδος περιστροφῆς 9 ἐβδομάδες, ἐπομένως, πῶς τό κεφάλαιο πού πρέπει νά προκαταβάλλεται για κάθε περίοδο περιστροφῆς = 900 λίρ. στ.

Ι. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΙΝΑΙ ΙΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ.

Η περίπτωση αυτή, μόλο που στην πραγματικότητα αποτελεί μόνο τυχαία εξαίρεση, πρέπει να χρησιμεύσει σαν αφετηρία για την έρευνα, έπειδή μās παρουσιάζει τά πράγματα με τον πιο απλό και τον πιο χειροπιαστό τρόπο.

Τά δύο κεφάλαια (τό κεφάλαιο I, που προκαταβάλλεται για την πρώτη περίοδο εργασίας, και τό συμπληρωματικό κεφάλαιο II, που λειτουργεί κατά την περίοδο κυκλοφορίας του κεφαλαίου I) αλληλοαντικατασταίνονται στίς κινήσεις τους χωρίς ποτέ νά διασταυρώνονται. Γιαντό, επίσης, αν εξαιρέσουμε την πρώτη περίοδο, τό καθένα από τά δύο αυτά κεφάλαια προκαταβάλλεται μόνο για τή δική του περίοδο περιστροφής. "Ας υποθέσουμε, όπως γίνεται στά παρακάτω παραδείγματα, πώς ή περίοδος περιστροφής είναι 9 εβδομάδες, επομένως, ή περίοδος εργασίας και ή περίοδος κυκλοφορίας είναι από $4\frac{1}{2}$ εβδομάδες ή καθεμιά. Στην περίπτωση αυτή έχουμε τό παρακάτω χρονιάτικο σχήμα:

ΠΙΝΑΚΑΣ I
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Προκαταβολή λίρ. στ.	Περίοδος κυκλοφορίας
	Εβδομάδες	Εβδομάδες		Εβδομάδες
I.	1—9	1— $4\frac{1}{2}$	450	$4\frac{1}{2}$ —9
II	10—18	10— $13\frac{1}{2}$	450	$13\frac{1}{2}$ —18
III.	19—27	19— $22\frac{1}{2}$	450	$22\frac{1}{2}$ —27
IV.	28—36	28— $31\frac{1}{2}$	450	$31\frac{1}{2}$ —36
V.	37—45	37— $40\frac{1}{2}$	450	$40\frac{1}{2}$ —45
VI.	46—(54)	46— $49\frac{1}{2}$	450	$49\frac{1}{2}$ —(54) ⁸¹

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Προκαταβολή λίρ. στ.	Περίοδος κυκλοφορίας
	Εβδομάδες	Εβδομάδες		Εβδομάδες
I.	$4\frac{1}{2}$ — $13\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$ —9	450	10— $13\frac{1}{2}$
II.	$13\frac{1}{2}$ — $22\frac{1}{2}$	$13\frac{1}{2}$ —18	450	19— $22\frac{1}{2}$
III.	$22\frac{1}{2}$ — $31\frac{1}{2}$	$22\frac{1}{2}$ —27	450	28— $31\frac{1}{2}$
IV.	$31\frac{1}{2}$ — $40\frac{1}{2}$	$31\frac{1}{2}$ —36	450	37— $40\frac{1}{2}$
V.	$40\frac{1}{2}$ — $49\frac{1}{2}$	$40\frac{1}{2}$ —45	450	46— $49\frac{1}{2}$
VI.	$49\frac{1}{2}$ —(58 $\frac{1}{2}$)	$49\frac{1}{2}$ —(54)	450	(55)—(58 $\frac{1}{2}$)

⁸¹ Οι εβδομάδες που πέφτουν στό δεύτερο χρόνο περιστροφών έχουν μπει σέ παρένθεση.

Σέ 51 εβδομάδες, πού έδω τίς θεωρούμε ένα χρόνο, τό κεφάλαιο I έχει τελειώσει έξι όλόκληρες περιόδους εργασίας, δηλ. παρήγαγε έμπορεύματα $450 \times 6 = 2700$ λίρ. στ., ενώ τό κεφάλαιο II σέ πέντε πλείριες περιόδους εργασίας παρήγαγε έμπορεύματα $450 \times 5 = 2250$ λίρ. στ. Επιπλέον τό κεφάλαιο II παρήγαγε την τελευταία $1\frac{1}{2}$ εβδομάδα του χρόνου (από τά μέσα της 50ής ως τό τέλος της 51ης εβδομάδας) κι άλλα έμπορεύματα 150 λίρ. στ., δηλ. τό συνολικό προϊόν των 51 εβδομάδων = 5100 λίρ. στ. Επομένως, σέ σχέση μέ την άμεση παραγωγή υπεραξίας, πού παράγεται μόνο κατά τή διάρκεια της περιόδου εργασίας, τό συνολικό κεφάλαιο των 900 λίρ. στ. θάχε περιστραφεί $5\frac{2}{3}$ φορές ($900 \times 5\frac{2}{3} = 5100$ λίρ. στ.). "Αν όμως πάρουμε υπόψη την πραγματική περιστροφή, τότε τό κεφάλαιο I έχει περιστραφεί $5\frac{2}{3}$ φορές, έπειδή στό τέλος της 51ης εβδομάδας έχει ακόμα νά διανύσει 3 εβδομάδες της έκτης του περιόδου περιστροφής· $450 \times 5\frac{2}{3} = 2500$ λίρ. στ.· και τό κεφάλαιο II έχει περιστραφεί $5\frac{1}{6}$ φορές, έπειδή έχει διανύσει μόνο $1\frac{1}{2}$ εβδομάδα της έκτης του περιόδου περιστροφής, και επομένως πέφτουν στον έπόμενο χρόνο ακόμα $7\frac{1}{2}$ εβδομάδες της περιστροφής αυτής· $450 \times 5\frac{1}{6} = 2325$ λίρ. στ. Έτσι ή πραγματική συνολική περιστροφή = 4875 λίρ. στ.

"Ας εξετάσουμε τό κεφάλαιο I και τό κεφάλαιο II σάν δύο τελείως ανεξάρτητα τό ένα από τό άλλο κεφάλαια. Στίς κινήσεις τους είναι πέρα για πέρα αυτότελη. Οι κινήσεις αυτές αλληλοσυμπληρώνονται μόνο έπειδή οι περιόδους τους εργασίας και κυκλοφορίας διαδέχονται άμεσα ή μιά την άλλη. Μπορούν νά θεωρηθούν σάν δύο τελείως ανεξάρτητα κεφάλαια πού ανήκουν σέ διαφορετικούς κεφαλαιοκράτες.

Τό κεφάλαιο I έχει διανύσει πέντε πλείριες περιόδους περιστροφής και τά δύο τρίτα της έκτης του περιόδου. Στό τέλος του χρόνου βρίσκεται μέ τή μορφή έμπορευματικού κεφαλαίου, πού χρειάζεται ακόμα 3 εβδομάδες για την κανονική του πραγματοποίηση. Στό διάστημα αυτό δέν μπορεί νά μπει στό προτσές της παραγωγής. Λειτουργεί σάν έμπορευματικό κεφάλαιο: κυκλοφορεί. Έχει διανύσει μόνο τά $\frac{2}{3}$ της τελευταίας του περιόδου περιστροφής. Αυτό έκφράζεται έτσι: έχει περιστραφεί μόνο κατά τά $\frac{2}{3}$ της φοράς, μόνο τά $\frac{2}{3}$ της συνολικής του άξιας έχουν διανύσει μιά πλείρια περιστροφή. Λέμε: 450 λίρ. στ. διανύουν την περιστροφή τους μέσα σέ 9 εβδομάδες, δηλ. 300 λίρ. στ. τή διανύουν μέσα σέ 6 εβδομάδες. Μ' αυτό τον τρόπο έκφρασης άγνοούνται οι οργανικές σχέσεις ανάμεσα στά δύο συστατικά μέρη του χρόνου περιστροφής, πού διαφέρουν μεταξύ τους ως πρός τό είδος. Η άκριβής έννοια της έκφρασης ότι τό προκαταβλημένο κεφάλαιο των 450 λίρ. στ. έχει κάνει $5\frac{2}{3}$ περιστροφές είναι άλλως ότι έχει διανύσει πέντε όλόκληρες περιστροφές και από την έκτη μόνο τά $\frac{2}{3}$. Αντίθετα, ή έκφραση ότι τό περιστραμμένο κεφάλαιο = $5\frac{2}{3}$ φορές τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, δηλ. στην πιο πάνω περίπτωση = 450 λίρ. στ. $\times 5\frac{2}{3} = 2550$ λίρ. στ., έχει τούτο τό σωστό: αν τό κεφάλαιο αυτό των 450 λίρ. στ. δέ συμπληρωνόταν μέ ένα άλλο κεφάλαιο 450 λίρ. στ., στην πραγματικότητα ένα μέρος απ' αυτό θάπρεπε νά βρισκόταν στό

προτσές της παραγωγής, και ένα άλλο στο προτσές της κυκλοφορίας. "Αν θέλουμε να εκφράσουμε τό χρόνο περιστροφής με τή μάζα του περιστρεφμένου κεφαλαίου, τότε μπορούμε νά τόν εκφράσουμε πάντα μόνο με μιά μάζα υπάρχουσας άξιας (στήν πράξη με μιά μάζα έτοιμου προϊόντος). Τό γεγονός ότι τό προκαταβλημένο κεφάλαιο δέ βρίσκεται σέ κατάσταση, πού νά μπορεί νά ξαναρχίσει τό προτσές παραγωγής, εκφράζεται με τό ότι μόνο ένα μέρος του βρίσκεται σέ κατάσταση κατάλληλη γιά τήν παραγωγή, ή ότι, γιά νά βρίσκεται τό κεφάλαιο στήν κατάσταση συνεχούς παραγωγής, θάπρεπε νάχει διαιρεθεί σέ δύο μέρη, από τά όποια τό ένα θά βρισκόταν διαρκώς στήν περίοδο της παραγωγής, και τό άλλο διαρκώς στήν περίοδο της κυκλοφορίας, ανάλογα με τή σχέση πού υπάρχει ανάμεσα στίς δύο αυτές περιόδους. Πρόκειται γιά τόν ίδιο νόμο πού καθορίζει τή μάζα του διαρκώς λειτουργούντος παραγωγικού κεφαλαίου με τή σχέση του χρόνου κυκλοφορίας πρὸς τό χρόνο περιστροφής.

"Από τό κεφάλαιο II, στό τέλος της 51ης εβδομάδας, πού έδω τήν δεχτήκαμε σάν τήν τελευταία του χρόνου, 150 λίρ. στ. βρίσκονται στήν παραγωγή μισοτελειωμένου προϊόντος με τή μορφή προκαταβολής. "Ένα άλλο του μέρους βρίσκεται με τή μορφή σταθερού κυκλοφοριακού κεφαλαίου — πρώτη ύλη κλπ. — δηλ. με τή μορφή πού του επιτρέπει νά λειτουργήσει σάν παραγωγικό κεφάλαιο στο προτσές της παραγωγής. "Ένα τρίτο όμως μέρος βρίσκεται με χρηματική μορφή, και συγκεκριμένα, τουλάχιστο τό ποσό του μισθού εργασίας γιά τό υπόλοιπο της περιόδου εργασίας (3 εβδομάδες), πού πληρώνεται ώστόσο μόνο στό τέλος κάθε εβδομάδας. Μόλο λοιπόν πού στήν αρχή του καινούργιου χρόνου, δηλαδή ενός καινούργιου κύκλου περιστροφών, τό μέρος αυτό του κεφαλαίου δέ βρίσκεται με τή μορφή παραγωγικού κεφαλαίου, αλλά με τή μορφή χρηματικού κεφαλαίου, με τήν όποια δέν μπορεί νά μπει στο προτσές της παραγωγής, ώστόσο κατά τήν έναρξη της νέας περιστροφής υπάρχει ρευστό μεταβλητό κεφάλαιο, δηλ. ζωντανή εργατική δύναμη, πού δρᾷ στο προτσές της παραγωγής. Τό φαινόμενο αυτό προέρχεται από τό γεγονός ότι ή εργατική δύναμη, ενώ αγοράζεται και καταναλώνεται στήν αρχή της περιόδου εργασίας, λχ. κάθε εβδομάδα, ώστόσο πληρώνεται μόνο στο τέλος της εβδομάδας. Τό χρήμα λειτουργεί έδω σάν μέσο πληρωμής. Γιαντό, από τή μιά μεριά, βρίσκεται ακόμα σάν χρήμα στά χέρια του κεφαλαιοκράτη, ενώ από τήν άλλη, ή εργατική δύναμη, τό έμπόρευμα στο όποιο μετατρέπεται τό χρήμα, δρᾷ κιόλας στο προτσές της παραγωγής, επομένως ή ίδια κεφαλαιακή άξια εμφανίζεται έδω δύο φορές.

"Αν πάρουμε υπόψη μόνο τίς περιόδους εργασίας, τότε

$$\begin{array}{l} \text{τό κεφάλαιο I έχει παραγάγει } 450 \times 6 = 2700 \text{ λίρ. στ.} \\ \text{» » II » » } 450 \times 5\frac{1}{3} = 2400 \text{ » »} \end{array}$$

δηλ. συνολικά $900 \times 5\frac{2}{3} = 5100$ λίρ. στ.

"Ωστε τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο των 900 λίρ. στ. έχει λειτουργήσει $5\frac{2}{3}$ φορές τό χρόνο σάν παραγωγικό κεφάλαιο. Γιά τήν παραγωγή της υπεραξίας δέν έχει σημασία άν λειτουργούν διαρκώς 450 λίρ. στ. στο προτσές της παραγωγής και 450 λίρ. στ. στο προτσές της κυκλοφορίας, εναλλάσσοντας τούς ρόλους τους, ή άν οι 900 λίρ. στ. λειτουργούν επί $4\frac{1}{2}$ εβδομάδες στο προτσές της παραγωγής και τίς επόμενες $4\frac{1}{2}$ εβδομάδες στο προτσές της κυκλοφορίας.

"Αν αντίθετα πάρουμε υπόψη τήν περίοδο περιστροφής, τότε έχει περιστραφεί

$$\begin{array}{l} \text{τό κεφάλαιο I } 450 \times 5\frac{2}{3} = 2550 \text{ λίρ. στ.} \\ \text{» » II } 450 \times 5\frac{1}{6} = 2325 \text{ » »} \end{array}$$

δηλ. τό συνολικό κεφάλαιο $900 \times 5\frac{6}{12} = 4875$ λίρ. στ.

έπειδή ό αριθμός των περιστροφών του συνολικού κεφαλαίου είναι ίσος με τό άθροισμα των ποσών του I και II πού έχουν περιστραφεί διά του άθροίσματος των κεφαλαίων I και II.

Πρέπει νά σημειώσουμε πώς άν τά κεφάλαια I και II ήταν ανεξάρτητα τό ένα από τό άλλο, δέ θ' αποτελούσαν ώστόσο παρά μόνο διάφορα αυτότελή μέρη του κοινωνικού κεφαλαίου πού έχει προκαταβληθεί στήν ίδια σφαίρα παραγωγής. "Αν λοιπόν στή σφαίρα αυτή της παραγωγής τό κοινωνικό κεφάλαιο αποτελούνταν μόνο από I και II, τότε γιά τήν περιστροφή του κοινωνικού κεφαλαίου στή σφαίρα αυτή θά ίσχυε ό ίδιος ύπολογισμός, πού ίσχύει έδω γιά τά δύο συστατικά I και II του ίδιου ατομικού κεφαλαίου. "Αν αυτό τό έπεκτείνουμε παραπέρα, τότε κάθε μέρος του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, πού είναι τοποθετημένο σέ μιά ιδιαίτερη σφαίρα παραγωγής, μπορεί νά ύπολογιστεί με τόν ίδιο τρόπο. Τελικά όμως ό αριθμός των περιστροφών του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου είναι ίσος με τό συνολικό ποσό του κεφαλαίου, πού έχει περιστραφεί στίς διάφορες σφαίρες παραγωγής, διαιρεμένο διά του ποσού του προκαταβλημένου στίς σφαίρες αυτές παραγωγής κεφαλαίου.

Πρέπει ακόμα νά σημειώσουμε πώς, όπως έδω στήν ίδια ατομική έπιχείρηση τά κεφάλαια I και II άν καλοεξεταστούν έχουν διαφορετικά χρόνια περιστροφών (έπειδή ό κύκλος περιστροφών του κεφαλαίου II αρχίζει $4\frac{1}{2}$ εβδομάδες αργότερα από τόν κύκλο περιστροφών του κεφαλαίου I, και γιαντό ό χρόνος του I τελειώνει $4\frac{1}{2}$ εβδομάδες πριν από τό χρόνο του II), έτσι και τά διάφορα ατομικά κεφάλαια στήν ίδια σφαίρα παραγωγής αρχίζουν τίς έπιχειρήσεις τους σέ τελείως διαφορετικά χρονικά διαστήματα και γιαντό κλείνουν τή χρονιάτική τους περιστροφή σέ διαφορετικό χρόνο του έτους. "Ο ίδιος μέσος ύπολογισμός, πού εφαρμόσαμε πιο πάνω γιά τό I και γιά τό II, επαρκεί κι έδω γιά ν' αναγάγουμε τά χρόνια περιστροφής των διάφορων αυτότελών μερών του κοινωνικού κεφαλαίου σ' ένα ενιαίο έτος περιστροφής.

II. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΙΝΑΙ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ

Οι περίοδοι εργασίας και περιστροφής των κεφαλαίων I και II διασταυρώνονται αντί να διαδέχονται ή μία την άλλη. Ταυτόχρονα έχουμε εδώ απελευθέρωση κεφαλαίου, πράγμα που δε συνέβαινε στην προηγούμενη περίπτωση που εξετάσαμε.

Αυτό όμως δεν εμποδίζει καθόλου τώρα, όπως και προηγούμενα, 1) ο αριθμός των περιόδων εργασίας του προκαταβλημένου συνολικού κεφαλαίου να είναι ίσος με το άθροισμα της αξίας του χρονιάτικου προϊόντος και των δύο προκαταβλημένων μερών του κεφαλαίου, διαιρεμένο διά του προκαταβλημένου συνολικού κεφαλαίου, και 2) ο αριθμός περιστροφών του συνολικού κεφαλαίου να είναι ίσος με το άθροισμα των δύο περιστραμμένων ποσών, διαιρεμένο διά του άθροισματος των δύο προκαταβλημένων κεφαλαίων. Και δώ πρέπει να βλέπουμε τα δύο μέρη του κεφαλαίου σαν να επιτελούσαν περιστροφικές κινήσεις τελείως ανεξάρτητες τη μία από την άλλη.

Υποθέτουμε λοιπόν ξανά πώς στο προτσές εργασίας πρέπει να προκαταβάλλονται 100 λίρ. στ. την εβδομάδα, πώς η περίοδος εργασίας διαρκεί 6 εβδομάδες, και πώς επομένως κάθε φορά απαιτεί την προκαταβολή 600 λίρ. στ. (κεφάλαιο I). Υποθέτουμε επίσης πώς η περίοδος κυκλοφορίας είναι 3 εβδομάδες· επομένως η περίοδος περιστροφής διαρκεί όπως και πύ πάνω 9 εβδομάδες. Ένα κεφάλαιο II = 300 λίρ. στ. επεμβαίνει κατά τη διάρκεια της περιόδου κυκλοφορίας του κεφαλαίου I που βαστάει 3 εβδομάδες. Αν θεωρήσουμε και τα δύο αυτά κεφάλαια σαν ανεξάρτητα τό ένα από το άλλο, τότε το σχήμα της χρονιάτικης περιστροφής παρουσιάζεται ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΚΕΦΑΛΑΙΟ I, 600 λίρ. στ.

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Προκαταβολή λίρ. στ.	Περίοδος κυκλοφορίας
	Έβδομάδες	Έβδομάδες		Έβδομάδες
I.	1—9	1—6	600	7—9
II.	10—13	10—15	600	16—18
III.	19—27	19—24	600	25—27
IV.	28—36	28—33	600	34—36
V.	37—45	37—42	600	43—45
VI.	46—(54)	46—51	600	(52—54)

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ II, 300 λίρ. στ.

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Προκαταβολή λίρ. στ.	Περίοδος κυκλοφορίας
	Έβδομάδες	Έβδομάδες		Έβδομάδες
I.	7—15	7—9	300	10—15
II.	16—24	16—18	300	19—24
III.	25—33	25—27	300	28—33
IV.	34—42	34—36	300	37—42
V.	43—51	43—45	300	46—51

Τό προτσές παραγωγής συνεχίζεται αδιάκοπα όλο τό έτος στην ίδια κλίμακα. Τά δύο κεφάλαια I και II μένουν τελείως χωρισμένα. Για να τά παραστήσουμε όμως έτσι χωρισμένα, θάπρεπε να κομματιάσουμε τις πραγματικές διασταυρώσεις και συμπλέξεις τους κι έτσι ν' αλλάξουμε τον αριθμό των περιστροφών. Γιατί σύμφωνα με τον πύ πάνω πίνακα θά περιστρεφόταν

$$\begin{array}{ll} \text{τό κεφάλαιο I} & 600 \times 5\frac{2}{3} = 3400 \text{ λίρ. στ. και} \\ \text{» » II} & 300 \times 5 = 1500 \text{ » »} \end{array}$$

$$\text{δηλ. τό συνολικό κεφάλαιο } 900 \times 5\frac{1}{3} = 4900 \text{ λίρ. στ.}$$

Αυτό όμως δεν είναι ακριβές, γιατί, όπως θά δοΰμε, οι πραγματικές περίοδοι παραγωγής και κυκλοφορίας δε συμπίπτουν απόλυτα με τις περιόδους του πύ πάνω σχήματος, που απόβλεπε κυρίως στό να παρουσιάσει τά δύο κεφάλαια I και II σαν ανεξάρτητα τό ένα από το άλλο.

Στήν πραγματικότητα δηλαδή τό κεφάλαιο II δεν έχει ιδιαίτερες περιόδους εργασίας και κυκλοφορίας, χωριστές από τις περιόδους εργασίας και κυκλοφορίας του κεφαλαίου I. Η περίοδος εργασίας είναι 6 εβδομάδες, ή περίοδος κυκλοφορίας 3 εβδομάδες. Έπειδή τό κεφάλαιο II = 300 μόνο λίρ. στ., μπορεί να γεμίσει μόνο ένα μέρος μίας περιόδου εργασίας. Κι αυτό γίνεται στην πραγματικότητα. Στό τέλος της 6ης εβδομάδας μπαίνει στην κυκλοφορία προϊόν αξίας 600 λίρ. στ. και στό τέλος της 9ης εβδομάδας επιστρέφει με τη μορφή χρήματος. Έτσι στην αρχή της 7ης εβδομάδας μπαίνει σέ δράση τό κεφάλαιο II και καλύπτει τις ανάγκες της άμέσως επόμενης περιόδου εργασίας, από την 7η ως την 9η εβδομάδα. Σύμφωνα όμως με την υπόθεσή μας στό τέλος της 9ης εβδομάδας έχει συντελεστεί μόνο ή μισή περίοδος εργασίας. Επομένως στην αρχή της 10ης εβδομάδας μπαίνει πάλι σέ δράση τό κεφάλαιο I των 600 λίρ. στ., πού μόλις έχει επιστρέψει, και συμπληρώνει με 300 λίρ. στ. τις προκαταβολές πού απαιτούνται για τις εβδομάδες 10—12. Έτσι τελειώνει ή δεύτερη περίοδος εργασίας. Στην κυκλοφορία βρίσκεται ένα προϊόν αξίας 600 λίρ. στ., πού θά επιστρέψει στό τέλος της 15ης εβδομάδας· εκτός απ' αυτό όμως έχουν αποδεσμευτεί 300 λίρ. στ., δηλ. τό ποσό του αρχικού κεφαλαίου II, και μπορούν να λειτουργήσουν στό

πρώτο μισό της επόμενης περιόδου εργασίας, δηλ. τη 13η — 15η εβδομάδα. Όταν περάσει η περίοδος αυτή, οι 600 λίρ. στ. ξαναεπιστρέφουν: οι 300 απ' αυτές αρχούν ως το τέλος αυτής της περιόδου εργασίας, ενώ οι άλλες 300 λίρ. στ. μένουν ελεύθερες για την επόμενη περίοδο εργασίας.

Τά πράγματα επομένως εξελίσσονται ως εξής:

I περίοδος περιστροφής: 1η — 9η εβδομάδα.

1η περίοδος εργασίας: 1η — 6η εβδομάδα. Λειτουργεί το κεφάλαιο I των 600 λίρ. στ.

1η περίοδος κυκλοφορίας: 7η — 9η [εβδομάδα]. Στο τέλος της 9ης εβδομάδας επιστρέφουν 600 λίρ. στ.

II περίοδος περιστροφής: 7η — 15η εβδομάδα.

2η περίοδος εργασίας: 7η — 12η εβδομάδα.

Πρώτο μισό: 7η — 9η εβδομάδα. Λειτουργεί το κεφάλαιο II των 300 λίρ. στ.

Στό τέλος της 9ης εβδομάδας επιστρέφουν 600 λίρ. στ. σε χρήμα (κεφάλαιο I).

Δεύτερο μισό: 10η — 12η εβδομάδα. Λειτουργούν 300 λίρ. στ. του κεφαλαίου I. Οι υπόλοιπες 300 λίρ. στ. του κεφαλαίου I μένουν ελεύθερες.

2η περίοδος κυκλοφορίας: 13η — 15η εβδομάδα.

Στό τέλος της 15ης εβδομάδας επιστρέφουν 600 λίρ. στ. (οι μισές αποτελούνται από λίρες στεργλίνες του κεφαλαίου I και οι μισές του κεφαλαίου II) σε χρήμα.

III περίοδος περιστροφής: 13η — 21η εβδομάδα.

3η περίοδος εργασίας: 13η — 18η εβδομάδα.

Πρώτο μισό: 13η — 15η εβδομάδα. Μπαίνουν σε λειτουργία οι αποδεσμευμένες 300 λίρ. στ. Στο τέλος της 15ης εβδομάδας επιστρέφουν 600 λίρ. στ. σε χρήμα.

Δεύτερο μισό: 16η — 18η εβδομάδα. Από τις 600 λίρ. στ. που επέστρεψαν λειτουργούν οι 300 λίρ. στ., οι υπόλοιπες 300 λίρ. στ. μένουν πάλι ελεύθερες.

3η περίοδος κυκλοφορίας: 19η — 21η εβδομάδα, που στο τέλος της επιστρέφουν πάλι 600 λίρ. στ. σε χρήμα· σ' αυτές τις 600 λίρ. στ. έχουν τώρα συγχωνευτεί το κεφάλαιο I και το κεφάλαιο II, έτσι που δέ διακρίνεται το ένα από το άλλο.

Μ' αυτό τον τρόπο ως το τέλος της 51ης εβδομάδας έχουμε οχτώ δόκιμες περιόδους περιστροφής ενός κεφαλαίου 600 λίρ. στ. (I: 1η — 9η εβδομάδα· II: 7η — 15η εβδομάδα· III: 13η — 21η εβδομάδα· IV: 19η — 27η εβδομάδα· V: 25η — 33η εβδομάδα· VI: 31η — 39η εβδομάδα· VII: 37η — 45η εβδομάδα· VIII: 43η — 51η εβδομάδα). Επειδή όμως οι εβδομάδες 49η — 51η πέφτουν στην 8η περίοδο κυκλοφορίας, πρέπει στη διάρκειά τους οι 300 λίρ. στ. αποδεσμευμένο κεφάλαιο να επέμβουν και να διατηρήσουν σε λειτουργία την παραγωγή. Έτσι στο τέλος του χρόνου η περιστροφή παρουν-

σιάζεται ως εξής: 600 λίρ. στ. έχουν αποπερατώσει οχτώ φορές την κύκλωσή τους, δηλ. έχουμε 4800 λίρ. στ. Σ' αυτές προστίθεται το προϊόν των τελευταίων 3 εβδομάδων (49ης — 51ης), που όμως έχει διανύσει μόνο το ένα τρίτο των 9 εβδομάδων της κύκλωσής του, επομένως στο ποσό της περιστροφής πρέπει να προστεθεί μόνο το ένα τρίτο της αξίας του, δηλ. 100 λίρ. στ. Αν λοιπόν το χρονιάτικο προϊόν 51 εβδομάδων = 5100 λίρ. στ., τότε το περιστραμμένο κεφάλαιο είναι μόνο $4800 + 100 = 4900$ λίρ. στ.· το προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο των 900 λίρ. στ. έχει λοιπόν περιστραφεί $5\frac{1}{9}$ φορές, δηλ. λιγότερο απ' ό,τι στην περίπτωση I.

Στό προκειμένο παράδειγμα είχαμε υποθέσει μία περίπτωση, όπου ο χρόνος εργασίας είναι $\frac{2}{3}$ και ο χρόνος κυκλοφορίας $\frac{1}{3}$ της περιόδου περιστροφής, όπου δηλ. ο χρόνος εργασίας είναι απλό πολλαπλάσιο του χρόνου κυκλοφορίας. Γεννιέται το ερώτημα αν η αποδέσμευση κεφαλαίου που διαπιστώσαμε πιο πάνω γίνεται και όταν δεν έχουμε μία τέτια περίπτωση.

Ας υποθέσουμε πώς η περίοδος εργασίας = 5 εβδομάδες, ο χρόνος κυκλοφορίας = 4 εβδομάδες και η προκαταβολή κεφαλαίου = 100 λίρ. στ. την εβδομάδα.

I περίοδος περιστροφής: 1η — 9η εβδομάδα.

1η περίοδος εργασίας: 1η — 5η εβδομάδα. Λειτουργεί το κεφάλαιο I = 500 λίρ. στ.

1η περίοδος κυκλοφορίας: 6η — 9η εβδομάδα. Στο τέλος της 9ης εβδομάδας επιστρέφουν 500 λίρ. στ. σε χρήμα.

II περίοδος περιστροφής: 6η — 14η εβδομάδα.

2η περίοδος εργασίας: 6η — 10η εβδομάδα.

Πρώτο μέρος: 6η — 9η εβδομάδα. Λειτουργεί το κεφάλαιο II = 400 λίρ. στ. Στο τέλος της 9ης εβδομάδας επιστρέφει το κεφάλαιο I = 500 λίρ. στ. σε χρήμα.

Δεύτερο μέρος: 10η εβδομάδα. Από τις 500 λίρ. στ. που έχουν επιστρέψει λειτουργούν οι 100 λίρ. στ. Οι υπόλοιπες 400 λίρ. στ. μένουν ελεύθερες για την επόμενη περίοδο εργασίας.

2η περίοδος κυκλοφορίας: 11η — 14η εβδομάδα. Στο τέλος της 14ης εβδομάδας επιστρέφουν 500 λίρ. στ. σε χρήμα.

Ως το τέλος της 14ης εβδομάδας (11η — 14η) λειτουργούν οι πιο πάνω αποδεσμευμένες 400 λίρ. στ.· από τις 500 λίρ. στ., που επέστρεψαν έπειτα, οι 100 συμπληρώνουν το ποσό για τις ανάγκες της τρίτης περιόδου εργασίας (11η — 15η εβδομάδα) έτσι που πάλι αποδεσμεύονται 400 λίρ. στ. για την τέταρτη περίοδο εργασίας. Το ίδιο φαινόμενο επαναλαμβάνεται σε κάθε περίοδο εργασίας· όταν αρχίζει, βρίσκει 400 λίρ. στ. που φτάνουν για τις τέσσερις πρώτες εβδομάδες. Στο τέλος της τέταρτης εβδομάδας επιστρέφουν 500 λίρ. στ. σε χρήμα, από τις οποίες μόνο 100 λίρ. στ. χρειάζονται για την τελευταία εβδομάδα, οι υπόλοιπες 400 λίρ. στ. μένουν ελεύθερες για την επόμενη περίοδο εργασίας.

“Ας πάρουμε ακόμα μία περίοδο εργασίας 7 εβδομάδων με 700 λίρ. στ. κεφάλαιο I, και μία περίοδο κυκλοφορίας 2 εβδομάδων με 200 λίρ. στ. κεφάλαιο II.

Στήν περίπτωση αυτή η πρώτη περίοδος περιστροφής διαρκεί από την 1η ως την 9η εβδομάδα, απ’ αυτές η πρώτη περίοδος εργασίας διαρκεί από την 1η ως την 7η εβδομάδα με προκαταβολή 700 λίρ. στ. και η πρώτη περίοδος κυκλοφορίας την 8η και την 9η εβδομάδα. Στο τέλος της 9ης εβδομάδας επιστρέφουν οι 700 λίρ. στ. σε χρήμα.

Η δεύτερη περίοδος περιστροφής: 8η — 16η εβδομάδα περιλαμβάνει τη δεύτερη περίοδο εργασίας: 8η — 14η εβδομάδα. “Απ’ αυτές οι ανάγκες για την 8η και 9η εβδομάδα καλύπτονται από το κεφάλαιο II. Στο τέλος της 9ης εβδομάδας επιστρέφουν οι πύο πάνω 700 λίρ. στ. ως το τέλος της περιόδου εργασίας (10η — 14η εβδομάδα) ξοδεύονται απ’ αυτές οι 500 λίρ. στ. Οι 200 λίρ. στ. μένουν ελεύθερες για την επόμενη περίοδο εργασίας. “Η δεύτερη περίοδος κυκλοφορίας διαρκεί τη 15η και την 16η εβδομάδα: στο τέλος της 16ης εβδομάδας ξαναεπιστρέφουν 700 λίρ. στ. Στο έξης σε κάθε περίοδο εργασίας επαναλαμβάνεται το ίδιο φαινόμενο. “Η ανάγκη σε κεφάλαιο των δύο πρώτων εβδομάδων καλύπτεται από τις 200 λίρ. στ. που έχουν αποδεσμευτεί στο τέλος της προηγούμενης περιόδου εργασίας· στο τέλος της 2ης εβδομάδας επιστρέφουν 700 λίρ. στ. “Η περίοδος εργασίας όμως αριθμεί το όλο άλλες πέντε εβδομάδες, έτσι που μπορεί να καταναλώσει μόνο 500 λίρ. στ. μένον λουπόν πάντα 200 λίρ. στ. ελεύθερες για την επόμενη περίοδο εργασίας.

Διαπιστώνεται επομένως πώς στην περίπτωση μας, όπου την περίοδο εργασίας την υποθέσαμε μεγαλύτερη από την περίοδο κυκλοφορίας, στο τέλος κάθε περιόδου εργασίας βρίσκεται οπωσδήποτε ελεύθερο ένα χρηματικό κεφάλαιο ίσο σε μέγεθος με το κεφάλαιο II που έχει προκαταβληθεί για την περίοδο κυκλοφορίας. Στά τρία παραδείγματά μας το κεφάλαιο II ήταν: στο πρώτο — 300 λίρ. στ., στο δεύτερο — 400 λίρ. στ. και στο τρίτο — 200 λίρ. στ. “Αντίστοιχα το ελευθερωμένο κεφάλαιο στο τέλος της περιόδου εργασίας ήταν 300, 400 και 200 λίρ. στ.

III. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΙΝΑΙ ΜΙΚΡΟΤΕΡΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ

Πρώτα θά υποθέσουμε πάλι μία περίοδο περιστροφής 9 εβδομάδων· απ’ αυτές οι 3 εβδομάδες αποτελούν την περίοδο εργασίας, για την οποία το διαθέσιμο κεφάλαιο I = 300 λίρ. στ. “Η περίοδος κυκλοφορίας θά υποθέσουμε πώς είναι 6 εβδομάδες. Για τις 6 αυτές εβδομάδες απαιτείται πρόσθετο κεφάλαιο 600 λίρ. στ., που όμως πάλι μπορούμε να το χωρίσουμε σε δύο κεφάλαια των 300 λίρ. στ., από τα οποία το καθένα γυμίζει μία περίοδο εργασίας. “Εχουμε τότε τρία κεφάλαια 300 λίρ. στ. το καθένα, από τα οποία οι 300 λίρ. στ. απασχολούνται πάντα στην παραγωγή, ενώ οι 600 λίρ. στ. κυκλοφορούν.

ΠΙΝΑΚΑΣ III

ΚΕΦΑΛΑΙΟ I

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Περίοδος κυκλοφορίας
	Εβδομάδες	Εβδομάδες	Εβδομάδες
I.	1—9	1—3	4—9
II.	10—18	10—12	13—18
III.	19—27	19—21	22—27
IV.	28—36	28—30	31—36
V.	37—45	37—39	40—45
VI.	46—(54)	46—48	49—(54)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Περίοδος κυκλοφορίας
	Εβδομάδες	Εβδομάδες	Εβδομάδες
I.	4—12	4—6	7—12
II.	13—21	13—15	16—21
III.	22—30	22—24	25—30
IV.	31—39	31—33	34—39
V.	40—48	40—42	43—48
VI.	49—(57)	49—51	(52—57)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Περίοδος κυκλοφορίας
	Εβδομάδες	Εβδομάδες	Εβδομάδες
I.	7—15	7—9	10—15
II.	16—24	16—18	19—24
III.	25—33	25—27	28—33
IV.	34—42	34—36	37—42
V.	43—51	43—45	46—51

“Εχουμε εδώ το πιστό αντίτυπο της περίπτωσης I, με τη διαφορά μόνο πώς τώρα εναλλάσσονται τρία κεφάλαια, αντί δύο. Δεν έχουμε καμία διασταύρωση ή σύμπλεξη των κεφαλαίων: το κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο μπορούμε να το παρακολουθήσουμε χωριστά ως το τέλος του χρόνου. “Ακριβώς λοιπόν, όπως και στην περίπτωση I, δεν έχουμε στο τέλος μιας περιόδου εργασίας αποδέσμευση κεφαλαίου. Το κεφάλαιο I έχει δαπανηθεί ολόκληρο στο τέλος της 3ης εβδομάδας, επιστρέφει ολόκληρο

ρο στο τέλος της 9ης εβδομάδας και ξαναμπάνει σε λειτουργία στις αρχές της 10ης εβδομάδας. Το ίδιο συμβαίνει με τα κεφάλαια II και III. Η κανονική και πλέρια αντικατάσταση του ενός κεφαλαίου από το άλλο αποκλείει κάθε αποδέσμευση κεφαλαίου.

Η συνολική περιστροφή υπολογίζεται με τόν παρακάτω τρόπο:

$$\begin{aligned} \text{Κεφάλαιο I } 300 \text{ λίρ. στ.} \times 5\frac{2}{3} &= 1700 \text{ λίρ. στ.} \\ \text{» II } 300 \text{ » »} \times 5\frac{1}{3} &= 1600 \text{ » »} \\ \text{» III } 300 \text{ » »} \times 5 &= 1500 \text{ » »} \end{aligned}$$

Συνολικό κεφάλαιο 900 λίρ. στ. $\times 5\frac{1}{3} = 4800$ λίρ. στ.

Ας πάρουμε τώρα ακόμα ένα παράδειγμα, όπου η περίοδος κυκλοφορίας δεν αποτελεί ακριβές πολλαπλάσιο της περιόδου εργασίας ως πάρουμε λχ. μία περίοδο εργασίας 4 εβδομάδων και μία περίοδο κυκλοφορίας 5 εβδομάδων στην περίπτωση λοιπόν αυτή τα αντίστοιχα κεφαλαιακά ποσά θάταν: κεφάλαιο I = 400 λίρ. στ., κεφάλαιο II = 400 λίρ. στ. και κεφάλαιο III = 100 λίρ. στ. Δίνουμε στο παρακάτω σχήμα μόνο τις τρεις πρώτες περιστροφές:

ΠΙΝΑΚΑΣ IV*
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Περίοδος κυκλοφορίας
	Εβδομάδες	Εβδομάδες	Εβδομάδες
I.	1—9	1—4	5—9
II.	9—17	9. 10—12	13—17
III.	17—25	17. 18—20	21—25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Περίοδος κυκλοφορίας
	Εβδομάδες	Εβδομάδες	Εβδομάδες
I.	5—12	5—8	9—13
II.	13—21	13. 14—16	17—21
III.	21—29	21. 22—24	25—29

* Τόν πίνακα αυτό τόν έχει «διορθώσει» ο Κάουτσκι στο 2ο τόμο του «Κεφαλαίου», που τόν έχει εκδόσει ο ίδιος, και για να δικαιολογήσει τη «διόρθωση» του επικαλέστηκε τη «μεγάλη κούραση» του Μάρξ και μία παραδρομή του Ένγκελς. Στην πραγματικότητα ο Κάουτσκι δεν κατάλαβε αυτό τόν πίνακα. Πρέπει να τόν καταλάβουμε με τόν παρακάτω τρόπο: Στο τέλος της περιόδου εργασίας του κεφαλαίου II δεν έχουν ακόμα επιστρέψει από την κυκλοφορία οι 400 λίρ. στ. του κεφαλαίου I. Για ν' αποφευχθεί η δημιουργούμενη έτσι διακοπή στο προτσές της παραγωγής, απαιτούνται τήν 9η εβδομά-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

	Περίοδος περιστροφής	Περίοδος εργασίας	Περίοδος κυκλοφορίας
	Εβδομάδες	Εβδομάδες	Εβδομάδες
I.	9—17	9	10—17
II.	17—25	17	18—25
III.	25—33	25	26—33

Σύμπλεξη τών κεφαλαίων συντελείται εδώ, εφόσον η περίοδος εργασίας του κεφαλαίου III, που δεν έχει αυτοτελή περίοδο εργασίας επειδή επαρκεί μόνο για μία εβδομάδα, συμπίπτει με τήν πρώτη εβδομάδα εργασίας του κεφαλαίου I. Σέ αντίστανμισμα όμως στο τέλος της περιόδου εργασίας τόσο του κεφαλαίου I, όσο και του κεφαλαίου II βρίσκεται αποδεσμευμένο ένα ποσό 100 λίρ. στ. ίσο με το κεφάλαιο III. Αν δηλ. το κεφάλαιο III γερμίζει τήν πρώτη εβδομάδα της δεύτερης και κάθε επόμενης περιόδου εργασίας του κεφαλαίου I, και στο τέλος αυτής της πρώτης εβδομάδας επιστρέφει όλο το κεφάλαιο I, δηλ. 400 λίρ. στ., τότε για το υπόλοιπο της περιόδου εργασίας του κεφαλαίου I μένει μόνο ένα χρονικό διάστημα 3 εβδομάδων και μία αντίστοιχη δαπάνη κεφαλαίου 300 λίρ. στ. Οι 100 λίρ. στ. που αποδεσμεύτηκαν μ' αυτό τόν τρόπο επαρκούν τότε για τήν πρώτη εβδομάδα της περιόδου εργασίας του κεφαλαίου II που ακολουθεί άμέσως· στο τέλος αυτής της εβδομάδας επιστρέφει όλο το κεφάλαιο II, δηλ. 400 λίρ. στ.· επειδή όμως η περίοδος εργασίας που έχει αρχίσει δεν μπορεί πιά ν' απορροφήσει παρά μόνο 300 λίρ. στ., στο τέλος της μένουν πάλι ελεύθερες 100 λίρ. στ., και ούτω καθεξής. Στο τέλος λοιπόν της περιόδου εργασίας γίνεται αποδέσμευση κεφαλαίου, όταν ο χρόνος κυκλοφορίας δεν αποτελεί απλό πολλαπλάσιο της περιόδου εργασίας· και μάλιστα το αποδεσμευμένο αυτό κεφάλαιο είναι ίσο με το μέρος του κεφαλαίου, που χρειάζεται για να γερμίσει το πλεόνασμα της περιόδου κυκλοφορίας πέρα από τήν περίοδο εργασίας ή πέρα από ένα πολλαπλάσιο της περιόδου εργασίας.

Σ' όλες τις περιπτώσεις που εξετάσαμε ξεκινήσαμε από τήν προϋπόθεση πως σε κάθε επιχείρηση που ερευνήσαμε τόσο η περίο-

δα 100 λίρ. στο συμπληρωματικό κεφάλαιο III, που εγκαινιάζει μία νέα περίοδο εργασίας· στο τέλος της 9ης εβδομάδας επιστρέφουν από τήν κυκλοφορία οι 400 λίρ. στ. του κεφαλαίου I. Απ' αυτές οι 300 λίρ. στ. μπορούν να χρησιμοποιηθούν ακόμα για το υπόλοιπο αυτής της 2ης περιόδου εργασίας του κεφαλαίου (10η—12η εβδομάδα), ενώ αποδεσμεύονται 100 λίρ. στ. Αυτές χρησιμοποιούνται στη 2η περίοδο εργασίας του κεφαλαίου II (13η εβδομάδα), που η περιστροφή του γίνεται με τόν ίδιο τρόπο. — Το κεφάλαιο III έχει λοιπόν μοναδική του αποστολή να εμποδίζει διακοπές στα προτσές της παραγωγής και γι' αυτό δεν μπορεί να παίξει αυτοτελή ρόλο. Αν εξετάσουμε το προτσές στη συνολική του κίνηση, τότε βλέπουμε τή σύμπλεξη τών κεφαλαίων για τήν οποία μιλάει ο Μάρξ. Έτσι εξηγείται και ο ιδιαίτερος τρόπος διατύπωσης: 9. 10—12 κλπ. Σύντ.

δος εργασίας, όσο και ο χρόνος κυκλοφορίας μένουν αμετάβλητοι κατά τη διάρκεια όλου του έτους. Η προϋπόθεση αυτή ήταν αναγκαία μιά και θέλαμε να διαπιστώσουμε την επίδραση του χρόνου κυκλοφορίας στην περιστροφή και στην προκαταβολή κεφαλαίου. Τό ζήτημα δέν αλλάζει καθόλου από τό γεγονός ότι στην πραγματικότητα ή πιο πάνω προϋπόθεση δέν ισχύει μ' αυτό τόν απόλυτο τρόπο, και συχνά μάλιστα δέν ισχύει καθόλου.

Σ' όλο αυτό τό μέρος εξέτασαμε μόνο τίς περιστροφές του κυκλοφοριακού κεφαλαίου και όχι του πάγιου. Κι αυτό, γιά τόν απλούστατο λόγο ότι τό εξεταζόμενο ζήτημα δέν έχει καμιά δουλιά μέ τό πάγιο κεφάλαιο. Τά μέσα εργασίας κτλ. πού χρησιμοποιούνται στό προτσές τής παραγωγής αποτελούν πάγιο κεφάλαιο μόνο έφόσον ο χρόνος τούς χρήσης διαρκεί περισσότερο από τήν περίοδο περιστροφής του ρευστού κεφαλαίου· έφόσον ο χρόνος, πού στη διάρκειά του αυτά τά μέσα εργασίας εξακολουθούν νά χρησιμεύουν σέ όλοένα επαναλαμβανόμενα προτσές εργασίας, είναι μεγαλύτερος από τήν περίοδο περιστροφής του ρευστού κεφαλαίου, δηλ. = ν' περιόδους περιστροφής του ρευστού κεφαλαίου. Είτε είναι μεγάλος είτε μικρός ο συνολικός χρόνος, πού σχηματίζεται απ' αυτές τίς ν' περιόδους περιστροφής του ρευστού κεφαλαίου, στη διάρκεια αυτού του χρόνου δέν ξαναπροκαταβάλλεται τό μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου πού είχε προκαταβληθεί στό διάστημα αυτό γιά τό πάγιο κεφάλαιο. Έξακολουθεί νά λειτουργεί μέ τήν παλιά του μορφή χρήσης. Η διαφορά είναι μόνο τούτη: άνάλογα μέ τή διαφορετική διάρκεια τής κάθε ξεχωριστής περιόδου εργασίας κάθε περιόδου περιστροφής του ρευστού κεφαλαίου, τό πάγιο κεφάλαιο παραχωρεί στό προϊόν αυτής τής περιόδου εργασίας ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο μέρος τής αρχικής του αξίας, και, άνάλογα μέ τή διάρκεια του χρόνου κυκλοφορίας τής κάθε περιόδου περιστροφής, τό μέρος αυτό τής αξίας του πάγιου κεφαλαίου πού έχει μεταβιβαστεί στό προϊόν επαναφέρει γρηγορότερα ή αργότερα μέ τή μορφή χρήματος. Η φύση του αντικειμένου πού πραγματευόμαστε σ' αυτό τό μέρος — ή περιστροφή του κυκλοφοριακού μέρους του παραγωγικού κεφαλαίου — απορεί από τήν ίδια τή φύση αυτού του μέρους του κεφαλαίου. Τό ρευστό κεφάλαιο πού χρησιμοποιείται σέ μιά περίοδο εργασίας δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθεί σέ μιά νέα περίοδο εργασίας προτού ολοκληρώσει τήν περιστροφή του, προτού μετατραπεί σέ έμπευματικό κεφάλαιο, από έμπευματικό κεφάλαιο σέ χρηματικό κεφάλαιο, και απ' αυτό πάλι σέ παραγωγικό κεφάλαιο. Γιά νά συνεχιστεί λοιπόν ή πρώτη περίοδος εργασίας άμέσως από μιά δεύτερη, πρέπει νά προκαταβληθεί ξανά κεφάλαιο και νά μετατραπεί στά ρευστά στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, και μάλιστα σέ ποσότητα αρκετή γιά νά καλύψει τό κενό πού δημιουργείται από τήν περίοδο κυκλοφορίας του ρευστού κεφαλαίου πού έχει προκαταβληθεί γιά τήν πρώτη περίοδο εργασίας. Από δώ και ή επίδραση πού ασκεί ή διάρκεια τής περιόδου εργασίας του ρευστού κεφαλαίου στην κλίμακα του προτσές εργασίας τής επιχείρησης και στη διαίρεση του προκαταβλημένου κε-

φαλαίου, δηλ. ή επίδραση στό μέγεθος των συμπληρωματικών νέων μερίδων κεφαλαίου. Μά αυτό ακριβώς είχαμε νά εξετάσουμε σέ τούτο τό μέρος.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τήν ως τώρα έρευνα βγαίνει:

Α. Οί διάφορες μερίδες, στίς όποιες πρέπει νά διαιρεθεί τό κεφάλαιο, γιά νά μπορεί ένα μέρος του νά βρίσκεται διαρκώς στην περίοδο εργασίας, τόν καιρό πού άλλα μέρη του βρίσκονται στην περίοδο τής κυκλοφορίας, διαδέχονται ή μιά τήν άλλη, σάν διαφορετικά αυτότελη άτομικά κεφάλαια, σέ δυό περιπτώσεις: 1) Όταν ή περίοδος εργασίας είναι ίση μέ τήν περίοδο κυκλοφορίας, όταν δηλαδή ή περίοδος περιστροφής χωρίζεται σέ δυό ίσα μέρη. 2) Όταν ή περίοδος κυκλοφορίας είναι μεγαλύτερη από τήν περίοδο εργασίας, μά ταυτόχρονα αποτελεί απλό πολλαπλάσιο τής περιόδου εργασίας, έτσι πού μιά περίοδος κυκλοφορίας = ν' περιόδους εργασίας, όποτε τό ν' πρέπει νά είναι άκέραιος αριθμός. Στίς περιπτώσεις αυτές δέν αποδεσμεύεται κανένα μέρος του διαδοχικά προκαταβαλλόμενου κεφαλαίου.

Β. Αντίθετα, σ' όλες τίς περιπτώσεις όπου: 1) ή περίοδος κυκλοφορίας είναι μεγαλύτερη από τήν περίοδο εργασίας, χωρίς ν' αποτελεί απλό πολλαπλάσιό της, και 2) όπου ή περίοδος εργασίας είναι μεγαλύτερη από τήν περίοδο κυκλοφορίας, στό τέλος κάθε περιόδου εργασίας — αρχίζοντας από τή δεύτερη περιστροφή — αποδεσμεύεται διαρκώς και περιοδικά ένα μέρος του συνολικού ρευστού κεφαλαίου. Καί τό αποδεσμευμένο αυτό κεφάλαιο είναι μάλιστα ίσο μέ τό μέρος του συνολικού κεφαλαίου, πού έχει προκαταβληθεί γιά τήν περίοδο κυκλοφορίας, όταν ή περίοδος εργασίας είναι μεγαλύτερη από τήν περίοδο κυκλοφορίας· και είναι ίσο μέ τό μέρος του κεφαλαίου, πού μπορεί νά γεμίσει τό πλεόνασμα τής περιόδου κυκλοφορίας πέρα από τήν περίοδο εργασίας ή πέρα από ένα πολλαπλάσιο τής περιόδου εργασίας, όταν ή περίοδος κυκλοφορίας είναι μεγαλύτερη από τήν περίοδο εργασίας.

Γ. Από δώ βγαίνει πώς γιά τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, εξεταζόμενο από τήν άποψη του ρευστού του μέρους, πρέπει ν' αποτελεί κανόνα ή αποδέσμευση κεφαλαίου, και εξαίρεση ή απλή έναλλαγή των μερών του κεφαλαίου, πού λειτουργούν διαδοχικά στό προτσές τής παραγωγής. Έπειδή ή ισότητα τής περιόδου εργασίας μέ τήν περίοδο κυκλοφορίας ή ή ισότητα τής περιόδου κυκλοφορίας μέ ένα απλό πολλαπλάσιο τής περιόδου εργασίας — αυτή ή κανονική αναλογικότητα των δυό συστατικών μερών τής περιόδου περιστροφής δέν έχει απολύτως καμιά δουλιά μέ τή φύση του πράγματος και γιαντό γενικά μπορεί νά συμβαίνει μόνο σάν εξαίρεση.

Έπομένως, ένα πολύ σημαντικό μέρος του κοινωνικού κυκλοφοριακού κεφαλαίου, πού περιστρέφεται πολλές φορές μέσα σ' ένα χρό-

νο, κατά τή διάρκεια τοῦ χρονιάτικου κύκλου περιστροφῆς θά βρίσκεται περιοδικά μέ τή μορφή ἀποδεδειγμένου κεφαλαίου.

Εἶναι ἀκόμα φανερό πώς, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τοὺς ἄλλους ὁρους, τό μέγεθος αὐτοῦ τοῦ ἀποδεδειγμένου κεφαλαίου αὐξάνει ὅσο αὐξάνει ἡ ἔκταση τοῦ προτοσῆς ἐργασίας ἢ ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, δηλαδή γενικά ὅσο ἀναπτύσσεται ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Στήν περίπτωση *B*. 2, ἐπειδή αὐξάνει τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο· στήν περίπτωση *B*. 1, ἐπειδή ὅσο ἀναπτύσσεται ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή αὐξάνει ἡ διάρκεια τῆς περιόδου κυκλοφορίας, ἄρα καί τῆς περιόδου περιστροφῆς στίς περιπτώσεις, (πού ἡ περίοδος ἐργασίας εἶναι μικρότερη ἀπό τήν περίοδο κυκλοφορίας, χωρίς νά ὑπάρχει κανονική ἀνάλογια ἀνάμεσα στίς δύο περιόδους).

Στήν πρώτη περίπτωση ἔπρεπε λχ. νά δαπανοῦμε 100 λίρ. στ. τήν ἐβδομάδα. Γιά μιὰ περίοδο ἐργασίας ἔξι ἐβδομάδων 600 λίρ. στ., γιά μιὰ περίοδο κυκλοφορίας τριῶν ἐβδομάδων 300 λίρ. στ., γιά τίς δύο μαζί 900 λίρ. στ. Ἐδῶ ἀποδεδειγνόνται διαρκῶς 300 λίρ. στ. Ἄν ἀντίθετα δαπανοῦνται 300 λίρ. στ. τήν ἐβδομάδα, τότε γιά ὅλη τήν περίοδο ἐργασίας ἔχουμε 1800 λίρ. στ. καί γιά τήν περίοδο κυκλοφορίας 900 λίρ. στ.· δηλ. καί τό περιοδικά ἀποδεδειγμένο κεφάλαιο θά εἶναι 900 λίρ. στ. ἀντί 300.

Δ. Τό συνολικό κεφάλαιο, λχ. τῶν 900 λίρ. στ., πρέπει νά χωριστεῖ σέ δύο μέρη, ὅπως γίνεται πῶς πάνω, σέ 600 λίρ. στ. γιά τήν περίοδο ἐργασίας καί 300 λίρ. στ. γιά τήν περίοδο κυκλοφορίας. Τό μέρος πού δαπανιέται πραγματικά στό προτοσές ἐργασίας μειώνεται μ' αὐτό τόν τρόπο κατά τό ἕνα τρίτο, ἀπό 900 λίρ. στ. γίνεται 600 λίρ. στ., καί γι' αὐτό ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς περιορίζεται κατά τό ἕνα τρίτο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ 300 λίρ. στ. λειτουργοῦν μόνο γιά νά κάνουν συνεχῆ τήν περίοδο ἐργασίας, ἔτσι πού κάθε ἐβδομάδα τοῦ χρόνου νά μποροῦν νά δαπανοῦνται στό προτοσές ἐργασίας 100 λίρ. στ.

Ἀπό τήν ἀφηρημένη ἀποψη, δέν ἔχει σημασία ἂν 600 λίρ. στ. δουλεύουν κατά τή διάρκεια $6 \times 8 = 48$ ἐβδομάδων (προϊόν = 4800 λίρ. στ.) ἢ ἂν δαπανιέται ὅλο τό κεφάλαιο τῶν 900 λίρ. στ. στό προτοσές ἐργασίας κατά τή διάρκεια 6 ἐβδομάδων καί ἔπειτα μένει ἄδρανές τίς 3 ἐβδομάδες τῆς περιόδου κυκλοφορίας· στήν τελευταία περίπτωση κατά τή διάρκεια τῶν 48 ἐβδομάδων θά δούλευε $5\frac{1}{3} \times 6 = 32$ ἐβδομάδες (προϊόν = $900 \times 5\frac{1}{3} = 4800$ λίρ. στ.) καί θά ἔμενε ἄδρανές 16 ἐβδομάδες. Μά κι ἂν δέν πάρομε ἀκόμα ὑπόψη τό γεγονός ὅτι κατά τή διάρκεια τῆς ἀδράνειας τῶν 16 ἐβδομάδων φθείρεται περισσότερο τό πάγιο κεφάλαιο καί ἀκριβαίνει ἡ ἐργασία, γιατί πρέπει νά πληρώνεται ὅλο τό ἔτος, μόλο πού δρᾷ μόνο κατά τή διάρκεια ἑνός μέρους τοῦ ἔτους. μιὰ τέτια ταχτική διακοπή τοῦ προτοσῆς παραγωγῆς εἶναι ἀπολύτως ἀσυμβίβαστη μέ τή λειτουργία τῆς σύγχρονης μεγάλης βιομηχανίας. Ἡ ἴδια ἡ συνέχεια ἀποτελεῖ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας.

Ἄν τώρα δοῦμε ἀπό πῶς κοντά τό ἀποδεδειγμένο, στήν πραγ-

ματικότητα ὅμως προσωρινά ἀνασταλμένο κεφάλαιο, θά δοῦμε πώς σημαντικό μέρος του πρέπει νάχει πάντα τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἄς μείνουμε στό παράδειγμά μας: περίοδος ἐργασίας 6 ἐβδομάδες, περίοδος κυκλοφορίας 3 ἐβδομάδες, δαπάνη 100 λίρ. στ. τήν ἐβδομάδα. Στή μέση τῆς δευτέρας περιόδου ἐργασίας, δηλ. στό τέλος τῆς 9ης ἐβδομάδας, ἐπιστρέφουν 600 λίρ. στ., ἀπό τίς ὁποῖες μόνο οἱ 300 λίρ. στ. πρέπει νά ἐπενδυθοῦν κατά τή διάρκεια τοῦ ὑπόλοιπου τῆς περιόδου ἐργασίας. Ἐπομένως, στό τέλος τῆς δευτέρας περιόδου ἐργασίας ἀποδεδειγνόνται οἱ 300 ἀπό τίς 600 λίρ. στ. Σέ ποιᾷ κατάστασι βρίσκονται αὐτές οἱ 300 λίρ. στ.; Θά ὑποθέσουμε πώς ἀπ' αὐτές τό $\frac{1}{3}$ θά πρέπει νά δαπανηθεῖ γιά μισθό ἐργασίας καί τά $\frac{2}{3}$ γιά πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες. Ἐπομένως, ἀπό τίς 600 λίρ. στ. πού ἔχουν ἐπιστρέψει οἱ 200 λίρ. στ. πού προορίζονται γιά τό μισθό ἐργασίας βρίσκονται μέ τή μορφή χρήματος καί 400 λίρ. στ. μέ τή μορφή παραγωγικοῦ ἀποθέματος, μέ τή μορφή στοιχείων τοῦ σταθεροῦ ἐρευστοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἐπειδή ὅμως γιά τό δεύτερο μισό τῆς περιόδου ἐργασίας II ἀπαιτεῖται μόνο τό μισό αὐτοῦ τοῦ παραγωγικοῦ ἀποθέματος, τό ἄλλο μισό βρίσκεται ἐπὶ 3 ἐβδομάδες μέ τή μορφή πλεονάζοντος παραγωγικοῦ ἀποθέματος, δηλ. παραγωγικοῦ ἀποθέματος πού ξεπερνάει τίς ἀνάγκες μιᾶς περιόδου ἐργασίας. Ὁ κεφαλαιοκράτης ὅμως ξέρεי πώς ἀπό τό μέρος αὐτό (= 400 λίρ. στ.) τοῦ κεφαλαίου πού ἐπέστρεψε χρειάζεται μόνο τό μισό = 200 λίρ. στ. γιά τήν τρέχουσα περίοδο ἐργασίας. Θά ἐξαρτηθεῖ λοιπόν ἀπό τίς συνθήκες τῆς ἀγορᾶς, ἂν αὐτές τίς 200 λίρ. στ. θά τίς ξαναμετατρέψει ἀμέσως ὅλες ἢ μόνο ἕνα μέρος τους σέ πλεονάζον παραγωγικό ἀπόθεμα, ἢ ἂν θά τίς κρατήσει ὅλες ἢ μέρος τους μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου περιμένοντας πῶς εὐνοϊκές συνθήκες τῆς ἀγορᾶς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἶναι αὐτονόητο πώς τό μέρος πού προορίζεται νά δαπανηθεῖ γιά μισθό ἐργασίας, = 200 λίρ. στ., θά κρατηθεῖ μέ τή μορφή χρήματος. Ὁ κεφαλαιοκράτης ὅταν ἀγοράσει τήν ἐργατική δύναμη δέν μπορεῖ νά τήν ἀποθηκεύσει στήν ἀποθήκη ἐμπορευμάτων, ὅπως ἀποθηκεύει τήν πρώτη ὕλη. Εἶναι ὑποχρεωμένος νά τήν ἐνσωματώσει στό προτοσές τῆς παραγωγῆς καί τήν πληρώνει στό τέλος τῆς ἐβδομάδας. Ἐπομένως, ἀπό τό ἀποδεδειγμένο κεφάλαιο τῶν 300 λίρ. στ. αὐτές οἱ 100 λίρ. στ. θάχουν ὅπωςδήποτε τή μορφή τοῦ ἐλεύθερου χρηματικοῦ κεφαλαίου, δηλ. τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου πού δέν ἀπαιτεῖται γιά τήν περίοδο ἐργασίας. Ἐτσι, τό κεφάλαιο, τό ἀποδεδειγμένο μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου, πρέπει νά εἶναι τουλάχιστο ἴσο μέ τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού δαπανήθηκε γιά μισθό ἐργασίας· τό πολύ-πολύ νά περιλαμβάνει ὅλο τό ἀποδεδειγμένο κεφάλαιο. Στήν πραγματικότητα κυμαίνεται διαρκῶς ἀνάμεσα σ' αὐτό τό κατώτατο καί ἀνώτατο ὄριο.

Τό χρηματικό κεφάλαιο, πού ἀποδεδειγνέται ἔτσι ἀπλῶς καί μόνο χάρις στό μηχανισμό τῆς περιστροφικῆς κίνησις (δίπλα στό χρηματικό κεφάλαιο, πού σχηματίζεται μέ τή βαθμιαία ἐπαναροή τοῦ πάγιου κεφαλαίου, καί δίπλα στό χρηματικό κεφάλαιο, πού ἀπαιτεῖται σάν

μεταβλητό κεφάλαιο σε κάθε προτσές εργασίας), με την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος θα παίξει σημαντικό ρόλο, και ταυτόχρονα θ' αποτελέσει μιά από τις βάσεις του.

"Ας υποθέσουμε πώς στο παράδειγμά μας ο χρόνος κυκλοφορίας περιορίζεται από 3 εβδομάδες σε 2. "Ας δεχτούμε πώς αυτό δεν είναι φυσιολογικό φαινόμενο, αλλά συνέπεια λχ. καλής οικονομικής κατάστασης, συντόμευσης των προθεσμιών πληρωμής κλπ. Το κεφάλαιο των 600 λίρ. στ., πού έχει δαπανηθεί κατά τη διάρκεια της περιόδου εργασίας, επιστρέφει μιά εβδομάδα νωρίτερα απ' ό,τι χρειαζόταν, και είναι επομένως ελεύθερο γι' αυτή την εβδομάδα. "Επιπλέον, όπως και προηγούμενα, στή μέση της περιόδου εργασίας αποδεσμεύονται 300 λίρ. στ. (ένα μέρος εκείνων των 600 λίρ. στ.), όμως αποδεσμεύονται για 4 εβδομάδες αντί για 3. "Ετσι στη χρηματαγορά βρίσκονται επί μιά εβδομάδα 600 λίρ. στ. και επί 4 αντί 3 εβδομάδες 300 λίρ. στ. "Επειδή αυτό δεν αφορά μόνο ένα κεφαλαιοκράτη, αλλά πολλούς, και επειδή συμβαίνει κατά διάφορες περιόδους σε διάφορους κλάδους παραγωγής, παρουσιάζεται έτσι στήν αγορά περισσότερο διαθέσιμο χρηματικό κεφάλαιο. "Αν αυτό βαστάξει κάμποσο καιρό, τότε εκεί πού τό επιτρέπουν οι συνθήκες θα διευρυνθεί ή παραγωγή· οι κεφαλαιοκράτες πού εργάζονται με δανεικό κεφάλαιο θα μειώσουν τη ζήτησή τους στή χρηματαγορά, πράγμα πού την ανακουφίζει τόσο, όσο και μιά αυξημένη προσφορά· ή, τέλος, τά ποσά πού έγιναν περριτά για τό μηχανισμό ρίχνονται οριστικά στή χρηματαγορά.

"Εξαιτίας της συστολής του χρόνου κυκλοφορίας από 3 σε 2 εβδομάδες, επομένως, και της περιόδου περιστροφής από 9 σε 8 εβδομάδες, γίνεται περιττό τό $\frac{1}{9}$ του προκαταβλημένου συνολικού κεφαλαίου· ή περίοδος εργασίας των 6 εβδομάδων μπορεί να συνεχίζεται τώρα χωρίς διακοπή με 800 λίρ. στ., όπως προηγούμενα με 900 λίρ. στ. Γιαυτό, ένα μέρος της αξίας του εμπορευματοικού κεφαλαίου, ίσο με 100 λίρ. στ., όταν ξαναμετατραπεί σε χρήμα, μένει σ' αυτή την κατάσταση σαν χρηματικό κεφάλαιο, χωρίς να εξακολουθεί άλλο να λειτουργεί σαν μέρος του κεφαλαίου πού έχει προκαταβληθεί για τό προτσές παραγωγής. "Ενώ ή παραγωγή συνεχίζεται στήν ίδια κλίμακα και με ίδιους τούς άλλους όρους, λχ. με ίδιες τις τιμές κλπ., μειώνεται τό αξιακό μέγεθος του προκαταβλημένου κεφαλαίου από 900 λίρ. στ. σε 800 λίρ. στ.· τό υπόλοιπο της αρχικά προκαταβλημένης αξίας, οι 100 λίρ. στ., εκκρίνεται με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου. Σάν τέτοιο μπαίνει στή χρηματαγορά και αποτελεί πρόσθετο μέρος των κεφαλαίων πού λειτουργούν εδώ.

"Από τά παραπάνω βλέπουμε πώς μπορεί να δημιουργηθεί πληθώρα χρηματικού κεφαλαίου — και μάλιστα όχι μόνο με την έννοια ότι ή προσφορά χρηματικού κεφαλαίου είναι μεγαλύτερη από τη ζήτηση· μιά τέτοια πληθώρα είναι πάντα μόνο σχετική και παρουσιάζεται λχ. κατά τη «μελαγχολική περίοδο», πού μετά τό τέλος της κρίσης εγκαινιάζει τόν καινούργιο κύκλο. "Αλλά με την έννοια ότι για την επίτρεση του συνολικού κοινωνικού προτσές αναπαραγωγής (πού συμπερι-

λαβαίνει και τό προτσές κυκλοφορίας) ένα όρισμένο μέρος της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας γίνεται περιττό και γιαυτό εκκρίνεται με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου· πρόκειται για μιά πληθώρα πού δημιουργείται με άλλη (συστολή του χρόνου κυκλοφορίας και αντίστοιχη συστολή της περιόδου περιστροφής) χωρίς να μεταβάλλεται ή κλίμακα της παραγωγής και χωρίς να μεταβάλλονται οι τιμές. "Εδώ δεν άσκει άπολύτως καμιά επίδραση ή — μεγαλύτερη ή μικρότερη — μάζα του χρήματος πού βρίσκεται σε κυκλοφορία.

"Ας υποθέσουμε αντίστροφα πώς ή περίοδος κυκλοφορίας παρατείνεται λχ. από 3 σε 5 εβδομάδες. Στήν περίπτωση αυτή στήν επόμενη κιόλας περιστροφή ή επιστροφή του προκαταβλημένου κεφαλαίου γίνεται με καθυστέρηση δυό εβδομάδων. Τό τελευταίο μέρος του προτσές παραγωγής αυτής της περιόδου εργασίας δεν μπορεί να συνεχιστεί από τόν ίδιο τό μηχανισμό της περιστροφής του προκαταβλημένου κεφαλαίου. "Αν ή κατάσταση αυτή κρατήσει κάμποσο, θα μπορούσε να σημειωθεί συστολή του προτσές παραγωγής, — της κλίμακας στήν οποία άσκειται — όπως στήν προηγούμενη περίπτωση είχε σημειωθεί διεύρυνσή της. Για να συνεχιστεί όμως τό προτσές στήν ίδια κλίμακα, θάπρεπε ν' αυξηθεί κατά $\frac{2}{9} = 200$ λίρ. στ. τό προκαταβλημένο κεφάλαιο για όλη τη διάρκεια αυτής της παράτασης της περιόδου κυκλοφορίας. Τό πρόσθετο αυτό κεφάλαιο μπορεί να παρθεί μόνο από τη χρηματαγορά. "Αν ή παράταση της περιόδου κυκλοφορίας αφορά ένα ή περισσότερους μεγάλους κλάδους παραγωγής, τότε μπορεί ν' άσκήσει πίεση στή χρηματαγορά, αν ή επίδραση αυτή δεν εξουδετερωθεί με μιά άντεπίδραση από άλλη πλευρά. Καί σ' αυτή την περίπτωση είναι φανερό και χειροπιαστό πώς ή πίεση αυτή, όπως και προηγούμενα εκείνη ή πληθώρα, δεν έχει την παραιμικότερη σχέση με μιά άλλαγή ούτε στις τιμές των εμπορευμάτων, ούτε στή μάζα των ύπαρχόντων μέσων κυκλοφορίας.

(Η τελική προετοιμασία αυτού του κεφαλαίου για εκτύπωση δεν παρουσίασε και λίγες δυσκολίες. "Οσο γερός ήταν ο Μάρξ στήν άλγεβρα, τόσο άσυνήθιστος ήταν στους άριθμητικούς λογαριασμούς, ιδιαίτερα στους έμπορικούς, παρά τό γεγονός ότι ύπάρχει ένα χοντρό δέμα τετράδια, όπου, χρησιμοποιώντας πολλά παραδείγματα, έκανε μόνος του όλα τά είδη των έμπορικών λογαριασμών. Δέν είναι όμως καθόλου τό ίδιο πράγμα ή γνώση των διάφορων ειδών λογαριασμών και ή εφαρμογή τους στήν καθημερινή πραχτική λογιστική του έμπόρου, κι έτσι στους ύπολογισμούς των περιστροφών ο Μάρξ μπερδεύτηκε τόσο, πού δίπλα στους μισοτελειωμένους ύπολογισμούς βγαίνουν τέλος και μερικά λαθεμένα και άντιφατικά αποτελέσματα. Στους πίνακες πού παρήθεσα πιο πάνω κράτησα μόνο τά πιο απλά και άριθμητικά σωστά, και μάλιστα κυρίως για τόν παρακάτω λόγο.

Τά άβέβαια αποτελέσματα αυτών των κοπιαστικών λογαριασμών δόγησαν τόν Μάρξ να δώσει μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι αξίζει σε ένα γεγονός πού — κατά τη γνώμη μου — έχει στήν πραγματικότητα μικρή σημασία. "Εννοώ αυτό πού ο Μάρξ όνομάζει «άποδέσμευση»

χρηματικού κεφαλαίου. Μέ βάση τις πιο πάνω προϋποθέσεις ή πραγματική ουσία της υπόθεσης είναι ή εξής:

"Οποια κι αν είναι ή σχέση ανάμεσα στο μέγεθος της περιόδου εργασίας και στο μέγεθος του χρόνου κυκλοφορίας, δηλαδή ανάμεσα στο κεφάλαιο I και στο κεφάλαιο II, στο τέλος της πρώτης περιστροφής επιστρέφει στον κεφαλαιοκράτη με τη μορφή χρήματος και κατά κανονικά χρονικά διαστήματα, ίσα με τη διάρκεια της περιόδου εργασίας, τό κεφάλαιο, τό αναγκαίο για μία περίοδο εργασίας, δηλ. ένα ποσό ίσο με τό κεφάλαιο I.

"Αν ή περίοδος εργασίας = 5 εβδομάδες, ο χρόνος κυκλοφορίας = 4 εβδομάδες και τό κεφάλαιο I = 500 λίρ. στ., τότε επαναφέρει κάθε φορά ένα χρηματικό ποσό 500 λίρ. στ.: στο τέλος της 9ης, της 14ης, της 19ης, της 24ης, της 29ης κλπ. εβδομάδας.

"Αν ή περίοδος εργασίας = 6 εβδομάδες, ο χρόνος κυκλοφορίας = 3 εβδομάδες και τό κεφάλαιο I = 600 λίρ. στ., τότε επαναφέρουν κάθε φορά 600 λίρ. στ.: στο τέλος της 9ης, της 15ης, της 21ης, της 27ης, της 33ης κλπ. εβδομάδας.

Τέλος, αν ή περίοδος εργασίας = 4 εβδομάδες, ο χρόνος κυκλοφορίας = 5 εβδομάδες και τό κεφάλαιο I = 400 λίρ. στ., τότε επαναφέρουν κάθε φορά 400 λίρ. στ.: στο τέλος της 9ης, της 13ης, της 17ης, της 21ης, της 25ης κλπ. εβδομάδας.

Δέν έχει καμιά σημασία αν και πόσο απ' αυτό τό χρήμα πού επέστρεψε είναι περίσσιο για την τρέχουσα περίοδο εργασίας, δηλ. αν έχει αποδεσμευτεί. Προϋποτίθεται πώς ή παραγωγή συνεχίζεται αδιάκοπα στην ίδια κλίμακα, και για να γίνεται αυτό πρέπει να υπάρχει τό χρήμα, δηλ. να επιστρέφει, αδιάφορο αν επανέρχεται «αποδεσμευμένο» ή όχι. "Αν ή παραγωγή διακοπεί, σταματάει και ή αποδέσμευση.

Μ' άλλα λόγια: γίνεται βέβαια αποδέσμευση χρήματος, δηλ. σχηματισμός λανθάνοντος, δυνάμει μόνο κεφαλαίου με χρηματική μορφή· όμως αυτό γίνεται κάτω από όλες τις συνθήκες και όχι μόνο κάτω από τους ειδικούς όρους πού καθορίζονται λεπτομερέστερα στο κείμενο· και γίνεται σε κλίμακα μεγαλύτερη από την κλίμακα πού υποθέτει τό κείμενο. "Όσο για τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο I, στο τέλος κάθε περιστροφής ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης βρίσκεται απολύτως στην ίδια θέση πού βρισκόταν κατά την ίδρυση της επιχείρησης: ξαναέχει στα χέρια του αυτό τό κεφάλαιο ολόκληρο και με μιās (με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου), ενώ μόνο βαθμιαία μπορεί να τό ξαναμετατρέψει σε παραγωγικό κεφάλαιο.

Τό κύριο στο κείμενο είναι ή απόδειξη πώς από τη μία μεριά σημαντικό μέρος του βιομηχανικού κεφαλαίου πρέπει να βρίσκεται πάντα με χρηματική μορφή, ενώ από την άλλη ένα άκμα πιο σημαντικό μέρος πρέπει να παίρνει προσωρινά χρηματική μορφή. Οι δικές μου συμπληρωματικές παρατηρήσεις τό πολύ-πολύ να ενισχύουν την απόδειξη αυτή. — Φ. Ε.)

V. ΣΥΝΕΠΕΙΑ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ

"Υποθέσαμε πιο πάνω πώς από τη μία μεριά μέναν αμετάβλητες οι τιμές και ή κλίμακα της παραγωγής, ενώ από την άλλη συστελλόταν ή διαστελλόταν ο χρόνος κυκλοφορίας. "Ας υποθέσουμε τώρα, αντίθετα, πώς μένουν αμετάβλητα τό μέγεθος της περιόδου περιστροφής και ή κλίμακα της παραγωγής, πώς όμως από την άλλη μεριά μεταβάλλονται οι τιμές, δηλ. αυξομειώνονται (οι τιμές των κυκλοφοριακών στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου, δηλ. των πρώτων υλών, των βοηθητικών υλών και της εργασίας) ή μόνο των δυο πρώτων απ' αυτά τα στοιχεία. "Ας υποθέσουμε πώς πέφτουν στο μισό ή τιμή των πρώτων και των βοηθητικών υλών, καθώς και ο μισθός εργασίας. Τότε στο παράδειγμά μας θ' απαιτούνταν να προκαταβάλλεται κάθε εβδομάδα ένα κεφάλαιο 50 λίρ. στ. αντί 100 λίρ. στ., και για την περίοδο περιστροφής των 9 εβδομάδων ένα κεφάλαιο 450 λίρ. στ. αντί 900 λίρ. στ. — 450 λίρ. στ. της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας θά εκκρινόταν πρώτα με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου, τό προτσές όμως της παραγωγής θά συνεχίζεται στην ίδια κλίμακα και με την ίδια περίοδο περιστροφής και με την ίδια όπως και προηγούμενα διαίρεσή της. "Επίσης και ή μάζα του χρονιάτικου προϊόντος μένει ίδια, ή τιμή της όμως έχει πέσει στο μισό. Την αλλαγή αυτή, πού συνοδεύεται και από μία αλλαγή στην προσφορά και τη ζήτηση χρηματικού κεφαλαίου, δέν την προκάλεσε ούτε ή επιτάχυνση της περιστροφής, ούτε ή μεταβολή στη μάζα του κυκλοφορούντος χρήματος. "Αντίστροφα. "Η πτώση της αξίας και αντίστοιχα της τιμής των στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου στο μισό θάγε πριν απόλα τό αποτέλεσμα πώς για την επιχείρηση Ψ, πού όπως και προηγούμενα συνεχίζεται στην ίδια κλίμακα, θά προκαταβάλλοταν μία κεφαλαιακή αξία μειωμένη κατά τό μισό, δηλαδή απομέρους της επιχείρησης Ψ θά ριχνόταν στην αγορά μόνο τό μισό χρήμα, επειδή ή επιχείρηση Ψ προκαταβάλλει αυτή την κεφαλαιακή αξία άρχικά με τη μορφή χρήματος, δηλ. σάν χρηματικό κεφάλαιο. "Η χρηματική μάζα πού ρίχνεται στην κυκλοφορία θά λιγότευε, επειδή θά είχαν πέσει οι τιμές των στοιχείων της παραγωγής. Αυτό θάταν ή πρώτη συνέπεια.

Δεύτερο όμως: Τό μισό της άρχικά προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας των 900 λίρ. στ. = 450 λίρ. στ., πού α) διάνυσε διαδοχικά τις μορφές του χρηματικού κεφαλαίου, του παραγωγικού κεφαλαίου και του έμπορευματικού κεφαλαίου, και β) ταυτόχρονα βρισκόταν διαρκώς και παράλληλα ένμέρει με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου, ένμέρει με τη μορφή παραγωγικού κεφαλαίου και ένμέρει με τη μορφή έμπορευματικού κεφαλαίου, — τό μισό αυτό θά εκκρινόταν από την κύκλιση της επιχείρησης Ψ και θά εμφανιζόταν έπομένως στη χρηματαγορά, σάν πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο, θά επιδρούσε σ' αυτήν σάν πρόσθετο συστατικό της. Οι αποδεσμευμένες αυτές 450 λίρ. στ. δρούν σάν χρηματικό κεφάλαιο όχι επειδή είναι χρήμα πού έγινε περιττό για τη λειτουργία της επιχείρησης Ψ, αλλά επειδή είναι συστατικό μέρος της

ἀρχικῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, καί γιαυτό πρέπει νά ἐξακολουθοῦν νά λειτουργοῦν σάν κεφάλαιο, καί ὅχι νά δαπανηθοῦν σάν ἀπλό μέσο κυκλοφορίας. Ἡ πιό κατάλληλη μορφή γιά νά τίς βάλουν νά δράσουν σάν κεφάλαιο εἶναι νά τίς ρίξουν στή χρηματαγορά σάν χρηματικό κεφάλαιο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, θά μπορούσε ἐπίσης νά διπλασιαστεῖ ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς (ἀφήνουμε κατά μέρος ἐδῶ τό πάγιο κεφάλαιο). Μὲ τό ἴδιο προκαταβλημένο κεφάλαιο τῶν 900 λίρ. στ. θά κινούνταν τότε ἕνα προτῶς παραγωγῆς διπλάσεων διαστάσεων.

* Ἀν ἀντίθετα ἀνέβαιναν κατά τό μισό οἱ τιμές τῶν ρευστῶν στοιχείων τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, τότε ἀντί 100 λίρ. στ. τήν ἐβδομάδα θά χρειάζονταν 150 λίρ. στ., δηλ. ἀντί 900 λίρ. στ. θά χρειάζονταν 1350 λίρ. στ. Θά ἀπαιτοῦνταν 450 λίρ. στ. συμπληρωματικό κεφάλαιο γιά νά κινεῖται ἡ ἐπιχείρηση στήν ἴδια κλίμακα, καί τό γεγονός αὐτό θά ἀσκοῦσε *pro tanto* [κατά τό ποσό αὐτό] μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη πίεση στή χρηματαγορά. ἀνάλογα μέ τήν κατάστασή της. * Ἀν παρουσιαζόταν ζήτηση γιά ὅλο τό διαθέσιμο στή χρηματαγορά κεφάλαιο, θά ἐντεινόταν ὁ συναγωνισμός γιά τό διαθέσιμο κεφάλαιο. * Ἀν ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἔμενε ἀργό, τότε θά καλοῦνταν *pro tanto* σέ δράση.

Τρίτο, ὅμως, μπορεῖ μέ δοσμένη τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς, μέ ἀμετάβλητη τήν ταχύτητα περιστροφῆς καί μέ ἀμετάβλητες τίς τιμές τῶν στοιχείων τοῦ ρευστοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου νά πῆσει ἢ ν' ἀνέβει ἡ τιμή τῶν προϊόντων τῆς ἐπιχείρησης *Ψ*. * Ἀν πῆσει ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγει ἡ ἐπιχείρηση *Ψ*, τότε πέφτει καί ἡ τιμή τοῦ ἐμπορευματοῦ της κεφαλαίου ἀπό 600 λίρ. στ., πού τίς ἔριχνε διαρκῶς στήν κυκλοφορία, λχ. σέ 500 λίρ. στ. Συνεπῶς, τό ἕνα ἔκτο τῆς ἀξίας τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου δέν ἐπιστρέφει ἀπό τό προτῶς κυκλοφορίας (ἐδῶ δέν παίρνουμε ὑπόψη τήν ὑπεραξία πού ὑπάρχει μέσα στό ἐμπορευματοῦ κεφάλαιο)· χάνεται σ' αὐτό τό προτῶς. * Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀξία, καί ἀντίστοιχα ἡ τιμή τῶν στοιχείων παραγωγῆς μένει ἴδια, αὐτές οἱ 500 λίρ. στ. πού ἐπέστρεψαν ἐπαρκοῦν μόνο γιά ν' ἀναπληρώσουν τὰ $\frac{5}{6}$ τοῦ κεφαλαίου τῶν 600 λίρ. στ. πού ἀπασχολεῖται μόνιμα στό προτῶς τῆς παραγωγῆς. Θάπρεπε λοιπόν, γιά νά συνεγιστεῖ ἡ παραγωγή στήν ἴδια κλίμακα, νά ξοδευτοῦν 100 λίρ. στ. συμπληρωματικό κεφάλαιο.

* Ἀντίστροφα: * Ἀν ἀνέβαινε ἡ τιμή τῶν προϊόντων τῆς ἐπιχείρησης *Ψ*, τότε θ' ἀνέβαινε καί ἡ τιμή τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου ἀπό 600 λίρ. στ. λχ. σέ 700 λίρ. στ. Τό ἕνα ἔβδομο τῆς τιμῆς του, = 100 λίρ. στ., δέν προέρχεται ἀπό τό προτῶς τῆς παραγωγῆς, δέν εἶχε προκαταβληθεῖ σ' αὐτό, ἀλλά πηγάζει ἀπό τό προτῶς τῆς κυκλοφορίας. Γιά ν' ἀναπληρωθοῦν ὅμως τὰ παραγωγικά στοιχεῖα ἀπαιτοῦνται μόνο 600 λίρ. στ.· ἔχουμε λοιπόν ἀποδέσμευση 100 λίρ. στ.

Ἡ ἐξέταση τῶν αἰτίων, γιατί στήν πρώτη περίπτωσι συντομεύεται ἡ παρατείνεται ἡ περίοδος περιστροφῆς, καί γιατί στή δεύτερη περίπτωσι ἀνεβαίνουν ἢ πέφτουν οἱ τιμές τῶν πρώτων ὑλῶν καί τῆς ἐργασίας, καί στήν τρίτη περίπτωσι οἱ τιμές τῶν προϊόντων πού ἔχουν

παραχθεῖ, ἡ ἐξέταση αὐτῶν τῶν αἰτίων ξεφεύγει ἀπό τόν κύκλο τῆς ὧς τὰ τώρα ἐρευνᾶς μας.

Νά ὅμως τί ἔχει θέση ἐδῶ:

Ἡ περίπτωση. Ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς καί οἱ τιμές τῶν στοιχείων παραγωγῆς καί τῶν προϊόντων μένουν ἀμετάβλητες, ἡ περίοδος κυκλοφορίας, ἐπομένως καί ἡ περίοδος περιστροφῆς μεταβάλλονται.

Σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεση πού κάναμε στό παράδειγμά μας, χάρις στή συντόμευση τῆς περιόδου κυκλοφορίας λιγοστεύει κατά τό $\frac{1}{9}$ τό συνολικό κεφάλαιο πού χρειάζεται νά προκαταβληθεῖ καί πού γι' αὐτό τό λόγο περιορίζεται ἀπό 900 λίρ. στ. σέ 800 λίρ. στ. καί ἐκκρίνονται 100 λίρ. στ. χρηματικό κεφάλαιο.

Ἡ ἐπιχείρηση *Ψ* ἐξακολουθεῖ νά παράγει κάθε 6 ἐβδομάδες τό ἴδιο προϊόν ἰσῆς ἀξίας 600 λίρ. στ., καί ἐπειδὴ ἡ ἐργασία συνεχίζεται ὅλο τό χρόνο χωρίς διακοπή, ἡ ἐπιχείρηση παράγει μέσα σέ 51 ἐβδομάδες τήν ἴδια μάζα προϊόντος ἀξίας 5100 λίρ. στ. * Ὡστε δέν ἐπέρχεται καμιά ἀλλαγὴ ὅσον ἀφορᾷ τῇ μάζᾳ καί τήν τιμῇ τοῦ προϊόντος πού ἡ ἐπιχείρηση ρίχνει στήν κυκλοφορία, οὔτε ἐπίσης ὅσον ἀφορᾷ τίς προθεσμίες πού ἡ ἐπιχείρηση ρίχνει τό προϊόν αὐτό στήν ἀγορά. * Ἐχουν ὅμως ἐκκριθεῖ 100 λίρ. στ., γιατί μέ τή συντόμευση τῆς περιόδου κυκλοφορίας τό προτῶς κορένεται μέ τήν προκαταβολή κεφαλαίου μόνο 800 λίρ. στ., ἀντί 900 λίρ. στ. ὅπως γινόταν προηγουμένα. Οἱ 100 λίρ. στ. ἐκκρινόμενο κεφάλαιο ὑπάρχουν μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου. Δέν ἀντιπροσωπεύουν ὅμως καθόλου τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, πού θάπρεπε νά λειτουργεῖ διαρκῶς μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου. * Ἀς ὑποθέσουμε πῶς ἀπό τό προκαταβλημένο ρευστό κεφάλαιο *I*, = 600 λίρ. στ., τὰ $\frac{4}{5}$, = 480 λίρ. στ., δαπανοῦνται μόνιμα γιά ὑλικά παραγωγῆς καί τό $\frac{1}{5}$, = 120 λίρ. στ., γιά μισθό ἐργασίας. Δηλαδή κάθε ἐβδομάδα δαπανοῦνται 80 λίρ. στ. γιά ὑλικά παραγωγῆς καί 20 λίρ. στ. γιά μισθό ἐργασίας. Τό κεφάλαιο *II*, = 300 λίρ. στ., πρέπει ἐπίσης νά διαιρεθεῖ σέ $\frac{4}{5}$, = 240 λίρ. στ., γιά ὑλικά παραγωγῆς καί σέ $\frac{1}{5}$, = 60 λίρ. στ., γιά μισθό ἐργασίας. Τό κεφάλαιο πού δαπανιέται γιά μισθό ἐργασίας πρέπει διαρκῶς νά προκαταβάλλεται μέ χρηματική μορφή. Μόλις τό ἐμπορευματοῦ προϊόν ἀξίας 600 λίρ. στ. ξαναμετατραπῇ καί πάρει χρηματική μορφή, δηλ. πωληθεῖ, μποροῦν οἱ 480 λίρ. στ. νά μετατραποῦν σέ ὑλικά παραγωγῆς (σέ παραγωγικό ἀπόθεμα), ὅμως 120 λίρ. στ. διατηροῦν τή χρηματική τους μορφή γιά νά χρησιμεύσουν γιά τήν πληρωμὴ τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἐπὶ 6 ἐβδομάδες. Αὐτές οἱ 120 λίρ. στ. ἀποτελοῦν τό ἐλάχιστο ὄριο τοῦ ἐπαναρέοντος κεφαλαίου τῶν 600 λίρ. στ., πού πρέπει διαρκῶς ν' ἀνανεώνεται καί ν' ἀναπληρώνεται μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου καί γιαυτό πρέπει νά ὑπάρχει διαρκῶς σάν μέρος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου πού λειτουργεῖ μέ χρηματική μορφή.

* Ἀν τώρα ἀπό τίς 300 λίρ. στ., πού ἀποδεσμεύονται περιοδικά

για τρεις εβδομάδες και πού χωρίζονται επίσης σε 240 λίρ. στ. παραγωγικό απόθεμα και 60 λίρ. στ. μισθό εργασίας, εκκρίνονται χάρη στη συντόμευση του χρόνου κυκλοφορίας 100 λίρ. στ. με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου και πετιούνται ολότελα έξω από το μηχανισμό περιστροφής, — τότε από πού προέρχεται το χρήμα γι' αυτές τις 100 λίρ. στ. χρηματικό κεφάλαιο; Μόνο τό ένα τους πέμπτο αποτελείται από χρηματικό κεφάλαιο πού αναδεσμεύεται περιοδικά μέσα στα πλαίσια των περιστροφών. Όμως τα $\frac{4}{5}$, = 80 λίρ. στ., έχουν κιόλας αντικατασταθεί από συμπληρωματικό παραγωγικό απόθεμα ίσης αξίας. Με ποιόν τρόπο το συμπληρωματικό αυτό παραγωγικό απόθεμα μετατρέπεται σε χρήμα και από πού προέρχεται το χρήμα γι' αυτήν τη μετατροπή;

Όταν πραγματοποιηθεί πιά η συντόμευση του χρόνου κυκλοφορίας, τότε από τις πιά πάνω 600 λίρ. στ. ξαναμετατρέπονται σε παραγωγικό απόθεμα μόνο 400 λίρ. στ. αντί 480 λίρ. στ. Οι υπόλοιπες 80 λίρ. στ. κρατούνται με τη χρηματική τους μορφή και μαζί με τις πιά πάνω 20 λίρ. στ., πού προορίζονται για μισθό εργασίας, σχηματίζουν τις 100 λίρ. στ. εκκριμένο κεφάλαιο. Μόλο πού αυτές οι 100 λίρ. στ. προέρχονται από την κυκλοφορία μέσω της αγοράς του έμπορευματού κεφαλαίου των 600 λίρ. στ. και αποσύρονται τώρα απ' αυτήν, μιά και δεν ξαναδαπανούνται για μισθό εργασίας και για στοιχεία παραγωγής, δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε πώς, εφόσον βρίσκονται με χρηματική μορφή, βρίσκονται με την ίδια μορφή με την οποία είχαν ριχτεί αρχικά στην κυκλοφορία. Αρχικά είχε δαπανηθεί χρήμα 900 λίρ. στ. για παραγωγικό απόθεμα και μισθό εργασίας. Για να συντελεστεί τό ίδιο προτσές παραγωγής απαιτούνται τώρα μόνο 800 λίρ. στ. Οι 100 λίρ. στ. πού έχουν έτσι εκκριθεί με χρηματική μορφή αποτελούν τώρα ένα καινούργιο χρηματικό κεφάλαιο πού ζητάει τοποθέτηση, ένα καινούργιο συστατικό της χρηματαγοράς. Είναι αλήθεια πώς και προηγούμενα αυτές βρίσκονταν κιόλας περιοδικά με τη μορφή αποδεσμευμένου χρηματικού κεφαλαίου και συμπληρωματικού παραγωγικού κεφαλαίου, αυτές όμως οι λανθάνουσες καταστάσεις αποτελούσαν οι ίδιες όρο για την επιτέλεση του προτσές παραγωγής, έπειδή αποτελούσαν όρο της συνέχειάς του. Τώρα δεν χρειάζονται πιά γι' αυτό τό σκοπό οι έτσι αποτελούν καινούργιο χρηματικό κεφάλαιο και συστατικό της χρηματαγοράς, μόλο πού δεν αποτελούν καθόλου ούτε συμπληρωματικό στοιχείο του υπάρχοντος κοινωνικού χρηματικού αποθέματος (έπειδή υπάρχουν στην αρχή της επιχείρησης και μέσωσιν αυτής ρίχτηκαν στην κυκλοφορία), ούτε νεοσυσσωρευμένο θησαυρό.

Οι 100 αυτές λίρ. στ. έχουν τώρα πραγματικά αφαιρεθεί από την κυκλοφορία, εφόσον αποτελούν μέρος του προκαταβλημένου χρηματικού κεφαλαίου, πού δεν χρησιμοποιείται πιά στην ίδια επιχείρηση. Η αφαίρεση όμως αυτή είναι δυνατή μόνο γιατί η μετατροπή του έμπορευματού κεφαλαίου σε χρήμα και του χρήματος αυτού σε παραγωγικό κεφάλαιο. $E' - X - E$, έχει επιταχυνθεί κατά μιά εβδομάδα, επομένως έχει επιταχυνθεί και η κυκλοφορία του χρήματος πού δρᾷ σ' αυτό τό

προτσές. Έχουν αφαιρεθεί από την κυκλοφορία, γιατί δεν χρειάζονται πιά για την περιστροφή του κεφαλαίου Ψ .

Υποθέσαμε εδώ πώς τό προκαταβλημένο κεφάλαιο ανήκει σ' αυτόν πού τό χρησιμοποιεί. Δέ θάλλαζε όμως καθόλου η υπόθεση αν τότε πάρει δανεικό. Με τη συντόμευση του χρόνου κυκλοφορίας θά χρειάζοταν αντί 900 λίρ. στ. μόνο 800 λίρ. στ. δανεικό κεφάλαιο. Οι 100 λίρ. στ., επιστραμμένες στό δανειστή, αποτελούν και τώρα όπως και προηγούμενα 100 λίρ. στ. καινούργιο χρηματικό κεφάλαιο, μόνο πού βρίσκονται στα χέρια του Φ αντί στα χέρια του Ψ . Αν πάλι ο κεφαλαιοκράτης Ψ παίρνει με πίστωση τά ύλικά για την παραγωγή του αξίας 480 λίρ. στ., έτσι πού ο ίδιος νά είναι υποχρεωμένος νά καταβάλλει μόνο 120 λίρ. στ. σε χρήμα για τό μισθό εργασίας, τότε θά προμηθευόταν τώρα επί πιστώσει ύλικά παραγωγής κατά 80 λίρ. στ. λιγότερα, απόμενος αυτές οι 80 λίρ. στ. αποτελούν πλεονάζον έμπορευματού κεφάλαιο για τόν κεφαλαιοκράτη πού παρέχει την πίστωση, ενώ ο κεφαλαιοκράτης Ψ θά είχε 20 λίρ. στ. εκκριμένες με τη μορφή χρήματος.

Τό συμπληρωματικό παραγωγικό απόθεμα έχει τώρα περιοριστεί κατά τό $\frac{1}{3}$. Ήταν 240 λίρ. στ., δηλ. τα $\frac{4}{5}$ του συμπληρωματικού κεφαλαίου II των 300 λίρ. στ., και τώρα είναι μόνο 160 λίρ. στ. δηλ. συμπληρωματικό απόθεμα για 2 εβδομάδες αντί για 3. Τώρα ανανεώνεται κάθε 2 εβδομάδες αντί κάθε 3, αλλά μόνο για 2 εβδομάδες αντί για 3. Έτσι οι αγορές, λχ. στη βαμβακαγορά, επαναλαμβάνονται συχνότερα και κατά μικρότερες παρτίδες. Από την αγορά αφαιρείται η ίδια παρτίδα βαμβάκι, γιατί η μάζα του προϊόντος μένει αμετάβλητη. Η αφαίρεση όμως κατανέμεται διαφορετικά στό χρόνο και απλώνεται σε περισσότερο χρόνο. Άς υποθέσουμε λχ. πώς πρόκειται για 3 και για 2 μήνες και πώς η χρονιάτικη κατανάλωση βαμβακιού είναι 1200 μπάλες. Στην πρώτη περίπτωση θά πουληθούν:

την 1η του Γενάρη	300	μπάλες	και μένουν στην αποθήκη	900	μπάλες
την 1η του Απριλίου	300	»	»	»	600
την 1η του Ιουλίου	300	»	»	»	300
την 1η του Οκτ/βρη	300	»	»	»	0

Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση θά πουληθούν:

την 1η του Γενάρη	200	μπάλες	και μένουν στην αποθήκη	1000	μπάλες
την 1η του Μάρτη	200	»	»	»	800
την 1η του Μάη	200	»	»	»	600
την 1η του Ιουλίου	200	»	»	»	400
την 1η του Σεπ/βρη	200	»	»	»	200
την 1η του Νοεμβρη	200	»	»	»	0

Όποτε τό χρήμα πού έχει επενδυθεί σε βαμβάκι ξαναγυρνάει ολότελα μόνο ένα μήνα αργότερα, τό Νοέμβρη αντί τόν Οκτώβρη. Αν

λοιπόν με τη συντόμευση του χρόνου κυκλοφορίας, συνεπώς και της περιστροφής, εκκρίνεται με μορφή χρηματικού κεφαλαίου τό $\frac{1}{9}$ του προκαταβλημένου κεφαλαίου, = 100 λίρ. στ., κι αν αυτές οι 100 λίρ. στ. αποτελούνται από 20 λίρ. στ. περιοδικά πλεονάζον χρηματικό κεφάλαιο για την πληρωμή του βδομαδιατικού μισθού και από 80 λίρ. στ., που υπήρχαν σαν περιοδικά πλεονάζον παραγωγικό απόθεμα για μία εβδομάδα, — τότε σ' αυτές τις 80 λίρ. στ. μειωμένο πλεονάζον παραγωγικό απόθεμα του εργοστασίου αντιστοιχεί τό αυξημένο έμπορευματικό απόθεμα του βαμβακέμπορου. Τό ίδιο βαμβάκι παραμένει τόσο περισσότερο καιρό σαν έμπορευμα στη δική του αποθήκη, όσο λιγότερο καιρό βρίσκεται σαν παραγωγικό απόθεμα στην αποθήκη του εργοστασίου.

Ως τώρα υποθέταμε πως ή συντόμευση του χρόνου κυκλοφορίας στην έπιχειρηση του Ψ οφείλεται στο ότι ο Ψ πουλάει πιο γρήγορα τό έμπορεύμα του ή στο ότι τό πληρώνεται πιο γρήγορα, και αντίστοιχα, αν πρόκειται για πίστωση, ότι συντομεύεται ή προθεσμία πληρωμής. Η συντόμευση λοιπόν αυτή προκύπτει από μία συντόμευση του χρόνου πούλησης του έμπορεύματος, του χρόνου μετατροπής του έμπορευματικού κεφαλαίου σε χρηματικό κεφάλαιο, $E' - X$, της πρώτης φάσης του προτού κυκλοφορίας. Θά μπορούσε εξίσου να πηγάει και από τη δεύτερη φάση, $X - E$, έπομένως από την ταυτόχρονη αλλαγή είτε στην περίοδο εργασίας, είτε στο χρόνο κυκλοφορίας των κεφαλαίων Φ , Ω κλπ., που προμηθεύουν στον κεφαλαιοκράτη Ψ τά στοιχεία παραγωγής του ρευστού του κεφαλαίου.

Αν λχ. με τις παλιές συνθήκες μεταφοράς τό βαμβάκι, τό κάρβουνο κλπ. χρειάζονται να ταξιδεύουν 3 εβδομάδες, για να φτάσουν από τον τόπο της παραγωγής ή της αποθήκευσής τους ως την έξοδα παραγωγής του κεφαλαιοκράτη Ψ , τότε τό ελάχιστο όριο αποθεμάτων του Ψ πρέπει να έπαρκει τουλάχιστο για 3 εβδομάδες, ως την άφιξη νέων αποθεμάτων. "Όσον καιρό τό βαμβάκι και τό κάρβουνο βρίσκονται στο δρόμο, δέν μπορούν να χρησιμεύσουν σαν μέσα παραγωγής. Αποτελούν αυτήν τη στιγμή μάλλον αντικείμενο εργασίας της βιομηχανίας μεταφορών και του κεφαλαίου που είναι απασχολημένο σ' αυτήν, καθώς και κυκλοφορούν έμπορευματικό κεφάλαιο για τον κάρβουνοπαραγωγό ή για τον πωλητή βαμβακιού. "Ας υποθέσουμε πως βελτώνονται οι μεταφορές και τό ταξίδι συντομεύεται σε 2 εβδομάδες. Τότε τό παραγωγικό απόθεμα μπορεί να μετατραπεί από απόθεμα τριών εβδομάδων σε απόθεμα δυό εβδομάδων. "Έτσι αποδεσμεύεται τό συμπληρωματικό κεφάλαιο των 80 λίρ. στ. που προκαταβάλλεται γι' αυτό τό σκοπό, τό ίδιο γίνεται και με τις 20 λίρ. στ. που προορίζονται για μισθό εργασίας, επειδή τό περιστραμμένο κεφάλαιο των 600 λίρ. στ. έπιστρέφει μία εβδομάδα νωρίτερα.

Αν λχ. από την άλλη συντομεύεται ή περίοδος εργασίας του κεφαλαίου που προμηθεύει την πρώτη ύλη (παραδείγματα γι' αυτό έχουν δοθεί στα προηγούμενα κεφάλαια), έπομένως αν αύξάνει έπσης ή δυνατότητα ν' ανανεώνεται ή πρώτη ύλη, τό παραγωγικό απόθεμα μπο-

ρεί να έλαττωθεί και τό χρονικό διάστημα από τη μία περίοδο ανανέωσης ως την άλλη να συντομευθεί.

Αν αντίθετα παρατείνεται ο χρόνος κυκλοφορίας, έπομένως και ή περίοδος περιστροφής, απαιτείται προκαταβολή συμπληρωματικού κεφαλαίου. Η προκαταβολή αυτή γίνεται από την τσέπη του ίδιου του κεφαλαιοκράτη, αν διαθέτει πρόσθετο κεφάλαιο. Στην περίπτωση όμως αυτή τό κεφάλαιο τούτο θά ναι τοποθετημένο με κάποια μορφή, σαν μέρος του κεφαλαίου που βρίσκεται στη χρηματαγορά· για να γίνει διαθέσιμο θά πρέπει ν' απαλλαχθεί από την παλιά του μορφή, λχ. ο κεφαλαιοκράτης θά πρέπει να πουλήσει μετοχές ή ν' άποσύρει καταθέσεις, έτσι που και τη φορά αυτή επηρεάζεται έμμεσα ή χρηματαγορά. Η θά πρέπει να τό δανειστεί. "Όσο για τό μέρος του συμπληρωματικού κεφαλαίου που απαιτείται για τό μισθό εργασίας, τό μέρος αυτό πρέπει σε όμαλές συνθήκες να προκαταβάλλεται πάντα σαν χρηματικό κεφάλαιο, και έτσι ο κεφαλαιοκράτης Ψ άσκει από την πλευρά του άμεση πίεση στη χρηματαγορά. Για τό μέρος εκείνο, που προορίζεται να τοποθετηθεί σε ύλικά παραγωγής, αυτό είναι απαραίτητο μόνο στην περίπτωση που ο κεφαλαιοκράτης είναι υποχρεωμένος να τά πληρώσει τοις μετρητοίς. Αν μπορεί να πάρει τά ύλικά επί πιστώσει, τότε τό γεγονός αυτό δέν άσκει άμεση έπίδραση στη χρηματαγορά, επειδή τότε τό συμπληρωματικό κεφάλαιο προκαταβάλλεται άμεσα σαν παραγωγικό απόθεμα, και όχι έξαρχής σαν χρηματικό κεφάλαιο. Αν ο πιστωτής με τη σειρά του ρίξει άμεσα στη χρηματαγορά λχ. τη συναλλαγματική που πήρε από τον Ψ , δηλ. την προεξοφλήσει κλπ., τότε αυτό θά επιδράσει έμμεσα, από δεύτερο χέρι, στη χρηματαγορά. Αν όμως χρησιμοποιήσει αυτήν τη συναλλαγματική για να ξοφλήσει μ' αυτήν λχ. ένα χρέος που θάπρεπε να τό πληρώσει αργότερα, τότε αυτό τό συμπληρωματικά προκαταβλημένο κεφάλαιο δέν επηρεάζει ούτε άμεσα, ούτε έμμεσα τη χρηματαγορά.

II περίπτωση. Οι τιμές των υλικών παραγωγής μεταβάλλονται, όλοι οι άλλοι όροι μένουν άμετάβλητοι.

Υποθέσαμε πιο πάνω πως από τό συνολικό κεφάλαιο των 900 λίρ. στ. τά $\frac{4}{5}$, = 720 λίρ. στ., δαπανούνται για ύλικά παραγωγής και τό $\frac{1}{5}$, = 180 λίρ. στ., για μισθό εργασίας.

Αν τά ύλικά παραγωγής πέσουν στο μισό της τιμής τους, τότε για την περίοδο εργασίας των 6 εβδομάδων τά ύλικά αυτά άπαιτούν μόνο 240 λίρ. στ. αντί 480 λίρ. στ. και για τό συμπληρωματικό κεφάλαιο II μόνο 120 λίρ. στ. αντί 240 λίρ. στ. Συνεπώς, τό κεφάλαιο I μειώνεται από 600 λίρ. στ. σε $240 + 120 = 360$ λίρ. στ., και τό κεφάλαιο II από 300 λίρ. στ. σε $120 + 60 = 180$ λίρ. στ. Τό συνολικό κεφάλαιο μειώνεται από 900 λίρ. στ. σε $360 + 180 = 540$ λίρ. στ. Έπομένως εκκρίνονται 360 λίρ. στ.

Τό κεφάλαιο αυτό, που έχει εκκριθεί και μένει τώρα άναπασχόλητο και που για τό λόγο αυτό έπιζητεί τοποθέτηση στη χρηματαγορά,

δέν είναι παρά ένα κομμάτι του κεφαλαίου των 900 λιρ. στ., πού αρχικά έχει προκαταβληθεί με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου, ένα κομμάτι πού εξαιτίας της πτώσης των τιμών των στοιχείων παραγωγής, στά οποία ξαναμετατρέπεται περιοδικά, έγινε περιττό, εφόσον δέ διευρύνεται ή επιχείρηση, αλλά συνεχίζεται στην παλιά κλίμακα. "Αν αυτή ή πτώση των τιμών δέν οφειλόταν σέ τυχαία περιστατικά (έξαιρετικά πλούσια συγκομιδή, έξαιρετικά μεγάλες εισαγωγές κλπ.), αλλά σέ μιά άνοδο της παραγωγικής δύναμης στον κλάδο πού προμηθεύει την πρώτη ύλη, τότε τό χρηματικό αυτό κεφάλαιο θ' αποτελούσε μιά απόλυτη προσθήκη στή χρηματαγορά καί γενικά στό κεφάλαιο, τό διαθέσιμο με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου, επειδή δέ θ' αποτελούσε πιά αναπόσπαστο συστατικό του χρησιμοποιηθέντος πιά κεφαλαίου.

III περίπτωση. Οι τιμές του ίδιου του προϊόντος μεταβάλλονται στην αγορά.

"Όταν στην περίπτωση αυτή πέφτουν οι τιμές χάνεται ένα μέρος του κεφαλαίου καί γιαυτό πρέπει ν' αναπληρωθεί με νέα προκαταβολή χρηματικού κεφαλαίου. Τή ζημιά αυτή του πωλητή μπορεί νά την κερδίσει ο άγοραστής. "Αμεσα, όταν στην αγορά ή τιμή του προϊόντος έχει πέσει μόνο χάρη σέ μιά τυχαία συγκυρία, καί όταν ύστερα άπ' αυτό ξαναεβαίνει στην κανονική του τιμή. "Εμμεσα, όταν ή αλλαγή στην τιμή έχει προκληθεί από αλλαγή στην αξία πού άντεπιδρά στό παλιό προϊόν καί όταν τό προϊόν αυτό ξαναπαίνει σαν στοιχείο παραγωγής σέ μιάν άλλη σφαίρα παραγωγής καί αποδεσμεύει έδω pro tanto κεφάλαιο. Καί στίς δύο περιπτώσεις τό κεφάλαιο πού έχει χαθεί για τόν Ψ καί πού για την αναπλήρωσή του ο Ψ πιέζει τή χρηματαγορά — μπορεί νά του τό προμηθεύσουν οι συνάδελφοί του επιχειρηματίες σαν καινούργιο συμπληρωματικό κεφάλαιο. Στην περίπτωση αυτή γίνεται άπλή μεταβίβαση.

"Αν αντίθετα ή τιμή του προϊόντος άνεβαίνει, τότε γίνεται ιδιοποίηση ενός μέρους κεφαλαίου πού προέρχεται από την κυκλοφορία καί πού δέν είχε προκαταβληθεί. Τό μέρος αυτό δέν αποτελεί οργανικό μέρος του προκαταβλημένου στό προτές παραγωγής κεφαλαίου, καί γιαυτό, άν δέν διευρυνθεί ή παραγωγή, αποτελεί έκκρημένο χρηματικό κεφάλαιο. "Επειδή έδω παραδεχτήκαμε πώς οι τιμές των στοιχείων του προϊόντος ήταν δοσμένες, προτού παρουσιαστεί στην αγορά σαν έμπορευματικό κεφάλαιο, θά μπορούσε την αύξηση της τιμής νά την είχε προκαλέσει μιά πραγματική αλλαγή της αξίας πού θά επενεργούσε άνάδρομικά, λχ. άν είχαν άνεβεί εκ των ύστερων οι τιμές των πρώτων ύλων. Στην περίπτωση αυτή ο κεφαλαιοκράτης Ψ θά κέρδιζε από τό προϊόν του πού κυκλοφορεί σαν έμπορευματικό κεφάλαιο καί από τό υπάρχον παραγωγικό του απόθεμα. Τό κέρδος αυτό θά του προμήθευε

ένα συμπληρωματικό κεφάλαιο, πού τώρα, με τίς καινούργιες ύψωμένες τιμές των στοιχείων παραγωγής, του γίνεται απαραίτητο για τή συνέχιση της επιχείρησής του.

Έίτε πάλι ή ύψωση των τιμών είναι μόνο προσωρινή. Σ' αυτή την περίπτωση, εκείνο πού από την πλευρά του κεφαλαιοκράτη Ψ γίνεται αναγκαίο σαν συμπληρωματικό κεφάλαιο, παρουσιάζεται από την άλλη πλευρά σαν αποδεσμευμένο κεφάλαιο, εφόσον τό προϊόν του αποτελεί στοιχείο παραγωγής για άλλους κλάδους. "Ο,τι έχασε ο ένας τό κέρδι-σε ο άλλος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ

Η ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ι. ΤΟ ΧΡΟΝΙΑΤΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

“Ας υποθέσουμε ένα κυκλοφοριακό κεφάλαιο 2500 λίρ. στ. πού αποτελείται κατά τὰ $\frac{4}{5}$, = 2000 λίρ. στ., από σταθερό κεφάλαιο (ύλικα παραγωγής) και κατά τὸ $\frac{1}{5}$, = 500 λίρ. στ., από μεταβλητό κεφάλαιο, από κεφάλαιο δαπανημένο γιά μισθὸ ἐργασίας.

“Ας υποθέσουμε πὼς ἡ περίοδος περιστροφῆς = 5 ἐβδομάδες· ἡ περίοδος ἐργασίας = 4 ἐβδομάδες καὶ ἡ περίοδος κυκλοφορίας = 1 ἐβδομάδα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ κεφάλαιο I = 2000 λίρ. στ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 1600 λίρ. στ. σταθερὸ κεφάλαιο καὶ 400 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο· καὶ τὸ κεφάλαιο II = 500 λίρ. στ., ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ 400 λίρ. στ. εἶναι σταθερὸ κεφάλαιο καὶ οἱ 100 λίρ. στ. μεταβλητό. Κάθε ἐβδομάδα ἐργασίας δαπανιέται κεφάλαιο 500 λίρ. στ. Μέσα σ’ ἓνα χρόνο 50 ἐβδομάδων παράγεται ἓνα χρονιάτικο προϊόν $500 \times 50 = 25\,000$ λίρ. στ. Ἐπομένως, τὸ κεφάλαιο I τῶν 2000 λίρ. στ., πού χρησιμοποιεῖται συνεχῶς σέ μιὰ περίοδο ἐργασίας, περιστρέφεται $12\frac{1}{2}$ φορές, $12\frac{1}{2} \times 2000 = 25\,000$ λίρ. στ. Ἀπ’ αὐτὲς τίς 25 000 λίρ. στ. τὰ $\frac{4}{5}$, = 20 000 λίρ. στ., εἶναι σταθερὸ κεφάλαιο, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μέσα παραγωγῆς, καὶ τὸ $\frac{1}{5}$, = 5000 λίρ. στ., εἶναι μεταβλητό κεφάλαιο, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μισθὸ ἐργασίας. Ἀντίθετα, τὸ συνολικὸ κεφάλαιο τῶν 2500 λίρ. στ. περιστρέφεται $\frac{25\,000}{2500} = 10$ φορές.

Τὸ μεταβλητὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο πού ξοδεύτηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραγωγῆς μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ξανά στὸ προτσές τῆς κυκλοφορίας μόνο ἐφόσον πωληθεῖ τὸ προϊόν, στὸ ὁποῖο ἔχει ἀναπαρχθεῖ ἡ ἀξία του, δηλ. ἐφόσον μετατραπῇ ἀπὸ ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο σέ χρηματικὸ κεφάλαιο, γιά νὰ δαπανηθεῖ πάλι γιά τὴν πληρωμὴ ἐργατικῆς δυνάμεις. Τὸ ἴδιο ὅμως γίνεται καὶ μέ τὸ δαπανημένο στὴν παραγωγή σταθερὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο (μέ τὰ ὑλικά παραγωγῆς), πού ἡ ἀξία τους ξαναεμφανίζεται σάν μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος. Ἐκεῖνο πού ἔχουν κοινὸ αὐτὰ τὰ δύο μέρη — τὸ μεταβλητὸ καὶ τὸ σταθερὸ μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου — καὶ ἐκεῖνο πού τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ πάγιο κεφάλαιο δὲν εἶναι ὅτι ἡ μεταβιβασμένη στὸ προϊόν ἀξία τους κυκλοφορεῖ μέσω τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή μέσω τῆς κυκλοφορίας τοῦ προϊόντος σάν ἐμπορεύματος. Ἐνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, ἐπομένως καὶ τοῦ προϊόντος πού κυκλοφορεῖ

σάν ἐμπόρευμα, τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖται πάντα ἀπὸ τὴ φθορὰ τοῦ πάγιου κεφαλαίου, δηλ. ἀπὸ τὸ μέρος τῆς ἀξίας τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραγωγῆς ἔχει μεταβιβαστεῖ στὸ προϊόν. Ἡ διαφορὰ ὅμως εἶναι τούτη: Τὸ πάγιο κεφάλαιο ἐξακολουθεῖ νὰ λειτουργεῖ στὸ προτσές τῆς παραγωγῆς μέ τὴν παλιά του μορφή χρήσης κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς μεγαλύτερου ἢ μικρότερου κύκλου περιόδων περιστροφῆς τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου (= κυκλοφοριακὸ σταθερὸ + κυκλοφοριακὸ μεταβλητό κεφάλαιο). ἐνῶ κάθε ξεχωριστὴ περιστροφή ἔχει σάν προϋπόθεσή της τὴν ἀναπλήρωση τοῦ συνολικοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού ἔχει μπεῖ μέ τὴ μορφή ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς παραγωγῆς στὴ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Ἡ πρώτη φάση τῆς κυκλοφορίας $E' - X'$ εἶναι κοινὴ καὶ γιά τὸ ρευστὸ σταθερὸ καὶ γιά τὸ ρευστὸ μεταβλητό κεφάλαιο. Στὴ δευτέρῃ φάση χωρίζονται. Τὸ χρῆμα, στὸ ὁποῖο ἔχει ξαναμετατραπῇ τὸ ἐμπόρευμα, μετατρέπεται ἐνμέρει σέ παραγωγικὸ ἀπόθεμα (κυκλοφοριακὸ σταθερὸ κεφάλαιο). Ἀνάλογα μέ τίς διάφορες προθεσμίες ἀγορᾶς τῶν συστατικῶν μερῶν αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος μπορεῖ ἓνα μέρος αὐτοῦ τοῦ χρήματος νὰ μετατραπῇ ἀπὸ χρῆμα σέ ὑλικά παραγωγῆς νωρίτερα καὶ ἓνα ἄλλο ἄργότερα, στὸ τέλος ὅμως ὅλο αὐτὸ τὸ χρῆμα διατίθεται γιά ὑλικά παραγωγῆς. Ἐνα ἄλλο μέρος τοῦ χρήματος, πού εἰσπράχτηκε ἀπὸ τὴν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος, παραμένει σάν χρηματικὸ ἀπόθεμα γιά νὰ δαπανηθεῖ λίγο-λίγο γιά τὴν πληρωμὴ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις, πού ἐνσωματώνεται στὸ προτσές τῆς παραγωγῆς. Τὸ μέρος αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ κυκλοφοριακὸ μεταβλητό κεφάλαιο. Καὶ ὅμως ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀναπλήρωση τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου μέρους προέρχεται κάθε φορὰ ἀπὸ τὴν περιστροφή τοῦ κεφαλαίου, ἀπὸ τὴ μετατροπὴ του σέ προϊόν, ἔπειτα, ἀπὸ προϊόν σέ ἐμπόρευμα καὶ, τέλος, ἀπὸ ἐμπόρευμα σέ χρῆμα. Νὰ γιατί στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, χωρὶς νὰ πάρουμε ὑπόψη τὸ πάγιο κεφάλαιο, πραγματευτήκαμε καὶ χωριστὰ καὶ ἀπὸ κοινοῦ τὴν περιστροφή τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου — τοῦ σταθεροῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ.

Γιά τὸ ζήτημα πού ἔχουμε νὰ πραγματευθοῦμε τώρα πρέπει νὰ προχωρήσουμε ἄλλο ἓνα βῆμα καὶ τὸ μεταβλητὸ μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πρέπει νὰ τὸ ἐξετάσουμε ἔτσι, σάν αὐτὸ καὶ μόνο ν' ἀποτελεῖ τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο. Δηλαδή δὲ θὰ παίρνομε ὑπόψιν μας τὸ σταθερὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο πού περιστρέφεται μαζὶ του.

Ἐχουν προκαταβληθεῖ 2500 λίρ. στ. καὶ ἡ ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος εἶναι = 25 000 λίρ. στ. Τὸ μεταβλητὸ ὅμως μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου εἶναι 500 λίρ. στ.· ἐπομένως τὸ μεταβλητὸ μέρος πού περιέχεται στίς 25 000 λίρ. στ. εἶναι $\frac{25\,000}{5} = 5000$ λίρ. στ.

Ἄν διαірῶσουμε τίς 5000 λίρ. στ. μέ 500 θὰ βροῦμε ἀριθμὸ περιστροφῶν 10, ἀκριβῶς ὅπως καὶ γιά τὸ συνολικὸ κεφάλαιο τῶν 2500 λίρ. στ.

Αὐτὸς ὁ μέσος ὑπολογισμός, σύμφωνα μέ τὸν ὁποῖο ἡ ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος διαιρεῖται μέ τὴν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου

κεφαλαίου καί όχι μέ τήν αξία τοῦ μέρους αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται συνεχῶς σέ μιὰ περίοδο ἐργασίας (δηλ. ἐδῶ όχι μέ 400, ἀλλά μέ 500, όχι μέ τό κεφάλαιο I, ἀλλά μέ τό κεφάλαιο I + τό κεφάλαιο II), εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής ἐδῶ, ὅπου πρόκειται μόνο γιά τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας. Θά δοῦμε ἀργότερα πῶς ἀπό ἄλλη ἀποψη ὁ ὑπολογισμός αὐτός δέν εἶναι πέρα γιά πέρα ἀκριβής, ὅπως γενικά δέν εἶναι πέρα γιά πέρα ἀκριβής αὐτός ὁ μέσος ὑπολογισμός. Δηλαδή ἐπαρκεῖ γιά τούς πρακτικούς σκοπούς τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀλλά δέν ἐκφράζει μέ ἀκριβεία ἢ ὅπως χρειάζεται ὅλα τά πραγματικά περιστατικά τῆς περιστροφῆς.

Ὡς τώρα δέν παίρναμε καθόλου ὑπόψη ἓνα μέρος τῆς αξίας τοῦ ἐμπορευματοικοῦ κεφαλαίου, καί συγκεκριμένα τήν ὑπεραξία πού περιέχεται σ' αὐτό. Ἡ ὑπεραξία αὐτή ἔχει παραχθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ προτεσῆ παραγωγῆς κι ἔχει ἐνσωματωθεῖ στό προϊόν. Σ' αὐτήν θά στρέψουμε τώρα τήν προσοχή μας.

Ἄν ὑποθέσουμε πῶς τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 100 λίρ. στ., πού δαπανιέται κάθε ἐβδομάδα, παράγει ὑπεραξία 100% = 100 λίρ. στ., τότε τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ., πού δαπανιέται κατά τήν περίοδο περιστροφῆς 5 ἐβδομάδων, παράγει μιὰ ὑπεραξία 500 λίρ. στ., δηλ. ἡ μισή ἐργάσιμη ἡμέρα ἀποτελεῖται ἀπό ὑπερεργασία. Ἄν ὅμως 500 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο παράγουν 500 λίρ. στ. ὑπεραξία, τότε οἱ 5000 παράγουν ὑπεραξία $500 \times 10 = 5000$ λίρ. στ. Τό προκαταβλημένο ὅμως μεταβλητό κεφάλαιο = 500 λίρ. στ. Ὄνομάζουμε χρονιάτικο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας τή σχέση τῆς συνολικῆς μάζας τῆς ὑπεραξίας, πού ἔχει παραχθεῖ στή διάρκεια ὅλου τοῦ χρόνου, πρὸς τό ἀξιακό ποσό τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Στήν προκείμενη λοιπόν περίπτωση τό ποσοστό αὐτό εἶναι $\frac{5000}{500} = 1000\%$.

Ἄν ἀναλύσουμε τό ποσοστό αὐτό ἀπό πῶς κοντά, θά δοῦμε πῶς εἶναι ἴσο μέ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, πού παράγει τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο κατά τή διάρκεια μιᾶς περιόδου περιστροφῆς, πολλαπλασιασμένο μέ τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου (πού συμπίπτει μέ τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν τοῦ συνολικοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου).

Τό μεταβλητό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε κατά τή διάρκεια μιᾶς περιόδου περιστροφῆς εἶναι στήν προκείμενη περίπτωση 500 λίρ. στ. καί ἡ ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ στήν ἴδια περίοδο περιστροφῆς εἶναι ἐπίσης 500 λίρ. στ. Ἐπομένως τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας κατά τή διάρκεια μιᾶς περιόδου περιστροφῆς εἶναι $= \frac{500}{500} = 100\%$. Ἄν αὐτό τό 100% τό πολλαπλασιάσουμε μέ 10, δηλ. μέ τό χρονιάτικο ἀριθμό τῶν περιστροφῶν, ἔχουμε $\frac{5000}{500} = 1000\%$.

Αὐτό ἰσχύει γιά τό χρονιάτικο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τή μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παίρνεται κατά τή διάρκεια μιᾶς καθορισμένης περιόδου περιστροφῆς, ἡ μάζα αὐτή εἶναι ἴση μέ τήν

αξία τοῦ προκαταβλημένου κατά τήν περίοδο αὐτή μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἐδῶ = 500 λίρ. στ., πολλαπλασιασμένη μέ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἐδῶ λοιπόν $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$ λίρ. στ. Ἄν τό προκαταβλημένο κεφάλαιο ἦταν 1500 λίρ. στ., τότε, μέ ἴσο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας θάταν $= 1500 \times \frac{100}{100} = 1500$ λίρ. στ.

Θά ὀνομάσουμε κεφάλαιο A τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ. πού περιστρέφεται 10 φορές τό χρόνο, παράγει στή διάρκεια τοῦ χρόνου ὑπεραξία 5000 λίρ. στ. καί ἔχει ἐπομένως χρονιάτικο ποσοστό ὑπεραξίας 1000%.

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα πῶς ἓνα ἄλλο μεταβλητό κεφάλαιο B 5000 λίρ. στ. προκαταβάλλεται γιά ἓνα ὁλόκληρο χρόνο (δηλ. ἐδῶ γιά 50 ἐβδομάδες) καί γι' αὐτό περιστρέφεται μόνο μιὰ φορά τό χρόνο. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ἐδῶ πῶς στό τέλος τοῦ χρόνου τό προϊόν πληρώνεται τήν ἴδια μέρα πού ἀποπερατώνεται, ἐπομένως, τό χρηματικό κεφάλαιο, στό ὁποῖο μετατρέπεται τό προϊόν, ἐπιστρέφει τήν ἴδια μέρα. Ἄρα ἡ περίοδος κυκλοφορίας ἐδῶ = 0 καί ἡ περίοδος περιστροφῆς εἶναι ἴση μέ τήν περίοδο ἐργασίας, δηλ. = 1 χρόνος. Ὅπως καί στήν προηγούμενη περίπτωση, στό προτεσῆ ἐργασίας βρίσκεται κάθε ἐβδομάδα ἓνα μεταβλητό κεφάλαιο 100 λίρ. στ., δηλ. μέσα σέ 50 ἐβδομάδες ἓνα κεφάλαιο 5000 λίρ. στ. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα πῶς τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι τό ἴδιο = 100%, δηλ. μέ ἴδια τή διάρκεια τῆς ἐργασίας ἡμέρας ἡ μισή ἡμέρα ἀποτελεῖται ἀπό ὑπερεργασία. Ἄν πάρουμε ὑπόψη 5 ἐβδομάδες, τότε τό τοποθετημένο μεταβλητό κεφάλαιο = 500 λίρ. στ., τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας = 100%, ἡ μάζα λοιπόν τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει παραχθεῖ μέσα σέ 5 ἐβδομάδες εἶναι 500 λίρ. στ. Ἡ μάζα τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἐκμεταλλεύονται ἐδῶ, καί ὁ βαθμός τῆς ἐκμετάλλευσής της εἶναι ἐδῶ, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ἀκριβῶς ἴση μέ τή μάζα τοῦ κεφαλαίου A.

Κάθε ἐβδομάδα τό τοποθετημένο μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 100 λίρ. στ. παράγει ὑπεραξία 100 λίρ. στ., ἐπομένως σέ 50 ἐβδομάδες τό τοποθετημένο κεφάλαιο τῶν $100 \times 50 = 5000$ λίρ. στ. παράγει ὑπεραξία 5000 λίρ. στ. Ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται μέσα σ' ἓνα χρόνο εἶναι ἴση μέ τήν προηγούμενη περίπτωση, = 5000 λίρ. στ., ὅμως εἶναι τελείως διαφορετικό τό χρονιάτικο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Αὐτό εἶναι ἴσο μέ τήν ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ χρόνου διαιρεμένη μέ τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο: $\frac{5000}{5000} =$

$= 100\%$, ἐνῶ πρωτύτερα γιά τό κεφάλαιο A ἦταν 1000%.

Καί στό κεφάλαιο A καί στό κεφάλαιο B ξοδεύαμε κάθε ἐβδομάδα 100 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο. Ἰδιος εἶναι καί ὁ βαθμός ἀξιοποίησης ἢ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, = 100% ἴδιο εἶναι ἐπίσης τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, = 100 λίρ. στ. Ἰδια εἶναι ἡ μάζα ἐργατικῆς δύναμης πού ἐκμεταλλεύονται τά δύο κεφάλαια, τό μέγεθος καί ὁ βαθμός τῆς ἐκμετάλλευσής εἶναι καί στίς δύο περιπτώσεις ἴσα,

οι εργάσιμες ημέρες είναι ίσες και χωρίζονται εξίσου σε ανάγκαία εργασία και υπερεργασία. Το συνολικό ποσό του μεταβλητού κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του χρόνου είναι ίδιο, = 5000 λίρ. στ., το ποσό αυτό βάσει σε κίνηση την ίδια μάζα εργασίας και βγάζει από την εργατική δύναμη που μπήκε σε κίνηση από τα δύο ίσα κεφάλαια την ίδια μάζα υπεραξίας, 5000 λίρ. στ. Και όμως υπάρχει μία διαφορά 900% ανάμεσα στα χρονιάτικα ποσοστά της υπεραξίας του A και του B .

Τό φαινόμενο αυτό δημιουργεί φυσικά την εντύπωση ότι το ποσοστό της υπεραξίας εξαρτιέται όχι μόνο από τη μάζα και από το βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης που μπαίνει σε κίνηση από το μεταβλητό κεφάλαιο, μά επίσης και από κάποιες ανεξήγητες επιδράσεις που πηγάζουν από το προτσές κυκλοφορίας και πραγματικά, τό φαινόμενο αυτό ερμηνεύτηκε μ' αυτό τον τρόπο και από τις άρχες της δεκαετίας 1820 — 1830 προκάλεσε μία ολοκληρωτική σύγχυση στη σχολή του Ρικάρντο, αν και όχι σ' αυτή την καθαρή του μορφή, ωστόσο όμως στην πιο περίπλοκη και πιο κρυφή μορφή του (στή μορφή του χρονιάτικου ποσοστού κέρδους).

Τό παράξενο αυτού του φαινομένου εξαφανίζεται άμέσως, μόλις θέσουμε τά κεφάλαια A και B όχι μόνο φαινομενικά, αλλά πραγματικά κάτω από τούς ίδιους ακριβώς όρους. Οι ίδιοι όροι παρουσιάζονται μόνο αν τό κεφάλαιο B δαπανηθεί ολόκληρο για την πληρωμή εργατικής δύναμης στο ίδιο χρονικό διάστημα, όπως και τό κεφάλαιο A .

Οι 5000 λίρ. στ. κεφάλαιο B στην περίπτωση αυτή θά ξοδεύονται μέσα σε 5 εβδομάδες, δηλ. πρὸς 1000 λίρ. στ. την εβδομάδα έχουμε για ὅλο τό χρόνο μία δαπάνη 50 000 λίρ. στ. Τότε και ἡ υπεραξία μέ βάση την πιο πάνω προϋπόθεσή μας = 50 000 λίρ. στ. "Αν τό περιστρεφόμενο κεφάλαιο = 50 000 λίρ. στ. τό διαιρέσουμε μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο τῶν 5000 λίρ. στ., βρίσκουμε τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν = 10. "Αν τό ποσοστό της υπεραξίας = $\frac{50000}{5000} = 100\%$

τό πολλαπλασιάσουμε μέ τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν πού είναι 10, βρίσκουμε τό χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας = $\frac{50000 \cdot 10}{5000} = \frac{10}{1} =$

= 1000%. Τώρα λοιπόν τά χρονιάτικα ποσοστά υπεραξίας είναι ίσα για τό A και για τό B , δηλ. 1000%, οἱ μάζες όμως της υπεραξίας είναι: για τό B 50.000 λίρ. στ. και για τό A 5000 λίρ. στ. οἱ μάζες της παραγμένης υπεραξίας βρίσκονται τώρα στην ίδια σχέση μεταξύ τους, πού βρίσκονται και οἱ προκαταβλημένες κεφαλαιακές αξίες B και A , δηλ. όπως $5000 : 500 = 10 : 1$. Σε ἀντιστάθμισμα όμως τό κεφάλαιο B στο ίδιο χρονικό διάστημα ἔχει βάλει σε κίνηση δέκα φορές περισσότερη εργατική δύναμη ἀπ' ὅτι τό κεφάλαιο A .

Τήν υπεραξία την παράγει μόνο τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιείται πράγματι στο προτσές της εργασίας και για τό ὅποιο ἰσχύουν ὅλοι οἱ νόμοι για την υπεραξία πού ἀναφέραμε, ἐπομένως και ὁ νόμος πού λέει πώς μέ δοσμένο τό ποσοστό της υπεραξίας ἡ μάζα της υπε-

αξίας καθορίζεται από τό σχετικό μέγεθος του μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

Τό ίδιο τό προτσές της εργασίας μετριέται μέ τό χρόνο. Μέ δοσμένη τή διάρκεια της εργασίας ημέρας (ὅπως ἐδῶ, ὅπου ὑποθέτουμε ἴσους ὅλους τούς ὅρους για τά κεφάλαια A και B , για νά προβάλουμε στο φῶς της ημέρας τή διαφορά στο χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας) ἡ εβδομάδα εργασίας ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα καθορισμένο ἀριθμό εργάσιμων ἡμερῶν. Μ' ἄλλα λόγια, μπορούμε νά θεωρήσουμε μία οποιαδήποτε περίοδο εργασίας, λχ. ἐδῶ μία περίοδο εργασίας πέντε εβδομάδων, σάν μία μοναδική εργασία ἡμέρα 300 ὥρων, αν ἡ εργασία ἡμέρα = 10 ὥρες και ἡ εβδομάδα = 6 εργάσιμες ἡμέρες. "Επειτα όμως αὐτόν τόν ἀριθμό πρέπει νά τόν πολλαπλασιάσουμε μέ τόν ἀριθμό τῶν εργατῶν, πού χρησιμοποιοῦνται κάθε μέρα ταυτόχρονα και ἀπό κοινοῦ στο ίδιο προτσές εργασίας. "Αν ὁ ἀριθμός αὐτός ἦταν λχ. 10, τότε τό βδομαδιατικό σύνολο = $60 \times 10 = 600$ ὥρες και μία περίοδος εργασίας 5 εβδομάδων = $600 \times 5 = 3000$ ὥρες. "Επομένως, μέ ἴσο σέ μέγεθος τό ποσοστό της υπεραξίας και μέ ἴσο σέ μέγεθος την εργασία ἡμέρα χρησιμοποιοῦνται ἴσα σέ μέγεθος μεταβλητά κεφάλαια, όταν στο ίδιο χρονικό διάστημα μπαίνουν σέ κίνηση ἴσες σέ μέγεθος μάζες εργατικής δύναμης (μία εργατική δύναμη ἴσης τιμῆς πολλαπλασιασμένη μέ τόν ίδιο ἀριθμό).

"Ας ἐπιστρέψουμε τώρα στα ἀρχικά μας παραδείγματα. Και στίς δύο περιπτώσεις A και B χρησιμοποιοῦνται ὅλες τίς εβδομάδες του χρόνου ἴσα σέ μέγεθος μεταβλητά κεφάλαια, 100 λίρ. στ. την εβδομάδα. "Επομένως τά χρησιμοποιηθέντα μεταβλητά κεφάλαια πού λειτουργοῦν πραγματικά στο προτσές εργασίας είναι ἴσα, τά προκαταβλημένα όμως μεταβλητά κεφάλαια είναι πέρα για πέρα ἄνια. Στην περίπτωση A προκαταβάλλονται για κάθε 5 εβδομάδες 500 λίρ. στ., ἀπό τίς ὁποῖες κάθε εβδομάδα χρησιμοποιοῦνται 100 λίρ. στ. Στην περίπτωση B πρέπει στην πρώτη περίοδο τῶν 5 εβδομάδων νά προκαταβληθοῦν 5000 λίρ. στ., ἀπό τίς ὁποῖες όμως χρησιμοποιοῦνται μόνο 100 λίρ. στ. την εβδομάδα, δηλ. στίς 5 εβδομάδες μόνο 500 λίρ. στ. = $\frac{1}{10}$ τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Στή δεύτερη περίοδο τῶν 5 εβδομάδων πρέπει νά προκαταβληθοῦν 4500 λίρ. στ., θά χρησιμοποιηθοῦν όμως μόνο 500 λίρ. στ. κ. ο. κ. Τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού προκαταβάλλεται για μία καθορισμένη χρονική περίοδο, μετατρέπεται σέ χρησιμοποιούμενο, δηλ. σέ μεταβλητό κεφάλαιο πού πραγματικά λειτουργεῖ και δῶ, μόνο στο μέτρο πού μπαίνει πραγματικά στα τμήματα ἐκείνης της χρονικῆς περιόδου, πού καλύπτονται ἀπό τό προτσές εργασίας, και λειτουργεῖ πραγματικά στο προτσές εργασίας. Στο ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα, στο ὅποιο προκαταβάλλεται ἕνα μέρος του για νά χρησιμοποιηθεῖ μόνο σέ κατοπινό χρονικό διάστημα, τό μέρος αὐτό είναι σάν νά μήν ὑπάρχει για τό προτσές της εργασίας και γιαντό δέν ἀσχεῖ καμία ἐπίδραση οὔτε στο σχηματισμό της ἀξίας, οὔτε στο σχηματισμό της υπεραξίας. Αὐτό γίνεται λχ. μέ τό κεφάλαιο A τῶν 500 λίρ. στ. "Εχει προκαταβληθεῖ ολόκληρο για 5 εβδομάδες, όμως στο προτσές εργασίας μπαίνουν διαδοχικά ἀπ' αὐτό κάθε εβδομάδα μόνο 100 λίρ. στ. Τήν πρώτη

έβδομάδα χρησιμοποιείται απ' αυτό τό $\frac{1}{5}$ · τά $\frac{4}{5}$ έχουν προκαταβληθεί χωρίς νά χρησιμοποιούνται, μόλο πού πρέπει νά υπάρχουν αποθεματοποιημένα, έπομένως καί προκαταβλημένα γιά τό προτσές εργασίας τών έπόμενων 4 εβδομάδων.

Τά περιστατικά, πού τροποποιούν τή σχέση ανάμεσα στό προκαταβλημένο καί στό χρησιμοποιούμενο μεταβλητό κεφάλαιο, έπιδρούν στην παραγωγή υπεραξίας — μέ δοσμένο τό ποσοστό τής υπεραξίας — μόνο έφόσον καί μόνο μέ τό ότι μεταβάλλουν τήν ποσότητα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, πού μπορεί νά χρησιμοποιηθεῖ πραγματικά στή διάρκεια μιᾶς καθορισμένης χρονικῆς περιόδου, λχ. μέσα σέ 1 εβδομάδα, 5 εβδομάδες κλπ. Τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο λειτουργεῖ σάν μεταβλητό κεφάλαιο μόνο έφόσο καί μόνο κατά τή διάρκεια πού χρησιμοποιεῖται πραγματικά· ὄχι ὅμως κατά τό χρονικό διάστημα, πού ἐνῶ ἔχει προκαταβληθεῖ μένει σάν ἀπόθεμα χωρίς νά χρησιμοποιεῖται. Ὅλα ὅμως τά περιστατικά, πού τροποποιούν τή σχέση ανάμεσα στό προκαταβλημένο καί στό χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο, συνοψίζονται στή διαφορά τών περιόδων περιστροφῆς (πού καθορίζεται ἀπό τή διαφορά εἴτε τῆς περιόδου εργασίας, εἴτε τῆς περιόδου κυκλοφορίας, εἴτε καί τών δύο μαζί). Ὁ νόμος τῆς παραγωγῆς υπεραξίας λέει πῶς μέ ἴσο τό ποσοστό τῆς υπεραξίας ἴσες μάζες λειτουργούντος μεταβλητοῦ κεφαλαίου παράγουν ἴσες μάζες υπεραξίας. Ἄν λοιπόν τά κεφάλαια *A* καί *B* σέ ἴσα χρονικά διαστήματα καί μέ ἴσο ποσοστό υπεραξίας χρησιμοποιούν ἴσες μάζες μεταβλητοῦ κεφαλαίου, θά πρέπει νά παράγουν σέ ἴσα χρονικά διαστήματα ἴσες μάζες υπεραξίας, ὅσο κι ἂν διαφέρει ἡ σχέση αὐτοῦ τοῦ χρησιμοποιούμενου σέ ὁρισμένη χρονική περίοδο μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρὸς τό μεταβλητό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ κατά τήν ἴδια περίοδο, ἐπομένως, ὅσο κι ἂν διαφέρει καί ἡ σχέση τών παραγμένων μαζῶν υπεραξίας ὄχι πρὸς τό χρησιμοποιημένο, ἀλλά πρὸς τό ἐν γένει προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο. Ἡ διαφορά αὐτῆς τῆς σχέσης ἀντί νά ἀντιφάσκει μέ τούς νόμους πού ἀναπτύξαμε σχετικά μέ τήν παραγωγή υπεραξίας, ἀντίθετα, τούς ἐπιβεβαιώνει καί ἀποτελεῖ ἀναπόφευκτη συνέπειά τους.

Ἄς ἐξετάσουμε τίς πρώτες πέντε εβδομάδες παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου *B*. Στό τέλος τῆς 5ης εβδομάδας ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καί καταναλωθεῖ 500 λίρ. στ. Ἡ νεοδημιουργημένη ἄξια εἶναι = 1000 λίρ. στ., ἐπομένως $\frac{500\text{ν}}{500\mu} = 100\%$. Ἀκριβῶς ὅπως καί στό κεφάλαιο *A*. Τό γεγονός ὅτι στό κεφάλαιο *A* ἡ υπεραξία πραγματοποιεῖται μαζί μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, ἐνῶ στό κεφάλαιο *B* ὄχι — δέ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐφόσον πρόκειται γιά τήν ὥρα μόνο γιά τήν παραγωγή τῆς υπεραξίας καί γιά τή σχέση τῆς πρὸς τό μεταβλητό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ κατά τήν παραγωγή τῆς. Ἄν ἀντίθετα γιά τό κεφάλαιο *B* ὑπολογίσουμε τή σχέση τῆς υπεραξίας ὄχι πρὸς τό μέρος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου τῶν 5000 λίρ. στ. πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ, ἐπομένως καί καταναλωθεῖ κατά τήν παραγωγή τῆς, ἀλλά πρὸς αὐτό τό ἴδιο τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, τότε ἔχουμε

$\frac{500\text{ν}}{5000\mu} = \frac{1}{10} = 10\%$. Ἄρα ἔχουμε γιά τό κεφάλαιο *B* 10% καί γιά τό κεφάλαιο *A* 100%, δηλ. δέκα φορές περισσότερο. Ἄν μέ βάση αὐτά μᾶς λέγανε: αὐτή ἡ διαφορά στό ποσοστό τῆς υπεραξίας γιά ἴσο-μεγέθη κεφάλαια, πού ἔχουν βάλει σέ κίνηση ἴσες ποσότητες εργασίας, καί μάλιστα εργασίας πού διαιρεῖται κατά ἴσα μέρη σέ πληρωμένη καί ἀπλήρωτη εργασία, ἀντιφάσκει στούς νόμους παραγωγῆς τῆς υπεραξίας, — τότε ἡ ἀπάντηση θάταν ἀπλή καί θά δινόταν μέ μιᾶ ἀπλή ματιά στίς πραγματικές σχέσεις: στήν περίπτωση *A* ἡ [σχέση] τους ἐκφράζει τό πραγματικό ποσοστό τῆς υπεραξίας, δηλ. τή σχέση τῆς υπεραξίας πού ἔχει παραχθεῖ κατά τή διάρκεια 5 εβδομάδων ἀπό ἓνα μεταβλητό κεφάλαιο 500 λίρ. στ. πρὸς αὐτό τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ. Στήν περίπτωση *B*, ἀντίθετα, ὁ ὑπολογισμός γίνεται μέ τέτιο τρόπο, πού δέν ἔχει καμία σχέση οὔτε μέ τήν παραγωγή τῆς υπεραξίας, οὔτε μέ τόν ἀντίστοιχό της καθορισμό τοῦ ποσοστοῦ τῆς υπεραξίας. Οἱ 500 λίρ. στ. υπεραξία, πού ἔχουν παραχθεῖ μέ μεταβλητό κεφάλαιο 500 λίρ. στ., δέν ὑπολογίζονται ἐδῶ σέ σχέση μέ τίς 500 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο, πού προκαταβάλλεται κατά τήν παραγωγή τους, ἀλλά σέ σχέση μέ ἓνα κεφάλαιο 5000 λίρ. στ., πού τά $\frac{1}{10}$ του, οἱ 4500 λίρ. στ., δέν ἔχουν καμία δουλιὰ μέ τήν παραγωγή αὐτῆς τῆς υπεραξίας τῶν 500 λίρ. στ. καί πού ἀντίθετα πρόκειται νά λειτουργήσουν μόνο σιγά-σιγά, στήν πορεία τῶν ἐπόμενων 45 εβδομάδων, δηλ. δέν υπάρχουν καθόλου γιά τήν παραγωγή τῶν πρώτων 5 εβδομάδων, γιά τήν ὁποία καί μόνο πρόκειται ἐδῶ. Στήν περίπτωση αὐτή λοιπόν ἡ διαφορά στό ποσοστό τῆς υπεραξίας τοῦ *A* καί τοῦ *B* δέ δημιουργεῖ κανένα πρόβλημα.

Ἄς συγκρίνουμε τώρα τά χρονιάτικα ποσοστά τῆς υπεραξίας γιά τά κεφάλαια *B* καί *A*. Γιά τό κεφάλαιο *B* ἔχουμε $\frac{500\text{ν}}{5000\mu} = 100\%$, γιά τό κεφάλαιο *A* $\frac{500\text{ν}}{500\mu} = 1000\%$. Ἡ σχέση ὅμως τῶν ποσοστῶν τῆς υπεραξίας εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως καί προηγούμενα. Ἐκεῖ εἴχαμε:

$$\frac{\text{Ποσοστό τῆς υπεραξίας τοῦ κεφαλαίου } B}{\text{Ποσοστό τῆς υπεραξίας τοῦ κεφαλαίου } A} = \frac{10\%}{100\%}, \text{ καί τώρα ἔχουμε:}$$

$$\frac{\text{Χρονιάτικο ποσοστό τῆς υπεραξίας τοῦ κεφαλαίου } B}{\text{Χρονιάτικο ποσοστό τῆς υπεραξίας τοῦ κεφαλαίου } A} = \frac{100\%}{1000\%}$$

ἀλλά $\frac{10\%}{100\%} = \frac{100\%}{1000\%}$ δηλ. ἔχουμε τήν ἴδια σχέση πού εἴχαμε καί προηγούμενα.

Ὅμως τό πρόβλημα ἔχει τώρα ἀντιστραφεῖ. Τό χρονιάτικο ποσοστό τοῦ κεφαλαίου *B*: $\frac{500\text{ν}}{5000\mu} = 100\%$ δέν παρουσιάζει ἀπολύτως καμία παρέκκλιση — δέν παρουσιάζει κἂν τήν ἐπίφαση μιᾶς παρέκκλισης — ἀπό τούς γνωστούς μᾶς νόμους γιά τήν παραγωγή καί γιά τό ἀντίστοιχό της ποσοστό τῆς υπεραξίας. Κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους

έχουν προκαταβληθεί και καταναλωθεί παραγωγικά 5000_μ, που έχουν παραγάγει 5000_ν. Συνεπώς, το ποσοστό της υπεραξίας είναι το προηγούμενο κλάσμα $\frac{5000_{\nu}}{5000_{\mu}} = 100\%$. Το χρονιάτικο ποσοστό συμφωνεί με το πραγματικό ποσοστό της υπεραξίας. Όστε αὐτή τή φορά εκείνο που παρουσιάζει τήν άνωμαλία δέν είναι όπως πρώτα τό κεφάλαιο B, αλλά τό κεφάλαιο A, και τήν άνωμαλία αὐτή πρέπει νά τήν εξηγήσουμε.

Έχουμε έδω τό ποσοστό της υπεραξίας $\frac{5000_{\nu}}{500_{\mu}} = 1000\%$. Άν όμως στήν πρώτη περίπτωση οί 500_ν, τό προϊόν 5 εβδομάδων, ύπολογίστηκαν σέ σχέση μέ ένα προκαταβλημένο κεφάλαιο 5000 λίρ. στ., από τίς όποιες τά $\frac{9}{10}$ δέν είχαν χρησιμοποιηθεί στήν παραγωγή αὐτῆς της υπεραξίας, τώρα οί 5000_ν ύπολογίζονται σέ σχέση μέ τίς 500_μ, δηλ. μόνο σέ σχέση μέ τό $\frac{1}{10}$ τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, που χρησιμοποιήθηκε πραγματικά στήν παραγωγή 5000_ν, έπειδή οί 5000_ν είναι τό προϊόν ενός κεφαλαίου 5000 που έχει καταναλωθεί παραγωγικά μέσα σέ 50 εβδομάδες, και όχι ενός κεφαλαίου 500 λίρ. στ. που έχει καταναλωθεί κατά τή διάρκεια μιᾶς μονάχα περιόδου 5 εβδομάδων. Στήν πρώτη περίπτωση ή παραγμένη κατά τή διάρκεια 5 εβδομάδων υπεραξία ύπολογίστηκε σέ σχέση μέ ένα κεφάλαιο που έχει προκαταβληθεί γιά 50 εβδομάδες, δηλ. δέκα φορές μεγαλύτερο από τό κεφάλαιο που έχει καταναλωθεί κατά τή διάρκεια τών 5 εβδομάδων. Τώρα ή υπεραξία που έχει παραχθεῖ μέσα σέ 50 εβδομάδες ύπολογίζεται σέ σχέση μέ ένα κεφάλαιο που έχει προκαταβληθεί γιά 5 εβδομάδες, δηλ. που είναι δέκα φορές μικρότερο από τό κεφάλαιο που έχει καταναλωθεί μέσα σέ 50 εβδομάδες.

Τό κεφάλαιο A τών 500 λίρ. στ. δέν προκαταβάλλεται ποτέ γιά περισσότερες από 5 εβδομάδες. Στο τέλος τών 5 εβδομάδων έπαναρέει και, πραγματοποιώντας δέκα περιστροφές στή διάρκεια τοῦ έτους, μπορεί νά έπαναλάβει δέκα φορές τό ίδιο προτόές. Άπό τά παραπάνω βγαίνουν δύο πράγματα:

Πρώτο: Τό προκαταβλημένο κεφάλαιο A είναι μόνο πέντε φορές μεγαλύτερο από τό μέρος τοῦ κεφαλαίου που χρησιμοποιείται συνεχώς στο προτόές παραγωγῆς μιᾶς εβδομάδας. Άντίθετα, τό κεφάλαιο B, που περιστρέφεται μόνο μία φορά μέσα σέ 50 εβδομάδες, που επομένως πρέπει επίσης νάχει προκαταβληθεί γιά 50 εβδομάδες, είναι 50 φορές μεγαλύτερο από τό μέρος του, που μπορεί νά χρησιμοποιείται συνεχώς μέσα σέ μία εβδομάδα. Γιαντό ή περιστροφή τροποποιεῖ τή σχέση άνάμεσα στο κεφάλαιο, που προκαταβάλλεται γιά τό προτόές παραγωγῆς κατά τή διάρκεια τοῦ έτους, και στο κεφάλαιο, που μπορεί και χρησιμοποιεῖται διαρκώς γιά μία καθορισμένη περίοδο παραγωγῆς, λχ. γιά μία εβδομάδα. Κι αὐτό μᾶς δίνει τήν πρώτη περίπτωση, όπου ή υπεραξία 5 εβδομάδων δέ λογαριάζεται σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο που χρησιμοποιεῖται κατά τή διάρκεια αὐτῶν τών 5 εβδομάδων, αλλά σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο που χρησιμοποιεῖται κατά τή διάρκεια 50 εβδομάδων και που είναι δέκα φορές μεγαλύτερο.

Δεύτερο: Η περίοδος περιστροφῆς τών 5 εβδομάδων τοῦ κεφαλαίου A άποτελεῖ μόνο τό $\frac{1}{10}$ τοῦ χρόνου, γιαντό ό χρόνος περιλαμβάνει 10 τέτιες περιόδους περιστροφῆς, στίς όποιες χρησιμοποιεῖται όλοένα και από τήν αρχή κεφάλαιο A 500 λίρ. στ. Τό χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο είναι έδω ίσο μέ τό κεφάλαιο που προκαταβάλλεται γιά 5 εβδομάδες, πολλαπλασιασμένο μέ τόν αριθμό τών περιόδων περιστροφῆς στή διάρκεια όλου τοῦ έτους. Τό χρησιμοποιούμενο κατά τή διάρκεια τοῦ έτους κεφάλαιο είναι $= 500 \times 10 = 5000$ λίρ. στ. Τό κεφάλαιο που προκαταβάλλεται κατά τή διάρκεια τοῦ έτους $= \frac{5000}{10} =$

$= 500$ λίρ. στ. Πράγματι, παρά τό γεγονός ότι οί 500 λίρ. στ. ξαναχρησιμοποιούνται πάντα από τήν αρχή, κάθε 5 εβδομάδες, δέν προκαταβάλλονται ποτέ περισσότερες από αὐτές τίς ίδιες 500 λίρ. στ. Άπό τήν άλλη, στήν περίπτωση τοῦ κεφαλαίου B είναι αλήθεια πώς κατά τή διάρκεια 5 εβδομάδων χρησιμοποιούνται και προκαταβάλλονται γι' αὐτές τίς 5 εβδομάδες μόνο 500 λίρ. στ. Έπειδή όμως έδω ή περίοδος περιστροφῆς $= 50$ εβδομάδες, τό κεφάλαιο που χρησιμοποιεῖται κατά τή διάρκεια τοῦ έτους είναι ίσο μέ τό κεφάλαιο που προκαταβάλλεται όχι γιά κάθε 5 εβδομάδες, αλλά γιά 50 εβδομάδες. Η μᾶζα όμως της υπεραξίας που παράγεται σ' όλο τό χρόνο καθορίζεται, μέ δοσμένο τό ποσοστό της υπεραξίας, σύμφωνα μέ τό κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ έτους, και όχι σύμφωνα μέ τό κεφάλαιο που προκαταβλήθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ έτους. Έπομένως, γιά τό κεφάλαιο αὐτό τών 5000 λίρ. στ., που περιστρέφεται μία φορά, ή μᾶζα αὐτή της υπεραξίας δέν είναι μεγαλύτερη άπ' ό,τι είναι γιά τό κεφάλαιο τών 500 λίρ. στ. που περιστρέφεται δέκα φορές, και είναι τόσο μεγάλη, μόνο και μόνο έπειδή τό ίδιο τό κεφάλαιο που περιστρέφεται μία φορά τό χρόνο είναι δέκα φορές μεγαλύτερο από τό κεφάλαιο που περιστρέφεται δέκα φορές τό χρόνο.

Τό μεταβλητό κεφάλαιο που περιστράφηκε κατά τή διάρκεια τοῦ έτους — έπομένως τό μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος ή ακόμα της χρονιάτικης δαπάνης που είναι ίση μ' αὐτό τό μέρος — είναι τό μεταβλητό κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε πραγματικά, που καταναλώθηκε παραγωγικά κατά τή διάρκεια τοῦ έτους. Συνεπώς, όταν είναι ίσα τό μεταβλητό κεφάλαιο A που περιστράφηκε στή διάρκεια τοῦ έτους και τό μεταβλητό κεφάλαιο B που περιστράφηκε στή διάρκεια τοῦ έτους και έχουν χρησιμοποιηθεί κάτω από ίσους όρους αξιοποίησης, άν δηλ. τό ποσοστό της υπεραξίας είναι ίσο και γιά τά δύο κεφάλαια, τότε ή μᾶζα της υπεραξίας που έχει παραχθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ έτους πρέπει νά είναι ίση και γιά τά δύο κεφάλαια· συνεπώς, — έπειδή είναι ίσες οί μᾶζες κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκαν — πρέπει νά είναι ίσο και τό ποσοστό της υπεραξίας που ύπολογίζεται μέ βάση όλο τό έτος, εφόσον εκφράζεται μέ τόν τύπο:

μᾶζα της υπεραξίας που έχει παραχθεῖ στή διάρκεια τοῦ έτους · Η, γιά μεταβλητό κεφάλαιο που έχει περιστραφεῖ στή διάρκεια τοῦ έτους

νά εκφραστούμε γενικά: "Όποιο κι αν είναι τό σχετικό μέγεθος τῶν μεταβλητῶν κεφαλαίων πού περιστράφηκαν, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας τους πού ἔχει παραχθεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους καθορίζεται ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας πού δίνουν τά ἀντίστοιχα κεφάλαια, ἐργαζόμενα μέσες περίοδες (λχ. κατά τό βδομαδιατικό ἢ καθημερινό μέσο ὄρο).

Αὐτό εἶναι τό μοναδικό πόρισμα πού βγαίνει ἀπό τούς νόμους τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας καί τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας.

"Ας δοῦμε λοιπόν παρακάτω τί ἐκφράζει ἡ σχέση:

κεφάλαιο πού περιστράφηκε στή διάρκεια τοῦ ἔτους (ὁπότε, ὅπως εἴπαμε, παίρνουμε ὑπόψη μόνο τό μεταβλητό κεφάλαιο).

Ἡ διαίρεση μᾶς δίνει τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει προκαταβληθεῖ μέσα σ' ἕνα χρόνο.

Γιά τό κεφάλαιο A ἔχουμε:

5000 λίρ. στ. κεφάλαιο πού περιστράφηκε στή διάρκεια τοῦ ἔτους. Γιά τό 500 λίρ. στ. προκαταβλημένο κεφάλαιο

κεφάλαιο B :

5000 λίρ. στ. κεφάλαιο πού περιστράφηκε στή διάρκεια τοῦ ἔτους
5000 λίρ. στ. προκαταβλημένο κεφάλαιο

Καί στίς δύο σχέσεις ὁ ἀριθμητής ἐκφράζει τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, πολλαπλασιασμένο ἐπὶ τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν: γιά τό A 500×10 , γιά τό B 5000×1 , ἢ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, πολλαπλασιασμένο ἐπὶ τό κλάσμα τοῦ χρόνου περιστροφῆς, ἀντιστραμμένο καί ὑπολογισμένο γιά ἕνα ἔτος. Ὁ χρόνος περιστροφῆς γιά τό A εἶναι $\frac{1}{10}$ τοῦ ἔτους· τό ἀντιστραμμένο κλάσμα τοῦ χρόνου περιστροφῆς εἶναι $\frac{10}{1}$ τοῦ ἔτους, δηλ. $500 \times \frac{10}{1} = 5000$: γιά τό B $5000 \times \frac{1}{1} = 5000$. Ὁ παρονομαστής ἐκφράζει τό περιστραμμένο κεφάλαιο, πολλαπλασιασμένο μέ τό ἀντιστραμμένο κλάσμα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν περιστροφῶν: γιά τό A $5000 \times \frac{1}{10}$, γιά τό B $5000 \times \frac{1}{1}$.

Οἱ ἀντίστοιχες μάζες ἐργασίας (ἄθροισμα τῆς πληρωμένης καί ἀπλήρωτης ἐργασίας), οἱ ὁποῖες ἔχουν μπεῖ σέ κίνηση ἀπό τά δύο μεταβλητά κεφάλαια πού περιστράφηκαν στή διάρκεια τοῦ ἔτους, εἶναι ἐδῶ ἴσες, ἐπειδή εἶναι ἴσα τά ἴδια τά κεφάλαια πού περιστράφηκαν, ὅπως εἶναι ἴσα καί τά ποσοστά τῆς ἀξιοποίησής τους.

Ἡ σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, πού περιστράφηκε στή διάρκεια τοῦ ἔτους, πρὸς τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο δείχνει: 1) Τή σχέση τοῦ κεφαλαίου, πού πρέπει νά προκαταβληθεῖ, πρὸς τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιήθηκε μέσα σέ μιὰ καθορισμένη περίοδο ἐργασίας. "Αν ὁ ἀριθμός τῶν περιστροφῶν $= 10$, ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωση A , κι ἂν ὑποθέσουμε πῶς τό ἔτος ἔχει 50 ἑβδομάδες, τότε ὁ χρόνος περιστροφῆς εἶναι 5 ἑβδομάδες. Γιά τίς 5 αὐτές

ἑβδομάδες πρέπει νά προκαταβληθεῖ μεταβλητό κεφάλαιο, καί τό προκαταβλημένο γιά 5 ἑβδομάδες κεφάλαιο πρέπει νά εἶναι 5 φορές μεγαλύτερο ἀπὸ τό μεταβλητό κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖται μέσα σέ μιὰ ἑβδομάδα. Δηλαδή μόνο τό $\frac{1}{5}$ τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου (πού ἐδῶ εἶναι 500 λίρ. στ.) μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ μέσα σέ μιὰ ἑβδομάδα. Ἀντίθετα, στήν περίπτωση τοῦ κεφαλαίου B , ὅπου ὁ ἀριθμός

τῶν περιστροφῶν $= \frac{1}{1}$ ὁ χρόνος περιστροφῆς $= 1$ χρόνος $= 50$ ἑβδομάδες. Ἐπομένως, ἡ σχέση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου πρὸς τό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιεῖται κάθε ἑβδομάδα εἶναι 50: 1. "Αν ἦταν ἴδια ἡ σχέση γιά τόν B , ὅπως καί γιά τόν A , τότε ὁ B θάπρεπε νά τοποθετεῖ στήν ἐπιχείρηση κάθε ἑβδομάδα 1000 ἀντὶ 100 λίρ. στ. — 2) "Απ' ὅλα αὐτά βγαίνει πῶς ὁ B χρησιμοποίησε ἕνα κεφάλαιο δέκα φορές μεγαλύτερο (5000 λίρ. στ.), ἀπ' ὅ,τι ὁ A , γιά νά βάλει σέ κίνηση τήν ἴδια μάζα μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως, — μέ δοσμένο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας — καί τήν ἴδια μάζα ἐργασίας (πληρωμένη καί ἀπλήρωτη), ἐπομένως, καί γιά νά παραγάγει στή διάρκεια τοῦ ἔτους τήν ἴδια μάζα ὑπεραξίας. Τό πραγματικό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας δέν ἐκφράζει τίποτα ἄλλο, παρὰ τή σχέση ἀνάμεσα στό μεταβλητό κεφάλαιο, πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κατά τή διάρκεια ὁρισμένου χρονικοῦ διαστήματος, καί στήν ὑπεραξία, πού ἔχει παραχθεῖ στό ἴδιο χρονικό διάστημα· ἢ τή μάζα τῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας, πού βάζει σέ κίνηση τό μεταβλητό κεφάλαιο πού χρησιμοποιήθηκε κατά τή διάρκεια αὐτοῦ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος. Δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά δουλιὰ μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, πού ἂν καί προκαταβλήθηκε δέ χρησιμοποιεῖται στό χρονικό αὐτό διάστημα, γιαντό δέν ἔχει ἐπίσης καμιά δουλιὰ μέ τίς τροποποιήσεις καί τίς διαφορές πού προκαλεῖ ἡ περίοδος περιστροφῆς γιά διάφορα κεφάλαια στή σχέση ἀνάμεσα στό μέρος τους, πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα, καί στό μέρος τους, πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κατά τό ἴδιο χρονικό διάστημα.

"Απ' ὅσα ἀναπτύξαμε ὥς τώρα βγαίνει, ἀντίθετα, πῶς τό χρονιάτικο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μόνο σέ μιὰ μοναδική περίπτωση συμπίπτει μέ τό πραγματικό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, πού ἐκφράζει τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, καί συγκεκριμένα στήν περίπτωση πού τό προκαταβλημένο κεφάλαιο περιστρέφεται μόνο μιὰ φορά τό χρόνο, καί γι' αὐτό τό λόγο τό προκαταβλημένο κεφάλαιο εἶναι ἴσο μέ τό περιστραμμένο στή διάρκεια τοῦ ἔτους κεφάλαιο, δηλ. ἡ σχέση τῆς μάζας τῆς ὑπεραξίας, πού ἔχει παραχθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους, πρὸς τό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιήθηκε γι' αὐτή τήν παραγωγή κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους, συμπίπτει καί εἶναι ταυτόσημη μέ τή σχέση τῆς μάζας τῆς ὑπεραξίας, πού ἔχει παραχθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους, πρὸς τό κεφάλαιο, πού προκαταβλήθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους.

A . Τό χρονιάτικο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἴσο:

μάζα τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει παραχθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους. Ἡ μάζα προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο

δμως της υπεραξίας που έχει παραχθεί μέσα σ' ένα χρόνο είναι ίση με το πραγματικό ποσοστό της υπεραξίας, πολλαπλασιασμένο με το μεταβλητό κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή της. Το κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή της χρονιάτικης μάζας υπεραξίας είναι ίσο με το προκαταβλημένο κεφάλαιο, πολλαπλασιασμένο με τον αριθμό των περιστροφών του, που θα τον δηλώσουμε με το ν . Έτσι ο τύπος A μετατρέπεται στο:

B . Το χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας είναι ίσο:

$$\frac{\text{πραγματικό ποσοστό της υπεραξίας} \times \text{τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο} \times \nu}{\text{προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο}}$$

Λογούχαρη, για το κεφάλαιο $B = \frac{100\% \times 5000 \times 1}{5000}$, ή 100% . Μόνο όταν $\nu = 1$, δηλ. όταν το προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο περιστρέφεται μόνο μία φορά το χρόνο, δηλ. είναι ίσο με το κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε ή περιστράφηκε στη διάρκεια του έτους, το χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας είναι ίσο με το πραγματικό ποσοστό της υπεραξίας.

Αν το χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας το δηλώσουμε με Y' , το πραγματικό ποσοστό της υπεραξίας με ν' , το προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο με μ και τον αριθμό των περιστροφών με ν , τότε έχουμε: $Y' = \frac{\nu'\mu}{\mu} = \nu' \nu$, δηλ. $Y' = \nu' \nu$ και είναι $= \nu'$ μόνο όταν $\nu = 1$, δηλ. $Y' = \nu' \times 1 = \nu'$.

Από τα παραπάνω βγαίνει ακόμα πώς το χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας είναι πάντα $= \nu' \nu$, δηλ. είναι ίσο με το πραγματικό ποσοστό της υπεραξίας που παράγει σε μία περίοδο περιστροφής το μεταβλητό κεφάλαιο, το καταναλωμένο κατά την περίοδο αυτή, πολλαπλασιασμένο επί τον αριθμό των περιστροφών αυτού του μεταβλητού κεφαλαίου κατά τη διάρκεια του έτους, ή (πράγμα που είναι το ίδιο) πολλαπλασιασμένο επί το αντιστραμμένο κλάσμα του χρόνου περιστροφής του, υπολογισμένο με βάση το έτος σαν μονάδα. (Αν το μεταβλητό κεφάλαιο περιστρέφεται δέκα φορές μέσα σ' ένα έτος, τότε ο χρόνος περιστροφής του $= \frac{1}{10}$. Επομένως το αντιστραμμένο κλάσμα του χρόνου του περιστροφής $= \frac{10}{1} = 10$.)

Βγαίνει επίσης: $Y' = \nu'$, όταν $\nu = 1$. Το Y' είναι μεγαλύτερο από το ν' , όταν ν είναι μεγαλύτερο από 1, δηλ. όταν το προκαταβλημένο κεφάλαιο περιστρέφεται περισσότερο από μία φορά το χρόνο ή όταν το περιστραμμένο κεφάλαιο είναι μεγαλύτερο από το προκαταβλημένο.

Τέλος, το Y' είναι μικρότερο από το ν' όταν ν είναι μικρότερο από 1, δηλ. όταν το περιστραμμένο στη διάρκεια του έτους κεφάλαιο αποτελεί μέρος μόνο του προκαταβλημένου κεφαλαίου, άρα όταν η περίοδος περιστροφής διαρκεί πάνω από ένα χρόνο.

Ας σταθούμε λίγο στην τελευταία περίπτωση.

Κρατούμε όλες τις προϋποθέσεις του προηγούμενου παραδείγματός μας, μόνο που την περίοδο περιστροφής την παρατείνουμε σε 55 εβδομάδες. Το προτσές εργασίας απαιτεί κάθε εβδομάδα 100 λίρ. σ. μεταβλητό κεφάλαιο, δηλ. 5500 λίρ. σ. για την περίοδο περιστροφής, και παράγει την εβδομάδα 100 ν . Άρα το ν' είναι όπως και πριν 100% .

Ο αριθμός περιστροφών ν είναι εδώ $= \frac{50}{55} = \frac{10}{11}$, επειδή ο χρόνος περιστροφής είναι $1 + \frac{1}{10}$ του έτους (το έτος το υπολογίζουμε προς 50 εβδομάδες), $= \frac{11}{10}$ του έτους.

$$\text{Τό } Y' = \frac{100\% \times 5500 \times \frac{10}{11}}{5500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1000}{11} = 90 \frac{10}{11} \%,$$

δηλ. μικρότερο από 100% . Πράγματι, αν το χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας ήταν 100% , θάπρεπε 5500 μ μέσα σ' ένα χρόνο να παράγουν 5500 ν , ενώ για το σκοπό αυτό χρειάζονται $\frac{11}{10}$ του χρόνου. Οι 5500 μ παράγουν κατά τη διάρκεια του χρόνου μόνο 5000 ν , άρα το χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας $= \frac{5000\nu}{5500\mu} = \frac{10}{11} = 90 \frac{10}{11} \%$.

Το χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας, ή η σύγκριση ανάμεσα στην υπεραξία, που παράγεται κατά τη διάρκεια του έτους, και στο μεταβλητό κεφάλαιο, που προκαταβλήθηκε συνολικά (σε διάκριση από το μεταβλητό κεφάλαιο που περιστράφηκε κατά τη διάρκεια του έτους), δεν είναι επομένως απλώς υποκειμενική σύγκριση, αλλά ή ίδια ή πραγματική κίνηση του κεφαλαίου προκαλεί αυτή την αντιπαράθεση. Για τον κάτοχο του κεφαλαίου A έχει επιστρέψει στο τέλος του χρόνου το προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιό του, $= 500$ λίρ. σ., και επιπλέον 5000 λίρ. σ. υπεραξία. Το μέγεθος του προκαταβλημένου κεφαλαίου του δεν εκφράζεται από τη μάζα του κεφαλαίου που έχει χρησιμοποιήσει κατά τη διάρκεια του έτους, αλλά από τη μάζα του κεφαλαίου που περιοδικά επιστρέφει σ' αυτόν. Για το προκείμενο ζήτημα δεν έχει καμία σημασία αν στο τέλος του χρόνου το κεφάλαιο υπάρχει ενμέρει σαν παραγωγικό απόθεμα και ενμέρει σαν εμπορευματικό ή χρηματικό κεφάλαιο, και σε ποιά αναλογία χωρίζεται σ' αυτές τις διάφορες μερίδες. Για τον κάτοχο του κεφαλαίου B έχουν επιστρέψει 5000 λίρ. σ., δηλ. το προκαταβλημένο κεφάλαιό του, και επιπλέον 5000 λίρ. σ. υπεραξία. Για τον κάτοχο του κεφαλαίου Γ (του τελευταίου κεφαλαίου των 5500 λίρ. σ. που εξετάσαμε) έχουν παραχθεί κατά τη διάρκεια του έτους 5000 λίρ. σ. υπεραξία (δαπάνησε 5000 λίρ. σ. με ποσοστό υπεραξίας 100%), αλλά δεν έχει ακόμα επιστρέψει το προκαταβλημένο κεφάλαιό του, όπως δεν έχει επιστρέψει και η παραγμένη υπεραξία του.

Τό $Y' = \nu'$ εκφράζει το γεγονός ότι το ποσοστό της υπεραξίας που ισχύει για το μεταβλητό κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια μιας περιόδου περιστροφής:

μάζα υπεραξίας που έχει παραχθεί στη διάρκεια μιας περιόδου περιστροφής μεταβλ. κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια μιας περιόδ. περιστροφής

πρέπει να πολλαπλασιαστεί με τον αριθμό των περιόδων περιστροφής ή των περιόδων αναπαραγωγής του προκαταβλημένου μεταβλητού κεφαλαίου, με τον αριθμό των περιόδων, στίς οποίες ανανεώνει την κύκλωσή του.

Έχουμε κιόλας δει στο Βιβλίο I, κεφ. 4ο [σελ. 159 — 189] («Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο»), και έπειτα στο Βιβλίο I, κεφ. 21ο [σελ. 586 — 599] («Απλή αναπαραγωγή»), πως η κεφαλαιακή αξία γενικά προκαταβάλλεται και δεν ξοδεύεται, γιατί η αξία αυτή, αφού διανύσει τις διάφορες φάσεις της κύκλωσής της, επιστρέφει ξανά στην αφηρησία της, και επιστρέφει μάλιστα πλουτισμένη με υπεραξία. Αυτό είναι που της δίνει το χαρακτηρισμό της προκαταβλημένης αξίας. Ο χρόνος που περνάει από το σημείο της αφηρησίας της ως το σημείο της επιστροφής της είναι ο χρόνος για τον οποίο προκαταβάλλεται.

Όλη η κύκλωση, που διανύει η κεφαλαιακή αξία και μετριέται με το χρόνο που μεσολαβεί από την προκαταβολή της ως την επιστροφή της, αποτελεί την περιστροφή της, και η διάρκεια αυτής της περιστροφής αποτελεί μία περίοδο περιστροφής. Όταν έχει διανυθεί αυτή η περίοδος και τερματιστεί η κύκλωση, η ίδια κεφαλαιακή αξία μπορεί να ξαναρχίσει την ίδια κύκλωση, δηλ. ν' αξιοποιείται ξανά, να παράγει υπεραξία. Αν, όπως γίνεται στην περίπτωση A, το μεταβλητό κεφάλαιο περιστρέφεται δέκα φορές μέσα σ' ένα χρόνο, τότε στη διάρκεια του χρόνου με την ίδια κεφαλαιακή προκαταβολή παράγεται δέκα φορές η μάζα της υπεραξίας που αντιτοιχεί σε μία περίοδο περιστροφής.

Πρέπει να αποσαφηνίσουμε τη φύση της προκαταβολής από την άποψη της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.

Το κεφάλαιο A, που περιστρέφεται δέκα φορές κατά τη διάρκεια του έτους, έχει προκαταβληθεί δέκα φορές κατά τη διάρκεια του έτους. Ξαναπροκαταβάλλεται για κάθε καινούργια περίοδο περιστροφής. Ταυτόχρονα όμως ο κεφαλαιοκράτης A κατά τη διάρκεια του έτους δεν προκαταβάλλει ποτέ περισσότερη από την ίδια κεφαλαιακή αξία των 500 λίρ. στ., και πράγματι δέ διαθέτει ποτέ για το προτσές της παραγωγής που εξετάζουμε περισσότερες από 500 λίρ. στ. Μόλις αυτές οι 500 λίρ. στ. ολοκληρώσουν μία κύκλωση, ο κεφαλαιοκράτης A τις βάζει και ξαναρχίζουν την ίδια κύκλωση· όπως το κεφάλαιο σύμφωνα με τη φύση του διατηρεί τον κεφαλαιακό χαρακτήρα, ακριβώς επειδή λειτουργεί σαν κεφάλαιο σε επανειλημμένα προτσές παραγωγής. Επίσης δεν προκαταβάλλεται ποτέ για περισσότερο από 5 εβδομάδες. Αν η περιστροφή κρατά περισσότερο, τότε δεν επαρκεί. Αν συντομευθεί, τότε ένα μέρος γίνεται περιττό. Δεν προκαταβάλλονται εδώ δέκα κεφάλαια των 500 λίρ. στ., αλλά ένα κεφάλαιο 500 λίρ. στ. προκαταβάλλεται δέκα φορές σε διαδοχικά χρονικά διαστήματα. Γι' αυτό το λόγο το χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας δέ λογαριάζεται με βάση ένα κεφάλαιο 500 λίρ. στ. που προκαταβάλλεται δέκα φορές, ή με βάση 5000 λίρ. στ., αλλά με βάση ένα κεφάλαιο 500 λίρ. στ. που προκαταβάλλεται μία φορά· ακριβώς όπως 1 τάληρο, που κυκλοφορεί δέκα φορές, αντιπροσωπεύει πάντα μόνο ένα μοναδικό τάληρο που βρίσκεται

σε κυκλοφορία, μόλο που επιτελεί τη λειτουργία 10 ταλήρων. Στά χέρια όμως που βρίσκεται, ύστερα από κάθε αλλαγή χεριών, εξακολουθεί να παραμένει η ίδια ταυτόσημη αξία του 1 ταλήρου.

Επίσης το κεφάλαιο A σε κάθε του επιστροφή καθώς και στην επιστροφή του στο τέλος του χρόνου δείχνει πως ο κάτοχός του εργάζεται πάντα μόνο με την ίδια κεφαλαιακή αξία των 500 λίρ. στ. Γιαυτό το επιστρέφουν στά χέρια του κάθε φορά μόνο 500 λίρ. στ. Γιαυτό το προκαταβλημένο κεφάλαιό του δεν είναι ποτέ πάνω από 500 λίρ. στ. Αυτός είναι ο λόγος που το προκαταβλημένο κεφάλαιο των 500 λίρ. στ. αποτελεί τον παρονομαστή του κλάσματος που εκφράζει το χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας. Για το ποσοστό αυτό είχαμε πιο πάνω τον

τύπο: $Y' = \frac{v'\mu\nu}{\mu} = v'n$. Επειδή όμως το πραγματικό ποσοστό της υπε-

αξίας $v' = \frac{v}{\mu}$, δηλ. είναι ίσο με τη μάζα της υπεραξίας, διαιρεμένη με το μεταβλητό κεφάλαιο που την έχει παραγάγει, μπορούμε στη θέση του v' ν' βάλουμε την αξία του v' , δηλ. $\frac{v}{\mu}$, οπότε έχουμε τον άλλο τύπο:

$$Y' = \frac{v\nu}{\mu}$$

Με τη δεκαπλή όμως περιστροφή του, επομένως και με τη δεκαπλή ανανέωση της προκαταβολής του, το κεφάλαιο των 500 λίρ. στ. εκτελεί τη λειτουργία ενός κεφαλαίου δέκα φορές μεγαλύτερου, ενός κεφαλαίου 5000 λίρ. στ., ακριβώς όπως 500 νομίσματα του ενός ταλήρου, που κυκλοφορούν δέκα φορές το χρόνο, εκτελούν την ίδια λειτουργία 5000 τέτοιων νομισμάτων, που κυκλοφορούν μόνο μία φορά.

II. Η ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΥ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

«Οποιαδήποτε κι αν είναι η κοινωνική μορφή του προτσές παραγωγής, το προτσές αυτό πρέπει να είναι συνεχές ή να διατρέχει πάντα από την αρχή τά ίδια στάδια... Γιαυτό, κάθε κοινωνικό προτσές παραγωγής, εξεταζόμενο στη διαρκή του συνάφεια και στην άεση ροή της ανανέωσής του, είναι ταυτόχρονα και προτσές αναπαραγωγής... Σαν περιοδική προσαύξηση της αξίας του κεφαλαίου ή σαν περιοδικός καρπός του λειτουργούντος κεφαλαίου ή υπεραξία αποχτάει τη μορφή ενός εισοδήματος [Revenue] που πηγάζει από το κεφάλαιο» (Βιβλίο I, κεφ. 21ο [σελ. 586, 587]).

Έχουμε 10 περιόδους περιστροφής των 5 εβδομάδων του κεφαλαίου A. Στην πρώτη περίοδο περιστροφής προκαταβάλλονται 500 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο, δηλ. κάθε εβδομάδα 100 λίρ. στ. μετατρέπονται σε εργατική δύναμη, έτσι που στο τέλος της πρώτης περιόδου περιστροφής έχουν ξοδευτεί για εργατική δύναμη 500 λίρ. στ. Αυτές οι

500 λίρ. στ., πού αρχικά αποτελούσαν μέρος του προκαταβλημένου συνολικού κεφαλαίου, έπαψαν νά είναι κεφάλαιο. Έχουν δαπανηθεί γιά εργατική δύναμη. Οί εργάτες μέ τή σειρά τους τίς ξοδεύουν γιά ν' αγοράσουν τά μέσα συντήρησής τους, δηλ. καταναλώνουν μέσα συντήρησης αξίας 500 λίρ. στ. Έπομένως μιά μάζα έμπορευμάτων ίσης αξίας εκμηδενίζεται (δέν είναι επίσης κεφάλαιο αυτά πού τυχόν αποταμιεύει ο εργάτης μέ τή μορφή χρήματος κλπ.). Η μάζα αυτή των έμπορευμάτων καταναλώνεται γιά τόν εργάτη μή παραγωγικά, άν δέν πάρουμε υπόψη τό γεγονός ότι διατηρεί τήν εργατική του δύναμη σέ κατάσταση ικανή γιά δράση, δηλ. ένα απαραίτητο γιά τόν κεφαλαιοκράτη όργανο. — Δεύτερο. Όμως, αυτές οί 500 λίρ. στ. έχουν μετατραπεί γιά τόν κεφαλαιοκράτη σέ εργατική δύναμη ίσης αξίας (ή τιμής). Ο κεφαλαιοκράτης καταναλώνει τήν εργατική δύναμη στό προτσές τής εργασίας. Στο τέλος των 5 εβδομάδων υπάρχει μιά καινούργια αξία 1000 λίρ. στ. Τό μισό απ' αυτήν, 500 λίρ. στ., είναι ή αναπαραγμένη αξία του μεταβλητού κεφαλαίου πού έχει δαπανηθεί γιά τήν πληρωμή εργατικής δύναμης. Τό άλλο μισό, 500 λίρ. στ., είναι νεοπαραγμένη υπεραξία. Η εργατική όμως δύναμη των 5 εβδομάδων, πού χάρη στην ανταλλαγή μαζί της ένα μέρος του κεφαλαίου μετατράπηκε σέ μεταβλητό κεφάλαιο, έχει επίσης ξοδευτεί, καταναλωθεί, άν και παραγωγικά. Η εργασία πού δροῦσε χτές δέν είναι ή ίδια εργασία πού δρώ σήμερα. Η αξία της σύν ή υπεραξία, πού δημιουργήθηκε απ' αυτήν, υπάρχει τώρα σάν αξία του προϊόντος, ενός πράγματος πού διαφέρει από τήν ίδια τήν εργατική δύναμη. Μέ τή μετατροπή όμως του προϊόντος σέ χρήμα, τό μέρος τής αξίας πού είναι ίσο μέ τήν αξία του προκαταβλημένου μεταβλητού κεφαλαίου μπορεί ν' ανταλλαγεί πάλι μέ εργατική δύναμη και επομένως νά ξαναλειτουργήσει σάν μεταβλητό κεφάλαιο. Δέν έχει σημασία τό γεγονός ότι ή κεφαλαιακή αξία, πού δέν έχει μόνο αναπαραχθεί, αλλά και ξαναμετατραπεί σέ χρηματική μορφή, χρησιμεύει γιά ν' απασχολούνται οί ίδιοι εργάτες, δηλ. οί ίδιοι φορείς τής εργατικής δύναμης. Είναι δυνατό στή δεύτερη περίοδο περιστροφής ο κεφαλαιοκράτης νά χρησιμοποιήσει άλλους, αντί τούς παλιούς εργάτες.

Πράγματι, στίς 10 περιόδους περιστροφής των 5 εβδομάδων δαπνείται βαθμιαία γιά μισθό εργασίας ένα κεφάλαιο 5000 λίρ. στ. και όχι 500 λίρ. στ., και ο μισθός αυτός ξαναξοδεύεται από τούς εργάτες γιά μέσα συντήρησης. Τό προκαταβλημένο έτσι κεφάλαιο των 5000 λίρ. στ. έχει καταναλωθεί. Δέν υπάρχει πιά. Από τήν άλλη, στό προτσές τής παραγωγής ενσωματώνεται βαθμιαία εργατική δύναμη αξίας όχι 500, αλλά 5000 λίρ. στ., πού όχι μόνο αναπαράγει τή δική της αξία, αλλά και παράγει επιπλέον μίαν υπεραξία 5000 λίρ. στ. Τό μεταβλητό κεφάλαιο των 500 λίρ. στ., πού προκαταβάλλεται στή δεύτερη περίοδο περιστροφής, δέν είναι τό ίδιο κεφάλαιο των 500 λίρ. στ., πού είχε προκαταβληθεί στήν πρώτη περίοδο περιστροφής. Εκείνο έχει καταναλωθεί, έχει δαπανηθεί γιά μισθούς εργασίας. Έτσι όμως αντικατασταθεί από ένα καινούργιο μεταβλητό κεφάλαιο 500 λίρ. στ., πού

στήν πρώτη περίοδο περιστροφής έχει παραχθεί μέ τή μορφή έμπορεύματος και ξαναμετατραπεί σέ χρηματική μορφή. Αυτό λοιπόν τό καινούργιο χρηματικό κεφάλαιο των 500 λίρ. στ. είναι ή χρηματική μορφή τής έμπορευματικής μάζας, πού έχει νεοπαραχθεί στήν πρώτη περίοδο περιστροφής. Τό γεγονός ότι στά χέρια του κεφαλαιοκράτη υπάρχει πάλι ένα ταυτόσημο χρηματικό ποσό 500 λίρ. στ., δηλ. άν παραβλέψουμε τήν υπεραξία, ακριβώς τόσο χρηματικό κεφάλαιο, όσο είχε προκαταβάλει αρχικά, συγκαλύπτει τό γεγονός ότι ο κεφαλαιοκράτης εργάζεται μέ ένα νεοπαραγμένο κεφάλαιο. (Όσο γιά τά άλλα συστατικά μέρη τής αξίας του έμπορευματικού κεφαλαίου, πού αναπληρώνουν τά σταθερά μέρη του κεφαλαίου, ή αξία τους δέν νεοπαράγεται, άλλ' απλώς αλλάζει ή μορφή, μέ τήν όποία υπάρχει αυτή ή αξία). — Άς πάρουμε τήν τρίτη περίοδο περιστροφής. Έδώ είναι φανερό πώς τό κεφάλαιο των 500 λίρ. στ., πού έχει προκαταβληθεί γιά τρίτη φορά, δέν είναι παλιό, αλλά νεοπαραγμένο κεφάλαιο, γιατί είναι ή χρηματική μορφή τής έμπορευματικής μάζας πού έχει παραχθεί στή δεύτερη περίοδο περιστροφής, δηλ. του μέρους εκείνου αυτής τής έμπορευματικής μάζας, πού ή αξία της είναι ίση μέ τήν αξία του προκαταβλημένου μεταβλητού κεφαλαίου. Η μάζα των έμπορευμάτων πού έχει παραχθεί στήν πρώτη περίοδο περιστροφής πουλήθηκε. Τό μέρος εκείνο τής αξίας της, πού είναι ίσο μέ τό μεταβλητό μέρος τής αξίας του προκαταβλημένου κεφαλαίου, μετατράπηκε στήν καινούργια εργατική δύναμη τής δεύτερης περιόδου περιστροφής και παρήγαγε μιά καινούργια μάζα έμπορευμάτων, πού ξαναπουλήθηκε και πού ένα μέρος τής αξίας της αποτελεί τό κεφάλαιο των 500 λίρ. στ., τό όποιο έχει προκαταβληθεί στήν τρίτη περίοδο περιστροφής.

Κι αυτό συνεχίζεται και στίς δέκα περιόδους περιστροφής. Κατά τή διάρκειά τους κάθε πέντε εβδομάδες οίχονται στήν αγορά νεοπαραγμένες μάζες έμπορευμάτων (πού ή αξία τους, στό μέτρο πού αναπληρώνει μεταβλητό κεφάλαιο, έχει επίσης νεοπαραχθεί και δέν ξαναεμφανίζεται απλώς, όπως γίνεται μέ τό σταθερό κυκλοφοριακό μέρος του κεφαλαίου) μέ σκοπό τήν ενσωμάτωση διαρκώς καινούργιας εργατικής δύναμης στό προτσές τής παραγωγής.

Αυτό λοιπόν πού πετυχαίνεται μέ τή δεκαπλή περιστροφή του προκαταβλημένου μεταβλητού κεφαλαίου των 500 λίρ. στ. δέν είναι πώς τό κεφάλαιο αυτό των 500 λίρ. στ. μπορεί νά καταναλώνεται δέκα φορές παραγωγικά, ή πώς ένα μεταβλητό κεφάλαιο πού έπαρκει γιά 5 εβδομάδες μπορεί και χρησιμοποιείται γιά 50 εβδομάδες. Αντίθετα, στίς 50 εβδομάδες χρησιμοποιούνται 500 λίρ. στ. $\times$ 10 μεταβλητό κεφάλαιο, και τό κεφάλαιο των 500 λίρ. στ. εξακολουθεί πάντα νά έπαρκει μόνο γιά 5 εβδομάδες και πρέπει κάθε φορά ν' αντικατασταίνεται μέ ένα νεοπαραγμένο κεφάλαιο 500 λίρ. στ. ύστερα από τό τέλος των 5 εβδομάδων. Αυτό γίνεται τόσο γιά τό κεφάλαιο Α, όσο και γιά τό κεφάλαιο Β. Έδώ όμως άρχίζει ή διαφορά.

Στό τέλος τής πρώτης χρονικής περιόδου των 5 εβδομάδων τόσο ο Β, όσο και ο Α έχουν προκαταβάλει και δαπανήσει μεταβλητό κε-

φάλαιο 500 λιρ. στ. Τόσο ο B όσο και ο A έχουν μετατρέψει την αξία αυτού του κεφαλαίου σε εργατική δύναμη και την έχουν αντικαταστήσει με το μέρος εκείνο της αξίας του προϊόντος, που έχει νεοπαραχθεί απ' αυτή την εργατική δύναμη και που είναι ίσο με την αξία του προκαταβλημένου μεταβλητού κεφαλαίου των 500 λιρ. στ. Τόσο για τον B , όσο και για τον A η εργατική δύναμη δεν έχει αναπληρώσει μόνο την αξία του ξοδεμένου μεταβλητού κεφαλαίου των 500 λιρ. στ. με μία νέα αξία ίσου μεγέθους, αλλά έχει προσθέσει σ' αυτήν και μία υπεραξία — που σύμφωνα με την προϋπόθεσή μας είναι ίσου μεγέθους.

Αλλά για τον B η νεοδημιουργημένη αξία, που αναπληρώνει το προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο και που στην αξία του προσθέτει μία υπεραξία, δε βρίσκεται με τη μορφή, με την οποία μπορεί να ξαναλειτουργήσει σαν παραγωγικό κεφάλαιο, εδώ σαν μεταβλητό κεφάλαιο. Για τον A βρίσκεται μ' αυτήν τη μορφή. Κι ως το τέλος του χρόνου ο B δεν κατέχει το μεταβλητό κεφάλαιο, που ξοδεύτηκε στις πρώτες 5 εβδομάδες και σε συνέχεια διαδοχικά κάθε 5 εβδομάδες, με τη μορφή με την οποία μπορεί να λειτουργήσει ξανά σαν παραγωγικό κεφάλαιο ή σαν μεταβλητό κεφάλαιο, αν κι έχει αντικατασταθεί από μία νεοπαραγμένη αξία σύν μία υπεραξία. Μόλο που η αξία του έχει αντικατασταθεί με μία νέα αξία, δηλ. έχει ανανεωθεί, ωστόσο η μορφή της αξίας του (εδώ η απόλυτη μορφή της αξίας, ή χρηματική της μορφή) δεν έχει ανανεωθεί.

Ωστε, για το δεύτερο χρονικό διάστημα των 5 εβδομάδων (και συνεπώς διαδοχικά για κάθε 5 εβδομάδες κατά τη διάρκεια όλου του έτους) πρέπει να υπάρχουν διαθέσιμες άλλες 500 λιρ. στ., όπως και για το πρώτο χρονικό διάστημα. Δηλαδή, αν δεν πάρουμε υπόψη τις πιστωτικές σχέσεις, στην αρχή του έτους πρέπει να υπάρχουν διαθέσιμες 5000 λιρ. στ. σαν λανθάνον προκαταβλημένο κεφάλαιο, μόλο που κατά τη διάρκεια του έτους αυτές οι 5000 λιρ. στ. μόνο λίγο-λίγο ξοδεύονται πραγματικά και μετατρέπονται σε εργατική δύναμη.

Αντίθετα για τον A , επειδή με το πέρασμα των 5 εβδομάδων η κύκλιση, ή περιστροφή του προκαταβλημένου κεφαλαίου τερματίζεται, η αξία που αναπληρώνει το μεταβλητό κεφάλαιο ύστερα από τις πρώτες 5 εβδομάδες βρίσκεται κιόλας με τη μορφή, με την οποία μπορεί να βάλει σε κίνηση καινούργια εργατική δύναμη για 5 εβδομάδες: βρίσκεται με την αρχική της χρηματική μορφή.

Στη δεύτερη περίοδο των 5 εβδομάδων και στην περίπτωση A , όπως και στην περίπτωση B , καταναλώνεται καινούργια εργατική δύναμη και ξοδεύεται ένα καινούργιο κεφάλαιο 500 λιρ. στ. για την πληρωμή αυτής της εργατικής δύναμης. Τα μέσα συντήρησης των εργατών που πληρώθηκαν με τις πρώτες 500 λιρ. στ. δεν υπάρχουν πιά, εν πάση περιπτώσει έχει εξαφανιστεί η αξία τους από τα χέρια του κεφαλαιοκράτη. Με τις δεύτερες 500 λιρ. στ. αγοράζεται καινούργια εργατική δύναμη, αφαιρούνται από την αγορά καινούργια μέσα συντήρησης. Με δυό λόγια, ξοδεύεται ένα καινούργιο κεφάλαιο 500 λιρ. στ., και όχι το παλιό. Όμως στην περίπτωση A το καινούρ-

γιο αυτό κεφάλαιο των 500 λιρ. στ. είναι η χρηματική μορφή της νεοπαραγμένης αξίας που αντικατασταίνει τις ξοδεμένες προηγούμενα 500 λιρ. στ. Στην περίπτωση B η νέα αυτή αξία που αντικατασταίνει την παλιά βρίσκεται με μία μορφή, που δεν μπορεί να λειτουργήσει σαν μεταβλητό κεφάλαιο. Υπάρχει, όχι όμως με τη μορφή μεταβλητού κεφαλαίου. Για τη συνέχιση λοιπόν του προσές της παραγωγής κατά τις επόμενες 5 εβδομάδες πρέπει να υπάρχει και να προκαταβληθεί ένα συμπληρωματικό κεφάλαιο 500 λιρ. στ. με την αναπόφευκτη εδώ χρηματική μορφή. Έτσι τόσο ο A , όσο και ο B ξοδεύουν μέσα σε 50 εβδομάδες ίσο μεταβλητό κεφάλαιο, πληρώνουν και καταναλώνουν ίση εργατική δύναμη. Αλλά ο B οφείλει να την πληρώσει με ένα προκαταβλημένο κεφάλαιο ίσο με τη συνολική της αξία, = 5000 λιρ. στ. Ο A την πληρώνει κατά διαδοχικές δόσεις με τη διαρκώς ανανεούμενη χρηματική μορφή της αξίας, που παράγεται κάθε 5 εβδομάδες και αντικατασταίνει το μεταβλητό κεφάλαιο των 500 λιρ. στ. που προκαταβάλλεται για κάθε 5 εβδομάδες. Έδώ λοιπόν δεν προκαταβάλλεται ποτέ χρηματικό κεφάλαιο μεγαλύτερο από το κεφάλαιο που απαιτείται για 5 εβδομάδες, δηλ. δεν προκαταβάλλεται ποτέ κεφάλαιο μεγαλύτερο από το κεφάλαιο των 500 λιρ. στ., που προκαταβάλλεται για τις πρώτες 5 εβδομάδες. Αυτές οι 500 λιρ. στ. επαρκούν για όλο το έτος. Είναι λοιπόν φανερό πως με ίδιο το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας, με ίδιο το πραγματικό ποσοστό της υπεραξίας, πρέπει τα χρονικά ποσοστά της υπεραξίας του A και του B να βρίσκονται μεταξύ τους σε αντίστροφη σχέση από τη σχέση που βρίσκονται τα μεγέθη των μεταβλητών χρηματικών κεφαλαίων, που χρειάστηκε να προκαταβληθούν για να βάλουν σε κίνηση κατά τη διάρκεια του έτους την ίδια μάζα εργατικής δύναμης. $A: \frac{5000 \nu}{500 \mu} = 1000\%$ και $B: \frac{5000 \nu}{5000 \mu} =$

$$= 100\%. \text{ Όμως } 500_{\mu} : 5000_{\mu} = 1:10 = 100\% : 1000\%$$

Η διαφορά προκύπτει από τη διαφορά ανάμεσα στις περιόδους περιστροφής, δηλ. στις περιόδους, όπου η αξία που αντικατασταίνει το χρησιμοποιημένο σ' ένα ορισμένο χρονικό διάστημα μεταβλητό κεφάλαιο μπορεί να λειτουργήσει ξανά σαν κεφάλαιο, δηλ. σαν καινούργιο κεφάλαιο. Και στην περίπτωση B και στην περίπτωση A γίνεται η ίδια αναπλήρωση της αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου που έχει χρησιμοποιηθεί κατά τις ίδιες περιόδους. Κατά τη διάρκεια των ίδιων περιόδων προστίθεται επίσης η ίδια υπεραξία. Όμως, παρόλο που στην περίπτωση B κάθε 5 εβδομάδες έχουμε μία αξία 500 λιρ. στ., που αντικατασταίνει το μεταβλητό κεφάλαιο, σύν 500 λιρ. στ. υπεραξία, ωστόσο αυτή η αξία δεν αποτελεί ακόμα καινούργιο κεφάλαιο, γιατί δε βρίσκεται με χρηματική μορφή. Στην περίπτωση A δεν έχει μόνο αναπληρωθεί η παλιά κεφαλαιακή αξία με μία καινούργια, αλλά έχει αποκατασταθεί πάλι στη χρηματική της μορφή, επομένως έχει αναπληρωθεί σαν καινούργιο κεφάλαιο, κατάλληλο να λειτουργήσει.

Είναι φανερό πως για την ίδια την παραγωγή της υπεραξίας

δέν έχει απόλυτως καμιά σημασία αν η αξία που αναπληρώνει το μεταβλητό κεφάλαιο θα μετατραπεί πιο γρήγορα ή πιο αργά σε χρηματική μορφή, δηλ. στη μορφή εκείνη, με την οποία προκαταβάλλεται το μεταβλητό κεφάλαιο. Η παραγωγή της υπεραξίας εξαρτιέται από το μέγεθος του μεταβλητού κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκε και από το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας. Το γεγονός όμως που σημειώσαμε τροποποιεί το μέγεθος του χρηματικού κεφαλαίου, που πρέπει να προκαταβληθεί για να μπει σε κίνηση κατά τη διάρκεια του έτους μία καθορισμένη ποσότητα εργατικής δύναμης, και γιαυτό καθορίζει το χρονιατικό ποσοστό της υπεραξίας.

III. Η ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΑΠΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

“Ας εξετάσουμε για μία στιγμή το ζήτημα από κοινωνική άποψη. “Ας υποθέσουμε πως ένας εργάτης στοιχίζει 1 λίρ. στ. την εβδομάδα και πως η εργάσιμη ημέρα = 10 ώρες. Καί στην περίπτωση Α και στην περίπτωση Β απασχολούνται κατά τη διάρκεια του έτους 100 εργάτες (100 λίρ. στ. την εβδομάδα για 100 εργάτες, δηλ. για 5 εβδομάδες 500 λίρ. στ. και για 50 εβδομάδες 5000 λίρ. στ.), που ο καθένας τους εργάζεται 60 ώρες εργασίας την εβδομάδα των 6 ημερών. Δηλαδή 100 εργάτες πραγματοποιούν μέσα σε μία εβδομάδα 6000 ώρες εργασίας και μέσα σε 50 εβδομάδες 300 000 ώρες εργασίας. Αυτή την εργατική δύναμη την απασχολούν ο Α και ο Β και γιαυτό η κοινωνία δεν μπορεί να την ξοδέψει για τίποτα άλλο. “Ως εδώ λοιπόν από κοινωνική άποψη η υπόθεση είναι ίδια και στην περίπτωση Α και στην περίπτωση Β. “Ακόμα: και στην περίπτωση Α και στην περίπτωση Β οι 100 εργάτες παίρνουν 5000 λίρ. στ. χρονιατικό μισθό (δηλ. οι 200 μαζί παίρνουν 10 000 λίρ. στ.) και με το ποσό αυτό τραβούν από την κοινωνία μέσα συντήρησης. Καί απ’ αυτή την άποψη για την κοινωνία πάλι η υπόθεση είναι ίδια και όσον αφορά την περίπτωση Α και όσον αφορά την περίπτωση Β. “Επειδή και στίς δυο περιπτώσεις οι εργάτες πληρώνονται με την εβδομάδα, τραβούν επίσης κάθε εβδομάδα μέσα συντήρησης από την κοινωνία, έναντι των οποίων και στίς δυο περιπτώσεις ρίχνουν στην κυκλοφορία το χρηματικό τους ισοδύναμο. “Εδώ όμως αρχίζει η διαφορά.

Πρώτο: Το χρήμα που στην περίπτωση Α ρίχνει ο εργάτης στην κυκλοφορία δεν είναι όπως για τον εργάτη της περίπτωσης Β μόνο η χρηματική μορφή της αξίας της εργατικής του δύναμης (στην πραγματικότητα μέσω πληρωμής για εργασία που έχει κιάλας εκπληρωθεί)· αν υπολογίσουμε από τη δεύτερη περίοδο περιστροφής ύστερα από το άνοιγμα της επιχείρησης, η εργασία του κατά τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου περιστροφής πληρώνεται κιάλας με τη χρηματική μορφή της δημιουργημένης από τον ίδιο νέας αξίας (= τιμή της εργατικής δύναμης συν υπεραξία) της πρώτης περιόδου περιστροφής. Στην πε-

ρίπτωση Β δέ γίνεται αυτό. Μόλο που κι εδώ το χρήμα είναι για τον εργάτη ένα μέσο πληρωμής για εργασία εκτελεσμένη κιάλας απ’ αυτόν, ωστόσο η εκτελεσμένη αυτή εργασία δεν πληρώνεται με τη δημιουργημένη απ’ αυτή την ίδια και χρηματοποιημένη νέα αξία (με τη χρηματική μορφή της αξίας που έχει παραγάγει αυτή η ίδια εργασία). Αυτό μπορεί να γίνεται μόνο από το δεύτερο χρόνο και πέρα, όταν ο εργάτης της περίπτωσης Β θα πληρώνεται με τη δημιουργημένη απ’ αυτόν τον ίδιο και χρηματοποιημένη νέα αξία του προηγούμενου χρόνου.

“Όσο πιο σύντομη είναι η περίοδος περιστροφής του κεφαλαίου — επομένως σε όσο πιο σύντομα χρονικά διαστήματα ανανεώνονται οι προθεσμίες αναπαραγωγής του κατά τη διάρκεια του έτους — τόσο πιο γρήγορα το μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου, που είχε προκαταβάλει αρχικά ο κεφαλαιοκράτης με χρηματική μορφή, μετατρέπεται στη χρηματική μορφή της νέας αξίας (ή οποία περιέχει επιπλέον και υπεραξία), που τη δημιουργήσει ο εργάτης για την αναπλήρωση αυτού του μεταβλητού κεφαλαίου· τόσο πιο σύντομη είναι επομένως το χρονικό διάστημα για το οποίο ο κεφαλαιοκράτης οφείλει να προκαταβάλλει χρήμα από το δικό του κεφάλαιο, τόσο πιο μικρό είναι σε σχέση με τη δοσμένη έκταση της κλίμακας της παραγωγής το κεφάλαιο που γενικά προκαταβάλλει· και τόσο πιο μεγάλη είναι σχετικά η μάζα της υπεραξίας που — με δοσμένο το ποσοστό της υπεραξίας — βγάζει κατά τη διάρκεια του έτους, γιατί τόσο πιο συχνά μπορεί ο κεφαλαιοκράτης ν’ αγοράζει πάντα από την αρχή τον εργάτη και να βάζει σε κίνηση την εργασία του με τη χρηματική μορφή της νέας αξίας που δημιουργεί· αυτός ο ίδιος ο εργάτης.

Με δοσμένη την κλίμακα της παραγωγής, ελαττώνεται το απόλυτο μέγεθος του προκαταβαλλόμενου μεταβλητού χρηματικού κεφαλαίου (όπως και του κυκλοφοριακού κεφαλαίου γενικά) και αυξάνει το χρονιατικό ποσοστό της υπεραξίας, ανάλογα με τη συντόμευση της περιόδου περιστροφής. Με δοσμένο το μέγεθος του προκαταβλημένου κεφαλαίου αυξάνει η κλίμακα της παραγωγής, επομένως, με δοσμένο το ποσοστό της υπεραξίας αυξάνει και η απόλυτη μάζα της υπεραξίας, που παράγεται μέσα σε μία περίοδο περιστροφής, ταυτόχρονα με την αύξηση του χρονιατικού ποσοστού της υπεραξίας που προκαλείται από τη συντόμευση των περιόδων αναπαραγωγής. “Από την ως τώρα εξέταση έχει προκύψει πως, ανάλογα με τα διάφορα μεγέθη της περιόδου περιστροφής, ποικίλλει πάρα πολύ και η ποσότητα του χρηματικού κεφαλαίου που χρειάζεται να προκαταβληθεί για να μπει σε κίνηση — με ίδιο το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας — η ίδια μάζα παραγωγικού κυκλοφοριακού κεφαλαίου και η ίδια μάζα εργασίας.

Δεύτερο, — κι αυτό έχει σχέση με την πρώτη διαφορά — τόσο ο εργάτης του Β, όσο και ο εργάτης του Α πληρώνουν τα μέσα συντήρησης που αγοράζουν με το μεταβλητό κεφάλαιο, που στά χέρια τους έχει μετατραπεί σε μέσο κυκλοφορίας. Λογυαρχή, δεν αποσύρουν μόνο στάρι από την αγορά, αλλά και το αντικατασταίνουν με ένα ισοδύναμο

σέ χρήμα. Ἐπειδή ὅμως τό χρήμα, μέ τό ὁποῖο ὁ ἐργάτης τοῦ *B* πληρώνει τά μέσα συντήρησής του καί τ' ἀποσύρει ἀπό τήν ἀγορά, δέν εἶναι ἡ χρηματική μορφή μιᾶς νεοδημιουργημένης ἀξίας, πού κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους ὁ ἴδιος στήν ἀγορά, ὅπως γίνεται μέ τόν ἐργάτη τοῦ *A*, γι' αὐτό, ἐνῶ προσφέρει στόν πωλητή τῶν μέσων του συντήρησης χρήμα, δέν τοῦ προσφέρει ὡστόσο καί ἐμπόρευμα, — εἴτε μέσα παραγωγῆς, εἴτε μέσα συντήρησης — πού θά μπορούσε νά τ' ἀγοράσει μέ τό χρήμα πού ἔχει εἰσπράξει, πράγμα ὅμως πού γίνεται μέ τόν ἐργάτη τοῦ *A*. Ἀφαιροῦνται λοιπόν ἀπό τήν ἀγορά ἐργατική δύναμη, μέσα συντήρησης γι' αὐτή τήν ἐργατική δύναμη, πάγιο κεφάλαιο μέ τή μορφή τῶν μέσων ἐργασίας, πού χρησιμοποιοῦνται στήν περίπτωση *B*, καί ὑλικά παραγωγῆς, καί γι' αὐτήν ἀναπλήρωσή τους ρίχνεται στήν ἀγορά ἕνα ἰσοδύναμο σέ χρήμα· κατά τή διάρκεια ὅμως τοῦ ἔτους δέ ρίχνεται στήν ἀγορά κανένα προϊόν σέ ἀντικατάσταση τῶν ὑλικῶν στοιχείων τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου πού ἀφαιροῦνται ἀπ' αὐτήν. Ἄν φανταστοῦμε πῶς ἡ κοινωνία δέν εἶναι κεφαλαιοκρατική, ἀλλά κομμουνιστική, τότε πρὶν ἀπ' ὅλα φεύγει ἀπό τή μέση δόξα τῶν χρηματικῶν κεφάλαια, ἐπομένως φεύγουν ἀπό τή μέση καί οἱ μεταμφιέσεις τῶν συναλλαγῶν πού ἐμφανίζονται χάρις σ' αὐτό. Ἡ ὑπόθεση περιορίζεται ἀπλούστατα στό ὅτι ἡ κοινωνία πρέπει νά ὑπολογίζει προκαταβολικά, πόση ἐργασία, πόσα μέσα παραγωγῆς καί μέσα συντήρησης μπορεῖ, χωρίς νά δημιουργηθεῖ καμιά ζημιά, νά χρησιμοποιήσει σέ τέτοιους κλάδους, ὅπως εἶναι λχ. ἡ κατασκευὴ σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κλπ., πού γι' αὐτά σχετικὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἐπὶ ἕνα χρόνον ἢ καί περισσότερο, δέν προσφέρουν οὔτε μέσα παραγωγῆς, οὔτε μέσα συντήρησης, οὔτε κανένα ἄλλο ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα, ἀφαιροῦν ὅμως ἀπὸ τή συνολικὴ χρονιατικὴ παραγωγὴ ἐργασία, μέσα παραγωγῆς καί μέσα συντήρησης. Ἀντίθετα, στήν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία, ὅπου ἡ κοινωνικὴ φρόνηση ἐκδηλώνεται πάντα *post festum* [κατόπιν ἐορτῆς], μποροῦν καί πρέπει νά δημιουργοῦνται ἔτσι διαρκῶς μεγάλες διαταραχές. Ἀπὸ τῆ μιᾶς, ἀσκεῖται πίεση στὴ χρηματαγορά, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ εὐχέρεια τῆς χρηματαγορᾶς προκαλεῖ καὶ αὐτὴ τὴ δημιουργία τέτοιων ἐπιχειρήσεων κατὰ μάζες, δηλ. δημιουργεῖ τοὺς ὅρους πού ἀργότερα προκαλοῦν τὴν πίεση στὴ χρηματαγορά. Ἡ χρηματαγορὰ πιέζεται, ἐπειδὴ ἐδῶ ἀπαιτεῖται συνεχῶς καί κατὰ τὴ διάρκεια μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος προκαταβολὴ χρηματικοῦ κεφαλαίου σέ μεγάλη κλίμακα. Χωρὶς νὰ παίρνομε καθόλου ὑπόψιν τὸ γεγονός ὅτι βιομήχανοι καί ἔμποροι ρίχνουν σέ κερδοσκοπικὲς σιδηροδρομικὲς κλπ. ἐπιχειρήσεις τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν κίνηση τῆς δικῆς τους ἐπιχειρήσεως χρηματικὸ κεφάλαιο καί τὸ ἀντικατασταίνουν μέ δάνεια ἀπὸ τὴ χρηματαγορά. — Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀσκεῖται πίεση στό διαθέσιμο παραγωγικὸ κεφάλαιο τῆς κοινωνίας. Ἐπειδὴ ἀφαιροῦνται διαρκῶς ἀπὸ τὴν ἀγορὰ στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου καί στὴ θέση τους ρίχνεται στήν ἀγορὰ ἕνα χρηματικὸ ἀπλῶς ἰσοδύναμο, αὐξάνει ἡ ζήτησις ἐπὶ πληρωμῇ σέ μετρητὰ χωρὶς ἡ ζήτησις αὐτὴ νά περιέχει καθόλου στοιχεῖα προσφορᾶς. Γι' αὐτὸ ἀνεβαίνουν οἱ τιμὲς τόσο τῶν μέσων συντήρησης, ὅσο καί

τῶν ὑλικῶν παραγωγῆς. Σ' ὅλα αὐτὰ προστίθεται τὸ γεγονός ὅτι στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα πού ἀσκεῖται συνήθως κερδοσκοπία γίνονται μεγάλες μεταβιβάσεις κεφαλαίων. Πλουτίζει μιὰ συμμορία κερδοσκοπῶν, ἐργολάβων, μηχανικῶν, δικηγόρων κλπ. Ὅλοι αὐτοὶ προκαλοῦν μεγάλῃ καταναλωτικῇ ζήτησιν στήν ἀγορά, ἐνῶ παράλληλα αὐξάνουν οἱ μισθοὶ ἐργασίας. Ὅσο γιὰ τὰ μέσα διατροφῆς, ἡ ζήτησὴ τους δίνει βέβαια μιὰ ὥθηση στήν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ μέσα αὐτὰ διατροφῆς δέν μποροῦν ν' αὐξηθοῦν ἀπὸτομα μέσα σ' ἕνα χρόνο, αὐξάνει ἡ εἰσαγωγὴ τους, ὅπως γενικά αὐξάνει ἡ εἰσαγωγὴ τῶν ἐξωτερικῶν μέσων διατροφῆς (καφές, ζάχαρη, κρασί κλπ.) καί τῶν εἰδῶν πολυτελείας. Ἀποτέλεσμα, ὑπερεισαγωγὴ καί κερδοσκοπία στόν τομέα αὐτό τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στοὺς βιομηχανικοὺς κλάδους, στοὺς ὁποίους ἡ παραγωγὴ μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ γρήγορα (καθ' αὐτὸ βιομηχανία ἐπεξεργασίας, ἐξορυκτικὴ βιομηχανία κλπ.), ἡ αὐξηση τῶν τιμῶν προκαλεῖ ἀπότομη ἐπέκταση, πού τὴν ἀκολουθεῖ γρήγορα ἡ κατάρρευση. Ἡ ἴδια ἐπίδραση ἀσκεῖται στήν ἀγορὰ ἐργασίας, ἀπ' ὅπου τραβιοῦνται γιὰ τοὺς καινούργιους κλάδους παραγωγῆς μεγάλες μάζες τοῦ λανθάνοντος σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ἀκόμα καί τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Γενικά, οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτὲς μεγάλης κλίμακας, ὅπως οἱ σιδηρόδρομοι, ἀποσύρουν ἀπὸ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας μιὰν ὀρισμένη ποσότητα δυνάμεων, πού μποροῦν νά προέρχονται μόνο ἀπὸ ὀρισμένους κλάδους, ὅπως εἶναι ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία κλπ., ὅπου χρησιμοποιοῦνται γενικά γερά παλικάρια. Αὐτὸ γίνεται ἀκόμα καί ἀφοῦ οἱ καινούργιες ἐπιχειρήσεις γίνουν μόνιμος κλάδος παραγωγῆς καί συνεπῶς ἔχει σχηματιστεῖ κίβλας ἡ ἀπαραίτητη γι' αὐτοὺς πλανόδια ἐργατικὴ τάξις, λχ. ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ κατασκευεῖς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἀρχίζουν νά γίνονται σέ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μέση κλίμακα. Ἀποροφῆται ἕνα μέρος τοῦ ἐφεδρικοῦ ἐργατικοῦ στρατοῦ, πού ἡ πίεσις του κρατοῦσε τοὺς μισθοὺς σέ χαμηλότερα ἐπίπεδα. Ἀνεβαίνουν γενικά οἱ μισθοί, ἀκόμα καί στὰ τμήματα ἐκεῖνα τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας πού οἱ ἐργάτες ἔβρισκαν ὡς τώρα εὐκόλα δουλιὰ. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ διαρκεῖ ὡς τότε πού ἡ ἀναπόφευκτη κατάρρευση ἀποδεσμεύσει πάλι τὸν ἐφεδρικό στρατὸ τῶν ἐργατῶν καί ξανακατεβάσει τοὺς μισθοὺς σὲ ἐλάχιστο ὅριον τοὺς καί ἀκόμα πιὸ κάτω³².

Ἐφόσον ἡ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη διάρκεια τῆς περιόδου περιστροφῆς ἐξαρτῆται ἀπὸ τὴν περίοδο ἐργασίας στήν καθ' αὐτὸ ἔννοια τῆς λέξης, δηλ. ἀπὸ τὴν περίοδο πού εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἐτοιμασθεῖ τὸ προϊόν γιὰ τὴν ἀγορὰ, στηρίζεται στοὺς κάθε φορὰ δοσμένους ὑλικούς

³² Στὸ χειρόγραφο παρεμβάλλεται ἐδῶ ἡ παρακάτω σημείωση γιὰ μελλοντικὴ ἀνάπτυξη: «Ἀντίφαση στόν κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς: οἱ ἐργάτες σάν ἀγοραστές ἐμπορεύματος ἔχουν σημασία γιὰ τὴν ἀγορὰ. Ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ὅμως κοινωνία ἔχει τὴν τάση νά περιορίζει σὲ κατώτατο ὅριο τὴν τιμὴ τοῦ ἐμπορεύματός τους — τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως — σταν ἀντικρῶζει τοὺς ἐργάτες σάν πωλητές. — Ἄλλῃ ἀντίφαση: Οἱ ἐποχές, κατὰ τίς ὁποῖες ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ ἐντείνει ὅλες τῆς δυνάμεις ἀποδείχνονται κατὰ κανόνα σάν ἐποχές ὑπερπαραγωγῆς, ἐπειδὴ οἱ παραγωγικὲς δυνατότη-

δρους παραγωγής των διάφορων τοποθετήσεων κεφαλαίου, πού στη γεωργία έχουν περισσότερο τό χαρακτήρα φυσικών δρων της παραγωγής, ενώ στη βιομηχανία κατεργασίας και στο μεγαλύτερο μέρος της εξορυκτικής βιομηχανίας αλλάζουν μαζί με την ανάπτυξη του ίδιου του προτοσές παραγωγής.

Εφόσον η διάρκεια της περιόδου εργασίας καθορίζεται από την ποσότητα των παραγόμενων εμπορευμάτων (από την ποσότητα πού τό προϊόν ρίχνεται συνήθως σάν εμπόρευμα στην αγορά), έχει συμβατικό χαρακτήρα. Η ίδια σύμβαση όμως έχει σάν ύλική βάση την κλίμακα της παραγωγής, και γιαντό μόνο αν παρθεί μεμονωμένα είναι τυχαία.

Εφόσον τέλος η διάρκεια της περιόδου περιστροφής εξαρτιέται από τη διάρκεια της περιόδου κυκλοφορίας, καθορίζεται ενμέρει από τις διαρκείς αλλαγές στην κατάσταση της αγοράς, από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη εύκολία πούλησης και από την ανάγκη πού προκαλεί ένα μέρος του προϊόντος νά ριχτεί σέ πλησιέστερες ή πιο άπομακρυσμένες αγορές. Άνεξάρτητα από την έκταση της ζήτησης γενικά, ή κίνηση των τιμών παίζει έδω τόν κύριο ρόλο, έπειδι όταν πέφτουν οι τιμές ή πούληση περιορίζεται σκόπιμα, ενώ ή παραγωγή προχωρεί· τό αντίθετο γίνεται όταν ανεβαίνουν οι τιμές, όταν συμβαδίζουν ή παραγωγή και ή πούληση, ή όταν τά προϊόντα μπορούν νά πουληθούν προκαταβολικά. Ωστόσο πρέπει νά θεωρείται σάν αληθινή ύλική βάση ή πραγματική απόσταση της έδρας της παραγωγής από την αγορά πούλησης.

Άς υποθέσουμε λχ. πώς άγγλικά βαμβακερά ύφασματα ή νήματα πουλιούνται με προορισμό τις Ίνδιες. Άς υποθέσουμε ακόμα πώς ο έμπορος-εξαγωγέας πληρώνει τόν άγγλο βαμβακοεργαστασιάρχη (ο εξαγωγέας τό κάνει αυτό πρόθυμα μόνο όταν ή κατάσταση της χρηματαγοράς είναι καλή. Από τη στιγμή όμως πού ο ίδιος ο εργοστασιάρχης αντικατασταίνει τό χρηματικό του κεφάλαιο με πιστωτικές έπιχειρήσεις, σημαίνει κώδλας πώς οι δουλιές δέν πάνε και τόσο καλά). Ο εξαγωγέας πουλάει τά βαμβακερά εμπορεύματά του αργότερα στην ινδική αγορά, απ' όπου του επιστρέφεται τό προκαταβλημένο κεφάλαιό του. Ως την επιστροφή αυτή ή υπόθεση έχει άκριβώς όπως και στην περίπτωση, όπου ή διάρκεια της περιόδου εργασίας κάνει αναγκαία την προκαταβολή νέου χρηματικού κεφαλαίου για νά κρατηθεί τό προτοσές παραγωγής στη δοσμένη κλίμακα. Τό χρηματικό κεφάλαιο, με τό οποίο ο εργοστασιάρχης πληρώνει τούς εργάτες του και ανανεώνει επίσης τά ύπόλοιπα στοιχεία του κυκλοφοριακού του κεφαλαίου, δέν είναι ή χρηματική μορφή των νημάτων πού έχει παραγάγει. Αυτό μπορεί νά συμ-

τες ποτέ δέν μπορούν νά χρησιμοποιηθούν έτσι, πού μ' αυτές νά μπορεί όχι μόνο νά παράγεται περισσότερη αξία, αλλά και νά πραγματοποιείται· ή πούληση όμως των εμπορευμάτων, ή πραγματοποίηση του εμπορευματικού κεφαλαίου, έπομένως και της υπεραξίας, περιορίζεται όχι μόνο από τις καταναλωτικές ανάγκες της κοινωνίας γενικά, αλλά από τις καταναλωτικές ανάγκες μιάς κοινωνίας, πού ή μεγάλη πλειοψηφία της είναι πάντα φτωχή και καταδικασμένη νά μένει πάντα φτωχή. Μά όλα αυτά άνήκουν στο έπόμενο μέρος».

βαίνει μόνο από τη στιγμή πού ή αξία αυτού του νήματος έχει επιστρέψει στην Άγγλία με τη μορφή χρήματος ή προϊόντος. Άποτελεί, όμως και προηγούμενα, συμπληρωματικό χρηματικό κεφάλαιο. Η διαφορά συνίσταται μόνο στο ότι αντί νά τό προκαταβάλλει ο εργοστασιάρχης, τό προκαταβάλλει ο έμπορος, πού ο ίδιος πάλι ίσως νά τόχει προμηθευτεί με πιστωτικές πράξεις. Επίσης, ταυτόχρονα ή προτού τό χρήμα αυτό ριχτεί στην αγορά, δέν έχει ριχτεί στην άγγλική αγορά κανένα συμπληρωματικό προϊόν, πού νά μπορεί ν' αγορασστεί με τό χρήμα αυτό και νά μπει στην παραγωγική ή ατομική κατανάλωση. Αν ή κατάσταση αυτή δημιουργηθεί για μεγάλο σχετικό χρονικό διάστημα και σέ σχετικά μεγάλη κλίμακα, τότε θά πρέπει νάχει τις ίδιες συνέπειες πού είχε προηγούμενα ή παράταση της περιόδου εργασίας.

Είναι δυνατό στις ίδιες τις Ίνδιες νάχει πουληθεί τό νήμα έπίσης με πίστωση. Με την πίστωση αυτή αγοράζονται στις Ίνδιες προϊόντα και στέλνονται σάν πληρωμή στην Άγγλία, ή μεταβιβάζεται μια συναλλαγματική για τό αντίστοιχο ποσό. Αν ή κατάσταση αυτή παραταθεί, τότε άσκειται πίεση στην ινδική χρηματαγορά, πού ο αντίχτυπος της μπορεί νά δημιουργήσει μια κρίση στην Άγγλία. Η κρίση αυτή με τη σειρά της, ακόμα κι όταν συνδέεται με την εξαγωγή εύγενών μετάλλων στις Ίνδιες, προκαλεί εκεί μια καινούργια κρίση, λόγω της χρεωκοπίας άγγλικών οίκων και των ινδικών υποκαταστημάτων τους, πού είχαν πιστοδοτηθεί από ινδικές τράπεζες. Έτσι δημιουργείται ταυτόχρονα κρίση τόσο στην αγορά σέ βάρος της οποίας αποβαίνει τό εμπορικό ισοζύγιο, όσο και στην αγορά υπέρ της οποίας αποβαίνει. Τό φαινόμενο αυτό μπορεί νά είναι ακόμα πιο περίπλοκο. Η Άγγλία έχει στείλει λχ. ράβδους άσημιού στις Ίνδιες, οι άγγλοι όμως πιστωτές των Ίνδιων εισπράττουν τώρα εκεί τις απαιτήσεις τους, και οι Ίνδιες θά υποχρεωθούν σύντομα νά στείλουν τις ράβδους άσημιού τους πίσω στην Άγγλία.

Είναι δυνατό τό εξαγωγικό έμπόριο προς τις Ίνδιες και τό εισαγωγικό έμπόριο από τις Ίνδιες νά ισοφαρίζονται περίπου, μόνο πού ή έκταση του δεύτερου (έκτός από ειδικά περιστατικά, όπως μια άνοδος των τιμών του βαμβακιού κλπ.) καθορίζεται και ένθαρρύνεται από τό πρώτο. Τό εμπορικό ισοζύγιο Άγγλίας και Ίνδιων μπορεί νά φαίνεται ισοσκελισμένο ή νά παρουσιάζει μόνο μικροδιακυμάνσεις προς τη μία ή την άλλη πλευρά. Από τη στιγμή όμως πού ξεσπάει ή κρίση στην Άγγλία, αποκλύπεται πώς στις Ίνδιες υπάρχουν άπούλητα άποθηκευμένα βαμβακερά εμπορεύματα (δηλ. δέν έχουν μετατραπεί από εμπορευματικό κεφάλαιο σέ χρηματικό — υπερπαραγωγή προς αυτή την πλευρά), και πώς, από την άλλη μεριά, στην Άγγλία όχι μόνο δέν υπάρχουν άπούλητα άποθέματα ινδικών προϊόντων, μά πώς μεγάλο μέρος των πουλημένων και καταναλωμένων άποθεμάτων ακόμα δέν έχει ούτε καν πληρωθεί. Αυτό λοιπόν πού εμφανίζεται στη χρηματαγορά σάν κρίση έκφράζει στην πραγματικότητα άνωμαλίες στο προτοσές της παραγωγής και της αναπαραγωγής.

Τέλος: Σχετικά με τό ίδιο τό χρησιμοποιημένο κυκλοφοριακό κε-

φάλαιο (μεταβλητό καί σταθερό) ή διάρκεια τής περιόδου περιστροφής, στό μέτρο πού όφείλεται στή διάρκεια τής περιόδου εργασίας, προκαλεί τήν παρακάτω διαφορά: Όταν στή διάρκεια του έτους πραγματοποιούνται πολλές περιστροφές, μπορεί ένα στοιχείο του μεταβλητού ή σταθερού κυκλοφοριακού κεφαλαίου νά τό προμηθεύει τό προϊόν αυτού του ίδιου του κεφαλαίου, όπως συμβαίνει στήν παραγωγή κάρβουνου, στή βιομηχανία έτοιμων ένδυμάτων κλπ. Σέ άλλη περίπτωση όχι, τουλάχιστον όχι στή διάρκεια του έτους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

“Ως τώρα είδαμε πώς ή διαφορά στήν περίοδο περιστροφής δημιουργεί μιά διαφορά στό χρονιάτικο ποσοστό τής υπεραξίας, ακόμα καί όταν μένει άμετάβλητη ή μάζα τής παραγμένης στή διάρκεια του έτους υπεραξίας.

Πέρα άπ' αυτό όμως παρουσιάζεται κατανάγκη διαφορά καί στήν κεφαλαιοποίηση τής υπεραξίας, στή *συσσώρευση*, επομένως καί στή μάζα τής υπεραξίας πού παράγεται κατά τή διάρκεια του έτους, όταν μένει άμετάβλητο τό ποσοστό τής υπεραξίας.

Σημειώνουμε όμως πρώτα πώς τό κεφάλαιο *A* (στό παράδειγμα του προηγούμενου κεφαλαίου) δίνει ένα τρέχον περιοδικό εισόδημα, δηλ., άν έξαιρέσουμε τήν περίοδο περιστροφής στήν άρχή τής επιχείρησης, ό κεφαλαιοκράτης καλύπτει τήν άτομική του κατανάλωση κατά τή διάρκεια του έτους από τήν παραγωγή του υπεραξίας, χωρίς νά χρειάζεται νά κάνει προκαταβολές από τά δικά του κεφάλαια. Δέ γίνεται τό ίδιο στήν περίπτωση του κεφαλαίου *B*. Μόλο πού στά ίδια χρονικά διαστήματα παράγει τόση υπεραξία όση καί ό *A*, ώστόσο ή υπεραξία του δέν έχει πραγματοποιηθεί καί γιαντό δέν μπορεί νά καταναλωθεί ούτε άτομικά ούτε παραγωγικά. Όσο γιά τήν άτομική κατανάλωση, ή υπεραξία προεξοφλείται. Έπομένως πρέπει νά προκαταβάλλεται κεφάλαιο γι' αυτήν.

Ένα μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου, πού δύσκολα μπορεί νά υπαχθεί σέ μιά κατηγορία, καί συγκεκριμένα τό συμπληρωματικό κεφάλαιο πού απαιτείται γιά τίς έπισκευές καί γιά τή συντήρηση του πάγιου κεφαλαίου, παρουσιάζεται τώρα κι αυτό κάτω από καινούργιο φώς.

Στήν περίπτωση *A* τό μέρος αυτό του κεφαλαίου δέν προκαταβάλλεται — όλόκληρο ή στό μεγαλύτερό του μέρος — κατά τήν έναρξη τής παραγωγής. Δέ χρειάζεται ούτε νά είναι διαθέσιμο, ούτε ακόμα καί νά ύπάρχει. Προέρχεται από τήν ίδια τήν επιχείρηση μέ άμεση μετατροπή υπεραξίας σέ κεφάλαιο, δηλ. μέ τήν άμεση χρησιμοποίησή της σάν κεφάλαιο. Ένα μέρος τής υπεραξίας, πού όχι μόνο παράγεται, αλλά καί πραγματοποιείται περιοδικά κατά τή διάρκεια του έτους, μπορεί νά καλύπτει τά άπαραίτητα έξοδα γιά έπισκευές κλπ. Ένα μέρος του κεφαλαίου, πού απαιτείται γιά τή διεξαγωγή τής επιχείρησης στήν

αρχική της κλίμακα, παράγεται έτσι κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της επιχείρησης από την ίδια την επιχείρηση με κεφαλαιοποίηση ενός μέρους της υπεραξίας. Για τον κεφαλαιοκράτη *B* αυτό είναι αδύνατο. Τό μέρος του κεφαλαίου, για το οποίο γίνεται λόγος, πρέπει γι' αυτόν ν' αποτελεί μέρος του αρχικά προκαταβαλλόμενου κεφαλαίου. Και στίς δυό περιπτώσεις το μέρος αυτό του κεφαλαίου θα φιγουράρει στα λογιστικά βιβλία του κεφαλαιοκράτη σάν προκαταβλημένο κεφάλαιο, όπως και είναι, αφού, σύμφωνα με την προϋπόθεσή μας, αποτελεί μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου, του απαραίτητου για τη διεξαγωγή της επιχείρησης σέ μια δοσμένη κλίμακα. Υπάρχει όμως τεράστια διαφορά στο ζήτημα από ποιά κεφάλαια προκαταβάλλεται. Για τον *B* αποτελεί πράγματι μέρος του κεφαλαίου που πρέπει να προκαταβληθεί αρχικά ή να υπάρχει διαθέσιμο. Αντίθετα, για τον *A* αποτελεί μέρος της υπεραξίας που χρησιμοποιείται σάν κεφάλαιο. Η τελευταία αυτή περίπτωση μᾶς δείχνει, πώς όχι μόνο το συσσωρευμένο κεφάλαιο, αλλά και ένα μέρος του αρχικά προκαταβλημένου κεφαλαίου μπορεί να είναι απλώς κεφαλαιοποιημένη υπεραξία.

Από τη στιγμή που μεσολαβεί η ανάπτυξη της πίστης ή σχέση ανάμεσα στο αρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο και στην κεφαλαιοποιημένη υπεραξία περιπλέκεται ακόμα περισσότερο. Λογούχαρη ο *A* δανείζεται από τον τραπεζίτη *Γ* ένα μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου, με το οποίο αρχίζει την επιχείρησή του ή τη συνεχίζει κατά τη διάρκεια του έτους. Δεν έχει από την αρχή αρκετό δικό του κεφάλαιο για τη διεξαγωγή της επιχείρησης. Ο τραπεζίτης *Γ* του δανείζει ένα ποσό, που αποτελείται αποκλειστικά από κατατεθειμένη σ' αυτόν υπεραξία των βιομηχάνων *Δ*, *Ε*, *Ζ* κλπ. Από την άποψη του *A* δεν πρόκειται ακόμα για συσσωρευμένο κεφάλαιο. Στην πραγματικότητα όμως για τους *Δ*, *Ε*, *Ζ*, κλπ. ο *A* δεν είναι παρά ένας πράχτορας που κεφαλαιοποιεί την υπεραξία που έχουν ιδιοποιηθεί.

Στο Βιβλίο I, κεφ. 22ο [σελ. 600 — 609], είδαμε πώς η συσσώρευση, ή μετατροπή υπεραξίας σέ κεφάλαιο, είναι, ως προς το πραγματικό της περιεχόμενο, προτομές αναπαραγωγής σέ διευρυμένη κλίμακα, αδιάφορο αν η διεύρυνση αυτή εκφράζεται εκτατικά με τη μορφή ανέγερσης καινούργιων εργοστασίων δίπλα στα παλιά, ή με την έντατική επέκταση της ως τώρα κλίμακας της επιχείρησης.

Η διεύρυνση της κλίμακας της παραγωγής μπορεί να συντελείται κατά μικρότερες δόσεις, με τη χρησιμοποίηση μέρους της υπεραξίας για τελειοποιήσεις, που είτε αυξάνουν απλώς την παραγωγική δύναμη της εργασίας, είτε επιτρέπουν ταυτόχρονα την έντατικότερη εκμετάλλευσή της. Είτε ακόμα, εκεί όπου η εργάσιμη ημέρα δεν περιορίζεται από το νόμο, αρκεί μια συμπληρωματική δαπάνη κυκλοφοριακού κεφαλαίου (σέ υλικά παραγωγής και μισθό εργασίας), για να διευρυνθεί ή κλίμακα της παραγωγής, χωρίς επέκταση του πάγιου κεφαλαίου· μ' αυτό τον τρόπο παρατείνεται απλώς ο καθημερινός χρόνος χρήσης του, ενώ συντομεύεται αντίστοιχα η περίοδος περιστροφής του. Είτε, όταν η κατάσταση της αγοράς είναι ευνοϊκή, ή κεφαλαιοποιημένη υπε-

ραξία μπορεί να επιτρέψει κερδοσκοπικές πράξεις πάνω στίς πρώτες ύλες, δηλ. πράξεις, για τις οποίες δε θα επαρκούσε το αρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο κλπ.

Όσοι είναι φανερό πώς εκεί που ο μεγαλύτερος αριθμός των περιόδων περιστροφής συνεπάγεται μια συχνότερη πραγματοποίηση της υπεραξίας στη διάρκεια του έτους, θα μεσολαβήσουν περίοδοι, κατά τις οποίες δε θα χρειαστεί ούτε η εργάσιμη ημέρα να παραταθεί, ούτε να γίνουν μερικότερες τελειοποιήσεις· ενώ, από την άλλη μεριά, η ανάλογη επέκταση της όλης επιχείρησης είναι δυνατή μόνο μέσα σέ ορισμένα ευρύτερα ή στενότερα όρια, που καθορίζονται ενμέρει απ' όλο το χαρακτήρα της επιχείρησης, λχ. από τις οικοδομές, (και ενμέρει από τις διαστάσεις της καλλιεργούμενης έκτασης, όπως γίνεται στην αγροτική οικονομία), και απαιτούν τέτοιο μέγεθος συμπληρωματικού κεφαλαίου, που μπορεί να το προμηθεύσει μόνο μια πολύχρονη συσσώρευση της υπεραξίας.

Έτσι, παράλληλα με την πραγματική συσσώρευση, ή μετατροπή της υπεραξίας σέ παραγωγικό κεφάλαιο (και με την ανάλογη αναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα), συντελείται χρηματική συσσώρευση, μάζεμα μέρους της υπεραξίας με τη μορφή λανθάνοντος χρηματικού κεφαλαίου, που μόνον αργότερα, όταν αποκτήσει ορισμένες διαστάσεις, πρόκειται να λειτουργήσει σάν συμπληρωματικό ενεργό κεφάλαιο.

Έτσι παρουσιάζονται τα πράγματα από την άποψη του ατομικού κεφαλαιοκράτη. Όστόσο, με την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται ταυτόχρονα το πιστωτικό σύστημα. Το χρηματικό κεφάλαιο, που ο κεφαλαιοκράτης δεν μπορεί ακόμα να το χρησιμοποιήσει στη δική του επιχείρηση, χρησιμοποιείται από άλλους, από τους οποίους εισπράττει τόκους γι' αυτό. Το κεφάλαιο αυτό λειτουργεί για τον λόγο του σάν χρηματικό κεφάλαιο με την ειδική έννοια της λέξης, σάν ένα είδος κεφαλαίου που διαφέρει από το παραγωγικό κεφάλαιο. Δρά όμως σάν κεφάλαιο σέ άλλα χέρια. Είναι φανερό πώς με τη συχνότερη πραγματοποίηση της υπεραξίας και με την αυξανόμενη κλίμακα της παραγωγής της αυξάνει ή αναλογία που ρίχνεται στη χρηματογορά καινούργιο χρηματικό κεφάλαιο ή χρήμα σάν κεφάλαιο, και που, τουλάχιστο στο μεγαλύτερό του μέρος, το απορροφούν πάλι από τη χρηματογορά για διευρυμένη παραγωγή.

Η απλούστερη μορφή, με την οποία μπορεί να παρουσιαστεί αυτό το συμπληρωματικό λανθάνον χρηματικό κεφάλαιο, είναι ή μορφή του θησαυρού. Είναι δυνατό ο θησαυρός αυτός ν' αποτελείται από πρόσθετο χρυσό ή ασημί, που αποκτήθηκε άμεσα ή έμμεσα με ανταλλαγή από τις χώρες που παράγουν ευγενή μέταλλα. Και μόνο μ' αυτό τον τρόπο αυξάνει απόλυτα ο χρηματικός θησαυρός μᾶς χώρας. Από την άλλη μεριά, είναι δυνατό — κι αυτό γίνεται στίς περισσότερες περιπτώσεις — ο θησαυρός αυτός να μην είναι τίποτα άλλο, παρά χρήμα, αποσπόμενο από την εσωτερική κυκλοφορία, που στα χέρια ατομικών κεφαλαιοκρατών έχει πάρει τη μορφή του θησαυρού. Είναι ακόμα δυνατό το λανθάνον αυτό χρηματικό κεφάλαιο να υπάρχει μόνο με τη

μορφή συμβόλων αξίας — ἐδῶ δὲν παίρνουμε ἀκόμα ὑπόψη τὸ πιστωτικὸ χρέμα — ἢ ἀκόμα μόνο μέ τῇ μορφῇ ἀπαιτήσεων (νόμιμων τίτλων) τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπὸ τρίτους, πού βεβαιώνονται μέ νόμιμα ἔγγραφα. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ μορφή ὑπαρξης αὐτοῦ τοῦ συμπληρωματικοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον εἶναι κεφάλαιο in spe [μελλοντικὸ κεφάλαιο], δὲν ἀντιπροσωπεύει τίποτα ἄλλο παρὰ συμπληρωματικούς, κρατημένους σέ ἐφεδρεία νόμιμους τίτλους κεφαλαιοκρατῶν πάνω στή μελλοντική, συμπληρωματική χρονιάτικη παραγωγή τῆς κοινωνίας.

«Ἔτσι, ἡ μάζα τοῦ πραγματικά συσσωρευμένου πλούτου, ἐξεταζόμενη ἀπὸ ποσοτική ὁπὸψη . . ., εἶναι ὁλότελα ἀσήμαντη σέ σύγκριση μέ τίς παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας, στίς ὁποῖες ἀνήκει, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ της, ἢ ἐπίσης μόνο σέ σύγκριση μέ τὴν πραγματικὴ κατανάλωση αὐτῆς τῆς ἰδίας κοινωνίας κατὰ τὴ διάρκεια λίγων μόνο χρόνων· εἶναι τόσο ἀσήμαντη, πού ἡ κύρια προσοχὴ τῶν νομοθετῶν καὶ τῶν οἰκονομολόγων θάπρεπε νά εἶναι στραμμένη στίς παραγωγικές δυνάμεις καὶ στή μελλοντικὴ ἐλευθέρη ἀνάπτυξή τους, κι ὄχι, ὅπως γίνονταν ὡς τώρα, στόν ἀπλῶς συσσωρευμένο πλοῦτο, πού χτυπάει στό μάτι. Τό κατὰ πολὺ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λεγόμενου συσσωρευμένου πλούτου εἶναι μόνο ὀνομαστικὸ καὶ δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ πραγματικὰ ἀντικείμενα, πλοῦτα, σπίτια, βαμπακερά ἐμπορεύματα, γαιοβελτιώσεις, ἀλλὰ ἀπὸ ἀπλούς νόμιμους τίτλους, ἀπαιτήσεις στίς μελλοντικές χρονιάτικες παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας, νόμιμους τίτλους, δημιουργημένους καὶ διαιωνισμένους ἀπὸ τίς μέσες καὶ τὰ ἰδρύματα μιᾶς κατάστασης ἀβεβαιότητας . . . Ἡ χρῆση τέτοιων εἰδῶν (συσσωρεύσεις ὑλικῶν πραγμάτων ἢ πραγματικοῦ πλούτου) σάν ἀπλὸ μέσο τῶν κατόχων τους γιὰ νά σφετερίζονται τόν πλοῦτο, πού πρόκειται νά δημιουργήσουν πρῶτα οἱ μελλοντικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας, ἢ χρῆση αὐτῇ θά τοὺς ἀφαιροῦνταν βαθμιαῖα ἀπὸ τοὺς φυσικούς νόμους τῆς διανομῆς χωρὶς χρησιμοποίησι βίας· ἂν ὑποστηρίζονταν ἀπὸ συνεταιριστικὴ ἐργασία (cooperative labour), θά τοὺς ἀφαιροῦνταν μέσα σέ λίγα χρόνια» (*William Thompson*: «Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth», London 1850, σελ. 453. — Τό βιβλίο αὐτὸ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1824).

«Λίγοι ἄνθρωποι ἀναλογίζονται, οἱ περισσότεροι μάλιστα οὔτε κἀν ὑποπεύονται, πόσο ἀσήμαντες εἶναι καὶ σέ μέγεθος καὶ σέ ἀποτελεσματικότητα οἱ πραγματικές συσσωρεύσεις τῆς κοινωνίας σέ σύγκριση μέ τίς παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἀνθρωπότητας, ἢ ἀκόμα μέ τὴ συνηθισμένη κατανάλωση μιᾶς μόνο γενεᾶς κατὰ τὴ διάρκεια λίγων μονάχα χρόνων. Ὁ λόγος εἶναι ὁλοφάνερως, μὰ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πολὺ ἐπιζήμιο. Ὁ πλοῦτος πού καταναλώνεται κάθε χρόνο ἐξαφανίζεται μαζί μέ τὴ χρῆση του· ὑπάρχει μπροστὰ στὰ μάτια μας μόνο γιὰ μιὰ στιγμὴ καὶ προκαλεῖ ἐντύπωση μόνο ὅσο τὸν ἀπολαβαίνομε ἢ τὸν καταναλώνουμε. Τό μέρος ὅμως τοῦ πλούτου πού καταναλώνεται μόνο σιγά-σιγά, τὰ ἔπιπλα, οἱ μηχανές, τὰ χτίρια, δρδώνονται μπροστὰ στὰ μά-

τια μας ἀπὸ τὰ παιδικὰ μας χρόνια ὡς τὰ γεράματά μας, μόνιμα μνημεῖα τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας. Χάρη στήν κατοχὴ αὐτοῦ τοῦ πάγιου, στέρεου, μόνο σιγά-σιγά καταναλόμενου μέρους τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου — τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν πρώτων ὑλῶν τίς ὁποῖες ἐπεξεργάζονται οἱ ἄνθρωποι, τῶν ἐργαλείων μέ τὰ ὁποῖα ἐργάζονται, τῶν σπιτιῶν πού προσφέρουν στέγη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας — χάρι στήν κατοχὴ αὐτῇ οἱ ἰδιοχτῆτες αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων κυριαρχοῦν πρὸς δικό τους ὄφελος πάνω στίς χρονιάτικες παραγωγικές δυνάμεις ὅλων τῶν πραγματικὰ παραγωγικῶν ἐργατῶν τῆς κοινωνίας, ὅσο ἀσήμαντα κι ἂν εἶναι τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ σέ σύγκριση μέ τὰ διαρκῶς ἀνανεούμενα προϊόντα αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ τῆς Ἰρλανδίας εἶναι 20 ἑκατομμύρια· ἡ μέση κατανάλωση τοῦ κάθε ἀτόμου, ἄνδρα, γυναίκας καὶ παιδιοῦ, εἶναι ὅπως φαίνεται κάπου 20 λίρ. στ., ἐπομένως τὸ προϊόν ἐργασίας πού καταναλώνεται μέσα σ' ἓνα χρόνο ἀποτελεῖ γιὰ ὅλους μαζί ἓναν πλοῦτο περίπου 400 ἑκατομμυρίων λίρ. στ. Τὸ συνολικὸ ποσό τοῦ συσσωρευμένου κεφαλαίου αὐτῶν τῶν χωρῶν δὲν ξεπερνάει, σύμφωνα μέ τοὺς ὑπολογισμούς, τὰ 1200 ἑκατομμύρια, δηλαδή τὸ τριπλάσιο τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού ἂν κατανεμηθεῖ ἐξίσου δίνει 60 λίρ. στ. κεφάλαιο τὸ χρόνο κατὰ κεφαλὴ. Αὐτὸ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ περισσότερο εἶναι ἡσχέση, καὶ ὄχι οἱ λίγο-πολύ ἀκριβεῖς ἀπόλυτοι ἐριθμοὶ αὐτῶν τῶν ποσῶν ὑπολογισμοῦ. Οἱ τόκοι ὅλου αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου θά ἐπαρκοῦσαν, γιὰ νά συντηροῦν ὅλο τὸν πληθυσμὸ ἐπὶ δυὸ μῆνες περίπου τὸ χρόνο μέ τὸ σημερινὸ τοῦ ἐπίπεδο ζωῆς, καὶ ὅλο τὸ συσσωρευμένο κεφάλαιο θά τὸν συντηροῦσε (ἂν βρισκόνταν ἀγοραστὲς) χωρὶς νά δουλεῖ ἐπὶ τρία τὸ ὅλο χρόνια! Στὸ τέλος τῶν τριῶν αὐτῶν χρόνων θάπρεπε οἱ ἄνθρωποι, χωρὶς σπίτια, ρούχα ἢ τροφή, νά πεθάνουν ἀπὸ τὴν πείνα ἢ νά γίνουν οἱ σκλάβοι ἐκείνων πού τοὺς εἶχαν συντηρήσει στὰ τρία αὐτὰ χρόνια. Ὅποια εἶναι ἡσχέση τῶν τριῶν χρόνων πρὸς τὴ διάρκεια ζωῆς μιᾶς ὑγιοῦς γενεᾶς, λχ. πρὸς 40 χρόνια, ἴδια εἶναι καὶ ἡσχέση τοῦ μεγέθους καὶ τῆς σημασίας τοῦ πραγματικοῦ πλούτου, τοῦ ἴδιου τοῦ συσσωρευμένου κεφαλαίου ἀκόμα καὶ τῆς πλουσιότερης χώρας, πρὸς τὴν παραγωγικὴ δυνάμη αὐτῆς τῆς γενεᾶς, δηλ. πρὸς τίς παραγωγικές δυνάμεις μιᾶς μόνης γενεᾶς ἀνθρώπων· ὄχι πρὸς ἐκεῖνο πού θά μπορούσαν νά παράγουν κάτω ἀπὸ λογικές διατάξεις ἰσῆς ἀσφάλειας γιὰ ὅλους καὶ ἰδίως κάτω ἀπὸ συνθήκες συνεταιριστικῆς ἐργασίας, ἀλλὰ πρὸς αὐτὸ πού παράγουν πραγματικὰ ἀπόλυτα μέ τὰ λειψὰ καὶ ἀποθαρρυντικὰ μέσα τῆς ἀβεβαιότητας! . . . Καὶ γιὰ νά διατηρηθεῖ καὶ νά διαιωνιστεῖ αὐτὴ ἡ φαινομενικὰ τεράστια μάζα τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου στή σημερινή της κατάστασιν τῆς ἀναγκαστικῆς τῆς κατανομῆς ἢ, καλύτερα, γιὰ νά διατηρηθεῖ καὶ νά διαιωνιστεῖ ἡ ἐπιτυχαίνουμένη χάρι σ' αὐτὴ τὴ μάζα ἐξουσία καὶ τὸ μονοπώλιο πάνω στὰ προϊόντα τῆς χρονιάτικης ἐργασίας, θέλουν νά διαιωνίσουν ὅλο τὸ φρικιαστικὸ μηχανισμό, τὰ δεινὰ, τὰ ἐγκλήματα καὶ τὰ βάσανα τῆς ἀβεβαιότητας. Τίποτα δὲν μπορεῖ νά συσσωρευτεῖ, ἂν δὲν ἱκανοποιηθοῦν προηγούμενα οἱ ἀπαραίτητες ἀνάγκες, καὶ τὸ

μεγάλο ρεύμα των τάσεων του ανθρώπου κυλάει προς την αναζήτηση της απόλαυσης· έτσι εξηγείται το σχετικά άσημαντο ποσό του πραγματικού πλούτου της κοινωνίας σε κάθε δοσμένη στιγμή. Πρόκειται για μία αιώνια κύκλιση παραγωγής και κατανάλωσης. Μέσα σ' αυτή την τεράστια μάζα χρονιατικής παραγωγής και κατανάλωσης μόλις και μετά βίας θά γινόταν αισθητή ή στέρηση αυτής της χούφτας πραγματικής συσσώρευσης· και όμως η κύρια προσοχή δέ στρέφεται στη μάζα εκείνη της παραγωγικής δύναμης αλλά σ' αυτή τη χούφτα της συσσώρευσης. Τη χούφτα όμως αυτή την έχουν σφετεριστεί λίγοι και την έχουν μεταβάλει σε όργανο ιδιοποίησης των προϊόντων της εργασίας της μεγάλης μάζας που ανανεώνονται κάθε χρόνο χωρίς διακοπή. Έτσι εξηγείται η αποφασιστική σημασία ενός τέτοιου εργαλείου γι' αυτούς τους λίγους... Το ένα τρίτο περίπου του εθνικού χρονιατικού προϊόντος αφαιρείται σήμερα από τους παραγωγούς με την έπωνυμία δημόσια βάρη και καταναλώνεται μη παραγωγικά από ανθρώπους που δεν προσφέρουν έναντι αυτού κανένα ισοδύναμο, δηλ. δέ δίνουν τίποτα που να μπορούν να το θεωρήσουν σαν τέτιο οι παραγωγοί... Το μάτι του πλήθους κοιτάζει κατάπληχτο τις συσσωρευμένες μάζες, ιδιαίτερα όταν είναι συγκεντρωμένες στα χέρια λίγων. Οι μάζες όμως που παράγονται κάθε χρόνο κυλάνε και χάνονται στον ξεχασμένο ώκεανό της κατανάλωσης, σαν τα αιώνια και αναρίθμητα κύματα ενός γιγάντιου ποταμού. Και όμως απ' αυτή την αιώνια κατανάλωση εξαρτιούνται όχι μόνο όλες οι απολαύσεις, αλλά και η ύπαρξη όλου του ανθρώπινου γένους. Ο δγκος και η κατανομή αυτού του χρονιατικού προϊόντος θάπρεπε πρώτ' απ' όλα να αποτελεί το αντικείμενο της έρευνας. Η πραγματική συσσώρευση έχει έντελώς δευτερεύουσα σημασία και αποχτᾷ αυτή τη σημασία σχεδόν αποκλειστικά χάρη στην επίδρασή της στην κατανομή του χρονιατικού προϊόντος... Η πραγματική αυτή συσσώρευση και κατανομή εξετάζεται εδώ» (στο σύγγραμμα του Θόμψον) «πάντα σε σχέση με την παραγωγική δύναμη και σε εξάρτηση απ' αυτήν. Σε όλα σχεδόν τα άλλα συστήματα η παραγωγική δύναμη έχει εξεταστεί σε σχέση με τη συσσώρευση και τη διαιώνιση και σε εξάρτηση απ' αυτές του υπάρχοντος τρόπου κατανομής. Σε σύγκριση με τη διατήρηση αυτού του υπάρχοντος τρόπου κατανομής δέ δίνεται καμιά σημασία στη διαρκώς ανανεούμενη αθλιότητα ή ευημερία όλου του ανθρώπινου γένους. Τη διαιώνιση των αποτελεσμάτων της βίας, της απάτης και της συμπτώσης την ονόμασαν ασφάλεια· και στη διατήρηση αυτής της ψεύτικης ασφάλειας θυσιάστηκαν χωρίς οίκτο όλες οι παραγωγικές δυνάμεις του ανθρώπινου γένους» (στο ίδιο. σελ. 440 — 443).

Γιά την αναπαραγωγή μόνο δύο κανονικές περιπτώσεις είναι δυνατές, αν δεν πάρουμε υπόψη τις διαταραχές που εμποδίζουν ακόμα και την αναπαραγωγή στην ίδια κλίμακα.

Είτε γίνεται απλή αναπαραγωγή, δηλ. αναπαραγωγή στην ίδια κλίμακα.

Είτε γίνεται κεφαλαιοποίηση υπεραξίας, δηλ. συσσώρευση.

I. ΑΠΛΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Στην απλή αναπαραγωγή η υπεραξία που παράγεται και πραγματοποιείται κάθε χρόνο, ή περιοδικά κατά τη διάρκεια του χρόνου ύστερα από πολλές περιστροφές, καταναλώνεται ατομικά, δηλ. μη παραγωγικά, από τους ιδιοκτήτες της, τους κεφαλαιοκράτες.

Τό γεγονός ότι η αξία του προϊόντος αποτελείται ενμέρει από υπεραξία και ενμέρει από τό μέρος εκείνο της αξίας, που αποτελείται από τό μεταβλητό κεφάλαιο που έχει αναπαράχθει στο προϊόν συν τό σταθερό κεφάλαιο που έχει καταναλωθεί γι' αυτό, δέν αλλάζει απολύτως τίποτα ούτε στην ποσότητα, ούτε στην αξία του συνολικού προϊόντος, που μπαίνει διαρκώς στην κυκλοφορία σαν έμπορευματικό κεφάλαιο και που εξίσου διαρκώς αποσύρεται απ' αυτήν για να περιέλθει στην παραγωγική ή ατομική κατανάλωση, δηλ. για να χρησιμεύσει σαν μέσο παραγωγής ή σαν μέσο κατανάλωσης. Αν δέν πάρουμε υπόψη τό σταθερό κεφάλαιο, τό γεγονός αυτό θίγει μόνο την κατανομή του χρονιατικού προϊόντος ανάμεσα στους εργάτες και στους κεφαλαιοκράτες.

Γιαυτό, κι αν ακόμα υποθέσουμε την απλή αναπαραγωγή, ένα μέρος της υπεραξίας πρέπει να υπάρχει διαρκώς σε χρήμα και όχι σε προϊόντα, γιατί διαφορετικά δέν μπορεί να μετατραπεί από χρήμα σε προϊόν με σκοπό την κατανάλωση. Έδώ θά εξετάσουμε πιο διεξοδικά αυτήν τη μετατροπή της υπεραξίας από την αρχική της έμπορευματική μορφή σε χρήμα. Για ν' απλοποιήσουμε τό ζήτημα, θά υποθέσουμε την πιο απλή μορφή του προβλήματος, και συγκεκριμένα πώς κυκλοφορεί αποκλειστικά μεταλλικό χρήμα, δηλ. χρήμα που αποτελεί πραγματικό ισοδύναμο.

Σύμφωνα με τους νόμους της απλής έμπορευματικής κυκλοφορίας που αναπτύξαμε (Βιβλίο I, κεφ. 3ο [σελ. 151 κ. έ.]), η μάζα του μεταλλικού χρήματος που υπάρχει στη χώρα πρέπει να επαρκεί όχι μόνο για να κυκλοφορεί τα έμπορεύματα, αλλά πρέπει να επαρκεί και για τις διακυμάνσεις της χρηματικής κυκλοφορίας, που προέρχονται είτε από διακυμάνσεις στην ταχύτητα των κυκλοφοριών, είτε από αλλαγές στις τιμές των έμπορευμάτων, είτε από τις διαφορετικές και μεταβαλλόμενες αναλογίες, στις οποίες τό χρήμα λειτουργεί σαν μέσο πληρωμής ή σαν καθαυτό μέσο κυκλοφορίας. Η αναλογία, που η υπάρχουσα μάζα χρήματος χωρίζεται σε θησαυρό και κυκλοφορούν χρήμα, αλλάζει διαρκώς, μά η συνολική μάζα του χρήματος είναι πάντα ίση με τό άθροισμα του χρήματος που υπάρχει σαν θησαυρός και σαν κυκλοφορούν χρήμα. Η μάζα αυτή του χρήματος (μάζα εύγενούς μετάλλου) αποτελεί θησαυρό της κοινωνίας που έχει συσσωρευθεί λίγο-λίγο.

Στό βαθμό που ένα μέρος αυτού του θησαυρού αναλώνεται με την τριβή, πρέπει ν' αναπληρώνεται κάθε χρόνο, όπως γίνεται με κάθε άλλο προϊόν. Αυτό γίνεται στην πραγματικότητα με άμεση ή έμμεση ανταλλαγή μέρους του χρονιάτικου προϊόντος με τό προϊόν των χωρών που παράγουν χρυσό και άσημι. Αυτός ο διεθνής χαρακτήρας της συναλλαγής κρύβει ωστόσο την απλότητά της. Για ν' αναγάγουμε λοιπόν τό πρόβλημα στην πιο απλή και πιο διάφανη έκφρασή του, πρέπει νά υποθέσουμε πώς ή παραγωγή χρυσού και άσημιού γίνεται στην ίδια τή χώρα, πώς επομένως ή παραγωγή χρυσού και άσημιού αποτελεί μέρος της συνολικής κοινωνικής παραγωγής κάθε χώρας.

Αν δέν πάρουμε υπόψη τό χρυσό και τό άσημι που έχουν παραχθεί για είδη πολυτελείας, τό κατώτατο όριο της χρονιάτικης παραγωγής τους πρέπει νά είναι ίσο με τή φθορά των χρηματικών μετάλλων που προκαλείται από τή χρονιάτικη χρηματική κυκλοφορία. Επίσης: αν αύξάνει τό άθροισμα των αξιών της μάζας των έμπορευμάτων που παράγεται και κυκλοφορεί στή διάρκεια του έτους, πρέπει ν' αύξάνει και ή χρονιάτικη παραγωγή χρυσού και άσημιού, εφόσον τό αύξημένο άθροισμα των αξιών των έμπορευμάτων που κυκλοφορούν και ή μάζα του χρήματος που απαιτείται για τήν κυκλοφορία τους (και για τόν αντίστοιχο θησαυρισμό) δέν αντισταθμίζονται με μεγαλύτερη ταχύτητα της χρηματικής κυκλοφορίας και με πλατύτερη λειτουργία του χρήματος σάν μέσου πληρωμής, δηλ. με μεγαλύτερο άμοιβαίο συμβηφισμό των πωλήσεων και των αγορών χωρίς τή μεσολάβηση πραγματικού χρήματος.

Ένα μέρος της κοινωνικής εργατικής δύναμης και ένα μέρος των κοινωνικών μέσων παραγωγής πρέπει νά ξοδεύονται λοιπόν κάθε χρόνο για τήν παραγωγή χρυσού και άσημιού.

Οί κεφαλαιοκράτες, που ασχολούνται με τήν παραγωγή χρυσού και άσημιού και που — στίς συνθήκες της απλής αναπαραγωγής που υποθέσαμε εδώ — ασχολούνται μ' αυτήν μόνο μέσα στά όρια της χρονιάτικης μέσης φθοράς και της προκαλούμενης απ' αυτήν τή φθορά αξίας τους, που σύμφωνα με τήν υπόθεσή μας τήν καταναλώνουν όλη στή διάρκεια του έτους χωρίς νά κεφαλαιοποιούν τίποτα απ' αυτήν, άμεσα στήν κυκλοφορία με τή μορφή χρήματος, που γι' αυτούς είναι ή φυσική μορφή του προϊόντος και όχι ή μεταβλημένη μορφή του, όπως γίνεται στους άλλους κλάδους παραγωγής.

Παρακάτω: όσον άφορᾷ τό μισθό της εργασίας, — τή χρηματική μορφή, με τήν οποία προκαταβάλλεται τό μεταβλητό κεφάλαιο — κι αυτός αναπληρώνεται εδώ όχι με τήν πούληση του προϊόντος και τή μετατροπή του σε χρήμα, αλλά μ' ένα προϊόν που ή φυσική του μορφή είναι έξαρχής ή χρηματική μορφή.

Τέλος, αυτό γίνεται και με τό μέρος εκείνο του προϊόντος που αποτελείται από εύγενή μέταλλα και είναι ίσο με τήν αξία του περιουσιακά καταναλόμενου σταθερού κεφαλαίου, δηλ. τόσο του σταθερού

κυκλοφοριακού, όσο και του σταθερού πάγιου κεφαλαίου, που καταναλώνεται στή διάρκεια του έτους.

Ας εξετάσουμε τήν κύκλωση και αντίστοιχα τήν περιστροφή του κεφαλαίου που έχει τοποθετηθεί στή παραγωγή εύγενών μετάλλων, πρώτα με τή μορφή $X - E \dots \Pi \dots X'$. Εφόσον στό $X - E$ τό E δέν αποτελείται μόνο από εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής, αλλά και από πάγιο κεφάλαιο, από τό οποίο μόνο ένα μέρος της αξίας του έχει αναλωθεί στό Π , είναι φανερό πώς τό X' — τό προϊόν — είναι ένα χρηματικό ποσό ίσο με τό μεταβλητό κεφάλαιο, που δαπανήθηκε για μισθό εργασίας, σνν τό κυκλοφοριακό σταθερό κεφάλαιο, που δαπανήθηκε για μέσα παραγωγής, σνν τήν αξία του μέρους του πάγιου κεφαλαίου, που έχει φθαρεί, σνν τήν υπεραξία. Αν, με άμετάβλητη τή γενική αξία του χρυσού, τό ποσό αυτό ήταν μικρότερο, τότε ή έκμετάλλευση του χρυσορυχείου δέ θάταν παραγωγική ή — αν τό φαινόμενο αυτό ήταν γενικό — στό μέλλον θ' ανέβαινε ή αξία του χρυσού, σέ σύγκριση με τά έμπορεύματα, που ή αξία τους έμεινε άμετάβλητη, δηλαδή θά πεφταν οι τιμές των έμπορευμάτων και έτσι στό έξης θά ήταν μικρότερο τό χρηματικό ποσό που δαπανιέται στό $X - E$.

Αν εξετάσουμε πρώτα τό κυκλοφοριακό μέρος του κεφαλαίου που προκαταβάλλεται στό X , τήν άφειτηρία του $X - E \dots \Pi \dots X'$, θά δοϋμε ότι προκαταβάλλεται ένα καθορισμένο χρηματικό ποσό, που ρίχνεται στήν κυκλοφορία για τήν πληρωμή της εργατικής δύναμης και για τήν αγορά των υλικών παραγωγής. Αυτό όμως τό χρηματικό ποσό δέν αποσύρεται ξανά από τήν κυκλοφορία με τήν κύκλωση αυτού του κεφαλαίου για νά ξαναρχιτεί πάλι σ' αυτήν. Τό προϊόν στή φυσική του μορφή είναι κιόλας χρήμα και δέ χρειάζεται νά μετατραπεί πρώτα σέ χρήμα με τήν ανταλλαγή, με ένα προτσές κυκλοφορίας. Από τό προτσές της παραγωγής μπαίνει στή σφαίρα της κυκλοφορίας όχι με τή μορφή έμπορευματοϋ κεφαλαίου που προορίζεται νά ξαναμετατραπεί σέ χρηματικό κεφάλαιο, αλλά σάν χρηματικό κεφάλαιο που προορίζεται νά ξαναμετατραπεί σέ παραγωγικό κεφάλαιο, δηλ. ν' αγοράσει ξανά εργατική δύναμη και υλικά παραγωγής. Η χρηματική μορφή του κυκλοφοριακού κεφαλαίου που έχει καταναλωθεί σέ εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής δέν αναπληρώνεται με τήν πούληση του προϊόντος, αλλά με τή φυσική μορφή του ίδιου του προϊόντος, δηλ. όχι έπειδή αποσύρεται ξανά ή αξία του από τήν κυκλοφορία με χρηματική μορφή, αλλά έπειδή χρησιμοποιείται συμπληρωματικό, νεοπαραγμένο χρήμα.

Ας υποθέσουμε πώς τό κυκλοφοριακό αυτό κεφάλαιο είναι = 500 λίρ. στ., ο χρόνος περιστροφής = 5 έβδομάδες, ή περίοδος εργασίας = = 4 έβδομάδες, και ή περίοδος κυκλοφορίας = μόνο 1 έβδομάδα. Πρέπει έξαρχής νά προκαταβληθεί χρήμα για 5 έβδομάδες ένμέρει σάν παραγωγικό απόθεμα και ένμέρει για νά υπάρξει διαθέσιμο χρήμα για νά πληρώνονται λίγο-λίγο οι μισθοί εργασίας. Στην άρχή της 6ης έβδομάδας έχουν επιστρέψει 400 λίρ. στ. και άποδεσμευτεί 100. Αυτό έπαυλαβαίνεται συνεχώς. Έδώ, όπως και προηγούμενα, κατά τή διάρκεια

ορισμένου χρόνου της περιστροφής, 100 λίρ. στ. θά βρίσκονται συνεχώς με την αποδεσμευμένη μορφή. Αποτελούνται όμως από συμπληρωματικό νεοπαραγμένο χρήμα, ακριβώς όπως και οι άλλες 400 λίρ. στ. Έχουμε εδώ 10 περιστροφές το χρόνο, και το παραγμένο χρονιάτικο προϊόν είναι = 5000 λίρ. στ. χρυσός. (Η περίοδος κυκλοφορίας δέ σχηματίζεται εδώ από το χρόνο, που απαιτεί η μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα, αλλά από το χρόνο που απαιτεί η μετατροπή του χρήματος στα στοιχεία παραγωγής.)

Σέ κάθε άλλο κεφάλαιο 500 λίρ. στ., που περιστρέφεται κάτω από τους ίδιους όρους, ή διαρκώς ανανεούμενη χρηματική μορφή είναι ή μεταβλημένη μορφή του παραγμένου εμπορευματικού κεφαλαίου, που κάθε τέσσερις εβδομάδες ρίχνεται στην κυκλοφορία και που με την πούλησή του — δηλαδή με την περιοδική απόσυρση του ίδιου χρηματικού ποσού που έχει μπει αρχικά στο προτσές — ξαναποχτᾶ συνεχώς αυτήν τή χρηματική μορφή. Έδώ, αντίθετα, σέ κάθε περίοδο περιστροφής ρίχνεται στην κυκλοφορία μιά καινούργια συμπληρωματική μάζα 500 λίρ. στ. που προέρχεται από τό ίδιο τό προτσές παραγωγής, γιά ν' αποσύρει διαρκώς από την κυκλοφορία υλικά παραγωγής και εργατική δύναμη. Η κύκληση αυτού του κεφαλαίου δέν αποσύρει πάλι από την κυκλοφορία τό χρήμα που έχει ριχτεί σ' αυτήν, ἀλλ' αντίθετα τό χρήμα αυτό τό αυξάνει μέ συνεχώς νεοπαραγόμενες μάζες χρυσού.

Αν εξετάσουμε τό μεταβλητό μέρος αυτού του κυκλοφοριακού κεφαλαίου καί υποθέσουμε, όπως καί πιο πάνω, ότι είναι = 100 λίρ. στ., τότε αυτές οι 100 λίρ. στ. στή συνηθισμένη εμπορευματική παραγωγή καί μέ 10 περιστροφές τό χρόνο θά επαρκούσαν γιά νά πληρώνεται συνεχώς ή εργατική δύναμη. Έδώ, στην παραγωγή χρυσού, επαρκεί τό ίδιο ποσό· όμως οι 100 λίρ. στ., που επαναρθουν καί μέ τίς όποιες πληρώνεται ή εργατική δύναμη κάθε 5 εβδομάδες, δέν είναι ή μεταβλημένη μορφή του προϊόντος της, αλλά μέρος του ίδιου, διαρκώς ανανεούμενου προϊόντος της. Ο χρυσοπαραγωγός πληρώνει τους εργάτες του άμεσα μέ ένα μέρος του χρυσού που παράγουν οι ίδιοι. Γιαντό, οι 1000 λίρ. στ., που δαπανούνται κάθε χρόνο γιά εργατική δύναμη καί που ρίχνονται από τους εργάτες στην κυκλοφορία, δέν επιστρέφουν μέσω της κυκλοφορίας στην άφειτηρία τους.

Παρακάτω, όσο γιά τό πάγιο κεφάλαιο, ή πρώτη εγκατάσταση της επιχείρησης απαιτεί δαπάνη μεγάλου σχετικά χρηματικού κεφαλαίου, που ρίχνεται έτσι στην κυκλοφορία. Όπως κάθε πάγιο κεφάλαιο, επαναρθεί κι αυτό μόνο τμηματικά, στην πορεία πολλών χρόνων. Έπαναρθεί όμως σάν άμεσο κομμάτι του προϊόντος, του χρυσού, καί όχι μέ την πούληση του προϊόντος καί τή μετατροπή του μ' αυτό τόν τρόπο σέ χρήμα. Αποχτᾶ λοιπόν βαθμιαία τή χρηματική του μορφή, όχι έπειδή αποσύρεται χρήμα από την κυκλοφορία, αλλά έπειδή σωρεύεται ένα αντίστοιχο μέρος του προϊόντος. Τό χρηματικό κεφάλαιο που αποκαταστάθηκε μ' αυτό τόν τρόπο δέν είναι ένα χρηματικό ποσό που έχει αποσυρθεί λίγο-λίγο από την κυκλοφορία γιά ν' αναπληρώσει τό χρηματικό κε-

φάλαιο, που είχε ριχτεί αρχικά σ' αυτήν γιά την απόκτηση πάγιου κεφαλαίου. Είναι μιά πρόσθετη μάζα χρήματος.

Τέλος, όσον αφορά την υπεραξία, είναι κι αυτή ίση μέ ένα μέρος του νέου χρυσού προϊόντος, που ρίχνεται στην κυκλοφορία σέ κάθε νέα περίοδο περιστροφής γιά νά ξεδευτεί, σύμφωνα μέ την υπόθεσή μας, μή παραγωγικά, γιά νά πληρωθούν μ' αυτήν τρόφιμα καί είδη πολυτελείας.

Σύμφωνα όμως μέ την υπόθεσή μας όλη αυτή ή χρονιάτικη παραγωγή χρυσού — που αποσύρει συνεχώς εργατική δύναμη καί υλικά παραγωγής, όχι όμως χρήμα, από την αγορά καί που ρίχνει συνεχώς συμπληρωματικό χρήμα σ' αυτήν — αναπληρώνει μόνο τό χρήμα που έχει φθαρεί κατά τή διάρκεια του έτους, δηλ. διατηρεί άπλώς άκέραιη τή χρηματική μάζα της κοινωνίας, που υπάρχει μόνιμα, αν καί σέ μεταβαλλόμενες αναλογίες, μέ τίς δύο μορφές: του θησαυρού καί του χρήματος που βρίσκεται στην κυκλοφορία.

Σύμφωνα μέ τό νόμο της εμπορευματικής κυκλοφορίας ή μάζα του χρήματος πρέπει νά είναι ίση μέ τή μάζα του χρήματος που απαιτείται γιά την κυκλοφορία σν ένα χρηματικό ποσό που πρέπει νά βρίσκεται μέ τή μορφή θησαυρού καί που αυξομειώνεται ανάλογα μέ τή συστολή ή τή διαστολή της κυκλοφορίας, που χρησιμεύει όμως ιδίως γιά νά σχηματίζεται ή απαραίτητη έφεδρεία μέσω πληρωμής. Αυτό που πρέπει νά πληρωθεί σέ χρήμα — έφόσον δέν γίνεται συμψηφισμός των πληρωμών — είναι ή αξία των εμπορευμάτων. Τό γεγονός ότι ένα μέρος αυτής της αξίας αποτελείται από υπεραξία, δηλ. δέν έχει στοιχείο τιποτα στον πούλητή των εμπορευμάτων, δέν αλλάζει καθόλου τά πράγματα. Ας υποθέσουμε πώς όλοι οι παραγωγοί είναι ανεξάρτητοι κάτοχοι των μέσω των παραγωγής καί πώς έπομένως ή κυκλοφορία γίνεται ανάμεσα στους ίδιους τους άμεσους παραγωγούς. Αν δέν πάρουμε υπόψη τό σταθερό μέρος του κεφαλαίου τους, θά μπορούσαμε νά χωρίσουμε τότε σέ δύο μέρη (τή χρονιάτικη νεοδημιουργημένη αξία τους, ανάλογα μ' αυτό που γίνεται στον καπιταλισμό): στο πρώτο, α, που αναπληρώνει άπλως τά απαραίτητα μέσα συντήρησής τους, καί στο δεύτερο, β, που ένμείρει τό καταναλώνουν σέ είδη πολυτελείας καί ένμείρει τό χρησιμοποιούν γιά τή διεύρυνση της παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή τό α αντιπροσωπεύει τό μεταβλητό κεφάλαιο καί τό β την υπεραξία. Αυτός ο χωρισμός όμως· δέ θά άσκούσε καμιά επίδραση στο μέγεθος της χρηματικής μάζας που απαιτείται γιά την κυκλοφορία του συνολικού τους προϊόντος. Μέ άμετάβλητους όλους τους άλλους όρους, θᾶταν ίδια ή αξία της μάζας των εμπορευμάτων που κυκλοφορεί, έπομένως καί ή χρηματική μάζα που απαιτείται γι' αυτήν. Επίσης, μέ ίδιο τό χωρισμό των περιόδων περιστροφής, θάπρεπε οι παραγωγοί νᾶχαν τίς ίδιες χρηματικές έφεδρείες, δηλ. νᾶχουν διαρκώς τό ίδιο μέρος του κεφαλαίου τους μέ χρηματική μορφή, έπειδή, σύμφωνα μέ την υπόθεσή μας, ή παραγωγή τους θά παράμενε εμπορευματική παραγωγή. Τό γεγονός λοιπόν, ότι ένα μέρος της αξίας του εμπορεύματος αποτελείται από υπεραξία, δέν αλλάζει καθόλου τή μάζα

τοῦ χρήματος, τοῦ ἀπαραίτητου γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἐπιχείρησης.

Ένας ἀντίπαλος τοῦ Τούκ, πού ἀδράχνεται ἀπὸ τὴ μορφή $X - E - X'$, τὸν ρωτᾷ, πῶς τὰ καταφέρει ὁ κεφαλαιοκράτης ν' ἀποσύρει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία συνεχῶς περισσότερο χρήμα ἀπὸ τὸ χρήμα πού ρίχνει σ' αὐτήν. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπλό. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς ὑπεραξίας. Ὁ σχηματισμὸς τῆς ὑπεραξίας, πού ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ μυστικόν, εἶναι αὐτονόητος ἀπὸ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἀποψη. Τὸ ἀξιακὸ ποσὸ πού χρησιμοποιήθηκε δὲ θάταν δά κεφάλαιο, ἂν δὲν πλουτιζόταν μὲ μιὰ ὑπεραξία. Ἐπειδὴ ὅμως, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεσίν μας, πρόκειται γιὰ κεφάλαιο, ἡ ὑπεραξία ἐξυπακούεται.

Τὸ ζήτημα λοιπὸν δὲν εἶναι: ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ ὑπεραξία; ἀλλὰ: ἀπὸ ποῦ προέρχεται τὸ χρήμα γιὰ τὴ χρηματοποίησίν της;

Στὴν ἀστική ὅμως πολιτικὴ οἰκονομία ἐξυπακούεται ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὑπεραξίας. Ἐπομένως, δὲν προϋποτίθεται μόνο, ἀλλὰ μαζὶ τῆς προϋποτίθεται καὶ ὅτι ἓνα μέρος τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχει ριχτεῖ στὴν κυκλοφορία ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑπερπροϊόν, δηλ. ἀποτελεῖ μιάν ἀξία πού ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν τὴν ἔριξε στὴν κυκλοφορία μαζὶ μὲ τὸ κεφάλαιό του· ὅτι δηλαδή ὁ κεφαλαιοκράτης μαζὶ μὲ τὸ προϊόν του ρίχνει στὴν κυκλοφορία ἓνα περίσσεμα πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλαιό του, καὶ ὅτι τὸ περίσσεμα αὐτὸ τὸ ἀποσύρει πάλι ἀπὸ τὴν κυκλοφορία.

Τὸ ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο, πού ρίχνει ὁ κεφαλαιοκράτης στὴν κυκλοφορία, ἔχει μεγαλύτερη ἀξία (δὲ μᾶς ἐξηγοῦν ἢ δὲν κατανοοῦν ἀπὸ ποῦ προέρχεται αὐτὴ ἡ μεγαλύτερη ἀξία, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅμως τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας *c'est un fait* [εἶναι γεγονός]) ἀπὸ τὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο, πού ἔχει ἀποσύρει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία μὲ τὴ μορφή ἐργατικῆς δύναμης καὶ μέσων παραγωγῆς. Μ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση εἶναι λοιπὸν φανερό, γιατί ὄχι μόνο ὁ κεφαλαιοκράτης *A*, ἀλλὰ καὶ οἱ κεφαλαιοκράτες *B*, *Γ*, *Δ* κλπ. μποροῦν μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ ἐμπορεύματός τους ν' ἀποσύρουν ἀπὸ τὴν κυκλοφορία συνεχῶς περισσότερη ἀξία ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ ἀρχικοῦ τους κεφαλαίου, πού διαρκῶς ἐπαναπροκαταβάλλεται. Οἱ *A*, *B*, *Γ*, *Δ* κλπ. ρίχνουν στὴν κυκλοφορία διαρκῶς μεγαλύτερη ἀξία μὲ τὴ μορφή ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, ἀπὸ τὴν ἀξία πού ἀποσύρουν ἀπ' αὐτήν μὲ τὴ μορφή παραγωγικοῦ κεφαλαίου — ἡ πράξη αὐτὴ εἶναι τόσο πολὺπλευρη, ὅσο διαφορετικά εἶναι τὰ κεφάλαια πού λειτουργοῦν ἀνεξάρτητα. Ἐπομένως, πρέπει νὰ μοιράζονται διαρκῶς ἓνα ποσὸ ἀξίας ἴσο μὲ τὸ ὅθροισμα τῶν ἀξιών τῶν παραγωγικῶν κεφαλαίων πού ἔχουν προκαταβάλει ἀντίστοιχα (δηλαδή ὁ καθένας ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ν' ἀποσύρει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία ἓνα παραγωγικὸ κεφάλαιο)· καὶ ἐπίσης διαρκῶς πρέπει νὰ μοιράζονται ἓνα ποσὸ ἀξίας, πού τὸ ρίχνουν ἐπίσης ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς στὴν κυκλοφορία μὲ τὴ μορφή ἐμπορεύματος σάν ἀντίστοιχο περίσσεμα τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορευματικοῦ τους κεφαλαίου πάνω ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς του.

Τὸ ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο ὅμως πρέπει νὰ μετατραπῇ σὲ χρήμα, πρὶν ξαναμετατραπῇ σὲ παραγωγικὸ κεφάλαιο καὶ πρὶν ξοδευτεῖ ἢ

ὑπεραξία πού περιέχεται σ' αὐτό. Ἀπὸ ποῦ παίρνεται τὸ χρήμα, τὰ ἀπαραίτητα γι' αὐτὴν τὴ μετατροπὴ; Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα φαίνεται δύσκολο ἀπὸ πρώτη ματιὰ, καὶ ὥς τώρα τὴν ἀπάντησιν δὲν τὴν ἔδωσε οὔτε ὁ Τούκ οὔτε κανένας ἄλλος.

Ἄς ὑποθέσουμε πῶς τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ., πού ἔχει προκαταβληθεῖ μὲ τὴ μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖ — ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ περίοδος περιστροφῆς του — τὸ κυκλοφοριακὸ συνολικὸ κεφάλαιο τῆς κοινωνίας, δηλ. τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἄς ὑποθέσουμε πῶς ἡ ὑπεραξία εἶναι 100 λίρ. στ. Πῶς μπορεῖ λοιπὸν ὁλόκληρη ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν ν' ἀποσύρει διαρκῶς 600 λίρ. στ. ἀπὸ τὴν κυκλοφορία, ὅταν ρίχνει σ' αὐτὴν διαρκῶς μόνο 500 λίρ. στ.;

Ἄμα τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ. μετατραπῇ σὲ παραγωγικὸ κεφάλαιο, αὐτὸ τὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο μετατρέπεται μέσα στὸ προτσές τῆς παραγωγῆς σὲ ἐμπόρευμα ἀξίας 600 λίρ. στ., καὶ ἔτσι στὴν κυκλοφορία δὲ βρίσκεται μόνο ἓνα ἐμπόρευμα ἀξίας 500 λίρ. στ., ἴσο μὲ τὸ ἀρχικὰ προκαταβλημένο χρηματικὸ κεφάλαιο, ἀλλὰ καὶ μιὰ νεοπαραγμμένη ὑπεραξία 100 λίρ. στ.

Αὐτὴ ἡ πρόσθετη ὑπεραξία τῶν 100 λίρ. στ. ἔχει ριχτεῖ στὴν κυκλοφορία μὲ τὴ μορφή ἐμπορεύματος. Ὅσο γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία. Ἡ ἴδια ὅμως πράξη δὲ δίνει καὶ τὸ συμπληρωματικὸ χρήμα, τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν κυκλοφορία αὐτῆς τῆς πρόσθετης ἐμπορευματικῆς ἀξίας.

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ προσπαθοῦμε ν' ἀποφύγουμε τὴ δυσκολία μὲ εὐσχήμες προφάσεις.

Λογυχάρι: ὅσον ἀφορᾷ τὸ σταθερὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο, εἶναι φανερό πῶς δὲν τὸ ξοδεύουν ὅλοι ταυτόχρονα. Τὴν ὥρα πού ὁ κεφαλαιοκράτης *A* πωλαίει τὸ ἐμπόρευσμά του, δηλ. πού τὸ προκαταβλημένο κεφάλαιό του ἀποχτᾷ γι' αὐτὸν χρηματικὴ μορφή, γιὰ τὸν ἀγοραστὴ *B*, ἀντίθετα, τὸ κεφάλαιό του πού βρίσκεται μὲ χρηματικὴ μορφή παίρνει τὴ μορφή τῶν μέσων του παραγωγῆς, πού τὰ παράγει ἀκριβῶς ὁ *A*. Μὲ τὴν ἴδια πράξιν πού ὁ *A* ξαναδίνει στὸ παραγμένο του ἐμπορευματικὸ κεφάλαιο τὴ χρηματικὴ μορφή, ὁ *B* ξαναδίνει στὸ δικό του κεφάλαιο τὴν παραγωγικὴ μορφή, τὸ μετατρέπει ἀπὸ τὴ χρηματικὴ μορφή σὲ μέσα παραγωγῆς καὶ ἐργατικὴ δύναμη· τὸ ἴδιο χρηματικὸ ποσὸ λειτουργεῖ στὸ δίπλευρο προτσές, ὅπως σὲ κάθε ἀπλή ἀγορὰ $E - X$. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅταν ὁ *A* ξαναμετατρέπῃ τὸ χρήμα σὲ μέσα παραγωγῆς, ἀγοράζει ἀπὸ τὸν *Γ*, καὶ αὐτὸς πληρώνει μὲ τὸ χρήμα αὐτὸ τὸν *B* κλπ. Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ ζήτημα. Ἀλλά:

Ὁ κεφαλαιοκρατικὸς χαρακτῆρας τοῦ προτσῆς παραγωγῆς δὲν ἀλλάζει καθόλου τοὺς νόμους πού διατυπώθηκαν (Βιβλίον I, κεφ. 30 [σελ. 151 κ. ἐ.]) σχετικὰ μὲ τὴν ποσότητα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρηματος στὴν ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία.

Ὅταν λοιπὸν λένε πῶς τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο τῆς κοινωνίας πού πρέπει νὰ προκαταβληθεῖ μὲ χρηματικὴ μορφή εἶναι 500 λίρ. στ., ὑπολογίζουσι κιόλας πῶς, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, πρόκειται γιὰ τὸ ποσὸ, πού

είχε προκαταβληθεί ταυτόχρονα, πώς όμως, από την άλλη, τό ποσό αυτό βάζει σέ κίνηση παραγωγικό κεφάλαιο μεγαλύτερο από 500 λίρ. στ., γιατί χρησιμοποιεί εκ περιτροπής σάν χρηματικό κεφάλαιο διάφορων παραγωγικών κεφαλαίων. Έπομένως, αυτός ο τρόπος εξήγησης προϋποθέτει κιόλας τό χρήμα σάν κάτι πού υπάρχει, ενώ έπρεπε νά εξηγήσει τήν ύπαρξή του.

Θά μπορούσαν επίσης νά πουν: ο κεφαλαιοκράτης Α παράγει είδη πού τά καταναλώνει άτομικά, μή παραγωγικά ο κεφαλαιοκράτης Β. Τό χρήμα τού Β μετατρέπεται λοιπόν σέ χρήμα τό έμπορευματικό κεφάλαιο τού Α, κι έτσι τό ίδιο χρηματικό ποσό χρησιμοποιεί γιά τή μετατροπή σέ χρήμα τής υπεραξίας τού Β καί τού κυκλοφοριακού σταθερού κεφαλαίου τού Α. Έδώ όμως προϋποτίθεται ακόμα πύ άμεσα ή λύση τού ζητήματος, στό όποιο πρέπει νά δοθεί άπάντηση. Καί συγκεκριμένα, από πού παίρνει ο Β τό χρήμα αυτό γιά νά διεκδικήσει τό εισόδημά του; Πώς έχει ο ίδιος μετατρέψει σέ χρήμα αυτό τό μέρος τού προϊόντος του, πού άποτελεί τήν υπεραξία;

Θά μπορούσαν ακόμα νά πουν πώς τό μέρος τού κυκλοφοριακού μεταβλητού κεφαλαίου, πού ο Α προκαταβάλλει διαρκώς στους εργάτες του, επαναρέει διαρκώς σ' αυτόν από τήν κυκλοφορία καί πώς μόνο ένα μεταβαλλόμενο μέρος του μένει διαρκώς στά χέρια τού ίδιου γιά τήν πληρωμή τού μισθού εργασίας. Ωστόσο, άνάμεσα στό ξόδεμα καί στήν επαναροή περνάει όρισμένο χρονικό διάστημα, πού στή διάρκειά του τό χρήμα πού πληρώνεται γιά μισθό εργασίας μπορεί άνάμεσα σ' άλλα νά χρησιμοποιήσει καί γιά τή μετατροπή υπεραξίας σέ χρήμα. — Άλλά, ξέρουμε, πρώτο, πώς όσο πύ μεγάλο είναι αυτό τό χρονικό διάστημα, τόσο μεγαλύτερη πρέπει νά είναι καί ή μάζα τού χρηματικού αποθέματος πού ο κεφαλαιοκράτης Α πρέπει νά κρατά *in petto* [διαθέσιμο]. Δεύτερο, ο εργάτης ξοδεύει τό χρήμα, αγοράζει μ' αυτό έμπορεύματα, μετατρέπεται λοιπόν *pro tanto* [κατά τό ίδιο ποσό] σέ χρήμα τήν υπεραξία, πού υπάρχει μέσα σ' αυτά τά έμπορεύματα. Έπομένως, τό ίδιο χρήμα, πού προκαταβάλλεται μέ τή μορφή μεταβλητού κεφαλαίου, χρησιμοποιεί *pro tanto* επίσης καί γιά τή μετατροπή υπεραξίας σέ χρήμα. Χωρίς νά βαδύνουμε εδώ περισσότερο στό ζήτημα, παρατηρούμε τά εξής: ή κατανάλωση όλης τής τάξης τών κεφαλαιοκρατών καί τών μή παραγωγικών προσώπων πού έξαρτιούνται άπ' αυτήν συμβαδίζει μέ τήν κατανάλωση τής εργατικής τάξης· επομένως, μαζί μέ τό χρήμα πού ρίχνουν οι εργάτες στήν κυκλοφορία, οι κεφαλαιοκράτες πρέπει νά ρίξουν χρήμα στήν κυκλοφορία γιά νά ξοδέψουν τήν υπεραξία τους σάν εισόδημα· άρα πρέπει γι' αυτήν τήν υπεραξία ν' άποσυρθεί χρήμα από τήν κυκλοφορία. Έτσι ή εξήγηση πού δόθηκε στήν άμέσως προηγούμενη παράγραφο θά μείωνε μόνο τό άπαραίτητο ποσό, χωρίς νά πάραμεριζει τήν άνάγκη του.

Τέλος, θά μπορούσαν νά μās πουν: ξέρουμε δά πώς κατά τήν πρώτη τοποθέτηση τού πάγιου κεφαλαίου ρίχνεται πάντα στήν κυκλοφορία ένα μεγάλο ποσό χρήματος, πού τό ξαναποσύρει από τήν κυκλοφορία μόνο λίγο-λίγο, τμηματικά, στό πέραςμα πολλών χρόνων έκείνος

πού τόχει ρίξει σ' αυτήν. Δέ φτάνει άραγε αυτό τό ποσό γιά νά μετατρέψει σέ χρήμα τήν υπεραξία; — Σ' αυτό άπαντούμε πώς στό ποσό τών 500 λίρ. στ. (πού περιλαμβάνει καί τό θησαυρισμό γιά τό άπαραίτητο έφεδρικό κεφάλαιο) ίσως νά συμπεριλαμβάνεται ή χρησιμοποίηση αυτού τού ποσού σάν πάγιο κεφάλαιο, αν όχι από τόν ίδιο πού τό έχει ρίξει στήν κυκλοφορία, τουλάχιστο από κάποιον άλλο. Έκτός άπ' αυτό, στό ποσό πού δαπανιέται γιά τήν αγορά τών προϊόντων πού χρησιμοποιούν σάν πάγιο κεφάλαιο υποτίθεται κιόλας πώς έχει πληρωθεί καί ή υπεραξία πού περιέχεται μέσα σ' αυτά τά έμπορεύματα, καί τό έρώτημα άκριβώς είναι, από πού προέρχεται αυτό τό χρήμα.

Η γενική άπάντηση έχει δοθεί κιόλας: όταν πρόκειται νά κυκλοφορήσει μιά μάζα έμπορευμάτων αξίας $\psi \times 1000$ λίρ. στ., ή ποσότητα τού χρηματικού ποσού, τού άπαραίτητου γι' αυτή τήν κυκλοφορία, δέν αλλάζει καθόλου από τό αν ή αξία αυτής τής μάζας έμπορευμάτων περιέχει υπεραξία ή όχι, από τό αν αυτή ή μάζα έμπορευμάτων έχει παραχθεί μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο ή όχι. Άρα δέν όφίσταται τό ίδιο τό πρόβλημα. Όταν είναι δοσμένοι όλοι οι άλλοι όροι, ή ταχύτητα κυκλοφορίας τού χρήματος κλπ., άπαιτείται ένα καθορισμένο χρηματικό ποσό, γιά νά κυκλοφορήσει τήν έμπορευματική αξία $\psi \times 1000$ λίρ. στ., τελείως άνεξάρτητα από τό γεγονός, τί μέρος αυτής τής αξίας περιέχεται στους άμεσους παραγωγούς αυτών τών έμπορευμάτων. Αν υπάρχει εδώ ένα πρόβλημα, τό πρόβλημα αυτό συμπίπτει μέ τό γενικό πρόβλημα: από πού προέρχεται τό χρήμα πού είναι άπαραίτητο γιά τήν κυκλοφορία τών έμπορευμάτων σέ μιά χώρα.

Ωστόσο, από τήν άποψη τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, υπάρχει ή έπίραση ενός ιδιαίτερου προβλήματος. Καί συγκεκριμένα, εδώ ο κεφαλαιοκράτης εμφανίζεται σάν ή άφετηρία, από τήν όποία ρίχνεται τό χρήμα στήν κυκλοφορία. Τό χρήμα, πού ξοδεύει ο εργάτης γιά τήν πληρωμή τών τροφίμων του, υπάρχει από τήν αρχή σάν χρηματική μορφή τού μεταβλητού κεφαλαίου καί γι' αυτό ο κεφαλαιοκράτης τό ρίχνει αρχικά στήν κυκλοφορία σάν μέσο αγοράς ή πληρωμής τής εργατικής δύναμης. Χώρα άπ' αυτό, ο κεφαλαιοκράτης ρίχνει στήν κυκλοφορία τό χρήμα, πού άποτελεί αρχικά γι' αυτόν τή χρηματική μορφή τού σταθερού — πάγιου καί ρευστού — κεφαλαίου του· τό ξοδεύει σάν μέσο αγοράς καί πληρωμής γιά μέσα εργασίας καί ύλικά παραγωγής. Όμως, έξω άπ' αυτό ο κεφαλαιοκράτης δέν εμφανίζεται πιά σάν άφετηρία τής χρηματικής μάζας πού βρίσκεται στήν κυκλοφορία. Υπάρχουν όμως τό όλο μόνο δύο άφετηρίες: ο κεφαλαιοκράτης καί ο εργάτης. Όλες οι άλλες κατηγορίες τρίτων προσώπων πρέπει νά παίρνουν χρήμα άπ' αυτές τίς δύο τάξεις, είτε έπειδή προσφέρουν τίς υπηρεσίες τους, είτε, εφόσον τό παίρνουν χωρίς νά προσφέρουν καμιά υπηρεσία, είναι συγκάτοχοι τής υπεραξίας μέ τή μορφή γαιοπροσόδου, τόκου κλπ. Τό γεγονός ότι ή υπεραξία δέ μένει όλη στήν τσέπη τού βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, αλλά ότι ο τελευταίος υποχρεώνεται νά τή μοιραστεί μέ άλλα πρόσωπα, δέν έχει καμιά σχέση μέ τό προκειμένο ζήτημα. Τό ζήτημα πού μπαίνει είναι: πώς ο κεφαλαιοκράτης μετα-

τρέπει σέ χρήμα την υπεραξία του, και όχι πώς κατανέμεται αργότερα το χρήμα που έχει εισπράξει γι' αυτήν. Στο παράδειγμά μας λοιπόν πρέπει να θεωρούμε ακόμα τον κεφαλαιοκράτη σαν το μοναδικό κάτοχο της υπεραξίας. "Όσον αφορά όμως τον εργάτη, έχουμε πει κιόλας πώς αποτελεί δευτερεύουσα μόνο αφετηρία, ενώ ο κεφαλαιοκράτης είναι η πρωτεύουσα αφετηρία του χρήματος που ρίχνει ο εργάτης στην κυκλοφορία. Το χρήμα που έχει προκαταβληθεί αρχικά σαν μεταβλητό κεφάλαιο πραγματοποιεί κιόλας τη δεύτερή του περιστροφή, όταν ο εργάτης τό ξοδεύει για την πληρωμή μέσων συντήρησης.

Κι έτσι, η τάξη των κεφαλαιοκρατών παραμένει η μοναδική αφετηρία της χρηματικής κυκλοφορίας. "Όταν χρειάζεται 400 λίρ. στ. για την πληρωμή μέσων παραγωγής και 100 λίρ. στ. για την πληρωμή της εργατικής δύναμης, τότε ρίχνει στην κυκλοφορία 500 λίρ. στ. "Όμως, με ποσοστό υπεραξίας 100%, η υπεραξία που περιέχεται στο προϊόν είναι ίση με μιὰ αξία 100 λίρ. στ. Εώς μπορεί λοιπόν η τάξη των κεφαλαιοκρατών ν' αποσύρει διαρκώς από την κυκλοφορία 600 λίρ. στ., όταν ρίχνει σ' αυτήν διαρκώς μόνο 500 λίρ. στ.; Έκ τού μηδενός μηδέν. Η τάξη των κεφαλαιοκρατών σαν σύνολο δεν μπορεί ν' αποσύρει από την κυκλοφορία κάτι που δεν έχει προηγουμένα ριχτεί σ' αυτήν.

Έδω δεν παίρνουμε υπόψη πώς το χρηματικό ποσό των 400 λίρ. στ. ίσως να επαρκεί για να κυκλοφορήσει, με δέκα περιστροφές, μέσα παραγωγής αξίας 4000 λίρ. στ. και εργασία αξίας 1000 λίρ. στ., και πώς οι υπόλοιποι 100 λίρ. στ. επαρκούν επίσης για την κυκλοφορία της υπεραξίας των 1000 λίρ. στ. Δεν έχει σημασία έδω η σχέση αυτή του χρηματικού ποσού προς την αξία των έμπορευμάτων που κυκλοφορούν. Το πρόβλημα μένει το ίδιο. "Αν τα ίδια νομίσματα δεν κυκλοφορούσαν πολλές φορές, θα χρειαζόταν να ριχτούν στην κυκλοφορία 5000 λίρ. στ. σαν κεφάλαιο και 1000 λίρ. στ. για να μετατραπεί σέ χρήμα ή υπεραξία. Γεννιέται τό έρώτημα, από πού προέρχεται αυτό τό τελευταίο χρήμα, αδιάφορο αν πρόκειται για 1000 ή για 100 λίρ. στ. "Όποιαδήποτε αποτελεί περίσσευμα πάνω από τό χρήμα που έχει ριχτεί στην κυκλοφορία.

Πράγματι, όσο παράδοξο κι αν φαίνεται από πρώτη ματιά, η ίδια η τάξη των κεφαλαιοκρατών ρίχνει στην κυκλοφορία τό χρήμα, που χρησιμοποιεί για την πραγματοποίηση της υπεραξίας που περιέχεται στα έμπορεύματα. "Όμως ποτα bene [ας σημειωθεί καλά]: δεν τό ρίχνει στην κυκλοφορία σαν προκαταβλημένο χρήμα, δηλ. δεν τό ρίχνει σαν κεφάλαιο. Τό ξοδεύει σαν μέσο αγοράς για τη δική της ατομική κατανάλωση. "Αρα δεν τό προκαταβάλλει, μόνο που αποτελεί την αφετηρία της κυκλοφορίας του.

"Ας πάρουμε ένα ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, που ιδρύει την επιχείρησή του, λχ. έναν παχτωτή. Στη διάρκεια ταύ πρώτου χρόνου προκαταβάλλει ένα χρηματικό κεφάλαιο, ας πούμε 5000 λίρ. στ., για την πληρωμή μέσων παραγωγής (4000 λίρ. στ.) και εργατικής δύναμης (1000 λίρ. στ.). "Ας δεχτούμε πώς τό ποσοστό της υπεραξίας είναι

100% και η υπεραξία που σφετερίζεται = 1000 λίρ. στ. Οι πύο πάνω 5000 λίρ. στ. περιλαμβάνουν όλο τό χρήμα που προκαταβάλλει μέ τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου. "Ο άνθρωπος όμως πρέπει και να ζήσει, και προτού τελειώσει ο χρόνος δεν εισπράττει άλλο χρήμα. "Ας υποθέσουμε πώς η κατανάλωσή του είναι 1000 λίρ. στ. Αυτές τίς 1000 λίρ. στ. πρέπει να τίς έχει. Δέει βέβαια πώς πρέπει να προκαταβάλλει στον έαυτο του αυτές τίς 1000 λίρ. στ. κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου. "Όμως αυτή η προκαταβολή — που έδω έχει άπλως ύποκειμενική έννοια — δέ σημαίνει τίποτα άλλο, παρά ότι τον πρώτο χρόνο είναι ύποχρεωμένος την ατομική του κατανάλωση να την πληρώσει από τη δική του τσέπη, αντίς από τη δωρεάν παραγωγή των εργατών του. Τό χρήμα αυτό δεν τό προκαταβάλλει σαν κεφάλαιο. Τό ξοδεύει, τό δίνει, πληρώνοντας ένα ισοδύναμο μέσων συντήρησης πού τό κατανάλώνει. Την αξία αυτή την έχει ξοδέψει, την έχει ρίξει στην κυκλοφορία μέ μορφή χρήματος και την έχει αποσύρει απ' αυτήν μέ μορφή έμπορευματικών αξιών. Αυτές τίς έμπορευματικές αξίες τίς έχει καταναλώσει. Έπαψε λοιπόν νάχει οποιαδήποτε σχέση μέ την αξία τους. Τό χρήμα, μέ τό όποιο την πληρώνει, ύπάρχει σαν στοιχείο τού κυκλοφορούντος χρήματος. Την αξία όμως αυτού τού χρήματος την έχει αποσύρει από την κυκλοφορία μέ τη μορφή προϊόντων, και μαζί μέ την εκμηδένιση των προϊόντων στά όποια ύπάρχει εκμηδενίστηκε και η αξία τους. Έξαφανίστηκε. Καί τώρα, στό τέλος τού χρόνου ρίχνει στην κυκλοφορία μιὰ έμπορευματική αξία 6000 λίρ. στ. και την πουλάει. "Ετσι έπαναρέουν σ' αυτόν: 1) τό προκαταβλημένο χρηματικό κεφάλαιό του των 5000 λίρ. στ. 2) η χρηματοποιημένη υπεραξία των 1000 λίρ. στ. Προκατάβαλε, έριξε στην κυκλοφορία 5000 λίρ. στ., σαν κεφάλαιο, και τραβᾶ απ' αυτήν 6000 λίρ. στ., δηλ. 5000 λίρ. στ. για τό κεφάλαιο και 1000 λίρ. στ. για την υπεραξία. "Οι τελευταίες 1000 λίρ. στ. έχουν μετατραπεί σέ χρήμα, μέ τό χρήμα πού έχει ρίξει ο ίδιος στην κυκλοφορία όχι σαν κεφαλαιοκράτης, αλλά σαν καταναλωτής, πού δεν τό έχει προκαταβάλει, αλλά τό έχει ξοδέψει. Έπιστρέφουν τώρα σ' αυτόν σαν χρηματική μορφή της υπεραξίας πού έχει παραγάγει ο ίδιος. Καί στό έξής η πράξη αυτή επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο. "Από τό δεύτερο χρόνο και δώ όμως οι 1000 λίρ. στ. πού ξοδεύει είναι πάντα η μεταβλημένη, η χρηματική μορφή της υπεραξίας πού έχει παραγάγει ο ίδιος. Τίς ξοδεύει κάθε χρόνο και επαναρέουν επίσης κάθε χρόνο σ' αυτόν.

"Αν τό κεφάλαιό του περιστρεφόταν περισσότερες από μιὰ φορά τό χρόνο, αυτό δέ θ' άλλαζε καθόλου την ύπόθεση, θ' άλλαζε όμως τη διάρκεια της περιόδου, έπομένως και τό μέγεθος τού ποσού πού θάπρεπε να ρίξει στην κυκλοφορία για την ατομική του κατανάλωση πάνω από τό προκαταβλημένο χρηματικό του κεφάλαιο.

Τό χρήμα αυτό ο κεφαλαιοκράτης δεν τό ρίχνει στην κυκλοφορία σαν κεφάλαιο. Μά ένα από τά χαρακτηριστικά τού κεφαλαιοκράτη είναι πώς είναι σέ θέση ως την επαναροή υπεραξίας να ζει από τά μέσα πού διαθέτει.

Στήν περίπτωση αυτή είχαμε υποθέσει πώς το χρηματικό ποσό που ρίχνει στην κυκλοφορία ο κεφαλαιοκράτης για να πληρώσει την ατομική του κατανάλωση, ως την πρώτη επαναροή του κεφαλαίου του, είναι ακριβώς ίσο με την υπεραξία που έχει παραγάγει και που επομένως πρέπει να μετατρέψει σε χρήμα. Είναι φανερό πώς σχετικά με το μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη η υπόθεση αυτή είναι αυθαίρετη. Πρέπει όμως να είναι σωστή για το σύνολο της τάξης των κεφαλαιοκρατών, όταν υποθέτουμε απλή αναπαραγωγή. Έκφραζει απλώς εκείνο που λέει αυτή η υπόθεση, και συγκεκριμένα πώς καταναλώνεται μη παραγωγικά δηλ. η υπεραξία, μάλλον αυτή, δηλ. ούτε δεκάρα από το αρχικό κεφάλαιο.

Πιο πάνω είχαμε κάνει την υπόθεση πώς η συνολική παραγωγή εύγενών μετάλλων (= 500 λιρ. στ.) επαρκεί μόνο για ν' αναπληρώσει τη φθορά του χρήματος.

Οι χρυσοπαραγωγοί κεφαλαιοκράτες έχουν όλο τους το προϊόν σε χρυσό, τόσο το μέρος εκείνο που αναπληρώνει σταθερό κεφάλαιο, όσο και κείνο που αναπληρώνει μεταβλητό κεφάλαιο, καθώς και το μέρος που αποτελείται από υπεραξία. Ένα μέρος λοιπόν της κοινωνικής υπεραξίας αποτελείται από χρυσό, και όχι από προϊόν που μόνο μέσα στην κυκλοφορία μετατρέπεται σε χρυσό. Αποτελείται εξ αρχής από χρυσό και ρίχνεται στην κυκλοφορία, για ν' αποσύρει απ' αυτήν προϊόντα. Το ίδιο ισχύει εδώ για το μισθό εργασίας, δηλ. για το μεταβλητό κεφάλαιο, και για την αναπλήρωση του προκαταβλημένου σταθερού κεφαλαίου. Αν λοιπόν μία μερίδα της τάξης των κεφαλαιοκρατών ρίχνει στην κυκλοφορία μία εμπορευματική αξία, μεγαλύτερη (κατά την υπεραξία) από το χρηματικό κεφάλαιο που είχε προκαταβάλει, μία άλλη μερίδα των κεφαλαιοκρατών ρίχνει στην κυκλοφορία μία μεγαλύτερη χρηματική αξία (μεγαλύτερη κατά την υπεραξία) από την εμπορευματική αξία που αποσύρει διαρκώς από την κυκλοφορία για την παραγωγή του χρυσού. Αν μία μερίδα των κεφαλαιοκρατών άντλει από την κυκλοφορία όλο και περισσότερο χρήμα από το χρήμα που ρίχνει σ' αυτήν, τότε η μερίδα των κεφαλαιοκρατών που παράγει χρυσό διοχετεύει διαρκώς περισσότερο χρήμα στην κυκλοφορία απ' ό,τι αποσύρει απ' αυτήν σε μέσα παραγωγής.

Μόλο που από το προϊόν αυτό των 500 λιρ. στ. χρυσού ένα μέρος αποτελείται από υπεραξία των χρυσοπαραγωγών, ωστόσο όλο το ποσό προορίζεται μονάχα για ν' αναπληρώσει το χρήμα που είναι απαραίτητο για την κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Έδώ δεν έχει σημασία πόσο μέρος αυτού του χρυσού χρησιμεύει για τη μετατροπή σε χρήμα της υπεραξίας των εμπορευμάτων και πόσο για τη μετατροπή σε χρήμα των άλλων αξιακών τους συστατικών.

Αν την παραγωγή χρυσού τη μεταθέσουμε από τη χώρα που εξετάζουμε σε άλλες χώρες, το ζήτημα δεν αλλάζει καθόλου. Ένα μέρος της κοινωνικής εργατικής δύναμης και των κοινωνικών μέσων παραγωγής στη χώρα Α έχει μετατραπεί σε προϊόν, λχ. σε πανί αξίας 500 λιρ. στ., που εξάγεται στη χώρα Β, για ν' αγοραστεί εκεί χρυσός.

Το παραγωγικό κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε μ' αυτό τον τρόπο στη χώρα Α δέ ρίχνει στην αγορά της χώρας Α κανένα άλλο εμπόρευμα, εκτός από χρήμα, λές και είχε χρησιμοποιηθεί άμεσα στην παραγωγή χρυσού. Το προϊόν αυτό της χώρας Α αποτελείται από 500 λιρ. στ. χρυσό και μπαίνει μόνο σαν χρήμα στην κυκλοφορία της χώρας Α. Το μέρος της κοινωνικής υπεραξίας που περιέχεται σ' αυτό το προϊόν υπάρχει άμεσα σε χρήμα, και για τη χώρα Α δεν υπάρχει ποτέ διαφορετικά, παρά μόνο με τη μορφή χρήματος. Παρά το γεγονός ότι για τους κεφαλαιοκράτες που παράγουν το χρυσό, μόνο ένα μέρος του προϊόντος αποτελεί υπεραξία, ενώ το άλλο αναπληρώνει το κεφάλαιο, ωστόσο το ζήτημα, πόσο από το χρυσό αυτό αναπληρώνει, εκτός από το κυκλοφοριακό σταθερό κεφάλαιο, μεταβλητό κεφάλαιο και πόσο αποτελεί υπεραξία, εξαρτάται σε κάθε περίπτωση αποκλειστικά από τη σχέση μισθού εργασίας και υπεραξίας στην αξία των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων. Το μέρος που αποτελεί υπεραξία κατανέμεται ανάμεσα στα διάφορα μέλη της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Παρά το γεγονός ότι το ξοδεύουν διαρκώς για την ατομική τους κατανάλωση και το /ξαναεισπράττουν, πουλώντας καινούργιο προϊόν, — ίσα-ίσα αυτή η αγοραστική δύναμη κάνει γενικά να κυκλοφορεί ανάμεσά τους το απαραίτητο χρήμα για τη μετατροπή της υπεραξίας σε χρήμα — ωστόσο ένα μέρος της κοινωνικής υπεραξίας βρίσκεται, αν και σε μεταβαλλόμενες αναλογίες, με τη μορφή χρήματος στην τσέπη των κεφαλαιοκρατών, ακριβώς όπως ένα μέρος του μισθού εργασίας τουλάχιστο ένα μέρος της εβδομάδας μένει στις τσέπες των εργατών με τη μορφή χρήματος. Και το μέρος αυτό δεν περιορίζεται από το μέρος εκείνο του χρυσού προϊόντος, που αποτελεί αρχικά την υπεραξία των χρυσοπαραγωγών κεφαλαιοκρατών, αλλά, όπως είπαμε, από την αναλογία, με βάση την οποία αυτό το προϊόν των 500 λιρ. στ. κατανέμεται γενικά ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και στους εργάτες και με βάση την οποία το εμπορευματικό απόθεμα που πρέπει να κυκλοφορήσει αποτελείται από υπεραξία και από τα άλλα συστατικά της αξίας.

Ωστόσο το μέρος της υπεραξίας, που δεν υπάρχει με τη μορφή άλλων εμπορευμάτων, αλλά με τη μορφή χρήματος διπλά σ' αυτά τα άλλα εμπορεύματα, αποτελείται από ένα μέρος του χρυσού που παράγεται κάθε χρόνο μόνο στο μέτρο που ένα μέρος της χρονιάτικης παραγωγής χρυσού κυκλοφορεί για την πραγματοποίηση της υπεραξίας. Το άλλο μέρος του χρήματος, που βρίσκεται διαρκώς στα χέρια της τάξης των κεφαλαιοκρατών σε μεταβαλλόμενες αναλογίες σαν χρηματική μορφή της υπεραξίας της, δεν αποτελεί στοιχείο του χρυσού που παράγεται κάθε χρόνο, αλλά των μαζών χρήματος που είχαν συσσωρευτεί προηγούμενα στη χώρα.

Σύμφωνα με την υπόθεσή μας η χρονιάτικη παραγωγή χρυσού 500 λιρ. στ. επαρκεί ίσα-ίσα μόνο για ν' αναπληρώσει το χρήμα που φθείρεται κάθε χρόνο. Γι' αυτό το λόγο, αν έχουμε υπόψη μας μόνο αυτές τις 500 λιρ. στ. και κάνουμε αφαίρεση από το μέρος εκείνο της μάζας των εμπορευμάτων, που για την κυκλοφορία τους χρησιμεύει

προηγούμενα συσσωρευμένο χρήμα, τότε η υπεραξία που έχει παραχθεί με μορφή εμπορεύματος βρίσκει στην κυκλοφορία χρήμα για τη μετατροπή της σε χρήμα, μόνο και μόνο γιατί, από την άλλη μεριά, κάθε χρόνο παράγεται υπεραξία με μορφή χρυσού. Το ίδιο ισχύει για τα άλλα μέρη του χρυσού προϊόντος των 500 λιρ. στ. που αναπληρώνουν το προκαταβλημένο χρηματικό κεφάλαιο.

Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε δύο πράγματα.

Από όσα είπαμε βγαίνει, πρώτο: πώς η υπεραξία που ξοδεύεται από τους κεφαλαιοκράτες σε χρήμα, καθώς και το μεταβλητό και λοιπό παραγωγικό κεφάλαιο που προκαταβάλλεται απ' αυτούς σε χρήμα, είναι στην πραγματικότητα προϊόν των εργατών και συγκεκριμένα των εργατών που είναι απασχολημένοι στην παραγωγή χρυσού. Οι εργάτες αυτοί πρωτοπαράγουν τόσο το μέρος του χρυσού προϊόντος που «προκαταβάλλεται» σ' αυτούς σαν μισθός εργασίας, όσο και το μέρος του χρυσού προϊόντος που παρασταίνει άμεσα την υπεραξία των κεφαλαιοκρατών χρυσοπαραγωγών. Όσον αφορά τέλος το μέρος του χρυσού προϊόντος, που αναπληρώνει άπλως την προκαταβλημένη για την παραγωγή του σταθερή κεφαλαιακή αξία, ξαναεμφανίζεται με χρηματική μορφή (και γενικά με τη μορφή προϊόντος) μόνο χάρη στη χρονιάτικη εργασία των εργατών. Κατά την έναρξη της επιχείρησης διατέθηκε αρχικά από τον κεφαλαιοκράτη σε χρήμα που δεν είχε πρωτοπαραχθεί, αλλά αποτελούσε μέρος της κυκλοφορούσας μάζας χρήματος της κοινωνίας. Εφόσον αντίθετα αναπληρώνεται με ένα καινούργιο προϊόν, με πρόσθετο χρυσό, πρόκειται για το χρονιάτικο προϊόν του εργάτη. Η προκαταβολή από μέρους του κεφαλαιοκράτη εμφανίζεται και εδώ μόνο σαν μορφή που προέρχεται από το ότι ο εργάτης δεν είναι ούτε κάτοχος των δικών του μέσων παραγωγής, ούτε διαθέτει κατά τη διάρκεια της παραγωγής τα μέσα συντήρησης που παράγουν άλλοι εργάτες.

Δεύτερο όμως: όσον αφορά τη μάζα του χρήματος, που υπάρχει ανεξάρτητα απ' αυτή τη χρονιάτικη αναπλήρωση των 500 λιρ. στ. και βρίσκεται είτε με τη μορφή θησαυρού, είτε με τη μορφή κυκλοφορούντος χρήματος, πρέπει η υπόθεση σχετικά μ' αυτή να έχει — δηλ. έπρεπε αρχικά να είχε — ακριβώς όπως έχει κάθε χρόνο σχετικά μ' αυτές τις 500 λιρ. στ. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε στο τέλος του του υποκεφαλαίου. Αλλά πρώτα ακόμα μερικές παρατηρήσεις.

Κατά την εξέταση της περιστροφής είδαμε πώς, με αμετάβλητους τους άλλους όρους, όταν μεταβάλλεται το μέγεθος των περιόδων περιστροφής, απαιτούνται μεταβαλλόμενες μάζες χρηματικού κεφαλαίου για να διεξάγεται η παραγωγή στην ίδια κλίμακα. Άρα, η ελαστικότητα της χρηματικής κυκλοφορίας πρέπει να είναι αρκετά μεγάλη, για να προσαρμόζεται σ' αυτή την έναλλαγή διαστολής και συστολής.

Αν πάλι υποθέσουμε αμετάβλητους όλους τους άλλους όρους, — συνεπώς αμετάβλητη και τη διάρκεια, την ένταση και την παραγωγικότητα της εργασίας ημέρας — αλλά μεταβλημένο το χωρισμό της νεοδημιουργημένης αξίας σε μισθό εργασίας και υπεραξία, έτσι που είτε ο πρώτος ν' αυξάνει και η δεύτερη νά μειώνεται, είτε αντίστροφα, το γεγονός αυτό δε θίγει τη μάζα του κυκλοφορούντος χρήματος. Η μεταβολή αυτή μπορεί να συντελείται χωρίς καμιά διαστολή ή συστολή της μάζας του χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία. Ας εξετάσουμε ιδίως την περίπτωση που ο μισθός εργασίας θ' αυξάνει γενικά και γι' αυτό το λόγο — με βάση τους όρους που υποθέσαμε — θα έπρεπε γενικά το ποσοστό της υπεραξίας, ενώ, επίσης σύμφωνα με την υπόθεσή μας, δεν συντελείται καμιά αλλαγή στην αξία της μάζας των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν. Στην περίπτωση αυτή αυξάνει βέβαια το χρηματικό κεφάλαιο, που πρέπει να προκαταβληθεί σαν μεταβλητό κεφάλαιο, δηλ. η μάζα του χρήματος που εκτελεί αυτήν τη λειτουργία. Όμως η υπεραξία, επομένως και η αναγκαία για την πραγματοποίησή της μάζα του χρήματος, μειώνεται ακριβώς τόσο, όσο αυξάνει η μάζα του χρήματος που απαιτείται για τη λειτουργία του μεταβλητού κεφαλαίου. Το ποσό της μάζας του χρήματος που απαιτείται για την πραγματοποίηση της αξίας των εμπορευμάτων δε θίγεται καθόλου απ' αυτό, όπως δε θίγεται και η ίδια η αξία των εμπορευμάτων. Η τιμή κόστους του εμπορεύματος αυξάνει για τον μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη, μένει όμως αμετάβλητη η κοινωνική του τιμή παραγωγής. Αυτό που μεταβάλλεται είναι η σχέση, σύμφωνα με την όποια — δεν παίρνουμε υπόψη το σταθερό μέρος της αξίας — η τιμή παραγωγής των εμπορευμάτων χωρίζεται σε μισθό εργασίας και σε κέρδος.

Θα μās πουν όμως πώς μεγαλύτερη δαπάνη μεταβλητού χρηματικού κεφαλαίου (φυσικά η αξία του χρήματος υποτίθεται πώς μένει αμετάβλητη) σημαίνει μεγαλύτερη μάζα χρηματικών μέσων στα χέρια των εργατών. Το αποτέλεσμα θα είναι μεγαλύτερη ζήτηση εμπορευμάτων από μέρους των εργατών, με παραπέρα αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών των εμπορευμάτων. — Η θά μās πουν: όταν αυξάνει ο μισθός εργασίας, οι κεφαλαιοκράτες ανεβάζουν τις τιμές των εμπορευμάτων τους. — Και στίς δύο περιπτώσεις η γενική αύξηση του μισθού εργασίας προκαλεί αύξηση των τιμών των εμπορευμάτων. Γι' αυτό απαιτείται μεγαλύτερη μάζα χρήματος, για να κυκλοφορούν τα εμπορεύματα, άσχετα αν την αύξηση των τιμών την εξηγούν με τον άλφα ή βήτα τρόπο.

Απάντηση στην πρώτη αντίρρηση: Η αύξηση του μισθού εργασίας θ' αυξήσει ιδίως τη ζήτηση απαραίτητων μέσων συντήρησης από μέρους των εργατών. Σε μικρότερο βαθμό θ' αυξηθεί η ζήτηση ειδών πολυτελείας από μέρους τους ή θά δημιουργηθεί ζήτηση για είδη που πρωτίτερα δεν περιλαμβάνονταν στα είδη της κατανάλωσής τους. Η απότομη και σε μεγάλη κλίμακα αύξηση της ζήτησης απαραίτητων μέσων συντήρησης θ' αυξήσει οπωσδήποτε για μιά στιγμή την τιμή

τους. Συνέπεια: μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου θα χρησιμοποιηθεί στην παραγωγή απαραίτητων μέσων συντήρησης, και μικρότερο στην παραγωγή ειδών πολυτελείας, επειδή η τιμή των τελευταίων πέφτει, γιατί μειώθηκε η υπεραξία και επομένως μειώθηκε και η ζήτησή τους από μέρους των κεφαλαιοκρατών. Αντίθετα, στο μέτρο που οι ίδιοι οι εργάτες αγοράζουν είδη πολυτελείας, η αύξηση του μισθού τους δεν προκαλεί — κατά το αντίστοιχο ποσό — αύξηση των τιμών των απαραίτητων μέσων συντήρησης, αλλά απλώς αλλάζει τους αγοραστές ειδών πολυτελείας. Στο εξής περισσότερα είδη πολυτελείας μπαίνουν στην κατανάλωση των εργατών και σχετικά λιγότερα στην κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών. Voilà tout [αυτό είναι όλο]. "Υστερα από μερικά σκαμπανεβάσματα κυκλοφορεί πάλι μία μάζα εμπορευμάτων ίσης με προηγούμενα αξίας. — Όσο για τις στιγμιαίες διακυμάνσεις, το μόνο αποτέλεσμα τους θα είναι να ρίξουν στην έσωτερική κυκλοφορία απασχόλητο χρηματικό κεφάλαιο, που ως τώρα αναζητούσε απασχόληση σε κερδοσκοπικές επιχειρήσεις στο χρηματιστήριο ή στο εξωτερικό.

Απάντηση στη δεύτερη αντίρρηση: "Αν ήταν στο χέρι των κεφαλαιοκρατών παραγωγών ν' αυξάνουν κατά βούληση τις τιμές των εμπορευμάτων τους, θα μπορούσαν να το κάνουν και θα το έκαναν και χωρίς αύξηση του μισθού εργασίας. Ο μισθός εργασίας δέ θ' αυξανε ποτέ με την πτώση των τιμών των εμπορευμάτων. Η τάξη των κεφαλαιοκρατών δέ θα αντιτασσόταν ποτέ στα Trade-Unions [συνδικάτα], γιατί θα μπορούσε πάντα και σε όποιεσδήποτε συνθήκες να κάνει αυτό που κάνει τώρα πραγματικά σαν εξαίρεση σε καθορισμένες, ιδιαίτερες, τοπικές σά να λέμε συνθήκες, — δηλαδή θα έπωφελούνταν από κάθε αύξηση του μισθού εργασίας, για ν' αυξάνει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό τις τιμές των εμπορευμάτων, για να τσεπώνει συνεπώς μεγαλύτερο κέρδος.

Ο ισχυρισμός πώς τάχα οι κεφαλαιοκράτες μπορούν ν' αυξάνουν τις τιμές των ειδών πολυτελείας, επειδή μειώνεται η ζήτηση γι' αυτά (λόγω της μειωμένης ζήτησης από μέρους των κεφαλαιοκρατών, ύστερα από τη μείωση των μέσων αγοράς που διαθέτουν γι' αυτά τα είδη) θάταν μία πολύ πρωτότυπη εφαρμογή του νόμου της ζήτησης και της προσφοράς. Εφόσον δέ γίνεται απλώς αλλαγή των αγοραστών γι' αυτά, εργάτες αντί κεφαλαιοκράτες, — και εφόσον γίνεται αυτή η αλλαγή, η ζήτηση από μέρους των εργατών ειδών πολυτελείας δεν προκαλεί αύξηση των τιμών των απαραίτητων μέσων συντήρησης, επειδή το μέρος της αύξησης του μισθού που ξοδεύουν οι εργάτες για είδη πολυτελείας δεν μπορούν να το ξοδεύουν για απαραίτητα μέσα συντήρησης — πέφτουν οι τιμές των ειδών πολυτελείας λόγω της μειωμένης ζήτησης. Η συνέπεια είναι ν' αποσυρθεί από την παραγωγή ειδών πολυτελείας κεφάλαιο, ώπου η προσφορά τους να περιοριστεί ως το βαθμό που ανταποκρίνεται στον αλλαγμένο ρόλο τους στο κοινωνικό προτσές παραγωγής. Σάν αποτέλεσμα αυτής της ελαττωμένης παραγωγής και μέ αμετάβλητη κατά τα άλλα την αξία τους, ξαναεβαίνουν ως τις κανονικές τιμές τους. Όσο συντελείται αυτή η συστολή

ή αυτό το προτσές εξίσωσης και όσο ανεβαίνουν οι τιμές των μέσων συντήρησης, συρρέουν στην παραγωγή τους συνεχώς τόσα κεφάλαια, όσα αποσύρονται από τον άλλο κλάδο της παραγωγής, κι αυτό ώπου να κορεστεί η ζήτηση. Τότε επανέρχεται πάλι η ισοροπία, και το τέλος όλου του προτσές είναι ότι το κοινωνικό κεφάλαιο, επομένως και το χρηματικό κεφάλαιο, να κατανέμεται κατά διαφορετικές αναλογίες ανάμεσα στην παραγωγή απαραίτητων μέσων συντήρησης και ειδών πολυτελείας.

Όλη η αντίρρηση δεν είναι παρά ένας εκφροβιστικός πυροβολισμός των κεφαλαιοκρατών και των οικονομολόγων που τους λιβανίζουν.

Τά γεγονότα που προσφέρουν το πρόσχημα γι' αυτό τον εκφροβιστικό πυροβολισμό είναι τριών ειδών:

1) Γενικός νόμος της χρηματικής κυκλοφορίας είναι ν' αυξάνει η μάζα του χρήματος που κυκλοφορεί, όταν, μέ αμετάβλητους τους άλλους όρους, αυξάνει το άθροισμα των τιμών των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων — δεν έχει σημασία αν η αύξηση αυτή του άθροισματος των τιμών αφορά την ίδια ή μία μεγαλύτερη μάζα εμπορευμάτων. Έδω λοιπόν συγχέουν το αποτέλεσμα μέ την αίτια. Ο μισθός εργασίας αυξάνει (αν και σπάνια και μόνο σαν εξαίρεση στην ίδια αναλογία), όταν αυξάνουν οι τιμές των απαραίτητων μέσων συντήρησης. Η αύξησή του είναι συνέπεια και όχι αίτια της αύξησης των τιμών των εμπορευμάτων.

2) "Υστερα από μία μερική ή τοπική αύξηση του μισθού εργασίας — δηλ. αύξηση σε ορισμένους μόνο κλάδους παραγωγής — μπορεί ν' ακολουθήσει μία τοπική αύξηση των τιμών των προϊόντων αυτών των κλάδων. Μά κι αυτό ακόμα εξαρτιέται από πολλούς παράγοντες. Λογονάχη, ο μισθός εργασίας δέ θάπρεπε να ήταν αφύσικα χαμηλός και επομένως το ποσοστό του κέρδους αφύσικα υψηλό, ή αγορά γι' αυτά τα εμπορεύματα δεν πρέπει να στενεύει εξαιτίας της αύξησης των τιμών (δηλ. για την αύξησή τους να μη χρειάζεται προηγούμενος περιορισμός της προσφοράς τους) κλπ.

3) Όταν έχουμε γενική αύξηση του μισθού εργασίας, ανεβαίνει η τιμή των παραγόμενων εμπορευμάτων στους κλάδους εκείνους της βιομηχανίας, όπου επικρατεί το μεταβλητό κεφάλαιο, σε αντιστάθμισμα όμως πέφτει στους κλάδους εκείνους, όπου επικρατεί το σταθερό ή το πάγιο κεφάλαιο.

Όταν εξετάζαμε την απλή εμπορευματική κυκλοφορία (Βιβλίο I, κεφ. 3ο, 2 [σελ. 116 — 126]), είδαμε πώς κι αν ακόμα στην κυκλοφορία κάθε καθορισμένης ποσότητας εμπορευμάτων ή χρηματική τους μορφή είναι μόνο παροδική, ώστόσο το χρήμα που κατά τη μεταμόρφωση ενός εμπορεύματος εξαφανίζεται από τα χέρια ενός εμφανίζεται κατ' ανάγκη στα χέρια άλλου, δηλ. δεν ανταλλάσσονται ή δεν αλληλοαντικατασταίνονται μόνο κατά πρώτο λόγο εμπορεύματα προς όλες τις

πλευρές, μά επίσης ή αντικατάσταση αυτή συνοδεύεται από ένα ολοπλευρο κατακάθισμα χρήματος και συντελείται με τή μεσολάβησή του. «Η αντικατάσταση του ενός έμπορεύματος με άλλο έμπορεύμα αφήνει σύγχρονα τό χρηματικό έμπορεύμα κολημένο σε τρίτα χέρια. Η κυκλοφορία έκκρινει διαρκώς χρήμα» (Βιβλίο I, σελ. 125). Πάνω στη βάση της κεφαλαιοκρατικής έμπορευματικής παραγωγής τό ίδιο ταυτόσημο γεγονός εκφράζεται έτσι πού ένα μέρος του κεφαλαίου υπάρχει διαρκώς με τή μορφή χρηματικού κεφαλαίου, και ένα μέρος της υπεραξίας υπάρχει επίσης διαρκώς με τή μορφή χρήματος στα χέρια των κατόχων της.

“Αν τό παραβλέψουμε αυτό, ή κύκλωση του χρήματος, — δηλ. ή έπαναροή του χρήματος στην άφετηρία του — έφ’ όσον άποτελεί στοιχείο της περιστροφής του κεφαλαίου, είναι ένα δλότελα διαφορετικό και μάλιστα αντίθετο φαινόμενο από την κυκλοφορία του χρήματος³³ πού εκφράζει την αδιάκοπη απομάκρυνση απ’ την άφετηρία του με τό πέρασμά του από χέρι σε χέρι (Βιβλίο I, σελ. 127, 128). “Ωστόσο ή έπιταχυνμένη περιστροφή περιλαμβάνει eo ipso [αυτή καθαυτή] έπιταχυνμένη κυκλοφορία.

“Ας δούμε πρώτα τό μεταβλητό κεφάλαιο: “Αν λχ. ένα χρηματικό κεφάλαιο 500 λίρ. στ. περιστρέφεται με τή μορφή μεταβλητού κεφαλαίου δέκα φορές μέσα σ’ ένα χρόνο, είναι φανερό πώς αυτό τό πολλαπλασιασμό της μάζας του χρήματος πού κυκλοφορεί βάζει σε κυκλοφορία δεκαπλάσιο ποσό αξίας = 5000 λίρ. στ. Κυκλοφορεί δέκα φορές τό χρόνο άνάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και στον εργάτη. “Ο εργάτης πληρώνεται και πληρώνει δέκα φορές τό χρόνο με τό ίδιο πολλαπλασιασμό της μάζας του χρήματος πού κυκλοφορεί. “Αν με ίδια την κλίμακα της παραγωγής αυτό τό μεταβλητό κεφάλαιο περιστρεφόταν μία φορά τό χρόνο, θα συντελούσαν μία μονάχα κυκλοφορία 5000 λίρ. στ.

Παρακάτω: “Ας υποθέσουμε πώς τό σταθερό μέρος του κυκλοφορικού κεφαλαίου είναι = 1000 λίρ. στ. “Αν τό κεφάλαιο περιστρέφεται

³³ “Αν και οι φυσιοκράτες συγγέουν άκόμα τά δυό αυτά φαινόμενα, ωστόσο είναι οι πρώτοι πού τονίζουν την έπαναροή του χρήματος στην άφετηρία του σαν ουσιαστική μορφή της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, σαν μορφή της κυκλοφορίας πού κάνει δυνατή την άναπαραγωγή «Κοιτάξτε τό Tableau économiique, και θα δείτε πώς ή παραγωγική τάξη δίνει τό χρήμα, με τό όποιο οι άλλες τάξεις αγοράζουν προϊόντα απ’ αυτήν, και πώς της επιστρέφουν αυτό τό χρήμα, έπαναλαβαίνοντας τον έπόμενο χρόνο τις ίδιες απ’ αυτήν αγοράς... Έδώ λοιπόν δε βλέπετε άλλη κύκλωση, παρά την κύκλωση των δαπανών, πού ακολουθούνται από την άναπαραγωγή, και της άναπαραγωγής, πού ακολουθείται από τις δαπάνες: μία κύκλωση, την όποια διανύει ή κυκλοφορία του χρήματος πού μετράει τά έξοδα και την άναπαραγωγή» (Quesnay: «Problèmes économiiques», έκδ. Daire, «Physiocrates», μέρ. I, σελ. 208 — 209). «Αυτή ή συνεχής προκαταβολή και έπαναροή των κεφαλαίων άποτελούν αυτό πού πρέπει να όνομάσουμε κυκλοφορία του χρήματος, αυτή την ωφέλιμη και γόνιμη κυκλοφορία πού έμπνυχώνει όλες τις εργασίες της κοινωνίας, πού συντηρεί την κίνηση και τή ζωή του κράτους και πού με τό δικιο τους τή συγκρίνουν με την κυκλοφορία του αίματος στον οργανισμό του ζώου» (Turgot: «Réflexions etc.», Oeuvres έκδ. Daire, μέρος I, σελ. 45).

δέκα φορές, ό κεφαλαιοκράτης πουλάει τό έμπορεύμά του, συνεπώς και τό σταθερό κυκλοφορικό μέρος της αξίας του, δέκα φορές μέσα σ’ ένα χρόνο. Τό ίδιο πολλαπλασιασμό της μάζας του χρήματος πού κυκλοφορεί (= 1000 λίρ. στ.) περνάει δέκα φορές μέσα σ’ ένα χρόνο από τά χέρια των κατόχων του στα χέρια του κεφαλαιοκράτη. “Εχουμε έτσι δέκα άλλαγές θέσης αυτού του χρήματος από τό ένα χέρι στο άλλο. Δεύτερο: “Ο κεφαλαιοκράτης αγοράζει δέκα φορές τό χρόνο μέσα παραγωγής· έχουμε έτσι πάλι δέκα κυκλοφορίες του χρήματος από τό ένα χέρι στο άλλο. Με χρήμα 1000 λίρ. στ. ό βιομήχανος κεφαλαιοκράτης πούλησε έμπορεύμα 10 000 λίρ. στ. και αγόρασε πάλι έμπορεύμα 10 000 λίρ. στ. Με είκοσάπλη κυκλοφορία των 1000 λίρ. στ. πήγε σε κυκλοφορία μία ποσότητα έμπορευμάτων 20 000 λίρ. στ.

Τέλος, όταν έπιταχύνεται ή περιστροφή, κυκλοφορεί πιο γρήγορα και τό μέρος εκείνο του χρήματος πού πραγματοποιεί την υπεραξία.

“Αντίθετα, ή γρηγορότερη κυκλοφορία του χρήματος δεν περιλαμβάνει υποχρεωτικά και γρηγορότερη περιστροφή του κεφαλαίου, έπομένως και γρηγορότερη περιστροφή του χρήματος, δηλ. δεν περιλαμβάνει υποχρεωτικά τή συντόμευση και τή γρηγορότερη άνανέωση του προτούς άναπαραγωγής.

Γρηγορότερη περιστροφή χρήματος γίνεται κάθε φορά πού μία μεγαλύτερη μάζα συναλλαγών πραγματοποιείται με την ίδια μάζα χρήματος. Αυτό μπορεί να συμβαίνει και με ίσες περιόδους άναπαραγωγής του κεφαλαίου, εξαιτίας άλλαγών στην τεχνική διοργάνωση της χρηματικής κυκλοφορίας. Παρακάτω: Μπορεί ή μάζα των συναλλαγών, στις όποιες κυκλοφορεί χρήμα, ν’ αυξάνει, χωρίς ή αύξηση αυτή να εκφράζει πραγματική άνταλλαγή έμπορευμάτων (συναλλαγές επί προθεσμία στο χρηματιστήριο κλπ.). “Από την άλλη, όρισμένες κυκλοφορίες του χρήματος μπορούν να λείψουν δλότελα. Λογουχάρα, στην περίπτωση όπου ό αγρότης έπιχειρηματίας είναι ό ίδιος ιδιοκτήτης της γής δεν κυκλοφορεί χρήμα άνάμεσα στον παχτωτή και στο γαιοκτήμονα· στην περίπτωση όπου ό βιομήχανος κεφαλαιοκράτης είναι ό ίδιος ιδιοκτήτης του κεφαλαίου δεν κυκλοφορεί χρήμα άνάμεσα σ’ αυτόν και στον πιστωτή.

“Όσο για τον πρωταρχικό σχηματισμό ενός χρηματικού θησαυρού σε μία χώρα, καθώς και για την ιδιοποίησή του από λίγους, δε χρειάζεται να έπεκταθούμε περισσότερο εδώ.

“Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής — πού έχει σαν βάση τή μισθωτή εργασία έπομένως και την πληρωμή του εργάτη σε χρήμα και γενικά τή μετατροπή των πληρωμών σε είδος σε πληρωμές σε χρήμα — μπορεί ν’ άναπτυχθεί σε σχετικά μεγάλη έκταση και βάθος μόνον στη χώρα εκείνη, όπου υπάρχει άρκετή μάζα χρήματος για την κυκλοφορία και για τό σχηματισμό θησαυρού (έφεδρικό απόθεμα κλπ.) πού υπαγορεύεται απ’ αυτή. Αυτό άποτελεί ιστορική προϋπόθεση. “Ωστόσο τό ζήτημα δεν πρέπει να τό άντιλαμβανόμαστε έτσι,

ὅτι δηλ. πρώτα σχηματίζεται μιά ἐπαρκῆς μάζα θησαυροῦ καὶ ἔπειτα ἀρχίζει ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή. Ἀλλὰ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή ἀναπτύσσεται μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν ὄρων τῆς, καί ἕνας ἀπ' αὐτούς τούς ὄρους εἶναι ἡ ἐπαρκῆς προσφορά εὐγενῶν μετάλλων. Γιαυτό, ἡ αὐξημένη εἰσαγωγή εὐγενῶν μετάλλων ἀπό τό 16ο αἰῶνα καί δῶ ἀποτελεῖ οὐσιαστικό στοιχείο στήν ἱστορία ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἐφόσον ὅμως πρόκειται γιά τήν ἀναγκαῖα παραπέρα προσφορά χρηματικοῦ ὕλικου πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀπό τή μιά μεριά, ρίχνεται στήν κυκλοφορία ὑπεραξία μέ μορφή προϊόντος, χωρίς νά ρίχνεται καί τό χρήμα πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά τή χρηματοποίησή τῆς, καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ρίχνεται ὑπεραξία μέ μορφή χρυσοῦ, χωρίς προηγούμενη μετατροπὴ προϊόντος σέ χρήμα.

Τά πρόσθετα ἐμπορεύματα, πού πρέπει νά μετατραποῦν σέ χρήμα, βρίσκουν ἔτοιμο τό ἀπαραίτητο χρηματικό ποσό, ἐπειδή ἀπό τήν ἄλλη μεριά ρίχνεται στήν κυκλοφορία, ὅχι μέ τήν ἀνταλλαγῇ, ἀλλά ἀπό τήν ἴδια τήν παραγωγή, πρόσθετος χρυσός (καί ἀσήμι), πού πρέπει νά μετατραπῇ σέ ἐμπορεύματα.

II. ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Εἶναι φανερό πῶς, ἐφόσον ἡ συσσώρευση συντελεῖται μέ τή μορφή ἀναπαραγωγῆς σέ διευρυμένη κλίμακα, δέν παρουσιάζει κανένα καινούριο πρόβλημα σχετικὰ μέ τή χρηματικὴ κυκλοφορία.

Ὅσον ἀφορᾷ πρώτα τό πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο, πού ἀπαιτεῖται γιά τή λειτουργία τοῦ αὐξανόμενου παραγωγικοῦ κεφαλαίου, αὐτό τό προσφέρει ἐκεῖνο τό μέρος τῆς πραγματοποιημένης ὑπεραξίας, πού ρίχνεται στήν κυκλοφορία ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες σάν χρηματικό κεφάλαιο, καί ὅχι σάν χρηματικὴ μορφή τοῦ εἰσοδήματος. Τό χρήμα βρίσκεται κιόλας στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Μόνο ἡ χρησιμοποίησή του εἶναι διαφορετικὴ.

Λόγω ὅμως τοῦ πρόσθετου παραγωγικοῦ κεφαλαίου ρίχνεται στήν κυκλοφορία μιά πρόσθετη μάζα ἐμπορευμάτων σάν προϊόν αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Μαζί μ' αὐτή τήν πρόσθετη μάζα ἐμπορευμάτων ρίχτηκε στήν κυκλοφορία ταυτόχρονα κι ἕνα μέρος τοῦ πρόσθετου χρήματος, πού εἶναι ἀναγκαῖο γιά τήν πραγματοποίησή τῆς, καί συγκεκριμένα γιά τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας αὐτῆς τῆς μάζας ἐμπορευμάτων πού εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει καταναλωθεῖ γιά τήν παραγωγή τῆς. Αὐτὴ ἡ πρόσθετη μάζα χρήματος ἔχει προκαταβληθεῖ ἀκριβῶς σάν πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο καί γι'αὐτό ἐπαναφέρει στὸν κεφαλαιοκράτη μέ τήν περιστροφή τοῦ κεφαλαίου του. Ἐδῶ προβάλλει πάλι τό ἴδιο ἐρώτημα, ὅπως καί πῶς πάνω. Ἀπὸ ποῦ προέρχεται τό πρόσθετο χρήμα γιά τήν πραγματοποίησή τῆς πρόσθετης ὑπεραξίας πού ὑπάρχει τώρα μέ τή μορφή ἐμπορεύματος;

Ἡ γενικὴ ἀπάντηση εἶναι πάλι ἡ ἴδια. Τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν

τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφορεῖ ἔχει αὐξηθεῖ ὅχι γιατί ἔχουν αὐξηθεῖ οἱ τιμές μιᾶς δοσμένης μάζας ἐμπορευμάτων, ἀλλά γιατί ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν τώρα εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦσαν προηγουμένα, χωρίς ἡ διαφορὰ αὐτὴ νά ἰσοφαρίζεται ἀπὸ μιά πτώση τῶν τιμῶν. Τό πρόσθετο χρήμα, τό ἀπαραίτητο γιά τήν κυκλοφορία αὐτῆς τῆς μεγαλύτερης μάζας ἐμπορευμάτων μέ τή μεγαλύτερη ἀξία, πρέπει νά βρεθεῖ εἴτε μέ μεγαλύτερη οἰκονομία τῆς μάζας τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ, — μέ συμψηφισμό τῶν πληρωμῶν κτλ. ἢ μέ μέσα πού ἐπιταχύνουν τήν κυκλοφορία τῶν ἰδίων νομισμάτων — εἴτε ἄμεσα μέ τή μετατροπὴ χρήματος ἀπὸ τή μορφή θησαυροῦ στή μορφή τοῦ κυκλοφορῶντος χρήματος. Τό τελευταῖο δέν περιλαμβάνει μόνο τό γεγονός ὅτι ἕνα ἀδρανὲς χρηματικό κεφάλαιο μπαίνει σέ λειτουργία σάν μέσο πληρωμῆς καὶ ἀγορᾶς· ἡ ἐπίσης ὅτι ἕνα χρηματικό κεφάλαιο, πού λειτουργεῖ κιόλας σάν ἀποθεματικό, τὸν καιρὸ πού γιά τὸν ιδιοχτήτη του ἐκτελεῖ τή λειτουργία τοῦ ἀποθεματικοῦ, γιά τήν κοινωνία κυκλοφορεῖ ἐνεργά (ὅπως γίνεται μέ τίς καταθέσεις στίς τράπεζες, πού διαρκῶς τίς δανεῖζουν), δηλ. ἐκτελεῖ διπλὴ λειτουργία, — ἀλλὰ περιλαμβάνει ἐπίσης τό ὅτι ἐξοικονομοῦνται τὰ στάσιμα ἀποθεματικά μέ τή μορφή νομισμάτων.

«Γιὰ νά ρεῖ τό χρήμα διαρκῶς σάν νόμισμα, πρέπει τό νόμισμα νά πῆξει διαρκῶς σέ χρήμα. Ἡ διαρκὴς κυκλοφορία τοῦ νομίσματος προϋποθέτει τό διαρκὲς σταμάτημά του κατὰ μεγαλύτερες ἢ μικρότερες μερίδες σέ ἐφεδρικά ἀποθέματα νομισμάτων πού ἐμφανίζονται παντοῦ μέσα στήν κυκλοφορία καί ἀποτελοῦν προϋπόθεσή τῆς, ἀποθέματα πού ὁ σχηματισμός, ἡ κατανομή, ἡ διάλυση καί ὁ ἐπανασχηματισμός τους ποικίλλουν συνεχῶς, πού ἡ ὑπαρξὴ τους διαρκῶς ἐξαφανίζεται καί ἡ ἐξαφάνισή τους συντελεῖται διαρκῶς. Ὁ Α. Σμίθ ἔχει ἐκφράσει αὐτὴ τήν ἀκατάπαυτη μετατροπὴ τοῦ νομίσματος σέ χρήμα καί τοῦ χρήματος σέ νόμισμα, λέγοντας πῶς κάθε κάτοχος ἐμπορευμάτων, δίπλα στό ἰδιαιτέρο ἐμπόρευμα πού πούλᾷ, πρέπει νάχει πάντα σέ ἐφεδρεία ἕνα ὀρισμένο ποσό τοῦ γενικοῦ ἐμπορεύματος μέ τό ὁποῖο ἀγοράζει. Εἴδαμε πῶς στήν κυκλοφορία $E - X - E$ ὁ δεῦτερος κρίκος $X - E$ κατατεμαχίζεται διαρκῶς σέ μιὰ σειρά ἀγορῆς, πού δὲ συντελοῦνται μέ μιᾶς, ἀλλὰ διαδοχικὰ στό χρόνο, ἔτσι πού ἕνα μέρος τοῦ X κυκλοφορεῖ σάν νόμισμα, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο ἀναπαύεται σάν χρήμα. Στήν πραγματικότητα τό χρήμα εἶναι ἐδῶ ἀπλῶς νόμισμα μέ ἀναστολή, καί τὰ ξεχωριστά συστατικά τῆς μάζας τῶν νομισμάτων πού κυκλοφοροῦν ἐμφανίζονται πάντα ἐναλλάξ πότε μέ τή μιά, πότε μέ τήν ἄλλη μορφή. Ἐπομένως, αὐτὴ ἡ πρώτη μετατροπὴ τοῦ μέσου κυκλοφορίας σέ χρήμα ἀποτελεῖ μόνο ἕνα τεχνικό στοιχείο τῆς ἴδιας τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας» (Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 1859, σελ. 105, 106. — Ὁ ὅρος «νόμισμα» σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τό χρήμα χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιά τό χαρακτηρισμὸ τοῦ χρήματος στή λειτουργία του σάν ἀπλὸ μέσο κυκλοφορίας, σέ ἀντίθεση πρὸς τίς ἄλλες λειτουργίες του).

“Όταν όλα αυτά τα μέσα δέν επαρκούν, πρέπει νά γίνει συμπληρωματική παραγωγή χρυσού, ή, πράγμα πού είναι τό ίδιο, ένα μέρος τοῦ πρόσθετου προϊόντος ἀνταλλάσσεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέ χρυσό, δηλ. μέ τό προϊόν τῶν χωρῶν πού παράγουν εὐγενή μέταλλα.

Τό σύνολο τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῶν μέσων παραγωγῆς τῆς κοινωνίας, πού ξοδεύεται στή χρονιάτικη παραγωγή χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ σάν ὀργάνων τῆς κυκλοφορίας, ἀποτελεῖ μεγάλο μέρος τῶν *faux frais* [μή παραγωγικῶν, ἀλλ’ ἀναγκαίων ἐξόδων] τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί γενικά τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού στηρίζεται στήν ἐμπορευματική κυκλοφορία. Ἀποσύρει ἀπό τήν κοινωνική χρήση μιὰ ἀντίστοιχη ποσότητα πιθανῶν, συμπληρωματικῶν μέσων παραγωγῆς καί κατανάλωσης, δηλ. τοῦ πραγματικοῦ πλούτου. Στό βαθμό πού, μέ ἀμετάβλητη τή δοσμένη κλίμακα τῆς παραγωγῆς ἢ μέ δοσμένο τό βαθμό τῆς διευρυνσῆς της, μειώνονται τά ἐξόδα αὐτῆς τῆς ἀκριβῆς κυκλοφοριακῆς μηχανῆς, στόν ἴδιο βαθμό αὐξάνει ἔτσι ἡ παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Στό βαθμό λοιπόν πού τά βοηθητικά μέσα, τά ὁποῖα ἀναπτύσσονται μαζί μέ τό πιστωτικό σύστημα, ἔχουν αὐτό τό ἀποτέλεσμα, αὐξάνουν ἄμεσα τόν κεφαλαιοκρατικό πλοῦτο, εἴτε ἐπειδή μεγάλο μέρος τοῦ προσιᾶ παραγωγῆς καί ἐργασίας τῆς κοινωνίας συντελεῖται ἔτσι χωρίς καμιὰ ἐπέμβαση πραγματικοῦ χρήματος, εἴτε ἐπειδή αὐξάνει ἡ ἱκανότητα λειτουργίας τῆς μάζας τοῦ χρήματος πού λειτουργεῖ πραγματικά.

Ἔτσι δίνεται ἀπάντηση καί στό ἀνοήσιο ἐρώτημα, ἂν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή στή σημερινή της ἔκταση θάταν δυνατή χωρίς τό πιστωτικό σύστημα (ἀκόμα κι ἂν αὐτό τό σύστημα ἐξετάζεται μόνο ἀπ’ αὐτή τήν ἄποψη), δηλ. ἀπλῶς καί μόνο μέ τή μεταλλική κυκλοφορία. Εἶναι φανερό πώς δέ θάταν δυνατή. Θά σκόνταφτε μάλλον στά ὅρια τῆς παραγωγῆς εὐγενῶν μετάλλων. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν πρέπει νά σχηματίσουμε καμιὰ μυστικιστική ἀντίληψη γιά τήν παραγωγική δύναμη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, σάν συστήματος πού θέτει στή διάθεση τῶν ἐνδιαφερομένων χρηματικό κεφάλαιο ἢ πού ρευστοποιεῖ χρηματικό κεφάλαιο. Δέν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος ν’ ἀναπτύξουμε παρᾶρα αὐτό τό ζήτημα.

Ἔχουμε τώρα νά ἐξετάσουμε τήν περίπτωση, ὅπου δέ γίνεται πραγματική συσσώρευση, δηλ. ἄμεση διευρυνση τῆς κλίμακας τῆς παραγωγῆς, ἀλλά ὅπου ένα μέρος τῆς πραγματοποιημένης ὑπεραξίας συγκεντρώνεται γιά μεγαλύτερο ἢ μικρότερο χρονικό διάστημα σάν χρηματικό ἀπόθεμα, γιά νά μετατραπῇ ἀργότερα σέ παραγωγικό κεφάλαιο.

Στό βαθμό πού τό συσσωρευόμενο ἔτσι χρήμα ἀποτελεῖ πρόσθετο χρήμα, τό πράγμα εἶναι αὐτονόητο. Μπορεῖ ν’ ἀποτελεῖ μόνο μέρος τοῦ περισσίου χρυσοῦ πού ἔχει εἰσάχθῃ ἀπό τίς χρυσοπαραγωγικές χώρες. Πρέπει ἐδῶ νά παρατηρήσουμε πώς τό ἐθνικό προϊόν, πού σέ ἀντάλ-

λαγμά του ἔχει εἰσαχθῇ αὐτός ὁ χρυσός, δέν ὑπάρχει πιά στή χώρα. Ἔχει ἐξαχθῇ στό ἐξωτερικό ἔναντι χρυσοῦ.

Ἄν ἀντίθετα υποθέσουμε πώς ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει στή χώρα ἡ ἴδια μέ προηγούμενα μάζα χρήματος, τότε τό συσσωρευμένο καί συσσωρευόμενο χρήμα προέρχεται ἀπό τήν κυκλοφορία· ἔχει ἀλλάξει μόνο ἡ λειτουργία του. Ἀπό κυκλοφοροῦν χρήμα ἔχει μετατραπῇ σέ βαθμιαία σχηματιζόμενο, λανθάνον χρηματικό κεφάλαιο.

Τό χρήμα πού συσσωρεύεται ἐδῶ εἶναι ἡ χρηματική μορφή πωλημένου ἐμπορεύματος, καί μάλιστα τοῦ μέρους ἑκείνου τῆς ἀξίας του πού γιά τόν κάτοχό του ἀποτελεῖ ὑπεραξία (ἐδῶ υποθέτουμε πώς τό πιστωτικό σύστημα δέν ὑπάρχει). Ὁ κεφαλαιοκράτης πού ἔχει συσσωρεύσει αὐτό τό χρήμα ἔχει *pro tanto* πούλησει χωρίς ν’ ἀγοράσει.

Ἄν φανταστοῦμε τό γεγονός αὐτό σάν μερικό φαινόμενο, δέ χρειάζεται ἐδῶ καμιὰ ἐξήγηση. Μιά μερίδα τῶν κεφαλαιοκρατῶν κρατᾷ ένα μέρος τοῦ χρήματος πού εἰσπράττει ἀπό τήν πούληση τοῦ προϊόντος της, χωρίς ν’ ἀποσύρει μέ τό χρήμα αὐτό προϊόν ἀπό τήν ἀγορά. Ἀντίθετα, μιὰ ἄλλη μερίδα τῶν κεφαλαιοκρατῶν μετατρέπει σέ προϊόν ὅλο τό χρήμα της, ἐκτός ἀπό τό χρηματικό κεφάλαιο πού ἐπιστρέφει ἀδιάκοπα καί εἶναι ἀπαραίτητο γιά τή λειτουργία τῆς παραγωγῆς. Ἐνα μέρος τοῦ προϊόντος πού ρίχνεται στήν ἀγορά σάν φορέας ὑπεραξίας ἀποτελεῖται ἀπό μέσα παραγωγῆς ἢ ἀπό ὑλικά στοιχεία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἀπό τά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης. Τό μέρος αὐτό μπορεῖ λοιπόν νά χρησιμεύσει ἁμέσως γιά τή διευρυνση τῆς παραγωγῆς. Γιατί δέν ἔχουμε καθόλου υποθέσει πώς τό ένα μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν συσσωρεύει χρήμα, ἐνῶ τό ἄλλο καταναλώνει ὅλη τήν ὑπεραξία του, ἀλλά μόνο πώς τό ένα μέρος κάνει τή συσσώρευση του μέ μορφή χρήματος, δηλ. σχηματίζει λανθάνον κεφάλαιο, ἐνῶ τό ἄλλο συσσωρεύει πραγματικά, δηλ. διευρύνει τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς, ἐπεκτείνει πραγματικά τό παραγωγικό του κεφάλαιο. Ἡ ὑπάρχουσα μάζα χρήματος ἐξακολουθεῖ νά ἐπαρκεῖ γιά τίς ἀνάγκες τῆς κυκλοφορίας, ἀκόμα κι ἂν ἐκ περιτροπῆς ένα μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν συσσωρεύει χρήμα, ἐνῶ τό ἄλλο διευρύνει τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς, καί ἀντίστροφα. Ἐπιπλέον, ἡ συσσώρευση χρήματος ἀπό τή μιὰ πλευρά μπορεῖ νά συντελεστῇ καί χωρίς μετρητό χρήμα, μέ ἀπλή συσσώρευση χρεωστικῶν ἀπαιτήσεων.

Ὅμως ἡ δυσκολία παρουσιάζεται ὅταν υποθέσουμε ὅχι μερική, ἀλλά γενική τή συσσώρευση χρηματικοῦ κεφαλαίου ἀπό τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἐκτός ἀπ’ αὐτή τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας — δηλ. σέ συνθήκες γενικῆς καί ἀποκλειστικῆς κυριαρχίας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς — δέν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη τάξη, ἐκτός ἀπό τήν ἐργατική τάξη. Ὅλα ὅσα ἀγοράζει ἡ ἐργατική τάξη εἶναι ἴσα μέ τό ποσό τοῦ μισθοῦ ἐργασίας της, ἴσα μέ τό συνολικό μεταβλητό κεφάλαιο πού προκαταβάλλει τό σύνολο τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Τό χρήμα αὐτό ἐπαναφέρει στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν μέ τήν πούληση τοῦ προϊόντος της στήν ἐργατική τάξη. Ἔτσι τό μεταβλητό της κεφάλαιο ἀποχτᾷ πάλι τή χρηματική του μορ-

φή. "Ας υποθέσουμε πώς τό ποσό τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου εἶναι $= \psi \times 100$ λίρ. στ., δηλ. τό ποσό ὅχι τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πού ἔχει προκαταβληθεῖ, ἀλλά πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στή διάρκεια τῆς χρονιάς· γιά τό ζήτημα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ δέν ἔχει σημασία ἂν απαιτεῖται λίγο ἢ πολύ χρήμα — ἀνάλογα μέ τήν ταχύτητα περιστροφῆς — γιά νά προκαταβληθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ χρόνου αὐτό τό κεφάλαιο. Μέ κεφάλαιο αὐτές τίς $\psi \times 100$ λίρ. στ. ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀγοράζει μίαν ὀρισμένη μάζα ἐργατικῆς δύναμης, ἡ πληρώνει μισθό σ' ἕνα ὀρισμένο ἀριθμό ἐργατῶν — πρώτη συναλλαγή. Οἱ ἐργάτες ἀγοράζουν μέ τό ἴδιο ποσό μιά ποσότητα ἐμπορευμάτων ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες, ἔτσι τό ποσό $\psi \times 100$ λίρ. στ. ἐπαναφέρει στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν — δεύτερη συναλλαγή. Κι αὐτό ἐπαναλαμβάνεται συνεχῶς. Ἐπομένως, τό ποσό τῶν $\psi \times 100$ λίρ. στ. δέν μπορεῖ ποτέ νά καταστήσει ἱκανή τήν ἐργατική τάξη ν' ἀγοράσει τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει τό σταθερό κεφάλαιο καί πολύ λιγότερο τό μέρος πού ἀντιπροσωπεύει τήν ὑπεραξία τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Μέ τίς $\psi \times 100$ λίρ. στ. οἱ ἐργάτες μποροῦν πάντα ν' ἀγοράζουν μόνο τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος πού εἶναι ἴσο μέ τό μέρος τῆς ἀξίας πού ἀντιπροσωπεύει τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

"Αν δέν πάρουμε υπόψη τήν περίπτωση, ὅπου αὐτή ἡ ὁλόπλευρη χρηματική συσσώρευση δέν ἐκφράζει παρά τήν κατανομή τοῦ πρόσθετου εὐγενοῦς μετάλλου πού ἔχει εἰσαχθεῖ, — δέν ἔχει σημασία ποιᾷ εἶναι ἡ ἀναλογία τῆς κατανομῆς ἀνάμεσα στούς διάφορους μεμονωμένους κεφαλαιοκράτες — τότε πῶς μπορεῖ τό σύνολο τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν νά συσσωρεύει χρήμα;

Θάπρεπε ὅλοι νά πουλοῦν μέρος τοῦ προϊόντος τους χωρίς ν' ἀγοράζουν πάλι. Δέν ὑπάρχει τίποτα τό μυστηριώδες στό γεγονός ὅτι ὅλοι ἔχουν ὀρισμένο χρηματικό ἀπόθεμα, τό ὁποῖο ρίχνουν στήν κυκλοφορία σάν μέσο κυκλοφορίας γιά τήν κατανάλωσή τους καί ἀπό τό ὁποῖο ἐπαναφέρει στόν καθένα ὀρισμένο μέρος ἀπό τήν κυκλοφορία. Στήν περίπτωση ὅμως αὐτή τό χρηματικό αὐτό ἀπόθεμα ὑπάρχει ἀκριβῶς σάν κυκλοφοριακό ἀπόθεμα χάρις στή μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ χρήμα, σέ καμιά περίπτωση ὅμως σάν λανθάνον χρηματικό κεφάλαιο.

"Αν ἐξετάσουμε ὅμως τήν υπόθεση, ὅπως συντελεῖται στήν πραγματικότητα, θά δοῦμε πῶς τό λανθάνον χρηματικό κεφάλαιο, πού συσσωρεύεται γιά κατοπινή χρήση, ἀποτελεῖται:

1) Ἀπό καταθέσεις σέ τράπεζες· καί εἶναι σχετικά μικρό τό χρηματικό ποσό πού διαθέτει στήν πραγματικότητα ἡ τράπεζα. Ἐδῶ συσσωρεύεται ὀνομαστικά μόνο χρηματικό κεφάλαιο. Στήν πραγματικότητα συσσωρεύονται χρηματικές ἀπαιτήσεις, πού εἶναι μετατρέψιμες σέ χρήμα (ἂν ποτέ μετατρέπονται σέ χρήμα) μόνον ἐπειδὴ ὑπάρχει κάποια ἱσορροπία ἀνάμεσα στίς ἀναλήψεις καί στίς καταθέσεις χρήματος. Τό χρήμα πού ὑπάρχει στά χέρια τῆς τράπεζας εἶναι ἕνα σχετικά μικρό μόνο ποσό.

2) Ἀπό κρατικά χρεώγραφα. Αὐτά δέν ἀποτελοῦν καθόλου κε-

φάλαιο, ἀλλά ἀπλές χρεωστικές ἀπαιτήσεις ἀπό τό χρονιάτικο προϊόν τοῦ ἔθνους.

3) Ἀπό μετοχές. Ἐφόσον δέν πρόκειται γιά ἀπάτη, οἱ μετοχές εἶναι τίτλοι ιδιοκτησίας σ' ἕνα πραγματικό κεφάλαιο πού ἀνήκει σέ μιά ἐταιρία καί ἐντολή πού παρέχει δικαίωμα στήν ὑπεραξία πού ρέει κάθε χρόνο ἀπ' αὐτό τό κεφάλαιο.

Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις δέν ὑπάρχει συσσώρευση χρήματος, ἀλλά αὐτό, πού ἀπό τή μιά μεριά ἐμφανίζεται σάν συσσώρευση χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἐμφανίζεται ἀπό τήν ἄλλη σάν σταθερή, πραγματική δαπάνη χρήματος. Δέν ἔχει σημασία ἂν τό χρήμα τό ἑοδεύει ἐκεῖνος στόν ὁποῖο ἀνήκει, ἢ ἄλλοι, οἱ χρεώστες του.

Στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὁ θησαυρισμός σάν τέτιος δέν ἀποτελεῖ ποτέ σκοπό, ἀλλά ἀποτέλεσμα εἴτε σκαλώματος στήν κυκλοφορία, — ὅποτε τή μορφή θησαυροῦ τήν παίρνουν μεγαλύτερες μάζες χρήματος ἀπ' ὅ,τι συνήθως — εἴτε συσσωρεύσεων πού καθορίζονται ἀπό τήν περιστροφή, εἴτε τέλος: ὁ θησαυρός ἀποτελεῖ μόνο σχηματισμό χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται προσωρινά σέ λανθάνουσα μορφή καί πού προορίζεται νά λειτουργήσει σάν παραγωγικό κεφάλαιο.

"Αν λοιπόν ἀπό τή μιά μεριά ἕνα μέρος τῆς πραγματοποιημένης σέ χρήμα ὑπεραξίας ἔχει ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν κυκλοφορία καί συσσωρεύεται σάν θησαυρός, ἀπό τήν ἄλλη ἕνα ἄλλο μέρος τῆς ὑπεραξίας μετατρέπεται ταυτόχρονα σέ παραγωγικό κεφάλαιο. "Αν ἐξαιρέσουμε τήν περίπτωση πού κατανέμεται πρόσθετο εὐγενές μέταλλο ἀνάμεσα στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἡ συσσώρευση μέ μορφή χρήματος δέν γίνεται ποτέ ταυτόχρονα σέ ὅλα τά σημεία.

Γιά τό μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού ἀντιπροσωπεύει ὑπεραξία μέ μορφή ἐμπορεύματος, ἰσχύει ἀκριβῶς τό ἴδιο πού ἰσχύει καί γιά τό ἄλλο μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος. Γιά τήν κυκλοφορία του ἀπαιτεῖται κάποιο χρηματικό ποσό. Τό χρηματικό αὐτό ποσό ἀνήκει ἐπίσης στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ὅπως καί ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγεται κάθε χρόνο καί πού ἀντιπροσωπεύει ὑπεραξία. Ἀρχικά ρίχνεται στήν κυκλοφορία ἀπό τήν ἴδια τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Μέ τήν ἴδια τήν κυκλοφορία ἀνακατανέμεται διαρκῶς ἀνάμεσά της. Ὅπως καί κατά τήν κυκλοφορία τοῦ νομίσματος γενικά, ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς μάζας σκαλώνει σέ διαρκῶς ἐναλλασσόμενα σημεία, ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος κυκλοφορεῖ διαρκῶς. Δέν ἔχει σημασία ἂν ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς συσσώρευσης γίνεται σκόπια, γιά νά σχηματίσει χρηματικό κεφάλαιο.

Παραβλέπουμε ἐδῶ τά ἀπρόοπτα τῆς κυκλοφορίας, πού χάρις σ' αὐτά ἕνας κεφαλαιοκράτης βάζει στό χέρι ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας ἀκόμα καί τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἄλλου κεφαλαιοκράτη, καί γι' αὐτό συντελεῖται μονόπλευρη συσσώρευση καί συγκεντροποίηση τόσο χρηματικοῦ, ὅσο καί παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι μπορεῖ λχ. ἕνα μέρος τῆς σφετερισμένης ὑπεραξίας πού ὁ *A* τό συσσωρεύει σάν χρηματικό κεφάλαιο νά εἶναι ἕνα κομμάτι τῆς ὑπεραξίας τοῦ *B* πού δέν ἐπαναφέρει σ' αὐτόν.

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΟΓΔΩΟ³¹

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τό άμεσο προτσές παραγωγής τοῦ κεφαλαίου εἶναι τό προτσές ἐργασίας καί ἀξιοποίησής του, τό προτσές πού ἀποτελεσμά του εἶναι τό ἐμπορευματικό προϊόν καί καθοριστικό κίνητρό του ἡ παραγωγή ὑπεραξίας.

Τό προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου περιλαμβάνει τόσο αὐτό τό άμεσο προτσές παραγωγῆς, ὅσο καί τίς δυό φάσεις τοῦ καθ'αυτό προτσές κυκλοφορίας, δηλ. τή συνολική κύκλωση, πού σάν περιοδικό προτσές — προτσές πού ἐπαναλαμβάνεται πάντα ἀπό τήν ἀρχή κατὰ ὀρισμένες περιόδους — ἀποτελεῖ τήν περιστροφή τοῦ κεφαλαίου.

Εἴτε ἐξετάσουμε τήν κύκλωση στή μορφή $X \dots X'$, εἴτε στή μορφή $II \dots II$, τό ἴδιο τό άμεσο προτσές παραγωγῆς II ἀποτελεῖ πάντα μόνο ἓναν κρίκο αὐτῆς τῆς κύκλωσης. Στή μιά μορφή ἐμφανίζεται σάν μεσολαβητής τοῦ προτσές κυκλοφορίας, στήν ἄλλη μορφή τό προτσές κυκλοφορίας ἐμφανίζεται σάν μεσολαβητής τοῦ προτσές παραγωγῆς. Ἡ ἀδιάκοπη ἀνανέωσή του, ἡ ἀδιάκοπη ἐπανεμφάνιση τοῦ κεφαλαίου σάν παραγωγικοῦ κεφαλαίου καθορίζεται, καί τίς δυό φορές, ἀπό τίς μεταμορφώσεις του στό προτσές κυκλοφορίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό διαρκῶς ἀνανεούμενο προτσές παραγωγῆς ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τῶν μεταμορφώσεων πού ὑφίσταται πάντα ἀπό τήν ἀρχή τό κεφάλαιο στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας, τῆς ἐναλλασσόμενης ἐμφάνισής του πότε σάν χρηματικοῦ κεφαλαίου καί πότε σάν ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου.

Κάθε μεμονωμένο κεφάλαιο ὅμως ἀποτελεῖ μόνο ἓνα αὐτοτελοποιημένο, σάν νά λέμε προικισμένο μέ ἀτομική ζωή, κλάσμα τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, ὅπως κάθε μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης ἀποτελεῖ μόνο ἓνα ἀτομικό στοιχεῖο τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ

³¹ Ἀπό τό χειρόγραφο II.

κίνηση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖται ἀπό τό σύνολο τῶν κινήσεων τῶν αὐτοτελοποιημένων κλασμάτων του, ἀπό τό σύνολο τῶν περιστροφῶν τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων. Ὅπως ἡ μεταμόρφωση τοῦ μεμονωμένου ἐμπορεύματος εἶναι ἓνας κρίκος στήν ἀλυσίδα τῶν μεταμορφώσεων τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων — τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας — ἔτσι καί ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, ἡ περιστροφή του, εἶναι ἓνας κρίκος στήν κύκλωση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου.

Τό συνολικό αὐτό προτσές περιλαμβάνει τόσο τήν παραγωγική κατανάλωση (τό άμεσο προτσές παραγωγῆς) μαζί μέ τίς ἀλλαγές μορφῆς (δηλ., ἀπό ὕλική ἀποψη, τίς ἀνταλλαγές) πού μεσολαβοῦν γιά τήν πραγματοποίησή του, ὅσο καί τήν ἀτομική κατανάλωση μέ τίς ἀλλαγές μορφῆς ἢ τίς ἀνταλλαγές πού μεσολαβοῦν γιά τήν πραγματοποίησή της. Περιλαμβάνει, ἀπό τή μιά μεριά, τή μετατροπή μεταβλητοῦ κεφαλαίου σέ ἐργατική δύναμη, ἐπομένως καί τήν ἐνσωμάτωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης στό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς. Ἐδῶ ὁ ἐργάτης ἐμφανίζεται σάν πωλητής τοῦ ἐμπορεύματός του, τῆς ἐργατικῆς δύναμης, καί ὁ κεφαλαιοκράτης σάν ἀγοραστής της. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, στήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων περιλαμβάνεται ἡ ἀγορά τους ἀπό τήν ἐργατική τάξη, δηλ. ἡ ἀτομική τους κατανάλωση. Ἐδῶ ἡ ἐργατική τάξη ἐμφανίζεται σάν ἀγοραστής καί οἱ κεφαλαιοκράτες σάν πωλητές ἐμπορευμάτων στούς ἐργάτες.

Ἡ κυκλοφορία τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου περιλαμβάνει τήν κυκλοφορία τῆς ὑπεραξίας, ἐπομένως καί τίς ἀγορές καί πωλήσεις, μέ τίς ὁποῖες οἱ κεφαλαιοκράτες πραγματοποιοῦν τήν ἀτομική τους κατανάλωση, τήν κατανάλωση τῆς ὑπεραξίας.

Ἡ κύκλωση τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων στή συνένωσή τους σέ κοινωνικό κεφάλαιο, δηλ. ἡ κύκλωση παρμένη στό σύνολό της, περιλαμβάνει ὄχι μόνο τήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου ἀλλά καί τή γενική ἐμπορευματική κυκλοφορία. Αὕτῃ ἡ τελευταία μπορεῖ στήν ἀρχή ν' ἀποτελεῖται μόνο ἀπό δυό συστατικά: 1) ἀπό τήν καθ'αυτό κύκλωση τοῦ κεφαλαίου καί 2) ἀπό τήν κύκλωση τῶν ἐμπορευμάτων πού μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση, δηλ. τῶν ἐμπορευμάτων γιά τά ὁποῖα ὁ ἐργάτης ξοδεύει τό μισθό τῶν καί ὁ κεφαλαιοκράτης τήν ὑπεραξία του (ἡ μέρος τῆς ὑπεραξίας του). Ἡ κύκλωση τοῦ κεφαλαίου περιλαμβάνει βέβαια καί τήν κυκλοφορία τῆς ὑπεραξίας, ἐφόσον ἡ ὑπεραξία ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, καθὼς καί τή μετατροπή μεταβλητοῦ κεφαλαίου σέ ἐργατική δύναμη, δηλ. τήν πληρωμή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Τό ξόδεμα ὅμως αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας καί αὐτοῦ τοῦ μισθοῦ ἐργασίας σέ ἐμπορεύματα δέν ἀποτελεῖ κρίκο τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου, παρόλο πού τουλάχιστον τό ξόδεμα τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἀποτελεῖ προϋπόθεση αὐτῆς τῆς κυκλοφορίας.

Στό I Βιβλίο ἀναλύσαμε τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς καί σάν μεμονωμένο γεγονός καί σάν προτσές ἀναπαραγωγῆς: τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας καί τήν παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου. Τήν ἀλλαγῇ μορφῆς καί ὕλης, πού ὑφίσταται τό κεφάλαιο μέσα στή

σφαίρα της κυκλοφορίας, τις προϋποθέσαμε χωρίς να σταθούμε περισσότερο σ' αυτές. Υποθέσαμε λοιπόν πως ο κεφαλαιοκράτης, από τη μία μεριά, πουλάει το προϊόν στην άξια του και πως, από την άλλη, βρίσκει μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας τα υλικά μέσα παραγωγής, για να ξαναρχίσει το προτσές ή για να το συνεχίσει χωρίς διακοπή. Η μόνη πράξη μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας, στην οποία χρειάστηκε να σταθούμε στο I Βιβλίο, ήταν η αγορά και η πούληση της εργατικής δύναμης που αποτελεί βασικό όρο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Στο πρώτο μέρος τούτου του II Βιβλίου εξετάσαμε τις διάφορες μορφές που παίρνει το κεφάλαιο στην κύκλωσή του και τις διάφορες μορφές αυτής της ίδιας της κύκλωσης. Στο χρόνο εργασίας που εξετάσαμε στο I Βιβλίο προστίθεται τώρα ο χρόνος κυκλοφορίας.

Στο δεύτερο μέρος εξετάσαμε την κύκλωση σαν κύκλωση περιουσιακή, δηλ. σαν περιστροφή. Από τη μία μεριά δείξαμε πως τα διάφορα συστατικά του κεφαλαίου (πάγιο και κυκλοφοριακό) πραγματοποιούν την κύκλωση των μορφών κατά διαφορετικά χρονικά διαστήματα και κατά διαφορετικό τρόπο· από την άλλη μεριά εξετάσαμε τις συνθήκες που καθορίζουν διαφορετικά μεγέθη της περιόδου εργασίας και της περιόδου κυκλοφορίας. Είδαμε την επίδραση που ασκούν στην έκταση του ίδιου του προτσές παραγωγής, καθώς και στο χρονιάτικο ποσοστό της υπεραξίας, η περίοδος κύκλωσης και η διαφορετική σχέση ανάμεσα στα συστατικά της μέρη. Πράγματι, αν στο πρώτο μέρος εξετάσαμε κυρίως τις διαδοχικές μορφές που το κεφάλαιο παίρνει ή αποβάλλει διαρκώς κατά την κύκλωσή του, στο δεύτερο μέρος εξετάσαμε πως, μέσα σ' αυτήν τη ροή και τη διαδοχή μορφών, ένα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους χωρίζεται ταυτόχρονα, αν και σε μεταβαλλόμενη σχέση, στις διάφορες μορφές του, σε παραγωγικό κεφάλαιο, χρηματικό κεφάλαιο και έμπορευματικό κεφάλαιο, έτσι που όχι μόνο οι μορφές αυτές εναλλάσσονται μεταξύ τους, αλλά διάφορα μέρη της συνολικής κεφαλαιακής αξίας βρίσκονται διαρκώς τό ένα δίπλα στο άλλο και λειτουργούν σ' αυτές τις διαφορετικές καταστάσεις. Ίδιως το χρηματικό κεφάλαιο παρουσιάστηκε με μία ιδιομορφία που δεν φάνηκε στο I Βιβλίο. Βρήκαμε καθορισμένους νόμους, σύμφωνα με τους οποίους διαφορετικά σε μέγεθος συστατικά ενός δοσμένου κεφαλαίου πρέπει, ανάλογα με τους όρους της περιστροφής, διαρκώς να προκαταβάλλονται και ν' ανανεώνονται με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου, για να κρατούν συνεχώς σε λειτουργία ένα παραγωγικό κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους.

Αλλά και στο πρώτο και στο δεύτερο μέρος επρόκειτο πάντα μόνο για ένα ατομικό κεφάλαιο, για την κίνηση ενός αυτοτελοποιημένου μέρους του κοινωνικού κεφαλαίου.

Οι κύκλωσης όμως των ατομικών κεφαλαίων αλληλοσυμπλέκονται, αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοκαθορίζονται, και ακριβώς σ' αυτήν τη σύμπλεξη αποτελούν την κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Όπως στην απλή έμπορευματική κυκλοφορία ή συνολική μεταμόρφω-

ση ενός έμπορευματος παρουσιάστηκε σαν κρίκος στην αλυσίδα των μεταμορφώσεων του κόσμου των έμπορευμάτων, έτσι τώρα ή μεταμόρφωση του ατομικού κεφαλαίου παρουσιάζεται σαν κρίκος στην αλυσίδα των μεταμορφώσεων του κοινωνικού κεφαλαίου. Αν όμως ή απλή έμπορευματική κυκλοφορία δεν περιλάμβανε καθόλου απαραίτητα την κύκλωση του κεφαλαίου, — έπειδή μπορεί να συντελείται πάνω στη βάση μη κεφαλαιοκρατικής παραγωγής — ή κύκλωση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου περιλαμβάνει, όπως παρατηρήσαμε κιόλας, και την έμπορευματική κυκλοφορία που δεν περιλαμβάνεται στην κύκλωση του μεμονωμένου κεφαλαίου, δηλ. την κυκλοφορία των έμπορευμάτων που δεν αποτελούν κεφάλαιο.

Πρέπει τώρα να εξετάσουμε το προτσές κυκλοφορίας (που στο σύνολό του είναι μορφή του προτσές αναπαραγωγής) των ατομικών κεφαλαίων, σαν συστατικών μερών του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, δηλ. το προτσές κυκλοφορίας αυτού του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.

II. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

(Αν και όσα ακολουθούν ανήκουν μόνο στο επόμενο κομμάτι τούτου του μέρους, θά τα εξετάσουμε εδώ άμέσως, δηλαδή θά εξετάσουμε το χρηματικό κεφάλαιο σαν συστατικό μέρος του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.)

Όταν εξετάζαμε την περιστροφή του ατομικού κεφαλαίου, τό χρηματικό κεφάλαιο παρουσιάστηκε με δύο όψεις.

Πρώτο: Αποτελεί τη μορφή με την οποία εμφανίζεται στη σκηνή κάθε ατομικό κεφάλαιο και αρχίζει τό προτσές του σαν κεφάλαιο. Γιαυτό εμφανίζεται σαν *primus motor* [πρώτον κινούν] που βάζει σε κίνηση όλο τό προτσές.

Δεύτερο: Ανάλογα με τη διαφορετική διάρκεια της περιόδου περιστροφής και τη διαφορετική σχέση ανάμεσα στα δύο συστατικά της μέρη — της περιόδου εργασίας και της περιόδου κυκλοφορίας — τό μέρος της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας, που πρέπει διαρκώς να προκαταβάλλεται και ν' ανανεώνεται με χρηματική μορφή, ποικίλλει σε σχέση με τό παραγωγικό κεφάλαιο που βάζει σε κίνηση, δηλ. σε σχέση με τη συνεχή κλίμακα της παραγωγής. Όποια όμως κι αν είναι ή σχέση αυτή, σ' όλες τις περιπτώσεις τό μέρος της κινούμενης κεφαλαιακής αξίας, που μπορεί διαρκώς να λειτουργεί σαν παραγωγικό κεφάλαιο, περιορίζεται από τό μέρος της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας, που πρέπει να βρίσκεται συνεχώς με χρηματική μορφή δίπλα στο παραγωγικό κεφάλαιο. Έδώ πρόκειται μόνο για την κανονική περιστροφή, για ένα αφηρημένο μέσο όρο. Παραβλέπουμε τό συμπληρωματικό χρηματικό κεφάλαιο που έχει προορισμό να ισοφαρίζει σκαλώματα στην κυκλοφορία.

Σχετικά με τό πρώτο σημείο. Η έμπορευματική παραγωγή προϋποθέτει την έμπορευματική κυκλοφορία, και ή έμπορευματική κυκλοφο-

ρία προϋποθέτει τήν έκφραση τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρήμα, δηλ. προϋποθέτει τή χρηματική κυκλοφορία· ὁ διχασμός τοῦ ἐμπορεύματος σέ ἐμπόρευμα καί χρήμα εἶναι νόμος τῆς έκφρασης τοῦ προϊόντος σάν ἐμπορεύματος. Ἐπίσης ἡ κεφαλαιοκρατική ἐμπορευματική παραγωγή — ἐξετασμένη τόσο κοινωνικά, ὅσο καί ἀτομικά — προϋποθέτει τό κεφάλαιο μέ χρηματική μορφή, ἢ τό χρηματικό κεφάλαιο σάν *primus motor* [πρῶτον κινούν] γιά κάθε ἐπιχείρηση πού πρωταρχίζει, καί σάν συνεχές κίνητρο. Εἰδικά τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο προϋποθέτει τή συνεχῶς ἐπαναλαβαίνουμένη κατά σύντομα χρονικά διαστήματα ἐμφάνιση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου σάν κίνητρο. Ὅλη ἡ προκαταβλημένη κεφαλαιακή ἀξία, δηλ. ὅλα τά συστατικά τοῦ κεφαλαίου, πού ἀποτελοῦνται ἀπό ἐμπορεύματα: ἐργατική δύναμη, μέσα ἐργασίας καί ὕλικά παραγωγῆς, πρέπει ν' ἀγοράζονται καί νά ξαναγοράζονται διαρκῶς μέ χρήμα. Ὅσα ἰσχύουν ἐδῶ γιά τό ἀτομικό κεφάλαιο, ἰσχύουν καί γιά τό κοινωνικό κεφάλαιο, πού λειτουργεῖ μόνο μέ τή μορφή πολλῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων. Ὅπως ὅμως δεῖξαμε κιόλας στό I Βιβλίο, ἀπ' αὐτό δέν ἔπεται διόλου πῶς, ἀκόμα καί πάνω σέ κεφαλαιοκρατική βάση, τό πεδίο λειτουργίας τοῦ κεφαλαίου, ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, ὡς πρὸς τά ἀπόλυτα ὅριά της, ἐξαρτιέται ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ λειτουργούντος χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Στό κεφάλαιο εἶναι ἐνσωματωμένα στοιχεῖα παραγωγῆς, πού ἡ διαστολή τους, μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου χρηματικοῦ κεφαλαίου. Μέ ἴδια πληρωμή, ἡ ἐργατική δύναμη μπορεῖ νά ὑποβληθεῖ ἐκτατικά καί ἐντατικά σέ μεγαλύτερη ἐκμετάλλευση. Ἄν μαζί μ' αὐτή τή μεγαλύτερη ἐκμετάλλευση αὐξάνει τό χρηματικό κεφάλαιο (δηλ. ἂν αὐξάνει ὁ μισθός ἐργασίας), δέν αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία, δηλ. καθόλου *pro tanto* [στό ἴδιο μέτρο].

Τῇ φυσική ὕλη πού τήν ἐκμεταλλεύονται παραγωγικά — πού δέν ἀποτελεῖ ἀξιακό στοιχεῖο τοῦ κεφαλαίου — τή γῆ, τή θάλασσα, τά κοιτάσματα μεταλλευμάτων, τά δάση κλπ., μποροῦν νά τήν ἐκμεταλλεύονται σέ μεγαλύτερο βαθμό, ἐντατικά ἢ ἐκτατικά, χωρίς ν' αὐξηθεῖ ἡ προκαταβολή χρηματικοῦ κεφαλαίου, σφίγγοντας περισσότερο στή δουλιὰ τόν ἴδιο ἀριθμό ἐργατικῶν δυνάμεων. Τά ὕλικά στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου αὐξάνονται ἔτσι, χωρίς νά δημιουργεῖται ἡ ἀνάγκη συμπληρωματικοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἄν χρειαστεῖ συμπληρωματικό κεφάλαιο γιά πρόσθετες βοηθητικές ὕλες, τό χρηματικό κεφάλαιο, μέ τή μορφή τοῦ ὁποῦ προκαταβάλλεται ἡ κεφαλαιακή ἀξία, δέν αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού εὐρύνεται ἡ δραστηριότητα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, δηλ. δέν αὐξάνει καθόλου *pro tanto*.

Τά ἴδια μέσα ἐργασίας, δηλ. τό ἴδιο πάγιο κεφάλαιο μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖται πῶς ἀποτελεσματικά, χωρίς πρόσθετη χρηματική δαπάνη γιά πάγιο κεφάλαιο, εἴτε μέ τήν παράταση τοῦ ἡμερήσιου χρόνου χρήσης του, εἴτε μέ τήν ἔνταση τῆς χρήσης του. Στήν περίπτωση αὕτη γίνεται μόνο πῶς γρήγορα ἡ περιστροφή τοῦ πάγιου κεφαλαίου, μιά καί τά στοιχεῖα τῆς ἀναπαραγωγῆς του παράγονται πῶς γρήγορα.

Ἄν παραβλέψουμε τή φυσική ὕλη, μποροῦν νά ἐνσωματωθοῦν στό πρῶτο παραγωγῆς, σάν συντελεστες μεγαλύτερης ἢ μικρότερης ἀποτελεσματικότητας, φυσικές δυνάμεις πού δέ στοιχίζουν τίποτα. Ὁ βαθμός τῆς ἀποτελεσματικότητάς τους ἐξαρτιέται ἀπό μέθοδες καί ἐπιστημονικές προόδους πού δέ στοιχίζουν τίποτα στόν κεφαλαιοκράτη.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν κοινωνικό συνδυασμό τῆς ἐργατικῆς δύναμης στό πρῶτο παραγωγῆς καί γιά τή συσσωρευμένη ἐπιδειξιότητα τῶν ἀτομικῶν ἐργατῶν. Ὁ Κάρν ὑπολογίζει πῶς ὁ ἰδιοκτήτης τῆς γῆς δέν παίρνει ποτέ ὅσα πρέπει νά παίρνει, γιὰ δέν τοῦ πληρώνεται ὅλο τό κεφάλαιο, καί ἀντίστοιχα ὅλη ἡ ἐργασία, πού ἀπό ἀμνημόνευτα χρόνια ἔχει τοποθετηθεῖ στή γῆ, γιά νά τῆς δοθεῖ ἡ σημερινή της ἱκανότητα παραγωγῆς. (Φυσικά δέ γίνεται λόγος γιά τήν ἱκανότητα παραγωγῆς πού τῆς ἀφαιρεῖται.) Κατά τό συλλογισμό αὐτό, ὁ κάθε ἐργάτης θάπρεπε νά πληρώνεται σύμφωνα μέ τήν ἐργασία πού στοίχισε σ' ὅλο τό ἀνθρώπινο γένος γιά νά φτιάξει ἀπό ἓναν ἄγριον ἓνα σύγχρονο μηχανουργό. Θάπρεπε ἀντίστροφα ἀ πούν: Ἄν ὑπολογιστεῖ ὅλη ἡ τοποθετημένη στή γῆ ἀπλήρωτη ἐργασία, πού ὅμως ἔχει μετατραπεί σέ χρήμα ἀπό τοὺς γαιοκτήμονες καί τοὺς κεφαλαιοκράτες, τότε ὅλο τό τοποθετημένο στή γῆ κεφάλαιο ἔχει ἐπιστραφεῖ στό πολλαπλάσιο, καί μάλιστα μέ τοκογλυφικούς τόκους, δηλαδή τήν ἰδιοκτησία τῆς γῆς τήν ἔχει ἐξαγοράσει ἀπό καιρό ἡ κοινωνία, πληρώνοντάς την στό πολλαπλάσιο.

Ἡ αὐξηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, ἐφόσον δέν προϋποθέτει πρόσθετη δαπάνη κεφαλαιακῶν ἀξιών, αὐξάνει βέβαια κατά πρῶτο λόγο μόνο τή μάζα τοῦ προϊόντος, ὅχι ὅμως καί τήν ἀξία του· ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση πού ἡ αὐξηση αὐτή ἐπιτρέπει μέ τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας ν' ἀναπαράγεται περισσότερο σταθερό κεφάλαιο, δηλ. νά διατηρεῖται ἡ ἀξία του. Ἀλλά ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας δημιουργεῖ ταυτόχρονα καινούργια ὕλη κεφαλαίου, δηλ. τή βάση γιά μεγαλύτερη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου.

Ἐφόσον ἡ ἴδια ἡ ὁργάνωση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ἐπομένως καί τό ἀνέβασμα τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἀπαιτεῖ παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, συνεπῶς καί προκαταβολή χρηματικοῦ κεφαλαίου κατά μεγάλες μάζες ἀπό τό μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη, αὐτό γίνεται ἐνμέρει, ὅπως δεῖξαμε κιόλας στό I Βιβλίο, μέ συγκεντροποίηση τῶν κεφαλαίων σέ λίγα χέρια, χωρίς νά χρειάζεται ν' αὐξάνει ἀπόλυτα τό μέγεθος τῶν κεφαλαιακῶν ἀξιών πού λειτουργοῦν, οὔτε ἐπομένως καί τό μέγεθος τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή τοῦ ὁποῦ προκαταβάλλονται. Τό μέγεθος τῶν μεμονωμένων κεφαλαίων μπορεῖ ν' αὐξάνει μέ συγκεντροποίηση σέ λίγα χέρια, χωρίς ν' αὐξάνει τό κοινωνικό τους σύνολο. Ἀλλάζει ἀπλῶς ἡ κατανομή τῶν μεμονωμένων κεφαλαίων.

Τέλος, στό προηγούμενο μέρος δεῖξαμε πῶς ἡ συντόμευση τῆς περιόδου περιστροφῆς ἐπιτρέπει νά μπαίνει σέ κίνηση εἴτε μέ λιγότερο χρηματικό κεφάλαιο τό ἴδιο παραγωγικό κεφάλαιο, εἴτε μέ τό ἴδιο χρηματικό κεφάλαιο περισσότερο παραγωγικό κεφάλαιο.

Μά είναι φανερό πώς όλα αυτά δεν έχουν καμιά σχέση με το καθαυτό ζήτημα του χρηματικού κεφαλαίου. Δείχνουν μόνο πώς το προκαταβλημένο κεφάλαιο — ένα δοσμένο αξιακό ποσό πού με την ελεύθερη του μορφή, δηλ. με την αξιακή του μορφή, αποτελείται από ένα όρισμένο χρηματικό ποσό — ύστερα από τη μετατροπή του σε παραγωγικό κεφάλαιο περιλαμβάνει παραγωγικές δυνατότητες, πού τά όρια τους δεν καθορίζονται από τά αξιακά του όρια, αλλά πού, μέσα σε όρισμένα πλαίσια, μπορούν να δρούν διαφορετικά σε έκταση και ένταση. Όταν είναι δοσμένες οι τιμές των στοιχείων παραγωγής — των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης, — είναι καθορισμένο και το μέγεθος του χρηματικού κεφαλαίου, του απαραίτητου για ν' αγοράσεται μία όρισμένη ποσότητα αυτών των στοιχείων παραγωγής πού υπάρχουν με τη μορφή έμπορευμάτων. Μ' άλλα λόγια, το αξιακό μέγεθος του κεφαλαίου πού πρέπει να προκαταβληθεί είναι καθορισμένο. Η έκταση όμως στην όποια το κεφάλαιο αυτό δρα σαν δημιουργός αξίας και προϊόντος είναι έλαστική και μεταβλητή.

Σχετικά με το δεύτερο σημείο. Είναι αυτόνομο πώς το μέρος της κοινωνικής εργασίας και των κοινωνικών μέσων παραγωγής, πού πρέπει να ξοδεύεται κάθε χρόνο για την παραγωγή ή την αγορά χρυσού, προσορισμένου ν' αντικαταστήσει τά φθαρμένα νομίσματα, έλαττώνει πρo ταντίο [κατά το ίδιο ποσό] τόν όγκo της κοινωνικής παραγωγής. Όσον άφορā όμως τη χρηματική αξία, πού λειτουργεί ένμέρει σαν μέσο κυκλοφορίας και ένμέρει σαν θησαυρός, ή αξία αυτή ύπάρχει πιά, έχει άποκτηθεί, ύφίσταται δίπλα στην εργατική δύναμη, δίπλα στά παραγμένα μέσα παραγωγής και στίς φυσικές πηγές του πλούτου. Δέν μπορεί να θεωρηθεί σαν κάτι πού τά περιορίζει. Με τη μετατροπή της σε στοιχεία της παραγωγής, με την ανταλλαγή με άλλους λαούς, θά μπορούσε να διευρυνθεί ή κλίμακα της παραγωγής. Προϋπόθεση όμως γι' αυτό είναι να έξακολουθεί το χρήμα να παίζει το ρόλο του σαν παγκόσμιο χρήμα.

Ανάλογα με τη διάρκεια της περιόδου περιστροφής απαιτείται μεγαλύτερη ή μικρότερη μάζα χρηματικού κεφαλαίου, για να βάλει σε κίνηση το παραγωγικό κεφάλαιο. Επίσης έχουμε δει πώς ο χωρισμός της περιόδου περιστροφής σε χρόνο εργασίας και χρόνο κυκλοφορίας επιβάλλει την αύξηση του λανθάνοντος κεφαλαίου ή κεφαλαίου με άναστολή πού ύπάρχει με χρηματική μορφή.

Στο βαθμό πού ή περίοδος περιστροφής καθορίζεται από τη διάρκεια της περιόδου εργασίας, καθορίζεται, με άμετάβλητους όλους τούς άλλους όρους, από την ύλική φύση του προτσές παραγωγής, έπομένως όχι από τόν ειδικό κοινωνικό χαρακτήρα αυτού του προτσές παραγωγής. Πάνω στη βάση όμως της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, οι σχετικά έκτεταμένες επιχειρήσεις μεγάλης διάρκειας απαιτούν μεγάλες προκαταβολές χρηματικού κεφαλαίου για μακρόχρονο διάστημα. Έπομένως, ή παραγωγή στίς σφαίρες αυτές έξαρτιέται από τά όρια μέσα στά όποια ο κάθε ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης διαθέτει χρηματικό κεφάλαιο. Τά όρια αυτά σπάνε με το πιστωτικό σύστημα και με το σύστημα των εταιριών πού συνδέεται μαζί του, λχ. με τίς μετοχικές εται-

ρίες. Γι' αυτό το λόγο οι διαταραχές στη χρηματοαγορά έχουν σαν αποτέλεσμα να κλείνουν αυτές οι επιχειρήσεις, ενώ αυτές οι ίδιες επιχειρήσεις με τη σειρά τους προκαλούν διαταραχές στη χρηματοαγορά.

Πάνω στη βάση μιās κοινωνικοποιημένης παραγωγής, θά πρέπει να καθορίζεται ή κλίμακα στην όποια οι επιχειρήσεις αυτές, πού για μεγάλο χρονικό διάστημα άποροφούν εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής, χωρίς κατά τη διάρκεια αυτού του χρονικού διαστήματος να προσφέρουν ένα προϊόν σαν ωφέλιμο αποτέλεσμα, θά μπορούν να έκτελούνται χωρίς να βλέπουν εκείνους τούς κλάδους παραγωγής πού όχι μόνο άποροφούν συνεχώς ή πολλές φορές μέσα σ' ένα χρόνο εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής, αλλά προσφέρουν επίσης μέσα συντήρησης και μέσα παραγωγής. Όπως στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, έτσι και στην κοινωνικοποιημένη παραγωγή, στους κλάδους με σχετικά σύντομες περιόδους εργασίας, οι εργάτες θά έξακολουθούν μόνο για σύντομα σχετικά χρονικά διαστήματα να παίρνουν προϊόντα χωρίς να δίνουν προϊόντα· ενώ στους κλάδους παραγωγής με μεγάλες περιόδους εργασίας θά παίρνουν συνεχώς προϊόντα για μεγάλα σχετικά χρονικά διαστήματα, προτού άρχίσουν να δίνουν. Το γεγονός αυτό λοιπόν προκύπτει από τούς ύλικούς όρους του προκείμενου προτσές εργασίας και όχι από την κοινωνική του μορφή. Στην κοινωνικοποιημένη παραγωγή το χρηματικό κεφάλαιο φεύγει από τη μέση. Η κοινωνία κατανέμει την εργατική δύναμη και τά μέσα παραγωγής στους διάφορους κλάδους παραγωγής. Οι παραγωγοί θά μπορούν, αν θέλετε, να παίρνουν χάρινα έντάλματα, με τά όποια θά παίρνουν από τά άποθέματα ειδών κατανάλωσης της κοινωνίας μιā ποσότητα άνάλογη με το χρόνο πού εργάστηκαν. Τά έντάλματα αυτά δεν είναι χρήμα. Δέν κυκλοφορούν.

Βλέπουμε λοιπόν πώς, έφόσον ή ανάγκη χρηματικού κεφαλαίου προκύπτει από τη διάρκεια της περιόδου εργασίας, ή ανάγκη αυτή καθορίζεται από δυό γεγονότα: *Πρώτο*, από το γεγονός ότι το χρήμα είναι, γενικά, ή μορφή με την όποια κάθε άτομικό κεφάλαιο (τήν πίστη δέν την παίρνουμε ύπόψη) όφείλει να έμφανιστεί, για να μετατραπεί σε παραγωγικό κεφάλαιο· αυτό προκύπτει από την ουσία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, γενικά της έμπορευματικής παραγωγής. — *Δεύτερο*, το μέγεθος του απαραίτητου χρηματικού ποσού πού προκατάβάλλεται (και ή διάρκεια του χρονικού διαστήματος για το όποιο προκατάβάλλεται) προκύπτει από το γεγονός ότι επί ένα μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα άφαιρούνται διαρκώς από την κοινωνία εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής, χωρίς κατά τη διάρκεια αυτού του χρονικού διαστήματος να της έπιστρέφεται ένα μετατρέψιμο σε χρήμα προϊόν. Η μορφή πού παίρνει το ίδιο το χρήμα: μεταλλικό χρήμα, πιστωτικό χρήμα, σύμβολα αξίας κλπ. δέν αίρει τόν πρώτο όρο, ότι το προκαταβληθένό κεφάλαιο πρέπει να προκατάβάλλεται σε χρήμα. Ο δεύτερος όρος δέν θίγεται καθόλου από το είδος του χρηματικού μέσου ή από τη μορφή της παραγωγής μέσω των όποιων άφαιρούνται εργασία, μέσα συντήρησης και μέσα παραγωγής, χωρίς να ρίχνεται πίσω στην κυκλοφορία ένα ισοδύναμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΝΑΤΟ³⁵

ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ

I. ΟΙ ΦΥΣΙΟΚΡΑΤΕΣ

Τό Tableau économique [Οικονομικός πίνακας] τοῦ Κενάι δείχνει, σέ λίγες γενικές γραμμές, πῶς ἓνα καθορισμένης ἀξίας χρονιάτικο προϊόν τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς κατανέμεται μέσω τῆς κυκλοφορίας ἔτσι πού, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τοὺς ἄλλους ὅρους, νά μπορεῖ νά συντελεῖται ἡ ἀπλή του ἀναπαραγωγή, δηλ. ἡ ἀναπαραγωγή στήν ἴδια κλίμακα. Τήν ἀφετηρία τῆς περιόδου περιστροφῆς τήν ἀποτελεῖ, ἀπό τήν ἴδια τή φύση τῶν πραγμάτων, ἡ συγκομιδὴ τῆς προηγούμενης χρονιάς. Οἱ ἀναρίθμητες ἀτομικὲς πράξεις κυκλοφορίας συννοήζονται ἀμέσως στή χαρακτηριστικὴ τους κοινωνικὴ μαζικὴ κίνηση — στήν κυκλοφορία ἀνάμεσα σέ μεγάλες, λειτουργικὰ προσδιορισμένες οικονομικὲς τάξεις τῆς κοινωνίας. Αὐτὸ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τὸ ἔξης: "Ἐνα μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος — πού, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο μέρος τοῦ ἴδιου συνολικοῦ προϊόντος, σάν ἀντικείμενο χρήσης, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς χρονιάτικης ἐργασίας πού προηγήθηκε — εἶναι ταυτόχρονα ἄπλως φορέας τῆς παλαιᾶς κεφαλαιακῆς ἀξίας πού ἐμφανίζεται πάλι μέ τήν ἴδια φυσικὴ μορφή. Τὸ μέρος αὐτὸ δὲν κυκλοφορεῖ, ἀλλὰ παραμένει στὰ χέρια τῶν παραγωγῶν του, τῆς τάξης τῶν παχτωτῶν, γιὰ νά ξαναρχίσει ἐκεῖ τήν ὑπηρεσία του σάν κεφάλαιο. Σ' αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού ἀντιπροσωπεύει τὸ σταθερὸ κεφάλαιο, ὁ Κενάι περιλαμβάνει καὶ ξένα στοιχεῖα, ὅμως πετυχαίνει τὸ κύριο, χάρις στὰ ὅρια τοῦ ὀρίζοντά του, ὅπου ἡ γεωργία εἶναι ἡ μόνη σφαῖρα τοποθέτησης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πού παράγει ὑπεραξία, δηλ. σύμφωνα μέ τήν κεφαλαιοκρατικὴ ἀποψη, εἶναι ἡ μόνη πραγματικὰ παραγωγικὴ σφαῖρα. Τὸ οικονομικὸ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ εἰδικὸς οικονομικὸς χαρακτήρας του, περιπλέκεται πάντα σ' αὐτὸ τὸν τομέα (σὴν γεωργίαν) μέ ἓνα φυσικὸ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Οἱ κατάδηλοι ὅροι τοῦ δεύτερου διασαφηνίζουν τοὺς ὅρους τοῦ πρώτου καὶ ἐμποδίζουν τὴ σύγχυση τῆς σκέψης πού προκαλεῖται ἀπὸ τήν ἀπατηλὴ ὄψη τῆς κυκλοφορίας.

Ἡ ἐτικέτα ἐνὸς συστήματος διαφέρει ἀπὸ τήν ἐτικέτα ἄλλων ἐιδῶν, ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι δὲν ἐξαπατᾷ μόνο τὸν ἀγοραστή, ἀλλὰ πολλές φορές καὶ τὸν πωλητή. Ὁ ἴδιος ὁ Κενάι καὶ οἱ

πιο κοντινοὶ μαθητὲς του πίστευαν στή φεουδαρχικὴ ταμπέλα τους. Τὸ ἴδιο πιστεύουν σ' αὐτὴν ὡς τώρα καὶ οἱ δικοὶ μας καθηγητὲς. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, τὸ φυσιοκρατικὸ σύστημα εἶναι ἡ πρώτη συστηματικὴ ἀντίληψη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου — ἡ τάξη τῶν παχτωτῶν — διευθύνει ὅλη τὴν οικονομικὴ κίνηση. Ἡ γεωργία ἀσκειῖται μέ κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο, δηλ. σάν ἐπιχείρηση μεγάλης κλίμακας τοῦ κεφαλαιοκράτη παχτωτῆ· ὁ ἄμεσος καλλιεργητὴς τῆς γῆς εἶναι μισθωτὸς ἐργάτης. Ἡ παραγωγή δὲν παράγει μόνο τὰ εἶδη χρήσης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀξία τους· τὸ κίνητρό της ὅμως εἶναι ἡ ἀποκόμιση ὑπεραξίας, πού τόπος γέννησής της εἶναι ἡ σφαῖρα τῆς παραγωγῆς καὶ ὄχι ἡ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Ἀνάμεσα στὶς τρεῖς τάξεις, πού φιγουράρουν στὸν Κενάι σάν φορεῖς τοῦ κοινωνικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς πού συντελεῖται μέ τὴ μεσολάβηση τῆς κυκλοφορίας, ὁ ἄμεσος ἐκμεταλλευτὴς τῆς «παραγωγικῆς» ἐργασίας, ὁ παραγωγὸς τῆς ὑπεραξίας, ὁ κεφαλαιοκράτης παχτωτῆς, ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους πού ἁπλῶς σφετερίζονται τὴν ὑπεραξία.

Ὁ κεφαλαιοκρατικὸς χαρακτήρας τοῦ φυσιοκρατικοῦ συστήματος προκάλεσε στήν περίοδο κρύας τῆς ἀνθῆσής του τὴν ἀντιπολίτευση, ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ, τοῦ Λενγκέ καὶ τοῦ Μαμπλύ, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς ἐλεύθερης μικρογαιοκτησίας.

Τὸ βῆμα πού κάνει πρὸς τὰ πίσω³⁶ ὁ Σμιθ στήν ἀνάλυση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς εἶναι τόσο πῶ χτυπητό, γιατί κατὰ τὰ ἄλλα ὄχι μόνο ἐπεξεργάζεται παραπέρα ἄλλες σωστὲς ἀναλύσεις τοῦ Κενάι, λχ. τίς «*avances primitives*» [πρωτάρχικες προκαταβολές] καὶ τίς «*avances annuelles*» [χρονιάτικες προκαταβολές] του τίς γενικεύει στὶς ἐννοίες «πάγιο» καὶ «κυκλοφοριακὸ» κεφάλαιο³⁷, ἀλλὰ πού καὶ πού ξαναπέφτει σέ πέρα γιὰ πέρα φυσιοκρατικὲς πλάνες. Γιὰ ν' ἀποδείξει λχ. ὅτι ὁ παχτωτῆς παράγει μεγαλύτερη ἀξία ὁπὸ κάθε ἄλλη κατηγορία κεφαλαιοκρατῶν, λέει: «Κανένα ἄλλο κεφάλαιο ἴσου μεγέθους δέ βάζει σέ κίνηση μεγαλύτερη ποσότητα παραγωγικῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τοῦ παχτωτῆ. Ὅχι μόνο οἱ ἐργάτες του, μὰ καὶ τὰ ζῶα του ἐργασίας ἀποτελοῦνται ἀπὸ παραγωγικοὺς ἐργάτες» (Ὡραῖο κομπλιμέντο γιὰ τοὺς ἐργάτες!) «Στὴ γεωργία, δίπλα στοὺς ἀνθρώπους ἐργάζεται καὶ ἡ φύση· καὶ μόλο πού ἡ ἐργασία της δέ στοιχίζει τί-

³⁵ Κ. Μάρξ: «Τὸ Κεφάλαιο», τόμ. I, ὑποσημείωση 32, σελ. 611.

³⁷ Καὶ δὴ μερικοὶ φυσιοκράτες τοῦ εἶχαν ἐτοιμάσει τὸ δρόμο, ἰδίως ὁ Τυργκό. Ὁ Τυργκό χρησιμοποιοῖ κρύας πῶ συχνά ἀπὸ τὸν Κενάι (καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους φυσιοκράτες τὴ λέξη «κεφάλαιο» γιὰ τίς *avances* [προκαταβολές] καὶ ταυτίζει ἀκόμα περισσότερο τίς *avances* ἢ *capitaux* [κεφάλαια] τῶν μανουφактуриστών μέ τίς *avances* ἢ *capitaux* τῶν παχτωτῶν. Λογουχάρη: «Ὅπως ἐκεῖνοι (οἱ ἐπιχειρηματίες μανουφакτούρας), εἶναι κι αὐτοὶ (οἱ παχτωτῆς, δηλ. οἱ κεφαλαιοκράτες παχτωτῆς) ὑποχρεωμένοι νά εἰσπράττουν, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή τῶν κεφαλαίων τους κτλ.» (Τυργκό: «Oeuvres», ἐκδ. Daire, Paris 1844, τόμ. I, σελ. 40.)

³⁶ Ἐδῶ ἀρχίζει τὸ χειρόγραφο VIII.

ποτα όστόσο τό προϊόν της έχει κι αυτό αξία, όπως και τό προϊόν των πύό ακριβοπληρωμένων εργατών. Οί σπουδαιότερες πράξεις της γεωργίας φαίνεται ν' αποβλέπουν όχι τόσο στην αύξηση της γονιμότητας της φύσης — μόλο πού τό κάνουν κι αυτό — όσο στο νά τή στρέψουν στην παραγωγή των πύό ωφέλιμων γιά τόν άνθρωπο φυτών. Ένα χωράφι γεμάτο άγκάδια και θάμινους δίνει αρκετά συχνά τόση ποσότητα βλάστησης, όση και τό πύό καλοπεριποιημένο άμπέλι ή τό πύό καλοκαλλιεργημένο σταροχώραφο. Τό φύτεμα και ή καλλιέργεια συμβάλουν συχνά περισσότερο στή ρύθμιση παρά στο ζωντάνεμα της ένεργούς γονιμότητας της φύσης· και όταν τελειώσει όλη ή εργασία του φυτευτή και του καλλιεργητή, μένει πάντα γιά τή φύση ακόμα πολλή δουλιά. Έτσι, οί εργάτες και τά ζώα εργασίας (!) πού άπασχολούνται στή γεωργία δέν άναπαράγουν μόνο, όπως οί εργάτες στίς μανουφακτούρες, μιάν αξία ίση μέ τή δική τους κατανάλωση ή μέ τό κεφάλαιο πού τους άπασχολεί σόν τό κέρδος του κεφαλαιοκράτη, αλλά μιá πολύ μεγαλύτερη αξία. Πέρα από τό κεφάλαιο του παχτωτή μαζί μ' όλο τό κέρδος του άναπαράγουν επίσης ταχτικά τήν πρόσοδο του γαιοκτήμονα. Η γαιοπρόσodus μπορεί νά θεωρείται σάν τό προϊόν των δυνάμεων της φύσης, πού τή χρήση τους τή δανείζει ό γαιοκτήμονας στόν παχτωτή. Είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη, άνάλογα μέ τό ύποτιθέμενο επίπεδο αυτών των δυνάμεων, μ' άλλα λόγια, άνάλογα μέ τήν ύποτιθέμενη φυσική ή τεχνητή έπιτευγμένη γονιμότητα του εδάφους. Είναι τό έργο της φύσης, πού άπομένει άφού αφαιρεθεί ή άναπληρωθεί καθετί πού μπορεί νά θεωρηθεί σάν έργο του ανθρώπου. Σπάνια είναι λιγότερο από τό ένα τέταρτο, και συχνά περισσότερο από τό ένα τρίτο του συνολικού προϊόντος. Ποτέ ίση ποσότητα παραγωγικής εργασίας, άπ' αυτήν πού χρησιμοποιείται στή μανουφακτούρα, δέν μπορεί νά έπιτελέσει μιá τόσο μεγάλη άναπαραγωγή. Στή μανουφακτούρα ή φύση δέν κάνει τίποτα, όλα τά κάνει ό άνθρωπος· και ή άναπαραγωγή πρέπει πάντα νά είναι άνάλογη πρós τή δύναμη των συντελεστών πού τήν πραγματοποιούν. Γι' αυτό τό λόγο τό κεφάλαιο, τό τοποθετημένο στή γεωργία, βάζει σέ κίνηση όχι μόνο μιá μεγαλύτερη ποσότητα παραγωγικής εργασίας από κάθε άλλο ίσομέγεθο κεφάλαιο πού χρησιμοποιείται στή μανουφακτούρα, αλλά, σέ σύγκριση μέ τήν ποσότητα παραγωγικής εργασίας πού άπασχολείται άπ' αυτό, προσθέτει επίσης πολύ μεγαλύτερη αξία στο χρονιάτικο προϊόν του εδάφους και της εργασίας μιās χώρας, δηλ. στόν πραγματικό πλούτο και στο πραγματικό εισόδημα των κατοίκων της» (Βιβλίο ΙΙ, κεφ. 5ο, σελ. 242).

Ο Α. Σμίδ λέει στο Βιβλίο ΙΙ, κεφ. 1ο: «Όλη ή αξία του σπόρου είναι επίσης στην κυριολεξία πάγιο κεφάλαιο». Έδώ λοιπόν τό κεφάλαιο = κεφαλαιωκή αξία: υπάρχει μέ «πάγια» μορφή. «Μόλο πού ό σπόρος πηγαινοέρχεται άνάμεσα στή γή και στην άποθήκη, δέν αλλάζει ποτέ ιδιοκτήτη και γιαυτό δέν κυκλοφορεί πραγματικά. Ό παχτωτής βγάξει τό κέρδος του όχι από τήν πούλησή του, αλλά από τήν αύξησή του» (σελ. 186). Έδώ ή στενοκεφαλιά βρίσκεται στο ότι ό Σμίδ δέ βλέπει — έκείνο πού είχε δεί κιόλας ό Κενάι — τήν επανεμ-

φάνιση της αξίας του σταθερού κεφαλαίου μέ καινούργια μορφή σάν σπουδαίο στοιχείο του προτός άναπαραγωγής, αλλά μόνο σάν μιάν ακόμα επιβεβαίωση, και μάλιστα λαθεμένη, της διάκρισης πού κάνει άνάμεσα στο κυκλοφοριακό και στο πάγιο κεφάλαιο. — Όταν ό Σμίδ μεταφράζει τίς «*avances primitives*» [πρωταρχικές προκαταβολές] και τίς «*avances annuelles*» [χρονιάτικες προκαταβολές] «*fixed capital*» [πάγιο κεφάλαιο] και «*circulating capital*» [κυκλοφοριακό κεφάλαιο], ή πρόσodus συνίσταται στή λέξη «κεφάλαιο», πού ή έννοιά του γενικεύεται, άνεξάρτητα από τό γεγονός ότι οί φυσιοκράτες τή χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα στή «γεωργική» σφαίρα· ή πισοδρόμηση συνίσταται στο ότι τή διαφορά άνάμεσα στο «πάγιο» και στο «κυκλοφοριακό» κεφάλαιο τήν αντιλαμβάνεται και τή θεωρεί σάν τήν αποφασιστική διάκριση.

ΙΙ. Ο ΑΝΤΑΜ ΣΜΙΘ

1. Οί γενικές άπόψεις του Σμίδ.

Ο Α. Σμίδ λέει στο Βιβλίο Ι, κεφ. 6ο, σελ. 42: «Σέ κάθε κοινωνία ή τιμή κάθε έμπορεύματος άνάγεται τελικά στο ένα ή στο άλλο άπ' αυτά τά τρία μέρη (μισθό εργασίας, κέρδος, γαιοπρόσodus) ή και στα τρία μαζί: και σέ κάθε προσοδευμένη κοινωνία και τά τρία μπαίνουν περισσότερο ή λιγότερο σάν συστατικά στην τιμή του μέγιστου μέρους των έμπορευμάτων»³⁸, ή, όπως λέει παραπέρα, στή σελ. 63: «Ο μισθός εργασίας, τό κέρδος και ή γαιοπρόσodus είναι οί τρεις πρωταρχικές πηγές κάθε εισοδήματος καθώς και κάθε ανταλλακτικής αξίας». Παρακάτω θά εξετάσουμε πύό έπιστομένα τή διδασκαλία αυτή του Α. Σμίδ για τά «*συστατικά μέρη της τιμής των έμπορευμάτων*» ή «*κάθε ανταλλακτικής αξίας*». — Παρακάτω λέει: «Έπειδή αυτό ισχύει σχετικά μέ κάθε ιδιαίτερο έμπόρευμα, παρμένο ξεχωριστά, πρέπει νά ισχύει και γιά όλα τά έμπορεύματα στο σύνολό τους, πού αποτελούν *όλόκληρο τό χρονιάτικό προϊόν* της γής και της εργασίας κάθε χώρας. Η *συνολική τιμή ή ανταλλακτική αξία* αυτού του χρονιάτικου προϊόντος πρέπει ν' *ανάγεται σ' αυτά τά τρία μέρη και νά κατανέμεται* άνάμεσα στους διάφορους κατοίκους της χώρας είτε σάν *μισθός*

³⁸ Για νά μή γελαστεί ό άναγνώστης από τή φράση: «Η τιμή του μέγιστου μέρους των έμπορευμάτων» αναφέρουμε τά παρακάτω πού δείχνουν πώς ό ίδιος ό Α. Σμίδ έξηγει αυτό τό χαρακτηρισμό: Λογουχάρη στην τιμή των θαλασσινών ψαριών δέν μπαίνει γαιοπρόσodus, αλλά μόνο μισθός εργασίας και κέρδος· στην τιμή των Scotch pebbles [χαλικιών της Σκωτίας] μπαίνει μόνο μισθός εργασίας, και συγκεκριμένα: «Σέ μερικά μέρη της Σκωτίας άνθρωποι έκαμαν έπάγγελμά τους νά μαζεύουν στην άκρογιαλιά τά πολύχρωμα πετραδάκια, πού είναι γνωστά μέ τό όνομα χαλίκια της Σκωτίας. Η τιμή πού τους πληρώνουν γι' αυτά οί λιθογλύφοι άποτελείται μόνο από τό μισθό εργασίας τους, επειδή δέν περιλαμβάνεται σ' αυτήν ούτε κέρδος ούτε γαιοπρόσodus».

τῆς ἐργασίας τους, εἴτε σάν κέρδος τοῦ κεφαλαίου τους, εἴτε σάν πρόσοδος τῆς γαιοκτησίας τους» (Βιβλίο ΙΙ, κεφ. 2ο, σελ. 190).

Ἀφοῦ ὁ Α. Σμῖθ ἀνάλυσε ἔτσι τήν τιμή τόσο ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων παρμένων ξεχωριστά, ὅσο καί «τῇ συνολικῇ τιμῇ ἢ ἀντάλλαχτικῇ ἀξίᾳ... τοῦ χρονιάτικου προϊόντος τῆς γῆς καί τῆς ἐργασίας κάθε χώρας» σέ τρεῖς πηγές εισοδημάτων· γιά τό μισθωτό ἐργάτη, τόν κεφαλαιοκράτη καί τό γαιοκτήμονα, δηλ. σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί γαιοπρόσοδο, ἀναγκάστηκε ὥστόσο νά μπᾶσει λαθραῖα ἀπό πλάγιο δρόμο καί ἕνα τέταρτο στοιχεῖο, καί συγκεκριμένα τό στοιχεῖο τοῦ κεφαλαίου. Αὐτό τό ἔκανε μέ τή διάκριση ἀνάμεσα στό ἀκαθάριστο καί στό καθαρό εισόδημα: «Τό ἀκαθάριστο εισόδημα ὅλων τῶν κατοίκων μιᾶς μεγάλης χώρας περιλαμβάνει τό συνολικό χρονιάτικο προϊόν τῆς γῆς τους καί τῆς ἐργασίας τους τό καθαρό εισόδημα περιλαμβάνει τό μέρος πού μένει στή διάθεσή τους, ἀφοῦ ἀφαιρεθοῦν τά ἔξοδα συντήρησης, πρῶτο, τοῦ πάγιου καί, δεύτερο, τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου τους: ἢ τό μέρος πού μποροῦν νά τό συμπεριλάβουν στό ἀπόθεμα κατανάλωσής τους ἢ νά τό ξοδέψουν γιά τή συντήρηση, τήν ἀνεση καί τή διασκέδασή τους χωρὶς νά θίξουν τό κεφάλαιό τους. Ὁ πραγματικός τους πλοῦτος εἶναι ἐπίσης ἀνάλογος ὅχι πρὸς τό ἀκαθάριστο, ἀλλά πρὸς τό καθαρό εισόδημά τους» (στό ἴδιο, σελ. 190).

Σ' αὐτά ἔχουμε νά παρατηρήσουμε:

1) Ὁ Α. Σμῖθ πραγματεύεται ἐδῶ ρητά μόνο τήν ἀπλή ἀναπαραγωγή, ὅχι τήν ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα, δηλ. τή συσσώρευση· μιλάει μόνο γιά τά ἔξοδα συντήρησης (maintaining) τοῦ λειτουργούντος κεφαλαίου. Τό «καθαρό» εισόδημα εἶναι ἴσο μέ τό μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος εἴτε τῆς κοινωνίας, εἴτε τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη, πού μπορεῖ νά μπεῖ στό «ἀπόθεμα κατανάληψης», τό μέγεθος ὅμως αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος δέν ἐπιτρέπεται νά θίξει τό λειτουργοῦν κεφάλαιο (encroach upon capital). Ἐνα μέρος λοιπὸν τῆς ἀξίας τόσο τοῦ ἀτομικοῦ, ὅσο καί τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος δέν ἀνυψύεται οὔτε σέ μισθό ἐργασίας, οὔτε σέ κέρδος ἢ γαιοπρόσοδο, ἀλλά σέ κεφάλαιο.

2) Ὁ Α. Σμῖθ ξεφεύγει ἀπό τήν ἴδια του τή θεωρία μέ ἕνα λογοπαίγνιο, μέ τή διάκριση ἀνάμεσα στό gross καί τό net revenue — στό ἀκαθάριστο καί τό καθαρό εισόδημα. Ὁ ἀτομικός κεφαλαιοκράτης, καθὼς καί ὁλόκληρη ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἢ τό λεγόμενο ἔθνος, εἰσπράττει σέ ἀντάλλαγμα τοῦ καταναλωμένου στήν παραγωγή κεφαλαίου ἕνα ἐμπορευματικό προϊόν, πού ἡ ἀξία του — ἐκφρασμένη σέ ἀντίστοιχα μέρη αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ προϊόντος — ἀναπληρώνει, ἀπό τή μιὰ μεριά, τή δαπανημένη κεφαλαιακή ἀξία, καί ἀποτελεῖ ἐπομένως εισόδημα, ἐπιλέξει revenue (revenu εἶναι ἡ μετοχή τοῦ revenir, ἐπανέρχομαι), ὅμως nota bene [σημειώστε το καλά] ἀποτελεῖ Capitalrevenue ἢ εἰσπραξία τοῦ κεφαλαίου· καί ἀπό τήν ἄλλη, ἀξιακά συστατικά, πού «κατανέμονται ἀνάμεσα στοὺς διάφορους κατοίκους τῆς χώρας, εἴτε σάν μισθός τῆς ἐργασίας τους, εἴτε σάν κέρδος τοῦ κεφαλαίου τους, εἴτε σάν πρόσοδος τῆς γαιοκτησίας τους» — πράγμα πού

στήν καθημερινή ζωὴ ὀνομάζεται εισόδημα. Ἄρα, ἡ ἀξία ὅλου τοῦ προϊόντος ἀποτελεῖ εισόδημα γιά κάποιον, εἴτε γιά τόν ἀτομικό κεφαλαιοκράτη, εἴτε γιά ὅλη τή χώρα· ἀποτελεῖ ὅμως, ἀπό τή μιὰ μεριά, εἰσπραξία τοῦ κεφαλαίου καί, ἀπό τήν ἄλλη, «revenue» πού διαφέρει ἀπ' αὐτή τήν εἰσπραξία. Ἔτσι, αὐτό πού ἀπομακρύνουν κατὰ τήν ἀνάληψη τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος στά συστατικά τῆς μέρης, τό ξανάμπάζουν ἀπὸ τήν πίσω πόρτα — μέ τή διαφορούμενη ἔννοια τῆς λέξης «revenue». Μποροῦν ὅμως «νά εἰσπράττονται σάν εισόδημα» μόνο τὰ ἀξιακά ἐκεῖνα συστατικά τοῦ προϊόντος, πού ὑπάρχουν κίολας σ' αὐτό. Γιά νά ἐπιστρέψει κεφάλαιο σάν revenue, πρέπει προηγουμένα νάχει ξοδευτεῖ κεφάλαιο.

Ὁ Α. Σμῖθ λέει παρακάτω: «Τό πῶ χαμηλό συνηθισμένο ποσοστό κέρδους πρέπει πάντα νά εἶναι λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τό ποσοστό πού ἐπαρκεῖ γιά τήν κάλυψη τῶν ἐνδεχόμενων ζημιῶν στίς ὁποῖες εἶναι ἐκτεθειμένη κάθε τοποθέτηση κεφαλαίου. Μόνο αὐτό τό πλεόνασμα ἀποτελεῖ τό καθαρό [netto] κέρδος» (Μά ποιός κεφαλαιοκράτης μέ τή λέξη κέρδος ἔννοεῖ ἀναγκαῖα ἔξοδα τοῦ κεφαλαίου;) «Αὐτό πού ὀνομάζουν ἀκαθάριστο κέρδος περιλαμβάνει συχνά ὅχι μονάχα τό πλεόνασμα αὐτό, ἀλλά ἀκόμα καί τό μέρος πού κρατιέται γιά τέτιες ἔκτακτες ζημιές» (Βιβλίο Ι, κεφ. 9ο, σελ. 72). Αὐτό ὅμως σημαίνει μονάχα πῶς ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας, πού θεωρεῖται μέρος τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους, πρέπει ν' ἀποτελεῖ ἀπόθεμα ἀσφαλείας γιά τήν παραγωγή. Αὐτό τό ἀπόθεμα ἀσφαλείας τό δημιουργεῖ ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας, πού μέ τήν ἔννοια αὐτή παράγει ἄμεσα κεφάλαιο, δηλ. τὰ χρηματικά μέσα πού προσορίζονται γιά τήν ἀναπαραγωγή. Ὅσο γιά τή δαπάνη πού ἀπαιτεῖται γιά τή «συντήρηση» τοῦ πάγιου κεφαλαίου κλπ. (βλ. τίς παρατιθέμενες πρὸ πάνω περικοπές), ἡ ἀναπλήρωση τοῦ καταναλωμένου πάγιου κεφαλαίου μέ νέο δέν ἀποτελεῖ καινούργια δαπάνη κεφαλαίου, ἀλλά ἀπλῶς τήν ἀνανέωση τῆς παλιᾶς κεφαλαιακῆς ἀξίας μέ νέα μορφή. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τήν ἐπισκευή τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού ὁ Α. Σμῖθ τήν ὑπολογίζει ἐπίσης στά ἔξοδα συντήρησης, τό κόστος της ἀνήκει στήν τιμή τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Τό γεγονός ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης, ἀντὶ νά εἶναι ὑποχρεωμένος νά τοποθετήσει μεμιᾶς αὐτό τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, τό τοποθετεῖ μόνο βαθμιαία καί ἀνάλογα μέ τίς παρουσιαζόμενες ἀνάγκες κατὰ τή διάρκεια τῆς λειτουργίας τοῦ κεφαλαίου, καί τό γεγονός ὅτι μπορεῖ καί τό τοποθετεῖ ἀπὸ τό κέρδος πού ἔχει κίολας τσεπῶσει — δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τήν πηγὴ αὐτοῦ τοῦ κέρδους. Τό ἀξιακό συστατικό ἀπὸ τό ὁποῖο πηγάει ἀποδείχνει μόνο πῶς ὁ ἐργάτης προσφέρει ὑπερεργασία, τόσο γιά τό ἀπόθεμα ἀσφαλείας, ὅσο καί γιά τό ἀπόθεμα ἐπισκευῶν.

Ὁ Α. Σμῖθ μᾶς λέει τώρα πῶς ἀπὸ τό καθαρό εισόδημα, δηλ. ἀπὸ τό εισόδημα μέ τήν εἰδικὴ ἔννοια τῆς λέξης, πρέπει ν' ἀποκλειστεί ὅλο τό πάγιο κεφάλαιο, ἀλλά ἐπίσης καί ὅλο ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού ἀπαιτεῖται γιά τή συντήρηση καί τήν ἐπισκευή τοῦ πάγιου κεφαλαίου, καθὼς καί γιά τήν ἀνανέωσή του, δηλ.

όλο τό κεφάλαιο πού δέ βρίσκεται μέ τή φυσική εκείνη μορφή πού τό προορίζει γιά τό απόθεμα κατανάλωσης.

«Εἶναι φανερό πώς ὅλη ἡ δαπάνη γιά τή συντήρηση τοῦ πάγιου κεφαλαίου πρέπει ν' ἀποκλειστεί ἀπό τό καθαρό εισόδημα τῆς κοινωνίας. Οὔτε οἱ πρῶτες ὕλες, οἱ ἀπαραίτητες γιά τή συντήρηση τῶν ὀφέλιμων μηχανῶν καί τῶν ὀφέλμων ἐργαλείων τῆς βιομηχανίας... , οὔτε τό προϊόν τῆς ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται γιά τή μετατροπή αὐτῶν τῶν πρῶτων ὕλων στήν ἐπιθυμητή μορφή, μποροῦν ν' ἀποτελοῦν ποτέ μέρος αὐτοῦ τοῦ εισοδήματος. Ἡ *τιμή* αὐτῆς τῆς ἐργασίας μπορεῖ, βέβαια, ν' ἀποτελεῖ μέρος ἐκείνου τοῦ εισοδήματος, ἐπειδή οἱ ἀπασχολούμενοι ἔτσι ἐργάτες μποροῦν νά τοποθετοῦν ὅλη τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ τους στό ἄποθεμα κατανάλωσης. Σέ ἄλλα ὅμως εἶδη ἐργασίας τόσο ἡ *τιμή*» (δηλ. ὁ μισθός πού πληρώνεται γι' αὐτή τήν ἐργασία) «ὅσο καί τό *προϊόν*» (στό ὁποῖο ἐνσωματώνεται ἡ ἐργασία αὐτή) «μπαίνουν σ' αὐτό τό ἀπόθεμα κατανάλωσης· ἡ *τιμή* στό ἀπόθεμα κατανάλωσης τῶν ἐργατῶν, τό προϊόν στό ἀπόθεμα κατανάλωσης ἄλλων ἀνθρώπων, πού ἡ συντήρηση, ἡ ἄνεση καί ἡ διασκέδαση τους αὐξάνουν χάρις στήν ἐργασία αὐτῶν τῶν ἐργατῶν» (Βιβλίον ΙΙ, κεφ. 2ο, σελ. 190, 191).

Ὁ Α. Σμῖθ σκοντάφτει ἐδῶ σέ μιά πολύ σπουδαία διάκριση ἀνάμεσα στούς ἐργάτες πού ἐργάζονται στήν παραγωγή *μέσων παραγωγῆς* καί στούς ἐργάτες πού ἐργάζονται στήν ἄμεση παραγωγή *εἰδῶν κατανάλωσης*. Ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορευματοῦ προϊόντος τῶν πρῶτων περιέχει ἕνα συστατικό μέρος ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν μισθῶν ἐργασίας, δηλ. μέ τήν ἀξία τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει τοποθετηθεῖ στήν ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης· τό μέρος αὐτό τῆς ἀξίας ὑπάρχει σωματικά σάν ἕνα ποσοστό τῶν μέσων παραγωγῆς πού παράγουν αὐτοί οἱ ἐργάτες. Τό χρήμα πού παίρνουν σάν μισθό ἐργασίας ἀποτελεῖ γι' αὐτούς εισόδημα, ἡ ἐργασία τους ὅμως δέν ἔχει παραγάγει κατανάλωσιμα προϊόντα οὔτε γι' αὐτούς τοὺς ἴδιους, οὔτε γιά ἄλλους. Ἐπομένως αὐτά τά ἴδια προϊόντα δέν ἀποτελοῦν στοιχείο τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πού προορίζεται νά προμηθεύσει τό κοινωνικό ἀπόθεμα κατανάλωσης, πού εἶναι τό μόνο στό ὁποῖο μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ «καθαρό εισόδημα». Ὁ Α. Σμῖθ ξεχνάει ἐδῶ νά προσθέσει πώς αὐτό πού ἰσχύει γιά τοὺς μισθοὺς ἐργασίας ἰσχύει ἐπίσης καί γιά κείνο τό συστατικό τῆς ἀξίας τῶν μέσων παραγωγῆς, πού σάν ὑπεραξία, μέ τή μορφή τῶν κατηγοριῶν τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, ἀποτελεῖ τό εισόδημα (ἀπό πρῶτο χέρι) τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη. Καί αὐτά τά συστατικά τῆς ἀξίας ὑπάρχουν μέ μορφή μέσων παραγωγῆς, μέ μορφή μή κατανάλωσιμων εἰδῶν. Μόνο ἀφοῦ μετατραποῦν σέ χρήμα μποροῦν νά σηκώσουν ἀπό τήν ἀγορά μιά ἀντίστοιχη μέ τήν *τιμή* τους ποσότητα εἰδῶν κατανάλωσης, πού παράγονται ἀπό τήν δευτέρη κατηγορία ἐργατῶν, καί νά τή μεταφέρουν στό ἀτομικό κατανάλωτικό ἀπόθεμα τῶν κατόχων αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς. Μά, πολύ περισσότερο θάπρεπε ὁ Α. Σμῖθ νάχει δεῖ πώς τό μέρος τῆς ἀξίας τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς,

πού εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού λειτουργοῦν μέσα σ' αὐτήν τή σφαῖρα παραγωγῆς — τῶν μέσων παραγωγῆς, μέ τά ὁποῖα φτιάχνονται μέσα παραγωγῆς —, δηλ. ἕνα μέρος ἀξίας ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, ἀποκλείεται ἀπόλυτα ν' ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τῆς ἀξίας πού ἀποτελεῖ εισόδημα, ὄχι μόνο λόγω τῆς φυσικῆς μορφῆς μέ τήν ὁποία ὑπάρχει, ἀλλά καί λόγω τῆς λειτουργίας του σάν κεφάλαιο.

Σχετικά μέ τή δευτέρη κατηγορία ἐργατῶν — πού εἶναι ἄμεσοι παραγωγοί εἰδῶν κατανάλωσης — οἱ ὁρισμοί τοῦ Α. Σμῖθ δέν εἶναι ἐντελῶς ἀκριβεῖς. Λέει συγκεκριμένα πώς σ' αὐτά τά εἶδη ἐργασίας καί τά δυό, δηλ. ἡ *τιμή* τῆς ἐργασίας καί τό προϊόν, μπαίνουν (go to) στό ἄμεσο ἀπόθεμα κατανάλωσης: «ἡ *τιμή*» (δηλ. τό χρήμα πού εἰσπράττεται σάν μισθός ἐργασίας) «στό ἀπόθεμα κατανάλωσης τῶν ἐργατῶν, καί τό *προϊόν*» στό ἀπόθεμα κατανάλωσης ἄλλων ἀνθρώπων (that of other people), πού ἡ συντήρηση, ἡ ἄνεση καί ἡ διασκέδαση τους αὐξάνουν χάρις στήν ἐργασία αὐτῶν τῶν ἐργατῶν». Μά ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ νά ζεῖ μέ τήν «*τιμή*» τῆς ἐργασίας του, μέ τό χρήμα μέ τό ὁποῖο πληρώνεται ὁ μισθός του· πραγματοποιεῖ τοῦτο τό χρήμα, ἀγοράζοντας μ' αὐτό εἶδη κατανάλωσης· αὐτά μποροῦν ἐνμέρει ν' ἀποτελοῦνται ἀπό εἶδη ἐμπορευμάτων πού τά ἔχει παραγάγει ὁ ἴδιος. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό δικό του προϊόν μπορεῖ νά εἶναι τέτιο πού νά μπαίνει μόνο στήν κατανάλωση τῶν ἐκμεταλλευτῶν τῆς ἐργασίας. Ἀφοῦ ὁ Α. Σμῖθ ἀπόκλεισε μ' αὐτό τόν τρόπο ὁλοτελεῖ τό πάγιο κεφάλαιο ἀπό τό «netto revenue» [«καθαρό εισόδημα»] μιᾶς χώρας, συνεχίζει:

«Μόλο πού μ' αὐτό τόν τρόπο ὅλη ἡ δαπάνη γιά τή συντήρηση τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἔχει ἀποκλειστεί ἀναγκαστικά ἀπό τό καθαρό εισόδημα τῆς κοινωνίας, ὥστόσο δέν ἰσχύει τό ἴδιο ὅσον ἀφορᾷ τή δαπάνη γιά τή συντήρηση τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου. Ἀπό τά τέσσερα μέρη πού ἀποτελοῦν τό τελευταῖο τοῦτο κεφάλαιο: χρήμα, μέσα συντήρησης, πρῶτες ὕλες καί ἔτοιμα προϊόντα, τά τρία τελευταῖα, ὅπως εἴπαμε κῶλας, ἀφαιροῦνται συνεχῶς ἀπ' αὐτό καί μεταθέτονται εἴτε στό πάγιο κεφάλαιο τῆς κοινωνίας, εἴτε στό ἀπόθεμα πού προορίζεται γιά τήν ἄμεση κατανάλωση. Τό μέρος ἐκεῖνο τῶν κατανάλωσιμων εἰδῶν πού δέ χρησιμοποιεῖται γιά τή συντήρηση τοῦ πρώτου» (τοῦ πάγιου κεφαλαίου) «μπαίνει ὅλο στό δεύτερο» (στό ἀπόθεμα πού προορίζεται γιά τήν ἄμεση κατανάλωση) «καί ἀποτελεῖ μέρος τοῦ καθαροῦ εισοδήματος τῆς κοινωνίας. Ἡ συντήρηση αὐτῶν τῶν τριῶν μερῶν τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου μειώνει ἐπομένως τό καθαρό εισόδημα τῆς κοινωνίας μόνο κατά τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά τή συντήρηση τοῦ πάγιου κεφαλαίου» (Βιβλίον ΙΙ, κεφ. 2ο, σελ. 192).

Τό νά λέμε πώς τό μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού δέ χρησιμεύει γιά τήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς μπαίνει στήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης, δηλ. στό μέρος ἐκεῖνο τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πού εἶναι προορισμένο ν' ἀποτελέσει τό ἀπόθεμα κατανάλω-

σης τῆς κοινωνίας, δὲν εἶναι παρὰ ἀπλή ταυτολογία. Σημασία ὅμως ἔχει αὐτὸ πὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως:

«Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο μιᾶς κοινωνίας διαφέρει ἀπὸ τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο ἑνὸς μεμονωμένου ἀτόμου. Τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο ἑνὸς μεμονωμένου ἀτόμου ἀποκλείεται τελείως ἀπὸ τὸ καθαρὸ εἰσόδημά του καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ ν' ἀποτελέσει μέρος του. Τὸ καθαρὸ εἰσόδημά του μπορεῖ ν' ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὸ κέρδος του. Παρόλο ὅμως πὺ τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο κάθε μεμονωμένου προσώπου ἀποτελεῖ μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου τῆς κοινωνίας στήν ὁποία ἀνήκει, δὲν ἔπεται ὥστόσο πὺς τὸ κεφάλαιο τοῦτο ἀποκλείεται ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὸ καθαρὸ εἰσόδημα τῆς κοινωνίας καὶ πὺς δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει μέρος του. Ἄν καὶ ὅλα τὰ ἐμπορεύματα πὺ βρίσκονται στὸ μαγαζί ἑνὸς μικροῦ μέρους δὲν ἐπιτρέπεται σέ καμιά περίπτωση νὰ μὴν στὸ ἀπόθεμα πὺ προορίζεται γιὰ τὴ δική του ἄμεση κατανάλωση, μποροῦν ὥστόσο ν' ἀνήκουν στὸ καταναλωτικὸ ἀπόθεμα ἄλλων ἀνθρώπων, πὺ, χάρις σ' ἕνα εἰσόδημα ἀποχτημένο ἀπὸ ἄλλες πηγές, τοῦ ἀναπληρῶνουν ταχτικά τὴν ἀξία αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων μαζί μέ τὸ κέρδος του, χωρὶς ἀπ' αὐτὸ νὰ προκύπτει μιὰ μείωση οὔτε τοῦ δικοῦ του οὔτε τοῦ δικοῦ τους κεφαλαίου» (στὸ ἴδιο).

Ἔτσι λοιπὸν μαθαίνουμε:

1) Ὅπως τὸ πάγιο κεφάλαιο καὶ τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ (τὴ λειτουργία τὴν ξεχνᾷ) καὶ τὴ συντήρησή του κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο, ἔτσι καὶ τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο κάθε ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη πὺ δρᾷ στήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης ἀποκλείεται ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὸ καθαρὸ εἰσόδημά του, πὺ μπορεῖ ν' ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ τὰ κέρδη του. Ἐπομένως, τὸ μέρος τοῦ ἐμπορευματοῦ προϊόντος τοῦ πὺ ἀναπληρῶνει τὸ κεφάλαιό του δὲν μπορεῖ ν' ἀναλύεται σέ ἀξιακὰ συστατικά πὺ ἀποτελοῦν γι' αὐτόν εἰσόδημα.

2) Τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο κάθε ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη ἀποτελεῖ μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου τῆς κοινωνίας, ἀκριβῶς ὅπως καὶ κάθε ἀτομικὸ πάγιο κεφάλαιο.

3) Τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο τῆς κοινωνίας, μὸλο πὺ ἀποτελεῖ μονάχα τὸ ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν κυκλοφοριακῶν κεφαλαίων, ἔχει διαφορετικὸ χαρακτῆρα ἀπὸ τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο τοῦ κάθε ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη. Τοῦτο τὸ τελευταῖο δὲν μπορεῖ ποτὲ ν' ἀποτελέσει μέρος τοῦ εἰσοδήματός του· ἀντίθετα, ἕνα κομμάτι τοῦ πρώτου (καὶ συγκεκριμένα αὐτὸ πὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ εἶδη κατανάλωσης) μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μέρος τοῦ εἰσοδήματος τῆς κοινωνίας, ἢ, ὅπως εἶπε προηγουμένα ὁ Σμίθ, δὲ μειώνει ὑποχρεωτικὰ τὸ καθαρὸ εἰσόδημα τῆς κοινωνίας κατὰ ἕνα μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος. Πράγματι, αὐτὸ πὺ ὁ Α. Σμίθ ὀνομάζει ἐδῶ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ ἐμπορευματοκὸ κεφάλαιο πὺ παράγεται κάθε χρόνο καὶ πὺ οἱ κεφαλαιοκράτες παραγωγοὶ εἰδῶν κατανάλωσης τὸ ρίχνουν κάθε χρόνο στήν κυκλοφορία. Ὅλο αὐτὸ τὸ χρονιάτικὸ τους προϊόν ἀποτελεῖται ἀπὸ καταναλώσιμα εἶδη καὶ ἀποτελεῖ γι' αὐτὸ τὸ

ἀπόθεμα μέ τὸ ὁποῖο πραγματοποιοῦνται ἢ γιὰ τὸ ὁποῖο ξοδεύονται τὰ καθαρὰ εἰσόδηματα (μαζί καὶ οἱ μισθοὶ ἐργασίας) τῆς κοινωνίας. Ὁ Σμίθ, ἀντὶ νὰ διαλέξει σάν παράδειγμα τὰ ἐμπορεύματα πὺ βρίσκονται στὸ μαγαζί τοῦ μικροῦ μέρους, θάπρεπε νὰ διαλέξει τίς μάζες τῶν προϊόντων πὺ βρίσκονται στυβαγμένα στίς ἀποθήκες τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν.

Ἄν τώρα ὁ Α. Σμίθ συνόψιζε τίς σκόρπιες του σκέψεις ἀπὸ τίς ὁποῖες κυριαρχοῦνταν προηγουμένα κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου ἐκείνου, πὺ τὸ ὀνομάζει πάγιο, καὶ τώρα κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου ἐκείνου, πὺ τὸ ὀνομάζει κυκλοφοριακὸ, θά ἔφτανε στὰ παρακάτω ἀποτελέσματα:

I. Τὸ χρονιάτικὸ προϊόν τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ὑποδιαίρεσεις: ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὰ μέσα παραγωγῆς, ἡ δευτέρα τὰ εἶδη κατανάλωσης· πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὴν καθεμιὰ χωριστὰ.

II. Ἡ συνολικὴ ἀξία τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μέσα παραγωγῆς κατανέμεται ἔτσι: Ἐνα μέρος αὐτῆς τῆς ἀξίας εἶναι μόνο ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πὺ καταναλώθηκαν κατὰ τὴν παραγωγή αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς, δηλ. εἶναι κεφαλαιακὴ ἀξία πὺ ἐπανεμφανίζεται ἁπλῶς μέ ἀνανεωμένη μορφή· ἕνα δεύτερο μέρος εἶναι ἴσο μέ τὴν ἀξία τοῦ κεφαλαίου πὺ ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ ἐργατικὴ δύναμη, ἢ ἴσο μέ τὸ ἄθροισμα τῶν μισθῶν ἐργασίας πὺ ἔχουν πληρώσει οἱ κεφαλαιοκράτες αὐτῆς τῆς σφαίρας παραγωγῆς. Τέλος, ἕνα τρίτο μέρος τῆς ἀξίας ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τῶν κερδῶν — συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς γαιοπροσόδου — τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας.

Τὸ πρῶτο συστατικὸ, πὺ κατὰ τὸν Α. Σμίθ εἶναι τὸ ἀναπαραγμένο μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου ὅλων τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦνται σ' αὐτὴ τὴν πρώτη ὑποδιαίρεση, «ἀποκλείεται ὁλοφάνερα καὶ δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ποτὲ μέρος τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος» οὔτε τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη, οὔτε τῆς κοινωνίας. Λειτουργεῖ πάντα σάν κεφάλαιο, ποτὲ σάν εἰσόδημα. Κατὰ τοῦτο, τὸ «πάγιο κεφάλαιο» κάθε ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη δὲ διαφέρει καθόλου ἀπὸ τὸ πάγιο κεφάλαιο τῆς κοινωνίας. Τὰ ἄλλα ὅμως μέρη ἀξίας τοῦ χρονιάτικου προϊόντος τῆς κοινωνίας πὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μέσα παραγωγῆς — μέρη ἀξίας πὺ συνεπὺς ὑπάρχουν καὶ σάν πολλαπληθὺς αὐτῆς τῆς συνολικῆς μάζας μέσων παραγωγῆς — ἀποτελοῦν βέβαια ταυτόχρονα εἰσόδηματα γιὰ ὅλους τοὺς παράγοντες πὺ συμμετέχουν σ' αὐτὴ τὴν παραγωγή, δηλ. μισθοὺς γιὰ τοὺς ἐργάτες, κέρδη καὶ προσόδους γιὰ τοὺς κεφαλαιοκράτες. Γιὰ τὴν κοινωνία ὅμως δὲν ἀποτελοῦν εἰσόδημα, ἀλλὰ κεφάλαιο, παρόλο πὺ τὸ χρονιάτικὸ προϊόν τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν προϊόντων τῶν ἀτομικῶν κεφαλαιοκρατῶν πὺ ἀνήκουν σ' αὐτήν. Τίς περισσότερες φορές ἀπὸ τὴν ἴδια τους τῆς φύση μποροῦν νὰ λειτουργοῦν μόνο σάν μέσα παραγωγῆς, καὶ ἀκόμα καὶ κείνα πὺ στήν ἀνάγκη θά μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν σάν εἶδη κατανάλωσης προορίζονται νὰ χρησιμοποιοῦνται σάν πρώτες ἢ βοηθητικὲς ὕλες γιὰ καινούργια παραγωγή. Λειτουργοῦν

μ' αυτή την ιδιότητα, δηλ. σάν κεφάλαιο, όχι όμως στά χέρια τών παραγωγών τους, αλλά στά χέρια αὐτῶν πού τούς ἀπασχολοῦν, δηλαδή:

ΙΙΙ. Τῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς δεύτερης ὑποδιαίρεσης, τῶν ἁμεσῶν παραγωγῶν *εἰδῶν κατανάλωσης*. Ἀναπληρῶνουν γι' αὐτοὺς τό κεφάλαιο πού ξοδεύτηκε στήν παραγωγή *εἰδῶν κατανάλωσης* (ἐφόσον τό κεφάλαιο αὐτό δέν ἔχει μετατραπεί σέ ἐργατική δύναμη, δηλ. δέν ἀποτελεῖται ἀπό τό ἄθροισμα τῶν μισθῶν ἐργασίας γιά τούς ἐργάτες αὐτῆς τῆς δεύτερης ὑποδιαίρεσης), ἐνῶ αὐτό τό κατανάλωμένο κεφάλαιο, πού βρίσκεται τώρα μέ τή μορφή *εἰδῶν κατανάλωσης*, στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν πού τὰ παράγουν, ἀποτελεῖ μέ τή σειρά του — δηλ. ἀπό κοινωνική ἄποψη — τό *καταναλωτικό ἀπόθεμα*, μέ τό ὁποῖο οἱ κεφαλαιοκράτες καί οἱ ἐργάτες τῆς πρώτης ὑποδιαίρεσης πραγματοποιοῦν τό *εἰσόδημά τους*.

Ἄν ὁ Σμίθ συνέχιζε τήν ἀνάλυσή ὡς τό σημείο αὐτό, δέν θ' ἀπομνε παρά λίγο ἀκόμα ὡς τή λύση ὅλου τοῦ προβλήματος. Οὐσιαστικά βρισκόταν πολύ κοντά στή λύση του, γιατί εἶχε παρατηρήσει κιόλας, πῶς ὁρισμένα μέρη τῆς ἀξίας *μῆς* κατηγορίας (τῶν μέσων παραγωγῆς) τῶν ἐμπορευματικῶν κεφαλαίων, ἀπό τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται τό χρονιάτικο συνολικό προϊόν τῆς κοινωνίας, ἀποτελοῦν μὲν εἰσόδημα γιά τούς ἀτομικούς ἐργάτες καί κεφαλαιοκράτες πού ἀσχολοῦνται μέ τήν παραγωγή τους, δέν ἀποτελοῦν όμως συστατικό τοῦ εἰσοδήματος τῆς κοινωνίας· ἐνῶ ἕνα μέρος τῆς ἀξίας τῆς ἄλλης κατηγορίας (εἶδη κατανάλωσης) ἀποτελεῖ μὲν κεφάλαιο γιά τούς ἀτομικούς ἰδιοχτῆτες του, γιά τούς κεφαλαιοκράτες πού ἀσχολοῦνται σ' αὐτή τή σφαῖρα τοποθέτησης, παρ' ὅλα αὐτά όμως δέν ἀποτελεῖ παρά μέρος μόνο τοῦ κοινωνικοῦ εἰσοδήματος.

Ἀπ' ὅσα όμως εἰπώθηκαν ὡς τώρα βγαίνουν τὰ παρακάτω:

Πρῶτο: Ἄν καί τό κοινωνικό κεφάλαιο εἶναι ἴσο μόνο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων, καί γι' αὐτό ἐπίσης τό χρονιάτικο ἐμπορευματικό προϊόν (ἢ ἐμπορευματικό κεφάλαιο) τῆς κοινωνίας εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἐμπορευματικῶν προϊόντων αὐτῶν τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων· ἐπομένως, ἂν καί ἡ ἀνάλυση τῆς ἐμπορευματικῆς ἀξίας στά συστατικά της μέρη, πού ἰσχύει γιά κάθε ἀτομικό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, πρέπει νά ἰσχύει (καί σέ τελευταία ἀνάλυση πραγματικά ἰσχύει) καί γιά τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο ὅλης τῆς κοινωνίας, ὥστόσο εἶναι *διαφορετική* ἡ μορφή μέ τήν ὁποία ἐμφανίζονται τὰ συστατικά αὐτά στό συνολικό κοινωνικό προτσές παραγωγῆς.

Δεύτερο: Ἀνόμα καί πάνω στό ἔδαφος τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς δέ γίνεται μόνο παραγωγή μισθοῦ ἐργασίας (μεταβλητοῦ κεφαλαίου) καί ὑπεραξίας, ἀλλά καί ἀπευθείας παραγωγή καινούργιας σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, μᾶλο πού ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἀποτελεῖται μόνο ἀπό δύο μέρη, ἀπό τό μέρος μέ τό ὁποῖο ὁ ἐργάτης ἀναπληρῶνει τό μεταβλητό κεφάλαιο, παράγοντας στήν πραγματικότητα ἕνα ἰσοδύναμο γιά τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, καί ἀπό τό δεύτερο, μέ τό ὁποῖο παράγει ὑπεραξία (κέρδος, πρόσοδο κλπ.). — Καί ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἡμερήσια ἐργασία, πού ξοδεύεται στήν ἀναπαραγωγή τῶν μέσων παραγωγ-

γῆς, — καί πού ἡ ἀξία της ἀναλύεται σέ μισθό ἐργασίας καί ὑπεραξία — πραγματοποιεῖται σέ νέα μέσα παραγωγῆς, πού ἀναπληρῶνουν τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει ξοδευτεῖ στήν παραγωγή τῶν *εἰδῶν κατανάλωσης*.

Οἱ κύριες δυσκολίες, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ περισσότερες λύθηκαν κιόλας στήν προηγουμένη ἀνάλυση, παρουσιάζονται κατὰ τήν ἐξέταση ὅχι τῆς συσσώρευσης, ἀλλά τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς. Γι' αὐτό, καί ὁ Σμίθ (Βιβλίο ΙΙ), ὅπως — προηγουμένα — καί ὁ Κενάι (Tableau économique) ξεκινᾶνε ἀπό τήν ἀπλή ἀναπαραγωγή, ὅταν πρόκειται γιά τήν κίνηση τοῦ χρονιάτικου προϊόντος τῆς κοινωνίας καί γιά τήν ἀναπαραγωγή πού γίνεται δυνατή χάρις στήν κυκλοφορία.

2. Ἡ ἀνάλυση τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας σέ $\mu + \nu$ ἀπό τόν Σμίθ.

Τό δόγμα τοῦ Α. Σμίθ, ὅτι ἡ τιμή ἢ ἀνταλλακτική ἀξία (exchangeable value) κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος — ἐπομένως καί ὅλων μαζί τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπό τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται τό χρονιάτικο προϊόν τῆς κοινωνίας (προϋποθέτει πολύ σωστά παντοῦ τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή) — ἀποτελεῖται ἀπό τὰ τρία συστατικά (component parts) ἢ ἀναλύεται σέ (resolves itself into): μισθό ἐργασίας, κέρδος καί γαιοπρόσοδο, αὐτό τό δόγμα μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στό ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος $= \mu + \nu$, δηλ. εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου σὺν τῇ ὑπεραξίᾳ. Καί μάλιστα αὐτή τήν ἀναγωγή τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου σέ μιά κοινὴ ἐνότητα, πού τήν ὀνομάζουμε ν , μποροῦμε νά τήν κάνουμε ὕστερα ἀπὸ ρητὴ συγκατάθεση τοῦ Α. Σμίθ. Αὐτό φαίνεται ἀπὸ τίς παρακάτω περιχοπές, στίς ὁποῖες παραβλέπουμε στήν ἀρχὴ ὅλα τὰ δευτερεύοντα σημεία, δηλ. ἰδίως ὅλες τίς φαινομενικὲς ἢ πραγματικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τό δόγμα, πού λέει πῶς ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, πού τὰ ὀνομάζουμε $\mu + \nu$.

Στὴ μανουφακτοῦρα: «ἡ ἀξία πού προσθέτουν οἱ ἐργάτες στά ὕλικά ἀναλύεται... σέ δύο μέρη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τό ἕνα πληρῶνει τό μισθό τους, καί τό ἄλλο τό κέρδος τοῦ ἐπιχειρηματία πού τούς ἀπασχολεῖ γιά ὅλο τό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβάλλει σέ ὕλικά καί μισθοὺς» (Βιβλίο Ι, κεφ. 6ο, σελ. 41). — «Παρόλο πού ὁ ἐργάτης μανουφακτοῦρας παίρνει τό μισθό ἀπὸ τό ἀφεντικό, ἐπειδὴ κατὰ κανόνα ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ μισθοῦ ὑπάρχει (reserved) μαζί μέ ἕνα κέρδος στήν αὐξημένη ἀξία τοῦ ἀντικειμένου, στό ὁποῖο ἔχει ξοδευτεῖ ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη» (Βιβλίο ΙΙ, κεφ. 3ο, σελ. 221). Τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου (stock) πού ἔχει δαπανηθεῖ «γιά τὴ συντήρηση παραγωγικῆς ἐργασίας... ἀφοῦ ἔχει ἐκπληρώσει γι' αὐτόν» (γιά τόν ἐπιχειρηματία) «τὴ λειτουργία κεφαλαίου... ἀποτελεῖ εἰσόδημα γι' αὐτοὺς» (γιά τούς ἐργάτες) (Βιβλίο ΙΙ, κεφ. 3ο, σελ. 223).

Στά κεφάλαια πού μόλις ἀναφέραμε ὁ Σμίθ λέει ρητά: «Ὅλο τό

χρονιατικό προϊόν της γης και της εργασίας κάθε χώρας... διαιρείται από μόνο του (naturally) σε δύο μέρη. Τό ένα απ' αυτά, και συχνά τό μεγαλύτερο, προορίζεται ν' αναπληρώσει κατά πρώτο λόγο ένα κεφάλαιο και ν' αναθεώσει τά μέσα συντήρησης, τίς πρώτες ύλες και τά έτοιμα προϊόντα πού έχουν παρθεῖ από 'ένα κεφάλαιο· τό άλλο μέρος είναι προορισμένο νά σχηματίσει ένα εισόδημα είτε γιά τόν ιδιοκτήτη αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, σάν κέρδος τοῦ κεφαλαίου του, είτε γιά κάποιον ἄλλον, σάν πρόσοδος τῆς γαιοκτησίας του» (σελ. 222). Μόνο ένα μέρος τοῦ κεφαλαίου, ὅπως ἀκούσαμε προηγούμενα ἀπό τόν Α. Σμίθ, ἀποτελεῖ ταυτόχρονα εισόδημα γιά κάποιον, καί συγκεκριμένα τό μέρος πού ἔχει τοποθετηθεῖ γιά τήν ἀγορά παραγωγικῆς εργασίας. Τό μέρος αὐτό — τό μεταβλητό κεφάλαιο — ἐκπληρώνει πρώτα στά χέρια τοῦ ἐπιχειρηματία καί γιά λογαριασμό του «τή λειτουργία ενός κεφαλαίου» καί ὕστερα «ἀποτελεῖ εισόδημα» γιά τόν ἴδιο τόν ἐργάτη-παραγωγό. Ὁ κεφαλαιοκράτης μετατρέπει μέρος τῆς κεφαλαιακῆς του ἀξίας σέ ἐργατική δύναμη καί μ' αὐτόν ἀκριβῶς τόν τρόπο τή μετατρέπει σέ μεταβλητό κεφάλαιο· μόνο μ' αὐτή τή μετατροπή λειτουργεῖ σάν βιομηχανικό κεφάλαιο ὄχι μόνο αὐτό τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά τό συνολικό του κεφάλαιο. Ὁ ἐργάτης — ὁ πωλητής τῆς ἐργατικῆς δύναμης — παίρνει μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τήν ἀξία τῆς. Στά χέρια του ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι ἀπλῶς ἐκποιήσιμο ἐμπόρευμα, ἐμπόρευμα, πού ἀπό τήν πούλησή του ζεῖ καί πού γιαντό ἀποτελεῖ τή μοναδική πηγή τοῦ εισοδήματός του· σάν μεταβλητό κεφάλαιο ἡ ἐργατική δύναμη λειτουργεῖ μόνο στά χέρια τοῦ ἀγοραστή τῆς, τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀκόμα καί τήν τιμή ἀγορᾶς τῆς τήν προκαταβάλλει ὁ κεφαλαιοκράτης μόνο φαινομενικά, γιατί ὁ ἐργάτης τοῦ ἔχει παραχωρήσει κιόλας προηγούμενα τήν ἀξία τῆς.

Ἀφοῦ ὁ Α. Σμίθ μᾶς ἔδειξε ἔτσι πῶς στή μανουφакτούρα ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος $= \mu + v$ (ὅπου τό v = τό κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη). μᾶς λέει πῶς στή γεωργία οἱ ἐργάτες, ἐκτός ἀπό «τήν ἀναπαραγωγή μιᾶς ἀξίας, πού εἶναι ἴση μέ τήν κατανάλωσή τους καί μέ τό κεφάλαιο» (τό μεταβλητό) «πού τοὺς ἀπασχολεῖ σάν τό κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη», — ἐκτός ἀπ' αὐτό «πραγματοποιεῖν κανονικά, πέρα ἀπό τό κεφάλαιο τοῦ παχτωτή καί πέρα ἀπ' ὅλο τό κέρδος του, καί τήν ἀναπαραγωγή τῆς γαιοπροσόδου τοῦ γαιοκτήμονα» (Βιβλίον II, κεφ. 50, σελ. 243). Τό γεγονός ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος πάει στά χέρια τοῦ γαιοκτήμονα δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία γιά τό ζήτημα πού ἐξετάζουμε. Προτοῦ περάσει στά χέρια του, πρέπει νά βρίσκεται στά χέρια τοῦ παχτωτή, δηλ. τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη. Πρέπει ν' ἀποτελέσει συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, προτοῦ γίνει εισόδημα γιά ὁποιοδήποτε. Ἔτσι καί ἡ γαιοπρόσοδος καί τό κέρδος εἶναι γιά τόν ἴδιο τόν Σμίθ μόνο συστατικά μέρη τῆς ὑπεραξίας, πού ἀναπαράγει διαρκῶς ὁ ἐργάτης-παραγωγός ταυτόχρονα μέ τό μισθό του ἐργασίας, δηλ. μέ τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Τόσο λοιπόν ἡ γαιοπρόσοδος, ὅσο καί τό κέρδος ἀποτελοῦν μέρη τῆς ὑπεραξίας

v , καί ἔτσι γιά τόν Α. Σμίθ ἡ τιμή ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων ἀναλύεται σέ $\mu + v$.

Τό δόγμα ὅτι ἡ τιμή ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων (ἐπομένως καί τοῦ χρονιατικοῦ ἐμπορευματοῦ προϊόντος) ἀναλύεται σέ μισθό ἐργασίας σάν κέρδος, σάν γαιοπρόσοδο, ἀκόμα καί στό ἐσώτερο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Σμίθ, πού διαφαίνεται παντοῦ, παίρνει τούτη τή μορφή: ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος, ἐπομένως καί τοῦ χρονιατικοῦ ἐμπορεύματος προϊόντος τῆς κοινωνίας, $= \mu + v$, $=$ μέ τήν κεφαλαιακή ἀξία, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά ἐργατική δύναμη καί πού ἀναπαράγεται ἀκατάπαντα ἀπό τόν ἐργάτη, σάν τήν ὑπεραξία πού προστίθεται ἀπό τοὺς ἐργάτες μέ τή δουλιὰ τους.

Αὐτό τό τελικό συμπέρασμα τοῦ Α. Σμίθ μᾶς ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα — βλέπε παρακάτω — τήν πηγή τῆς μονόπλευρης ἀνάλυσης ἀπό μέρους του τῶν συστατικῶν μερῶν, στά ὅποια μπορεῖ νά χωριστεῖ ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Τό γεγονός ὅμως ὅτι τά συστατικά αὐτά μέρη ἀποτελοῦν ταυτόχρονα διάφορες πηγές εισοδήματος γιά διάφορες τάξεις, πού λειτουργοῦν στήν παραγωγή, δέν ἔχει καμιά σχέση οὔτε μέ τόν καθορισμό τοῦ μεγέθους τοῦ καθενός ἀπ' αὐτά τά συστατικά μέρη ξεχωριστά, οὔτε μέ τό μέγεθος τοῦ ἀθροίσματος τῶν ἀξιῶν τους.

Ὅταν ὁ Α. Σμίθ λέει: «Ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι οἱ τρεῖς πρωταρχικές πηγές κάθε εισοδήματος, καθὼς καί κάθε ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, κάθε ἄλλο εισόδημα εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση παράγωγο μιᾶς ἀπ' αὐτές» (Βιβλίον I, κεφ. 60, σελ. 48), τότε στιβάζει ἐδῶ σ' ἕνα σωρό λογίων-λογίων *quid pro quo* [ἄλλα ἀντ' ἄλλων].

1. Ὅλα τά ἐργαζόμενα ἢ μή ἐργαζόμενα μέλη τῆς κοινωνίας, πού δέ φηγοῦράουν ἄμεσα στήν ἀναπαραγωγή, μποροῦν τό μερτικό τους ἀπό τό χρονιατικό ἐμπορευματοῦ προϊόν, δηλ. τά εἶδη τῆς κατανάλωσής τους, νά τά πάρουν ἄμεσα μόνο ἀπό τά χέρια τῶν τάξεων πού παίρνουν πρώτες τό προϊόν — ἀπό τά χέρια τῶν ἐργατῶν παραγωγῶν, τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν καί τῶν γαιοκτημόνων. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή τά εισοδήματά τους προέρχονται *materialiter* [ὕλικά] ἀπό τό μισθό ἐργασίας (τῶν ἐργατῶν παραγωγῶν), ἀπό τό κέρδος καί ἀπό τή γαιοπρόσοδο, καί γιαντό, σέ σχέση μέ τοῦτα τά πρωταρχικά εισοδήματα, ἐμφανίζονται σάν παράγωγα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως, αὐτοὶ πού παίρνουν αὐτά τά παράγωγα μέ τήν πύ πάνω ἔννοια εισοδήματα, τά παίρνουν χάρις στήν κοινωνική τους λειτουργία σάν βασιλιάδες, παπάδες, καθηγητές, πόρνες, μισθοφόροι κλπ., καί γι' αὐτό τό λόγο μποροῦν νά θεωροῦν τή λειτουργία τους τούτη σάν τήν ἀρχική πηγή τοῦ εισοδήματός τους.

2. Καί δῶ τό διασκεδαστικό λάθος τοῦ Α. Σμίθ φτάνει στό ἀποκορύφωμά του: Ἀφοῦ ἄρχει με τό σωστό καθορισμό τῶν ἀξιακῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ ἐμπορεύματος καί τοῦ συνόλου τῆς νεοδημιουργημένης ἀξίας, πού εἶναι ὑλοποιημένη σ' αὐτά, καί ἔπειτα μέ τήν ἀπόδειξη πῶς τά συστατικά αὐτά μέρη ἀποτελοῦν ἄλλες τόσες πηγές εἰσο-

δήματος³⁹. ἄφοῦ παρήγαγε ἔτσι τὰ εισοδήματα ἀπὸ τὴν ἀξία, ἐνεργεῖ ἔπειτα ἀντίστροφα — καὶ αὐτὴ μένει ἡ ἀντίληψη ἀπὸ τὴν ὁποία κυριαρχεῖται — καὶ μετατρέπει τὰ εισοδήματα ἀπὸ «σωστατικά μέρη» (component parts) σὲ «πρωταρχικὲς πηγές» κάθε ἀνταλλακτικῆς ἀξίας», πράγμα πού ἀνοίξε διόπλατα τίς πόρτες στὴ χυδαία οἰκονομολογία. (Κοιτάχτε τὸ δικό μας τὸν Ρόσερ).

3. Τὸ σταθερὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου.

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς ὁ Α. Σμίθ προσπαθεῖ νὰ ἐξαφανίσει μὲ ξόρκια ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος τὸ σταθερὸ μέρος τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου.

«Ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ σταριοῦ λχ. ἓνα μέρος πηγαίνει γιὰ τὴν πληρωμὴ τῆς προσόδου τοῦ γαιοχτήμονα». Ἡ προέλευση αὐτοῦ τοῦ συστατικοῦ τῆς ἀξίας δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι πληρώνεται στὸ γαιοχτήμονα καὶ ὅτι ἀποτελεῖ γι' αὐτόν εισόδημα μὲ τὴ μορφή τῆς προσόδου, ὅπως καὶ ἡ προέλευση τῶν ἄλλων συστατικῶν τῆς ἀξίας δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι σὰν κέρδος καὶ μισθὸς ἐργασίας ἀποτελοῦν πηγές εισοδήματος.

«Ἐνα ἄλλο μέρος πηγαίνει γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ μισθοῦ καὶ τῆς συντήρησης τῶν ἐργατῶν» (καὶ τῶν ζώων ἐργασίας! — προσθέτει ὁ Σμίθ), «πού ἀπασχολοῦνται στὴν παραγωγή του, καὶ τὸ τρίτο μέρος πηγαίνει γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ κέρδους τοῦ παχτωτῆ. Τὰ τρία αὐτὰ μέρη φαίνεται σὰν (seem: πράγματι: φαίνεται σὰν) ν' ἀποτελοῦν εἴτε ἅμεσα εἴτε σὲ τελευταία ἀνάλυση ὅλη τὴν τιμὴ τοῦ σταριοῦ»⁴⁰. Ὅλη αὐτὴ ἡ τιμὴ, δηλ. ὁ καθορισμὸς τοῦ μεγέθους της, εἶναι ἀπολύτως ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν κατανομή της ἀνάμεσα σὲ τρεῖς κατηγορίες προσώπων. «Ἐνα τέταρτο μέρος... μπορεί νὰ φαίνεται ἀπαραίτητο γιὰ ν' ἀναπληρώσει τὸ κεφάλαιο τοῦ παχτωτῆ, ἢ γιὰ ν' ἀναπληρώσει τὴ φθορὰ τῶν ζώων τοῦ ἐργασίας καὶ τῶν ὑπόλοιπων γεωργικῶν συνεργῶν του. Ὅμως πρέπει νὰ παρθεῖ ὑπόψη πῶς ἡ τιμὴ ὁποιοῦδήποτε μέσου ἐργασίας, λχ. ἐνὸς ἀλόγου ἐργασίας, ἀποτελεῖται καὶ αὐτὴ πάλι ἀπὸ τὰ τρία πῶς πάνω μέρη: ἀπὸ τὴν πρόσοδο τῆς γῆς πού πάνω της ἔχει τραφεῖ τὸ ἄλογο, ἀπὸ τὴν ἐργασία γιὰ τὴν περιποίησίν του καὶ ἀπὸ τὸ κέρδος τοῦ παχτωτῆ πού προκαταβάλλει

³⁹ Τὴ φράση αὐτὴ τὴν παραθέτω ἐπιλέξει ὅπως εἶναι στὸ χειρόγραφο. μὲλο πού στὴν ταρινὴ συνάφειά της μοιάζει σὰν ν' ἀντιφάσκει τόσο μὲ τὰ προηγούμενα, ὅσο καὶ μὲ τὰ ἄμεσα ἐπόμενα. Αὐτὴ ἡ φαινομενικὴ ἀντίφαση λύνεται πῶς κάτω στὸ ὑποκεφάλαιο 4: «Κεφάλαιο καὶ εισόδημα γιὰ τὸν Α. Σμίθ». — Φ. Ε.

⁴⁰ Παραβλέπουμε ἐδῶ τελείως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἄνταμ ἀτύχησε ἰδιαίτερα στὴν ἐκλογή τοῦ παραδείγματός του. Ἡ ἀξία τοῦ σταριοῦ ἀναλύεται σὲ μισθὸ ἐργασίας, κέρδος καὶ γαιοπρόσοδο μόνον ἐπειδὴ οἱ τροφές πού καταγάλασε τὸ ζῶο ἐργασίας παρασταίνονται σὰν μισθὸς τοῦ ζώου ἐργασίας καὶ τὸ ζῶο ἐργασίας σὰν μισθωτὸς ἐργάτης, ἐπομένως μὲ τὴ σειρά του καὶ ὁ μισθωτὸς ἐργάτης σὰν ζῶο ἐργασίας. (Προσθήκη στὸ χειρόγραφο II.)

καὶ τὰ δύο; καὶ τὴν πρόσοδο αὐτῆς τῆς γῆς καὶ τὸ μισθὸ αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Γιαυτό, μόλο πού ἡ τιμὴ τοῦ σταριοῦ πορτεῖ ν' ἀναπληρώσει τόσο τὴν τιμὴ, ὅσο καὶ τὰ ἔξοδα συντήρησης τοῦ ἀλόγου, ὥστόσο ὁλόκληρη ἡ τιμὴ ἐξακολουθεῖ ν' ἀναλύεται ἅμεσα ἢ σὲ τελευταία ἀνάλυση στὰ ἴδια τρία μέρη: «σὲ γαιοπρόσοδο, ἐργασία» (ἐννοεῖ μισθὸ ἐργασίας) «καὶ κέρδος» (Βιβλίο I, κεφ. 60, σελ. 42).

Αὐτὰ εἶναι ἐπιλέξει ὅλα ὅσα προβάλλει ὁ Α. Σμίθ γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὸ καταπληκτικὸ του δόγμα. Ἡ ἀπόδειξί του συνίσταται ἀπλῶς στὴν ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου ἰσχυρισμοῦ. Παραδέχεται λογονχάρη πῶς ἡ τιμὴ τοῦ σταριοῦ δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ $\mu + v$, μὰ ἐπίσης ἀπὸ τὴν τιμὴ τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν καταναλωθεῖ στὴν παραγωγή τοῦ σταριοῦ, ἐπομένως ἀπὸ μιά κεφαλαιακὴ ἀξία, πού ὁ παχτωτῆς δὲν τὴν ἔχει τοποθετήσει σὲ ἐργατικὴ δύναμη. Ἀλλά, λέει, καὶ οἱ τιμές ὅλων αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς ἀναλύονται καὶ αὐτές ἐπίσης, ὅπως ἡ τιμὴ τοῦ σταριοῦ, σὲ $\mu + v$: μόνον πού ξεχνάει ὁ Α. Σμίθ νὰ προσθέσει: ἐκτός ἀπ' αὐτὸ καὶ στὴν τιμὴ τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν γιὰ τὴ δική τους παραγωγή. Παραπέμπει ἀπὸ τὸν ἓνα κλάδο παραγωγῆς στὸν ἄλλο, καὶ ἀπ' αὐτόν πάλι σὲ ἓναν τρίτο. Ὁ ἰσχυρισμὸς πῶς ὅλη ἡ τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων ἀναλύεται «ἅμεσα» ἢ «σὲ τελευταία ἀνάλυση» (ultimately) σὲ $\mu + v$ τότε μόνον δὲ θ' ἀποτελοῦσε κούφια ὑπεκφυγή, ἂν ἀποδειχνόταν πῶς τὰ ἐμπορευματικά προϊόντα, πού ἡ τιμὴ τους ἀναλύεται ἅμεσα σὲ σ (τιμὴ τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς) $+ \mu + v$, τελικὰ ἰσοφαρίζονται μὲ ἐμπορευματικά προϊόντα, πού ἀναπληρώνουν σ' ὅλη τους τὴν ἔκταση ἐκεῖνα τὰ «καταναλωμένα μέσα παραγωγῆς» καὶ πού καὶ αὐτὰ μὲ τὴ σειρά τους παράγονται πάλι μὲ ἀπλή δαπάνη μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δηλ. κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιὰ ἐργατικὴ δύναμη. Στὴν περίπτωση αὐτῇ, ἡ τιμὴ τῶν τελευταίων θάταν ἅμεσα $= \mu + v$. Γιαυτό ἐπίσης καὶ ἡ τιμὴ τῶν πρώτων, $\sigma + \mu + v$, ὅπου τὸ σ φηγούραει σὰν σταθερὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου, θά μπορούσε ν' ἀναχθεῖ τελικὰ σὲ $\mu + v$. Οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Α. Σμίθ δὲν πίστευε πῶς πρόσφερε μιά τέτια ἀπόδειξη μὲ τὸ παράδειγμά του τῶν συλλεκτικῶν scotch pebbles [χαλικῶν τῆς Σκωτίας], πού ὅμως κατὰ τὴ γνώμη του 1) δὲ δημιουργοῦν κανενὸς εἶδους ὑπεραξία, ἀλλὰ παράγουν ἀπλῶς τὸ μισθὸ τους· 2) δὲ χρησιμοποιοῦν μέσα παραγωγῆς (ὥστόσο καὶ αὐτοὶ χρησιμοποιοῦν μέσα παραγωγῆς μὲ τὴ μορφή καλαθιῶν, σάκων καὶ ἄλλων δοχείων γιὰ τὴ μεταφορά τῶν χαλικιῶν).

Εἶδαμε κιόλας πῶς πάνω πῶς ὁ ἴδιος ὁ Α. Σμίθ ἀνατρέπει ἀργότερα τὴν ἴδια του τὴ θεωρία, χωρὶς ὥστόσο νάχει συνείδηση τῶν ἀντιφάσεων του. Ἡ πηγὴ τους ὅμως πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὶς ἐπιστημονικὲς ἀφητηριές του. Τὸ κεφάλαιο πού ἔχει μετατραπεῖ σὲ ἐργασία παράγει μίαν ἀξία μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ δική του. Πῶς; Μὲ τὸ ὅτι, λέει ὁ Α. Σμίθ, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ προτῆς παραγωγῆς οἱ ἐργάτες προσδίδουν στὰ πράγματα πού ἐπεξεργάζονται μίαν ἀξία, ἡ ὁποία, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἰσοδύναμο γιὰ τὴ δική τους τιμὴ ἀγορᾶς, σχηματίζει καὶ μίαν ὑπεραξία, πού δὲν περιέχεται σ' αὐτούς, ἀλλὰ στοὺς ἐπιχειρηματίες

πού τούς απασχολούν (κέρδος και γαιοπρόσδοος). Αυτό όμως είναι όλο-όλο που μπορούν να κάνουν και κάνουν. "Ο,τι ισχύει για τη βιομηχανική εργασία μιάς ημέρας, ισχύει και για την εργασία που βάζει σε κίνηση μέσα σ' ένα χρόνο δολοκλήρη ή τάξη των κεφαλαιοκρατών. Η συνολική μάζα της χρονιάτικης νεοδημιουργημένης κοινωνικής αξίας μπορεί επομένως ν' αναλύεται μόνο σε $\mu + \nu$, σε ένα ισοδύναμο, με το οποίο οι εργάτες αναπληρώνουν την κεφαλαιακή αξία που έχει δαπανηθεί για τη δική τους τιμή αγοράς, και στην πρόσθετη αξία που είναι υποχρεωμένοι πάνω απ' αυτό το ισοδύναμο να δώσουν στον επιχειρηματία που τούς απασχολεί. Τα δυο όμως αυτά αξιακά στοιχεία των εμπορευμάτων αποτελούν ταυτόχρονα πηγές εισοδήματος για τις διάφορες τάξεις που συμμετέχουν στην αναπαραγωγή: το πρώτο — το μισθό εργασίας, δηλ. το εισόδημα των εργατών: το δεύτερο — την υπεραξία, από την οποία ο κεφαλαιοκράτης κρατάει ένα μέρος για τον έαυτό του με τη μορφή του κέρδους, ενώ ένα άλλο μέρος το παραχωρεί σαν γαιοπρόσοδο — αυτό είναι το εισόδημα του γαιοκτήμονα. Από που λοιπόν θά μπορούσε να προέρχεται ένα ακόμη αξιακό συστατικό, τη στιγμή που η χρονιάτικη νεοδημιουργημένη αξία δεν περιέχει άλλα στοιχεία, εκτός από $\mu + \nu$; Βρισκόμαστε εδώ πάνω στο έδαφος της απλής αναπαραγωγής. Μία και όλη η χρονιάτικη ποσότητα εργασίας αναλύεται σε εργασία, αναγκαία για την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής αξίας που έχει δαπανηθεί για εργατική δύναμη, και σε εργασία, αναγκαία για την παραγωγή της υπεραξίας, από που θά μπορούσε λοιπόν να προέρχεται η εργασία για την παραγωγή μιάς κεφαλαιακής αξίας που δεν έχει δαπανηθεί για εργατική δύναμη;

Η υπόθεση έχει ως εξής:

1) "Ο Α. Σμίθ λέει πως η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από τη μάζα της εργασίας, που ο μισθωτός εργάτης προσθέτει (adds) στο αντικείμενο εργασίας. Λέει επιπλέον: «στα ύλικά», επειδή μιλάει για τη μανουφакτούρα, που η ίδια κιάλας επεξεργάζεται προϊόντα εργασίας: το γεγονός όμως αυτό δεν αλλάζει καθόλου την υπόθεση. Η αξία που ο εργάτης προσθέτει (και αυτό το «adds» είναι η έκφραση που χρησιμοποιεί ο "Ανταμ) σ' ένα πράγμα είναι τελείως ανεξάρτητη από το αν το αντικείμενο αυτό, στο οποίο προστίθεται αξία, είχε κιάλας ή όχι το ίδιο αξία πριν γίνει αυτή η πρόσθεση. "Ο εργάτης λοιπόν δημιουργεί μία καινούργια αξία με μορφή εμπορεύματος. Ένα μέρος αυτής της καινούργιας αξίας είναι κατά τον Α. Σμίθ ένα ισοδύναμο του μισθού εργασίας του εργάτη, επομένως το μέρος αυτό καθορίζεται από το μέγεθος της αξίας του μισθού του εργασίας. Για να παραγάγει ή ν' αναπαραγάγει μιά αξία, ίση με την αξία του μισθού του εργασίας, οφείλει να προσθέσει περισσότερη ή λιγότερη εργασία, ανάλογα με το μέγεθος του μισθού του εργασίας. Από την άλλη μεριά όμως ο εργάτης προσθέτει πέρα από το όριο αυτό εργασία που δημιουργεί υπεραξία για τον κεφαλαιοκράτη που τον απασχολεί. Το γεγονός, αν η υπεραξία αυτή μένει δολοκλήρη στα χέρια του κεφαλαιοκράτη ή αν είναι υποχρεωμένος να την παραχωρεί τμηματικά σε

τρίτα πρόσωπα, δεν έχει απολύτως καμιά σημασία ούτε για τον ποιοτικό (δηλ. πρόκειται γενικά για υπεραξία) ούτε για τον ποσοτικό (με την έννοια του μεγέθους) καθορισμό της υπεραξίας που προσθέτει ο μισθωτός εργάτης. Είναι αξία, όπως και κάθε άλλο αξιακό μέρος του προϊόντος, διαφέρει όμως κατά το ότι ο εργάτης δεν έχει εισπράξει κι ούτε εισπράττει κατοπινά ένα ισοδύναμο γι' αυτήν, αλλά την αξία αυτή την ιδιοποιείται ο κεφαλαιοκράτης χωρίς κανένα ισοδύναμο. Η συνολική αξία του εμπορεύματος καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που έχει ξοδέψει ο εργάτης κατά την παραγωγή του: ένα μέρος αυτής της συνολικής αξίας καθορίζεται από το ότι είναι ίσο με την αξία του μισθού εργασίας, δηλαδή αποτελεί ισοδύναμο γι' αυτόν. Έτσι καθορίζεται με αναγκαιότητα και το δεύτερο μέρος, η υπεραξία, είναι δηλ. ίση με τη συνολική αξία του προϊόντος πλην το μέρος εκείνο της αξίας που αποτελεί ισοδύναμο του μισθού εργασίας: επομένως, είναι ίση με το πλεόνασμα της καινούργιας αξίας που έχει δημιουργηθεί κατά την παραγωγή του εμπορεύματος πάνω από το μέρος εκείνο της αξίας που περιέχεται στο εμπόρευμα και που είναι ίσο με το ισοδύναμο του μισθού εργασίας.

2) "Ο,τι ισχύει για το εμπόρευμα που παράγεται σε μία μεμονωμένη βιομηχανική επιχείρηση από κάθε ξεχωριστό εργάτη, ισχύει και για το χρονιάτικο προϊόν όλων μαζί των κλάδων παραγωγής. "Ο,τι ισχύει για την ημερήσια εργασία ενός ατομικού εργάτη παραγωγού, ισχύει και για όλη τη χρονιάτικη εργασία που ρευστοποιήθηκε απ' όλη την παραγωγική εργατική τάξη. Αυτή «παγιώνει» (πρόκειται για έκφραση του Σμίθ) στο χρονιάτικο προϊόν μία συνολική αξία που καθορίζεται από την ποσότητα της ξοδεμένης χρονιάτικης εργασίας, κι αυτή η συνολική αξία χωρίζεται σ' ένα μέρος, που καθορίζεται από το κομμάτι εκείνο της χρονιάτικης εργασίας, με την οποία η εργατική τάξη δημιουργεί ένα ισοδύναμο του χρονιάτικου μισθού της, στην πραγματικότητα δημιουργεί αυτό τον ίδιο το μισθό: και σε ένα άλλο μέρος, που καθορίζεται από την πρόσθετη χρονιάτικη εργασία — με την οποία ο εργάτης δημιουργεί μιά υπεραξία για την τάξη των κεφαλαιοκρατών. Η χρονιάτικη νεοδημιουργημένη αξία που περιέχεται στο χρονιάτικο προϊόν αποτελείται λοιπόν μόνο από δυο στοιχεία, από το ισοδύναμο του χρονιάτικου μισθού που πήρε η εργατική τάξη και από τη χρονιάτικη υπεραξία που έχει παραχθεί για την τάξη των κεφαλαιοκρατών. "Ο χρονιάτικος μισθός όμως αποτελεί το εισόδημα της εργατικής τάξης, και το χρονιάτικο ποσό της υπεραξίας — το εισόδημα της τάξης των κεφαλαιοκρατών: ώστε και τα δυο μαζί αποτελούν (κι η άποψη αυτή είναι σωστή όταν πρόκειται για την απλή αναπαραγωγή) τα σχετικά μερικά από το χρονιάτικο καταναλωτικό απόδεμα και πραγματοποιούνται μ' αυτό. Κι έτσι δέ μένει πονθενά θέση για τη σταθερή κεφαλαιακή αξία, για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου που λειτουργεί με τη μορφή μέσων παραγωγής. "Οτι όμως όλα τα μέρη της εμπορευματοικής αξίας, που λειτουργούν σαν εισόδημα, συμπίπτουν με το χρονιάτικο προϊόν εργασίας, που προορίζεται για το κοι-

νωνικό απόθεμα κατανάλωσης, αυτό τό λέει ρητά ο Σμίθ στην εισαγωγή του έργου του: «Σκοπός αὐτῶν τῶν πρώτων τεσσάρων βιβλίων εἶναι νά ἐξηγήσουν σέ τί συνίσταται γενικά τό εἰσόδημα τοῦ λαοῦ, ἡ ποιά ἦταν ἡ φύση τοῦ ἀποθέματος, πού... πρόσφερε (supplied) τή χρονιάτικη κατανάλωσή του» (σελ. 12). Καί ἀπό τήν πρώτη κιόλας φράση τῆς εισαγωγῆς μᾶς λέει: «Ἡ χρονιάτικη ἐργασία κάθε ἔθνους εἶναι τό ἀπόθεμα, πού ἐφοδιάζει τό ἔθνος ἀρχικά μέ ὅλα τά μέσα συντήρησης... πού καταναλίσκει στή διάρκεια τοῦ ἔτους καί πού ἀποτελοῦνται πάντα ἀπό τό ἄμεσο προϊόν αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἡ ἀπό τά εἶδη πού ἀγοράζονται ἀπό ἄλλα ἔθνη μ' αὐτό τό προϊόν» (σελ. 11).

Τό πρώτο λάθος τοῦ Α. Σμίθ συνίσταται στό ὅτι ταυτίζει τήν ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος μέ τή χρονιάτικη νεοδημιουργημένη ἀξία. Ἡ τελευταία εἶναι προϊόν μόνο τῆς ἐργασίας τοῦ χρόνου πού ἔληξε· τό πρώτο περιλαμβάνει ἐκτός ἀπ' αὐτήν καί ὅλα τά ἀξιακά στοιχεῖα πού ἔχουν καταναλωθεῖ γιά τήν παραγωγή τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, ἀλλά ἔχουν παραχθεῖ τόν προηγούμενο χρόνο ἢ ἐνμέρει καί σέ χρόνια ἀκόμα πύδ παραωχημένα: μέσα παραγωγῆς, πού ἡ ἀξία τους ἀπλῶς ἐπανεμφανίζεται — πού, ὡς πρός τήν ἀξία τους, δέν ἔχουν οὔτε παραχθεῖ οὔτε ἀναπαραχθεῖ ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχει δαπανηθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ τελευταίου χρόνου. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς σύγχυσης ὁ Α. Σμίθ βγάξει ἀπό τή μέση τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πού ἀποτελεῖται ἀπό σταθερό κεφάλαιο. Ἡ ἴδια ἡ σύγχυση ὀφείλεται σέ μίαν ἄλλη πλάνη τῆς θεμελιακῆς του ἀντίληψης: δέ διακρίνει τό διπλό χαρακτήρα τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας: τῆς ἐργασίας πού σάν ξόδεμα ἐργατικῆς δύναμης δημιουργεῖ ἀξία, καί τῆς ἐργασίας πού σάν ἐξόδεμα συγκριμένη, ὠφέλιμη ἐργασία δημιουργεῖ ἀντικείμενα χρήσης (ἀξίες χρήσης). Τό συνολικό ἄθροισμα τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται κάθε χρόνο, ἐπομένως ὅλο τό χρονιάτικο προϊόν, εἶναι προϊόν τῆς ὠφέλιμης ἐργασίας πού ἔδρασε τόν τελευταῖο χρόνο· ὅλα αὐτά τά ἐμπορεύματα ὑπάρχουν μόνον ἐπειδή ἐργασία χρησιμοποιομένη κοινωνικά ξοδεύτηκε σ' ἕνα πολυδιακλαδωμένο σύστημα ὠφέλιμων εἰδῶν ἐργασίας: μόνον ἔτσι ἔχει διατηρηθεῖ στή συνολική τους ἀξία ἡ ἀξία τῶν καταναλωμένων στήν παραγωγή τους μέσων παραγωγῆς, πού ἐπανεμφανίζεται μέ καινούργια μορφή. Ἐπομένως τό συνολικό χρονιάτικο προϊόν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὠφέλιμης ἐργασίας πού ἔχει ξοδευτεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους· ἀπό τήν ἀξία ὅμως τοῦ χρονιάτικου προϊόντος μόνο ἕνα μέρος ἔχει δημιουργηθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους· τό μέρος αὐτό εἶναι ἡ χρονιάτικη νεοδημιουργημένη ἀξία [Wertprodukt] πού παρασταίνει τό σύνολο τῆς ἐργασίας πού ὑλοτοποιοῦντο κατά τή διάρκεια αὐτοῦ τοῦ ἔτους.

Ὅταν λοιπόν στήν περικοπή πού τώρα δά παραθέσαμε ὁ Α. Σμίθ λέει: «Ἡ χρονιάτικη ἐργασία κάθε ἔθνους εἶναι τό ἀπόθεμα, πού ἐφοδιάζει τό ἔθνος ἀρχικά μέ ὅλα τά μέσα συντήρησης, πού καταναλώνει στή διάρκεια τοῦ ἔτους κτλ.», στέκει μονόπλευρα στήν ἀποψη τῆς ἀπλῶς ὠφέλιμης ἐργασίας, πού χωρίς ἡμφιβολία ἔδωσε σέ ὅλα αὐτά τά μέσα συντήρησης τήν καταναλώσιμη μορφή τους. Ξεχνάει ὅμως πώς

αὐτό ἦταν ἀδύνατο χωρίς τή συνδρομή τῶν μέσων ἐργασίας καί τῶν ἀντικειμένων ἐργασίας πού ἔχουν κληρονομηθεῖ ἀπό προηγούμενα χρόνια, καί πώς ἐπομένως, ἂν ἡ «χρονιάτικη ἐργασία» δημιουργήσε ἀξία, δέ θά πεί καθόλου πώς δημιουργήσε ὅλη τήν ἀξία τοῦ προϊόντος πού ἔχει κατασκευάσει· ξεχνάει πώς ἡ νεοδημιουργημένη ἀξία εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ἀξία τοῦ προϊόντος.

Ἄν δέν μπορούμε νά κατηγορήσουμε τόν Α. Σμίθ πώς στήν ἀνάλυση αὐτή ἔχει προχωρήσει μόνο τόσο, ὅσο καί ὅλοι οἱ διάδοχοί του (μόλο πού στούς φυσικοκράτες κιόλας ὑπῆρχε κάποια ἀρχή σωστής λύσης τοῦ ζητήματος), ὥστόσο χάνεται σέ συνέχεια μέσα σ' ἕνα χάος καί μάλιστα κυρίως ἐπειδή ἡ «ἐσώτερη» ἀντίληψή του γιά τήν ἐμπορευματική ἀξία γενικά συγκρούεται ὁλοένα μέ τίς ἐξωτέρες του ἀντιλήψεις πού ἐπικρατοῦν σ' αὐτόν σέ πλάτος, ἐνῶ τό ἐπιστημονικό του ἔνστικτο ἀπό καιρό σέ καιρό ἀφήνει νά προβάλλει πάλι ἡ ἐσώτερη ἀποψη.

4. Κεφάλαιο καί εἰσόδημα γιά τόν Α. Σμίθ.

Τό μέρος τῆς ἀξίας κάθε ἐμπορεύματος (ἐπομένως καί τοῦ χρονιάτικου προϊόντος), πού ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἰσοδύναμο τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, εἶναι ἴσο μέ τό κεφάλαιο πού προκατάβαλε ὁ κεφαλαιοκράτης γιά τό μισθό ἐργασίας, δηλ. εἶναι ἴσο μέ τό μεταβλητό συστατικό τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ του κεφαλαίου. Αὐτό τό συστατικό τῆς προκαταβλημένης κεφαλαιακῆς ἀξίας τό ξαναπαίρνει ὁ κεφαλαιοκράτης μέσω ἑνός νεοδημιουργημένου συστατικοῦ τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος πού παράγουν οἱ μισθωτοί ἐργάτες. Τό μεταβλητό κεφάλαιο προκαταβάλλεται μέ διάφορους τρόπους: εἴτε ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει σέ χρήμα στόν ἐργάτη τό μερτικό του ἀπό ἕνα προϊόν, πού δέν εἶναι ἀκόμα ἔτοιμο γιά πούληση, ἢ πού, ἐνῶ εἶναι ἔτοιμο γιά πούληση, δέν ἔχει ὅμως ἀκόμα πωληθεῖ ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη· εἴτε ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει τόν ἐργάτη μέ τό χρήμα πού εἰσέπραξε κιόλας ἀπό τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος πού ἔχει παραγάγει ὁ ἐργάτης, εἴτε ἀκόμα ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει τόν ἐργάτη μέ χρήμα πού τό πήρε προκαταβολικά μέ πίστωση — σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ὁ κεφαλαιοκράτης ξοδεύει μεταβλητό κεφάλαιο, πού κυλάει στά χέρια τῶν ἐργατῶν μέ μορφή χρήματος, καί σέ ἀντάλλαγμα κατέχει τό ἰσοδύναμο αὐτῆς τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας στό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων του, μέ τό ὁποῖο ὁ ἐργάτης ἔχει ξαναπαραγάγει τό μερτικό πού παίρνει ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, μ' ἄλλα λόγια, τό μέρος μέ τό ὁποῖο ἔχει παραγάγει τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ του. Ὁ κεφαλαιοκράτης, ἀντί τό μέρος αὐτό τῆς ἀξίας νά τό δώσει στόν ἐργάτη στή φυσική μορφή τοῦ προϊόντος πού παρήγαγε ὁ ἴδιος, τοῦ πληρώνει σέ χρήμα. Ἐπομένως, γιά τόν κεφαλαιοκράτη τό μεταβλητό συστατικό τῆς προκαταβλημένης κεφαλαιακῆς ἀξίας του ὑπάρχει τώρα μέ τή μορφή ἐμπορεύματος, ἐνῶ ὁ ἐργάτης ἔχει πάρει τό ἰσοδύναμο γιά τήν πωλημένη ἐργατική του δύναμη μέ μορφή χρήματος.

Ἐνῷ λοιπόν τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει προκαταβάλλει ὁ κεφαλαιοκράτης καί πού ἔχει μετατραπεί σέ μεταβλητό κεφάλαιο μέ τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης, λειτουργεῖ μέσα στό προτοές τῆς παραγωγῆς σάν δρώσα ἐργατική δύναμη, καί ἐνῷ μέ τό ἔσοδα αὐτῆς τῆς δύναμης τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου παράγεται ξανά, δηλ. ἀναπαράγεται — ἐπομένως, ἔχουμε ἀναπαραγωγή, δηλαδή καινούργια παραγωγή προκαταβλημένης κεφαλαιακῆς ἀξίας! — σάν καινούργια ἀξία μέ μορφή ἐμπορεύματος, ὁ ἐργάτης ξοδεύει τήν ἀξία ἢ τήν τιμή τῆς πουλημένης ἐργατικῆς δύναμης του σέ μέσα συντήρησης, σέ μέσα ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Ἐνα χρηματικό ποσό ἴσο μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο ἀποτελεῖ τό ἔσοδό του, ἐπομένως τό εἰσόδημά του, πού βασταίει μόνο τόσο, ὅσον καιρό εἶναι σέ θέση νά πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη στόν κεφαλαιοκράτη.

Τό ἐμπόρευμα τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη — ἡ ἴδια ἢ ἐργατική του δύναμη — λειτουργεῖ σάν ἐμπόρευμα μόνον ἐφόσον ἐνσωματώνεται στό κεφάλαιο τοῦ κεφαλαιοκράτη, δηλ. λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο· ἀπό τήν ἄλλη, τό κεφάλαιο τοῦ κεφαλαιοκράτη, πού ξοδεύτηκε σάν χρηματικό κεφάλαιο γιά τήν ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης, λειτουργεῖ σάν εἰσόδημα στά χέρια τοῦ πωλητῆ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη.

Ἐδῶ περιπλέκονται διάφορα προτοές κυκλοφορίας καί παραγωγῆς, πού δέν τά ξεχωρίζει ὁ Α. Σμιθ.

Πρῶτο. Πράξεις πού ἀνήκουν στό προτοές *κυκλοφορίας*. Ὁ ἐργάτης πουλάει τό ἐμπόρευμά του — τήν ἐργατική δύναμη — στόν κεφαλαιοκράτη· τό χρήμα μέ τό ὁποῖο τό ἀγοράζει ὁ κεφαλαιοκράτης ἀποτελεῖ γι' αὐτόν χρήμα πού τοποθετεῖται γιά ν' ἀξιοποιηθεῖ, δηλ. χρηματικό κεφάλαιο· δέν ἔχει ξοδευτεῖ, ἀλλά προκαταβληθεῖ. (Αὕτη εἶναι ἡ πραγματική ἔννοια τῆς «προκαταβολῆς» — τῆς *advance* τῶν φυσιοκρατῶν — τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό πού παίρνει ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκράτης τό χρήμα. Γιά τόν κεφαλαιοκράτη προκαταβλημένη εἶναι κάθε ἀξία πού τήν πληρώνει μέ σκοπό τό προτοές τῆς παραγωγῆς, ἀδιάφορο ἂν ἡ πληρωμή γίνεται προκαταβολικά ἢ *post festum* [ἐκ τῶν ὑστέρων]. Προκαταβάλλεται στό ἴδιο τό προτοές τῆς παραγωγῆς.) Ἐδῶ γίνεται ἀπλῶς αὐτό πού γίνεται σέ κάθε πούληση ἐμπορεύματος: ὁ πωλητής δίνει μίαν ἀξία χρήσης (ἐδῶ τήν ἐργατική δύναμη) καί παίρνει τήν ἀξία τῆς (πραγματοποιεῖ τήν τιμή τῆς) σέ χρήμα· ὁ ἀγοραστής δίνει τό χρήμα του καί παίρνει σέ ἀντάλλαγμα τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα — ἐδῶ τήν ἐργατική δύναμη.

Δεύτερο. Στό προτοές *παραγωγῆς* ἡ ἀγορασμένη ἐργατική δύναμη ἀποτελεῖ τώρα μέρος τοῦ λειτουργούντος κεφαλαίου, καί ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης λειτουργεῖ ἐδῶ μόνο σάν μιά ἰδιαίτερη φυσική μορφή αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, διαφορετική ἀπό τά στοιχεῖα του ἐκεῖνα πού ὑπάρχουν μέ τή φυσική μορφή μέσων παραγωγῆς. Κατά τή διάρκεια τοῦ προτοές ὁ ἐργάτης, ξοδεύοντας τήν ἐργατική του δύναμη, προσθέτει στά μέσα παραγωγῆς πού μετατρέπεται σέ προϊόν μιά ἀξία ἴση μέ τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης (δέν παίρνουμε ὑπόψη τήν ὑπεραξία)· ἀναπαράγει δηλ. γιά τόν κεφαλαιοκράτη μέ ἐμπορευματική μορ-

φή τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κεφαλαίου του πού ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ ἔχει προκαταβάλλει ἢ πού πρόκειται νά τοῦ προκαταβάλλει σάν μισθό ἐργασίας· τοῦ παράγει ἕνα ἰσοδύναμο αὐτοῦ τοῦ μισθοῦ, δηλαδή παράγει γιά τόν κεφαλαιοκράτη τό κεφάλαιο πού ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νά τό «προκαταβάλλει» ξανά γιά τήν ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης.

Τρίτο. Ἄρα, κατά τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος ἕνα μέρος τῆς τιμῆς πούλησῆς του ἀναπληρώνει γιά τόν κεφαλαιοκράτη τό μεταβλητό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβάλλει καί ἔτσι τοῦ δίνει τή δυνατότητα νά ξαναγοράσει ἐργατική δύναμη, ὅπως δίνει στόν ἐργάτη τή δυνατότητα νά τήν ξαναπουλήσει.

Σ' ὅλες τίς ἀγορές καί πωλήσεις ἐμπορευμάτων — ἐφόσον ἐξετάζονται μόνο αὐτές οἱ ἴδιες οἱ συναλλαγές — δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία τί ἀπογίνεται στά χέρια τοῦ πωλητῆ τό χρήμα πού ἔχει εἰσπράξει γιά τό ἐμπόρευμά του καί τί ἀπογίνεται στά χέρια τοῦ ἀγοραστή τό εἶδος χρήσης πού ἀγόρασε. Ἐφόσον λοιπόν πρόκειται ἀπλῶς γιά τό προτοές κυκλοφορίας, δέν ἔχει ἐπίσης ἀπολύτως καμιά σημασία τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη πού ἀγόρασε ὁ κεφαλαιοκράτης ἀναπαράγει γι' αὐτόν κεφαλαιακή ἀξία καί ὅτι ἀπό τήν ἄλλη τό χρήμα πού ἔχει εἰσπράξει ὁ ἐργάτης σάν τιμή πούλησης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀποτελεῖ γι' αὐτόν εἰσόδημα. Τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορίου εἶδους τοῦ ἐργάτη, δηλ. τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, δέ θίγεται οὔτε ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀποτελεῖ γι' αὐτόν «εἰσόδημα», οὔτε ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ χρήση τοῦ ἐμπορίου του εἶδους ἀπό μέρους τοῦ ἀγοραστή ἀναπαράγει γι' αὐτόν τόν ἀγοραστή κεφαλαιακή ἀξία.

Ἐπειδὴ ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης — δηλ. ἡ ἀντίστοιχη τιμή πούλησης αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος — καθορίζεται ἀπό τήν ἀναγκαῖα γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ποσότητας ἐργασίας, αὕτη ὅμως ἡ ἴδια ἢ ποσότητα ἐργασίας καθορίζεται ἐδῶ ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας, πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν παραγωγή τῶν ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης τοῦ ἐργάτη, δηλ. ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τή συντήρηση τῆς ζωῆς του, γιά τό λόγο αὐτό ὁ μισθός ἐργασίας μετατρέπεται σέ εἰσόδημα, ἀπό τό ὁποῖο πρέπει νά ζήσει ὁ ἐργάτης.

Εἶναι ὁλότελα λαθεμένο αὐτό πού λέει ὁ Α. Σμιθ (σελ. 223): «Τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά τή συντήρηση παραγωγικῆς ἐργασίας... ἀφοῦ ἔχει ἐκπληρώσει γι' αὐτόν» (γιά τόν κεφαλαιοκράτη) «τή λειτουργία τοῦ κεφαλαίου... ἀποτελεῖ εἰσόδημα γι' αὐτούς» (γιά τοὺς ἐργάτες). Τό *χρήμα*, μέ τό ὁποῖο ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει τήν ἐργατική δύναμη πού ἀγοράζει, «ἐκπληρώνει γι' αὐτόν τή λειτουργία κεφαλαίου», ἐφόσον μ' αὐτό τόν τρόπο ἐνώνει τήν ἐργατική δύναμη μέ τά πραγματικά συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου του, καί ἐφόσον μόνο ἔτσι δίνει γενικά τή δυνατότητα στό κεφάλαιό του νά λειτουργήσει σάν παραγωγικό κεφάλαιο. Ἄς κάνουμε τό διαχωρισμό: Ἡ ἐργατική δύναμη στά χέρια τοῦ ἐργάτη εἶναι *ἐμπόρευμα*, ὄχι κεφάλαιο, καί ἀποτελεῖ γι' αὐτόν εἰσόδημα, ἐφόσον μπορεῖ νά ἐπαναλαβαίνει διαρκῶς τήν πούλησή της· ὅποτε ἀπό τήν πούλησή της λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη, κατά τή

διάρκεια του ίδιου του προτσές παραγωγής. Έδω ή εργατική δύναμη χρησιμοποιείται κατά δύο τρόπους: στα χέρια του εργάτη — σάν εμπόρευμα πού πουλιέται στην αξία του· στα χέρια του κεφαλαιοκράτη πού την αγόρασε — σάν δύναμη πού παράγει αξία και αξία χρήσης. Τό χρηματικό πού παίρνει ο εργάτης από τόν κεφαλαιοκράτη, τό παίρνει μόνον αφού του έχει παραχωρήσει πρώτα τή χρήση τής εργατικής του δύναμης, αφού ή εργατική δύναμη έχει πραγματοποιηθεί πιά σάν αξία του προϊόντος εργασίας. Ο κεφαλαιοκράτης κρατάει στό χέρι αυτή τήν αξία, προτού τήν πληρώσει. Έπομένως, αυτό πού λειτουργεί δύο φορές δέν είναι τό χρήμα: πρώτα σάν χρηματική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου και έπειτα σάν μισθός εργασίας. Αλλά αυτό πού λειτουργεί δύο φορές είναι ή εργατική δύναμη: πρώτο, σάν *εμπόρευμα* κατά τήν πούληση τής εργατικής δύναμης (κατά τόν καθορισμό του μισθού πού πρέπει νά πληρωθεί τό χρήμα δρᾶ ἁπλῶς σάν ἰδεατό μέτρο αξίας, ὅποτε δέ χρειάζεται καθόλου νά ὑπάρχει σάν χέρι αὐτοῦ κεφαλαιοκράτη)· δεύτερο, στό προτσές τής παραγωγῆς, ὅπου λειτουργεῖ στα χέρια του κεφαλαιοκράτη σάν *κεφάλαιο*, δηλ. σάν στοιχείο πού δημιουργεῖ αξία χρήσης καί αξία. Ἐχει κιόλας δώσει μέ τή μορφή ἐμπορεύματος τό ἰσοδύναμο πού πρέπει νά πληρωθεί στόν εργάτη προτού ὁ κεφαλαιοκράτης τό πληρώσει μέ χρηματική μορφή στόν εργάτη. Ἐτσι ὁ εργάτης δημιουργεῖ ὁ ἴδιος τό ἀπόθεμα μέσων πληρωμῆς, ἀπό τό ὁποῖο τόν πληρώνει ὁ κεφαλαιοκράτης. Αὐτό ὅμως δέν εἶναι ὅλο.

Τό χρήμα πού παίρνει ὁ εργάτης τό ξεδεύει γιά νά διατηρεῖ τήν εργατική του δύναμη, δηλαδή — ἂν ἐξετάσουμε τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τήν τάξη τῶν εργατῶν στό σύνολό τους — γιά νά διατηρεῖ γιά τόν κεφαλαιοκράτη τό ὄργανο, χάρη στό ὁποῖο καί μόνο μπορεῖ νά παραμένει κεφαλαιοκράτης.

Ἐτσι, ἡ ἀδιάρκοτη ἀγοραπωλησία τής εργατικῆς δύναμης διακωνίζει, ἀπό τή μιᾶ μεριά, τήν εργατική δύναμη σάν στοιχείο τοῦ κεφαλαίου, πράγμα πού κάνει τό κεφάλαιο νά ἐμφανίζεται σάν δημιουργός ἐμπορευμάτων, εἰδῶν χρήσης, πού ἔχουν αξία, πράγμα πού ἔχει ἐπίσης σάν ἀποτέλεσμα τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ἀγοράζει τήν εργατική δύναμη, ν' ἀποκατασταίνεται διαρκῶς μέ τό ἴδιο προϊόν τής εργατικῆς δύναμης, δηλ. ὁ ἴδιος ὁ εργάτης δημιουργεῖ διαρκῶς τό μέρος τοῦ κεφαλαίου ἀπό τό ὁποῖο πληρώνεται. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ συνεχῆς πούληση τής εργατικῆς δύναμης γίνεται διαρκῶς ἀνανεούμενη πηγὴ συντήρησης τῆς ζωῆς τοῦ εργάτη, ἔτσι πού ἡ εργατικὴ του δύναμη ἐμφανίζεται σάν ἡ περιουσία, χάρη στήν ὁποία εἰσπράττει τό εἰσόδημα μέ τό ὁποῖο ζεῖ. Εἰσόδημα στήν περίπτωση αὐτὴ δέ σημαίνει παρὰ ἰδιοποίηση ἀξιών πού πραγματοποιεῖται χάρη στή διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενη πούληση ἑνὸς ἐμπορεύματος (τῆς εργατικῆς δύναμης). Οἱ ἀξίες πού ἀποχτιοῦνται μ' αὐτό τόν τρόπο χρησιμεύουν μόνο γιά τὴ διαρκῆ ἀναπαραγωγὴ τοῦ ἐμπορεύματος πού πρόκειται νά πουληθεῖ. Καί ἀπὸ τήν ἀποψη αὐτὴ ὁ Α. Σμιθ ἔχει δίκιο νά λέει πῶς τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πού δημιουργεῖ ὁ ἴδιος ὁ εργάτης, γιά τό

ὁποῖο ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ πληρώνει ἓνα ἰσοδύναμο μέ τὴ μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, γίνεται πηγὴ εἰσοδήματος γιά τόν εργάτη. Αὐτό ὅμως δέν ἀλλάζει οὔτε τὴ φύση οὔτε τό μέγεθος αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς δέν ἀλλάζει ἀπὸ τό γεγονός ὅτι λειτουργοῦν σάν κεφαλαιακές ἀξίες, ὅπως δέν ἀλλάζει ἡ φύση ἢ τό μέγεθος μιᾶς εὐθείας γραμμῆς ἀπὸ τό γεγονός ὅτι χρησιμεύει σάν βᾶση ἑνὸς τριγώνου ἢ σάν διάμετρος μιᾶς ἑλλειψης. Ἡ ἀξία τῆς εργατικῆς δύναμης ἐξακολουθεῖ νά καθορίζεται ἐξίσου ἀνεξάρτητα, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς. Τό μέρος αὐτό τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἀποτελεῖται ἀπὸ εἰσόδημα σάν ἓνας ἀπὸ τοὺς αὐτοτελεῖς παράγοντες πού τό σχηματίζουν, οὔτε ἀναλύεται τό μέρος αὐτό τῆς ἀξίας σέ εἰσόδημα. Τό γεγονός ὅτι αὐτὴ ἡ διαρκῶς ἀναπαραγόμενη ἀπὸ τόν εργάτη καινούργια ἀξία ἀποτελεῖ γι' αὐτόν πηγὴ εἰσοδήματος — δέ σημαίνει ἀντίστροφα πῶς τό εἰσόδημά του ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τῆς καινούργιας ἀξίας πού δημιουργεῖ. Τό μέγεθος τοῦ μερικτοῦ πού τοῦ πληρώνεται ἀπὸ τὴ νεοπαραγμένη ἀπ' αὐτόν ἀξία καθορίζει τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ εἰσοδήματός του καί ὄχι ἀντίστροφα. Τό γεγονός ὅτι αὐτό τό μέρος τῆς καινούργιας ἀξίας ἀποτελεῖ γι' αὐτόν εἰσόδημα — δείχνει ἁπλῶς τί γίνεται τό μέρος αὐτό, δείχνει τό χαρακτῆρα τῆς χρησιμοποίησής του, καί δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό σχηματισμό του, ὅπως δέν ἔχει καμιά σχέση μέ ὁποιοδήποτε σχηματισμό ἀξίας. Ὅταν εἰσπράττω κάθε ἐβδομάδα δέκα τάληρα, τό γεγονός αὐτῆς τῆς βδομαδιατικῆς εἰσπραξῆς δέν ἀλλάζει οὔτε τὴν ἀξιακὴ φύση τῶν δέκα τάληρων, οὔτε τό ἀξιακό τους μέγεθος. Ὅπως ἡ ἀξία κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, ἔτσι καί ἡ ἀξία τῆς εργατικῆς δύναμης καθορίζεται ἀπὸ τὴν ποσότητα ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαία γιά τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς· τό γεγονός ὅτι ἡ ποσότητα αὐτὴ ἐργασίας καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης τοῦ εργάτη, δηλ. εἶναι ἴση μέ τὴν ἐργασία τὴν ἀναγκαία γιά τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν ἰδίων τῶν ὁρῶν τῆς ζωῆς του, ἀποτελεῖ ἰδιομορφία αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος (τῆς εργατικῆς δύναμης), δέν ἀποτελεῖ ὅμως μεγαλύτερη ἰδιομορφία ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ἡ ἀξία τῶν ὑποζυγίων καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού εἶναι ἀναγκαία γιά τὴ συντήρησή τους, δηλ. ἀπὸ τὴ μάζα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαία γιά τὴν παραγωγὴ αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης.

Ὅλο ὅμως τό κακό τό προκαλεῖ ἐδῶ γιά τόν Α. Σμιθ ἡ κατηγορία «revenue» [«εἰσόδημα»]. Τὰ διάφορα εἶδη εἰσοδημάτων ἀποτελοῦν γι' αὐτόν τὰ «component parts», τὰ συστατικά μέρη τῆς κάθε χρόνου παραγόμενης, νεοδημιουργημένης ἐμπορευματικῆς ἀξίας, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ δύο μέρη, στὰ ὁποῖα χωρίζεται αὐτὴ ἡ ἐμπορευματικὴ ἀξία, ἀποτελοῦν πηγές εἰσοδήματος γιά τόν κεφαλαιοκράτη. — Τό ἰσοδύναμο τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει προκαταβάλλει μέ χρηματικὴ μορφή γιά τὴν ἀγορὰ τῆς ἐργασίας, καί τό ἄλλο μέρος τῆς ἀξίας, πού ἐπίσης τοῦ ἀνήκει, μὰ πού δέν τοῦ στοίχισε τίποτα, τὴν ὑπεραξία. Τό ἰσοδύναμο τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου προκαταβάλλεται ξανά γιά ἐργα-

τική δύναμη και αποτελεί έτσι εισόδημα για τον εργάτη με τη μορφή του μισθού του εργασίας. Το άλλο μέρος, ή υπεραξία, επειδή δεν έχει ν' αναπληρώσει καμιά προκαταβολή κεφαλαίου του κεφαλαιοκράτη, μπορεί νά ξοδευτεί απ' αυτόν σε είδη καταναλώσεως (άναγκαία και πολυτελείας), νά καταναλωθεί απ' αυτόν σάν εισόδημα, αντί ν' αποτελέσει κάποιου είδους κεφαλαιακή αξία. Προϋπόθεση αυτού του εισοδήματος είναι ή ίδια ή έμπορευματική αξία, και τά συστατικά του μέρη ξεχωρίζουν μεταξύ τους για τον κεφαλαιοκράτη μόνον εφόσον αποτελούν είτε ισοδύναμο για, είτε περίσσεμα πάνω από τό μεταβλητό κεφάλαιο πού έχει προκαταβάλει. Και τά δύο δεν αποτελούνται παρὰ μόνο από εργατική δύναμη πού δαπανήθηκε κατά την παραγωγή του εμπορεύματος, από εργατική δύναμη πού ρευστοποιήθηκε σε εργασία. Αποτελούνται από δαπάνη, όχι από εισόδημα ή revenue — από δαπάνη εργασίας.

Ύστερα απ' αυτό τό *quid pro quo* [άλλα άντ' άλλου], όπου τό εισόδημα γίνεται ή πηγή της έμπορευματικής αξίας, αντί ή έμπορευματική αξία νά γίνει ή πηγή του εισοδήματος, εμφανίζεται τώρα ή έμπορευματική αξία σάν «ν' αποτελείται» από τά διάφορα είδη εισοδημάτων. Τά εισοδήματα αυτά καθορίζονται άνεξάρτητα τό ένα απ' τ' άλλο, και μέ την πρόσθεση της συνολικής αξίας αυτών των εισοδημάτων καθορίζεται ή συνολική αξία του εμπορεύματος. Γεννιέται όμως τό ερώτημα, πώς καθορίζεται ή αξία του καθενός απ' αυτά τά εισοδήματα, από τά όποια πρόκειται νά προκύψει ή αξία του εμπορεύματος; Για τό μισθό εργασίας ο καθορισμός αυτός είναι δυνατός, επειδή ο μισθός εργασίας είναι ή αξία του εμπορεύματός του, της εργατικής δύναμης, και ή αξία αυτή μέ τη σειρά της μπορεί νά καθοριστεί (όπως μπορεί νά καθοριστεί ή αξία κάθε άλλου εμπορεύματος) μέ την εργασία πού είναι άναγκαία για την άναπαραγωγή αυτού του εμπορεύματος. Άλλά ή υπεραξία, ή για τον Σμίθ μάλλον οι δύο μορφές της, τό κέρδος και ή γαιοπρόσδοος, πώς μπορούν νά καθοριστούν; Έδώ περιορίζεται άπλως σε κούφια φλυαρία. Ο Α. Σμίθ πότε περιγράφει τό μισθό εργασίας και την υπεραξία (ή αντίστοιχα τό μισθό εργασίας και τό κέρδος) σάν τά συστατικά μέρη, από τά όποια αποτελείται ή αξία του εμπορεύματος, και αντίστοιχα ή τιμή του, πότε, και συχνά χωρίς νά πάρει άλλη άνάσα, τά παρουσιάζει σάν τά μέρη, στά όποια «άναλύεται» (*resolves itself*) ή τιμή του εμπορεύματος· πράγμα όμως πού σημαίνει αντίστροφα πώς ή αξία του εμπορεύματος είναι τό πρωταρχικά δοσμένο και πώς διάφορα μέρη αυτής της δοσμένης αξίας περιέχονται μέ τη μορφή διάφορων εισοδημάτων σε διάφορα πρόσωπα πού συμμετέχουν στο προσιές παραγωγή. Αυτό δεν είναι καθόλου ταυτόσημο μέ την έννοια ότι ή αξία αποτελείται από τά τρία αυτά «συστατικά». Όταν καθορίζω μόνος μου τό μέγεθος τριών διάφορων ευθειών γραμμών και ύστερα, χρησιμοποιώντας αυτές τις τρεις γραμμές σάν «συστατικά», σχηματίζω μία τέταρτη ευθεία γραμμή, ίση μέ τό μέγεθος του άθροίσματος των τριών, ή διαδικασία αυτή δεν είναι καθόλου ή ίδια μέ την αντίθετη περίπτωση,

πού έχω μπροστά μου μία δοσμένη ευθεία γραμμή και τη γραμμή αυτή για κάποιο σκοπό τη χωρίζω σε τρία διαφορετικά μέρη, σάν νά λέμε, την «άναλύω». Στην πρώτη περίπτωση τό μέγεθος της γραμμής μεταβάλλεται άπόλυτα όταν μεταβάλλεται τό μέγεθος των τριών γραμμών, πού αυτή αποτελεί τό άθροισμά τους· στη δεύτερη περίπτωση τό μέγεθος των τριών γραμμών περιορίζεται έξαρχής από τό γεγονός ότι αποτελούν μέρη μιάς γραμμής δοσμένου μεγέθους.

Πράγματι όμως, αν συγκρατήσουμε τό σωστό πού περιέχει ή περιγραφή του Α. Σμίθ, ότι δηλ. ή *ρεοδημιουργημένη από τη χρονιάτικη εργασία αξία*, πού περιέχεται στο χρονιάτικο έμπορευματικό προϊόν της κοινωνίας (όπως και σε κάθε ξεχωριστό έμπόρευμα, ή όπως και στο ήμερήσιο, βδομαδιάτικο κλπ. προϊόν), είναι ίση μέ την αξία του προκαταβλημένου μεταβλητού κεφαλαίου (δηλ. μέ τό μέρος της αξίας πού προορίζεται πάλι για την άγορά εργατικής δύναμης) σάν την υπεραξία, πού ο κεφαλαιοκράτης μπορεί νά την πραγματοποιήσει, — στην άπλη άναπαραγωγή και μέ άμετάβλητους όλους τούς άλλους όρους — άγοράζοντας είδη της άτομικής του κατανάλωσης· αν συγκρατήσουμε ακόμα τό γεγονός ότι ο Α. Σμίθ συγχέει την εργασία, πού σάν δημιουργός αξίας αποτελεί ξόδεμα εργατικής δύναμης, μέ την εργασία, πού σάν δημιουργός αξίας χρήσης, ξοδεύεται μέ ωφέλιμη, σκόπιμη μορφή, τότε δηλ ή αντίληψη του Α. Σμίθ καταλήγει στα έξής: Η αξία κάθε εμπορεύματος είναι τό προϊόν της εργασίας· επομένως προϊόν εργασίας είναι και ή αξία του προϊόντος της χρονιάτικης εργασίας ή ή αξία του χρονιάτικου έμπορευματικού προϊόντος της κοινωνίας. Έπειδή όμως κάθε εργασία άναλύεται 1) σε άναγκαίο χρόνο εργασίας, στον όποιο ο εργάτης άναπαράγει άπλως ένα ισοδύναμο για τό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε για την άγορά της εργατικής του δύναμης, και 2) σε υπερεργασία, μέ την όποια παράγει μίαν αξία για τον κεφαλαιοκράτη, για την όποια ο κεφαλαιοκράτης δεν πληρώνει κανένα ισοδύναμο, δηλ. παράγει υπεραξία· γιαντό κάθε έμπορευματική αξία μπορεί ν' άναλυθεί μόνο σ' αυτά τά δύο διαφορετικά συστατικά· και έτσι σε τελευταία άνάλυση σάν μισθός εργασίας αποτελεί τό εισόδημα της εργατικής τάξης, και σάν υπεραξία — τό εισόδημα της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Όσον άφορά όμως τη σταθερή κεφαλαιακή αξία, δηλ. την αξία των μέσων παραγωγής πού έχουν καταναλωθεί κατά την παραγωγή του χρονιάτικου προϊόντος, μόλο πού δεν μπορεί νά ειπωθεί (έκτός από τη φράση ότι ο κεφαλαιοκράτης τη λογαριάζει στον άγοραστή κατά την πούληση του εμπορεύματός του) μέ ποιο τρόπο ή αξία αυτή μπαίνει στην αξία του καινούργιου προϊόντος, ώστόσο τελικά — *ultimately* — και τό μέρος αυτό της αξίας μπορεί, μία και τά ίδια τά μέσα παραγωγής είναι προϊόν της εργασίας, ν' αποτελείται μονάχα από ένα ισοδύναμο του μεταβλητού κεφαλαίου και από υπεραξία· δηλαδή από προϊόν άναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας. Αν οι αξίες αυτών των μέσων παραγωγής λειτουργούν στα χέρια αυτών πού τά χρησιμοποιούν σάν κεφαλαιακές αξίες, αυτό δεν έμποδίζει καθόλου «άρχικά», και αν βαθύνουμε στο ζήτημα, σε άλλα χέρια — έστο

καί πρωτότερα — νά μπορούσαν νά αναλυθοῦν στίς ἴδιες δύο αὐτές ἀξίες, δηλαδή σέ δύο διαφορετικές πηγές εισοδήματος.

Σ' ὅλα αὐτά ἔνα σημεῖο εἶναι σωστό: πὼς στήν κίνηση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου — δηλ. τοῦ συνόλου τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων — τὰ πράγματα παρουσιάζονται διαφορετικά, ἀπ' ὅ,τι παρουσιάζονται γιά κάθε ἀτομικό κεφάλαιο, ἐξεταζόμενο ξεχωριστά, δηλ. ἀπ' ὅ,τι παρουσιάζονται ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη. Γι' αὐτόν ἡ ἐμπορευματική ἀξία ἀναλύεται 1) σέ ἕνα σταθερό στοιχεῖο (τό τέταρτο, ὅπως λέει ὁ Σμιθ) καί 2) στό ἄθροισμα μισθοῦ ἐργασίας καί ὑπεραξίας, ἢ, ἀντίστοιχα, μισθοῦ ἐργασίας, κέρδους καί γαιοπροσόδου. Ἀντίθετα, ἀπό τήν ἄποψη ὅλης τῆς κοινωνίας ἐξαφανίζεται τό τέταρτο στοιχεῖο τοῦ Σμιθ, δηλ. ἡ σταθερή κεφαλαιακή ἀξία.

5. Συμπέρασμα.

Ὁ ἀνούσιος τύπος, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο τὰ τρία εισοδήματα, μισθός ἐργασίας, κέρδος καί γαιοπροσόδος, ἀποτελοῦν τρία «*συστατικά μέρη*» τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, προκύπτει γιά τόν Α. Σμιθ ἀπό τόν ἄλλο, τόν πύ ἀληθοφανῆ τύπο, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος ἀναλύεται (*resolves itself*) σ' αὐτά τὰ τρία συστατικά μέρη. Κι αὐτό ἐπίσης εἶναι λαθεμένο, ἀκόμα κι ἂν προϋποθέσουμε πὼς ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος μπορεῖ νά χωριστεῖ μόνο στό ἰσοδύναμο τῆς καταναλωμένης ἐργατικῆς δύναμης καί στή δημιουργημένη ἀπ' αὐτήν ὑπεραξία. Ὅμως κι αὐτή ἡ πλάνη στηρίζεται πάλι σέ μιὰ βαθύτερη, σωστή βάση. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή βασίζεται στό ὅτι ὁ ἐργάτης-παραγωγός πούλαει τήν ἴδια του τήν ἐργατική δύναμη σάν ἐμπόρευσμα τοῦ στόν κεφαλαιοκράτη, στά χέρια τοῦ ὁποίου λειτουργεῖ τότε ἀπλῶς σάν στοιχεῖο τοῦ παραγωγικοῦ τοῦ κεφαλαίου. Αὐτή ἡ συναλλαγῇ, — πούληση καί ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης — πού ἀνήκει στήν κυκλοφορία, δέν ἐγκαινιάζει μόνο τό προτοσές παραγωγῆς, ἀλλά καθορίζει *implicite* [μαζί] καί τόν εἰδικό χαρακτήρα του. Ἡ παραγωγή μιᾶς ἀξίας χρήσης, ἀκόμα καί ἐνός ἐμπορεύματος (γιατί ἡ παραγωγή αὐτή μπορεῖ νά γίνεται καί ἀπό ἀνεξάρτητους παραγωγούς) εἶναι ἐδῶ μόνο μέσο γιά τήν παραγωγή ἀπόλυτης καί σχετικῆς ὑπεραξίας γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Γι' αὐτό, κατά τήν ἀνάλυση τοῦ προτοσές παραγωγῆς εἶδαμε πὼς ἡ παραγωγή ἀπόλυτης καί σχετικῆς ὑπεραξίας καθορίζει 1) τή διάρκεια τοῦ ἡμερήσιου προτοσές ἐργασίας, 2) ὅλη τήν κοινωνική καί τεχνική διαμόρφωση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτοσές παραγωγῆς. Μέσα στά πλαίσια αὐτοῦ τοῦ προτοσές παραγωγῆς συντελεῖται ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀπλή διατήρηση ἀξίας (τῆς σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας), στήν πραγματική ἀναπαραγωγή προκαταβλημένης ἀξίας (ἰσοδύναμο τῆς ἐργατικῆς δύναμης) καί στήν παραγωγή ὑπεραξίας, δηλ. ἀξίας, γιά τήν ὁποία ὁ κεφαλαιοκράτης δέν ἔχει προκαταβάλλει προηγούμενα, οὔτε προκαταβάλλει *post festum* [ἐκ τῶν ὑστέρων] ἕνα ἰσοδύναμο.

Ἡ ἰδιοποίηση ὑπεραξίας, — μιᾶς ἀξίας πού περισσεύει πᾶν ἀπό

τό ἰσοδύναμο τῆς προκαταβλημένης ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη ἀξίας — μόνο πού προετοιμάζεται μέ τήν ἀγορά καί πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, εἶναι μιὰ πράξη πού συντελεῖται μέσα στά πλαίσια τοῦ ἴδιου τοῦ προτοσές παραγωγῆς καί ἀποτελεῖ οὐσιαστικό στοιχεῖο του.

Ἡ εἰσαγωγική πράξη πού ἀποτελεῖ πράξη κυκλοφορίας: ἡ ἀγορά καί ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης βασίζεται ἡ ἴδια μέ τή σειρὰ τῆς σέ μιὰ διανομή τῶν *στοιχείων* παραγωγῆς πού ἔχει προηγηθεῖ ἀπό τή διανομή τῶν κοινωνικῶν *προϊόντων* καί ἀποτελεῖ προϋπόθεσή της, καί συγκεκριμένα βασίζεται στό χωρισμό τῆς ἐργατικῆς δύναμης σάν ἐμπορεύματος τοῦ ἐργάτη ἀπό τὰ μέσα παραγωγῆς σάν ἰδιοκτησίας μή ἐργατῶν.

Ταυτόχρονα ὅμως αὐτή ἡ ἰδιοποίηση ὑπεραξίας ἡ αὐτός ὁ χωρισμός τῆς παραγωγῆς ἀξίας σέ ἀναπαραγωγή προκαταβλημένης ἀξίας καί σέ παραγωγή νέας ἀξίας (ὑπεραξίας), πού δέν ἀναπληρώνει κανένα ἰσοδύναμο, δέν ἀλλάζει κατά τίποτα τήν οὐσία τῆς ἴδιας τῆς ἀξίας καί τή φύση τῆς παραγωγῆς ἀξίας. Ἡ οὐσία τῆς ἀξίας εἶναι καί παραμένει μόνο ξοδεμένη ἐργατική δύναμη — ἐργασία, ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ἰδιαίτερο ὠφέλιμο χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἐργασίας — καί ἡ παραγωγή ἀξίας δέν εἶναι ἄλλο τίποτα, παρὰ τό προτοσές αὐτοῦ τοῦ ξοδεύματος. Ἐτσι ὁ δουλοπάροικος ξοδεύει ἐπὶ ἔξι μέρες ἐργατική δύναμη, ἐργάζεται ἐπὶ ἔξι μέρες, καί γιά τό γεγονός αὐτοῦ τοῦ ξοδεύματος σάν τέτιον δέν ἔχει σημασία τό ὅτι λχ. τίς τρεῖς ἀπ' αὐτές τίς μέρες τίς ἐργάζεται γιά τόν ἑαυτό του, στό δικό του χωράφι, καί τίς ἄλλες τρεῖς γιά τό γαιοκτήμονα του, στό χωράφι τοῦ γαιοκτήμονα. Τόσο ἡ ἐθελοντική του ἐργασία γιά τόν ἑαυτό του, ὅσο καί ἡ ἀναγκαστική του ἐργασία γιά τόν ἀφέντη του εἶναι ἐξίσου ἐργασία· καί ἐφόσον ἡ ἐργασία αὐτή ἐξετάζεται σάν ἐργασία σέ σχέση μέ τίς ἀξίες ἢ καί τὰ ὠφέλιμα προϊόντα πού δημιουργεῖ, δέν ὑπάρχει καμιά διαφορὰ στήν ἐξαήμερη ἐργασία του. Ἡ διαφορὰ ἀφορᾷ μόνο τίς διαφορετικές συνθήκες πού προκαλοῦν τό ξόδεμα τῆς ἐργατικῆς τοῦ δύναμης κατά τή διάρκεια τῶν δύο μισῶν τοῦ ἐξαήμερου χρόνου ἐργασίας. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἀναγκαῖα ἐργασία καί γιά τήν ὑπερεργασία τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη.

Τό προτοσές παραγωγῆς σβήνει στό ἐμπόρευμα. Τό γεγονός ὅτι γιά τήν παραγωγή τοῦ ξοδεύτηκε ἐργατική δύναμη ἐμφανίζεται τώρα σάν πραγματική ιδιότητα τοῦ ἐμπορεύματος, στό ὅτι τό ἐμπόρευμα ἔχει ἀξία. Τό μέγεθος αὐτῆς τῆς ἀξίας μετρεῖται μέ τό μέγεθος τῆς ξοδεμένης ἐργασίας. Ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἀναλύεται σέ τίποτα ἄλλο καί δέν ἀποτελεῖται ἀπό τίποτα ἄλλο. Ὅταν ἔχω χαράξει ἐνθεῖα γραμμὴ ὁρισμένου μεγέθους, τότε χάρι στοῦ εἶδος τῆς ἰχνογράφησης, πού γίνεται σύμφωνα μέ ὁρισμένους, ἀνεξάρτητους ἀπό μένα κανόνες (νόμους), ἔχω «*παραγάγει*» πρὶν ἀπ' ὅλα μιάν ἐνθεῖα γραμμὴ (βέβαια μόνο συμβολικά, πράγμα πού τό ξέρω προκαταβολικά). Ἄν τῇ γραμμῇ αὐτῇ τῇ διαιρέσω σέ τρία μέρη (πού πάλι μποροῦν ν' ἀνταποκρίνονται σ' ἕνα ὁρισμένο πρόβλημα), τό καθένα ἀπ' αὐτά τὰ τρία κομμάτια ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἐνθεῖα γραμμὴ, καί ὁλόκληρη ἡ γραμμὴ, τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν μέρη, δέν ἀναλύεται μέ τῇ

διαίρεση αυτή σέ κάτι πού διαφέρει ἀπό τήν εὐθεία γραμμή, λχ. σέ μιὰ καμπύλη ὁποιοῦδήποτε εἶδους. Ἐπίσης δέν μπορῶ μιὰ γραμμὴ δοσμένου μεγέθους νά τή διαιρέσω ἔτσι, πού τό ἄθροισμα τῶν μερῶν αὐτῶν νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τήν ἴδια τή γραμμὴ πρὶν τή διαίρεσή της· συνεπῶς καί τό μέγεθος τῆς ἀδιαίρετης γραμμῆς δέν καθορίζεται ἀπό τά αὐθαίρετα καθορισμένα μεγέθη τῶν ὑποδιαίρέσεών της. Ἀντίστροφα, τά σχετικά μεγέθη αὐτῶν τῶν τελευταίων περιορίζονται ἐξαρχῆς ἀπό τά ὅρια τῆς γραμμῆς, τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν μέρη.

Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, τό ἐμπόρευμα πού ἔχει παραγάγει ὁ κεφαλαιοκράτης δέ διαφέρει σέ τίποτα ἀπό τό ἐμπόρευμα πού ἔχει παραγάγει ἕνας αὐτοτελής ἐργάτης ἢ πού ἔχουν παραγάγει κοινότητες ἐργατῶν [Arbeitergemeinden] ἢ δοῦλοι. Ὡστόσο στήν περίπτωσή μας ὅλο τό προϊόν ἐργασίας καθὼς καί ὅλη του ἡ ἀξία ἀνήκουν στόν κεφαλαιοκράτη. Ὅπως κάθε ἄλλος παραγωγός, πρέπει καὶ αὐτός μέ τήν πούληση νά μετατρέψει πρῶτα τό ἐμπόρευμα σέ χρήμα, γιά νά μπορεῖ ἔπειτα νά ἐπιδόθῃ μ' αὐτό σέ ἄλλες ἐπιχειρήσεις· εἶναι ὑποχρεωμένος νά τό μετατρέψῃ στή μορφή τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου. —

Ἄς ἐξετάσουμε τό ἐμπορευματοκὶν προῖον προτοῦ μετατραπῇ σέ χρήμα. Αὐτό ἀνήκει ὁλόκληρο στόν κεφαλαιοκράτη. Ἀπό τήν ἄλλη, σάν ὠφέλιμο προῖον ἐργασίας — σάν ἀξία χρήσης — εἶναι πέρα γιά πέρα τό προῖον τοῦ προηγούμενου προτοῦ ἐργασίας. Δέ συμβαίνει ὅμως τό ἴδιο μέ τήν ἀξία του. Ἐνα μέρος αὐτῆς τῆς ἀξίας εἶναι ἀπλῶς ἐπανεμφανιζόμενη μέ νέα μορφή ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν ξοδευτεῖ στήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος· ἡ ἀξία αὐτή δέν ἔχει παραχθεῖ κατὰ τή διάρκεια τοῦ προτοῦ παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί αὐτή τήν ἀξία τήν εἶχαν τά μέσα παραγωγῆς πρὶν ἀπὸ τό προτοῦ παραγωγῆς καί ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό. Στό προτοῦ αὐτό μπήκαν σάν φορεῖς της· ἐκεῖνο πού ἔχει ἀνανεωθεῖ καί ἀλλάξει εἶναι μόνο ἡ μορφή ἐμφάνισής της. Αὐτό τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ γιά τόν κεφαλαιοκράτη ἕνα ἰσοδύναμο γιά τό μέρος ἐκεῖνο τῆς προκαταβλημένης σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας του, πού ἔχει καταναλωθεῖ κατὰ τή διάρκεια τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Ὑπῆρχε προηγούμενα μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς· ὑπάρχει τώρα σάν συστατικό τῆς ἀξίας τοῦ νεοπαραγόμενου ἐμπορεύματος. Μόλις τό ἐμπόρευμα αὐτό μετατραπῇ σέ χρήμα, ἡ ἀξία αὐτή πού ὑπάρχει τώρα σέ χρήμα πρέπει νά ξαναμετατραπῇ σέ μέσα παραγωγῆς, στήν ἀρχική της μορφή πού καθορίζεται ἀπὸ τό προτοῦ τῆς παραγωγῆς καί ἀπὸ τή λειτουργία της σ' αὐτό. Τό ὅτι ἡ ἀξία αὐτή λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο δέν ἀλλάζει καθόλου τόν ἀξιακὸ χαρακτήρα ἐνός ἐμπορεύματος. —

Ἐνα δεύτερο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ὁ μισθωτὸς ἐργάτης πουλάει στόν κεφαλαιοκράτη. Ὅπως ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, ἔτσι καί ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό προτοῦ παραγωγῆς, σὺν ὅποιον πρόκειται νά μπῇ ἡ ἐργατικὴ δύναμη, καί παγιώνεται σέ μιὰ κυκλοφοριακὴ πράξη, στήν ἀγορά καί τήν πούληση τῆς ἐργα-

τικῆς δύναμης, προτοῦ ἡ δύναμη αὐτὴ μπῇ σὺν προτοῦ παραγωγῆς. Μὲ τή λειτουργία του — μέ τό ξόδεμα τῆς ἐργατικῆς του δύναμης — ὁ μισθωτὸς ἐργάτης παράγει μιὰν ἐμπορευματοκὶν ἀξία, ἴση μέ τήν ἀξία πού πρέπει νά τοῦ πληρώσῃ ὁ κεφαλαιοκράτης γιά τή χρῆση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Τήν ἀξία αὐτὴ τὴ δίνει στόν κεφαλαιοκράτη σέ ἐμπόρευμα, καί ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ τὴν πληρώνει σέ χρήμα. Τό ὅτι τό μέρος αὐτό τῆς ἐμπορευματοκὶν ἀξίας ἀποτελεῖ γιά τόν κεφαλαιοκράτη μόνο ἕνα ἰσοδύναμο γιά τό μεταβλητό του κεφάλαιο, πού πρέπει νά προκαταβάλλῃ γιά τό μισθὸ ἐργασίας, δέν ἀλλάζει ἀπολύτως τίποτα σὺν γεγονόσ ὅτι εἶναι μιὰ ἐμπορευματοκὶν ἀξία πού ἔχει νεοδημιουργηθεῖ κατὰ τή διάρκεια τοῦ προτοῦ παραγωγῆς καί πού δέν ἀποτελεῖται ἀπὸ τίποτα ἄλλο, παρὰ μόνο ἀπ' αὐτό πού ἀποτελεῖται ἡ ὑπεραξία — δηλαδή ἀπὸ παρωχημένη δαπάνη ἐργατικῆς δύναμης. Τό γεγονός αὐτό δέ θίγεται ἐπίσης ἀπὸ τό ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει στόν ἐργάτη μέ μορφή μισθοῦ, παίρνει γιά τόν ἐργάτη τὴ μορφή εἰσοδήματος καί ὅτι ἔτσι δέν ἀναπαράγεται διαρκῶς μόνο ἡ ἐργατικὴ δύναμη, ἀλλὰ καί ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σάν τέτια, καί μαζί της ἡ βάση ὅλης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

Τό ἄθροισμα ὅμως αὐτῶν τῶν δυὸ ἀξιακῶν μερῶν δέν ἀποτελεῖ ὅλη τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Μένει ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπ' αὐτά τά δυὸ μέρη: ἡ ὑπεραξία. Ἡ ὑπεραξία αὐτή, καθὼς καί τό μέρος τῆς ἀξίας πού ἀναπληρώνει τό μεταβλητό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά μισθὸ ἐργασίας, εἶναι μιὰ ἀξία πού ἔχει νεοδημιουργηθεῖ ἀπὸ τόν ἐργάτη στή διάρκεια τοῦ προτοῦ τῆς παραγωγῆς — εἶναι πηγμένη ἐργασία. Μόνο πού δέ στοιχίζει τίποτα στόν ἰδιοκτήτη ὅλου τοῦ προϊόντος, στόν κεφαλαιοκράτη. Τό τελευταῖο αὐτό περιστάτικὸ ἐπιτρέπει πράγματι στόν κεφαλαιοκράτη νά τήν καταναλώσῃ ὁλόκληρη σάν εἰσόδημα, ἂν δέν εἶναι ὑποχρεωμένος νά παραχωρήσῃ μέρη αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας σέ ἄλλους μετόχους, ὅπως λχ. τὴ γαιοπρόσοδο σὺν γαιοχτήμονα, ὅποτε τά μέρη αὐτά ἀποτελοῦν τό εἰσόδημα τέτιων τρίτων προσώπων. Αὐτό τό ἴδιο περιστάτικὸ ἦταν ἐπίσης τό κίνητρο πού ἐσπρωχνε τόν κεφαλαιοκράτη μας ν' ἀσχοληθεῖ γενικά μέ τήν παραγωγή ἐμπορευμάτων. Ἀλλὰ οὔτε ἡ ἀρχικὴ καλόβουλη πρόθεσή του, ἡ πρόθεση ν' ἀρπάξῃ ὑπεραξία, οὔτε ἡ κατοπινὴ δαπάνη της ἀπ' αὐτόν καί ἀπὸ ἄλλους σάν εἰσόδημα θίγουν τήν ὑπεραξία σάν τέτια. Δέν ἀλλάζουν καθόλου τό γεγονός ὅτι εἶναι πηγμένη ἀπλήρωτη ἐργασία, ὅπως ἐπίσης δέν ἀλλάζουν καθόλου τό μέγεθός της, πού καθορίζεται ἀπὸ ὁλόκληρα διαφορετικούς ὁρους.

Ἄν ὅμως ὁ Α. Σμῖθ ἤθελε — πράγμα ἐξάλλου πού τό κάνει — κατὰ τήν ἐξέταση κίβλας τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ν' ἀσχοληθεῖ μέ τό ὅλο πού παίζουν τά διάφορα μέρη της σὺν συνολικὸν προτοῦ ἀναπαραγωγῆς, τότε θάχε δεῖ καθαρά πῶς ἂν ὁρισμένα μέρη λειτουργοῦν σάν εἰσόδημα, ἀλλὰ ἐξίσου μόνιμα λειτουργοῦν σάν κεφάλαιο. — καί γι' αὐτὸ θάπρεπε, σύμφωνα μέ τὴ λογικὴ του, νά τά χαρακτηρίσῃ καί σάν

συστατικά μέρη της αξίας του εμπορεύματος ή σάν μέρη, στά όποια αναλύεται αυτή ή αξία.

Ο Α. Σμίθ ταυτίζει την εμπορευματική παραγωγή γενικά μέ την κεφαλαιοκρατική εμπορευματική παραγωγή· τά μέσα παραγωγής είναι έξαρχής «κεφάλαιο», ή εργασία είναι έξαρχής μισθωτή εργασία και γι' αυτό τό λόγο «ό άριθμός τών ώφέλειμων και παραγωγικών εργατών είναι παντού... ανάλογος πρός τό μέγεθος του κεφαλαίου πού χρησιμοποιείται γιά την άπασχόλησή της» («to the quantity of the capital stock which is employed in setting them to work», στο ίδιο, Εισαγωγή, σελ. 12). Μέ δυό λόγια, οι διάφοροι συντελεστές του προτσές εργασίας — υλικοί και προσωπικοί — εμφανίζονται έξαρχής μέ τις προσωπίδες πού χαρακτηρίζουν την κεφαλαιοκρατική περίοδο παραγωγής. Έτσι, ή ανάλυση της αξίας του εμπορεύματος συμπλήρει άμεσα μέ την άποψη, ως ποιό σημείο ή αξία αυτή άποτελεί, από τη μιá μεριά, άπλό ισοδύναμο δαπανημένου κεφαλαίου, και ως ποιό σημείο άποτελεί, από την άλλη, «ελεύθερη» αξία, ή υπεραξία, πού δέν αναπληρώνει καμιά προκαταβλημένη κεφαλαιακή αξία. Τά κομμάτια της αξίας του εμπορεύματος πού συγκρίνονται μεταξύ τους από την άποψη αυτή μετατρέπονται έτσι λαθραίως στά αὐτοτελή «συστατικά» της και τέλος σέ «πηγές κάθε αξίας». Άλλη μιá συνέπεια είναι ή σύνθεση της αξίας του εμπορεύματος από εισοδήματα διάφορων ειδών, ή γιά λόγους ποικιλίας ή «ανάλυσή του σέ» τέτια εισοδήματα, έτσι πού τά εισοδήματα δέν άποτελοῦνταν από εμπορευματική αξία, αλλά ή εμπορευματική αξία από «εισοδήματα»· Όπως όμως δέν αλλάζει ή φύση μιáς εμπορευματικής αξίας qmα [σάν] εμπορευματικής αξίας ή του χρήματος qmα χρήματος, από τό γεγονός ότι λειτουργοῦν σάν κεφαλαιακή αξία, έτσι δέν αλλάζει και ή εμπορευματική αξία από τό γεγονός ότι άργότερα λειτουργεί γιά τόν ένα ή γιά τόν άλλο σάν εισόδημα. Τό έμπορεύμα, μέ τό όποιο έχει νά κάνει ο Α. Σμίθ, είναι έξαρχής εμπορευματικό κεφάλαιο (πού, έκτός από την κεφαλαιακή αξία πού έχει καταναλωθεῖ κατά την παραγωγή του εμπορεύματος, περιλαμβάνει και την υπεραξία), δηλ. τό έμπορεύμα πού έχει παραχθεῖ μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, τό άποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής. Έπομένως θάπρεπε ν' αναλυθεῖ προκαταβολικά αυτό τό προτσές, συνεισώς και τά προτσές αξιοποίησης και δημιουργίας αξίας πού περιλαμβάνονται σ' αυτό. Έπειδή όμως προϋπόθεση και αὐτῶν είναι ή εμπορευματική κυκλοφορία, γιαντό ή περιγραφή του άπαιτεί και μιá ανεξάρτητη απ' αυτό και προκαταβολική ανάλυση του εμπορεύματος. Άκόμα κι όταν ο Α. Σμίθ «εσώτερα» πετυχαίνει παρόδικα τό σωστό, την παραγωγή της αξίας την παίρνει υπόψη του πάντα μόνον όταν αναλύει τό έμπορεύμα, δηλ. όταν αναλύει τό εμπορευματικό κεφάλαιο.

III. ΟΙ ΚΑΤΟΠΙΝΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΟΙ⁴¹

Ο Ρικάρντο επαναλαμβάνει σχεδόν επιλέξει τη θεωρία του Α. Σμίθ: «Πρέπει νά συμφωνήσουμε πώς όλα τά προϊόντα μιáς χώρας καταναλώνονται, υπάρχει όμως ή μεγαλύτερη διαφορά πού μπορεί νά φανταστεί κανείς ανάμεσα στο γεγονός άν καταναλώνονται από ανθρώπους πού αναπαράγουν μιάν άλλη αξία και στο γεγονός άν καταναλώνονται από ανθρώπους πού δέν αναπαράγουν άλλη αξία. Όταν λέμε: έξοικονομείται εισόδημα πού προστίθεται στο κεφάλαιο, έννοοῦμε πώς τό μέρος του εισοδήματος πού προστίθεται στο κεφάλαιο καταναλώνεται από παραγωγικούς εργάτες, αντί από μή παραγωγικούς» («Principles», σελ. 163).

Πράγματι, ο Ρικάρντο έχει άποδεχθεῖ πέρα γιά πέρα τη θεωρία του Α. Σμίθ γιά την ανάλυση της τιμής του εμπορεύματος σέ μισθό εργασίας και υπεραξία (ή σέ μεταβλητό κεφάλαιο και υπεραξία). Τά σημεία γύρω στά όποια διαφωνεί μαζί του είναι 1) τά συστατικά μέρη της υπεραξίας: αφαιρεί τη γαιοπρόσοδο σάν αναγκαίο συστατικό της· 2) ο Ρικάρντο αναλύει την τιμή του εμπορεύματος σ' αυτά τά συστατικά μέρη. Τό μέγεθος της αξίας είναι έπομένως τό *price* [τό προϋπάρχον]. Τό άθροισμα τών συστατικών μερών προϋποτίθεται σάν δοσμένο μέγεθος, τό ξεκίνημα γίνεται απ' αυτό, όχι αντίστροφα, όπως κάνει συχνά ο Α. Σμίθ, όταν — αντίθετα από τη βαδύτητά του κατανόηση — τό μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος τό βγάξει *post festum* [εκ τών υστέρων], προσθέτοντας τά συστατικά της μέρη.

Ο Ράμσαιη κάνει την εξής παρατήρηση ενάντια στον Ρικάρντο: «Ο Ρικάρντο ξεχνάει πώς, δόλοκληρο τό προϊόν δέν μοιράζεται μόνο σέ μισθό εργασίας και κέρδος, αλλά πώς χρειάζεται και ένα μέρος γιά την αναπλήρωση του πάγιου κεφαλαίου» («An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, σελ. 174). Λέγοντας πάγιο κεφάλαιο, ο Ράμσαιη έννοεί αυτό πού έγώ έννοώ, λέγοντας σταθερό κεφάλαιο: «τό πάγιο κεφάλαιο υπάρχει μέ μιá μορφή, πού, ένω συμβάλλει στην παραγωγή του εμπορεύματος πού κατασκευάζεται, δέ συμβάλλει όμως στή συντήρηση τών εργατών» (σελ. 59).

Ο Α. Σμίθ εναντιωνόταν στο συμπέρασμα πού βγαίνει μέ αναγκαιότητα από την ανάλυση πού κάνει της αξίας του εμπορεύματος. έπομένως και της αξίας του χρονιάτικου κοινωνικού προϊόντος, σέ μισθό εργασίας και υπεραξία, δηλ. σέ άπλό εισόδημα — εναντιωνόταν στο συμπέρασμα πώς στην περίπτωση αυτή θά μπορούσε νά φανθεῖ δόλοκληρο τό χρονιάτικο προϊόν. Ποτέ οι πρωτότυποι στοχαστές δέν βγάλουν τά παράλογα συμπεράσματα. Αυτά τ' αφήνουν νά τά βγάλουν οι διάφοροι Σαίη και Μάκ Κούλλοκ.

Πράγματι, ο Σαίη βρίσκει άρχικά εύκολα τη λύση. Αυτό πού

⁴¹ Από δω ως τό τέλος του κεφαλαίου είναι προσθήκη από τό χειρόγραφο II.

είναι γιὰ τόν ἕνα προκαταβολή κεφαλαίου, εἶναι ἢ ἦταν γιὰ τόν ἄλλο εισόδημα καί καθαρό προϊόν. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό ἀκαθάριστο καί στό καθαρό προϊόν εἶναι καθαρά ὑποκειμενική, καί «ἔτσι ἡ συνολική ἀξία ὅλων τῶν προϊόντων ἔχει μοιραστεῖ στήν κοινωνία σάν εισόδημα» (Say: «Traité d'Economie Politique», 1817, ΙΙ, σελ. 64). «Ἡ συνολική ἀξία κάθε προϊόντος ἀποτελεῖται ἀπό τὰ κέρδη τῶν γαιοκτημόνων, τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῶν ἐπιτηδευματιῶν» (ὁ μισθός ἐργασίας φιγουράρει ἐδῶ σάν profits des industriels! [κέρδη τῶν ἐπιτηδευματιῶν]), «πού ἔχουν συμβάλει στήν κατασκευή του. Ὡς τό εισόδημα τῆς κοινωνίας εἶναι ἴσο μέ τήν παραγμένη ἀκαθάριστη ἀξία καί ὄχι ὅπως ἰσχυρίζονταν ἡ αἵρεση τῶν οἰκονομιστῶν» (οἱ φυσιοκράτες) «ἴσο μόνο μέ τό καθαρό προϊόν τοῦ ἐδάφους» (σελ. 63).

Αὕτη τήν ἀνακάλυψη τοῦ Σαίη τήν ἔχει ἐγκολπωθεῖ ἀνάμεσα στούς ἄλλους καί ὁ Προυντόν.

Ὁ Στόρχ, πού ἐπίσης παραδέχεται καταρχήν τό δόγμα τοῦ Α. Σμίθ, βρῖσκει ὥστόσο πῶς δέν μπορεῖ νά σταθεῖ ἡ ἐφαρμογή πού τοῦ κάνει ὁ Σαίη. «Ὅταν παραδέχεται κανεῖς πῶς τό εισόδημα ἑνός ἔθνους εἶναι ἴσο μέ τό ἀκαθάριστο προϊόν του, δηλ. χωρίς ν' ἀφαιρεθεῖ ἀπ' αὐτό κανένα κεφάλαιο» (θάπρεπε νά πει: σταθερό κεφάλαιο), «τότε πρέπει νά παραδεχτεῖ ἐπίσης πῶς τό ἔθνος αὐτό μπορεῖ νά καταναλώσει μή παραγωγικά ὅλη τήν ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος του, χωρίς νά προκαλέσει τήν παραμικρότερη ζημιά στό μελλοντικό του εισόδημα... Τά προϊόντα πού ἀποτελοῦν τό» (σταθερό) «κεφάλαιο ἑνός ἔθνους δέν εἶναι καταναλώσιμα» (Storch: «Considérations sur la nature du revenu national», Paris 1824, σελ. 147, 150).

Ὁ Στόρχ ὅμως ἔχευσε νά πει, πῶς ἡ ὑπαρξη αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου συμβιβάζεται μέ τήν ἀνάλυση τῆς τιμῆς, ὅπως τήν κάνει ὁ Σμίθ, πού τήν παραδέχεται καί πού σύμφωνα μ' αὐτήν ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος περιέχει μόνο μισθό ἐργασίας καί ὑπεραξία, ὄχι ὅμως καί σταθερό μέρος κεφαλαίου. Μόνο χάρη στόν Σαίη τοῦ γίνεται σαφές πῶς αὕτη ἡ ἀνάλυση τῆς τιμῆς ὀδηγεῖ σέ παράλογα συμπεράσματα, καί ἡ δική του τελευταία λέξη σχετικά μ' αὐτό εἶναι: «πῶς εἶναι ἀδύνατο νά ἀναλύσει κανεῖς τήν ἀναγκαῖα τιμή στά πύθ ἀπλά στοιχεία της» (Storch: Cours d'Economie Politique, Petersbourg, 1815, ΙΙ, σελ. 141).

Ὁ Σισμόντι, πού καταγινόταν εἰδικά μέ τήν ἐξέταση τῆς σχέσης κεφαλαίου καί εισοδήματος καί πού στήν πραγματικότητα μετᾶν τρεψε τήν εἰδική διατύπωση αὐτῆς τῆς σχέσης σέ differentia specifica [εἰδοποιό διαφορά] τῶν «Nouveaux Principes» του, δέν εἶπε καμιά ἐπιστημονική λέξη, δέν συνέβαλε οὔτε κατά ἕνα ἄτομο στή λύση τοῦ προβλήματος.

Ὁ Μάργτον, ὁ Ράμσαιη καί ὁ Σερμπυλιέ κάνουν ἀπόπειρες ν' ἀνυψωθοῦν πάνω ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ Σμίθ. Μά ἀποτυχαίνουν, γιατί ἐξαρχῆς θέτουν τό πρόβλημα μονόπλευρα καί δέν ξεκαθαρίζουν μέ σα-

φάνεια τή διαφορά ἀνάμεσα στή σταθερή καί στή μεταβλητή κεφαλαιακή ἀξία ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφορικό κεφάλαιο.

Καί ὁ Τζών Στούαρτ Μίλλ ἐπαναλαβαίνει μέ τή συνηθισμένη σπουδαιοφάνεια τό δόγμα πού κληροδότησε ὁ Σμίθ στούς διαδόχους του.

Ἀποτέλεσμα: Ἡ σύγχυση τῆς σκέψης τοῦ Σμίθ ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ὥς αὐτήν τή στιγμή, καί τό δόγμα του ἀποτελεῖ ὁρθόδοξο ἄρθρο πίστεως τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ

ΑΠΛΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Ι. ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

*Αν εξετάσουμε ⁴² τή χρονιάτικη λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου — δηλ. του συνολικού κεφαλαίου, πού τά άτομικά κεφάλαια αποτελούν μονάχα κλάσματά του, ή κίνηση των οποίων είναι τόσο ή ατομική κίνησή τους, όσο ταυτόχρονα και αναπόσπαστος κρίκος της κίνησης του συνολικού κεφαλαίου — από τήν άποψη των αποτελεσμάτων της, δηλ. αν εξετάσουμε τό εμπορευματικό προϊόν, πού παράγει ή κοινωνία κατά τή διάρκεια του έτους, θά δοῦμε πῶς συντελείται τό προτσές αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, ποιά είναι τά χαρακτηριστικά πού κάνουν αυτό τό προτσές αναπαραγωγής νά ξεχωρίζει από τό προτσές αναπαραγωγής ενός ατομικού κεφαλαίου και ποιά είναι τά κοινά τους χαρακτηριστικά. Τό χρονιάτικο προϊόν περιλαμβάνει τόσο τά μέρη εκείνα του κοινωνικού προϊόντος, πού αναπληρώνουν κεφάλαιο, δηλ. τήν κοινωνική (παραγωγή και αντίστοιχα) αναπαραγωγή, όσο και τά μέρη πού περιέχονται στό απόθεμα κατανάλωσης και καταναλώνονται από τούς εργάτες και τούς κεφαλαιοκράτες, δηλ. περιλαμβάνει τόσο τήν παραγωγική, όσο και τήν ατομική κατανάλωση. Η αναπαραγωγή περιλαμβάνει (τόσο τήν αναπαραγωγή του κόσμου των εμπορευμάτων, όσο) και τήν αναπαραγωγή (δηλ. τή διατήρηση) τής τάξης των κεφαλαιοκρατών και τής εργατικής τάξης, συνεπώς και τήν αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα του συνολικού προτσές παραγωγής.

Είναι φανερό πῶς πρέπει ν' αναλύσουμε τό σχήμα κυκλοφορίας:

$$E' = \begin{cases} X - E \dots \Pi \dots E' \\ \chi - \varepsilon \end{cases} \quad \text{όπου βέβαια ή κατανάλωση παίξει κατανάλωση}$$

τό ρόλο της: επειδή ή άφετηρία $E' = E + \varepsilon$, τό εμπορευματικό κεφάλαιο, περιλαμβάνει τόσο τή σταθερή και τή μεταβλητή κεφαλαιακή αξία, όσο και τήν υπεραξία. Γιαντό, ή κίνησή του περιλαμβάνει τόσο τήν ατομική, όσο και τήν παραγωγική κατανάλωση. Στίς κυκλήσεις $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$ και $\Pi \dots E' - E \dots \Pi$ άφετηρία και τέρμα είναι ή κίνηση του κεφαλαίου, πού περιλαμβάνει βέβαια και τήν κατανάλωση, επειδή τό εμπόρευμα, τό προϊόν, πρέπει νά πουληθεί. Αφού όμως υποθέτουμε τήν πούληση αυτή σαν γεγονός, δέν έχει ση-

⁴² Από τό χειρόγραφο II.

μασία για τήν κίνηση του ατομικού κεφαλαίου τί γίνεται έπειτα αυτό τό εμπόρευμα. Αντίθετα, στην κίνηση $E' \dots E'$ μπορούμε νά γνωρίσουμε τούς όρους τής κοινωνικής αναπαραγωγής ακριβώς από τό ότι πρέπει ν' αποδειχτεί έδω τί απογίνεται τό κάθε μέρος τής αξίας αυτού του συνολικού προϊόντος E' . Τό συνολικό προτσές αναπαραγωγής περιλαμβάνει έδω τόσο τό προτσές τής κατανάλωσης πού πραγματοποιείται μέ τή μεσολάβηση τής κυκλοφορίας, όσο και τό προτσές αναπαραγωγής του ίδιου του κεφαλαίου.

Και μάλιστα για τό σκοπό μας πρέπει νά εξετάσουμε τό προτσές αναπαραγωγής από τήν άποψη τόσο τής αναπλήρωσης τής αξίας, όσο και τής αναπλήρωσης τής ύλης των διάφορων συστατικών του E' . Δέν μπορούμε πιά ν' άρκούμαστε, όπως κατά τήν ανάλυση τής αξίας του προϊόντος του ατομικού κεφαλαίου, στην προϋπόθεση πῶς ο ατομικός κεφαλαιοκράτης μπορεί, πουλώντας τό εμπορευματικό του προϊόν, νά μετατρέψει πρώτα τά συστατικά μέρη του κεφαλαίου του σε χρήμα και έπειτα, ξαναγοράζοντας τά στοιχεία παραγωγής στην αγορά εμπορευμάτων, νά τά ξαναμετατρέψει σε παραγωγικό κεφάλαιο. Τά στοιχεία αυτά παραγωγής, έφόσον ή φύση τους είναι πραγματική, αποτελούν κι αυτά συστατικό του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως και τό έτοιμο ατομικό προϊόν πού ανταλλάσσεται μ' αυτά κι αναπληρώνεται απ' αυτά. Από τήν άλλη μεριά, ή κίνηση του μέρους εκείνου του κοινωνικού εμπορευματικού προϊόντος, πού καταναλώνει ο εργάτης, ξεδεύοντας τό μισθό εργασίας του, και ο κεφαλαιοκράτης, ξεδεύοντας τήν υπεραξία του, δέν αποτελεί μόνο αναπόσπαστο κρίκο τής κίνησης του συνολικού προϊόντος, αλλά περιπλέκεται μέ τήν κίνηση των ατομικών κεφαλαίων, και γιαυτό τό ξετύλιγμά της δέν μπορεί νά έξηγηθεί απλώς μέ τό ότι τήν προϋποθέτουμε.

Τό ζήτημα, όπως μπαίνει άμεσα, είναι τουτο: Μέ ποιό τρόπο τό καταναλωμένο στην παραγωγή κεφάλαιο αναπληρώνεται ως προς τήν αξία του (και ως προς τή φυσική του μορφή) από τό χρονιάτικο προϊόν, και μέ ποιό τρόπο περιπλέκεται ή κίνηση αυτής τής αναπλήρωσης μέ τήν κατανάλωση τής υπεραξίας από τούς κεφαλαιοκράτες, και του μισθού εργασίας από τούς εργάτες; Πρόκειται λοιπόν κατά πρώτο λόγο για τήν αναπαραγωγή στην ίδια κλίμακα. Έπειτα υποτίθεται όχι μόνο πῶς τά προϊόντα ανταλλάσσονται στην αξία τους, μά πῶς έπίσης δέ συντελείται καμιά επανάσταση στίς αξίες των συστατικών μερών του παραγωγικού κεφαλαίου. Έξάλλου, όσον άφορά τήν απόκλιση των τιμών από τίς αξίες, τό περιστατικό αυτό δέν μπορεί ν' άσκησει καμιά επίδραση στην κίνηση του κοινωνικού κεφαλαίου. Έξακολουθούν ν' ανταλλάσσονται συνολικά οι ίδιες μάζες προϊόντων όπως και προηγούμενα, παρά τό γεγονός ότι σε αξία ή συμμετοχή των ατομικών κεφαλαιοκρατών στίς ανταλλαγές αυτές δέν είναι άνάλογη μέ τίς αντίστοιχες προκαταβολές τους και μέ τίς αντίστοιχες μάζες υπεραξιών πού έχουν παραγάγει ο καθένας ξεχωριστά. Όσον άφορά όμως τίς επαναστάσεις στίς αξίες, αυτές δέν αλλάζουν καθόλου τίς σχέσεις άνάμεσα στα άξιακά συστατικά του χρονιάτικου συνολικού προϊόντος.

εφόσον οι επαναστάσεις αυτές είναι γενικές και κατανέμονται ισόμετρα. Εφόσον όμως είναι μερικές και δεν κατανέμονται ισόμετρα, αποτελούν διαταραχές πού, *πρώτο*, μπορούν να κατανοηθούν σαν τέτιες μόνο εφόσον θεωρηθούν σαν *αποκλίσεις* από αμετάβλητες αξιακές σχέσεις· *δεύτερο* όμως, αν αποδειχτεί ο νόμος, σύμφωνα με τον οποίο ένα μέρος της αξίας του χρονιάτικου προϊόντος αναπληρώνει σταθερό και ένα άλλο μέρος μεταβλητό κεφάλαιο, τότε μία επανάσταση είτε στην αξία του σταθερού είτε του μεταβλητού κεφαλαίου δε θάλλαζε τίποτα σ' αυτόν το νόμο. Θάλλαζε μόνο το σχετικό μέγεθος των μερών εκείνων της αξίας, πού λειτουργούν με τη μία ή την άλλη ιδιότητα, επειδή στη θέση των αρχικών αξιών θάμπαιναν άλλες αξίες.

Όσο εξετάσαμε την παραγωγή αξίας και την αξία του προϊόντος του κεφαλαίου από την άποψη του ατομικού κεφαλαίου, δεν είχε καμιά απολύτως σημασία για την ανάλυσή μας η φυσική μορφή του εμπορευματοικού προϊόντος, αν δηλαδή αποτελούνταν από μηχανές ή από γεννήματα ή από καθρέφτες. Οι μορφές αυτές χρησιμοποιούν πάντα για παραδείγματα και όποιοσδήποτε κλάδος παραγωγής θά μπορούσε να χρησιμεύσει εξίσου για απόδειξη. Είχαμε να κάνουμε τότε με το ίδιο το άμεσο προτσές παραγωγής, πού σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση παρουσιάζεται σαν πρότσές ενός ατομικού κεφαλαίου. Εφόσον εξετάσαμε την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, ήταν αρκετό να υποθέτουμε πως μέσα στα πλαίσια της σφαίρας της κυκλοφορίας το μέρος εκείνο του εμπορευματοικού προϊόντος, πού αντιπροσωπεύει κεφαλαιακή αξία, βρίσκει την ευκαιρία να ξαναμετατραπεί στα στοιχεία παραγωγής του, και επομένως να ξαναπάρει τη μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου· ακριβώς όπως ήταν αρκετό να υποθέτουμε πως ο εργάτης και ο κεφαλαιοκράτης βρίσκουν στην αγορά τα εμπορεύματα, στα όποια ξοδεύουν το μισθό και την υπεραξία. Αυτός όμως ο τυπικός μόνο τρόπος της περιγραφής δεν αρκεί πια κατά την εξέταση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και της αξίας του προϊόντος του. Η ξαναμετατροπή ενός μέρους της αξίας του προϊόντος σε κεφάλαιο, το πέρασμα ενός άλλου μέρους στην ατομική κατανάλωση τόσο της τάξης των κεφαλαιοκρατών, όσο και της εργατικής τάξης αποτελεί μία κίνηση μέσα στα πλαίσια της ίδιας της αξίας του προϊόντος, πού εκφράζει το αποτέλεσμα του συνολικού κεφαλαίου· κι αυτή η κίνηση δεν είναι απλώς αναπλήρωση αξίας, αλλά και αναπλήρωση ύλης, και γι' αυτό το λόγο καθορίζεται τόσο από την άμοιβαία σχέση των αξιακών συστατικών του κοινωνικού προϊόντος, όσο και από την αξία χρήσης τους, από την ύλική τους μορφή.

Η απλή αναπαραγωγή⁴³, η αναπαραγωγή στην ίδια κλίμακα, αποτελεί κατά τουτο μία αφαίρεση, καθόσο, από τη μία μεριά, στίς συνθήκες του καπιταλισμού ή απουσία κάθε συσσώρευσης ή αναπαραγωγής σε διευρυμένη κλίμακα αποτελεί μία παράδοση υπόθεσης, και από την άλλη, οι συνθήκες στίς όποιες συντελείται η παραγωγή

⁴³ Από το χειρόγραφο VIII.

δε μένουν απολύτως αμετάβλητες (και αυτό ακριβώς προϋποτίθεται) από χρόνο σε χρόνο. Η προϋπόθεσή μας είναι πως ένα κοινωνικό κεφάλαιο δοσμένης αξίας ξαναπαράγει φέτος την ίδια μάζα εμπορευματοικών αξιών πού παρήγαγε πέρσι και ικανοποιεί την ίδια ποσότητα αναγκών, μόνο πού οι μορφές των εμπορευμάτων μπορεί ν' αλλάζουν στο προτσές αναπαραγωγής. Ωστόσο, εφόσον γίνεται συσσώρευση, ή απλή αναπαραγωγή αποτελεί πάντα μέρος της, μπορεί επομένως να εξεταστεί μόνο αυτή, και αποτελεί πραγματικό παράγοντα της συσσώρευσης. Η αξία του χρονιάτικου προϊόντος μπορεί να ελαττωθεί, μόνο πού η μάζα των αξιών χρήσης παραμένει αμετάβλητη· ή αξία μπορεί να μείνει αμετάβλητη, μόνο πού η μάζα των αξιών χρήσης ελαττώνεται· ή μάζα της αξίας και ή μάζα των αναπαραγόμενων αξιών χρήσης μπορούν να ελαττώνονται ταυτόχρονα. Όλα αυτά σημαίνουν πως ή αναπαραγωγή είτε συντελείται σε πιο ευνόικες από πρίν συνθήκες, είτε σε συνθήκες πιο δυσμενείς, πού μπορούν νάχουν σαν αποτέλεσμα μιάν όχι ολοκληρωμένη — λειψή — αναπαραγωγή. Όλα αυτά μπορούν να αφορούν μόνο την ποσοτική πλευρά των διάφορων στοιχείων της αναπαραγωγής, και όχι το ρόλο πού παίζουν στο συνολικό προτσές σαν αναπαράγον κεφάλαιο ή σαν αναπαραγμένο εισόδημα.

II. ΟΙ ΔΥΟ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ⁴⁴

Τό συνολικό προϊόν, άρα και ή συνολική παραγωγή της κοινωνίας, χωρίζεται σε δυό μεγάλες υποδιαίρεσεις:

I. *Μέσα παραγωγής*, εμπορεύματα, πού λόγω της μορφής τους πρέπει ή τουλάχιστο μπορούν να μπουν στην παραγωγική κατανάλωση.

II. *Είδη κατανάλωσης*, εμπορεύματα, πού λόγω της μορφής τους μπαίνουν στην ατομική κατανάλωση της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της εργατικής τάξης.

Στην καθεμιά απ' αυτές τις υποδιαίρεσεις όλοι μαζί οι διάφοροι κλάδοι παραγωγής πού ανήκουν σ' αυτήν αποτελούν ένα μοναδικό μεγάλο κλάδο παραγωγής, οι πρώτοι — τον κλάδο παραγωγής μέσων παραγωγής, οι δεύτεροι — τον κλάδο παραγωγής ειδών κατανάλωσης. Τό συνολικό κεφάλαιο πού χρησιμοποιείται στον καθένα απ' αυτούς τούς δυό κλάδους αποτελεί μιάν ιδιαίτερη μεγάλη υποδιαίρεση του κοινωνικού κεφαλαίου.

Σέ κάθε υποδιαίρεση το κεφάλαιο χωρίζεται σε δυό συστατικά μέρη:

1. *Μεταβλητό κεφάλαιο*. Τό κεφάλαιο αυτό, αν τό εξετάσουμε ως προς την αξία του, είναι ίσο με την αξία της εργατικής δύναμης της κοινωνίας πού χρησιμοποιείται σ' αυτό τον κλάδο παραγωγής. είναι δηλ. ίσο με τό άθροισμα των μισθών πού πληρώθηκαν γι' αυτή την εργατική δύναμη. Αν τό εξετάσουμε ως προς τη φυσική

⁴⁴ Κυρίως από το χειρόγραφο II. Τό σχήμα είναι παρμένο από τό χειρόγραφο VIII.

μορφή του, τό κεφάλαιο αυτό αποτελείται από την ίδια τή δρώσα εργατική δύναμη, δηλ. από τή ζωντανή εργασία, πού μπαίνει σέ κίνηση απ' αυτή τήν κεφαλαιακή αξία.

2. Σταθερό κεφάλαιο, δηλ. ή αξία όλων των μέσων παραγωγής πού χρησιμοποιούνται γιά τήν παραγωγή σ' αυτό τόν κλάδο. Κι αυτά μέ τή σειρά τους χωρίζονται σέ πάγιο κεφάλαιο: μηχανές, εργαλεία δουλιᾶς, χτίρια, ζῶα εργασίας κλπ.· καί σέ κυκλοφοριακό σταθερό κεφάλαιο: υλικά παραγωγής, ὅπως λχ. πρώτες καί βοηθητικές ύλες, ήμι-κατεργασμένα προϊόντα κλπ.

Ἡ αξία τοῦ συνολικοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού ἔχει παραχθεῖ μέ τή βοήθεια αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου στήν καθemiά απ' αὐτές τίς δυό ὑποδιαίρεσεις, χωρίζεται σέ ἕνα μέρος αξίας, πού αντιπροσωπεύει τό σταθερό κεφάλαιο σ , τό ἀναλωμένο στήν παραγωγή καί ὡς πρός τήν αξία του μεταβιβάσμενο ἁπλῶς στό προϊόν, καί σέ ἕνα μέρος αξίας πού ἔχει προστεθεῖ ἀπό τή συνολική χρονιάτικη εργασία. Αὐτό τό τελευταῖο μέρος χωρίζεται πάλι στήν ἀναπλήρωση τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου μ καί στό πλεόνασμα πέρα απ' αὐτό, πού ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία ν . Ἐπομένως, ὅπως ή αξία κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, ἔτσι καί ή αξία τοῦ συνολικοῦ χρονιάτικου προϊόντος τῆς κάθε ὑποδιαίρεσης χωρίζεται σέ $\sigma + \mu + \nu$.

Τό μέρος τῆς αξίας σ , πού αντιπροσωπεύει τό ἀναλωμένο στήν παραγωγή σταθερό κεφάλαιο, δέ συμπίπτει μέ τήν αξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στήν παραγωγή. Τά υλικά παραγωγῆς ἔχουν βέβαια καταναλωθεῖ ὁλοκληρωτικά, καί γι'αὐτό ή αξία τους ἔχει μεταβιβάστεῖ ὁλόκληρη στό προϊόν. Ἀλλά μονάχα ἕνα μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καταναλώθηκε πέρα γιά πέρα, καί γι'αὐτό ή αξία του μεταβιβάστηκε στό προϊόν. Ἐνα ἄλλο μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου, μηχανές, χτίρια κλπ., ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει καί νά λειτουργεῖ, ὅπως καί προηγούμενα, ἂν καί μέ αξία μειωμένη ἀπό τή χρονιάτικη φθορά. Τό μέρος αὐτό τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ, δέν ὑπάρχει γιά μᾶς, ὅταν ἐξετάσουμε τήν αξία τοῦ προϊόντος. Ἀποτελεῖ μέρος τῆς κεφαλαιακῆς αξίας, ἀνεξάρτητο ἀπό τή νεοπαραγμένη ἐμπορευματική αξία, πού ὑπάρχει δίπλα τῆς. Αὐτό τό εἶδαμε κιόλας, ὅταν ἐξετάσαμε τήν αξία τοῦ προϊόντος ἑνός ἀτομικοῦ κεφαλαίου (Βιβλίο I, κεφ. 6ο, σελ. 215). Ἐδῶ ὅμως πρέπει νά κάνουμε γιά τήν ὥρα ἀφαίρεση ἀπό τή μέθοδο ἔρευνας πού χρησιμοποιήσαμε ἐκεῖ. Ὅταν ἐξετάσαμε τήν αξία τοῦ προϊόντος τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, εἶδαμε πῶς ή αξία, πού ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἀπό τό πάγιο κεφάλαιο μέ τή φθορά, μεταβιβάζεται στό παραγμένο κατά τή διάρκεια τοῦ χρόνου φθορᾶς ἐμπορευματικό προϊόν, ἀδιάφορο ἂν στή διάρκεια τοῦ χρόνου αὐτοῦ μέρος τοῦ πάγιου τούτου κεφαλαίου ἀναπληρώνεται ή ὄχι in natura [σέ εἶδος] απ' αὐτή τή μεταβιβάσμενη αξία. Ἐδῶ ὅμως, κατά τήν ἐξέταση τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος καί τῆς αξίας του, εἴμαστε ἀναγκασμένοι, τουλάχιστο προσώρας, νά κάνουμε ἀφαίρεση τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς αξίας πού στή διάρκεια τοῦ ἔτους μεταβιβάστηκε στό χρονιάτικο προϊόν

μέ τή φθορά πάγιου κεφαλαίου, ἐφόσον αὐτό τό πάγιο κεφάλαιο δέν ἔχει ἀναπληρωθεῖ πάλι in natura κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους. Παρά-κάτω, σέ ἄλλο μέρος τοῦτου τοῦ κεφαλαίου, θ' ἀναλύσουμε ξεχωριστά τό σημείο αὐτό.

Γιά τήν ἐξέταση τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς θά πάρουμε σάν βάση τό παρακάτω σχῆμα, ὅπου τό σ = σταθερό κεφάλαιο, τό μ = μεταβλητό κεφάλαιο, τό ν = ὑπεραξία καί ὅπου ή σχέση ἀξιοποίησης $\frac{\nu}{\mu}$ ὑποτίθεται 100%. Οἱ ἀριθμοί μποροῦν νά σημαίνουν ἑκατομύρια μάρκα, φράγκα ή λίρες στερλίνες.

I. Παραγωγή μέσων παραγωγῆς:

$$\begin{array}{l} \text{Κεφάλαιο} \dots\dots\dots 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} = 5000 \\ \text{Ἐμπορευματικό προϊόν} \quad 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 6000. \end{array}$$

πού ὑπάρχει μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς.

II. Παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης:

$$\begin{array}{l} \text{Κεφάλαιο} \dots\dots\dots 2000_{\sigma} + 500_{\mu} = 2500 \\ \text{Ἐμπορευματικό προϊόν} \quad 2000_{\sigma} + 500_{\mu} + 500_{\nu} = 3000, \end{array}$$

πού ὑπάρχει μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης.

Ἄν τά συνοψίσουμε, ἔχουμε τό συνολικό χρονιάτικο προϊόν:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 6000 \text{ μέσα παραγωγῆς.} \\ \text{II. } 2000_{\sigma} + 500_{\mu} + 500_{\nu} = 3000 \text{ εἶδη κατανάλωσης.} \end{array}$$

Συνολική αξία = 9000, ἀπό τήν ὁποία, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, ἔχει ἀποκλειστεῖ τό πάγιο κεφάλαιο πού ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ μέ τή φυσική του μορφή.

Ἄν λοιπόν ἐξετάσουμε τώρα τίς ἀνταλλαγές, τίς ἀπαραίτητες στίς συνθήκες τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς, ὅπου δηλαδή καταναλώνεται μή παραγωγικά ὅλη ή ὑπεραξία, καί ἂν ἀρχικά δέν πάρουμε ὑπόψη τή χρηματική κυκλοφορία πού μεσολαβεῖ γιά τήν πραγματοποίησή τους, τότε ἔχουμε ἐξαρχῆς μπροστά μας τρία μεγάλα σημεία στήριξης.

1) Οἱ 500_μ μισθός εργασίας τῶν εργατῶν καί οἱ 500_ν ὑπεραξία τῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς ὑποδιαίρεσης II, πρέπει νά ξοδευτοῦν σέ εἶδη κατανάλωσης. Ἡ αξία τους ὅμως ὑπάρχει σέ εἶδη κατανάλωσης αξίας 1000, πού στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς ὑποδιαίρεσης II ἀναπληρώνουν τίς προκαταβλημένες 500_μ καί ἀντιπροσωπεύουν τίς 500_ν. Συνεπῶς, ὁ μισθός εργασίας καί ή ὑπεραξία τῆς ὑποδιαίρεσης II ἀνταλλάσσονται μέσα στά πλαίσια τῆς ὑποδιαίρεσης II μέ προϊόντα τῆς ὑποδιαίρεσης II. Ἐτσι ἐξαφανίζονται ἀπό τό συνολικό προϊόν (500_μ + 500_ν) II = 1000 σέ εἶδη κατανάλωσης.

2) Οἱ 1000_μ + 1000_ν τῆς ὑποδιαίρεσης I πρέπει ἐπίσης νά ξο-

δευτούν σέ είδη κατανάλωσης, δηλ. σέ προϊόν τῆς ὑποδιαίρεσης ΙΙ. Πρέπει ἐπομένως ν' ἀνταλλαχτοῦν μέ τό σταθερό κεφαλαιακό μέρος αὐτοῦ τοῦ προϊόντος πού ἀπομένει καί εἶναι ἴσο ποσοτικά, δηλ. μέ 2000_σ. Ἡ ὑποδιαίρεση ΙΙ παίρνει σέ ἀντάλλαγμα ἓνα ἴσο ποσό μέσων παραγωγῆς, προϊόν τῆς ὑποδιαίρεσης Ι, στό ὁποῖο εἶναι ἐνσωματωμένη ἡ ἀξία τῶν 1000_μ + 1000_ν τῆς ὑποδιαίρεσης Ι. Ἔτσι ἐξαφανίζονται ἀπό τό λογαριασμό 2000 Ι_σ καί (1000_μ + 1000_ν) Ι.

3) Μένουν ἀκόμα 4000 Ι_σ. Αὐτές ἀποτελοῦνται ἀπό μέσα παραγωγῆς, πού μποροῦν νά καταναλωθοῦν μόνο στήν ὑποδιαίρεση Ι καί χρησιμεύουν γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ καταναλωμένου σταθεροῦ κεφαλαίου τῆς καί πού ἐπίσης ταχτοποιοῦνται μέ ἀμοιβαία ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς διάφορους κεφαλαιοκράτες τῆς Ι, ὅπως οἱ (500_μ + 500_ν) ΙΙ ἔχουν ταχτοποιηθεῖ μέ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς ἐργάτες καί στούς κεφαλαιοκράτες, ἢ ἀνάμεσα στούς διάφορους κεφαλαιοκράτες τῆς ΙΙ.

Ὅλα αὐτά προσώρας μόνο γιά τήν καλύτερη κατανόηση τῶν παρακάτω.

ΙΙΙ. Ἡ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΔΥΟ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ:

Ι (μ+ν) ΜΕ ΙΙ_σ⁴⁵

Ἀρχίζουμε μέ τή μεγάλη ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στίς δύο ὑποδιαίρεσεις. (1000_μ + 1000_ν) Ι — οἱ ἀξίες αὐτές, πού στά χέρια τῶν παραγωγῶν τους ἔχουν τή φυσική μορφή μέσων παραγωγῆς, ἀνταλλάσσονται μέ 2000 Ι_σ, μέ ἀξίες πού ἔχουν τή φυσική μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Μέ τήν ἀνταλλαγή αὐτή οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης ΙΙ ἔχουν ξαναμετατρέψει τό σταθερό τους κεφάλαιο = 2000 ἀπό τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης στή μορφή μέσων παραγωγῆς τῶν εἰδῶν κατανάλωσης, σέ μιά μορφή, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά λειτουργήσει πάλι σάν συντελεστής τοῦ προτοσῆς ἐργασίας καί σάν σταθερή κεφαλαιακή ἀξία στό προτοσῆς ὀξιοποίησης. Ἀπό τήν ἄλλη, μέ τήν ἀνταλλαγή αὐτή ἔχουν πραγματοποιηθεῖ σέ είδη κατανάλωσης τό ἰσοδύναμο τῆς ἐργατικῆς δύναμης τῆς Ι (1000 Ι_μ) καί ἡ ὑπεραξία τῶν κεφαλαιοκρατῶν Ι (1000 Ι_ν) καί τά δύο ἔχουν μετατραπῇ ἀπό τή φυσική τους μορφή μέσων παραγωγῆς σέ μιά φυσική μορφή, μέ τήν ὁποία μποροῦν νά καταναλωθοῦν σάν εἰσόδημα.

Αὕτη ὅμως ἡ ἀμοιβαία ἀνταλλαγή πραγματοποιεῖται χάρις σέ μιά χρηματική κυκλοφορία, πού ἐνῶ ἀπό τή μιά μεριά κάνει δυνατή τήν πραγματοποίησης της, ἀπό τήν ἄλλη δυσκολεῖ τήν κατανόησή της, πού ἔχει ὥστόσο ἀποφασιστική σημασία, ἐπειδή τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου πρέπει νά ξαναεμφανίζεται διαρκῶς μέ χρηματική μορφή, σάν χρηματικό κεφάλαιο, πού μετατρέπεται ἀπό τή χρηματική μορφή σέ ἐργατική δύναμη. Σ' ὅλους τοὺς κλάδους παραγωγῆς πού λειτουργοῦν ταυτόχρονα καί παράλληλα σ' ὅλη τήν περιφέρεια τῆς κοινωνίας, ἀδιά-

φορο ἂν ἀνήκουν στήν κατηγορία Ι ἢ ΙΙ, τό μεταβλητό κεφάλαιο πρέπει νά προκαταβάλλεται μέ μορφή χρήματος. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγοράζει τήν ἐργατική δύναμη, προτοῦ μπεῖ στό προτοσῆς παραγωγῆς, τήν πληρώνει ὅμως μόνο σέ συμφωνημένες προθεσμίες, ἀφοῦ πρῶτα ἔξοδευτεῖ στήν παραγωγή ἀξιών χρήσης. Ὅπως καί τό ὑπόλοιπο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, στόν κεφαλαιοκράτη ἀνήκει καί τό μέρος ἐκεῖνο, πού ἀποτελεῖ μόνο ἓνα ἰσοδύναμο τοῦ χρήματος πού ἔχει ἔξοδευτεῖ γιά τήν πληρωμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει τή μεταβλητή κεφαλαιακή ἀξία. Μέ τό μέρος αὐτό τῆς ἀξίας ὁ ἐργάτης τοῦ ἔχει δώσει κιόλας τό ἰσοδύναμο γιά τό μισθό του ἐργασίας. Ἡ ξαναμετατροπή ὅμως τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρήμα, ἡ πούλησή του, ἐπιστρέφει στόν κεφαλαιοκράτη τό μεταβλητό του κεφάλαιο σάν χρηματικό κεφάλαιο, πού μπορεῖ νά τό ξαναπροκαταβάλει γιά τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Ἔτσι, στήν ὑποδιαίρεση Ι ὁ συνολικός κεφαλαιοκράτης πλήρωσε στούς ἐργάτες 1000 λίρ. στ. (λέω λίρ. στ. μόνο καί μόνο γιά νά σημειώσω πῶς πρόκειται γιά ἀξία μέ *μορφή χρήματος*) = 1000_μ γιά τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας, πού ὑπάρχει κιόλας σάν μ-μέρος τοῦ προϊόντος Ι, δηλ. τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν παραγάγει οἱ ἴδιοι. Μ' αὐτές τίς 1000 λίρ. στ. οἱ ἐργάτες ἀγοράζουν ἀπό τοὺς κεφαλαιοκράτες Ι εἶδη κατανάλωσης ἴσης ἀξίας καί μετατρέπουν ἔτσι σέ χρήμα τό μισό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ΙΙ· οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης ΙΙ μέ τή σειρά τους ἀγοράζουν μ' αὐτές τίς 1000 λίρ. στ. μέσα παραγωγῆς ἀξίας 1000 ἀπό τοὺς κεφαλαιοκράτες Ι· ἔτσι γιά τοὺς κεφαλαιοκράτες Ι ἡ μεταβλητή κεφαλαιακή ἀξία = 1000_μ, πού σάν μέρος τοῦ προϊόντος τους ὑπῆρχε μέ τή φυσική μορφή μέσων παραγωγῆς, ἔχει ξαναμετατραπῇ σέ χρήμα καί μπορεῖ τώρα νά ξαναλειτουργήσει στό χέρι τῶν κεφαλαιοκρατῶν Ι σάν χρηματικό κεφάλαιο, πού μετατρέπεται σέ ἐργατική δύναμη, δηλ. στό οὐσιαστικότερο στοιχεῖο τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Μ' αὐτό τόν τρόπο, σάν ἀποτέλεσμα τῆς πραγματοποίησης μέρους τοῦ ἐμπορευματοῦ τους κεφαλαίου, ἐπαναφέρει σ' αὐτούς τό μεταβλητό τους κεφάλαιο μέ μορφή χρήματος.

Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τό χρήμα, τό ἀπαραίτητο γιά τήν ἀνταλλαγή τοῦ ν-μέρους τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου Ι μέ τό ἄλλο μισό τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου ΙΙ, μπορεῖ νά προκαταβληθεῖ μέ διάφορους τρόπους. Στήν πραγματικότητα αὕτη ἡ κυκλοφορία περιλαμβάνει ἓνα ἀναρίθμητο πλῆθος μεμονωμένες ἀγορές καί πωλήσεις ἀπομέρους τῶν ἀτομικῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῶν δύο κατηγοριῶν, ὁπότε ὅμως τό χρήμα πρέπει ὅπωςδήποτε νά προέρχεται ἀπ' αὐτούς τοὺς κεφαλαιοκράτες, ἐπειδή ἔχουμε πιά κλείσει τό λογαριασμό μέ τή χρηματική μάζα πού ἔχουν ρίξει οἱ ἐργάτες στήν κυκλοφορία. Πότε ἓνας κεφαλαιοκράτης τῆς κατηγορίας ΙΙ μπορεῖ μέ τό χρηματικό του κεφάλαιο, πού ὑπάρχει δίπλα στό παραγωγικό του κεφάλαιο, ν' ἀγοράζει μέσα παραγωγῆς ἀπό κεφαλαιοκράτες τῆς κατηγορίας Ι, καί τότε, ἀντίστροφα, ἓνας κεφαλαιοκράτης τῆς κατηγορίας Ι μπορεῖ

⁴⁵ Ἀπό δὲ καί πρὸς πάλι ἀπὸ τό χειρόγραφο VIII.

μέ το χρηματικό απόθεμα, πού προορίζεται για τὰ προσωπικά καί ὄχι για τὰ κεφαλαιακά του ἔξοδα, ν' ἀγοράζει εἶδη κατανάλωσης ἀπό κεφαλαιοκράτες τῆς κατηγορίας ΙΙ. Ὅπως δείξαμε κίβλας πῶς πάνω στά μέρη Ι καί ΙΙ, πρέπει νά προϋποτίθεται ὁπωσδήποτε ἡ ὑπαρξη ὀρισμένων χρηματικῶν ἀποθεμάτων στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη δίπλα στό παραγωγικό κεφάλαιό του — εἴτε γιά κεφαλαιακές προκαταβολές, εἴτε γιά ἔξοδα εἰσοδήματος. Ἄς ὑποθέσουμε — ἡ ἀναλογία δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία γιά τό σκοπό μας — πῶς τό μισό χρῆμα τό προκαταβάλλουν οἱ κεφαλαιοκράτες ΙΙ γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου μέ τήν ἀγορά μέσων παραγωγῆς, καί τό ἄλλο μισό τό ἑοδεύουν οἱ κεφαλαιοκράτες Ι γιά κατανάλωση, ἔτσι ἡ ὑποδιαίρεση ΙΙ προκαταβάλλει 500 λίρ. στ. καί ἀγοράζει μ' αὐτές μέσα παραγωγῆς ἀπό τήν ὑποδιαίρεση Ι. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ὑποδιαίρεση ΙΙ (μαζί μέ τίς πῶς πάνω 1000 λίρ. στ. πού προέρχονται ἀπό τοὺς ἐργάτες Ι) ἔχει ἀναπληρώσει *in natura* [σέ εἶδος] τὰ $\frac{3}{4}$ τοῦ σταθεροῦ τῆς κεφαλαίου· ἡ ὑποδιαίρεση Ι μέ τίς 500 λίρ. στ. πού πῆρε μ' αὐτό τόν τρόπο ἀγοράζει εἶδη κατανάλωσης ἀπό τήν ὑποδιαίρεση ΙΙ καί ἔχει διαγράψει ἔτσι τήν κυκλοφορία $\epsilon - \chi - \epsilon$ γιά τό μισό τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ ἐμπορευματοῦ τῆς κεφαλαίου πού ἀποτελεῖται ἀπό ν , δηλ. ἔχει πραγματοποιήσει τό προϊόν τῆς αὐτοῦ σέ ἀπόθεμα κατανάλωσης. Μ' αὐτό τό δεύτερο προσιές οἱ 500 λίρ. στ. ἐπιστρέφουν στά χέρια τῆς ὑποδιαίρεσης ΙΙ σάν χρηματικό κεφάλαιο, πού τό κατέχει μαζί μέ τό παραγωγικό τῆς κεφάλαιο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ κατηγορία Ι προεξοφλεῖ γιά λογαριασμό τοῦ μισοῦ τοῦ μέρους ν τοῦ ἐμπορευματοῦ τῆς κεφαλαίου, πού τόχει ἀκόμα ἀποθηκευμένο μέ τή μορφή προϊόντος, — πρὶν ἀπό τήν πούλησή του — μιά χρηματική δαπάνη ἴση μέ 500 λίρ. στ. γιά τήν ἀγορά εἰδῶν κατανάλωσης ΙΙ. Μέ τίς ἴδιες 500 λίρ. στ. ἡ ΙΙ ἀγοράζει μέσα παραγωγῆς ἀπό τήν Ι καί ἔχει ἀναπληρώσει ἔτσι *in natura* ὁλόκληρο τό σταθερό τῆς κεφάλαιο (1000 + 500 + 500 = 2000), ἐνῶ ἡ Ι ἔχει πραγματοποιήσει σέ εἶδη κατανάλωσης ὁλόκληρη τήν ὑπεραξία τῆς. Συνολικά θάχε συντελεστεῖ ἔτσι ἀνταλλαγὴ ἐμπορευμάτων ἀξίας 4000 λίρ. στ. μέ κυκλοφορία χρήματος 2000 λίρ. στ. — μέ ἓνα ποσό πού εἶναι τόσο μεγάλο μόνο ἐπειδὴ τό συνολικό χρονιάτικο προϊόν παρασταίνεται σάν νάχει ἀνταλλαχτεῖ μέ μῖα σέ λίγες μεγάλες δόσεις. Σπουδαῖο ἐδῶ εἶναι μόνο τό γεγονός ὅτι ἡ ὑποδιαίρεση ΙΙ δέν ἔχει μόνο ξαναμετατρέψει στή μορφή τῶν μέσων παραγωγῆς τό σταθερό τῆς κεφάλαιο, τό ἀναπαρ- μένο μέ μορφή εἰδῶν κατανάλωσης, ἀλλά ἐκτός ἀπ' αὐτό ἐπιστρέφουν σ' αὐτὴν οἱ 500 λίρ. στ. πού εἶχε προκαταβάλλει στήν κυκλοφορία γιά τήν ἀγορά μέσων παραγωγῆς· καθὼς καί τό γεγονός ὅτι ἡ ὑποδιαίρεση Ι δέν ξανάχει μόνο μέ μορφή χρήματος, σάν χρηματικό κεφάλαιο πού μπορεί πάλι νά μετατραπῇ ἄμεσα σέ ἐργατική δύναμη, τό μεταβλητό τῆς κεφάλαιο, πού ἔχει ἀναπαρ- χθεῖ μέ μορφή μέσων παραγωγῆς, ἀλλά ὅτι ἐκτός ἀπ' αὐτό ἐπιστρέφουν σ' αὐτὴν καί οἱ 500 λίρ. στ. πού, προεξοφλώντας τήν πούληση τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου τῆς πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑπεραξία, τίς ἔχει ἑοδεύει γιά τήν ἀγορά εἰδῶν

κατανάλωσης, προτοῦ γίνει ἡ πούληση αὐτή. Ἐπιστρέφουν ὅμως σ' αὐτὴν ὄχι μέ τό ἔξοδα πού ἔγινε, ἀλλά μέ τήν κατοπινὴ πούληση ἑνὸς μέρους τοῦ ἐμπορευματοῦ τῆς προϊόντος, πού εἶναι φορέας τῆς μισῆς τῆς ὑπεραξίας.

Καί στίς δύο περιπτώσεις δέν ξαναμετατρέπεται μόνο τό σταθερό κεφάλαιο τῆς ὑποδιαίρεσης ΙΙ ἀπὸ τή μορφή τοῦ προϊόντος στή φυσικὴ μορφή τῶν μέσων παραγωγῆς, μέ τήν ὁποία μόνο μπορεί νά λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο· ἐπίσης δέν μετατρέπεται μόνο τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου τῆς ὑποδιαίρεσης Ι σέ χρηματικὴ μορφή, καί τό μέρος τῆς ὑπεραξίας τῶν μέσων παραγωγῆς Ι σέ κατανάλωσιμη μορφή, σέ μορφή πού μπορεί νά φαγωθεῖ σάν εἰσόδημα. Μά ἐκτός ἀπ' αὐτό στήν ὑποδιαίρεση ΙΙ ἐπαναέρουν οἱ 500 λίρ. στ. χρηματικό κεφάλαιο, πού τίς ἔχει προκαταβάλλει γιά τήν ἀγορά μέσων παραγωγῆς, προτοῦ πούλησει τό ἀντίστοιχο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού τίς ἀναπληρώνει — καί πού ὑπάρχει μέ μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Ἐπίσης ἐπαναέρουν στήν ὑποδιαίρεση Ι οἱ 500 λίρ. στ. πού τίς ἔχει ἑοδεύει γιά τήν ἀγορά εἰδῶν κατανάλωσης, προεξοφλώντας μελλοντικὴ πούληση. Ἄν στήν ὑποδιαίρεση ΙΙ ἐπαναέρει τό χρῆμα, πού ἔχει προκαταβάλλει ἔναντι τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ ἐμπορευματοῦ τῆς προϊόντος, καί στήν Ι τό χρῆμα, πού ἔχει προκαταβάλλει ἔναντι ἑνὸς μέρους τῆς ὑπεραξίας τοῦ ἐμπορευματοῦ τῆς προϊόντος, αὐτό γίνεται μόνο, ἐπειδὴ καί ἡ μιά κατηγορία κεφαλαιοκρατῶν, ἐκτός ἀπὸ τό σταθερό κεφάλαιο πού ὑπάρχει μέ τήν ἐμπορευματοῦ μορφή ΙΙ, καί ἡ ἄλλη, ἐκτός ἀπὸ τήν ὑπεραξία πού ὑπάρχει μέ ἐμπορευματοῦ μορφή Ι, ἔχουν ρίξει στήν κυκλοφορία καί ἀπὸ 500 λίρ. στ. σέ χρῆμα. Τελικὰ ἀλληλοπληρώθηκαν πέρα γιά πέρα μέ τήν ἀνταλλαγὴ τῶν ἀντίστοιχων ἐμπορευματοῦ ἰσοδυνάμων τους. Τό χρῆμα πού ἔχουν ρίξει στήν κυκλοφορία πάνω ἀπὸ τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων τους, σάν μέσο αὐτῆς τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ἐπιστρέφει στήν καθεμιά ἀπὸ τήν κυκλοφορία *pro rata* [ἀνάλογα] μέ τό μερτικό πού ἔριξε ἡ καθεμιά τους στήν κυκλοφορία. Ἐτσι δέν ἔγιναν πλουσιότερες οὔτε κατὰ μιά τσακιστὴ δεκάρα. Ἡ ὑποδιαίρεση ΙΙ εἶχε σταθερό κεφάλαιο = 2000 μέ μορφή εἰδῶν κατανάλωσης + 500 σέ χρῆμα· ἔχει τώρα 2000 σέ μέσα παραγωγῆς καί 500 σέ χρῆμα, ὅπως καί προηγουμένα· τό ἴδιο καί ἡ ὑποδιαίρεση Ι ἔχει, ὅπως καί προηγουμένα, μίαν ὑπεραξία 1000 (πού ἀπὸ ἐμπορεύματα, μέσα παραγωγῆς, ἔγουν τώρα μετατραπῆ σέ κατανάλωσιμη ἀπόθεμα) + 500 σέ χρῆμα. Γενικό συμπέρασμα: Ἀπὸ τό χρῆμα, πού ρίχνουν στήν κυκλοφορία οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες γιά νά κάνουν δυνατὴ τὴ δική τους ἐμπορευματοῦ κυκλοφορία, εἴτε ἔναντι τοῦ σταθεροῦ μέρους τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, εἴτε ἔναντι τῆς ὑπεραξίας πού ὑπάρχει στό ἐμπόρευμα, ἐφόσον ἑοδεύεται σάν εἰσόδημα, ἐπιστρέφει τόση ποσότητα στά χέρια τῶν ἀντίστοιχων κεφαλαιοκρατῶν, ὅση εἶχαν προκαταβάλλει γιά τὴ χρηματικὴ κυκλοφορία.

Ὅσο γιά τήν ξαναμετατροπὴ τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου τῆς κατηγορίας Ι σέ χρηματικὴ μορφή, τό κεφάλαιο αὐτό ὑπάρχει γιά

τούς κεφαλαιοκράτες I, αφού τό ξόδεψαν πρώτα για μισθό εργασίας, στην αρχή με την εμπορευματική μορφή, με την οποία τους τό παράδωσαν οι εργάτες. Οι κεφαλαιοκράτες τό πλήρωσαν στους εργάτες με χρηματική μορφή σαν τιμή της εργατικής τους δύναμης. Έτσι πλήρωσαν τό μέρος εκείνο της αξίας του εμπορευματικού τους προϊόντος, πού είναι ίσο με τό μεταβλητό αυτό κεφάλαιο πού έχει δαπανηθεί σέ χρήμα. Γιαυτό είναι ιδιοκτήτες καί του μέρους αυτού του εμπορευματικού προϊόντος. Τό τμήμα όμως της εργατικής τάξης πού χρησιμοποιείται απ' αυτούς δέν είναι αγοραστής των μέσων παραγωγής πού παράγονται απ' αυτό τό ίδιο· είναι αγοραστής των ειδών κατανάλωσης πού παράγει ή υποδιαίρεση II. Τό μεταβλητό κεφάλαιο πού προκαταβάλλεται σέ χρήμα κατά την πληρωμή της εργατικής δύναμης δέν επιστρέφει λοιπόν απευθείας στους κεφαλαιοκράτες I. Με τίς αγορές των εργατών περνάει στά χέρια των κεφαλαιοκρατών παραγωγών πού παράγουν τό εμπορεύματα, τά απαραίτητα καί γενικά προσιτά στους εργάτες, δηλ. περνάει στά χέρια των κεφαλαιοκρατών II, καί επιστρέφει στά χέρια των κεφαλαιοκρατών I μόνο επειδή οι κεφαλαιοκράτες II χρησιμοποιούν τό χρήμα αυτό για την αγορά μέσων παραγωγής — δηλ. μόνο απ' αυτό τόν πλάγιο δρόμο.

Έπομένως, στην άπλή αναπαραγωγή τό άθροισμα των αξιών $\mu + \nu$ του εμπορευματικού κεφαλαίου I (έπομένως καί αντίστοιχα ένα ανάλογο μέρος του συνολικού εμπορευματικού προϊόντος) πρέπει να είναι ίσο με τό σταθερό κεφάλαιο Π_0 , πού επίσης ξεχωρίζεται σαν ανάλογο μέρος του συνολικού εμπορευματικού προϊόντος της κατηγορίας II, ή $I_{(\mu+\nu)} = \Pi_0$.

IV. Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΜΕΣΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΗΣ II. ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΜΕΣΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ

Από την αξία του εμπορευματικού προϊόντος της υποδιαίρεσης II απομένει ακόμα να εξετάσουμε τά συστατικά μέρη $\mu + \nu$. Η εξέταση τους δέν έχει καμιά σχέση με τό σπουδαιότατο ζήτημα πού μās απασχολεί εδώ: με τό ζήτημα, κατά πόσο ή αγάλυση της αξίας κάθε ατομικού κεφαλαιοκρατικού εμπορευματικού προϊόντος σέ $\sigma + \mu + \nu$ ισχύει καί για την αξία του χρονιατικού συνολικού προϊόντος, ακόμα κι αν συντελείται με τή μεσολάβηση διαφορετικών μορφών εμφάνισης. Τό ζήτημα αυτό λύνεται, από τή μιά μεριά, με την ανταλλαγή του $I_{(\mu+\nu)}$ με τό Π_0 , καί από την άλλη, με την ανάλυση της αναπαραγωγής του I_0 στο χρονιατικό εμπορευματικό προϊόν I, πού επιφυλασσόμαστε να κάνουμε αργότερα. Μιά πού τό $\Pi_{\mu+\nu}$ υπάρχει με τή φυσική μορφή ειδών κατανάλωσης, μιά πού τό μεταβλητό κεφάλαιο πού έχει προκαταβληθεί στους εργάτες σαν πληρωμή της εργατικής δύναμης πρέπει να ξοδευτεί γενικά απ' αυτούς σέ είδη κατανάλωσης, καί μιά πού τό μέρος της αξίας των εμπορευμάτων πού αποτελείται από ν ξοδεύεται στην πραγματικότητα σαν εισόδημα για είδη κατανάλωσης, εφόσον προϋποθέτουμε

την άπλή αναπαραγωγή, είναι φανερό *prima facie* [με την πρώτη ματιά] πώς οι εργάτες II με τό μισθό εργασίας πού παίρνουν από τους κεφαλαιοκράτες II ξαναγοράζουν ένα μέρος του δικού τους προϊόντος — ανάλογα με τό μέγεθος της χρηματικής αξίας πού παίρνουν σαν μισθό εργασίας. Μ' αυτό τόν τρόπο ή υποδιαίρεση II των κεφαλαιοκρατών ξαναμετατρέπει σέ χρηματική μορφή τό χρηματικό της κεφάλαιο πού είχε προκαταβάλει για την πληρωμή της εργατικής δύναμης· είναι άπαράλλαχτα τό ίδιο, σαν ναχαν πληρώσει τους εργάτες με άπλά σύμβολα αξίας [Wertmarken]. Στο βαθμό πού οι εργάτες πραγματοποιούν αυτά τά σύμβολα αξίας, αγοράζοντας ένα μέρος του εμπορευματικού προϊόντος πού τό έχουν παραγάγει οι ίδιοι καί πού ανήκει στους κεφαλαιοκράτες, αυτά τά σύμβολα αξίας επιστρέφουν στά χέρια των κεφαλαιοκρατών, μόνο πού εδώ τό σύμβολο δέν παρασταίνει μόνο αξία, αλλά έχει καί αξία στή χρυσή ή άσημενια σωματικότητα του. Θα εξετάσουμε αργότερα πιά επισταμένα τό είδος αυτό της επαναροής του προκαταβλημένου με χρηματική μορφή μεταβλητού κεφαλαίου πού συντελείται μέσω του προτσές, στο όποιο ή εργατική τάξη εμφανίζεται σαν αγοραστής καί ή τάξη των κεφαλαιοκρατών σαν πωλητής. Έδώ όμως πρόκειται για ένα άλλο σημείο, πού πρέπει να εξεταστεί κατά την επαναροή αυτή του μεταβλητού κεφαλαίου στην άφετηρία του.

Η κατηγορία II της χρονιατικής εμπορευματικής παραγωγής αποτελείται από τους πιά ποικίλους κλάδους βιομηχανίας, πού μπορούν όμως — ως προς τά προϊόντα τους — να χωριστούν σέ δύο μεγάλες υποκατηγορίες:

α) Είδη κατανάλωσης πού μπαίνουν στην κατανάλωση της εργατικής τάξης καί πού — εφόσον είναι αναγκαία μέσα συντήρησης — αποτελούν επίσης μέρος της κατανάλωσης της τάξης των κεφαλαιοκρατών, μόλο πού συχνά διαφέρουν σέ ποιότητα καί αξία από τά αναγκαία μέσα συντήρησης των εργατών. Όλην αυτή την υποκατηγορία μπορούμε για τό σκοπό μας να την υπαγάγουμε στή στήλη: αναγκαία είδη κατανάλωσης, όποτε δέν έχει απολύτως καμιά σημασία αν ένα απ' αυτά τά προϊόντα, όπως λχ. ο καπνός, είναι ή όχι από φυσιολογική άποψη απαραίτητο είδος κατανάλωσης· αρκεί ότι έγινε τέτοιο από συνήθεια.

β) Είδη κατανάλωσης πολυτελείας πού μπαίνουν μόνο στην κατανάλωση της τάξης των κεφαλαιοκρατών, καί έπομένως μπορούν να ανταλλάσσονται μόνο με ξοδεμένη υπεραξία, πού δέν περιέχεται ποτέ στον εργάτη. Στην πρώτη στήλη είναι φανερό πώς τό μεταβλητό κεφάλαιο, τό προκαταβλημένο στην παραγωγή των ειδών εμπορευμάτων πού ανήκουν σ' αυτήν, πρέπει με μορφή χρήματος να επαναρεύσει κατευθείαν στο μέρος εκείνο των κεφαλαιοκρατών της κατηγορίας II πού παράγει αυτά τά αναγκαία μέσα συντήρησης. (δηλ. στους κεφαλαιοκράτες II α). Τά πολλαπλά στους δικούς τους εργάτες έναντι του ποσού του μεταβλητού κεφαλαίου πού πληρώνουν σ' αυτούς για μισθό εργασίας. Η επαναροή αυτή είναι άμεση για όλην αυτή την

υποκατηγορία α των κεφαλαιοκρατών της κατηγορίας ΙΙ, όσο πολυαριθμίες κι αν είναι οι συναλλαγές ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες των διάφορων κλάδων βιομηχανίας που συμμετέχουν εδώ, οι συναλλαγές μέσω των οποίων τό επαναρέον αυτό μεταβλητό κεφάλαιο κατανέμεται $pro\ rata$ [ανάλογα με τη συμμετοχή τους]. Πρόκειται για προσιές κυκλοφορίας, που τά μέσα τους κυκλοφορίας προσφέρονται άμεσα με τό χρήμα που ξοδεύουν οι εργάτες. Διαφορετικά έχει όμως τό ζήτημα με την υποκατηγορία ΙΙ β. "Όλο τό μέρος της νεοπαράγμνης άξιας, με τό όποιο ασχολούμαστε εδώ, ΙΙ β_(μ+ν), υπάρχει με τη φυσική μορφή ειδών πολυτελείας, δηλ. ειδών, που ή εργατική τάξη δέν μπορεί νά τ' αγοράσει, όπως δέν μπορεί ν' αγοράσει και την εμπορευματική άξια Ι_μ που υπάρχει με τη μορφή μέσων παραγωγής, παρά τό γεγονός ότι και τούτα τά είδη πολυτελείας, καθώς και κείνα τά μέσα παραγωγής είναι προϊόντα αυτών των εργατών. Ή επαναροή, μέσω της όποιας τό μεταβλητό κεφάλαιο, που έχει προκαταβληθεί σ' αυτήν την υποκατηγορία, επιστρέφει με τη χρηματική του μορφή στους κεφαλαιοκράτες παραγωγούς, δέν μπορεί επομένως νά είναι άμεση, αλλά πρέπει νά γίνει με τη μεσολάβηση άλλων, άκριβώς όπως γίνεται στην περίπτωση Ι_μ.

"Ας κάνουμε λχ. την υπόθεση που κάναμε και πιο πάνω για όλη την υποδιαίρεση ΙΙ: $\mu = 500$, $\nu = 500$. άς δεχτούμε όμως πως τό μεταβλητό κεφάλαιο και ή αντίστοιχή του υπεραξία κατανέμονται ως εξής:

Υποκατηγορία α: Άναγκαία μέσα συντήρησης: $\mu = 400$, $\nu = 400$. έχουμε δηλ. μιά μάζα εμπορευμάτων από άναγκαία είδη κατανάλωσης άξιας $400_{\mu} + 400_{\nu} = 800$, ή

$$II\ a(400_{\mu} + 400_{\nu}).$$

Υποκατηγορία β: Είδη πολυτελείας άξιας $100_{\mu} + 100_{\nu} = 200$ ή $II\ \beta(100_{\mu} + 100_{\nu})$.

Οι εργάτες της ΙΙ β πήραν για πληρωμή της εργατικής τους δόμης 100 σέ χρήμα, λχ. 100 λίρ. στ. Αγοράζουν μ' αυτές από τους κεφαλαιοκράτες ΙΙ α είδη κατανάλωσης συνολικού ποσού 100. Ή κατηγορία αυτή των κεφαλαιοκρατών αγοράζει με τίς 100 αυτές λίρες εμπορεύματα ΙΙ β, κι έτσι στους κεφαλαιοκράτες ΙΙ β επαναρέει τό μεταβλητό τους κεφάλαιο με χρηματική μορφή.

Στήν υποκατηγορία ΙΙ α υπάρχουν κιόλας 400_μ, πάλι με χρηματική μορφή, στά χέρια των κεφαλαιοκρατών, ύστερα από ανταλλαγή με τους δικούς τους εργάτες· εκτός απ' αυτό, τό ένα τέταρτο του μέρους εκείνου του προϊόντος τους που αντιπροσωπεύει την υπεραξία έχει παραχωρηθεί στους εργάτες ΙΙ β και έναντι αυτού αγοράστηκαν ΙΙ β (100_μ) εμπορεύματα πολυτελείας.

"Αν υποθέσουμε τώρα πως οι κεφαλαιοκράτες ΙΙ α και ΙΙ β κατανέμουν στην ίδια αναλογία τη δαπάνη του εισοδήματός τους σέ άναγκαία μέσα συντήρησης και είδη πολυτελείας — άς παραδεχτούμε πως και οι δύο ξοδεύουν τά $\frac{3}{5}$ σέ άναγκαία μέσα συντήρησης και τά $\frac{2}{5}$ σέ είδη πολυτελείας, — τότε οι κεφαλαιοκράτες της υπο-

κατηγορίας ΙΙ α ξοδεύουν τό εισόδημά τους 400_μ, που προέρχεται από την υπεραξία, κατά $\frac{3}{5}$ σέ δικά τους προϊόντα, σέ άναγκαία μέσα συντήρησης, δηλ. 240· και κατά $\frac{2}{5} = 160$ — σέ είδη πολυτελείας. Οι κεφαλαιοκράτες της υποκατηγορίας ΙΙ β θά κατανείμουν επίσης με τον ίδιο τρόπο την υπεραξία τους = 100_ν : κατά $\frac{3}{5} = 60$ σέ άναγκαία μέσα συντήρησης και κατά $\frac{2}{5} = 40$ σέ είδη πολυτελείας· αυτά τά είδη πολυτελείας παράγονται και ανταλλάσσονται μέσα στά πλαίσια της δικής τους υποκατηγορίας.

Οι 160 σέ είδη πολυτελείας που παίρνει ή (ΙΙ α)_ν ρέουν στους κεφαλαιοκράτες ΙΙ α με τον εξής τρόπο: "Όπως είδαμε από τίς (ΙΙ α) 400_μ, οι 100, που υπάρχουν με μορφή άναγκαίων μέσων συντήρησης, έχουν ανταλλαχτεί με ένα ίσο ποσό (ΙΙ β), που υπάρχει σέ είδη πολυτελείας, και άλλες 60, που υπάρχουν επίσης με μορφή άναγκαίων μέσων συντήρησης, έχουν ανταλλαχτεί με (ΙΙ β) 60_μ, που υπάρχουν σέ είδη πολυτελείας. "Έτσι ό συνολικός λογαριασμός είναι ό παρακάτω:

$$II\ a: 400_{\mu} + 400_{\nu} \cdot II\ \beta: 100_{\mu} + 100_{\nu}.$$

1) 400_μ (α) τρώγονται από τους εργάτες ΙΙ α· αυτές οι 400_μ (α) αποτελούν μέρος του προϊόντος (άναγκαία μέσα συντήρησης) αυτών των εργατών· οι εργάτες τά αγοράζουν από τους κεφαλαιοκράτες παραγωγούς της δικής τους υποδιαίρεσης. "Έτσι στους κεφαλαιοκράτες αυτούς επιστρέφουν 400 λίρ. στ. σέ χρήμα, που δέν είναι παρά ή δική τους μεταβλητή κεφαλαιακή άξια των 400 λίρ. στ., που την είχαν πληρώσει για μισθό εργασίας στους εργάτες τους· και με την άξια αυτή οι κεφαλαιοκράτες μπορούν νά ξαναγοράσουν εργατική δύναμη.

2) Ένα μέρος των 400_ν (α) ίσο με τίς 100_μ (β), δηλ. ίσο με τό $\frac{1}{4}$ της υπεραξίας (α) πραγματοποιείται σέ είδη πολυτελείας με τον παρακάτω τρόπο: οι εργάτες (β) πήραν από τους κεφαλαιοκράτες της υποκατηγορίας τους (β) 100 λίρ. στ. σάν μισθό εργασίας· αγοράζουν μ' αυτές τό $\frac{1}{4}$ της ν (α), δηλ. εμπορεύματα που υπάρχουν με μορφή άναγκαίων μέσων συντήρησης· οι κεφαλαιοκράτες α αγοράζουν με τό χρήμα αυτό ίσης άξιας είδη πολυτελείας = 100_μ (β), δηλ. τό μισό όλης της παραγωγής ειδών πολυτελείας. "Έτσι επιστρέφει στους κεφαλαιοκράτες β τό μεταβλητό τους κεφάλαιο με χρηματική μορφή, και μπορούν, ανανεώνοντας την αγορά εργατικής δύναμης, νά ξαναρχίσουν την άναπαραγωγή τους, επειδή τό συνολικό σταθερό κεφάλαιο της συνολικής κατηγορίας ΙΙ έχει κιόλας αναπληρωθεί με την ανταλλαγή του Ι_(μ+ν) με τό ΙΙ_α. "Όστε ή εργατική δύναμη των εργατών της υποκατηγορίας ειδών πολυτελείας μπορεί νά ξαναγίνει κατάλληλη για πούληση, μόνο αν τό μέρος του δικού της προϊόντος, που τό έχει δημιουργήσει σάν ισοδύναμο για τό μισθό εργασίας της, συμπεριληφθεί από τους κεφαλαιοκράτες ΙΙ α στο καταναλωτικό τους απόθεμα και μετατραπεί σέ χρήμα. (Τό ίδιο ισχύει και για την πούληση της εργατικής δύναμης στην υποδιαίρεση Ι· επειδή τό ΙΙ_α, έναντι του όποιου ανταλλάσσεται τό Ι_(μ+ν), αποτελείται τόσο από είδη πολυτελείας· όσο

καί από αναγκαία μέσα συντήρησης, καί ἐπειδή αὐτό πού ἀνανεώ-
νεται μέ τό $I_{(\mu+\nu)}$ ἀποτελεῖται τόσο ἀπό μέσα παραγωγῆς τῶν εἰδῶν
πολυτελείας, ὅσο καί ἀπό μέσα παραγωγῆς τῶν ἀναγκαίων μέσων συν-
τήρησης.)

3) Ἐρχόμαστε τώρα στήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα α καί β , στό μέ-
τρο πού πρόκειται μόνο γιά ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκρά-
τες τῶν δύο ὑποκατηγοριῶν. Μέ ὅσα εἴπαμε ὡς τώρα ξεπερνάσαμε
μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο (400_μ) καί μέ ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας
(100_ν) στήν ὑποκατηγορία α καί μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο (100_μ)
στήν ὑποκατηγορία β . Ἀκόμα παραδεχτήκαμε πώς ἡ δαπάνη εἰσοδή-
ματος ἀπό τίς δύο ὑποκατηγορίες κεφαλαιοκρατῶν χωρίζεται κατὰ
μέσο ὄρο στήν ἐξῆς ἀναλογία: $2/5$ γιά εἶδη πολυτελείας καί $3/5$ γιά
ἀνάγκες συντήρησης. Γιαυτό, ἐκτός ἀπό τίς 100 πού ξοδεύτηκαν κί-
σας γιά εἶδη πολυτελείας, σ' ὅλη τήν ὑποκατηγορία α ἀναλογοῦν καί
ἄλλες 60' γιά εἶδη πολυτελείας καί στήν ἴδια ἀναλογία, δηλ. 40, στήν β .

Ἔτσι, ἡ $(II\alpha)_\nu$ μοιράζεται σέ 240 γιά μέσα συντήρησης καί 160
γιά εἶδη πολυτελείας = $240 + 160 = 400_\nu$ ($II\alpha$).

Ἡ $(II\beta)_\nu$ μοιράζεται σέ 60 γιά μέσα συντήρησης καί 40 γιά
εἶδη πολυτελείας: $60 + 40 = 100_\nu$ ($II\beta$). Τίς τελευταῖες 40 ἡ ὑπο-
κατηγορία αὐτή τίς καταναλώνει ἀπό τό δικό της προϊόν ($2/5$ τῆς ὑπε-
ραξίας της): τίς 60 γιά τά εἶδη συντήρησης τίς παίρνει ἀνταλλάσσον-
τας 60 τοῦ ὑπερπροϊόντος της μέ 60_ν (α).

Ἔτσι, γιά ὅλους τοὺς κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης II ἔχου-
με (δῶτε τό $\nu + \mu$ στήν ὑποκατηγορία α ὑπάρχει σέ ἀναγκαία μέσα
συντήρησης, στή β σέ εἶδη πολυτελείας):

$II\alpha$ ($400_\mu + 400_\nu$) + $II\beta$ ($100_\mu + 100_\nu$) = 1000, πού μέ τήν
κίνηση πραγματοποιοῦνται μέ τόν παρακάτω τρόπο: 500_μ ($\alpha + \beta$)
{πραγματοποιοῦνται σέ 400_μ (α) καί 100_μ (β)} + 500_ν ($\alpha + \beta$)
{πραγματοποιοῦνται σέ 300_ν (α) + 100_ν (β) + 100_ν (β)} = 1000.

Ἄν ἐξετάσουμε τό α καί τό β τό καθένα ξεχωριστά, ἔχουμε τήν
παρακάτω πραγματοποίηση:

$$\alpha) \frac{\mu}{400_\mu (\alpha)} + \frac{\nu}{240_\nu (\alpha) + 100_\mu (\beta) + 60_\nu (\beta)} = 800.$$

$$\beta) \frac{\mu}{100_\mu (\alpha)} + \frac{\nu}{60_\nu (\alpha) + 40_\nu (\beta)} \cdot \cdot \cdot = \frac{200}{1000}.$$

Ἄν γιά λόγους ἀπλότητος κρατήσουμε τήν ἴδια ἀναλογία ἀνά-
μεσα στό μεταβλητό καί στό σταθερό κεφάλαιο (πράγμα πού ἄλλωστε
δέν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο), τότε σέ 400_μ (α) ἀναλογεῖ σταθερό
κεφάλαιο = 1600, καί σέ 100_ν (β) σταθερό κεφάλαιο = 400, κι ἔτσι
ἔχουμε γιά τήν ὑποδιαίρεση II τίς παρακάτω δύο ὑποδιαίρεσεις α καί β :

$$II\alpha) 1600_\nu + 400_\mu + 400_\nu = 2400$$

$$II\beta) 400_\nu + 100_\mu + 100_\nu = 600$$

Καί οἱ δύο μαζί:

$$2000_\nu + 500_\mu + 500_\nu = 3000.$$

Ἀντίστοιχα, ἀπό τίς 2000 II_ν , πού ὑπάρχουν μέ μορφή εἰδῶν κα-
τανάλωσης καί ἀνταλλάσσονται μέ 2000 $I_{(\mu+\nu)}$, οἱ 1600 ἀνταλλάσσον-
ται μέ μέσα παραγωγῆς ἀναγκαίων μέσων συντήρησης καί οἱ 400 μέ
μέσα παραγωγῆς εἰδῶν πολυτελείας.

Ἔτσι, καί οἱ 2000 $I_{(\mu+\nu)}$ θά ἀναλίονταν μέ τή σειρά τους σέ
($800_\mu + 800_\nu$) I γιά τήν $\alpha = 1600$ μέσα παραγωγῆς ἀναγκαίων μέ-
σων συντήρησης, καί σέ ($200_\mu + 200_\nu$) I γιά τή $\beta = 400$ μέσα πα-
ραγωγῆς εἰδῶν πολυτελείας.

Σημαντικό μέρος ὄχι μόνο τῶν καθαυτῶν μέσων ἐργασίας, ἀλλά
καί τῶν πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν κλπ. εἶναι ἴδια καί γιά τίς δύο
ὑποδιαίρεσεις. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τήν ἀνταλλαγή τῶν διαφορῶν με-
ρῶν τῆς ἀξίας τοῦ συνολικοῦ προϊόντος $I_{(\mu+\nu)}$, ὁ χωρισμός αὐτός δέ
θᾶχε καμιά ἀπολύτως σημασία. Τόσο οἱ πύ πάνω 800 I_μ ὅσο καί
οἱ 200 I_ν πραγματοποιοῦνται, γιατί ὁ μισθός ἐργασίας ξοδεύεται σέ
εἶδη κατανάλωσης 1000 II_ν , ἐπομένως τό χρηματικό κεφάλαιο πού
προκαταβάλλεται γι' αὐτόν τό μισθό κατανέμεται κατὰ τήν ἐπιστροφή
ἰσόμετρα στούς κεφαλαιοκράτες παραγωγούς I καί τοὺς ἀναπληρώνει
πάλι σέ χρήμα pro rata [ἀνάλογα μέ τό βαθμό τῆς συμμετοχῆς τους]
τό μεταβλητό κεφάλαιο πού προκατάβαλαν. Ἀπό τήν ἄλλη, ὅσον ἀφο-
ρᾷ τήν πραγματοποίηση τῶν 1000 I_ν , καί ἐδῶ οἱ κεφαλαιοκράτες θά
τραβοῦν ἰσόμετρα (ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῆς δικῆς τους ν) ἀπό τό
συνολικό δεύτερο μισό τοῦ $II_\nu = 1000$ εἶδη κατανάλωσης, 600 $II\alpha$
καί 400 $II\beta$, δηλ. ἐκεῖνα πού ἀναπληρώνουν τό σταθερό κεφάλαιο
τοῦ II_ν :

480 ($2/5$) ἀπό 600_ν ($II\alpha$) καί 320 ($2/5$) ἀπό 400_ν ($II\beta$) = 800.
καί ἐκεῖνα πού ἀναπληρώνουν τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ II_ν :

120 ($3/5$) ἀπό 600_ν ($II\alpha$) καί 80 ($3/5$) ἀπό 400_ν ($II\beta$) = 200.
Σύνολο = 1000.

Αὐθαίρετη ἐδῶ, τόσο γιά τήν ὑποδιαίρεση I , ὅσο καί γιά τήν
ὑποδιαίρεση II , εἶναι ἡ σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρὸς τό στα-
θερό, καθὼς καί τό γεγονός ὅτι ὑποθέσαμε ταυτόσημη τή σχέση αὐτή
γιά τίς ὑποδιαίρεσεις I καί II καί γιά τίς ὑποκατηγορίες τους. Ὅσο
γιά τήν ταυτότητα αὐτή, τήν ὑποθέσαμε ἐδῶ μόνο γιά λόγους ἀπλο-
ποίησης, μά κι ἂν ὑποθέταμε διαφορετικές σχέσεις δέ θάλλαζαν ἀπο-
λύτως καθόλου οἱ ὄροι τοῦ προβλήματος καί ἡ λύση του. Ὅταν προῦπο-
θέτουμε ὅμως τήν ἀπλή ἀναπαραγωγή, τό ἀναγκαῖο συμπέρασμα εἶναι:

1) Ἡ νέα ἀξία, ἡ δημιουργημένη ἀπό τή χρονιάτικη ἐργασία
μέ τή φυσική μορφή μέσων παραγωγῆς (πού ἀναλύεται σέ $\mu + \nu$),
εἶναι ἴση μέ τό κομμάτι ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, πού παρή-
γαγε τό ἄλλο μέρος τῆς χρονιάτικης ἐργασίας καί πού ἀντιπροσωπεύει
τήν ἀναπαραγμένη μέ μορφή εἰδῶν κατανάλωσης σταθερή κεφαλαιακή
ἀξία σ . Ἄν ἦταν μικρότερη ἀπό τό II_ν , δέ θά μπορούσε ἡ ὑποδιαίρεση
 II ν' ἀναπληρώσει ὀλόκληρο τό σταθερό κεφάλαιο· ἂν ἦταν μεγα-
λύτερη, θάμενε ἀχρησιμοποίητο ἕνα περίσσειμα. Καί στίς δύο περιπτώ-
σεις θά παραβιάζονταν ἡ προϋπόθεση: ἡ ἀπλή ἀναπαραγωγή.

2) Στό χρονιάτικο προϊόν, τό ἀναπαραγμένο μέ μορφή εἰδῶν

κατανάλωσης, τό μεταβλητό κεφάλαιο μ , πού ἔχει προκαταβληθεῖ μέ χρηματική μορφή, μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ ἀπό τούς ἐργάτες πού τό παίρνουν, ἐφόσον πρόκειται γιά ἐργάτες εἰδῶν πολυτελείας, μόνο στό μέρος ἐκεῖνο τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης, πού ἐνσαρκώνει γιά τούς κεφαλαιοκράτες παραγωγούς τους τήν ὑπεραξία τους $rg\dot{r}ipa facie$ [μέ πρώτη μορφή]. ἔπομένως τό μ , πού ἔχει δαπανηθεῖ στήν παραγωγή εἰδῶν πολυτελείας, εἶναι σέ ἀξία ἴσο μέ ἕνα ἀντίστοιχο μέρος τῆς ν , πού ἔχει παραχθεῖ μέ μορφή ἀναγκαίων μέσων συντήρησης, καί γι'αὐτό πρέπει νά εἶναι μικρότερο ἀπό τή συνολική αὐτή ν — δηλ. ἀπό τήν $(II\alpha)_\nu$ — καί μόνο μέ τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ μ σέ τοῦτο τό μέρος τῆς ν ἐπιστρέφει στούς κεφαλαιοκράτες παραγωγούς τῶν εἰδῶν πολυτελείας τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιό τους μέ μορφή χρήματος. Πρόκειται γιά ἕνα φαινόμενο ἀπολύτως ἀνάλογο μέ τήν πραγματοποίηση τοῦ $I_{(\mu+\nu)}$ σέ II_σ . μόνο πού στή δεύτερη περίπτωση τό $(II\beta)_\mu$ πραγματοποιεῖται σέ ἕνα μέρος τῆς $(II\alpha)_\nu$, ἴσο σέ ἀξία μέ τό $(II\beta)_\mu$. Οἱ σχέσεις αὐτές παραμένουν ποιοτικά καθοριστικές σέ κάθε κατανομή τοῦ συνολικοῦ χρονιάτικου προϊόντος, ἐφόσον τό προϊόν αὐτό μπαίνει πραγματικά στό προτομές τῆς χρονιάτικης ἀναπαραγωγῆς πού γίνεται δυνατή μέ τή μεσολάβηση τῆς κυκλοφορίας. Τό $I_{(\mu+\nu)}$ μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μόνο στό II_σ . ὅπως τό II_σ , στή λειτουργία του σάν συστατικό τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, μπορεῖ ν' ἀνανεωθεῖ μόνο μ' αὐτή τήν πραγματοποίηση. ὅπως ἐπίσης τό $(II\beta)_\mu$ μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μονάχα σ' ἕνα μέρος τοῦ $(II\alpha)_\nu$, καί τό $(II\beta)_\mu$ πάλι μπορεῖ μόνο ἔτσι νά ξαναμετατραπῇ στή μορφή του σάν χρηματικό κεφάλαιο. Φυσικά ὅλα αὐτά ἰσχύουν μόνο ἐφόσον εἶναι πραγματικά ἀποτέλεσμα τοῦ ἴδιου τοῦ προτομές ἀναπαραγωγῆς, ἄρα ἰσχύουν ἐφόσον λχ. οἱ κεφαλαιοκράτες $II\beta$ δέν παίρνουν ἀπ' ἄλλοῦ μέ πίστωση χρηματικό κεφάλαιο γιά τό μ . Ποσοτικά ὅμως οἱ ἀνταλλαγές τῶν διάφορων μερῶν τοῦ χρονιάτικου προϊόντος μποροῦν νά γίνονται στίς ἀναλογίες πού ἀναφέραμε πρὶν πάνω, μόνο ἐφόσον μένουν στάσιμες ἡ κλίμακα καί οἱ ἀξιακές σχέσεις τῆς παραγωγῆς, καί ἐφόσον αὐτές οἱ αὐστηρές σχέσεις δέν ἀλλοιώνονται ἀπό τό ἔξωτερικό ἐμπόριο.

Ἄν τώρα μᾶς λέγανε, ὅπως ὁ Σμίθ, πώς τό $I_{(\mu+\nu)}$ ἀναλύεται σέ II_σ , καί τό II_σ σέ $I_{(\mu+\nu)}$, ἢ, ὅπως συνηθίζει ὁ Σμίθ νά λέει πρὶν συχνά καί ἀκόμα πρὶν ἀνοῦσια, πώς τό $I_{(\mu+\nu)}$ ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τῆς τιμῆς (ἢ ἀντίστοιχα τῆς ἀξίας, λέει *value in exchange* [ἀνταλλακτικῆς ἀξίας]) τοῦ II_σ , καί τό II_σ ἀποτελεῖ ὅλο τό συστατικό τῆς ἀξίας $I_{(\mu+\nu)}$, τότε θά μπορούσε καί θάπρεπε ἐπίσης νά ποῦν πώς τό $(II\beta)_\mu$ ἀναλύεται σέ $(II\alpha)_\nu$ ἢ ἡ $(II\alpha)_\nu$ σέ $(II\beta)_\mu$ ἢ πώς τό $(II\beta)_\mu$ ἀποτελεῖ συστατικό τῆς ὑπεραξίας $II\alpha$ καί *vice versa* [ἀντίστροφα]: πώς ἡ ὑπεραξία θ' ἀναλύεταν ἔτσι σέ μισθό ἐργασίας, ἢ μεταβλητό κεφάλαιο, καί τό μεταβλητό κεφάλαιο θ' ἀποτελοῦσε «συστατικό μέρος» τῆς ὑπεραξίας. Καί πράγματι, αὐτή τήν ἀνοησία τ' ἔβρισκουμε στόν Σμίθ, ἐπειδή γι' αὐτόν ὁ μισθός ἐργασίας καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία τῶν ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης, καὶ αὐτές οἱ τελευταῖες ἐμπορευ-

ματικές ἀξίες καθορίζονται μέ τή σειρά τους ἀπό τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας (δηλ. τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου) καί τῆς ὑπεραξίας πού περιέχουν. Καί ὁ Σμίθ ἔχει τόσο ἀποροφηθεῖ ἀπό τὰ κομμάτια, στά ὁποῖα μπορεῖ καί ἀναλύεται ἡ νεοδημιουργημένη ἀξία μιᾶς ἐργασίμης ἡμέρας στίς συνθήκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, — καί συγκεκριμένα σέ $\mu + \nu$ — πού ξεχνάει τελείως πώς στήν ἀπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία, ἂν τὰ ἰσοδύναμα πού ὑπάρχουν μέ διαφορετική φυσική μορφή ἀποτελοῦνται ἀπό πληρωμένη ἢ ἀπλήρωτη ἐργασία, ἐπειδή καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ παραγωγή τους στοιχίζει ἴση ποσότητα ἐργασίας: καί πώς ἐπίσης δέν ἔχει σημασία, ἂν τό ἐμπόρευμα τοῦ A εἶναι μέσο παραγωγῆς καί τό ἐμπόρευμα τοῦ B εἶδος κατανάλωσης, ἂν ὕστερα ἀπό τήν πούληση τό ἕνα ἐμπόρευμα ὀφείλει νά λειτουργήσει σάν συστατικό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ τό ἄλλο μπαίνει στό ἀπόθεμα κατανάλωσης καί, *secundum Adam* [κατά τόν Ἄνταμ], καταναλώνεται σάν εἰσόδημα. Ἡ χρήση τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό τόν ἀτομικό ἀγοραστή του δέν περιλαμβάνεται στήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, δηλ. στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας, καί δέ θίγει τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Αὐτό δέν ἀλλάζει καθόλου ἀπό τό γεγονός ὅτι κατὰ τήν ἀνάλυση τῆς κυκλοφορίας τοῦ συνολικοῦ χρονιάτικου κοινωνικοῦ προϊόντος πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη ὁ συγκεκριμένος προορισμός χρήσης, τό στοιχείο τῆς κατανάλωσης τῶν διάφορων συστατικῶν αὐτοῦ τοῦ προϊόντος.

Κατά τήν ἀνταλλαγή τοῦ $(II\beta)_\mu$ μέ ἕνα ἰσῶξιο μέρος τῆς $(II\alpha)_\nu$, πού διαπιστώσαμε πρὶν πάνω, καί κατὰ τίς παραπέρα ἀνταλλαγές ἀνάμεσα στήν $(II\alpha)_\nu$ καί στήν $(II)_\nu$ δέν προϋποτίθεται καθόλου πώς οἱ κεφαλαιοκράτες, ἀδιάφορο ἂν πρόκειται γιά τούς ἀτομικούς κεφαλαιοκράτες τῶν ὑποκατηγοριῶν $II\alpha$ καί $II\beta$, εἴτε γιά τὰ ἀντίστοιχα σύνολά τους, μοιράζουν τήν ὑπεραξία τους στήν ἴδια ἀναλογία ἀνάμεσα σέ ἀναγκαῖα εἶδη κατανάλωσης καί σέ εἶδη πολυτελείας. Ὁ ἕνας μπορεῖ νά ξοδεύει περισσότερο σ' ἕνα εἶδος κατανάλωσης, ὁ ἄλλος περισσότερο σέ ἄλλο. Στίς συνθήκες τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς προϋποτίθεται μόνο πώς ἕνα ποσό ἀξίας, ἴσο μέ ὅλη τήν ὑπεραξία, πραγματοποιεῖται σέ ἀπόθεμα κατανάλωσης. Τά ὅρια ἐπομένως εἶναι δοσμένα. Μέσα στά πλαίσια κάθε ὑποδιαίρεσης μπορεῖ ὁ ἕνας νά ξοδεύει περισσότερο σέ α , ὁ ἄλλος περισσότερο σέ β : οἱ διαφορές ὅμως μποροῦν νά ἰσοζυγιστοῦν ἀμοιβαῖα, ἔτσι πού οἱ κεφαλαιοκράτες τῶν ὑποκατηγοριῶν α καί β , παρμένες σάν σύνολα, νά συμμετέχουν ἡ καθεμιά στήν ἴδια ἀναλογία καί στίς δύο. Οἱ ἀξιακές ὅμως ἀναλογίες — ἡ ἀναλογική συμμετοχή στή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος II γιά τὰ δύο εἶδη παραγωγῶν α καί β — ἐπομένως καί μιᾶ ὀρισμένη ποσοτική σχέση ἀνάμεσα στούς κλάδους παραγωγῆς πού παράγουν τὰ προϊόντα αὐτά — εἶναι σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ἀναγκαστικά δοσμένες.

υποθετική είναι μόνο η σχέση πού φιγουράρει σάν παράδειγμα· αν παρθεῖ γιά παράδειγμα ἄλλη σχέση, δέν ἀλλάζουν καθόλου τὰ ποιοτικά στοιχεία· θάλλαζαν μονάχα οἱ ποσοτικοὶ καθορισμοί. "Αν ὅμως γιά ὁποιοδήποτε λόγους σημειωθεῖ πραγματική ἀλλαγὴ στό σχετικό μέγεθος τοῦ α καὶ τοῦ β, θάλλαζαν ἀνάλογα καὶ οἱ ὅροι τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς.

Ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ $(II\beta)_\mu$ πραγματοποιεῖται σ' ἓνα ἰσοδύναμο μέρος τῆς $(II\alpha)_\mu$ ἔπεται πὼς στήν ἀναλογία πού αὐξάνει τὸ μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πού ἀποτελεῖται ἀπὸ εἶδη πολυτελείας, ἐπομένως στήν ἀναλογία πού στήν παραγωγὴ εἰδῶν πολυτελείας ἀποροφιέται ἓνα αὐξανόμενο ποσοστὸ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, — στήν ἴδια ἀναλογία ἡ ξαναμετατροπὴ τοῦ προκαταβλημένου στό $(II\beta)_\mu$ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σέ χρηματικό κεφάλαιο πού ξαναλειτουργεῖ σάν χρηματικὴ μορφή τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως καὶ ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἀναπαραγωγὴ τοῦ ἀπασχολημένου στήν ὑποκατηγορία $II\beta$ μέρους τῆς ἐργατικῆς τάξης — ὁ ἐφοδιασμός της μὲ τὰ ἀναγκαῖα εἶδη κατανάλωσης — καθορίζεται ἀπὸ τὴ σπατάλη τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀπὸ τὴ μετατροπὴ σημαντικοῦ μέρους τῆς ὑπεραξίας της σέ εἶδη πολυτελείας.

Κάθε κρίση μειώνει στιγμιαία τὴν κατανάλωση εἰδῶν πολυτελείας· ἀναχαιτίζει, ἐπιβραδύνει τὴν ξαναμετατροπὴ τοῦ $(II\beta)_\mu$ σέ χρηματικό κεφάλαιο, τὴν ἐπιτρέπει μόνο ἐνμέρει καὶ πετάει ἔτσι στό δρόμο ἓνα μέρος τῶν ἐργατῶν πού παράγουν εἶδη πολυτελείας, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη γι' αὐτόν ἀκριβῶς τὸ λόγο ἀνακόβει καὶ μειώνει ἐπίσης τὴν πούληση τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν κατανάλωσης. Χωρὶς νὰ ἀναφέρουμε κἀν τοὺς ἀπολυμένους ταυτόχρονα, μὴ παραγωγικούς ἐργάτες, πού γιὰ τίς ὑπηρεσίες τους παίρνουν ἓνα μέρος τῶν ἐξόδων πολυτελείας τῶν κεφαλαιοκρατῶν (αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες εἶναι pro tanto [κατὰ τοῦτο] εἶδη πολυτελείας) καὶ πού συμμετεῖχαν ἐπίσης σέ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ἰδίως στήν κατανάλωση ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης κλπ. Τὸ ἀντίθετο γίνεται στήν περίοδο ἀνθισσης, καὶ ἰδίως τότε πού ἀνθίζει ἡ κερδοσκοπία, ὅταν καὶ ἀπὸ ἄλλους πιά λόγους πέφτει ἡ σχετική, ἡ ἐκφρασμένη σέ ἐμπορεύματα, ἀξία τοῦ χρήματος (χωρὶς καμιά ἄλλη πραγματικὴ ἐπανάσταση στὶς ἀξίες), ὅταν δηλ. ἀνεβαίνει ἡ τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀξία τους. Δέν αὐξάνει μόνο ἡ κατανάλωση ἀναγκαίων μέσων συντήρησης· ἡ ἐργατικὴ τάξη (στήν ὁποία παίρνει τώρα ἐνεργὸ μέρος ὅλος ὁ ἐφεδρικός στρατός της) συμμετέχει γιὰ μιὰ στιγμὴ καὶ στήν κατανάλωση ἄλλοτε ἀπρόσιτων γι' αὐτὴν εἰδῶν πολυτελείας, καθὼς καὶ στήν κατανάλωση τῆς κατηγορίας ἐκείνης τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν κατανάλωσης, πού στό μεγαλύτερο μέρος τους ἀποτελοῦν ἄλλοτε «ἀναγκαῖα» εἶδη κατανάλωσης μόνο γιὰ τὴν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, πράγμα πού προκαλεῖ πάλι αὕξηση τῶν τιμῶν.

Εἶναι καθαρὴ ταυτολογία νὰ λέμε πὼς οἱ κρίσεις προέρχονται ἀπὸ ἔλλειψη κατανάλωσης ἱκανῆς νὰ πληρῶνει ἢ καταναλωτῶν ἱκανῶν

νὰ πληρῶνουν. Τὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα δέν γνωρίζει ἄλλες μορφές κατανάλωσης, παρὰ μόνο τὴν κατανάλωση μὲ πληρωμὴ, ἐκτός ἀπὸ τὴν κατανάλωση sub forma pauperis [τὴν κατανάλωση τῶν ἀπόρων] ἢ τῶν «κατεργάρηδων». "Όταν μένουν ἀπούλητα ἐμπορεύματα δέ σημαίνει ἄλλο, παρὰ πὼς δέ βρέθηκαν ἀγοραστές ἱκανοὶ νὰ πληρῶσουν, δηλ. καταναλωτές (δέν ἔχει σημασία ἂν σέ τελευταία ἀνάλυση τὰ ἐμπορεύματα ἀγοράζονται μὲ σκοπὸ τὴν παραγωγικὴ ἢ τὴν ἀτομικὴ κατανάλωση). "Αν ὅμως, γιὰ νὰ δόσουν στήν ταυτολογία αὐτὴ μιὰν ἐπίφραση βαθύτερης δικαιολόγησης, μᾶς πουν πὼς ἡ ἐργατικὴ τάξη παίρνει ἓνα πάρα πολὺ μικρὸ μέρος τοῦ προϊόντος της, καὶ πὼς ἐπομένως τὸ κακὸ μορεῖ νὰ θεραπευθεῖ, ὅταν ἡ ἐργατικὴ τάξη πάρει μεγαλύτερο μερικτὸ ἀπ' αὐτό, ὅταν δηλ. ὁ μισθός της αὕξηθεῖ, — τότε ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσουμε μόνο πὼς κάθε φορὰ οἱ κρίσεις προετοιμάζονται ἴσα-ἴσα ἀπὸ μιὰ περίοδο, ὅπου ἀνεβαίνει γενικὰ ὁ μισθός ἐργασίας καὶ ἡ ἐργατικὴ τάξη παίρνει realiter [πράγματι] μεγαλύτερη μερίδα ἀπὸ τὸ μέρος ἐκείνου τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πού προορίζεται γιὰ τὴν κατανάλωση. Ἀντίθετα, ἡ περίοδος αὐτὴ θάπρεπε — ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῶν τῶν ἱκανῶν τοῦ ὕγειους καὶ «ἀπλοῦ» (!) λογικοῦ — ν' ἀπομακρύνει τὴν κρίση. Φαίνεται λοιπὸν πὼς ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ περικλείει ὅρους ἀνεξάρτητους ἀπὸ τὴν καλὴ ἢ κακὴ θέληση, πού τὴ σχετικὴ ἐκείνη εὐημερία τῆς ἐργατικῆς τάξης τὴν ἐπιτρέπουν μόνο γιὰ μιὰ στιγμὴ, καὶ μάλιστα πάντα μόνο σάν τὸ πούλι τῆς καταιγίδας πού μηνάει τὴν κρίση ⁴⁶.

Εἶδαμε πὺ πᾶνω πὼς ἡ ἀναλογικὴ σχέση ἀνάμεσα στήν παραγωγὴ ἀναγκαίων εἰδῶν κατανάλωσης καὶ στήν παραγωγὴ εἰδῶν πολυτελείας καθόρισε τὸ χωρισμὸ τοῦ $II_{(\mu+\nu)}$ σέ $II\alpha$ καὶ $II\beta$ — ἐπομένως καὶ τοῦ II_σ σέ $(II\alpha)_\sigma$ καὶ σέ $(II\beta)_\sigma$. Συνεπῶς, ὁ χωρισμὸς αὐτός ἔχει θεμελιώδη σημασία γιὰ τὸ χαρακτῆρα καὶ τίς ποσοτικὲς σχέσεις τῆς παραγωγῆς καὶ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ καθοριστικὸ στοιχεῖο τῆς συνολικῆς διαμόρφωσής της.

Ἡ ἀπλὴ ἀναπαραγωγὴ ἀποβλέπει οὐσιαστικὰ στήν κατανάλωση σάν σκοπὸ, μὴ πού τὸ ἄρπαγμα ὑπεραξίας ἐμφανίζεται σάν τὸ κίνητρο πού κινεῖ τοὺς ἀτομικοὺς κεφαλαιοκράτες. "Όμως ἡ ὑπεραξία — ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ σχετικὸ μέγεθός της — χρησιμεύει ἐδῶ σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπλῶς γιὰ τὴν ἀτομικὴ κατανάλωση τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Ἐφόσον ἡ ἀπλὴ ἀναπαραγωγὴ ἀποτελεῖ μέρος, καὶ μάλιστα τὸ σημαντικότερο μέρος, καὶ τῆς κάθε χρονιάτικης ἀναπαραγωγῆς σέ διευρυνμένη κλίμακα, τὸ κίνητρο αὐτὸ παραμένει συνοδευόμενο ἀπὸ τὸ κίνητρο τοῦ πλουτισμοῦ σάν τέτιο καὶ ἀντιτιθέμενο πρὸς αὐτό. Τὸ ζήτημα ἐμφανίζεται στήν πραγματικότητα πὺ περίπλοκο, γιατί ὀρισμένοι μέτοχοι (partners) στή λεία — στήν ὑπεραξία τοῦ κεφαλαιοκράτη — ἐμφανίζονται σάν ἀνεξάρτητοι ἀπ' αὐτόν καταναλωτές.

⁴⁶ Ad notam [γιὰ κατατόπιση] τῶν πιθανῶν παθῶν τῆς ροντιμερτιανῆς θεωρίας γιὰ τίς κρίσεις.

V. Η ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΓΩΝ ΜΕ ΤΗ ΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ ΤΗΣ ΧΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ

Ἀπ' ὅσα ἀναπτύξαμε ὡς τώρα, ἡ κυκλοφορία ἀνάμεσα στίς διαφορές κατηγορίες παραγωγῶν συντελοῦνταν σύμφωνα μέ τό παρακάτω σχῆμα:

1) Ἀνάμεσα στήν ὑποδιαίρεση I καί στήν ὑποδιαίρεση II:

$$I. 400_σ + 1000_μ + 1000_ν$$

$$II. \dots\dots\dots 2000_σ \dots\dots + 500_μ + 500_ν.$$

Ἔτσι ἀποπερατώθηκε ἡ κυκλοφορία τοῦ $II_σ = 2000$, πού ἔχει ἀνταλλαχθεῖ μέ τά $I(1000_μ + 1000_ν)$.

Καί ἐπειδή πρὸς τό παρόν δέν παίρνουμε ὑπόψη τίς 4000 $I_σ$ ἀπομένει ἀκόμα ἡ κυκλοφορία τῶν $μ + ν$ μέσα στά πλαίσια τῆς ὑποδιαίρεσης II. Τά $II_{(μ+ν)}$ ὅμως κατανέμονται μέ τόν παρακάτω τρόπο ἀνάμεσα στίς ὑποκατηγορίες $II_α$ καί $II_β$:

$$2) II. 500_μ + 500_ν = α (400_μ + 400_ν) + β (100_μ + 100_ν).$$

Οἱ 400_μ (α) κυκλοφοροῦν στά πλαίσια τῆς δικῆς τους ὑποκατηγορίας: οἱ ἐργάτες πού πληρώνονται μέ τίς 400_μ (α) ἀγοράζουν μ' αὐτές ἀπό τοὺς ἐπιχειρηματίες πού τοὺς ἀπασχολοῦν, ἀπό τοὺς κεφαλαιοκράτες $II_α$, ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης πού τά ἔχουν παραγάγει οἱ ἴδιοι.

Ἐπειδή ὅμως οἱ κεφαλαιοκράτες καί τῶν δύο ὑποκατηγοριῶν ξεδεύουν ὁ καθένας τήν ὑπεραξία του κατά $\frac{3}{5}$ σέ προϊόντα τῆς ὑποκατηγορίας $II_α$ (ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης) καί κατά $\frac{2}{5}$ σέ προϊόντα τῆς ὑποκατηγορίας $II_β$ (εἶδη πολυτελείας), τά $\frac{3}{5}$ τῆς ὑπεραξίας α, δηλ. 240, καταναλώνονται μέσα στά πλαίσια τῆς ἴδιας ὑποδιαίρεσης $II_α$ · τό ἴδιο καί τά $\frac{2}{5}$ τῆς ὑπεραξίας β (πού ἔχει παραχθεῖ καί ὑπάρχει σέ εἶδη πολυτελείας) καταναλώνονται μέσα στά πλαίσια τῆς ὑποκατηγορίας $II_β$.

Ἀπομένουν ἔτσι ν' ἀνταλλαχτοῦν ἀκόμα ἀνάμεσα στίς ὑποκατηγορίες $II_α$ καί $II_β$ τά παρακάτω:
ἀπό τήν πλευρά $II_α$: 160_ν,
ἀπό τήν πλευρά $II_β$: 100_μ + 60_ν. Τά δύο αὐτά ἀλληλοαπορροφιοῦνται. Οἱ ἐργάτες $II_β$ ἀγοράζουν μέ τά 100, πού πῆραν σάν χρηματικό μισθό, ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης ἀπό τήν $II_α$, ἀξίας 100. Οἱ κεφαλαιοκράτες $II_β$ ἀγοράζουν ἐπίσης γιά ἓνα ποσό ἴσο πρὸς τὰ $\frac{3}{5}$ τῆς ὑπεραξίας τους = 60_ν, τά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησής τους ἀπό τήν ὑποκατηγορία $II_α$. Οἱ κεφαλαιοκράτες $II_α$ ἀποχτοῦν ἔτσι τό ἀπαραίτητο χρῆμα γιά νά τοποθετήσουν, σύμφωνα μέ τήν πιό πάνω ὑπόθεσή μας, τά $\frac{2}{5}$ τῆς ὑπεραξίας τους = 160_ν στά εἶδη πολυτελείας, πού ἔχει παραγάγει ἡ ὑποκατηγορία $II_β$ (100_μ, πού βρίσκονται στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν $II_β$ σάν προϊόν, πού ἀναπληρώνει τόν πληρωμένο μισθό ἐργασίας, καί 60_ν). Ἔτσι ἔχουμε τό παρακάτω σχῆμα:

$$3. II_α. [400_μ] + [240_ν] + 160_ν$$

$$β \dots\dots\dots 100_μ + 60_ν + [40_ν],$$

ὅπου οἱ μερίδες πού βρίσκονται σέ ἀγκύλες κυκλοφοροῦν καί καταναλώνονται μόνο μέσα στά πλαίσια τῆς δικῆς τους ὑποκατηγορίας.

Τό γεγονός ὅτι τό χρηματικό κεφάλαιο, πού ἔχει προκαταβληθεῖ σάν μεταβλητό κεφάλαιο, ἐπαναφέρει ἄμεσα μόνο στοὺς κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποκατηγορίας $II_α$, πού παράγει ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης, εἶναι μόνο ἓνα τροποποιημένο ἀπὸ εἰδικούς ὅρους φαινόμενο τοῦ προαναφερμένου γενικοῦ νόμου, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο στοὺς ἐμπορευματοπαραγωγούς, πού προκαταβάλλουν χρῆμα στήν κυκλοφορία, ἐπιστρέφει τό ἴδιο χρῆμα, ὅταν ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων κυλάει ὁμαλά. Ἡ συνέπεια εἶναι, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, πὼς ἂν πίσω ἀπὸ τόν ἐμπορευματοπαραγωγὸ ὑπάρχει γενικά ἓνας χρηματοκεφαλαιοκράτης, πού μέ τή σειρά του προκαταβάλλει χρηματικό κεφάλαιο (μέ τήν πιό αὐστηρή ἔννοια τῆς λέξης, δηλ. κεφαλαιακή ἀξία μέ μορφή χρήματος), στό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, τό καθαυτό σημεῖο ἐπαναροῆς αὐτοῦ τοῦ χρήματος εἶναι ἡ τσέπη αὐτοῦ τοῦ χρηματοκεφαλαιοκράτη. Μ' αὐτό τόν τρόπο, παρά τό γεγονός ὅτι τό χρῆμα κυκλοφορεῖ λίγο-πολύ μέσα ἀπ' ὅλα τά χέρια, ἡ μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος ἀνήκει στήν κατηγορία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, τήν ὀργανωμένη καί συγκεντρωμένη μέ μορφή τραπεζῶν κλπ. ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ κατηγορία αὕτη προκαταβάλλει τό κεφάλαιό της καθορίζει τή διαρκή τελική ἐπαναροή σ' αὐτήν μέ μορφή χρήματος, παρόλο πού καί ἡ ἐπαναροή αὕτη γίνεται δυνατή χάρις στήν ξαναμετατροπὴ τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου σέ χρηματικό κεφάλαιο.

Γιά τήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων ἀπαιτοῦνται πάντα δύο πράγματα: ἐμπορεύματα, πού ρίχνονται στήν κυκλοφορία, καί χρῆμα, πού ρίχνεται στήν κυκλοφορία. «... Τό προτσές τῆς κυκλοφορίας δέ σβῆνει ὅταν οἱ ἀξίες χρήσης ἀλλάξουν θέση καί χέρια, ὅπως γίνεται στήν ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων. Τό χρῆμα δέν ἐξαφανίζεται, ἐπειδὴ τελικά βγαίνει ἔξω ἀπὸ τή σειρά τῶν μεταμορφώσεων ἑνὸς ἐμπορεύματος. Κατακαθίζει πάντα στίς θέσεις πού ἀδειάζουν τά ἐμπορεύματα στήν κυκλοφορία τους» κλπ. ([Κ. Μάρξ: «Τό Κεφάλαιο»], Βιβλίο I, κεφ. 3ο, σελ. 125).

Λογυχάρι, ὅταν ἐξετάσαμε τήν κυκλοφορία ἀνάμεσα στό $II_σ$ καί στό $I_{(μ+ν)}$, παραδεχτήκαμε πὼς γιά τήν κυκλοφορία αὕτη ἡ ὑποδιαίρεση II προκαταβάλλει 500 λίρ. στ. σέ χρῆμα. Μέσα στὸν ἄπειρο ἀριθμὸ κυκλοφοριακῶν προτσές, στά ὁποῖα ἀναλύεται ἡ κυκλοφορία ἀνάμεσα σέ μεγάλες κοινωνικὲς ομάδες παραγωγῶν, θά ἐμφανιστεῖ πρῶτα σάν ἀγοραστής — δηλ. θά ρίξει χρῆμα στήν κυκλοφορία — πότε ἓνας ἀπὸ τή μιὰ ομάδα, πότε ἄλλος ἀπὸ τήν ἄλλη. Ἄν παραβλέψουμε ὁλότελα τίς ἀτομικὲς περιστάσεις, αὐτό καθορίζεται κίόλας ἀπὸ τή διαφορά τῶν περιόδων παραγωγῆς, ἐπομένως καί τῶν περιστροφῶν τῶν διάφορων ἐμπορευματικῶν κεφαλαίων. Ὡστε ἡ ὑποδιαίρεση II ἀγοράζει μέ 500 λίρ. στ. ἀπὸ τήν ὑποδιαίρεση I μέσα παραγωγῆς ἴσης

ἀξίας καὶ ἡ ὑποδιαίρεση I ἀγοράζει ἀπὸ τῆ II εἶδη κατανάλωσης 500 λίρ. στ. ἄρα τὸ χρῆμα ἐπαναφέρει στὴ II, πού δὲν πλουτίζει καθόλου ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπαναροή. Ἐρῖξε πρῶτα στὴν κυκλοφορία 500 λίρ. στ. σέ χρῆμα καὶ ἀπόσυρε ἀπ' αὐτὴν ἴσης ἀξίας ἐμπορεύματα, πουλᾷε κατόπι ἐμπορεύματα 500 λίρ. στ. καὶ ἀποσύρει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία χρῆμα ἴσης ἀξίας· ἔτσι ἐπαναφέρουν οἱ 500 λίρ. στ. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ὑποδιαίρεση II ἔριξε ἔτσι στὴν κυκλοφορία χρῆμα 500 λίρ. στ. καὶ ἐμπορεύματα 500 λίρ. στ. = 1000 λίρ. στ. ἀποσύρει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία ἐμπορεύματα 500 λίρ. στ. καὶ χρῆμα 500 λίρ. στ. Γιά τὴ μετατροπὴ ἐμπορευμάτων (I) 500 λίρ. στ. καὶ ἐμπορευμάτων (II) 500 λίρ. στ. ἡ κυκλοφορία χρειάζεται μόνο 500 λίρ. στ. χρῆμα· ἐκείνος λοιπὸν πού ἔχει προκαταβάλλει τὸ χρῆμα, ἀγοράζοντας ξένο ἐμπόρευμα, τὸ παίρνει πίσω, πουλώντας δικό του ἐμπόρευμα. Γιαυτό, ἂν ἡ ὑποδιαίρεση I ἀγόραζε πρώτη ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεση II ἐμπόρευμα 500 λίρ. στ. καὶ πούλῃσε κατόπιν ἐμπόρευμα 500 λίρ. στ. στὴν ὑποδιαίρεση II, τότε οἱ 500 λίρ. στ. θὰ ἐπέστρεφαν στὴν ὑποδιαίρεση I ἀντὶ τὴν ὑποδιαίρεση II.

Στὴν ὑποδιαίρεση I τὸ χρῆμα, τὸ τοποθετημένο σέ μισθὸ ἐργασίας, δηλ. τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο, πού ἔχει προκαταβληθεῖ μέ χρηματική μορφή, δὲν ἐπιστρέφει ἅμεσα μ' αὐτὴν τὴ μορφή, ἀλλὰ ἔμμεσα, ἀπὸ πλάγιον δρόμο. Ἀντίθετα, στὴν ὑποδιαίρεση II οἱ 500 λίρ. στ. μισθὸς ἐργασίας ἐπιστρέφουν ἅμεσα ἀπὸ τοὺς ἐργάτες στοὺς κεφαλαιοκράτες, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἐπιστροφή αὐτὴ εἶναι ἄμεση κάθε φορὰ πού ἡ ἀγορὰ καὶ ἡ πούληση ἀνάμεσα στὰ ἴδια πρόσωπα ἐπαναλαμβάνεται ἔτσι, πού τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἀντικρύζουν συνεχῶς καὶ ἐκ περιτροπῆς τὸ ἓνα τὸ ἄλλο σάν ἀγοραστής καὶ πωλητὴς ἐμπορευμάτων. Ὁ κεφαλαιοκράτης II πληρώνει τὴν ἐργατικὴ δύναμη σέ χρῆμα· ἐνσωματώνει ἔτσι τὴν ἐργατικὴ δύναμη στὸ κεφάλαιό του καὶ μόνο μ' αὐτὴ τὴν πράξη κυκλοφορίας, πού γι' αὐτόν δὲν εἶναι παρὰ μετατροπὴ χρηματικοῦ κεφαλαίου σέ παραγωγικὸ κεφάλαιο, σάν βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, πού εἶναι, ἀντικρύζει τὸν ἐργάτη σάν μισθωτὸ ἐργάτη του. Ἐπειτα ὅμως ὁ ἐργάτης, πού στὸ πρῶτο στάδιο ἦταν πωλητὴς, ἐμπορὸς τῆς δικῆς του ἐργατικῆς δύναμης, στὸ δεύτερο στάδιο σάν ἀγοραστής, σάν κάτοχος χρήματος, ἀντικρύζει τὸν κεφαλαιοκράτη σάν πωλητὴ ἐμπορεύματος· ἔτσι ἐπαναφέρει στὸν κεφαλαιοκράτη τὸ χρῆμα πού ἔχει δαπανήσει γιὰ μισθὸ ἐργασίας. Ἐφόσον ἡ πούληση αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων δὲ συνοδεύεται ἀπὸ θῆλῃ κλπ., ἀλλὰ ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα σέ ἐμπόρευμα καὶ χρῆμα, δὲν πρόκειται γιὰ προτσές, μέ τὸ ὁποῖο πλουτίζει ὁ κεφαλαιοκράτης. Δὲν πληρώνει τὸν ἐργάτη δυὸ φορές, πρῶτα σέ χρῆμα καὶ ὕστερα σέ ἐμπόρευμα· τὸ χρῆμα του ἐπιστρέφει σ' αὐτόν, μόλις ὁ ἐργάτης τοῦ τὸ δώσει, ἀγοράζοντας ἀπ' αὐτόν ἐμπόρευμα.

Τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο ὅμως πού ἔχει μετατραπῇ σέ μεταβλητὸ κεφάλαιο, δηλ. τὸ χρῆμα πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιὰ μισθὸ ἐργασίας, παίζει κύριον ρόλον στὴν ἴδια τὴ χρηματικὴ κυκλοφορία. Τὸ ρόλον αὐτό τὸν παίζει ἐπειδὴ, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ διάφορες περιόδους περιστρο-

φῆς τῶν κεφαλαίων στοὺς διάφορους κλάδους τῆς βιομηχανίας — μιὰ πού ἡ ἐργατικὴ τάξη εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ζεῖ μεροδοῦλι-μεροφάνι, μιὰ δηλ. πού δὲν μπορεῖ νὰ δίνει στοὺς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες μακρόχρονες πιστώσεις, — πρέπει τοπικὰ σέ ἀπειρώθημα διάφορα σημεῖα τῆς κοινωνίας νὰ προκαταβάλλεται ταυτόχρονα μεταβλητὸ κεφάλαιο σέ χρῆμα κατὰ ὁρισμένα σύντομα χρονικά διαστήματα, λχ. κατὰ ἑβδομάδα κλπ., δηλ. κατὰ σχετικὰ γρήγορα ἐπαναλαμβανόμενα χρονικά διαστήματα (ὅσο πιὸ σύντομα εἶναι αὐτὰ τὰ χρονικά διαστήματα, τόσο πιὸ μικρὸ μπορεῖ νὰ εἶναι σχετικὰ τὸ συνολικὸ χρηματικὸ ποσὸ πού ρίχνεται μέ μιᾶς στὴν κυκλοφορία ἀπ' αὐτὸ τὸ κανάλι. Τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποτελεῖ σ' ὅλες τῖς χώρες μέ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή ἓνα σχετικὰ ἀποφασιστικὸ μέρος τῆς συνολικῆς κυκλοφορίας, τόσο περισσότερο πού τὸ ἴδιο χρῆμα — πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπαναροή του στὴν ἀφετηρία του — τριγυρίζει στὰ πιὸ διαφορετικὰ κανάλια καὶ λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας γιὰ ἓνα πλῆθος ἄλλων πράξεων.

Ἄς δοῦμε τώρα τὴν κυκλοφορία ἀνάμεσα στὸ $I_{(u+v)}$ καὶ στὸ II, ἀπὸ μιὰν ἄλλη σκοπιά.

Οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης I προκαταβάλλουν 1000 λίρ. στ. γιὰ τὴν πληρωμὴ μισθοῦ ἐργασίας, μέ τίς ὁποῖες οἱ ἐργάτες ἀγοράζουν μέσα συντήρησης ἀξίας 1000 λίρ. στ. ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης II, καὶ αὐτοὶ μέ τὴ σειρά τους ἀγοράζουν μέ τὸ ἴδιο χρῆμα μέσα παραγωγῆς ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης I. Σ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ἔχει τώρα ἐπιστρέψει τὸ μεταβλητὸ τους κεφάλαιο μέ χρηματικὴ μορφή, ἐνῶ οἱ κεφαλαιοκράτες II ἔχουν ξαναμετατρέψει τὸ μισθὸ τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου σέ παραγωγικὸ κεφάλαιο. Οἱ κεφαλαιοκράτες II προκαταβάλλουν καὶ ἄλλες 500 λίρ. στ. σέ χρῆμα γιὰ νὰ πάρουν μέσα παραγωγῆς ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες I· οἱ κεφαλαιοκράτες I ἑξοδεύουν τὸ χρῆμα σέ εἶδη κατανάλωσης II· ἔτσι οἱ 500 αὐτὲς λίρ. στ. ἐπαναφέρουν στοὺς κεφαλαιοκράτες II, πού τίς ξαναπροκαταβάλλουν γιὰ νὰ μετατρέψουν πάλι στὴν παραγωγικὴ φυσικὴ του μορφή τὸ τελευταῖο τέταρτον τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τους πού εἶχε μετατραπῇ σέ ἐμπόρευμα. Τὸ χρῆμα αὐτὸ ἐπαναφέρει πάλι στὴν ὑποδιαίρεση I πού μέ τὸ ποσὸ αὐτὸ προμηθεύεται ξανά ἴσης ἀξίας εἶδη κατανάλωσης ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεση II· ἔτσι οἱ 500 λίρ. στ. ἐπαναφέρουν στὴν ὑποδιαίρεση II, πού οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς ἔχουν πάλι στὴν κατοχὴ τους 500 λίρ. στ. σέ χρῆμα καὶ 2000 λίρ. στ. σταθερὸ κεφάλαιο, πού ὅμως ἔχει ξαναμετατραπῇ ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου σέ παραγωγικὸ κεφάλαιο. Μέ 1500 λίρ. στ. ἔχει κυκλοφορήσει μιὰ μάζα ἐμπορευμάτων 5000 λίρ. στ. συγκεκριμένα: 1) ἡ ὑποδιαίρεση I πληρώνει στοὺς ἐργάτες 1000 λίρ. στ. γιὰ ἴσης ἀξίας ἐργατικὴ δύναμη· 2) οἱ ἐργάτες ἀγοράζουν μ' αὐτὲς τίς 1000 λίρ. στ. μέσα συντήρησης ἀπὸ τῆ II· 3) ἡ II ἀγοράζει μέ τὸ ἴδιο χρῆμα μέσα παρα-

γωγής από την Ι, στην οποία έχει επαναφερθεί έτσι στη χρηματική μορφή μεταβλητό κεφάλαιο 1000 λίρ. στ. 4) ή ΙΙ αγοράζει με 500 λίρ. στ. μέσα παραγωγής από την Ι· 5) ή Ι με τις ίδιες 500 λίρ. στ. αγοράζει είδη κατανάλωσης από τη ΙΙ· 6) ή ΙΙ αγοράζει με τις ίδιες 500 λίρ. στ. μέσα παραγωγής από την Ι· 7) ή Ι αγοράζει με τις ίδιες 500 λίρ. στ. μέσα συντήρησης από την ΙΙ. Στην υποδιαίρεση ΙΙ έχουν επαναρεύσει 500 λίρ. στ., πού τις είχε ρίξει στην κυκλοφορία, χάγια από τις 2000 λίρ. στ. εμπόρευμα, και για τις οποίες δεν έχει αποσύρει από την κυκλοφορία κανένα ισοδύναμο σε εμπόρευμα.⁴⁷

Η ανταλλαγή λοιπόν γίνεται με τον παρακάτω τρόπο:

1) Η υποδιαίρεση Ι πληρώνει 1000 λίρ. στ. χρήμα για εργατική δύναμη, δηλ. για εμπόρευμα = 1000 λίρ. στ.

2) Οι εργάτες αγοράζουν με το μισθό τους εργασίας, με 1000 λίρ. στ. σε χρήμα, είδη κατανάλωσης από την υποδιαίρεση ΙΙ· δηλ. εμπόρευμα = 1000 λίρ. στ.

3) Η ΙΙ με τις 1000 λίρ. στ. πού ξόδεψαν οι εργάτες αγοράζει ίσης αξίας μέσα παραγωγής από την Ι· δηλ. εμπόρευμα = 1000 λίρ. στ.

Έτσι επέστρεψαν στην υποδιαίρεση Ι 1000 λίρ. στ. σαν χρηματική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου.

4) Η ΙΙ αγοράζει μέσα παραγωγής 500 λίρ. στ. από την Ι· δηλ. εμπόρευμα = 500 λίρ. στ.

5) Η Ι αγοράζει με τις ίδιες 500 λίρ. στ. είδη κατανάλωσης από την ΙΙ· δηλ. εμπόρευμα = 500 λίρ. στ.

6) Η ΙΙ αγοράζει με τις ίδιες 500 λίρ. στ. μέσα παραγωγής από την Ι· δηλ. εμπόρευμα = 500 λίρ. στ.

7) Η Ι αγοράζει με τις ίδιες 500 λίρ. στ. είδη κατανάλωσης από την ΙΙ· δηλ. εμπόρευμα = 500 λίρ. στ.

Συνολικό άθροισμα της ανταλλαγμένης κεφαλαιακής αξίας = 5000 λίρ. στ.

Οι 500 λίρ. στ., πού προκατάβαλε η υποδιαίρεση ΙΙ κατά την αγορά, έχουν επιστρέψει σ' αυτήν.

Αποτέλεσμα:

1) Η υποδιαίρεση Ι έχει μεταβλητό κεφάλαιο με χρηματική μορφή 1000 λίρ. στ., πού τις είχε προκαταβάλει αρχικά στην κυκλοφορία· εκτός απ' αυτό ξόδεψε για την ατομική της κατανάλωση 1000 λίρ. στ. — σε δικό της εμπορευματικό προϊόν· δηλ. ξόδεψε το χρήμα πού είσπραξε από την πούληση μέσων παραγωγής αξίας 1000 λίρ. στ.

Από την άλλη, η φυσική μορφή, στην οποία πρέπει να μετατραπεί το μεταβλητό κεφάλαιο πού υπάρχει με χρηματική μορφή, δηλ. η εργατική δύναμη, χάρη στην κατανάλωση διατηρήθηκε, αναπα-

⁴⁷ Η περιγραφή αποκλίνει εδώ κάπως από την περιγραφή πού δόθηκε πιο πάνω (σελ. 399). Εκεί και η υποδιαίρεση Ι έχρινε επίσης στην κυκλοφορία ένα ανεξάρτητο ποσό 500. Έδώ μόνο η υποδιαίρεση ΙΙ προμηθεύει το συμπληρωματικό χρηματικό υλικό για την κυκλοφορία. Μά αυτό δεν αλλάζει καθόλου το τελικό αποτέλεσμα. — Φ. Ε.

ράχθηκε και ξαναυπάρχει σαν το μοναδικό εκείνο εμπορικό είδος των κατόχων της, πού είναι υποχρεωμένοι να το πουλάνε, αν θέλουν να ζουν. Έτσι λοιπόν έχει αναπαράχθει και η σχέση μισθωτών εργατών και κεφαλαιοκρατών.

2) Το σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης ΙΙ έχει αναπληρωθεί *in natura* [σέ φυσική μορφή], και έχουν επιστρέψει σ' αυτήν οι 500 λίρ. στ. πού η ίδια αυτή υποδιαίρεση ΙΙ έχει προκαταβάλει στην κυκλοφορία.

Για τους εργάτες της υποδιαίρεσης Ι η κυκλοφορία είναι η απλή

$$\overset{1}{E} - \overset{2}{X} - \overset{3}{E}, \text{ δηλ. } E \text{ (εργατική δύναμη)} - X \text{ (1000 λίρ. στ.)}$$

στ., χρηματική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου Ι) — E (αναγκαία μέσα συντήρησης, αξίας 1000 λίρ. στ.)· αυτές οι 1000 λίρ. στ. μετατρέπουν σε χρήμα ίσης αξίας το σταθερό κεφάλαιο ΙΙ πού υπάρχει με μορφή εμπορεύματος — μέσων συντήρησης.

Για τους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης ΙΙ το προτσές αυτό είναι: $E - X$, δηλ. μετατροπή ενός μέρους του εμπορευματικού τους προϊόντος σε χρηματική μορφή, από την οποία ξαναμετατρέπεται σε συστατικά μέρη του παραγωγικού κεφαλαίου — δηλ. σε ένα μέρος των μέσων παραγωγής πού τους είναι αναγκαία.

Κατά την προκαταβολή του X (500 λίρ. στ.), πού κάνουν οι κεφαλαιοκράτες ΙΙ για την αγορά των άλλων μερών των μέσων παραγωγής, προεξοφλείται η χρηματική μορφή του μέρους εκείνου του ΙΙ πού εξακολουθεί να υπάρχει ακόμα με εμπορευματική μορφή (είδη κατανάλωσης)· στην πράξη $X - E$, με την οποία η υποδιαίρεση ΙΙ αγοράζει με X και η υποδιαίρεση Ι πουλάει E , το χρήμα (ΙΙ) μετατρέπεται σε μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου, ενώ το E (Ι) πραγματοποιεί την πράξη $E - X$, δηλ. μετατρέπεται σε χρήμα, πού όμως δεν αποτελεί για την Ι συστατικό μέρος της κεφαλαιακής αξίας, αλλά υπεραξία μεταβλημένη σε χρήμα, πού ξοδεύεται αποκλειστικά σε είδη κατανάλωσης.

Στην κυκλοφορία $X - E \dots \Pi \dots E' - X'$ ή πρώτη πράξη $X - E$ του ενός κεφαλαιοκράτη είναι η τελευταία πράξη $E' - X'$ ενός άλλου κεφαλαιοκράτη (ή μέρος της τελευταίας του πράξης)· αν τώρα το E αυτό, με το οποίο το X μετατρέπεται σε παραγωγικό κεφάλαιο, εκπροσωπεί για τον πωλητή του E (πού έτσι μετατρέπεται σε χρήμα αυτό το E) σταθερό συστατικό του κεφαλαίου ή μεταβλητό συστατικό του κεφαλαίου ή υπεραξία, δεν έχει καμιά απόλύτως σημασία για την ίδια την εμπορευματική κυκλοφορία.

Όσον αφορά την υποδιαίρεση Ι, σχετικά με το συστατικό $\mu + v$ του εμπορευματικού προϊόντος της, αποσύρει από την κυκλοφορία περισσότερο χρήμα από το χρήμα πού έχει ρίξει σ' αυτήν. Πρώτο, επιστρέφουν σ' αυτήν οι 1000 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο· δεύτερο, πουλάει (βλέπε πιο πάνω, ανταλλαγή αριθ. 4) μέσα παραγωγής 500

λίρ. στ.· έτσι έχει μετατρέψει σε χρήμα τή μισή της υπεραξία· έπειτα (άνταλλαγή αριθ. 6) ξαναπουλάει μέσα παραγωγής 500 λίρ. στ., τό δεύτερο μισό τής υπεραξίας της, και έτσι έχει άποσπρθεί από τήν κυκλοφορία όλη ή υπεραξία μέ μορφή χρήματος. Δηλαδή διαδοχικά: 1) μεταβλητό κεφάλαιο έχει ξαναμετατραπεί σε χρήμα = 1000 λίρ. στ.· 2) έχει μετατραπεί σε χρήμα ή μισή υπεραξία = 500 λίρ. στ.· 3) έχει μετατραπεί σε χρήμα και ή άλλη μισή υπεραξία = 500 λίρ. στ.· έτσι συνολικά έχουν μετατραπεί σε χρήμα: $1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 2000$ λίρ. στ. "Αν και ή υποδιαίρεση Ι (αφήνουμε κατά μέρος τίς ανταλλαγές πού πρόκειται νά εξετάσουμε αργότερα και πού μεσολαβούν γιά τήν πραγματοποίηση τής αναπαραγωγής του I_{σ}) έριξε στήν κυκλοφορία μόνο 1000 λίρ. στ., άπόσπρε άπ' αυτήν διπλάσιες λίρ. στ. Φυσικά ή ν πού έχει μετατραπεί σε χρήμα (έχει μεταμορφωθεί σε X) εξαφανίζεται άμέσως πάλι σε άλλα χέρια (II), έπειδή τό χρήμα αυτό ξοδεύεται σε είδη κατανάλωσης. Οί κεφαλαιοκράτες τής υποδιαίρεσης Ι έχουν άποσπρει σε *χρήμα* μόνο τόσα, όσα είχαν ρίξει σε άξία μέ τή μορφή *εμπορεύματος*· τό γεγονός ότι ή άξία αυτή είναι υπεραξία, δηλ. δέ στοιχίζει τίποτα στον κεφαλαιοκράτη, δέν αλλάζει άπολύτως τίποτα στήν άξία αυτών των εμπορευμάτων· έφόσον λοιπόν πρόκειται γιά μετατροπή άξίας μέσα στήν εμπορευματική κυκλοφορία, δέν έχει καμιά άπολύτως σημασία. "Η μετατροπή σε χρήμα τής υπεραξίας είναι φυσικά παροδική, όπως παροδικές είναι και όλες οι άλλες μορφές πού διατρέχει τό προκαταβλημένο κεφάλαιο στίς μεταμορφώσεις του. Διαρκεί ίσα-ίσα τόσο, όσο και τό ενδιάμεσο διάστημα ανάμεσα στή μετατροπή του εμπορεύματος Ι σε χρήμα και στή μετατροπή του χρήματος Ι σε έμπόρευμα II πού ακολουθεί.

"Αν υποθέταμε πιά σύντομες τίς περιστροφές — ή, άν, εξετάζοντας τά πράγματα από τή σκοπιά τής άπλής εμπορευματικής κυκλοφορίας, υποθέταμε πιά γρήγορες τίς κυκλοφορίες του κυκλοφορούντος χρήματος — θά έπαρκοϋσε ακόμα λιγότερο χρήμα γιά νά επιτελέσει τήν κυκλοφορία των ανταλλασσόμενων εμπορευματικών άξιών· τό ποσό του απαιτούμενου χρήματος καθορίζεται πάντα — όταν είναι δοσμένος ο αριθμός των διαδοχικών ανταλλαγών — από τό άθροισμα των τιμών, ή αντίστοιχα από τό άθροισμα των άξιών των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων. Έδώ όμως δέν έχει άπολύτως καμιά σημασία σε ποιά αναλογία τό άθροισμα αυτών των άξιών άποτελείται, από τή μία μεριά, από υπεραξία και, από τήν άλλη, από κεφαλαιακή άξία.

"Αν στό παράδειγμά μας στήν υποδιαίρεση Ι ο μισθός εργασίας πληρωνόταν τέσσερις φορές τό χρόνο, τότε θά είχαμε $4 \times 250 = 1000$. "Αρα θά έπαρκοϋσαν 250 λίρ. στ. σε χρήμα γιά τήν κυκλοφορία $I_{\mu} - \frac{1}{2} I_{\nu}$ και γιά τήν κυκλοφορία ανάμεσα στό μεταβλητό κεφάλαιο Ι και στήν εργατική δύναμη Ι. Επίσης, άν ή κυκλοφορία ανάμεσα στή I_{ν} και στό II_{σ} γινόταν σε τέσσερις περιστροφές, θά απαιτούνταν 250 λίρ. στ., δηλ. θ' απαιτούνταν συνολικά ένα χρηματικό ποσό ή χρηματικό κεφάλαιο 500 λίρ. στ. γιά τήν κυκλοφορία εμπορευμάτων άξίας 5000 λίρ. στ. Στην περίπτωση αυτή ή υπεραξία θά μετατρεπόταν σε

χρήμα σε τέσσερις διαδοχικές φορές, από $\frac{1}{4}$ τήν κάθε φορά, αντί σε δύο διαδοχικές φορές, από μισή τήν κάθε φορά.

"Αν στήν ανταλλαγή αριθ. 4 δέν εμφανίζεται σάν αγοραστής ή υποδιαίρεση II, αλλά ή υποδιαίρεση Ι και έπομένως ξοδεύει 500 λίρ. στ. χρήμα γιά ίσης άξίας είδη κατανάλωσης, τότε στήν ανταλλαγή αριθ. 5 ή υποδιαίρεση II μέ τίς ίδιες 500 λίρ. στ. αγοράζει μέσα παραγωγής· 6) ή Ι αγοράζει είδη κατανάλωσης μέ τίς ίδιες 500 λίρ. στ.· 7) ή II αγοράζει μέ τίς ίδιες 500 λίρ. στ. μέσα παραγωγής· δηλ. οι 500 λίρ. στ. επιστρέφουν τελικά στήν Ι, όπως προηγούμενα είχαν επιστρέψει στήν II. "Η υπεραξία μετατρέπεται εδώ σε χρήμα, μέ τό χρήμα πού ξοδεύει ο ίδιος ο κεφαλαιοκράτης παραγωγός της γιά τήν άτομική του κατανάλωση και πού αντιπροσωπεύει προεξοφλημένο εισόδημα, προεξοφλημένη εισπραξη από τήν υπεραξία πού περιέχεται στό άπούλητο ακόμα έμπόρευμα. "Η μετατροπή τής υπεραξίας σε χρήμα δέ γίνεται μέ τήν επαναροή των 500 λίρ. στ.· γιατί ή Ι, εκτός από τίς 1000 λίρ. στ. πού έχει ρίξει στήν κυκλοφορία μέ τή μορφή εμπορεύματος I_{μ} , έχει ρίξει στό τέλος τής ανταλλαγής αριθ. 4 και 500 λίρ. στ. σε χρήμα, και τό χρήμα αυτό ήταν συμπληρωματικό, δέν ήταν, άπ' ό,τι ξέρουμε, αντίτιμο πουλημένου εμπορεύματος. "Όταν τό χρήμα αυτό επαναρεί στήν υποδιαίρεση Ι, τότε μ' αυτό ή Ι παίρνει άπλώς πίσω τό συμπληρωματικό της χρήμα, και δέν μετατρέπει σε χρήμα τήν υπεραξία της. "Η μετατροπή σε χρήμα τής υπεραξίας τής υποδιαίρεσης Ι γίνεται μόνο μέ τήν πούληση των εμπορευμάτων I_{ν} στα όποια υπάρχει αυτή ή υπεραξία, και διαρκεί κάθε φορά τόσο, όσο τό εισπραγμένο από τήν πούληση του εμπορεύματος χρήμα δέν έχει ξαναξοδευτεί σε είδη κατανάλωσης.

"Η υποδιαίρεση Ι αγοράζει μέ συμπληρωματικό χρήμα (500 λίρ. στ.) είδη κατανάλωσης από τήν υποδιαίρεση II. Τό χρήμα αυτό έχει ξοδευτεί από τήν Ι, πού έναντί του πήρε ένα ισοδύναμο σε έμπόρευμα II· τό χρήμα επαναρεί τήν πρώτη φορά, έπειδή ή υποδιαίρεση II αγοράζει από τήν Ι έμπόρευμα 500 λίρ. στ.· δηλ. επαναρεί σάν ισοδύναμο του εμπορεύματος πού πούλησε ή Ι, τό έμπόρευμα όμως αυτό δέ στοιχίζει τίποτα στήν Ι, άποτελεί δηλ. υπεραξία γιά τή Ι, και έτσι τό *χρήμα πού έριξε αυτή ή ίδια στήν κυκλοφορία μετατρέπει σε χρήμα τή δική της υπεραξία*· τό ίδιο στή δεύτερή της αγορά (αριθ. 6) ή Ι έχει πάρει τό ισοδύναμό του σε έμπόρευμα II. "Ας υποθέσουμε τώρα πως ή II δέν αγοράζει (αριθ. 7) μέσα παραγωγής από τήν Ι, στήν περίπτωση αυτή ή Ι θάχε πληρώσει στήν πραγματικότητα 1000 λίρ. στ. γιά είδη κατανάλωσης — δηλ. θάχε φάει όλη της τήν υπεραξία σάν εισόδημα — και συγκεκριμένα 500 σε δικά της εμπορεύματα Ι (μέσα παραγωγής) και 500 σε χρήμα· σε αντίσταθμισμα θάχε στήν άποθήκη άλλες 500 λίρ. στ. σε δικά της εμπορεύματα Ι (μέσα παραγωγής) και θ' άπαιλλασσόταν από 500 λίρ. στ. σε χρήμα.

"Αντίθετα ή υποδιαίρεση II θάχε ξαναμετατρέψει τά τρία τέταρτα του σταθερού της κεφαλαίου από τή μορφή του εμπορευματικού κεφαλαίου σε παραγωγικό κεφάλαιο· ενώ τό ένα τέταρτο θά τόχε μέ τή

μορφή χρηματικού κεφαλαίου (500 λίρ. στ.), στην πραγματικότητα με τη μορφή άδρανους χρήματος ή χρήματος που διακρίνεται τη λειτουργία του και βρίσκεται σε άναμονή. "Αν η κατάσταση αυτή διαρκούσε πολύ, ή υποδιαίρεση ΙΙ θάταν υποχρεωμένη να περιορίσει την κλίμακα της αναπαραγωγής κατά το ένα τέταρτο. — "Όσο για τις 500 σε μέσα παραγωγής που τά φορτώθηκε απόλυτα ή Ι, δεν αποτελούν υπεραξία που υπάρχει με μορφή εμπορεύματος· υπάρχουν στη θέση των 500 λίρ. στ. χρήματος που είχε ή Ι δίπλα στην υπεραξία της των 1000 λίρ. στ. με μορφή εμπορεύματος. Σάν χρήμα βρίσκονται με πραγματοποίηση πάντα μορφή, σάν εμπόρευμα δεν μπορούν για την ώρα να πουληθούν. "Απ' όλα αυτά βγαίνει όλοφάνερα πώς απλή αναπαραγωγή — στην οποία κάθε στοιχείο του παραγωγικού κεφαλαίου πρέπει ν' αναπληρωθεί τόσο στην υποδιαίρεση ΙΙ, όσο και στην υποδιαίρεση Ι — είναι έδω δυνατή μόνο αν ξαναγυρίσουν στην υποδιαίρεση Ι τά χρυσά πουλιά που πρώτη τάφησε να πετάξουν.

"Όταν ένας κεφαλαιοκράτης (έδω έχουμε να κάνουμε μόνο με βιομήχανους κεφαλαιοκράτες, που είναι ταυτόχρονα εκπρόσωποι όλων των άλλων) ξοδεύει χρήμα για είδη κατανάλωσης, τότε τό χρήμα αυτό χάνθηκε γι' αυτόν, ακολουθήσε τό δρόμο κάθε φθαρτού. Μόνο μ' έναν τρόπο μπορεί να ξαναγυρίσει στον κεφαλαιοκράτη, αν τό ψαρέψει από την κυκλοφορία, ρίχνοντας σ' αυτήν εμπορεύματα — δίνοντας δηλ. τό εμπορευματικό του κεφάλαιο. "Όπως ή αξία όλόκληρου του χρονιάτικου εμπορευματικού προϊόντος του (πού γι' αυτόν = εμπορευματικό κεφάλαιο), έτσι και ή αξία κάθε στοιχείου του, δηλ. ή αξία κάθε ξεχωριστού εμπορεύματος, μπορεί ν' αναλυθεί γι' αυτόν σε σταθερή κεφαλαιική αξία, μεταβλητή κεφαλαιική αξία και υπεραξία. "Επομένως, ή μετατροπή σε χρήμα του κάθε ξεχωριστού εμπορεύματος (πού αποτελεί στοιχείο του εμπορευματικού προϊόντος) είναι ταυτόχρονα και μετατροπή σε χρήμα όρισμένου ποσοστού της υπεραξίας που περιέχεται σ' όλο τό εμπορευματικό προϊόν. "Αρα στην προκείμενη περίπτωση είναι επιλέξει σωστό, πώς ό ίδιος ό κεφαλαιοκράτης έριξε στην κυκλοφορία τό χρήμα — και μάλιστα ξοδεύοντάς το σε είδη κατανάλωσης — με τό όποιο μετατρέπεται σε χρήμα ή υπεραξία του, μ' άλλα λόγια πραγματοποιείται. Φυσικά δεν πρόκειται έδω για τά ίδια νομίσματα, αλλά για ένα ποσό σε μετρητό χρήμα, ίσο με τό ποσό (ή ίσο με ένα μέρος του), που έριξε στην κυκλοφορία για να καλύψει προσωπικές του ανάγκες.

Στην πράξη αυτό γίνεται με δύο τρόπους: "Αν ή επιχείρηση έχει ανοίξει για πρώτη φορά στη διάρκεια του τρέχοντος έτους, τότε χρειάζεται κάμποσος καιρός, στην καλύτερη περίπτωση χρειάζονται μερικοί μήνες, ώσπου ό κεφαλαιοκράτης να είναι σε θέση να ξοδεύει για την ατομική του κατανάλωση από τις εισπράξεις της επιχείρησης. Φυσικά για τό λόγο αυτό δε σταματάει ούτε στιγμή την κατανάλωσή του. Προκαταβάλλει στον ίδιο τον έαυτό του χρήμα (δεν έχει σημασία αν τό χρήμα αυτό προέρχεται από τη δική του τσέπη, ή από την τσέπη άλλου με πίστωση) έναντι υπεραξίας που πρόκειται να σφετερι-

στεί· έτσι όμως προκαταβάλλει επίσης ένα κυκλοφορούν μέσο για την πραγματοποίηση υπεραξίας που μέλλει να πραγματοποιηθεί άργότερα. "Αν αντίθετα ή επιχείρηση λειτουργεί κανονικά από πολύν καιρό, τότε οι πληρωμές και οι εισπράξεις κατανέμονται σε διάφορες προθεσμίες κατά τη διάρκεια του έτους. "Ένα πράγμα όμως συνεχίζεται αδιάκοπα, ή κατανάλωση του κεφαλαιοκράτη, που προηγείται και πού ή έκτασή της υπολογίζεται σύμφωνα με όρισμένη αναλογία προς τις συνηθισμένες ή προβλεπόμενες εισπράξεις. Μαζί με κάθε παρτίδα εμπορεύματος που πουλιέται πραγματοποιείται και μέρος της υπεραξίας που θά παραχθεί στη διάρκεια του έτους. "Αν όμως στη διάρκεια όλου του έτους πουλιούνταν μόνο τόσο μέρος του παραγμένου εμπορεύματος, όσο χρειάζεται για ν' αναπληρώσει τις σταθερές και μεταβλητές κεφαλαιακές αξίες που περιέχονται σ' αυτό· ή αν έπεφταν οι τιμές τόσο, πού με την πούληση όλόκληρου του χρονιάτικου προϊόντος να πραγματοποιούνταν μόνο ή περιεχόμενη σ' αυτό προκαταβλημένη κεφαλαιική αξία, τότε θά πρόβαλλε καθαρά ό χαρακτήρας του χρήματος, σάν χρήματος που προδαπανήθηκε έναντι μελλοντικής υπεραξίας. "Αν χρεωκοπήσει ό κεφαλαιοκράτης μας, τότε οι πιστωτές του και τό δικαστήριο ξεετάζουν αν τά προδαπανημένα ατομικά του έξοδα βρίσκονται σε σωστή αναλογία προς την έκταση της επιχείρησής του και προς την εισπράξη υπεραξίας που αντιστοιχεί συνήθως ή κανονικά στην έκτασή της.

Σχετικά όμως με όλόκληρη την τάξη των κεφαλαιοκρατών ή θέση ότι είναι υποχρεωμένη να ρίξει ή ίδια στην κυκλοφορία τό χρήμα, τό απαραίτητο για την πραγματοποίηση της υπεραξίας της (αντίστοιχα επίσης και για την κυκλοφορία του κεφαλαίου της, του σταθερού και του μεταβλητού), όχι μόνο δε φαίνεται παράδοξη, αλλά και αποτελεί αναγκαίο όρο του όλου μηχανισμού· επειδή έδω υπάρχουν μόνο δύο τάξεις: ή εργατική τάξη, που διαθέτει μονάχα την εργατική της δύναμη, και ή τάξη των κεφαλαιοκρατών, που κατέχει μονοπωλιακά και τά κοινωνικά μέσα παραγωγής και τό χρήμα. Παράδοξο θάταν αν ή εργατική τάξη προκατάβαλλε πρώτη από δικά της μέσα τό χρήμα, τό απαραίτητο (για την εμπορευματική κυκλοφορία, επομένως και) για την πραγματοποίηση της υπεραξίας που περιέχεται στα εμπορεύματα. Την προκαταβολή αυτή την κάνει ό ατομικός κεφαλαιοκράτης, όμως πάντα μόνο με την παρακάτω μορφή: δαΐ σάν αγοραστής, δηλ. ξοδεύει χρήμα για ν' αγοράσει είδη κατανάλωσης, ή προκαταβάλλει χρήμα για ν' αγοράσει στοιχεία του παραγωγικού του κεφαλαίου, εργατική δύναμη, είτε μέσα παραγωγής. Δίνει τό χρήμα πάντα έναντι ενός ισοδύναμου. Προκαταβάλλει χρήμα στην κυκλοφορία μόνο με τόν τρόπο πού προκαταβάλλει σ' αυτήν εμπόρευμα. Και στίς δύο περιπτώσεις δαΐ σάν αφετηρία της κυκλοφορίας τους.

Την πραγματική πορεία των πραγμάτων τη συσκοτίζουν δύο περιστατικά:

1) "Η εμφάνιση στο προτσές κυκλοφορίας του βιομηχανικού κεφαλαίου, από τη μιά, του εμπορικού κεφαλαίου (πού ή πρώτη του

μορφή είναι πάντα τό χρήμα, επειδή ο έμπορος σάν έμπορος δέν παράγει «προϊόν» ή «έμπορεύμα» και από τήν άλλη, του *χρηματικού κεφαλαίου* σάν αντικείμενου πού τό διαχειρίζεται μία ειδική κατηγορία κεφαλαιοκρατών.

2) Η διάσπαση τής υπεραξίας — πού στήν αρχή πρέπει νά βρίσκεται πάντα στά χέρια του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη — σέ διάφορες κατηγορίες, πού φορείς τους εμφανίζονται διπλά στο βιομήχανο κεφαλαιοκράτη ο γαιοκτήμονας (γιά τή γαιοπρόσοδο), ο τοκογλύφος (γιά τόν τόκο) κλπ., και έπειτα ή κυβέρνηση μέ τούς ύπολλήλους της, οι εισοδηματίες [Rentiers] κλπ. Οι κύριοι αυτοί εμφανίζονται σάν αγοραστές άπέναντι στο βιομήχανο κεφαλαιοκράτη και κατά τοῦτο σάν άνθρωποι πού μετατρέπουν τά εμπορεύματά του σέ χρήμα: *pro parte* [άπό μέρους τους] ρίχνουν κι αυτοί «χρήμα» στήν κυκλοφορία, και ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης τό παίρνει άπ' αυτούς. Έδω όμως ξεχνούν πάντα, από ποιιά πηγή έχουν πάρει αρχικά και εξακολουθούν πάντα νά παίρνουν τό χρήμα αυτό.

VI. ΤΟ ΣΤΑΘΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΗΣ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΗΣ I⁴⁸

Μένει ακόμα νά εξετάσουμε τό σταθερό κεφάλαιο τής υποδιαίρεσης I = 4000 I_σ. Η αξία αυτή είναι ίση μέ τήν αξία τών μέσων παραγωγής πού ξαναεμφανίζεται στο έμπορευματικό προϊόν I, δηλ. τών μέσων παραγωγής πού έχουν καταναλωθεί κατά τήν παραγωγή τής μάζας εκείνης τών εμπορευμάτων πού συγκροτούν αυτό τό έμπορευματικό προϊόν. Αυτή ή επανεμφανιζόμενη αξία, πού δέν έχει παρσχηθεί στο προτσές παραγωγής I, αλλά μπήκε σ' αυτό πόν προηγούμενο χρόνο σάν σταθερή αξία, σάν δοσμένη αξία τών μέσων παραγωγής του, ύπάρχει τώρα μέ τή μορφή όλου εκείνου του μέρους τής έμπορευματικής μάζας I, πού δέν έχει απορροφηθεί από τήν κατηγορία II· και μάλιστα, ή αξία αυτής τής μάζας εμπορευμάτων πού μένει έτσι στά χέρια τών κεφαλαιοκρατών I = τά 2/3 τής αξίας· όλόκληρου του χρονιάτικου έμπορευματικού τους προϊόντος. Γιά τόν άτομικό κεφαλαιοκράτη πού παράγει κάποιο ιδιαίτερο είδος μέσου παραγωγής, θά μπορούσαμε νά πούμε: Πουλιάει τό έμπορευματικό του προϊόν, τό μετατρέπει σέ χρήμα. Μετατρέποντάς το σέ χρήμα, ξαναμετατρέπει σέ χρήμα και τό σταθερό μέρος τής αξίας του προϊόντος του. Μ' αυτό τό μέρος τής αξίας, πού τό έχει μετατρέψει σέ χρήμα, ξαναγοράζει τότε από άλλους πωλητές εμπορευμάτων τά μέσα του παραγωγής, ή μετατρέπει τό σταθερό μέρος τής αξίας του προϊόντος του σέ μία φυσική μορφή, μέ τήν οποία μπορεί νά ξαναλειτουργήσει σάν παραγωγικό σταθερό κεφάλαιο. Τώρα όμως γίνεται αδύνατη αυτή ή προϋπόθεση. Η κατηγορία τών κεφαλαιοκρατών I περιλαμβάνει τό σύνολο τών κεφαλαιοκρατών, πού παράγουν, μέσα παραγωγής. Έκτός άπ' αυτό, τό

⁴⁸ Από δώ και μπρός από τό χειρόγραφο II.

έμπορευματικό προϊόν τών 4000, πού έμεινε στά χέρια της, αποτελεί μέρος του κοινωνικού προϊόντος, πού δέν μπορεί ν' ανταλλαχτεί μέ κανένα άλλο, γιατί δέν ύπάρχει πιά κανένα άλλο τέτιο μέρος του χρονιάτικου προϊόντος. "Αν εξαιρέσουμε αυτές τίς 4000, έχει διατεθεί όλο τό υπόλοιπο· ένα μέρος έχει απορροφηθεί από τό κοινωνικό άπόθεμα κατανάλωσης, και ένα άλλο μέρος πρέπει νά αναπληρώσει τό σταθερό κεφάλαιο τής υποδιαίρεσης II, πού έχει κιάλας ανταλλάξει όλα όσα μπορεί νά διαθέσει γιά τήν ανταλλαγή μέ τήν υποδιαίρεση I.

Η δυσκολία ξεπερνιέται πολύ άπλά, αν πάρουμε υπόψη μας πώς όλόκληρο τό έμπορευματικό προϊόν I στή φυσική του μορφή αποτελείται από μέσα παραγωγής, δηλ. από τά υλικά στοιχεία του ίδιου του σταθερού κεφαλαίου. Παρουσιάζεται έδω τό ίδιο φαινόμενο όπως και προηγούμενα στήν υποδιαίρεση II, μόνο πού παρουσιάζεται μ' άλλη όψη. Στήν υποδιαίρεση II όλόκληρο τό έμπορευματικό προϊόν αποτελείται από είδη κατανάλωσης· γι' αυτόν τό λόγο ένα μέρος του, ίσο μέ τό μισθό εργασίας πού περιέχεται σ' αυτό τό έμπορευματικό προϊόν, σάν τήν υπεραξία, μπορούσε νά καταναλωθεί από τούς ίδιους τούς παραγωγούς του. Έδω, στήν υποδιαίρεση I, όλόκληρο τό έμπορευματικό προϊόν αποτελείται από τά μέσα παραγωγής, χτίρια, μηχανές, δοχεία, πρώτες και βοηθητικές ύλες κλπ. Γιαυτό, ένα μέρος άπ' αυτά, τό μέρος πού αναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο πού χρησιμοποιείται στή σφαίρα αυτή, μπορεί νά ξαναλειτουργήσει άμέσως μέ τή φυσική του μορφή σάν συστατικό του παραγωγικού κεφαλαίου. Έφόσο μπαίνει στήν κυκλοφορία, κυκλοφορεί μέσα στά πλαίσια τής υποδιαίρεσης I. Στήν υποδιαίρεση II ένα μέρος του έμπορευματικού προϊόντος καταναλώνεται άτομικά *in natura* [σέ είδος] από τούς ίδιους τούς παραγωγούς του, αντίθετα στήν I ένα μέρος του προϊόντος καταναλώνεται παραγωγικά *in natura* από τούς κεφαλαιοκράτες παραγωγούς του.

Στό μέρος του έμπορευματικού προϊόντος I, = 4000, ξαναεμφανίζεται ή σταθερή κεφαλαιακή αξία πού έχει καταναλωθεί σ' αυτή τήν υποδιαίρεση, και μάλιστα μέ τέτια φυσική μορφή, πού μπορεί άμέσως νά ξαναλειτουργήσει σάν σταθερό παραγωγικό κεφάλαιο. Στήν υποδιαίρεση II τό μέρος του έμπορευματικού προϊόντος τών 3000, πού ή αξία του είναι ίση μέ τό μισθό εργασίας σάν τήν υπεραξία (= 1000), μπαίνει κατευθείαν στήν άτομική κατανάλωση τών κεφαλαιοκρατών και τών εργατών τής II, ενώ, αντίθετα, ή σταθερή κεφαλαιακή αξία αυτού του έμπορευματικού προϊόντος (= 2000) δέν μπορεί νά ξαναμπει στήν παραγωγική κατανάλωση τών κεφαλαιοκρατών II, αλλά πρέπει ν' αναπληρωθεί ύστερα από ανταλλαγή μέ τήν I.

Απεναντίας, στήν υποδιαίρεση I τό μέρος του έμπορευματικού της προϊόντος τών 6000, πού ή αξία του είναι ίση μέ τό μισθό εργασίας σάν τήν υπεραξία (= 2000), δέν μπαίνει στήν άτομική κατανάλωση τών παραγωγών του, και δέν μπορεί νά μπει λόγω τής φυσικής μορφής του. Πρέπει πρώτα ν' ανταλλαχτεί μέ τήν υποδιαίρεση II. Αντίθετα, τό σταθερό μέρος τής αξίας αυτού του προϊόντος = 4000 βρίσκεται μέ τέτια φυσική μορφή, μέ τήν οποία — αν πάρουμε υπόψη τό

σύνολο τῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς υποδιαίρεσης I — μπορεί νά ξαναλειτουργήσει ἅμεσα σάν τό σταθερό τους κεφάλαιο. Μ' ἄλλα λόγια: Ὁλόκληρο τό προϊόν τῆς υποδιαίρεσης I ἀποτελεῖται ἀπό ἀξίες χρήσης, πού σύμφωνα μέ τή φυσική τους μορφή — στίς συνθήκες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς — μπορούν νά χρησιμεύσουν μόνο σάν στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ὡστε, ἀπ' αὐτό τό προϊόν, ἀξίας 6000, τό ἕνα τρίτο (2000) ἀναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο τῆς υποδιαίρεσης II, καί τά ὑπόλοιπα $\frac{2}{3}$ τό σταθερό κεφάλαιο τῆς υποδιαίρεσης I.

Τό σταθερό κεφάλαιο I ἀποτελεῖται ἀπό μιά μάζα διαφορετικῶν ομάδων κεφαλαίου, πού εἶναι τοποθετημένες στούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς, τόσες σέ ὑψικείμενες, τόσες σέ ἀνθρακορυχία κ. ο. κ. Ἡ καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς ομάδες κεφαλαίου, ἥ τό καθένα ἀπ' αὐτά τά κοινωνικά κεφάλαια ομάδων ἀποτελεῖται μέ τή σειρά του ἀπό ἕνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο πλῆθος ἀτομικῶν κεφαλαίων πού λειτουργοῦν σάν αὐτοτελῆ κεφάλαια. Πρῶτο, τό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας, λχ. 7500 (ὁ ἀριθμός αὐτός μπορεί νά σημαίνει ἑκατομύρια κλπ.), ἀναλύεται σέ διάφορες ομάδες κεφαλαίου. Αὐτό τό κοινωνικό κεφάλαιο τῶν 7500 χωρίζεται σέ ἰδιαιτέρα μέρη, πού τό καθένα εἶναι τοποθετημένο σ' ἕναν ἰδιαιτέρο κλάδο παραγωγῆς. Τό μέρος τῆς κοινωνικῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, τό τοποθετημένο σέ κάθε ἰδιαιτέρο κλάδο παραγωγῆς, ἀποτελεῖται, ὡς πρός τή φυσική του μορφή, ἐνμέρει ἀπό τά μέσα παραγωγῆς τῆς κάθε ἰδιαιτέρας σφαίρας παραγωγῆς, καί ἐνμέρει ἀπό τήν ἀναγκαῖα γιά τή λειτουργία της καί ἀνάλογα εἰδικευμένη ἐργατική δύναμη, πού ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας τή μεταβάλλει διαφορετικά, ἀνάλογα μέ τό εἰδικό εἶδος τῆς ἐργασίας πού ἔχει νά ἐπιτελέσει στήν κάθε ξεχωριστή σφαῖρα παραγωγῆς. Τό μέρος τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, τό τοποθετημένο σέ κάθε ἰδιαιτέρο κλάδο παραγωγῆς, ἀποτελεῖται πάλι ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων πού εἶναι τοποθετημένα σ' αὐτά καί λειτουργοῦν σάν αὐτοτελῆ κεφάλαια. Αὐτό ἰσχύει φυσικά καί γιά τίς δύο υποδιαίρεσεις, τόσο γιά τήν I, ὅσο καί γιά τή II.

Ὅσο γιά τή σταθερή κεφαλαιακή ἀξία, πού ξαναεμφανίζεται στήν υποδιαίρεση I μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματοῦ τῆς προϊόντος, ἐνμέρει ξαναπαίρνει ἐπίσης σάν μέσο παραγωγῆς στήν ἰδιαιτέρη σφαῖρα παραγωγῆς (ἢ ἀκόμα καί στήν ἀτομική ἐπιχείρηση), ἀπό τήν ὁποία βγαίνει σάν προϊόν: λχ. σάρι στή σιτοπαραγωγή, κάρβουνο στήν παραγωγή κάρβουνου, σίδερο μέ μορφή μηχανῶν στήν παραγωγή σίδερου κ. ο. κ.

Ἐφόσον ὅμως τά μερικότερα προϊόντα, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται ἡ σταθερή κεφαλαιακή ἀξία τῆς υποδιαίρεσης I, δέν ξαναπαίρνουν ἅμεσα στήν ἰδιαιτέρη ἢ ἀτομική τους σφαῖρα παραγωγῆς, ἀλλάζουν ἀπλῶς θέση. Μπαίνουν μέ τή φυσική τους μορφή σέ μίαν ἄλλη σφαῖρα παραγωγῆς τῆς υποδιαίρεσης I, ἐνῶ αὐτά τά ἀναπληρώνει ἡ παύση τῶν προϊόντων ἄλλων σφαιρῶν παραγωγῆς τῆς υποδιαίρεσης I. Πρόκειται γιά ἀπλή ἀλλαγὴ θέσης αὐτῶν τῶν προϊόντων. Ὅλα ξαναπαίρνουν

σάν παράγοντες πού ἀναπληρώνουν σταθερό κεφάλαιο στήν I, μόνο πού, ἀντί νά μποῦν στή μιά ομάδα τῆς υποδιαίρεσης I, μπαίνουν σέ μίαν ἄλλη. Ἐφόσον συντελεῖται ἐδῶ ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στούς διάφορους κεφαλαιοκράτες τῆς υποδιαίρεσης I, πρόκειται γιά ἀνταλλαγὴ μιᾶς φυσικῆς μορφῆς σταθεροῦ κεφαλαίου μέ μίαν ἄλλη φυσική μορφή σταθεροῦ κεφαλαίου, ἐνός εἶδους μέσων παραγωγῆς μέ ἕνα ἄλλο εἶδος μέσων παραγωγῆς. Πρόκειται γιά ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στά διάφορα ἀτομικά σταθερά κεφαλαιακά μέρη τῆς υποδιαίρεσης I. Ἐφόσον τά προϊόντα δέ χρησιμεύουν ἅμεσα σάν μέσα παραγωγῆς στούς δικούς τους κλάδους παραγωγῆς, ἀπομακρύνονται ἀπό τό δικό τους τόπο παραγωγῆς καί περνοῦν σέ ἕναν ἄλλο, καί ἔτσι ἀλληλοαναπληρώνονται. Μ' ἄλλα λόγια (ἀκριβῶς ὅπως συνέβηκε μέ τήν ὑπεραξία στήν υποδιαίρεση II): ἀπ' αὐτὴ τὴ μάζα ἐμπορευμάτων ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης τῆς υποδιαίρεσης I, ἀνάλογα μέ τό βαθμὸ πού εἶναι συνιδιοκτήτης αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῶν 4000, τραβάει τὰ ἀπαραίτητα γι' αὐτὸν ἀνάλογα μέσα παραγωγῆς. Ἄν ἡ παραγωγή ἦταν κοινωνικοποιημένη, καὶ ὄχι κεφαλαιοκρατική, τότε εἶναι φανερό, πὼς τά προϊόντα αὐτά τῆς υποδιαίρεσης I θὰ κατανέμονταν πάλι ἐξίσου μόνιμα σάν μέσα παραγωγῆς ἀνάμεσα στούς κλάδους παραγωγῆς αὐτῆς τῆς υποδιαίρεσης μέ σκοπὸ τὴν ἀναπαραγωγή: ἕνα μέρος θάμενε ἅμεσα στὴ σφαῖρα παραγωγῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία βγήκε σάν προϊόν, ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος θ' ἀπομακρυνόταν πρὸς ἄλλους τόπους παραγωγῆς, καὶ ἔτσι θὰ συντελοῦνταν ἕνα συνεχὲς πᾶνε καὶ ἔλα ἀνάμεσα στούς διάφορους τόπους παραγωγῆς αὐτῆς τῆς υποδιαίρεσης.

VII. ΜΕΤΑΒΛΗΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΥΠΕΡΑΞΙΑ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΔΥΟ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ

Ἡ συνολικὴ λοιπὸν ἀξία τῶν εἰδῶν κατανάλωσης, πού παράγονται μέσα σ' ἕνα χρόνο, εἶναι ἴση μέ τὴν ἀναπαραγμένη μέσα στὸν ἴδιο χρόνο μεταβλητὴ κεφαλαιακὴ ἀξία II, σὺν τῇ νεοπαραγμένη ὑπεραξία II (δηλ. ἴση μέ τὴν ἀξία πού παράγεται μέσα στὸ χρόνο ἀπὸ τὴν υποδιαίρεση II) σὺν τῇ ἀναπαραγμένη μέσα στὸ χρόνο μεταβλητῇ κεφαλαιακῇ ἀξία I καὶ τῇ νεοπαραγμένη ὑπεραξία I (δηλ. ἴση μέ τὴν ἀξία πού παράγονται μέσα στὸ χρόνο ἀπὸ τὴν υποδιαίρεση I).

Συνεπῶς, ἂν προϋποθέτουμε ἀπλή ἀναπαραγωγή, ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν εἰδῶν κατανάλωσης πού παράγονται μέσα σ' ἕνα χρόνο εἶναι ἴση μέ τὴ νεοδημιουργημένη μέσα στὸ χρόνο ἀξία, δηλ. εἶναι ἴση μέ ὅλη τὴν ἀξία πού ἔχει παραχθεῖ μέσα στὸ χρόνο ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐργασία, καὶ πρέπει νά εἶναι ἴση, ἐπειδὴ στίς συνθήκες τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς ὅλη αὐτὴ ἡ ἀξία τρώγεται.

Ἡ συνολικὴ κοινωνικὴ ἐργασία ἡμέρα χωρίζεται σέ δύο μέρη: 1) ἀναγκαῖα ἐργασία· αὐτὴ δημιουργεῖ τὴ διάρκειά τοῦ ἔτους μίαν ἀξία 1500. 2) ὑπερεργασία· αὐτὴ δημιουργεῖ μίαν πρόσθετη ἀξία ἢ ὑπεραξία 1500. Τὸ ἄθροισμα αὐτῶν τῶν ἀξιῶν = 3000, εἶναι

ίσο μέ την αξία των ειδών κατανάλωσης αξίας 3000 πού έχουν παραχθεί στη διάρκεια του έτους. Η συνολική λοιπόν αξία των ειδών κατανάλωσης, πού έχουν παραχθεί στη διάρκεια του έτους, είναι ίση με τη συνολική αξία, πού παράγει στη διάρκεια του έτους η συνολική κοινωνική εργάσιμη ημέρα, είναι ίση με την αξία του μεταβλητού κοινωνικού κεφαλαίου σύν την κοινωνική υπεραξία, δηλ. είναι ίση με ολόκληρο τό καινούργιο χρονιάτικο προϊόν.

Ξέρουμε όμως πώς, παρόλο πού αυτά τά δυό αξιακά μεγέθη αλληλοκαλύπτονται, ωστόσο αυτό δέ σημαίνει καθόλου πώς η συνολική αξία των εμπορευμάτων II, των ειδών κατανάλωσης, έχει παραχθεί σ' αυτή την υποδιαίρεση της κοινωνικής παραγωγής. Άλληλοκαλύπτονται, επειδή η σταθερή κεφαλαιακή αξία, πού ξαναεμφανίζεται στην υποδιαίρεση II, είναι ίση με τη νεοπαραγμένη αξία της υποδιαίρεσης I (μεταβλητή κεφαλαιακή αξία σύν υπεραξία): γιαντό τό $I_{(μ+ν)}$ μπορεί ν' αγοράσει τό μέρος εκείνο του προϊόντος II, πού αποτελεί γιά τούς παραγωγούς του (στήν υποδιαίρεση II) σταθερή κεφαλαιακή αξία. Βλέπουμε συνεπώς, γιατί, ενώ γιά τούς κεφαλαιωκράτες II η αξία του προϊόντος τους αναλύεται σέ $σ + μ + ν$, από τη σκοπιά όλης της κοινωνίας η αξία αυτού του προϊόντος μπορεί ν' αναλυθεί σέ $μ + ν$. Αυτό συμβαίνει μόνον γιατί τό $Π_σ$ είναι εδώ ίσο μέ τό $I_{(μ+ν)}$ και γιατί τά δυό αυτά συστατικά του κοινωνικού προϊόντος όταν ανταλλάσσονται ανταλλάσσουν άμοιβαία τίς φυσικές μορφές τους, και γιαντό, ύστερα απ' αυτή την ανταλλαγή, τό $Π_σ$ ξαναυπάρχει μέ μορφή μέσων παραγωγής, ενώ τό $I_{(μ+ν)}$ υπάρχει μέ μορφή ειδών κατανάλωσης.

Καί αυτό τό περιστατικό είναι πού παρακίνησε τόν Α. Σμίδ νά ισχυρίζεται πώς η αξία του χρονιάτικου προϊόντος αναλύεται σέ $μ + ν$. Αυτό ισχύει 1) μόνο γιά τό μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος πού άποτελείται από είδη κατανάλωσης, και 2) δέν ισχύει άν έννοούμε μ' αυτό πώς η συνολική αυτή αξία παράγεται στην υποδιαίρεση II, και πώς επομένως η αξία του προϊόντος της είναι ίση με τη μεταβλητή κεφαλαιακή αξία πού έχει προκαταβληθεί στην υποδιαίρεση II σύν την υπεραξία πού έχει παραχθεί σ' αυτήν. Άλλά μόνο μέ την έννοια ότι $Π_{(σ+μ+ν)} = Π_{(μ+ν)} + I_{(μ+ν)}$ ή επειδή $Π_σ = I_{(μ+ν)}$.

Άπ' όλα αυτά βγαίνει ακόμα:

Παρόλο πού η κοινωνική εργάσιμη ημέρα (δηλ. η εργασία πού ξοδεύτηκε κατά τη διάρκεια όλου του έτους απ' ολόκληρη την εργατική τάξη) χωρίζεται μόνο σέ δυό μέρη, όπως και κάθε ατομική εργάσιμη ημέρα, δηλαδή σέ αναγκαία εργασία και υπερεργασία, παρόλο πού γιά τό λόγο αυτό και η αξία πού έχει παραχθεί απ' αυτή την εργάσιμη ημέρα χωρίζεται επίσης μόνο σέ δυό μέρη: στη μεταβλητή κεφαλαιακή αξία, δηλ. στό μέρος εκείνο της αξίας, μέ τό όποιο ό εργάτης αγοράζει τά μέσα της δικής του αναπαραγωγής, και στην υπεραξία, πού ό κεφαλαιωκράτης μπορεί νά την ξοδεύει γιά τη δική του ατομική κατανάλωση, — ωστόσο, από την άποψη όλης της κοινωνίας, ένα μέρος της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας ξοδεύεται αποκλειστικά γιά την παραγωγή νωπού σταθερού κεφαλαίου, δηλ. προϊόντων, πού δ

αποκλειστικός τους προορισμός είναι νά λειτουργήσουν στό προτσές εργασίας σάν μέσα παραγωγής, επομένως και σάν σταθερό κεφάλαιο στό προτσές αξιοποίησης πού τό συνοδεύει. Σύμφωνα μέ την υπόθεσή μας ολόκληρη η κοινωνική εργάσιμη ημέρα εκφράζεται μέ μιá χρηματική αξία 3000, από την όποία μόνο τό $\frac{1}{3}$, = 1000, παράγεται στην υποδιαίρεση II, πού παράγει είδη κατανάλωσης, δηλ. εμπορεύματα, στά όποια πραγματοποιείται τελικά όλη η μεταβλητή κεφαλαιακή αξία και όλη η υπεραξία της κοινωνίας. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή την υπόθεση τά $\frac{2}{3}$ της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας χρησιμοποιούνται στην παραγωγή καινούργιου σταθερού κεφαλαίου. Παρόλο πού από την άποψη των ατομικών κεφαλαιωκρατών και των εργατών της υποδιαίρεσης I αυτά τά $\frac{2}{3}$ της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας χρησιμοποιούνται μόνο γιά την παραγωγή μεταβλητού κεφαλαίου και υπεραξίας, ακριβώς όπως και τό τελευταίο τρίτο της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας στην υποδιαίρεση II, ωστόσο αυτά τά $\frac{2}{3}$ της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας από την άποψη όλης της κοινωνίας — επίσης κι από την άποψη της αξίας χρήσης του προϊόντος — παράγουν άπλως άναπλήρωμα σταθερού κεφαλαίου πού είτε βρίσκεται στό προτσές της παραγωγικής κατανάλωσης, είτε έχει καταναλωθεί πιά σ' αυτό. Καί από ατομική άποψη, αυτά τά $\frac{2}{3}$ της εργάσιμης ημέρας παράγουν, βέβαια, μιá συνολική αξία, ίση μόνο μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο σύν την υπεραξία γιά τόν παραγωγό της, όμως δέν παράγουν αξίες χρήσης τέτιες, πού νά μπορούν νά ξοδεύονται σ' αυτές ό μισθός εργασίας ή η υπεραξία: τό προϊόν τους είναι ένα μέσο παραγωγής.

Πρώτα πρέπει νά παρατηρήσουμε πώς κανένα μέρος της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας, ούτε στην υποδιαίρεση I ούτε στην υποδιαίρεση II, δέ χρησιμεύει γιά την παραγωγή του σταθερού κεφαλαίου πού χρησιμοποιείται και λειτουργεί σ' αυτές τίς δυό μεγάλες σφαίρες παραγωγής. Παράγουν άπλως συμπληρωματική αξία, $2000 I_{(μ+ν)} + 1000 Π_{(μ+ν)}$, συμπληρωματική στη σταθερή κεφαλαιακή αξία = $4000 I_σ + 2000 Π_σ$. Η νέα αξία πού έχει παραχθεί μέ μορφή μέσων παραγωγής δέν είναι ακόμα σταθερό κεφάλαιο. Προορίζεται άπλως νά λειτουργήσει σάν τέτιο στό μέλλον.

Όλόκληρο τό προϊόν της υποδιαίρεσης II — τά είδη κατανάλωσης — άν τό ξεετάσουμε από την πλευρά της αξίας του χρήσης, συγκεκριμένα, δηλ. στη φυσική του μορφή, είναι προϊόν του ενός τρίτου της κοινωνικής εργάσιμης ημέρας πού τό έχει δώσει η υποδιαίρεση II, είναι προϊόν των εργασιών στη συγκεκριμένη τους μορφή σάν εργασία του ύφαντή, του άρτεργάτη κλπ, πού έχουν χρησιμοποιηθεί σ' αυτή την υποδιαίρεση, είναι προϊόν της εργασίας αυτής, στό μέτρο πού λειτουργεί σάν τό υποκειμενικό στοιχείο του προτσές εργασίας. Όσο γιά τό σταθερό μέρος της αξίας αυτού του προϊόντος II, ξαναεμφανίζεται μόνο σέ μιá νέα αξία χρήσης, μέ νέα φυσική μορφή, μέ τη μορφή ειδών κατανάλωσης, ενώ προηγούμενα ύπήρχε μέ τη μορφή μέσων παραγωγής. Η αξία του έχει μεταφερθεί μέ τό προτσές εργασίας από την παλιά του φυσική μορφή στη νέα του φυσική μορφή. Η αξία όμως αυτών των

$\frac{2}{3}$ της αξίας του προϊόντος, = 2000, δέν έχει παραχθεί στο φετεινό προτσές αξιοποίησης ΙΙ.

Απαράλλαχτα όπως από την άποψη του προτσές εργασίας το προϊόν ΙΙ είναι το αποτέλεσμα ζωντανής εργασίας και των δοσμένων σ' αυτήν, προϋπαρχόντων μέσων παραγωγής, που αποτελούν τους υλικούς δρους στους οποίους πραγματοποιείται, έτσι και από την άποψη του προτσές αξιοποίησης ή αξία του προϊόντος ΙΙ, = 3000, αποτελείται από τη νέα αξία που έχει παραχθεί από το νεοπροσθεμένο $\frac{1}{3}$ της κοινωνικής εργασίας ημέρας (500_μ + 500_ν = 1000) και από μία σταθερή αξία, στην οποία είναι αντικειμενοποιημένα τα $\frac{2}{3}$ μιάς παρωχημένης κοινωνικής εργασίας ημέρας που έχει συντελεστεί πριν από το εξεταζόμενο έδω προτσές παραγωγής ΙΙ. Το μέρος αυτό της αξίας του προϊόντος ΙΙ παρασταίνεται με ένα μέρος του ίδιου του προϊόντος. Υπάρχει σέ μία ποσότητα ειδών κατανάλωσης αξίας 2000 = τα $\frac{2}{3}$ μιάς κοινωνικής εργασίας ημέρας. Αυτή είναι η νέα μορφή χρήσης, με την οποία ξαναεμφανίζεται. Έτσι, η ανταλλαγή ενός μέρους των ειδών κατανάλωσης, = 2000 ΙΙ_ν, με μέσα παραγωγής Ι, = Ι (1000_μ + 1000_ν), είναι στην πραγματικότητα ανταλλαγή των $\frac{2}{3}$ της συνολικής εργασίας ημέρας, που δέν αποτελούν μέρος της φετεινής εργασίας, αλλά που έχουν συντελεστεί πριν από το φετεινό χρόνο, με τα $\frac{2}{3}$ της φετεινής, δηλ. νεοπροσθεμένης φέτος εργασίας ημέρας. Τα $\frac{2}{3}$ της φετεινής κοινωνικής εργασίας ημέρας δέ θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθούν στην παραγωγή σταθερού κεφαλαίου, και ωστόσο ν' αποτελούν ταυτόχρονα κεφαλαιακή αξία σύν υπεραξία γιά τους ίδιους τους παραγωγούς τους, αν δέν είχαν ανταλλαχτεί με ένα μέρος της αξίας των ειδών κατανάλωσης που καταναλώνονται κάθε χρόνο, στά οποία περιέχονται τα $\frac{2}{3}$ μιάς εργασίας ημέρας που έχει ξοδευτεί και πραγματοποιηθεί πριν από το φετεινό χρόνο και όχι στή διάρκεια του. Πρόκειται γιά ανταλλαγή $\frac{2}{3}$ της φετεινής εργασίας ημέρας με $\frac{2}{3}$ εργασίας ημέρας που έχουν ξοδευτεί πριν από το φετεινό χρόνο, πρόκειται γιά ανταλλαγή ανάμεσα σέ φετεινό και περσινό χρόνο εργασίας. Νά πώς εξηγείται γιά μās τό αίνιγμα, γιατί η νεοδημιουργημένη αξία ολόκληρης της κοινωνικής εργασίας ημέρας μπορεί και αναλύεται σέ μεταβλητή κεφαλαιακή αξία σύν υπεραξία, παρόλο που τα $\frac{2}{3}$ αυτής της εργασίας ημέρας δέν έχουν ξοδευτεί γιά την παραγωγή αντικειμένων, στά οποία μπορούν νά πραγματοποιούνται μεταβλητό κεφάλαιο ή υπεραξία, αλλά μάλλον γιά την παραγωγή μέσων παραγωγής με σκοπό την αναπλήρωση του κεφαλαίου που έχει ξοδευτεί στή διάρκεια του έτους. Εξηγείται απλούστατα από τό γεγονός ότι τα $\frac{2}{3}$ της αξίας του προϊόντος ΙΙ, στο οποίο οι κεφαλαιοκράτες και οι εργάτες της υποδιαίρεσης Ι πραγματοποιούν τή μεταβλητή κεφαλαιακή αξία σύν την υπεραξία που παράγουν οι ίδιοι (και που αποτελούν τα $\frac{2}{9}$ της αξίας του συνολικού χρονιάτικου προϊόντος), είναι από άποψη αξίας τό προϊόν των $\frac{2}{3}$ μιάς κοινωνικής εργασίας ημέρας που έχει συντελεστεί πριν από το φετεινό χρόνο.

Αν τό σύνολο του κοινωνικού προϊόντος Ι και ΙΙ, τά μέσα παρα-

γωγής και τά είδη κατανάλωσης, τά εξετάσουμε από την άποψη της αξίας χρήσης, συγκεκριμένα, στή φυσική τους μορφή, είναι βέβαια τό προϊόν της φετεινής εργασίας, όμως μόνο εφόσον αυτή την ίδια εργασία τή βλέπουμε σάν ωφέλιμη, συγκεκριμένη εργασία, και όχι σάν ξόδεμα εργατικής δύναμης, σάν αξιοδημιουργό εργασία. Και αυτό πάλι μόνο μέ την έννοια ότι τά μέσα παραγωγής έχουν μετατραπεί σέ καινούργιο προϊόν, στο φετεινό προϊόν, μόνο χάρη στή ζωντανή εργασία που έχει προστεθεί σ' αυτά και που τά χειρίζεται. Αντίθετα, από την άλλη μεριά όμως, ούτε και η φετεινή εργασία θά μπορούσε νά μετατραπεί σέ προϊόν χωρίς ανεξάρτητα απ' αυτήν μέσα παραγωγής, χωρίς μέσα εργασίας και υλικά παραγωγής.

VIII. ΤΟ ΣΤΑΘΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΔΥΟ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ

Όσο γιά τή συνολική αξία του προϊόντος των 9000 και τίς κατηγορίες στις οποίες χωρίζεται, η ανάλυσή της δέν παρουσιάζει μεγαλύτερες δυσκολίες από τίς δυσκολίες που παρουσιάζει η ανάλυση της αξίας του προϊόντος ενός ατομικού κεφαλαίου, αντίθετα, οι δύο αυτές αναλύσεις είναι ταυτόσημες.

Σ' ολόκληρο τό κοινωνικό χρονιάτικο προϊόν του παραδείγματός μας περιέχονται τρεις χρονιάτικες κοινωνικές εργασίες ημέρες. Η έκφραση της καθεμιάς απ' αυτές τίς εργασίες ημέρες σέ αξία είναι = 3000· γιαντό η έκφραση του συνολικού προϊόντος σέ αξία = = 3000 × 3 = 9000.

Επίσης, απ' αυτόν τό χρόνο εργασίας πριν από τό χρονιάτικο προτσές παραγωγής, τό προϊόν του οποίου αναλύουμε έδω, έχει συντελεστεί: στήν υποδιαίρεση Ι $\frac{1}{3}$ εργασίας ημέρας (νεοδημιουργημένη αξία 4000) και στήν υποδιαίρεση ΙΙ $\frac{2}{3}$ εργασίας ημέρας (νεοδημιουργημένη αξία 2000). Σύνολο 2 κοινωνικές εργασίες ημέρες, που η νεοδημιουργημένη αξία τους = 6000. Γι' αυτό τό λόγο τά 4000 Ι_μ + + 2000 ΙΙ_ν = 6000 φιγουράρουν σάν η αξία των μέσων παραγωγής ή σάν η σταθερή κεφαλαιακή αξία που επανεμφανίζεται στήν αξία του συνολικού προϊόντος της κοινωνίας.

Επίσης, από τή νεοπροσθεμένη κοινωνική χρονιάτικη εργασία ημέρα η υποδιαίρεση Ι περιλαμβάνει τό $\frac{1}{3}$ σάν αναγκαία εργασία ή εργασία που αναπληρώνει τήν αξία του μεταβλητού κεφαλαίου 1000 Ι_μ και πληρώνει τήν τιμή της εργασίας που έχει χρησιμοποιηθεί στήν υποδιαίρεση Ι. Τό ίδιο η υποδιαίρεση ΙΙ περιλαμβάνει τό $\frac{1}{6}$ της κοινωνικής εργασίας ημέρας σάν αναγκαία εργασία αξίας 500. Δηλαδή 1000 Ι_μ + + 500 ΙΙ_ν = 1500_μ, η έκφραση σέ αξία της μισής κοινωνικής εργασίας ημέρας, είναι η έκφραση σέ αξία του πρώτου μισού της συνολικής εργασίας ημέρας που έχει προστεθεί φέτος και που αποτελείται από αναγκαία εργασία.

Τέλος η υποδιαίρεση Ι περιλαμβάνει τό $\frac{1}{3}$ της συνολικής εργασίας ημέρας, νεοδημιουργημένη αξία = 1000. σάν υπερεργασία· η υπο-

διαίρεση II τό $\frac{1}{6}$ τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, νεοδημιουργημένη ἀξία = 500, σάν *υπερεργασία*: οἱ δύο μαζί συγκροτοῦν τό ἄλλο μισό τῆς συνολικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πού ἔχει προστεθεῖ. Γιαυτό ἡ συνολική *υπεραξία* πού ἔχει παραχθεῖ = $1000 I_v + 500 II_v = 1500_v$.

Ἄρα ἔχουμε:

Τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος πού ἀποτελεῖται ἀπό σταθερό κεφάλαιο (σ):

2 ἐργάσιμες ἡμέρες πού ἔχουν ξοδευτεῖ πρὶν ἀπό τό προτσές ἐργασίας· ἔκφραση σέ ἀξία = 6000.

Τήν ἀναγκαία ἐργασία πού ἔχει ξοδευτεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους (μ): μισή ἐργάσιμη ἡμέρα πού ἔχει ξοδευτεῖ στή χρονιάτικη παραγωγή· ἔκφραση σέ ἀξία = 1500.

Τήν *υπερεργασία* πού ἔχει ξοδευτεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους (ν): μισή ἐργάσιμη ἡμέρα πού ἔχει ξοδευτεῖ στή χρονιάτικη παραγωγή· ἔκφραση σέ ἀξία = 1500.

Ἡ νεοδημιουργημένη ἀπό τή χρονιάτικη ἐργασία ἀξία $(\mu + \nu) = 3000$.

Ἡ συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος $(\sigma + \mu + \nu) = 9000$.

Ἡ δυσκολία ἐπομένως δέ συνίσταται στήν ἀνάλυση τῆς ἀξίας τοῦ ἴδιου τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Ἡ δυσκολία πηγάζει κατὰ τή σύγκριση τῶν *ἀξιακῶν* συστατικῶν τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος μέ τά *πραγμάτινα* συστατικά του.

Τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας, πού ἀπλῶς ἐπανεμφανίζεται, εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ μέρους ἐκείνου αὐτοῦ τοῦ προϊόντος, πού ἀποτελεῖται ἀπό μέσα παραγωγῆς καί εἶναι ἐνσωματωμένη σ' αὐτό τό μέρος.

Ἡ νεοδημιουργημένη ἀξία τῆς χρονιάς, $= \mu + \nu$, εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία ἐκείνου τοῦ μέρους αὐτοῦ τοῦ προϊόντος, πού ἀποτελεῖται ἀπό εἶδη κατανάλωσης καί εἶναι ἐνσωματωμένη σ' αὐτό.

Ἀλλά, ἐκτός ἀπό ἀσήμαντες ἐδῶ ἐξαιρέσεις, τά μέσα παραγωγῆς καί τά εἶδη κατανάλωσης εἶναι δύο τελείως διαφορετικές κατηγορίες ἐμπορευμάτων, προϊόντα τελείως διαφορετικῆς φυσικῆς μορφῆς ἢ μορφῆς χρήσης, ἄρα καί προϊόντα τελείως διαφορετικῶν συγκεκριμένων εἰδῶν ἐργασίας. Ἡ ἐργασία πού χρησιμοποιεῖ μηχανές γιά τήν παραγωγή μέσων συντήρησης εἶναι ὁλότελα διαφορετική ἀπό τήν ἐργασία πού φτιάχνει μηχανές. Ἡ συνολική χρονιάτικη ἐργάσιμη ἡμέρα, πού ἡ ἔκφρασή της σέ ἀξία = 3000, φαίνεται σάν νάχει ξοδευτεῖ στήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης = 3000, στά ὁποῖα δέν ἐπανεμφανίζεται κανένα σταθερό μέρος ἀξίας, ἐπειδή αὐτές οἱ 3000, = $1500_\mu + 1500_\nu$, ἀναλύονται μόνο σέ μεταβλητή κεφαλαιακή ἀξία + *υπεραξία*.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ σταθερή κεφαλαιακή ἀξία, = 6000, ἐπανεμφανίζεται σέ ἕνα εἶδος προϊόντων, τελείως διαφορετικῶν ἀπό τά εἶδη κατανάλωσης, σέ μέσα παραγωγῆς, ἐνῶ κανένα μέρος τῆς κοινωνικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας δέ φαίνεται νάχει ξοδευτεῖ στήν παραγωγή αὐτῶν τῶν νέων προϊόντων· ἀντίθετα ὅλη αὐτή ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα φαίνεται σάν ν' ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τοὺς τρόπους ἐργασίας πού ἀποτελεσμά τους δέν εἶναι μέσα παραγωγῆς, ἀλλά εἶδη κατανάλωσης. Τό μυστικό ἔχει κίολας ἀποκαλυφθεῖ. Ἡ νεοδημιουργημένη ἀξία τῆς χρονιάτικης

ἐργασίας εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος τῆς ὑποδιαίρεσης II, μέ τή συνολική ἀξία τῶν νεοπαραγμένων εἰδῶν κατανάλωσης. Ἀλλά ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν προϊόντων εἶναι κατὰ $\frac{2}{3}$ μεγαλύτερη ἀπὸ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς χρονιάτικης ἐργασίας πού ἔχει ξοδευτεῖ μέσα στά πλαίσια τῆς παραγωγῆς εἰδῶν κατανάλωσης (ὑποδιαίρεση II). Μόνο $\frac{1}{3}$ τῆς χρονιάτικης ἐργασίας ἔχει ξοδευτεῖ στήν παραγωγή τους. Τά $\frac{2}{3}$ αὐτῆς τῆς χρονιάτικης ἐργασίας ἔχουν ξοδευτεῖ στήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς, δηλ. στήν ὑποδιαίρεση I. Ἡ νεοδημιουργημένη ἀξία, πού ἔχει παραχθεῖ σὸ διάστημα αὐτό στήν ὑποδιαίρεση I καί εἶναι ἴση μέ τή μεταβλητή κεφαλαιακή ἀξία σὺν τήν *υπεραξία* πού ἔχουν παραχθεῖ στήν ὑποδιαίρεση I, εἶναι ἴση μέ τή σταθερή κεφαλαιακή ἀξία τῆς ὑποδιαίρεσης II, ἡ ὁποία ἐπανεμφανίζεται στήν ὑποδιαίρεση II μέ μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Μποροῦν λοιπὸν ν' ἀνταλλαχτοῦν ἀμοιβαῖα καί νά ἀλληλοανταληρωθοῦν *in natura*. Γιαυτό τό λόγο ἡ συνολική ἀξία τῶν εἰδῶν κατανάλωσης II εἶναι ἴση μέ τό ἄθροισμα τῆς νεοδημιουργημένης ἀξίας στίς ὑποδιαίρεσεις I + II, ἢ $II_{(\sigma+\mu+\nu)} = I_{(\mu+\nu)} + II_{(\mu+\nu)}$, δηλαδή εἶναι ἴση μέ τό σύνολο τῆς καινούργιας ἀξίας πού ἔχει παραχθεῖ ἀπὸ τή χρονιάτικη ἐργασία μέ μορφή $\mu + \nu$.

Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, ἡ συνολική ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς (I) εἶναι ἴση μέ τό ἄθροισμα τῆς σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, πού ἐπανεμφανίζεται μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς (I) καί τῆς σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, πού ἐπανεμφανίζεται μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης (II), δηλ. εἶναι ἴση μέ τό σύνολο τῆς σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, πού ἐπανεμφανίζεται σὸ συνολικό προϊόν τῆς κοινωνίας. Αὐτή ἡ συνολική ἀξία εἶναι ἴση μέ τήν ἔκφραση σέ ἀξία $\frac{4}{3}$ ἐργάσιμης ἡμέρας, πού ἔχουν ξοδευτεῖ πρὶν ἀπό τό προτσές παραγωγῆς τῆς ὑποδιαίρεσης I, καί $\frac{2}{3}$ ἐργάσιμης ἡμέρας, πού ἔχουν ξοδευτεῖ πρὶν ἀπό τό προτσές παραγωγῆς τῆς ὑποδιαίρεσης II, δηλ. συνολικά εἶναι ἴση μέ δύο ὁλόκληρες ἐργάσιμες ἡμέρες.

Ἐπομένως, ἡ δυσκολία κατὰ τήν ἀνάλυση τοῦ χρονιάτικου κοινωνικοῦ προϊόντος προέρχεται ἀπὸ τό γεγονός ὅτι τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας παρασταίνεται μέ μιὰ ἐντελῶς διαφορετική κατηγορία προϊόντων — μέσα παραγωγῆς — ἀπὸ τή νέα ἀξία $\mu + \nu$ πού ἔχει προστεθεῖ σ' αὐτό τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας καί πού παρασταίνεται μέ εἶδη κατανάλωσης. Ἔτσι φαίνεται σάν νά ξαναβρίσκονται — ἀπὸ ἄποψη ἀξίας — τά $\frac{2}{3}$ τῆς καταναλωμένης μάζας προϊόντων μέ νέα μορφή, σάν καινούργιο προϊόν, χωρίς ἡ κοινωνία νάχει ξοδέψει γιά τήν παραγωγή τους ὁποιαδήποτε ἐργασία. Αὐτό δέ συμβαίνει σὸ ἀτομικό κεφάλαιο. Κάθε ἀτομικός κεφαλαιοκράτης χρησιμοποιεῖ ἕνα καθορισμένο συγκεκριμένο εἶδος ἐργασίας, πού μετατρέπει τά προσιδιάζοντα σ' αὐτό μέσα παραγωγῆς σέ προϊόν (καθορισμένης φυσικῆς μορφῆς). Ὡς ὑποθέσουμε λχ. πὼς ὁ κεφαλαιοκράτης παράγει μηχανές, πὼς τό ξοδεύμενο στή διάρκεια τοῦ ἔτους σταθερό κεφάλαιο = 6000, τό μεταβλητό = 1500, ἡ *υπεραξία* = 1500, καί τό προϊόν = 9000, πού ἀποτελεῖται, ἄς ποῦμε, ἀπὸ 18 μηχανές, ἀξίας 500 ἡ καθεμιά. Ὅλο τό προϊόν ὑπάρχει ἐδῶ μέ τήν ἴδια μορφή, μέ μορφή μηχανῶν. (Ἄν πα-

ράγει πολλά είδη μηχανών, τότε τό καθένα υπολογίζεται χωριστά.) Όλο τό έμπορευματικό προϊόν είναι προϊόν τής εργασίας πού στή διάρκεια του έτους έχει ξοδευτεί στίς μηχανοκατασκευές, είναι συνδυασμός του ίδιου συγκεκριμένου είδους εργασίας μέ τά ίδια μέσα παραγωγής. Γιαυτό, τά διάφορα μέρη τής αξίας του προϊόντος παρασταίνονται μέ τήν ίδια φυσική μορφή: σέ 12 μηχανές περιέχονται 6000_μ, σέ 3 μηχανές 1500_μ, σέ 3 μηχανές 1500_μ. Είναι φανερό έδω πώς ή αξία των 12 μηχανών είναι = 6000_μ, όχι γιατί στίς 12 αυτές μηχανές είναι ενσωματωμένη μόνο εργασία πού έχει ξοδευτεί πριν από τήν κατασκευή των μηχανών και όχι εργασία πού έχει ξοδευτεί κατά τήν κατασκευή τους. Η αξία των μέσων παραγωγής για 18 μηχανές δέν έχει μετατραπεί από μόνη της σέ 12 μηχανές, αλλά ή αξία αυτών των 12 μηχανών (πού πάλι αποτελείται από 4000_μ + 1000_μ + 1000_μ) είναι ίση μέ τή συνολική αξία τής σταθερής κεφαλαιακής αξίας πού περιέχεται στίς 18 μηχανές. Γιαυτό, ό μηχανοπαραγωγός πρέπει νά πουλήσει 12 από τίς 18 μηχανές, για ν' αναπληρώσει τό ξοδευμένο του σταθερό κεφάλαιο, πού τό χρειάζεται για τήν αναπαραγωγή 18 καινούργιων μηχανών. Αντίθετα, τό πράγμα θάταν άνεξήγητο, άν ή εργασία πού χρησιμοποιήθηκε, παρά τό γεγονός ότι αποτελείται μόνο από μηχανουργική εργασία, είχε σάν αποτέλεσμα: από τή μιά μεριά 6 μηχανές = 1500_μ + 1500_μ, και από τήν άλλη, σίδερο, χαλκό, βίδες, λουριά κλπ. συνολικής αξίας 6000_μ, δηλ. τά μέσα παραγωγής των μηχανών στή φυσική τους μορφή πού, όπως είναι γνωστό, ό μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης πού κατασκευάζει μηχανές δέν τά παράγει μόνος του, αλλά είναι υποχρεωμένος νά τά αναπληρώνει μέσω του προτσές κυκλοφορίας. Καί όμως από πρώτη ματιά ή αναπαραγωγή του χρονιάτικου κοινωνικού προϊόντος φαίνεται σάν νά συντελείται μέ τόσο παράλογο τρόπο.

Τό προϊόν του ατομικού κεφαλαίου, δηλ. κάθε κλάσματος του κοινωνικού κεφαλαίου, πού είναι προικισμένο μέ δική του ζωή και λειτουργεί σάν αυτότελές κεφάλαιο, έχει μιά κάποια φυσική μορφή. Ό μοναδικός όρος συνίσταται στό ότι πρέπει νάχει πραγματικά μιά μορφή χρήσης, μιά αξία χρήσης, πού τό κάνει στοιχείο του κόσμου των έμπορευμάτων, ικανό για κυκλοφορία. Είναι τελείως αδιάφορο και συμπτωματικό άν μπορεί νά ξαναμπει σάν μέσο παραγωγής στό ίδιο προτσές παραγωγής, από τό όποιο βγαίνει σάν προϊόν, δηλ. άν τό μέρος τής αξίας αυτού του προϊόντος, πού παρασταίνει τό σταθερό μέρος του κεφαλαίου, έχει μιά φυσική μορφή πού νά μπορεί πράγματι νά ξαναλειτουργήσει σάν σταθερό κεφάλαιο. Άν όχι, τότε τό μέρος αυτό τής αξίας του προϊόντος ξαναμετατρέπεται μέσω τής πούλησης και τής αγοράς στή μορφή των υλικών στοιχείων τής παραγωγής του, και έτσι τό σταθερό κεφάλαιο αναπαράγεται μέ τήν κατάλληλη για λειτουργία φυσική του μορφή.

Διαφορετικά έχει τό ζήτημα μέ τό προϊόν του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Όλα τά πραγμάτινα στοιχεία τής αναπαραγωγής πρέπει στή φυσική τους μορφή ν' αποτελούν μέρη αυτού του ίδιου του

προϊόντος. Τό αναλωμένο σταθερό μέρος του κεφαλαίου μπορεί ν' αναπληρωθεί από τή συνολική παραγωγή μόνο έφόσον επανεμφανίζεται στό προϊόν όλόκληρο τό επανεμφανιζόμενο σταθερό μέρος του κεφαλαίου μέ τή φυσική μορφή νέων μέσων παραγωγής, πού μπορούν πραγματικά νά λειτουργήσουν σάν σταθερό κεφάλαιο. Γιαυτό, μιά και υποθέτουμε άπλή αναπαραγωγή, ή αξία του μέρους εκείνου του προϊόντος, πού αποτελείται από μέσα παραγωγής, πρέπει νά είναι ίσο μέ τό σταθερό μέρος τής αξίας του κοινωνικού κεφαλαίου.

Άκόμα: άν εξετάσουμε τό ζήτημα ατομικά, ό κεφαλαιοκράτης μέ τό μέρος εκείνο τής αξίας του προϊόντος του, πού αποτελείται από νεοπροσθεμένη εργασία, παράγει μόνο τό μεταβλητό του κεφάλαιο σάν τήν υπεραξία, ενώ τό σταθερό μέρος τής αξίας μεταβιβάζεται στό προϊόν μέ τό συγκεκριμένο χαρακτήρα τής νεοπροσθεμένης εργασίας.

Άν εξετάσουμε τό ζήτημα κοινωνικά, τό μέρος τής κοινωνικής εργασίας ήμέρας, πού παράγει μέσα παραγωγής και πού έπομένως από τή μιά μεριά προσθέτει σ' αυτά νέα αξία και από τήν άλλη μεταφέρει σ' αυτά τήν αξία των μέσων παραγωγής πού καταναλώθηκαν στήν παραγωγή τους, δέν παράγει παρά καινούργιο σταθερό κεφάλαιο, προσρισμένο ν' αναπληρώσει τό σταθερό κεφάλαιο πού έχει αναλωθεί μέ τή μορφή των παλιών μέσων παραγωγής, δηλ. τό σταθερό κεφάλαιο πού έχει καταναλωθεί τόσο στήν υποδιαίρεση Ι, όσο και στήν υποδιαίρεση ΙΙ. Παράγει μόνο προϊόν, πού προσρίζεται νά μπει στήν παραγωγική κατανάλωση. Έπομένως, όλόκληρη ή αξία αυτού του προϊόντος αποτελεί αξία, πού μπορεί νά ξαναλειτουργήσει μόνο σάν σταθερό κεφάλαιο, αξία πού μ' αυτήν μπορεί νά ξαναγοραστεί μόνο σταθερό κεφάλαιο στή φυσική του μορφή και πού γιαυτό, από κοινωνική άποψη, δέν αναλύεται ούτε σέ μεταβλητό κεφάλαιο ούτε σέ υπεραξία. — Από τήν άλλη μεριά τό μέρος τής κοινωνικής εργασίας ήμέρας, πού παράγει είδη κατανάλωσης, δέν παράγει κανένα μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου αναπληρωσης. Παράγει μόνο προϊόντα, πού από τή φυσική τους μορφή είναι προορισμένα νά πραγματοποιήσουν τήν αξία του μεταβλητού κεφαλαίου και τήν υπεραξία τόσο τής υποδιαίρεσης Ι, όσο και τής υποδιαίρεσης ΙΙ.

Όταν μιλάμε για εξέταση του ζητήματος από κοινωνική άποψη, όταν δηλ. εξετάζουμε τό συνολικό κοινωνικό προϊόν, πού περικλείνει τόσο τήν αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου, όσο και τήν ατομική κατανάλωση, δέν πρέπει νά πέφτουμε στή μέθοδο πού δανείστηκε ό Προυτόν από τήν άστική οικονομολογία και νά βλέπουμε τά πράγματα έτσι, λές και μιά κοινωνία μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όταν τήν εξετάζουμε επ blos, σάν σύνολο, χάνει τάχα αυτόν τον ειδικό, ιστορικό οικονομικό χαρακτήρα της. Αντίθετα. Στήν περίπτωση αυτή έχουμε νά κάνουμε μέ τό συνολικό κεφαλαιοκράτη. Τό συνολικό κεφάλαιο εμφανίζεται σάν τό μετοχικό κεφάλαιο όλων μαζί των ατομικών κεφαλαιοκρατών. Αυτή ή μετοχική εταιρία έχει τουτο τό κοινό μέ πολλές άλλες μετοχικές εταιρίες, πώς ό καθένας ξέρει τί βάζει σ' αυτήν, ξέρει όμως τί θ' αποσύρει απ' αυτήν.

ΙΧ. ΑΝΑΔΡΟΜΙΚΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟΥΣ Α. ΣΜΙΘ, ΣΤΟΡΧ ΚΑΙ ΡΑΜΣΑΙΗ

Ἡ συνολικὴ ἀξία τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος εἶναι $9000 = 6000_{\mu} + 1500_{\nu} + 1500_{\nu}$, μ' ἄλλα λόγια: 6000 ἀναπαράγουν τὴν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ 3000 τὴν ἀξία τῶν εἰδῶν κατανάλωσης. Συνεπῶς, ἡ ἀξία τοῦ κοινωνικοῦ εἰσοδήματος ($\mu + \nu$) ἀποτελεῖ μόνο τὸ $\frac{1}{3}$ τῆς ἀξίας τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, καὶ μόνο ἕναντι τῆς ἀξίας αὐτοῦ τοῦ τρίτου μπορεῖ τὸ σύνολο τῶν καταναλωτῶν, ἐργάτες καὶ κεφαλαιοκράτες, ν' ἀποσύρει ἐμπορεύματα, προϊόντα, ἀπὸ τὸ συνολικὸ κεφάλαιο προϊόν καὶ νὰ τὰ συμπεριλαμβάνει στὸ καταναλωτικὸ του ἀπόθεμα. Ἀντίθετα, οἱ $6000 = \frac{2}{3}$ τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος εἶναι ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού πρέπει ν' ἀναπληρωθεῖ *in natura* [σέ εἶδος]. Ἐπομένως, στὸ παραγωγικὸ ἀπόθεμα πρέπει νὰ ἐνσωματωθοῦν πάλι μέσα παραγωγῆς ἴσης ἀξίας. Τὴν ἀνάγκη αὐτὴ τῆς ἐνσωμάτωσης τὴ βλέπει ὁ Στόρχ, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ τὴν ἀποδείξει: «Εἶναι φανερό πὼς ἡ ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος χωρίζεται σὲ κεφάλαια καὶ κέρδη καὶ πὼς τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ μέρη τῆς ἀξίας τοῦ χρονιάτικου προϊόντος ἀγοράζει ταχτικά τὰ προϊόντα πού χρειάζεται τὸ ἔθνος τόσο γιὰ νὰ διατηρεῖ τὸ κεφάλαιό του, ὅσο καὶ γιὰ ν' ἀνανεώνει τὸ ἀπόθεμά του κατανάλωσης... Τὰ προϊόντα πού ἀποτελοῦν τὸ κεφάλαιο ἑνὸς ἔθνους δὲν εἶναι καταναλώσιμα» (Storch: «*Considérations sur la nature du revenu national*», Paris 1824, σελ. 150).

Ὡστόσο ὁ Α. Σμίθ ἔχει διατυπώσει αὐτὸ τὸ φανταστικὸ δόγμα, πού τὸ πιστεύουν ἀκόμα καὶ σήμερα, ὅχι μόνο μέ τὴ μορφή πού ἀναφέραμε νύχλας καὶ σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ συνολικὴ ἀξία τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος ἀναλύεται σὲ εἰσόδημα, σὲ μισθὸ ἐργασίας σὺν ὑπεραξία, ἢ ὅπως τὸ ἐκφράζει ὁ ἴδιος, σὲ μισθὸ ἐργασίας σὺν κέρδος (τόκος) σὺν γαιοπρόσοδο. Ἀλλὰ καὶ μέ τὴν ἀκόμα πὺ διαδομένη μορφή, πὼς σὲ τελευταία ἀνάλυση (ultimately) οἱ καταναλωτές εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν στοὺς παραγωγούς *δλόκληρη τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος*. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τίς πὺ καθιερωμένες ὡς τὰ σήμερα κοινοτοπίες ἢ μάλλον αἰώνιες ἀλήθειες τῆς λεγόμενης ἐπιστήμης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Νὰ μέ ποιὸ εὐλογόφανη τρόπο προσπαθοῦν νὰ τὴν παρουσιάσουν. Ὡς πάρουμε ἕνα ὁποιοδήποτε εἶδος, λχ. λινὰ πουκάμισα. Πρῶτα ὁ κλωστουργός, πού παράγει τὸ λινὸ νῆμα, πρέπει νὰ πληρώσει στὸ λιναροκαλλιεργητὴ ὅλη τὴν ἀξία τοῦ λινARIO, δηλ. τὸ λινARόσπορο, τὰ λιπάρματα, τὴν τροφή τῶν ζώων ἐργασίας κλπ., μαζί μέ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας πού δίνει σ' αὐτὸ τὸ προϊόν τὸ πάγιο κεφάλαιο τοῦ λιναροπαραγωγοῦ, λχ. τὰ χτῖρια, τὰ γεωργικὰ σύνεργα κλπ.· τὸ μισθὸ ἐργασίας πού πληρώθηκε γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ λινARIO· τὴν ὑπεραξία (κέρδος, γαιοπρόσοδο) πού περιέχεται στὸ λινARIO· τέλος τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς τοῦ λινARIO ἀπὸ τὸν τόπο τῆς παραγωγῆς του ὡς τὸ κλωστήριο. Ἐπειτα ὁ ὑφαντὴς πρέπει νὰ ἐπιστρέψει στὸν κλωστουργὸ ὅχι μόνο αὐτὴ τὴν τιμὴ τοῦ λινARIO, ἀλλὰ καὶ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τῶν μηχανῶν, τῶν χτιρίων κτλ., μέ δυὸ λόγια, τοῦ

πάγιου κεφαλαίου, πού μεταβιβάζεται στὸ λινARIO, ἐπίσης ὅλες τίς βοηθητικὲς ὕλες πού ἀναλώθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ κλωσίματος, τὸ μισθὸ ἐργασίας τῶν κλωστοεργατῶν, τὴν ὑπεραξία κλπ., καὶ ἡ ὑπόθεση συνεχίζεται ἔτσι μέ τὸ λευκαντὴ, μέ τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς τοῦ ἔτοιμου πανιοῦ, τέλος μέ τὸν ἐργοστασιάρχη πουκαμίσων, πού ἔχει πληρώσει ὁλόκληρη τὴν τιμὴ ὅλων τῶν προηγούμενων παραγωγῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπλῶς τοῦ προμήθευσαν τὴν πρώτη του ὕλη. Στὰ χέρια του προστίθεται τώρα καὶ ἄλλη ἀξία, ἐνμέρει μέ τὴν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού μέ τὴ μορφή μέσων ἐργασίας, βοηθητικῶν ὕλων κλπ. καταναλώνεται στὴν παραγωγή πουκαμίσων, ἐνμέρει μέ τὴν ἐργασία πού ἔχει ἑοδευτεῖ στὴν παραγωγή τους καὶ πού προσθέτει τὴν ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τῶν ἐργατῶν πού φτιάχνουν τὰ πουκάμισα σὺν τὴν ὑπεραξία τοῦ ἐργοστασιάρχη πουκαμίσων. Ὡς ὑποθέσουμε τώρα πὼς ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ προϊόν ἀπὸ πουκάμισα κοστίζει τελικὰ 100 λίρ στ. καὶ πὼς ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἐκφράζει τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας ὁλόκληρου τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πού ἑοδεύει ἡ κοινωνία σὲ πουκάμισα. Οἱ καταναλωτές τῶν πουκαμίσων πληρώνουν τίς 100 λίρ. στ., δηλ. τὴν ἀξία ὅλων τῶν μέσων παραγωγῆς πού περιέχονται στὰ πουκάμισα, καθὼς καὶ τὸ μισθὸ σὺν τὴν ὑπεραξία τοῦ λιναροκαλλιεργητῆ, τοῦ κλωστουργοῦ, τοῦ ὑφαντουργοῦ, τοῦ λευκαντῆ, τοῦ ἐργοστασιάρχη πουκαμίσων, καθὼς καὶ ὅλων πού ἐργάστηκαν γιὰ τὴ μεταφορὰ τους. Αὐτὸ εἶναι πέρα γιὰ πέρα σωστό. Εἶναι πράγματι αὐτὸ, πού μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ κι ἕνα παιδί. Ὅμως παρακάτω λένε: Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μέ τὴν ἀξία ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων. Θάπρεπε νὰ ποῦνε: Τὸ ἴδιο γίνεται μέ τὴν ἀξία ὅλων τῶν εἰδῶν κατανάλωσης, μέ τὴν ἀξία τοῦ μέρους ἐκεῖνου τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, πού μπαίνει στὸ ἀπόθεμα κατανάλωσης, δηλ. μέ τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, πού μπορεῖ νὰ ἑοδεύεται σὺν εἰσόδημα. Τὸ ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν ὅλων αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι βέβαια ἴσο μέ τὴν ἀξία ὅλων τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν ἀναλωθεῖ σ' αὐτὰ (σταθερὰ μέρη τοῦ κεφαλαίου) σὺν τὴν ἀξία, τὴν ὁποία ἔχει δημιουργήσει ἡ ἐργασία πού ἔχει προστεθεῖ τελευταῖα (μισθὸς ἐργασίας σὺν ὑπεραξία). Τὸ σύνολο λοιπὸν τῶν καταναλωτῶν μπορεῖ νὰ πληρώσει ὅλη αὐτὴ τὴν ἀξία, γιατί ἐνῶ ἡ ἀξία κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖται ἀπὸ $\sigma + \mu + \nu$, ὥστόσο τὸ ἄθροισμα τῆς ἀξίας ὅλων μαζί τῶν ἐμπορευμάτων, πού μπαίνουν στὸ ἀπόθεμα κατανάλωσης, μπορεῖ τὸ πολὺ-πολὺ νὰ εἶναι ἴσο μέ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, πού ἀναλύεται σὲ $\mu + \nu$, δηλ. ἴσο μέ τὴν ἀξία πού ἡ ἑοδεμένη στὴ διάρκεια τοῦ ἔτους ἐργασία πρόσθεσε στὰ ὑπάρχοντα μέσα παραγωγῆς — στὴ σταθερὴ κεφαλαιακὴ ἀξία. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὴ σταθερὴ κεφαλαιακὴ ἀξία, εἶδαμε πὼς αὐτὴ ἀναπληρώνεται ἀπὸ τὴ μάζα τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος μέ δυὸ τρόπους. Πρῶτα, μέ ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στοὺς κεφαλαιοκράτες ΙΙ, πού παράγουν τὰ εἶδη κατανάλωσης, καὶ στοὺς κεφαλαιοκράτες Ι, πού παράγουν τὰ μέσα παραγωγῆς γιὰ τὰ εἶδη κατανάλωσης. Καὶ δῶ βρίσκεται ἡ πηγὴ τῆς κούφιας φράσης, πού λέει πὼς αὐτὸ πού εἶναι γιὰ τὸν ἕνα κεφάλαιο, γιὰ τὸν ἄλλο εἶναι εἰσόδημα.

“Όμως δέν είναι έτσι τά πράγματα. Οί 2000 II_σ, πού υπάρχουν μέ μορφή ειδών κατανάλωσης άξιας 2000, αποτελούν γιά τούς κεφαλαιοκράτες τής ύποδιαίρεσης II σταθερή κεφαλαιακή άξία. Έπομένως δέν μπορούν νά τήν καταναλώσουν οί ίδιοι, παρόλο πού τό προϊόν λόγω τής φυσικής μορφής του προορίζεται νά καταναλωθεί. Από τήν άλλη μεριά, οί 2000 I_(μ+ν) είναι ό μισθός εργασίας σύν ή ύπεραξία πού έχει παραχθεί από τούς κεφαλαιοκράτες καί τούς εργάτες τής ύποδιαίρεσης I. Υπάρχουν μέ τή φυσική μορφή μέσων παραγωγής, πραγμάτων πού ή άξία τους δέν μπορεί νά καταναλωθεί έτσι όπως είναι. Έχουμε δηλ. εδώ ένα συνολικό ποσό άξιας 4000, (άπό τς όποιες μπορούν νά καταναλωθούν μόνο οί 2000) καί από τς όποιες — τόσο πριν όσο καί ύστερα από τήν ανταλλαγή — οί μισές αναπληρώνουν μόνο σταθερό κεφάλαιο καί οί άλλες μισές αποτελούν μόνο εισόδημα. — Δεύτερο όμως, τό σταθερό κεφάλαιο τής ύποδιαίρεσης I αναπληρώνεται in natura ένμέρει μέ ανταλλαγή άνάμεσα στους κεφαλαιοκράτες I, ένμέρει μέ αναπλήρωση in natura σέ κάθε ξεχωριστή επιχείρηση.

Η φράση πώς όλη ή άξία του χρονιάτικου προϊόντος πρέπει σέ τελευταία άνάλυση νά πληρωθεί από τούς καταναλωτές τότε μόνο θάταν σωστή, άν στήν έννοια καταναλωτές συμπεριλάβαινε δυό έντελώς διαφορετικές κατηγορίες καταναλωτών: ατομικούς καταναλωτές καί παραγωγικούς καταναλωτές. Τό γεγονός όμως ότι ένα μέρος του προϊόντος πρέπει νά καταναλωθεί *παραγωγικά* δέ σημαίνει τίποτα άλλο, παρά πώς *πρέπει νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο* καί πώς δέν μπορεί νά καταναλωθεί σάν εισόδημα.

“Αν τήν άξία του συνολικοῦ προϊόντος = 9000 τή χωρίσουμε σέ 6000_μ + 1500_μ + 1500_ν, καί άν τς 3000_(μ+ν) τς εξετάσουμε μόνο μέ τήν ιδιότητά τους σάν εισόδημα, τότε φαίνεται αντίθετα πώς εξαφανίζεται τό μεταβλητό κεφάλαιο καί πώς, από κοινωνική άποψη, τό κεφάλαιο αποτελείται μόνο από σταθερό κεφάλαιο. Γιατί αυτό πού άρχικά εμφανιζόταν σάν 1500_μ έχει αναλυθεί σέ μέρος του κοινωνικοῦ εισοδήματος, σέ μισθό εργασίας, σέ εισόδημα τής εργατικής τάξης, κι έτσι δξαφανίστηκε ό κεφαλαιακός του χαρακτήρας. Πράγματι, αυτό τό συμπέρασμα βγάξει ό Ράμσαιη. Κατά τόν Ράμσαιη, από κοινωνική άποψη, τό κεφάλαιο αποτελείται μόνο από πάγιο κεφάλαιο, αλλά μέ τς λέξεις πάγιο κεφάλαιο έννοεί σταθερό κεφάλαιο, τή μάζα άξιας πού υπάρχει μέ μορφή μέσων παραγωγής, αδιάφορο άν αυτά τά μέσα παραγωγής είναι μέσα εργασίας ή υλικά εργασίας, λχ. πρώτες ύλες, ήμικατεργασμένα προϊόντα, βοηθητικές ύλες κλπ. Ονομάζει τό μεταβλητό κεφάλαιο κυκλοφοριακό: «Τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο αποτελείται αποκλειστικά από μέσα συντήρησης καί άλλα άναγκαία είδη πού προκαταβάλλονται στους εργάτες πριν αποπερατώσουν τό προϊόν τής εργασίας τους... Μόνο τό πάγιο κεφάλαιο, όχι τό κυκλοφοριακό, είναι στήν κυριολεξία πηγή του ένθικοῦ πλούτου... Τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο δέν είναι δύναμη πού δρᾷ άμεσα στήν παραγωγή, καί γενικά ούτε έχει ουσιαστική σημασία γι' αὐτήν. Αλλά είναι μόνο ένα μέσο ανάγκης, πού έγινε άναγκαίο από τήν άξιοθρήνητη φτώχεια τής μάζας

του λαοῦ... Μόνο τό πάγιο κεφάλαιο αποτελεί από ένθική άποψη ένα συστατικό των έξόδων παραγωγής» (Ramsay, στό ίδιο, σελ. 23 — 26 σέ πολλά μέρη). Τό πάγιο κεφάλαιο, μέ τό όποιο ό Ράμσαιη έννοεί τό σταθερό, τό καθορίζει πιο συγκεκριμένα μέ τά παρακάτω λόγια: «Η διάρκεια του χρόνου, κατά τόν όποιο μέρος του προϊόντος εκείνης τής εργασίας» (δηλαδή τής εργασίας πού έχει χρησιμοποιηθεί γιά τήν παραγωγή όποιοῦδήποτε εμπορεύματος) «έχει ύπάρξει σάν πάγιο κεφάλαιο, δηλ. μέ μία μορφή, μέ τήν όποία, παρόλο πού συμβάλλει στήν παραγωγή του μελλοντικοῦ εμπορεύματος, δέ *συντηρεῖ εργάτες*» (σελ. 59).

Έδώ βλέπουμε πάλι τό κακό πού προξένησε ό Α. Σμιθ, γιατί σ' αὐτόν ή διαφορά άνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό κεφάλαιο πνίγεται μέσα στή διαφορά άνάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Τό σταθερό κεφάλαιο του Ράμσαιη αποτελείται από μέσα εργασίας, καί τό κυκλοφοριακό του κεφάλαιο από μέσα συντήρησης· καί τά δυό είναι εμπορεύματα δοσμένης άξιας· ούτε τά πρώτα ούτε τά δεύτερα μπορούν νά παράγουν ύπεραξία.

X. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΕΙΣΟΔΗΜΑ: ΜΕΤΑΒΛΗΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΜΙΣΘΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ⁴⁹

“Ολόκληρη ή χρονιάτικη αναπαραγωγή, ολόκληρο τό φετεινό προϊόν είναι προϊόν τής φετεινής ώφέλιμης εργασίας. Η άξία όμως αὐτοῦ του συνολικοῦ προϊόντος είναι μεγαλύτερη από τό μέρος εκείνο τής άξιας του, στό όποιο ένσωματώνεται ή χρονιάτικη εργασία, σάν εργατική δύναμη πού έχει ξοδευτεί κατά τή διάρκεια τούτου του χρόνου. Η *νεοδημιουργημένη άξία* τούτου του χρόνου, δηλ. ή καινούργια άξία πού έχει δημιουργηθεί κατά τή διάρκειά του μέ μορφή εμπορεύματος, είναι μικρότερη από τήν *άξία του προϊόντος*, δηλ. από τή συνολική άξία τής μάζας των εμπορευμάτων πού έχουν παραχθεί στή διάρκεια όλου του χρόνου. Η διαφορά πού βρίσκουμε, όταν αφαιρέσουμε από τή συνολική άξία του χρονιάτικου προϊόντος τήν άξία πού του έχει προστεθεί από τήν τρέχουσα χρονιάτικη εργασία, δέν είναι πραγματικά αναπαραγμένη άξία, αλλά μόνον άξία πού επανεμφανίζεται μέ νέα μορφή ύπαρξης· άξία πού μεταβιβάστηκε στό χρονιάτικο προϊόν από άξία πού ύπήρχε πριν άπ' αὐτό, άξία πού άνάλογα μέ τή διάρκεια των σταθερών συστατικών του κεφαλαίου, πού έχουν συντελέσει στό φετεινό κοινωνικό προτσές εργασίας, μπορεί νά χρονολογείται από τό άμεσότερο ή άπώτερο παρελθόν, πού μπορεί νά προέρχεται από τήν άξία ενός μέσου παραγωγής, πού είδε τό φῶς τής ήμέρας τόν περασμένο χρόνο ή στή διάρκεια πολλών περασμένων χρόνων. Σ' όλες τς περιπτώσεις είναι άξία πού έχει μεταβιβάσει από μέσα παραγωγής προηγούμενων χρόνων στό προϊόν τούτου του χρόνου.

⁴⁹ Από δω καί μπρός από τό χειρόγραφο VIII.

“Αν πάρουμε τό σχῆμα μας, τότε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή τῶν στοιχείων πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα ἀνάμεσα στίς ὑποδιαίρεσεις Ι καὶ ΙΙ, καθὼς καὶ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὑποδιαίρεσης ΙΙ, ἔχουμε:

Ι) $4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu}$ (οἱ τελευταῖες 2000 πραγματοποιημένες σέ εἶδη κατανάλωσης II_{σ}) = 6000.

ΙΙ) 2000_{σ} (ἀναπαραγμένα μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς μέ τὰ $I_{(\mu+\nu)}$) + $+500_{\mu} + 500_{\nu}$ = 3000.

Σύνολο ἀξίας = 9000.

Μόνο στό μ καὶ στό ν ὑπάρχει νέα ἀξία πού ἔχει παραχθεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους. Τό σύνολο λοιπόν τῆς νεοδημιουργημένης ἀξίας τοῦτου τοῦ χρόνου εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν $\mu + \nu = 2000$ $I_{(\mu+\nu)} + 1000$ $II_{(\mu+\nu)}$ = 3000. “Ολα τὰ ἄλλα μέρη τῆς ἀξίας τοῦ προϋόντος τοῦτου τοῦ χρόνου εἶναι ἀπλῶς μεταβιβασμένη ἀξία, ἀπὸ τὴν ἀξία παλαιότερων μέσων παραγωγῆς, πού ἔχουν καταναλωθεῖ στήν τρέχουσα χρονιάτικη παραγωγή. Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν 3000 ἡ τρέχουσα χρονιάτικη ἐργασία δέν ἔχει παραγάγει καμιάν ἄλλη ἀξία· αὐτὲς οἱ 3000 εἶναι δλόκληρη ἡ νεοδημιουργημένη ἀπ’ αὐτὴν χρονιάτικη ἀξία.

“Οπως ὅμως εἶδαμε, οἱ 2000 $I_{(\mu+\nu)}$ ἀναπληρώνουν μέ τὴ φυσική μορφή μέσων παραγωγῆς τίς 2000 II_{σ} τῆς ὑποδιαίρεσης ΙΙ. “Αρα δυὸ τρίτα τῆς χρονιάτικης ἐργασίας, πού ἔξοδεύτηκαν στήν κατηγορία Ι, ἔχουν παραγάγει ἑξῆς τὸ σταθερὸ κεφάλαιο ΙΙ, τόσο δλόκληρη τὴν ἀξία του, ὅσο καὶ τὴ φυσική του μορφή. “Ετσι, ἀπὸ κοινωνική ἀποψη τὰ δυὸ τρίτα τῆς ἐργασίας, πού ἔχει ἔξοδευτεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους, ἔχουν δημιουργήσει καινούργια σταθερὴ κεφαλαιακὴ ἀξία, πραγματοποιημένη μέ τὴ φυσική μορφή πού ταιριάζει στήν ὑποδιαίρεση ΙΙ. Ἐπομένως τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χρονιάτικης ἐργασίας τῆς κοινωνίας ἔχει ἔξοδευτεῖ στήν παραγωγή νέου σταθεροῦ κεφαλαίου (κεφαλαιακῆς ἀξίας πού ὑπάρχει μέ μορφή μέσων παραγωγῆς) γιὰ τὴν ἀναπλήρωση τῆς σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας πού ἔχει ἔξοδευτεῖ στήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης. Αὐτό πού κάνει ἐδῶ τὴν κεφαλαιοκρατική κοινωνία νὰ διαφέρει ἀπὸ τὸν ἄγριο δέν εἶναι ὅπως λέει ὁ Σένιερ⁵⁰, πὼς ἀποτελεῖ προνόμιο καὶ ιδιότητα τοῦ ἀγρίου νὰ ἔξοδεύει τὴν ἐργασία του ἐπὶ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα ἔτσι πού νὰ μὴν ἀποφέρει καρπούς πού νὰ μποροῦν ν’ ἀναχθῶν (νὰ μετατραποῦν) σέ εἰσόδημα, δηλ. σέ εἶδη κατανάλωσης, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ συνίσταται στό ὅτι:

α) Ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία χρησιμοποιοῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χρονιάτικης διαθέσιμης ἐργασίας τῆς στήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς (ergo [ἄρα] σταθεροῦ κεφαλαίου), πού δέν μποροῦν ν’ ἀναλυθῶν σέ εἰσόδημα οὔτε μέ τὴ μορφή μισθοῦ ἐργασίας οὔτε μέ τὴ μορφή ὑπεραξίας, ἀλλὰ μποροῦν νὰ λειτουργήσουν μονάχα σάν κεφάλαιο.

⁵⁰ “Όταν ὁ ἄγριος κατασκευάζει τόξα, ἀσκεῖ μιά βιομηχανία, δέν ἐφαρμόζει ὅμως τὴν ἐγκράτεια» (Senior: «Principes fondamentaux de l'Economie Politique», trad. Aggravabene, Paris 1836, σελ. 342—343). “Όσο προχωράει ἡ κοινωνία, τόσο μεγαλύτερη ἐγκράτεια ἀπαιτεῖ» (στό ἴδιο, σελ. 342). — Περβλ. «Τὸ Κεφάλαιο», Βιβλίο Ι, κεφ. 22ο, 3, σελ. 618.

β) “Όταν ὁ ἄγριος φτιάχνει τόξα, βέλη, λίθινα σφυριά, τσεκούρια, καλάθια κλπ., ἔχει πολὺ καλὰ πὼς τό χρόνο πού ἔξοδεψε μ’ αὐτό τὸν τρόπο δέν τὸν ἔχει ἔξοδεψει γιὰ τὴν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης, πὼς ἐπομένως ἔχει καλύψει τίς ἀνάγκες του σέ μέσα παραγωγῆς καὶ τίποτα περισσότερο. Ἐκτός ἀπ’ αὐτό ὁ ἄγριος διαπράττει βαρὺ οικονομικὸ ἁμάρτημα, δείχνοντας πλέρια ἀδιαφορία στό ζήτημα τῆς δαπάνης χρόνου, καὶ ἔξοδεύει κάποτε, ὅπως λέει ὁ Τάυλορ, ἕναν δλόκληρο μῆνα γιὰ νὰ φτιάξει ἕνα βέλος⁵¹.

Ἡ συνηθισμένη ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία μιά μερίδα τῶν οικονομολόγων προσπαθεῖ ν’ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ δυσκολία, δηλ. ἀπὸ τὴν κατανόηση τῆς πραγματικῆς σχέσης, — ἡ ἀντίληψη πὼς αὐτό πού γιὰ τὸν ἕνα εἶναι κεφάλαιο γιὰ τὸν ἄλλο εἶναι εἰσόδημα καὶ ἀντίστροφα — εἶναι ἐνμέρει σωστή, καὶ γίνεται ἐντελῶς λαθεμένη (δηλ. περιέχει μιά πλέρια παρανόηση τοῦ ὅλου προτῆς ἀνταλλαγῆς, πού συντελεῖται μέ τὴ χρονιάτικη ἀναπαραγωγή, ἐπομένως παρανόηση καὶ τῆς πραγματικῆς βάσης τῆς μερικῆς ἀλήθειας πού περιέχει) ἀπὸ τὴ στιγμή πού τίθεται γενικά.

Θὰ συνοψίσουμε τώρα τίς πραγματικὲς σχέσεις, πού πάνω τους στηρίζεται ἡ μερικὴ ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ιδέας, ὁπότε θ’ ἀποκαλυφθεῖ ἡ λαθεμένη ἀντίληψη αὐτῶν τῶν σχέσεων.

1) Τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο στὰ χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη καὶ σάν εἰσόδημα στὰ χέρια τοῦ μισθοῦτοῦ ἐργάτη.

Τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο ὑπάρχει πρῶτα στὰ χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη σάν *χρηματικὸ κεφάλαιο*: λειτουργεῖ σάν *χρηματικὸ κεφάλαιο* ἐπειδὴ ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγοράζει μ’ αὐτό ἐργατικὴ δύναμη. Ἐφόσον παραμένει στὰ χέρια του μέ χρηματικὴ μορφή, δέν εἶναι παρὰ μιά δοσμένη ἀξία πού ὑπάρχει μέ χρηματικὴ μορφή, δηλαδή ἕνα σταθερὸ καὶ ὄχι μεταβλητὸ μέγεθος. Εἶναι μόνο δυνάμει μεταβλητὸ κεφάλαιο, — ἀκριβῶς χάρις στήν ἰκανότητά του νὰ μετατρέπεται σέ ἐργατικὴ δύναμη. Πραγματικὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο γίνεται μόνον ἀφοῦ ἀποβάλλει τὴ χρηματικὴ του μορφή, ἀφοῦ μετατραπεί σέ ἐργατικὴ δύναμη, καὶ ἡ ἐργατικὴ αὐτὴ δύναμη λειτουργεῖ στό κεφαλαιοκρατικὸ προτῆς σάν συστατικὸ μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου.

Τὸ *χρῆμα*, πού λειτουργοῦσε πρῶτα γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη σάν χρηματικὴ μορφή τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, λειτουργεῖ τώρα στὰ χέρια τοῦ ἐργάτη σάν χρηματικὴ μορφή τοῦ μισθοῦ του ἐργασίας, πού ὁ ἐργάτης τὸν μετατρέπει σέ μέσα συντήρησης, δηλ. σάν χρηματικὴ μορφή τοῦ *εἰσοδήματος*, πού τὸ παίρνει ἀπὸ τὴ διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενη πούληση τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεις.

Ἐδῶ ἔχουμε μόνο τὸ ἀπλό γεγονός, ὅτι τὸ *χρῆμα* τοῦ ἀγοραστῆ, στήν προκείμενη περίπτωση τοῦ κεφαλαιοκράτη, περνάει ἀπὸ τὰ δικά του χέρια στὰ χέρια τοῦ πωλητῆ, στήν προκείμενη περίπτωση τοῦ πωλητῆ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις, τοῦ ἐργάτη. Αὐτό πού λειτουργεῖ διπλά

⁵¹ E. R. Taylor: «Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit», μετάφραση H. Müller, Leipzig, χωρὶς χρονολογία, σελ. 240.

δέν είναι τό μεταβλητό κεφάλαιο, σάν κεφάλαιο γιά τόν κεφαλαιοκράτη καί σάν εισόδημα γιά τόν εργάτη, ἀλλά είναι τό ἴδιο *χρῆμα*, πού ὑπάρχει πρῶτα στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη, σάν χρηματική μορφή τοῦ μεταβλητοῦ τοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως, σάν δυνάμει μεταβλητό κεφάλαιο, καί πού, ἀπό τή στιγμή πού ὁ κεφαλαιοκράτης τό ἔχει μετατρέψει σέ ἐργατική δύναμη, χρησιμεύει στά χέρια τοῦ εργάτη, σάν ἰσοδύναμο τῆς πωλημένης ἐργατικῆς δύναμης. Ὅτι ὅμως τό ἴδιο *χρῆμα* στά χέρια τοῦ πωλητῆ χρησιμεύει διαφορετικά, ἀπ' ὅ,τι στά χέρια τοῦ ἀγοραστή, ἀποτελεῖ ἕνα φαινόμενο, πού χαρακτηρίζει κάθε ἀγορά καί πούληση ἐμπορευμάτων.

Ὅρισμένοι ἀπολογητές οἰκονομολόγοι παρουσιάζουν τά πράγματα λαθεμένα, πράγμα πού φαίνεται καλύτερα, ἂν πάρουμε ὑπόψη μας μόνο τήν κυκλοφοριακή πράξη $X - \Delta (= X - E)$: μετατροπή χρήματος σέ ἐργατική δύναμη ἀπό τήν πλευρά τοῦ κεφαλαιοκράτη ἀγοραστή, καί $\Delta - X (= E - X)$, μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος ἐργατική δύναμη σέ *χρῆμα* ἀπό τήν πλευρά τοῦ πωλητῆ, τοῦ εργάτη — χωρίς γιά τήν ὥρα νά νοιαστοῦμε γιά τό τί ἀκολουθεῖ μετά. Μᾶς λένε: τό ἴδιο *χρῆμα* πραγματοποιεῖ ἐδῶ δύο κεφάλαια: ὁ ἀγοραστής — ὁ κεφαλαιοκράτης — μετατρέπει τό χρηματικό κεφάλαιό του σέ ζωντανή ἐργατική δύναμη, πού τήν ἐνσωματώνει στό παραγωγικό τοῦ κεφάλαιου ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ πωλητής — ὁ εργάτης — μετατρέπει τό ἐμπόρεμά του — τήν ἐργατική δύναμη — σέ *χρῆμα*, πού τό ξοδεύει σάν εισόδημα, πράγμα πού τοῦ δίνει τή δυνατότητα νά ξαναπουλάει διαρκῶς τήν ἐργατική του δύναμη καί ἔτσι νά τή συντηρεῖ. ἐπομένως, ἡ ἐργατική του δύναμη εἶναι ἡ ἴδια τό κεφάλαιό του μέ μορφή ἐμπορεύματος, ἀπό τό ὁποῖο ἀναβλύζει διαρκῶς τό εισόδημά του. Πράγματι ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι ἡ περιουσία του (πού ὀλοένα ἀνανεώνεται, πού ἀναπαράγεται), καί ὅχι τό κεφάλαιό του. Εἶναι τό μοναδικό ἐμπόρευμα, πού μπορεῖ καί πρέπει νά τό πουλάει διαρκῶς γιά νά ζεῖ καί πού λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο (μεταβλητό) μόνο στά χέρια τοῦ ἀγοραστή, τοῦ κεφαλαιοκράτη. Τό γεγονός ὅτι ἕνας ἄνθρωπος εἶναι ἀναγκασμένος διαρκῶς νά ξαναπουλάει ὀλοένα τήν ἐργατική του δύναμη, δηλ. τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, σέ τρίτο πρόσωπο, ἀποδείχνει, κατὰ τούς οἰκονομολόγους πού ἀναφέραμε, πῶς τό πρόσωπο αὐτό εἶναι κεφαλαιοκράτης, ἐπειδή ἔχει καί πουλάει διαρκῶς «ἐμπόρευμα» (τόν ἑαυτό του). Μ' αὐτή τήν ἔννοια καί ὁ δούλος γίνεται κεφαλαιοκράτης, παρόλο πού πουλιέται μιά γιά πάντα σάν ἐμπόρευμα ἀπό ἕνα τρίτο πρόσωπο. ἐπειδή ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος — τοῦ δούλου ἐργασίας — ἔχει σάν ἐπακόλουθο ὅχι μόνο ὁ ἀγοραστής του νά τό βάζει κάθε μέρα νά ξαναεργάζεται, ἀλλά καί νά τοῦ δίνει τά μέσα συντήρησης, χάρις στά ὁποῖα μπορεῖ πάντα νά ξαναεργάζεται. — (Παράβαλε ἐδῶ τόν Σισμόντι καί τόν Σαίη στά γράμματα πρὸς τόν Μάλθους.)

2) Στήν ἀνταλλαγή λοιπὸν τῶν $1000 I_{\mu} + 1000 I_{\nu}$ μέ τίς $2000 II_{\sigma}$ αὐτό πού γιά τούς μέν εἶναι σταθερό κεφάλαιο ($2000 II_{\sigma}$), γίνεται μεταβλητό κεφάλαιο καί ὑπεραξία, δηλ. γενικά εισόδημα γιά τούς ἄλλους· καί αὐτό πού εἶναι μεταβλητό κεφάλαιο καί ὑπεραξία (2000

$I_{(\mu+\nu)}$, δηλ. γενικά εισόδημα γιά τούς μέν, γίνεται σταθερό κεφάλαιο γιά τούς ἄλλους.

Ἄς δοῦμε στήν ἀρχή τήν ἀνταλλαγή τοῦ I_{μ} μέ τό II_{σ} , καί μάλιστα πρῶτα ἀπό τήν ἄποψη τοῦ εργάτη.

Ὁ συνολικός εργάτης τῆς ὑποδιαίρεσης I πούλησε τήν ἐργατική του δύναμη γιά 1000 στό συνολικό κεφαλαιοκράτη τῆς ὑποδιαίρεσης I· τήν ἀξία αὐτή τήν πληρώνεται σέ *χρῆμα* μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Μέ τό *χρῆμα* αὐτό ἀγοράζει ἀπό τήν ὑποδιαίρεση II εἶδη κατανάλωσης ἴσης ἀξίας. Ὁ κεφαλαιοκράτης τῆς ὑποδιαίρεσης II παρουσιάζεται ἀπέναντί του μόνο σάν πωλητῆς ἐμπορευμάτων, καί τίποτα ἄλλο, ἄκόμα καί στήν περίπτωση πού ὁ εργάτης ἀγοράζει ἀπό τό δικό του κεφαλαιοκράτη, ὅπως λχ. πῶ πάνω (σελ. 399) στήν ἀνταλλαγή τῶν $500 II_{\mu}$. Ἡ μορφή κυκλοφορίας πού διατρέχει τό ἐμπόρεμά του, ἡ ἐργατική δύναμη, εἶναι ἡ ἀπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία E (ἐργατική δύναμη) — $X - E$ (εἶδη κατανάλωσης, ἐμπόρευμα II), πού ἀποβλέπει ἀποκλειστικά στήν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν, στήν κατανάλωση. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς κυκλοφοριακῆς πράξης εἶναι ὅτι ὁ εργάτης ἔχει διατηρηθεῖ σάν ἐργατική δύναμη γιά τόν κεφαλαιοκράτη I, καί γιά νά ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖται σάν τέτια, πρέπει νά ἐπαναλαβαίνει ὀλοένα τό προτσές $\Delta (E) - X - E$. Ὁ μισθός του πραγματοποιεῖται σέ εἶδη κατανάλωσης, ξοδεύεται σάν εισόδημα, καί ἂν πάρουμε τήν ἐργατική τάξη σάν σύνολο, ξοδεύεται πάλι διαρκῶς σάν εισόδημα.

Ἄς δοῦμε τώρα τήν ἴδια ἀνταλλαγή I_{μ} μέ II_{σ} ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ὁλόκληρο τό ἐμπορευματικό προϊόν II ἀποτελεῖται ἀπό εἶδη κατανάλωσης· δηλ. ἀπό πράγματα, προορισμένα νά μπουῖν στή χρονιάτικη κατανάλωση, δηλ. νά χρησιμεύσουν σέ κάποιον, στήν προκείμενη περίπτωση στό συνολικό εργάτη I, σάν μέσο πραγματοποίησης εισοδήματος. Γιά τό συνολικό ὅμως κεφαλαιοκράτη II ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορευματοῦ τοῦ προϊόντος, $= 2000$, εἶναι τώρα ἡ μεταβλημένη σέ ἐμπόρευμα μορφή τῆς σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας τοῦ παραγωγικοῦ τοῦ κεφαλαίου, πού ἀπ' αὐτή τήν ἐμπορευματική μορφή πρέπει νά ξαναμετατραπῇ πάλι στή φυσική ἐκείνη μορφή, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά ξαναλειτουργήσει σάν σταθερό μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Αὐτό πού πέτυχε ὡς τώρα ὁ κεφαλαιοκράτης II εἶναι ὅτι, πουλώντας στόν εργάτη I, ἔχει ξαναμετατρέψει σέ χρηματική μορφή τή μισή ($= 1000$) σταθερή κεφαλαιακή του ἀξία πού ἔχει ἀναπαράχθει μέ ἐμπορευματική μορφή (εἶδη κατανάλωσης). Ὡστε, στό πρῶτο αὐτό μισό τῆς σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας II_{σ} δέν ἔχει μετατραπῇ τό μεταβλητό κεφάλαιο I_{μ} , ἀλλά τό *χρῆμα*, πού λειτούργησε γιά τόν I σάν χρηματικό κεφάλαιο στήν ἀνταλλαγή μέ τήν ἐργατική δύναμη καί περιήλθε μέ τόν τρόπο αὐτό στήν κατοχή τοῦ πωλητῆ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιά τόν ὁποῖο δέν ἀντιπροσωπεύει κεφάλαιο, ἀλλά εισόδημα μέ χρηματική μορφή, δηλ. ξοδεύεται σάν μέσο ἀγορᾶς γιά τήν ἀπόκτηση εἰδῶν κατανάλωσης. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό *χρῆμα* $= 1000$, πού ἀπό τούς ἐργάτες I κύλησε στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν II, δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν σταθερό στοιχεῖο τοῦ παραγωγικοῦ κεφα-

λαίου II. Είναι για την ώρα απλώς η χρηματική μορφή του έμπορευματού του κεφαλαίου, πού πρέπει ακόμα να μετατραπεί σε πάγια ή κυκλοφοριακά συστατικά του σταθερού κεφαλαίου. Έτσι ο II, με το χρήμα πού έχει εισπράξει από τους εργάτες I, τους αγοραστές του εμπορεύματός του, αγοράζει από τον I μέσα παραγωγής αξίας 1000. Έτσι έχει ανανεωθεί στη φυσική του μορφή το μισό της συνολικής σταθερής κεφαλαιακής αξίας II, με την όποια μπορεί να ξαναλειτούργήσει σαν στοιχείο του παραγωγικού κεφαλαίου II. Η μορφή κυκλοφορίας ήταν εδώ $E - X - E$: είδη κατανάλωσης αξίας 1000 — χρήμα = 1000 — μέσα παραγωγής αξίας 1000.

Τό $E - X - E$ όμως είναι εδώ κίνηση κεφαλαίου. Τό E , πουλημένο στους εργάτες, μετατρέπεται σε X , και τό X αυτό μετατρέπεται σε μέσα παραγωγής· πρόκειται για ξαναμετατροπή από έμπορεύμα στα υλικά στοιχεία αυτού του ίδιου εμπορεύματος. Από την άλλη μεριά, όπως ο κεφαλαιοκράτης II λειτουργεί απέναντι στον κεφαλαιοκράτη I μόνο σαν αγοραστής εμπορευμάτων, έτσι και ο κεφαλαιοκράτης I λειτουργεί εδώ απέναντι στον κεφαλαιοκράτη II μόνο σαν πωλητή εμπορευμάτων. Ο I έχει αρχικά αγοράσει εργατική δύναμη αξίας 1000 με χρήμα 1000, πού ήταν προορισμένο να λειτουργήσει σαν μεταβλητό κεφάλαιο· επομένως, πήρε ένα ισοδύναμο για τις 1000_μ του πού τις ξόδεψε με μορφή χρήματος· τό χρήμα ανήκει τώρα στον εργάτη, πού τό ξοδεύει κάνοντας ψώνια από τον II· ο I δέν μπορεί να ξαναπάρει τό χρήμα αυτό πού έχει κυλήσει έτσι στο ταμείο του II, παρά μόνο ξαναπαρεχόμενός το από κεί μέσα με την πούληση εμπορευμάτων ίσης αξίας.

Πρώτα ο I είχε ένα όρισμένο χρηματικό ποσό = 1000, προορισμένο να λειτουργήσει σαν μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου· τό ποσό αυτό λειτουργεί σαν τέτιο με τη μετατροπή του σε εργατική δύναμη ίσης αξίας. Σαν αποτέλεσμα όμως του προτού παραγωγής ο εργάτης του έχει παράδοσει μιά μάζα εμπορευμάτων (μέσα παραγωγής) αξίας 6000, από την όποια τό $\frac{1}{6}$, δηλ. 1000, είναι σε αξία ισοδύναμο του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου πού έχει προκαταβληθεί σε χρήμα. Τό μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου με την εμπορευματική του μορφή δέ λειτουργεί τώρα σαν μεταβλητό κεφάλαιο, όπως δέ λειτουργούσε και προηγουμένα με τη χρηματική του μορφή· έτσι μπορεί να λειτουργήσει μόνο ύστερα από τη μετατροπή του σε ζωντανή εργατική δύναμη, και μόνο όσον καιρό η δύναμη αυτή λειτουργεί στο προτού παραγωγής. Σαν χρήμα ή μεταβλητή κεφαλαιακή αξία ήταν μόνο δυνάμει μεταβλητό κεφάλαιο. Βρισκόταν όμως με μιά μορφή, με την όποια ήταν άμεσα μετατρέψιμο σε εργατική δύναμη. Σαν έμπορεύμα αυτή η ίδια μεταβλητή κεφαλαιακή αξία είναι δυνάμει μόνο χρηματική αξία· αποκατασταίνεται στην παλιά της χρηματική μορφή μονάχα με την πούληση του εμπορεύματος, στην περίπτωση μας λοιπόν με τό ότι ο II αγοράζει από τον I έμπορεύμα αξίας 1000. Η κυκλοφοριακή κίνηση είναι εδώ: 1000_μ (χρήμα) — εργατική δύναμη αξίας 1000 — 1000 σε έμπορεύμα (ισοδύναμο του μεταβλητού κεφαλαίου) — 1000_μ (χρήμα)· άρα

$X - E \dots E - X (= X - \Delta \dots E - X)$. Τό ίδιο προτού παραγωγής πού βρίσκεται άναμεσα στο $E \dots E$ δέν ανήκει στη σφαίρα της κυκλοφορίας· δέν εμφανίζεται στην άμοιβαία ανταλλαγή των διάφορων στοιχείων της χρονιάτικης άναπαραγωγής, παρόλο πού η ανταλλαγή αυτή περικλείνει την άναπαραγωγή όλων των στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου, τόσο των σταθερών του, όσο και του μεταβλητού του στοιχείου, της εργατικής δύναμης. Όλοι οι φορείς αυτής της ανταλλαγής εμφανίζονται μόνο σαν αγοραστές και πωλητές, ή και τά δύο μαζί· οι εργάτες εμφανίζονται εδώ μόνο σαν αγοραστές εμπορευμάτων· οι κεφαλαιοκράτες εκ περιτροπής σαν αγοραστές και πωλητές· και μέσα σε όρισμένα όρια μόνο μονόπλευρα σαν αγοραστές εμπορευμάτων ή μονόπλευρα σαν πωλητές εμπορευμάτων.

Άποτέλεσμα: Ο I έχει πάλι στην κατοχή του τό μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου του με μορφή χρήματος, από την όποια και μόνο τό μέρος αυτό είναι άμεσα μετατρέψιμο σε εργατική δύναμη, δηλ. τό έχει πάλι με τη μοναδική μορφή, με την όποια μπορεί πραγματικά να προκαταβληθεί σαν μεταβλητό στοιχείο του παραγωγικού του κεφαλαίου. Από την άλλη μεριά, ο εργάτης, για να μπορεί να ξαναεμφανιστεί σαν αγοραστής εμπορευμάτων, πρέπει να ξαναεμφανιστεί προηγούμενα σαν πωλητής εμπορεύματος, σαν πωλητής της εργατικής του δύναμης.

Σχετικά με τό μεταβλητό κεφάλαιο της κατηγορίας II (500 II_μ), τό προτού κυκλοφορίας άναμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες της ίδιας ύποδιαίρεσης της παραγωγής εμφανίζεται με άμεση μορφή χωρίς ενδιάμεσους κρίκους, έφόσον τό ξεετάζουμε σαν προτού πού συντελείται άναμεσα στο συνολικό κεφαλαιοκράτη II και στο συνολικό εργάτη II.

Ο συνολικός κεφαλαιοκράτης II προκαταβάλλει 500_μ για την αγορά εργατικής δύναμης ίσης αξίας· ο συνολικός κεφαλαιοκράτης είναι εδώ αγοραστής, ο συνολικός εργάτης πωλητής. Έπειτα ο εργάτης, με τό χρήμα πού έχει εισπράξει για την εργατική του δύναμη, εμφανίζεται σαν αγοραστής ενός μέρους των εμπορευμάτων πού έχει παραγάγει ο ίδιος. Έπομένως, εδώ πωλητής είναι ο κεφαλαιοκράτης. Τό χρήμα πού ο κεφαλαιοκράτης είχε πληρώσει στον εργάτη κατά την αγορά της εργατικής του δύναμης του τό έχει αναπληρώσει ο εργάτης με ένα μέρος του παραγμένου εμπορευματού κεφαλαίου II, δηλ. με 500_μ σε έμπορεύμα· ο κεφαλαιοκράτης έχει τώρα με μορφή εμπορεύματος τό ίδιο μ , πού τό είχε με μορφή χρήματος πριν από τη μετατροπή του σε εργατική δύναμη· από την άλλη, ο εργάτης έχει πραγματοποιήσει την αξία της εργατικής του δύναμης σε χρήμα, και αυτό τό χρήμα τό πραγματοποιεί με τη σειρά του, ξοδεύοντάς το σαν εισόδημα για να καλύψει τις ανάγκες της κατανάλωσής του, αγοράζοντας ένα μέρος των ειδών κατανάλωσης πού έχει παραγάγει ο ίδιος. Πρόκειται για ανταλλαγή του χρηματικού εισοδήματος του εργάτη με τό εμπορευματικό συστατικό μέρος 500_μ του κεφαλαιοκράτη, πού τό έχει άναπαραγάγει ο ίδιος ο εργάτης με μορφή εμπορεύματος. Έτσι τό

χρήμα αυτό επιστρέφει στον κεφαλαιοκράτη II σάν χρηματική μορφή του μεταβλητού του κεφαλαίου. Ίσοδύναμη αξία εισοδήματος με μορφή χρήματος αναπληρώνει εδώ μεταβλητή κεφαλαιακή αξία, πού υπάρχει με μορφή έμπορεύματος.

Ο κεφαλαιοκράτης δέν πλουτίζει από τό γεγονός, ότι τό χρήμα πού πληρώνει στον εργάτη κατά την αγορά της εργατικής δύναμης του τό αφαιρεί πάλι πουλώντας του μιάν ισοδύναμη μάζα έμπορευμάτων. Θά πλήρωνε πράγματι δυό φορές τόν εργάτη, αν του πλήρωνε στην αρχή 500 κατά την αγορά της εργατικής του δύναμης, και αν έκτός απ' αυτό του έδινε κατόπι δωρεάν τή μάζα των έμπορευμάτων αξίας 500, πού έβαλε τόν εργάτη νά παραγάγει. Αντίθετα, αν ο εργάτης του είχε παραγάγει άπλως έμπόρευμα αξίας 500, δηλ. ένα ισοδύναμο γιά τήν τιμή 500 της εργατικής του δύναμης, τότε ο κεφαλαιοκράτης ύστερα από την επιχείρηση αυτή θά βρισκόταν ακριβώς στο ίδιο σημείο πού βρισκόταν πριν απ' αυτήν. Ο εργάτης όμως έχει αναπαραγάγει ένα προϊόν αξίας 3000. Έχει διατηρήσει τό σταθερό μέρος της αξίας του προϊόντος, δηλ. την αξία των μέσων παραγωγής πού έχουν αναλωθεί σ' αυτό = 2000 με τή μετατροπή τους σε καινούργιο προϊόν· έκτός απ' αυτό σε τούτη τή δοσμένη αξία πρόσθεσε μιάν αξία 1000_(μ+ν). (Τήν αντίληψη πώς ο κεφαλαιοκράτης πλουτίζει, κερδίζοντας τάχα υπεραξία με την επαναροή των 500 σε χρήμα, την αναπτύσσει ο Ντεστυ ντε Τρασυ. Γιά τό ζήτημα αυτό θά πούμε περισσότερο στο ύποκεφάλαιο XIII τούτου του κεφαλαίου.)

Χάρι στην αγορά ειδών κατανάλωσης αξίας 500 πού κάνει ο εργάτης II επιστρέφει ξανά στον κεφαλαιοκράτη II ή αξία 500 II_μ πού την είχε ως τώρα σε έμπόρευμα, και επιστρέφει σε χρήμα, δηλ. με τή μορφή πού την είχε προκαταβάλει αρχικά ο κεφαλαιοκράτης. Άμεσο αποτέλεσμα της συναλλαγής, όπως και σε κάθε άλλη πούληση έμπορεύματος, είναι ή μετατροπή μιᾶς δοσμένης αξίας από την έμπορευματική μορφή στη χρηματική. Ούτε ή επαναροή του χρήματος στην άφετηρία του, πού συντελείται με τή συναλλαγή αυτή, δέν αποτελεί τίποτα τό ιδιαίτερο. "Αν ο κεφαλαιοκράτης II με 500 χρήμα είχε αγοράσει έμπόρευμα από τόν κεφαλαιοκράτη I και αν ύστερα με τή σειρά του πουλούσε στον κεφαλαιοκράτη I έμπόρευμα αξίας 500, τότε πάλι θά επανέρεαν και σ' αυτόν 500 σε χρήμα. Αυτές οι 500 χρήμα θά χρησίμευαν μόνο γιά την ανταλλαγή μιᾶς μάζας έμπορευμάτων αξίας 1000 και θά επανέρεαν, σύμφωνα με τό γενικό νόμο πού αναπτύξαμε πιο πάνω, σε κείνον πού έχει ρίξει τό χρήμα στην κυκλοφορία γιά την ανταλλαγή αυτής της μάζας έμπορευμάτων.

Όμως οι 500 σε χρήμα, πού έχουν επαναρεύσει στον κεφαλαιοκράτη II, είναι ταυτόχρονα ανανεωμένο δυνάμει μεταβλητό κεφάλαιο με μορφή χρήματος. Γιατί αυτό; Τό χρήμα, έπομένως και τό χρηματικό κεφάλαιο, είναι δυνάμει μεταβλητό κεφάλαιο μόνο επειδή και εφόσον είναι μετατρέψιμο σε εργατική δύναμη. Η επιστροφή των 500 λφ. στ. σε χρήμα στον κεφαλαιοκράτη II συνοδεύεται από την επιστροφή της εργατικής δύναμης II στην αγορά. Η επιστροφή και των δυό σε

αντίθετους πόλους — έπομένως και ή επανεμφάνιση των 500 σε χρήμα, όχι μόνο σάν χρήμα, αλλά και σάν μεταβλητό κεφάλαιο με χρηματική μορφή — καθορίζεται από την ίδια διαδικασία. Τό χρήμα = 500 επαναρέει στον κεφαλαιοκράτη II, επειδή έχει πουλήσει στον εργάτη II είδη κατανάλωσης αξίας 500, άρα επειδή ο εργάτης έχει ξοδέψει τό μισθό του εργασίας, συντηρώντας έτσι τόν εαυτό του καθώς και την οικογένειά του, έπομένως και την εργατική του δύναμη. Γιά νά εξακολουθεί νά ζει και γιά νά μπορεί νά εξακολουθεί νά εμφανίζεται σάν αγοραστής έμπορευμάτων, πρέπει νά ξαναπουλήσει την εργατική του δύναμη. Η επιστροφή λοιπόν αυτών των 500 σε χρήμα στον κεφαλαιοκράτη II είναι ταυτόχρονα επιστροφή, δηλ. διατήρηση, της εργατικής δύναμης σάν έμπόρευμα πού μπορεί ν' αγοραστεί με τίς 500 χρήμα, και έτσι επιστροφή των 500 σε χρήμα σάν δυνάμει μεταβλητό κεφάλαιο.

Όσο γιά την ύποκατηγορία IIβ πού παράγει είδη πολυτελείας, ή υπόθεση με τό δικό της μ — (IIβ)_μ — έχει όπως και ή υπόθεση με τό I_μ. Τό χρήμα, πού ανανεώνει γιά τούς κεφαλαιοκράτες IIβ τό μεταβλητό τους κεφάλαιο με μορφή χρήματος, επαναρέει σ' αυτούς από πλάγιο δρόμο μέσω των κεφαλαιοκρατών IIα. Όστόσο όμως υπάρχει διαφορά ανάμεσα στο αν οι εργάτες αγοράζουν τά μέσα της συντήρησής τους άπενθείας από τούς κεφαλαιοκράτες παραγωγούς, στους όποιους πουλούν την εργατική τους δύναμη, και στο αν τ' αγοράζουν από άλλη κατηγορία κεφαλαιοκρατών, μέσω των όποιων επαναρέει τό χρήμα στους πρώτους μόνο από πλάγιο δρόμο. Μιά πού ή εργατική τάξη ζει μεροδούλι-μεροφαγι, αγοράζει όσον καιρό μπορεί ν' αγοράζει. Δέ συμβαίνει τό ίδιο με τόν κεφαλαιοκράτη, λχ. κατά την ανταλλαγή του 1000 II_μ με τό 1000 I_μ. Ο κεφαλαιοκράτης δέ ζει μεροδούλι-μεροφαγι. Κίνητρό του είναι ή όσο τό δυνατό μεγαλύτερη αξιοποίηση του κεφαλαίου του. Γιαυτό, αν μεσολαβήσουν περιστατικά όποιοδήποτε είδους, πού κάνουν τόν κεφαλαιοκράτη II νά θεωρεί προτιμότερο νά μήν ανανεώσει άμεσα τό σταθερό του κεφάλαιο, αλλά νά τό κρατήσει ενήμερι τουλάχιστον γιά κάμποσο καιρό με 'τή χρηματική του μορφή, τότε επιβραδύνεται ή επαναροή των 1000 II_μ (σε χρήμα) στον I· έπομένως επιβραδύνεται και ή επαναφορά των 1000_μ στη χρηματική μορφή, και ο κεφαλαιοκράτης I δέν μπορεί νά εξακολουθεί νά εργάζεται στην ίδια κλίμακα, παρά μόνο όταν διαθέτει εφεδρικό χρήμα, όπως γενικά χρειάζεται εφεδρικό κεφάλαιο σε χρήμα, γιά νά μπορεί νά εργάζεται συνεχώς χωρίς νά παίρνει υπόψη την ταχύτερη ή βραδύτερη επαναροή της μεταβλητής κεφαλαιακής αξίας σε χρήμα.

Όταν έχουμε νά ξεετάσουμε την ανταλλαγή των διάφορων στοιχείων της τρέχουσας χρονιάτικης αναπαραγωγής, πρέπει νά ξεετάσουμε και τό αποτέλεσμα της εργασίας της προηγούμενης χρονιάς, της εργασίας του χρόνου πού έχει πιά κλείσει. Τό προτσές παραγωγής, πού αποτέλεσμά του ήταν αυτό τό χρονιάτικο προϊόν, άνήκει στο παρελθόν, έχει περάσει, αναλώθηκε στο προϊόν του, έπομένως πολύ περισσότερο

άνηκει στο παρελθόν και το προτσές κυκλοφορίας που προηγείται από το προτσές παραγωγής ή που κυλάει παράλληλα μ' αυτό, ή μετατροπή του δυνάμει μεταβλητού κεφαλαίου σε πραγματικό μεταβλητό κεφάλαιο, δηλ. ή αγορά και ή πούληση εργατικής δύναμης. 'Η αγορά εργασίας δεν αποτελεί πιά μέρος της αγοράς εμπορευμάτων, που έχουμε εδώ μπροστά μας. 'Εδώ ο εργάτης δεν έχει μόνο πουλήσει πιά την εργατική του δύναμη, αλλά εκτός από την υπεραξία έχει παραγάγει ένα ισοδύναμο της τιμής της εργατικής του δύναμης σε εμπόρευμα. 'Από την άλλη μεριά, έχει στην τσέπη του το μισθό εργασίας του και κατά τη διάρκεια της ανταλλαγής εμφανίζεται μόνο σαν αγοραστής εμπορεύματος (ειδών κατανάλωσης). Ταυτόχρονα όμως, το χρονιάτικο προϊόν πρέπει να περιέχει όλα τα στοιχεία της αναπαραγωγής, ν' αποκατασταίνει όλα τα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, άρα πρίν απόλα το σπουδαιότερο στοιχείο του, το μεταβλητό κεφάλαιο. Και πράγματι είδαμε πως σχετικά με το μεταβλητό κεφάλαιο το αποτέλεσμα της ανταλλαγής είναι: ο εργάτης σαν αγοραστής εμπορεύματος, ξεδουλεύοντας το μισθό του και καταναλώνοντας το εμπόρευμα που αγοράζει, διατηρεί και αναπαράγει την εργατική του δύναμη σαν το μοναδικό εμπόρευμα που έχει για πούλημα· όπως επιστρέφει στον κεφαλαιοκράτη το χρήμα που έχει προκαταβάλει για την αγορά αυτής της εργατικής δύναμης, έτσι επιστρέφει και ή εργατική δύναμη στην αγορά εργασίας σαν εμπόρευμα ανταλλάξιμο με το χρήμα· το αποτέλεσμα είναι εδώ ειδικά για τις 1000 I_{μ} νάχουμε: 1000 μ σε χρήμα στην πλευρά των κεφαλαιοκρατών I , και στην αντίθετη πλευρά, στην πλευρά του εργάτη I : εργατική δύναμη αξίας 1000, έτσι που δλόκληρο το προτσές αναπαραγωγής I μπορεί νά ξαναρχίσει. Αυτό είναι το ένα αποτέλεσμα του προτσές ανταλλαγής.

'Από την άλλη μεριά, το ξόδεμα του μισθού εργασίας των εργατών I έχει τραβήξει από την υποδιαίρεση II είδη κατανάλωσης 1000 μ και έτσι τα μετέτρεψε από την εμπορευματική στή χρηματική μορφή· από τη χρηματική αυτή μορφή ή II τά έχει ξαναμετατρέψει στη φυσική μορφή του σταθερού της κεφαλαίου, αγοράζοντας εμπορεύματα = 1000 μ από την I , στην οποία επαναφέρει έτσι ή μεταβλητή της κεφαλαιακή αξία με χρηματική μορφή.

Τό μεταβλητό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης I υφίσταται τρεις μεταμορφώσεις, που στην ανταλλαγή του χρονιάτικου προϊόντος δεν εμφανίζονται καθόλου ή άπλως ύπονοείται ή εμφάνισή τους.

1) 'Η πρώτη μορφή είναι των 1000 I_{μ} σε χρήμα, που μετατρέπονται σε ίσης αξίας εργατική δύναμη. 'Η μετατροπή αυτή δεν εμφανίζεται ή ίδια στην ανταλλαγή εμπορευμάτων άναμεσα στίς υποδιαίρεσεις I και II , τό αποτέλεσμα της όμως εμφανίζεται στο ότι οι εργάτες της υποδιαίρεσης I παρουσιάζονται μπροστά στον πωλητή εμπορεύματος II με 1000 χρήμα, ακριβώς όπως οι εργάτες της υποδιαίρεσης II παρουσιάζονται με 500 χρήμα μπροστά στον πωλητή εμπορεύματος 500 II_{μ} που βρίσκεται με εμπορευματική μορφή.

2) 'Η δεύτερη μορφή, ή μόνη όπου μεταβάλλεται πραγματικά τό

μεταβλητό κεφάλαιο και λειτουργεί σαν τέτιο, ή μόνη όπου μία αξιοδημιουργός δύναμη εμφανίζεται στη θέση μιās δοσμένης αξίας που έχει ανταλλαχτεί μαζί της γι' αυτό τό σκοπό, υπάγεται αποκλειστικά στο προτσές παραγωγής, που ανήκει κιόλας στο παρελθόν.

3) 'Η τρίτη μορφή, όπου τό μεταβλητό κεφάλαιο έδειξε στο αποτέλεσμα του προτσές παραγωγής ότι είναι μεταβλητό, είναι ή χρονιάτικη νεοδημιουργημένη αξία, δηλ. για την υποδιαίρεση I = 1000 μ + 1000 μ = 2000 $I_{(\mu+\nu)}$. Στή θέση της αρχικής της αξίας, = 1000 σε χρήμα, μπήκε διπλάσια σε μέγεθος αξία, = 2000 σε εμπόρευμα. Γιαυτό ή μεταβλητή κεφαλαιακή αξία, = 1000 σε εμπόρευμα, αποτελεί επίσης τη μισή νέα αξία που δημιουργήθηκε από τό μεταβλητό κεφάλαιο σαν στοιχείο του παραγωγικού κεφαλαίου. Αυτές οι 1000 I_{μ} σε εμπόρευμα είναι τό ακριβές ισοδύναμο του μέρους εκείνου του συνολικού κεφαλαίου, που ή υποδιαίρεση I τό είχε προκαταβάλει αρχικά με τις 1000 μ σε χρήμα και που από τόν προορισμό του ήταν μεταβλητό· με εμπορευματική μορφή όμως είναι άπλως δυνάμει χρήμα (πραγματικό χρήμα θά γίνουν μόνο με την πούλησή τους) και ακόμα λιγότερο άμεσα μεταβλητό χρηματικό κεφάλαιο. Τελικά γίνονται άμεσα μεταβλητό κεφάλαιο με την πούληση του εμπορεύματος 1000 I_{μ} στο II_{μ} και με τη σύντομη επανεμφάνιση της εργατικής δύναμης σαν εμπόρευμα που μπορεί ν' αγοραστεί, σαν ύλικό, στο όποιο μπορούν νά μετατραπούν 1000 μ χρήμα.

Κατά τη διάρκεια όλων αυτών των μεταμορφώσεων ο κεφαλαιοκράτης I κρατάει διαρκώς στα χέρια του τό μεταβλητό κεφάλαιο: 1) στην αρχή σαν χρηματικό κεφάλαιο· 2) έπειτα σαν στοιχείο του παραγωγικού του κεφαλαίου· 3) ακόμα πιό ύστερα σαν μέρος της αξίας του εμπορευματικού του κεφαλαίου, δηλ. σε εμπορευματική αξία· 4) τέλος πάλι σε χρήμα, που άπέναντί του στέκει πάλι ή εργατική δύναμη, στην όποια μπορεί νά μετατραπεί. Κατά τη διάρκεια του προτσές εργασίας ο κεφαλαιοκράτης κρατάει στα χέρια του τό μεταβλητό κεφάλαιο σαν δρώσα, αξιοδημιουργό εργατική δύναμη, όχι όμως σαν αξία δοσμένου μεγέθους· μά έπειδή τόν εργάτη τόν πληρώνει πάντα μόνον αφού ή εργατική του δύναμη έχει πιά δρώσει επί δορισμένο, μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, κρατάει κιόλας στα χέρια του προτού ακόμα τόν πληρώσει και τη δημιουργημένη από την εργατική δύναμη και για την ίδια την εργατική δύναμη αναπληρωματική αξία σύν την υπεραξία.

'Επειδή τό μεταβλητό κεφάλαιο μένει πάντα με κάποια μορφή στα χέρια του κεφαλαιοκράτη, δεν μπορεί με κανένα τρόπο νά ελπώσει πως μετατρέπεται σε εισόδημα για κάποιον. 'Αντίθετα, οι 1000 I_{μ} σε εμπόρευμα μετατρέπονται σε χρήμα με την πούλησή τους στην υποδιαίρεση II , της όποιας αναπληρώνουν in natura [σε είδος] τό μισό σταθερό κεφάλαιό του.

Αυτό που αναλύεται σε εισόδημα δεν είναι τό μεταβλητό κεφάλαιο I , 1000 μ σε χρήμα· τό χρήμα αυτό έχει πάψει νά λειτουργεί σαν

χρηματική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου I, από τη στιγμή που έχει μετατραπεί σε εργατική δύναμη, ακριβώς όπως το χρήμα κάθε άλλου πωλητή εμπορευμάτων έχει πάψει ν' αντιπροσωπεύει κάτι που το ανήκει, από τη στιγμή που έχει μετατραπεί σε έμπορεύμα κάποιου πωλητή. Οι μετατροπές που υφίσταται στά χέρια της εργατικής τάξης το χρήμα που πήρε σαν μισθό εργασίας δεν είναι μετατροπές του μεταβλητού κεφαλαίου, αλλά της αξίας της εργατικής της δύναμης που έχει μετατραπεί σε χρήμα· απαράλλαχτα όπως η μετατροπή της νεοδημιουργημένης από τον εργάτη αξίας ($2000 I_{(u+v)}$) είναι απλώς η μετατροπή ενός εμπορεύματος που ανήκει στον κεφαλαιοκράτη και που δεν αφορά καθόλου τον εργάτη. Ο κεφαλαιοκράτης όμως — και ακόμα περισσότερο ο θεωρητικός του έρμηνευτής, ο οικονομολόγος — δύσκολα μόνο μπορεί ν' απαλλαχτεί από την ιδέα πως το χρήμα που πληρώθηκε στον εργάτη εξακολουθεί ακόμα να είναι χρήμα δικό του, δηλ. του κεφαλαιοκράτη. "Αν ο κεφαλαιοκράτης είναι χρυσοπαραγωγός, τότε το ίδιο το μεταβλητό μέρος της αξίας — δηλ. το ισοδύναμο σε έμπορεύμα, που του αναπληρώνει την τιμή αγοράς της εργασίας — εμφανίζεται άμεσα με χρηματική μορφή, μπορεί επομένως να ξαναλειτουργήσει σαν μεταβλητό χρηματικό κεφάλαιο και χωρίς τον πλάγιο δρόμο μιας επαναροής. "Όσον αφορά όμως τον εργάτη στην υποδιαίρεση II, — εφόσον παραβλέπουμε τον εργάτη ειδών πολυτελείας — οι ίδιες οι 500_μ υπάρχουν σε εμπορεύματα, που προορίζονται για την κατανάλωση του εργάτη και που ο εργάτης, αν τον πάρουμε σαν συνολικό εργάτη, τα αγοράζει πάλι άμεσα από τον ίδιο συνολικό κεφαλαιοκράτη, στον οποίο έχει πουλήσει την εργατική του δύναμη. Το μεταβλητό μέρος της αξίας του κεφαλαίου II συνίσταται στη φυσική του μορφή από είδη κατανάλωσης, που στο μεγαλύτερο τους μέρος προορίζονται για την κατανάλωση της εργατικής τάξης. Μ' αυτή τη μορφή όμως ο εργάτης δεν ξοδεύει το μεταβλητό κεφάλαιο, αλλά το μισθό εργασίας, το χρήμα του εργάτη, που ακριβώς χάρη στην πραγματοποίησή του σ' αυτά τα είδη κατανάλωσης αποκατασταίνει για τον κεφαλαιοκράτη το μεταβλητό κεφάλαιο 500 II_μ στη χρηματική του μορφή. Το μεταβλητό κεφάλαιο II_μ έχει αναπαράχθει σε είδη κατανάλωσης, όπως και το σταθερό κεφάλαιο 2000 II_σ ούτε το ένα ούτε το άλλο αναλύονται σε εισόδημα. Αυτό που αναλύεται σε εισόδημα είναι και στις δυο περιπτώσεις ο μισθός εργασίας.

Τό ότι όμως με το ξόδεμα του μισθού εργασίας σαν εισόδημα αποκατασταίνονται πάλι σαν χρηματικό κεφάλαιο στη μιά περίπτωση 1000 II_σ — επίσης από τον ίδιο πλάγιο δρόμο 1000 I_μ — και επίσης 500 II_μ, δηλ. σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο (το τελευταίο ένμέρει με άμεση και ένμέρει με έμμεση επαναροή) αποτελεί σπουδαίο γεγονός στην ανταλλαγή του χρονιάτικου προϊόντος.

ΧΙ. ΑΝΑΠΛΗΡΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΓΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Μεγάλη δυσκολία κατά την περιγραφή των ανταλλαγών της χρονιάτικης αναπαραγωγής είναι η παρακάτω. "Αν πάρουμε την πιο απλή μορφή, με την οποία παρουσιάζεται το ζήτημα, έχουμε:

$$\begin{aligned} \text{(I)} & 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} + \\ \text{(II)} & 2000_{\sigma} + 500_{\mu} + 500_{\nu} = 9000, \end{aligned}$$

που τελικά αναλύεται σε:

$4000 I_{\sigma} + 2000 II_{\sigma} + 1000 I_{\mu} + 500 II_{\mu} + 1000 I_{\nu} + 500 II_{\nu} = 6000_{\sigma} + 1500_{\mu} + 1500_{\nu} = 9000$. Ένα μέρος της αξίας του σταθερού κεφαλαίου, εφόσον το μέρος αυτό αποτελείται από καθαυτό μέσα εργασίας (σαν ιδιαίτερη υποδιαίρεση των μέσων παραγωγής), έχει μεταβιβαστεί από τα μέσα εργασίας στο προϊόν εργασίας (στο έμπορεύμα). Τα μέσα αυτά εργασίας εξακολουθούν να λειτουργούν σαν στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου και μάλιστα με την παλιά τους φυσική μορφή· αυτό που επανεμφανίζεται σαν στοιχείο της αξίας των εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί με τη βοήθεια αυτών των μέσων εργασίας, είναι ή φθορά τους, ή απώλειά τους σε αξία, που υφίστανται σιγά-σιγά κατά τη λειτουργία τους επί δριμυμένη χρονική περίοδο και που μεταφέρεται από το εργαλείο εργασίας στο προϊόν εργασίας. Επομένως, σχετικά με τη χρονιάτικη αναπαραγωγή παίρνονται εδώ υπόψη έξαρχης μόνο τέττα συστατικά του πάγιου κεφαλαίου, που ή ζωή τους βαστάει πάνω από ένα χρόνο. "Αν πεθαίνουν ολοκληρωτικά μέσα στο χρόνο, τότε πρέπει ν' αναπληρώνονται και ν' ανανεώνονται ολοκληρωτικά από τη χρονιάτικη αναπαραγωγή και γιαυτό το προκείμενο σημείο δεν τα αφορά καθόλου. "Όταν πρόκειται για μηχανές και για άλλες μορφές του πάγιου κεφαλαίου, που βαστούν σχετικά κάμποσο χρόνο, μπορεί να συμβεί — και συμβαίνει πολύ συχνά — δριμυμένα δριμυμένα τους να χρειαστεί ν' αντικατασταθούν ολοκληρωτικά στη διάρκεια του έτους, παρόλο που ολόκληρο το σώμα των χιτριικών και των μηχανικών εγκαταστάσεων είναι μακρόβιο. Τα μερικότερα αυτά όργανα ανήκουν στην κατηγορία εκείνη των στοιχείων του πάγιου κεφαλαίου, που πρέπει ν' αναπληρώνονται στη διάρκεια του έτους.

Τό στοιχείο αυτό της αξίας των εμπορευμάτων δεν πρέπει με κανένα τρόπο να μπερδεύει με τα έξοδα έπισκευής. "Αν πουληθεί τό έμπορεύμα, τότε αυτό τό στοιχείο της αξίας εξαργυρώνεται, μετατρέπεται σε χρήμα, όπως γίνεται και με τα άλλα· ύστερα όμως από τη μετατροπή του σε χρήμα φανερώνεται ή διαφορά του από τα άλλα στοιχεία της αξίας. Οι πρώτες και οι βοηθητικές ύλες, που έχουν αναλωθεί κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων, πρέπει ν' αναπληρωθούν in natura [σε είδος] για ν' αρχίσει ή αναπαραγωγή των εμπορευμάτων (για να είναι γενικά συνεχές τό ποσοτές παραγωγής των εμπορευμάτων)· πρέπει επίσης ή ξοδεμένη σ' αυτά εργατική δύναμη ν' αναπληρωθεί από φρέσκια εργατική δύναμη. Επομένως, τό χρήμα

πού εισπράττεται από τό εμπόρευμα πρέλει διαρκῶς νά ξαναμετατρέπεται στά στοιχεῖα αὐτά τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, νά μετατρέπεται ἀπό τή χρηματική σέ ἐμπορευματική μορφή. Δέν ἀλλάζει καθόλου ἡ ὑπόθεση ἂν λχ. οἱ πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες ἀγοράζονται σέ ὀρισμένες προθεσμίες κατὰ μεγάλες μάζες — ἔτσι πού νά σχηματίζουν παραγωγικά ἀποθέματα — ἂν λοιπόν κατὰ τή διάρκεια ὀρισμένου χρονικοῦ διαστήματος αὐτά τὰ μέσα παραγωγῆς δέ χρειάζεται νά ξαναγοράζονται, καί ἂν ἐπομένως τό χρῆμα πού εισρέει ἀπό τήν πούληση ἐμπορευμάτων — ἐφόσον τό χρῆμα αὐτό χρησιμεύει γι' αὐτό τό σκοπό — μπορεῖ νά συγκεντρώνεται — ὅσον καιρό διαρκοῦν αὐτά τὰ μέσα παραγωγῆς — καί ἔτσι τό μέρος αὐτό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἐμφανίζεται προσωρινά σάν χρηματικό κεφάλαιο πού ἔχει ἀνασταλεῖ ἡ ἐνεργός λειτουργία του. Δέν πρόκειται γιά κεφάλαιο-εἰσόδημα· πρόκειται γιά παραγωγικό κεφάλαιο πού ἔχει ἀνασταλεῖ μέ μορφή χρήματος. Ἡ ἀνανέωση τῶν μέσων παραγωγῆς πρέπει νά γίνεται ἀδιάκοπα, μὲ πού ἡ μορφή αὐτῆς τῆς ἀνανέωσης μπορεῖ νά διαφέρει — ὡς πρὸς τήν κυκλοφορία. Ἡ καινούργια ἀγορά, ἡ κυκλοφοριακή πράξη μέ τήν ὁποία ἀνανεώνονται, ἀναπληρώνονται, μπορεῖ νά γίνεται κατὰ μεγάλα χρονικά διαστήματα: στήν περίπτωση αὐτή γίνονται μεμιάς μεγάλες χρηματικές τοποθετήσεις, πού ἰσοσταθμίζονται μέ ἀνάλογο παραγωγικό ἀπόθεμα· ἢ κατὰ σύντομα διαδοχικά χρονικά διαστήματα: στήν περίπτωση αὐτή ἡ χρηματική δαπάνη γίνεται κατὰ γοργά ἀλληλοδιαδεχόμενες μικρές δόσεις, καί τὰ παραγωγικά ἀποθέματα εἶναι ἐπίσης μικρά. Αὐτό δέν ἀλλάζει καθόλου τήν ἴδια τήν ὑπόθεση. Τό ἴδιο γίνεται μέ τήν ἐργατική δύναμη. Ἐκεῖ ὅπου ἡ παραγωγή συντελεῖται συνεχῶς ἔλο τό ἔτος στήν ἴδια κλίμακα — γίνεται διαρκῆς ἀναπλήρωση τῆς καταναλωμένης ἐργατικῆς δύναμης μέ νέα· ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐργασία εἶναι ἐποχική, ἢ ἐκεῖ ὅπου κατὰ διάφορες περιόδους χρησιμοποιοῦνται διάφορες ποσότητες ἐργασίας — ἥπως στή γεωργία — γίνεται ἀντίστοιχη ἀγορά πότε μικρῆς, πότε μεγάλης μάζας ἐργατικῆς δύναμης. Ἀντίθετα, τό χρῆμα πού εισπράττεται ἀπό τήν πούληση ἐμπορευμάτων, ἐφόσον προέρχεται ἀπό τή χρηματοποίηση τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού εἶναι ἴσο μέ τή φθορά πάγιου κεφαλαίου, δέν ξαναμετατρέπεται στό συστατικό ἐκείνο μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, τοῦ ὁποίου ἀναπληρώνει τή φθορά σέ ἀξία. Κατακαθίζει διπλά τό παραγωγικό κεφάλαιο καί παραμένει στή χρηματική του μορφή. Αὐτό τό κατακάθισμα χρήματος ἐπαναλαμβάνεται, ὅσπου νά περάσει ἡ ἐποχὴ ἀναπαραγωγῆς πού ἀποτελεῖται ἀπό περισσότερα ἢ λιγότερα χρόνια καί πού στή διάρκειά της τό πάγιο στοιχεῖο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ στό προτοσές παραγωγῆς μέ τήν παλιά του φυσική μορφή. Ἀπὸ τή στιγμή πού τό πάγιο στοιχεῖο — χίτριά, μηχανές κλπ. — ἔχει πεθάνει καί δέν μπορεῖ πιά νά λειτουργεῖ στό προτοσές παραγωγῆς, ἡ ἀξία του ὑπάρχει διπλά του, ἀναπληρωμένη ὁλοκληρωτικά σέ χρῆμα — στό ἄθροισμα τῶν χρηματικῶν κατακαθισμάτων, τῶν ἀξιών, πού ἔχουν μεταβιβαστεῖ σιγά-σιγά ἀπὸ τό πάγιο κεφάλαιο στά ἐμπορεύματα, στήν παραγωγή τῶν ὁποίων

ἔχει συμβάλει τό κεφάλαιο αὐτό, καί πού μέ τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων ἔχουν περάσει στή χρηματική μορφή. Τό χρῆμα αὐτό χρησιμεύει ἔπειτα γιά ν' ἀναπληρώνει *in natura* τό πάγιο κεφάλαιο (ἢ στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἐπειδὴ τὰ διάφορα στοιχεῖα του ἔχουν διαφορετικὴ διάρκεια ζωῆς) καί γιά ν' ἀνανεώνει ἔτσι πραγματικά τό συστατικό αὐτό τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἐπομένως τό χρῆμα αὐτό εἶναι χρηματικὴ μορφή ἐνός μέρους τῆς σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, τοῦ πάγιου μέρους της. Ὁ θησαυρισμός αὐτός λοιπόν ἀποτελεῖ ὁ ἴδιος στοιχεῖο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτοσῆς ἀναπαραγωγῆς, ἀποτελεῖ ἀναπαραγωγή καί ἀποταμίευση — μέ μορφή χρήματος — τῆς ἀξίας τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἢ τῶν ξεχωριστῶν στοιχείων του, ὅσπου τό πάγιο κεφάλαιο νά τελειώσει τή ζωή του καί συνεπῶς νάχει παραχωρήσει ὅλη του τήν ἀξία στά παραγμένα ἐμπορεύματα, καί γι' αὐτό πρέπει τώρα ν' ἀναπληρωθεῖ *in natura*. Τό χρῆμα ὅμως αὐτό μόνο ἀπὸ τή στιγμή πού ξαναμετατρέπεται σέ καινούργια στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού προορίζονται ν' ἀναπληρώσουν τὰ στοιχεῖα ἐκείνα πού ἔχουν τελειώσει τή ζωή τους, χάνει τή μορφή τοῦ θησαυροῦ καί γι' αὐτό ξαναπαίρνει ἐνεργά στό προτοσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου πού πραγματοποιεῖται μέ τή μεσολάβηση τῆς κυκλοφορίας.

Ὅπως ἡ ἀπλή ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ἀπλή ἀνταλλαγὴ προϊόντων, ἔτσι καί ἡ μετατροπὴ τοῦ χρονιάτικου ἐμπορευματικοῦ προϊόντος δέν μπορεῖ ν' ἀναχθεῖ σέ ἀπλή, ἄμεση, ἀμοιβαία ἀνταλλαγὴ τῶν διάφορων συστατικῶν του. Τό χρῆμα παίξει ἐδῶ εἰδικό ρόλο, πού ἐκφράζεται ἰδίως καί στὸν τρόπο τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς πάγιας κεφαλαιακῆς ἀξίας. (Θά χρειαστεῖ κατόπι νά ἐξετάσουμε, πῶς θά παρουσιαζόταν αὐτό ἄλλιως, ἂν ὑποθέταμε ὅτι ἡ παραγωγὴ εἶναι συλλογικὴ καί δέν ἔχει τή μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.)

Ἄς ξαναγυρίσουμε τώρα στό βασικὸ σχῆμα. Γιά τήν ὑποδιαίρεση II εἶχαμε: $2000_0 + 500_μ + 500_ν$. Ὅλα μαζί τὰ εἶδη κατανάλωσης πού ἔχουν παραχθεῖ κατὰ τή διάρκεια τοῦ ἔτους εἶναι ἐδῶ σέ ἀξία ἴσα μέ 3000· καί τό καθένα ἀπὸ τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ ἐμπορεύματος πού συγκροτοῦν τό συνολικὸ εμπόρευμα, ἀναλύνεται ἀπὸ ἀποψη ἀξίας σέ $\frac{2}{3}_0 + \frac{1}{6}_μ + \frac{1}{6}_ν$, ἢ σέ ποσοστά: σέ $66\frac{2}{3}_0 + 16\frac{2}{3}_μ + 16\frac{2}{3}_ν$. Τὰ διάφορα εἶδη ἐμπορευμάτων τῆς ὑποδιαίρεσης II μποροῦν νά περιέχουν σταθερὸ κεφάλαιο κατὰ διάφορες ἀναλογίες· ἐπίσης μπορεῖ τό πάγιο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου νά εἶναι σ' αὐτὰ διαφορετικόν: τό ἴδιο καί ἡ διάρκεια ζωῆς τῶν πάγιων μερῶν τοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως καί ἡ χρονιάτικη φθορά ἢ τό μέρος ἐκείνο τῆς ἀξίας πού μεταφέρουν *pro rata* [ἀνάλογα μέ τή συμμετοχὴ τους] στά ἐμπορεύματα, στήν παραγωγή τῶν ὁποίων συμμετέχουν. Αὐτό δέν ἔχει σημασία ἐδῶ. Ἀπὸ τήν ἀποψη τοῦ κοινωνικοῦ προτοσῆς ἀναπαραγωγῆς πρόκειται μόνον γιά τήν ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στίς ὑποδιαίρεσεις II καί I. Οἱ ὑποδιαίρεσεις II καί I ἀντικρύζονται ἐδῶ μόνον στίς κοινωνικῆς, μαζικῆς σχέσεις τους· γι' αὐτό τό ἀναλογικὸ μέγεθος τοῦ μέρους σ τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορευματοῦ προϊόντος II (μόνο αὐτό ἔχει ἀποφασιστικὴ σημα-

σία στο εξεταζόμενο τώρα ζήτημα) είναι η μέση σχέση που βγαίνει αν συνοψίσουμε όλους μαζί τους κλάδους παραγωγής που υπάγονται στην υποδιαίρεση ΙΙ.

Έτσι το καθένα από τα είδη εμπορευμάτων (και πρόκειται στο μεγαλύτερο τους μέρος για τα ίδια είδη εμπορευμάτων), που η συνολική τους αξία συμπεριλαμβάνεται στα $2000_{\sigma} + 500_{\mu} + 500_{\nu}$, είναι από άποψη αξίας αντίστοιχα ίσα με $66\frac{2}{3}\%_{\sigma} + 16\frac{2}{3}\%_{\mu} + 16\frac{2}{3}\%_{\nu}$. Αυτό ισχύει για κάθε 100 μονάδες των εμπορευμάτων που φιγουράρουν στο σ , ή στο μ , ή στο ν .

Τά εμπορεύματα, στα όποια είναι σωματοποιημένες οι 000 $_{\sigma}$, μπορούν από άποψη αξίας ν' αναλυθούν με τη σειρά τους σε:

$$1) 1333\frac{1}{3}_{\sigma} + 333\frac{1}{3}_{\mu} + 333\frac{1}{3}_{\nu} = 2000_{\sigma}$$

τό ίδιο οι 500 $_{\mu}$ σε:

$$2) 333\frac{1}{3}_{\sigma} + 83\frac{1}{3}_{\mu} + 83\frac{1}{3}_{\nu} = 500_{\sigma}$$

τέλος, οι 500 $_{\nu}$ σε:

$$3) 333\frac{1}{3}_{\sigma} + 83\frac{1}{3}_{\mu} + 83\frac{1}{3}_{\nu} = 500_{\nu}$$

Αν τώρα προσθέσουμε τα σ των 1, 2 και 3, έχουμε $1333\frac{1}{3}_{\sigma} + 333\frac{1}{3}_{\sigma} + 333\frac{1}{3}_{\sigma} = 2000$. Επίσης $333\frac{1}{3}_{\mu} + 83\frac{1}{3}_{\mu} + 83\frac{1}{3}_{\mu} = 500$ τό ίδιο γίνεται και με την ν : η συνολική πρόσθεση μās δίνει τη συνολική αξία 3000, όπως και πιο πάνω.

Επομένως, ολόκληρη η σταθερή κεφαλαιακή αξία, που περιέχεται στην εμπορευματική μάζα ΙΙ αξίας 3000, περιέχεται στις 2000 $_{\sigma}$ και ούτε οι 500 $_{\mu}$, ούτε οι 500 $_{\nu}$ περιέχουν έστω και ένα άτομο απ' αυτήν. Τό ίδιο ισχύει για το μ και την ν από την πλευρά τους.

Μ' άλλα λόγια: Όλο το μέρος της εμπορευματικής μάζας ΙΙ, που αντιπροσωπεύει σταθερή κεφαλαιακή αξία και που μπορεί γιαυτό νά μετατραπεί πάλι, — είτε στη φυσική, είτε στη χρηματική της μορφή — υπάρχει στις 2000 $_{\sigma}$. Άρα, όλα δσα αφορούν την ανταλλαγή της σταθερής αξίας των εμπορευμάτων περιορίζονται στην κίνηση των 2000 ΙΙ $_{\sigma}$ και η ανταλλαγή αυτή μπορεί νά γίνει μόνο με τα Ι (1000 $_{\mu}$ + 1000 $_{\nu}$).

Τό ίδιο και για την υποδιαίρεση Ι, όλα δσα αφορούν την ανταλλαγή της σταθερής κεφαλαιακής αξίας πρέπει νά περιοριστούν στην εξέταση των 4000 Ι $_{\sigma}$.

1. Αναπλήρωση με χρηματική μορφή του μέρους της αξίας που φθίρειται.

Αν τώρα πάρουμε πρώτα:

$$I. 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu}$$

$$II. \dots \dots 2000_{\sigma} + 500_{\mu} + 500_{\nu},$$

τότε η ανταλλαγή των εμπορευμάτων 2000 ΙΙ $_{\sigma}$ με εμπορεύματα ίσης αξίας Ι (1000 $_{\mu}$ + 1000 $_{\nu}$) θά προϋπόθετε πώς οι 2000 ΙΙ $_{\sigma}$ έχουν μετατραπεί ξανά στο άκέραιο in natura στα υλικά συστατικά του στα-

θερού κεφαλαίου ΙΙ που έχουν παραχθεί από την υποδιαίρεση Ι. Ωστόσο, η εμπορευματική αξία 2000, ή μορφή με την οποία υπάρχει τό σταθερό κεφάλαιο, περιέχει ένα στοιχείο για την κάλυψη της απώλειας σε αξία του πάγιου κεφαλαίου. Τό στοιχείο αυτό όμως δε χρειάζεται ν' αναπληρωθεί άμέσως in natura [σέ είδος], αλλά μετατρέπεται σε χρήμα, που συγκεντρώνεται σιγά-σιγά σάν συνολικό ποσό, ώσπου νά λήξει η προθεσμία της ανανέωσης του πάγιου κεφαλαίου στη φυσική του μορφή. Κάθε χρόνος είναι ο χρόνος θανάτου κάποιου πάγιου κεφαλαίου, που πρέπει ν' αναπληρώνεται σε τούτη ή σε κείνη τη μεμονωμένη επιχείρηση ή επίσης σε τούτο ή σε κείνο τόν κλάδο βιομηχανίας: στο ίδιο ατομικό κεφάλαιο πρέπει ν' αναπληρώνεται τούτο ή εκείνο τό μέρος του πάγιου κεφαλαίου (επειδή τά διάφορα μέρη του έχουν διαφορετική διάρκεια ζωής). Όταν εξετάζουμε τη χρονιάτικη αναπαραγωγή — έστω και στην ίδια κλίμακα, δηλ. κάνοντας αφαίρεση από κάθε συσσώρευση — δέν αρχίζουμε ab ovo [από την αρχή-αρχή]· παίρνουμε ένα χρόνο από τους πολλούς· κι όχι τόν πρώτο χρόνο γέννησης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Έτσι, τά διάφορα κεφάλαια, που είναι τοποθετημένα στους πολυειδείς κλάδους παραγωγής της υποδιαίρεσης ΙΙ, έχουν διαφορετική ηλικία, και όπως κάθε χρόνο πεθαίνουν άνθρωποι που δρούν σ' αυτούς τους κλάδους παραγωγής, έτσι κάθε χρόνο μάζες πάγιων κεφαλαίων φτάνουν στο τέρας της ζωής τους και πρέπει ν' ανανεώνονται in natura από τό συσσωρευμένο χρηματικό απόθεμα. Μ' αυτή την έννοια στην ανταλλαγή 2000 ΙΙ $_{\sigma}$ με 2000 Ι $_{(\mu+\nu)}$ περιλαμβάνεται η μετατροπή των 2000 ΙΙ $_{\sigma}$ από την εμπορευματική τους μορφή (σάν είδη κατανάλωσης) στα υλικά στοιχεία που αποτελούνται όχι μόνο από πρώτες και βοηθητικές ύλες, αλλά επίσης και από υλικά στοιχεία του πάγιου κεφαλαίου, από μηχανές, εργαλεία, χτίρια κλπ. Γιαυτό, η φθορά που πρέπει ν' αναπληρωθεί σε χρήμα στην αξία των 2000 ΙΙ $_{\sigma}$ δέν αντιστοιχεί καθόλου στις διαστάσεις του λειτουργούντος πάγιου κεφαλαίου, επειδή πρέπει κάθε χρόνο ν' αναπληρώνεται in natura ένα μέρος του, πράγμα όμως που προϋποθέτει πώς τό χρήμα, τό απαραίτητο γι' αυτήν τη μετατροπή είχε συσσωρευτεί σε προηγούμενα χρόνια στα χέρια κεφαλαιοκρατών της υποδιαίρεσης ΙΙ. Αυτή όμως ίσα-ίσα ή προϋπόθεση ισχύει και για τόν τρέχοντα χρόνο, όπως τήν παραδεχόμαστε και για τους προηγούμενους.

Στήν ανταλλαγή ανάμεσα Ι (1000 $_{\mu}$ + 1000 $_{\nu}$) και 2000 ΙΙ $_{\sigma}$ πρέπει κατά πρώτο λόγο νά παρατηρήσουμε, πώς τό αξιακό ποσό Ι $_{(\mu+\nu)}$ δέν περιέχει κανένα στοιχείο σταθερής αξίας, άρα και κανένα στοιχείο αξίας για αναπλήρωση φθοράς, δηλ. αξίας που έχει μεταβιβαστεί από τό πάγιο συστατικό του σταθερού κεφαλαίου στα εμπορεύματα εκείνα, που με τη φυσική τους μορφή υπάρχουν τά μ + ν . Αντίθετα, τό στοιχείο αυτό υπάρχει στο ΙΙ $_{\sigma}$ και είναι ακριβώς ένα μέρος εκείνου του στοιχείου της αξίας που οφείλεται στο πάγιο κεφάλαιο, τό μέρος που δε χρειάζεται νά μετατραπεί άμεσα από τη χρηματική στη φυσική μορφή, αλλά πρέπει στην αρχή νά παραμείνει στη χρηματική μορφή. Για-

τό, κατά την ανταλλαγή των I ($1000_{\mu} + 1000_{\nu}$) με τις 2000 II_{ν} , παρουσιάζεται άμεσα ή δυσκολία διότι τα μέσα παραγωγής I , πού με τη φυσική τους μορφή υπάρχουν οι 2000 ($\mu + \nu$), πρέπει ν' ανταλλαχθούν σέ δηλ τους την αξία των 2000 μ ε ένα ισοδύναμο ειδών κατανάλωσης II , ενώ αντίθετα τα είδη κατανάλωσης 2000 II_{ν} δεν μπορούν νά μετατραπούν σέ δηλ τους την αξία στα μέσα παραγωγής I ($1000_{\mu} + 1000_{\nu}$), επειδή ένα μέρος της αξίας τους — ίσο με την φθορά ή την απώλεια αξίας του πάγιου κεφαλαίου πού πρέπει ν' αναπληρωθεί — πρέπει πρώτα νά κατακαθίσει σάν χρήμα, πού δεν ξαναλειτουργεί σάν μέσο κυκλοφορίας μέσα στα πλαίσια της τρέχουσας χρονιάτικης περιόδου αναπαραγωγής, της μόνης πού εξετάζουμε εδώ. Τό χρήμα όμως με τό όποιο χρηματοποιείται τό στοιχείο φθοράς, πού περιέχεται στην εμπορευματική αξία 2000 II_{ν} , μπορεί νά προέρχεται μόνο από την υποδιαίρεση I , επειδή ή υποδιαίρεση II δεν μπορεί νά πληρώσει ή ίδια τόν έαυτό της, αλλά πληρώνεται ακριβώς μόνο με την πούληση του εμπορεύματός της, και επειδή, σύμφωνα με την προϋπόθεσή μας, τό $I_{\mu + \nu}$ αγοράζει δηλ την ποσότητα εμπορευμάτων 2000 II_{ν} . Έπομένως ή υποδιαίρεση I είναι υποχρεωμένη με την αγορά αυτή νά χρηματοποιήσει τή φθορά αυτή για την υποδιαίρεση II . Όμως, σύμφωνα με τό νόμο πού αναπτύξαμε πύ πάνω, τό χρήμα πού προκαταβλήθηκε στην κυκλοφορία επιστρέφει στον κεφαλαιοκράτη παραγωγό, πού αργότερα ρίχνει στην κυκλοφορία ίση ποσότητα εμπορευμάτων. Είναι φανερό πώς ή υποδιαίρεση I , αγοράζοντας τό II_{ν} , δεν μπορεί στην υποδιαίρεση II νά δώσει 2000 για εμπορεύματα και επιπλέον μία για πάντα ένα πρόσθετο χρηματικό ποσό (χωρίς τό ποσό αυτό νά επιστρέφει σ' αυτήν μέσω της πράξης της ανταλλαγής). Στην περίπτωση αυτή θ' αγοράζε την εμπορευματική μάζα II_{ν} πάνω από την αξία της. "Αν πράγματι ή υποδιαίρεση II παίρνει σέ αντάλλαγμα των δικών της 2000_{ν} τά I ($1000_{\mu} + 1000_{\nu}$), δεν έχει τίποτ' άλλο ν' απαιτήσει από την υποδιαίρεση I , και τό χρήμα πού κυκλοφόρησε κατά την ανταλλαγή αυτή επιστρέφει στην I ή στην II , ανάλογα με τό ποιά από τις δυό υποδιαιρέσεις τό ξριξε πρώτη στην κυκλοφορία, δηλ. ανάλογα με τό ποιά από τις δυό εμφανίστηκε πρώτη σάν αγοραστής. Ταυτόχρονα στην περίπτωση αυτή ή υποδιαίρεση II θάχε ξαναμετατρέψει δηλ την αξία του εμπορευματικού της κεφαλαίου στη φυσική μορφή μέσων παραγωγής, ενώ ξεκινούμε από την προϋπόθεση πώς ένα μέρος του ύστερα από την πούλησή του δεν τό ξαναμετατρέπει από χρήμα στη φυσική μορφή των πάγιων συστατικών του σταθερού της κεφαλαίου κατά τή διάρκεια της τρέχουσας χρονιάτικης περιόδου αναπαραγωγής. Έπομένως, θά μπορούσε νά εισρεύσει στην υποδιαίρεση II ένα υπόλοιπο σέ χρήμα μόνο στην περίπτωση πού ή υποδιαίρεση II από τή μία μεριά πουλούσε στην υποδιαίρεση I εμπορεύματα αξίας 2000 , από την άλλη όμως αγόραζε από την υποδιαίρεση I εμπορεύματα αξίας μικρότερης από 2000 , λχ. αξίας μόνο 1800 . στην περίπτωση αυτή ή I θάπρεπε νά ξεφορτίσει τή διαφορά με 200 χρήμα, πού δέ θά επέστρεφε σ' αυτήν. γιατί τό χρήμα αυτό πού θά προκατάβαλλε στην κυκλοφορία δέ θά τό

άποσπερνε τάλι απ' αυτήν ρίχνοντας στην κυκλοφορία εμπορεύματα = $= 200$. Στην περίπτωση αυτή θάχαμε ένα χρηματικό απόθεμα στην υποδιαίρεση II έναντι της φθοράς του πάγιου κεφαλαίου της. Από την άλλη μεριά όμως στην υποδιαίρεση I θάχαμε υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής αξίας 200 , κι έτσι θά κατέρρεε δηλ ή βάση του σχήματος, δηλ. ή αναπαραγωγή στην ίδια κλίμακα, όπου επομένως προϋποτίθεται πλέρις αναλογικότητα ανάμεσα στα διάφορα συστήματα παραγωγής. Η μία δυσκολία θά παραμεριζόταν μόνο μιάν άλλη πολύ πιο δυσάρεστη.

Μία πού τό πρόβλημα αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες και μία πού ως τώρα δεν τό πραγματεύτηκαν καθόλου οι οικονομολόγοι, θά εξετάσουμε έμεις με τή σειρά όλες τις δυνατός (τουλάχιστο τις φαινομενικά δυνατός) λύσεις ή μάλλον τοποθετήσεις του ίδιου του προβλήματος.

Πρώτα, μόλις πριν λίγο υποθέσαμε πώς ή υποδιαίρεση II πουλάει 2000 στην υποδιαίρεση I , αλλά αγοράζει απ' αυτήν εμπορεύματα μόνο για 1800 . Στην εμπορευματική αξία 2000 II_{ν} περιέχονταν 200 για αναπλήρωση φθοράς, πού πρόκειται ν' αποθησαυριστούν σέ χρήμα. Έτσι ή αξία 2000 II_{ν} θά αναλύονταν σέ 1800 πού θά πρέπει ν' ανταλλαχτούν με μέσα παραγωγής I , και σέ 200 αναπλήρωση φθοράς, πού θά πρέπει νά κρατηθούν σέ χρήμα (ύστερα από την πούληση των 2000_{ν} στην υποδιαίρεση I). "Η ως πρὸς την αξία τους θάταν οι 2000 $II_{\nu} = 1800_{\nu} + 200_{\nu}$ (d), όπου τό d* = déchet (φθορά. Φ. Ε.).

"Έτσι θάχαμε νά εξετάσουμε

την ανταλλαγή I . $1000_{\mu} + 1000_{\nu}$

II . $1800_{\nu} + 200_{\nu}$ (φ).

Με τις 1000 λίρ. στ., πού πήραν οι εργάτες σέ μισθό εργασίας για την πληρωμή της εργατικής τους δύναμης, ή υποδιαίρεση I αγοράζει 1000 II_{ν} είδη κατανάλωσης. Με τις ίδιες 1000 λίρ. στ. ή υποδιαίρεση II αγοράζει 1000 I_{μ} μέσα παραγωγής. Έτσι, στους κεφαλαιοκράτες I επαναρέρει με χρηματική μορφή τό μεταβλητό τους κεφάλαιο και μπορούν μ' αυτό ν' αγοράσουν τόν επόμενο χρόνο εργατική δύναμη ίσης αξίας, δηλ. ν' αναπληρώσουν in natura [σέ είδος] τό μεταβλητό μέρος του παραγωγικού τους κεφαλαίου. — Σέ συνέχεια ή υποδιαίρεση II αγοράζει μέσα παραγωγής I_{μ} με 400 προκαταβλημένες λίρ. στ. και ή I_{ν} αγοράζει με τις ίδιες 400 λίρ. στ. είδη κατανάλωσης II_{ν} . Έτσι, οι 400 λίρ. στ., πού προκατάβαλε ή υποδιαίρεση II στην κυκλοφορία, επιστρέφανε στους κεφαλαιοκράτες II , αλλά μόνο σάν ισοδύναμο για πουλημένο εμπόρευμα. Η υποδιαίρεση I αγοράζει με 400 προκαταβλημένες λίρ. στ. είδη κατανάλωσης: ή II αγοράζει από την I με 400 λίρ. στ. μέσα παραγωγής, κι έτσι αυτές οι 400 λίρ. στ. επαναρέρουν στην I . "Ως εδώ λοιπόν ο λογαριασμός είναι ο παρακάτω:

* Στο έξης τό d θά τό αποδίδουμε με τό ελληνικό γράμμα φ, δηλ. με τό αρχικό της λέξης: φθορά — Σημ. Μετ.

Ἡ υποδιαίρεση I ρίχνει στήν κυκλοφορία $1000_{\mu} + 800_{\nu}$ σέ ἐμπόρευμα· ρίχνει ἀκόμα στήν κυκλοφορία σέ χρήμα: 1000 λίρ. στ. γιά μισθούς ἐργασίας καί 400 λίρ. στ. γιά ἀνταλλαγή μέ τή II. Ὑστερα ἀπό τήν πραγματοποίηση τῆς ἀνταλλαγῆς ἡ I ἔχει: 1000_μ σέ χρήμα, 800_ν μεταμορφωμένα σέ 800 II_ν (εἶδη κατανάλωσης) καί 400 λίρ. στ. σέ χρήμα.

Ἡ υποδιαίρεση II ρίχνει στήν κυκλοφορία 1800_ν σέ ἐμπόρευμα (εἶδη κατανάλωσης) καί 400 λίρ. στ. σέ χρήμα· ὕστερα ἀπό τήν πραγματοποίηση τῆς ἀνταλλαγῆς ἔχει 1800 σέ ἐμπόρευμα I (μέσα παραγωγῆς) καί 400 λίρ. στ. σέ χρήμα.

Τώρα μᾶς ἀπομένουν ἀκόμα 200_ν (σέ μέσα παραγωγῆς), στήν πλευρά I καί 200 (φ) (σέ εἶδη κατανάλωσης) στήν πλευρά II.

Σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, ἡ υποδιαίρεση I ἀγοράζει μέ 200 λίρ. στ. τὰ εἶδη κατανάλωσης σ (φ) ἀξίας 200· αὐτές ὅμως τίς 200 λίρ. στ. τίς κρατάει ἡ υποδιαίρεση II, ἐπειδή ἀντιπροσωπεύουν 200_ν (φ) φθορά, δηλ. δέν πρόκειται νά ξαναμετατραποῦν ἄμεσα σέ μέσα παραγωγῆς. Ἀρα 200 I_ν δέν μποροῦν νά πωληθοῦν· τό $\frac{1}{10}$ τῆς ὑπεραξίας I πού πρέπει ν' ἀναπληρωθεῖ δέν εἶναι πραγματοποιήσιμο, δέν εἶναι μετατρέψιμο ἀπό τή φυσική του μορφή τῶν μέσων παραγωγῆς στή φυσική μορφή εἰδῶν κατανάλωσης.

Αὐτό δέν ἀντιφάσκει μόνο μέ τήν προϋπόθεση τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς· αὐτή καθαυτή δέν εἶναι ὑπόθεση, πού ἀποβλέπει νά ἐξηγήσει πῶς μετατρέπονται σέ χρήμα οἱ 200_ν (φ)· μάλλον δείχνει πῶς εἶναι ἀνεξήγητη αὐτή ἡ μετατροπή. Μιά πού δέν μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ μέ ποιό τρόπο μποροῦν νά μετατραποῦν σέ χρήμα οἱ 200_ν (φ), ὑποθέτουν πῶς ἡ υποδιαίρεση I ἔχει τήν καλοσύνη καί τίς μετατρέπει σέ χρήμα, ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ υποδιαίρεση I δέν εἶναι σέ θέση νά μετατρέψει σέ χρήμα τό δικό της ὑπόλεμμα 200_ν. Τό νά θεωροῦμε αὐτό τό γεγονός φυσιολογική πράξη τοῦ μηχανισμοῦ ἀνταλλαγῆς εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο σάν νά ὑποθέταμε πῶς κάθε χρόνο πέφτουν ἀπό τόν οὐρανό 200 λίρ. στ., γιά νά μετατρέπονται ταχτικά σέ χρήμα τίς 200_ν (φ).

Ἡ ἀνοησία ὅμως αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν ὑποθέσεων δέ χτυπάει ἄμεσα στό μάτι, ὅταν ἡ I_ν ἀντί νά ἐμφανίζεται, ὅπως ἐδῶ, μέ τόν πρωτόγονο τρόπο ὑπαρξῆς της, — δηλ. σάν συστατικό τῆς ἀξίας μέσων παραγωγῆς, ἐπομένως σάν συστατικό τῆς ἀξίας ἐμπορευμάτων, πού οἱ κεφαλαιοκράτες παραγωγοί τους ὀφείλουν νά τὰ πραγματοποιήσουν σέ χρήμα μέ τήν πούλησή τους — ἐμφανίζεται στά χέρια ἐκείνων πού μαζί μέ τούς κεφαλαιοκράτες μοιράζονται τήν ὑπεραξία, λχ. σάν γαιοπρόσοδος στά χέρια τῶν γαιοκτημόνων, ἢ σάν τόκος στά χέρια τῶν δανειστών χρήματος. Ἄν ὅμως τό μέρος αὐτό τῆς ὑπεραξίας τῶν ἐμπορευμάτων, πού ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ὀφείλει νά παραχωρήσει σάν γαιοπρόσοδο ἢ τόκο σέ ἄλλους συνιδιοκτήτες τῆς ὑπεραξίας, μένει ἀπραγματοποίητο γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἐπειδή δέν πωλοῦνται τὰ ἴδια τὰ ἐμπορεύματα, τότε σταματάει καί ἡ πληρωμή γαιοπροσόδου καί τόκου, καί γι' αὐτό δέν μποροῦν οὔτε οἱ γαιοκτήμονες, οὔτε οἱ τοκογλύφοι νά χρησιμεύουν μέ τό ξόδεμα γαιοπροσόδου

καί τόκου σάν *dei ex machina* [ἀπό μηχανῆς θεοί] γιά κατά βούληση χρηματοποίηση ὁρισμένων μερῶν τῆς χρονιάτικης ἀναπαραγωγῆς. Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τὰ ἔξοδα ὧν τῶν λεγόμενων μὴ παραγωγικῶν ἐργατῶν, τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων, γιατρῶν, δικηγόρων κλπ. καί γενικά ὧν ἐκείνων, πού μέ τή μορφή τοῦ «μεγάλου κοινοῦ» προσφέρουν στοὺς οἰκονομολόγους τήν «ὑπηρεσία» νά ἐξηγοῦν αὐτά πού ἄφησαν ἀνεξήγητα.

Ἐπίσης τὰ πράγματα δέ διορθώνονται, ἂν, ἀντί τῆς ἄμεσης ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στίς ὑποδιαίρεσεις I καί II, — ἀνάμεσα στίς δύο μεγάλες ὑποδιαίρεσεις τῶν ἰδίων τῶν κεφαλαιοκρατῶν παραγωγῶν — τραβηχτεῖ σάν μεσάζων ὁ ἔμπορος, γι' αὐτό νά βοηθήσει μέ τό «χρῆμα» του νά ὑπερπηδηθοῦν ὅλες οἱ δυσκολίες. Στήν προκειμένη περίπτωση λχ. πρέπει οἱ 200 I_ν νά πωληθοῦν τελικά καί ὁριστικά στοὺς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης II. Κι ἂν ἀκόμα περάσουν ἀπό τὰ χέρια πολλῶν ἐμπόρων, ὁ τελευταῖος βρίσκεται πάλι — σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσιν πού κάναμε — στήν ἴδια θέση ἀπέναντι στήν ὑποδιαίρεση II, στήν ὁποία βρίσκονταν στήν ἀρχή οἱ κεφαλαιοκράτες παραγωγοί τῆς ὑποδιαίρεσης I, δηλ. δέν μποροῦν νά πωλήσουν τίς 200 I_ν στήν ὑποδιαίρεση II· καί τό παγωμένο ποσό πού προορίζεται γιά ἀγορά δέν μπορεῖ νά ἐπαναλάβει τό ἴδιο προτσές μέ τήν ὑποδιαίρεση I.

Ἐδῶ βλέπουμε πῶς, ἂν παραβλέψουμε τόν καθαρὸ σκοπὸ μας, ἡ ἐξέταση τοῦ προτσῆς ἀναπαραγωγῆς στή θεμελιώδη του μορφή — ὅπου ἔχουν παραμεριστεῖ ὅλοι οἱ ἐνδιάμεσοι κρίκοι πού συσκοτίζουν τό ζήτημα — εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη γιά ν' ἀπαλλαχτοῦμε ἀπὸ τίς ψευτοὑπεκφυγές, πού ἔχουν ὅψη «ἐπιστημονικῆς» ἐξήγησις, ὅταν ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης γίνει ἀμέσως τό κοινωνικό προτσές ἀναπαραγωγῆς στήν περίπλοκη συγκεκριμένη του μορφή.

Ὁ νόμος, λοιπόν, πού λέει πῶς, μέ κανονική τήν πορεία τῆς ἀναπαραγωγῆς (ἀδιάφορο ἂν πρόκειται γιά ἀπλή ἢ γιά διευρυμένη ἀναπαραγωγή), τό χρῆμα πού ὁ κεφαλαιοκράτης παραγωγὸς ἔχει προκατὰβάλει στήν κυκλοφορία πρέπει νά ἐπιστρέψει στήν ἀφετηρία του (δέν ἔχει ἐδῶ σημασία ἂν τό χρῆμα αὐτό ἀνήκει στοὺς κεφαλαιοκράτες παραγωγούς ἢ ἂν τόχουν δανειστεῖ), ἀποκλείει μιά γιά πάντα τήν ὑπόθεσιν πῶς οἱ 200 II (φ) χρηματοποιοῦνται μέ χρήμα πού ἔχει προκατὰβάλει ἡ ὑποδιαίρεση I.

2. Ἀναπλήρωση *in natura* τοῦ πάγιου κεφαλαίου.

Ἀφοῦ βγάλαμε ἀπὸ τή μέση τήν ὑπόθεσιν πού μόλις ἐξετάσαμε, μένει ἀκόμα νά ἐξετάσουμε μονάχα ἐκείνες τίς δυνατότητες, πού ἐκτός ἀπὸ τήν ἀναπλήρωση τῆς φθορᾶς σέ χρήμα περιλαμβάνουν καί τήν πραγματοποίηση τῆς ἀναπλήρωσης *in natura* [σέ εἶδος] τοῦ πάγιου κεφαλαίου πού τέλειωσε ὀλοκληρωτικὰ τὴ ζωὴ του.

Ἐἶχαμε προηγούμενα προϋποθέσει:

α) πῶς οἱ 1000 λίρ. στ., πού πληρώθηκαν γιά μισθοὺς ἐργασίας

από την υποδιαίρεση I, ξοδεύονται από τους εργάτες σε ίσης αξίας II., ότι δηλ. οι εργάτες αγοράζουν μ' αυτές είδη κατανάλωσης.

Τό ότι εδώ αυτές οι 1000 λίρ. στ. έχουν προκαταβληθεί από την υποδιαίρεση I σε χρήμα — αποτελεί απλώς διαπίστωση ενός γεγονότος. Ο μισθός εργασίας πρέπει να πληρωθεί σε χρήμα από τους αντίστοιχους κεφαλαιοκράτες παραγωγούς. Τό χρήμα αυτό τό ξοδεύουν έπειτα οι εργάτες σε μέσα συντήρησης, και στους πωλητές των μέσων συντήρησης χρησιμεύει με τή σειρά τους πάλι σαν μέσο κυκλοφορίας κατά τή μετατροπή του σταθερού τους κεφαλαίου από έμπορευματικό σε παραγωγικό κεφάλαιο. Είναι αλήθεια πώς περνάει από πολλά κανάλια (μικρομαγαζάτορες, σπιτονοικοκύρηδες, φοροεισπράχτορες, μη παραγωγικούς εργάτες, λχ. γιατρούς κλπ., πού τους χρειάζεται ο ίδιος ο εργάτης), και γιαυτό μόνο ενμέρει ρέει άμεσα από τά χέρια των εργάτων I στα χέρια των κεφαλαιοκρατών της υποδιαίρεσης II. Η ροή μπορεί να σταματάει περισσότερο ή λιγότερο και έπομένως ν' άπαιτείται νέο χρηματικό απόθεμα από την πλευρά των κεφαλαιοκρατών. Όλα αυτά δέν παίρνονται υπόψη σ' αυτή τή θεμελιακή λειτουργία.

β) Είχαμε προϋποθέσει μιά φορά πώς ή υποδιαίρεση I προκαταβάλλει άλλες 400 λίρ. στ. σε χρήμα για αγορά από την υποδιαίρεση II, πού επαναρέουν σ' αυτήν, και μίαν άλλη φορά πώς ή υποδιαίρεση II προκαταβάλλει 400 λίρ. στ. για αγορά από την υποδιαίρεση I, πού επαναρέουν σ' αυτήν. Τήν προϋπόθεση αυτή πρέπει να την κάνουμε, γιατί θάταν αυθαίρετο να υποθέσουμε τό αντίθετο, πώς δηλ. μόνο οι κεφαλαιοκράτες I, ή μόνο οι κεφαλαιοκράτες II προκαταβάλλουν στην κυκλοφορία τό χρήμα πού απαιτείται για την ανταλλαγή των έμπορευμάτων. Μιά πού στην προηγούμενη παράγραφο 1) δείξαμε πώς πρέπει ν' άποριφθεί σαν άνόητη ή υπόθεση, σύμφωνα με την όποια ή υποδιαίρεση I θά έριχνε συμπληρωματικό χρήμα στην κυκλοφορία, για να χρηματοποιήσει τις 200 II., (φ), είναι όλοφάνερο πώς θ' άπόμεινε μόνο ή κατά τά φαινόμενα ακόμα πύ άνόητη υπόθεση πώς ή ίδια ή II ρίχνει στην κυκλοφορία τό χρήμα, με τό όποιο χρηματοποιείται τό μέρος εκείνο της αξίας του έμπορεύματος, πού προορίζεται ν' αναπληρώσει τή φθορά πάγιου κεφαλαίου. Λογουχάρη, τό μέρος της αξίας, πού χάνει στην παραγωγή ή κλωστική μηχανή του κυρίου Ψ, επανεμφανίζεται σαν μέρος της αξίας της κλωστής· αυτό πού ή κλωστική του μηχανή χάνει σε αξία ή σε φθορά από τή μιά μεριά — πρέπει από την άλλη να συγκεντρώνεται σ' αυτόν σε χρήμα. Μπορεί λχ. ο Ψ ν' αγοράσει από τόν Ω βαμβάκι 200 λίρ. στ. κι έτσι να προκαταβάλει στην κυκλοφορία 200 λίρ. στ. σε χρήμα· ο Ω αγοράζει απ' αυτόν με τις ίδιες 200 λίρ. στ. κλωστή, και αυτές οι 200 λίρ. στ. χρησιμεύουν τώρα στον Ψ σαν απόθεμα για την αναπλήρωση της φθοράς της κλωστικής μηχανής. Αυτό θά σήμαινε μόνο πώς ο Ψ, άνεξάρτητα από την παραγωγή του, από τό προϊόν της και από την πούληση του προϊόντος αυτού, κρατάει in petto [διαθέσιμες] 200 λίρ. στ. για να πληρώσει τόν ίδιο τόν έαυτό του για την άπώλεια σε αξία της κλωστικής μηχανής, δηλ. πώς εκτός από την άπώλεια 200 λίρ. στ. σε αξία

της κλωστικής του μηχανής πρέπει κάθε χρόνο να προσθέτει από την τσέπη του άλλες 200 λίρ. στ. σε χρήμα, για να ναι τελικά σε θέση ν' αγοράσει μιά καινούργια κλωστική μηχανή.

Η άνοησία είναι όμως μόνο φαινομενική. Η υποδιαίρεση II άποτελείται από κεφαλαιοκράτες, πού τό πάγιο κεφάλαιό τους βρίσκεται σε τελείως διαφορετικά στάδια της αναπαραγωγής του. Για μερικούς απ' αυτούς έφτασε την προθεσμία πού πρέπει ν' αναπαραχθεί όλόκληρο in natura. Για τους άλλους βρίσκεται περισσότερο ή λιγότερο μακριά απ' αυτό τό στάδιο· όλα τά μέλη αυτού του δεύτερου μέρους των κεφαλαιοκρατών έχουν τουτό τό κοινό μεταξύ τους, ότι τό πάγιο κεφάλαιό τους δέν αναπαράγεται πραγματικά, δηλ. δέν ανανεώνεται in natura ή δέν αναπληρώνεται με ένα νέο αντίτυπο του ίδιου είδους, αλλά ή αξία του συγκεντρώνεται κατά δόσεις σε χρήμα. Τό πρώτο μέρος βρίσκεται όλόκληρο (ή ενμέρει, αυτό δέν έχει σημασία εδώ) στην ίδια κατάσταση πού βρισκόταν κατά την ίδρυση της επιχείρησής του, όταν οι κεφαλαιοκράτες παρουσιάστηκαν στην αγορά μ' ένα χρηματικό κεφάλαιο για να τό μετατρέψουν ενμέρει σε (πάγιο και κυκλοφοριακό) σταθερό κεφάλαιο, και ενμέρει σε εργατική δύναμη, σε μεταβλητό κεφάλαιο. Όπως τότε, έτσι και τώρα αυτό τό χρηματικό κεφάλαιο πρέπει να τό ξαναπροκαταβάλουν στην κυκλοφορία, δηλ. να προκαταβάλουν την αξία του σταθερού πάγιου κεφαλαίου, όπως και του σταθερού κυκλοφοριακού κεφαλαίου και του μεταβλητού κεφαλαίου.

Αν λοιπόν προϋποθέσουμε πώς από τις 400 λίρ. στ., πού οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης II ρίχνουν στην κυκλοφορία για την ανταλλαγή με την υποδιαίρεση I, οι μισές προέρχονται από τους κεφαλαιοκράτες εκείνους της υποδιαίρεσης II, πού όχι μόνο είναι υποχρεωμένοι ν' ανανεώσουν με τά έμπορεύματά τους τά μέσα παραγωγής τους πού ανήκουν στο κυκλοφοριακό κεφάλαιο, αλλά είναι υποχρεωμένοι ακόμα και ν' ανανεώσουν με τό χρήμα τους τό πάγιο κεφάλαιό τους in natura, ενώ οι άλλοι μισοί των κεφαλαιοκρατών II με τό χρήμα τους αναπληρώνουν in natura μόνο τό κυκλοφοριακό μέρος του σταθερού τους κεφαλαίου, δέν ανανεώνουν όμως in natura τό πάγιο κεφάλαιό τους, όσότοσο δέν υπάρχει άπολύτως τίποτα τό αντιφατικό στο ότι οι 400 λίρ. στ. πού επαναρέουν (επαναρέουν μόλις ή I αγοράσει μ' αυτές είδη κατανάλωσης) κατανέμονται τώρα διαφορετικά ανάμεσα στα δύο αυτά μέρη της υποδιαίρεσης II. Έπαναρέουν στην υποδιαίρεση II, δέν επαναρέουν όμως στα ίδια χέρια, αλλά κατανέμονται διαφορετικά μέσα στα πλαίσια αυτής της υποδιαίρεσης, περνούν από τό ένα μέρος της στο άλλο.

Τό ένα μέρος των κεφαλαιοκρατών II, εκτός από τό μέρος εκείνο των μέσων παραγωγής πού καλύφτηκε τελικά με τά δικά του έμπορεύματα, έχει μετατρέψει 200 λίρ. στ. χρήμα σε καινούργια in natura στοιχεία του πάγιου κεφαλαίου. Όπως στις άρχές της επιχείρησης, τό ίδιο και τώρα τό χρήμα αυτών των κεφαλαιοκρατών, πού έχει ξοδευτεί έτσι, επαναρέει σ' αυτούς από την κυκλοφορία βαθμιαία μόνο μέσα σε κάμποσα χρόνια, σαν τό συστατικό εκείνο μέρος της αξίας

τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀντιπροσωπεύει τή φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου, μέ τό ὁποῖο ἔχουν παραχθεῖ.

Ἀντίθετα, τό δεύτερο μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν II δέν ἀγοράσει ἀπό τήν ὑποδιαίρεση I ἐμπορεύματα 200 λίρ. στ., ἀλλά ἡ ὑποδιαίρεση I τό πληρώνει μέ τό χρήμα, μέ τό ὁποῖο τό πρῶτο μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν II ἔχει ἀγοράσει στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Τό ἕνα μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν II ἔχει πάλι στήν κατοχή του τήν πάγια κεφαλαιακή ἀξία του μέ ἀνανεωμένη φυσική μορφή, τό ἄλλο ἀσχολεῖται ἀκόμα μέ τή συγκέντρωσή της σέ χρηματική μορφή, μέ σκοπό τήν κατοπινή ἀναπλήρωση τοῦ πάγιου κεφαλαίου *in natura*.

Ἡ κατάσταση, ἀπό τήν ὁποία πρέπει νά ξεκινήσουμε ὕστερα ἀπό τίς πύθ ἀνταλλαγές, εἶναι τό ὑπόλοιπο τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν ἀκόμα ν' ἀνταλλάξουν καί οἱ δύο πλευρές: ἡ ὑποδιαίρεση I—400, καί ἡ ὑποδιαίρεση II—400.⁵² Ὑποθέτουμε πῶς ἡ II προκατὰβαλλει 400 σέ χρήμα γιά τήν ἀνταλλαγή αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων συνολικῆς ἀξίας 800. Τό μισό τῶν 400 (= 200) πρέπει ὅπως-δήποτε νά ἑσθенеῖ ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ II, πού συγκέντρωσε 200 σέ χρήμα ἔναντι τῆς ἀξίας πού ἔχει φθαρεῖ, καί πού πρέπει τώρα νά τό ξαναμετατρέψει στή φυσική μορφή τοῦ πάγιου κεφαλαίου.

Ἀκριβῶς ὅπως ἡ σταθερή κεφαλαιακή ἀξία, ἡ μεταβλητή κεφαλαιακή ἀξία καί ἡ ὑπεραξία—στὶς ὁποῖες ἀναλύεται ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου τόσο τῆς ὑποδιαίρεσης II, ὅσο καί τῆς ὑποδιαίρεσης I—μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ ἰδιαίτερα ἀνάλογα ποσοστά τῶν ἰδίων τῶν ἐμπορευμάτων II ἢ I, ἔτσι ἐπίσης, μέσα στά πλαίσια τῆς ἴδιας τῆς σταθερῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ καί τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας πού δέ χρειάζεται ἀκόμα νά μετατραπῇ στή φυσική μορφή τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἀλλά γιά τήν ὥρα πρέπει νά συγκεντρώνεται μέ χρηματική μορφή σάν θησαυρός. Μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐμπορευμάτων II (ἐπομένως στό παράδειγμά μας τό μισό τοῦ ὑπόλοιπου = 200) εἶναι ἐδῶ ἀπλῶς φορέας αὐτῆς τῆς ἀξίας πού ἔχει φθαρεῖ καί πού μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς πρόκειται νά κατακαθίσει σάν χρήμα. (Τό πρῶτο μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν II, πού ἀνανεώνει πάγιο κεφάλαιο *in natura*, μπορεῖ νάχει κίβλας πραγματοποιήσει ἔτσι ἕνα μέρος τῆς φθαρμένης ἀξίας μαζί μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας πού ἀντιπροσωπεύει τή φθορά καί πού περιέχεται στήν ἐμπορευματοῦ μάζα, ἀπό τήν ὁποία ἐδῶ ἐμφανίζεται μόνο τό ὑπόλοιπο· ἔτσι ὅμως τοῦ ἀπομένουν ἀκόμα νά πραγματοποιήσει 200 σέ χρήμα.)

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τό ἄλλο μισό (= 200) τῶν 400 λίρ. στ., πού ἔριξε ἡ ὑποδιαίρεση II στήν κυκλοφορία γιά τήν ἀνταλλαγή τοῦ ὑπόλοιπου, χρησιμεύει γιά ν' ἀγοράσει κυκλοφοριακά συστατικά τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀπό τήν ὑποδιαίρεση I. Ἐνα μέρος αὐτῶν τῶν 200 λίρ. στ. μπορεῖ νά τόχουν ρίξει στήν κυκλοφορία καί τά δύο μέρη τῶν

κεφαλαιοκρατῶν II ἢ μονάχα ἐκεῖνο πού δέν ἀνανεώνει *in natura* τό πάγιο συστατικό τῆς ἀξίας.

Ἔτσι μέ τίς 400 λίρ. στ. παίρνονται ἀπό τήν ὑποδιαίρεση I: 1) ἐμπορεύματα ἀξίας 200 λίρ. στ., πού ἀποτελοῦνται μόνο ἀπό στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου· 2) ἐμπορεύματα ἀξίας 200 λίρ. στ., πού ἀναπληρώνουν μόνο σέ εἶδος στοιχεῖα τοῦ κυκλοφοριακοῦ μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῆς ὑποδιαίρεσης II. Τώρα ἡ ὑποδιαίρεση I ἔχει πούλησει στή II ὁλόκληρο τό χρονιάτικο ἐμπορευματοῦ τῆς προϊόν, πού ἔχει νά πούλησει σ' αὐτήν· ἀλλά ἡ ἀξία τοῦ ἐνός πέμπτου αὐτοῦ τοῦ προϊόντος, δηλ. 400 λίρ. στ., ὑπάρχει τώρα στά χέρια τῆς μέ μορφή χρήματος. Τό χρήμα αὐτό ὅμως εἶναι χρηματοποιημένη ὑπεραξία, πού πρέπει νά ἑσθенеῖ σάν εἰσόδημα σέ εἶδη κατανάλωσης. Ἡ I ἀγοράζει λοιπόν μέ τίς 400 ὅλο τό ἀπόθεμα ἐμπορευμάτων τῆς II = 400. Μ' αὐτό τόν τρόπο τό χρήμα ἐπαναφέρει στή II, ἀγοράζοντας τά ἐμπορεύματά της.

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα τρεῖς περιπτώσεις. Ὀνομάζουμε τό μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν II πού ἀναπληρώνει πάγιο κεφάλαιο *in natura*: «μέρος 1», καί τό μέρος πού ἀποταμιεύει μέ χρηματική μορφή τή φθαρμένη ἀξία τοῦ πάγιου κεφαλαίου: «μέρος 2». Οἱ τρεῖς περιπτώσεις εἶναι οἱ ἑξῆς: α) ἀπό τίς 400 λίρ. στ., πού μέ μορφή ἐμπορευμάτων ὑπάρχουν ἀκόμα σάν ὑπόλοιπο στήν ὑποδιαίρεση II, ἕνα ποσό πρέπει ν' ἀναπληρώσει ὁρισμένα ποσοστά γιά τό μέρος 1 καί γιά τό μέρος 2 (ἄς ποῦμε ἀπό 1/2 γιά τό καθένα) τῶν κυκλοφοριακῶν συστατικῶν τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου· β) τό μέρος 1 ἔχει κίβλας πούλησει ὅλο του τό ἐμπόρευμα, ἄρα τό μέρος 2 ἔχει ἀκόμα νά πούλησει 400· γ) τό μέρος 2 τᾶ ἔχει πούλησει ὅλα ἐκτός ἀπό τίς 200, πού εἶναι φορεῖς τῆς φθαρμένης ἀξίας.

Ἔτσι ἔχουμε τοὺς παρακάτω καταμερισμούς:

α) Ἀπό τήν ἐμπορευματοῦ ἀξία = 400, πού ἔχει ἀκόμα στά χέρια τῆς ἡ ὑποδιαίρεση II, τό μέρος 1 κατέχει 100 καί 300 τό μέρος 2· ἀπ' αὐτές τίς 300 οἱ 200 ἀντιπροσωπεύουν τή φθορά· στήν περίπτωση αὕτη ἀπό τίς 400 λίρ. στ. χρήμα, πού στέλνει τώρα πίσω ἡ ὑποδιαίρεση I γιά νά πάρει τά ἐμπορεύματα II, τό μέρος 1 ἑσθενεῖ ἀρχικά 300, δηλ. 200 σέ χρήμα, ἔναντι τῶν ὁποίων πῆρε ἀπό τήν I στοιχεῖα πάγιου κεφαλαίου *in natura*, καί 100 σέ χρήμα σάν μέσο γιά τήν πραγματοποίηση τῆς δικῆς του ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων μέ τήν I: ἀντίθετα, τό μέρος 2 προκατὰβαλε ἀπό τίς 400 μόνο τό 1/4, δηλ. 100, ἐπίσης σάν μέσο γιά τήν πραγματοποίηση τῆς δικῆς του ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων μέ τήν I.

Ὡστε ἀπό τίς 400 χρήμα 300 προκατὰβαλε τό μέρος 1 καί 100 τό μέρος 2.

Ἀπ' αὐτές ὅμως τίς 400 ἐπαναφέρουν:

Στό μέρος 1—100, δηλ. μόνο τό 1/3 τοῦ χρήματος πού ἔχει προκατὰβαλλει. Γιά τά ἄλλα ὅμως 2/3 κατέχει ἀνανεωμένο πάγιο κεφάλαιο ἀξίας 200. Γι' αὐτό τό πάγιο κεφαλαιακό στοιχεῖο ἀξίας 200 ἔχει δώσει χρήμα στήν ὑποδιαίρεση I, ὅχι ὅμως κατοπινά ἐμπόρευμα. Σχετικά μ' αὐ-

⁵² Οἱ ἀριθμοί πάλι δέ συμφωνοῦν μέ τήν προηγούμενη ὑπόθεση. Αὐτό ὥστόσο δέν ἔχει σημασία, γιατί πρόκειται μόνο γιά τίς σχέσεις. — Φ. Β.

τές τις 200 χρῆμα, τὸ μέρος 1 ἐμφανίζεται ἀπέναντι στήν ὑποδιαίρεση I μόνο σάν ἀγοραστής, ὄχι κατοπινά ξανά σάν πωλητής. Ἐπομένως, τὸ χρῆμα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναρεύσει στὸ μέρος 1· διαφορετικὰ θάπαιρνε ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεση I χάρισμα τὰ σταθερὰ κεφαλαιακὰ στοιχεία. — Σχετικὰ μὲ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ χρήματος πού προκατάβαλε τὸ μέρος 1, αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐμφανίστηκε πρῶτα σάν ἀγοραστής κυκλοφορούντων συστατικῶν τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου. Μὲ τὸ ἴδιο χρῆμα ἡ I ἀγοράζει ἀπ' αὐτὸ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἐμπορεύματος τοῦ ἀξίας 100. Συνεπῶς, τὸ χρῆμα ἐπαναφέρει σ' αὐτὸ (στὸ μέρος 1 τῆς ὑποδιαίρεσης II), ἐπειδὴ ἐμφανίζεται σάν πωλητὴς ἐμπορεύματος, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐμφάνισή του σάν ἀγοραστή. Ἄν δὲν ἐπανεῖρε, τότε ἡ ὑποδιαίρεση II (μέρος 1) θὰ ἔδινε στήν ὑποδιαίρεση I γιὰ ἐμπορεύματα ἀξίας 100, πρῶτα 100 σὲ χρῆμα καὶ ἔπειτα ἐπιπλέον ἀκόμα 100 σὲ ἐμπόρευμα, δηλ. θὰ τῆς χάριζε τὸ ἐμπόρευσμά της.

Ἀντίθετα, στὸ μέρος 2, πού ξόδεψε 100 σὲ χρῆμα, ἐπαναρέουν 300 σὲ χρῆμα· 100, γιατί σάν ἀγοραστής ἔριξε στήν κυκλοφορία 100 χρῆμα, πού τις εἰσπράττει σάν πωλητὴς· 200, γιατί δρᾷ μόνο σάν πωλητὴς ἐμπορευμάτων ἀξίας 200, καὶ ὄχι σάν ἀγοραστής. Ἄρα τὸ χρῆμα δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναρεύσει στήν ὑποδιαίρεση I. Συνεπῶς, ἡ φθορὰ τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἔχει ἐξοφληθεῖ μὲ τὸ χρῆμα πού ἔριξε στήν κυκλοφορία ἡ ὑποδιαίρεση II (μέρος 1) γιὰ τὴν ἀγορὰ στοιχείων πάγιου κεφαλαίου· στὰ χέρια ὅμως τοῦ μέρους 2 δὲν ἔρχεται σάν τὸ χρῆμα τοῦ μέρους 1, ἀλλὰ σάν χρῆμα πού ἀνήκει στήν ὑποδιαίρεση I.

β) Μ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση τὸ ὑπόλοιπο τοῦ II, μοιράζεται ἔτσι, πού τὸ μέρος 1 ἔχει 200 σὲ χρῆμα καὶ τὸ μέρος 2 ἔχει 400 σὲ ἐμπόρευσμα.

Τὸ μέρος 1 ἔχει πωλήσει ὅλο τὸ ἐμπόρευσμά του, 200 ὅμως σὲ χρῆμα εἶναι μεταβλημένη μορφή τοῦ πάγιου συστατικοῦ τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου, πού πρέπει νὰ τὸ ἀνανεώσει *in natura*. Δηλαδή ἐμφανίζεται ἐδῶ μόνο σάν ἀγοραστής καὶ παίρνει ἔναντι τοῦ χρηματὸς του ἴσης ἀξίας ἐμπόρευμα I μὲ τὴ φυσικὴ μορφή τῶν στοιχείων τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Τὸ ἀνώτατο ποσό πού πρέπει νὰ ρίξει τὸ μέρος 2 στήν κυκλοφορία (ἂν δὲν ἔχει προκαταβληθεῖ χρῆμα ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεση I γιὰ τὴν κυκλοφορία ἀνάμεσα στὶς ὑποδιαίρεσεις I καὶ II) εἶναι μόνο 200 λίρ. στ., ἐπειδὴ γιὰ τὸ μισό τῆς ἐμπορευματοκῆς του ἀξίας εἶναι μόνο πωλητὴς στήν I καὶ ὄχι ἀγοραστής ἀπὸ τὴν I.

Στὸ μέρος 2 ἐπιστρέφουν ἀπὸ τὴν κυκλοφορία 400 λίρ. στ.· 200, γιατί τις προκατάβαλε σάν ἀγοραστής καὶ τις ξαναπαίρνει σάν πωλητὴς ἐμπορεύματος ἀξίας 200· καὶ 200, γιατί πωλᾷ ἐμπόρευμα ἀξίας 200 στήν I, χωρὶς ἔναντι τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ νὰ ξαναποσύρει ἕνα ἰσοδύναμο σὲ ἐμπόρευμα ἀπὸ τὴν I.

γ) Τὸ μέρος 1 κατέχει 200 σὲ χρῆμα καὶ 200, σὲ ἐμπόρευμα· τὸ μέρος 2 κατέχει 200, (φ) σὲ ἐμπόρευσμα.

Μ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση τὸ μέρος 2 δὲν ἔχει νὰ προκαταβάλει τίποτα σὲ χρῆμα, ἐπειδὴ ἀπέναντι στήν ὑποδιαίρεση I δὲ λειτουργεῖ

πιά καθόλου σάν ἀγοραστής, ἀλλὰ μονάχα σάν πωλητὴς, δηλ. πρέπει νὰ περιμένει ὥσπου ν' ἀγοράσουν ἀπ' αὐτό.

Τὸ μέρος 1 προκαταβάλλει 400 λίρ. στ. σὲ χρῆμα, 200 γιὰ ἀμοιβαία ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων μὲ τὴν I καὶ 200 σάν ἀπλὸς ἀγοραστής ἀπὸ τὴν I. Μ' αὐτὲς τις δευτέρες 200 λίρ. στ. ἀγοράζει τὰ στοιχεία τοῦ πάγιου κεφαλαίου.

Ἡ ὑποδιαίρεση I ἀγοράζει μὲ 200 λίρ. στ. χρῆμα ἐμπόρευμα ἀξίας 200 ἀπὸ τὸ μέρος 1, στὸ ὁποῖο ἐπαναρέουν ἔτσι οἱ 200 λίρ. στ. του, πού εἶχε προκαταβάλει γι' αὐτὴ τὴν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων· ἐπίσης ἡ I ἀγοράζει μὲ τις ἄλλες 200 λίρ. στ. — πού ἐπίσης εἶχε πάρει ἀπὸ τὸ μέρος 1 — ἐμπόρευμα ἀξίας 200 ἀπὸ τὸ μέρος 2, στὸ ὁποῖο κατακθίζει ἔτσι σὲ χρῆμα ἢ φθορὰ τοῦ πάγιου κεφαλαίου του.

Τὰ πράγματα δὲ θάλλαξαν καθόλου, ἂν ὑποθέταμε πῶς στήν περίπτωση γ) τις 200 χρῆμα γιὰ τὴν ἀνταλλαγή τῶν ὑπαρχόντων ἐμπορευμάτων τις προκαταβάλλει ἡ ὑποδιαίρεση I καὶ ὄχι καὶ ἡ ὑποδιαίρεση II (μέρος 1). Ἄν ἔπειτα ἡ ὑποδιαίρεση I ἀγοράζει πρῶτὴ ἐμπόρευμα ἀξίας 200 ἀπὸ τὸ μέρος 2 τῆς ὑποδιαίρεσης II, — ὑποθέτουμε πῶς στὸ μέρος τοῦτο ἀπομένει γιὰ πούλημα μόνο αὐτὸ τὸ ὑπόλοιπο ἐμπορευμάτων — τότε αὐτὲς οἱ 200 λίρ. στ. δὲν ἐπιστρέφουν στήν ὑποδιαίρεση I, ἐπειδὴ τὸ μέρος 2 τῆς II δὲν ξαναεμφανίζεται σάν ἀγοραστής. Ὅμως τὸ μέρος 1 τῆς II ἔχει τότε 200 λίρ. στ. χρῆμα γιὰ ἀγορὰ καὶ ἀκόμα 200 σὲ ἐμπόρευμα γιὰ μετατροπὴ, δηλ. ἔχει ν' ἀνταλλάξει συνολικὰ ἀξίες 400 μὲ τὴν ὑποδιαίρεση I. Τότε στήν ὑποδιαίρεση I ἐπιστρέφουν 200 λίρ. στ. χρῆμα ἀπὸ τὸ μέρος 1 τῆς ὑποδιαίρεσης II. Ἄν ἡ ὑποδιαίρεση I τις ξαναξοδέψει γιὰ ν' ἀγοράσει τις 200 ἐμπόρευμα ἀπὸ τὸ μέρος 1 τῆς II, τότε ἐπιστρέφουν σ' αὐτὴν μόλις τὸ μέρος 1 τῆς ὑποδιαίρεσης II ἀγοράσει ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεση I τὸ δεύτερο μισό τοῦ ἐμπορεύματος 400. Τὸ μέρος 1 (II) ξόδεψε 200 λίρ. στ. χρῆμα σάν ἀπλὸς ἀγοραστής στοιχείων τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἄρα αὐτὲς δὲν ἐπιστρέφουν σ' αὐτό, ἀλλὰ χρησιμεύουν γιὰ νὰ χρηματοποιήσουν τις 200, ὑπόλοιπα ἐμπορεύματα τοῦ μέρους 2 τῆς ὑποδιαίρεσης II, ἐνῶ στήν ὑποδιαίρεση I ἔχει ἐπαναρεύσει τὸ χρῆμα, πού εἶχε ξοδέψει γιὰ τὴν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, 200 λίρ. στ., ὄχι νῖα [μέσω] τοῦ μέρους 2 τῆς ὑποδιαίρεσης II, ἀλλὰ μέσω τοῦ μέρους 1 τῆς II. Γιὰ τὸ ἐμπόρευσμά της ἀξίας 400 ἔχει ἐπιστρέψει ἕνα ἰσοδύναμο σὲ ἐμπόρευμα ἀξίας 400· ἔτσι ἐπιστρέψανε σ' αὐτὴν οἱ 200 λίρ. στ. χρῆμα πού εἶχε προκαταβάλει γιὰ τὴν ἀνταλλαγή τοῦ ἐμπορεύματος 800, — καὶ ἔτσι ὅλα εἶναι ἐντάξει.

Ἡ δυσκολία πού πρόκυψε κατὰ τὴν ἀνταλλαγή:

I. $1000_{\alpha} + 1000_{\beta}$ περιορίστηκε στὴ δυσκολία κατὰ τὴν ἀνταλλαγή

II. 2000.

τῶν ὑπολοίπων:

I. . . . . 400.

II. (1) 200 χρῆμα + 200, εμπόρευμα + (2) 200, εμπόρευμα ἢ, γιὰ νὰ κάνουμε πιο σαφές τὸ ζήτημα:

I. 200, + 200, .

II. (1) 200 χρῆμα + 200, εμπόρευμα + (2) 200, εμπόρευμα.

Μιά πού τὸ μέρος 1 τῆς υποδιαίρεσης II ἀνταλλάσσει εμπόρευμα 200, μὲ 200 I, (ἐμπόρευμα), καὶ μιά πού ὅλο τὸ χρῆμα, πού κυκλοφορεῖ ἀνάμεσα στὶς υποδιαίρεσεις I καὶ II κατὰ τὴν ἀνταλλαγή αὐτὴ τῶν ἐμπορευμάτων 400, ἐπαναφέρει σ' αὐτόν πού τότε προκαταβάλλει, στὴν I ἢ στὴν II, τὸ χρῆμα αὐτό, σάν στοιχεῖο ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στὶς υποδιαίρεσεις I καὶ II, δὲν ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητα στοιχεῖο τοῦ προβλήματος πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. *Ἡ διατυπωμένο ἁπλῶς: ἂν υποθέσουμε πὼς στὴν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στὶς 200 I, (ἐμπόρευμα) καὶ στὶς 200 II, (ἐμπόρευμα τοῦ μέρους 1 τῆς υποδιαίρεσης II) τὸ χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο πληρωμῆς καὶ ὄχι σάν μέσο ἀγορᾶς, ἐπομένως οὔτε καὶ σάν «μέσο κυκλοφορίας» μὲ τὴν πιο στενὴ ἔννοια, τότε εἶναι φανερό, μιά πού τὰ ἐμπορεύματα 200 I, καὶ 200 II, (μέρος 1) εἶναι ἴσης ἀξίας, πὼς ἀνταλλάσσονται μέσα παραγωγῆς ἀξίας 200 μὲ εἶδη κατανάλωσης ἀξίας 200, πὼς τὸ χρῆμα λειτουργεῖ ἐδῶ μόνον ἰδεατὰ καὶ πὼς πραγματικὰ δέ χρειάζεται νὰ ριχτεῖ στὴν κυκλοφορία χρῆμα γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ ὑπολοίπου τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης πλευρᾶς. *Ἀρα τὸ πρόβλημα παρουσιάζεται καθαρά μόνο ἂν διαγράψουμε καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς I καὶ II τὸ εμπόρευμα 200 I, καὶ τὸ ἰσοδύναμό του, τὸ εμπόρευμα 200 II, (μέρος 1).

*Ἀφοῦ λοιπόν βγάλουμε ἀπὸ τὴ μέση αὐτὰ τὰ δύο ἐμπορευματικά μεγέθη ἴσης ἀξίας (I καὶ II) πού ἀλληλοεξοφλοῦνται, ἀπομένει τὸ ὑπόλοιπο τῆς ἀνταλλαγῆς, ὅπου τὸ πρόβλημα προβάλλει καθαρά, καὶ συγκεκριμένα:

I. 200, εμπόρευμα.

II. (1) 200, χρῆμα + (2) 200, εμπόρευμα.

*Ἐδῶ εἶναι φανερό: τὸ μέρος 1 τῆς υποδιαίρεσης II ἀγοράζει μὲ 200 χρῆμα τὰ συστατικά τοῦ πάγιου κεφαλαίου του 200 I, . ἔτσι ἔχει ἀνανεωθεί *in natura* τὸ πάγιο κεφάλαιο τοῦ μέρους 1 τῆς υποδιαίρεσης II, καὶ ἡ ὑπεραξία τῆς I, ἀξίας 200, ἔχει μετατραπῇ ἀπὸ τὴν ἐμπορευματικὴ μορφή (μέσα παραγωγῆς καὶ μάλιστα στοιχεῖα πάγιου κεφαλαίου) στὴ χρηματικὴ. Μὲ τὸ χρῆμα αὐτὸ ἡ I ἀγοράζει εἶδη κατανάλωσης ἀπὸ τὸ μέρος 2 τῆς II, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα γιὰ τὴ II εἶναι ὅτι γιὰ τὸ μέρος 1 ἔχει ἀνανεωθεί *in natura* ἓνα πάγιο συστατικό τοῦ σταθεροῦ τοῦ κεφαλαίου· καὶ πὼς γιὰ τὸ μέρος 2 ἔχει κατακαθίσει ἓνα ἄλλο συστατικό σὲ χρῆμα (πού ἀναπληρώνει φθορὰ πάγιου κεφαλαίου)· καὶ αὐτὸ συνεχίζεται κάθε χρόνο, ὥσπου νὰ χρειαστεῖ ν' ἀνανεωθεί καὶ αὐτὸ τὸ συστατικό *in natura*.

*Απαραίτητος ὅρος ἐδῶ εἶναι ὁλοφάνερα ὁ ἐξῆς: τὸ πάγιο αὐτὸ συστατικό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου II, πού ὁλόκληρη ἡ ἀξία του πρέπει νὰ ξαναμετατρέπεται σὲ χρῆμα καὶ ἐπομένως κάθε χρόνο ν' ἀνα-

νεώνεται *in natura* (μέρος 1), πρέπει νὰ εἶναι ἴσο μὲ τὴ χρονιάτικη φθορὰ τοῦ ἄλλου πάγιου συστατικοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου II, πού ἐξακολουθεῖ νὰ λειτουργεῖ μὲ τὴν παλιὰ του φυσικὴ μορφή καὶ πού ἡ φθορὰ του — ἡ ἀπώλειά του σὲ ἀξία, πού τὴ μεταβιβάζει στὰ ἐμπορεύματα, στὴν παραγωγὴ τῶν ὁποίων συντελεῖ — πρέπει ν' ἀναπληρωθεῖ πρῶτα σὲ χρῆμα. Μιά τέτια ἰσοροπία θὰ φαινόταν ἔτσι σάν νόμος τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς· πράγμα πού μὲ ἄλλα λόγια σημαίνει πὼς στὴν υποδιαίρεση I, πού παράγει τὰ μέσα παραγωγῆς, πρέπει νὰ παραμείνει ἀμετάβλητος ὁ ἀναλογικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, ἐφόσον ἀπὸ τὴ μιά παράγει κυκλοφοριακά καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πάγια συστατικὰ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῆς υποδιαίρεσης II.

Προτοῦ τὸ ἐξετάσουμε αὐτὸ πὺ ἐπισταμένα, πρέπει νὰ δοῦμε πρῶτα πὼς παρουσιάζεται τὸ ζήτημα, ἂν τὸ ὑπόλοιπο τοῦ II, (1) δὲν εἶναι ἴσο μὲ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ II, (2)· μπορεῖ νὰ εἶναι μεγαλύτερο ἢ μικρότερο. *Ἄς πάρουμε τίς δύο περιπτώσεις, τὴ μιά ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Πρῶτη περίπτωση:

I. 200,

II. (1) 220, (σὲ χρῆμα) + (2) 200, (σὲ εμπόρευμα).

*Ἐδῶ τὸ II, (1) ἀγοράζει μὲ 200 λίρ. στ. τὰ ἐμπορεύματα 200 I, , καὶ ἡ I ἀγοράζει μὲ τὸ ἴδιο χρῆμα τὰ ἐμπορεύματα 200 II, (2), δηλ. τὸ συστατικό τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού πρέπει νὰ κατακαθίσει σὲ χρῆμα· ἔτσι τὸ συστατικό αὐτὸ χρηματοποιήθηκε. *Ἀλλὰ 20 II, (1) σὲ χρῆμα δὲν εἶναι ἐπαναμετατρέψιμες σὲ πάγιο κεφάλαιο *in natura*.

Τὸ κακὸ αὐτὸ φαίνεται σάν νὰ μπορεῖ νὰ θεραπευθεῖ, ἂν υποθέσουμε πὼς τὸ ὑπόλοιπο τῆς I, εἶναι 220 ἀντὶ 200, ἔτσι πού ἀπὸ τίς 2000 I νάχουν ξοφληθεῖ μόνο 1780 ἀντὶ 1800 μὲ προηγούμενη ἀνταλλαγῇ. Στὴν περίπτωση λοιπόν αὐτὴ ἔχουμε:

I. 220,

II. (1) 220, (σὲ χρῆμα) + (2) 200, (σὲ εμπόρευμα).

Τὸ μέρος 1 τοῦ II, ἀγοράζει μὲ 220 λίρ. στ. χρῆμα τίς 220 I, , καὶ ἡ υποδιαίρεση I ἀγοράζει ἔπειτα μὲ 200 λίρ. στ. τίς 200 II, (2) σὲ εμπόρευμα. *Ἀλλὰ τότε μένουν 20 λίρ. στ. σὲ χρῆμα στὴν πλευρὰ τῆς υποδιαίρεσης I, ἓνα κομμάτι ὑπεραξίας, πού μπορεῖ νὰ τὸ κρατήσῃ μόνο σὲ χρῆμα, ὄχι νὰ τὸ ξοδέψῃ σὲ εἶδη κατανάλωσης. *Ἐτσι ἡ δυσκολία ὅπως μετατοπίστηκε ἀπὸ τὸ II, (μέρος 1) στὴν I.

*Ἄς υποθέσουμε τώρα ἀντίθετα πὼς τὸ II, (μέρος 1) εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὸ II, (μέρος 2), ἐπομένως:

Δεύτερη περίπτωση:

I. 200, (σὲ εμπόρευμα).

II. (1) 180, (σὲ χρῆμα) + (2) 200, (σὲ εμπόρευμα).

*Ἡ υποδιαίρεση II (μέρος 1) ἀγοράζει μὲ 180 λίρ. στ. χρῆμα

έμπορεύματα 180 I_v · ή υποδιαίρεση I αγοράζει με τό χρήμα αυτό έμπορεύματα ίσης αξίας από την υποδιαίρεση II (μέρος 2), δηλ. 180 II_v (2) · απομένουν στή μιά πλευρά 20 I_v · πού δέν μπορούν νά πουληθούν, καί στήν άλλη 20 II_v (2), πού επίσης δέν μπορούν νά πουληθούν· μένουν έμπορεύματα αξίας 40 μή μετατρέψιμα σέ χρήμα.

Δέ θά μάς ώφελοῦσε καθόλου, αν τό υπόλοιπο I τό υποθέταμε = 180· στήν περίπτωση αὐτή δέ θάμενε βέβαια πλεόνασμα στήν υποδιαίρεση I, όμως θά εξακολουθοῦσε ὅπως καί προηγουμένα νά ὑπάρχει ἓνα πλεόνασμα 20 σέ II_v (μέρος 2), πού δέ θά μπορούσε νά πουληθεῖ, δηλ. μή μετατρέψιμο σέ χρήμα.

Στήν πρώτη περίπτωση, ὅπου τό II (1) εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό II (2) μένει στήν πλευρά τοῦ II_v (1) ἓνα πλεόνασμα σέ χρήμα, μή ἐπαναμετατρέψιμο σέ πάγιο κεφάλαιο, ἤ, αν υποθέσουμε τό υπόλοιπο τῆς $I_v = II_v$ (1), μένει τό ἴδιο πλεόνασμα σέ χρήμα στήν πλευρά τῆς I_v · μή μετατρέψιμο σέ εἶδη κατανάλωσης.

Στή δεύτερη περίπτωση, ὅπου τό II_v (1) εἶναι μικρότερο ἀπό τό II_v (2), μένει ἓνα ἔλλειμμα σέ χρήμα στήν πλευρά τῶν 200 I_v καί τοῦ II_v (2), καί ἓνα ἴσο πλεόνασμα σέ ἐμπόρευμα καί στίς δύο πλευρές, ἤ, αν υποθέσουμε τό υπόλοιπο τῆς $I_v = II_v$ (2), τότε μένει ἔλλειμμα σέ χρήμα καί πλεόνασμα σέ ἐμπόρευμα στήν πλευρά τοῦ II_v (2).

“Αν υποθέσουμε πῶς τά υπόλοιπα τῆς I_v εἶναι πάντα ἴσα μέ τό II_v (1), — μιά πού οἱ παραγγελίες καθορίζουν τήν παραγωγή καί ἡ ἀναπαραγωγή δέν ἀλλάζει καθόλου ἀπό τό ἄν τό χρόνο αὐτό παράγονται περισσότερα πάγια κεφαλαιακά στοιχεῖα καί τόν ἐπόμενο χρόνο περισσότερα κυκλοφοριακά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῶν υποδιαίρεσεων II καί I — τότε στήν πρώτη περίπτωση ἡ I_v θάταν ἐπαναμετατρέψιμη σέ εἶδη κατανάλωσης, μόνο αν ἡ υποδιαίρεση I ἀγόραζε μ’ αὐτήν ἓνα μέρος τῆς ὑπεραξίας τῆς υποδιαίρεσης II, δηλ. αν ἡ υποδιαίρεση I, ἀντί νά φάει τήν ὑπεραξία αὐτή, τή συσώρευε σέ χρήμα· στή δεύτερη περίπτωση θά ὑπῆρχε λύση μόνο αν ἡ ἴδια ἡ υποδιαίρεση I ξόδευε τό χρήμα, δηλ. αν κάναμε τήν ὑπόθεση πού ἀπορίψαμε.

“Αν τό II_v (1) εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό II_v (2), τότε εἶναι ἀπαραίτητη ἡ εἰσαγωγή ξένου ἐμπορεύματος γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ χρηματικοῦ πλεονάσματος σέ I_v · “Αν τό II_v (1) εἶναι μικρότερο ἀπό τό II_v (2), τότε ἀντίστροφα εἶναι ἀπαραίτητη ἐξαγωγή ἐμπορεύματος II (εἰδῶν κατανάλωσης) γιά τήν πραγματοποίηση σέ μέσα παραγωγῆς τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ II_v πού ἀντιπροσωπεύει τή φθορά. “Αρα καί στίς δύο περιπτώσεις χρειάζεται ἐξωτερικό ἐμπόριο.

“Ακόμα κι αν υποθέσουμε πῶς γιά τήν ἐξέταση τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι μένει σταθερή ἡ παραγωγικότητα ὅλων τῶν κλάδων βιομηχανίας, ἐπομένως καί οἱ ἀντίστοιχες σχέσεις αξίας τῶν ἐμπορευματικῶν προϊόντων, — πάλι οἱ δύο τελευταῖες περιπτώσεις, ὅπου τό II_v (1) εἶναι μεγαλύτερο ἢ μικρότερο ἀπό τό II_v (2), θά παρουσιάζουν ὥστόσο πάντα ἐνδιαφέρον γιά τή μελέτη τῆς διευρυμένης παραγωγῆς, ὅπου μπορούν ὡποσδήποτε νά παρουσιαστούν.

3. “Αποτελέσματα.

Σχετικά μέ τήν ἀναπλήρωση τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πρέπει γενικά νά παρατηρήσουμε:

“Αν — μέ τήν προϋπόθεση ὅτι μένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι, ἐπομένως ὄχι μόνο ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, ἀλλά ἰδίως καί ἡ παραγωγικότητα τῆς εργασίας — τελειώσει τοῦτο τό χρόνο τή ζωή του ἓνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ πάγιου στοιχείου τοῦ II_v , ἀπ’ ὅ,τι τόν προηγούμενο, ἐπομένως, αν χρειαστεῖ ν’ ἀνανεωθεί *in natura* ἓνα μεγαλύτερο μέρος του, τότε τό μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού μόλις τώρα τραβᾷ πρὸς τό θάνατό του καί πού ὡς τή στιγμή τοῦ θανάτου του πρέπει ν’ ἀναπληρώνεται προσωρινά σέ χρήμα, θά ἐλαττωθεῖ στήν ἀντίστοιχη ἀναλογία, ἐπειδή σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας μένει ἀμετάβλητο τό ποσό (ἐπίσης καί τό ἄθροισμα τῶν ἀξιών) τοῦ πάγιου μέρους τοῦ κεφαλαίου πού λειτουργεῖ στό II_v . Αὐτό ὅμως ἔχει τίς ἐξῆς συνέπειες. *Πρῶτο*: “Αν ἓνα σχετικά μεγάλο μέρος τοῦ ἐμπορευματοικοῦ κεφαλαίου I ἀποτελεῖται ἀπό στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου τοῦ II_v , τότε ἓνα ἀντίστοιχα μικρότερο μέρος ἀποτελεῖται ἀπό κυκλοφοριακά στοιχεῖα τοῦ II_v · ἐπειδή ἡ συνολική παραγωγή τῆς υποδιαίρεσης I γιά τό II_v μένει ἀμετάβλητη. “Όταν μεγαλώνει τό ἓνα ἀπ’ αὐτά τά μέρη, μικραίνει τό ἄλλο, καί ἀντίστροφα. “Από τήν ἄλλη μεριά ὅμως, καί ἡ συνολική παραγωγή τῆς υποδιαίρεσης II μένει ἴδια στό μέγεθος. Πῶς εἶναι ὅμως δυνατό αὐτό, ὅταν μειώνονται οἱ πρῶτες τῆς ὕλης, τά ἡμι-κατεργασμένα τῆς προϊόντα καί οἱ βοηθητικές τῆς ὕλης (δηλ. τά κυκλοφοριακά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου II); *Δεύτερο*: Στήν υποδιαίρεση I ρεῖ ἓνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου II_v , πού ἔχει ἀποκατασταθεῖ πάλι στή χρηματική μορφή, γιά νά ξαναμετατραπῇ ἀπό τή χρηματική στή φυσική μορφή. Δηλαδή, στήν υποδιαίρεση I ρεῖ περισσότερο χρήμα, ἐκτός ἀπό τό χρήμα πού κυκλοφορεῖ ἀνάμεσα στήν I καί στή II ἀπλῶς γιά τήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων· περισσότερο χρήμα, πού δέ μεσολαβεῖ γιά τήν πραγματοποίηση ἀμοιβαίας ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ἀλλά ἐμφανίζεται μονόπλευρα μόνο στή λειτουργία τοῦ μέσου ἀγορᾶς. Ταυτόχρονα ὅμως θά ἐλαττωνόταν ἀνάλογα ἡ ἐμπορευματική μάζα τοῦ II_v , πού εἶναι φορέας τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς αξίας πού ἀναπληρώνει τή φθορά, δηλ. ἡ ἐμπορευματική μάζα II, πού πρέπει ν’ ἀνταλλαχτεῖ ὄχι μέ ἐμπόρευμα τῆς I, ἀλλά μόνο μέ χρήμα τῆς I. “Από τήν υποδιαίρεση II θά ἔρεε περισσότερο χρήμα στήν I σάν ἀπλό μέσο ἀγορᾶς καί θά ὑπῆρχε λιγότερο ἐμπόρευμα τῆς II, πού ἀπέναντί του ἡ I θά λειτουργοῦσε σάν ἀπλός ἀγοραστής. “Επομένως, ἓνα μεγαλύτερο μέρος τῆς I_v δέ θάταν μετατρέψιμο σέ ἐμπόρευμα II, — γιατί τό I_v ἔχει κιόλας μετατραπῇ σέ ἐμπόρευμα II — ἀλλά θά κόλαε στή χρηματική μορφή.

“Υστερα ἀπ’ ὅλα αὐτά δέ χρειάζεται πιά νά ἐξετάσουμε τήν ἀντίστροφη περίπτωση, ὅπου μέσα σ’ ἓνα χρόνο εἶναι μικρότερη ἡ ἀναπαραγωγή τῶν περιπτώσεων θανάτου τοῦ πάγιου κεφαλαίου II, ἐνῶ ἀντίθετα εἶναι μεγαλύτερο τό μέρος πού ἀντιπροσωπεύει τή φθορά.

Κι ἔτσι θάχαμε μιά κρίση, — μιά κρίση παραγωγῆς — παρὰ τὴν ἀναπαραγωγή στὴν ἴδια κλίμακα.

Μέ δύο λόγια: Ἄν στίς συνθήκες τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς καί μέ ἀμετάβλητους ὅλους τοὺς ἄλλους ὅρους — δηλ. ἰδίως μέ ἀμετάβλητα τὴν παραγωγικὴ δύναμη, τὸ συνολικὸ μέγεθος καί τὴν ἐντατικότητά τῆς ἐργασίας — δέν προϋποθέταμε μιά σταθερὴ ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ πάγιο κεφάλαιο πού πεθαίνει (καί πού πρέπει ν' ἀνανεωθεί) καί στὸ πάγιο κεφάλαιο πού ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ μέ τὴν παλιά φυσικὴ μορφή (καί πού προσθέτει ἀξία στὰ προϊόντα μόνο σάν ἀναπλήρωση τῆς φθορᾶς του), τότε στή μιά περίπτωση ἡ μάζα τῶν κυκλοφοριακῶν συστατικῶν πού θάπρεπε ν' ἀναπαραχθοῦν θάμενε ἀμετάβλητη, θ' αὖξανε ὅμως ἡ μάζα τῶν πάγιων συστατικῶν πού θάπρεπε ν' ἀναπαραχθοῦν· θάπρεπε λοιπὸν ν' αὖξηθῇ ἡ συνολικὴ παραγωγή I ἢ θά παρουσιαζόταν ἔλλειμμα στὴν ἀναπαραγωγή, ἀκόμα κι ἂν παραβλέπαμε τίς χρηματικὲς σχέσεις.

Στὴν ἄλλη περίπτωση: Ἄν μειωνόταν τὸ ἀναλογικὸ μέγεθος τοῦ πάγιου κεφαλαίου II πού θάπρεπε ν' ἀναπαραχθῇ *in natura*, δηλ. ἂν αὖξανε στὴν ἴδια ἀναλογία τὸ συστατικὸ τοῦ πάγιου κεφαλαίου II πού θάπρεπε ν' ἀναπληρωθῇ σέ χρήμα, τότε θάμενε ἀμετάβλητη ἡ μάζα τῶν ἀναπαραγμένων ἀπὸ τὴν I κυκλοφοριακῶν συστατικῶν τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου II, ἐνῶ θά μειωνόταν ἡ μάζα τῶν πάγιων πού θάπρεπε ν' ἀναπαραχθοῦν. Ἔτσι θάχαμε εἴτε μείωση τῆς συνολικῆς παραγωγῆς I, εἴτε πάλι πλεόνασμα (ὅπως προηγούμενα ἔλλειμμα), καί μάλιστα πλεόνασμα πού δέν μπορεῖ νά χρηματοποιηθῇ.

Ἡ ἴδια ἐργασία θά μπορούσε βέβαια στὴν πρώτη περίπτωση νά δόσει μεγαλύτερο προϊόν, ἂν αὖξανόταν ἡ παραγωγικότητα, ἡ ἔκταση καί ἡ ἐντατικότητά της, κι ἔτσι στὴν πρώτη περίπτωση θά μπορούσε νά καλυφθῇ τὸ ἔλλειμμα· μιά τέτια ἀλλαγὴ ὅμως δέ θά μπορούσε νά σημειωθῇ χωρὶς μετακίνηση ἐργασίας καί κεφαλαίου ἀπὸ τὸν ἕνα κλάδο παραγωγῆς τῆς ὑποδιαίρεσης I στὸν ἄλλο, καί κάθε τέτια μετακίνηση θά προκαλοῦσε στιγμιαίες διαταραχές. Δεύτερο ὅμως (ἐφόσον θ' αὖξαναν ἡ ἔκταση καί ἡ ἐντατικότητά τῆς ἐργασίας) ἡ ὑποδιαίρεση I θάπρεπε ν' ἀνταλλάξει περισσότερη ἀξία μέ λιγότερη ἀξία II, δηλ. θά συντελοῦνταν μιά ὑποτίμηση τοῦ προϊόντος τῆς ὑποδιαίρεσης I.

Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει στὴ δεύτερη περίπτωση, ὅπου ἡ ὑποδιαίρεση I εἶναι ὑποχρεωμένη νά συστέλλει τὴν παραγωγή της, πράγμα πού σημαίνει κρίση γιὰ τοὺς ἐργάτες καί τοὺς κεφαλαιοκράτες πού ἀπασχολοῦνται σ' αὐτήν, ἢ δίνει πλεόνασμα, πράγμα πού σημαίνει πάλι κρίση. Αὐτὰ καθ'αυτὰ τὰ πλεονάσματα αὐτὰ δέν ἀποτελοῦν μειονέκτημα, ἀλλὰ πλεονέκτημα· στὴν κεφαλαιοκρατικὴ ὅμως παραγωγή ἀποτελοῦν μειονέκτημα.

Καί στίς δύο περιπτώσεις θά μπορούσε νά βῶνται τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, στὴν πρώτη περίπτωση γιὰ νά μετατρέψῃ σέ εἶδη κατανάλωσης τὸ ἐμπόρευμα I πού κόλησε στή χρηματικὴ μορφή, στὴ δεύτερη περίπτωση γιὰ νά πουληθῇ τὸ πλεόνασμα σέ ἐμπόρευμα. Τὸ ἐξωτερικὸ ὅμως ἐμπόριο, ἐφόσον δέν ἀναπληρώνει ἀπλῶς στοιχεῖα (καί σέ

ἀξία), μετατοπίζει μόνο τίς ἀντιφάσεις σέ πλατύτερη σφαίρα, ἀνοίγει σ' αὐτὲς πλατύτερο πεδίο δράσης.

Ὅταν παραμεριστεῖ πιά ἡ κεφαλαιοκρατικὴ μορφή τῆς ἀναπαραγωγῆς, τότε ἡ ὑπόθεση καταλήγει στὸ ὅτι τὸ μέγεθος τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ πάγιου κεφαλαίου (ἐδῶ τοῦ πάγιου κεφαλαίου πού λειτουργεῖ στὴν παραγωγή τῶν εἰδῶν κατανάλωσης), πού πεθαίνει καί πού ἐπομένως πρέπει ν' ἀναπληρωθῇ *in natura*, κυμαίνεται ἀπὸ χρόνο σέ χρόνο. Ἄν τὸν ἕνα χρόνο εἶναι πολὺ μεγάλο (πάνω ἀπὸ τὴ μέση θνησιμότητα, ὅπως γίνεται στοὺς ἀνθρώπους), τότε τὸν ἐπόμενο χρόνο θάναι σίγουρα ἀντίστοιχα πῶς μικρό. Ἡ μάζα τῶν πρώτων ὑλῶν, τῶν ἡμικατεργασμένων προϊόντων καί τῶν βοηθητικῶν ὑλῶν — ὑποθέτουμε ὅλους τοὺς ἄλλους ὅρους ἀμετάβλητους — πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ χρονιάτικη παραγωγή τῶν εἰδῶν κατανάλωσης δέ μειώνεται γιὰ τὸ λόγο αὐτό· θάπρεπε λοιπὸν ἡ συνολικὴ παραγωγή τῶν μέσων παραγωγῆς στὴ μιά περίπτωση ν' αὖξάνει καί στὴν ἄλλη νά μειώνεται. Ἡ θεραπεία ἐδῶ εἶναι μόνο μιά: διαρκὲς σχετικὴ ὑπερπαραγωγή· ἀπὸ τὴ μιά χρειάζεται κάποιο ποσὸ πάγιου κεφαλαίου, πού νά παράγει περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἄμεσα ἀπαραίτητο· ἀπὸ τὴν ἄλλη χρειάζεται προπάντων ἀπόθεμα πρώτης ὕλης κλπ., πού νά ξεπερνᾷ τίς ἁμεσες χρονιάτικες ἀνάγκες (αὐτὸ ἰσχύει ἐντελῶς ἰδιαίτερα γιὰ τὰ μέσα συντήρησης). Ἡ ὑπερπαραγωγή αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἰσοδυναμεῖ μέ ἔλεγχον τῆς κοινωνίας πάνω στὰ ὑλικά μέσα τῆς δικῆς τῆς ἀναπαραγωγῆς. Μέσα στὰ πλαίσια ὅμως τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἀναρχίας.

Τὸ παράδειγμα αὐτὸ τοῦ πάγιου κεφαλαίου — μέ ἀμετάβλητη τὴν κλίμακα τῆς ἀναπαραγωγῆς — εἶναι χτυπητό. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀγαπητὰ στοὺς οἰκονομολόγους ἐπιχειρήματα, πού χρησιμοποιοῦν γιὰ νά ἐξηγοῦν τίς κρίσεις, εἶναι ἡ δυσαναλογία στὴν παραγωγή πάγιου καί κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου. Γι' αὐτοὺς ἀποτελεῖ κάτι τὸ καινούργιο τὸ γεγονός ὅτι μπορεῖ καί πρέπει νά προκύψῃ μιά τέτια δυσαναλογία ὅταν ἀπλῶς διατηρεῖται τὸ πάγιο κεφάλαιο· τὸ γεγονός ὅτι μπορεῖ καί πρέπει νά προκύψῃ καί ὅταν ὑποτίθεται μιά ἰδεώδης κανονικὴ παραγωγή, δηλ. στὴν ἀπλή ἀναπαραγωγή τοῦ λειτουργοῦντος κίβλας κοινωνικοῦ κεφαλαίου.

XII. Ἡ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Ὡς τώρα ἀφήσαμε ὀλότελα κατὰ μέρος ἕναν παράγοντα, τὴ χρονιάτικη ἀναπαραγωγή χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ. Σάν ἀπλὸ ὑλικὸ γιὰ εἶδη πολυτελείας, γιὰ ἐπιχρυσώσεις κλπ. δέ θά χρειάζονταν καθόλου ν' ἀναφερθοῦν εἰδικὰ ἐδῶ, ὅπως δέ θά χρειάζονταν ν' ἀναφερθοῦν ὁποιαδήποτε ἄλλα προϊόντα. Ἀντίθετα παίζουν σπουδαῖο ρόλο σάν χρηματικὸ ὑλικὸ καί ἐπομένως σάν *potentialiter* [δυνάμει] χρήμα. Γιὰ λόγους ἀπλοποίησης θεωροῦμε ἐδῶ χρηματικὸ ὑλικὸ μόνο τὸ χρυσό.

Ἡ συνολικὴ χρονιάτικη παραγωγή χρυσοῦ ἦταν, σύμφωνα μέ πα-

λαιότερα στοιχεία, 800 000 ως 900 000 λίβρες = σέ στρογγυλούς αριθμούς 1100 ή 1250 εκατομμύρια μάρκα. Κατά τόν Ζέτμπεερ⁵³ όμως ή μέση παραγωγή τής πενταετίας 1871 — 1875 ήταν μόνο 170 675 χιλιογράμματα αξίας 476 εκατομμυρίων μάρκων. 'Απ' αυτά παρήγαν σέ στρογγυλούς αριθμούς: ή Αυστραλία 167, οί 'Ενωμένες Πολιτείες 166, ή Ρωσία 93 εκατομμύρια μάρκα. Τά υπόλοιπα κατανέμονται σέ διάφορες χώρες σέ ποσά κάτω τών 10 εκατομμυρίων μάρκων κατά χώρα. 'Η χρονιάτικη παραγωγή άσημιού στήν ίδια περίοδο ήταν κάτω λιγότερο από 2 εκατομμύρια χιλιογράμματα αξίας 354½ εκατομμυρίων μάρκων· απ' αυτά παρήγαν σέ στρογγυλούς αριθμούς τό Μεξικό 108, οί 'Ενωμένες Πολιτείες 102, ή Νότιος 'Αμερική 67, ή Γερμανία 26 εκατομμύρια κλπ.

'Από τίς χώρες όπου επικρατεί ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή μόνο οί 'Ενωμένες Πολιτείες είναι παραγωγός και χρυσού και άσημιού· οί ευρωπαϊκές κεφαλαιοκρατικές χώρες σχεδόν όλες παίρνουν τό χρυσό τους και τό κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος του άσημιού τους από τήν Αυστραλία, τίς 'Ενωμένες Πολιτείες, τό Μεξικό, τήν Νότιο 'Αμερική και τή Ρωσία.

Μετατοπίζουμε όμως τά χρυσορυχεία στή χώρα τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, τή χρονιάτικη αναπαραγωγή τής οποίας αναλύουμε έδω· και τό κάνουμε αυτό γιά τόν έξής λόγο:

Κεφαλαιοκρατική παραγωγή γενικά δέν υπάρχει χωρίς έξωτερικό έμπόριο. 'Αν όμως προϋποθέσουμε μιά κανονική χρονιάτικη αναπαραγωγή δοσμένης κλίμακας, προϋποθέτουμε επίσης μαζί πώς τό έξωτερικό έμπόριο απλώς αντικατασταίνει έγχώρια είδη [Artikel] μέ είδη άλλης μορφής χρήσης ή φυσικής μορφής, χωρίς νά θίγει τίς σχέσεις αξίας, επομένως και τίς σχέσεις αξίας στίς όποιες ανταλλάσσονται άμοιβαία οί δύο κατηγορίες: τά μέσα παραγωγής και τά είδη κατανάλωσης, ούτε τίς σχέσεις άνάμεσα στό σταθερό κεφάλαιο, τό μεταβλητό κεφάλαιο και τήν υπεραξία, στά όποια χωρίζεται ή αξία του προϊόντος τής καθεμιάς απ' αυτές τίς κατηγορίες. Τό μπάσιμο λοιπόν του έξωτερικού έμπορίου στήν άνάληψη τής αναπαραγόμενης κάθε χρόνο αξίας του προϊόντος μπορεί μόνο νά μπερδέψει τό ζήτημα, χωρίς νά προσφέρει κανένα καινούργιο στοιχείο ούτε γιά τό ίδιο τό πρόβλημα, ούτε γιά τή λύση του. Συνεπώς, πρέπει νά κάνουμε ολοκληρωτική άφαίρεση απ' αυτό· άρα και τόν χρυσό πρέπει έδω νά τόν πραγματευθούμε σάν άμεσο στοιχείο τής χρονιάτικης αναπαραγωγής και όχι σάν έμπορευματοκό στοιχείο πού έχει εισαχθεί απ' έξω μέ ανταλλαγή.

'Η παραγωγή χρυσού άνήκει, όπως και ή παραγωγή μετάλλων γενικά, στήν υποδιαίρεση I, στήν κατηγορία πού περιλαμβάνει τήν παραγωγή μέσων παραγωγής. 'Ας υποθέσουμε πώς ή χρονιάτικη παραγωγή χρυσού είναι = 30 (παίρνουμε τόν αριθμό αυτό γιά λόγους εύκολίας, στήν πραγματικότητα όμως είναι πολύ μεγάλος σέ σύγκριση μέ τούς αριθμούς του σχήματός μας)· άς υποθέσουμε πώς ό αριθμός

αυτός αναλύεται σέ $20_s + 5_m + 5_v$. Τό 20_s προορίζεται ν' ανταλλαχτεί μέ άλλα στοιχεία του I_s , και τήν ανταλλαγή αυτή θά τήν εξετάσουμε άργότερα· οί $5_m + 5_v$ (I) όμως πρέπει ν' ανταλλαχτούν μέ στοιχεία του II_s , δηλ. μέ είδη κατανάλωσης.

'Όσο γιά τίς 5_m , κάθε επιχείρηση πού παράγει χρυσό αρχίζει πριν άπόλα μέ τήν άγορά εργατικής δύναμης· όχι μέ χρυσό πού τόν έχει παραγάγει ή ίδια, αλλά μέ ένα ποσό του αποθέματος σέ χρήμα τής χώρας. Οί εργάτες αγοράζουν μ' αυτές τίς 5_m είδη κατανάλωσης από τήν υποδιαίρεση II, και ή υποδιαίρεση αυτή αγοράζει μέ τό χρήμα αυτό μέσα παραγωγής από τήν I. 'Αν υποθέσουμε πώς ή II αγοράζει από τήν I χρυσό σάν έμπορευματοκό ύλικό κλπ. (ουστατικά του σταθερού της κεφαλαίου) αξίας 2, τότε στους χρυσοπαραγωγούς επαναρέουν 2_m σέ χρήμα, πού άνήκει από προηγούμενα κιόλας στήν κυκλοφορία. 'Αν ή II δέν αγοράσει τίποτα άλλο από τήν I, τότε ή I αγοράζει από τή II, ρίχνοντας τό χρυσό της σάν χρήμα στήν κυκλοφορία, έπειδή ό χρυσός μπορεί ν' αγοράζει κάθε έμπόρευμα. 'Η διαφορά είναι μόνο πώς ή I έδω δέν εμφανίζεται σάν πωλητής, αλλά μόνο σάν αγοραστής. Οί χρυσορύχοι τής I μπορούν πάντα νά πουλουν τό έμπόρεμά τους, τό έμπόρευμα αυτό βρίσκεται πάντα στή μορφή τής άμεσης μεταρειψιμότητας.

'Ας υποθέσουμε πώς ένας νηματοπαραγωγός πλήρωσε 5_m στους εργάτες του, πού του δόσαν έναντι — εκτός από τήν υπεραξία — ένα προϊόν σέ νήμα = 5_v · οί εργάτες αγοράζουν μέ τίς 5 από τό II_s , τό II_s αγοράζει μέ τίς 5 χρήμα νήμα από τήν I, και έτσι οί 5_m επαναρέουν σέ χρήμα στό νηματοπαραγωγό. 'Αντίθετα, στήν περίπτωση πού υποθέσαμε οί I χρ (έτσι χαρακτηρίζουμε τούς χρυσοπαραγωγούς) προκαταβάλλουν στους εργάτες τους 5_m σέ χρήμα πού άνήκει από προηγούμενα στήν κυκλοφορία· οί εργάτες ξοδεύουν τό χρήμα γιά μέσα συντήρησης· από τίς 5 όμως επιστρέφουν μόνο 2 από τή II στους I χρ. 'Όμως οί I χρ μπορούν θανμάσια, ακριβώς όπως και ό νηματοργός, νά ξαναρχίσουν τό προτοές αναπαραγωγής: γιati οί εργάτες τους τους παράδωσαν 5 σέ χρυσό, από τίς όποιες έχουν πωλήσει τίς 2 και τίς άλλες 3 τίς έχουν σέ χρυσό, κι έτσι φτάνει νά τίς νομισματοποιήσουν⁵⁴ ή νά τίς μετατρέψουν σέ τραπεζογραμμάτια γιά νάχουν πάλι στά χέρια τους άμεσα, χωρίς τή μεσολάβηση τής υποδιαίρεσης II, όλο τό μεταβλητό κεφάλαιό τους μέ χρηματική μορφή.

'Αλλά στό πρώτο κιόλας αυτό προτοές τής χρονιάτικης αναπαραγωγής σημειώθηκε μιά άλλαγή στή μάζα του χρήματος πού άνήκει πραγματικά ή δυνάμει στήν κυκλοφορία. 'Εχουμε υποθέσει πώς τό II_s έχει αγοράσει 2_m (I χρ) σάν ύλικό, ένω 3 έχουν δαπανηθεί από τούς I χρ μέσα στά πλαίσια τής υποδιαίρεσης II πάλι μέ τή χρηματική

⁵³ Ad. Soetbeer: «Edelmetall-Produktion». Gotha 1879.

⁵⁴ «Σημαντική ποσότητα φυσικού χρυσού (gold bullion) ...οί χρυσοπαραγωγοί τή φέρονον κατευθείαν στό νομισματοκοπείο του "Άγιου Φραγκίσκου» — «Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation», 1879, μέρος III, σελ. 337.

μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου. Έπομένως, από τη χρηματική μάζα, που έχει παραδοθεί με τη μεσολάβηση της καινούργιας χρυσοπαραγωγής, 3 ξείνιναν στά πλαίσια της υποδιαίρεσης II και δεν επείστρεψαν στην υποδιαίρεση I. Σύμφωνα με την υπόθεσή μας, η II έχει καλύψει την ανάγκη της σε χρυσό υλικό. Οι 3 μένουν σαν χρυσός θησαυρός στα χέρια της. Έπειδή όμως δεν μπορούν ν' αποτελέσουν στοιχεία του σταθερού της κεφαλαίου και έπειδή η II από προηγούμενα κιάλας είχε αρκετό χρηματικό κεφάλαιο για την αγορά της εργατικής δύναμης· έπειδή ακόμα, αν εξαιρέσουμε το στοιχείο της φθοράς, αυτές οι συμπληρωματικές 3 χρ δεν έχουν ν' ασκήσουν καμιά λειτουργία μέσα στα πλαίσια του II μέ μέρος του οποίου έχουν ανταλλαχτεί (θα μπορούσαν να χρησιμεύουν μόνο για να καλύψουν pro tanto [κατά τοῦτο τό ποσό] το στοιχείο φθοράς, αν το II, (1) είναι μικρότερο από το II, (2), πράγμα που είναι ζήτημα σύμπτωσης)· έπειδή όμως, από την άλλη, αν εξαιρέσουμε ακριβώς το στοιχείο της φθοράς, πρέπει ολόκληρο το έμπορευματικό προϊόν II, ν' ανταλλαχτεί με μέσα παραγωγής $I_{(u+1)}$ — γιαντό, όλο αυτό το χρήμα πρέπει να μεταφερθεί από το II, στη II, αδιάφορο αν υπάρχει σε αναγκαία μέσα συντήρησης ή σε είδη πολυτελείας, και στη θέση του να μεταφερθεί αντίστοιχη έμπορευματική αξία από την II, στο II,. Αποτέλεσμα: Ένα μέρος της υπεραξίας αποταμιεύεται σαν θησαυρός σε χρήμα.

Στό δεύτερο χρόνο αναπαραγωγής, όταν η ίδια αναλογία της χρονιάτικης παραγωγής χρυσού εξακολουθεί να χρησιμοποιείται σαν υλικό, θα επαναρεύσουν πάλι 2 στον I χρ και 3 θ' αναπληρωθούν in partem, δηλ. πάλι θα αποδεσμευτούν στην υποδιαίρεση II σαν θησαυρός κ. ο. κ.

Σχετικά με το μεταβλητό κεφάλαιο γενικά: Όπως κάθε άλλος κεφαλαιοκράτης, έτσι και ο κεφαλαιοκράτης I χρ οφείλει να προκατάβλλει πάντα το κεφάλαιο αυτό σε χρήμα για την αγορά της εργασίας. Σχετικά όμως μ' αυτό το μ, εκείνοι που θ' αγοράσουν από την υποδιαίρεση II δεν είναι ο κεφαλαιοκράτης I, αλλά οι εργάτες του· έτσι δεν μπορεί να συμβεί ποτέ η περίπτωση — να εμφανιστεί ο ίδιος σαν αγοραστής, δηλ. να ρίξει χρυσό στη II χωρίς δική της πρωτοβουλία. Στό μέτρο όμως που η II αγοράζει υλικό απ' αυτόν, στο μέτρο που είναι υποχρεωμένη το σταθερό της κεφάλαιο II, να τό μετατρέψει σε χρυσό υλικό, ένα μέρος του (I χρ) μ επαναρέει από τη II στον I χρ με τον ίδιο τρόπο, όπως και στους άλλους κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης I· και στο μέτρο που δέ γίνεται αυτό, αναπληρώνει τό μ του σε χρυσό, που τον παίρνουν απευθείας από το προϊόν του. Στό μέτρο όμως που τό μ που έχει προκατάβλλει σε χρήμα δεν επαναρέει σ' αυτόν από την II, ένα μέρος των υπαρχόντων μέσων κυκλοφορίας (χρήμα που έχει περιέλθει στην υποδιαίρεση II από την υποδιαίρεση I και δεν έχει επιστρέψει στη I) μετατρέπεται σε θησαυρό στη II και γιαντό δεν ξοδεύει ένα μέρος της υπεραξίας της σε είδη κατανάλωσης. Έπειδή ανοίγουν διαρκώς καινούργια χρυσου-

χεία ή ξανανοίγουν παλιά, μία όρισμένη αναλογία του χρήματος που πρέπει να ξοδεύει ο I χρ σε μ αποτελεί πάντα μέρος της χρηματικής μάζας που υπήρχε πριν από την καινούργια χρυσοπαραγωγή· το χρήμα αυτό ο I χρ τό ρίχνει μέσω των εργατών του στην υποδιαίρεση II και, έφόσον δεν επιστρέφει από τη II στον I χρ, αποτελεί σ' αυτήν στοιχείο του θησαυρισμού.

Σχετικά όμως με την (I χρ), μπορεί ο I χρ να παρουσιάζεται εδώ πάντα σαν αγοραστής· ρίχνει την ν του σε χρυσό στην κυκλοφορία και τραβάει απ' αυτήν είδη κατανάλωσης II,. εδώ ο χρυσός χρησιμοποιείται ενμέρει σαν υλικό, γιαντό λειτουργεί σαν πραγματικό στοιχείο του σταθερού συστατικού σ του παραγωγικού κεφαλαίου· και έφόσον δέ συμβαίνει αυτό, ξαναγίνεται στοιχείο του θησαυρισμού, σαν μέρος του II, που ξείνινε με τη μορφή χρήματος. Φαίνεται — έπίσης ανεξάρτητα από τό I, ⁵⁵, που θά τό εξετάσουμε αργότερα — πώς ακόμα και στην απλή αναπαραγωγή, ακόμα κι αν αποκλείεται εδώ η συσσώρευση στην κυριολεξία, δηλ. η αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα, περιλαμβάνεται όσotόσο κατανάλωσιν ή αποταμίευση χρήματος ή ο θησαυρισμός. Καί μία που αυτό επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο, εξηγείται έτσι η προϋπόθεση από την όποία ξεκινάμε όταν εξετάζουμε την κεφαλαιοκρατική παραγωγή: ότι δηλ. κατά την αρχή της αναπαραγωγής βρίσκεται στα χέρια των κεφαλαιοκρατών I και II μία μάζα χρηματικών μέσων αντίστοιχη προς την ανταλλαγή έμπορευμάτων. Τέτια αποταμίευση γίνεται ακόμα και ύστερα από την αφαίρεση του χρυσού που χάνεται με τη φθορά του κυκλοφορούντος χρήματος.

Είναι αυτονόητο πώς όσο πιο προχωρημένη είναι η ήλικία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, τόσο πιο μεγάλη είναι η χρηματική μάζα που έχει συσσωρευτεί απ' όλες τις μεριές, τόσο πιο μικρό είναι έπομένως τό ανάλογο μέρος που η νέα χρονιάτικη παραγωγή χρυσού προσθέτει σ' αυτήν τη μάζα, μόλο που η προσθήκη αυτή μπορεί να είναι σημαντική σαν απόλυτο μέγεθος. Γενικά θέλουμε να επανέλθουμε μόνο μία φορά ακόμα στην αντίθεση που διατύπωσαν ενάντια στον Τούκ: πώς δηλ. είναι δυνατό κάθε κεφαλαιοκράτης να τραβάει μία υπεραξία από τό χρονιάτικο προϊόν, δηλ. να τραβάει από την κυκλοφορία περισσότερο χρήμα από τό χρήμα που ρίχνει σ' αυτήν, μία που σε τελευταία ανάλυση η ίδια ή τάξη των κεφαλαιοκρατών πρέπει να θεωρηθεί σαν η πηγή που γενικά ρίχνει τό χρήμα στην κυκλοφορία;

Συνοψίζοντας όσα αναπτύξαμε προηγούμενα (κεφ. 17ο [σελ. 319 — 349]) παρατηρούμε σχετικά μ' αυτό:

1) Ό μόνος όρος που απαιτείται εδώ: να βρίσκεται γενικά αρκετό χρήμα για ν' ανταλλαχτούν τά διάφορα στοιχεία της χρονιάτικης μάζας αναπαραγωγής — δέ θίγεται καθόλου από τό γεγονός ότι ένα μέρος της έμπορευματικής αξίας αποτελείται από υπεραξία. Άν υπο-

⁵⁵ Στό χειρόγραφο δεν υπάρχει η εξέταση της ανταλλαγής νεοπαραγμένου χρυσού μέσα στα πλαίσια του σταθερού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης I. — Φ. Ε.

θέσουμε πώς όλη ή παραγωγή ανήκει στους ίδιους τούς εργάτες και πώς επομένως ή υπερεργασία τους είναι μόνο υπερεργασία για τούς ίδιους τούς έαυτούς τους και όχι για τούς κεφαλαιοκράτες, τότε ή μάζα της έμπορευματικής άξίας πού κυκλοφορεί θάναι ή ίδια και, μέ άμετάβλητους τούς άλλους όρους, θ' απαιτεί την ίδια χρηματική μάζα για την κυκλοφορία της. Καί στίς δύο λοιπόν περιπτώσεις μπαίνει μόνο τό έρώτημα: 'Από πού προέρχεται τό αναγκαίο χρήμα για την ανταλλαγή όλης αυτής της άξίας; — Καί σέ καμιά περίπτωση τό έρώτημα: 'Από πού προέρχεται τό χρήμα για τή μετατροπή της υπεραξίας σέ χρήμα;

Πάντως, για να επανέλθουμε άλλη μιά φορά σ' αυτό, κάθε ξεχωριστό έμπόρευμα αποτελείται από $\sigma + \mu + \nu$, και έτσι για την κυκλοφορία της συνολικής έμπορευματικής μάζας απαιτείται, από τή μιά μεριά, ένα καθορισμένο χρηματικό ποσό για την κυκλοφορία του κεφαλαίου $\sigma + \mu$, και από την άλλη, ένα δεύτερο χρηματικό ποσό για την κυκλοφορία του εισοδήματος των κεφαλαιοκρατών, της υπεραξίας ν . 'Όπως για τούς ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες, τό ίδιο και για όλη την τάξη τους, τό χρήμα μέ τό όποιο προκαταβάλλει κεφάλαιο είναι διαφορετικό από τό χρήμα μέ τό όποιο ξοδεύει εισόδημα. 'Από πού προέρχεται αυτό τό τελευταίο χρήμα; 'Απλούστατα από εκείνη τή μάζα του χρήματος πού βρίσκεται στα χέρια της τάξης των κεφαλαιοκρατών, δηλ. γενικά από τή συνολική χρηματική μάζα πού βρίσκεται στην κοινωνία (ένα μέρος λειτουργεί σαν χρηματικό κεφάλαιο και ένα άλλο μέρος) χρησιμεύει για την κυκλοφορία του εισοδήματος των κεφαλαιοκρατών. Είδαμε κιόλας πιο πάνω, πώς κάθε κεφαλαιοκράτης, πού ιδρύει μιά καινούργια επιχείρηση, τό χρήμα πού ξοδεύει για τή συντήρησή του σέ είδη κατανάλωσης τό ξαναπαρέχει πάλι μέ τή μορφή του χρήματος πού χρησιμεύει για τή χρηματοποίηση της υπεραξίας του, μόλις ή επιχείρηση μπει πιά μπρός. 'Όμως, για να μιλήσουμε γενικά, όλη ή δυσκολία προέρχεται από δύο πηγές.

Πρώτο: "Αν ξετάσουμε μόνο την κυκλοφορία και την περιστροφή του κεφαλαίου, άρα και τον κεφαλαιοκράτη μόνο σαν προσωποποίηση του κεφαλαίου, — όχι σαν κεφαλαιοκράτη καταναλωτή και γλεντζέ — τόν βλέπουμε βέβαια να ρίχνει διαρκώς υπεραξία στην κυκλοφορία σαν συστατικό του έμπορευματικού του κεφαλαίου, όμως δέ βλέπουμε ποτέ τό χρήμα στα χέρια του σαν μορφή του εισοδήματος· δέν τόν βλέπουμε ποτέ να ρίχνει στην κυκλοφορία χρήμα για την κατανάλωση της υπεραξίας.

Δεύτερο: "Όταν ή τάξη των κεφαλαιοκρατών ρίχνει στην κυκλοφορία όρισμένο χρηματικό ποσό μέ μορφή εισοδήματος, μοιάζει σαν να πληρώνει ένα ισοδύναμο για τό μέρος αυτό του χρονιάτικου συνολικού προϊόντος, και έτσι παύει αυτό ν' αποτελεί εισόδημα. Τό υπερπροϊόν όμως πού παρασταίνει την υπεραξία δέ στοιχίζει τίποτα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών. Σάν τάξη τό κατέχει και τό απολαβαίνει δωρεάν και ή χρηματική κυκλοφορία δέν μπορεί να επιφέρει καμιά αλλαγή εδώ. 'Η αλλαγή πού επιφέρει ή κυκλοφορία συνίσταται απλούστατα στό ότι

κάθε κεφαλαιοκράτης, αντί να φάει τό υπερπροϊόν του *in natura*, πράγμα πού συνήθως δέν μπορεί να γίνει καθόλου, τραβάει και ιδιοποιείται κάθε λογής έμπορεύματα από τό συνολικό απόθεμα [συνολικό ποσό] του χρονιάτικου κοινωνικού υπερπροϊόντος, έμπορεύματα πού ή άξία τους φτάνει τό σύνολο της υπεραξίας πού ιδιοποιήθηκε. 'Αλλά ό μηχανισμός της κυκλοφορίας έδειξε πώς αν ή τάξη των κεφαλαιοκρατών ρίχνει χρήμα στην κυκλοφορία για να ξοδέψει εισόδημα, ξαναποσύρει τό ίδιο χρήμα από την κυκλοφορία, και έτσι μπορεί να ξαναρχίσει όλοένα τό ίδιο ποσό· πώς επομένως, έξεταζόμενη σαν τάξη κεφαλαιοκρατών, εξακολουθεί να παραμένει κάτοχος του χρηματικού αυτού ποσού πού απαιτείται για τή χρηματοποίηση της υπεραξίας. "Αν λοιπόν από την αγορά έμπορευμάτων ό κεφαλαιοκράτης δέν αποσύρει για τό καταναλωτικό του απόθεμα μονάχα την υπεραξία μέ μορφή έμπορευμάτων, αλλά ταυτόχρονα επαναρέει σ' αυτόν και τό χρήμα, μέ τό όποιο αγοράζει αυτά τά έμπορεύματα, τότε είναι φανερό πώς έχει αποσύρει τά έμπορεύματα από την κυκλοφορία χωρίς ισοδύναμο. Δέν τού στοιχίζουν τίποτα, παρόλο πού τά πληρώνει μέ χρήμα. "Όταν αγοράζω έμπορεύματα μέ μιά λίρα στερλίνα, και ό πωλητής του έμπορεύματος μου δίνει πίσω τή λίρα έναντι υπερπροϊόντος, πού δέ μου έχει στοιχίσει τίποτα, είναι φανερό πώς έχω πάρει δωρεάν τά έμπορεύματα. 'Η διαρκής επανάληψη αυτής της πράξης δέν αλλάζει καθόλου τό γεγονός ότι αποσύρω διαρκώς έμπορεύματα και διαρκώς μένω κάτοχος της λίρας, παρόλο πού απαλλάσσομαι απ' αυτήν προσωρινά για να προμηθευτώ έμπορεύματα. 'Ο κεφαλαιοκράτης ξαναεισπράττει διαρκώς αυτό τό χρήμα, σαν χρηματοποίηση υπεραξίας, πού δέν τούχει στοιχίσει τίποτα.

Είδαμε πώς για τόν Α. Σμίθ ή άξία του συνολικού κοινωνικού προϊόντος αναλύεται σέ εισόδημα, σέ $\mu + \nu$, πώς επομένως ή σταθερή κεφαλαιακή άξία υποτίθεται ίση μέ τό μηδέν. 'Απ' αυτό προκύπτει μέ αναγκαίότητα πώς τό χρήμα, τό απαραίτητο για την κυκλοφορία του χρονιάτικου εισοδήματος, επαρκεί και για την κυκλοφορία του συνολικού χρονιάτικου προϊόντος· πώς επομένως, στό παράδειγμά μας, τό χρήμα, τό απαιτούμενο για την κυκλοφορία των ειδών κατανάλωσης άξίας 3000, επαρκεί για την κυκλοφορία του συνολικού προϊόντος άξίας 9000. Αυτή είναι στην πραγματικότητα ή άποψη του Α. Σμίθ, και αυτή την άποψη επαναλαβαίνει ό Θ. Τούκ. Αυτή ή λαθεμένη αντίληψη για τή σχέση του χρηματικού ποσού, πού απαιτείται για τή χρηματοποίηση του εισοδήματος, προς τό χρηματικό ποσό, πού βάζει σέ κυκλοφορία τό συνολικό κοινωνικό προϊόν, είναι αναγκαίο αποτέλεσμα του τρόπου πού δέν τόν κατανόησαν και πού τόν φαντάστηκαν αστόχαστα, για τό πώς αναπαράγονται και ανάπληρώνονται κάθε χρόνο τά διάφορα υλικά και άξιακά στοιχεία του συνολικού χρονιάτικου προϊόντος. Γιαυτό έχει κιόλας ανααιρεθεί.

"Ας ακούσουμε τί λένε οί ίδιοι: ό Σμίθ και ό Τούκ.

"Ο Σμίθ λέει στό Βιβλίο ΙΙ, κεφ. 2: «'Η κυκλοφορία κάθε χώρας μπορεί να χωριστεί σέ δύο μέρη: στην κυκλοφορία των έμπόρων μετα-

ξύ τους και στην κυκλοφορία ανάμεσα στους εμπόρους και στους καταναλωτές. Αν και τα ίδια νομίσματα, χάρτινα ή μεταλλικά, μπορούν να χρησιμοποιούνται τότε στη μία και τότε στην άλλη κυκλοφορία, ωστόσο και οι δύο συντελούνται ταυτόχρονα και παράλληλα, και γι' αυτό η καθεμία από τις δύο έχει ανάγκη από μία καθορισμένη μάζα χρημάτων του ενός ή του άλλου είδους, για να συντελεστεί. Η αξία των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν ανάμεσα στους διάφορους εμπόρους δεν μπορεί ποτέ να ξεπεράσει την αξία των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν ανάμεσα στους εμπόρους και στους καταναλωτές· γιατί, ό,τι κι αν αγοράσουν οι έμποροι, πρέπει τελικά να πουληθεί στους καταναλωτές. Μία πού η κυκλοφορία ανάμεσα στους εμπόρους γίνεται χονδρικός, απαιτεί γενικά ένα αρκετά μεγάλο ποσό για κάθε ξεχωριστή ανταλλαγή. Αντίθετα, η κυκλοφορία ανάμεσα στους εμπόρους και στους καταναλωτές γίνεται συνήθως λιανικός και απαιτεί συχνά μόνο πολύ μικρά χρηματικά ποσά· κάποτε αρκεί ένα σελίνι ή ακόμα και μισή πένα. Τα μικρά όμως ποσά κυκλοφορούν πολύ πιο γρήγορα από τα μεγάλα... Γι' αυτό, παρόλο που οι χρονιάτικες αγορές όλων των καταναλωτών είναι σε αξία τουλάχιστο» (αυτό «τουλάχιστο» είναι ωραίο!) «ίσως με τις χρονιάτικες αγορές όλων των εμπόρων, ωστόσο μπορούν κατά κανόνα να γίνουν με μία πολύ μικρότερη χρηματική μάζα» κλπ.

Πάνω σ' αυτό τό σημείο του Άνταμ δ Θ. Τούνκ παρατηρεί («An Inquiry into the Currency Principle», London 1844, σελ. 34—36 κ. έ.): «Δέ χωράει αμφιβολία πώς η διάκριση αυτή που γίνεται εδώ είναι στην ουσία σωστή... Η ανταλλαγή ανάμεσα σε εμπόρους και καταναλωτές περιλαμβάνει και την πληρωμή του μισθού εργασίας, που αποτελεί τό κύριο έσοδο (the principal means) των καταναλωτών... Όλες οι ανταλλαγές ανάμεσα σε έμπορο και έμπορο, δηλ. όλες οι πουλήσεις, αρχίζοντας από τόν παραγωγό ή τόν εισαγωγέα, περνώντας απ' όλες τις διαβαθμίσεις των ενδιάμεσων προτοσές της μανουφакτουρας κλπ., ως κάτω στον έμπορο λιανικών ή τόν έμπορο εξαγωγέα, αναλύονται σε κινήσεις μεταφορών κεφαλαίου. Οι μεταφορές κεφαλαίου όμως δεν προϋποθέτουν αναγκαστικά, και πράγματι δεν προκαλούν στην πράξη, στη μεγάλη μάζα των ανταλλαγών μία πραγματική παραχώρηση τραπεζογραμμάτων ή νομισμάτων την ώρα της μεταφοράς, — έννοω υλική, όχι εικονική παραχώρηση... Τό συνολικό ποσό των ανταλλαγών ανάμεσα σε εμπόρους και εμπόρους πρέπει σε τελευταία ανάλυση να καθορίζεται και να περιορίζεται από τό ποσό των ανταλλαγών ανάμεσα σε εμπόρους και καταναλωτές».

Αν ή τελευταία φράση ήταν μεμονωμένη, θά μπορούσε να πιστέψει κανείς πώς δ Τούνκ διαπιστώνει απλώς πώς υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στις ανταλλαγές έμπορου με έμπορο και στις ανταλλαγές έμπορου με καταναλωτή, μ' άλλα λόγια, ανάμεσα στην αξία του χρονιάτικου συνολικού εισοδήματος και στην αξία του κεφαλαίου, με τό όποιο παράγεται τό εισόδημα. Δέ συμβαίνει όμως αυτό. Τάσσεται ρητά ύπέρ της αντίληψης του Α. Σμύθ. Γι' αυτό περιτενεί μία ιδιαίτερη κριτική της θεωρίας του για την κυκλοφορία.

2) Κάθε βιομηχανικό κεφάλαιο ρίχνει στην αρχή της λειτουργίας του μεμιάς χρήμα στην κυκλοφορία για όλόκληρο τό πάγιο συστατικό του, πού τό αποσύρει πάλι μόνο σιγά-σιγά μέσα σε κάποια χρόνια με την πούληση του χρονιάτικου του προϊόντος. Δηλ. ρίχνει στην αρχή περισσότερο χρήμα στην κυκλοφορία από τό χρήμα πού αποσύρει απ' αυτήν. Αυτό επαναλαμβάνεται σε κάθε ανανέωση του συνολικού κεφαλαίου in παύση· επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο για ένα καθορισμένο αριθμό επιχειρήσεων, πού τό πάγιο κεφάλαιό τους πρέπει ν' αναπληρώνεται in παύση· επαναλαμβάνεται τμηματικά σε κάθε έπισκευή, σε κάθε κλασματική μόνο ανανέωση του πάγιου κεφαλαίου. Αν λοιπόν από τή μία πλευρά αποσύρεται περισσότερο χρήμα από την κυκλοφορία απ' ό,τι ρίχνεται σ' αυτήν, από την άλλη πλευρά γίνεται τό αντίθετο.

Σ' όλους τούς κλάδους της βιομηχανίας, πού ή περίοδος παραγωγής τους (σάν μέγεθος διαφορετικό από την περίοδο εργασίας) περιλαμβάνει μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα, οι κεφαλαιοκράτες παραγωγοί ρίχνουν κατά τή διάρκειά της συνεχώς χρήμα στην κυκλοφορία, ένμέρει για πληρωμή της εργατικής δύναμης πού χρησιμοποιούν, ένμέρει για αγορά των μέσων παραγωγής πού πρόκειται να καταναλωθούν. Έτσι αποσύρονται από την αγορά εμπορευμάτων μέσα παραγωγής άμεσα και είδη κατανάλωσης είτε άμεσα από τούς εργάτες πού ξοδεύουν τό μισθό της εργασίας τους, είτε άμεσα από τούς ίδιους τούς κεφαλαιοκράτες πού δεν αναστέλλουν καθόλου την κατανάλωσή τους, χωρίς αυτοί οι κεφαλαιοκράτες να ρίχνουν άρχικά στην αγορά ένα ίσο-δύναμο σε εμπορεύματα. Κατά την περίοδο αυτή τό χρήμα πού ρίχνουν στην κυκλοφορία χρησιμεύει για την χρηματοποίηση εμπορευματικής αξίας, μαζί και της υπεραξίας πού αυτή περιέχει. Αυτό τό στοιχείο γίνεται πολύ σημαντικό στην αναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή σε μακρόπνοα έργα πού εκτελούνται από μετοχικές εταιρίες κλπ., όπως ή κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών, διωρύγων, λιμενικών κρηπιδωμάτων, μεγάλων αστικών έργων, ή ναυπήγηση σιδερένιων καραβιών, ή αποξήρανση γαιών σε μεγάλη κλίμακα κλπ.

3) Τή στιγμή πού οι άλλοι κεφαλαιοκράτες, αν δεν πάρουμε υπόψη τά έξοδα σε πάγιο κεφάλαιο, τραβούν από την κυκλοφορία περισσότερο χρήμα απ' ό,τι ρίξαν σ' αυτήν κατά την αγορά της εργατικής δύναμης και των κυκλοφοριακών στοιχείων, οι κεφαλαιοκράτες πού παράγουν χρυσό και άσήμι, αν δεν πάρουμε υπόψη τό εύγενές μέταλλο πού χρησιμεύει σαν πρώτη ύλη, ρίχνουν μόνο χρήμα στην κυκλοφορία, ένω αποσύρουν μόνο εμπορεύματα απ' αυτήν. Τό σταθερό κεφάλαιο, εκτός από τό μέρος πού αντιπροσωπεύει τή φθορά, τό μεγαλύτερο μέρος του μεταβλητού κεφαλαίου και όλόκληρη ή υπεραξία, εκτός από τό θησαυρό πού συγκεντρώνεται ένδεχόμενα στα χέρια τους, ρίχνονται σαν χρήμα στην κυκλοφορία.

4) Από τή μία μεριά, είναι αλήθεια πώς κυκλοφορούν κάθε λογής πράγματα σαν εμπορεύματα, πού δεν έχουν παραχθεί στη διάρκεια του τρέχοντος έτους, κομμάτια γής, σπίτια κλπ.. Έπειτα προϊόντα πού ή περίοδος παραγωγής τους εκτείνεται σε χρονικό διάστημα μεγαλύτερο

του έτους, ζώα, ξυλεία, κρασί κλπ. Γι' αυτά και για άλλα φαινόμενα έχει σημασία να σημειώσουμε πώς, εκτός από τό χρηματικό ποσό, τό απαραίτητο για τήν άμεση κυκλοφορία, βρίσκεται πάντα μία ορισμένη ποσότητα (χρήματος) σε λανθάνουσα, μή λειτουργούσα κατάσταση, πού όμως μπορεί ν' αρχίσει νά λειτουργεί μέ τήν πρώτη ώθηση. Επίσης ή άξία τέτοιων προϊόντων κυκλοφορεί συχνά τμηματικά και βαθμιαία, όπως ή άξία των σπιτιών κυκλοφορεί στό νοίκι πολλών έτών.

Από τήν άλλη μεριά, όλες οι κινήσεις του προτσές αναπαραγωγής δέ γίνονται μέ τή μεσολάβηση τής χρηματικής κυκλοφορίας. Από τήν κυκλοφορία αυτή αποκλείεται όλόκληρο τό προτσές παραγωγής, από τή στιγμή πού έχουν πιά αγοραστεί τά στοιχεία του. Αποκλείεται επίσης κάθε προϊόν, πού τό καταναλώνει άμεσα ο ίδιος πάλι ο παραγωγός — είτε άτομικά, είτε παραγωγικά, έδώ συμπεριλαμβάνεται και ή διατροφή σε είδος των εργατών γής.

Όποτε ή μάζα του χρήματος, πού κάνει νά κυκλοφορεί τό χρονιάτικο προϊόν, υπάρχει στήν κοινωνία, έχει συσσωρευτεί λίγο-λίγο. Δέν ανήκει στή νεοδημιουργημένη άξία του τρέχοντος έτους, εκτός ίσως από τό χρυσό πού αναπληρώνει φθαρμένα νομίσματα.

Κατά τήν περιγραφή αυτή υποθέσαμε αποκλειστική κυκλοφορία ευγενών μετάλλων, και άκόμα πώς ή κυκλοφορία αυτή γίνεται μέ τήν πιό απλή μορφή, μέ τή μορφή αγορών και πωλήσεων τοις μετρητοίς. μόλο πού στή βάση τής απλής μεταλλικής κυκλοφορίας τό χρήμα μπορεί νά λειτουργεί και σάν μέσο πληρωμής, και πράγματι ιστορικά λειτουργήσε σάν τέτοιο, και μόλο πού σ' αυτήν τή βάση έχουν αναπτυχθεί κάποιο πιστωτικό σύστημα και ορισμένες πλευρές του μηχανισμού του.

Τήν προϋπόθεση αυτή δέν τήν κάνουμε μόνο για μεθολογικούς λόγους, πού ή βαρύτητά τους φαίνεται κίβλας στό δι τι τόσο ο Τούκ και ή σχολή του, όσο και οι αντίπαλοί του ήταν υποχρεωμένοι στίς συζητήσεις τους κατά τήν εξέταση τής κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων νά επανέρχονται στήν υπόθεση τής καθαρής μεταλλικής κυκλοφορίας. Ήταν υποχρεωμένοι νά τό κάνουν αυτό *post festum* [κατόπιν εορτής], τό έκαναν όμως τότε πολύ επιφανειακά, και μάλιστα αναγκαστικά, επειδή ή αφετηρία παίζει έτσι στήν ανάλυση μόνο τό ρόλο παρεμπιπτόντος ζητήματος.

Η πιό απλή όμως εξέταση τής χρηματικής κυκλοφορίας, πού έχει περιγραφεί στήν *πρωταρχική* της μορφή, — και ή κυκλοφορία αυτή αποτελεί έδώ ενυπάρχον στοιχείο του χρονιάτικου προτσές αναπαραγωγής — δείχνει:

α) "Αν προϋποθέτουμε αναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή, άρα και κυριαρχία του συστήματος μισθωτής εργασίας, είναι φανερό πώς τό χρηματικό κεφάλαιο παίζει κύριο ρόλο, εφόσον αποτελεί τή μορφή, μέ τήν οποία προκαταβάλλεται τό μεταβλητό κεφάλαιο. Στο μέτρο πού αναπτύσσεται τό σύστημα τής μισθωτής εργασίας, κάθε προϊόν μετατρέπεται σε έμπόρευμα, και γιαντό πρέπει επίσης — εκτός από λίγες σημαντικές εξαιρέσεις — νά περάσει όλόκληρο από τή μεταμόρφω-

σή του σε χρήμα, σάν από μία από τίς φάσεις τής κίνησής του. Η μάζα του κυκλοφορούντος χρήματος πρέπει νά επαρκεί γι' αυτήν τή χρηματοποίηση των έμπορευμάτων, και τό μεγαλύτερο μέρος αυτής τής μάζας προσφέρεται μέ τή μορφή του μισθού εργασίας, του χρήματος, πού προκαταβάλλεται από τους βιομήχανους κεφαλαιοκράτες σάν χρηματική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου για πληρωμή τής εργατικής δύναμης και πού λειτουργεί στα χέρια των εργατών — στό μεγαλύτερο του μέρος — μόνο σάν μέσο κυκλοφορίας (μέσο αγοράς). Αυτό είναι τελείως αντίθετο από τή φυσική οικονομία πού επικρατεί στίς συνθήκες κάθε συστήματος προσωπικής εξάρτησης (μαζί και τής δουλοπαροικίας) και πολύ περισσότερο στίς συνθήκες των λίγο-πολύ πρωτόγων κοινοτήτων, αδιάφορο αν είναι αναμειγμένες μέ σχέσεις προσωπικής εξάρτησης ή δουλείας.

Στό σύστημα τής δουλείας τό χρηματικό κεφάλαιο, πού δαπανιέται για τήν αγορά εργατικής δύναμης, παίζει τό ρόλο χρηματικής μορφής του πάγιου κεφαλαίου, πού αναπληρώνεται μόνο βαθμιαία, ύστερα από τό πέραςμα τής ενεργού περιόδου ζωής του δούλου. Γιαντό, στους αρχαίους άθηνάιους τό κέρδος πού έβγαζε ένας δουλοκτήτης άμεσα, από τή βιομηχανική χρησιμοποίηση του δούλου του, ή έμμεσα, από τό νοίκιασμά του σε άλλους, πού τον χρησιμοποιούσαν βιομηχανικά (λχ. για δουλιά στα όρυχεία), θεωρούνταν επίσης μόνο τόκος (μαζί και απόσβεση) του προκαταβλημένου χρηματικού κεφαλαίου, άκριβώς όπως στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης λογαριάζει σάν τόκο και αναπλήρωση του πάγιού του κεφαλαίου ένα μέρος τής υπεραξίας σάν τή φθορά του πάγιου κεφαλαίου: πράγμα πού επίσης αποτελεί κανόνα και για τους κεφαλαιοκράτες πού νοικιάζουν πάγιο κεφάλαιο (σπίτια, μηχανές κλπ.). Οι άπλοι οικιακοί δούλοι, είτε χρησιμεύουν για τήν εκτέλεση απαραίτητων υπηρεσιών, είτε άπλως για επίδειξη πολυτέλειας, δέν παίρνονται έδώ υπόψη, αντιστοιχούν στήν τάξη των σημερινών υπηρετών μας. Όμως και τό σύστημα τής δουλείας — εφόσον ήταν ή κυρίαρχη μορφή τής παραγωγικής εργασίας στή γεωργία, τή μανουφρακτούρα, τή ναυτιλία κλπ., τόσο στίς αναπτυγμένες πολιτείες τής Ελλάδας, όσο και στή Ρώμη — διατηρεί ένα στοιχείο τής φυσικής οικονομίας. Τήν ίδια τήν αγορά δούλων τήν τροφοδοτούν διαρκώς μέ τό έμπόρευσμά της — μέ εργατική δύναμη — οι πόλεμοι, ή πειρατία κλπ., και ή άρπαγή αυτή μέ τή σειρά της δέ γίνεται μέσω ενός προτσές κυκλοφορίας, αλλά είναι σφετερισμός σε είδος ξένης εργατικής δύναμης μέ τή χρησιμοποίηση άμεσου σωματικού εξαναγκασμού. Ακόμα και στίς Ένωμένες Πολιτείες, άφου μετατράπηκε ή ενδιάμεση περιοχή ανάμεσα στίς Βόρειες Πολιτείες του συστήματος τής μισθωτής εργασίας και στίς δουλοκτητικές Νότιες Πολιτείες σε φυτώριο καλλιέργειας δούλων για τό Νότο, όπου δηλαδή ο ίδιος ο δούλος πού ριχνόταν στήν αγορά δούλων είχε γίνει στοιχείο τής χρονιάτικης αναπαραγωγής, ή μέθοδος αυτή επί αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα δέν επαρκούσε, αλλά συνεχίστηκε για όσο τό δυνατό μεγαλύτερο χρό-

νικό διάστημα τό δουλεμπόριο μέ τήν Ἀφρική γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀγορᾶς.

β) Ἡ παλίοια τοῦ χρήματος κατά τήν ἀνταλλαγή τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού στίς συνθήκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς συντελεῖται αὐθόρμητα· οἱ προκαταβολές πάγιου κεφαλαίου, πού γίνονται μέ μιᾶς καί σ' ὅλο τό μέγεθος τῆς ἀξίας τους, καί τό βαθμιαίο τράβηγμα ἀπό τήν κυκλοφορία τῆς ἀξίας τους, πού ἐκτείνεται σέ πολυετείς περίοδες, δηλ. ἡ βαθμιαία ἀποκατάστασή της σέ χρηματική μορφή μέ τό χρονιάτικο θησαυρισμό, τό θησαυρισμό πού ὡς πρός τήν οὐσία του εἶναι τελείως διαφορετικός ἀπό τό θησαυρισμό πού συντελεῖται παράλληλα μ' αὐτόν καί πού ὀφείλεται στή χρονιάτικη νέα χρυσοπαραγωγή· ἡ διαφορετική διάρκεια τοῦ χρόνου πού προκαταβάλλεται· χρέμα ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῶν περιόδων παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, ἐπομένως καί ἡ ἀνάγκη νά ξαναθησαυρίζεται πάντα προκαταβολικά, προτοῦ μπορέσει ν' ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν κυκλοφορία μέ τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος· ἡ διαφορετική διάρκεια τοῦ χρόνου προκαταβολῆς, πού προκύπτει ἔστω καί μόνο ἀπό τήν διαφορά τῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα στόν τόπο παραγωγῆς καί στήν ἀγορά πούλησης· τό ἴδιο καί ἡ διαφορά στό μέγεθος καί στήν περίοδο τῆς ἐπαναροῆς ἀνάλογα μέ τήν κατάσταση, ἡ ἀντίστοιχα μέ τό σχετικό μέγεθος τῶν παραγωγικῶν ἀποθεμάτων σέ διάφορους κλάδους καί στούς διάφορους μεμονωμένους κεφαλαιοκράτες τοῦ ἴδιου κλάδου, δηλ. οἱ διαφορετικές προθεσμίες ἀγορᾶς στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου — καί ὅλα αὐτά κατά τήν διάρκεια τοῦ ἔτους ἀναπαραγωγῆς· ἀρκεῖ μόνο ὅλα αὐτά τά διαφορετικά στοιχεῖα τῆς αὐθόρμητης κίνησης νά γίνουν ἀντιληπτά καί φανερά μέ τήν πείρα, γιά νά δώσουν ἀφορμή τόσο γιά μιᾶ σχεδιασμένη προσφυγή στό μηχανικά βοηθητικά μέσα τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, ὅσο καί γιά τό πραγματικό ψάρεμα τῶν κεφαλαίων πού ὑπάρχουν καί μποροῦν νά χρησιμεύσουν γιά δάνεια.

Σ' αὐτά πρέπει νά προσθέσουμε ἀκόμα τή διαφορά ἀνάμεσα στίς ἐπιχειρήσεις, πού ἡ παραγωγή τους, σέ κανονικές κατά τά ἄλλα συνθήκες, συντελεῖται συνεχῶς στήν ἴδια κλίμακα, καί στίς ἐπιχειρήσεις πού στίς διάφορες περιόδους τοῦ χρόνου χρησιμοποιοῦν ἐργατική δύναμη σέ διαφορετική ἔκταση, ὅπως συμβαίνει στή γεωργία.

ΧΙΙΙ. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΝΤΕΣΤΥΤ ΝΤΕ ΤΡΑΣΥ⁵⁶

Σάν παράδειγμα τῆς συγκεχυμένης καί ταυτόχρονα κομπαστικῆς ἀσκησίας τῶν οἰκονομολόγων, κατά τήν ἐξέταση τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς μπορεῖ νά χρησιμεύσει ὁ μεγάλος εἰδήμων τῆς λογικῆς Ντεστὺτ ντέ Τρασὺ (πρβλ. [Κ. Μάρε: «Τό Κεφάλαιο»], Βιβλίο Ι, κεφ. 4ο, 2, σελ. 176, ὑποσημείωση 30) πού τόν ἔπαιρνε στά σοβαρά ἀκόμα καί ὁ

⁵⁶ Ἀπό τό χειρόγραφο II.

Ρικάρντο, ὁ ὁποῖος τόν ὀνομάζει a very distinguished writer [ἕναν πολύ διακεκριμένο συγγραφέα] («Principles etc.», σελ. 333).

Αὐτός ὁ διακεκριμένος συγγραφέας δίνει τίς παρακάτω ἐξηγήσεις γιά τό συνολικό κοινωνικό προτσές ἀναπαραγωγῆς καί κυκλοφορίας:

«Θά μέ ρωτήσουν, πῶς αὐτοί οἱ βιομήχανοι ἐπιχειρηματίες βγάλουν τόσο μεγάλα κέρδη καί ἀπό ποιόν μποροῦν νά τά βγάλουν. Ἀπαντῶ πῶς αὐτό τό πετυχαίνουν, γιατί ὅλα ὅσα παράγουν τά πούλανε πιά ἀκριβὰ ἀπ' ὅ,τι τοὺς κόστισε ἡ παραγωγή τους, καί πῶς πούλανε:

1) ὁ ἕνας στόν ἄλλο ὅλα ὅσα μπαίνουν στήν κατανάλωσή τους γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τους, πού τά πληρώνουν μέ ἕνα μέρος τῶν κερδῶν τους·

2) στοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες, τόσο σ' αὐτοὺς πού μισθώνουν οἱ ἴδιοι, ὅσο καί σέ κείνους πού μισθώνουν οἱ ἀργόσχολοι κεφαλαιοκράτες· ἀπό τοὺς μισθωτοὺς αὐτοὺς ἐργάτες ξαναπαίρνουν μ' αὐτόν τόν τρόπο πίσω ὅλο τους τό μισθό, ἐκτός ἴσως ἀπό τίς μικροοικονομίες τους·

3) στοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες, πού τά πληρώνουν μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ εισοδήματός τους πού δέν τόχουν ἀκόμα δώσει στοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες πού ἀπασχολοῦν ἅμεσα· ἔτσι πού ὅλη ἡ πρὸςόδος πού πληρώνουν οἱ ἐπιχειρηματίες κάθε χρόνο στοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες ἐπαναρεῖ σ' αὐτοὺς ἀπό τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο δρόμο» (Destutt de Tracy: «Traité de la volonté et de ses effets», Paris 1826, σελ. 239).

Ἄρα οἱ κεφαλαιοκράτες πλουτίζουν, πρῶτο, ἐπειδὴ ὅλοι τους ἀλλοεξαπατοῦνται στήν ἀνταλλαγή τοῦ μέρους ἐκεῖνου τῆς ὑπεραξίας, πού τό ἀφιερώνουν στήν ἀτομική τους κατανάλωση ἢ πού τό τρῶνε σάν εισόδημα. Ἐπομένως, ἂν τό μέρος αὐτό τῆς ὑπεραξίας τους, ἢ τῶν κερδῶν τους, εἶναι 400 λίρ. στ., αὐτές οἱ 400 λίρ. στ. γίνονται λχ. 500 λίρ. στ., ἐπειδὴ ὁ κάθε μέτοχος αὐτῶν τῶν 400 λίρ. στ. πούλαει στόν ἄλλο κατά 25% ἀκριβότερα. Καί ἐπειδὴ ὅλοι κάνουν τό ἴδιο, τό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἴδιο, σάν νάχουν πούλῃσει ἀμοιβαῖα στή σωστή τιμή. Μόνο πού γιά τήν κυκλοφορία μιᾶς ἐμπορευματικῆς ἀξίας 400 λίρ. στ. χρειάζονται μιᾶ χρηματική μάζα 500 λίρ. στ., καί αὐτό μωάζει περισσότερο μέ μιᾶ μέθοδο γιά νά φτωχαίνουν ἀντὶ νά πλουτίζουν, γιατί μεγάλο μέρος τῆς συνολικῆς τους περιουσίας εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τό κρατοῦν μὴ παραγωγικό μέ τήν ἀνώφελη μορφή τῶν μέσων κυκλοφορίας. Ὅλη ἡ ὑπόθεση καταλήγει στό ὅτι ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, παρόλη τήν ὀλόπλευρη ὀνομαστική ἀνατίμηση τῶν ἐμπορευμάτων τους, ἔχουν νά μοιράσουν μεταξύ τους γιά τήν ἀτομική τους κατανάλωση μόνο ἕνα ἀπόθεμα ἐμπορευμάτων ἀξίας 400 λίρ. στ., ὅτι ὅμως ἀλληλοεναρτιστοῦνται νά κυκλοφοροῦν μιᾶ ἐμπορευματικὴ ἀξία 400 λίρ. στ. μέ μιᾶ χρηματικὴ μάζα, πού ἀπαιτεῖται γιά ἐμπορευματικὴ ἀξία 500 λίρ. στ.

Παραβλέπουμε τελείως τό γεγονός ὅτι ἐδῶ προϋποτίθεται «ἕνα μέρος τῶν κερδῶν τους» καί ἐπομένως γενικά ἕνα ἐμπορευματικό ἀπόθεμα, πού παρσταιναι κέρδος. Μά ὁ Ντεστὺτ ἤθελε ἴσα-ἴσα νά μᾶς ἐξηγήσει ἀπὸ ποῦ προέρχεται αὐτό τό κέρδος. Ἡ χρηματικὴ μάζα, ἡ

31. Κ. Μάρε, «Τό Κεφάλαιο», τόμος II

απαραίτητη γιά νά κυκλοφορήσει αὐτό τό κέρδος, εἶναι ἐντελῶς δευτερεῖον ζήτημα. Ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού παρασταίνουσι τό κέρδος φαίνεται νά προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες ὄχι μόνον πούλανε ὁ ἕνας στόν ἄλλο αὐτή τή μάζα ἐμπορευμάτων, — πράγμα πού εἶναι κιόλας πολύ ὠραῖο καί βαθύ — ἀλλά ὅλοι πούλανε ὁ ἕνας στόν ἄλλο πολύ ἀκριβά. Κι ἔτσι γνωρίζουμε τώρα μιά πηγή τοῦ πλουτισμοῦ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Συνοψίζεται στό μυστικό τοῦ «ἐπιθεωρητῆ Μπραίξινγκ»*, ὅτι ἡ μεγάλη φτώχεια προέρχεται ἀπό τή μεγάλη ραυνρετέ [φτώχεια].

2) Οἱ ἴδιοι κεφαλαιοκράτες πούλανε ἄκόμα «στούς μισθωτοῦς ἐργάτες, τόσο σ' αὐτούς πού μισθώνουν οἱ ἴδιοι, ὅσο καί σέ κείνους πού μισθώνουν οἱ ἀργόσχολοι κεφαλαιοκράτες. Ἔτσι ἀπό τοῦς μισθωτοῦς αὐτοῦς ἐργάτες παίρνουν πίσω ὅλο τους τό μισθό, ἐκτός ἴσως ἀπό τίς μικροοικονομίες τους».

Ἡ ἐπαναροή στούς κεφαλαιοκράτες τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, μέ τή μορφή τοῦ ὁποίου οἱ κεφαλαιοκράτες ἔχουν προκαταβάλει τό μισθό στόν ἐργάτη, ἀποτελεῖ κατά τόν κύριο Ντεστὺτ τή δεύτερη πηγή πλουτισμοῦ αὐτῶν τῶν κεφαλαιοκρατῶν.

Ἄν δηλαδή ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν πλήρωσε γιά μισθό στούς ἐργάτες λχ. 100 λίρ. στ., καί ἔπειτα οἱ ἴδιοι ἐργάτες ἀγοράζουν ἀπό τοῦς ἴδιους κεφαλαιοκράτες ἐμπόρευμά ἀξίας ἐπίσης 100 λίρ. στ., καί ἂν γιά τό λόγο αὐτό τό ποσό τῶν 100 λίρ. στ., πού οἱ κεφαλαιοκράτες προκατάβαλαν στούς ἐργάτες σάν ἀγοραστές ἐργατικῆς δύναμης, ἐπαναρεῖ σ' αὐτούς μέ τήν πούληση ἐμπορευμάτων 100 λίρ. στ. στούς ἐργάτες, θά πεῖ πῶς χάρη σ' αὐτό πλουτίζουν οἱ κεφαλαιοκράτες. Φαίνεται πῶς ἀπό τήν ἀποψη τοῦ κοινοῦ λογικοῦ, χάρη σ' αὐτήν τή διαδικασίᾳ οἱ κεφαλαιοκράτες ξαναγίνονται κύριοι τῶν 100 λίρ. στ., πού εἶχαν πρὶν ἀπὸ τή διαδικασίᾳ. Στὴν ἀρχή τῆς διαδικασίας ἔχουν 100 λίρ. στ. σέ χρήμα, μ' αὐτὲς τίς 100 λίρ. στ. ἀγοράσαν ἐργατικὴ δύναμη. Γι' αὐτὲς τίς 100 λίρ. στ., ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε ὡς τώρα, ἡ ἀγορασμένη ἐργασία παράγει ἐμπόρευματα ἀξίας 100 λίρ. στ. Μέ τήν πούληση ἐμπορευμάτων 100 λίρ. στ. στούς ἐργάτες οἱ κεφαλαιοκράτες παίρνουν πίσω 100 λίρ. στ. χρήμα. Ἔτσι οἱ κεφαλαιοκράτες ξανάχουν 100 λίρ. στ. χρήμα, ἐνῶ οἱ ἐργάτες ἔχουν ἐμπόρευμα 100 λίρ. στ., πού τό παρήγαγαν οἱ ἴδιοι. Εἶναι δύσκολο νά κατανοηθεῖ πῶς μποροῦν νά πλουτίσουν ἐδῶ οἱ κεφαλαιοκράτες. Ἄν οἱ 100 λίρ. στ. χρήμα δέν ἐπανερεῖ σ' αὐτούς, θάπρεπε, πρῶτο, νά πληρώσουν στούς ἐργάτες 100 λίρ. στ. χρήμα γιά τήν ἐργασία τους καί, δεύτερο, νά τοῦς δώσουν δωρεάν τό προϊόν αὐτῆς τῆς ἐργασίας, δηλ. εἶδη κατανάλωσης 100 λίρ. στ. Ἐπομένως ἡ ἐπαναροή τοῦ χρήματος θά μποροῦσε τό πολύ-πολύ νά ἐξηγήσει, γιατί οἱ κεφαλαιοκράτες δέν ἔγιναν πῶς φτωχοί μέ τήν πράξη αὐτή, σέ καμιά περίπτωση ὅμως γιατί ἔγιναν ἔτσι πλουσιότεροι.

* Πρόσωπο ἀπὸ ἓνα μυθιστόρημα τοῦ Φρίτς Ράουτερ. Σημ. Μετ.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα εἶναι, βέβαια, πῶς οἱ κεφαλαιοκράτες κατέχουν τίς 100 λίρ. στ. καί γιατί οἱ ἐργάτες, ἀντὶ νά παράγουν γιά δικό τους λογαριασμό ἐμπόρευματα, εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀνταλλάσσουν τήν ἐργατικὴ τους δύναμη μ' αὐτὲς τίς 100 λίρ. στ. Μά αὐτό εἶναι κάτι πού γιά ἕναν στοχαστὴ τοῦ διαμετρήματος τοῦ Ντεστὺτ εἶναι αὐτονόητο.

Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Ντεστὺτ δέν εἶναι πέρα γιά πέρα εὐχαριστημένος μ' αὐτὴ τή λύση. Δέ μᾶς εἶχε πεῖ δά ὅτι πλουτίζει κανεὶς, ξοδεύοντας ἓνα χρηματικὸ ποσό 100 λίρ. στ. καί εἰσπράττοντας ἔπειτα πάλι ἓνα χρηματικὸ ποσό 100 λίρ. στ., δηλ. μέ τήν ἐπαναροή 100 λίρ. στ. σέ χρήμα, πράγμα πού μᾶς δείχνει ἀπλῶς γιατί δέ χάνονται οἱ 100 λίρ. στ. Μᾶς εἶχε πεῖ πῶς οἱ κεφαλαιοκράτες πλουτίζουν, «γιατί ὅλα ὅσα παράγουν τὰ πούλανε πῶς ἀκριβά ἀπ' ὅ,τι τοῦς κόστισε ἡ παραγωγή τους».

Ἐπομένως, πρέπει οἱ κεφαλαιοκράτες στίς συναλλαγές τους μέ τοῦς ἐργάτες νά πλουτίζουν καί ἀπὸ τό γεγονός ὅτι πούλανε σ' αὐτούς πῶς ἀκριβά. Θαναῶσια! «Πληρώνουν μισθό ἐργασίας... καί ὅλα αὐτὰ ἐπαναρεῖ σ' αὐτούς μέ τίς δαπάνες ὧν αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων πού τοῦς πληρώνουν γι' αὐτὰ» (γιά τὰ προϊόντα) «πῶς ἀκριβά ἀπ' ὅ,τι κόστισαν σ' αὐτούς» (στούς κεφαλαιοκράτες) «χάρη σ' αὐτό τό μισθό ἐργασίας» (σελ. 240). Δηλαδή οἱ κεφαλαιοκράτες πληρώνουν 100 λίρ. στ. μισθό στούς ἐργάτες καί ἔπειτα πούλανε στούς ἐργάτες τό ἴδιο τους τό προϊόν πρὸς 120 λίρ. στ., ἔτσι πού στούς κεφαλαιοκράτες δέν ἐπιστρέφουν μόνο οἱ 100 λίρ. στ., ἀλλά καί κερδίζουν 20 λίρ. στ. ἐπιπλέον; Αὐτό εἶναι ἀδύνατο. Οἱ ἐργάτες μποροῦν νά πληρώνουν μόνο μέ τό χρήμα πού ἔχουν πᾶρει μέ μορφή μισθοῦ ἐργασίας. Ἄν πήραν 100 λίρ. στ. μισθό ἀπὸ τοῦς κεφαλαιοκράτες, μποροῦν ν' ἀγοράσουν μόνο μέ 100 λίρ. στ. καί ὄχι μέ 120 λίρ. στ. Ἄρα μ' αὐτό τὸν τρόπο δέ θά γινόταν τίποτα. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἓνας ἄλλος δρόμος. Οἱ ἐργάτες ἀγοράζουν ἀπὸ τοῦς κεφαλαιοκράτες ἐμπόρευμα μέ 100 λίρ. στ., παίρνουν ὅμως στήν πραγματικότητά ἐμπόρευμα ἀξίας μόνο 80 λίρ. στ. Ἔτσι τοῦς ἔχουν ὁπωσδήποτε ἐξαπατήσει κατὰ 20 λίρ. στ. Καί ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει ὁπωσδήποτε πλουτίσει κατὰ 20 λίρ. στ., ἐπειδὴ στήν πραγματικότητά ἔχει πληρώσει τήν ἐργατικὴ δύναμη κατὰ 20% κάτω ἀπὸ τήν ἀξία της ἢ ἀπὸ πλάγιο δρόμο μείωσε τὸν ὀνομαστικὸ μισθό ἐργασίας κατὰ 20%.

Ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν θά πετύχαινε τὸν ἴδιο σκοπό, ἂν πληρώνει ἐξαρχῆς στούς ἐργάτες μόνο 80 λίρ. στ. μισθό, καὶ ἂν ὕστερα ἐναντι αὐτῶν τῶν 80 λίρ. στ. σέ χρήμα τοῦς προμήθευε στήν πραγματικότητά ἐμπόρευμα ἀξίας 80 λίρ. στ. Αὐτὸς φαίνεται νά εἶναι ὁ κανονικὸς δρόμος, — ἂν πάρουμε ὑπόψη ὅλη τήν τάξη — ἐπειδὴ ἀκόμα καί κατὰ τὸν ἴδιο τὸν κύριο Ντεστὺτ ἡ ἐργατικὴ τάξη πρέπει νά παίρνει «ἀρκετὸ μισθό» (σελ. 219), ἐπειδὴ ὁ μισθὸς αὐτός πρέπει νά ἐπαρκεῖ τουλάχιστο γιά νά συντηρεῖται στὴ ζωὴ καί νά διατηρεῖ τήν ικανότητά της νά ἐργάζεται, «γιά ν' ἀποχτᾷ τὰ ἀπαραίτητα μέσα συντήρησης» (σελ. 180). Ἄν οἱ ἐργάτες δέν παίρνουν αὐτοῦς τοῦς ἐπαρ-

κείς μισθούς, αυτό θά σήμαινε, κατά τόν ἴδιο τόν Ντεστύτ, «τό θάνατο τῆς βιομηχανίας» (σελ. 208), δηλ. ἀπ' οὗ φαίνεται δέν πρόκειται γιά μέσο πλουτισμοῦ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ὅποιο ὅμως κι ἔν εἶναι τό ὕψος τῶν μισθῶν, πού ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν πληρώνει στήν ἐργατική τάξη, οἱ μισθοί αὐτοί ἔχουν ὥστόσο μιά καθορισμένη ἀξία, λχ. 80 λίρ. στ. Ἀν λοιπόν ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν πληρώνει στούς ἐργάτες 80 λίρ. στ., τότε ἔναντι αὐτῶν τῶν 80 λίρ. στ. πρέπει νά τοὺς προμηθεύσει ἐμπορεύματα ἀξίας 80 λίρ. στ., καί γι' αὐτό ἡ ἐπαναροή τῶν 80 λίρ. στ. δέν τοὺς πλουτίζει. Ἄν τοὺς πληρώνει σέ χρήμα 100 λίρ. στ. καί τοὺς πουλάει ἔναντι 100 λίρ. στ. ἐμπορεύματα ἀξίας 80 λίρ. στ., τότε τοὺς πληρώνει σέ χρήμα 25% περισσότερα ἀπό τόν κανονικό τους μισθό, καί σέ ἀντιστάθμισμα τοὺς προμηθεύει 25% λιγότερα ἐμπορεύματα.

Μ' ἄλλα λόγια: τό ἀπόθεμα, ἀπό τό ὁποῖο ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀντλεῖ γενικά τό κέρδος τῆς, θά σχηματίζονταν μέ κρατήσεις ἀπό τόν κανονικό μισθό ἐργασίας, μέ πληρωμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς, δηλ. κάτω ἀπό τήν ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν κανονική ἀναπαραγωγή τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Ἄν πληρωνόνταν λοιπόν ὁ κανονικός μισθός ἐργασίας, πράγμα πού κατά τόν Ντεστύτ πρέπει νά γίνεται, δέ θά ὑπῆρχε ἀπόθεμα γιά κέρδος οὔτε γιά τοὺς βιομήχανους, οὔτε γιά τοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες.

Ἐπομένως, ὁ κύριος Ντεστύτ θάπρεπε ὅλο τό μυστικό τοῦ τρόπου, πῶς πλουτίζει ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, νά τό συνοψίσει σέ τοῦτο: μέ κρατήσεις ἀπό τό μισθό ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή δέν ὑπάρχουν τά ἄλλα ἀποθέματα τῆς ὑπεραξίας, γιά τά ὁποῖα μιλάει στά σημεία 1 καί 3.

Ἐπομένως, σ' ὅλες τίς χώρες, ὅπου ὁ βασικός μισθός τῶν ἐργατῶν ἔχει περιοριστεῖ στήν ἀξία τῶν μέσων κατανάλωσης, τῶν ἀπαραίτητων γιά τή συντήρησή τους σάν τάξης, δέ θά ὑπῆρχε οὔτε ἀπόθεμα κατανάλωσης, οὔτε ἀπόθεμα συσσώρευσης γιά τοὺς κεφαλαιοκράτες, ἄρα δέ θά ὑπῆρχε οὔτε ἀπόθεμα συντήρησης τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, συνεπῶς δέ θά ὑπῆρχε οὔτε τάξη κεφαλαιοκρατῶν. Καί μάλιστα, κατά τόν Ντεστύτ, αὐτό θά συνέβαινε σ' ὅλες τίς πλούσιες ἀναπτυγμένες χώρες μέ παλιό πολιτισμό, γιατί ἐδῶ, «στὶς δικές μας, ἀπό παλιά ριζωμένες, κοινωνίες, τό ἀπόθεμα ἀπό τό ὁποῖο καλύπτεται ὁ μισθός εἶναι... ἕνα σχεδόν σταθερό μέγεθος» (σελ. 202).

Ἐπίσης καί ὅταν οἱ κεφαλαιοκράτες περικόπτουν τό μισθό, ὁ πλουτισμός τῶν κεφαλαιοκρατῶν δέν προέρχεται ἀπό τό ὅτι πληρώνουν πρῶτα τόν ἐργάτη 100 λίρ. στ. σέ χρήμα καί ὕστερα τοῦ δίνουν 80 λίρ. στ. σέ ἐμπορεύματα γι' αὐτὲς τίς 100 λίρ. στ., — δηλ. κυκλοφοροῦν στήν πραγματικότητα 80 λίρ. στ. ἐμπορεύματα μέ τό κατά 25% μεγαλύτερο χρηματικό ποσό τῶν 100 λίρ. στ. — ἀλλά προέρχεται ἀπό τό ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης ἰδιοποιεῖται ἀπό τό προϊόν τοῦ ἐργάτη ἐκτός ἀπό τήν ὑπεραξία — ἀπό τό μέρος τοῦ προϊόντος πού ἐντιπροσωπεύει τήν ὑπεραξία — καί ἄλλα 25% ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος

πού θάπρεπε νά περιέλθει στὸν ἐργάτη μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Μέ τόν παράλογο τρόπο, πού ὁ Ντεστύτ ἀντιλαμβάνεται τό πράγμα, ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν δέ θά κέρδιζε ἀπολύτως τίποτα. Πληρώνει 100 λίρ. στ. γιά μισθό ἐργασίας καί ἐπιστρέφει στὸν ἐργάτη γι' αὐτὲς τίς 100 λίρ. στ. ἀπό τό δικό του προϊόν ἐμπορεύματα ἀξίας 80 λίρ. στ. Στήν ἐπόμενη πράξη ὅμως πρέπει γιά τήν ἴδια διαδικασία νά προκαταβάλει πάλι 100 λίρ. στ. Ἐτσι δημιουργεῖ ἀπλῶς στὸν ἑαυτοῦ τῆς τήν ἀνώφελη εὐχαρίστηση νά προκαταβάλει 100 λίρ. στ. χρήμα καί ἔναντι αὐτῶν νά δίνει ἐμπορεύματα 80 λίρ. στ. Δηλαδή προκαταβάλλει διαρκῶς ἀνώφελα ἕνα κατά 25% μεγαλύτερο χρηματικό κεφάλαιο γιά τήν κυκλοφορία τοῦ μεταβλητοῦ τῆς κεφαλαίου, πράγμα πού ἀποτελεῖ μιά πολὺ ιδιόμορφη μέθοδο πλουτισμοῦ.

3) Ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν πουλάει, τέλος, «στοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες, πού τήν πληρώνουν μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ εἰσοδήματός τους πού δέν τόχουν ἀκόμα δώσει στοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες πού ἀπασχολοῦν ἄμεσα» ἔτσι πού ὅλη ἡ πρόσδοδος πού πληρώνει κάθε χρόνο σ' αὐτούς» (στοὺς ἀργόσχολους) «ἐπαναφέρει σ' αὐτὴν ἀπὸ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο δρόμο».

Εἶδαμε προηγουμένα πῶς οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες «πληρώνουν μέ ἕνα μέρος τῶν κερδῶν τους ὅλα ὅσα μπαίνουν στήν κατανάλωσή τους γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τους». Ἄς ὑποθέσουμε λοιπὸν πῶς τὰ κέρδη τους = 200 λίρ. στ. Τίς 100 λίρ. στ. τίς ξοδεύουν λχ. γιά τήν ἀτομική τους κατανάλωση. Οἱ ἄλλες μισές ὅμως = 100 λίρ. στ. δέν ἀνήκουν σ' αὐτούς, ἀλλὰ στοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες, δηλ. σ' αὐτούς πού παίρνουν τὴν γαιοπρόσοδο, καί στοὺς κεφαλαιοκράτες πού δανεῖζουν μέ τόκο. Πρέπει λοιπὸν νά πληρώσουν σ' αὐτὴ τήν παρέα 100 λίρ. στ. Ἄς ὑποθέσουμε πῶς ἀπὸ τό χρήμα αὐτό οἱ ἀργόσχολοι κεφαλαιοκράτες χρειάζονται 80 λίρ. στ. γιά τὴ δική τους κατανάλωση καί 20 λίρ. στ. γιά τὴ μίσθωση ὑπηρετῶν κλπ. Ἀγοράζουν λοιπὸν μέ τίς 80 λίρ. στ. εἶδη κατανάλωσης ἀπὸ τοὺς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες. Ἐτσι, ἐνῶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς τελευταίους προϊόν 80 λίρ. στ., ἐπαναφέρουν σ' αὐτούς 80 λίρ. στ. σέ χρήμα ἢ τὰ $\frac{4}{5}$ τῶν 100 λίρ. στ. πού ἔχουν πληρώσει στοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες μέ τὴν ὀνομασία γαιοπρόσοδος, τόκος κλπ. Ἐπειτα ἡ τάξη τῶν ὑπηρετῶν, οἱ ἄμεσοι μισθωτοὶ ἐργάτες τῶν ἀργόσχολων κεφαλαιοκρατῶν, πήραν ἀπὸ τ' ἀφεντικὰ τους 20 λίρ. στ. Μέ τό χρήμα αὐτό ἀγοράζουν ἐπίσης εἶδη κατανάλωσης 20 λίρ. στ. ἀπὸ τοὺς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες. Ἐτσι, ἐνῶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς τελευταίους προϊόν 20 λίρ. στ., ἐπαναφέρουν σ' αὐτούς 20 λίρ. στ. σέ χρήμα ἢ τό τελευταῖο πέμπτο τῶν 100 λίρ. στ. πού ἔχουν πληρώσει στοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες σάν πρόσοδο, τόκο κλπ.

Στό τέλος τῆς συναλλαγῆς ἔχουν ἐπιστρέψει στοὺς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες οἱ 100 λίρ. στ. χρήμα, πού εἶχαν παραχωρήσει στοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες γιά τήν πληρωμὴ γαιοπροσόδου, τόκων κλπ., ἐνῶ τό μισθὸ ὑπερπρόϊόν τους, = 100 λίρ. στ., ἔχει περάσει ἀπὸ

τά δικά τους χέρια στο απόθεμα κατανάλωσης των ἀργόσχολων κεφαλαιοκρατών.

Γιὰ τὸ ζήτημα λοιπόν πού πρόκειται ἐδῶ εἶναι ὁλοφάνερα τελείως περιττό νά πάρουμε ὑπόψη τήν κατανομή των 100 λίρ. στ. ἀνάμεσα στούς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες καί στούς ἄμεσους μισθωτούς ἐργάτες τους. Τό πράγμα εἶναι ἀπλό: Οἱ πρόσοδοί τους, οἱ τόκοι τους, κοντολογῆς, τό μερτικό πού παίρνουν ἀπό τήν ὑπεραξία = 200 λίρ. στ., τοὺς τό πληρώνουν οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες σέ χρῆμα μέ τίς 100 λίρ. στ. Μ' αὐτές τίς 100 λίρ. στ. οἱ ἀργόσχολοι κεφαλαιοκράτες ἀγοράζουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα εἶδη κατανάλωσης ἀπό τοὺς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες. Ἄρα, τοὺς ἐπιστρέφουν τίς 100 λίρ. στ. καί παίρνουν ἀπ' αὐτούς εἶδη κατανάλωσης 100 λίρ. στ.

Ἔτσι συντελέστηκε ἡ ἐπαναροή των 100 λίρ. στ. σέ χρῆμα, πού οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες πλήρωσαν στούς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες. Μήπως αὕτη ἡ ἐπαναροή χρήματος εἶναι — ὅπως ὀνειρεύεται ὁ Ντεστὺτ — ἓνα μέσο πλουτισμοῦ γιὰ τοὺς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες; Πρίν ἀπὸ τή συναλλαγή εἶχανε ἓνα ποσό ἀξίας 200 λίρ. στ., τίς 100 λίρ. στ. σέ χρῆμα καί τίς 100 σέ εἶδη κατανάλωσης. Ὑστερα ἀπὸ τή συναλλαγή ἔχουν μόνο τό μισό ἀρχικό ποσό ἀξίας. Ἐχουν πάλι τίς 100 λίρ. στ. σέ χρῆμα, ὅμως χάσανε τίς 100 λίρ. στ. σέ εἶδη κατανάλωσης, πού πέρασαν στά χέρια των ἀργόσχολων κεφαλαιοκρατών. Ἐγιναν δηλ. κατὰ 100 λίρ. στ. φτωχότεροι, ἀντί νά γίνουν κατὰ 100 λίρ. στ. πλουσιότεροι. Ἄν, ἀντί ν' ἀκολουθήσουν αὐτό τόν ἔμμεσο δρόμο, ἀντί δηλ. νά πληρώσουν πρῶτα 100 λίρ. στ. σέ χρῆμα καί ἔπειτα αὐτές τίς 100 λίρ. στ. νά τίς ξαναεπιστρέψουν σάν πληρωμή εἰδῶν κατανάλωσης ἀξίας 100 λίρ. στ., πλήρωναν ἄμεσα τήν πρόσοδο, τόν τόκο κλπ. μέ τή φυσική μορφή τοῦ προϊόντος τους, δέ θά ἐπανεῖχαν σ' αὐτούς ἀπὸ τήν κυκλοφορία 100 λίρ. στ., γιατί δέ θάχαν ρίξει σ' αὐτήν 100 λίρ. στ. Ἄν ἀκολουθοῦσαν τό δρόμο τῆς πληρωμῆς σέ εἶδος, ἡ ὑπόθεση θά παρουσιαζόταν ἀπλούστατα ἔτσι: ἀπὸ τό ὑπερ-προϊόν ἀξίας 200 λίρ. στ. θά κρατοῦσαν τό μισό γιὰ τόν ἑαυτό τους καί τό ἄλλο μισό θά τόδιναν στούς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες, χωρὶς νά εἰσπράξουν ἕναντι κανένα ἰσοδύναμο. Ἀκόμα καί ὁ Ντεστὺτ δέ θά μπορούσε νά μπεῖ στόν πειρασμό νά διακηρύξει πῶς πρόκειται ἐδῶ γιὰ μέσο πλουτισμοῦ.

Ἡ γῆ καί τό κεφάλαιο, πού δανειστήκαν οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες ἀπὸ τοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες καί γιὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νά τοὺς πληρώσουν ἓνα μέρος τῆς ὑπεραξίας μέ μορφή γαιοπροσόδου, τόκου κλπ., ἦταν φυσικά γι' αὐτούς ἐπικερδῆ, γιατί ἀποτελοῦσαν ἕναν ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς παραγωγῆς τόσο τοῦ προϊόντος γενικά, ὅσο καί τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ προϊόντος, πού ἀποτελεῖ ὑπερ-προϊόν ἢ πού ἀντιπροσωπεύει τήν ὑπεραξία. Τό κέρδος αὐτό προκύπτει ἀπὸ τή χρησιμοποίηση τῆς δανεισμένης γῆς ἢ τοῦ δανεισμένου κεφαλαίου, ὅχι ὅμως ἀπὸ τήν τιμὴ πού πληρώνεται γι' αὐτά. Ἡ τιμὴ αὕτη ἀποτελεῖ μᾶλλον ἀφαίρεση ἀπὸ τό κέρδος. Διαφορετικά θάπρεπε νά ὑποστηρίξουμε τήν ἄποψη πῶς οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες δέ

θά γινόταν πλουσιότεροι, ἀλλὰ φτωχότεροι, ἂν μπορούσαν νά κρατήσουν γιὰ τόν ἑαυτό τους τό ἄλλο μισό τῆς ὑπεραξίας ἀντί νά τό δόσουν. Σ' αὐτήν ὅμως τή σύγχυση φτάνουμε ὅταν ἀνακατεύουμε φαινόμενα κυκλοφορίας, λχ. τήν ἐπαναροή τοῦ χρήματος, μέ τήν κατανομή τοῦ προϊόντος, πού αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ φαινόμενα κυκλοφορίας κάνουν ἀπλῶς δυνατὴ τήν πραγματοποίησή της.

Καί ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Ντεστὺτ εἶναι τόσο πονηρός, πού παρατηρεῖ: «Ἀπὸ πού προέρχονται τὰ εἰσοδήματα αὐτῶν των ἀργόσχολων ἀνθρώπων; Δέν προέρχονται ἄραγε ἀπὸ τήν πρόσοδο πού τοὺς πληρώνουν ἀπὸ τό κέρδος τους ἐκεῖνοι πού βάζουν καί ἐργάζονται τὰ κεφάλαιά τους, δηλ. ἐκεῖνοι πού μέ τό απόθεμα των ἀργόσχολων μισθώνουν ἐργασία πού παράγει περισσότερα ἀπ' ὅ,τι κοστίζει, μέ δύο λόγια οἱ βιομήχανοι; Ἄρα σ' αὐτούς πρέπει ν' ἀνατρέχει κανεὶς πάντα, γιὰ νά βροῖσκει τήν πηγὴ κάθε πλούτου. Αὐτοὶ εἶναι πού στήν πραγματικότητά διατρέφουν τοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες πού ἀπασχολοῦν οἱ πρῶτοι» (σελ. 246).

Ἔτσι ἡ πληρωμὴ αὐτῆς τῆς προσόδου κλπ. ἀποτελεῖ τώρα ἀφαίρεση ἀπὸ τό κέρδος των βιομηχάνων. Προηγούμενα ἦταν μέσο πλουτισμοῦ γι' αὐτούς.

Ὅμως στόν Ντεστὺτ μας ἔμεινε μιὰ παρηγοριά. Αὐτοὶ οἱ καλοὶ βιομήχανοι φέρονται στοὺς ἀργόσχολους κεφαλαιοκράτες ὅπως εἶχαν φερθεῖ μεταξὺ τους καί πρὸς τοὺς ἐργάτες. Τοὺς πουλᾶνε ὅλα τὰ ἐμπορεύματα πῶς ἀκριβὰ, λχ. κατὰ 200%. Ἐδῶ ὅμως εἶναι δυνατές δύο περιπτώσεις. Ἐκτός ἀπὸ τίς 100 λίρ. στ. πού παίρνουν κάθε χρόνο ἀπὸ τοὺς βιομήχανους, οἱ ἀργόσχολοι μπορεῖ νά ἔχουν ἢ καί νά μὴν ἔχουν κι ἄλλα χρηματικά μέσα. Στήν πρώτη περίπτωση οἱ βιομήχανοι τοὺς πουλᾶνε ἐμπόρευμα ἀξίας 100 λίρ. στ. σέ τιμὴ λχ. 120 λίρ. στ. Ἔτσι κατὰ τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματός τους ὅχι μόνο ἐπαναρέουν σ' αὐτούς οἱ 100 λίρ. στ. πού πληρώσανε στοὺς ἀργόσχολους, ἀλλὰ περιέρχονται σ' αὐτούς καί ἄλλες 20 λίρ. στ., πού ἀποτελοῦν πραγματικά γι' αὐτούς νέα ἀξία. Πῶς παρουσιάζεται τώρα ὁ λογαριασμός; Δόσαν δωρεάν ἐμπόρευμα 100 λίρ. στ., γιατί οἱ 100 λίρ. στ. χρῆμα, μέ τό ὁποῖο πληρώθηκε ἐνμέρει τό ἐμπόρευσμά τους, ἦταν δικό τους χρῆμα. Ἔτσι τό δικό τους ἐμπόρευμα πληρώθηκε μέ δικό τους χρῆμα. Ἄρα, 100 λίρ. στ. ζημιὰ. Μά ἐκτός ἀπ' αὐτό πήραν 20 λίρ. στ. σάν πλεόνασμα τῆς τιμῆς πᾶνω ἀπὸ τήν ἀξία. Ἄρα, 20 λίρ. στ. κέρδος· ἂν σ' αὐτό προσθέσουμε τίς 100 λίρ. στ. ζημιὰ, ἔχουμε 80 λίρ. στ. ζημιὰ, δηλ. τό ἀποτέλεσμα δέν εἶναι ποτέ σύν, ἀλλὰ παραμένει πάντα πλὴν. Ἡ ἐξαπάτηση των ἀργόσχολων μείωσε τὴ ζημιὰ των βιομηχάνων, ὅμως αὐτὸ δέ θά πεῖ πῶς ἡ ἀπώλεια πλούτου μετατράπηκε γι' αὐτούς σέ μέσο πλουτισμοῦ. Αὕτη ὅμως ἡ μέθοδος δέν μπορεῖ νά συνεχιστεῖ πολὺν καιρὸ, γιατί εἶναι ἀδύνατο οἱ ἀργόσχολοι νά ποροῦν νά πληρῶνουν κάθε χρόνο 120 λίρ. στ., ὅταν κάθε χρόνο εἰσπράττουν μόνο 100 λίρ. στ. χρῆμα.

Καί τώρα ἡ ἄλλη μέθοδος: οἱ βιομήχανοι πουλᾶνε ἐμπορεύματα ἀξίας 80 λίρ. στ. πρὸς 100 λίρ. στ. σέ χρῆμα, πού τίς εἶχαν πληρώσει

στούς ἀργόσχολους. Στήν περίπτωση αὐτή ἐξακολουθοῦν νά δίνουν πάλι, ὅπως καί προηγουμένα, 80 λίρ. στ. δωρεάν μέ τή μορφή προσόδου, τόκου κλπ. Μέ τήν ἐξαπάτηση αὐτή μείωσαν τό φόρο πού πληρώνουν στούς ἀργόσχολους, ὁ φόρος ὅμως ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, ὅπως καί προηγουμένα, καί, σύμφωνα μέ τήν ἴδια ἐκείνη θεωρία, πού λέει πῶς οἱ τιμές ἐξαρτιοῦνται ἀπό τήν καλή θέληση τῶν πωλητῶν, οἱ ἀργόσχολοι εἶναι σέ θέση νά ζητᾶνε στό μέλλον γιά τή γῆ καί τό κεφάλαιό τους 120 λίρ. στ. γαιοπρόσοδο, τόκο κλπ., ἀντί 100 πού ζητοῦσαν ὡς τώρα.

Αὕτῃ ἡ λαμπρή ἀνάλυση εἶναι πέρα γιά πέρα ἀντάξια τοῦ ἐμβριθοῦς στοχαστῆ, πού, ἀπό τή μιά μεριά, ἀντιγράφει τόν Α. Σμιθ, ὁ ὁποῖος λέει πῶς «ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγή κάθε πλούτου» (σελ. 242), πῶς οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες «χρησιμοποιοῦν τό κεφάλαιό τους γιά νά πληρώσουν ἐργασία, πού τό ἀναπαράγει μέ κέρδος» (σελ. 246), καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, βγάζει τό συμπέρασμα πῶς αὐτοί οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες «διατρέφουν ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, πῶς εἶναι οἱ μόνοι πού αὐξάνουν τό δημόσιο πλοῦτο καί πῶς δημιουργοῦν ὅλα μας τά μέσα ἀπόλαυσης» (σελ. 242), πῶς δέ διατρέφουν οἱ ἐργάτες τοὺς κεφαλαιοκράτες, ἀλλά οἱ κεφαλαιοκράτες τοὺς ἐργάτες, καί μάλιστα γιά τό λαμπρό λόγο ὅτι τό χοῖμα, μέ τό ὁποῖο πληρώνονται οἱ ἐργάτες, δέ μένει στά χέρια τους, ἀλλά ἐπιστρέφει διαρκῶς στοὺς κεφαλαιοκράτες σάν πληρωμή τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγουν οἱ ἐργάτες. «Παίρνουν μόνο μέ τό ἓνα χέρι καί δίνουν μέ τό ἄλλο πίσω. Ἐπομένως, ἡ κατανάλωσή τους πρέπει νά θεωρηθεῖ πῶς παράγεται ἀπό ἐκείνους πού τοὺς μισθώνουν» (235).

Ὑστερα ἀπ' αὐτή τήν ὁλοκληρωμένη περιγραφή τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς καί κατανάλωσης, ὅπως γίνεται χάρις στή μεσολάβηση τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας, ὁ Ντεστὺτ συνεχίζει: «Νά τί ὁλοκληρώνει αὐτό τό ἀεικίνητο τοῦ πλούτου, μιά κίνηση, πού παρόλο ὅτι τήν κατανόησαν ἄσχημα» (mal compris — σίγουρα!) «τὴν δνόμασαν μέ τό δίκαιο τους κυκλοφορία· γιατί εἶναι πραγματικά κυκλική καί ἐπανερχεται ὁλοένα στήν ἀφετηρία της. Τό σημεῖο αὐτό εἶναι ἐκεῖνο, ὅπου συντελεῖται ἡ παραγωγή» (σελ. 239, 240).

Ὁ Ντεστὺτ, that very distinguished writer, membre de l'Institut de France et de la Société Philosophique de Philadelphie [αὐτός ὁ πολύ διακεκριμένος συγγραφέας, μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γαλλίας καί τῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρίας τῆς Φιλαδέλφειας], καί πράγματι ὡς ἓνα βαθμὸ φαστήρας ἀνάμεσα στοὺς χυδαίους οἰκονομολόγους, καλεῖ τελικά τὸν ἀναγνώστη νά θαυμάσει τὴν θαυμαστή σαφήνεια, μέ τήν ὁποία ἔχει περιγράψει τὴν πορεία τοῦ κοινωνικοῦ προτύπου νά θαυμάσει τό ἅπλοτο φῶς, πού ἔριξε πάνω στό ἀντικείμενο, καί εἶναι μάλιστα ἀρκετά καταδεχτικός καί γνωστοποιεῖ στὸν ἀναγνώστη ἀπὸ πού προέρχεται ὅλο αὐτό τό φῶς. Τό κομμάτι αὐτό πρέπει νά τό δόσουμε στό πρωτότυπό του:

„On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante

avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps *quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société*. D'où viennent cet accord et cette *lucidité*? De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point de vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin» (σελ. 242, 243)*.

Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude! [Νά την ἡ ἀστική ἡλιθιότητα σ' ὅλη της τὴ μακαριότητα!]

* «Ἐλπίζω πῶς θά προσέξουν, πόσο ὁ τρόπος αὐτός ἐξέτασης πῶς καταναλώνονται τά πλούτη μας συμφωνεῖ μέ ὅλα ὅσα ἔχουμε πει ἀπ' ἀφορμὴ τὴν παραγωγή καί τὴ διανομὴ τους, καί ταυτόχρονα πῶς φῶς ρίχνει πάνω σ' ὅλη τὴν πορεία τῆς κοινωνίας. Ὁ ἀπὸ πού ἔρχεται αὕτῃ ἡ ἁρμονία καί σαφήνεια; Ἀπὸ τό γεγονὸς ὅτι βρήκαμε τὴν ἀλήθεια. Αὐτό μᾶς θυμίζει τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν καθρεφτῶν ἐκείνων ὅπου τά ἀντικείμενα διαγράφονται καθαρά καί στίς ὁρθές τους ἀναλογίες, μόνο ὅταν στέκει κανεὶς στή σωστή θέση, καί ὅπου ὅλα φαίνονται συγκεκριμένα καί ἀποσπασμένα, ὅταν στέκει κανεὶς πολύ κοντά ἢ πολύ μακριά». Σύντ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ⁵⁷

ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Στό Βιβλίο Ι δείξαμε πώς συντελείται η συσσώρευση για τόν μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη. Μέ τη χρηματοποίηση του εμπορευματοικού κεφαλαίου χρηματοποιείται και το υπερπροϊόν, που αντιπροσωπεύει την υπεραξία. Αυτή την υπεραξία, τη μεταμορφωμένη μ' αυτό τόν τρόπο σε χρήμα, ο κεφαλαιοκράτης την ξαναμετατρέπει σε συμπληρωματικά φυσικά στοιχεία του παραγωγικού του κεφαλαίου. Στην επόμενη κύκλωση της παραγωγής το αυξημένο κεφάλαιο αποδίδει αυξημένο προϊόν. Ό,τι όμως γίνεται με το άτομικό κεφάλαιο πρέπει να εμφανίζεται και στη συνολική χρονιάτικη αναπαραγωγή, έτσι ακριβώς, όπως το είδαμε κατά την εξέταση της άπλης αναπαραγωγής, όπου — προκειμένου για το άτομικό κεφάλαιο — το βαθμιαίο κατακάθισμα των καταναλωμένων πάγων συστατικών μερών του σε χρήμα, που αποθησαυρίζεται, βρίσκει την έκφρασή του και στη χρονιάτικη κοινωνική αναπαραγωγή.

Αν ένα άτομικό κεφάλαιο = $400_{\mu} + 100_{\mu}$, και η χρονιάτικη υπεραξία = 100, τότε το εμπορευματοικό προϊόν = $400_{\mu} + 100_{\mu} + 100_{\mu}$. Αυτές οι 600 μετατρέπονται σε χρήμα. Απ' αυτό το χρήμα οι 400_μ ξαναμετατρέπονται στη φυσική μορφή του σταθερού κεφαλαίου, οι 100_μ σε έργατική δύναμη και, σε περίπτωση συσσώρευσης όλης της υπεραξίας, εκτός απ' αυτές μετατρέπονται σε πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο και οι 100_μ, με τη μετατροπή τους σε φυσικά στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου. Σ' αυτή την περίπτωση προϋποτίθεται: 1) πώς με τους υπάρχοντες τεχνικούς όρους αυτό το ποσό επαρκεί είτε για την επέκταση του λειτουργούντος σταθερού κεφαλαίου, είτε και για την ίδρυση νέας βιομηχανικής επιχείρησης. Μπορεί όμως η μετατροπή υπεραξίας σε χρήμα και η αποθησαύριση αυτού του χρήματος να χρειαστεί να γίνει για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, προτού μπορέσει να συντελεστεί αυτό το προτσές, άρα προτού μπορέσει να γίνει πραγματική συσσώρευση, διεύρυνση της παραγωγής. 2) Υποθέτουμε πώς στην πραγματικότητα έχει κιόλας από προώτερα συντελεστεί παραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα: επειδή, για να μπορέσει κανείς να μετατρέψει το χρήμα (τή θησαυρισμένη σε χρήμα υπεραξία) σε στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, πρέπει αυτά τα στοιχεία να μπορεί να τ' αγοράζει σαν

εμπορεύματα στην αγορά· και είναι εδώ έντελως αδιάφορο αν δεν αγοράζονται σαν έτοιμα εμπορεύματα, αλλά έτοιμάζονται επί παραγγελία. Θά πληρωθούν μόνον άμα έτοιμαστούν και πάντως μόνον άμα, σε σχέση μ' αυτά, θάχει συντελεστεί μία πραγματική αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα, μία επέκταση της κανονικής ως τότε παραγωγής. Θάπρεπε να υπάρχουν δυνάμει, δηλαδή στα στοιχεία τους, επειδή, για να γίνει πράγματι η παραγωγή τους, χρειαζόταν μόνο η ώθηση της παραγγελίας, δηλαδή η αγορά του εμπορεύματος πριν από την ύπαρξή του και η προκαταβολική του πούληση. Στην περίπτωση αυτή το χρήμα στη μία πλευρά προκαλεί τη διευρυμένη αναπαραγωγή στην άλλη πλευρά, επειδή η δυνατότητά της υπάρχει και χωρίς το χρήμα, γιατί το χρήμα αυτό καθαυτό δεν αποτελεί στοιχείο της πραγματικής αναπαραγωγής.

Αν λχ. ο κεφαλαιοκράτης Α μέσα σ' ένα ή και σε περισσότερα χρόνια πουλάει τις ποσότητες του εμπορευματοικού προϊόντος που παράγαγε λίγο-λίγο, μετατρέπει έτσι λίγο-λίγο σε χρήμα και το μέρος εκείνο του εμπορευματοικού προϊόντος, που είναι φορέας της υπεραξίας, — το υπερπροϊόν — δηλαδή μετατρέπει σε χρήμα την ίδια την υπεραξία που παράγαγε με μορφή εμπορεύματος, αποταμιεύει σιγά-σιγά το χρήμα αυτό, και σχηματίζεται έτσι νέο δυνάμει χρηματικό κεφάλαιο· δυνάμει, λόγω της ικανότητας και του ποσορισμού του να μετατρέπεται σε στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου. Στην πραγματικότητα όμως ο κεφαλαιοκράτης κάνει μόνο απλό αποθησαυρισμό, που δεν αποτελεί στοιχείο της πραγματικής αναπαραγωγής. Στην αρχή η δράση του εδώ συνίσταται μόνο στο ότι αποσύρει λίγο-λίγο κυκλοφορούν χρήμα από την κυκλοφορία, όποτε δεν αποκλείεται φυσικά το ίδιο αυτό κυκλοφορούν χρήμα, που το μανταλώνει έτσι, ν' αποτελούσε, προτού μπει στην κυκλοφορία, μέρος κάποιου άλλου θησαυρού. Κι αυτός ο θησαυρός του κεφαλαιοκράτη Α, που αποτελεί δυνάμει νέο χρηματικό κεφάλαιο, δεν είναι συμπληρωματικός κοινωνικός πλούτος, όπως δε θάταν αν είχε ξοδευτεί σε είδη κατανάλωσης. Χρήμα όμως, που αποσύρθηκε από την κυκλοφορία, άρα που πρωτίτερα βρισκόταν μέσα σ' αυτήν, μπορεί προηγούμενα κιόλας νάταν αποθηκευμένο σαν συστατικό θησαυρού ή νάταν χρηματική μορφή μεροκάματου, νάχε χρηματοποιήσει μέσα παραγωγής ή άλλα εμπορεύματα, νάχε κυκλοφορήσει σταθερά μέρη κεφαλαίου ή εισόδημα ενός κεφαλαιοκράτη. Δεν αποτελεί νέο πλούτο, όπως και το χρήμα, ξεταζόμενο από την άποψη της άπλης εμπορευματοικής κυκλοφορίας, είναι φορέας μόνο της πραγματικής του αξίας και δεν αντιπροσωπεύει δεκαπλάσια αξία, επειδή περιστράφηκε δέκα φορές μέσα σε μία ημέρα και πραγματοποιήσε δέκα διαφορετικές εμπορευματοικές αξίες. Τα εμπορεύματα υπάρχουν και χωρίς το χρήμα, και το ίδιο το χρήμα μένει εκείνο που είναι (ή και λιγοστεύει εξαιτίας της φθοράς) και στη μία και στις δέκα περιστροφές. Μόνο στη χρυσόπαραγωγή έχει δημιουργηθεί νέος πλούτος (δυνάμει χρήμα) — εφόσον το χρυσό προϊόν περιέχει υπερπροϊόν, δηλ. φορέα υπεραξίας — και μόνο εφόσον δλόκληρο το νέο χρηματικό προϊόν μπαίνει στην κυκλοφο-

⁵⁷ Από δὼ ὡς τὸ τέλος ἀπὸ τὸ χειρόγραφο VIII.

ρία, αὐξάνει τὸ χρηματικὸ ὕλικό τῶν δυνάμει νέων χρηματικῶν κεφαλαίων.

Παρόλο πού δέν ἀποτελεῖ συμπληρωματικὸ νέο κοινωνικὸ πλοῦτο, ἡ ὑπεραξία αὐτή, ἡ θησαυρισμένη μέ μορφή χρήματος, ἀντιπροσωπεύει, ὡστόσο, νέο δυνάμει χρηματικὸ κεφάλαιο, λόγω τῆς λειτουργίας, γιὰ τὴν ὁποία ἀποταμιεύεται. (Παρακάτω θὰ δοῦμε πῶς νέο χρηματικὸ κεφάλαιο μπορεῖ νὰ προκύψει καὶ μέ ἄλλο τρόπο, ἐκτός ἀπὸ τὴ βαθμιαία μετατροπὴ ὑπεραξίας σέ χρήμα.)

Τὸ χρήμα ἀποσύρεται ἀπὸ τὴν κυκλοφορία καὶ ἀποταμιεύεται σάν θησαυρὸς μέ τὴν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος χωρὶς κατοπινὴ πρᾶξη ἀγορᾶς. Ἔτσι πού, ἂν φανταστοῦμε γενικὴ αὐτὴ τὴν πρᾶξη τῆς πούλησης, εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε ἀπὸ πού θὰ βρεθοῦν οἱ ἀγοραστές, ἐπειδὴ σ' αὐτὸ τὸ προτσές — καὶ πρέπει νὰ τὸ συλλάβουμε στὴ γενικότητά του, γιατί κάθε ἀτομικὸ κεφάλαιο μπορεῖ νὰ βρῆται στὴ διαδικασία τῆς συσσώρευσης — ὅλοι θέλουν νὰ πουλήσουν γιὰ ν' ἀποθησαυρίσουν καὶ κανένας δέ θέλει ν' ἀγοράσει.

Ἄν φανταζόμασταν πῶς τὸ προτσές κυκλοφορίας ἀνάμεσα στὰ διάφορα μέρη τῆς χρονιάτικης ἀναπαραγωγῆς συντελεῖται σέ εὐθεία γραμμὴ, — πράγμα πού θάταν λάθος, γιατί, ἐκτός ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, ἀποτελεῖται πάντα ἀπὸ ἀμοιβαῖες παλινδρομικὲς κινήσεις — τότε θάπρεπε ν' ἀρχίζουμε ἀπὸ τὸν παραγωγὸ χρυσοῦ (ἢ ἀσημιοῦ), πού ἀγοράζει χωρὶς νὰ πουλᾷ, καὶ νὰ υποθέσουμε πῶς ὅλοι οἱ ἄλλοι πουλᾶνε σ' αὐτόν. Στὴν περίπτωσιν αὐτή, τὸ σύνολο τοῦ χρονιάτικου κοινωνικοῦ ὑπερπροϊόντος (τοῦ φορέα τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας) θὰ περνοῦσε στὰ χεῖρα του καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι κεφαλαιοκράτες θὰ μοιράζονταν *pro rata* [ἀναλογικᾶ] τὸ δικό του ὑπερπροϊόν, πού ἀπὸ τὴ φύσιν ὑπάρχει σέ χρήμα, τὴ φυσικὴ μορφή ἐνσάρκωσης σέ χρυσὸ τῆς ὑπεραξίας του· ἐπειδὴ τὸ μέρος τοῦ προϊόντος τοῦ χρυσοπαραγωγοῦ, τὸ ὁποῖο πρέπει ν' ἀντικαταστήσει τὸ λειτουργοῦν κεφάλαιό του, εἶναι κιάλας δεσμευμένο κι ἔχει διατεθεῖ. Ἡ ὑπεραξία τοῦ χρυσοπαραγωγοῦ, ἡ παραγμένη σέ χρυσό, θάταν τότε τὸ μοναδικὸ ἀπόθεμα (*Fonds*) ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι κεφαλαιοκράτες θ' ἀντιλοῦσαν τὸ ὕλικό γιὰ τὴ χρηματοποίηση τοῦ χρονιάτικου ὑπερπροϊόντος τους. Θάπρεπε λοιπόν ὡς πρὸς τὸ ἀξιακὸ τῆς μέγεθος νὰ εἶναι ἴση μέ ὅλη τὴ χρονιάτικη κοινωνικὴ ὑπεραξία πού πρέπει πρῶτα νὰ μεταμορφωθεῖ σέ θησαυρό. Ὅσο ἀνόητες κι ἂν εἶναι αὐτές οἱ ὑποθέσεις, ἐξηγοῦν μόνον τὴ δυνατότητα ἐνός γενικοῦ ταυτόχρονου θησαυρισμοῦ· ἔτσι ὅμως ἡ ἴδια ἡ ἀναπαραγωγὴ δέν θάχε προχωρήσει οὔτε βῆμα, ἐκτός ἀπὸ τὴν πλεονά τῶν χρυσοπαραγωγῶν.

Προτοῦ λύσουμε αὐτὴ τὴ φαινομενικὴ δυσκολία, πρέπει νὰ διακρίνουμε: τὴ συσσώρευση στὴν ὑποδιαίρεση I (παραγωγὴ μέσων παραγωγῆς) καὶ τὴ συσσώρευση στὴν ὑποδιαίρεση II (παραγωγὴ μέσων κατανάλωσης). Ἀρχίζουμε μέ τὴν ὑποδιαίρεση I.

I. ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΗ I

1. Θησαυρισμός.

Εἶναι φανερό πῶς τόσο οἱ τοποθετήσεις κεφαλαίων στοὺς πολυάριθμους κλάδους τῆς βιομηχανίας πού ἀποτελοῦν τὴν ὑποδιαίρεση I, ὅσο καὶ οἱ διαφορὲς ἀτομικὲς τοποθετήσεις κεφαλαίων μέσα στὸν καθένα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς κλάδους βιομηχανίας βρίσκονται, ἀνάλογα μέ τὴν ἡλικία τους, δηλ. ἀνάλογα μέ τὴ διάρκειά τῆς λειτουργίας τους στὸ παρελθόν, — ἐντελῶς ἄσχετα ἀπὸ τὸν ὄγκο τους, τοὺς τεχνικοὺς ὅρους, τὶς συνθήκες στὴν ἀγορὰ κλπ. — σέ διαφορὲς βαθμίδες τοῦ προτσές τῆς βαθμιαίας μετατροπῆς τους ἀπὸ ὑπεραξία σέ δυνάμει χρηματικὸ κεφάλαιο, ὁ διάφορο ἂν αὐτὸ τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο ὀφείλει νὰ χρησιμεύσει γιὰ τὴ διεύρυνση τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου τους ἢ γιὰ τὴν ἱδρυση νέων βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων — πού ἀποτελοῦν τὶς δύο μορφές διεύρυνσης τῆς παραγωγῆς. Ἐνα μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν μετατρέπει λοιπόν ἀδιάκοπα σέ παραγωγικὸ κεφάλαιο τὸ δυνάμει χρηματικὸ του κεφάλαιο, ὅταν τὸ τελευταῖο αὐτὸ φτάσει στὸ ἀπαιτούμενο μέγεθος, δηλ. μέ τὸ χρήμα, τὸ θησαυρισμένο ὕστερα ἀπὸ τὴ χρηματοποίησιν τῆς ὑπεραξίας, ἀγοράζει μέσα παραγωγῆς, προσθέτα στοιχεῖα σταθεροῦ κεφαλαίου· ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος ἀσχολεῖται ἀκόμα μέ τὸ θησαυρισμὸ τοῦ δυνάμει χρηματικοῦ του κεφαλαίου. Οἱ κεφαλαιοκράτες λοιπόν, πού ἀνήκουν στίς δύο αὐτές κατηγορίες, ἀντικρύζονται μετὰ τὸν ἄλλο σάν ἀγοραστές καὶ ἄλλοι σάν πουλητές, ὁ καθένας ὅμως ἀπ' αὐτοὺς περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὸ ρόλο του.

Ἄς υποθέσουμε πῶς ὁ A πουλᾷ στὸν B (πού μπορεῖ νὰ ἐκπρσωπεῖ πολλοὺς ἀγοραστές) 600 (= 400 + 100 + 100). Ὁ A πούλησε 600 σέ ἐμπορεύματα ἔναντι 600 σέ χρήμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο 100 ἐκπρσωποῦν ὑπεραξία, πού τὴν ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν κυκλοφορία καὶ τὴν ἀποθησαυρίζει σέ χρήμα· ὅμως αὐτές οἱ 100 σέ χρήμα εἶναι ἀπλῶς ἡ χρηματικὴ μορφή τοῦ ὑπερπροϊόντος, πού ἦταν φορέας μιᾶς ἀξίας 100. Ὁ θησαυρισμὸς δέν ἀποτελεῖ καθόλου παραγωγή, ἐπομένως οὔτε καὶ ἐξ ἀρχῆς αὐξηση τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐνέργεια τοῦ κεφαλαιοκράτη συνίσταται ἐδῶ ἀπλῶς στὸ ὅτι ἀποσύρει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία, κρατᾷ καὶ καταστρεῖ τὸ χρήμα πού ἀλόχτησε πουλώντας τὸ ὑπερπροϊόν ἀξίας 100. Ἡ πρᾶξη αὐτὴ δέ συντελεῖται μόνον ἀπὸ τὸν A, ἀλλὰ σέ πολλὰ σημεῖα τῆς κυκλοφοριακῆς περιμέτρου συντελεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλους κεφαλαιοκράτες A', A'', A''', πού ὅλοι τους ἐργάζονται μέ τὸν ἴδιο ξήλο σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ θησαυρισμοῦ. Τὰ πολυάριθμα αὐτὰ σημεῖα, ὅπου ἀποσύρεται χρήμα ἀπὸ τὴν κυκλοφορία καὶ συσσωρεύεται σέ πολυάριθμους ἀτομικοὺς θησαυροὺς, ἢ σάν δυνάμει χρηματικὰ κεφάλαια, ἀποτελοῦν ἄλλα τόσα ἐμπόδια στὴν κυκλοφορία, γιατί ἀκίνητοποιοῦν τὸ χρήμα καὶ τοῦ στεροῦν, γιὰ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο χρονικὸ διάστημα, τὴν ἱκανότητά του νὰ κυκλοφορεῖ. Πρέπει ὅμως νὰ πάρουμε ὑπόψη πῶς θησαυρισμὸς γίνεται καὶ στὴν ἀπλή ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία, πολὺ πρὶν ἢ κυκλοφορία αὐτὴ στηριχθεῖ στὴν κεφαλαιο-

κρατική έμπορευματική παραγωγή. Τό ποσό του χρήματος που υπάρχει στην κοινωνία είναι πάντα μεγαλύτερο από τό μέρος του χρήματος που βρίσκεται σέ ενεργό κυκλοφορία, άν και τό μέρος τούτο αϊξάνει ή μειώνεται ανάλογα μέ τίς περιστάσεις. Τούς ίδιους αυτούς θησαυρούς και τόν ίδιον θησαυρισμό τούς ξαναβρίσκουμε έδω, αλλά τώρα σάν παράγοντα που χαρακτηρίζει τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής.

Καταλαβαίνουμε τή χαρά μερικών, όταν μέ τό πιστωτικό σύστημα όλα αυτά τά δυνάμει κεφάλαια συγκεντρώνονται στά χέρια τραπεζών κλπ. και μετατρέπονται σέ διαθέσιμο κεφάλαιο, σέ «loanable capital» [κεφάλαιο που μπορεί νά δοθεί σάν δάνειο], σέ χρηματικό κεφάλαιο, και μάλιστα όχι πιά σέ παθητικό κεφάλαιο και σάν μελλοντική έπαγγελία, αλλά σέ ενεργό πληθυνόμενο γρήγορα [wucherndem] κεφάλαιο (έδω τό wuchern μέ τήν έννοια τής αύξησης).

Ο Α όμως δέν πραγματοποιεί αυτό τό θησαυρισμό, παρά μόνο έφόσον — ως πρός τό υπερπροϊόν του — παρουσιάζεται μόνο σάν πουλητής, χωρίς νά παρουσιαστεί κατοπινά σάν άγοραστής. Προϋπόθεση λοιπόν του θησαυρισμού του είναι νά παράγει συνεχώς υπερπροϊόν — τό φορέα τής υπεραξίας του, που προορίζεται νά χρηματοποιηθεί. Στην προκειμένη περίπτωση, όπου εξετάζουμε τήν κυκλοφορία μόνο μέσα στά πλαίσια τής κατηγορίας I, ή φυσική μορφή του υπερπροϊόντος, καθώς και του συνολικού προϊόντος, του οποίου άποτελεί μέρος, είναι φυσική μορφή ενός στοιχείου του σταθερού κεφαλαίου I, δηλ. άνήκει στην κατηγορία των μέσων παραγωγής που χρησιμεύουν για τήν παραγωγή μέσων παραγωγής. Θα δοϋμε άμέσως τί γίνεται τό υπερπροϊόν, δηλ. για ποιά λειτουργία χρησιμεύει στά χέρια των άγοραστών B, B', B'' κλπ.

Έδω όμως πρέπει νά συγκρατήσουμε πριν άπόλα τά εξής: Μόλο που ο Α άποσύρει από τήν κυκλοφορία χρήμα σέ άντάλλαγμα τής υπεραξίας του και τό άποθησαυρίζει, από τήν άλλη μεριά ρίχνει έμπόρευμα στην κυκλοφορία, χωρίς νά άποσύρει έναντι άλλο έμπόρευμα άπ' αυτήν, πράγμα που επιτρέπει στους B, B', B'' κλπ. νά ρίχνουν άπό τήν πλευρά τους χρήμα στην κυκλοφορία και νά άποσύρουν έναντι μόνο έμπόρευμα άπ' αυτήν. Στην προκειμένη περίπτωση τό έμπόρευμα αυτό, τόσο ως πρός τή φυσική του μορφή, όσο και ως πρός τόν προορισμό του, μπαίνει σάν πάγιο ή ρευστό στοιχείο στο σταθερό κεφάλαιο των B, B' κλπ. Για τό τελευταίο θα πούμε περισσότερα όταν θ' άσχολη-δοϋμε μέ τόν άγοραστή του υπερπροϊόντος, τούς B, B' κλπ.

Ής κάνουμε έδω, στά πεταχτά, μιά παρατήρηση: Όπως και προηγούμενα, κατά τήν εξέταση τής άπλής αναπαραγωγής, ξαναβρίσκουμε και δώ πώς ή άνταλλαγή των διάφορων συστατικών του χρονιάτικου προϊόντος, δηλ. ή κυκλοφορία τους (που πρέπει νά συμπεριλαβαίνει ταυτόχρονα και τήν αναπαραγωγή του κεφαλαίου και μάλιστα τήν άποκατάστασή του στά διάφορα ανάλογα μέ τόν προορισμό τους: σταθερό, μεταβλητό, πάγιο, κυκλοφοριακό, χρηματικό κε-

φάλαιο, έμπορευματικό κεφάλαιο) δέν προϋποθέτει καθόλου άπλή άγορά έμπορεύματος, που συμπληρώνεται μέ κατοπινή πούληση, ή πούληση που συμπληρώνεται μέ κατοπινή άγορά, έτσι που πραγματικά θά γινόνταν μόνο άνταλλαγή έμπορεύματος μέ έμπόρευμα, όπως παραδέχεται ή πολιτική οικονομία, και ιδιαίτερα ή σχολή του ελεύθερου έμπορίου, από τόν καιρό των φυσιοκρατών και του "Ανταμ Σμιθ. Ξέρουμε πώς τό πάγιο κεφάλαιο, άφού γίνουν μιά φορά τά έξοδα γι' αυτό, δέν ανα-νεώνεται σ' όλη τή διάρκεια τής λειτουργίας του, αλλά εξακολουθεί νά λειτουργεί μέ τήν παλιά του μορφή, ενώ ή άξία του κατακαθίζει λίγο-λίγο σάν χρήμα. Είδαμε λοιπόν πώς ή περιοδική άνανέωση (του πάγιου συστατικού του κεφαλαίου, λχ. του πάγιου συστατικού του σταθερού κεφαλαίου) II_σ (όλη ή κεφαλαιακή άξία II_σ μετατρέπεται σέ στοι-χεία που ή άξία τους είναι ίση μέ τό I_(σ+ν)) προϋποθέτει από τή μιά μεριά άπλή άγορά του πάγιου μέρους του II_σ, που από τή χρηματική μορφή ξαναμετατρέπεται σέ φυσική μορφή, άγορά στην οποία άντιστοιχεί άπλή πούληση I_ν από τήν άλλη προϋποθέτει άπλή πούληση από τήν πλευρά του II_σ, πούληση του πάγιου εκείνου μέρους τής άξίας του (που άντιστοιχεί στή φθορά του) που κατακαθίζει σάν χρήμα και στην οποία άντιστοιχεί άπλή άγορά I_ν. Για νά γίνεται έδω κανονικά ή άνταλλαγή, πρέπει νά υποθέτουμε πώς ή άπλή άγορά από τήν πλευρά του II_σ είναι ίση σέ άξία μέ τήν άπλή πούληση από τήν πλευρά του II_σ και επίσης πώς ή άπλή πούληση I_ν στο μέρος 1 του II_σ είναι ίση μέ τήν άπλή άγορά μέρους 2 του II_σ (σελ. 464). Διαφορετικά θά παραβιαζόταν ή άπλή αναπαραγωγή: ή άπλή άγορά από τή μιά πλευρά πρέπει νά καλύπτεται μέ άπλή πούληση από τήν άλλη. Έπίσης πρέπει νά υποθέτουμε έδω πώς ή άπλή πούληση του μέρους I_ν των A, A', A'', που σχηματίζει θησαυρό, ισοροπείται μέ τήν άπλή άγορά του μέρους I_ν των B, B', B'', που μετατρέπουν τό θησαυρό τους σέ στοιχεία συμπληρωματικού παραγωγικού κεφαλαίου.

Έφόσον ή ισοροπία άποκατασταίνεται μέ τό ότι ο άγοραστής παρουσιάζεται κατοπινά σάν πουλητής ίσου ποσού άξίας και άντίστροφα, συντελείται έπαναροή του χρήματος στην πλευρά που τό έχει προκαταβάλει κατά τήν άγορά και που έχει πρώτη πούληση, πριν ξαναγοράσει. Άλλά ή πραγματική ισοροπία, στην ίδια τήν άνταλλαγή των έμπορευμάτων, δηλ. στην άνταλλαγή των διάφορων μερών του χρονιάτικου προϊόντος, καθορίζεται από τό γεγονός ότι είναι ίση ή άξία των έμπορευμάτων που άνταλλάσσονται μεταξύ τους.

Έφόσον όμως γίνονται μόνο μονόπλευρες άνταλλαγές: πλήθος άπλών άγορών από τή μιά μεριά και πλήθος άπλών πούλησεων από τήν άλλη, — και είδαμε πώς στίς συνθήκες του καπιταλισμού ή όμαλή άνταλλαγή του χρονιάτικου προϊόντος ύπαγορεύει αυτές τίς μονόπλευρες μεταμορφώσεις — ύπάρχει ισοροπία μονάχα μέ τήν προϋπόθεση πώς τό άθροισμα τής άξίας των μονόπλευρων άγορών καλύπτεται μέ τό άθροισμα τής άξίας των μονόπλευρων πούλησεων. Τό γεγονός ότι ή έμπορευματική παραγωγή είναι ή γενική μορφή τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής περικλείνει κιόλας τό ρόλο που παίζει σ' αυτήν τό χρήμα,

όχι μόνο σάν μέσο κυκλοφορίας, αλλά και σάν χρηματικό κεφάλαιο, και δημιουργεί όρισμένους όρους τής όμαλης ανταλλαγής πού προσιδιάζουν σ' αυτό τόν τρόπο παραγωγής, δηλ. τής όμαλης πορείας τής αναπαραγωγής, είτε στην ίδια, είτε σέ διευρυμένη κλίμακα, όρους πού μετατρέπονται σέ άλλους τόσους όρους ανώμαλης ανάπτυξης, σέ άλλες τόσες δυνατότητες κρίσεων, έπειδή — μέ τήν αυθόρμητη διαμόρφωση αυτής τής παραγωγής — κι ή ίδια ή ισοροπία άποτελεί σύμπτωση.

Είδαμε επίσης πώς κατά τήν ανταλλαγή του I_m μέ άνάλογη άξία του II_o γίνεται βέβαια τελικά γιά τό II_o άναπλήρωση έμπορεύματος II μέ ίσης άξίας έμπόρευμα I , πώς έπομένως ή εκμέρους του συνολικού κεφαλαιοκράτη II πούληση του έμπορεύματός του συμπληρώνεται έδω κατοπινά μέ άγορά έμπορεύματος I ίσης άξίας. Ή άναπλήρωση αυτή γίνεται, δέ γίνεται όμως ανταλλαγή άνάμεσα στους κεφαλαιοκράτες I και II σ' αυτή τήν ανταλλαγή τών άμοιβαίων τους έμπορευμάτων. Τό II_o πούλᾳ τό έμπόρεμά του στους εργάτες τής ύποδιαίρεσης I , πού αντικρύζουν τό II_o μονόπλευρα σάν άγοραστές έμπορευμάτων, ένῳ τό II_o τούς αντικρύζει μονόπλευρα σάν πωλητής έμπορευμάτων. Μέ τά χρήματα πού άποχτᾷ έτσι τό II_o αντικρύζει μονόπλευρα σάν άγοραστής έμπορευμάτων τό συνολικό κεφαλαιοκράτη I , κι αυτός πάλι αντικρύζει τό II_o μονόπλευρα σάν πωλητής έμπορευμάτων ὡς τό ποσό I_m . Μονάχα χάρη σ' αυτή τήν πούληση έμπορευμάτων ή ύποδιαίρεση I άναπαράγει πάλι, τελικά, τό μεταβλητό της κεφάλαιο μέ τή μορφή χρηματικού κεφαλαίου. Ήν τό κεφάλαιο τής ύποδιαίρεσης I αντικρύζει τό κεφάλαιο τής II μονόπλευρα σάν πωλητής έμπορευμάτων ὡς τό ποσό του I_m , αντίθετα αντικρύζει τούς δικούς του εργάτες σάν άγοραστής έμπορευμάτων κατά τήν άγορά τής εργατικής τους δύναμης. Ήν οἱ εργάτες τής ύποδιαίρεσης I αντικρύζουν τόν κεφαλαιοκράτη II μονόπλευρα σάν άγοραστές έμπορευμάτων (δηλ. σάν άγοραστές μέσων συντήρησης), τόν κεφαλαιοκράτη I τόν αντικρύζουν μονόπλευρα σάν πωλητές έμπορεύματος, και συγκεκριμένα σάν πωλητές τής εργατικής τους δύναμης.

Ή συνεχής προσφορά τής εργατικής δύναμης εκμέρους τών εργατῶν τής ύποδιαίρεσης I , ή ξαναμετατροπή ενός τμήματος του έμπορευματικού κεφαλαίου I σέ χρηματική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου I , ή άναπλήρωση ενός μέρους του έμπορευματικού κεφαλαίου II μέ φυσικά στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου II_o , όλες αυτές οἱ άναγκαίες προϋποθέσεις (τής αναπαραγωγής) άλληλοκαθορίζονται, πραγματοποιούνται όμως μέ τή μεσολάβηση ενός πολύ περίπλοκου προτσές, πού περιλαμβάνει τρία προτσές κυκλοφορίας πού συντελούνται άνεξάρτητα τό ένα από τό άλλο, πού όμως περιπλέκονται τό ένα μέ τό άλλο. Καί άκριβῶς ή πολυπλοκότητα του ίδιου του προτσές δημιουργεί άλλες τόσες αἰτίες ανώμαλης πορείας.

2. Τό πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο.

Τό υπερπροϊόν, ό φορέας τής υπεραξίας, δέ στοιχίζει τίποτα στους σφετεριστές του, στους κεφαλαιοκράτες I . Γιά νά τό άποχτήσουν, δέ χρειάζεται νά προκαταβάλλουν καθόλου χρήμα ή έμπορεύματα. Γιά τούς φυσιοκράτες κίόλας ή προκαταβολή (advance) είναι ή γενική μορφή τής άξίας πού έχει πραγματοποιηθεί σέ στοιχεία παραγωγικού κεφαλαίου. Αυτό λοιπόν πού προκαταβάλλουν οἱ κεφαλαιοκράτες δέν είναι παρά τό σταθερό και μεταβλητό τους κεφάλαιο. Ο εργάτης μέ τή δουλιά του δέ διατηρεί μόνο τό σταθερό τους κεφάλαιο, δέν άναπληρώνει μόνο τή μεταβλητή τους κεφαλαιακή άξία μέ ένα αντίστοιχο νεοδημιουργημένο μέρος άξίας μέ μορφή έμπορεύματος, αλλά, εκτός απ' αυτό, μέ τήν υπερεργασία του τούς παραδίνει μίαν υπεραξία πού ύπάρχει μέ μορφή υπερπροϊόντος. Μέ τή βαθμιαία πούληση αυτού του υπερπροϊόντος σχηματίζουν οἱ κεφαλαιοκράτες τό θησαυρό, τό πρόσθετο δύναμει χρηματικό κεφάλαιο. Στην περίπτωση πού ξεετάζουμε έδῶ τό υπερπροϊόν αυτό άποτελείται έξαρχής από μέσα παραγωγής πού χρησιμοποιούν γιά τήν παραγωγή μέσων παραγωγής. Μόνο στά χέρια τών B, B', B'' κλπ. (I) τό υπερπροϊόν αυτό λειτουργεί σάν συμπληρωματικό σταθερό κεφάλαιο· αλλά δύναμει είναι κίόλας τέτιο προτού πωληθεί, όταν βρίσκεται ακόμα στά χέρια τών θησαυριστῶν A, A', A'' (I). Όσο ξεετάζουμε άπλῶς τό μέγεθος τής άξίας τής αναπαραγωγής εκμέρους του I , βρισκόμαστε ακόμα μέσα στά όρια τής άπλής αναπαραγωγής, γιατί δέν έχει μπεί σέ κίνηση κανένα πρόσθετο κεφάλαιο γιά νά δημιουργήσει αυτό τό δύναμει συμπληρωματικό σταθερό κεφάλαιο (τό υπερπροϊόν), ούτε και περισσότερη υπερεργασία απ' όση ξοδεύεται μέ βάση τήν άπλή αναπαραγωγή. Ή διαφορά έδῶ βρίσκεται μόνο στη μορφή τής υπερεργασίας πού χρησιμοποιήθηκε, στη συγκεκριμένη φύση τής ιδιαίτερής της χρησιμότητας. Ή υπερεργασία αυτή έχει ξοδευτεί σέ μέσα παραγωγής γιά τό I_o αντί γιά τό II_o σέ μέσα παραγωγής μέσων παραγωγής αντί σέ μέσα παραγωγής ειδῶν κατανάλωσης. Στην άπλή αναπαραγωγή υποθέσαμε πώς δλόκληρη ή υπεραξία I ξοδεύεται σάν εισόδημα, δηλαδή σέ έμπορεύματα II · έπομένως ή υπεραξία άποτελούνταν μόνο από τέτια μέσα παραγωγής, πού μπορούν ν' αντικαταστήσουν ξανά τό σταθερό κεφάλαιο II_o στη φυσική του μορφή. Γιά νά μπορεί λοιπόν νά συντελεστεί τό πέραςμα από τήν άπλή στη διευρυμένη αναπαραγωγή, πρέπει ή παραγωγή στην ύποδιαίρεση I νά είναι σέ θέση νά παράγει λιγότερα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου γιά τήν ύποδιαίρεση II , αλλά αντίστοιχα περισσότερα γιά τήν ύποδιαίρεση I . Τό πέραςμα αυτό, πού δέ γίνεται πάντα χωρίς δυσκολίες, εύκολύναται από τό γεγονός δι' όρισμένα προϊόντα τής ύποδιαίρεσης I μπορούν νά χρησιμοποιούν σάν μέσα παραγωγής και στίς δύο ύποδιαίρεσεις.

Έπομένως — όταν πάρουμε ύπόψη μας μόνο τό μέγεθος τής άξίας — μέσα στά πλαίσια τής άπλής αναπαραγωγής παράγεται τό ύλικό υπόστρωμα [substrat] τής διευρυμένης αναπαραγωγής. Τό υπόστρωμα αυτό άποτελείται άπλῶς από υπερεργασία τών εργατῶν

της υποδιαίρεσης I, πού ξοδεύεται άμεσα για την παραγωγή μέσων παραγωγής και για τη δημιουργία ενός δυνάμει συμπληρωματικού κεφαλαίου I. "Ωστε, ο σχηματισμός δυνάμει πρόσθετου χρηματικού κεφαλαίου από τους A, A', A'' (I) — μέ βαθμιαία πούληση του υπερπροϊόντος τους, πού δημιουργήθηκε χωρίς καμιά κεφαλαιοκρατική δαπάνη χρήματος — είναι εδώ άπλως ή χρηματική μορφή μέσων παραγωγής I, πού έχουν παραχθεί συμπληρωματικά.

Στήν περίπτωση μας λοιπόν (γιατί όπως θά δοϋμε μπορεί νά διαμορφωθεί και μέ έντελως διαφορετικό τρόπο) ή παραγωγή δυνάμει πρόσθετου (χρηματικού) κεφαλαίου δέν εκφράζει παρά ένα φαινόμενο του ίδιου του προτσές παραγωγής: παραγωγή, μέ όριόμενη μορφή, στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου.

Η παραγωγή λοιπόν σέ μεγάλη κλίμακα πρόσθετου δυνάμει χρηματικού κεφαλαίου — σέ πολλά σημεία της κυκλοφοριακής περιμέτρου — δέν είναι παρά αποτέλεσμα και έκφραση πολύπλευρης παραγωγής δυνάμει πρόσθετου παραγωγικού κεφαλαίου, πού ή ίδια ή γέννησή του δέν προϋποθέτει πρόσθετες χρηματικές δαπάνες εκμέρους των βιομηχάνων κεφαλαιοκρατών.

Η βαθμιαία μετατροπή αυτού του δυνάμει πρόσθετου παραγωγικού κεφαλαίου σέ δυνάμει χρηματικό κεφάλαιο (θησαυρό) εκμέρους των A, A', A'' κλπ. (I), μετατροπή πού καθορίζεται από τη βαθμιαία πούληση του υπερπροϊόντος τους — δηλαδή από μονόπλευρη και επαναλαμβανόμενη πούληση έμπορευμάτων χωρίς συμπληρωματική άγορά — συντελείται μέ έπανειλημμένες αναλήψεις χρήματος από την κυκλοφορία και αντίστοιχο θησαυρισμό. Ο θησαυρισμός αυτός — εκτός από την περίπτωση όπου άγοραστής είναι ο χρυσοπαραγωγός — δέν προϋποθέτει καθόλου πρόσθετο πλούτο σέ ευγενή μέταλλα, αλλά άπλως τροποποίηση στή λειτουργία του ως τώρα κυκλοφορούντος χρήματος. "Ως τώρα λειτουργούσε τό χρήμα αυτό σάν μέσο κυκλοφορίας, τώρα λειτουργεί σάν θησαυρός, σάν σχηματιζόμενο δυνάμει νέο χρηματικό κεφάλαιο. Δέν υπάρχει λοιπόν αιτιακή σχέση ανάμεσα στο σχηματισμό πρόσθετου χρηματικού κεφαλαίου και στή μάζα των ευγενών μετάλλων πού βρίσκονται σέ μία χώρα.

Έπεται λοιπόν ακόμα πώς: όσο μεγαλύτερο είναι τό παραγωγικό κεφάλαιο πού λειτουργεί κιόλας σέ μία χώρα (συμπεριλαμβάνεται και ή έσωματωμένη σ' αυτό εργατική δύναμη, ή δημιουργός του υπερπροϊόντος), όσο πιο αναπτυγμένη είναι ή παραγωγική δύναμη της εργασίας, έπομένως και τά τεχνικά μέσα για τη γρήγορη επέκταση της παραγωγής μέσων παραγωγής, — όσο μεγαλύτερη συνεπώς είναι και ή μάζα του υπερπροϊόντος, και ως προς την αξία του και ως προς τη μάζα των αξιών χρήσης πού τό εκπροσωποϋν — τόσο μεγαλύτερα είναι:

1. τό δυνάμει πρόσθετο παραγωγικό κεφάλαιο μέ μορφή υπερπροϊόντος στα χέρια των A, A', A'' κλπ. και

2. ή μάζα αυτού του υπερπροϊόντος πού έχει μετατραπεί σέ χρήμα, δηλ. του δυνάμει πρόσθετου χρηματικού κεφαλαίου στα χέρια των A, A', A''. "Όταν λοιπόν λχ. ο Φούλλαρτον δέ θέλει ν' άκούσει τίπο-

τα για την υπερπαραγωγή μέ τη συνηθισμένη έννοια, ενώ παραδέχεται την υπερπαραγωγή κεφαλαίου, δηλαδή χρηματικού κεφαλαίου, αποδείχνει άλλη μία φορά πόσο έλάχιστα καταλαβαίνουν τό μηχανισμό του συστήματός τους ακόμα κι οί καλύτεροι άστοί οικονομολόγοι.

Αν τό υπερπροϊόν, πού έχουν άμεσα παραγάγει και ιδιοποιηθεί οί κεφαλαιοκράτες A, A', A'' (I), είναι ή υλική βάση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, δηλ. της διευρυμένης αναπαραγωγής, — αν και μέ την ιδιότητα αυτή θά λειτουργήσει πραγματικά μόνο στα χέρια των B, B', B'' κλπ. (I), — αντίθετα, μεταμορφωμένο σέ χρήμα, — σάν θησαυρός και άπλως σάν δυνάμει χρηματικό κεφάλαιο πού σχηματίζεται λίγο-λίγο — είναι άπολύτως μή παραγωγικό. Μ' αυτή τη μορφή κινείται παράλληλα μέ τό προτσές παραγωγής, βρίσκεται όμως έξω απ' αυτό. Αποτελεί νεκρό βάρος (dead weight) της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η λαχτάρα νά χρησιμοποιήσουν την υπεραξία αυτή, πού αποθησαυρίζεται σάν δυνάμει χρηματικό κεφάλαιο, για νά βγάλουν κέρδος ή εισόδημα, πετυχαίνει τό σκοπό της επιδίωξης της στο πιστωτικό σύστημα και στα «χαρτάκια» [Papierchen]. Τό χρηματικό κεφάλαιο άποχτά έτσι, μέ άλλη μορφή, την πιο τεράστια επίδραση στην πορεία και την καταπληχτική ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής.

Η μάζα του υπερπροϊόντος, πού έχει μετατραπεί σέ δυνάμει χρηματικό κεφάλαιο, θά είναι τόσο μεγαλύτερη, όσο μεγαλύτερο ήταν τό συνολικό ποσό του κεφαλαίου πού λειτουργεί κιόλας και από τη λειτουργία του οποίου προήλθε. "Όταν όμως αυξάνει άπόλυτα ο όγκος του δυνάμει χρηματικού κεφαλαίου πού αναπαράγεται κάθε χρόνο, διευκολύνεται και τό κομμάτιασμά του, έτσι πού νά μπορεί νά τοποθετείται ταχύτερα σέ μία ξεχωριστή έπιχείρηση, είτε στα χέρια του ίδιου κεφαλαιοκράτη, είτε σέ άλλα χέρια (λχ. στα χέρια μελών της οικογένειάς του, σέ περιπτώσεις πού μοιράζεται μία κληρονομία κλπ.). Τό κομμάτιασμα χρηματικού κεφαλαίου σημαίνει εδώ πώς τό χρηματικό κεφάλαιο άποσπάται έντελως από τό αρχικό κεφάλαιο για νά τοποθετηθεί σάν νέο χρηματικό κεφάλαιο σέ μία καινούργια αύτοτελή έπιχείρηση.

Αν οί πουλητές του υπερπροϊόντος A, A', A'' κλπ. (I) τό άποχτησαν σάν άμεσο αποτέλεσμα του προτσές παραγωγής, πού, εκτός από την προκαταβολή σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου πού απαιτείται και στην άπλή αναπαραγωγή, δέν προϋποθέτει άλλες πράξεις κυκλοφορίας, αν ακόμα μέ τόν τρόπο αυτό δημιουργούν την πραγματική βάση της αναπαραγωγής σέ διευρυμένη κλίμακα και παράγουν πραγματικά δυνάμει πρόσθετο κεφάλαιο, τότε, αντίθετα, οί B, B', B'' κλπ. (I) φέρονται διαφορετικά. 1) Μόνο στα χέρια τους τό υπερπροϊόν των A, A', A'' κλπ. θά λειτουργήσει πραγματικά σάν πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο (για την ώρα δέν παίρνουμε υπόψη μας τό άλλο στοιχείο του παραγωγικού κεφαλαίου, την πρόσθετη εργατική δύναμη; δηλ. τό πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο). 2) για νά φτιάσει στα χέρια τους

τό υπερπροϊόν, απαιτείται μία πράξη κυκλοφορίας, οφείλουν να τό αγοράσουν.

Σχετικά με τό σημείο 1) πρέπει να παρατηρήσουμε εδώ πώς μεγάλο μέρος του υπερπροϊόντος (του δυνάμει πρόσθετου σταθερού κεφαλαίου) που παράγουν οι A, A', A'' (1), μόλο που παράγεται τούτο τό χρόνο, ωστόσο μόνο τόν επόμενο χρόνο ή και αργότερα ακόμα μπορεί να λειτουργήσει ενεργά στα χέρια των B, B', B'' (1) σαν βιομηχανικό κεφάλαιο· σχετικά με τό σημείο 2) γεννιέται τό ερώτημα, από ποῦ προέρχεται τό χρήμα, τό αναγκαίο για τό προσιές κυκλοφορίας;

Στό μέτρο που τά προϊόντα, τά όποια παράγουν οι B, B', B'' κλπ. (1), ξαναμπαίνουν τά ίδια in natura στο προσιές της δικής τους παραγωγής, είναι αυτόνόητο πώς ένα μέρος του δικού τους υπερπροϊόντος μεταφέρεται pro tanto [κατά τόσο] άμεσα (χωρίς τή μεσολάβηση της κυκλοφορίας) στο παραγωγικό τους κεφάλαιο και μπαίνει σ' αυτό σαν πρόσθετο στοιχείο του σταθερού κεφαλαίου. Pro tanto όμως τά προϊόντα αυτά δέ χρησιμεύουν επίσης για τή χρηματοποίηση του υπερπροϊόντος των A, A' κλπ. (1). "Ασχετα άπ' αυτό, από ποῦ προέρχεται τό χρήμα; Ξέρουμε πώς οι B, B', B'' κλπ. (1) σχημάτισαν τό θησαυρό τους όπως και οι A, A' κλπ., πουλώντας τά αντίστοιχα υπερπροϊόντα τους, και έχουν τώρα φτάσει στο σκοπό τους, όπου τό δυνάμει μόνο χρηματικό τους κεφάλαιο, τό συσσωρευμένο σαν θησαυρός, πρόκειται να λειτουργήσει πραγματικά σαν πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο. "Αλλά έτσι περιστρέφουμε άπλώς σ' έναν κύκλο. Τό ερώτημα μένει: από ποῦ προέρχεται τό χρήμα που οι B (1) απόσυραν προηγούμενα από τήν κυκλοφορία και τό συσώρευσαν;

Όσοτόο ξέρουμε κιόλας από τή μελέτη της άπλης αναπαραγωγής πώς οι κεφαλαιοκράτες I και II οφείλουν ναχουν στα χέρια τους μίαν όρισμένη μάζα χρήματος για να μπορουν ν' ανταλλάξουν τό υπερπροϊόν τους. "Εκεί τό χρήμα, που χρησίμευε μόνο για να ξεδευτεί σαν εισόδημα σε είδη κατανάλωσης, επέστρεφε στους κεφαλαιοκράτες, στο μέτρο που τό προκατάβαλλαν για τήν ανταλλαγή των αντίστοιχων έμπορευμάτων τους. "Εδώ ξαναεμφανίζεται τό ίδιο χρήμα, αλλά με διαφορετική λειτουργία. Οι κεφαλαιοκράτες A και B (1) προμηθεύουν έναλλάξ ο ένας στον άλλον τό χρήμα για τή μετατροπή υπερπροϊόντος σε πρόσθετο δυνάμει χρηματικό κεφάλαιο και τό νεοδημιουργημένο χρηματικό κεφάλαιο τό ξαναρίχνουν έναλλάξ στην κυκλοφορία σαν μέσο άγοράς.

Τό μόνο που προϋποτίθεται εδώ είναι πώς τό ποσό του χρήματος που βρίσκεται σε μία χώρα (ή ταχύτητα κυκλοφορίας κλπ. υποτίθεται άμετάβλητη) επαρκεί τόσο για τήν ενεργό κυκλοφορία, όσο και για τόν έφεδρικό θησαυρό· δηλ. πρόκειται για τήν ίδια προϋπόθεση, που, όπως είδαμε, πρέπει να εκπληρώνεται και κατά τήν άπλή έμπορευματική κυκλοφορία. Μόνο ή λειτουργία των θησαυρών διαφέρει εδώ. "Επίσης πρέπει να είναι μεγαλύτερο τό ποσό του υπάρχοντος χρήματος: 1) γιατί στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή κάθε προϊόν (έκτός από τό νεοεξοργυμένο εύγενές μέταλλο και τά λίγα προϊόντα που κατα-

ναλώνει ο ίδιος ο παραγωγός) παράγεται σαν έμπορευμα, πρέπει συννεπως να περάσει από τή χρηματική μεταμόρφωση· 2) γιατί στις συνθήκες του καπιταλισμού ή μάζα του έμπορευματικού κεφαλαίου και ή αξία του δέν είναι μόνο άπόλυτα μεγαλύτερες, αλλά αυξανουν και με ασύγκριτα μεγαλύτερη ταχύτητα· 3) πρέπει να μετατρέπεται διαρκώς σε χρηματικό κεφάλαιο ένα συνεχώς αυξανόμενο μεταβλητό κεφάλαιο· 4) γιατί με τή διεύρυνση της παραγωγής συμβαδίζει και ή δημιουργία νέων χρηματικών κεφαλαίων. έπομένως πρέπει να υπάρχει και τό υλικό της θησαυρικής μορφής τους. — "Αν αυτό ισχύει γενικά για τήν πρώτη φάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, όπου ακόμα και τό πιστωτικό σύστημα συνοδεύεται από μεταλλική κυρίως κυκλοφορία, ισχύει επίσης και για τήν πιο άναπτυγμένη φάση του πιστωτικού συστήματος, έφόσον βάση του παραμένει ή μεταλλική κυκλοφορία. "Από τή μία μεριά, μπορεί εδώ ή συμπληρωματική παραγωγή των εύγενών μετάλλων, με τίς έναλλαγές της, — πότε είναι πλούσια και πότε φτωχική — να επιδρά στις τιμές των έμπορευμάτων και να τίς διαταράσσει όχι μόνο για σχετικά μεγάλα χρονικά διαστήματα, αλλά και για πολύ σύντομες περιόδους. "Από τήν άλλη μεριά, όλόκληρος ο πιστωτικός μηχανισμός προσπαθεί διαρκώς, με κάθε λογής επιχειρήσεις, μεθόδους και τεχνικές διαρρυθμίσεις, να περιορίζει σε ένα σχετικά διαρκώς ελαττωνόμενο έλαχιστο όριο τήν πραγματική μεταλλική κυκλοφορία — πράγμα που αυξάνει κατ' αναλογία και τόν τεχνικό χαρακτήρα όλόκληρου του μηχανισμού και τίς πιθανότερες διαταραχές της κανονικής του πορείας.

Μπορεί οι διάφοροι B, B', B'' κλπ. (1), που τό δυνάμει νέο χρηματικό κεφάλαιό τους μπαίνει σε ενεργό δράση, να χρειάζονται άμοιβαία ν' αγοράζουν ο ένας από τόν άλλον και να πουλουν ο ένας στον άλλον τά προϊόντα τους (μέρη του υπερπροϊόντος τους). "Όταν τά πράγματα κυλάνε όμαλά, τό χρήμα που έχει προκαταβληθεί για τήν κυκλοφορία του υπερπροϊόντος επαναρέει pro tanto στους διάφορους B στην ίδια αναλογία, που ο καθένας τους τόχει προκατάβαλει για τήν κυκλοφορία των έμπορευμάτων του. "Αν τό χρήμα κυκλοφορεί σαν μέσο πληρωμής, χρησιμεύει μονάχα για τήν εξόφληση των υπολοίπων, έφόσον δέν καλύπτονται οι άμοιβαίες άγορές και πουλήσεις. Παντού όμως, όπως και δώ, έχει σημασία να υποθέσουμε πρώτα τή μεταλλική κυκλοφορία στην πιο άπλή και τήν πιο πρωταρχική μορφή της, γιατί στή μορφή αυτή ή ροή και ή επαναροή, ή εξόφληση διαφορών, κοντολογής, όλα τά στοιχεία, που στο πιστωτικό σύστημα εμφανίζονται σαν συνειδητά ρυθμιζόμενες πράξεις, εκδηλώνονται σαν να υπάρχουν ανεξάρτητα από τό πιστωτικό σύστημα: ή υπόθεση παρουσιάζεται στην πρωτόγονη και όχι στην κατοπινή άνταντακλαστική μορφή της.

3. Τό πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο.

Μία και ως εδώ πρόκειται μόνο για τό πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο, πρέπει τώρα να στραφούμε στην εξέταση του πρόσθετου μεταβλητού κεφαλαίου.

Στό Βιβλίο I εξηγήσαμε διεξοδικά, πώς στίς συνθήκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ὑπάρχει πάντα ἀπόθεμα ἐργατικῆς δύναμης καί πώς, ἂν χρειαστεῖ, μπορεί νά ρευστοποιηθεῖ περισσότερη ἐργασία, χωρίς ν' αὐξήσει ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν ἢ ἀκόμα χωρίς ν' αὐξήσει ἡ μάζα τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἐπομένως, γιά τήν ὥρα δέν εἶναι ἀνάγκη νά σταθοῦμε περισσότερο στό σημεῖο αὐτό: πρέπει μάλλον νά ὑποθέσουμε πώς τό μέρος τοῦ νεοσχηματισμένου χρηματικοῦ κεφαλαίου, τό μετατρέψιμο σέ μεταβλητό κεφάλαιο, βρίσκει πάντα διαθέσιμη τήν ἐργατική δύναμη, στήν ὁποία πρέπει νά μετατραπῇ. Ἐπίσης ἐξηγήσαμε στό Βιβλίο I, πώς ἕνα δοσμένο κεφάλαιο μπορεί μέσα σέ ὀρισμένα ὅρια νά διευρύνει τίς διαστάσεις τῆς παραγωγῆς του χωρίς συσσώρευση. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιά συσσώρευση κεφαλαίου μέ τήν εἰδική ἔννοια, ἔτσι πού ἡ διεύρυνση τῆς παραγωγῆς καθορίζεται ἀπό τή μετατροπή ὑπεραξίας σέ συμπληρωματικό κεφάλαιο, συνεπῶς καί ἀπό τή διεύρυνση τῆς κεφαλαιακῆς βάσης τῆς παραγωγῆς.

Ὁ χρυσοπαραγωγός μπορεί ἕνα μέρος τῆς χρυσῆς ὑπεραξίας του νά τό συσσωρεύσει σάν δύναμη χρηματικό κεφάλαιο. Μόλις τό κεφάλαιο αὐτό ἀποκτήσει τίς ἀπαιτούμενες διαστάσεις, μπορεί ὁ χρυσοπαραγωγός νά τό μετατρέψει ἀπενθείας σέ καινούργιο μεταβλητό κεφάλαιο, χωρίς νά εἶναι ὑποχρεωμένος γιά τό σκοπό αὐτό νά πωλήσει πρῶτα τό ὑπερπροϊόν του· ἐπίσης μπορεί νά τό μετατρέψει σέ στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ὡστόσο στήν περίπτωση αὕτη πρέπει νά βρεῖ διαθέσιμα τά ὑλικά αὐτά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου· ἀδιάφορο ἂν, ὅπως ὑποθέσαμε στήν ὥς τώρα περιγραφή μας, ὁ κάθε παραγωγός παράγει γιά τήν ἀποθήκη καί μόνο ὕστερα φέρνει στήν ἀγορά τό ἔτοιμό του ἐμπόρευμα, ἢ ἂν παράγει ἐπὶ παραγγελία. Καί στίς δύο περιπτώσεις προϋποτίθεται ἡ ὑλική διεύρυνση τῆς παραγωγῆς, δηλ. τό ὑπερπροϊόν, τή μιὰ φορά προϋποτίθεται ὅτι ὑπάρχει πραγματικά, τήν ἄλλη ὅτι ὑπάρχει δύναμη, ἔτοιμοπαράδοτο.

II. ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΗ II

Ὡς τώρα ὑποθέταμε πώς οἱ A, A', A'' (I) πωλοῦν τό ὑπερπροϊόν τους στούς B, B', B'' κλπ., πού ἀνήκουν στήν ἴδια ὑποδιαίρεση I. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως πώς ὁ A (I) χρηματοποιεῖ τό ὑπερπροϊόν του, πωλώνοντας τό σ' ἕναν B τῆς ὑποδιαίρεσης II. Αὐτό μπορεί νά γίνει μόνο ἂν ὁ A (I), ἀφοῦ πωλήσει πρῶτα μέσα παραγωγῆς στόν B (II), δέν ἀγοράζει κατόπι εἶδη κατανάλωσης, δηλ. μόνο μέ μονόπλευρη πούληση ἐκμέρους του. Ἐφόσον λοιπόν τό II_s εἶναι μετατρέψιμο ἀπό τή μορφή τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου στή φυσική μορφή παραγωγικοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου μόνο στήν περίπτωση πού ἔχει μόνο τό I_s · ἀλλά τουλάχιστο καί ἕνα μέρος τῆς I_s ἀνταλλάχτει μέ ἕνα μέρος τοῦ II_s , τό ὁποῖο ὑπάρχει μέ μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Ὁ A ὅμως μπορεί νά χρηματοποιήσει τήν I_s του μόνο ἂν δέν συντελεστεῖ αὕτη ἡ

ἀνταλλαγή, καί μάλιστα ὁ A μας ἀποσύρει ἀπό τήν κυκλοφορία τό χρῆμα πού εἰσέπραξε ἀπό τό II μέ τήν πούληση τῆς I_s του, ἀντί νά τό μετατρέψει σέ εἶδη κατανάλωσης II_s . — τότε σχηματίζεται βέβαια στήν πλευρά τοῦ A (I) πρόσθετο δύναμει χρηματικό κεφάλαιο, στήν ἄλλη πλευρά ὅμως βρίσκεται δεσμευμένο ἕνα ἴσο σέ ἄξια μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ B (II) μέ τή μορφή ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου, χωρίς νά μπορεί νά μετατραπῇ στή φυσική μορφή παραγωγικοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Μ' ἄλλα λόγια: Ἐνα μέρος τῶν ἐμπορευμάτων τοῦ B (II) ἔγινε ἀπούλητο, καί μάλιστα *prima facie* [ἀπό πρώτη ματιά] ἕνα μέρος, πού, ἂν δέν πωληθεῖ, δέν μπορεί νά ξαναμετατρέψει ὅλο τό σταθερό του κεφάλαιο σέ παραγωγική μορφή. Γιαυτό, σχετικά μέ τοῦτο τό μέρος γίνεται ὑπερπαραγωγή, πού, πάλι σχετικά μέ τοῦτο τό μέρος, ἐμποδίζει τήν ἀναπαραγωγή — ἀκόμα καί στήν ἴδια κλίμακα.

Στήν περίπτωση αὕτη λοιπόν τό πρόσθετο δύναμει χρηματικό κεφάλαιο στήν πλευρά τοῦ A (I) ἀποτελεῖ βέβαια χρηματοποιημένη μορφή ὑπερπροϊόντος (ὑπεραξίας)· ἀλλά τό ὑπερπροϊόν (ἡ ὑπεραξία), ἐξεταζόμενο σάν τέτιο, εἶναι ἐδῶ φαινόμενο ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς, δέν εἶναι ἀκόμα ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα. Τό $I_{(u+v)}$ — γιά τό ὅποιο ὅσα εἰπώθηκαν ἰσχύουν τουλάχιστο γιά ἕνα μέρος τῆς v — πρέπει ν' ἀνταλλάχτει τελικά μέ τό II_s , γιά νά μπορεί ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ II_s νά συντελεῖται στήν ἴδια κλίμακα. Ὁ A (I), μέ τήν πούληση τοῦ ὑπερπροϊόντος του στόν B (II), τοῦ παράδωσε ἕνα ἀντίστοιχο μέρος ἄξιας σταθεροῦ κεφαλαίου σέ εἶδος, μά ταυτόχρονα ἔκανε ἀπούλητο ἕνα ἴσο σέ ἄξια μέρος ἐμπορεύματος τοῦ B (II), γιατί ἀπόσυρε τό χρῆμα ἀπό τήν κυκλοφορία, χωρίς νά φροντίσει νά συμπληρωθεῖ τήν πούλησή του μέ κατοπινὴ ἀγορά. Ἐπομένως, ἂν πάρουμε ὑπόψη μας ὁλόκληρη τήν κοινωνική ἀναπαραγωγή, — πού περιλαμβάνει ἐξίσου καί τούς κεφαλαιοκράτες I καί τούς κεφαλαιοκράτες II — ἡ μετατροπή τοῦ ὑπερπροϊόντος τοῦ A (I) σέ δύναμει χρηματικό κεφάλαιο ἐκφράζει τή μὴ ἐπαναμετατρεψιμότητα ἐνὸς ἴσου σέ ἄξια ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου τοῦ B (II) σέ παραγωγικό (σταθερό) κεφάλαιο. Δέν ἐκφράζει λοιπόν τή δυνατότητα παραγωγῆς σέ διευρυμένη κλίμακα, ἀλλά τό ἐμπόδισμα τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή ἔλλειμμα στήν ἀπλή ἀναπαραγωγή. Μιά πού ὁ σχηματισμός καί ἡ πούληση τοῦ ὑπερπροϊόντος τοῦ A (I) ἀποτελοῦν τά ἴδια φυσιολογικά φαινόμενα τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς, ἔχουμε ἐδῶ, πάνω στή βάση κίβλας τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς, τ' ἀκόλουθα ἀλληλοκαθοριζόμενα φαινόμενα: σχηματισμός δύναμει συμπληρωματικοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου στήν ὑποδιαίρεση I (ἐπομένως ὑποκατανάλωση ἀπό τήν ἀποψη τοῦ II)· μπλοκάρισμα στήν ὑποδιαίρεση II ἀποθεμάτων ἐμπορευμάτων, πού δέν μποροῦν νά ξαναμετατραποῦν σέ παραγωγικό κεφάλαιο (δηλ. σχετική ὑπερπαραγωγή στό II)· πλεόνασμα χρηματικοῦ κεφαλαίου στό I καί ἔλλειμμα στήν ἀναπαραγωγή τοῦ II.

Χωρίς νά σταματήσουμε περισσότερο σ' αὐτό τό σημεῖο, θά παρατηρήσουμε μόνο πώς κατὰ τήν περιγραφή τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς εἴχαμε ὑποθέσει ὅτι ὁλόκληρη ἡ ὑπεραξία I καί II ἑοδεύεται σάν εἰ-

σόδημα. Στην πραγματικότητα όμως ένα μέρος της υπεραξίας ξοδεύεται σάν εισόδημα κι ένα άλλο μέρος της μετατρέπεται σέ κεφάλαιο. Μονάχα μ' αυτή την προϋπόθεση συντελείται πραγματική συσσώρευση. Ή αντίληψη πώς ή συσσώρευση συντελείται σέ βάρος της κατανάλωσης είναι — έτσι γενικά διατυπωμένη — αυτή καθ'αυτή μιὰ αυταπάτη, πού αντιφάσκει στή φύση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, γιατί προϋποθέτει πώς σκοπός καί κίνητρό της εἶναι ἡ κατανάλωση κι ὄχι τὸ ἄρπαγμα υπεραξίας καί ἡ κεφαλαιοποίησή της, δηλ. ἡ συσσώρευση.

Ἄς κοιτάξουμε τώρα κάπως ἀπὸ πῶς κοντὰ τῇ συσσώρευση στὴν ὑποδιαίρεση II.

Ἡ πρώτη δυσκολία σχετικά μὲ τὸ II_σ, δηλ. ἡ ξαναμετατροπὴ τοῦ ἀπὸ συστατικό τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου II στὴ φυσικὴ μορφή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου II, ἀφορᾷ τὴν ἀπλή ἀναπαραγωγὴ. Ἄς πάρουμε τὸ σχῆμα πού χρησιμοποιήσαμε καί προηγούμενα:

$(1000_{\mu} + 1000_{\nu})$ I ἀνταλλάσσονται μὲ:
2000 II_σ

Ἄν λχ. τὸ μισό τοῦ υπερπροϊόντος I, δηλ. $\frac{1000_{\nu}}{2}$, ἢ 500 I_ν, ἐνσωματωθεῖ ξανά σάν σταθερὸ κεφάλαιο στὴν ὑποδιαίρεση I, τότε αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ υπερπροϊόντος, πού ἔχει κρατηθεῖ στὴν ὑποδιαίρεση I, δέν μπορεῖ ν' ἀναπληρώσει κανένα μέρος τοῦ II_σ. Ἀντὶ νὰ μετатраπεῖ σέ εἶδη κατανάλωσης (καί ἐδῶ στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς κυκλοφορίας ἀνάμεσα στίς ὑποδιαίρεσεις I καί II συντελεῖται πραγματικὴ ἀμοιβαία ἀνταλλαγὴ, συνεπῶς διπλὴ ἀλλαγὴ θέσης τῶν ἐμπορευμάτων — σέ διάκριση ἀπὸ τὴν ἀναπλήρωση τοῦ 1000 II_σ μὲ 1000 I_μ, πού γίνεται μέσω τῶν ἐργατῶν I), πρέπει νὰ χρησιμεύσει σάν πρόσθετο μέσο παραγωγῆς στὴν ἴδια τὴν ὑποδιαίρεση I. Τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ υπερπροϊόντος δέν μπορεῖ νὰ ἐκτελεῖ αὐτὴν τὴ λειτουργία ταυτόχρονα καί στὴν I καί στὴν II. Ὁ κεφαλαιοκράτης δέν μπορεῖ νὰ ξοδεύει τὴν ἀξία τοῦ υπερπροϊόντος του σέ εἶδη κατανάλωσης καί ταυτόχρονα νὰ καταναλώνει παραγωγικά τὸ ἴδιο τὸ υπερπροϊόν, δηλ. νὰ τὸ ἐνσωματώνει στὸ παραγωγικὸ τοῦ κεφαλαίου. Ἐπομένως, ἀντὶ 2000 I_(μ+ν) μποροῦν νὰ ἀνταλλαγοῦν μὲ τὸ 2000 II_σ μόνο 1500, δηλ. $(1000_{\mu} + 500_{\nu})$ I, ἄρα 500 II_σ δέν μποροῦν νὰ ξαναμετατραποῦν ἀπὸ τὴν ἐμπορευματοκίνητους μορφὴ σέ παραγωγικὸ (σταθερὸ) κεφάλαιο II. Θὰ εἶχαμε λοιπὸν στὴν ὑποδιαίρεση II ὑπερπαραγωγὴ ἀκριβῶς ἀντίστοιχη σέ ὄγκο μὲ τὸν ὄγκο τῆς διευρυμένης παραγωγῆς πού ἔχει συντελεστεῖ στὴν ὑποδιαίρεση I. Ἡ ὑπερπαραγωγὴ τῆς II θὰ εἶχε ἴσως τόση ἀντεπίδραση στὴν I, ὥστε ἀκόμα καί ἡ ἐπαναροὴ τῶν 1000, πού ξόδεψαν οἱ ἐργάτες τῆς I σέ εἶδη κατανάλωσης II, νὰ γίνεи μόνο μερικὰ, δηλ. νὰ μὴν ξαναγυρίσουν αὐτὲς οἱ 1000 στὰ χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν I μὲ τὴ μορφή μεταβλητοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Οἱ κεφαλαιοκράτες I θὰ ἐμποδίζονταν ἔτσι ἀκόμα καί στὴν ἀναπαραγωγὴ

στὴν ἴδια κλίμακα, καί μάλιστα θὰ ἐμποδίζονταν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἀπλή προσπάθεια νὰ τὴ διευρύνουν. Σχετικὰ μ' αὐτὸ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς στὴν ὑποδιαίρεση I ἔγινε πραγματικὰ μονάχα ἀπλή ἀναπαραγωγὴ καί πὼς μονάχα ἡ ταξινομήση τῶν στοιχείων τοῦ σχήματος τροποποιήθηκε μὲ σκοπὸ τὴ διεύρυνση στὸ μέλλον, ἄς ποῖμε, τὴν ἐπόμενη χρονιά.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσπαθήσει ν' ἀποφύγει αὐτὲς τίς δυσκολίες ὡς ἐξῆς: οἱ 500 II_σ, πού βρίσκονται στίς ἀποθήκες τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί πού δέν εἶναι ἅμεσα μετατρέψιμες σέ παραγωγικὸ κεφάλαιο, δέ σημαίνουν καθόλου ὑπερπαραγωγὴ, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἀποτελοῦν ἀναγκαῖο στοιχεῖο τῆς ἀναπαραγωγῆς, πού ὡς τώρα δέν τὸ παίρναμε ὑπόψη. Εἶδαμε πὼς χρηματικὸ ἀπόθεμα πρέπει νὰ συσσωρεύεται σέ πολλὰ σημεία, δηλαδή ν' ἀποσύρεται ἀπὸ τὴν κυκλοφορία, ἐνῶ μὲν γιὰ νὰ ἐπιτρέπει τὸ σχηματισμὸ καινούργιου χρηματικοῦ κεφαλαίου μέσα στὴν ἴδια τὴν ὑποδιαίρεση I, καί ἐνῶ μὲν γιὰ νὰ κρατᾷ προσωρινὰ μὲ χρηματικὴ μορφή τὴν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού σιγά-σιγά φθείρεται. Ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τὴν κατάστροφον τοῦ σχήματος ὑποτέθηκε πὼς ἐξαρχῆς ὅλο τὸ χρῆμα καί ὅλα τὰ ἐμπορεύματα βρίσκονται ἀποκλειστικά στὰ χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν I καί II καί δέν ὑπάρχουν ἐδῶ οὔτε ἔμποροι, οὔτε χρηματομεσίτες, οὔτε τραπεζίτες, οὔτε τάξεις πού μόνο καταναλώνουν χωρὶς νὰ συμμετέχουν ἅμεσα στὴν παραγωγὴ ἐμπορευμάτων, γι' αὐτὸ, γιὰ νὰ διατηρεῖται σέ κίνηση ὁ μηχανισμὸς τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἀπαιτεῖται ἐπίσης ὁ διαρκὲς σχηματισμὸς ἀποθεμάτων ἀπὸ ἐμπορεύματα — στὴν περίπτωσή μας στὰ χέρια τῶν ἰδίων τῶν ἀντίστοιχων παραγωγῶν τους. Ἐπομένως, οἱ 500 II_σ, πού βρίσκονται στίς ἀποθήκες τῶν κεφαλαιοκρατῶν II, ἀποτελοῦν τὸ ἀπόθεμα ἀπὸ ἐμπορεύματα εἰδῶν κατανάλωσης, τὸ ὁποῖο ἐξασφαλίζει τὴ συνέχεια τοῦ προτοῦ κατανάλωσης πού περιλαμβάνει ἡ ἀναπαραγωγὴ, στὴν προκείμενη λοιπὸν περίπτωσι ἐξασφαλίζει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕνα χρόνον στὸν ἄλλο. Τὸ καταναλωτικὸ ἀπόθεμα πού ἐδῶ βρίσκεται ἀκόμα στὰ χέρια τῶν πωλητῶν του, πού εἶναι ταυτόχρονα καί οἱ παραγωγοὶ του, δέν μπορεῖ τῷτο τὸ χρόνο νὰ περιοριστεῖ ὡς τὸ μηδέν γιὰ νὰ ξαναρχίσει ἀπὸ τὸ μηδέν τὸν ἐπόμενον χρόνον· ἀκριβῶς ὅπως δέν μπορεῖ νὰ γίνεи αὐτὸ στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ σημερινὴ μέρα στὴν αὐριανή. Ἐπειδὴ χρειάζεται νὰ ξανασηματίζονται διαρκῶς τέτια ἀποθέματα ἐμπορευμάτων, — ἔστω κι ἂν κυμαίνεται ὁ ὄγκος τους — πρέπει οἱ κεφαλαιοκράτες παραγωγοὶ μας II νάχουν ἐφεδρικὸ χρηματικὸ κεφάλαιο, πού νὰ τοὺς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ συνεχίζουν τὸ προτοῦ παραγωγῆς τους, μὴ πού ἕνα μέρος τοῦ παραγωγικοῦ τους κεφαλαίου βρίσκεται προσωρινὰ δεσμευμένο μὲ μορφή ἐμπορεύματος. Σύμφωνα δὲ μὲ τὴν ὑπόθεσή μας, αὐτοὶ συνδέουν ὅλο τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν παραγωγὴ· πρέπει λοιπὸν νὰ διαθέτουν καί τὸ πρόσθετο χρηματικὸ κεφάλαιο, πού — μὲ τὴν αὐτοτελοποίησιν τῶν διαφόρων λειτουργιῶν τοῦ προτοῦ ἀναπαραγωγῆς καί τὴν ἀνάληψή τους ἀπὸ διάφορες κατηγορίες κεφαλαιοκρατῶν — βρίσκεται στὰ χέρια τῶν ἐμπόρων.

Σ' αὐτὰ πρέπει ν' ἀπαντήσουμε: 1) Ὁ τέτιος σχηματισμὸς ἀπο-

θεμάτων κι ἡ ἀνάγκη του ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς κεφαλαιοκράτες — τόσο τῆς ὑποδιαίρεσης I, ὅσο καὶ τῆς ὑποδιαίρεσης II. Ἐξετάζομενοι σάν ἀπλοὶ πωλητὲς ἐμπορευμάτων, διαφέρουν ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον μόνο κατὰ τὸ ὅτι πωλοῦν ἐμπορεύματα διάφορων εἰδῶν. Τὸ ἀπόθεμα σέ ἐμπορεύματα II προϋποθέτει προηγούμενο ἀπόθεμα σέ ἐμπορεύματα I. Ἄν τὸ ἀπόθεμα αὐτὸ δὲν τὸ παίρνουμε ὑπόψη μας ἀπὸ τὴ μιά μεριά, πρέπει νὰ μὴν τὸ παίρνουμε ὑπόψη μας κι ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἄν ὅμως τὸ παίρνουμε ὑπόψη μας κι ἀπὸ τίς δύο μεριές, τὸ πρόβλημα δὲν ἀλλάζει καθόλου. — 2) Ὅπως τοῦτος ὁ χρόνος κλείνει γιὰ τὴν ὑποδιαίρεση II μὲ ἓνα ἀπόθεμα ἐμπορευμάτων γιὰ τὸν ἐπόμενο χρόνο, ἔτσι γιὰ τὴν ἴδια ὑποδιαίρεση II ἔρχισε μὲ ἓνα ἀπόθεμα ἐμπορευμάτων πού εἶχε μείνει ἀπὸ τὸν προηγούμενο χρόνο. Κατὰ τὴν ἀνάλυση λοιπὸν τῆς χρονιάτικης ἀναπαραγωγῆς — δταν τὴν ἀναγάγουμε στὴν πιὸ ἀφηρημένη τῆς ἔκφραση — πρέπει καὶ τίς δύο φορὲς νὰ διαγράψουμε αὐτὸ τὸ ἀπόθεμα. Ὅταν ὅμως ἀφήνουμε σέ τοῦτο τὸ χρόνο ὁλόκληρη τὴν παραγωγή του, δηλ. καὶ τὸ μέρος ἐκεῖνο πού παραδίνει σάν ἀπόθεμα ἐμπορευμάτων στὸν ἐπόμενο χρόνο, τοῦ ἀφαιροῦμε ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἀπόθεμα ἐμπορευμάτων πού εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν προηγούμενο χρόνο· κι ἔτσι ἔχουμε πραγματικὰ μισροστὸ μας σάν ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης τὸ συνολικὸ προϊόν ἑνὸς μέσου ἔτους. — 3) Τὸ ἀπλό γεγονός πὼς κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς δὲ σκοντάψαμε στὴ δυσκολία πού πρέπει τώρα νὰ ξεπεραστεῖ — ἀποδείχνει πὼς πρόκειται γιὰ ἓνα εἰδικὸ φαινόμενο, πού ὀφείλεται μονάχα στὴ διαφορετικὴ ταξινόμηση (σχετικὰ μὲ τὴν ἀναπαραγωγή) τῶν στοιχείων I, σέ μιά διαφορετικὴ ταξινόμηση, χωρὶς τὴν ὁποία δὲ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀπολύτως καμιά ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα.

ΙΙΙ. ΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ

Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τὴν ἀναπαραγωγή σύμφωνα μὲ τὸ ἀκόλουθο σχῆμα:

$$\text{Σχῆμα α)} \quad \begin{array}{l} \text{I. } 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 6000 \\ \text{II. } 1500_{\sigma} + 376_{\mu} + 376_{\nu} = 2252 \end{array} \quad \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I. } 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 6000 \\ \text{II. } 1500_{\sigma} + 376_{\mu} + 376_{\nu} = 2252 \end{array}} \right\} \text{σύνολο} = 8252.$$

Παρατηροῦμε πρὶν ἀπὸλα πὼς τὸ συνολικὸ ποσὸ τοῦ χρονιάτικου κοινωνικοῦ προϊόντος = 8252, εἶναι μικρότερο ἀπ' ὅ,τι ἦταν στὸ πρῶτο σχῆμα, ὅπου ἦταν 9000. Θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ πάρουμε ἓνα πολὺ μεγαλύτερο ποσὸ, δεκαπλάσιο, ἂν θέλετε. Διαλέξαμε ἐδῶ ἓνα ποσὸ μικρότερο ἀπὸ τὸ ποσὸ τοῦ σχήματος I, ἀκριβῶς γιὰ νὰ δείξουμε ἔντονα πὼς ἡ ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα (πού ἐδῶ τὴ θεωροῦμε μόνο σάν παραγωγή πού διενεργεῖται μὲ μεγαλύτερη τοποθέτηση κεφαλαίων) δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ προϊόντος, πὼς γιὰ μιά δοσμένη μάζα ἐμπορευμάτων προϋποθέτει ἀπλῶς διαφορετικὴ ταξινόμηση ἢ διαφορετικὸ λειτουργικὸ προορισμὸ τῶν διάφορων στοιχείων τοῦ δοσμένου προϊόντος· ὅτι δηλ. ὡς πρὸς

τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς εἶναι στὴν ἀρχὴ μόνο ἀπλὴ ἀναπαραγωγή. Δὲν ἀλλάζει ἡ ποσότητα, ἀλλὰ ὁ ποιοτικὸς καθορισμὸς τῶν δοσμένων στοιχείων τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς. Κι αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ εἶναι ἡ ὑλικὴ προϋπόθεση τῆς ἀναπαραγωγῆς σέ διευρυμένη κλίμακα πού ἀκολουθεῖ ἀργότερα⁵⁸.

Θὰ μπορούσαμε νὰ παραστήσουμε διαφορετικὰ τὸ σχῆμα, παίρνοντας διαφορετικὰς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ μεταβλητὸ καὶ στὸ στάθερό κεφάλαιο, λχ. ὡς ἑξῆς:

$$\text{Σχῆμα β)} \quad \begin{array}{l} \text{I. } 4000_{\sigma} + 875_{\mu} + 875_{\nu} = 5750 \\ \text{II. } 1750_{\sigma} + 376_{\mu} + 376_{\nu} = 2502 \end{array} \quad \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I. } 4000_{\sigma} + 875_{\mu} + 875_{\nu} = 5750 \\ \text{II. } 1750_{\sigma} + 376_{\mu} + 376_{\nu} = 2502 \end{array}} \right\} \text{σύνολο} = 8252.$$

Ἔτσι καταστρωμένο τὸ σχῆμα θὰ φαινόταν διευθετημένο γιὰ ἀναπαραγωγή σέ ἀπλὴ κλίμακα, ἔτσι πού ἡ ὑπεραξία θὰ ξοδεύετο ὁλόκληρη χωρὶς νὰ συσσωρεύεται. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις, τόσο στὸ α), ὅσο καὶ στὸ β), ἔχουμε χρονιάτικο προϊόν ἴσης ἀξίας, μόνο πού τὴ μιά φορὰ, στὸ β), ἡ ταξινόμηση τῶν στοιχείων τοῦ σύμφωνα μὲ τὴ λειτουργία τους εἶναι τέτια, πού ἡ ἀναπαραγωγή ξαναρχίζει στὴν ἴδια κλίμακα, ἐνῶ στὸ α) ἀποτελεῖ τὴν ὑλικὴ βάση τῆς ἀναπαραγωγῆς σέ διευρυμένη κλίμακα. Συγκεκριμένα, στὸ β) τὰ $(875_{\mu} + 875_{\nu})$ I = 1750 $I_{(\mu+\nu)}$ ἀνταλλάσσονται χωρὶς περίσσευμα μὲ τὸ 1750 II_{σ} , ἐνῶ στὸ α) τὰ $(1000_{\mu} + 1000_{\nu})$ I = 2000 $I_{(\mu+\nu)}$ ἀνταλλάσσονται μὲ 1500 II_{σ} καὶ ἀφήνουν στὴν ὑποδιαίρεση I πλεόνασμα 500 I_{ν} γιὰ τὴ συσσώρευση.

Προχωροῦμε τώρα στὴν πιὸ ἐπισταμένη ἀνάλυση τοῦ σχήματος α). Ἄς ὑποθέσουμε πὼς τόσο στὴν ὑποδιαίρεση I, ὅσο καὶ στὴν ὑποδιαίρεση II τὸ μισὸ τῆς ὑπεραξίας, ἀντὶ νὰ ξοδευεῖ σάν εἰσόδημα, συσσωρεύεται, δηλ. μετατρέπεται σέ στοιχεῖο πρόσθετου κεφαλαίου. Μιά πού τὸ μισὸ τοῦ 1000 I_{ν} = 500 πρέπει, μὲ τὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη μορφή, νὰ συσσωρευτεῖ, νὰ τοποθετηθεῖ σάν πρόσθετο χρηματικὸ κεφάλαιο, δηλ. νὰ μετατραπῇ σέ πρόσθετο παραγωγικὸ κεφάλαιο, γιαντὸ σάν εἰσόδημα ξοδεύονται μόνο $(1000_{\mu} + 500_{\nu})$ I. Ἔτσι σάν κανονικὸ μέγεθος τοῦ II_{σ} ἐμφανίζονται ἐδῶ μόνο 1500. Δὲ χρειάζεται νὰ ἐξετάσουμε περισσότερο τὴν ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στὸ 1500 $I_{(\mu+\nu)}$ καὶ στὸ 1500 II_{σ} , ἀφοῦ τὴν ἔχουμε ἐξετάσει κιόλας σάν προτοῆς τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς. Δὲ θὰ πάρομε ὑπόψη μας οὔτε τίς 4000 I_{σ} , μιά πού τὴν ξαναχρησιμοποίησαν γιὰ τὴν καινούργια ἀναπαραγωγή (πού τώρα συντελεῖται σέ διευρυμένη κλίμακα) τὴν ἐξετάσαμε ἐπίσης σάν προτοῆς τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς.

Ἐκεῖνο λοιπὸν πού μένει ἀπλῶς νὰ ἐξετάσουμε εἶναι: οἱ 500 I_{ν} καὶ οἱ $(376_{\mu} + 376_{\nu})$ II, ἐφόσον ἀπὸ τὴ μιά μεριά ἀφοροῦν τίς ἐσω-

⁵⁸ Αὐτὸ βάζει μιά γιὰ πάντα τέλος στὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὸν Τζαίημς Μίλ καὶ στὸν Σ. Μπαίηλν σχετικά μὲ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Τὴ διαμάχη αὐτὴ τὴ σχολιάσαμε, ἀπὸ ἄλλη ἄποψη, στὸ Βιβλίο I (κεφάλαιο 22ο, 5, σελ. 631, 632, ὑποσημείωση 64, 65), δηλαδὴ βάζει τέλος στὸν καινὰ σχετικὰ μὲ τὴ δυνατότητα ἐπέκτασης τῆς δράσης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου δταν τὸ μέγεθός του μένει τὸ ἴδιο. Στὸ ζήτημα αὐτὸ πρέπει νὰ ξαναγυρίσουμε ἀργότερα.

ταρικές σχέσεις τόσο της υποδιαίρεσης I, όσο και της υποδιαίρεσης II, κι απ' την άλλη την κίνηση ανάμεσα στις δυό. Μιά και υποθέσαμε πώς και στην υποδιαίρεση II πρόκειται να συσσωρευτεί το μισό της υπεραξίας, πρέπει εδώ να μετατραπούν σε κεφάλαιο 188, από τις οποίες το $\frac{1}{4}$ σε μεταβλητό = 47 (ας βάλουμε 48 για να στρογγυλέψουμε τον αριθμό). Οι υπόλοιπες 140 θα πρέπει να μετατραπούν σε σταθερό κεφάλαιο.

Εδώ σκοντάφτουμε σ' ένα καινούργιο πρόβλημα, πού κι ή υπαρκτή του και μόνο πρέπει να φανεί παράξενη στην τρέχουσα αντίληψη, σύμφωνα με την όποια εμπορεύματα ενός είδους ανταλλάσσονται με εμπορεύματα άλλου είδους, ή πράγμα πού είναι το ίδιο, ανταλλάσσονται εμπορεύματα με χρήμα και το ίδιο αυτό χρήμα ανταλλάσσεται πάλι με άλλα εμπορεύματα άλλου είδους. Αυτές οι 140 II_u μπορούν να μετατραπούν σε παραγωγικό κεφάλαιο, μόνον επειδή αντικαταστάνονται με ένα μέρος των εμπορευμάτων I, ίσης αξίας. Είναι αυτόνομο πώς το μέρος της I, πού θ' ανταλλαχτεί με την II, πρέπει ν' αποτελείται από μέσα παραγωγής πού να μπορούν να μπουν τόσο στην παραγωγή της υποδιαίρεσης I, όσο και στην παραγωγή της υποδιαίρεσης II, ή αποκλειστικά στην παραγωγή της υποδιαίρεσης II. Η αντικατάσταση αυτή μπορεί να γίνει μονάχα με μονόπλευρη αγορά εκμέρους της II, επειδή το σύνολο του υπερπροϊόντος 500 I_u, πού έχουμε ακόμα να ξεετάσουμε, πρέπει να χρησιμεύσει για συσσώρευση μέσα στα πλαίσια της υποδιαίρεσης I, άρα δεν μπορεί ν' ανταλλαχτεί με εμπορεύματα II· μ' άλλα λόγια, ή υποδιαίρεση I δεν μπορεί ταυτόχρονα και να το συσσωρεύει και να το καταναλώνει. Η υποδιαίρεση II πρέπει λοιπόν ν' αγοράσει με μετρητά τις 140 I, χωρίς το χρήμα αυτό να επαναρεύσει σ' αυτήν με κατοπινή πούληση του εμπορεύματος της στην υποδιαίρεση I. Κι είναι μάλιστα αυτό ένα προτσές πού επαναλαμβάνεται πάντα σε κάθε καινούργια χρονιάτικη παραγωγή, εφόσον πρόκειται για παραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα. Πού αναβλύζει ή σχετική χρηματική πηγή μέσα στην υποδιαίρεση II;

Φαίνεται, αντίθετα, πώς ή υποδιαίρεση II είναι ένα έντελως άγνοο έδαφος για τó σχηματισμό νέου χρηματικού κεφαλαίου πού συνοδεύει και στις συνθήκες της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής καθορίζει την πραγματική συσσώρευση, — σχηματισμό νέου χρηματικού κεφαλαίου πού πραγματικά στην άρχή εμφανίζεται σαν άπλός θησαυρισμός.

Έχουμε πρώτα 376 II_u, αυτές οι 376 χρηματικό κεφάλαιο, πού έχει προκαταβληθεί για αγορά εργατικής δύναμης, μέσω της αγοράς εμπορευμάτων II επιστρέφει συνεχώς σαν μεταβλητό κεφάλαιο με χρηματική μορφή στον κεφαλαιοκράτη II. Αυτή ή διαρκώς επαναλαμβανόμενη απομάκρυνση από την άφετηρία — από την τσέπη του κεφαλαιοκράτη — και ή επιστροφή στην άφετηρία — στην τσέπη του κεφαλαιοκράτη — με κανένα τρόπο δεν πληθαίνει το χρήμα πού περιφέρεται σ' αυτή την κύκλωση. Επομένως δεν είναι πηγή συσσώρευσης χρήματος· το χρήμα αυτό δεν μπορεί επίσης ν' αποσυρθεί απ' αυτή

τήν κυκλοφορία για να σχηματίσει αποθησαυρισμένο, δυνάμει νέο χρηματικό κεφάλαιο.

Άλλά, άλλ! Δεν υπάρχει τάχα τρόπος να βγει εδώ ένα κεφάλαιο;

Δέν πρέπει να ξεχνάμε, πώς ή υποδιαίρεση II έχει απέναντι στην υποδιαίρεση I το πλεονέκτημα ότι οι εργάτες πού χρησιμοποιεί όφείλουν ν' αγοράζουν πάλι απ' αυτήν τα εμπορεύματα πού παρήγαγαν οι ίδιοι. Η υποδιαίρεση II είναι αγοραστής της εργατικής δύναμης και ταυτόχρονα πωλητής εμπορευμάτων στους κατόχους της εργατικής δύναμης πού χρησιμοποιεί. Επομένως ή υποδιαίρεση II μπορεί:

1. άπλούστατα να κατεβύσει το μεροκάματο κάτω από το κανονικό μέσο επίπεδό του, — αυτό εξάλλου μπορεί να το κάνουν και οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης I. Μ' αυτό τον τρόπο ελευθερώνεται ένα μέρος του χρήματος πού λειτουργεί σαν χρηματική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου, και αυτό, όταν επαναλαμβάνεται διαρκώς το ίδιο προτσές, θα μπορούσε να μετατραπεί σε μία φυσιολογική πηγή θησαυρισμού, συνεπώς και σχηματισμού δυνάμει συμπληρωματικού χρηματικού κεφαλαίου στην υποδιαίρεση II. Φυσικά εδώ, όπου πρόκειται για τον κανονικό σχηματισμό κεφαλαίου, δέν παίρνουμε υπόψη τα τυχαία κερδοσκοπικά κέρδη. Δέν πρέπει όμως να ξεχνάμε πώς ο πληρωμένος πραγματικά μισθός εργασίας (πού *ceteris paribus* [με αμετάβλητους όλους τους άλλους όρους] καθορίζει το μέγεθος του μεταβλητού κεφαλαίου) δέν πληρώνεται καθόλου από καλοσύνη των κεφαλαιοκρατών, αλλά γιατί, στις δοσμένες συνθήκες, πρέπει να πληρωθεί. Έτσι βγάζουμε από τη μέση αυτόν τον τρόπο έρμηνείας. "Αν προϋποθέτουμε 376_u το μεταβλητό κεφάλαιο πού πρέπει να ξεδέψει ή υποδιαίρεση II, δέν επιτρέπεται, για να εξηγήσουμε ένα καινούργιο πρόβλημα πού ξεφυτρώνει, να παρεμβάλλουμε ξαφνικά την υπόθεση πώς τάχα προκαταβάλλει μόνο 350_u, και όχι 376_u.

2) Από την άλλη μεριά όμως ή υποδιαίρεση II, παρμένη σαν σύνολο, έχει, όπως είπαμε το πλεονέκτημα απέναντι στην υποδιαίρεση I, πώς είναι ταυτόχρονα και αγοραστής της εργατικής δύναμης και ξαναπωλητής του εμπορεύματός της στους δικούς της εργάτες. Και σε όλες τις βιομηχανικές χώρες, λχ. στην Άγγλία και τις Ένωμένες Πολιτείες, υπάρχουν τα πιο χειροπιαστά δεδομένα για το πώς οι κεφαλαιοκράτες μπορούν να εκμεταλλεύονται το γεγονός αυτό — πώς μπορούν να πληρώνουν όνομαστικά τον κανονικό μισθό εργασίας, στην πραγματικότητα όμως να ξαναρπάζουν χωρίς αντίστοιχο ισοδύναμο σε εμπορεύματα, ένα μέρος απ' αυτόν το μισθό εργασίας, *alias* [μ' άλλα λόγια] να κλέβουν πάλι ένα μέρος του· για το πώς υπορούν να το καταφέρουν αυτό είτε με το Trucksystem [πληρωμή των εργατών σε είδος], είτε με την κибδηλεία (πού μπορεί να είναι τέτια πού δέν την πιάνει ο νόμος) του μέσου κυκλοφορίας. (Με την ευκαιρία άς αναπτύξουμε το σημείο αυτό με μερικά κατάλληλα παραδείγματα.) Πρόκειται για την ίδια πράξη όπως στην περίπτωση 1, μόνο πού γίνεται συγκεκαλυμμένα και από πλάγιο δρόμο. Πρέπει λοιπόν εδώ να την αποκρούσουμε, ακριβώς όπως και την πρώτη. Έδώ πρόκειται

για πραγματικό, όχι για ονομαστικά πληρωνόμενο μισθό εργασίας.

Όπως βλέπουμε, όταν αναλύουμε αντικειμενικά τον κεφαλαιοκρατικό μηχανισμό, δεν μπορούμε να χρησιμοποιούμε σάν υπεκφυγές όρισμένα αίσχη του, που τον χαρακτηρίζουν ακόμα σάν εξαίρεση, για να παρακάμψουμε θεωρητικές δυσκολίες. Όμως, κατά παράδοξο τρόπο, ή μεγάλη πλειοψηφία των άστων κριτικών μου βάζουν τις φωνές σάν να είχα άδικήσει τους κεφαλαιοκράτες, λχ. στο I Βιβλίο του «Κεφαλαίου», επειδή υπόθεσα πώς ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει την πραγματική αξία της εργατικής δύναμης, πράγμα που συνήθως δεν τό κάνει! (Έδώ θά μπορούσα, με τή μεγαλοψυχία που μου αποδίδουν, να παραθέσω άποσπάσματα από τον Σαίφλε.)

Από τις 376 II_μ δέ βγαίνει λοιπόν τίποτα για τό σκοπό που αναφέραμε.

Όμως ακόμα πιο άμφίβολα φαίνεται να είναι τά πράγματα σχετικά με τις 376 II_ν. Έδώ βρίσκονται αντιμετώποι μονάχα κεφαλαιοκράτες της ίδιας υποδιαίρεσης, που πουλούν και αγοράζουν άμοιβαία ο ένας από τον άλλο τά είδη κατανάλωσης που έχουν παραγάγει. Τό χρήμα που απαιτείται γιαυτή την ανταλλαγή λειτουργεί μονάχα σάν μέσο κυκλοφορίας και πρέπει, όταν τά πράγματα ξετυλίγονται όμαλά, να επαναρεύσει στους ενδιαφερόμενους, στο μέτρο που τόχουν προκαταβάλει στην κυκλοφορία για να ξαναδιανύει πάντα την ίδια τροχιά.

Φαίνεται πώς μόνο με δυό τρόπους μπορεί ν' άποσυρθεί τό χρήμα αυτό από την κυκλοφορία για να σχηματίσει δυνάμει πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο. Έίτε ένα μέρος των κεφαλαιοκρατών II έξαπατά τό άλλο και καταφέρνει έτσι να του κλέβει χρήμα. Για να σχηματιστεί καινούργιο χρηματικό κεφάλαιο δέ χρειάζεται, όπως ξέρουμε, προηγούμενη αύξηση του κυκλοφοριακού μέσου: χρειάζεται απλώς ν' αφαιρεθεί χρήμα από όρισμένα σημεία της κυκλοφορίας και να θησαυριστεί. Δέ θάλλαζε καθόλου τά πράγματα τό γεγονός ότι τό χρήμα αυτό μπορεί να είναι κλεμμένο, και πώς επομένως ο σχηματισμός πρόσθετου χρηματικού κεφαλαίου για ένα μέρος των κεφαλαιοκρατών II μπορεί να συνδέεται με θετική άπώλεια χρήματος για ένα άλλο μέρος των κεφαλαιοκρατών. Τό μέρος των κεφαλαιοκρατών II που έχουν έξαπατηθεί θά ζούσε κάπως λιγότερο ευχάριστα, κι αυτό θάταν όλο.

Έίτε πάλι ένα μέρος της II_ν, που άποτελείται από αναγκαία μέσα συντήρησης, μετατρέπεται άμεσα σε καινούργιο μεταβλητό κεφάλαιο μέσα στα πλαίσια της υποδιαίρεσης II. Τό πώς γίνεται αυτό θά τό εξετάσουμε στο τέλος τούτου του κεφαλαίου (στο ύποκεφάλαιο IV).

1. Πρώτο παράδειγμα.

A) Σχήμα της άπλης άναπαραγωγής

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 6000 \\ \text{II. } 2000_{\sigma} + 500_{\mu} + 500_{\nu} = 3000 \end{array} \quad \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I. } 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 6000 \\ \text{II. } 2000_{\sigma} + 500_{\mu} + 500_{\nu} = 3000 \end{array}} \right\} \text{ σύνολο} = 9000.$$

B) Άφετηριακό σχήμα για άναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα.

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 6000 \\ \text{II. } 1500_{\sigma} + 750_{\mu} + 750_{\nu} = 3000 \end{array} \quad \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I. } 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 6000 \\ \text{II. } 1500_{\sigma} + 750_{\mu} + 750_{\nu} = 3000 \end{array}} \right\} \text{ σύνολο} = 9000.$$

Εφόσον υποθέτουμε πώς στο σχήμα B συσσωρεύεται τό μισό της υπεραξίας της υποδιαίρεσης I, δηλ. συσσωρεύονται 500, θά έχουμε πρώτα (1000_μ + 500_ν) I ή 1500 I_(μ+ν), που πρέπει να αντικατασταθούν με 1500 II_σ. μένει τότε στην I: 4000_σ + 500_ν, κι οι τελευταίες τούτες πρέπει να συσσωρευτούν. Η αντικατάσταση των (1000_μ + 500_ν) I με 1500 II_σ είναι προτομές της άπλης άναπαραγωγής και τό έχουμε εξετάσει κιόλας όταν μιλούσαμε για την άπλη άναπαραγωγή.

As παραδεχτούμε πώς από τις 500 I_ν πρέπει 400 να μετατραπούν σε σταθερό κεφάλαιο και 100 σε μεταβλητό. Έχουμε κιόλας εξηγήσει την ανταλλαγή μέσα στα πλαίσια της υποδιαίρεσης I των 400_ν, που πρέπει να κεφαλαιοποιηθούν μ' αυτό τον τρόπο. Αύτά μπορούν λοιπόν, χωρίς καμιά δυσκολία, να προσαρτηθούν στο I_σ, και θά έχουμε τότε για τό I:

$$4400_{\sigma} + 1000_{\mu} + 100_{\nu} \quad (\text{που πρέπει να μετατραπούν σε } 100_{\mu}).$$

Η υποδιαίρεση II από την πλευρά της αγοράζει, με σκοπό τή συσσωρευση, από την υποδιαίρεση I τις 100 I_ν (που υπάρχουν σε μέσα παραγωγής), που άποτελούν τώρα πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο της II, ενώ οι 100 χρήμα, που πληρώνει γι' αυτά, μετατρέπονται σε χρηματική μορφή του πρόσθετου μεταβλητού κεφαλαίου της υποδιαίρεσης I. Έχουμε τότε για την υποδιαίρεση I κεφάλαιο 4400_σ + 1100_μ (τις τελευταίες σε χρήμα) = 5500.

Η υποδιαίρεση II έχει τώρα για σταθερό κεφάλαιο 1600_σ. για να τό βάλει να λειτουργήσει πρέπει να προκαταβάλλει συμπληρωματικά 50_μ σε χρήμα για αγορά καινούργιας εργατικής δύναμης, έτσι που τό μεταβλητό της κεφάλαιο από 750 αυξάνει και γίνεται 800. Αύτή την αύξηση του σταθερού καθώς και του μεταβλητού κεφαλαίου της κατά 150 συνολικά ή υποδιαίρεση II την καλύπτει από την υπεραξία της· επομένως από τις 750 II_ν μένουν μόνο 600_ν σάν καταναλωτικό άπόθεμα των κεφαλαιοκρατών II, που τό χρονιάτικό τους προϊόν κατανέμεται τώρα ως εξής:

II. 1600_σ + 800_μ + 600_ν (καταναλωτικό άπόθεμα) = 3000. Οι 150_ν που έχουν παραχθεί σε είδη κατανάλωσης και που έχουν μετατραπεί έδω σε (100_σ + 50_μ) II, μπαίνουν όλες με τή φυσική τους μορφή στην κατανάλωση των εργατών: 100 καταναλώνονται από τους εργάτες I (100 I_μ) και 50 από τους εργάτες II (50 II_μ), όπως εξηγήσαμε πιο πάνω. Στην πραγματικότητα στην υποδιαίρεση II, που τό συνολικό της προϊόν προετοιμάζεται με την άναγκαία για τή συσσωρευση μορφή, πρέπει ν' αναπαράχθει ένα μέρος της υπεραξίας, μεγαλύτερο κατά 100, με μορφή αναγκαίων ειδών κατανάλωσης. Αν αρχίζει πραγματικά ή άναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα, τότε οι

100 μεταβλητό χρηματικό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης Ι επαναρέουν στην υποδιαίρεση ΙΙ μέσω των εργατών της Ι· αντίθετα η υποδιαίρεση ΙΙ μεταβιβάζει 100, σε εμπορευματικό απόθεμα στην Ι και ταυτόχρονα 50 σε εμπορευματικό απόθεμα στους δικούς της εργάτες.

Η διαφοροετική διαρύθμιση που έχει γίνει με σκοπό τη συσσώρευση έχει τώρα ως εξής:

$$\begin{aligned} \text{I. } 4400_{\sigma} + 1100_{\mu} + 500 \text{ καταναλωτικό απόθεμα} &= 6000 \\ \text{II. } 1600_{\sigma} + 800_{\mu} + 600 \text{ καταναλωτικό απόθεμα} &= 3000 \end{aligned}$$

σύνολο 9000, όπως και παραπάνω.

Απ' αυτά κεφάλαιο είναι:

$$\begin{aligned} \text{I. } 4400_{\sigma} + 1100_{\mu} (\text{χρήμα}) &= 5500 \\ \text{II. } 1600_{\sigma} + 800_{\mu} (\text{χρήμα}) &= 2400 \end{aligned} \quad \} = 7900,$$

ενώ η παραγωγή άρχισε με:

$$\begin{aligned} \text{I. } 4000_{\sigma} + 1000_{\mu} &= 5000 \\ \text{II. } 1500_{\sigma} + 750_{\mu} &= 2250 \end{aligned} \quad \} = 7250.$$

Αν λοιπόν η πραγματική συσσώρευση συντελείται πάνω σ' αυτή τη βάση, δηλ. αν η παραγωγή γίνει πραγματικά μ' αυτό το αυξημένο κεφάλαιο, τότε θάχουμε στο τέλος της επόμενης χρονιάς:

$$\begin{aligned} \text{I. } 4400_{\sigma} + 1100_{\mu} + 1100_{\nu} &= 6600 \\ \text{II. } 1600_{\sigma} + 800_{\mu} + 800_{\nu} &= 3200 \end{aligned} \quad \} = 9800$$

Ας παραδεχτούμε τώρα πώς στην υποδιαίρεση Ι συνεχίζεται η συσσώρευση στην ίδια αναλογία, δηλ. 550, ξοδεύονται σάν εισόδημα, και 550, συσσωρεύονται. Στην περίπτωση αυτή αναπληρώνονται πρώτα 1100 Ι_μ με 1100 Ι_σ, έπειτα πρέπει να πραγματοποιηθούν ακόμα 550 Ι_ν σε εμπορεύματα ΙΙ ίσης αξίας, δηλ. συνολικά 1650 Ι_(μ+ν). Αλλά τό σταθερό κεφάλαιο της υποδιαίρεσης ΙΙ, που πρέπει ν' αναπληρωθεί, είναι μόνο 1600, επομένως οι υπόλοιπες 50 πρέπει να συμπληρωθούν από τις 800 ΙΙ_ν. Αν έδω παραβλέψουμε πρώτα τό χρήμα, θάχουμε σάν αποτέλεσμα αυτής συναλλαγής:

I. 4400_σ + 550_ν (πού πρέπει να κεφαλαιοποιηθούν)· επίσης, σε καταναλωτικό απόθεμα των κεφαλαιοκρατών και εργατών 1650 (μ+ν) πραγματοποιημένα σε εμπορεύματα ΙΙ_σ.

II. 1650_σ (δηλ. μαζί και 50 πού, σύμφωνα με τά παραπάνω έχουν προστεθεί από την ΙΙ_ν) + 800_μ + 750_ν (καταναλωτικό απόθεμα των κεφαλαιοκρατών).

Αν όμως στην υποδιαίρεση ΙΙ διατηρηθεί η παλιά σχέση του μ πρὸς τό σ, τότε για 50_σ πρέπει να ξοδευτούν άλλες 25_μ· αυτές πρέπει να παρθούν από τις 750· έχουμε λοιπόν:

$$\text{II. } 1650_{\sigma} + 825_{\mu} + 725_{\nu}$$

Στήν υποδιαίρεση Ι πρέπει να κεφαλαιοποιηθούν 550_ν· αν διατηρηθεί η προηγούμενη σχέση, απ' αυτές τις 550_ν οι 440 σχηματίζουν σταθερό κεφάλαιο και οι 110 μεταβλητό κεφάλαιο. Αυτές οι 110 πρέπει ένδεχόμενα να παρθούν από τις 725 ΙΙ_ν, δηλ. είδη κατανάλωσης αξίας 110 καταναλώνονται από τους εργάτες Ι αντί από τους κεφαλαιοκράτες ΙΙ, επομένως αυτοί οι τελευταίοι είναι υποχρεωμένοι να κεφαλαιοποιήσουν αυτές τις 110_ν πού δέν μπορούν να τις καταναλώσουν. Έτσι από τις 725 ΙΙ_ν μένουν υπόλοιπο 615 ΙΙ_ν. Αν όμως η υποδιαίρεση ΙΙ μετατρέψει έτσι αυτές τις 110 σε πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο, χρειάζεται κι άλλο πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο από 55· και αυτό πάλι πρέπει να παρθεί από την υπεραξία της· αν αφαιρεθούν από τις 615 ΙΙ_ν μένει υπόλοιπο 560 για κατανάλωση των κεφαλαιοκρατών ΙΙ, και έχουμε τώρα, αφού κάνουμε όλες αυτές τις πραγματικές και δυνάμει μεταφορές, την παρακάτω κεφαλαιακή αξία.

$$\begin{aligned} \text{I. } (4400_{\sigma} + 440_{\nu}) + (1100_{\mu} + 110_{\nu}) &= 4840_{\sigma} + 1210_{\mu} = 6050 \\ \text{II. } (1600_{\sigma} + 50_{\nu}) + 100_{\sigma} + (800_{\mu} + 25_{\mu} + 55_{\nu}) &= \\ &= 1760_{\sigma} + 880_{\mu} = 2640 \\ &8690. \end{aligned}$$

Γιά να κυλάει όμαλά η υπόθεση, πρέπει στην υποδιαίρεση ΙΙ η συσσώρευση να συντελείται γοργότερα απ' ό,τι στην υποδιαίρεση Ι, γιατί αλλιώς τό μέρος των Ι_(μ+ν) πού πρέπει να μετατραπεί σε εμπορεύματα ΙΙ_σ, θά μεγάλωνε γοργότερα από τό ΙΙ_σ, με τό όποιο μόνο μπορεί ν' ανταλλαχτεί.

Αν συνεχιστεί η αναπαραγωγή πάνω σ' αυτή τη βάση, και με αμετάβλητους όλους τους άλλους όρους, θάχουμε στο τέλος της επόμενης χρονιάς:

$$\begin{aligned} \text{I. } 4840_{\sigma} + 1210_{\mu} + 1210_{\nu} &= 7260 \\ \text{II. } 1760_{\sigma} + 880_{\mu} + 880_{\nu} &= 3520 \end{aligned} \quad \} = 10780.$$

Με αμετάβλητο τό ποσοστό κατανομής της υπεραξίας η υποδιαίρεση Ι πρέπει να ξοδέψει σάν εισόδημα: 1210_μ και τό μισό της ν = 605, σύνολο = 1815. Αυτό τό καταναλωτικό απόθεμα είναι πάλι κατά 55 μεγαλύτερο από τό ΙΙ_σ. Τά 55 πρέπει ν' αφαιρεθούν από τις 880_ν· έτσι μένουν 825. Αν οι 55 ΙΙ_ν μετατραπούν σε ΙΙ_σ προϋποτίθεται πώς θά αφαιρεθούν ακόμα 27½ από την ΙΙ_ν για να σχηματιστεί τό αντίστοιχο μεταβλητό κεφάλαιο· έτσι μένουν για να καταναλωθούν 797½ ΙΙ_ν.

Πρέπει τώρα στην υποδιαίρεση Ι να κεφαλαιοποιηθούν 605_ν· απ' αυτές οι 484 σάν σταθερό και οι 121 σάν μεταβλητό κεφάλαιο· αυτές οι τελευταίες 121 πρέπει ν' αφαιρεθούν από την ΙΙ_ν, πού τώρα είναι ακόμα = 797½, μένουν λοιπόν 676½ ΙΙ_ν. Επομένως η υποδιαίρεση ΙΙ μετατρέπει άλλες 121 σε σταθερό κεφάλαιο και χρειάζεται γιαυτό και νέο μεταβλητό κεφάλαιο = 60½, πού επίσης αφαιρείται από τις 676½. Έτσι μένουν για κατανάλωση 616.

Έχουμε τότε κεφάλαιο:

$$\begin{array}{ll} \text{I. Σταθερό} & 4840 + 484 = 5324 \\ & \text{Μεταβλητό} \quad 1210 + 121 = 1331 \\ \text{II. Σταθερό} & 1760 + 55 + 121 = 1936 \\ & \text{Μεταβλητό} \quad 880 + 27\frac{1}{2} + 60\frac{1}{2} = 968 \end{array}$$

$$\begin{array}{l} \text{Σύνολο:} \quad \text{I. } 5324_{\sigma} + 1331_{\mu} = 6655 \\ \quad \text{II. } 1936_{\sigma} + 968_{\mu} = 2904 \end{array} \} = 9559$$

καί στο τέλος του χρόνου έχουμε σέ προϊόν:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 5324_{\sigma} + 1331_{\mu} + 1331_{\nu} = 7986 \\ \text{II. } 1936_{\sigma} + 968_{\mu} + 968_{\nu} = 3872 \end{array} \} = 11\,858$$

Επαναλαμβάνοντας τόν ίδιο λογαριασμό καί στρογγυλεύοντας τά κλάσματα έχουμε στο τέλος του επόμενου χρόνου τό παρακάτω προϊόν:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 5856_{\sigma} + 1464_{\mu} + 1464_{\nu} = 8784 \\ \text{II. } 2129_{\sigma} + 1065_{\mu} + 1065_{\nu} = 4259 \end{array} \} 13\,043$$

Καί στο τέλος του μεθεπόμενου χρόνου:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 6442_{\sigma} + 1610_{\mu} + 1610_{\nu} = 9662 \\ \text{II. } 2342_{\sigma} + 1172_{\mu} + 1172_{\nu} = 4686 \end{array} \} 14\,348$$

Υστερα από πέντε χρονών αναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα τό συνολικό κεφάλαιο των υποδιαίρεσεων I καί II αυξήθηκε από $5500_{\sigma} + 1750_{\mu} = 7250$ σέ $8784_{\sigma} + 2782_{\mu} = 11\,566$, δηλ. σέ αναλογία 100: 160. Η συνολική υπεραξία ήταν αρχικά 1750, τώρα είναι 2782. Η υπεραξία πού καταναλώθηκε ήταν αρχικά 500 για την υποδιαίρεση I καί 600 για την II, σύνολο = 1100. Τόν τελευταίο χρόνο ήταν 732 για την I καί 746 για την II, σύνολο = 1478. Έχει επομένως αυξήσει σέ αναλογία 100: 134.

2. Δεύτερο παράδειγμα.

Ας πάρουμε τώρα τό χρονιάτικο προϊόν των 9000, πού βρίσκεται ολόκληρο σάν εμπορευματικό κεφάλαιο στά χέρια της τάξης των βιομήχανων κεφαλαιοκρατών μέ μία μορφή, όπου η γενική μέση σχέση του μεταβλητού προς τό σταθερό κεφάλαιο είναι 1: 5. Αυτό προϋποθέτει κίολας σημαντική ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής καί, αντίστοιχα, ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της κοινωνικής εργασίας· προϋποθέτει πώς έχει προηγηθεί κίολας σημαντική διεύρυνση της κλίμακας της παραγωγής· τέλος προϋποθέτει ανάπτυξη όλων των δρών πού προκαλούν σχετικό υπερπληθυσμό στην εργατική τάξη. Τό χρονιάτικο προϊόν, υστερα από τό στρογγύλεμα των κλασμάτων, θα κατανέμεται ως εξής:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 5000_{\sigma} + 1000_{\mu} + 1000_{\nu} = 7000 \\ \text{II. } 1430_{\sigma} + 285_{\mu} + 285_{\nu} = 2000 \end{array} \} = 9000$$

Ας υποθέσουμε τώρα πώς οι κεφαλαιοκράτες της υποδιαίρεσης I τρώγουν τή μισή υπεραξία = 500, καί συσσωρεύουν τήν άλλη μισή. Τότε θάπρεπε ν' ανταλλαχτούν $(1000_{\mu} + 500_{\nu})$ I = 1500 μέ 1500 II. Έπειδή όμως έδω τό II, είναι μόνο 1430, θα πρέπει νά προστεθούν 70 από τήν υπεραξία. Αν αυτές οι 70 αφαιρεθούν από τίς 285 II, μένουν 215 II. Έχουμε δηλαδή:

I. $5000_{\sigma} + 500_{\nu}$ (για κεφαλαιοποίηση) + $1500_{(\mu+\nu)}$ σέ καταλωτικό απόδεμα των κεφαλαιοκρατών καί των εργατών.

II. $1430_{\sigma} + 70_{\nu}$ (για κεφαλαιοποίηση) + $285_{\mu} + 215_{\nu}$.

Έπειδή έδω οι 70 II, προσαρτιούνται απευθείας στο II, απαιτείται μεταβλητό κεφάλαιο $\frac{70}{5} = 14$ για νά κινήσει αυτό τό πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο· πρέπει λοιπόν αυτές οι 14 ν' αφαιρεθούν επίσης από τίς 215 II, μένουν 201 II, καί έχουμε:

$$\text{II. } (1430_{\sigma} + 70_{\nu}) + (285_{\mu} + 14_{\nu}) + 201_{\nu}.$$

Η ανταλλαγή των 1500 I $(\mu+\frac{1}{2}\nu)$ μέ 1500 II, είναι προτσές της απλής αναπαραγωγής, επομένως είπαμε όσα είχαμε νά πούμε σχετικά μ' αυτό. Όσοσο πρέπει άκόμα νά σημειώσουμε μερικές ιδιομορφίες πού προκύπτουν από τό ότι κατά τή συσσωρεύουσα αναπαραγωγή τό I $(\mu+\frac{1}{2}\nu)$ δέν αντικαταστάινονται μόνο μέ τό II, αλλά μέ τό II, σν ένα μέρος της II.

Είναυ αυτόνόητο πώς, μία καί προϋποθέτουμε συσσώρευση, τό I $(\mu+\nu)$ είναι μεγαλύτερο από τό II, καί όχι ίσο μέ τό II, όπως στην απλή αναπαραγωγή· γιατί: 1) η υποδιαίρεση I ένα μέρος του υπερπροϊόντος της τό ενσωματώνει στο δικό της παραγωγικό κεφάλαιο καί μετατρέπει τά $\frac{5}{6}$ του σέ σταθερό κεφάλαιο, δέν μπορεί επομένως αυτά τά $\frac{5}{6}$ ταυτόχρονα νά τ' αντικαταστήσει μέ είδη κατανάλωσης II. 2) Η υποδιαίρεση I πρέπει από τό υπερπροϊόν της νά προμηθεύσει τό υλικό του σταθερού κεφαλαίου, τό αναγκαίο για τή συσσώρευση στην υποδιαίρεση II, ακριβώς όπως η II πρέπει νά προμηθεύσει στην I τό υλικό για τό μεταβλητό κεφάλαιο πού πρέπει νά βάλει σέ κίνηση τό μέρος εκείνο του υπερπροϊόντος I πού χρησιμοποιείται από τήν ίδια τήν υποδιαίρεση I σάν πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο. Ξέρουμε πώς τό πραγματικό μεταβλητό κεφάλαιο αποτελείται από εργατική δύναμη, επομένως καί τό πρόσθετο. Δέν είναι δ κεφαλαιοκράτης I εκείνος πού τυχόν θα αγοράσει από τόν II μέσα συντήρησης για νά τά αποθηρεύσει ή νά τά φυλάξει για τήν πρόσθετη εργατική δύναμη πού πρόκειται νά χρησιμοποιήσει, όπως ήταν υποχρεωμένος νά κάνει δ δουλολήτης. Οι εργάτες οι ίδιοι είναι εκείνοι πού συναλλάσσονται μέ τόν II. Αυτό όμως δέν εμποδίζει από τήν άποψη του κεφαλαιοκράτη τά είδη κατανάλωσης μιās πρόσθετης εργατικής δύναμης νά είναι απλώς μέσα παραγωγής καί συντήρησης της πιθανής πρόσθετης εργατικής δύναμης του, δηλ. η φυσική μορφή του μεταβλητού του κεφαλαίου. Η άμέσως επόμενη πράξη του, στην προκείμενη περίπτωση του κεφαλαιοκράτη I, συνίσταται στο ν' αποταμιεύει τό αναγκαίο καινούργιο χρηματικό κεφάλαιο, πού χρειάζεται για τήν αγορά πρόσθετης εργατικής δύναμης.

Μόλις ενσωματώσει αυτή την εργατική δύναμη στο παραγωγικό του κεφάλαιο, το χρέμα γίνεται μέσο αγοράς των εμπορευμάτων II γι' αυτή την εργατική δύναμη και επομένως πρέπει το χρέμα να βρίσκεται τά ειδή της κατανάλωσής της.

Ἀνάμεσα στ' άλλα. Ὁ κύριος κεφαλαιοκράτης, καθώς κι ὁ τύπος του, εἶναι συχνά δυσανεστήμενος μέ τόν τρόπο, πού ἡ εργατική δύναμη ξοδεύει τά λεφτά της, καί μέ τά εμπορεύματα II, στά ὁποῖα πραγματοποιοῦν αὐτό τό χρέμα. Μέ τήν εὐκαιρία αὕτη φιλοσοφεί, φλυαρεῖ περί πολιτισμοῦ καί κάνει τό φιλόδοξο, ὅπως λχ. ὁ κύριος Ντράμμιοντ, γραμματέας τῆς πρεσβείας τῆς Μεγάλης Βρετανίας στήν Οὐάσιγκτον. Τόν Ὀκτώβρη τοῦ 1879 (μέ ἀφημερίδα), ἡ «The Nation» δημοσίευσε ἕνα ἐνδιαφέρον ἄρθρο, ὅπου ἀνάμεσα στ' άλλα γράφει: «Στόν πολιτισμό οἱ ἐργάτες δέν συμβάδισαν μέ τήν πρόοδο τῶν ἐφευρέσεων· τοῦς ἔγιναν προσιτά πλῆθος πράγματα πού δέν ἔχουν νά τά χρησιμοποιήσουν καί ἔτσι δέ δημιουργοῦν ἀγορά γι' αὐτά». (Ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης ἐπιθυμεῖ φυσικά ν' ἀγοράζει ὁ ἐργάτης τά εμπορεύματά του). «Δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά μήν ἐπιθυμεῖ ὁ ἐργάτης τίς ἴδιες ἀνάσεις πού ἐπιθυμεῖ ὁ κληρικός, ὁ δικηγόρος καί ὁ γιαντρός πού κερδίζουν τό ἴδιο ποσό μ' αὐτόν». (Αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ δικηγόροι, κληρικοί καί γιατροί θά πρέπει ἀλήθεια ν' ἀρκοῦνται στήν ἐπιθυμία μόνο πολλῶν ἀπ' αὐτές τίς ἀνάσεις!) «Μά δέν τό κάνει. Μένει πάντα τό πρόβλημα πῶς μπορεῖ μέ μία ὀρθολογική καί ὑγιεινή μέθοδο ν' ἀνέβει τό ἐπίπεδό του σάν καταναλωτή· τό πρόβλημα δέν εἶναι εὐκόλο, γιατί ὅλη του ἡ φιλοδοξία δέν ξεπερνᾷ τήν ἐπιθυμία νά λιγοστεύουν οἱ ὥρες ἐργασίας του καί γιατί ὁ δημαγωγός τόν παρακινεῖ πολύ περισσότερο πρός αὐτή τήν κατεύθυνση παρά πρός τήν ἀνύψωση τῆς θέσης του μέ τή βελτίωση τῶν πνευματικῶν καί ἠθικῶν του ἱκανοτήτων» («Reports of H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures; Commerce etc. of the Countries in which they reside». London 1879, σελ. 404).

Φαίνεται πῶς οἱ πολλές ὥρες δουλειᾶς εἶναι τό μυστικό τῆς ὀρθολογικῆς καί ὑγιεινῆς μεθόδου, πού θ' ἀνεβάσει τή θέση τοῦ ἐργάτη μέ τή βελτίωση τῶν πνευματικῶν καί ἠθικῶν του ἱκανοτήτων καί θά τόν κάνει ὀρθολογικό καταναλωτή. Γιά νά γίνει ὀρθολογικός καταναλωτής τῶν εμπορευμάτων τῶν κεφαλαιοκρατῶν πρέπει πρῶτ' ἀπῶλα — ἔλα ὅμως πού ὁ δημαγωγός τόν ἐμποδίζει! — ν' ἀρχίσει μέ τό νά ἐπιτρέψει στόν κεφαλαιοκράτη του νά καταναλῶν ἀντιορθολογικά καί ἀνθυγιεινά τήν εργατική του δύναμη. Τό τί ἐννοεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης λέγοντας ὀρθολογική κατανάλωση φαίνεται ἐκεῖ ὅπου εἶναι τόσο καταδεχτικός, ὥστε ν' ἀνακατευταί ἅμεσα στό ἐμπόριο τῶν εἰδῶν κατανάλωσης τῶν ἐργατῶν του — στό Trucksystem, πού περιλαμβάνει καί τή χορήγηση κατοικίας στούς ἐργάτες, ἔτσι πού ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ ἐργάτη νά ναι ταυτόχρονα κι ὁ σπιτονοικοκύρης πού τοῦ νοικιάζει τό σπίτι πού κατοικεῖ — ἕνας κλάδος κι αὐτός ἀνάμεσα σέ πολλούς.

Ὁ ἴδιος αὐτός Ντράμμιοντ, πού ἡ ὥραία του ψυχὴ ὀνειρεύεται τίς κεφαλαιοκρατικές προσπάθειες ἐξύψωσης τῆς εργατικῆς τάξης.

ἀφηγεῖται στήν ἴδια ἐκθεση, ἀνάμεσα στ' άλλα, γιά τά ὑποδειγματικά ἐργοστάσια βαμβακερῶν τῶν Lowell καί Lawrence Mills. Οἱ τραπεζαρίες καί οἱ κατοικίες τῶν κοριτσιῶν πού δουλεύουν στό ἐργοστάσιο ἀνήκουν στήν ἴδια μετοχική ἐταιρεία πού εἶναι καί ἰδιοκτησία τοῦ ἐργοστασίου: οἱ προϊστάμενοι αὐτῶν τῶν σπιτιῶν βρίσκονται στήν ὑπηρεσία αὐτῆς τῆς ἴδιας ἐταιρείας, πού ὀρίζει σ' αὐτές τοῦς κανονισμούς: καμιά κοπέλα δέν ἐπιτρέπεται νά γυρίζει τό βράδυ μετά τίς 10. Μά νά τώρα τό μαργαριτάρι: μιᾶ εἰδική ἀστυνομία τῆς ἐταιρείας περιπολεῖ σ' ὅλη τήν περιοχή γιά νά ἐμποδίσαι τήν παραβίαση αὐτοῦ τοῦ κανονισμοῦ. Ὑστερ' ἀπό τίς 10 τό βράδυ δέν ἐπιτρέπεται σέ καμιά κοπέλα νά μπαίνει νοβγαίνει στό σπίτι. Καμιά κοπέλα δέν ἐπιτρέπεται νά κατοικεῖ ἄλλου, ἔξω ἀπό τήν περιοχή πού ἀνήκει στήν ἐταιρεία, καί ὅπου τό κάθε σπίτι ἀποφέρει στήν ἐταιρεία κάπου 10 δολάρια νοίκι τήν ἐβδομάδα, καί ἔτσι βλέπουμε σ' ὅλη του τή δόξα τόν ὀρθολογικό καταναλωτή: «Ἐπειδή, ὥστόσο, σέ πολλά ἀπό τά καλύτερα σπίτια ὑπάρχει γιά τίς ἐργάτριες τό πανταχού παρόν πιάνο, ἡ μουσική, τό τραγοῦδι κι ὁ χορός παίζουν σπουδαῖο ρόλο, τουλάχιστο γιά κείνες πού, ὕστερα ἀπό δεκάωρη ἀδιάκοπη ἐργασία στόν ἀργαλειό, χρειάζονται περισσέρο κάποια ποικιλία, ὕστερ' ἀπό τή μονοτονία, παρά πραγματική ξεκούραση». (σελ. 412). Μόλις ὅμως τώρα ἔρχεται τό κύριο μυστικό, γιά τό πῶς ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά γίνει ὀρθολογικός καταναλωτής. Ὁ κύριος Ντράμμιοντ ἐπισκέφτηκε τό ἐργοστάσιο μαχαιροποιίας στό Turner's Falls (Connecticut River), καί ὁ κύριος Ὁκμαν, ὁ ταμίας τῆς μετοχικῆς ἐταιρείας, ἀφοῦ τοῦ διηγήθηκε πῶς ἰδίως τά ἀμερικάνικα τραπεζομáχαιρα εἶναι καλύτερης ποιότητος ἀπό τά ἀγγλικά, συνέχισε: «Τήν Ἀγγλία θά τή βάλλουμε κάτω καί στίς τιμές ἀκόμα, τώρα τήν ξεπερνοῦμε κιόλας στήν ποιότητα, αὐτό εἶναι γεγονός ἀναγνωρισμένο· ἀλλά πρέπει νάχουμε πιό χαμηλές τιμές καί θά τίς ἔχουμε μόλις πάρουμε φτηνότερο τό αἰσάμι μας καί κατεβάσουμε τήν τιμή τῆς ἐργασίας μας!» (σελ. 427). Κατέβασμα τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί πολλές ὥρες δουλειᾶς, αὕτη εἶναι ἡ οὐσία τῆς ὀρθολογικῆς καί ὑγιεινῆς μεθόδου πού θ' ἀνεβάσει τόν ἐργάτη ὡς τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ὀρθολογικοῦ καταναλωτή, ὥστε νά δημιουργήσει μιάν ἀγορά γιά τό πλῆθος τῶν πραγμάτων πού ὁ πολιτισμός καί ἡ πρόοδος τῶν ἐφευρέσεων τοῦ ἔκαιαν προσιτά.

Ὅπως λοιπόν ἡ ὑποδιαίρεση I πρέπει νά χορηγεῖ ἀπό τό ὑπερπρόϊόν της τό πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο τῆς ὑποδιαίρεσης II, ἔτσι καί ἡ II χορηγεῖ μ' αὕτη τήν ἐννοια τό πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο γιά τήν I. Ἐφόσον πρόκειται γιά τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἡ ὑποδιαίρεση II συσσωρεύει γιά τήν I καί γιά τόν ἑαυτοῦ της, ἀναπαραγόντας μεγαλύτερο μέρος τῆς συνολικῆς της παραγωγῆς, ἐπομένως ἰδίως καί τοῦ ὑπερπρόϊόντος της, μέ μορφή ἀναγκαίων εἰδῶν κατανάλωσης.

Ὅταν πρόκειται γιά παραγωγή πάνω σέ αὐξανόμενη κεφαλαιακή βάση τό $I_{(u+v)}$ πρέπει νά εἶναι $=$ μέ τό II_u σύν τό μέρος τοῦ ὑπερπρόϊόντος, πού ξαναενσωματώνεται σάν κεφάλαιο, σύν τό πρόσθετο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού χρειάζεται γιά τή διεύρυνση τῆς

παραγωγής στην υποδιαίρεση II· και το κατώτατο όριο αυτής της διευρύνσεως είναι το όριο εκείνο, χωρίς το οποίο δεν είναι δυνατό να γίνει ή πραγματική συσώρευση, δηλ. ή πραγματική επέκταση της παραγωγής στην ίδια την υποδιαίρεση I.

Αν τώρα γυρίσουμε στην τελευταία περίπτωση που εξετάσαμε πού πάνω, θά δούμε ότι παρουσιάζει την ιδιομορφία τό II_σ να είναι μικρότερο από τά I_(μ+1/2ν), δηλ. μικρότερο από τό μέρος του προϊόντος της υποδιαίρεσης I που ξοδεύτηκε σάν εισόδημα σέ είδη κατανάλωσης, έτσι πού μέ την ανταλλαγή των 1500 I_(μ+ν) πραγματοποιείται ταυτόχρονα κι ένα μέρος του υπερπροϊόντος του II = 70. Όσο για τό II_σ = 1430, πρέπει, μέ αμετάβλητους τούς άλλους όρους, ν' αναπληρωθεί σέ ίση αξία από τό I_(μ+ν) για να μπορεί να συντελεστεί άλλη αναπαραγωγή στην υποδιαίρεση II, και κατά τούτο δέ χρειάζεται να τό εξετάσουμε εδώ. Δέ συμβαίνει τό ίδιο και μέ τίς συμπληρωματικές 70 II_ν. Έκείνο πού για την υποδιαίρεση I είναι άλλη αναπλήρωση εισοδήματος μέ είδη κατανάλωσης, ανταλλαγή εμπορευμάτων πού αποβλέπει απλώς στην κατανάλωση, για την υποδιαίρεση II δέν είναι εδώ — όπως στην άλλη αναπαραγωγή — σκέτη επαναμετατροπή του σταθερού της κεφαλαίου από τή μορφή εμπορευματοικού κεφαλαίου στη φυσική του μορφή, αλλά άμεσο προτσές συσώρευσης, μετατροπή ενός μέρους του υπερπροϊόντος της από τή μορφή ειδών κατανάλωσης στη μορφή σταθερού κεφαλαίου. Αν ή υποδιαίρεση I μέ 70 λίρ. στ. χρήμα (χρηματικό απόθεμα για τή μετατροπή υπεραξίας) αγοράσει αυτές τίς 70 II_ν, κι αν ή υποδιαίρεση II δέν αγοράσει κατόπι μ' αυτές τίς 70 I_ν, αλλά συσσωρεύσει τίς 70 λίρ. στ. σάν χρηματικό κεφάλαιο, τότε τό χρηματικό αυτό κεφάλαιο αποτελεί βέβαια πάντα έκφραση πρόσθετου προϊόντος (άκριβώς του υπερπροϊόντος της υποδιαίρεσης II, μέρος της οποίας αποτελεί), αν και όχι ενός προϊόντος πού ξαναπαίει στην παραγωγή. Τότε όμως αυτή ή συσώρευση χρήματος στην πλευρά της υποδιαίρεσης II θάταν ταυτόχρονα έκφραση των 70 I_ν σέ είδη παραγωγής πού δέν μπορούν να πουληθούν. Θάχαμε λοιπόν σχετική υπεραπαραγωγή στην υποδιαίρεση I, αντίστοιχη πρός την ταυτόχρονη μή διεύρυνση της αναπαραγωγής στην πλευρά της υποδιαίρεσης II.

Όμως, άσχετα άπ' αυτό: στο χρονικό διάστημα πού οι 70 χρήμα, πού ήρθαν από την υποδιαίρεση I, δέν έχουν ακόμα επιστρέψει ή έχουν επιστρέψει μόνο ένμέρει στην υποδιαίρεση I μέ την αγορά 70 I_ν έκμέρους της υποδιαίρεσης II, οι 70 χρήμα εμφανίζονται ολικά ή μερικά σάν πρόσθετο δυνάμει χρηματικό κεφάλαιο στά χέρια της II. Αυτό ισχύει για κάθε ανταλλαγή ανάμεσα στις υποδιαίρεσεις I και II, προτού ή άμοιβαία αντικατάσταση των εμπορευμάτων των δυό πλευρών έχει επιφέρει την επαναροή του χρήματος στην άφετηρία του. Άλλά μέ άμαλή πορεία των πραγμάτων, τό χρήμα εμφανίζεται εδώ μόνο παροδικά σ' αυτόν τό ρόλο. Στο πιστωτικό σύστημα όμως, όπου κάθε προσωρινά άπελευθερωμένο πρόσθετο χρήμα πρέπει άμέσως να λειτουργήσει ενεργά σάν πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο, ένα τέτιο χρηματικό

κεφάλαιο, πού μόνο προσώρας είναι ελεύθερο, μπορεί να δεθεί, λχ. να χρησιμεύσει για νέες επιχειρήσεις στην υποδιαίρεση I, ενώ θάπρεπε να ρευστοποιήσει τό πρόσθετο προϊόν πού είναι ακόμα άκίνητοποιημένο σέ άλλες επιχειρήσεις. Πρέπει επίσης να παρατηρήσουμε πώς ή προσάρτηση των 70 I_ν στο σταθερό κεφάλαιο II άπαιτεί συγχρόνως αύξηση κατά 14 του μεταβλητού κεφαλαίου II. Αυτό προϋποθέτει — όπως στην υποδιαίρεση I κατά την άμεση ένσωμάτωση υπερπροϊόντος I_ν στο κεφάλαιο I_σ — πώς ή αναπαραγωγή στην υποδιαίρεση II γίνεται κιόλας μέ την τάση της παρατέρα κεφαλαιοποίησης· πώς δηλαδή περιλαμβάνει διεύρυνση του μέρους εκείνου του υπερπροϊόντος πού αποτελείται από άναγκαία μέσα συντήρησης.

Όπως είδαμε, αν πρόκειται να κεφαλαιοποιηθούν 500 I_ν, τό προϊόν των 9000 του δεύτερου παραδείγματος πρέπει μέ σκοπό την αναπαραγωγή να κατανεμηθεί ως εξής. Έδώ παίρνουμε ύπόψη μας μονάχα τά εμπορεύματα και αφήνουμε κατά μέρος τή χρηματική κυκλοφορία.

I. 5000_σ + 500_ν (για κεφαλαιοποίηση) + 1500_(μ+ν) καταναλωτικό απόθεμα = 7000 σέ εμπορεύματα.

II. 1500_σ + 299_μ + 201_ν = 2000 σέ εμπορεύματα. Σύνολο 9000 σέ εμπορευματοικό προϊόν.

Η κεφαλαιοποίηση συντελείται τώρα ως εξής:

Στην υποδιαίρεση I οι 500_ν πού κεφαλαιοποιούνται, διατηρούνται σέ $\frac{5}{6} = 417\frac{1}{2}$ + $\frac{1}{6} = 83\frac{1}{2}$. Οι 83_μ αποσύρουν ισόδύναμο ποσό από τή II_ν, πού αγοράζει στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου, δηλ. προστίθεται στο II_σ. Η αύξηση του II_σ κατά 83 συνεπάγεται αύξηση του II_μ κατά $\frac{1}{5}$ του 83 = 17. Έχουμε λοιπόν ύστερα άπ' αυτή την ανταλλαγή:

$$\text{I. } (5000_{\sigma} + 417\frac{1}{2}_{\nu})_{\sigma} + (1000_{\mu} + 83\frac{1}{2}_{\nu})_{\mu} = 5417\frac{1}{2}_{\sigma} + 1083\frac{1}{2}_{\mu} = 6500$$

$$\text{II. } (1500_{\sigma} + 83\frac{1}{2}_{\nu})_{\sigma} + (299\frac{1}{2}_{\mu} + 17\frac{1}{2}_{\nu})_{\mu} = 1583\frac{1}{2}_{\sigma} + 316\frac{1}{2}_{\mu} = 1899$$

Σύνολο: 8399

Στην υποδιαίρεση I τό κεφάλαιο από 6000 αύξησε κι έγινε 6500, δηλ. αύξησε κατά $\frac{1}{12}$. Στην υποδιαίρεση II από 1715 έγινε 1899, δηλ. αύξησε κατά $\frac{1}{9}$ περίπου.

Μέ αυτή τή βάση ή αναπαραγωγή τό δεύτερο χρόνο δίνει στο τέλος της χρονιάς τ' ακόλουθα σέ κεφάλαιο:

$$\begin{aligned} \text{I. } (5417\frac{1}{2}_{\sigma} + 452\frac{1}{2}_{\nu})_{\sigma} + (1083\frac{1}{2}_{\mu} + 90\frac{1}{2}_{\nu})_{\mu} &= 5869\frac{1}{2}_{\sigma} + 1173\frac{1}{2}_{\mu} = 7042 \\ \text{II. } (1583\frac{1}{2}_{\sigma} + 42\frac{1}{2}_{\nu})_{\sigma} + (316\frac{1}{2}_{\mu} + 8\frac{1}{2}_{\nu} + 18\frac{1}{2}_{\nu})_{\mu} &= 1715\frac{1}{2}_{\sigma} + 342\frac{1}{2}_{\mu} = 2057 \end{aligned}$$

και στο τέλος της τρίτης χρονιάς σέ προϊόν τά εξής:

$$\begin{aligned} \text{I. } 5869\frac{1}{2}_{\sigma} + 1173\frac{1}{2}_{\mu} + 1173\frac{1}{2}_{\nu} \\ \text{II. } 1715\frac{1}{2}_{\sigma} + 342\frac{1}{2}_{\mu} + 342\frac{1}{2}_{\nu} \end{aligned}$$

Ἄν ἡ ὑποδιαίρεση I ἐξακολουθεῖ νά συσσωρεύει, τό μισό τῆς ὑπεραξίας, τότε ἔχουμε $I_{(\mu+1/2\nu)}$, δηλ. $1173_{\mu} + 587 I_{(1/2\nu)} = 1760$, ποσό δηλ. μεγαλύτερο κατά 45 ἀπὸ τό συνολικό 1715 Π_{σ} . Αὐτές οἱ 45 πρέπει ἐπομένως πάλι νά ἰσοφαριστοῦν μέ τή μεταβίβαση στό Π_{σ} ἴσης ἀξίας μέσων παραγωγῆς. Τό Π_{σ} μεγαλώνει λοιπόν κατά 45, πράγμα πού ἐπιφέρει αὐξηση κατά $1/5 = 9$ στό Π_{μ} . Ἐπειτα οἱ κεφαλαιοποιημένες 587 I_{ν} κατανέμονται σέ $5/6$ καί $1/6$, δηλ. σέ 489_σ καί 98_μ, αὐτά τὰ 98 ἐπιφέρουν στή II καινούργια αὐξηση κατά 98 στό σταθερό κεφάλαιο, καί ἡ αὐξηση αὐτή πάλι ἐπιφέρει αὐξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου τῆς ὑποδιαίρεσης II κατά $1/5 = 20$. Τότε ἔχουμε:

$$\begin{aligned} \text{I. } (5869_{\sigma} + 489_{\nu})_{\sigma} + (1173_{\mu} + 98_{\nu})_{\mu} &= 6358_{\sigma} + 1271_{\mu} = 7629 \\ \text{II. } (1715_{\sigma} + 45_{\nu} + 98_{\nu})_{\sigma} + (342_{\mu} + 9_{\nu} + 20_{\nu})_{\mu} &= 1858_{\sigma} + 371_{\mu} = 2229 \\ \text{Συνολικό κεφάλαιο} &= 9858 \end{aligned}$$

Ἐπομένως, μέσα σέ τρία χρόνια αὐξανόμενης ἀναπαραγωγῆς τό συνολικό κεφάλαιο τῆς ὑποδιαίρεσης I ἔχει αὐξησεί ἀπὸ 6000 σέ 7629, τό συνολικό κεφάλαιο τῆς ὑποδιαίρεσης II ἀπὸ 1715 σέ 2229 καί τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο ἀπὸ 7715 ἔγινε 9858.

3. Ἀνταλλαγή τοῦ Π_{σ} σέ συνθήκες συσσωρεύσεως.

Κατά τήν ἀνταλλαγή λοιπόν τῶν $I_{(\mu+\nu)}$ μέ τό Π_{σ} παρουσιάζονται διάφορες περιπτώσεις.

Στήν ἀπλή ἀναπαραγωγή πρέπει καί τὰ δύο αὐτά μεγέθη νά εἶναι ἴσα καί ν' ἀλληλοαναπληρώνονται, ἀλλιῶς, ὅπως εἶδαμε πρὶν πάντων, δέν μπορεῖ νά γίνεи ἀπρόσκοπτα ἡ ἀπλή ἀναπαραγωγή.

Στή συσσωρεύση πρέπει προπαντός νάχουμε ὑπόψη μας τό ποσοστό τῆς συσσωρεύσεως. Στίς ὡς τὰ τώρα περιπτώσεις ὑποθέταμε πῶς τό ποσοστό τῆς συσσωρεύσεως στήν ὑποδιαίρεση I ἦταν $= 1/2$ ν I , καί ἐπίσης, πῶς ἔμενε σταθερό ὅλα τὰ χρόνια. Ὑποθέταμε μόνο πῶς ἄλλαξε ἡ ἀναλογία κατά τήν ὁποία τό συσσωρευμένο αὐτό κεφάλαιο χωρίζεται σέ σταθερό καί μεταβλητό. Εἶχαμε ἐδῶ τρεῖς περιπτώσεις:

1) $I_{(\mu+1/2\nu)} = \Pi_{\sigma}$ ὅπου δηλ. τό Π_{σ} εἶναι μικρότερο ἀπὸ τό $I_{(\mu+\nu)}$. Ἔτσι πρέπει νάναί πάντα, διαφορετικῶς τό I δέ συσσωρεύει.

2) Τό $I_{(\mu+1/2\nu)}$ εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τό Π_{σ} . Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἀναπλήρωση πραγματοποιεῖται μέ τό ὅτι στό Π_{σ} προστίθεται ἕνα ἀντίστοιχο μέρος τῆς Π_{σ} , ἔτσι πού τό ποσό αὐτό $= I_{(\mu+1/2\nu)}$. Ἐδῶ ἡ ἀναπλήρωση, γιά τήν ὑποδιαίρεση II, δέν εἶναι ἀπλή ἀναπαραγωγή τοῦ σταθεροῦ της κεφαλαίου, ἀλλά εἶναι κίχας συσσωρεύση, αὐξηση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου κατά τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ ὑπερπροϊόντος της, πού τό ἀνταλλάσσει μέ μέσα παραγωγῆς I· αὐτή ἡ αὐξηση σημαίνει ταυτόχρονα πῶς ἐκτός ἀπ' αὐτό ἡ ὑποδιαίρεση II αὐξάνει ἀντίστοιχα τό μεταβλητό της κεφάλαιο ἀπὸ τό δικό της ὑπερπροϊόν.

3) Τό $I_{(\mu+1/2\nu)}$ εἶναι μικρότερο ἀπὸ τό Π_{σ} . Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ὑποδιαίρεση II δέν ἔχει ἀναπαραγάγει ὀλοκληρωτικά τό σταθερό της κεφάλαιο μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς, πρέπει ἐπομένως ν' ἀναπληρώσει τό ἔλλειμμα ἀγοράζοντας ἀπὸ τήν ὑποδιαίρεση I. Αὐτό ὅμως δέν ἀπαιτεῖ καμιά ἄλλη συσσωρεύση μεταβλητοῦ κεφαλαίου στήν ὑποδιαίρεση II, ἐπειδή τό σταθερό της κεφάλαιο μόνο μ' αὐτή τήν πράξη ἀναπαραγάγεται σ' ὅλο του τό μέγεθος. Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, μέ τήν ἀνταλλαγή αὐτή τό μέρος ἐκεῖνο τῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς ὑποδιαίρεσης I, πού συσσωρεύει μόνο πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο, ἔχει κίχας πραγματοποιήσει ἕνα μέρος ἀπ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς συσσωρεύσεως.

Ἡ προϋπόθεση τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς, πῶς τό $I_{(\mu+\nu)}$ πρέπει νά εἶναι $= \Pi_{\sigma}$, δέν εἶναι μόνο ἀσυμβίβαστη μέ τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, πράγμα πού ἄλλωστε δέν ἀποκλείει μέσα στό βιομηχανικό κύκλο τῶν 10—11 χρόνων κάποτε ἕνας χρόνος νάχει λιγότερη συνολική παραγωγή ἀπὸ τόν προηγούμενο, δηλ. νά μήν συντελεῖται οὔτε ἀπλή ἀναπαραγωγή σέ σχέση πρὸς τόν προηγούμενο χρόνο, ἀλλά ἀκόμα, μέ τή φυσιολογική χρονιάτικη αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ θά μπορούσε νά συντελεῖται ἀπλή ἀναπαραγωγή μόνο ἐφόσον ἀπὸ τίς 1500, πού ἐκπροσωποῦν τή συνολική ὑπεραξία, θά συμμετεῖχε στήν κατανάλωση καί ἕνας ἀντίστοιχα μεγαλύτερος ἀριθμός μή παραγωγικῶν ὑπηρετῶν. Ἀντίθετα, θάταν ἐδῶ ἀδύνατη ἡ συσσωρεύση κεφαλαίου, δηλ. ἡ πραγματική κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Συνεπῶς, τό γεγονός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσωρεύσεως ἀποκλείει τό Π_{σ} νά εἶναι $= I_{(\mu+\nu)}$. Ὡστόσο, ἀκόμα καί στήν κεφαλαιοκρατική συσσωρεύση θά μπορούσε — λόγω τῆς πορείας τῶν προτσές συσσωρεύσεως, πού συντελέστηκαν κατὰ τή διάρκεια πολλῶν περιόδων παραγωγῆς πού προηγήθηκαν — νά παρουσιαστεῖ ἡ περίπτωση: τό Π_{σ} νά μήν εἶναι μονάχα ἴσο, ἀλλά καί μεγαλύτερο ἀπὸ τό $I_{(\mu+\nu)}$. Αὐτό θά σήμαινε ὑπερπαραγωγή στήν ὑποδιαίρεση II καί δέ θά μπορούσε νά ἐξουδετερωθεῖ παρὰ μόνο μέ ἕνα μεγάλο κράχ, πού θάχε γιά συνέπειά του νά μεταφερθεῖ κεφάλαιο ἀπὸ τήν ὑποδιαίρεση II στήν ὑποδιαίρεση I. — Ἐπίσης δέν ἀλλάζει ἡ σχέση τοῦ $I_{(\mu+\nu)}$ πρὸς τό Π_{σ} , ἂν ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῆς ὑποδιαίρεσης II ἀναπαράγει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ὅπως λχ. γίνεται στή γεωργία μέ τή χρησιμοποίηση σπόρου πού τόν παράγει ἡ ἴδια. Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στίς ὑποδιαίρεσεις I καί II, τό μέρος αὐτό τοῦ Π_{σ} δέν παίρνεται ὑπόψη, ὅπως δέν παίρνεται ὑπόψη καί τό I_{σ} . Ἐπίσης δέν ἀλλάζει ἡ ὑπόθεση ἂν ἕνα μέρος τῶν προϊόντων τῆς ὑποδιαίρεσης II εἶναι κατάλληλα νά μποῦν κι αὐτά στήν ὑποδιαίρεση I σάν μέσα παραγωγῆς. Καλύπτονται μέ ἕνα μέρος τῶν μέσων παραγωγῆς πού χορηγεῖ ἡ ὑποδιαίρεση I, καί τό μέρος αὐτό πρέπει ἐξαρχῆς ν' ἀφαιρεθεῖ κι ἀπ' τίς δύο πλευρές, ἂν θέλουμε νά ἐρευνήσουμε καθαρά καί χωρίς θολοῦρες τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στίς δύο μεγάλες ὑποδιαίρεσεις τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, ἀνάμεσα στοὺς παραγωγούς μέσων παραγωγῆς καί στοὺς παραγωγούς εἰδῶν κατανάλωσης.

Ἔτσι στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή τό $I_{(\mu+\nu)}$ δέν μπορεῖ νά

είναι ίσο με τό Π_0 , δηλαδή τὰ δυό αὐτά δέν μποροῦν ν' ἀλληλοκαλύπτονται κατὰ τὴν ἀνταλλαγή. Ἀντίθετα, ἂν τό I_v εἶναι τό μέρος

ἐκείνου τῆς I_v πού ξοδεύεται σάν εἰσόδημα ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες I , μπορεῖ τό $I \left(\mu + \frac{v}{z} \right)$ νά εἶναι ἴσο, μεγαλύτερο ἢ μικρότερο ἀπὸ τό Π_0 .

ἀλλὰ τό $I \left(\mu + \frac{v}{z} \right)$ πρέπει πάντα νά εἶναι μικρότερο ἀπὸ τό $\Pi_{(s+v)}$,

καί μάλιστα μικρότερο κατὰ τό μέρος ἐκείνο τῇ Π_v πού οἱ κεφαλαιοκράτες τῆς ὑποδιαίρεσης Π πρέπει ὀπωσδήποτε νά τό καταναλώσουν οἱ ἴδιοι.

Πρέπει νά παρατηρήσουμε πὺς με τὸν τρόπο αὐτό τῆς περιγραφῆς τῆς συσσώρευσης δέν περιγράψαμε μέ ἀκριβεία τὴν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, μέρους τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου, στήν παραγωγή τοῦ ὁποῦ συντελεῖ. Τό πάγιο μέρος τοῦ νεοσυσσωρευμένου σταθεροῦ κεφαλαίου μπαίνει στό ἐμπορευματοῦ κεφάλαιο μόνον βραχυπρόθεσμα καί περιοδικά, κατὰ διαφορετικό τρόπο, ἀνάλογα μέ τὴ φύση αὐτῶν τῶν πάγιων στοιχείων. Γιαυτό, στίς περιπτώσεις ὅπου οἱ πρώτες ὕλες, τὰ ἡμικατεργασμένα εἶδη κλπ. μπαίνουν κατὰ μάζες στήν ἐμπορευματοῦ παραγωγή, τό ἐμπορευματοῦ κεφάλαιο ἀποτελεῖται κατὰ τό μεγαλύτερό του μέρος ἀπὸ ἀναπλήρωμα τῶν κυκλοφοριακῶν σταθερῶν συστατικῶν καί τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. (Ἐξαιτίας τῆς περιστροφῆς τῶν κυκλοφορούντων συστατικῶν μποροῦμε ὥστόσο ν' ἀκολουθήσουμε αὐτὴ τὴ μέθοδο. Ἔτσι ὑποθέτουμε πὺς στή διάρκεια τοῦ ἔτους τό κυκλοφοριακὸ μέρος, μαζί μέ τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ πάγιου κεφαλαίου πού ἔχει μεταβιβαστεῖ σ' αὐτό, περιστρέφεται τόσες φορές, ὥστε ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων νά εἶναι ἴση μέ τὴν ἀξία τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού μπαίνει στή χρονιάτικη παραγωγή.) Ἐκεῖ ὅμως ὅπου στή λειτουργία τῶν μηχανῶν δέν μπαίνουν πρώτες ὕλες, ἀλλὰ μόνο βοηθητικὲς ὕλες, τό στοιχείο ἐργασία = μ πρέπει νά ἐμφανίζεται πάλι στό ἐμπορευματοῦ κεφάλαιο σάν τό μεγαλύτερό του συστατικόν. Ἐνῶ στό ποσοστὸ τοῦ κέρδους ἡ ὑπεραξία ὑπολογίζεται σέ σχέση πρὸς τό συνολικὸ κεφάλαιο — ὅσο ἀπὸ τό ἂν τὰ πάγια συστατικὰ μεταβιβάζουν περιοδικὰ πολλή ἢ λίγη ἀξία στό προϊόν — γιὰ τὴν ἀξία τοῦ κάθε ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου πού παράγεται περιοδικά, τό πάγιο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πρέπει νά συνυπολογίζεται μόνο ἐφόσον λόγῳ τῆς φθορᾶς του μεταβιβάζει στό ἴδιο τό προϊόν ἕνα μέσο στοιχείο ἀξίας.

IV. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ

Ἡ ἀρχικὴ πηγή χρήματος γιὰ τὴν ὑποδιαίρεση Π εἶναι τὰ $\mu + v$ τῆς χρυσοπαραγωγῆς I , πού ἀνταλλάσσονται μέ ἕνα μέρος τοῦ Π_0 . μόνον στό μέτρο πού ὁ χρυσοπαραγωγὸς συσσώρεύει ὑπεραξία, δηλ. τὴ μετατρέπει σέ μέσα παραγωγῆς I , ἄρα μόνον στό μέτρο πού διευρύνει τὴν παραγωγή του, τὰ δικά του $\mu + v$ δέν μπαίνουν στήν ὑποδιαίρε-

ση Π . ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐφόσον ἡ συσσώρευση χρήματος ἀπὸ μέρους τοῦ χρυσοπαραγωγοῦ ὀδηγεῖ τελικὰ στὴ διευρυνμένη ἀναπαραγωγή, ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας τῆς χρυσοπαραγωγῆς, πού δέν ξοδεύεται σάν εἰσόδημα, μπαίνει στήν ὑποδιαίρεση Π , σάν συμπληρωματικὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο τοῦ χρυσοπαραγωγοῦ, συντελεῖ ἐδῶ σέ νέα ἀποθησαύριση ἢ δίνει νέα μέσα ἀγορᾶς ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεση I , χωρὶς νά ξαναχρειάζεται νά γίνῃ ἄμεση πούληση σ' αὐτήν. Ἀπὸ τό χρήμα, πού προέρχεται ἀπ' αὐτό τό $I_{(\mu+v)}$ τῆς χρυσοπαραγωγῆς, ἀφαιρεῖται τό μέρος ἐκείνο τοῦ χρυσοῦ, πού τό χρειάζονται σάν πρώτη ὕλη κλπ. ὀρισμένοι κλάδοι παραγωγῆς τῆς ὑποδιαίρεσης Π , κοντολογίης, σάν ἀναπληρωματικὸ στοιχείο τοῦ σταθεροῦ τοῦ κεφαλαίου. Στοιχείο γιὰ προσωρινή — μέ σκοπὸ μιὰ μελλοντικὴ διεύρυνση τῆς ἀναπαραγωγῆς — ἀποθησαύριση στήν ἀνταλλαγή μεταξὺ I καί Π δημιουργεῖται: γιὰ τὴν ὑποδιαίρεση I μόνον στήν περίπτωση πού ἕνα μέρος τῆς I_v πωλεῖται στήν ὑποδιαίρεση Π μονόπλευρα, χωρὶς ἀντίστοιχη ἀγορὰ ἀπομέρους τῆς I καί χρησιμεύει στή Π γιὰ πρόσθετο σταθερὸ κεφάλαιο Π . γιὰ τὴν ὑποδιαίρεση Π στήν περίπτωση πού γίνεται τό ἴδιο ἀπομέρους τῆς I γιὰ πρόσθετο μεταβλητὸ κεφάλαιο. ἔπειτα στήν περίπτωση πού ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας, πού ξοδεύτηκε ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεση I σάν εἰσόδημα, δέν καλύπτεται ἀπὸ τό Π_v , ἔτσι πού μ' αὐτό ν' ἀγοραστεῖ ἕνα μέρος τῆς Π_v καί νά μετατραπῇ μ' αὐτό τὸν τρόπο σέ χρήμα. Ἄν τό $I \left(\mu + \frac{v}{z} \right)$ εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τό Π_0 , τότε τό Π_0 γιὰ τὴν ἀπλή

ἀναπαραγωγή του δέ χρειάζεται ν' ἀναπληρώσει μέ ἐμπόρευμα ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεση I αὐτό, πού ἡ ὑποδιαίρεση I πήρε γιὰ κατανάλωση ἀπὸ τὴν Π_v . Τίθεται τό ἐρώτημα, σέ ποῖο βαθμὸ μπορεῖ νά γίνῃ ἀποθησαύριση μέσα στὰ ὄρια τῆς ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στοὺς κεφαλαιοκράτες Π — μιᾶς ἀνταλλαγῆς πού μπορεῖ νά εἶναι μόνο ὁμοβαθία ἀνταλλαγή Π_v . Ἐξέρουμε πὺς μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὑποδιαίρεσης Π γίνονται ἄμεση συσσώρευση μέ τό ὅτι ἕνα μέρος τῆς Π_v μετατρέπεται ἀπενδείας σέ μεταβλητὸ κεφάλαιο (ἀκριβῶς ὅπως στήν ὑποδιαίρεση I ἕνα μέρος τῆς I_v μετατρέπεται ἀπενδείας σέ σταθερὸ κεφάλαιο). Ὅταν ἔχουμε νά κάνουμε μέ διαφορετικῆς ἡλικίας κατηγορίες συσσώρευσης στοὺς διάφορους κλάδους ἐπιχειρήσεων τῆς ὑποδιαίρεσης Π καί σέ κάθε ξεχωριστὸ κλάδο ἐπιχειρήσεων γιὰ τοὺς ἀτομικοὺς κεφαλαιοκράτες, τό πράγμα ἐξηγεῖται, *mutatis mutandis* [τηρούμενων τῶν ἀναλογιών], ἀκριβῶς ὅπως καί στήν ὑποδιαίρεση I . Ἄλλοι βρίσκονται ἀκόμα στό στάδιο τῆς ἀποθησαύρισης, πωλᾶνε χωρὶς ν' ἀγοράζουν· καί ἄλλοι ἔφτασαν κιόλας στό σημεῖο τῆς πραγματικῆς διεύρυνσης τῆς παραγωγῆς, ἀγοράζουν χωρὶς νά πωλᾶνε. Βέβαια, τό πρόσθετο μεταβλητὸ κεφάλαιο δαπανεῖται στήν ἀρχή γιὰ πρόσθετη ἐργατικὴ δύναμη· αὐτὴ ἡ τελευταία ὅμως ἀγοράζει μέσα συντήρησης ἀπὸ τοὺς ἀποθησαυρίζοντες κατόχους τῶν πρόσθετων εἰδῶν κατανάλωσης, πού μπαίνουν στήν κατανάλωση τῶν ἐργατῶν. Τὸ χρήμα δέν ξαναγορᾷ στήν ἀφετηρία του ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους *pro rata* [στό βαθμὸ] πού ὁ καθένας τοὺς σχηματίζει θησαυρό: τό συσσώρεύουν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΕΡΓΑ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

- ADAMS, W. B.: «*Roads and Ralls and their Sequences, Physical and Moral*» [Δρόμοι και ράγες και η ηθική και φυσική τους φθορά]. London 1862. — Σελ. 166, 168.
- BAILEY, Samuel: «*A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value, chiefly in Reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions etc.*». [Κριτική πραγματεία για την ουσία, το μέτρο και το αίτιο της αξίας, κυρίως σχετικά με τα έργα του κυρίου Ρικάρντο και των διαδόχων του. Από το συγγραφέα των μελετών περί μόρφωσης και δημοσίευσης γνώμων κλπ.]. London 1825. — Σελ. 104.
- BARTON, John: «*Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society*» [Παρατηρήσεις για τις συνθήκες που επηρεάζουν την κατάσταση των εργαζόμενων τάξεων της κοινωνίας]. London 1817. — Σελ. 222.
- CHALMERS, Thomas: «*On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society*» [Για την πολιτική οικονομία σε σχέση με την ηθική κατάσταση και τις ηθικές προοπτικές της κοινωνίας], 2η έκδ., Glasgow — 1832. — Σελ. 152.
- CORBET, Thomas: «*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained*» [Έρευνα για τα αίτια και τα είδη του πλούτου των ατόμων, ή έρμηνεία των αρχών του εμπορίου και της κερδοσκοπίας]. London 1841. — Σελ. 136.
- COURCELLE SENEUIL, J. G.: «*Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires*» [Θεωρητική και πρακτική πραγματεία σχετικά με τις βιομηχανικές, εμπορικές και αγροτικές επιχειρήσεις, ή έγχειρίδιο των εμπορικών υποθέσεων], 2η έκδ., Paris 1857. — Σελ. 236.
- DESTUTT DE TRACY, Antoine: «*„Eléments d'idéologie“*. IVe et Ve Parties: Traité de volonté et de ses effets». [Στοιχεία ιδεολογίας. 4ο και 5ο μέρος: Πραγματεία για τη βούληση και τα αποτελέσματά της]. Paris 1826. — Σελ. 480, 481, 483 — 489.
- DUPONT DE NEMOURS, Pierre Samuel: «*Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale*». Στην collection des principes économiques. Bd. II: Physiocrates. Έκδ., Daire. [Θεωρίες του δόκτορα Κενάι ή συνόψιση των αρχών του της κοινωνικής του οικονομολογίας]. Paris 1846. — Σελ. 186.
- GOOD, W. Walter: «*Political, Agricultural and Commercial Fallacies*» [Πολιτικοί, γεωργικοί και εμπορικοί παραλογισμοί]. London 1866. — Σελ. 232.
- HODGSKIN, Thomas: «*Popular Political Economy*» [Έκλαίκευτική πολιτική οικονομία]. London 1827. — Σελ. 239.

- HOLDSWORTH, W. A.: «*The Law of Landlord and Tennant*» [Ο νόμος των γαιοκτημόνων και των πατωτών]. London 1857. — Σελ. 169, 173.
- KIRCHHOFF, Friedrich: «*Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre. Ein Leitfaden für praktische Landwirte zur zweckmässigen Einrichtung und Verwaltung der Landgüter*», Dessau 1852 [Εγχειρίδιο της θεωρίας της γεωργικής επιχείρησης. Οδηγός για πρακτικούς γεωργούς για τη σκόπιμη οργάνωση και διαχείριση των χημάτων]. Dessau 1852. — Σελ. 174, 237, 240—244, 251.
- LARDNER, Dionysius: «*Railway Economy: a Treatise on the new Art of Transport, its Management, Prospects and Relations commercial, financial and social*» [Η οικονομία των σιδηροδρόμων: Πραγματεία για τη νέα τέχνη των μεταφορών, τη διαχείρισή τους, τις προοπτικές καθώς και τις εμπορικές, οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις τους]. London 1850. — Σελ. 166, 174—177.
- LAVELEYE, Emile de: «*Essai sur l' Economie Rurale de la Belgique*» [Δοκίμιο για την αγροτική οικονομία του Βελγίου]. Paris, Bruxelles και Leipzig 1863. — Σελ. 240.
- LAVERGNE, Léonce de: «*The Rural Economy of England, Scotland and Ireland*» [Η αγροτική οικονομία της Αγγλίας, της Σκωτίας και της Ιρλανδίας]. London 1855. — Σελ. 234.
- MARX, Karl: «*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*». Bd. I. Dietz Verlag, Berlin 1947 [Τό Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής Οικονομίας]. Τόμ. I, έκδ. Dietz, Berlin 1947. — Σελ. 2, 8, 10, 23, 27, 47, 50, 65, 77, 110, 120, 124, 132, 138, 151, 154, 158, 160, 168, 177, 183, 197, 199, 202, 212, 221, 306, 320, 325, 331, 341, 351, 354, 355, 361, 396, 413, 438, 480, 490, 502, 507, 510.
- «*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*». [Τό Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας]. Τόμ. III. — Σελ. 2, 10, 17, 18, 210, 243.
- «*Lohnarbeit und Kapital*». In: «*Neue Rheinische Zeitung*» [Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο. Στη «*Neue Rheinische Zeitung*», αρ. 264, 269. Köln 1849]. Έκδ. Neuer Weg, Berlin 1946. — Σελ. 7.
- «*Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon*». [Αθλιότητα της φιλοσοφίας. Απάντηση στη φιλοσοφία της αθλιότητας του κυρίου Προυντόν]. Paris — Bruxelles 1847. — Σελ. 5, 12, 16.
- (Τό ίδιο). Deutsch Von E. Bernstein und K. Kautsky mit Vorwort von F. Engels. Stuttgart 1885. — [Γερμανική μετάφραση από τους E. Bernstein και K. Kautsky με πρόλογο του Φ. Ένγκελς. Stuttgart 1885]. Έκδ. Dietz Verlag Berlin. 1947. — Σελ. 5.
- «*Theorien über den Mehrwert*» (Manuskript) [Θεωρίες για την υπεραξία (χειρόγραφο)]. — Σελ. 2, 6, 14.
- «*Zur Kritik der politischen Oekonomie*». [Κριτική της πολιτικής οικονομίας]. Έκδ. Dietz, Berlin 1947. — Σελ. 2, 345.
- «*Zur Kritik der politischen Oekonomie* (Manuskript) [Κριτική της πολιτικής οικονομίας (χειρόγραφο) βλ. και «*Theorien über den Mehrwert*» [Θεωρίες για την υπεραξία]. — Σελ. 5, 7, 8, 17.
- MEYER, Rudolf: «*Der Emanzipationskampf des vierten Standes*» [Ο αγώνας χειραφέτησης της τέταρτης τάξης]. Τόμ. I, Berlin 1874. — Σελ. 5, 6.
- MÜLLER, Adam Heinrich: «*Die Elemente der Staatskunst*» [Τά στοιχεία της πολιτικής]. Τόμ. 2, Berlin 1809. — Σελ. 182.
- NEWMAN, Samuel P. Philipps. «*Elements of Political Economy*» [Στοιχεία πολιτικής οικονομίας]. Andover και New York 1835. — Σελ. 152.
- POTTER, A.: «*Political Economy: its Objects, Uses and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People. With a Summary for the Use of students*» [Πολιτική οικονομία: οι σκοποί της, η χρησιμότητά της και οι αρχές της: εξεταζόμενες σε σχέση με την κατάσταση του αμερικανικού λαού. Με σύντομες περιλήψεις προς χρήση των σπουδαστών]. New York 1841. — Σελ. 182.

- QUESNAY, François: «*Analyse du Tableau Economique*» [Ανάλυση του Tableau Economique]. Στην: Collection des principaux économistes. Τόμ. II: Physiocrates. Έκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 97, 129, 186, 358, 359, 369.
- «*Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans*» [Διάλογοι για το εμπόριο και τις εργασίες των βιοτεχνών]. Στην: Collection des principaux économistes, τόμ. II: Physiocrates. Έκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 129, 342.
- RAMSAY, George: «*An Essay on the Distribution of Wealth*» [Δοκίμιο για τη διανομή του πλούτου]. Edinburgh 1836. — Σελ. 389, 436.
- RICARDO, David: «*On the Principles of Political Economy and Taxation*» [Για τις αρχές της πολιτικής οικονομίας και τη φορολογία]. 3η έκδ., London 1821. — Σελ. 15, 148, 211, 219, 222, 389, 481.
- RODBERTUS — JAGEIZOW, Karl: «*Briefe und sozialpolitische Aufsätze*» [Επιστολές και κοινωνικοπολιτικές μελέτες]. Έκδ. Dr. R. Meyer, Berlin 1881. — Σελ. 6.
- «*Das Kapital*» [Τό Κεφάλαιο] Έκδ. v. Theophil Kozak, Berlin 1884. — Σελ. 6.
- «*Einige Briefe von Dr. Rodbertus an J. Z.*» [Μερικά γράμματα του Δρα Rodbertus στον J. Z. Στην Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Έκδ. Gricher — Leipzig, Schäffle — Stuttgart, A. Wagner — Berlin. Τόμ. 35, Tübingen 1879. — Σελ. 6.
- «*Soziale Briefe an von Kirchmann*» [Κοινωνικά γράμματα στον φόν Κίρχμαν]. Τρίτο γράμμα: «*widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*» [Αναίρεση της θεωρίας του Ρικάρδο για τη γαιοπρόσοδο και θεμελίωση μιας νέας θεωρίας για τη γαιοπρόσοδο]. Berlin 1851. — 6.
- «*Zur Erkenntniss unserer staatswirtschaftlichen Zustände*» [Για τη γνώση της κατάστασης των δημόσιων οικονομικών μας]. Τεύχος I, Neu-Brandenburg und Friedland 1842. — Σελ. 10, 18.
- ROSCOE, H. E. und C. Schorlemmer: «*Ausführliches Lehrbuch der Chemie*». [Αναλυτικό εγχειρίδιο χημείας]. Τόμ. I, Braunschweig 1887. — Σελ. 14.
- SAY, Jean — Baptiste: «*Traité d' Economie Politique, ou simple Exposition de la Manière dont se forment, se distribuent et se consomment les Richesses*» [Πραγματεία πολιτικής οικονομίας, ή απλή έκθεση του τρόπου που δημιουργείται, διανέμεται και καταναλώνεται ο πλούτος], 3η έκδ., τόμ. II. Paris 1817, Σελ. 389, 390.
- SCROPE, G. S. βλέπε Potter, A.
- SENIOR, William Nassau: «*Principes Fondamentaux de l' Economie Politique*» [Βασικές αρχές της πολιτικής οικονομίας]. Μετάφρ. J. Arrivabene, Paris 1836. — Σελ. 438.
- SISMONDI, J. C. L. Simonde de: «*Nouveaux Principes de l' Economie Politique*» [Νέες αρχές της πολιτικής οικονομίας]. Τόμ. I, Paris 1819. — Σελ. 16, 109, 390.
- SMITH, Adam: «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*» [Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών]. Έκδ. E. G. Wakefield, London 1843. — Σελ. 8, 138, 185—196, 198, 200, 203, 205, 209, 211, 215, 361—371, 372—375, 376, 377, 381, 383, 384, 388, 409, 475.
- SOETBEER, Adolf: «*Edelmetall-Produktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerikas bis zur Gegenwart. Ergänzungsheft Nr. 57 zu „Petersmanns Mitteilungen“*» [Παραγωγή ευγενών μετάλλων και σχέση της αξίας χρυσού και του ασημιού από τον καιρό που ανακαλύφθηκε η Αμερική ως την εποχή μας. Συμπληρωματικό τεύχος 57 για τις «*ανακοινώσεις του Petersmann*»]. Gotha 1879. — Σελ. 470.
- STORCH, Henri: «*Cours d' Economie Politique, ou Expositions des principes qui déterminent la prospérité des nations*» [Μαθήματα πολιτικής οικονομίας, ή έκθεση των αρχών που καθορίζουν την ευημερία των εθνών]. Τόμ. 2, Petersburg 1815. — Σελ. 147, 390.

- «*Considérations sur la nature du revenu national*» [Παρατηρήσεις για τη φύση του εθνικού εισοδήματος]. Paris 1824. — Σελ. 390, 434.
- THOMPSON, William: «*An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to human Happiness; applied to the newly proposed System of Voluntary of Wealth*» [Έρευνα για τις αρχές της κατανομής του πλούτου που συντελούν περισσότερο από κάθε τι στην ανθρώπινη ευτυχία. Εφαρμοσμένη στο σύστημα που προτάθηκε πρόσφατα για την εθελοντική ισότητα του πλούτου]. London 1850. — Σελ. 12, 322 — 324.
- TOOKE, Th: «*An Inquiry into the Currency Principle, the connection of the currency with prices and the expediency of a separation of issue from banking*» [Έρευνα για τη θεωρία των μέσων κυκλοφορίας, τη σχέση των μέσων κυκλοφορίας με τις τιμές και για τη σκοπιμότητα του χωρισμού της έκδοσης τραπεζογραμμάτων από την τραπεζική εργασία]. London 1844. — Σελ. 476.
- ЦУПРОВ, А. И.: «*Железнодорожное хозяйство*» [Οικονομία των σιδηροδρόμων Москва 1875. — Σελ. 53.
- TROSNE, Guillaume-François Le «*De l'Intérêt Social*» [Περί του κοινωνικού συμφέροντος]. Στην: Collection des principaux économistes. Τόμ. II. Physiocrates. Έκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 186.
- TURGOY, A. R. J.: «*Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*» [Σκέψεις για τη δημιουργία και τη διανομή του πλούτου] (1766). Στά: Œuvres. Έκδ. Daire, Τόμ. I, Paris 1844. — Σελ. 186, 342, 359.
- TYLOR (TYLER), E. B.: «*Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwicklung der Zivilisation*. Uebers. v. H. Müller. [Έρευνες για την προϊστορία της ανθρωπότητας και την εξέλιξη του πολιτισμού. Μετάφραση H. Müller] Leipzig. — Σελ. 439.
- WAYLAND, Francis: «*The Elements of Political Economy*» [Τά στοιχεία της πολιτικής οικονομίας]. Boston 1853. — Σελ. 221.
- WILLIAMS, R. P.: «*On the Maintenance of Permanent Way*». «Vortrag im Institute of Civil Engineers. [Για τη διατήρηση των μονίμων οδών. Διάλεξη στο Ίνστιτούτο των μηχανικών]. 1867. — Σελ. 166, 176.

II. ΑΝΩΝΥΜΑ ΕΡΓΑ

- Manava Dharma Sastra. Or the Institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the Indian system of duties, religious and civil, verbally translated from the original with a preface by Sir William Jones, and collated with the Sanskrit text by Graves Chamney Haughton esq. M.A.F.R.S. etc. etc.: Prof. of Hindu literature in the East India College* (Μανάβα Ντάρμα Σάστρα. «Η οι νόμοι των Μανού, σύμφωνα με τις ερμηνείες του Κουλλούκα, συμπεριλαμβανομένου του Ινδικού συστήματος των θρησκευτικών και άστικών καθηκόντων, επί λέξει μετάφραση από το πρωτότυπο με πρόλογο του Σέρ William Jones και του Graves Chamney Haughton, καθηγ. της Ινδικής φιλολογίας στο East-India College. «Η μετάφραση έχει συγκριθεί με το σανσκριτικό κείμενο»). 3η έκδοση. Madras 1863. — Σελ. 234.
- «*The Source and Remedy of the National Difficulties. A letter to Lord John Russell*» [Πηγή και θεραπεία των εθνικών δυσχερειών. Ένα γράμμα στο λόρδο John Russell]. London 1821. — Σελ. 10.

III. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- Economist*. London — 8 του Μάη 1847. — Σελ. 134.
 » » 16 » Ιούνη 1866. — Σελ. 249.
 » » 30 » » 1866. — Σελ. 249.
 » » 7 » Ιούλη 1866. — Σελ. 249.

- Money Market Review* [Επιθεώρηση χρηματαγοράς]. 1867. — Σελ. 174.
- Neue Rheinische Zeitung*, «Όργανο της Δημοκρατίας. Köln, 1849. — Σελ. 6.
- Zeitschrift f. d. gesamte Staatswissenschaft* [Περιοδικό όλων των πολιτικών επιστημών]. Tübingen 1879. — Σελ. 5.

IV. ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ

- «*East India (Madras and Orissa Famine). Return to an Address of the Honourable The House of Commons*» [Ανατολικές Ινδίες (λιμός στο Μαντράς και την Ορίσσα). Απάντηση σε έπερώτηση της αξιοτίμου Βουλής των Κοινοτήτων]. — Σελ. 234.
- «*East India (Bengal and Orissa Famine). Papers and Correspondence relative to the Famine in Bengal and Orissa, including the Report of the Famine Commission and the Minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor of India*» [Ανατολικές Ινδίες (λιμός στη Βεγγάλη και την Ορίσσα). Έγγραφα και αλληλογραφία για το λιμό στη Βεγγάλη και την Ορίσσα, συμπεριλαμβανομένων των εκθέσεων της επιτροπής για το λιμό και των πρωτοκόλλων του υποκυβερνήτη της Βεγγάλης και του αντιβασιλέα των Ινδιών]. 31 του Μάη 1862. — Σελ. 138.
- «*East India (Bengal and Orissa Famine). Papers, relating to the Famine in Behar, including Mr. F. R. Cockerell's Report*» [Ανατολικές Ινδίες (λιμός στη Βεγγάλη και την Ορίσσα). Έγγραφα σχετικά με το λιμό στο Μπεχάρ, συμπεριλαμβανομένης της έκθεσης του κυρίου F. R. Cockerell]. Μέρος III, 31 του Μάη 1867. — Σελ. 138.
- «*Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc., of the Countries in which they reside*» [Εκθέσεις των γραμματέων των πρεσβειών και αντιπροσωπειών της Αυτής Μεγαλειότητας σχετικά με τη βιομηχανία, το εμπόριο κλπ. στις χώρες όπου διαμένουν]. London όριθ. 8 (1865). — Σελ. 238.
- Αρ. 14 (1879). — Σελ. 471, 516.
- «*Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Part I. Report and Evidence*» [Έκθεση της Ειδικής Επιτροπής για τους νόμους περί τραπεζών. Μαζί με τα πρωτόκολλα της επιτροπής, τις μαρτυρικές καταθέσεις, το παράρτημα και τον κατάλογο. Μέρος πρώτο. Έκθεση και καταθέσεις]. 30 του Ιούλη 1857. — Σελ. 231.
- «*Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners*» [Βασιλική Επιτροπή για τους σιδηροδρόμους. Καταθέσεις μπροστά στα μέλη της επιτροπής]. London 1867. — Σελ. 136, 149, 164, 170, 175, 248.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α

- Adams, William Bridges* [Ἀνταμς, Γουίλλιαμ Μπρίτζες] (1797 — 1872), ἄγγλος μηχανικός γιὰ σιδηροδρόμους, συγγραφέας πολλῶν βιβλίων σχετικῶν μέ τήν τεχνική τῶν σιδηροδρόμων. — Σελ. 166, 168, 374.
- D' Alembert, Jean Le Rond* [Ντ' Ἀλαμπέρ, Ζάν Λε Ρόν] (1717 — 1783), σπουδαῖος μαθηματικός (λύση τῆς ἐξίσωσης διαφορικοῦ λογισμοῦ) καί ἐπιστήμονας. Ἔνας ἀπό τοὺς ἡγετικούς θεωρητικούς τῆς ἐπαναστατικῆς γαλλικῆς ἀστικῆς τάξης, συνεκδότης τῆς Μεγάλης Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας. Ἐγραψε τὸν πρόλογο καί πολλὰ ἄρθρα στὴν ἐγκυκλοπαίδεια αὐτή. Σάν αἰσθησιοκράτης φιλόσοφος θεωρεῖ πὺς ἡ γνώση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου γίνεται μέ τὴν αἴσθηση. — Σελ. 76.

Β

- Bailey, Samuel* [Μπαίηλυ, Σάμουελ] (1791 — 1870), ἄγγλος φιλόσοφος καί οικονομολόγος, κάνει πολεμική ἐνάντια στὸν Ρικάρντο. Ὁ Μάρξ τὸν ἀποκαλεῖ «ἀνοήσιο, ἐπιπόλαιο, πολύξερο κριτικό». — Σελ. 104, 507.
- Bakewell, Robert* [Μπέκγουελ, Ρόμπερτ] (1725 — 1792), ἄγγλος γεωργός ἐπιχειρηματίας καί κτηνοτρόφος, ἔκανε πετυχημένα πειράματα διασταυρώσεων ἀνάμεσα στὶς διάφορες ράτσες. — Σελ. 234.
- Barton, John* [Μπάρτον, Τζόν] (ἔγραψε στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα), ἄγγλος οικονομολόγος. — Σελ. 223, 390.
- Bessemer, Sir Henry* [Μπέσσεμερ, Σέρ Χένρυ] (1813 — 1898), σπουδαῖος ἄγγλος μηχανικός. — Σελ. 236.

Γ

- Carey, Henry Charles* [Κάρν, Χένρυ Τσάρλς] (1793 — 1879), ἀμερικανὸς οικονομολόγος, ἀντίπαλος τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο γιὰ τὴ γαιοπρόσοδο. Στὴν ἀρχὴ ἦταν ὁπαδὸς τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, ἀργότερα τοῦ προστατευτισμοῦ. — Σελ. 355.
- Chalmers, Thomas* [Τσάλμερς, Τόμας] (1780 — 1847), σκώτος θεολόγος καί οικονομολόγος, «ένας ἀπὸ τοὺς πῶ φανατικούς μαλθουσιανούς. Σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις του, γιὰ ὅλα τὰ κοινωνικά κακὰ δέν ὑπάρχει ἄλλο μέσο θεραπείας ἐκτός ἀπὸ τὴ θρησκευτική ἀγωγή τῶν ἐργαζόμενων τάξεων, μέ τὴν ὁποία ἐννοεῖ τὸ χριστιανικὸ ποικιλμένο, παπαδίστικο ἡθοπλαστικὸ κήρυγμα τῆς πληθυσμιακῆς θεωρίας τοῦ Μάλθους» (Μάρξ). — Σελ. 152.

- Cherbuliez, Antoine Elisé* [Σερμπυλιέ, Ἀντουάν Ἐλιζέ] (1797 — 1869), ἑλβετός πολιτικός καί οικονομολόγος, μαθητὴς τοῦ Σισμὸντι. — Σελ. 390.
- Corbel, Thomas* [Κόρμπετ, Τόμας], ἄγγλος οικονομολόγος. — Σελ. 136.
- Courcelle-Seneuil, Jean Gustave* [Κουρσέλ-Σενέιγ, Ζάν Γκυστάβ] (1813 — 1892), γάλλος ἔμπορος, ἀργότερα οικονομολόγος καί ἀνώτερος ὑπάλληλος. — Σελ. 236.

Δ

- Destutt de Tracy, Antoine* [Ντεστὺτ ντέ Τρασύ, Ἀντουάν] (1754 — 1836), γάλλος φιλόσοφος συγγραφέας, φιλελεύθερος πολιτικός καί οικονομολόγος. Στὸ φιλοσοφικὸ τομέα ἀνήκει στὴ σχολὴ τοῦ σενσουαλισμοῦ (αἰσθησιοκρατίας) (βλ. Ντ' Ἀλαμπέρ). Ὑποστηρίζει τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης ἐνάντια στὴν ἐργατικὴ τάξη. — Σελ. 444, 480 — 489.
- Drummond, V. A. W.* [Ντράμμοντ, Β. Α. Γου.] (1833 — 1907), ἄγγλος δικλωμάτης. — Σελ. 517.
- Du Pont de Nemours, Pierre Samuel* [Ντύ Πόν ντε Νεμούρ, Πιέρ Σαμουέλ] (1739 — 1817), γάλλος οικονομολόγος, φυσιοκράτης, μαθητὴς τοῦ Κενάι. — Σελ. 186.

Ε

- Edmons Thomads Rowe* [Ἐντμοντς Τόμας Ρόου] (1803 — 1889), ἄγγλος οὐτοπιστὴς κομμουνιστὴς (ὁπαδὸς τοῦ Ὄουεν). Διευθυντὴς μιᾶς ἀσφαλιστικῆς ἐταιρίας στὸ Λονδίνο. — Σελ. 12.
- Engels, Friedrich* [Ἐνγκελς, Φρίντριχ] (1820 — 1895). — Σελ. 18, 244, 282, 372, 416, 473.

F

- Fullarton John* [Φούλαρτον, Τζόν] (1780 — 1849), ἄγγλος οικονομολόγος, ἀνέκει στὴ λεγόμενη Banking-School [τραπεζευτικὴ σχολή], πῶ ἔκανε κριτικὴ τῆς currency-theorie [ποσοτικὴ ἀρχή]. [Πρβλ. «Τὸ Κεφάλαιο», τόμ. III, κεφ. 28 καί 34]. — Σελ. 498.

Γ

- Good, W. Walter* [Γκούντ, Γ. Γουώλτερ], ἄγγλος παχτωτής, ἔγραψε γιὰ θέματα γεωργικῆς πολιτικῆς. Σελ. 232.

Η

- Hodgskin, Thomas* [Χότζκιν, Τόμας] (1787 — 1869), ἄγγλος οικονομολόγος τὰ ἔργα του — ὅπως λέει ὁ Μάρξ — εἶναι ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα δημιουργήματα τῆς ἀγγλικῆς οικονομολογίας. Εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς προλεταριακῆς ἀντίθεσης ἐνάντια στὴν κλασικὴ οικονομολογία, μένει ὡστόσο αἰχμάλωτος τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο, δέχεται «ὅλες τίς οικονομικὲς προϋποθέσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς σάν αἰῶνια μορφή καί θέλει μόνο νά ἀβῇ στὴν ἐκείνη, τὴ βάση καί μαζί τὴν ἀναγκαῖα συνέπεια» (Μάρξ). — Σελ. 12, 239.
- Holdsworth, W. A.* [Χόλντσοῦρθ, Γ. Α.], ἄγγλος δικηγόρος, συγγραφέας πολλῶν ἐκλαϊκευτικῶν νομικῶν βιβλίων, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ παχτωτικὸ δίκαιο. — Σελ. 169, 173.

Κ

- Kirchhof, Friedrich* [Κίρχοφ, Φρίντριχ], γεωπόνος, συγγραφέας άρκετών βιβλίων σχετικά με ζητήματα της άγροτικής οικονομίας. — Σελ. 175, 237, 241 — 244 — 252.
- Kozak, Theophil* [Κόζακ, Θεόφιλος], γραμματέας του έμπορικού έπιμελητηρίου στη Χάλμπερστατ. Έκδότης μερικών έργων από τά κατάλοιπα του Ροντμπέρτους. — Σελ. 6.

Λ

- Lalor, John* [Λάλορ, Τζόν] (1814 — 1856), άγγλος άστικά θρησκός συγγραφέας και δημοσιογράφος, πού έχει γράψει πολλά για τά κοινωνικά ζητήματα. — Σελ. 137, 141.
- Lardner, Dionysius* [Λάρντερ, Διονύσιος] (1793 — 1859), άγγλος συγγραφέας. Έγραψε πολλά εκλαϊκευτικά έργα για τίς φυσικές έπιστήμες. — Σελ. 166, 174, 175.
- Lassalle, Ferdinand* [Λασσάλ, Φέρνιναντε] (1825 — 1864), ιδρυτής της Γενικής γερμανικής εργατικής Ένωσης. Όταν πέθανε, έγραψε ό «Ένγκελς γι' αυτόν: «Ένας από τους σπουδαιότερους ανθρώπους στη Γερμανία. Σήμερα ήταν για μάς ένας πολύ άβέβαιος φίλος, μελλοντικά θά ήταν ένας άρκετά βέβαιος έχθρός». Όταν μαθεύτηκαν περισσότερα για τίς σχέσεις του Λασσάλ με τόν Βίσμαρκ, ό Μάρξ δύνε την κρίση του γι' αυτόν: «Ο Λασσάλ πρόσδεσε πράγματι τό κόμμα. Είχε συνάψει ρητό συμβόλαιο με τόν Βίσμαρκ». Ο Ένγκελς γράφει πώς «όλο τό μεγαλειό του Λασσάλ στηριζόταν στό ότι ό Μάρξ του επέτρεπε επί χρόνια νά στολίζεται με τά άποτελέσματα των έρευνών του Μάρξ σάν νάταν δικά του και... έπιπλέον νά... τά διαστρέφει... Τό σοσιαλιστή Λασσάλ τόν άκολουθεί κατά πόδας ό δημιουργός Λασσάλ». — Σελ. 7.
- Laveleye, Emile Louis de* [Λαβελέ, Έμίλ Λουί ντέ] (1822 — 1892), βέλγος φιλελεύθερος άστός οικονομολόγος. — Σελ. 240.
- Lauvergne, Louis de* [Λαβέρν, Λουί ντέ] (1809 — 1880), γάλλος αντίδραστικός πολιτικός και οικονομολόγος. — Σελ. 234.
- Lavoisier, Antoine Laurent* [Λαβουαζιέ, Άντουάν Λωράν] (1743 — 1794), μεγάλος γάλλος χημικός. Είναι ό ιδρυτής της νεότερης χημείας. — Σελ. 15.
- Le Grosne, Guillaume Francois* [Λετρόν, Γκιγιώμ Φρανσουά] (1728 — 1780), γάλλος οικονομολόγος, εξέχων φυσιοκράτης, δικηγόρος της αΐλης. — Σελ. 186.
- Linguel, Simon Nicolas Henry* [Λενγκέ, Σιμόν Νικολά Άνρί] (1736 — 1794), γάλλος συγγραφέας, κάνει πολεμική «ένάντια στά άστικοφιλελεύθερα ιδανικά των σύγχρονών του διαφωτιστών, ένάντια στην άρχόμενη κυριαρχία της άστικής τάξης» (Μάρξ). — Σελ. 359.
- List, Friedrich* [Λίστ, Φρίντριχ] (1789 — 1846), γερμανός οικονομολόγος, ό θεωρητικός εκπρόσωπος της άνερχόμενης άστικής τάξης της Γερμανίας πριν από τό 1848 στην πάλη της για άυτοτελή ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στη Γερμανία, άπαλλαγμένου από τόν έξωτερικό συναγωνισμό. Αυτή την τάση της γερμανικής βιομηχανικής άστικής τάξης την έχει εκφράσει θεωρητικά στη διδασκαλία του για τίς παραγωγικές δυνάμεις. Τάχθηκε υπέρ των προστατευτικών δασμών, «για νά έκτοπίσει τη χειροτεχνική εργασία με τίς μηχανές και την πατριαρχική βιομηχανία με τη σύγχρονη βιομηχανία, για νά... διευρύνει την κυριαρχία της άστικής τάξης, ιδίως των μεγάλων βιομηχανών κεφαλαιοκρατών» (Μάρξ). Μεγάλη δραστηριότητα άνάπτυξε ό Λίστ και για την άνάπτυξη των σιδηροδρόμων στη Γερμανία. — Σελ. 6.

Μ

- Mably, Gabriel Bonnot de* [Μαμπλύ, Γκαμπριέλ Μποννό ντέ] (1709 — 1785), κληρικός, άργότερα ελεύθερος συγγραφέας, όπαδός του φυσικού δικαίου,

- άντίπαλος της ά-ομικής ιδιοκτησίας. Έποστήριξε ένα κομμουνιστικό καθεστώς, θεωρούσε όμως τό καθεστώς αυτό για πάντα χαμένο και περιοριζόταν νά ζητά μεταρρυθμίσεις. — Σελ. 359.
- MacCulloch, John Ramsay* [ΜάκΚούλλοκ, Τζόν Ράμσεϋ] (1789 — 1864), άγγλος οικονομολόγος, «έκχυδίστής των οικονομικών θεωριών του Ρικάρτο και συνάμα ή πιο θλιβερή μορφή της διάλυσής τους». «Άπολογητής του καθεστώτος. Τό μόνο πού τόν φοβίζει, ως τό σημείο πού γίνεται κωμικός, είναι ή τάση του κέρδους νά πέφτει» είναι άπόλυτα ικανοποιημένος με την κατάσταση των εργατών και γενικά με όλες τίς αντιφάσεις της άστικής οικονομίας πού βαραινουν την εργατική τάξη». «Τά τελευταία του γραπτά για τό χρήμα, τους φόρους κλπ. είναι άπλές συνηγορίες για την κάθε φορά κυβέρνηση των Ούγιων. Έτσι ό άνθρωπος τά κατάφερε νάχει προσοδοφόρες θεσοϋλες» (Μάρξ). — Σελ. 11, 243, 389.
- MacLeod, Henry Dunning* [ΜάκΛήοντ, Χένρυ Ντάννινγκ] (1821 — 1902), σκώτος οικονομολόγος. — Σελ. 224.
- Malhus, Thomas Robert* [Μάλθους, Τόμας Ρόμπερτ] (1766 — 1834), άγγλος παπάς και οικονομολόγος, «ένας έπιτήδειος λογοκλόπος». Η καθάυτο του άξία «ονίσταται στό ότι τονίζει έντονα την ένωση άνταλλαγή άνάμεσα στο κεφάλαιο και τη μισθοτή εργασία». Άλλά αυτό τό κάνει, από τη μία, για ν' άποδείξει σάν άναγκαία την άθλιότητα των εργαζόμενων τάξεων... από την άλλη, για ν' άποδείξει στους καπιταλιστές πώς είναι άπαραίτητη μία καλοταϊσμένη εκκλησιαστική και κρατική άνώτερη ιεραρχία». Η θεωρία του «για την άνάγκη μιας διαρκώς αυξανόμενης μη παραγωγικής καταναλώσης... ταιριαζε θαυμάσια στό σκοπό του, στην άπολογητική της κατάστασης πού υπήρχε στην Άγγλία: γαιοκτήμονες, «Κράτος και Έκκλησία», συνταξιούχοι, μισθωτές φόρων, δεκάτη, δημόσιο χρέος, άεριτζήδες του χρηματιστηρίου, δικαστικοί κλητήρες, παπάδες και λακέδες» (Μάρξ). Συνιστούσε στό προλεταριάτο τόν περιορισμό των γεννήσεων σάν μέσο θεραπείας της καπιταλιστικής άθλιότητας. — Σελ. 440.
- Marx, Jenny* [Μάρξ, Τζέννη] (1814 — 1881), γυναίκα και συναγωνίστρια του Κάρολ Μάρξ. Κόρη του μυστικοσυμβούλου της κυβέρνησης Ludwig v. Westphalen. Παρά την καταγωγή της άκολούθησε τόν Μάρξ, υπόμεινε γενναία τά βάσανα της προσφυγιάς και τόν βοήθησε στις συγγραφικές του εργασίες. — Σελ. 18.
- Marx-Aveling, Eleanor (Tussy)* [Μάρξ-Έβελινγκ, Έλεανόρα (Τάσσυ)] (1856 — 1898), ή νεότερη κόρη του Μάρξ, γυναίκα του Έντ. Έβελινγκ. Πήρε ενεργό μέρος στό άγγλικό και τό διεθνές εργατικό κίνημα. Οργάνωσε τό συνδικάτο εργατών φωταερίου του Λονδίνου και τό κίνημα των εργατριών. Μετάφρασε πολλά σοσιαλιστικά κείμενα στ' άγγλικά. — Σελ. 4, 6.
- Marx, Karl* [Μάρξ, Κάρολ] (1818 — 1883). — Σελ. 2 — 11, 13 — 17, 76, 281.
- Meyer, Hermann Rudolf* [Μάγιερ, Χέρμαν Ρούντολφ] (1838 — 1899), εκδότης του Ροντμπέρτους. Φεουδαρχικός σοσιαλιστής, αντίπαλος του Βίσμαρκ, γνωστός του Ένγκελς. — Σελ. 5.
- Mill, James* [Μίλλ, Τζέιμς] (1773 — 1836), άγγλος ιστορικός, φιλόσοφος και οικονομολόγος. «Ο πρώτος πού έχει εκθέσει με συστηματική μορφή τη θεωρία του Ρικάρτο». Με τίς προσπάθειές του «νά βγάλει από τη μέση, έξηγώντας τις, τίς αντιφάσεις της θεωρίας του Ρικάρτο... μπλέκεται ό ίδιος σέ αντιφάσεις και εκφράζει ταυτόχρονα, με την προσπάθειά του νά λύσει αυτές τίς αντιφάσεις, την άρχόμενη διάλυση της θεωρίας πού εκφροσωπεί δογματικά». — Σελ. 243.
- Mill, John Stuart* [Μίλλ, Τζόν Στούαρτ] (1806 — 1873), γιός του προηγούμενου, άγγλος φιλόσοφος και οικονομολόγος, όπαδός του ελεύθερου έμπορίου και εκλεχτικός, επίγονος της κλασικής πολιτικής οικονομίας, μ' αυτόν δολοκληρώνεται ή διάλυση της σχολής του Ρικάρτο. Γυρεύει ένα συμβιβασμό άνάμεσα στις θεωρίες της σχολής αυτής και στις σοσιαλιστικές διεκδικήσεις του προλεταριάτου. — Σελ. 223, 391.
- Müller, Adam* [Μύλλερ, Άνταμ] (1779 — 1829), γερμανός πολιτικός και οικο-

νομολόγος, Ρωμαντικός της οικονομολογίας, πού «ή βαθύνοιά του... συνίσταται στο να βλέπει τα σύννεφα της σκόνης πού βρίσκονται στην επιφάνεια και αυτόν τον κοινότοπο να τον παρουσιάζει φαντασμένα σαν κάτι το μυστηριώδες και σπουδαίο» (Μάρξ). — Σελ. 182.

N

Newman, Samuel Philipps [Νιούμαν, Σάμουελ Φίλιππος] (1796 — 1842), αμερικανός οικονομολόγος, καθηγητής της ρητορικής. — Σελ. 152.

O

Owen, Robert [Όουεν, Ρόμπερτ] (1771 — 1858), Άγγλος ούτοπιστής σοσιαλιστής, αρχικά ήταν εργοστασιάρχης. Με βάση την πραγματική του πείρα στά εργοστάσια του κατάληξε στην κομμουνιστική του θεωρία. Άρνιόταν κάθε χρησιμοποίηση βίας. Το σχέδιό του για το μέλλον το επεξεργάστηκε με τη γνώση των πραγμάτων πού είχε αποκτήσει με τη δική του πράξη. Έξαιτίας της όμολογίας του πίστης στον κομμουνισμό ή επίσημη κοινωνία τον απόκλεισε απ' τις γραμμές της. Οι προσπάθειές του να ιδρύσει κομμουνιστικές κοινότητες στην Άμερική άποτύχαν. Τότε «σεράφηκε απευθείας στην εργατική τάξη και έμεινε στους κόλπους της δρώντας άλλα τριάντα χρόνια. Όλα τα κοινωνικά κινήματα, όλες οι πραγματικές πρόδοες πού έγιναν στην Άγγλία προς το συμφέρον των εργατών συνδέονται με το όνομα του Όουεν» (Ένγκελς). — Σελ. 2.

P

Patterson, Robert [Πάττερσον, Ρόμπερτ] (1821 — 1886), δημοσιογράφος, έγραψε για οικονομικά ζητήματα. — Σελ. 224.

Priestley, Joseph [Πρήσλεϋ, Τζόζεφ] (1733 — 1804), Άγγλος χημικός, έχθρος της εκκλησίας. Έξαιτίας των συμπαθειών του προς τη Γαλλική Έπανάσταση αναγκάστηκε να μεταναστεύσει στην Άμερική. Ανακάλυψε το όξυγόνο και μερικά άλλα άέρια. Πρόδρομος του Λαβουαζιέ. — Σελ. 3.

Proudhon, Pierre Joseph [Προυντόν Πιέρ Ζοζέφ] (1809 — 1865), γάλλος μικροαστός σοσιαλιστής, ένας από τους θεωρητικούς ιδρυτές του αναρχισμού. Ό Προυντόν «τίς οικονομικές κατηγορίες φλυαρώντας τίς μεταλλάθει σε... αιώνιες ιδέες και απ' αυτόν τον πλάγιο δρόμο φτάνει ξανά στην άποψη της άστικής οικονομολογίας». Ό σοσιαλισμός του είναι «ή περιγραφή της φιλισταϊκής ούτοπίας». «Έπειδή ποτέ δεν κατάλαβε πραγματικά την επιστημονική διαλεκτική, κατάφερε μόνο να φτάσει ως τη σοφιστική» (Μάρξ). Οι θεωρίες του Προυντόν, πού ενάντια τους ό Μάρξ έγραψε την «Άθλιότητα της φιλοσοφίας», άσκούσαν πολύν καιρό μεγάλη επιρροή στη Γαλλία. — Σελ. 5, 13, 390.

Q

Quesnay, François [Κενάι, Φρανσουά] (1694 — 1774), γάλλος γιατρός και οικονομολόγος. Είναι ό ιδρυτής της φυσιοκρατικής θεωρίας. Στόν περίφημο του tableau éconómique [οικονομικό πίνακα] περιέγραψε το προτσές της άναπαραγωγής όχι του άτομικού κεφαλαίου, αλλά του κοινωνικού κεφαλαίου στο σύνολό του. Αυτό «στό πρώτο τρίτο του 18ου αιώνα, στην παιδική εποχή της πολιτικής οικονομίας... ήταν άναμφισβήτητο ή πιο μεγαλοφυής επινόηση, πού κατάφερε ως τότε ή πολιτική οικονομία» (Μάρξ). — Σελ. 97, 129, 186, 194, 219, 358 — 361, 369.

R

Ramsay, Sir George [Ράμσεϋ, Σέρ Τζώρτζ] (1800 — 1871), Άγγλος φιλόσοφος και οικονομολόγος. Ίστορικά βρίσκεται στο σημείο εκείνο «όπου ή ίδια ή

πολιτική οικονομία, με βάση την άνάλυσή της, κηρύχνει πώς ή κεφαλαιοκρατική μορφή της παραγωγής, και έπομένως και το κεφάλαιο, δεν είναι άπόλυτος, αλλά άπλως ένας „τυχαίος“ όρος της παραγωγής. Ό Ράμσεϋ όστόσο δεν προχώρησε άρκετά στην άνάλυσή του για να βγάλει τα άναγκαία συμπεράσματα» (Μάρξ). — Σελ. 156, 223, 389, 434, 436.

Ravenstone, Piercy [Ράβενστον, Πήρς] (έγραψε γύρω στά 1825), Άγγλος οικονομολόγος, πού στην πραγματικότητα παραδέχεται τον ιστορικά καθορισμένο χαρακτήρα του κεφαλαίου και άποδείχνει πώς ή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας πληθαίνει το κεφάλαιο, δηλ. τον ξένο πλούτο. — Σελ. 13.

Rau, Karl Heinrich [Ράου, Κάρλ Χάινριχ] (1792 — 1870), γερμανός οικονομολόγος, ό «γερμανός Σαίη» (Μάρξ). — Σελ. 6.

Ricardo, David [Ρικάρντο, Ντάβιντ] (1772 — 1823), Άγγλος οικονομολόγος, ό τελευταίος μεγάλος εκπρόσωπος της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Ό Ρικάρντο ξεκινά από το ότι την άξία την καθορίζει ό χρόνος εργασίας και «ύποχρεώνει την επιστήμη... να πάρει ύπόψη... κατά πόσο γενικά ή επιστήμη... πού άπλως άντανακλά τίς μορφές εμφάνισης του προτσές, καθώς και τα ίδια αυτά τα φαινόμενα άντιστοιχούν στη βάση στην οποία στηρίζεται ή έσωτερική συνάφεια, ή πραγματική φυσιολογία της άστικής κοινωνίας... Αύτή, είναι λοιπόν ή μεγάλη ιστορική σημασία του Ρικάρντο για την επιστήμη». Μ' αυτό συνδέεται το «ότι ό Ρικάρντο άποκαλύπτει, εκφράζει την οικονομική αντίθεση των τάξεων — όπως τή δείχνει ή έσωτερική αντίθεση — και έτσι συλλαμβάνονται, ανακαλύπτονται στη ρίζα τους ό ιστορικός άγώνας και το προτσές εξέλιξης στην οικονομία» (Μάρξ). Ό Ρικάρντο δεν κατάλαβε όστόσο τον ιστορικό χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τον άντιλαμβάνεται σαν αιώνιο. — Σελ. 10 — 18, 148, 211, 212, 215, 219, 222, 296, 389, 481.

Rodbertus — Jagemetzow, Karl [Ροντμπερτους-Γιάγκετσοφ, Κάρλ] (1805 — 1875), γερμανός οικονομολόγος. Κρατικός σοσιαλιστής. «Η θεωρία του της γαιοπροσόδου άντικαθρεφτίζει τή δική του κοινωνική θέση σαν γαιοκτήμονα της Ποιμερανίας. Ό Ροντμπερτους «δισσώδανεται τή διαφορά της ύπεραξίας από τίς ειδικές της μορφές... μά δεν πετυχαίνει το στόχο, γιατί σκοπός του είναι να έρμηνεύσει προκαταβολικά ένα όρισμένο φαινόμενο, το φαινόμενο της γαιοπροσόδου, και όχι ν' ανακαλύψει το γενικό νόμο» (Μάρξ). Στη θεωρία του έθνικού εισοδήματος «ό Ροντμπερτους επαναλαμβάνει στά κυριότερα σημεία τή θεωρία του Άνταμ Σμιθ και τή θεμελιακή του πλάνη [τήν άνάλυση της άξίας σε μισθό εργασίας και σε ύπεραξία]» (Λένιν). — Σελ. 5, 9 — 18, 411.

Roscher, Wilhelm [Ρόσερ, Βίλχελμ] (1817 — 1894), γερμανός χυδαίος οικονομολόγος. Στο έργο του ή χυδαία οικονομολογία παίρνει «καθηγητική μορφή, πού καταπιάνεται ιστορικά με τή δουλιά της και πού με σοφή μετριοπάθεια συλλέγει παντού το καλύτερο, χωρίς νάχουν γι' αυτόν σημασία οι άντιφάσεις, αλλά ή τελειότητα... Έπειδή έπίσης εργασίες αυτού του είδους παρουσιάζονται μονάχα όταν πιά ό κύκλος της πολιτικής οικονομίας σαν επιστήμη φτάσει στο τέλος του, άποτελούν ταυτόχρονα τον τάφο της επιστήμης αυτής» (Μάρξ). — Σελ. 372.

Roscoe, Sir Henry Enfield [Ρόσκοου, Σέρ Χέρνυ Ένφελντ] (1833 — 1915), Άγγλος χημικός. — Σελ. 14.

Russel, Lord John [Ράσσελ, λόρδος Τζόν] (1792 — 1878), Άγγλος φιλελεύθερος πολιτικός. — Σελ. 10.

S

Say, Jean Baptist [Σαίη, Ζάν Μπατίστ] (1767 — 1832), γάλλος χυδαίος οικονομολόγος. Ό Σαίη, «αυτός ό κακομοίρης», «πού προσπαθεί να κρύψει την άνούσια έπιπολαιότητά του, διαλύοντας τίς ανεπάρκειες και τά λάθη του Α. Σμιθ σε άπόλυτα-γενικές φράσεις, «άσχολούνταν με τον Σμιθ, μόνο

- πού είχε τουλάχιστο τό προσόν νά βάλλει [τίς σκέψεις τοῦ Σμιθ] σέ κάποια τυπική τάξη». Διαφέρει ἀπό τοὺς χυδαίους οικονομολόγους, πού τόν διαδέχτηκαν, στό ὅτι «δὲ βρίσκει ἀκόμα ἐντελῶς ἐπεξεργασμένο τό ὅλικο, καί γι' αὐτό συνεργάζεται καί ὁ ἴδιος λίγο-πολύ στή λύση τῶν οικονομικῶν προβλημάτων ἀπό τήν ἀποψη τῆς οικονομολογίας» (Μάρξ). — Σελ. 148, 390, 440.
- Schäffle, Albert E. F. [Σαίφλε, Ἀλμπερτ Ε. Φ.] (1831 — 1903), αὐστριακός πολιτικός, χυδαῖος οικονομολόγος. — Σελ. 6, 510.
- Scheele, Karl Wilhelm [Σέλε, Κάρλ Βίλχελμ] (1742 — 1786), χημικός, ἀνακάλυψε (ἀνεξάρτητα ἀπό τόν Πιρσλεῦ) τό ὀξυγόνο καί πολλές ἄλλες χημικές οὐσίες καί ὀξέα. — Σελ. 14.
- Schorlemmer, Carl [Σόρλεμμερ, Κάρλ] (1834 — 1892), χημικός, στενός φίλος τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς, «ὕστερα ἀπό τόν Μάρξ ὁποσδήποτε ὁ πῶς διάσημος ἄνθρωπος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος». Ὅταν τόν... πρωτογνώρισα ἦταν κιάλας κομμουνιστής. Τότες ἦταν φτωχός ἐπιμελητής ἄγγλων καθηγητῶν, εἶναι τώρα μέλος τῆς Royal Society (τῆς ἐδῶ Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν) καί πρώτη ἀϋθεντία τοῦ κόσμου στήν ἐιδικότητά του, τῇ χημείᾳ τῶν ὑδρογονανθράκων... Αὐτῇ τῇ θέσῃ τὴν πέτυχε στό ἐξωτερικό μόνο χάρις σέ πραγματικά ἐπιστημονικὲς ἐργασίες, σέ ἀγῶνα μὲ ἀνθρώπους πού τόν ἐκμεταλλεύονταν ὅσον καιρὸ μπορούσαν... Καί παρ' ὅλ' αὐτὰ δὲ σκιάζεται πούθενά νά ἐμφανίζεται σάν σοσιαλιστής» (Ἐνγκελς). — Σελ. 14.
- Scrope, George P. [Σκρόπ, Τζώρτζ Π.] (1797 — 1876), ἄγγλος γεωλόγος καί οικονομολόγος, ὁπαδὸς τοῦ ἐλευθεροῦ ἐμπορίου, ὑπερασπιστὴς τῶν νόμων γιὰ τὰ ἐργοστάσια. — Σελ. 183.
- Senior, William Nassau [Σένιορ, Γουίλλιαμ Νάσσαου] (1790 — 1864), ἄγγλος οικονομολόγος, «ἄπλως ἀπολογητὴς τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης καί γι' αὐτό χυδαῖος οικονομολόγος», «φερέφωνο τοῦ μορφωμένου ἀστοῦ» (Μάρξ). — Σελ. 438.
- Sismondi, Jean Charles Simonde de [Σισμόντι, Ζάν Σάρλ Σισμόντ ντέ] (1773 — 1842), ἑλβετός οικονομολόγος καί ἱστορικός. Κριτικῶς τὴν κλασικὴ πολιτικὴ οικονομία ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ οικονομικοῦ ρωμαντισμοῦ. «Νιώθει ἰδίως τὴ βασικὴ ἀντίφαση: ἀπὸ τῇ μιᾷ μεριά, ἀδέσμευτη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως καί αὐξηση τοῦ πλούτου, πού ταυτόχρονα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐμπορεύματα καί πρέπει νά χρηματοποιηθεῖ καί ἀπὸ τὴν ἄλλη, σάν βάση περιορισμοῦ τῆς μάζας τῶν παραγωγῶν σὰν ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης» (Μάρξ). «Σέ ὅλα τὰ σημεῖα διαφέρει ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς στό ὅτι τονίζει τίς ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ μιᾷ πλευρᾷ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δέν μπορεῖ σέ καμιά περίπτωση (καὶ οὔτε θέλει) ν' ἀναπτύξει παρὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν κλασικῶν καί περιορίζεται γι' αὐτό σέ μιᾷ σιναυσθηματικῇ κριτικῇ τοῦ καπιταλισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ μικροαστοῦ» (Λένιν). — Σελ. 16, 109, 138, 390, 440.
- Smith, Adam [Σμιθ, Ἀνταμ] (1723 — 1790), ἄγγλος οικονομολόγος καί φιλόσοφος. Δίνει στήν κλασικὴ πολιτικὴ οικονομία τὴ διαμορφωμένη της μορφή. Ὁ Μάρξ τὸν ὀνομάζει οικονομολόγο τῆς μανουφρακτουρικῆς περιόδου. Μεγάλῃ σημασίᾳ εἶχαν οἱ θεωρίες του γιὰ τὸν κατάμερισμό τῆς ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγικὴ ἐργασία καί γιὰ τὴν ὑπεραξία. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία του ὁ πραγματικὸς πλοῦτος τῶν ἐθνῶν δὲ βρίσκεται στό χρήμα, — ὅπως λοχυρίζονταν οἱ ἐμποροκράτες — ἀλλὰ στήν ὀφέλιμη ἐργασία, πού δημιουργεῖ ἀνταλλαχτικὰς ἀξίες. Κατὰ τόν Σμιθ, ὄχι μόνο ἡ ἀγροτικὴ ἐργασία, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ φυσιοκράτες, μὰ καί ἡ βιομηχανικὴ ἐργασία δημιουργεῖ ὑπεραξία. «Οἱ ἀντιφάσεις τοῦ Α. Σμιθ ἔχουν τοῦτο τό σπουδαῖο, ὅτι περιέχουν προβλήματα, πού βέβαια δέν τὰ λύνει, ἀλλὰ πού τὰ ἐκφράζει ἀντιφάσκοντας μὲ τὸν ἑαυτό του» (Μάρξ). Τό βασικὸ λάθος στή θεωρία του τῆς ἀναπαραγωγῆς, πού τό ἀποκάλυψε ὁ Μάρξ, εἶναι πῶς δέν παίρνει ὑπόψη του τό σταθερὸ κεφάλαιο καί ἀναλύει τὴν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων σέ μισθὸ ἐργασίας καί σέ ὑπεραξία. — Σελ. 5, 8, 11, 13, 138, 164, 185 — 210, 215, 223, 345, 359 — 384, 388 — 391, 409, 426, 434, 437, 476, 488.

- Soetbeer, Georg Adolf [Σέτμπεερ, Γκεόργκ Ἀντολφ] (1814 — 1892), γερμανός οικονομολόγος καί στατιστικός. — Σελ. 470.
- Stein, Lorenz von [Στάιν, Λόρεντς φόν] (1815 — 1890), γερμανός ἱστορικός καί οικονομολόγος. Καθηγητὴς στό Κίελο, ἀργότερα στή Βιέννη. «Ὁ Στάιν μὲ ξυλένιες τριχοτομίες ἀραδιάζει ἀπερίσκεπτα τὴ μιὰ δίπλα στήν ἄλλη τίς μεγαλύτερες κοινοτοπίες μαζί μὲ μερικὲς ἐγελιανὲς κατηγορίες» (Μάρξ). — Σελ. 159.
- Steuart (Stewart), Sir James D. [Στιούαρτ, σέρ Τζέιμς Ντ.] (1112 — 1780), ἄγγλος οικονομολόγος. Ἡ θεωρία του εἶναι «ἡ λογικὴ ἐκφράση τοῦ ἐμποροκρατισμοῦ» (Μάρξ). «Ἡ ἀξία του σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίληψη γιὰ τό κεφάλαιο βρίσκεται στό ὅτι ἐδειξε πῶς συντελεῖται τό πρῶτος τοῦ διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς ὄρους τῆς παραγωγῆς, σάν ἰδιοκτησίας ὁρισμένων τάξεων, καί στήν ἐργατικὴ δύναμη» (Μάρξ). Τό κέρδος τό ἐξηγεῖ μὲ τό περὶ σκεπτα τῆς τιμῆς πάνω ἀπὸ τὴν ἀξία. — Σελ. 8.
- Storch, Heinrich [Στόρχ, Χάινριχ] (1766 — 1835), ρώσος οικονομολόγος, κάνει πολεμικὴ ἐνάντια στόν Α. Σμιθ. — Σελ. 47.

T

- Thompson, William [Θόμπσον, Γουίλλιαμ] (γύρω ἀπὸ τό 1785 — 1833), ἄγγλος οικονομολόγος, ὁπαδὸς τοῦ Ὁουεν, ὁ σπουδαιότερος ἐπιστημονικός ἐκπρόσωπος τοῦ δουενικοῦ κομμουνισμοῦ. — Σελ. 12, 322.
- Tooke, Thomas [Τούκ, Τόμας] (1774 — 1858), ἄγγλος οικονομολόγος, συγγραφέας τῆς σημαντικῆς: «Ἱστορίας τῶν τιμῶν ἀπὸ τό 1792 ὡς τό 1856». Ἦταν ἀντίπαλος τῶν θεωρητικῶν τῆς ποσοτικῆς ἢ κυκλοφοριακῆς ἀρχῆς (currency principle). Ὁ Μάρξ λέει γι' αὐτόν πῶς εἶναι «ὁ τελευταῖος ἄγγλος οικονομολόγος of any value [πού ἔχει κάποια ἀξία]». — Σελ. 110, 330, 473, 476, 478.
- Tschuprow, A. Z. [Τσοῦπροβ Α. Ζ.] (1842 — 1908), ρώσος φιλελεύθερος οικονομολόγος, στατιστικολόγος, εἰδικὸς σὰ ζήτηματα τῶν σιδηροδρόμων καί γι' αὐτό συχνὰ μέλος κυβερνητικῶν ἐπιτροπῶν. Ἀσχίσε μεγάλη ἐπίδραση στήν ἐξέλιξη τῆς ἀγροτικῆς στατιστικῆς στή Ρωσία. Ὁ Λένιν τὸν χαρακτήρισε: ἀντιδραστικὸ πού κρύβεται πίσω ἀπὸ καλοκάγαθη φρασεολογία. — Σελ. 53.
- Turgot, Anne R. [Τυργκό, Ἀν Ρ.] (1727 — 1781), γάλλος πολιτικός καί οικονομολόγος, φυσιοκράτης, ὁ σπουδαιότερος μαθητὴς τοῦ Κενάι. «Στόν Τυργκό βρίσκουμε τὴ φυσιοκρατικὴ θεωρία στή μεγαλύτερῃ της ἀνάπτυξη» (Μάρξ). — Σελ. 342, 359.
- Tyler, Edward Bennet [Τάιλορ, Ἐντουαρντ Μπένννετ] (1822 — 1917), ἄγγλος ἀνθρωπολόγος. — Σελ. 439.

W

- Wayland Francis [Ουέιλαντ, Φράνσις] (1796 — 1865), ἀμερικανός καθηγητὴς Πανεπιστημίου, συγγραφέας ἑνὸς ἐγχειριδίου οικονομολογίας. — Σελ. 221.
- Williams, R. P. [Γουίλλιαμς Ρ. Π.] — Σελ. 166, 176.

Z

- Zeller, I. [Τσέλλερ Ι.], συγγραφέας οικονομολογικῶν ἐργων, εἶχε ἀλληλογραφία μὲ τόν Ροντμπέρτους. — Σελ. 5.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΛΕΞΕΩΝ

“*Από καθέδρας* (κρατικοί σοσιαλιστές). Ομάδα γερμανών καθηγητών της πολιτικής οικονομίας, που συγκροτήθηκε στη δεκαετία 1870—1880 για ν’ αντιμετωπίσουν τη γρήγορη ανάπτυξη της σοσιαλδημοκρατικής επιρροής ανάμεσα στους εργάτες και που για τό σκοπό αυτό διατύπωσαν μία σειρά άστικοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, όπως την προστασία της εργασίας, τό θωρο και τις εργατικές ασφαλίσσεις, που τις χαρακτήριζαν σοσιαλιστικές.

Διαλεκτική, «έπιστήμη των γενικών νόμων της κίνησης, τόσο του έξωτερου κόσμου, όσο και της ανθρώπινης σκέψης» (*Ενγκελς). «Διάσπωση του ενιαίου και γνώση των αντιφασκόντων μερών του είναι ή ουσία... της διαλεκτικής» (Λένιν).

“*Εκλεγκτισμός*, διάλεγμα και συγκόληση έννοιών που δέν έχουν συνοχή και σχέση μεταξύ τους.

“*Εμπειρικός*, που στηρίζεται στην εμπειρία, στην πείρα, περιορίζεται στα άμεσα δοσμένα γεγονότα.

“*Εμποροκρατικό σύστημα* (μερκαντιλισμός), οικονομική διδασκαλία του 17ου αιώνα. Τό εμποροκρατικό σύστημα εξηγούσε πώς ή υπεραξία βγαίνει από τό εμπόριο, είναι ή καθυτό χυδαία οικονομολογία της εποχής εκείνης. «Μέ τό πρόσχημα ότι ασχολούνται μόνο μέ τόν πλούτο του έθνους και μέ τούς βοηθητικούς πόρους του κράτους, διακηρύχουν (οί εμποροκράτες) στην πραγματικότητα τά συμφέροντα της τάξης των κεφαλαιοκρατών και τόν

πλουτισμό γενικά σάν ύστατο σκοπό του κράτους» (Μάρξ).

“*Εσώτερος*, εσωτερικός, κατανοητός μόνο για μία μικρή ομάδα μυημένων, επιστημονικός. (*Η αντίθετη έννοια: έξώτερος.)

“*Εξώτερος*, έξωτερικός, γενικά κατανοητός, κατανοητός για πλατιούς κύκλους, για μή μυημένους, επίπολαιος.

Κλασικός, υποδειγματικός, *κλασική πολιτική οικονομία* είναι ή άστική πολιτική οικονομία στη Δυτική Ευρώπη από τά μέσα του 17ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα, «που έρευνά την εσωτερική ουνάφεια των άστικών σχέσεων παραγωγής σέ αντίθεση προς ή χυδαία οικονομολογία».

Νομοματοκρατικό σύστημα (Monetärsystem), οικονομική θεωρία του 16ου και 17ου αιώνα. «Όπως τό 16ο και 17ο αιώνα, την παιδική ηλικία της νεότερης άστικής κοινωνίας, ή γενική δίψα του χρυσού έστειλε λαούς και ήγεμόνες σέ υπερπόντιες σταυροφορίες για νά βρουν τό χρυσό θησαυρό, έτσι και οί πρώτοι διεργονείς του νεότερου κόσμου, οί πρωτοουργοί του νομισματικού συστήματος (τό εμποροκρατικό σύστημα δέν είναι παρά μία παραλλαγή του) διακήρυξαν πώς μοναδικός πλούτος είναι ο χρυσός και τό άσήμι, δηλ. τό χρήμα. Διατύπωσαν σωστά σάν προορισμό της άστικής κοινωνίας νά κερδίσει χρήματα», όμως, «μπέρδευαν τό χρήμα μέ τό κεφάλαιο» (Μάρξ). *Ουτοπία*, μή πραγματικό, άπραγματοποίητο σχέδιο ή πρόταση. Η λέξη

είναι σύνθετη από τις ελληνικές λέξεις: ού και τόπος, δηλ. χώρα που δέν υπάρχει, και ή χρησιμοποίησε πρώτος ο άγγλος ύπουργός του θησαυροφυλακίου Τόμας Μόρ στο δώνυμο μυθιστόρημά του που εκδόθηκε τό 1515 και που περιγράφει τις κοινωνικές συνθήκες σέ ένα φανταστικό «Νησί-Ουτοπία».

Πατριαρχική οικογένεια, μορφή της οικογένειας, στην όποία ο άνδρας κυριαρχεί άπεριόριστα πάνω στη γυναίκα και στα παιδιά. Στην οικογένεια άνήκουν έδώ και οί συγγενείς και οί δούλοι, που όλοι μαζί βρίσκονται κάτω από την πατρική έξουσία.

Παχτωτής, ένοικιαστής γής. Πρόκειται για κεφαλαιοκράτη επιχειρηματία που νοικιάζει γή από τούς γαιοκτήμονες και την εκμεταλλεύεται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, δηλ. μέ τη χρησιμοποίηση μισθωτών εργατών και σύγχρονων τεχνικών μέσων. Ο παχτωτής λέγεται και φάρμερ.

Πραγματοποιώ, ύλοποιώ, κάνω πραγματικότητα, αντικειμενοποιώ, μετατρέπω αξία από την εμπορευματική στη χρηματική μορφή, πουλώ τό έμπόρευμα.

Ρασιοναλισμός, κατεύθυνση της φιλοσοφίας, σύμφωνα μέ την όποία ή λογική σκέψη καίζει άποφασιστικό ρόλο, σέ αντίθεση προς τόν σενσουαλισμό (αίσθησιοκρατία) που δίνει τά πρωτεία στην αίσθηση.

Ρωμαντισμός, αντιδραστική λογοτεχνικο-επιστημονική κατεύθυνση στις αρχές του 19ου αιώνα, που στράφηκε ένάντια στόν καπιταλισμό και επεδίωκε την άποκατάσταση του φεουδαρχικού μεσαιωνικού καθεστώτος. «Τό περιεχόμενο του άποτελείται από προλήψεις της καθημερινής ζωής, που τις άντλεί από την έπιφανειακή όψη των πραγμάτων. Κι αυτό τό ψεύτικο και τριμμένο περιεχόμενο προσπαθούν έπειτα νά τό „έξυψώσουν“ και νά τό κάνουν ποίηση μέ ένα μυστικοπαθή τρόπο έκφρασης» (Μάρξ).

Σχολαϊκός, κατά τόν τρόπο των σχο-

λαστικών, των όπαδών της άφηρημένης, σοφιστικής, σχολαστικής φιλοσοφίας της μεσαιωνικής εκκλησίας, μαθητικός, χωρίς σύνδεση μέ τά γεγονότα, μέ την πράξη.

Σκευολάτεια (θεώρηση), ύπολογισμός, άπλό οικόδομημα σκέψης. Μέ την οικονομική έννοια σημαίνει κερδοσκοπία, ριψοκίνδυνη έπιχείρηση στην αγορά έμπορευμάτων ή στο χρηματιστήριο, για «νά κερδίσουν χρήμα χωρίς νά παράγουν» (Μάρξ).

Φεουδαρχία, ένας προκεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και μορφή εκμετάλλευσης, που κυριαρχούσε τό μεσαίωνα. «Στή φεουδαρχική εποχή ή κύρια ιδιοκτησία, συνίστατο, από τή μία μεριά, στη γαιοκτησία μέ τή δεμένη σ' αυτήν δουλοπαροικία, και από την άλλη, στην προσωπική εργασία που χρησιμοποιούσε μικρό κεφάλαιο, τό όποιο έξουσίαζε την εργασία των καλφάδων» (Μάρξ).

Φυσιοκράτες, όπαδοί μιας σχολής της πολιτικής οικονομίας του 18ου αιώνα στη Γαλλία (Φρ. Κεναι, Μερσιέ ντε λά Ριβιέρ, Λέ. Τρόν, Τυργκό κλπ.), που, αντίθετα από τό εμποροκρατικό σύστημα, «μετάθεσαν την έρευνα για την προέλευση της υπεραξίας από τη σφαίρα της κυκλοφορίας στη σφαίρα της ίδιας της άμεσης παραγωγής, κι έτσι έβαλαν τή βάση για την άνάλυση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (Μάρξ). Είναι αλήθεια πώς θεωρούν τή γαιοπρόσοδο μοναδική μορφή της υπεραξίας, και έπομένως θεωρούν σάν μοναδικά παραγωγική την άγροτική εργασία. Όμως αυτή «ή φαινομενική έξύμνηση της γαιοκτησίας μετατρέπεται σέ οικονομική άγνωση της γαιοκτησίας και σέ άναγνώριση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (Μάρξ), επειδή οί φυσιοκράτες θέλουν όλους τούς φόρους νά τούς φορτώσουν στη γαιοπρόσοδο, άπαιτούν την άπαλλαγή της βιομηχανίας από την κρατική κηδεμονία και διακηρύχουν τόν έλεύθερο συναγωνισμό.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Τό ευρετήριο τούτο περιλαμβάνει μόνο τις σπονδαιότερες ένδεικτικές λέξεις. Τό λεπτομερειακό ευρετήριο πραγμάτων όλου τού έργου βρίσκεται στό τέλος τού ΙΙΙ τόμου.

Α

Ἀγγλία — Σελ. 10 κ. έ., 249, 317, 323
 ἀγορά — Σελ. 230, 279
 έξωτερική καί έξωτερική — Σελ. 16
 χρηματογορά — Σελ. 3, 281 κ. έ., 284, 314 κ. έ., 317 κ. έ.
 κατάσταση τής — Σελ. 125 — 126, 246 κ. έ., 315 — 316
 τοπική — Σελ. 247
 καί μεταφορές — Σελ. 125 — 126, 149, 248
 καί σχηματισμός ἀποθέματος — Σελ. 242
 παγκόσμια ἀγορά — Σελ. 108, 141, 248
 ἀγορά καί πούληση — Σελ. 126
 ἀγοραστής
 καί πούλητής καί ἀναπαραγωγή — Σελ. 443
 ἀγορτής παραγωγός — Σελ. 114
 ἀγορτική οἰκονομία (γεωργία) — Σελ. 103, 156, 169, 235 κ. έ., 315 κ. έ.
 καί συσσώρευση — Σελ. 321
 καί λογιστική — Σελ. 132
 κεφάλαιο στήν — Σελ. 185, 239
 καί μανουφακτούρα — Σελ. 238, 359
 χρόνος παραγωγής καί χρόνος ἐργασίας στήν — Σελ. 232 κ. έ., 236
 ἐπισκευή καί ἀναπλήρωση στήν — Σελ. 174
 καί ἀναπαραγωγή — Σελ. 521
 σχηματισμός ἀποθέματος στήν — Σελ. 241 κ. έ.
 καί παραγωγή ἀξίας καί ὑπεραξίας — Σελ. 215, 359, 370 κ. έ.

καί κυκλοφορία — Σελ. 62, 96 — 97
 βλ. ἐπίσης φνισιοκρατία
 ἀγορτικό νοικοκυριό — Σελ. 138
 ἀμεινιστορά — Σελ. 244
 Ἀμερική — ἐμφύλιος πόλεμος — Σελ. 138
 ἀγορτική οἰκονομία — Σελ. 469
 ἀναγκαστική ἐργασία — Σελ. 230, 384 κ. έ.
 ἀναπαραγωγή
 ἀπλή ἀναπαραγωγή — Σελ. 63 — 76, 325 — 344, 392 — 489
 καί κεφαλ. παραγωγή — Σελ. 521
 καί κατανάλωση — Σελ. 412
 καί κρίση — Σελ. 468
 διενδυμένη ἀναπαραγωγή — Σελ. 490 — 523
 καί χρήμα — Σελ. 491 — 501
 τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων — Σελ. 31
 καί ἀξιακή σύνθεση — Σελ. 66
 καί χρηματογορά — Σελ. 317
 καί χρηματική κυκλοφορία — Σελ. 450 κ. έ., 452 — 457, 477
 κοινωνική καί άτομική — Σελ. 72
 συνέχεια τής — Σελ. 135
 καί κρίσεις — Σελ. 496
 φυσική — Σελ. 169
 καί οἰκονομολόγοι — Σελ. 354 — 361, 480 — 489
 καί ὀργανική σύνθεση — Σελ. 406 κ. έ.
 περιοδική — Σελ. 62
 καί σχηματισμός θησαυροῦ — Σελ. 451
 ἄμεση — Σελ. 198
 προϋπόθεση τής — Σελ. 96
 καί ἐμπορευματικό ἀπόθεμα — Σελ. 145, 505

καί κυκλοφορία — Σελ. 180, 280 κ. έ., 350 — 353, 496
 ἀναρχία τής κεφαλ. παραγ. — Σελ. 469.
 ἀναπλήρωση καί ἐπισκευή — Σελ. 174
 τοῦ πάγιου κεφαλαίου — Σελ. 165 — 171
 ἀνταλλαγή
 στήν ὑποδ. Ι — Σελ. 402 — 411
 στήν ὑποδ. ΙΙ — Σελ. 397 — 402, 443, 457
 καί χρημ. κυκλοφ. — Σελ. 412
 ἀνταλλαγή καί κεφαλ. παραγωγή — Σελ. 67, 91
 ἀνταλλαγή κεφαλαίου καί ἐργασίας — Σελ. 15 κ. έ.
 τῶν κεφαλαίων καί κρίση — Σελ. 75
 τῶν προϊόντων καί ἐμπορευματική κυκλοφορία — Σελ. 147
 παραχρημένη καί νέας ἐργασίας — Σελ. 428
 ἀνταλλαχτική ἀξία — Σελ. 55, 104
 ἀνάλυση τής — σέ εἰσοδήματα — Σελ. 369 — 372
 πρωταρχικές πηγές τής — Σελ. 361, 371
 ἀνταλλαχτική οἰκονομία — Σελ. 113
 ἀξία — Σελ. 15 κ. έ., 104, 381, 384 κ. έ.
 δόσιμο τής — Σελ. 50, 120 κ. έ., 154, 164, 220
 ἀνάλυση τής — στό εἰσόδημα — Σελ. 109, 361 κ. έ., 378 κ. έ., 381 κ. έ., 408 κ. έ., 426, 434, 475
 ἀξιοδημιουργός δύναμη — Σελ. 14 κ. έ., 213, 215 κ. έ., 218 κ. έ.
 ἀνανέωση τής — Σελ. 167
 μορφή τής — Σελ. 104 κ. έ.
 τοῦ χρήματος — Σελ. 410
 καί κρίσεις — Σελ. 121
 χρεώγραφα — Σελ. 82
 καί τιμή — Σελ. 90
 προϊόν τής — Σελ. 33, 339, 376, 425 κ. έ., 430, 437
 παραγωγή τής — Σελ. 93, 218
 καί καταμερισμός τής ἐργασίας — Σελ. 231
 κεφαλαιοκρατία καί — Σελ. 134 κ. έ.
 σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο καί — Σελ. 35
 στή γεωργία — Σελ. 370 κ. έ.
 στή μανουφακτούρα — Σελ. 369
 στή βιομηχανία μεταφορῶν — Σελ. 147
 διακοπή τής — Σελ. 121
 καί μεταβλητό κεφάλαιο — Σελ. 213
 καί σχηματισμός ἀποθέματος — Σελ. 137
 καί κυκλοφορία — Σελ. 122, 128 κ. έ., 132, 142 κ. έ., 217
 καί ἀναπαραγωγή — Σελ. 430

θεωρία τής ἀξίας — Σελ. 14 κ. έ., 244
 περιστροφή τής — Σελ. 71, 104, κ. έ., 180
 αὐτοτελοποίηση τής — Σελ. 103
 σύμβολα τής — Σελ. 110, 321 κ. έ.
 ἀξιακή σύνθεση — Σελ. 66 — 81
 ἀξία χρήσης
 καί μορφή τοῦ ἐμπορεύματος — Σελ. 137
 διατήρηση τής — Σελ. 137
 καί κεφαλ. παραγωγή — Σελ. 67, 125, κ. έ.
 καί παραγωγικό κεφάλαιο — Σελ. 200
 καί ἐμπορευματική παραγωγή — Σελ. 96.
 ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου — Σελ. 142
 ἀπόθεμα — Σελ. 135 — 141
 ἀνανέωση τοῦ — Σελ. 242, 252
 παραγωγικό — Σελ. 273
 καί ἀναπαραγωγή — Σελ. 505
 ἐμπορευματικό — σελ. 138, 141 — 146
 ἀποθεματικό — Σελ. 83 κ. έ, 329
 ἀπόσβεση — Σελ. 177
 Ἀραβες — Σελ. 34
 ἀσφάλιση — Σελ. 135, 173, 363
 Ἀυστραλία — Σελ. 138
 αὐτοτελοποίηση τῶν συμπληρωνόμενων παραγωγικῶν προτοσές — σελ. 34
 τῶν μορφῶν λειτουργίας τῶν βιομ. κεφαλαιοκρατῶν — σελ. 54 κ. έ.
 τής ἀξίας — Σελ. 102 κ. έ.

Β

Βιομηχανία, ἐξορυκτική — Σελ. 316
 μεγάλη — Σελ. 178
 βιομηχανία μέσων παραγωγῆς — Σελ. 364, 422 — 425
 βιομηχανία μεταφορῶν — Σελ. 53 κ. έ., 156, 238
 καί ἀγορά — Σελ. 126, 248
 καί χρόνος περιστροφῆς — Σελ. 246 κ. έ.
 καί σχηματισμός ἀποθέματος — Σελ. 139 κ. έ. 242, 288
 καί ἐμπορευματική κυκλοφορία — Σελ. 147 κ. έ.
 καί σχηματισμός ἀξίας — Σελ. 147, 161
 βοηθητικές ἔλκε, κυκλοφ. τῶν — Σελ. 155 κ. έ.
 βυρσοδεψία — Σελ. 236

Γ

Γαιοπόροδος — Σελ. 231
 καί ὑπεραξία — Σελ. 389
 γεωπονία — Σελ. 3
 γιατροί — Σελ. 457
 γραμμάτιο — Σελ. 82, 249, 317

Δ

Διανομή
του προϊόντος — Σελ. 487
των μέσων παραγωγής — Σελ. 31, 385,
424 κ. έ.
διαφορές μορφής — Σελ. 154
δουλεία — Σελ. 30 κ. έ., 386, 440, 479
δοξιοπαροικία — Σελ. 385 κ. έ., 479
δυσαναλογία του πάγιου και του κυκλοφ.
κεφαλαίου — Σελ. 469

Ε

Εγγειοβελτιώσεις — Σελ. 156
Ε'... Ε' — Σελ. 85 — 97
είδη κατανάλωσης
άξια των — αξιακό προϊόν — Σελ.
425
βιομηχανία είδ. κατανάλ. — Σελ. 364,
402 — 412, 438, 504
είδη πολυτελείας — Σελ. 315, 326, 339
— 340, 402 — 412
είσοδημα — Σελ. 362
στήν υποδ. Ι — Σελ. 367, 500
στήν υποδ. ΙΙ — Σελ. 363
και συσσίτρευση — Σελ. 96
και μισθός εργασίας — Σελ. 448
άνάλυση της αξίας και της τιμής στο
— Σελ. 361 κ. έ., 369 — 372, 408,
426, 434, 474 κ. έ.
και κεφάλαιο — Σελ. 68, 92, 366,
377 — 384, 437 — 448
υπεραξία σάν — Σελ. 307
καθαρό και ακαθάριστο — Σελ. 362
κ. έ.
οί φυσιοκράτες για τό — Σελ. 339
πραγματοποίηση του — Σελ. 474
μή παραγωγικά πρόσωπα — Σελ. 371
πρωταρχικές πηγές — Σελ. 361, 371
διανομή του — Σελ. 419 κ. έ.
αξία του — Σελ. 381 κ. έ.
μέγεθος αξίας και — Σελ. 379 κ. έ.
εκδοτική δράση του Ένγκελς — Σελ. 1. 4
εκμετάλληση εργατικής δύναμης — Σελ. 35
βλ. και παραγωγή υπεραξίας
εμπορεύματα, μη συνεχή και συνεχή
— Σελ. 66, 87 — 90, 227 — 229
άπλη άνταλλαγή του — Σελ. 409
εμπνευματική μορφή — Σελ. 33 κ. έ.,
72, 149, 378
μορφές μετατροπής του — Σελ. 99, 111
κ. έ., 122, 136 — 137, 192, 351
εμπορικό κεφάλαιο — Σελ. 54, 421
διχασμός του — Σελ. 354
τό εφήμερο του — Σελ. 126, 137
διάφοροι τρόποι παραγωγής — Σελ. 385
εμπορευμ. κεφάλαιο και εργατική δύνα-
μη — Σελ. 217
διπλός χαρακτήρας του — Σελ. 87
και αξία χρήσης — Σελ. 96
και χρηματικό κεφάλαιο — Σελ. 43, 45
άτομ. και κοινων. — Σελ. 368
και κεφαλ. παραγωγή — Σελ. 94
κύκλωση του — Σελ. 85 — 97, 354
δυνάμει — Σελ. 252
παραγωγικό και — Σελ. 324
μάζα — Σελ. 74
παραγωγή, καταμερισμός εργασίας και
— Σελ. 33 κ. έ.
faux frais της — Σελ. 346
και χρηματική οικονομία — Σελ. 113
και κεφαλαιοκρατική — Σελ. 31, 33
κ. έ., 73, 108, 388, 478 κ. έ.
και κρίσεις — Σελ. 138
προκεφαλαιοκρατική — Σελ. 82, 107
παραγωγός και $X - E < \frac{d}{M}$ — Σελ. 33
κυκλοφορία
και χρηματική — Σελ. 336
και κυκλοφορία κεφαλ. — Σελ. 27, 37,
54 κ. έ., 67 κ. έ., 68, 96, 107, 109,
351, 352 κ. έ.
και κεφαλ. παραγωγή — Σελ. 200 κ. έ.,
331
και άνταλλαγή προϊόντων — Σελ. 451
και παραγωγή για ιδιοκατανάλωση
— Σελ. 200
και σχηματισμός θησαυρού — Σελ. 493
εμπόριο — Σελ. 114, 128, 129
έξωτερικό εμπόριο — Σελ. 97, 248, 317,
466, 468, 470 κ. έ.
εμπορικό ισοζύγιο — Σελ. 317
και κεφαλαιοκρατική παραγωγή — Σελ.
32, 470 κ. έ.
και δημιουργία αξίας — Σελ. 128 κ. έ.
παγκόσμιο — Σελ. 34
βλ. επίσης εισαγωγές, άγορά
εμποροκράτες — Σελ. 8, 57, 97
εμπορος — Σελ. 129
και βιομήχανος κεφαλαιοκράτης — Σελ.
108
εμπορικό κεφάλαιο — Σελ. 109
και κατανάλωση — Σελ. 74
και αναπαραγωγή — Σελ. 457
και άπόθεμα — Σελ. 141
ένόψει των κυκλήσεων — Σελ. 99,
101 — 103
κυκλοφ. και παραγ. — Σελ. 57, 98, 101
έξαγωγή και εισαγωγή — Σελ. 316 κ. έ.
έξοδα — Σελ. 127 — 149
παραγωγικά — Σελ. 134

faux frais — Σελ. 129 κ. έ., 134 κ. έ.,
147, 346
έξοδα μεταφορής — Σελ. 146 — 149
έξοδα συντήρησης — Σελ. 142, 145
έξοδα φύλαξης — Σελ. 134 — 146, 245
έξοδα βιομηχανία — Σελ. 103, 238,
315
επικοινωνίες (μεταφορών), βιομηχανία
— Σελ. 53 βλ. και μεταφορές
επισκευή και συντήρηση — Σελ. 170 —
178, 320, 450
επιστήμη — Σελ. 355
επιχειρήσεις, μεγάλες — Σελ. 176 κ. έ.,
314 κ. έ.
και κεφαλαιοκρατική παραγωγή — Σελ.
230, 356
και κοινωνική παραγωγή — Σελ. 356
κ. έ.
εργασία
και εργατική δύναμη — Σελ. 16 κ. έ.
άνταλλαγή παρωχημένης μέ νέας — Σελ.
428
πληρωμένη και άπλήρωτη — Σελ. 408 —
409
μισθωτή — Σελ. 31
έντατικοποίηση της — Σελ. 255, 320
και κεφάλαιο — Σελ. 15 κ. έ., 211, 221
παραγωγική δύναμη της — Σελ. 139,
278, 320, 355
άξιοδημιουργός ιδιότητα της — Σελ. 15
μελλοντική — Σελ. 70 κ. έ., 322
διφυής χαρακτήρας της — Σελ. 376
κ. έ.
εργάσιμη ήμερα — Σελ. 235
κοινων. — Σελ. 425 — 429
ώς μονάδα μέτρησης της εργασίας
— Σελ. 153
εργάτης, ύπαρξη του — και πούληση της
εργατικής δύναμης — Σελ. 380
εργοστασιακοί — Σελ. 172
και κοινοκτημοσύνη — Σελ. 31
βοηθητικοί εργοστασιακοί — Σελ. 172
και κεφαλαιοκράτες — Σελ. 445, 487 —
488
σάν άγοραστής και πωλητής — Σελ.
315
σάν καταναλωτής — Σελ. 410 — 411,
514 — 517
εργάτης γής — Σελ. 114, 238
και άγρότης παραγωγός — Σελ. 114
είδων πολυτελείας — Σελ. 410
σάν παραγωγός του μισθού του εργα-
σίας — Σελ. 379
άνεξάρτητος — Σελ. 386
μή παραγωγικός — Σελ. 410
μετατροπή σε μισθωτό — Σελ. 32
και ζώα εργασίας — Σελ. 209, 359 —

372
άριθμός εργατών και μισθός εργα-
σίας — Σελ. 222 κ. έ.
εργάτης γής — Σελ. 114, 238
εργατική δύναμη
κοινωνικός συνδυασμός της — Σελ. 356
άγορά και πληρωμή της — Σελ. 266
ζήτηση της — Σελ. 115
και οικονομολόγοι — Σελ. 440
και παραγωγικό κεφάλαιο — Σελ. 217
και μέσα παραγωγής — Σελ. 30, 220
πούληση της — και άπασχόλησή της
— Σελ. 15, 29, 352, 380, 384 — 385
σάν εμπόρευμα και σάν κεφάλαιο
— Σελ. 34, 378 — 379, 439 — 440
ό χαρακτήρας της — ως εμπόρευμα-
τος — Σελ. 28
αξία της — Σελ. 17
πληρωμή της — κάτω από την αξία
— Σελ. 483, 509 — 510
και κυκλοφοριακό κεφάλαιο — Σελ. 203
εργοστάσιο — Σελ. 103, 171
έως σάν μονάδα μέτρησης του χρόνου
περιστροφής του κεφαλαίου — Σελ. 153,
185, 267.
εργατικές βιομ. στρατός — Σελ. 315

Ζ

Ζήτηση
και προσφορά — Σελ. 38, 74, 114 κ. έ.,
142, 144, 231, 314 κ. έ., 476
ζώα και εργάτες — Σελ. 209, 359, 372
οικονομική λειτουργία των ζώων — Σελ.
156, 158, 196, 198.

Θ

Θεωρία της καύσης — Σελ. 13 κ. έ.
Θεωρία της υποκατανάλωσης — Σελ. 16,
410 κ. έ.

Ι

Ίδιοκατανάλωση, παραγωγή για την
— Σελ. 34, 138, 197, 200
ιδιοκτησία, άποχωρισμός του κεφαλαίου
από τον ιδιοκτήτη του — Σελ. 178
ιδιοκτήτες γής — Σελ. 485 — 488
και πρόσδοδος — Σελ. 355
ίκανοποίηση άναγκών — Σελ. 315 — 316
Ίνδίες — Σελ. 34, 107, 132, 138, 234,
248, 317 κ. έ.
Ίνκα, κράτος των — Σελ. 113, 147

ισοδύναμο (τό χοῖμα σάν γεν. μορφή) — Σελ. 28, 43 κ. έ.
 ισοζύγιο ἀγορᾶς καί πούλησης — Σελ. 494
 κατά τόν τίτλο — Σελ. 495.

Κ

Καθορισμένοι χαρακτήρες τῶν μορφῶν τοῦ πάγιου καί τοῦ ρευστοῦ κεφαλαίου — Σελ. 163
 καταθέσεις — Σελ. 82, 224, 289, 348
 καταμερισμός τῆς ἐργασίας — Σελ. 132, 231
 καί ἐμπορευματική παραγωγή — Σελ. 33
 κατανάλωση (καταναλωτής) — Σελ. 73, 124, 125, 322, 389, 434 κ. έ.
 καί συσσώρευση — Σελ. 321 — 325, 503 — 504
 τοῦ ἐργάτη — Σελ. 410 — 411
 καί κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου — Σελ. 73 κ. έ.
 καί πίστωση — Σελ. 184
 καί κρίση — Σελ. 74 κ. έ.
 στή βιομηχανία μεταφορῶν — Σελ. 53, 148, 156
 καί ἀπλή ἀναπαραγωγή — Σελ. 411
 καί σχηματισμός ἀποθέματος — Σελ. 145
 καί ὑπεραξία — Σελ. 325
 παραγωγική καί ἀτομική — Σελ. 92, 96 κ. έ., 351
 καταστροφές — Σελ. 167
 κατηγορίες — Σελ. 186, 361
 ὑπεραξία ὡς — Σελ. 8 — 9
 κίνητρα παραγωγῆς — Σελ. 247 κ. έ.
 κέρδος — Σελ. 2, 123, 189, 193
 ποσοστό τοῦ — Σελ. 123, 212
 κερδοσκοπία — Σελ. 103, 147, 230 κ. έ., 251 κ. έ., 314, 339 κ. έ.
 κεφάλαιο
 τοποθέτηση τοῦ — Σελ. 153, 186 — 189, 240, 315
 ἀνταλλαγή τῶν — Σελ. 75
 σχηματισμός τοῦ — καί ἐργατική δύναμη — Σελ. 14 κ. έ., 35, 211, 222
 σάν κίνηση — Σελ. 102
 διατήρηση τοῦ — Σελ. 77
 πάγιο κεφάλαιο — Σελ. 116, 154 κ. έ., 157, 165 — 178, 181, 203 κ. έ.
 ἀνένεωση τοῦ — Σελ. 165 — 178, 449 — 473
 καί προκαταβολή — Σελ. 158
 σταθερό καί — Σελ. 436 — 437
 καί προσφορά καί ζήτηση — Σελ. 476 κ. έ.

καί ἐπισκευές — Σελ. 165 — 178
 καί δουλεία — Σελ. 479
 μεταβίβαση ἀξίας τοῦ — Σελ. 522
 περιστροφή τοῦ — Σελ. 159, 244, 276
 κυκλοφορία τοῦ — Σελ. 155
 κυκλοφοριακό καί — Σελ. 3, 154, 163, 178, 185 — 224, 227 κ. έ., 238, 292
 μορφές τοῦ — Σελ. 72, 83, 253, 353
 μορφή καί περιεχόμενο — Σελ. 79
 μεταμόρφωση, μετατροπή — Σελ. 49, 72, 96, 401
 λειτουργία τοῦ — Σελ. 26, 30, 32, 36 — 37, 76
 συνολικό κεφάλαιο (κοινωνικό) — Σελ. 312 κ. έ., 433
 κίνηση τοῦ — Σελ. 95, 350 — 353
 ἀτομικό καί — Σελ. 151, 245, 351, 384, 431
 συνολικό προτάς τοῦ — Σελ. 102
 ἱστορικός χαρακτήρας τοῦ — Σελ. 35
 ἀτομικό κεφάλαιο — Σελ. 307 — 312
 συνολική κίνηση τοῦ — Σελ. 95 κ. έ.
 καί συνολικό κεφάλαιο — Σελ. 151, 245, 350 — 351, 384, 431
 κύκληση τοῦ — Σελ. 351, 353
 καί ἀναπαραγωγή — Σελ. 72
 βιομηχανικό κεφάλαιο — Σελ. 92 — 93, 103
 καί τράπεζες — Σελ. 413
 καί ταξική ἀντίθεση — Σελ. 54
 καί ὑπεραξία — Σελ. 54
 καί προτάς κυκλοφορίας — Σελ. 57, 107
 ἀλλαγὴ μορφῆς τοῦ — Σελ. 49, 53
 καί κυκλοφοριακό κεφάλαιο — Σελ. 54
 καί ταξική ἀντίθεση — Σελ. 54, 103
 σταθερό κεφάλαιο — Σελ. 136, 372 — 377
 στήν ὑποδ. I — Σελ. 422 — 425
 στήν ὑποδ. II — Σελ. 521
 στίς ὑποδ. I καί II — Σελ. 429 — 433
 πάγιο καί — Σελ. 437
 καινούργιο καί — Σελ. 368 — 369, 426 κ. έ., 438
 μεταβλητό καί — Σελ. 15, 35, 160, 223, 292 κ. έ.
 πρόσθετο — Σελ. 497 — 501
 συγκέντρωση τοῦ — Σελ. 231, 393 κ. έ.
 καί πίστωση — Σελ. 280
 στήν ἀγροτική οἰκονομία — Σελ. 185 κ. έ., 239, 315 — 316
 δανειστικό — Σελ. 494
 καί φυσική ὕλη — Σελ. 354 κ. έ.
 δυνάμει — Σελ. 250, 493
 παραγωγικό — Σελ. 32 — 36, 50, 62 — 84, 93 κ. έ., 120, 201, 223, 498

καί μέσα παραγωγῆς — Σελ. 32
 καί πλοῦτος — Σελ. 206
 καί εἰσόδημα — Σελ. 63 — 69, 92, 367 — 368, 377 — 384, 437 — 448
 κρατικό κεφάλαιο — Σελ. 95
 ὕλη κεφαλαίου — Σελ. 355
 διαίρεση τοῦ — Σελ. 277
 περιστροφή τοῦ — Σελ. 116, 153, 277, 316, 342
 μεταβλητό κεφάλαιο
 καί μισθός ἐργασίας — Σελ. 437 — 448
 καί κεφαλαιοκράτης — Σελ. 438 κ. έ., 447 κ. έ.
 καί κυκλοφορία τοῦ χρήματος — Σελ. 414 κ. έ.
 κύκληση τοῦ — Σελ. 59, 161 κ. έ.
 καί μέσα συντήρησης — Σελ. 202, 210, 218 — 219, 378
 δυνάμει — Σελ. 444
 περιστροφή τοῦ — Σελ. 292 — 318
 προκαταβολή τοῦ — Σελ. 378
 κυκλοφ. καί — Σελ. 211, 223,
 πρόσθετο — Σελ. 501
 προκαταβολή — Σελ. 41
 καί ἐμπόρευμα — Σελ. 111
 συγκέντρωσή τοῦ — Σελ. 356
 κυκλοφοριακό κεφάλαιο — Σελ. 151 — 155, 161 κ. έ., 172
 καί ἐργατική δύναμη — Σελ. 202
 ἀτομικό καί κοινωνικό — Σελ. 366
 καί συγκυρία — Σελ. 255
 καί μέσα συντήρησης — Σελ. 207 κ. έ., 436 κ. έ.
 καί οἰκονομολόγοι — Σελ. 163 — 164, 185 — 224
 καί εἰσόδημα — Σελ. 366
 περιστροφή τοῦ — Σελ. 254 — 277
 μεταβλητό καί — Σελ. 211, 224
 κυκλοφοροῦν — καί — Σελ. 188 — 191, 195, 199 — 202
 κυκλοφορία τοῦ — Σελ. 49, 306, 342
 καί κυκλοφορία τῆς ὑπεραξίας — Σελ. 40, 63 — 69
 καί φυσιοκράτες — Σελ. 342
 καί κατανάλωση — Σελ. 74
 καί εἰσόδημα — Σελ. 68
 σύνθεση τοῦ — Σελ. 66
 πρόσθετο — Σελ. 170, 229 κ. έ., 236, 245, 319
 βλ. ἐπίσης χρηματικό κεφάλαιο, ὑπεραξία κεφαλαιοκράτης καί ἐργάτης — Σελ. 410, 445, 488 βλ. ἐπίσης κεφάλαιο, ἐργασία, ἐργατική δύναμη
 καί χρηματική προκαταβολή — Σελ. 421
 καί χρηματική κυκλοφορία — Σελ. 332 κ. έ.
 καί συνδικάτα — Σελ. 340

ὡς χρυσοπαραγωγός — Σελ. 448
 βιομήχανος — Σελ. 32, 140, 485 — 488
 προσφορά καί ζήτηση — Σελ. 114 κ. έ.
 κεφαλαιοκρατική κοινωνία — Σελ. 314 κ. έ., 438
 ἱστορικός χαρακτήρας τῆς — Σελ. 433
 κεφαλαιοποίηση τῆς ὑπεραξίας — Σελ. 78
 καί οἰκονομολόγοι — Σελ. 448
 καί μεταβλ. κεφ. — Σελ. 439, 447
 Κινέζοι — Σελ. 33, 100, 107
 κινήσιμος — τοῦ ἐμπορεύματος καί κυκλοφ. κεφάλαιο — Σελ. 206
 κοινοκτημοσύνη καί μισθωτοί ἐργάτες — Σελ. 32 — 33
 κομμουνισμός — Σελ. 12, 133, 314 κ. έ., 357, 425, 469
 κρατικά χρεώγραφα — Σελ. 348
 κρατική παραγωγή — Σελ. 107, 230
 κρατικός σοσιαλισμός — Σελ. 9
 κρίσις — Σελ. 101, 231, 315 κ. έ.
 καί χρηματικό κεφάλαιο — Σελ. 280
 κρίση καί κατανάλωση — Σελ. 73 — 74, 410
 καί πίστη — Σελ. 501
 περιοδικότητα τῶν — Σελ. 181
 καί ἀναπαραγωγή — Σελ. 468, 495
 καί πέραση στήν ἐμπορευματική παραγωγή — Σελ. 138
 βλ. καί σφάλμα τῆς κυκλοφορίας κτητοροφία — Σελ. 169, 241
 κύκληση
 μορφές τῆς — Σελ. 91, 98 — 118, 151 κ. έ.
 ἐνότητα τῆς — Σελ. 99, 101 κ. έ.
 τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου — Σελ. 23 — 61
 τοῦ κεφαλαίου — Σελ. 49, 55, 99, 152, 352
 συνέχεια τῆς — Σελ. 99
 στή γεωργία — Σελ. 96
 τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου — Σελ. 62 — 84
 σκαλώματα στήν — Σελ. 49
 καί κυκλοφορία τοῦ χρήματος — Σελ. 342
 καί περιστροφή — Σελ. 153
 διαφορὰ τῶν — Σελ. 99
 τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου — Σελ. 59, 500
 τοῦ ἐμπορευματοῦ κεφαλαίου — Σελ. 85 — 97
 κύκλοι — βλ. περιοδικότητα κυκλοφορίας
 πρόχτορες τῆς — Σελ. 124
 καί διανομή — Σελ. 31, 385
 μορφές τῆς — Σελ. 85, 86, 90 — 92, 96

χρηματικό κεφάλαιο και — Σελ. 414 κ.έ.
 χουσου και έμπορεύματος — Σελ. 336 κ.έ.
 ταχύτητα της — Σελ. 107 — 108
 του βιομηχ. κεφαλαίου — Σελ. 107 — 108
 κυκλοφοριακό κεφάλαιο — Σελ. 164,
 192, 196 — 204
 έξοδα της — Σελ. 124 κ.έ., 127 — 149, 346
 και γεωργία — Σελ. 62
 της υπεραξίας — Σελ. 63 — 69, 319 —
 349, 351
 και παραγωγή υπεραξίας — Σελ. 40,
 123, 142 κ.έ., 145, 295
 μέσα της — Σελ. 27
 άπαιτη μέ την — Σελ. 359
 περίοδος της — Σελ. 264 — 277, 281
 και οι φυσιοκράτες — Σελ. 358
 και παραγωγή — Σελ. 38, 40, 56, 58,
 62, 98, 101, 124, 134, 193, 281, 377,
 381
 και αναπαραγωγή — Σελ. 350 — 353
 των πρώτων και βοηθητικών υλών
 — Σελ. 155
 διακοπή της — Σελ. 72, 143 κ.έ., 146
 του μεταβλητού κεφαλαίου — Σελ. 160
 κ.έ., 292 — 313, 348
 του έμπορευματικού κεφαλαίου — Σελ.
 351
 και παραγωγή έμπορευμάτων — Σελ. 108
 τρόπος κυκλοφορίας — Σελ. 113
 χρόνοι της — Σελ. 119, 150, 229, 245,
 280
 κυκλοφορία του χρήματος — Σελ. 342

Λ

Λευκαντήρια — Σελ. 235
 λογιστική — Σελ. 58, 131 κ.έ., 198
 «Λογολοπή» του Μάρξ — Σελ. 5 — 13,
 15
 λαιμός — Σελ. 138

Μ

Μαθηματικά — Σελ. 3
 μανουφакτούρα — Σελ. 238, 315 κ.έ.,
 359 — 360, 369 κ.έ.
 μέθοδος της έρευνας — Σελ. 23 — 24,
 351 — 353, 457
 μερίσματα — Σελ. 176
 μέσα εργασίας, χρησιμοποίηση των
 — Σελ. 355
 και πάγιο κεφάλαιο — Σελ. 157, 159
 στη βιομηχανία μεταφορών — Σελ. 156
 μετάδοση αξίας των — στο προϊόν
 — Σελ. 50, 154

μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη
 — Σελ. 29 κ.έ., 138, 200, 421, 439
 και κεφαλ. κοινωνία — Σελ. 139 κ.έ.
 και κομμουνισμός — Σελ. 425
 ζήτηση για — Σελ. 115
 και εισόδημα — Σελ. 366 κ.έ.
 και περιστροφή — Σελ. 181
 διανομή των — Σελ. 31, 385
 έμπορευματικός χαρακτήρας των — Σελ.
 33, 107
 και έμπορευματική κυκλοφορία — Σελ. 96
 μέσα συντήρησης — Σελ. 33, 161 κ.έ.,
 202, 207 κ.έ., 209 — 210, 218 κ.έ.,
 402 — 412, 435 — 438
 μεταλλικό χρήμα — Σελ. 110, 478
 μεταμόρφωση του κεφαλαίου — Σελ. 49,
 68, 96, 111, 112, 127, 139 κ.έ., 351,
 401, 446 — 447
 μετοχές (μετοχικές εταιρίες) — Σελ. 159,
 230 κ.έ., 289
 μη παραγωγικά έξοδα — Σελ. 137, 139
 μη παραγωγικά πρόσωπα — Σελ. 371 κ.έ.
 μικροαγρότες — Σελ. 233
 μισθός εργασίας — Σελ. 315
 ο εργάτης σαν παραγωγός του — του
 — Σελ. 379
 και αριθμός εργατών — Σελ. 222 κ.έ.
 απόθεμα εργασίας — Σελ. 210
 μορφές του — Σελ. 28, 216, 221, 378
 και χρηματική μάζα — Σελ. 478 κ.έ.
 και μέσα συντήρησης — Σελ. 161 κ.έ.
 οικονομολόγοι για το — Σελ. 213
 και εισόδημα — Σελ. 448
 αύξηση του — και των τιμών — Σελ. 339
 θεωρία του — Σελ. 15 κ.έ., 206 — 207,
 213 — 214
 και μεταβλητό κεφάλαιο — Σελ. 437 — 448
 ξόδεμα του — Σελ. 515 κ.έ.
 και έμπορευματική αξία — Σελ. 69
 και μελλοντική εργασία — Σελ. 70 κ.έ.
 μισθωτή εργασία βλ. εργασία
 μοναστήρια — Σελ. 132
 μονοπώλια —
 στα μέσα παραγωγής και χρήμα — Σελ.
 422
 μορφή και περιεχόμενο — Σελ. 78 κ.έ.
 μορφή χρήσης — Σελ. 53, 93

Ν

Νόμος τίτλος στη δουλιά — Σελ. 322
 νομισματοκρατικό σύστημα — Σελ. 59
 νυχτερινή εργασία — Σελ. 119, 235

Ο

οικονομική λειτουργία και πραγματική

ιδιότητα — Σελ. 198 — 199
 οικονομολόγοι και πολιτική οικονομία
 — Σελ. 123
 και εργατική και μισθός εργασίας
 — Σελ. 207, 214, 440
 φρετιχισμός τ. — Σελ. 124, 221
 και χρηματικό κεφάλαιο — Σελ. 253
 και κεφάλαιο και εισόδημα — Σελ.
 67 — 68, 389, 439 κ.έ.
 και κεφαλαιοκρατική παραγωγή — Σελ.
 67, 90, 221 κ.έ., 444 κ.έ., 499
 και αναπαραγωγή — Σελ. 358 — 391,
 223 — 224, 480 — 489
 και διανομή του προϊόντος της εργα-
 σίας — Σελ. 14
 και υπεραξία — Σελ. 73
 και φθορά — Σελ. 455
 χυδαία, χυδαίοι — Σελ. 13 — 14, 17,
 67 κ.έ., 114, 341, 372, 389 — 390,
 440, 488 κ.έ.
 και αξία — Σελ. 371 — 374
 και κυκλοφορία του κεφαλαίου — Σελ.
 85, 90, 97, 151 — 152, 156, 158,
 185 — 224, 253
 βλέπε και φυσιοκράτες
 οργανική σύνδεση — Σελ. 412 κ.έ.
 οργάνωση
 του προτού εργασίας — Σελ. 34 — 35

Π

Παραγωγή, κοινωνική — Σελ. 357 κ.έ.,
 425
 συντελεστές της — Σελ. 34
 προκαπιταλιστικές μορφές — Σελ. 33
 κεφαλαιοκρατική παραγωγή — Σελ. 5 — 6,
 108, 343 κ.έ., 411
 και άπλη αναπαραγωγή — Σελ. 521
 ανάπτυξη της — Σελ. 181, 237 — 238,
 248, 278, 343 κ.έ.
 και χρήμα — Σελ. 114, 216, 343 κ.έ.,
 349, 472 κ.έ., 479 κ.έ.
 και χρηματικό κεφάλαιο — Σελ. 59 —
 61, 478, 495 κ.έ., 499
 και αξία χρήσης — Σελ. 67, 125 κ.έ.
 κοινωνικός χαρακτήρας της — Σελ. 114,
 139
 διάρθρωση της — Σελ. 367 κ.έ.
 και μεγάλες επιχειρήσεις — Σελ. 230,
 356 κ.έ.
 και χρυσός — Σελ. 133 — 134, 356
 ιστορικός χαρακτήρας της — Σελ. 35, 90
 και κατανάλωση — Σελ. 67, 91
 συνέχεια της — Σελ. 100, 120, 140, 142,
 184, 256, 278, 445
 και γεωργία — Σελ. 316

και αγορά — Σελ. 230, 248, 470
 γενέτειρα της — Σελ. 153
 και ζήτηση — Σελ. 142
 στοιχειακό φυσικό προτού της — Σελ.
 103, 495 κ.έ.
 και οικονομολόγοι — Σελ. 67, 90
 και ύψωση των τιμών — Σελ. 340 κ.έ.
 και μέσα παραγωγής — Σελ. 139
 και παραγωγική δύναμη — Σελ. 139
 στη Ρωσία — Σελ. 31 κ.έ., 237
 και βιομηχανία μεταφορών — Σελ. 53,
 199
 διαστάσεις της — Σελ. 74, 141, 340 κ.έ.,
 346, 354
 και πούληση της εργατικής δύναμης
 — Σελ. 27, 352, 385
 και σχηματισμός απόθεματος — Σελ.
 135
 και έμπορευματική μορφή — Σελ. 28,
 31, 33, 71, 94
 και αξία — Σελ. 71
 αντίφαση στην παραγωγή — Σελ. 316
 και κυκλοφορία — Σελ. 31, 58, 91, 98,
 101, 192, 200 κ.έ., 254 κ.έ., 281,
 31, 331, 378 — 381
 — τόπος — Σελ. 246, 316 — 317
 — τιμή — Σελ. 212
 για ιδιωτική κατανάλωση — Σελ. 34,
 138, 197, 200
 — απόθεμα — Σελ. 145, 288 κ.έ., 449
 παραγωγική δύναμη της εργασίας — Σελ.
 139, 148, 278, 320 — 324, 246, 355
 παραγωγικότητα και ανασφάλιση — Σελ.
 97, 139, 148
 παραγωγός άμεσος — Σελ. 32, 34
 πατριαρχική οικογένεια — Σελ. 197
 περιοδικότητα
 της περιστροφής του κεφαλαίου — Σελ.
 153
 της κρίσης — Σελ. 181
 της αναπαραγωγής — Σελ. 62
 περίοδος εργασίας — Σελ. 225 — 334
 και χρηματικό κεφάλαιο — Σελ. 357
 φυσικοί όροι της — Σελ. 232
 και περίοδος κυκλοφορίας — Σελ.
 264 — 277
 και περίοδος παραγωγής — Σελ. 236
 περιστροφή, ύπολογισμός της — Σελ.
 179 — 180, 267
 του σταθερού κεφαλαίου — Σελ. 160,
 276
 και χρηματική μάζα — Σελ. 342
 του κεφαλαίου — Σελ. 116, 150 — 349
 και κύκλωση — Σελ. 152 — 153
 και παραγ. υπεραξίας — Σελ. 265
 και οικονομολόγοι — Σελ. 151
 και τιμή — Σελ. 238

χρόνος παραγωγής και — Σελ. 225
 και διαίρεση του κεφαλαίου — Σελ. 276 — 277
 του μεταβλητού κεφαλαίου — Σελ. 292 — 318
 διαφορές στην — Σελ. 238
 άριθμός — Σελ. 150 — 153
 και χρόνος κυκλοφορίας — Σελ. 229
 του κυκλ. κεφαλαίου — Σελ. 254 — 277
 κύκλοι — Σελ. 175 — 178
 πίστωση και πίστη — Σελ. 113, 317 — 318, 346, 493 κ. έ.
 και αποδεσμευμένο κεφάλαιο — Σελ. 279 — 280
 πιστωτικό χρήμα — Σελ. 110, 321
 και μεγάλη βιομηχανία — Σελ. 177
 και κατανάλωση — Σελ. 184, 190
 και μεταλλικό χρήμα — Σελ. 488
 και σχηματισμός αποθέματος — Σελ. 140
 και προθεσμία πληρωμής — Σελ. 248, 250
 πιστωτικός μηχανισμός και διαταραχή του — Σελ. 501
 και δυνάμει χρηματικό κεφάλαιο — Σελ. 499
 πλούτος — Σελ. 206, 346, 491
 πόλεμος — Σελ. 138, 479
 πούληση — Σελ. 29, 39, 71, 125, 480 — 484
 πουλητής και αγοραστής — Σελ. 442
 πραγμάτινη ιδιότητα και οικονομική λειτουργία — Σελ. 158, 199
 πραγματοποίηση
 της υπεραξίας — Σελ. 330 — 339, 324 κ. έ., 348, 399, 419 — 422, 500, 507 κ. έ.
 του εισοδήματος — Σελ. 474
 και υπερπαραγωγή — Σελ. 315
 λογιστικό χρήμα — Σελ. 54, 131 κ. έ., 150
 προθεσμία πληρωμής — Σελ. 250
 προϊόν — Σελ. 52 — 53, 142, 290 κ. έ., 380, 385, 430
 προϊόντων — ανταλλαγή — Σελ. 73, 450
 προϊόντων — αξία — Σελ. 325, 376, κ. έ., 430, 434 — 437
 και σχηματισμός αποθέματος — Σελ. 141
 και αξία — Σελ. 71
 και κυκλοφορία — Σελ. 54, 57 κ. έ., 91, 98, 101, 192, 200 κ. έ., 254 κ. έ., 280, 316, 331 — 332, 378 — 382
 βλ. επίσης παραγωγή υπεραξίας
 πρόσδοτος — Σελ. 7, 9 κ. έ., 360 — 361
 προσφορά — Σελ. 252, βλ. επίσης ζήτηση.

προτούς έργασις, όργάνωση του — Σελ. 35, 54, 385
 πρώτη ύλη — Σελ. 156, 255

P

Ρασιοναλισμός — Σελ. 91
 Ρωσία — Σελ. 3, 31, 233

Σ

Σίδερο
 παραγωγή — Σελ. 236 κ. έ.
 σιδηρόδρομοι — Σελ. 165 κ. έ., 170, 175 κ. έ., 232, 315
 σοσιαλισμός βλ. κομμουνισμός
 σοσιαλιστική αξιοποίηση της θεωρίας της αξίας — Σελ. 10 — 12
 στοιχειακό προτούς — Σελ. 103, 480, 495 κ. έ.
 συγκεντρωποίηση του κεφαλαίου — Σελ. 349, 355 — 356
 συγκέντρωση του κεφαλαίου — Σελ. 231 κ. έ., 493
 της παραγωγής — Σελ. 126
 συγκυρία — Σελ. 255, 316
 συνδικάτα και τάξη κεφαλαιοκρατών — Σελ. 340
 συνεργασία — Σελ. 231
 συνέγεια της παραγωγής — Σελ. 100 — 104, 136, 140, 142, 184, 256, 278, 445
 της εργασίας — Σελ. 121
 συσσωρευση — Σελ. 76 — 81, 321, 344 — 349
 στην ύποδ. I — Σελ. 493 — 502
 στην ύποδ. II — Σελ. 502 — 522
 και ίκανοποίηση αναγκών — Σελ. 322 — 323
 μονόπλευρη — Σελ. 349
 και διατήρηση — Σελ. 77
 και αναπλήρωση — Σελ. 165 κ. έ.
 ιστορία της κεφαλαιοκ. — Σελ. 15 — 16
 και κατανάλωση — Σελ. 57, 67, 74, 77, 322 — 324, 503 — 504
 και αγροτική οικονομία — Σελ. 321, και παραγωγικότητα — Σελ. 97
 και παραγωγικές δυνάμεις — Σελ. 322 — 324
 ποσοστό
 και εισόδημα — Σελ. 96
 και θησαυρισμός, σχηματισμός θησαυρού — Σελ. 76, 82 κ. έ., 118
 σχήμα της — Σελ. 506 — 522
 ύλικά στοιχεία της — Σελ. 96 κ. έ.
 και τεχνική — Σελ. 117

τάση της — Σελ. 16
 διαφορές στην — Σελ. 319
 προϋπόθεση της — Σελ. 490 κ. έ., 506
 και σχηματισμός αποθέματος — Σελ. 106
 και αξιακή σύνθεση — Σελ. 80
 βλ. επίσης αναπαραγωγή
 σχηματισμός αποθέματος και συσώρευση — Σελ. 106
 μορφές του — Σελ. 138, 140 κ. έ.
 και συνέχεια — Σελ. 184
 στη γεωργία — Σελ. 241 κ. έ.
 και αγορά — Σελ. 250
 προκεφαλαιοκρατικός — Σελ. 137
 σχηματισμός θησαυρού — Σελ. 83, 178, 321
 στην ύποδ. I — Σελ. 493 — 496
 και χρηματικό κεφάλαιο — Σελ. 75
 και κεφαλ. παραγωγή — Σελ. 349, 480
 και αναπαραγωγή — Σελ. 76, 81 κ. έ., 118, 451, 491
 προκεφαλαιοκρατικός — Σελ. 82
 σχολαστική — Σελ. 16, 36, 221
 σχολή ελεύθερου έμπορίου — Σελ. 495

T

tableau économique — Σελ. 358 κ. έ.
 τάξεις — Σελ. 358
 ταξικές αντιθέσεις — Σελ. 29 κ. έ., 34 — 35, 54
 τεχνική — Σελ. 35, 54, 100, 117
 τιμή — Σελ. 249, 283 — 291, 340 κ. έ.
 ανάλυση της — σε εισοδήματα — Σελ. 362, 389
 μέγεθος και κατανομή της — Σελ. 372
 άνοδο της 314, 339 κ. έ., 410,
 και αξία — Σελ. 90
 τίτλος ιδιοκτησίας — Σελ. 147, 159
 τοκογλόφος — Σελ. 422
 τράπεζα (τραπεζίτης) — Σελ. 3, 418, 485 — 488
 τρόπος παραγωγής και κυκλοφορίας — Σελ. 114
 trucksystem — Σελ. 509, 516

Y

Υλικά εργασίας — Σελ. 212
 ύλική ιδιότητα και οικονομικές κατηγορίες — Σελ. 158, 217, 221
 υπεραξία — Σελ. 8, 221
 ιδιοποίηση της — Σελ. 384
 και χρήμα — Σελ. 325, 330
 χρονιάτικο ποσοστό της — Σελ. 292

— 307
 κεφάλαιο και — Σελ. 35, 39 — 40, 63 — 69
 κεφαλαιοποίηση της — Σελ. 78
 και φύση — Σελ. 207
 παραγωγή — Σελ. 25, 114, 134 — 135, 216, 221, 298, 337, 350
 και μέσο ποσοστό κέρδους — Σελ. 17
 και βιομηχανικό κεφάλαιο — Σελ. 54
 και αγορά της εργατικής δύναμης — Σελ. 27
 στην αγροτική οικονομία — Σελ. 215, 358
 και βιομηχανία μεταφορών — Σελ. 147
 και ανταλλαγή προϊόντων — Σελ. 72 — 73
 και περιστροφή — Σελ. 265
 παραγωγή έμπορευμάτων — Σελ. 73
 και κυκλοφορία — Σελ. 293
 ποσοστό — Σελ. 2, 303
 πραγματοποίηση της — Σελ. 122, 330, 340, 344 κ. έ., 399, 500, 507 κ. έ.
 σχετική και άπόλυτη — Σελ. 15
 ως εισόδημα — Σελ. 307
 θεωρία της —
 ανάπτυξη της — Σελ. 7
 του Μάρξ — Σελ. 13 κ. έ.
 των έμποροκρατών — Σελ. 8
 των φυσιοκρατών — Σελ. 221
 του Ράμσαιη — Σελ. 437
 του Ρικάρτο — Σελ. 9 — 11, 220
 του Ροντινιέρους — Σελ. 5 — 13, 15
 του Σμιθ — Σελ. 8 — 10
 του κρατικού σοσιαλισμού — Σελ. 9
 της χυδαίας πολιτικής οικονομίας — Σελ. 17
 μεταβλητό κεφάλαιο και — Σελ. 425
 κυκλοφορία της — Σελ. 40, 319 — 349, 351
 υπερπαραγωγή — Σελ. 315, 317
 στην ύποδ. II — Σελ. 505
 στις ύποδ. I και II — Σελ. 521
 και κεφαλαιοκρατία — Σελ. 469
 αναγκαία — Σελ. 173
 οι οικονομολόγοι για την — Σελ. 73
 ύποθηκώσεις — Σελ. 231

Φ

Φεουδαρχία — Σελ. 107, 358 κ. έ., 479
 φειχτισμός — Σελ. 221, 385, 439
 φθορά
 και αναπλήρωση σε χρημ. μορφή — Σελ. 453 — 457
 και αναπλήρωση σε φυσική μορφή — Σελ. 457, 469
 και χρηματική συσώρευση — Σελ. 435 — 466

καί οικονομολόγοι — Σελ. 455
 φύση καί υπεραξία — Σελ. 207 — 208
 γονιμότητα τῆς — Σελ. 360 κ. έ.
 φυσικές δυνάμεις καί πρόσδοδος — Σελ. 359 κ. έ.
 φυσικές ἐπιστήμης — Σελ. 3
 φυσική οἰκονομία — Σελ. 113, 478 — 479
 φυσική ὕλη καί κεφάλαιο — Σελ. 354
 φυσιοκράτες — Σελ. 97, 185, 194, 205, 207 κ. έ., 203, 215, 219 κ. έ., 342, 358 — 361, 377, 380

X

X...A — Σελ. 27, 111
 X...E — Σελ. 24 — 32
 X... $E < M_{\pi}$ — Σελ. 33
 χειραρέτηση τῶν ἀγροτῶν — Σελ. — 31
 χημική βιομηχανία — Σελ. 156
 χρεωστικές ἀπατήσεις — Σελ. 77, 82, 347, 348
 χρῆμα — Σελ. 27, 43 κ. έ., 110, 133 κ. έ.
 συσσώρευση — Σελ. 81 κ. έ., 83 κ. έ., 177, 320 κ. έ., 338, 348 κ. έ., 473
 χρησιμοποίηση τοῦ — Σελ. 439 κ. έ.
 δέσμευση καί ἀποδέσμευση — Σελ. 105, κ. έ., 254 — 291
 χρηματική μορφή — Σελ. 41, 72, 83, 342, 345, 354, 440, 452 — 457
 χρηματική λειτουργία — Σελ. 26 κ. έ., 29, 71, 75
 καί εὐγενή μέταλλα — Σελ. 35
 καί τάξη κεφαλαιοκρατῶν — Σελ. 422 κ. έ.
 σάν ἀγοραστής ὑπηρεσιῶν — Σελ. 28
 καί κομμουνισμός — Σελ. 356 κ. έ.
 κύκλιση καί κυκλοφορία τοῦ — Σελ. 342
 χρηματαγορά — Σελ. 3, 281 κ. έ., 284, 314 κ. έ., 317 κ. έ.
 μάζα χρήματος — Σελ. 110, 329, 335, 338, κ. έ., 342 κ. έ., 418 κ. έ., 473 κ. έ., 478, 500
 μεταλλικό — Σελ. 110, 478
 πληρωμή σέ εἶδος — Σελ. 343
 κατακάθισμα τοῦ — Σελ. 342, 450
 φάση — Σελ. 33
 λογιστικό χρῆμα — Σελ. 58
 καί ἀναπαραγωγή — Σελ. 450, 452 — 457
 ἀποθεματικό τοῦ — Σελ. 345 κ. έ., 445
 χρηματικός θησαυρός — Σελ. 499

θεωρία τοῦ χρήματος — Σελ. 15
 φθορά τοῦ — Σελ. 134, 336
 μετατροπή τοῦ — σέ κεφάλαιο — Σελ. 11
 χρηματική προκαταβολή — Σελ. 400 κ. έ., 420 κ. έ.,
 παγκόσμιον — Σελ. 108, 356
 χρηματική οἰκονομία — Σελ. 113, 216
 χρηματική κυκλοφορία — Σελ. 4, 40, 177, 333 κ. έ., 339, 412 — 422, 477 — 478
 χρηματιστήριο — 340, 343
 χρηματικό κεφάλαιο — Σελ. 35, 44, 353 — 357
 καί περίοδος ἐργασίας — Σελ. 357
 καί ὅρος ὑπαρξῆς του — Σελ. 30
 καί χρῆμα — Σελ. 26, 35
 καί συνολική κυκλοφορία — Σελ. 414 — 415
 σέ παραγωγή χρυσοῦ — Σελ. 46
 καί ἀτομικό — Σελ. 93 κ. έ.
 καί κεφαλαιοκ. παραγωγή — Σελ. 60 κ. έ., 478 — 479, 495 — 496, 499
 καί κομμουνισμός — Σελ. 314, 357
 κύκλιση τοῦ — Σελ. 23 — 61
 καί κρίση — Σελ. 280
 ὀνομαστικό — Σελ. 348
 καί οικονομολόγοι — Σελ. 253
 καί δυνάμει — Σελ. 76, 82 κ. έ., 262, 282, 321, 347 κ. έ.
 καί παραγωγικό κεφάλαιο — Σελ. 20, 61
 καί παραγωγικό ἀπόθεμα — Σελ. 449 — 450
 καί θησαυρισμός — Σελ. 493
 καί δουλεία — Σελ. 479
 ὑπερπαραγωγή τοῦ — Σελ. 499
 προκαταβολή καί ἐπαναροή του — Σελ. 458 κ. έ.
 καί ἐμπορευματικό κεφάλαιο — Σελ. 43, 45, 53
 καί χρόνος κυκλοφορίας — Σελ. 280
 συμπληρωματικό — Σελ. 286
 χρόνος ἀγορᾶς — Σελ. 127 — 131, 248, 251
 χρόνος ἐργασίας — Σελ. 255
 χρησιμοποίηση τοῦ — Σελ. 439
 καί κατάσταση τοῦ ἐργάτη — Σελ. 516
 καί χρόνος παραγωγῆς — Σελ. 119, 121, 235, 237 — 244
 καί παραγωγή ὑπεραξίας — Σελ. 384
 χρόνος κυκλοφορίας — Σελ. 119 — 126, 150, 153, 245 — 253
 χρόνος παραγωγῆς — Σελ. 119, 121 κ. έ.

150, 153, 225, 228, 235 — 243, 245
 χρόνος ! περιστροφῆς — Σελ. 150 — 153, 228, 250, 254 — 291
 καί σφαῖρες τοποθέτησης — Σελ. 153
 τοῦ σταθεροῦ καί τοῦ κυκλ. κεφαλαίου — Σελ. 164
 καί χρηματική μάζα — Σελ. 418
 χρόνος πούλησης — Σελ. 127 — 131, 245
 χρυσός — (εὐγενή μέταλλα) — Σελ. 316 κ. έ.
 καί χρῆμα — Σελ. 35
 εἰσαγωγή τοῦ — Σελ. 321, 326
 ποσότητα — καί κεφαλαιοκρατική παραγωγή — Σελ. 134
 παραγωγή χρυσοῦ — Σελ. 326 — 329
 — συσσώρευση — Σελ. 522
 — χρηματικό κεφάλαιο σέ — Σελ. 45 — 46
 — καί βιομηχανία μεταφορῶν — Σελ. 54
 — κεφαλαιοκρατική παραγωγή — Σελ. 356
 — καί νέος πλοῦτος — Σελ. 491
 χρυσοπαραγωγός, κεφαλαιοκ. — Σελ. 448
 ἐθνικός θησαυρός σέ — Σελ. 77
 κυκλοφορία — καί κυκλοφορία ἐμπορευμάτων — Σελ. 336 κ. έ.
 χυδαῖοι οικονομολόγοι βλ. οικονομολόγοι X... X' — Σελ. 23 κ. έ., 42 κ. έ., 49, 56

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωση του μεταφραστή	Σελ. III
Πρόλογος	1

ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ
ΚΑΙ Η ΚΥΚΛΗΣΗ ΤΟΥΣ

Κεφάλαιο πρώτο. Η ΚΥΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	23
I. Πρώτο στάδιο. Χ — Ε	24
II. Δεύτερο στάδιο. Λειτουργία του παραγωγικού κεφαλαίου	32
III. Τρίτο στάδιο. Ε — Χ	36
IV. Η συνολική κύκλωση	46
Κεφάλαιο δεύτερο. Η ΚΥΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	62
I. Απλή αναπαραγωγή	63
II. Συσσώρευση και αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα	76
III. Συσσώρευση χρήματος	81
IV. Τό αποθεματικό	83
Κεφάλαιο τρίτο. Η ΚΥΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	85
Κεφάλαιο τέταρτο. ΤΑ ΤΡΙΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΤΣΕΣ ΚΥΚΛΗΣΗΣ	98
Κεφάλαιο πέμπτο. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ	119
Κεφάλαιο έκτο. ΤΑ ΕΞΟΔΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ	127
I. Καθαρά έξοδα κυκλοφορίας	—
1. Χρόνος αγοράς και χρόνος πώλησης	—
2. Λογιστική	131
3. Χρήμα	133

II. Έξοδα φύλαξης	134
1. Ο σχηματισμός αποθεμάτων γενικά	135
2. Τό καθαυτό έμπορευματικό απόθεμα	141
III. Έξοδα μεταφοράς	146

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Κεφάλαιο έβδομο. ΧΡΟΝΟΣ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΩΝ	150
Κεφάλαιο ογδοο. ΠΑΓΙΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	154
I. Οι διαφορές μορφής	—
II. Συστατικά μέρη, αναπλήρωση, έπισκευη, συσσωρευση του πάγιου κεφαλαίου	165
Κεφάλαιο ένατο. Η ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΠΡΟΚΑΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ. ΚΥΚΛΟΙ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗΣ	179
Κεφάλαιο δέκατο. ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΓΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. ΟΙ ΦΥΣΙΟΚΡΑΤΕΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΑΜ ΣΜΙΘ	185
Κεφάλαιο ένδέκατο. ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΓΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. Ο ΡΙΚΑΡΝΤΟ	211
Κεφάλαιο δωδέκατο. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	225
Κεφάλαιο δέκατο τρίτο. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	235
Κεφάλαιο δέκατο τέταρτο. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ	245
Κεφάλαιο δέκατο πέμπτο. ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗΣ ΣΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΚΑΤΑΒΟΛΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	254
I. Η περίοδος εργασίας είναι ίση με την περίοδο κυκλοφορίας	264
II. Η περίοδος εργασίας είναι μεγαλύτερη από την περίοδο κυκλοφορίας	268
III. Η περίοδος εργασίας είναι μικρότερη από την περίοδο κυκλοφορίας	272
IV. Συμπεράσματα	277
V. Συνέπεια της αλλαγής των τιμών	283
Κεφάλαιο δέκατο έκτο. Η ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	292
I. Τό χρονιατικό ποσοστό της υπεραξίας	—
II. Η περιστροφή του μεμονωμένου μεταβλητού κεφαλαίου	307
III. Η περιστροφή του μεταβλητού κεφαλαίου από κοινωνική άποψη	312
Κεφάλαιο δέκατο έβδομο. Η ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ	319
I. Απλή αναπαραγωγή	325
II. Συσσώρευση και διευρυμένη αναπαραγωγή	344

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΙΚΟΥ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Κεφάλαιο δέκατο όγδοο. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	350
I. 'Αντικείμενο τής έρευνας	—
II. 'Ο ρόλος του χρηματικού κεφαλαίου	353
Κεφάλαιο δέκατο ένατο. ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΑΝ- ΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ	358
I. Οί φυσιοκράτες	—
II. 'Ο 'Ανταμ Σμίθ	361
1) Οί γενικές απόψεις του Σμίθ	—
2) 'Η ανάλυση τής ανταλλαχτικής άξιας σέ $\mu + \nu$ από τόν Σμίθ	369
3) Τό σταθερό μέρος του κεφαλαίου	372
4) Κεφάλαιο και εισόδημα για τόν Α. Σμίθ	377
5) Σύνόψιση	384
III. Οί κατοπινοί οικονομολόγοι	389
Κεφάλαιο είκοστό. ΑΠΛΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ	392
I. Τοποθέτηση του ζητήματος	—
II. Οί δύο υποδιαίρεσεις τής κοινωνικής παραγωγής	395
III. 'Η ανταλλαγή ανάμεσα στίς δύο υποδιαίρεσεις: $I(\mu + \nu)$ μέ II_{σ}	398
IV. 'Η ανταλλαγή μέσα στά πλαίσια τής υποδιαίρεσης II. 'Αναγ- καία μέσα συντήρησης και είδη πολυτελείας	402
V. 'Η πραγματοποίηση των ανταλλαγών μέ τή μεσολάβηση τής χρηματικής κυκλοφορίας	412
VI. Τό σταθερό κεφάλαιο τής υποδιαίρεσης I	422
VII. Μεταβλητό κεφάλαιο και υπεραξία και στίς δύο υποδιαίρεσεις	425
VIII. Τό σταθερό κεφάλαιο και στίς δύο υποδιαίρεσεις	429
IX. 'Αναδρομική ματιά στους Α. Σμίθ, Στόρχ και Ράμσαιη	434
X. Κεφάλαιο και εισόδημα: μεταβλητό κεφάλαιο και μισθός έρ- γασίας	437
XI. 'Αναπλήρωση του πάγιου κεφαλαίου	449
1) 'Αναπλήρωση μέ χρηματική μορφή του μέρους τής άξιας που φθείρεται	452
2) 'Αναπλήρωση in natura του πάγιου κεφαλαίου	457
3) 'Αποτελέσματα	467
XII. 'Η αναπαραγωγή του χρηματικού υλικού	469
XIII. 'Η θεωρία τής αναπαραγωγής του Ντιεστύτ ντέ Τρασού	480
Κεφάλαιο είκοστό πρώτο. ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΑΝΑ- ΠΑΡΑΓΩΓΗ	490
I. Συσσώρευση στην υποδιαίρεση I	493
1) Θησαυρισμός	—
2) Τό πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο	497
3) Τό πρόσθετο μεταβλητό κεφάλαιο	501
II. Συσσώρευση στην υποδιαίρεση II	502
III. Σχηματική παράσταση τής συσσώρευσης	506
1) Πρώτο παράδειγμα	510
2) Δεύτερο παράδειγμα	514
3) 'Ανταλλαγή του II_{σ} σέ συνθήκες συσσώρευσης	520
IV. Συμπληρωματικά	522

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Βιβλιογραφία	527
I. Έργα αναφερομένων συγγραφέων	—
II. 'Ανώνυμα έργα	530
III. Περιοδικά και έφημερίδες	—
IV. Κοινοβουλευτικές εκθέσεις και δημοσιεύσεις των αρχών	531
Εύρετήριο ονομάτων	532
Έρμηνεία ορισμένων λέξεων	540
Εύρετήριο πραγμάτων	542

ΦΩΤΟΤΥΠΙΕΣ

Έξωφύλλο τής δεύτερης γερμανικής έκδοσης του II τόμου του «Κεφαλαίου»	4
Φωτοτυπία μιάς σελίδας του χειρογράφου του II τόμου του «Κε- φαλαίου» του Κ. Μάρξ	47
Φωτοτυπία μιάς σελίδας του χειρογράφου του II τόμου του «Κε- φαλαίου», που τήν έχει επιμεληθεί και αντιγράψει ο Φ. Ένγκελς	51

ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Στόν Ι τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» τῆς ἐλληνικῆς ἐκδοσης 1954, (ἐκδοση «Σύγχρ. Ἑπ.» 1978) νά γίνουν οἱ διορθώσεις:

Στή σελ. 154, σειρά 32 ἀπό κάτω, ἡ λέξη *ἀντιστρόφως*, νά γίνει *ἀπευθείας*.

Πρόκειται γιά παραδρομή τοῦ συγγραφέα.

Σημ. Μετ.

Στή σελ. 540, σειρά 4 ἀπό κάτω, ἀντί: *ἀπό μιά πτώση τῆς ἀξίας της*, νά γίνει: *ἀπό μιά πτώση τῆς τιμῆς της κάτω ἀπό την ἀξία της*.

Πρόκειται γιά παραδρομή τοῦ συγγραφέα.

Σημ. Μετ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ

Στή σελ. 219 τοῦ II τόμου, σειρά 5 τοῦ κειμένου ἀπό κάτω, ἡ μετάφραση διαφέρει ἀπό το πρωτότυπο κατὰ τοῦτο: ἡ λέξη *δεύτερα* ἔγινε *πρῶτα* καί ἡ λέξη *πρῶτα* ἔγινε *δεύτερα*.

Πρόκειται γιά διόρθωση μιᾶς παραδρομῆς τοῦ συγγραφέα.

Σημ. Μετ.

ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Τόμος δεύτερος
Ανατύπωση Απρίλης 1987
Εκτύπωση:

«Τυποεκδοτική ΑΕ», Λ. Ηρακλείου 145, Περισσός
ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»